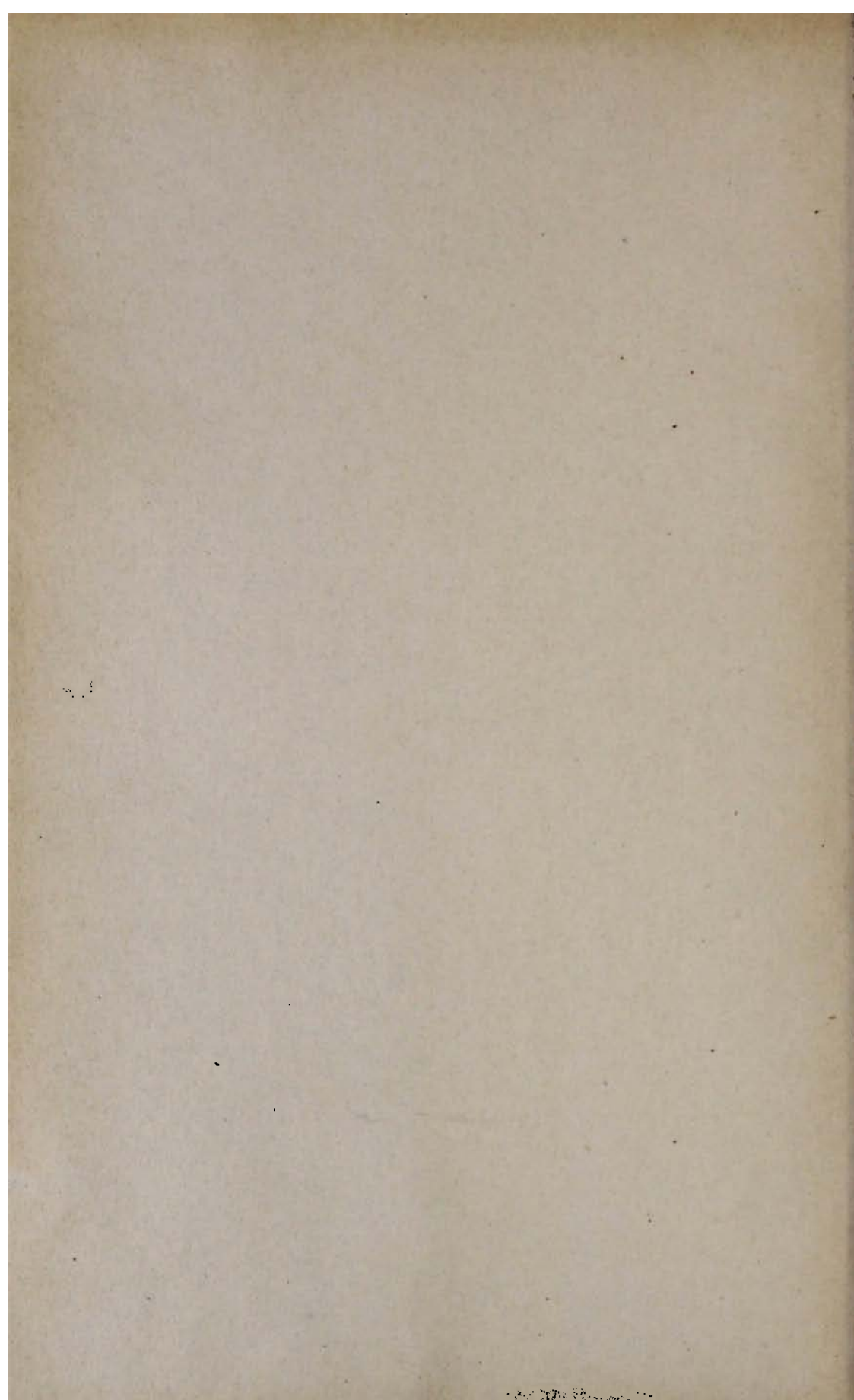

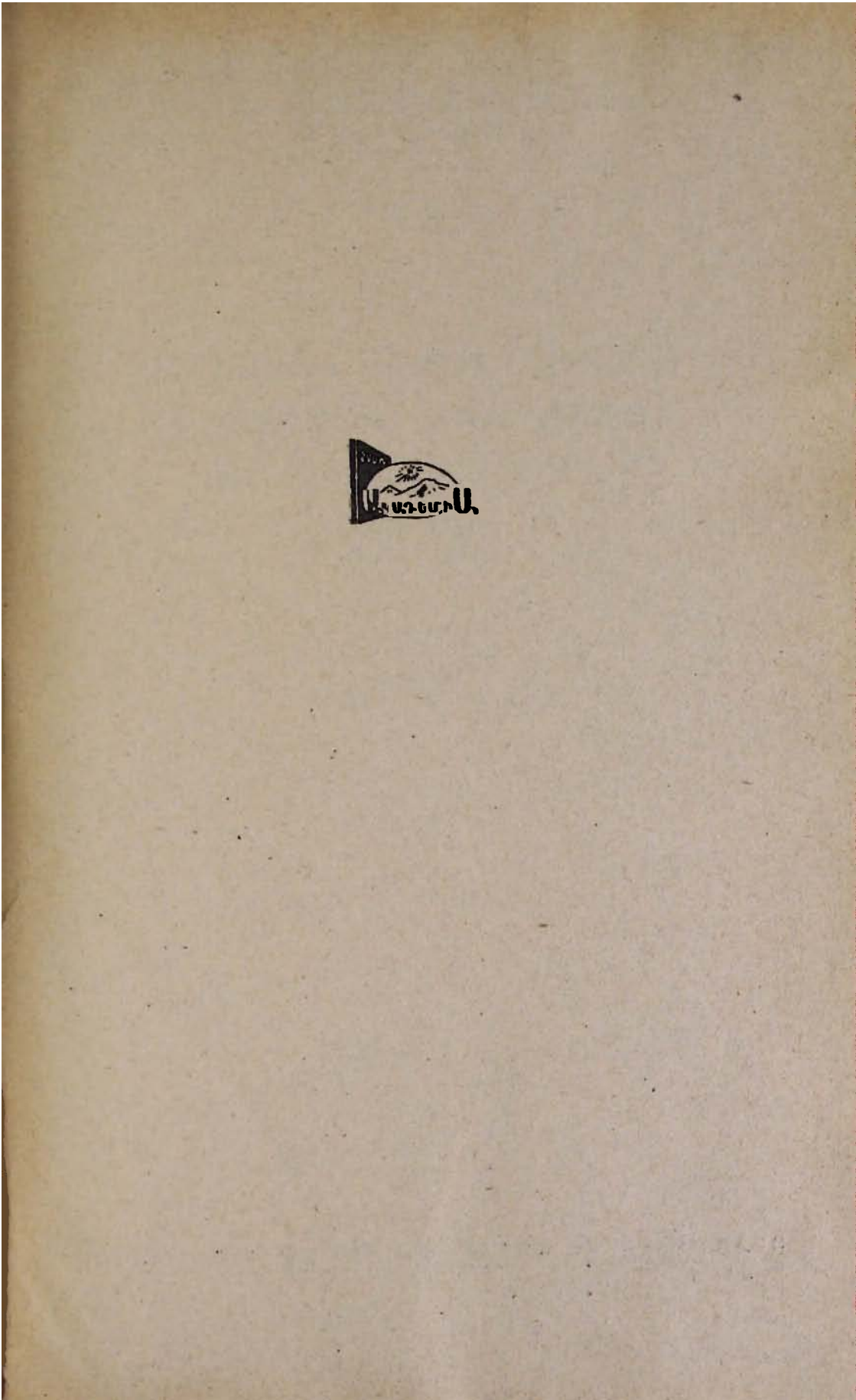
ԺԵ ԴԱՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ
ՀԻՇՇԱՎԿԱՐԱՆՆԵՐ

ԿՐԹԱԳՐԱԿԱՆ
Բ

ԵՐԵՎԱՆ

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
МАТЕРИАЛЫ ПО ИСТОРИИ АРМЯНСКОГО НАРОДА
КНИГА ВОСЬМАЯ

**ПАМЯТНЫЕ ЗАПИСИ
АРМЯНСКИХ РУКОПИСЕЙ**

XV ВЕКА

**ЧАСТЬ ВТОРАЯ
(1451—1480 гг.)**

Составил
Л. С. ХАЧИКЯН

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН

1958

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՑ
ՆՅՈՒԹԵՐ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԻԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՐԲ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

9(47.925)
Խ..

ԺԵ ԴԱՐԻ

ՀԱՅԵՐԵՆ ՋԵՌԱԳՐԵՐԻ
ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ
(1451—1480 քք.)

Կազմեց
Լ. Ս. ԴՍԱԶԻԿՅԱՆ

A 33

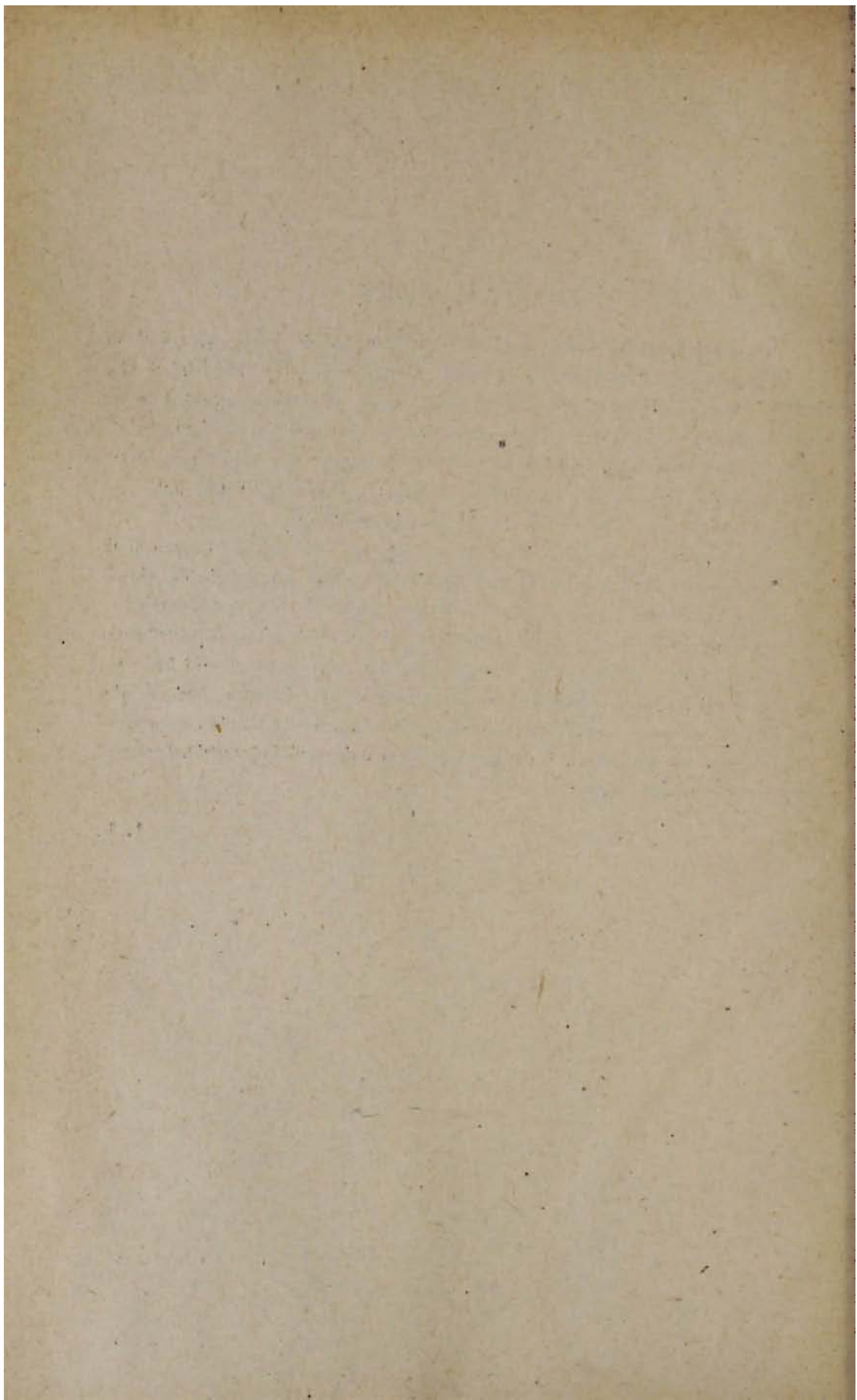
Տպագրվում է Հայկ. ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի
Խճագրական-հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ

Ե Ր Կ Ո Ի Խ Ո Ս Ք

ԺՅ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների սույն ժողովածուն 1955 թվականին հրատարակված առաջին մասի, որի մեջ ընդգրկված էին 1401—1450 թթ. հիշատակարանները, անմիջական շարունակությունն է կազմում: Սկզբից մտադրվել էինք երկրորդ հիսնամյակի բոլոր հիշատակարանները տալ մի հատորով, սակայն, նկատի ունենալով նյութի առատությունը, նպատակահարմար գտանք այս հատորի մեջ ընդգրկել 1451—1480 թթ., իսկ երրորդ հատորի մեջ՝ 1481—1500 թթ. հիշատակարանները:

Այս հատորի ընդարձակ առաջաբանը, նվիրված ժՅ դարի երկրորդ կեսի ֆաղափական ու սոցիալ-տնտեսական կյանքի պատմության հարցերին, վերաբերում է նաև երրորդ հատորի ժամանակաշրջանին, այդ իսկ պատճառով երրորդ հատորը ունենալու է միայն տեխնիկական բնույթի համառոտ առաջաբան:

Բացի 1481—1500 թթ. հիշատակարաններից, երրորդ հատորում հրատարակվելու են ժՅ դարի անթվական հիշատակարանները, ինչպես նաև, որպես հավելված, մի շարք արժեքավոր հիշատակարաններ, որոնք ինչ-ինչ պատճառներով դուրս են մնացել ԺԴ և ժՅ դարերի հիշատակարանների արդեն հրատարակված ժողովածուներից:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԺԵ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԻՄՆԱՄՅԱԿՈՒՄ

(Ս.Ուրաբանի փոխարեն)

1

ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

ԺՅ դարի երկրորդ կեսը հայ պատմագրության ամենամուկ շրջաններից է. այդ հիսնամյակի պատմությունը հնարավոր է շարադրել հիմնականում հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների ընձեռած նյութերով:

Այդ աշխատանքն առաջին անգամ փորձեց կատարել Միքայել Չամչյանը ԺԸ դարի 80-ական թվականներին: Սակայն, ձեռքի տակ ունենալով 1451—1500 թթ. ընթացքում շարադրված այժմ հայտնի մեկ հազարից ավելի հայերեն հիշատակարաններից միայն մի քանիսը, ինչպես նաև հիմնական ուշագրությունը դարձնելով մահմեդական իշխողների միմյանց դեմ մղած պատերազմների պատմության ու հայ կաթողիկոսների հաջորդականությունը պարզելու հարցերի վրա, Չամչյանը, փաստական որոշ նյութ հավաքելով հանդերձ, չկարողացավ հաջողությամբ լուծել իր առջև դրած խնդիրը (տե՛ս «Պատմութիւն հայոց», հատոր Գ., Վենետիկ, 1786, էջ 497—511):

Հաջորդ քայլն այս ուղղությամբ կատարվեց Չամչյանից մեկ դար հետո, բազմավաստակ հայագետ Ղ. Ալիշանի կողմից: 1890 թվականին լույս տեսավ նրա «Այրարատ» ծավալուն աշխատությունը, որի դրվագներից մեկը («Թուրքմաճ տիրապետողք ի Հայս ի ԺՅ գարուա խորագրով) նվիրված է հենց ժՅ դարի քաղաքական պատմության հարցերին (տե՛ս «Այրարատ», էջ 321—330): Օգտագործելով մի շարք կարևոր հիշատակարաններ, Ալիշանը այդ դրվագում կարողացել է հիմնականում ճիշտ լուծել թուրքմեճ տիրապետողների ժամանակագրությունը, որոշ դեպքերում անդրադառնալով նաև նրանց տիրապետության տարիներին տեղի ունեցած քաղաքական կարևոր անցուղարձերին: Այնուհանդերձ, այդ շարադրանքը ևս չէր կարող հիմք ծառայել ժՅ դարի երկրորդ հիսնամյակի գիտական պատմության համար, թեկուզ և այն պատճառով, որ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանին այստեղ նվիրված է ընդամենը 3 էջ (6 սյունակ):

ԺՅ դարի պատմության մշակման գծով լուրջ ու արդյունավետ աշխատանք ծավալվեց վերջին տասնամյակում սովետահայ պատմաբանների կողմից: Հանգուցյալ ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանը «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» մեծարժեք մենագրության Գ. հատորում, օգտագործելով ապագրությամբ իրեն մատչելի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, ինչպես նաև ռուս արևելագետներ Վ. Մինորսկու և Ի. Պետրուշևսկու արժեքավոր

ուսումնասիրությունները, ավելի հանգամանորեն քան նախորդները կանգ առավ Կարա-Կոյունլու և Աղ-Կոյունլու քոչվորական ցեղերի տիրույթների տակ հեծող հայ ժողովրդի պատմության հարցերի վրա և տվեց այդ շրջանի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքի կոնսպեկտիվ, բայց ընդհանուր գծերով ճշմարտացի նկարագիրը: Ցավոք, ակադ. Հ. Մանանդյանի հիշյալ աշխատության Գ. հատորի բնագիրը հրատարակվեց որոշ հապավումներով (հատկապես իր վերջին մասում), ուստի նրա ժՆ դարի պատմության շարադրանքը մինչ օրս անմատչելի է ընթերցողներին: Ակադ. Մանանդյանն իր «Քննական տեսություն» Գ. հատորի առաջաբանում դրել է. «Գիտական լրիվ ուսումնասիրությունն այս դարերի պատմության (ի նկատի ունի ԺԱ—ԺԾ դարերը—Լ. Խ.) հնարավոր կլինի, անշուշտ, այն ժամանակ, երբ հրատարակված կլինեն այս ժամանակներին վերաբերվող բոլոր վիճակային արձանագրությունները, հայերեն ձեռագրերի... հիշատակարանները, հայ և օտար չհրատարակված սկզբնաղբյուրները ու նյութական կուլտուրայի անհայտ մնացած հուշարձանները» (Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատոր III, Երևան, 1952, էջ 9—10):

Բարեբախտաբար այժմ արդեն այդ աշխատանքի մի զգալի մասը կատարված է: 1951 թվականին լույս տեսավ Վ. Հակոբյանի «Մանր ժամանակագրություններ (13—18-րդ դդ.)» աշխատության առաջին հատորը, իսկ 1956 թ.— երկրորդը: 1955 թվականին տողերիս գրողի աշխատությամբ հրատարակվեց «ԺՆ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» ժողովածուի առաջին մասը, 1401—1450 թթ. հիշատակարաններով, 1956 թվականին հրատարակվեց նաև «Մատենագարանի պարսկերեն վավերագրերը» աշխատության առաջին պրակը, ժՆ—ԺՁ դարերի հրովարտականների բնագրերով և հայերեն ու ռուսերեն թարգմանություններով (կազմող Հ. Փափաղյան) և այլն: Սույն ժողովածուի հրատարակությամբ, որի մեջ ամփոփված են 1451—1480 թթ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, հնարավորություն է ստեղծվում արդեն, շատ ավելի բազմազան ու բովանդակալից նյութերի հիման վրա, քան մատչելի էր նախորդ ուսումնասիրողներին, անդրադառնալ հայ ժողովրդի պատմության ժՆ դարի երկրորդ հիսնամյակի պատմության հարցերին:

Չեռնարկելով այդ աշխատանքին, Առաջաբանին հատկացված էջերի նեղ սահմաններում, հույս ունենք, որ ոչ միայն կոլտուրացիներ ժողովածուի նյութերից օգտվող մասնագետների աշխատանքը, այլև զգալի շահով կնպաստենք հայ ժողովրդի պատմության ծանր ու մղձավանջային, միևնույն ժամանակ և դեպքերով հարուստ ու բովանդակալից այդ ժամանակաշրջանի գիտական մշակման գործին:

Ա

ԺՆ դարի առաջին հիսնամյակը, ինչպես առիթ ենք ունեցել նշելու «ԺՆ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» ժողովածուի առաջին մասի առաջաբանում, փակվեց հայ ժողովրդի համար անբարենպաստ պայմաններում:

Կարա-Կոյունլուների ընդարձակածավալ պետության գահակալ Ջհանշահը 1450 թվականին 60 հազարանոց մի բանակ էր հանել Աղ-Կոյունլուների դեմ:

Ջհանշահի զորքերը, ավարի ու ավերի մատնելով Աղ-Կոյունլուների տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանի նահանգները, գրավեցին

նրզնկան, գերեցին Կամախի, Դերջանի, Բաբերդի, Կեզիի և Սատաղի շրջաններից բազմահազար հայերի:

Այս դեպքերի մասին գրանցումներ են կատարել մի շարք հիշատակագիրներ՝ Գրիգոր գրիչը 1451 թվականին՝ Երզնկայում, Դավիթ եպիսկոպոսը 1453 և 1457 թթ. և ուրիշներ: Հատկապես մանրամասն ու կարևոր է Դավիթ եպիսկոպոսի 1457 թ. հիշատակարանը, որի պատմական մասը իրավամբ դիտվել է որպես ժամանակագրություն և հրատարակվել Վ. Հակոբյանի «Մանր ժամանակագրություններ»-ի II հատորում (էջ 210—212):

Ըստ այդ հիշատակարանի, Երզնկայի գրավումից հետո Ջհանշահը Միջագետք է ուղարկում իր նշանավոր զորավարներից Ռուստամ Թարխան-օղլուն: «Եւ անտի,— գրում է Դավիթը,— առաքեաց զոմն զաւրագլուխ ի Միջագետս՝ Թրխան-Աւղլի անուն: Եւ նա եկեալ գերեաց զԹիլգուրան, և աւերեաց զնա, և շարշարեաց զբազում քրիստոնեայս և նահատակեաց» (Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ., հատոր II, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 210: Ստորև այս աղբյուրը վկայակոչում ենք ՄԺ համառոտությունները):

Այնուհետև Թարխան-օղլին պաշարում է Մերտին քաղաքը և 1451 թ. օգոստոսի 30-ին ապարդյուն գրոհով փորձում է գրավել այն: Վեց օր հետո քաղաքացիներն ապստամբում են իրենց տիրոջ՝ Աղ-Կոյունլու Ջհանգիրի դեմ և քաղաքը հանձնում Կարա-Կոյունլուներին, որոնք սրի են քաշում ու կողոպտում բնակիչներին: Տուժում են հատկապես հայերը. «Եւ կապուտ նշան եղիր ի վերայ քրիստոնէիցն և բազում շարիս արար,— գրում է այդ մասին Դավիթ եպիսկոպոսը,— զոր թէ գրէի մի ըստ միողէ նա գիրք մի լինէր զինչ ծսայի քաղոսածս, և այլ շատ» (նույն տեղում, էջ 210):

Ջհանգիրի և Թարխան-օղլու միջև փոփոխակի հաջողությամբ մարտեր են տեղի ունենում նաև 1452 և 1453 թվականներին: Կարա-Կոյունլուների զորքերը համարվում են Ջհանշահի Մահմադ-Միրզա որդու զինական ուժերով, սակայն նրանց չի հաջողվում գրավել Ամիդ քաղաքը, ուր կենտրոնացել էր Ջհանգիրն իր հիմնական ուժերով: 1453 թվականի զատկին Կարա-Կոյունլուների ու Ջհանգիրի միջև կնքվում է հաշտություն. Մերզինը վերադարձվում է Ջհանգիրին: Այս քայլով Կարա-Կոյունլուները խորացնում են Աղ-Կոյունլու երկու եղբայրների՝ Ջհանգիրի և Ուզուն-Հասանի միջև սկսված գահակալական պայքարն ու երկպառակությունը, բռնելով Ջհանգիրի կողմը: Այնուհետև Կարա-Կոյունլուները հարձակվում են Ուզուն-Հասանի վրա, այս անգամ ևս չունենալով զգալի հաջողություն:

Հինգ տարի տևող և Արևմտյան Հայաստանի աշխատավոր ժողովրդին ծանր տառապանքներ հասցրած պատերազմն ավարտվում է Կարա-Կոյունլուների համար, նոր տերիտորիաներ զավթելու առումով, ապարդյուն. «Եւ ոչինչ կարաց առնել, կամ զԱրդնի, կամ զԱմիթ, կամ զՄէբտին, այլ դարձաւ յաշխարհ իւր»,— գրում է Դավիթ եպիսկոպոսը Թարխան-օղլու մղած պատերազմի վախճանի մասին (տե՛ս այս ժողովածուի № 38 հիշատակարանը, էջ 31)*: Թշնամի կողմերի միջև հաշտություն է կնքվում («արարին խաղաղութիւն ընդ միմեանս»): Կարա-Կոյունլուները վերադարձնում են նույնիսկ հայկական 4 գյուղերից գերևարած 500 բնակիչներին և այլն (նույն տեղում):

* Ստորև այս ժողովածուի հիշատակարաններից արված քաղվածքներին կից, փակագծերում, տալիս ենք միայն նրանց համարները և էջերը:

Պատերազմի նման վախճանը հազիվ թե հնարավոր լինի բացատրել Կարա-Կոյունլուների թուլությունը: Ամենայն հավանականությունը Աղ-Կոյունլուների տիրույթների վրա կատարած այս արշավանքի (որին, ի դեպ, Ջհանշահն անձնապես չէր մասնակցում) հիմնական նպատակն էր ապահովել թիկունքը՝ Արևելքում մեծ մասշտաբի նվաճողական պատերազմներ վարելու համար:

Ջհանշահը Թամուրյան Շահռուխի վասալն ու դրածոն էր. ճաշակած լինելով թամուրյանների ռազմական ուժի զորությունը Շահռուխի ու իր եղբոր՝ Սքանդարի միջև տեղի ունեցած երկարատև ու Կարա-Կոյունլուների համար աղետաբեր բախումների ժամանակ, նա անհնազանդության նշաններ ցույց չէր տալիս Շահռուխի կենդանության օրոք:

Գրությունը, սակայն, փոխվեց Շահռուխի մահից (1447 թ.) հետո: Ուլուբեկի կարճատև թագավորության ժամանակ Թամուրյան զահը դարձավ կովախնձոր, տեղի ունեցան միջդինաստիական տարրեր խմբավորումների ուժեղ բախումներ, որից օգտվեցին քոչվորական ցեղերի ավազանիները՝ երկրի քաղաքական կյանքում իրենց վերապահելով ինքնիշխան դեր: Թամուրյան երբեմնի հզոր պետության ուժերը շլատվեցին:

Ահա քաղաքական այսպիսի պայմաններում Ջհանշահը որոշեց օգտվել ստեղծված նպաստավոր դրությունից և նվաճողական պատերազմ սկսել Արևելքում:

1452 թվականին, զինական մեծ ուժերով, Ջհանշահը ձմեռեց Ոստանում. «Եկն Ջրհանշահ փաթշահն և ի յՈստան նստաւ բոլոր ձմեռ մի՛ բազում զօրօք», — հայտնում է այդ մասին Գրիգոր գրիչը (հշտկ. № 25, էջ 21): Իսկ 1453 թվականի սկզբներին «Երկու հարիւր հազար հեծելով» Ջհանշահը ներխուժեց թամուրյանների տիրույթները (հշտկ. № 173, էջ 131): Լուրջ դիմադրության չհանդիպելով Կարա-Կոյունլուները նույն թվականին գրավեցին Պարսկական Իրաքը և Ֆարսիստանը, այսինքն ողջ Արևմտյան Իրանը:

Քաղաքական այս անցուղարձեքին անդրադարձել են բազմաթիվ հիշատակագիրներ:

Այսպես, 1453 թվականին Վանում Ավետարան ընդօրինակող Վարգան գրիչը հայտնում է, որ ձեռագրի ընդօրինակությունը կատարել է «ի թագաւորութեան Ջհանշահ միրզին, որ յայսմ ամս գնաց ի Պարս՝ ի պատերազմ, և էառ զտունն Խորասանայ» (հշտկ. № 44, էջ 35): Հովհաննես գրիչը նույն թվականին մի Մաշտոց էր ընդօրինակում Վարագում, «ի յաշխարհակալութիւն Ջխանշայ դանին, նշանաւոր տարի, որ զՋաղաթի տեղիքն կալաւ՝ զՇիրազ և զԱսպահան և գայլ քաղաքնին» (հշտկ. № 45, էջ 35):

Սպահանի գրավման մասին մանրամասնություններ է պատմում դեպքերից տարիներ հետո (1462 թ.) մի Հայսմավուրք ստացող ոմն Թումաշահ, Արճեշում շարադրած ընդարձակ ու կարևոր հիշատակարանում: Նա հայտնում է, որ «Ել [Ջրհանշահ փաթշահն] բազում հենիւք և անթիւ զօրօք, և գնացեալ եմուտ ի տունն Իրաղայ (= Իրաք), և զամենեսեան գրաւեաց ընդ ձեռամբ իւրով, և հասեալ ի մեծ քաղաքն Ասպահան, որ է Շօշ քաղաքն... որ էր ամուր և բազմամարդ: Որոց ընդդիմացեալ նմա պատերազմեցան. և յաղթեալ նոցա՝ առ զքաղաքն, և զամենայն զօրսն սրոյ ճարակ տուեալ և ի սուր սուսերի մաշեալ՝ քանդեալ և աւերեալ. և զշուր գետոյն կապեալ ի վերայ քաղաքին, զի որք ի նրդմոնս և ի ներքնատունս և ի դարանս մտեալ էին և թաքուցեալ՝ ամենն-

քեան շրատոյզ հեղձամղձով եղեալ սատակեցան. Որ և քաղաքն ամենայն տա-
պալեցաւ ի վերայ նոցա, զի հողաշէն էր» (հշտկ. № 221, էջ 172):

Գրավելով Արևմտյան Իրանը Ջհանշահը առանձին երկրամասերի իշխա-
նութիւնը հանձնում է իր որդիներին. «Որդիքն [Ջհանշահի] թագաւորեալ նըս-
տան ի Շիրազ և յԱսպահան և ի Քրման»,— հայտնում է Խաչատուր գրիչը
Կտուց անապատում շարադրած իր հիշատակարանում (հշտկ. № 225, էջ 181):

1455 թվականին Ջհանշահն արշավում է Բաղդադ, որտեղ իշխում էր իր
եղբորորդիներից մեկը (տե՛ս V. Minorsky, Jihan-shah Qara—coynlu and his
Poetry (Reprindet from BSOAS, 1954, XVI, 2, p. 294): Բաղդադյան արշա-
վանքի և հետագա քաղաքական անցուղարձեքի մասին փոքր-ինչ ուշացած
գրանցումներ է կատարել 1457 թ. Հովհաննես գրիչը Յիպնա վանքում. «Յայսմ
ամի,— դրում է նա,— Ջրխանշայ ղան էառ ղԲաղդատ, և Կ. (60) պարնութիւն
կալան, և ԿՌ. (60.000) ոգի ի սուրն քաշեցին, և ԼՌ. (30.000) ջորեքեռն մալ ի
Ղափանն տարան» (հշտկ. № 112, էջ 81):

Բաղդադից դառնալու ճանապարհին Ջհանշահն անցնում է Բաղեշի, Մու-
շի և Խլաթի շրջաններով և, ի պատասխան Բաղեշի քուրդ ամիրի անհնազան-
դութիան, ավերածութիւն է գործում նշված վայրերում. վերցնում է մեծ ավար
և դերում հայ բնակչութիւնից 1500 հոգի: Այս մասին նույն Հովհաննես գրիչ
վերահիշյալ հիշատակարանում կարդում ենք. «Եւ դարձեալ, արբանեակն սա-
տանայի Ջխանշայ ղանն երեկ ի վերայ Բաղըշու, Մշու և Ղլաթայ, առ 'աւար
արար և տարաւ ՌՇ. (1500) գերի՝ կին և տղայ և սարկաւագ. և զամէն գերի
Շ. (500) թամուրի կու ծախին» (հշտկ. № 112, էջ 81):

Զսպելով ապստամբական տրամադրութիւնները Բաղդադում և Բաղեշի
քրդական ամիրութիւն սահմաններում, Ջհանշահը 1457 թվականին ձեռնար-
կում է արևելյան երկրորդ խոշոր արշավանքին:

Այս անգամ նա խորանում է դեպի արևելք և գրավում Թամուրյան տիրույթ-
ների զգալի մասը՝ Համադանը, Ռեյը, Ղազվինը, Գիլանը, Խորասանը և այլ
քաղաքս անթիւս». իսկ այնուհետև մտադրվում է գրավել նաև Թամուրյան պե-
տութիւն մայրաքաղաք Հերաթը («Եւ կամի երթալ Հրէ»)*:

1458 թվականի հունիս ամսին, պարտութիւն մատնելով Թամուրյան գահի
հավակնորդ Միրզա-Իբրահիմին, Ջհանշահը մտնում է Հերաթ:

Սակայն նվաճված անձայրածիր երկրները տեւական ժամանակով իրենց
ձեռքում պահելու համար Կարա-Կոյունլուները շունեին անհրաժեշտ ուժեր:
Շուտով Թամուրյան պետութիւն մեջ դադարում են գահակալական կռիվները.
սուլթան Աբու-Սաիդը, պարտութիւն մատնելով գահի մյուս հավակնորդներին,
գրավում է իշխանութիւնը և դեսպաններ առաքելով Ջհանշահի մոտ, պահան-
ջում է նրանից վերադառնալ Ադրբեջան: Ջհանշահին, որն այդ օրերին լուր էր
ստացել իր Հասան-Ալի որդու գլխավորութիւնով Ադրբեջանում ծագած ապըս-
տամբութիւն մասին, այլ բան չէր մնում, քան հաշտութիւն դաշինք կնքե-
լով Աբու-Սաիդի հետ՝ հրաժարվել Արևելյան Իրանում կատարած նվաճում-
ներից:

Հասան-Ալին բանտարկված էր Մակվի բերդում: 1458 թվականին նա,
ինչպես հաղորդում է Բաղիշեցի մի գրիչ՝ «Ելաւ ի զընտանէն և էառ զՔավրէզ»

* Մյս և նախորդ արշավանքի ընթացքում Ջհանշահի կատարած նվաճումները
թվարկում գտնում ենք մի շարք հիշատակարաններում: Տե՛ս, օրինակ, հշտկ. № 111, էջ
79, № 118, էջ 86 և այլն:

(հշտկ. № 136, էջ 101), Ապստամբ ամիրղադայի շուրջն են խմբվում Աղ-Կո-
յունյուններին գործակցած լինելու մեղադրանքով Ջհանշահի կողմից բանտարկ-
ված մի շարք ավագանիներ ու զորահրամանատարներ՝ Ղլիճ-Ասլանը, Արապ-
շահը և այլք:

Ղլիճ-Ասլանը 1439—1445 թթ. հիշատակարաններում ու այլ աղբյուրնե-
րում կոչվում է Վանի և Ոստանի «կողմնապետ», իսկ Արապշահը Ջհանշահի
կողմից կարգված էր Երզնկայի կառավարիչ: 1456 թվականին Աղ-Կոյունլու
Ջհանդիրը, կրկին անգամ գժտվելով իր Ուլուն-Հասան եղբորից, զինական օգ-
նություն էր խնդրել Ջհանշահից: Վերջինս, ուրախությամբ ընդառաջելով Ջհան-
գիրին, Դավիթ Եպիսկոպոսի վկայությամբ՝ «ես նմա զԵրզնկայ քաղաքն և ասաց
նմա գնալ յԵրզնկայ և զԱրապշայ պակն, որ յԵրզնկայ էր, առնուլ ընդ իւր և եր-
թալ պատերազմել ընդ Հասան պակն» (ՄԺ, 11. 211):

Արապշահը, սակայն, չենթարկվեց Ջհանշահի կարգադրությանը. նույն
աղբյուրի տվյալներով նա «ոչ իշխեաց դալ պատերազմել ընդ Հասան պակն»
և խույս տալով փնաց Ջհանշահի մոտ: Ջհանգիրը իր Ուայիս-բեկ եղբորն
ուղարկելով Ջհանշահի մոտ՝ գանգատվեց Արապշահից. «Եւ Ճհանշահն,— շա-
րունակում է իր պատմությունը Դավիթ Եպիսկոպոսը,— զԱրապշահն թալանեց
և զնդանեց, և փոխանակ Արապշահն եկ Ճհանկրին այլ հեծել» (նույն տեղում):

Նոր առաքված զորքերի հրամանատարներն էին՝ Ռուստամ Թարխան-օղ-
լին, Ալիշաքար բեկն իր որդու հետ և Փիրի-բեկը: Ջհանգիրը Կարա-Կոյունլու-
ներից ստանալով զինական այս օժտնգաղութիւնը, ճակատեց Ուլուն-Հասանի
դեմ, սակայն նրա զորքի մի մասը անցավ Ուլուն-Հասանի կողմը, մյուս մասը
լքեց պատերազմի դաշտը, իսկ Կարա-Կոյունլու զորապետները կրեցին խայ-
տառակ պարտություն: Ռուստամ Թարխան-օղլին գերվեց ու սպանվեց, մյուս-
ները (բացի Փիրի-բեկից) նույնպես գերվեցին ու րանտարկվեցին Ուլուն-Հա-
սանի կողմից: Այս բոլորից հետո միայն Ջհանգիրը հնազանդվեց իր եղբորը և
նրա մոտ «հեծելքաշ» ուղարկեց իր Սուլթան-Համզա որդուն (նույն տեղում,
էջ 211—212): Աղ-Կոյունլու երկու եղբայրների միջև ծագած գահակալական
պայքարը Կարա-Կոյունլուները չկարողացան խորացնել և օգտագործել ի
նպաստ իրենց:

Հասան-Ալին հոր դեմ ապստամբություն բարձրացրեց հենց Ուլուն-Հասա-
նի այս հաղթանակից հետո: Հասան-Ալու ապստամբության ու հարակից դեպ-
քերի մասին ուշագրավ տվյալներ են գրանցված ոստանցի խոջա Արդլ-Ազիզի
կողմից 1459 թվականին ձեռք բերված Ճաշոցի հիշատակարանում, որի սկզբի
մասը, ցավոք, վնասվել ու դարձել է անընթեռնելի. պահպանված մասից ավե-
լորդ շենք համարում մեջ բերել մեզ հետաքրքրող հատվածը. «...Վասն ծովա-
ցեալ մեղաց մերոց,— գրված է այնտեղ,— արձակեցաւ ի յերկաթոյն (խոսքը
Հասան-Ալու Մակվի բերդից ազատվելու մասին է — Լ. Խ.) և բազում աւեր
արար քաղաքաց, և զինչ բռնած կայր հօրն ազատեաց՝ զՂլիճ-Ասլանն և զորդին
իւր (հավանաբար՝ Սեհիդ-Ղասում — Լ. Խ.), զԱրապշէն և զորդին նորա. և ժո-
ղովեաց առ ինքն, և արար իւր բազում հեծելս: Եւ յետոյ առաքեաց զՂլիճ-Աս-
լանն ի վերայ Վանայ բերդին, զի առցէ զնա, և ոչ կարաց: Եւ ապա խորհուրդ
չար արար վասն երկրիս մերոյ, և արար շատ աւեր և թալան» (հշտկ. № 154,
էջ 117):

Օգտվելով խառնակ այս դրույթից Աղթամարը գրավելու և կողոպտելու
անհաջող փորձ է կատարում քրդական Ռոժիկ ցեղի ավագանիներից մեկը՝

Սեիր-Ալին: Զինված իր հրոսակախմբով, ունենալով երկու լաստանավ, նա 12 օր շարունակ սպասում է կղզու դիմաց-ցամաքում գտնվող Ախավանց գյուղում՝ Աղթամար թափանցելու, «զամենեսեան ի սուր սուաների մաշելու» և «զսրբութիւնս գերի վարելու» մտադրությամբ:

Զաքարիա կաթողիկոսը, սակայն, իր ուժերով պատերազմում է նրա դեմ, գրավում է նրա լաստանավերը և փրկում Աղթամարը կողոպուտից (հշտկ. № 154, էջ 117): Այնուհետև, լուր ստանալով Ջհանշահի վերադարձի մասին, գնում է ընդառաջ, հանդիպում նրան Խոյ քաղաքում և պատմում «զաւերումն աշխարհիս»: Ջհանշահը բարզում զօրօք» արշավում է անհնազանդ իր որդու վրա: 1459 թվականին ճնշվում է Հասան-Ալու գլխավորած ապստամբությունը:

Զաքարիա կաթողիկոսի և Ջհանշահի վերոհիշյալ տեսակցության մասին կարևոր տվյալներ են գրանցված իրեն՝ Զաքարիայի նորահայտ մի կոնդակի և արճիշեցի խոջա Թումաշահի արդեն մեզ ծանոթ հիշատակարանի մեջ:

Զաքարիայի կոնդակը օգտագործված է Պետ. Մատենադարանի № 4779 ձեռագրի մեջ որպես պահպանակ և հասել է մեզ թերի վիճակով: Կոնդակն ուղղված է ինչ-որ թեմի բնակչությանը, եկեղեցական տուրքերի հավաքման նպատակով այնտեղ նվիրակներ ուղարկելու առնչությամբ: Սկզբում Զաքարիան ծանուցում է իր հոգևոր հոտին, որ ինքը կարևոր ծառայություններ մատուցած լինելով Ջհանշահին, բարձր պատիվների է արժանացել նրա կողմից և ստացել էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռն ու Գր. Լուսավորչի աջը: Գծբախտաբար կոնդակի հենց այն տողերն են տուժել, որտեղ կաթողիկոսը տվյալներ է դրանցել իր քաղաքական գործունեության մասին: Պահպանված տողերից հնարավոր է լինում պարզել, որ ինչ-որ մարդիկ (հավանաբար Հասան-Ալու գլխավորությունում ապստամբածները), «Կամէին սպանանել զինքն և զիւր մարդիկն»: Զաքարիան, տեղեկանալով այդ վտանգի մասին, ինչ-որ ճանապարհներով կարողացել է խափանել նրանց մտադրությունը: «Մեք էլ,— գրում է նա,— ի մէջ մտաք և ի մեղանէ ԲՃՌ. (200.000) դեկան ելաւ խլըսեցի զիւրեանքն ի մահուանէ: Փատշահն, [որ] տեսաւ ասաց՝ Երբ դու էնց լաւ մարդ ես էջմիածին [և] աջն քեզ» և այլն (էջ 173, տողատակ):

Հայտնի է, որ էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի շուրջը լարված պայքար էր ծավալվում հայ եկեղեցական ու աշխարհիկ ֆեոդալների երկու ուժեղ խմբակցությունների միջև: Առաջին խմբակցության մեջ միավորվում էին Այրարատի և Սյունիքի ֆեոդալ-կալվածատերերն ու մեծատունները, որոնք ձգտում էին տնտեսապես ու քաղաքականապես էջմիածինը ենթարկել իրենց: Մյուս խմբակցությունը, նույն ձգտումներով, հենվում էր Վասպուրականի հայ իշխող դասերի վրա: Թովմա Մեծոփեցու մահվանից հետո (1446 թ.) վասպուրականցիների իդեական ու գործնական ղեկավարությունն անցավ Աղթամարի կաթողիկոսների ձեռքը: Սրանք իրենց համարում էին «թագաւորազն, ի թոռանց և ի շառաւիղէ արքային Գագկայ» և ձգտում էին եկեղեցական իրենց ազդեցությունը տարածել բովանդակ Հայաստանի վրա:

Էջմիածնի կաթողիկոսության ու Գր. Լուսավորչի աջի հանձնումը Զաքարիա կաթողիկոսին՝ ժամանակակիցների կողմից, իրավամբ, դիտվեց որպես աղթամարցիների հաղթանակ և ոգևորությունը ընդունվեց Վասպուրականի եկեղեցականների ու մեծատունների շրջաններում:

Արճիշեցի խոջա Թումաշահը իր ընդարձակ հիշատակարանում Զաքարիա

կաթողիկոսի ու Ջհանշահի հարաբերությունների և էջմիածնի աթոռը Ջաքարիային հանձնելու մասին մանրամասն տվյալներ է հաղորդում.

[Ջհանշահ փաթշահն] զամենայն տունն թաթարաց նրաճեաց ընդ ձեռամբ իւրով, և դարձեալ եկն ի թախթն իւր՝ ի քաղաքն Շահաստան, որ է Թաւրէզ: Որոյ ընդառաջ գնացեալ մեծ հայրապետն տէր Ջաքարիայն՝ աթոռակալ սուրբ Խաչին Աղթամարայ, որ էր թագաւորազն՝ ի թոռանց և ի շառաւելէ արքային Գազկայ՝ բազում ընծայիւք և պատարագաւք: Ձոր յոյժ սիրով ընկալաւ զնա արքայն արքայից Ջհանշահ փաթշահն և դշխոյն Բէկում-Խաթունն, և պատուեալ մեծարեցին զնա և ետուն նմա խըլայ և պարգև զաշ սուրբ Լուսաւորչին մերոյ՝ զսրբոյն Գրիգորի և զպատիւ պատրիարքութեանն: Որոյ... եկեալ յաստուածարեալ և յաստուածանկար սուրբ Գրիգորաշէն և երկնահանգէտ կաթողիկէ սուրբ էջմիածինն... նստաւ ինքնակալ պատրիարգ ընդհանուր ամենայն քրիստոնէական ազգի (իմա՝ Հայոց), որք են ընդ ամենայն ոլորտս տիեզերաց» (հշտկ. № 211, էջ 172—173), նույնը մեջ է բերել իր «Պատմութեան» մեջ նաև Առաքել Գավրիթեցին (տե՛ս 1884 թ. հշակ., էջ 324—325):

1460 թվականին արդեն Ջաքարիան Աղթամարից տեղափոխվել էր էջմիածին և ճանաչվել շատ թեմերում որպես ամենայն Հայոց կաթողիկոս: Արճիշեցի ոմն Ստեփանոս 1460 թվականին ձեռք բերած Ավետարանի հիշատակարանում հայտնում է, որ Ջաքարիան այսօր ամի տիրեաց էջմիածնին և Լուսաւորչի սուրբ աշոյն» (հշտկ. № 180, էջ 40), իսկ Հովհաննես գրիշը Աբծկեում ճաշոց է ընդօրինակում «ի հայրապետութեան տեառն Ջաքարիայի, ընդհանիր Հայոց կաթողիկոսի և պատրիարգ Վաղարշապատու էջմիածնի՝ աթոռակալի սուրբ Լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի» (հշտկ. № 177, էջ 135): Այս կարգի տվյալներ գրանցված են նաև այլ հիշատակարաններում:

Ջաքարիան քաջ գիտակցում էր, որ մահամեղական փաղիշահի բարյացակամությամբ միայն էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռը գրավելով հարցը չի փակվելու: Վասպուրականից դուրս հեղինակություն և հենարան ստեղծելու և օրինական կաթողիկոս Գրիգոր Ջալալբեկյանցի ու հակառակորդ խմբակցության մյուս գործիչների նյութած դավերի առաջն առնելու մտադրությամբ Ջաքարիան շինարարական աշխատանքներ է ծավալում էջմիածնում և շրջակայքում: Իր անդրանիկ կոնդակներում պարծանքով է շեշտում նա այդ հանգամանքը: Հայտնում է, որ Ջհանշահի մոտ եղած ժամանակ փաղիշահն իրեն ասել է հետևյալը. «զինչ հասըլ կայ առ քեզ, որ զինչ աւէր կայ շինես. էս քանի տարի զ[աշ]խարհս կերան ու աւէր պահեցին», «Մեք էլ եկաք,—շարունակում է նա,— շատ վարպետ բռնեցաք, որ զպակասութիւն և զթեր[ութիւն] լընունք ի յԱյրաբատեան գաւառս» և այլն (էջ 173, տողատակ):

Խոսելով Ջաքարիա կաթողիկոսի գործունեության նեղ անձնական ու խրմբակային դրդապատճառների մասին, բնավ չպետք է մոռանալ էջմիածնի ու Աղթամարի կաթողիկոսական աթոռների միավորման դրական նշանակությունը դարեր շարունակ պետականությունից զրկված հայ ժողովրդի կյանքում:

Գտնալով ամենայն Հայոց կաթողիկոս, Ջաքարիան սկսում է միջամտել նաև երկրի քաղաքական գործերին:

Օգտվելով Ջհանշահի երկարամյա բացակայությունից և Կարա-Կոյունլուների պետության ներսում ծագած երկպառակություններից Բաղեշի Շարաֆ ամիրը անհնազանդության նշաններ էր ցույց տալիս և հրաժարվում էր հարկատու լինել Ջհանշահին:

Հասան-Ալու դիւստամբուսթյունը ճնշելուց հետո, հավանաբար 1461 թվականին, Ջհանշահը Բաղեշի ամիրի դեմ է ուղարկում 12 000 հեծյալ մարտիկներից բաղկացած պատժիչ զորախմբեր: Սրանք պաշարում են Խլաթի բերդը և, ինչպես հաղորդում է հիշատակագիր խոշա Թումաշահը՝ «գնացեալ ււերեալ քանդեցին զնա և բազում աւար ի մի ժողովեալ՝ նստան ի վերայ բերդին, և նեղէին առնել զնա, և զնոյն հանդերձեալ էին առնել ի Բաղէշ և ի Մուշ, ի Խութ և ի Սասունք և յամենայն գաւառսն նոցա»:

Ինչպես միշտ, նույնպես և այս անգամ պատերազմական գործողութիւններից տուժում են հիմնականում շրջակա գավառների անպաշտպան թողնված հայ դուռերը: Ջհանշահի զորքերն սկսում են գերեվարել բնակչութեանը, քանդել ու ավերել գյուղերն ու շենքերը, տապալել եկեղեցիները, կողոպտել նյութական ու կուլտուրական արժեքները և այլն:

Ջաքարիա կաթողիկոսը ժողովրդին գերութիւնից ու կոտորածից փրկելու համար փորձում է հաշտարարի դեր կատարել Ջհանշահի և ամիր Շարաֆի միջև: Ստանալով Ջհանշահի հավանութիւնն ու հանձնարարականը, Ջաքարիան «ձիւնթաց արշամամբ» ձեպում է Բաղեշ և համոզում ամիր Շարաֆին վճարել «կայսերական հարկը» և հնազանդվել Ջհանշահին: Համաձայնութիւնը կայացվում է. հարկը Ջաքարիայի ձեռքով մուծվում է Ջհանշահի գանձարանը, Խլաթի պաշարումը վերացվում է և «ամենայն խառնիճաղանչ ժողովուրդն՝ զհայ և զտաճիկ» ազատվում են «ի ձեռաց անաւրինաց և ի դառն գերութենէ»:

Ստանձնելով և հաջողութեամբ իրագործելով հաշտարար-դիվանագետի պարտավորութիւնները, Ջաքարիան մեծ պատիվների է արժանանում Ջհանշահի և քուրդ ամիր Շարաֆի կողմից, աճում է նրա հեղինակութիւնը նաև որպես ամենայն հայոց կաթողիկոս:

Այս տարիներին** Ջհանշահի դեմ Շիրազում ապստամբութիւն է բարձրացնում Փիր-Բուդաղ որդին, և նա ստիպված է լինում արշավել որդու դեմ: Այս արշավանքի մասին է, անշուշտ, ակնարկում խոշա Թումաշահը, երբ իր հիշատակարանում գրում է. «Նւ եղև կրկին անգամ զնալ Ջհանշայ փաթշահին ի սոունն Իրաղա, ի Շիրազ և ի Քրման» (հշտկ. № 221, էջ 175):

Փիր-Բուդաղը պարտութիւն է կրում և ուղարկվում Բաղդադ, կառավարչի պաշտոնով:

Ջհանշահի բացակայութիւնից օգտվելով կենտրոնական Հայաստանում կրկին հայտնվում է Հասան-Ալին, որ նույն Թումաշահի հաղորդած տվյալի համաձայն «շրջէր թափառական զվերին կողմամբ գաւառին Արարատեան»:

Նա, «նենգութեամբ շարախօսաց ոմանց», (ըստ Մ. Օրմանյանի այստեղ ակնարկված է էջմիածնի հոգևորականութեան Գրիգոր Ջալալբեգյանցի կուսակից խմբակցութիւնը), մտադրվում է «ըմբռնել զմեծ պատրիարքն զտէր Ջաքարիայն և պահանջել ի նմանէ գանձս և ինչս»:

Լուր ստանալով այդ մասին, Ջաքարիան, վերցնելով իր հետ Գրիգոր Լու-

* Ի միջի այլոց, Մ. Չամչյանից սկսած պատմագրութեան մեջ տարածվել է այն սխալ տեսակետը, որ, իբր, Ջհանշահի հակառակորդն այս պատերազմում եղել է Ադ-Կոյունլու Ջհանգիրը:

** Ըստ Ղազի Ահմադ ուլ-Ղաֆարի ալ-Ղազվինու՝ 1466—1461 թթ. (տե՛ս V. Minorsky, նշվ. աշխ.), ըստ Մ. Չամչյանի՝ 1462 թվականին (տե՛ս «Պատմ. Հայոց», հատոր Գ, էջ 505):

սավորչի աջը և այլ սրբութիւններ, գաղտագողի ճանապարհ է ընկնում դեպի Աղթամար:

Բախտախնդիր մի ամիրզաղայի հալածանքներից փախուստ տվող կաթովիկոսը, ոտք դնելով Վասպուրականի սահմանները, շերմ ընդունելութիւն է գտնում հայ բնակչության կողմից:

Հասնելով Հուսկան որդի սուրբ Ստեփանոսի վանքը, որ գտնվում էր Աղթամարի հոգևոր իրավասութեան ներքո, Զաքարիան դուրս է դալիո ծպտյալ փախստականի իր վիճակից, իր ձեռքն է առնում հայ ժողովրդի որոշ խավերի պատկերացմամբ հայութեան կուլտուրական ու քաղաքական ինքնութեան սիմվոլը մարմնավորող Լուսավորչի աջը, վեր է պարզում մի ընտիր լուսաշաւամբ, որի մի երեսին նկարված էր Քրիստոսի, իսկ մյուսին՝ Գր. Լուսավորչի, Տրդատ թագավորի և Հովհաննիսի պատկերները, և բազմամարդ շքախմբով շարժվում է դեպի Աղթամար:

Նրա հանդիսավոր ուղևորութեան մասին ուշագրավ մանրամասնութիւններ է գրանցել նույն խոշա Թումաշահ հիշատակագիրը.

«Սե ել,— գրում է նա,— համբաւ գալոյ նորա՝ հանդերձ սուրբ աշովն և խաչալամովն, որ բարձրացեալ կայր ի ծայրս ձողոյ և խաչ ոսկի կառուցեալ ի գլուխ նորա. ընդ որ գրոհ տուեալ ամենայն բնակչաց գաւառացն ընդ որ գայր հայրապետն. և ամենեքեան ընդ յառաջ ընթանային խնկօք և մոմեղինօք և զենմամբ խոյոց և զուարակաց...: Սկեալ եհաս ի գաւառն Տոսպայ, և մտեալ ի քաղաքն Վան՝ բազում եպիսկոպոսօք և վարդապետօք, քահանայիւք և բազմամբոս ժողովրդօք, ձիօք և ձիաւորօք, և խաչալամն առաջի, և քահանայք յառաջ և յետոյ երգէին քաղցր եղանակօք, և այնպէս պերճ և փառաւոր եմուտ ի քաղաքն Վան» (հշտկ. № 221, էջ 175):

Օտար բռնապետական լծի տակ կեղեքվող ու պետականութիւնից զրկված հայ ժողովրդի կողմից այդ մի ցուլց էր, որով նա դրսևորում էր իր նվիրվածութիւնը ազգային տրագիցիաներին ու դժգոհութիւնն օտար տիրապետութիւնից:

Կաթողիկոսին Վանից Աղթամար ուղեկցելու դուրս եկավ հսկայական բազմութիւն, որի մեջ հատուկ խանդավառութիւն էին ցուցաբերում «ազատագունդ խօջայքն Վանայ՝ ձիօք և ձիաւորօք սպառաղինեալք»: Ոստանի հայերը Զաքարիային դիմավորեցին ոչ պակաս շուքով, սակայն տեղի քուրդ ամիրի և մահմեդական մյուս իշխողների աչքում վտանգավոր երևաց հայ կաթողիկոսի բազմամարդ շքերթը և նրանք խորհրդանք խորհուրդ շար, զի գաղտագողի նենգեսցեն հովուպետին»: Զաքարիային այլ բան չէր մնում, քան առանց հապաղելու Աղթամար մտնելը: Սվ նա, օրհնելով իր ուղեկիցներին, 1461 թվականի դեկտեմբերի 11-ին աէառ զսուրբ աջն Լուսաւորչին և եմուտ ի նան և գնաց յաստաժարնակ կղզին յԱղթամար, ի հայրենի ժառանգութիւն իւր»:

1463—1465 թթ. ընթացքում Զհանշահը գտնվում էր Իրաքում, և պատերազմում էր իր Փիր-Բուրազ որդու հետ, որին, ինչպես ասացինք, Շիրազից հետո կառավարիչ էր կարգել Բաղդադում:

Փիր-Բուրազը դիմագրում էր համառորեն:

Զհանշահի այս արշավանքի մասին մեր հիշատակարաններում կան ուշադրութեան արժանի գրանցումներ: Այսպես, 1464 թվականին Արգելանի անապատում աշխատող Ղազար գրիչը հայտնում է, որ Զհանշահը բազում զարաւք պաշարեաց զքաղաքն Բաբելոն (իմա՝ Բաղդադ)» (հշտկ. № 264, էջ 218):

1465 թ. Վանում աշխատող Վարդան գրիչը գրում է, որ «այս Բ. (2) ամ է, որ նստեր է [Ջհանշահը] ի վերայ Բաղդատ քաղաքին և խսարեր է զորդին իւր զՓիր-Պուտախն» (հշտկ. № 286, էջ 234), իսկ Հովհաննես Մանգասարենց նշանավոր գրիչը, ըստ երևույթին նախորդ գրչից մի քանի ամիս հետո շարադրելով բազմաթիվ իր հիշատակարաններից մեկը, գրում է արդեն, որ «Յայսմ ամի սպան շարաչար Ջհանշահ փատշահն ղորդին իւր ղՓիր-Պուտախ խանն ի Բաղդատ, և եկն ի Թավրէզ ի Թախթն» (հշտկ. № 287, էջ 236):

Փիր-Բուրադի ապստամբությունը ճնշելուց հետո Ջհանշահը նախապատարաստվեց Աղ-Կոյունլուների դեմ վճռակաճ մուրտի, հույս ունենալով վերջնական պարտություն մատնել Կարա-Կոյունլուների մշտական ու անհանգիստ այդ ախոյաններին:

Թուրքմենական այդ երկու ազգակից ցեղերը Փոքր-Ասիա էին գաղթել դեռևս ԺԳ. դարում, իլխան Արդունի գահակալության տարիներին (1284—1291), և բնակություն էին հաստատել Եփրատի ու Տիգրիսի վերին հոսանքներում (տե՛ս А.Мюллер, История ислама, III, СПб, 1896, էջ, 313—314): ԺԳ. դարի երկրորդ կեսերին Աղ-Կոյունլուները իշխում էին Պատմական Հայաստանի մի ընդարձակ մասի վրա՝ Ամիդից մինչև Սեբաստիա: Սակայն Փոքր-Ասիայի պատմական թատերաբեմի վրա ակտիվ դեր սկսեցին կատարել նրանք ժՅ. դարի սկզբներին, լանկ-Թամուրի արշավանքներից հետո: Նույն դարի ՁՆ-ական թվականներից Աղ-Կոյունլուների ու Կարա-Կոյունլուների միջև ծայր են առնում ռազմական բախումներ ու գոտեմարտեր՝ բովանդակ Հայաստանի վրա իրենց տիրապետությունը տարածելու համար: Ըստ որում, Աղ-Կոյունլուները Կարա-Կոյունլուների դեմ դուրս էին գալիս միշտ թամուրյաճների հետ դաշնակցած և հարվածում էին իրենց ախոյաններին թիկունքից:

Ջհանշահի արևելյան հաջող արշավանքներով, ինչպես տեսանք, թամուրյանների վտանգը Կարա-Կոյունլուների համար վերացավ, բայց այդ ժամանակ արդեն Աղ-Կոյունլուները ռազմական մեծ ուժ ունեին ու կարող էին գործել նույնիսկ առանց դաշնակիցների:

1454 թվականին, երբ Ջհանշահը նվաճումներ էր կատարում արևելքում և գրավել էր ռադիբազ, և զինսպահան, և զայլ բազում քաղաքս և զբերդորայս յաշխարհէն Չաղաթայիցս, Վանս լճի հյուսիսային շրջանների վրա արշավեց Աղ-Կոյունլու Ուղոճ-Հասանը: Այդ շրջանների բնակչության համար ստեղծվեց ծանր կաղուծություն, շատերը սպանվեցին, գերվեցին ու կողոպտվեցին: Արճեշցի գրիչ Հովհաննես Մանգասարենցը շատերի հետ միասին ստիպված էր թողնել իր տունն ու տեղը և պատսպարվել անմատույց Լիմ կղզում: Արճեշում սկսած և Լիմում ավարտած Ավետարանի հիշատակարանում ակնատես գրիչը Ուզուն-Հասանի վերոհիշյալ արշավանքի մասին այսպիսի տողեր է գրանցել. «Բայ, մեք կամք ի յահ և ի փախ, զի գալոճն Ուզուն-Հասանի հանապազ կու գերեն զմեզ և թալանեն: Ի յայսմ տառապանս կալով գրեցի զսուրբ Աւետարանս ի քաղաքիս Արճէշ կոչեցեալ և ի կղզիս, որ կոչի Լիմն» (հշտկ. № 52, էջ 41):

Նույն այս արշավանքի մասին հետաքրքրական տվյալներ է հաղորդում նաև Սուխարա վանքում աշխատող Իգնատիոս գրիչը. «Վասն վրդովման և տատանեալ դառն ժամանակիս, — գրում է նա, — ի յահէ թշնամեաց փախեան երկիր, և ոմանք ամրացան յանառիկ կղզիս Լիմ: Կոչեցեալ և շատք ցրուեցան յերկիր Ամկու, և վասն ծովացեալ մեղաց մերոց անկան ի ձեռս հեծելի՝ թալանեցան, կողոպտեցան, շատ ոք սպանան...» (հշտկ. № 51, էջ 39):

Հաջորդ տարիներին բուն թափով շարունակվում է Կարա-Կոյունլուների ու Աղ-Կոյունլուների հայ ժողովրդի համար աղետարեր մրցակցությունը: Ըստ որում, ինչպես տեսանք, Ջհանշահը, գինական ուժեր տրամադրելով ու սիրաշահելով Ուզուն-Հասանի Ջհանգիր եղբորը՝ բորբոքում է Աղ-Կոյունլու եղբայրների գահակալական զգվուտոցը, իսկ Ուզուն-Հասանը, իր հերթին, Ջհանշահի դեմ պայքարի է գրգռում Բաղեջի քուրդ ամիրներին ու գահը տենչացող անհնազանդ ամիրզադաներին*:

Եվ ահա, գրավելով Պարսկական Իրաքն ու Ֆարսիստանը և վերջ տալով ներքին գոտություններին, Ջհանշահը մեծ արշավանք է կազմակերպում Աղ-Կոյունլուների դեմ: Նախորդ տարիներին հաջող պատերազմներ մղած Ջհանշահը չէր կասկածում պատերազմի հաջող վախճանի վրա և նպատակ էր դրել ոչ միայն գրավել Աղ-Կոյունլուների հիմնական ամրություն Ամիրդը, այլև հասնել մինչև Դամասկոս:

Իր գլխավոր զորահրամանատար Ղասիմ Փարվանաչու հետ մեկտեղ Ջհանշահը երազում զօրօք՝ դուրս եկավ Թավրիզից 1467 թվականի մայիսին: Սակայն նրա զորքերը չեն շտապում թշնամու սահմաններին մոտենալ, այլ սկսում են կողոպտել ու ավերել ճանապարհին ընկած հայկական շրջաններն ու գյուղերը: Ի վերջո, նոյեմբերի սկզբներին, Կարա-Կոյունլուների մեծ բանակը հասնում է Ճապաղչուր, բայց Ուզուն-Հասանը բռնում է նրանց առաջխաղացման ճանապարհը, պաշտպանություն կազմակերպելով բարձր լեռների վրա:

Ջհանշահը բանակ է դնում Սանճախ կոչվող վայրում: Քոչվոր ավագանիների ռազմական խորհուրդը որոշում է շարժվել դեպի Աղճաղալա ձմեռելու համար՝ գարնանը, Երզնկայի վրայով պատերազմական գործողությունները վերսկսելու մտադրությամբ: Հիմնական բանակը ճանապարհելով, Ջհանշահը ՔՌՖ. (2000) պարանօք եկաց անդ (ի Սանճախ) աուրս Գ. (3) յուտել և ի խմել, զի վաղիւն հասանէ զօրացնս: Սակայն Ուզուն-Հասանը, որն ուշադրությամբ հետևում էր թշնամի բանակի շարժումներին, տասն հազարանոց զորախմբով, անսպասելիորեն հարձակվեց Ջհանշահի կերուխումից հանգստացող թիկնապահ զորքի վրա: Կարա-Կոյունլուները նույնիսկ չկարողացան ուշքի գալ անակնկալից և դիմադրել հարձակվողներին: Եվ այսպես, 1467 թվականի նոյեմբերի 10-ին, անփառունակ իր վախճանը գտավ 70-ամյա Ջհանշահը: Այս սպանդի ժամանակ զոհվեցին բազմաթիվ Կարա-Կոյունլու նշանավոր Վալարունայք և իշխանք: Ջհանշահի որդիներից երկուսը գերվեցին. մեկը գլխատվեց, իսկ մյուսը կտրացվեց Ուզուն-Հասանի հրամանով**:

* Ղադի Ահմադ ուլ-Ղաֆֆարի ալ-Ղադվինի կոմպիլատոր հեղինակը անգեկություն ունի այն մասին, որ Հասան-Ալին, հոր դեմ բարձրացրած ապստամբության պարտությունից հետո (1457 թ.), ապաստան էր գտել Ուզուն-Հասանի մոտ՝ Դիարբեքիբում, այնուհետև միացել էր Բաղդադում ապստամբած իր Փիր-Բուղաղ եղբորը (տե՛ս V. Minorsoy, նշվ. աշխ.):

** Հենվելով պարսկալեզու աղբյուրների վրա, Ի. Պետրուշևսկին Ջհանշահի վերջին այս արշավանքի ու պարտության պատմությունը շարադրում է այսպես. «1467 թ. մայիսին Ջհանշահը, իր գլխավոր ամիր Ղասիմ Փարվանաչու հետ միասին, մեծ զորքով արշավանքի դուրս եկավ Ուզուն-Հասանի դեմ: Հարավային Հայաստանի Մուշը հարթավայրում Ջհանշահի զորքը պարտություն կրեց Աղ-Կոյունլուներից և տվեց մեծ կորուստներ: Այդ ստիպեց Ջհանշահին դուրս գալ քոչվոր ռազմական ավագանիների ժողով, որտեղ նահանջի որոշում կայացվեց...: Աղ-Կոյունլուները բանակը սկսեց հետապնդել Հարավային Հայաստանից Ազրբեյջան նահանջող Ջհանշահի զորքին: Ծապաղչրի մոտ Ուզուն-Հասանին

Ջհանշահի վերջին այս արշավանքի ու սպանության մասին մեծ հետա-
քերթումներն ենթակայացնող գրանցումներ են արել բազմաթիվ հիշատակագիր-
ներ ու ժամանակագիրներ: Հատկապես ուշագրավ են անանուն ժամանակագրի
և Մկրտիչ Խիզանցի ու Մովսես Արծկեցի գրիչների հաղորդած տվյալները:

Ե՛ի Ջժէ. (պետք է լինի ՋժՁ=1467). երէկ Ջիհանշահն ի վերայ Հասան պա-
կին և հասնալ մինչ ի Ճապղչուր. և Հասան պակն էառ զառաջքն ի հեռուստ
բարձր լեռամբ, և նա ել ի տեղին որ կոչի Սանճախ. և ղորսն առաքեաց դէպ
Աղջախալան, և ինքն ԲՆ. (200) պարանօք եկաց անդ ատուրս Գ. (3) յուտել
և ի խմել, զի վաղիւն հասանէ զօրացն և ելանէ յԾղնկան և անգի գալ ի վերայ
Հասան պակին: Եւ Հասան պակն իմացեալ զչար խորհուրդ նորա ԺԴ.—օ (իմա՛
10.000-աւ) բօլորեց զՃիհանշահն և եղև կռիւ, և բռնեցին զՃիհանշահն Բ. (2)
որդովն, և սպանին ի միում ատուր ԳՆ. (3000) հոգի պարոնայք և իշխանք,
ազատք և ումիկք, և զառ և ղթալանն զոր արարին ո՛վ կարէ ասելք (ՄԺ, II, էջ
152—153, հմմ. նաև ՄԺ, I, էջ 168 և Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց
սրբոց Ցակորեանց, շորորդ հատոր, Երուսաղէմ, 1956, էջ 60):

Ոչ պակաս արժեք է ներկայացնում Մկրտիչ Խիզանցու հիշատակարանի
ստորև բերվող հատվածը.

Ե՛ի թվ. Հայոց Ջ. և Ժէ. (1468)... ել Ջհանշայ ղանն ի քաղաքէն Շահա-
ստանայ, որ է Թավրէզ բաղում հէնիւ և զարաւք, և կամէր երթալ ի վերայ քա-
ղաքին Ամթայ, և այլ ի վայր՝ մինչ ի Դամասկոս: Եւ ի յերթալն ի ճանապար-
հին բազումք գողային ի յահէ սորայ, զի այս Ջհանշայս բազում գաւառաց և
քաղաքաց տիրէր...:

Արդ, ի շուրջ ճանապարհի սորա բազում գաւառք ւանդեցան և բնակիչք
գաւառացն փախչէին ի յայրս և ի ծերպս վիմաց, սովալլուկ մեռանէին: Եւ
եկեալ եհաս ի գաւառն Տարաճոյ՝ ի դաշտն Մշոյ. և անդ բազում ւանդս արա-
րին զարքն նորա, զի բազում էին և անհամար և ոչ ճանաչէին զաստուած, և
ասէին թէ ի՞նչ է քրիստոնեայն, և քրիստոնէին աչք և բերան կա՞յ: Եւ դիմեցին
ի վանքն Ղազարու, և զլուսարարն խորովեցին ի կրակն և նահատակեցին, և
անցին գնացին: Եւ ի ճանապարհին իջավանեցան, և զարքն ի յուրմէն ի բաց
արձակեաց, և անահ և անկասկած գոլով ի թշնամեաց, ասելով, թէ ոչ
ոք է ի վերայ երկրի, որ կարէ կալ առաջի իմ և սուր քաշել ի յերեսս իմ: Զոր
ասդ առարեալ թշնամեացն՝ դիմեցին ի վերայ նորա, և առին յասարի զինչսն,
և զնա սպանին և զորդիս նորս: Եւ ի սպանմանէ սորա բազում ւանդք եղն

լուր տվեցին, որ Ջհանշահը, ճանապարհելով իր ուրդուն և գլխավոր ուժերը, ինքը, փոք-
րաթիվ վերջապահ ջոկատով, կանգ է առել հանգստի լեռնային մի կիրճում: Ուղուն-ձա-
սանը անակնկալ հարձակվեց նրա վրա գիշերով՝ և այլն (Տե՛ս Վ. Ս. Պետրուշևսկի «Го-
сударства Азербайджана в XV в.» (Сборник статей по истории Азербайджана, вы-
пуск I, Баку, 1949, էջ 168):

Մեր կարծիքով հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, որոնք անգրադառնում
են Ջհանշահի այս արշավանքին, ինչպես նաև անանուն մի ժամանակագիր (տե՛ս ՄԺ,
I, 168 և ՄԺ, II, 152—153) դեպքերը պատմում են ավելի մանրամասնորեն ու ճշմար-
տացի: Հատկապես չի կարելի ճիշտ համարել Ի. Պետրուշևսկու հաղորդած այն տվյալը, ըստ
որի, իբր, Ջհանշահի դորքերը Մշո դաշտում խոշոր պարտութուն են կրել Աղ-Յոյունյու-
նեբից, որից հետո էլ որոշել են նահանջել Աղբրեջան: Պարզ է, որ Մշո դաշտից Աղբրե-
ջան նահանջելու ցանկացող դորքերը, ինչ ճանապարհ էլ նրանք ընտրած լինեին, չէին կա-
րող հայտնվել Ճապղչուրում:

յամենայն տնդիս, ևս առաւել ի յերկիրս Հայոց. և բաղում եկեղեցիք արեւ-
ցան և բաղում քրիստոնէայք սրով և սովով մեռան» (հշտկ. № 345, էջ 271):

Այս և հաշորդ տարիների քաղաքական անցուդարձերի ճշմարտացի նկա-
րադիրը, ինչպես ասացինք, տրված է նաև Մովսես Արծկեցու շափածո հիշա-
տակարանում, որը հորինված է Գրիգոր Խլաթեցու «Յիշատակարան աղետից»-ի
նմանողությամբ:

Սկսվում է այսպես.

«Յինն հարիւր Հայոց թվական
Ընդ որ ժՁ. (16) այլ յաւելաւ (=1467)
Այն մեծ արքայն արևելեան՝
Խաղաղարարն Ջրհանջայն,
Յամէն դիմաց եհան հրաման
Որ զօրք բաղում ժողովեցան,
Եւ էջ նոքօք զԱսորեստան՝
Առ ի յաղթել զմիր Հասանն:
Իսկ Հասան բէկ քաջ փահլաւանն
Ջօրօքն իւրով որ գումարան,
Ի քուն եգիտ ըզՋրհանջայն,
Ջօրացն ի դատ, անպահապան.
Որ և սպան անդէն ըղայն
Եւ զՄուհամատ որդի նորայն» (հշտկ. № 424, էջ 333):

Կարա-Կոյունլուների զինական ուժերը, ասացինք, որ հեռու էին գտնվում
Ջհանջահի համար կորստաբեր ճակատամարտի վայրից և չէին կորցրել իրենց
ճարտունակությունը: «Իսկ շար հեծեալքն, որ յետ դարձան՝ առին բազում առ
և թաղթան»,—հայտնում է նրանց մասին Մովսես Արծկեցին (նույն տեղում):

Սակայն Կարա-Կոյունլուների պետության մեջ դասակարգային հակասու-
թյուններն այնքան էին սրվել ու քոչվոր ավագանու բարքերն այն աստիճանի
քայքայվել, որ մի բռնակալի սպանությունն իսկ բավական եղավ իր բաղկա-
ցուցիչ մասերով կենտրոնի հետ չշաղկապված, ուժի ու ահաբեկման ճանապար-
հով հնազանդության մեջ պահվող տարացեղ երկրների ու ազգությունների ան-
ջատման և հսկայածավալ այգ պետության կատաստրոֆիկ անկման համար:

Ջհանջահը նորանոր նվաճումներ էր կատարում Ադրբեջանի և Հայաստանի
գյուղացիության շահագործումն ու կազմակերպված կողոպուտը հրեշավոր շա-
փերի հասցնելու ճանապարհով:

Ժամանակակից բազմաթիվ հիշատակագիրներ սրտաճմլիկ նկարագրու-
թյուններ են թողել Ջհանջահի տիրապետության տարիներին ժողովրդի կրած
տառապանքների մասին:

Գրիգոր գրիչը 1455 թվականին Հաղբատում ընդօրինակած ձեռագրի հիշա-
տակարանում, Ջհանջահի տիրապետությունը բնորոշում է հետևյալ տողերով.
«Ժ դանութեան տաճկաց Ջիհանջահի, ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, յիշխանու-
թեան այլադաւան սեռի, որ յահէ և յերկեղէ նոցա մաշեալք և հալածական
լինէաք, փախստեալք և մոլորեալք, գերեալք և տատանեալք, ի յառաւել իւրս-
տութենէ հարկապահանջութեան և ի հոլովութենէ գերելոցն և ի չբաւորութենէ
ընչից ոչ կարեր օգնել եղբայր եղբօր և ոչ ողորմէր ազգս ազգիս...» (հշտկ.

№ 66, էջ 51); Շուրջ տասն տարի այս գրանցումից հետո նույնպիսի գույներով է նկարագրվում ժողովրդի վիճակը Հավուց-թառում մի Ճաշոց ընդօրինակած Ստեփանոս գրիչը: Նա հայտնում է, որ Ջհանշահը 7 տարի է, ինչ մտել է Խորասան և այդ տարիներին «զաշխարհս սահուն և երերուն պահեաց՝ ի հարկապահանջութիւն, ի տառապանս և ի շարշարանս, այնպէս և հայր ղորդիս ուրանային» (հշտկ. № 258, էջ 214):

Այս Ստեփանոսին ձայնակցում է Դարանաղյաց գավառի Ավագ վանքում աշխատող մի այլ Ստեփանոս: Իր ապրած ժամանակը «դառն ու դժար» որակելուց հետո նա հայտնում է, որ «ազգս տաճկաց... շար դարձան քան զգագան և ծարաւիք են քրիստոնէից արեան, և նոր ի նորոյ շար յայտնեն քրիստոնէից, զի ղխարաճն Դ. (4) Փլորի արարին, և կապուտ արկին ի գլուխ քրիստոնէից, և զմեռեալն ի քաշ տան տանել, և այլ շարիք բազում խոկան և խրոխտան ի վերա քրիստոնէից» (հշտկ. № 256, էջ 211):

Ժողովրդի տնտեսական ու իրավական վիճակի նմանօրինակ նկարագրութուններ պահպանվել են նաև մի շարք այլ հիշատակարաններում (տե՛ս, օրինակ, Հովհաննես գրչի հիշատակարանը, շարադրված 1465 թ. Գեղարքունյաց գավառի Կած գյուղում և այլն):

Հարկային լծի ծանրացման, քրիստոնյա հպատակների նկատմամբ կրոնական ճնշման ու արհամարհական վերաբերմունքի այս տարիները միաժամանակ բնական արհավիրքների՝ սովի ու համաճարակների տարիներ էին:

Մելքիսեթ գրչի 1453 թվականին շարադրած հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ «յայսմ ամի մորեխս երէկ և շատ աւերք էած ի տեղիս տեղիս» (հշտկ. № 42, էջ 33); Մորեխին հաջորդեց սովը. 1453 թվականը «սովալլուկ տարի» կոչելով, մշեցի մի գրիչ հայտնում է, որ «սովն պատեալ էր զամենալճ մարդ, ի մեծէ մինչև ի փոքր, որ չէ յիշելոյ զայն» (հշտկ. № 41, էջ 33):

1458 թվականին Հայաստանի մի շարք շրջաններում բռնկվում է համաճարակային ինչ-որ հիվանդութիւն «եկն յայսմ ամի մահ և կոտորեաց զբազումս, ի թուականիս մեր Ջ է.», — գրում է այդ մասին բաղիշեցի մի գրիչ (հշտկ. № 136, էջ 101): Հովհաննես գրագրի ամուսին Թանսուխը և դեռաբուսիկ զավակ Պաղտասարը զոհ են դնում այդ մահատարածամին, անմխիթար սգի մեջ թողնելով գրագրին (հշտկ. № 151, էջ 114):

1463 թվականին Տարոնում ու Բաղեշում հայտնվում է մորեխ ու մեծ վնասներ պատճառում: «Յայսմ ամի մորեխն երեկ և զաշխարհս ապականեաց», — տեղեկացնում է Ստեփանոս գրիչը Տարոնի Եզրգոտ մենաստանում (հշտկ. № 236, էջ 194): Նրան լրացնում է որոշ մանրամասնութիւններով Բաղիշեցի Հովսեփ գրիչը. «...աստուած ի մեր մեղացն բարկացաւ և առաքեաց ի վերայ մեր մորեխ վնասակար, զոր ի տեղիս-տեղիս կերաւ զվաստակն և դարձեալ ողորմութեամբն աստուծոյ վերացաւ և ամէն ի ծովն հեղձան» (հշտկ. № 237, էջ 194):

Ըստինքյան հասկանալի է, որ տասնյակ տարիներ շարունակ բռնութիւնների ու ծանր հարկապահանջութեան տակ տառապող և հասարակական ու տարերային աղետների ենթակա ժողովուրդները բնավ շահագրգռված չպետք է լինեին Ջհանշահի պարտութիւնից ու սպանութիւնից հետո Կարա-Կոյունլուների դինաստիայի կայունացմամբ:

Կարա-Կոյունլուների նկատմամբ ժողովրդի տածած ատելութեան ու նրանց լծից ազատագրվելու բաղձանքի արտահայտութիւններ ենք գտնում բազմաթիւ հիշատակարանների մեջ: Այդպիսիներից է, օրինակ, 1467 թվականին վանեցի

Կարապետի շարադրած հիշատակարանը: Դրանցելով տեղեկություն այն մասին, որ Ջհանշահը «յայսմ ամի եկեալ բաղում զօրօք և կամի պատերազմել ընդ Հասան-բէկին», զլիչն աղերսում է աստծուն զորություն տալ Ուզուն-Հասանին և պարտության մատնել Ջհանշահին: Գրչի կարծիքով Ուզուն-Հասանը «պարսպ ամուր է քրիստոնէից» (հշտկ. № 330, էջ 259):

Մի այլ դրիչ, մեծ հույսեր կապելով Ուզուն-Հասանի հաղթության հետ, ցնծությամբ արձանագրում է այսպիսի տողեր. «Ողորմածն աստուած յետս դարձոյց և ոյժ և վարութիւն հտ Հասան բակին, ...ի սուր սուսերի մատնեց զինքն (զՋհանշահն)՝ որդուվք և հեծելովք, և զքրիստոնէք աղատեց ի գերութենէ» (հշտկ. № 348, էջ 273):

Մենք դեռ առիթ կունենանք տեսնելու, թե որքան անհիմն էին Աղ-Կոյունլուների հաղթանակի հետ կապած հույսերը. այնուամենայնիվ այս ավյալը պերճախոս վկայում է այն մասին, որ Կարա-Կոյունլուների ու Աղ-Կոյունլուների վերջին գոտեմարտի ժամանակ հայ ժողովրդի լայն զանգվածների համակրությունը Ուզուն-Հասանի կողմն էր:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Ուզուն-Հասանը, իր հաղթանակն ապահովելու համար երբեմն, իրոք, սիրաշահում էր հայ մեծատուններին, հովանավորում հայ եկեղեցու նշանավոր գործիչներին և ձգտում կարգավորել հարկահանության գործը:

Ջհանշահի սպանությունից հետո երկրում սկսվեցին գահակալական կռիվներ նրա որդի Հասան-Ալու և Սքանդարի որդի Հուսեյն-Ալու միջև: Այս պայքարից հաղթանակով դուրս եկավ Հասան-Ալին, որը արագորեն զատարկեով արքունի գանձարանը, դրամական առատ պարգևներով իր շուրջը համախմբեց հարյուր (ըստ Մովսես Արծկեցու՝ երկու հարյուր) հազարանոց մի բանակ, որի կազմում նշանակալից դեր էին կատարում քրդերը*:

Այս հսկայական բանակը սակայն չկարողացավ կասեցնել Աղ-Կոյունլուների հաղթարշավը:

1468 թվականի գարնանը Ուզուն-Հասանը երեսուն հազարանոց զորքով շարժվեց դեպի արևելք և բանակ զարկեց Խոյի դաշտում: Ծակատամարտը տեղի ունեցավ Մարանդի մոտ: Հասան-Ալու զորքի մեծ մասը լքեց իրեն և Ուզուն-Հասանը առանց դժվարության պարտության մատնեց Կարա-Կոյունլու վերջին փառիշահին:

Քաղաքական այս անցուզարձերի մասին հակիրճ, բայց բովանդակալից տվյալներ է գրանցել մեզ հայտնի անանուն ժամանակագիրը, այդ անցքերին անդրադարձել են նաև մի շարք հիշատակագիրներ:

Ջհանշահի պարտության ու սպանության մասին տողերից հետո անանուն ժամանակագիրը գրում է.

* Հավանաբար Հասան-Ալու գործակիցներից էր նաև Ոստանի քուրդ ամիր Նդդինչերը, որն այդ նույն ժամանակ ասպատակում էր Ռշտունիքը: 1469 թ. Գրիգոր ծաղկողը, Տայշոզ դյուղում շարադրած հիշատակարանում խոսում է այս ասպատակությունների ժամանակ իրենց կրած տառապանքների մասին: Նա գրում է. «Այն անիծեալ էսաինչերն երեկ և թալան արար դերկիրս Ռշտունեաց, յաւուր տօնի ծննդեան Քրիստոսի...: Եւ մեք փտիտուդեալ դառն սրտիւք և լալօտ աչօք, ձիւնաթաթախ և տառապանօք, անկեալ ի յօսար երկիր, ի տեղիս տեղիս»: Այնուհետև չափածո մի քանի տողով նա խնդրում է ձեռնադրի պատվիրատուին, որ կորեկ ուղափարի իրեն, որ ինքն ուստի և չի դարուն ելնէ բարով, իրենց ծանր վիճակի մասին հարելով հետևյալ դիպուկ տողերը՝

«Թալնած ենք ու մէկ չուրով,

Քաղցած ենք ու մէկ հացով» (հշտկ. № 363, էջ 283—283):

«Եւ ժամանակն այն ձմեռնամտին էր, և ոչ կարաց գնալ Հասան պակն յարևելք, ապա գարունն ել Հասան պակն ԼՌ. (30.000)-աւ և գնաց մինչ ի դաշտն Խօու, և էառ զամենայն խաղաղութեամբ և սիրով: Եւ գայ որդի Ճիհան-շին Ալի պակն ընդդէմ նորա ՃՌ. (100.000) մարդով ի Մարանդ և դիմամարտի և կոտորվի և փաղչի, և Հասան պակն առնու զգօրս նորա և զքսիպն և մտանէ ի Թօրէզ (իմա Թաւրէզ)» (ՄԺ, II, էջ 153, ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ, չորրորդ հատոր էջ 60, հմմ. նաև ՄԺ., I, էջ 168):

Անհրաժեշտ ենք համարում մեզ բերել նաև Մովսես Արծկեցու չափածո հիշատակարանի համապատասխան տողերը.

«Հասան-Ալին, այն շար գագանն,
Որ ի Մակու էր ի ղրնդան,
Ելեալ գնաց դէպ ի Ղափան,
Եւ կոտորեաց զհաղինայն,
Այնչափ երեստ պարգևս մարդկան,
Վասն այն բազումք ժողովեցան,
Քան զերկերիւրն հազարեան՝
Այլ աւելի անդ գումարան:
Իսկ ի գալ միւսն ամեան (= 1468)
Աղ-ղոյլուցիքըն զօրացան,
Ելին յաշխարհըն Հայաստան,
Մինչ յԵրասխայ յափըն հասան:
Հասան-Ալին՝ հեղ հիմարն այն
Մըտեալ նրստաւ ի կարճ մէջայն,
Ձոր զօրքն անդէն ապստամբան,
'Ի ի թշնամիքն եկեալ խառնան:
Հասան-Ալեանքըն զարհուրան
'Ի ի բանակէն ելեալ փախեան.
Ձոր և եկեալ սուլտան Հասանն
Մնացեալքն անթիւ հնազանդեցան,
Նստեալ ի թաղթըն Շահաստան
Ձաշխարհս էաժ իւրն հաւան,
Երկիր բոլոր խաղաղացան,
Որպէս ի մօր գիրերն տրղայն»:
(Հշտկ. № 424, էջ 333—334; Հմմ. նաև հշտկ. № 366, էջ 283):

Հասան-Ալին, յուրայինների հետ միասին մազապուրծ ճողոպրում և ապաստան է գանում Թամուրյան սուլթան Աբու-Սայիդի (1452—1469) մոտ: Աբու-Սայիդը պատրաստություններ է տեսնում Ուզուն-Հասանի դեմ ելնելու, բայց Աղրբեջան է մտնում մեծ ուշացումով, 1468 թվականի աշնանը*: Թամուրյանների բանակը ստիպված էր մտածել ձմեռելու մասին. սկզբից նրանք բանակ են զարկում Ղարաբաղում, ապա անցնում Մուզան ու Կասպից ծովի ափի-

* Ի. Պետրուշևսկին, հենվելով պարսկալեզու սղոյունների վրա, այս դեպքերը պատմում է փոքր ինչ այլ կերպ: Ըստ նրա, Աբու-Սայիդը պատրաստություններ է տեսնում Ուզուն-Հասանի դեմ ելնելու Զհանշահի պարտության ու սպանության լուրը ուշացումով ստանալուց անմիջապես հետո, սակայն մինչ պատրաստություններ կտեսներ ար-

չր, Արու-Սայիդը հույս ունեն, որ թամուրյանների հին դաշնակից շիրվանշահերը ծովային ճանապարհով կմատակարարեն իր բանակին անհրաժեշտ անդամները: Սակայն շիրվանշահ Ֆարուխ-Յասարը (1462—1500), տեսնելով որ ուժերի գերակշռությունը Ուզուն-Հասանի կողմն է, լքում է իր դաշնակցին: Եվ այսպես, քաղցից ուժասպառ եղած Թամուրյան բանակը, 1469 թվականի ձմռանը, բնաշնչվում է Աղ-Կոյունլուների, Շիրվանշահի և Սեֆյան շեխերի միացյալ զորքերի կողմից (Ս. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 169—171):

Ժամանակակիցների վրա մեծ ազդեցություն գործեցին Ուզուն-Հասանի տարած փայլուն հաղթանակները, և մեր հիշատակադիրներից շատերը զամանքի արտահայտություններով լի տողեր են գրանցել այդ առթիվ:

Այսպես, Հովհաննես Մանդասարենցը, 1469 թվականին շարադրած իր մի հիշատակարանում հայտնում է, որ Ուզուն-Հասանը յայս Ա. տարի Գ. փաթշահ կորոյս՝ զօրօք և զաւակօք՝ դժհանշահն, զՀասան-Ալի և զսուլտան Բուսահտն. և իշխեաց ի Շամայ գոնէն մինչև Խորասան» (հշտկ. № 363, էջ 281): Նույն թվականին Մոկքի Փասավանք գյուղում աշխատող Իսրայել գրչի հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Ուզուն-Հասանը «ի Հալպայ մինչև ի տունն Սըմրդնդայ էառ և հարկատու արաբ» (հշտկ. № 364, էջ 281): Հաջորդ՝ 1470 թվականին Հակոբ Խարբերդցին, անդրադառնալով նույն դեպքերին, հայտնում է, որ Ուզուն-Հասանը «տիրեալ է ի Բաբելոնէ մինչ ի Շիրազ քաղաք և ի Տրապիզոն, զոր բազում քաջութիւն արարեալ ի բազում տեղիս, և ի միում ամի Գ. դան յաղթեաց և սպան զնոսա՝ զԺհանշահն, և զորդիքն իւր, և զՊուսայիտ դանն, և էառ զնոցա տեղիքն և զամրոցքն» (հշտկ. № 368, էջ 297) և այլն:

Այսպիսով, մեկ տարի ու մի քանի ամիսների ընթացքում մղած հաղթական պատերազմներով Ուզուն-Հասանը տապալից Կարա-Կոյունլուների դինաստիան և Աղ-Կոյունլուների տիրապետությունը հաստատեց հսկայածավալ մի պետություն վրա, որի կազմի մեջ էին մտնում մի շարք երկրներ՝ Հայաստանը, Ղարաբաղը (մինչև Կուր դետ), հարավային Ադրբեջանը (բացի Արդաբիլից), Քրդդըստանը, Դիարբեքիրը, Արաբական Իրաքը, Պարսկական Իրաքը, Լուրիստանը, Յարսը, Քրմանը:

Բ.

Ուզուն-Հասանը ժամանակակիցների վկայությամբ քաղաքական խոշոր գործիչ էր: Ի տարբերություն քոչվոր ցեղերի մյուս պետերից, որոնք սովորաբար մտահոգված էին լինում միայն նվաճված երկրների ու ժողովուրդների կողոպուտով, նա քաջ ըմբռնում էր իր տիրապետության տակ ընկած երկրների քայքայված տնտեսությունը վերականգնելու կարևորությունը՝ պետական գանձարանը լցնելու համար: Նա միաժամանակ ձգտում էր նաև իր կողմը գրավել նորաստեղծ կայսրության մեջ բնակվող նստակյաց ժողովուրդներին: Հպատակներից հարկերի գանձման գործը կարգավորելու, հարկահանության ժամանակ ֆեոդալների ու պետական պաշտոնյաների անսանձ շարաշահումների առաջն

շավանքը սկսելու՝ Ուզուն-Հասանը պարտության է մատնում նաև Հասան-Ալուն (տե՛ս Ս. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 169):

Մենք առաջնորդվեցինք Մովսես Արծկեցու հիշատակարանի տվյալներով, որտեղ գրված է.

«Հասան-Ալին, իւրքն ամենայն
Փախեալ հասին ի Չաղաթայն,
ԶԲուսայիան առեալ եկան
Եւ զբառասուն որդին լըման» (հշտկ. № 424, էջ 331):

առնելու նպատակով Ուզուն-Հասանը հրատարակեց հարկերի չափը սահմանող և հարկահանման սկզբունքները նշող օրենքների «Կանոննամե» կոչվող ժողովածուն, որը երկար ժամանակ (մինչև ժ.Ձ. դարի վերջը) կիրառության մեջ էր Իրանում և Օսմանյան կայսրության արևելյան երկրամասերում:

Այս միջոցառումները սակայն տևական արդյունք չտվեցին և հպատակ ժողովրդների վիճակի մեջ էական բարելավում տեղի չունեցավ: Նշանակալից փոփոխություն տեղի չունեցավ նաև հայ ժողովրդի իրավական գոյավիճակի մեջ: Ուզուն-Հասանը շարունակեց կրոնական անհանդուրժողականության տրադիցիոն քաղաքականությունը, սահմանեց քրիստոնյաներին տարբերակելու վիրավորական նշան, արգելեց զանգահարումը եկեղեցիներից և այլն:

Այս մասին 1470 թվականին կարևոր տվյալներ է հաղորդում Վերին-Նորավանքում աշխատող Հովհաննես գրիչը. նա գրում է. «Քանզի եղև այսմ ժամանակի հարկապահանջութիւն ի տաճկաց. քանզի եկն Ուզուն-Հասանն և էսպան ղՋհանշէն՝ որդի Ղարա-Ուտոֆին և զորդիքն իւր, և նստաւ ի թախտն նորա, և եղև թասպութիւն յոյժ և հալածումն քրիստոնէից, և խափանեցին զհնչումն զանգակին, և քրիստոնեայք նշանաւ շրջէին» (հշտկ. № 382, էջ 299):

Ավելի պերճախոս է 1476 թվականին մի Տաղարան ընդօրինակած Ստեփանոս Չմշկածագեցի գրիչը, որը շարադրել է պատմական հարուստ բովանդակությամբ չափածո մի հիշատակարան*:

Հայ ժողովրդի տնտեսական և իրավական ծանր վիճակը բացատրելով հայերի իսկ գործած «մեղքերով», մեր բանաստեղծ-հիշատակագիրը հաղորդում է այսպիսի տվյալներ.

«Հարկապահանջն յամէն տեղի
Քաշէ ծեծէ զազդրս Արամի.
Խընդբէ արծաթ՝ և ընտիր ոսկի,
Յայնմ որ չունի փող պըղնձի:
Կապուտ նշան եղ քրիստոնեաց,
Ձի բաժանին յանօրինաց.
Ձմեռեալն ի ցած տանել ասաց,
Չուանով չափել զվիզս մանկանց...:
Այլ և զհարումն զանգակի՝
Ձգուշակ փողոյն Գաբրիէլի
Ծտ խափանել յամէն տեղի՝
Գեղ՝ և անապատ՝ և ի քաղաքի» (հշտկ. № 496, էջ 394):

1467 թվականից ծայր առած պատերազմների, խոշոր զորաշարժերի ու բնակչության տեղահանումների հետևանքով 1468 թվականին բռնկվեց ծանր համաճարակ, որը տեղատվության ու մակընթացության տատանումներով, տևեց երկար տարիներ, ավերիչ ազդեցություն գործելով Հայաստանի բոլոր շրջաններում: Այս մահատարածամի մասին աղեկտուր տողեր են շարադրել բազ-

* Հիշատակարանը, թերի լինելով, չի պահպանել գրչի անունը, սակայն կարելի է չտարակուսել, որ նրա հեղինակը նշանավոր բարունապետ Հովհաննես Համշենցու աշակերտ Ստեփանոս Չմշկածագեցին է: Բանաստեղծական շնորհքով օժտված այս գրիչը 146 թ. Ավագ վանքում ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում (տե՛ս հշտկ. № 256, էջ 206—212 և № 257, էջ 212—213), որոնց ընդարձակ մասերը նույնպես գրված են կանոնավոր չափածոյով, անգրագառնում է հարկապահանջության ծանրացման խնդրին, օգտագործելով նման արտահայտություններ:

մաթիվ հիշատակագիրներ՝ Ոստանում, Խարբերդում, Արճեշում, Աղթամարում, Տփղիսում և այլ վայրերում:

1470 թվականին Ոստանում շարադրված մի հիշատակարանում դրված է «Այս երկու ամ է, որ թանգուփին, և ամենայն իրաց պակասութիւն, և մատարածամ յաշխարհէս չէ վերացեալ» (հշտկ. № 383, էջ 299): Նույն թվականին խարբերդցի Հակոբ գրիչը հայտնում է, որ «աստուածասաստ բարկութեամբ իջաւ աշխարհ որ կոչի մահտարածամ. և բոլոր տարի մի է, որ կայ ի մեր քաղաքս և յերկիրս և ոչ վերանայ: Եւ շատ դրունք փակեցան, և շատ հայր անորդի արար և շատ մայր անդաւակ, շատ եղբայր անեղբայր արար և շատ քոյր անեղբայր, շատ քահանայ անորդի մնաց և շատ ծրծկան տղայ անհայր, անմայր մնաց» (հշտկ. № 380, էջ 297):

Արճիշեցի նշանավոր գրիչ Հովհաննես Մանգասարենցը 1470 թվականին դբադված էր մի ճաշոցի ընդօրինակութեամբ. այդ աշխատանքի ընթացքում համաճարակի դոհ դարձան նրա բոլոր որդիները՝ Մեհերը, Սահարբեկը և Մխիթարը*: Վերջինիս մահվան կապակցութեամբ որդեկորույս հայրը ձեռագրի վերջում դրանցել է այսպիսի տողեր. «մահտարածամ է անմեղ տղայոցս, աչքս կուրացել է ի բաղում լալոյս, մէջքս կոտորել է, ձեռս թուլացել է, դի իմ մէկ որդին Մխիթար ղողորմելի հայրս սեւեց յայս աւուրքս և ես մնացի անյիշատակ» (հշտկ. № 384, էջ 300):

Մանկամահ այս համաճարակի մասին խոսում են նաև Հայրապետ գրիչը Աղթամարում (1470 և 1471 թթ.), Աստվածատուր գրիչը Տփղիսում (1474 թ.) և, կրկին անդամ, Հովհաննես Մանգասարենցը Արճեշում (1479 թ.) (տե՛ս հշտկ. № 386, էջ 303, № 393, էջ 312, № 456, էջ 362, № 554, էջ 437): Վերջինս նույնիսկ նկարագրում է հիվանդութեան ընթացքը և տարաբախտ ծնողների հոգեկան տվայտանքները, հիշելով անշուշտ իր զավակների կսկծալի մահը:

Դառնանք կրկին քաղաքական անցուղարձների շարադրմանը:

Պարտութեան մատնելով թամուրյաններին Ուզուն-Հասանը սկսեց ամբարանդել իր նվաճումները երկրի ներսում, հնազանդեցնել ու ռազմունակութունից զրկել բոլոր այն կիսանկախ ֆեոդալ տիրակալներին, որոնք գործակցել էին իր թշնամիներին և կամ կենտրոնական իշխանութեանը շնորհակցելու նշաններ էին ցույց տալիս:

Հիմնական հարվածն ուղղվեց Բաղեշի քրդական ամիրութեան դեմ: Այդ մասին Մովսես Արծկեցին գրում է.

«Իսկ յանցանելն երրորդ ամեան,

Որ և զթաղթն ինքեանք կալան (իմա՝ 1470 թ.)

Հասան փատշահըն մեծ սուլտան

Զօրս առաքեաց ի Քըրտաստան»:

Այս արշավանքը նշանակալից արդյունք չտվեց. Ընդհակառակը, «մեծ գորավար» Սուլեյման բեկ Բիթան-օղլու գլխավորած բանակը, երկու ամիս ապարդյուն պաշարելով Բաղեշը, ստիպված է լինում վերադառնալ Վան՝ ձմեռելու. «քանզի քըրդերըն զօրացան կորուսանել զնա կամեցան», — ասում է Մովսես Արծկեցին:

* Հիշատակարանից դժվար է լինում որոշակի պարզել, թե «Մխիթար»-ը Հովհաննես Մանգասարենցի համաճարակին դոհ դարձած երրորդ որդու անունն է. Կարելի է կարծել նաև, որ այդ (Մխիթար) բառն վերաբերում է Սահարբեկին, որը միակ որդին լինելով ի մխիթարութեան հոր, նույնպես մահացավ, անհիշատակ թողնելով նրան.

1471 թվականին արշավանքը վերսկսվում է ավելի խոշոր զինական ուժերով, Ուզուն-Հասանի նշանավոր երեք զորավարների՝ Սուֆի-հալիլի, Սուլեյման Բիժան-օղլու և Բայանդուր բեկի հրամանատարությամբ: Նույն հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ

«Ի Մուշ գնաց հալիլ իշխանն
Եւ ի Բաղէշ քաշ Սուլէյմանն,
Եւ Բայանգուու Ղօշ իմիրզայն՝
Կալաւ զբոլոր հլաթայ թումանն»:

Սուֆի-հալիլի դեմ Մուշում դուրս է դալիս Քարիմ աղան, որը մտադրվում է նրան հաղթելուց հետո ռազմատնեայքըն զամենայն տանջել շարեօք զանազանեան»: Սակայն, ըստ Մովսես Արծկեցու, հայերի պաշտպան Մշո սուրբ Կարապետը, որին նա անվանում է «թագաւոր Տարօնեան»՝

«Եհար, վանեաց գՔարիմ աղայն
Եւ զղօրս նորա զամենեանն,
Ջի շատք ի ձիւնըն մըսեցան,
'Ի այլքըն սըրոյ ճարակ եղան»:

Բայանդուր բեկը վեց ամիս պաշարելուց հետո գրավում ու կործանում է հլաթի բերդը և ռազահողքն ըզբերդին այն արար իւրեանըն զօրական» (հշտկ. № 424, էջ 334—336):

Բաղեշի պաշարումը երկարում է և տևում մեկ տարի հինգ ամիս. ի վերջո 1473 թվականին, Սուլեյմանին հաջողվում է գրավել բերդը և կոտորել քրդերին: «Ջբաղումս ի Մարաց ազգէն կոտորեաց և Հայոց ազգիս յոյժ՝ ողորմած է, զի դերի ոչ առնէ»,—դրում է մի հիշատակագիր Բաղեշի գրավման կապակցությամբ (հշտկ. № 461, էջ 365):

Աղ-Կոյունլուները հարձակվում են նաև Բուխտան երկրի (Բոհտան-սուգետի հովիտը) քրդերի վրա, գրավում են ճեթն բերդն յերկրին. Բուխտան, ապա, հետապնդելով քրդերին մտնում ու գրավում են նաև Ջեզիբեն, հաղթական արշավից հետո վերադառնալով Վի գաւառն Բըզնունեան, որ Արծկէ յորջորջի»:

Այս բոլորից հետո միայն Ուզուն-Հասանն իր զինական ողջ ուժը ուղղում է դեպի Արևմուտք՝ Օսմանյան թուրքերի դեմ:

Աղ-Կոյունլուների ու թուրքերի միջև տեղի ունեցած բախումների ու մարտերի մասին խոսելուց առաջ անհրաժեշտ է փոքր ինչ կանգ առնել Օսմանյան կայսրության ստեղծման ու նվաճումների պատմության վրա, նկատի ունենալով այդ դեպքերի սերտ առնչությունը Արևմտյան Հայաստանի բնակչության պատմության հետ և աղետաբեր հետևանքները բովանդակ հայ ժողովրդի հետագա կյանքի համար:

Օսմանյան կայսրությունն իր անվանակոչումը ստացավ Օսման բեյից, որը ԺԳ. դարի վերջին տարիներին, որպես Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանության վասալ, իշխում էր Փոքր Ասիայի արևմտյան ծայրամասի՝ Բյուզանդական բզկտված կայսրության սահմանակից այն շրջանին, որի մեջ էին գտնվում Բիլեջիկ և Էսկիշեհիր քաղաքները: 1299 թվականին, օգտվելով Իկոնիայի սուլթանության լիակատար քայքայումից, Օսմանն իրեն հայտարարեց անկախ տի-

րակալ: Սրա որդի Օրխան բեյի գահակալության ժամանակ, 1326 թվականին, օսմանցիները, գրավելով Բրուսա քաղաքը, դուրս եկան Միջերկրականի ծովափ:

ԺԴ. դարի հաջորդ տասնամյակներում և ԺԵ. դարի առաջին կեսին՝ Մուրադ Ա (1359—1388), Բայազիտ Ա Իլդրում (1388—1403), Մահմադ Ա Չելեկի (1413—1421) և Մուրադ Բ Ղազի (1421—1451) սուլթանների գահակալության տարիներին օսմանցիները մի շարք հաղթանակներ տարսն Փոքր Ասիայում ու Եվրոպայում, իսկ Մահմադ Բ Ֆաթիհի (1451—1481) ժամանակ թուրքական սուրը, ամենուրեք սարսափ տարածելով, ճանապարհ հարթեց օսմանյան պետության առաջխաղացման համար և՛ Եվրոպայի, և՛ Ասիայի աշխարհամասերում:

1453 թվականին Կոստանդնուպոլսի գրավումով վերջ է տրվում կիսակործան Բյուզանդական կայսրության գոյությանը* 1458 թվականին գրավվում է Աթենական հերցոգությունը. 1459 թվականին Սերրիան որպես փաշայություն միակցվում է Թուրքիային. 1460 թվականին ավարտվում է Մորեայի գրավումը: 1461 թվականին, արհամարհելով Ուզուն-Հասանի միջամտությունը, որը Տրապիզոնյան կայսրությունը համարում էր Աղ-Կոյունլուների հովանու տակ գտնվող մի երկիր, Մահմադ Բ-ն վերջ է տալիս նաև Բյուզանդական երբեմնի հզոր կայսրության վերջին այդ հիշատակը:

Տրապիզոնի գրավմանը ժամանակակից Ստեփանոս գրիչը 1464 թ. Ավագ վանքում շարադրած իր հիշատակարանում հայտնում է, որ գրավելով քաղաքը օսմանցիները ռաժանէին զորգիսն և զդասերս ի մարց և ի հարց և զեղբայր՝ յեղբարց. և աղիողորմ էր լացն և աղաղակն, զոր ոչ կարեմ ընդ գրով արկանել, և զեկեղեցեացն և զսրրութեանցն վնասն որ եղեն ո՛վ կարէ թուևա (հշտկ. № 256, էջ 211):

Քիչ անց գիավվում է նաև Լեսոս կղզին, Բոսնիան և բազմաթիվ այլ երկրներ ու շրջաններ, իսկ 1471 թվականին նաև Ղարամանիան:

Այսպիսով, մի-երկու տասնամյակի ընթացքում թուրքերի ձեռքն են անցնում Սև և Միջերկրական ծովերի բոլոր այն նավահանգիստները, որոնք որպես առևտրի ու փոխանակության միջազգային նշանակություն ունեցող կետեր, կենսական նշանակություն տնեին ինչպես Աղ-Կոյունլուների, այնպես էլ Եվրոպական մի շարք պետությունների (հատկապես Վենետիկի) համար:

Բնական է, որ այսպիսի դրություն հետ հաշտվիլու չէին տուժած կողմերը: Վենետիկը փորձեց օսմանցիների դեմ ստեղծել Եվրոպական ու արևելյան երկրների մի զինակցություն, սակայն այդ փորձը չպսակվեց հաջողությամբ՝ շահագրգռված կողմերի միջև սուր ներհակությունների առկայության հետևանքով:

1469 թվականին Ուզուն-Հասանը Իտալիա ուղարկեց լայն լիազորություններով օժտված մի դեսպանություն, որի կազմում կարևոր դեր էր կատարում խոշոր հայ առևտրական խոջա Միրաքը: Ուզուն-Հասանի դեսպանները հասան Վենետիկ և, ինչպես հաղորդում է իր ուղեգրության մեջ վենետիկյան դեսպան

* Կոստանդնուպոլսի որավման ազետալի փաստին անդրադարձել են մեր հիշաաակագիրներից մի քանիսը (տե՛ս, օրինակ, հշտկ. № 39, էջ 30—31), ինչպես նաև րանստետեղծներ Լևաբել Բազիլեցին և Արրահամ Լևկյուրացին, այդ առթիվ գրած իրենց ոգրերում (տե՛ս չ. Անսայան, Հայկական ազրուրները Բյուզանդիայի անկման մասին, Երեան, 1937):

կատերինո Զենոն, «մեծ ընծաներ [բերելով] իրենց տիրոջից, առաջարկում էին ղինակցութիւն և պատվաւոր դաշնակցութիւն կնքել Թուրքիայի և [Եգիպտոսի] սուլթանի դեմ, պայմանով, որ վենետիկցիները շթերանան իրենց նավատորմով հարձակվելու երկու իշխանութիւնների վրա» (Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրութիւններ, հատոր Ա, ԺԳ.—ԺԶ. դար, Երևան, 1932, էջ 156):

Ուզուն-Հասանի դեսպաններից երեքը, որոնց թվում նաև խոշա Միրաքը, վենետիկից անցան Հոմի պապի, ապա նաև Նեապոլի թագավորի մոտ, առաջարկելով նույնպիսի դաշինք:

Բանակցութիւններն ի վերջո ավարտվեցին հակասամանյան լիգայի ստեղծումով, որի կազմի մեջ էին մտնում Եվրոպայում՝ Վենետիկի հասարակապետութիւնը, Պապը, Նեապոլի թագավորութիւնը և Հունգարիան, իսկ Ասիայում՝ Աղ-Կոյունլուների պետութիւնը, Ղարամանիան և Կիպրոսը:

Ուզուն-Հասանին օգնութիւն խոստումներ շատ արվեցին, սակայն եվրոպական դաշնակիցները չկարողացան Արևմուտքից հարձակվել թուրքերի վրա, ինչպես և, բոլոր ճանապարհները թուրքերի կողմից գրավված լինելով, անկարող գտնվեցին բավարար քանակութեամբ հրետանի ու վառոդ ուղարկել: Պատերազմն սկսվելու ժամանակ ողջ Ղարամանիան գտնվում էր արդեն օսմանցիների ձեռքում: Այսպիսով, հակասամանյան լիգան ձևական բնույթ էր կրում և Թուրքիայի դեմ պատերազմող միակ ուժը Աղ-Կոյունլուներն էին:

Ուզուն-Հասանի մեծ արշավանքը թուրքերի դեմ սկսվում է 1472 թվականին: Իր որդի Սուլթան-Խալիլին նշանակելով Շիրազի կառավարիչ և նրա վրա պարտականութիւն դնելով «պահել զկողմանս արևելեան», Ուզուն-Հասանը գալիս է Տարոն, հիմնահատակ ավերում քրդերի ձեռքին գտնվող ինչ-որ բերդ (թերևս Մուշի բերդը) և վեզիր Օմար-բեկի ու զորավար Յուսուֆի հրամանատարութիւն տակ գործող հարյուր հազարանոց մի հեծելազոր է ուղարկում «ձողովոց տան», այսինքն՝ Օսմանյան կայսրութիւն սահմանները Աղ-Կոյունլուներն սկզբից ունենում են նշանակալից հաջողութիւններ. մեծ ավերածութիւններ գործելով իրենց ճանապարհին՝ նրանք, Դերջանի ու Երզնկայի վրայով, հասնում են Թոխաթ: Քաղաքը գրավվում է, ազգաբնակչութիւնը կողոպտվում: Այս արշավանքին են վերաբերվում Մովսես Արծկեցու հետևյալ տողերը՝

«Քաղաքըն մեծ Թողաթ հասան,
Ոսկի, արծաթ եղև թաղթան,
Կումաշն ամէն հրով կիզան»:

Թոխաթի գրավումից հետո Աղ-Կոյունլուների բանակը դիմում է դեպի Ղարամանիա: Մահմադ Բ -ի որդի Մուստաֆան, որը Ղարամանիայի կուսակալ էր նշանակված, ստիպված նահանջում է դեպի Քութահիա: Սակայն քիչ անց, 1472 թվականի օգոստոսին, Կոնիայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Աղ-Կոյունլուները կրում են պարտութիւն, զորահրամանատար Յուսուֆը գերի է ընկնում, Ուզուն-Հասանի որդիներից երեքը սպանվում են (տե՛ս Գ. Այվազովսկի, Պատմութիւն Օսմանեան պետութեան, հտ. Ա, Վենետիկ, 1841, էջ 210—217, Կ. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 174):

Միևնույն ժամանակ Աղ-Կոյունլուները կռվում էին նաև Եգիպտոսի մամուլիկյան սուլթանութիւն դեմ, մի հանգամանք, որ անշուշտ ջլատում էր նրանց ուժերը և նպաստում օսմանցիներին: Այս ճակատում ևս նրանք չունեցան հա-

ջողութիւն: Մովսես Արծկեցիին հայտնում է, որ Փաղիշահը (այսինքն Ուզուն-
Հասանը) պաշարել էր Հալեպը, բայց քաղաքացիները չէին հնազանդվել նրան:
Այսպիսով, 1472 թվականին, օսմանցիների ու Աղ-Կոյունլուների միջև
տեղի տնեցան երկրորդական նշանակութիւն ունեցող մարտեր, փոփոխակի,
հաջողութիւններով:

Պատերազմը բորբոքվեց 1473 թվականին: Գարնանը Մահմադ Բ սուլթա-
նը (հիշատակագիրների կողմից «Չիթախ» կոչված) հարյուր հազարանոց բանա-
կով արշավի դուրս եկավ:

Դեպքերին ժամանակակից անանուն մի հիշատակագիր հայտնում է, որ
«յայսմ ամի եկն անարէն խովանդքարն, տր Չթախ կոչի, բաղում և անթիւ զօ-
րօք ի Հոռոմոց աշխարհէն յաշխարհս մեր: Եւ եկն նախ ի յԾզնկայն և այրեաց
զքաղաքն» (հշտկ. № 434, էջ 343):

Նաև Մուրադ փաշայի հրամանատարութեամբ գործող օսմանյան առաջա-
պահ գունդը հանդիպեց Ուզուն-Հասանի զորքերին, որոնք ծուղակ էին պատ-
րաստել նրանց համար: Վերահիշյալ անանուն հիշատակագիրը այսպես է նկա-
րագրում թշնամի բանակների Մալաթիայի մոտ տեղի ունեցած առաջին բա-
խումը. «...Եւ սակաւ ղօրօք յառաջ դային ընդդէմ Չթախին: Իսկ Չթախն ոչ
դիտէր դարանամուտ զօրաց մերոց, և յառաջ եկան և մտան ի պատերազմ ընդ
սակաւ զօրացն, որ ընդդէմ նոցա կայր, և դարանամուտքն հասին զկնի, փակե-
ցին զզօրսն Չթախին, և եղև սաստիկ պատերազմ յառաւօտէ միջև ցերեկոյ:
Յառաջ յաղթեցան զօրքն մեր, և հրամանաւ աստուծոյ յաղթեցան զօրքն Չթա-
խին, վասն զի, ել հողմն սաստիկ և փշեաց ղերկրին փոշին ի վեր Չթախին, և
այնպէս փոշի եղև, որ մին զմին ոչ կարէր տեսանել: Եւ զօրքն մեր զհետամ-
տեալ սաստկապէս կոտորեց [ղզարս] Չթախին, և [զՄուրատ փաշայն]* բռնեալ
և ածին Հասանին և սպանին: Եւ ողորմութեամբն աստուծոյ [ազատեցաւ] աշ-
խարհս մեր ի զօրաց Չթախին» (հշտկ. № 434, էջ 343):

Ուշագրավ են նաև հիշատակարանի շարունակութեան մեջ նկարագրված
անցքերը:

Այս պարտութիւնը հուսալքում առաջ բերեց օսմանյան բանակում. «Իսկ
փատրիա[ր]հն նոցա, որ խովանդքար կոչի, — շարունակում է մեր հիշատա-
կագիրը, — փախեաւ և եմուտ ամրոցն անպիտան ղօրօքն, իբրև վաթսուն
հազարաւ վասն զի ամրոցն, որ յետեփն էին բերեալ իբրև զքաղաք մի բոլոր
էր մեծութեամբ և մեծամեծ զնջիլով և տախտակով պատ[եալ]:»

Օսմանյան բանակի փախուստն ու հուսալքումը սակայն երկար չի տևում.
խմբելով իրենց ուժերը նրանք պատրաստվում են հակահարձակման:

Երկրորդ անգամ թշնամի բանակները բախվեցին Դերջանի դաշտում,
1473 թվականի օգոստոսի 12-ին:

Այս անգամ Աղ-Կոյունլուները կրեցին ծանր պարտութիւն.

Ուզուն-Հասանը, թողնելով պատերազմի դաշտում ամեն ինչ՝ փրկեց իր
կյանքը փախուստով: Նրա որդի Զեյնալը, որը բանակի աջ թևի հրամանատարն
էր, սպանվեց կովի դաշտում: Օսմանցիների ձեռքն անցավ պատերազմական
մեծ ավար. հազարավոր թուրքմեններ գերվեցին:

Աղ-Կոյունլուների պարտութիւնը բացատրվում է հրազենի պակասով և
նրանց բանակի կազմակերպչական հնամենի ձևով. այդ բանակն ըստ էութեան

* Հիշատակարանի այս մասը վնասված ու անընթեռնելի է եղել. լրացնում ենք
ըստ իմաստի, այլ ազբյուրների տվյալներով:

իրենից ներկայացնում էր միայն քոչվոր ցեղերի աշխարհազոր, իսկ Օսմանյան բանակն այդ ժամանակ կազմված էր հիմնականում ենիչերների մշտական զորադնդերից (Ս. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 174):

Ուղուն-Հասանի պարտության լուրը արագությամբ տարածվեց Հայաստանում և տխրությամբ արձանագրվեց հայ մի շարք հիշատակագիրների կողմից:

Թուրքական բանակը իր անցած ճանապարհին կողոպտում ու այրում էր շրջակայքի հայկական գյուղերն ու ավանները և դերում բնակչությանը:

Նախտյաց գավառում և, մասնավորապես, Բաբերդում օսմանցիների գործած անգթությունների մասին կարևոր տվյալ է հաղորդում դեպքերից տարիներ հետո (1480 թ.) Մարտիրոս գրիչը, որն Ամիրդովլաթ նշանավոր բժշկի պատվերով շարադրել է հիշատակարան թուրքերի կողմից Բաբերդից գերված և Կոստանդնուպոլսում վաճառված մի Սաղմոսարանի համար: Այդտեղ գրված է. «Յորժամ գնաց մեծ խօնդար սուլտան Մուհամմատն ի վերայ Ուլուն-Հասանայ և կոտորեաց զնա, արար փախստական, բռին զերծեալ գնաց ի Թավ-բէժ. և սա դարձավ եմուտ ի Նսվսթեան գաւառ, ի քաղաքն Բաբերթ կոչեցեալ, այրեաց և աւերեաց և գերի երեր Ըստրմպօլ Սաղմոսարան մի լաւ և ընտիր աւրինակ» և այլն (հշտկ. № 563, էջ 441):

1473 թվականի օգոստոսի 12-ի այս ճակատամարտով Արևմտյան Հայաստանի մի մասը վերջնականապես ընկավ օսմանյան թուրքերի ծանր ու իր հետևանքներով աղետավոր լծի տակ:

Աղ-Կոյունլունների պարտությունից հետո պետության մեջ գլուխ են բարձրացնում կնտրոնախույս ուժերը. Ուլուն-Հասանի որդիներից Ուլուրլու-Մուհամեդը 1474 թվականին ապստամբություն է բարձրացնում հոր դեմ, ապստամբությունը ճնշվում է մեծ դժվարությամբ. Ուլուրլու-Մուհամեդը պարտությունից հետո ապաստան է գտնում օսմանցիների մոտ:

Իր կենդանության վերջին տարիներին Ուլուն-Հասանը, խուսափելով ուժեղ ու հզոր հակառակորդներից, թալանչիական պատերազմներ է մղում թույլ հարևանների դեմ: Ասպատակության ասպարեզ է դառնում հատկապես Վրաստանը, որն այդ ժամանակ մասնատված էր չորս անկախ իշխանությունների (Քարթլի — Արևելյան Վրաստան, Իմերեթ — Արևմտյան Վրաստան, Կասխեթ և Սամցխե կամ Մեսխեթ):

Դեպի Վրաստան առաջին խոշոր արշավանքը սկսվեց 1476 թվականի սեպտեմբերին*: Օգտվելով այն առիթից, որ վրաց թագավոր Բագրատ Զ-ն (1466—1478) կովի էր դուրս եկել լեզգիների դեմ, Ուլուն-Հասանը, հարյուր հազարանոց հեծյալ ու հետևակ բանակով, ներխուժեց Վրաստան և լուրջ դիմադրության չհանդիպելով, գրավեց և ավերեց Տիխիսը և ասպատակիչ խմբեր ուղարկեց՝ երկրի տարբեր մասերը:

Գորու վրա հարձակվող զորախմբին հաջողվեց գրավել բերդը, կոտորել բերդի երեքհարյուր պաշտպաններին և 15 օր խուլարկումներ կատարելով անտառից դուրս բերել մեծ թվով գերիներ: Այլ զորախմբեր հասան մինչև Աբխազիա և մինչև Քի կատար լեռինն Կովկասում: Ամենուրեք կողոպտելով ու բնակչությանը սրի քաշելով, Ուլուն-Հասանի բանակը հետ վերադարձավ Վրաստանից մեծ ավարով և գերիներով:

* Ուլուն-Հասանը Վրաստանի վրա արշավանքի էր դուրս եկել նաև 1466—1467 թթ. ու գանձել 16.000 զուկատ փրկադին (տե՛ս Ս. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 175):

Ուղուն-Հասանի կազմակերպած այս արշավանքի մանրամասնությունները, նրա զորքերի գործած ոճիւրների մասին զրանցումներ են կատարել մի շարք հիշաաակագիրներ, որոնցից ուրույն տեղ են գրավում մեղ արդեն ծանոթ Ստեփանոս Չմշկածագեցի բանաստեղծ-հիշատակադիրը և Սամցխեի սթարակ Ղորղորեի իշխանության սահմաններում գտնվող Բասենի էգեպատ գյուղում աշխատող Մելքիսեթ գրիչը:

Ծանոթանանք նախ Ստեփանոս գրչի հիշատակարանի համապատասխան հատվածին.

«Յինըն հարիւր Հայոց թուի
նւ ի քսանհինգ սկսեալ ամի (= 1476):
Որ տանուտէր Կարիճն ասի,
Հասան փաղշահրն մեծ սուլտան
Տամէն դիմաց հրաման եհան,
Որ զօրք բազում ժողովեցան,
Վասն աւերմանցն Վրաց տան:
Հարիւր հազար թիւ էր համակ
Ի ձիաւոր 'ւ ի հետեակ.
Տփխիս մտին խիստ համարձակ,
Առեալ արին զնա աւերակ:
Բագրատ թագաւորն Վրաց տան
Գնացեալ էր ի Լակղստան
Վասն կուռյ և բարկութեան,
Մնացեալ աշխարհն անտիրական...:
Ձթուրքմանի ձայնն երբ լուան
Ամենեքեան ելեալ փախեան,
Մայրս 'ւ ի մացառուտս զնացեալ մտան,
'Ի այլքն ի բերդերն ամրացան:
ՁՏփխիս առեալ և նստէին,
Ձմնացեալսն ինքեանց հնազանդէին.
Գունդ մի հեծեալ պատրաստեցին
Գօրոյ վերայ յուղարկեցին:
Ընդ հասանելն՝ ըղբերդն առին,
Ձարսըն սրով կտտորեցին՝
Ձերեք հարիւրսն՝ որք անգ կային:
Ձկին և զտղայսն գերեցին,
Հապա ելեալք մայրին մտին,
Տասնևհինգ օր որոնեցին,
Ձամենեսեան ըմբոնեցին,
Ձար կապանօք առեալ բերին:
Ձարսըն սրով խողխողէին,
Ձպառաւ կանայս այլ ընդ նոսին,
Ձբահանայսըն գենուին
Առեալ զարիւնն ըմպէին:
Ո՞վ կարէ գրով պատմել,
Կամ զմեռեալսն համարել,

Ըզմոնչիւն նոցա լրսել,

Որք ի յարիւնսն էին շաղախել...»

(հշտկ. № 496, էջ 394—395):

Ոչ պակաս արժեք է ներկայացնում Մելքիսեթ գրչի հիշատակարանը: Ձիթուակնութեանս Հայոց Ջ. և ԻՅ. (1476) ամի, ամսոյն սեպտեմբերի*, — գրում է նա, — ժողովեցան անթիւ զարբն տաճկաց և գնացին զաղա ի Վրացտուն. և իշեալ բանակեցաւ առ ափն Քուռ գետոյն, ի քաղաքն Փայտակա[րա]ն, որ այժմ ասի Տփիսիս. և սփռեաց զուրսն իւր յաշխարհն Վրաց, և հասեալ մինչև ի սահմանս Ափխազից, և ելեալ ի կատար լերինն Կովկասու, և անդի ժողովեցին բազում ասարս և դերիս ի մի վայր, և շատ ոճիրս գործեաց: Քանզի ԼԲՌ. (32.000) Կիւբեցու և ԽԸՌ. (48.000) մարդ ի սուր սուլաբի մաշեցաւ: Ջայս ամենայն մեր լուեալ և տեսեալ զարհուրէաք...» և այլն (հշտկ. № 522, էջ 415):

Հիշատակադիրները տարբեր թվական տվյալներ են հաղորդում այս արշավանքի ընթացքում դերակարվածների ու սրի քաշվածների մասին: Մելքիսեթ գրչի, ինչպես տեսանք, սպանվածների թիվը 48 հազար, իսկ գերվածներինը՝ 32 հազար է հաշվում: Գրիգոր և Հովսեփ գրիչները հայտնում են, որ Ուզուն-Հասանի զորքերը «արարին ԼԸՌ. (36.000) գերի, թո՛ղ զայլսն, զոր սպանին և սրախոխ արարին» (հշտկ. № 495, էջ 392): Ջաքարիա գրիչը 1477 թվականին, վերհիշելով նախորդ տարվա արշավանքի սարսափները, գրում է, որ Ուզուն-Հասանը «առ ու գերի արաւ զաշխարհն Տփիսիս՝ ԿՌ. (60.000) մարդ: ԼՌ. (30.000) ի սուրն անցուցին, ԼՌ. (30.000) գերի. վայ ինձ հազար բերան» (հշտկ. № 525, էջ 418): Անանուն մի ժամանակագիր, սպանվածների մասին տվյալ չհաղորդելով, միայն գերիների թիվը վաթսուն հազար է համարում. «ՋԻՅ. (1477) թվին, — գրում է նա, — Հասան պէկն Վրացտուն գնաց և բազում գերիս արար, թուով ԿՌ. (60.000)» (Մ Ժ 1, էջ 148):

Այս տվյալներից եթե նույնիսկ ընդունելի համարենք նվազագույնը, դարձյալ պարզ կլինի, որ Ուզուն-Հասանի այս արշավանքով Վրաստանը ծանր հարված կրեց: Չպետք է կասկածել միաժամանակ, որ գերվածների ու սպանվածների մեջ կային հազարավոր հայեր, որոնք ԺԴ. դարի 30-ական թվականներից, ինչպես և դրանից առաջ ու հետո, գաղթել ու բնակութուն էին հաստատել հարևան Վրաստանի սահմաններում:

Դեռևս չէր դադարել այս արշավանքից դժբախտացած ընտանիքներում լացն ու կոծը, երբ Ուզուն-Հասանը, մեկ տարի միայն հանգիստ առնելով, կրկին արշավեց դեպի Վրաստան:

Վերը հիշատակված անանուն ժամանակագրության շարունակության մեջ գրանցված ենք գտնում հետևյալ տողերը. «ՋԻԶ. (1477) թվին դարձեալ գնաց [Ուզուն-Հասանն] Վրացտուն և սրահեղ եղև ի սրբոյն Գէորգա և եկեալ մեռա:» (Մ Ժ, 1, էջ 143):

Շատ ավելի արժեքավոր են Ուզուն-Հասանի վերջին այս արշավանքի մասին ձեռագիր մի Հայսմավուրքի ստացող ոմն Ամիրի գրանցած տողերը. «Ի

* Մատենադարանի № 903 ձեռագիր Մաշտոցի 1ր էջի վրա կատարված են ընտանեկան հիշարժան գեպքերի գրանցումներ: Դրանցից մեկում ասված է. «Աստուածայուր [մնաւ ի թվ.] ՋԻԴ. (1473), որ Ուզուն-Հասան գնաց ի Վրաստան: Հավատ ընծայել՝ այս վկայութիւնը չենք կարող, որովհետև մեր հիշատակագիրները միարանձ. են վրացադրբուրների հետ, որոնք նույնպես արշավանքի տարին համարում են 1476 թվականը (տե՛ս Լ. Մելքիսեթ-րեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Բ. հատոր, Ծրեան, 1936, էջ 135):

ամին ժամանակի,— գրում է նա 1478 թվականին,— եկն Հասան պարոն ի վրացտուն և քակեսց, և բազումս սրով կոտորեաց, և աւէրս էած, և քառասուն հալար անձն գերեաց, և զտառապանքս սոցայ ո՛ կարէ գրով արկանել, Բազումս եկ[եղ]եցիք քակեցին, զխաչ և զգիրզ կորուցին զայլ անաւթ եկեղեցու և խնքն շարայշար մահուամբ սատակեցաւ, որպէս մանկակոտորն Հերովքէս անի-ժեալն» (հշտկ. № 538, էջ 425):

Այսպիսով, Ուզուն-Հասանը, այս արշավանքի ժամանակ «սրահեզ եղե» է: «չարաշար մահուամբ սատակեցաւ» — 1478 թվականի հունվարի 5-ին:

Գ

Աղ-Կոյունլունների աշխարհակալ դինաստիայի հիմնադիր Ուզուն-Հասանի մահից հետո երկրով մեկ ծայր առան քահակալական կոնիւններ նրա հինգ որդի-նների միջև: Ազդեցիկ ու զորավոր քուզոր ցեղերի ավագանիները, որպես գահի թեկնածու առաջ քաշելով հանգուցյալ վահդիշահի որդիներից որևէ մեկին, ձգտում էին փաստական տերը դառնալ ողջ պետութեան:

Գահի շուրջը ծագած երկարատև ու արյունահեղ այս կոնիւնները պայմանավորված էին Աղ-Կոյունլունների պետութեան բնույթով: Այն, նման արևելյան մյուս բռնապետութիւնների, բաղկացած լինելով տնտեսապես և քաղաքակա-նապես շահակապիւստ ու պատահականորեն միավորված էթնիկապես տարացեղ երկրամասերից, ենթակա էր ներքին բուռն փոթորիկների՝ անվանի որևէ դահակալի մահվանից կամ ռազմական պարտութեանից անմիջապես հետո:

Իշխանութունը սկզբում գրավեց Ուզուն-Հասանի անդրանիկ որդի Սուլթան-Խալիլը, որը սպանել տվեց դահը տենչացող իր եղբայրներից Մաղսուդին: Սակայն Սուլթան-Խալիլին վիճակված էր թագավորել ընդամենը վեց ամիս: Նրա եղբայրներից Յաղուբը, ստանալով Բայանդուրի ու Մովսիլու քոչ-վոր ցեղերի ռազմական օժանդակութունը, դուրս եկավ ավագ եղբոր դեմ և 1478 թվականի հուլիսի 17-ին, Խոյի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում, պարտութեան մատնեց նրան (И. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 175):

Քաղաքական խառն այս անցուդարձերի ժամանակ Վայոց-ձորի Սրկղունք գյուղում Դավիթ գրիչն ընդօրինակում էր մի Ճառընտիր: Ձեռագրի 217-րդ էջի ընդօրինակման ժամանակ դեռևս թագավորում էր Խալիլը.

«Ի դանութեան նոր փաթշահոյս
Խալիլ-Սուլտանն նստեալ այժմուս,
Ահաբեկեալ ի վրացոյս»—

զրում է այդ մասին Դավիթը: Իսկ երբ մեր գրիչն ավարտեց ձեռագրի ընդօրինակութեան աշխատանքները՝ Խալիլն արդեն սպանված էր: «Ծղև օարտ գրր-գոյս,—գրում է նա գլխավոր հիշատակարանում,—ի թվիս Հայոց Ջիէ. (1478), և ի դանութեան Յաղուպ-պէկին, որդոյ Հասան-բէկին, թոռինն Աւմնայ, զոր յայսմ ամի էսպան զեղբայրն իւր զՍուլտան-Խալիլն և էառ զսուլթանութիւնն» (հշտկ. № 541, էջ 427):

Նույն դեպքերի մասին տվյալներ է գրանցել 1479 թվականին Առեստ գյուղում նաև Մելքիսեթ գրիչը. «Հասան-բէգն մեռաւ և թագաւորեաց որդին՝ Սուլթան-Խալիլն, և միւս որդին Աղուբէկն (իմա՛ Յաղուբ-բէկ) յարեաւ բաղում գաւառք ի վերայ եղբորն, և եսպան զնա, և ինքն թագաւորեաց ամենայն աշխարհի» (հշտկ. № 553, էջ 436):

Յաղուբը թագավորն ց տասներկու տարի՝ 1478—1490 թթ. նա ռազմական գործին անընդունակ, թույլ բնավորության տեր մարդ էր, ուստի երկրի փաստական իշխանությունը գտնվում էր իր հոր՝ Ուղուն-Հասանի անվանի զորահրամանատարների՝ Սուլեյման բեկ Բիժան-օղլու (հիշատակարաններում կոչվում է Մեծ կամ Քաջ իշխան Սուլեյման), Բայանդուր բեկի (հիշատակարաններում՝ Բայանդուր Ղոչ ամիրա) և Մովսիլու ցեղի պետ Սուֆի-նալիլի ձեռքում:

Փորձառու այս զորահրամանատարների միջոցով Յաղուբին հաջողվեց հաղթական պատերազմներ մղելով վերականգնել Աղ-Կոյունլուների պետության քաղաքական վարկն ու տերիտորյալ ամբողջականությունը:

1479 թվականին Յաղուբի զորքերն արշավեցին Արևելք՝ թամուրյանների դեմ: «Այժմ զնացեալ է բազում զօրօք ի յԱրևելս լէմ Չազաթին».— հայտնում է Յաղուբի մասին վերը հիշատակված Մելքիսեթ ղրիչը (նույն տեղում):

Հաջորդ՝ 1480 թվականին, Բայանդուր բեկի հրամանատարությամբ, Աղ-Կոյունլուները ջարդ տվեցին Եգիպտոսի ու Սիրիայի սուլթան Սեյֆ-ադ-դին Կախտ-բեյի (1468—1496) զորքերին, որոնք գրավելով Եգիպտոս, մտադրվել էին շարունակել իրենց առաջխաղացումը և տիրել Դիարբեքիին:

Հակոբ Արծկեցի գրիչը 1480 թվականին շարադրած իր հիշատակարանում այս արշավանքի մասին գրում է. «Ի սոյն ամի եղև մեծ պատերազմն ի յՈւրհայ քաղաք, վասն զի Պաղ անուն զօրավարն Մարայ սուլթանին եկեալ բազում զօրօք ի վերայ յՈւրհայոց, և աւարեալ զերկիրն քաղաքովն, և նստեալ ի վերայ բերդին՝ փլուց բովանդակ և ի յառ երբր: Իսկ Աղուպ փատրաշն, որդի Հասան փաթրաշին... առաքեաց զքաջ զօրավարն իւր զՂոչ Բայանդուրն* բազում զօրօք: Եւ պատերազմեցաւ ընդ Պաղին օրինօք, ճակատ առ ճակատ, և յաղթեալ նմա՝ կոտորեաց զղօրս սորա և փախստական արար շապաղ իւրեան հեծելին և յողորկեաց արմաղան Հոռոմոց սուլթանին» (Հ. Ոսկյան, Տարօն-Տուրուբերանի վանքերը, էջ 184—185):

1484 թվականին Ստեփանոս գրչի ընդօրինակած հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Յաղուբը մեծ ու ավերիչ արշավանք է ձեռնարկել Վրաստանում, հատկապես ծանր հարված հասցնելով Տփիսիս մայրաքաղաքին:

«[Յաղուբ-բէկն],— գրում է նա,— բազում [քաղաք և տեղիք էառ և աւեր արար, և զնաց ի Վր[աց]տուն, և զավր]քն սփռեալ տարածեցան յերկիր || և մտեալ ի մեծ քաղաքն Տրփիսիս, և սուր ի [վերայ եդ]եալ կոտորեցին առհասարակ զծերս և զտղայս, առհասարակ՝ զքահանայքն և [սա]րկաւազ[ունքն] ի յեկեղեցո միջին զենուիւն: Եւ զորս փախըստա[կան ի] մացառս մայրոյ որոնէին և գտեալս [զենուիւն՝ որ]պէս զանասուն, և զբազումս գերեցուցին || աւերեցին և բազում նոճիւս գործեցին || փախստական արարին ||» (Մատենադարան, ձեռ. № 7593, էջ 273բ):

Այս նույն արշավանքի մասին 1487 թվականին, փոքր ինչ ուշացած տվյալ է գրանցել Սյունեցի մի գրիչ. «[Յաղուպ-պէկն] զնաց աւերեաց զերկիրն Տրփիսեց, զեկեղեցի, զխաչ, զամենայն կործանեաց, շատ գերեցոյց քրիստոնէից»:

Այս նույն 1487 թ. Բաղեշի քրդերը սրբազան պատերազմ («զազա») էին

* Ի. Պետրուշևսկին, հենվելով Շարաֆ բեկի վրա, այս պատերազմում Աղ-Կոյունլուների զորքերի հրամանատար է համարում Սուլեյման-բեկ Բիժան-օղլուն (տե՛ս նշված աշխ., էջ 175). մեր կարծիքով Հակոբ Արծկեցի գրիչը, լինելով ժամանակակից նկարագրած գեպքերին, առավել արժանի է վստահության:

հայտարարել և մեծ վնասներ էին պատճառում Բաղեշի ամիրոթյան հայ բնակչությանը:

Դրությունը մխիթարական չէր նաև օսմանցիների կողմից դրաված հայկական շրջաններում և Թուրքիայի հայաշատ քաղաքներում,

Սուլթան Մահմադ Բ -ի հրամանով, 1479 թվականին, բռնի տեղահանվեցին, ու տարվեցին Կոստանդինուպոլիս Ղարամանիայի հայերը: Տարադրվածներից մեկը այդ «սուրկունի» մասին հայտնում է հետևյալը. «Ի թուականիս Հայոց Ջիզ. (1479) սուրկուն արար խօնտքարն ղՂարամանին աշխարհին զհայ ազգս, և ղիս՝ ղանպիտան հողս ղՄարտիրոս՝ հետ բերին ի Կոստանդնուպոլիս» (հշտկ. № 563, էջ 441):

1480-ական թվականներին մի քանի անգամ բախվեցին օսմանյան և ևդիպտական բանակները, և ամեն անգամ, երկուստեք կոտորածներից, ղեբությունից ու կողոպուտից անմասն չէին մնում ճակատամարտերի թատերաբեմ հանդիսացած շրջանների հայ ուսուցիչները («Հանդէս ամսօրեայ», 1927 սյուն. 433):

1487 թվականին Բուղազ-րեկի հրամանատարութեամբ գործող օսմանյան զորքերից շատ ղառնություններ կրեցին Սեբաստիայի շրջակայքի հայերը: Փիլիպպոս՝ ղրիչը, որն այդ ժամանակ Սեբաստիայում գբաղված էր մի ճաշոցի ընդօրինակութեամբ, իր ժամանակը բնորոշելով «ղառն ու նեղ» խոսքերով, պատմում է, որ «Բուտախ-բեկն դաստուր ունէր խոնդքարէն և էառ բաղում հեծել, եկաւ ի վերայ Անթափու և ջարդեցաւ, և շատ աւար էած Սեբաստիոյ երկրիս, և բազումք սրախողող մեռան, և շատ տեղ աւերեցաւ» (Մատենադարան, ձեռ. № 6273, էջ 343):

Մի տարի հետո (1488 թ.) նույնպիսի ծանր վիճակ ստեղծվեց Միս քաղաքում և շրջակա գավառներում բնակվող հայերի ու այլազգիների համար, երբ օսմանցիները արշավանքի դուրս եկան Ծգիպոսոսի սուլթանի դեմ. «Յայսմ տարոջս,— գրում է այդ մասին Մարգարա անունով մի գրիչ,— երեկ խոնդքարի տգէն ի վերայ Մարայ սուլտանին և զՄիս առաւ և զիւր բերդորայքն զամէն. և շատ ազգի ազգի պատուհաս երեկ ի վերայ աշխարհիս վասն մեղաց մերոց. և աստուած յայլ պէթարէն ազատէ» (Մատենադարան, ձեռ. № 6273, էջ 343):

Յաղութի թագավորութեան վերջին տարիներին սրվեցին հարաբերութեաները Աղ-Կոյունլուների և Արդաբիլի Սեֆյան շեյխերի միջև:

Սեֆյան շեյխերի ֆեոդալական դինաստիան, որ ԺՄ. դարի սկզբներից տիրում էր Արդաբիլի շրջանին, պատմական ասպարեղ իջավ որպես շիա աղանդին պատկանող դերվիշական միաբանութեան ժառանգական հոգևոր առաջնորդների ընտանիք:

Սեֆյանների հիմնական հենարանը հանդիսանում էին աղրբեջանական այն յոթ քոչվոր ցեղերը, որոնք հետագայում ստացան ղզլբաշ (կարմրագտակ) անունը: Դրանցից միայն Շամլու և Ռումլու ցեղերն էին հաստատվել Արդաբիլի շրջակայքում, իսկ մյուս հինգ ցեղերը, կամ նրանց բաղկացուցիչ խմբերը, մտնում էին Աղ-Կոյունլու ցեղային խմբավորման մեջ և թափառում էին Արդաբիլից շատ հեռու ընկած երկրամասերում (Չուկադար ցեղը, օրինակ, բնակութեան էր հաստատել Մարաշի կողմերում):

Ղզլբաշ քոչվոր ցեղերը, դառնալով Սեֆյան շեյխերի վասալներ, համարվում էին նրանց մյուրիդները և ամեն տարի, իրենց «սուրբ» շեյխի առաջին իսկ կոչով, խմբվում էին նրա ղրիշիները, «անհավատներին» դեմ սրբազան

պատերազմ վարելու համար. իսկ անհավատ համարվում էին բոլոր այն ժողովուրդները, որոնց հնարավոր էր կողոպտել, գերել ու կեղեքել: Նրանց ասպատակությունների հիմնական զոհերն էին լինում Դաղստանն ու Վրաստանը:

Հայ անանուն մի հիշատակագիր, որի մեծարժեք գրության հետ ստորև առիթ կունենանք ի մոտո ծանոթանալու, ուշագրավ տվյալներ է հաղորդում ղզլբաշ մյուրիդների ամենամյա հավաքույթների և իրենց շեյխերի հրամանին հլու՝ նրանց ձեռնարկած արշավանքներին մասնակցելու մասին: Նա գրում է. «Զի էր սահմանք և սովորութիւն նոցա, որ յամենայն ամի փութային ի կոչն նորա (իմա՛ Սեֆյան շեյխի) յամենայն աշխարհէ կարմրագտակ սօֆիքն, և զինտրէին նմա իւրեանց թոշակօքն, և փոխանակ առնելոյ ի նմանէ՛ ինքեանք տային նմա բաղում ոսկի և արծաթ, և յամենայն պատերազմունս, ընդ որ երթայր, յօժարութեամբ կոտէին և մեռանէին առաշի նորա» (Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ, հտ. Բ., էջ 1159—1161, Մատենադարան, ձեռ. № 6273, էջ 353—356 և այլն):

Շեյխ Հայդարի իշխանության տարիներին (1456—1488) Սեֆյան ֆեոդալական աշխարհագորը, վերոհիշյալ հիշատակագրի հաղորդած տվյալներով, բաղկացած էր լինում 40 հազար նվիրված ու անկաշառ զինվորներից, ուստի Արդաբեյլի շեյխերը ռազմական ու քաղաքական պատկառելի ուժ ունեին:

Դաղստան կամ Վրաստան արշավելիս, նրանք անցնում էին Շիրվանի վրայով, ոտնատակ տալով Շիրվանշահերի երկիրը: Մի հանգամանք էր այս, որ շէր կարող չարել ֆեոդալական երկու այդ իշխանությունների՝ Սեֆյանների և Շիրվանշահերի՝ փոխհարաբերությունները: Եվ ահա 1488 թվականին, երբ ողջ Առաջավոր Ասիան թատերաբեմ էր դարձել ռազմական գործողությունների, երբ այաշխարհն Չախաթային բազում պատերազմունք և արեան հեղումն եղև, և Մսրա սուլտանն և Հոռոմոց խոնդբարն զմիմեանս ջարդեցին և կոտորեցին», Սեֆյան շեյխ Հայդարը թողնվեաց թղթով իւրով զամենայն սօֆիսն իւր՝ յամենայն երկրէս: Նրա կոչով հավաքվեցին 40 հազար ղզլբաշներ և նա ձեռնարկեց մե նոր արշավանք դեպի Դաղստան:

Սակայն այս անգամ Շիրվանշահ Ֆառուխ-Յասարը (1462—1500) արգելեց նրանց անցնել իր երկրով: Զայրացած ղզլբաշները արհամարհեցին նրա արգելքը և ուժով մտան Շիրվան, Դաղստանում կատարելիք զգազայի» զոհ դարձնելով Շիրվանի ադրբեջանցի ու հայ բնակչությանը: Հրեշավոր ոճիրներ գործեցին նրանք, կոտորեցին հազարավոր անմեղ մարդկանց՝ առանց տարիքի ու սեռի խտրության, մորթեցին քանող անասուններին, հրդեհեցին Շիրվան քաղաքը... Այս արշավանքի ընթացքում Շիրվանի ազգաբնակչության կրած անլուր տառապանքների մանրամասն նկարագրությունը պարունակող հիշատակարանից մեջ ենք բերում մի ուշագրավ հատված. «Եւ զամենեսեան, — գրված է այնտեղ, — որ ի ձեռն էած (Շեյխն-Հայդար) ի քրիստոնէից և ի տաճկաց՝ զարս և զկանայս՝ սրով կոտորեաց, և զքաղաքն ամենայն հրով այրեաց՝ կուժաշօքն և տր ինչ էր ի նմա...: Եւ զանասունսն զամենայն՝ զձի և զջորի, զուղտ և զոխար սրով կոտորեաց, և այնպես ոչ խնայեաց ի մարդ և յանասունս» (նույն տեղում):

Շիրվանշահ Ֆառուխ-Յասարը, անզոր լինելով սեփական ուժերով հակահարված տալու ղզլբաշներին, օգնություն խնդրեց Յաղուբից: Վերջինս ղզլբաշներին դեմ ուղարկեց ուժեղ մի բանակ՝ անվանի զորավար Սուլեյման-բեկ Բիժան-օղլու հրամանատարությամբ: Աղ-Վոյունլուններին մեծ զոհերի գնով միայն հաջողվեց պարտության մատնել Շեյխ-Հայդարին: Վերոհիշյալ ընդարձակ հի-

շաաակարանում պատմական այս անցուղարձեքը նկարագրված են այսպես. «Զի գոյժ արկեալ տէրն Շամախու ի Թաւրէղ, առ փատշահ փեսայն իւր Աղուպ, և ծանոյց նմա. և նա յուղարկեաց զիշխանն մեծ Սուլէման բազում զօրօք, որ գնացեալ ջանիւ մեծաւ մարտեան և յաղթեալ կոտորեցին առհասարակ զամենեան և ինքեանք ևս շատք մեռան» (նույն տեղում):

Այս է Յազուր փաղիշահի գահակալութեան ընթացքում Հայաստանում ու հարևան երկրներում տեղի ունեցած քաղաքական անցուղարձեքի համառոտ տարեգրութիւնը. հարատե պատերազմներ, գերեւորութիւն, սու ու ավար, մասսայական կոտորածներ և այլ արհաւիրքներ,— ահա հայ ժողովրդի կյանքի մշտական ուղեկիցները: Անտարակույս նույն գառնութիւններն էին ճաշակում Աղ-Կոյունլուների լայնածավալ պետութեան միջ ապրող բոլոր ժողովուրդները, առանց ազգութիւն ու դավանանքի խտրութեան, սակայն հայ ժողովրդի դրութիւնն ավելի էր սաստկանում կրոնական այն հալածանքներով, որոնք հատկապես սուր բնույթ ստացան Յաղուրի թագավորութեան տարիներին: Բազմաթիւ հիշատակագիրներ, մեկը մյուսից անկախ, աշխատելով Հայաստանի տարբեր ծայրամասերում, նույնանման տվյալներ են հաղորդում քրիստոնյա հպատակների նկատմամբ Յաղուրի վարած քաղաքականութեան մասին:

Այսպես, 1486 թվականին Թավրիզում նահատակված Նշանավոր հայ վաճառական տւ դիվանագետ խոշա Միրաքի վարքաբանութեան հեղինակ Գրիգոր Չորթան Արձիշեցին Յաղուրին կոչում է՝ «այր ժանտ և անօրէն, անգութ և անողորմ, հալածիչ քրիստոնէից», հայտնում է, որ «սա խափանեաց ի քրիստոնէից թամբով ձի հեծնուլ, զհնչումն ժամուց և զանգակաց, զգենմունս, և սպիտակ գետի առանց կապուտի, և այլ բաղում շարիս արար» (Մատենադարան, ձեռ. № 6273, էջ 337—343):

Ժամանակակից մի այլ տեղեկատու՝ Բարսեղ անվամբ գրիչը հայտնում է, որ Յաղուրը «շատ փորձութիւն և նեղութիւն և վիշտ հասոյց քրիստոնեայ ազգին և եկեղեցականացն կարգաւորաց. և հայեզէն միսն խափանեց, և զմեռեալն ի ցած ասաց տանուլ, և զժամ զարնուլն խափանեց, և եկեղեցիք քակեց ի հմանէ, և քրիստոնէից արէնքն ճանգարեց, և շատ դառնութիւն արար ի վերայ քրիստոնէից» (Ա. Սիրմէեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի..., Երուսաղէմ, 1935, էջ 68):

Քրիստոնյաների նկատմամբ հալածանքի այս քաղաքականութեան հիմնագիրը Յաղուրը չէր անշուշտ: Մենք արդեն առիթ ենք ունեցել ցույց տալու, որ այդպիսի սահմանափակումների ու կրոնական հալածանքների հիմքը դրել էր գեռևս Ուլուն-Հասանն իր հաղթանակից անմիջապես հետո: Այնուամենայնիվ պետք է ենթադրել, որ Յաղուրը գերազանցեց իր հորը այս բնագավառում, խստացնելով քրիստոնյա հպատակների ճնշումն ու հարստահարումը:

Յաղուրը լուրջ փորձեր արեց նաև Սյունիքում և Այրարատում իրենց գոյութիւնը պահպանած փոքրաթիւ ու սակավազոր հայ ֆեոդալներին բռնի մահմեդականացման ճանապարհով ներծուլելու ուղղութեամբ:

Պոռոջան իշխաններից սերված Հովհաննես եպիսկոպոսը 1488 թվականին Այրիվանքում շարադրած իր հիշատակարանում հայտնում է, որ «այսպիսի ամիս. (40) ազատորդի կալան, թէ տաճկացէք. այլ ողորմածն աստուած ձեռնտու և աւրանական եղև նոցա... որ է. (7) ամիս կալուկական կացին և բազում տուգանք տվին և ի հօստոցն Քրիստոսի ոչ դարձան» (Մատենադարան, ձեռ. № 4859, էջ 650բ):

Անշուշտ հայ ժողովրդի իրավական ու տնտեսական վիճակի խիստ ծանրությունն ի նկատի ունեն ներսեւ Եփեսացի գրքը, երբ շարադրում էր իր հիշատակարանում՝ «Բազումք մահ խնդրեն անձանց իւրեանց ի բազմանալսւանօրէնութեան» պե՛ճախոս տողերը (Մատենադարան, ձեռ. № 6273, էջ 346—347)։

Յաղութ Բազադաճը մեռավ 1490 թվականի վերջերին, Ղարաբաղում, թունավորելով (ըստ ռմանց թյուրիմացաբար) իր մոր և եղբոր կողմից։ Դեպքերին ժամանակակից անձնուն մի ունիթոռ էտեռիստ այս կապակցութեամբ գրում է՝ «ՌԴՇՂ. (1490) թվին գնաց [Յաղութ բէկն] ի Ղադապազն. մայրն և իւր եղբայրն մահադեղ արբուցին Յաղութ բէկին, նա իմացաւ՝ մօրն և իւր եղբօրն՝ Յուսայի բէկին մահադեղէն խմեցոյց, ի միասին մեռան ի Ղարապաղն» (ՄԺ, I, էջ 194)։

Յաղութի մահվանից հետո ողջ երկիրը փոթորկվեց գահակալական արյունահեղ գոտեմարտերի հոսանքով և այդ պայքարը, կարճատև տեղատվություններով, ուղեկցեց Աղ-Կոյունլուներին մինչև նրանց պետության վերջնական անկումը՝ 1502 թվականին։

Դսեղցի Հովհաննես գրիչը, 1491 թվականին շարադրած իր հիշատակարանում, Յաղութի մահվանից հետո ստեղծված քաղաքական կացությունը բնորոշում է հակիրճ ու ճշմարտացի հետևյալ տողերով. «Ջ. և Խ. (1491) ամին, ի ցաւալից և տրտմազգեաց ժամանակիս, որ եղև մահ և կորուստ Աղուբէկին՝ որդոյ Հասան-բէկին։ Որ եղև յետոյ նորա աղմուկ և խռովութիւն ի մէջ տաճկաց. նոքա տկարացան և անկան» (Մատենադարան, ձեռ. № 6875, էջ 81ա)։

Փաստական իշխանությունը երկրում գտնվում էր Ուզուն-Հասանի մեղարդեն ծանոթ զորահրամանատարներ Թարբեկ Սուֆի-Խալիլի և մեծ վեզիր Սուլեյման-բեկ Բիժան-օղլու ձեռքին։ Սրանք, ինչպես և նշանավոր այլ ավագանիներ, ձգտում էին Աղ-Կոյունլուների գահի վրա բազմեցնել իրենց խաղաղիք դարձած Բայանդուրի թագավորող դինաստիայից սեռված որևէ ամիրզադայի՝ պետության կառավարչությունն ամբողջովին առինքնելու համար։

Եվ ահա, քոչվորական մրցակից ցեղերի զորավոր առաջնորդների կամքով, երկրի տարբեր մասերում միաժամանակ փադիշահ են հռչակվում շորս տարբեր ամիրզադաներ։

Թավրիզում, Սուֆի-Խալիլի ջանքերով, գահ է բարձրանում Յաղութի որդի Բայսունդուրը (1490—1492). Իրաօում մեծ ամիր Բայանդուր բեկը փադիշահ է հռչակում Յուզուբի եղբայր Մեսիհին. Համադանում Փոռնակ քոչվորական ցեղի ամիր Շահ-Ալին առաջ է քաշում գահի մի այլ հավակնորդ՝ Ուզուն-Հասանի թոռներից Մահմուդին. Գահը գրավելու փորձ է կատարում նաև Ուզուն-Հասանի թոռներից՝ Ռուստամը (այս մասին տե՛ս Մ. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 176)։

Սուֆի-Խալիլին հաջողվում է 1490—1491 թթ., հօգուտ Բայսունդուրի, պարտության մատնել գահի մյուս թեկնածուներին։ Մեսիհն ու Մահմուդը՝ սպանվում են այդ պայքարի ընթացքում, իսկ Ռուստամը բանտարկվում է Երնջակի բերդում։

* Փոռնակ ցեղի ամիր Շահ-Ալու և նրա կողմից փադիշահ հռչակված Մահմուդի պարտության ու սպանության մասին կարևոր են ՓԵ. դարի անանուն մի խրոնիկոսի գրանցած հետեյալ տ. դերը. «Նուլմբեր ամսոյ ի վերջն (1490 թ.) մեծամեծ պարրնէքն յամէն յաղացան Խալիլ բէկին։ Նա գարունքն գնաց ի յՆ 1 : Փօռնակ Շահ-Ալին վերայ, սպանեց զնա և զՈւզունլու Մահմատի որդին» (ՄԺ, I, էջ 194)։

Քաղաքական խառն այս անցուղարձեքը դրավել են հայ հիշատակագիրնե-
րից շատերի ուշադրութունը, որոնց շարքում իր ուրույն ու ակնառու տեղն
ունի Մովսես Արծկեցին, 1491 թվականին շարադրած ընդարձակ հիշատակա-
րանով: Նա դրում է. «Զի մեռաւ Աղուպ փատշահն ի թախթն իւր՝ ի Թաւրէզ, և
մեռաւ ընդ իւր մայրն և եղբայրն: Եւ Սօֆի-Խալիլն եդ ի թախթն զորդի փատ-
շահին զԲայասնդուրն, և կոտորեաց ի յազզէ փատշահին, որ էին Բայասնդուր,
աւելի քան զքսան մեծամեծ պարոնայք: Եւ յազզում զօրս ժողովեալ և աճա-
պարեալ զնաց ի յԵրազ, և անդ ի Համաղան կուռեալ, և բազում պարոնայք ի
սուր անցան» (Մատենադարան, ձեռ. № 4822, էջ 471 ա):

Սուֆի-Խալիլին, սակայն, վիճակված չէր ճաշակելու իր հաղթանակի
պտուղները: Շուտով նրա դեմ է դուրս դալիս Սուլեյման-բեկ Բիժան-օղլին և
հարավային Հայաստանի (հատկապես Վասպուրականի) շրջանները դառնում
են մրցակից հզոր ամիրների պայքարի թատերաբեմ:

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ ներքին գահակալական այդ
կռիվները, տեղի ունենալով Հայաստանում, անմիջական կերպով ազդում էին
նաև հայ աշխատավոր ժողովրդի վրա, պատճառելով նրան ծանր զրկանքներ,
ավելորդ չենք համարում շարադրել պատերազմական գործողութունների հա-
մառոտ տարեգրութունը:

Սուլեյման-բեկը 1490 թվականին «բազում զաւրաւք» արշավել էր «ի վե-
րայ բերդին Ամդոյ» (Մատենադարան, ձեռ. № 6495, էջ 436բ): 1491 թվականի
սկզբներին, երբ Սուֆի-Խալիլը ուղի էր հարթում իր համար պետութայն ղեկը
գրավելու, Սուլեյմանը դեռևս գտնվում էր «ի դաշտին Համթայ, առ ստորոտ
Սեաւ լեռինն» և պատերազմում էր Սուֆի-Խալիլի եղբորորդի Գուլարի հետ,
որը «մեծ պարոն և ուլուսբէկի» էր: Գահի հավակնորդների դեմ տարած հաղ-
թանակից հետո Խալիլն իր ուժերն ուղղեց դեպի Ամիդ, վտանգավոր ու զորա-
վոր իր հակառակորդի՝ Սուլեյման-բեկի դեմ: Բայց մինչ նա կհասներ Բերկրի,
Սուլեյմանն արդեն «կուռեալ կոտորեաց զզօրսն Գուլարուն և եսպան զնա»:
Խալիլը արագ արշավով դիմեց դեպի իր թշնամին և հասավ Մանծկերտի դաշ-
տը, սակայն Սուլեյմանը, ինչպես հաղորդում է Մովսես Արծկեցին իր մեծար-
ժեք հիշատակարանում, «միւս կողմովն ծովուն» (այսինքն Վանա լճի հարա-
վով) գալիս-հասնում է «յերկիրն Գաւաշից, հանդէպ Աղթամարայ» և սկսում
տենդագին զորք հավաքել (և անդ զօրաժողով առնէր):

Սուֆի-Խալիլը Մանզկերտում պատերազմի է բռնվում Սուլեյմանի կողմ-
նակիցների հետ և, շատերին ջարդելուց հետո, Վանա լճի հյուսիսով հետ է
վերադառնում՝ Սուլեյմանին պարտութայն մատնելու և նրան պատկանող
Վանն ու շրջակա գավառները տիրելու հավակնութուններով:

Մովսես Արծկեցին հայտնում է, որ Խալիլի զորքերը «ընդ անցանելն աւե-
բեցին զերկիրս Արծկոյ, և աւար հարին, և բազում ոճիրս գործեցին, և մարդիք
սպաննեցին»: Այնուհետև Խալիլը, նույն հիշատակագրի տվյալներով, «զնա-
ցեալ աւերեաց զԱմուկ, զՎան և զՈստան երկրովն և արար առ և թալան և շատ
աւերք: Եւ զվաներն առաւել աւերեցին, զի զդարանսն գտին, և զզրեանսն և
զամենայն սպասք եկեղեցեացն յաւար առին» (Մատենադարան, ձեռ. № 4822,
էջ 470ա—470բ):*

* Սուֆի-Խալիլի գերած ձեռագրերից մի քանիսը հետագայում փրկագնվել են հա-
յերի կողմից ու գարձալ նվիրաբերվել վանքերին: Այդպիսիներից են օրինակ Մատենա-
դարանի №№ 939 և 5880 Մաշտոցները:

Մի այլ գրիչ, Աղթամարցի Մատթեոսը, լրացնելով Մովսես Արծկեցուն հայանում է, որ հալիլը Վանը կողոպտելուց ու ավերելուց բացի, վերցրել է նաև մեծ թվով դերիններ (աւերեալ և բաղումս աւար և գերի արարեալ)։ Գլտնը վերցնելով Աղթամար կղզու հանդիպակաց ափին, «զայրանայր ի վերայ մեր, որպէս գաղան պիղծն այն [հալիլ] և բազում շարիս խորհէր, թէ առնում գտեղն և զամենայն սրախոխող առնեմ և զսրբութիւնսն քակեմ», — գրում է այդ մասին Աղթամարցի նույն հիշատակագիրը («Հանդէս ամսօրեայ», 1955, էջ 140)*:

հալիլը Սուլեյման-բեկի վրա հարձակվելուց առաջ, իր դաշնակից Ոստանի քուրդ ամիր Եղդինշերին հանձնարարում է դարանամուտ լինել և հարվածել Սուլեյմանին թիկունքից։ Սակայն նրան չի հաջողվում ծուղակի մեջ գցել փորձված ու անվանի զորավարին։ Սուլեյմանը, նախահարձակ լինելով, նախ ջարդում է «ղբուրդն Եղդինշէր, որ եկեալ էր յետնէ՛ դարան գործել նմա, անձինս ԳՌ. (3000)» և ապա, ժամանակ չկորցնելով, հարձակվում է հալիլի վրա. «Եւ անտի դարձեալ դիմեաց ի վերայ Սօֆուն», — հայտնում է նույն հիշատակագիրը (Մատենադարան, ձեռ. № 4822, էջ 471բ)։

Ճակատամարտը տեղի է ունենում 1491 թվականի օգոստոսի սկզբին Վանի զաշտում։ Սոֆի-հալիլը պարտութուն է կրում և սպանվում։

հալիլի պարտության և սպանութան լուրը հրճվանքով են ընդունում Աղթամարի միաբանները. նրանցից ոմանք, զայրույթով հիշելով Աղթամարը գրավելու և կողոպտելու մասին հալիլի ունեցած մտադրութունը, Աղթամարի սուրբ հաչի միջամտությամբ են բացատրում նրա կրած պարտութունը։ Ուրում սաստեալ սուրբ հաչի զաւրութեամբ, — գրում է Մատթեոս Աղթամարցին, — յետս դարձոյց զնա [զՍոֆի-հալիլն], և գնաց ի Սուլեյման բէկն, և կոտորեաց զնա ի դաշտին Վանայ. և կորեաւ անիծեալն աստուծոյ Սոֆի անունն այն»։

Պարտության մատնելով իր հակառակորդին և դառնալով Աղ-Կոյունլուների պետության փաստական տերը, Սուլեյման-բեկ Բիթան-օղլին անհրաժեշտ չգտավ գահազուրկ անել Սոֆի-հալիլի դրածո փաղիշահ Բայսունդուրին։ Վերջինս շարունակեց կատարել մարիոնետի իր դերը, այս անգամ արդեն ունկնդրելով նոր «էմիր ալ-ումարա» (ամիրների ամիր) Սուլեյման-բեկի հրահանգիչ ձայնին։

1491 թվականին, երբ Աղ-Կոյունլուները, զբաղված լինելով ներքին կռիվներով, ժամանակ ու հնարավորութուն չունեին պաշտպանելու իրենց պետության սահմանները, աշխուժության որոշ նշաններ ցույց տվեցին Քարթլիի թագավոր Կոստանդին Բ-ն (1479—1505) և Սամցխեի աթաբեկ Ղորղորեն։

«Եւ յետ այսորիկ, — գրում է Մովսես Արծկեցին, — համարձակեցան ազգն վրաց, և ելեալ ի դուրս՝ շատ աւերք արարին, և զհայ և զտաճիկ թալանեցին, և շատ վրդովմունք եղև, և գեղք և գաւառք աւերեցան» (Մատենադարան, ձեռ. № 4822, էջ 471բ)։

Արծկեցուն տւշագրավ մանրամասնութուններով լրացնում են երկու այլ

* Թերևս Սոֆի հալիլը նպատակ ուներ գրավել Աղթամարը ոչ միայն ավառության այլ և Սեֆյան Շեյխ-Հայգարի անչափահաս որդիներին գերելու նպատակով։ Եվրոպական մի շարք ու գեղիւրներ միարեբան վկայում են այն մասին, որ Շեյխ-Հայգարի որդիները, հատկապես հետագայում լահ հռչակված Իսմայիլը, երկար ժամանակ պահվել են Աղթամարում, հայ կուսակրոնների խնամակալության ներքո։

հիշատակադիրներ՝ Դսեղցի Հովհաննես գրիչը և Մելքիսեթ գրիչը «ի դաւառէն Գուգարոյ»:

Սրանցից առաջինը հայտնում է, որ Յաղուբ բեկի մահվանից հետո, երբ «աղմուկ և խռովութիւն» ընկավ Աղ-Կոյունլունների պետութեան մեջ ու նրանք «տկարացան և անկան», «ազգս քրիստոնէից և թագաւորն Կոստանդինէն յարեան և ուլիղ եղան և գնացին մինչև ի Գեղարքունի, մինչև Շիրակվան...: Եւ էառ ղլաւոռոյ բերթն թագաւորն, և ունի ըշխանութիւն ի վերայ երկրիս և երկիրս ի յահէ անաւրինաց մտեալ կան ի բերթերն և ի ձորերն, ղի խիստ սասանեալ կան» (Մատենադարան, ձեռ. № 6875, էջ 81բ):

Մելքիսեթ գրիչը տեղեկութիւն է հաղորդում Սամցխեի աթաբեկի դեպի Արդրում կատարած արշավանքի մասին. «Յորում ամի մեռաւ Ծաղուպ խանն,— գրում է նա,— և այլքն... մի ղմի կոտորեցին, մինչև մնաց և ոչ մի ի յազգէն Պախնդրոյ. Եւ ելեալ պարոնն վրաց Ղաւրղարէ լի. (30.000) մարդով ի վերայ քաղաքին Արդրումայ, և աւարի առ զերկիրն և արար զքաղաքն հարկատու» (Գ. Սրուանձտեան, Թոբոս աղբար, Ա, էջ 119—121):

Աղ-Կոյունլունների այս հարատև արշավանքներն ու տեղահանումները, որոնց ուղեկցում էին սպանութիւններ, գերեւորութիւն ու տեղահանումներ, բնականաբար խիստ բացասաբար պետք է անդրադառնային ժողովրդական տնտեսութեան վրա: Եվ իրոք, 1491—1492 թթ. Հայաստանում «Եղև սղութիւն հացի և ամենայն իրաց, կապեցաւ ամենայն աշխարհս, որ ոչ կարէին ի տեղաց ի տեղ երթալ»,— հայտնում է Մովսես Արծկեցին: Անանուն մի հիշատակագիր նույն այս սղութեան մասին գրանցել է հետևյալ ողբաձայն տողերը. «Ո՛հ, ո՛հ, զայս գառն տարիս, ցորեանն ի Կ. (60) թխն]կ[այ] ու չկա, կորեկն ու դարին ի Մ. (50) թխն]կ[այ]. և աղքատք ամէն խիստ տառապին և անիծեն զՍօֆին» (Մատենադարան, ձեռ. № 4782, էջ 220ա):

Ժողովրդի վիճակը լրիվ պատկերացնելու համար ավելացնենք նաև, որ նույն այս տարիներին Հայաստանում տարածվում են զանազան տարափոխիկ հիվանդութիւններ: «Եւ եղև ջերմ յուղով և ցաւք ազգի ազգի ի մարդիկ»,— հաղորդում է Մովսես Արծկեցին 1491 թվականի մեզ ծանոթ հիշատակարանում: Նույն գրչի երկու տարի հետո շարադրած հիշատակարանից տեղեկութիւն ենք ստանում շատ ավելի մեծ թվով զոհեր պատճառող համաճարակային մի այլ հիվանդութեան բռնկման մասին. «Ս' սոյն (1493) ամի,— գրում է նա,— եղև աստուածասաստ պատուհասն ի վերայ երկրի, ղի վասն ծովացեալ մեղաց մերոց եկն մահտարածամ և տարածեցաւ ի վերայ ծովեզերիս. և եղև շատ խեղճ և ողորմ բաներ, և բազում տունք աւերեցան և դրունք փակեցան» (Մատենադարան, ձեռ. № 4515, էջ 233—235):

Սուլեյման-բեկի հաղթանակով գահակալական պատերազմների հորձանքը կանգ չառավ: Նրա դիկտատուրան ևս կարճատև եղավ: Սուլթի-Խալիլին նա պարտութեան մատնեց, ինչպես ասացինք, 1491 թվականի օգոստոսին, բայց իշխանութեան ղեկը կարողացավ իր ձեռքում պահել ընդամենը մի քանի ամիս՝ մինչև 1492 թվականի մայիսի կեսերը:

Սուլեյման-բեկի դեմ քոչվոր ավագանիների դժգոհութիւնը գլխավորեց Բայանդուրի դինաստիայի կրտսեր ճյուղի ներկայացուցիչներից Դանա-Խալիլի որդի Իբրահիմ Այրա-Սուլթանը: 1492 թվականի մայիսի 15-ին Այրա-Սուլթանը Նրնջակի բերդից ազատ արձակեց գահի հավակնորդ Ռուստամին և արշավեց մայրաքաղաքի վրա: Քոչվոր ցեղերի ամիրների մեծ մասը անցավ Ռուստամի և

Այբա-Սուլթանի կողմը և նրանց հաջողվեց, առանց մեծ դժվարութիւնների, պարտուկի մատնել Սուլթան-բեկին ու Բայսունդուրին:

Այս դեպքերի մասին հավաստի տվյալներ է գրանցել ունիթոռ խրոնիստը. ՎՌԴՃՂԲ. (1492) թվին, — նշում է նա, — Իբրահիմ իմիրզէն բազում զօրօօ ևրեկ, մայիս Կ[մս]ոյ ի Ժն. (15) Ընստամ հմիրզէն հանեց և գնաց Սուլթան լէկին վերայ: Ս[ուլթան]ի փախուա ի Քուրգստան և սպանաւ ի ձեռն Գանա-Խա-իւ[ի] որդոյն Նուր-Ալի բէկին» (ՄԺ, I, էջ 195):

Սուլթան բեկի Թավրիզից փախուստի ստույգ օրը հնարավոր է լինում որոշել հետևյալ հիշատակագրութեամբ. «Այսպէս փախեալ Սուլթան բէկն ի Թարիզու. թվ. ՋնԱ. (1492) արեգի Գ. (3) աւուր ամառնամտին, յերեսաց Ըռուտամ ամիրզի» (Մատենադարան, ձեռ. № 4782, էջ 305ր):

Հայկական շարժական տոմարի ՉնԱ. (1492) թվականի ամանորը համընկել է հուլիան տոմարի նոյեմբերի 18-ին իսկ արեգի 3-ը՝ հոմնիսի 1-ին. ուստի իրավացի է հիշատակագիրը այդ օրն ամառնամուտ կոչելով:

Այսպիսով Ռուստամը գրավում է գահը 1492 թվականի հուլիսի 1-ին և նոր ամիրներին ամիր Այբա-Սուլթանի խնամակալութեամբ թագավորում մինչև 1497 թվականը:

Գահագուրկ արված Բայսունդուր փառիշահը իր մայրական պապ Շիրվանշահ Ֆառուխ-Յասարի զինական օժանդակութեամբ ապարդյուն և իր համար կորստաբեր փորձ կատարեց դահը վերագրավելու:

«Հուլէին-Ալի բէկն, — դրում է ունիթոռ խրոնիստը, — էառ զԲայնսագուր իմիրզէն, գնաց ի Շրվան, ձմեռն եկաց ի տեղն, գարունքն ելաւ ի Շրվանս: և էրեկ ի Բաղարշայն» (ՄԺ, I, էջ 195):

Բայսունդուրի ու նրա կուսակիցների դեմ միանաբար դուրս են գալիս Ռուստամի ու Սեֆյան շեյխ Հայդարի երիտասարդ որդի Սեիդ-Ալու զորքերը. 1493 թվականին Ախարի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Բայսունդուրը պարտութիւն կրելով գերվում է և տարվելով Թավրիզ՝ խեղդամահ է արվում:

«Սաիտ-Ալի բէկն գնաց կովեցաւ, յաղթեց ու զԲայնսագուրն բռնէց ՌԴԴՂԳ. (1493) թվին, տարավ ի Թարվէզ, խեղդեցին», — գրում է անանուն խրոնիստը:

Ռուստամը իր համար կայուն հենարան ստեղծելու նպատակով սկսում է պետական հողերից շուրջ բաշխումներ կատարել քոչվոր ցեղերի ավագանիներին: Հասան-բեկ Ռումլուն հայտնում է, որ մեկ հարյուրամյակի ընթացքում, Կարա-Կոյունլու և Աղ-Կոյունլու փառիշահերից և ոչ մեկը այնքան սոյուրդալներ չի բաժանել, որքան իր հնգամյա թագավորութեան տարիներին Ռուստամ փառիշահը (տե՛ս Վ. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 177) Թերես մասամբ դրանով պետք է բացատրել Աղ-Կոյունլուների կործանման եզրին հասած պետութեան խիստ կարճատև կայունացումը:

Նախորդ տարիների գահակալական կռիվների ու պատերազմների դառնութիւնները ճաշակած ժողովուրդը Ռուստամ փառիշահի թագավորութեան տարիներին փոքր-ինչ շունչ է քաշում: Մեր հիշատակագիրները 1492—1497 թթ. ընթացքում շարունակում են ժողովրդի վիճակի մասին տխուր տվյալներ գրանցել, իրենց ապրած ժամանակը ճիստ նեղ և դժար համարելով և այլն (տե՛ս, օրինակ, Մատենադարան, ձեռ. № 4155, էջ 137բ, ձեռ. № 4154, էջ 221ա և այլն): Այնուամենայնիվ, նրանք խիստ արտահայտութիւններ քիչ են գործա-

ծում և հարկահանութեան ծանրացման կամ մասսայական հալածանքների, սպանութիւնների ու դերևարութեան մասին շին խոսում:

Սակայն, ընդհանուր առմամբ, Աղ-Կոյունլուների պետութեան հպատակ ժողովուրդների դրութիւնը այն աստիճանի ծանր էր, քոչվոր ավագանու կենտրոնախույս ձգտումները տեղական ապարատի նեխման հետևանքով այն աստիճանի անսանձ ձևերով էին արտահայտվում, որ պետութեան մոտալուտ փլուզումը կանխելու համար արմատական միջոցառումներ էին պետք: Այդպիսի միջոցառումների կիրառման խիղտիս փորձ կատարեց Ուղուն-Հասանի թոռ Ահմադը: Սա ծնվել ու մեծացել էր Օսմանյան կայսրութեան սահմաններում, որտեղ, Ուղուն-Հասանի դեմ բարձրացրած անհաջող ապստամբութիւնից հետո ապաստան էր գտել իր հայրը՝ Ուղուրու-Մուհամմեդը:

Տեղյակ լինելով Աղ-Կոյունլուների պետութեան ներքին դրութիւնը Ահմադը, որին կարճահասակութեան համար Գյադա-Ահմադ էին կոչում, նախապատրաստվում էր գրավելու Աղ-Կոյունլուների անկախ զահր:

1497 թվականի գարնանը նա դալիս է Նրդնկա, որտեղ իր կողմնակիցները նախօրոք արշավանքի համար անհրաժեշտ քանակութեամբ ձիեր էին հավաքել: Քոչվոր ավագանիների մի մասը, Այբա-Սուլթանի գլխավորութեամբ, միանում է Ահմադին, և վերջինս սկսում է իր արշավանքը Ռուստամ փառչիշահի դեմ:

Դեպքերի ընթացքը ունիթոռ խրոնիստը պատմում է այսպես. «ՌԻՃՂէ (1497) թվին Ուղուրու-Մահմատի որդին՝ Սուլթան Ահմատն Ստրմբօլ էր. գոա իրեկ, Ըոքստամն գնաց դէմ, կուիլ շկարաց, էրեկ ի Ղաճարին հեծէլն ժողովեց: Սուլթան Ահմատն էրեկ ի Թարվէզ, Ըոքստամն էրեկ ի վերայ, Ջուլու դաշտումս կուվեցան. Ըոքստամն յաղթվեցաւ, սպանաւ բազում զօրօք» (ՄԺ, I, էջ 195):

1497 թվականի մայիսի 3-ին Ահմադը բազմեց Աղ-Կոյունլուների գահին: Նա իշխեց ընդամենը 8 ամիս, բայց այդ կարճատև ժամանակամիջոցում համառ ջանքեր գործարդեց քոչվոր ավագանու ուժերը շլատելու և կենտրոնական իշխանութեան վարկն ու հեղինակութիւնը բարձրացնելու համար: Նա մահապատժի ենթարկեց ու բանտերը նետեց կենտրոնախույս ձգտումներ ունեցող թաղամթիվ անվանի քոչվոր ցեղապետերի, հետ խլեց Ռուստամի կողմից շուշլորեն բաժանված սոյուրդալները և իր համար ամուր սոցիալական հենարան ստեղծելու նպատակով, անց կացրեց հարկային նոր ռեֆորմ, որով շեղյալ հայտարարվեցին շարյաթով շնախատեալած մոտ երկու-տասնյակ նորահնար հարկեր ու տուրքեր (տե՛ս Ի. Петрушевский, Внутренняя политика Ахмеда Ак-Койунлу. Сборник статей по истории Азербайджана, вып. I, Баку, 1949, стр. 144—152):

Բնականաբար իր այս միջոցառումներով Ահմադը իր դեմ պետք է հանիր ոչ միայն թուրքմենական ցեղերի հզոր առաջնորդներին, այլև տիրող դասակարգերի բոլոր ներկայացուցիչներին, անկախ նրանց ազգային պատկանելիութիւնից: Եվ իրոք, հայ բարձրաստիճան ու ազդեցիկ հոգևոր պետերից մեկը՝ Աղվանից կաթողիկոս պարոնտեր Առաքելը՝ ընդարձակ ու հետաքրքիր բովանդակութեամբ իր հիշատակարանում, Ահմադի մասին գրում է հետևյալը: «Եւ ի միւս ամին (1497) [յարեաւ ոմն արբանեակ սատանայի և կամարար բելիարեան դասուն ի Հոռոմաց տանէն՝ Սուլթան -Մահմուդ (իմա՛ Ահմադ) անուն, ի յազգէն Պայանդուրի, որդի Եւաղուրուին (իմա՛ Ուղուրու), էառ գթախտն Դայվրէժու և եսպան զըՌուստամ պէկն, և զբազումս ի ցեղէն Պայանդուրի ի

սոր սուսերի մաշեաց և բաղում ոճիրս գործեաց անասելի» (Մատենադարան, ձև. № 6964, էջ 138բ)։

Ահմադի դատաստանից խուճափած և Իրաք փախած Այբա-Սուլթանը և Ֆարսիստանի փոխարքա Ղասում-բեկը (Փոռնակ ցեղից) իրենց շուրջը համախմբեցին Ահմադի ներքին քաղաքականությունից դժգոհ բոլոր տարրերին և ապստամբություն բարձրացրին։ Ահմադը Ադրբեջանում դորք հավաքեց և արշավեց սուլտամբների դեմ, սակայն 1497 թվականի դեկտեմբերի 13-ին Սպահանի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում պարտություն կրեց ու սպանվեց։

Ունիթոռ խրոնիստը Ահմադի գահակալության ու վախճանի մասին գրում է հետևյալը. «Ահմատն գնաց ի Թարվէզ, սկսաւ մեծ պարնէքն բռնիլ, Իպայ-Սուլթանն փախեաւ, դիմաց էրաղատունն (իմա՛ Իրաք. սխալմամբ տպված է սէր աղատունն»), Ահմատն հետեն գնաց, Իպէն յետ դարձաւ Ահմատն սպանեց ձմեռն» (ՄԺ, I, էջ 195)։

Ահմադի սպանությունից հետո երկրի փաստական իշխանությունը դարձյալ անցավ ամենակարող ամիրների ամիր Այբա-Սուլթանի ձեռքը։ Սա, ինչպես հաղորդում է նույն ունիթոռ խրոնիստը, «գլխուտամի որդին՝ զԱլւանդ իմիրզէն երբ ի Թարվէզ, թագաւոր եղիր» (նույն տեղ)։

Ժամանակագրություններին հատուկ այս շոր ու ցամաք գրանցումը վերաբերում է գահակալական պայքարի վերջնական արդյունքին։ Նրա շարադրողը լուծյամբ է անցել այդ դեպքերի առնչությամբ հայ ժողովրդի կրած տառապանքների կողքով։ Բարբախտաբար նույն պատմական անցուդարձերը իրենց արձագանքն են գտել նաև հիշատակարանների մեջ և մեր հիշատակագիրները, դեպքերին մոտենալով հայ աշխատավոր ժողովրդի շահերի ու ակնկալությունների տեսանկյունից, մանրամասնորեն գրանցել են հատկապես այն փաստերը, որոնք առնչվում են ժողովրդի կյանքին ու վիճակին։ Հատկապես արժեքավոր տվյալներ է պարունակում Քաջբերունիքի Ասպիսնակ գյուղում 1497—1498 թթ. Բարսեղ գրչի ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանը, որն իր ընդարձակությամբ ու հարուստ բովանդակությամբ առանձնահատուկ տեղ է գրավում այդ թվականներին շարադրված հիշատակարանների շարքում։ Բարսեղը հայտնում է, որ 1498 թվականի փետրվար ամսին «Ծղև փորձուքին և նեղութիւն Հայոց ազգիս, զի արեանաբուռ և գազանաբարոյ զօրքն Իսմայէլեան և հեծեալքն Պարսկաստանից շրջեցան ի Հայաստան աշխարհն. նախ ի գաւառն Վասպուրական՝ ի Վան և Ոստան, անթիւ բազմութիւն հեծելոց, որ էր ԺՌ. (10.000), ընդ ինքեանս ունելով զնորընծայ փաղշահն զԱլուանդ. և կացին անդ ԺՆ. (15) աւր ուտելով և առնելով, ծեծելով և խշելով՝ զրկեցին զտառապեալ ազգս Հայոց»։

Նորընծա փաղիշահի հետ շրջող տասնհազարանոց զորախումբը Ոստանի ու Վանի շրջանից անցնում է Քաջբերունիք և որոշում ձմեռել Արճեշում ու շորջակա գյուղերում. «և ձմեռնացան քաղաքովն և երկրովն»,—հայտնում է Բարսեղ գրիչը։ Խիստ ծանր վիճակ է ստեղծվում Քաջբերունյաց գավառի հայերի համար։ Զինավառ այդ բարբարոսները, ձմռան սաստիկասուռույց ցրտիմ, բնակարաններից դուրս էին վարում մարդկանց ու անասուններին և «ինքեանք մտանէին ի ներքս՝ գրաստօքն իւրեանց»,—հայտնում է նույն հիշատակագիրը և շարունակում. «և զկերակուրսն, զոր ամբարեալ էին մարդոյ և անասնոյ՝ գամենեսեան ըմբռնեցին և առին։ Ըն նովաւ ոչ բաւացան, սկսան շարշարել զքրիտ»

տոնակայան վասն խոտի և յարգի, դարոյ և գինոյ և վասն կերակրոյ և ըմպելոյ»:

Այս բոլորից հետո հայկրի վրա դնում են մինչ այդ շտեմնված ու շտեմնված չափով գլխահարկ՝ «Ի գլուխն ՌՌ. (2000) դահեկան»։ Բարսեղ գրիչը խոստում է նաև հարկահանութան ժամանակ կիրառվող խոշտանգումների մասին. «Եւ ըստ ըստ տանջանօք,— դրում է նա,— շարչարէին ղքրիստոնեայս, կախէին և ծեծէին և ի ըանդ արկեալ՝ պահէին յերկաթս մինչև շտային զհարկս» և այլն:

Հնուանալու կամ փախչելու ճար շկար վասն սաստկութեան ձմանն», ուստի «քրիստոնեայքն ահաբեկ եղեալ ոչ դիտէին եթէ զինչ արասցեն», Եվ այս անտանելի վիճակը տևում է այնքան ժամանակ «մինչև հատաւ խոտն և յարդն և գարին», և միայն ամեն ինչ սպառուցուց, ժողովրդին մինչև վերջ թալանելուց հետո էլ, որ նորընծա Ալվանդ փաղիշահն ու իր գործերը հեռանում են Քաջբերդն ու Քաջբերդը. «Գնացին ի Թաւրէզ և խառնեցան ընդ Իրայ-Սուլթանին» (ձեռագիրը պահվում է Իրանի Փերիա դավառի Շրշկան դյուղում: Հիշատակարանի ընդօրինակութունը գտնվում է Մ. Տեր-Մովսիսյանի ձեռագիր ցուցակում):

Նոր էր Ալվանդը Թավրիզում բազմել Աղ-Կոյունլուների զահին, երբ պայքարի ասպարեզ մտան դահի նոր հավակնորդներ՝ Յաղուբի որդի Սուրադ խանը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Շամախիում և Ալվանդի եղբայր Մուհամմադը*:

Մուհամմադի մտախ՝ հայ հիշատակագիրները որևէ տվյալ չեն հաղորդում, եթե անտեսենք Ալեքսիանուս գրչի 1498 թվականին Մաքենացոց վանքում շարադրած հիշատակարանի մի փոքր հատվածը, որտեղ Մուրադ-խանի հետ միասին, հիշատակվում է նաև ոմն Ահմադ-խան (հավանաբար կարդալու է՝ Մահմադ-խան): Սակայն ունիթոու խրոնիստը մանրամասն խոստում է Բայանդուրի թագավորող դենաստիայի պայագատներից մեկի՝ ոմն Լաթիվ-բեկի մասին, որն իր գործունեության շատ կողմերով հիշեցնում է մեզ Մուհամմադին:

Լաթիվ-բեկը, իր որդիների հետ միասին 1498 թվականին ձեռքակալվել է Ալբա-Սուլթանի կողմից և նետվել Երնջակի բերդը: Մի տարի անց՝ 1499 թվականին Լաթիվ-բեկի կողմնակիցներին հաջողվում է ազատ արձակել նրան բանտից, զորք հավաքել և նրա հրամանատարությունը արշավել Ալբա-Սուլթանի և Ալվանդի դեմ, որոնք այդ ժամանակ գտնվում էին Իրաքում:

«Մին տարին անցաւ,— գրում է խրոնիստը,— Աւղուլ-Բաղըն էրեկ բերդիս հէսար, բերդի մարդն զԼաթիւ բէկն հանէց զնդանէ, վէր եկին՝ զԱւղուլ-Բաղըն բռնեցին դրին բերդումն. Լաթիւ-բէկն զնաց զԻպայ-Սուլթանն սպանեց էրադատանն (իմա՝ Իրաքում), զԱլվանդին էառ ու իրեր ի թախթն» (ՄԺ, I, էջ 195):

Անվանի իրանագետ Ի. Պ. Պետրուշևսկին, հենվելով պարսկական աղբյուրների վրա, Ալբա-Սուլթանի պարտությունն ու սպանությունը կապում է Մուհամմադի անվան հետ: Նրա ձեռքի տակ եղած տվյալներով 1498 թվականին Ալվանդի դեմ ապստամբություն է բարձրացնում քոչվոր ավազանիներ

* Ի. Պ. Պետրուշևսկին, բազմիցս վկայակոչված իր արժեքավոր աշխատության մեջ, հայտնում է, որ Գյադա-Ահմադի սպանությունից հետո Ալբա-Սուլթանը փաղիշահ էր հռչակել Մուրադին, և հետո միայն, գտնվելով նրա հետ ու բանտարկելով նրան Մարագայի մոտ գտնվող Ռույնդի բերդում, ճանաչել էր Ալվանդին որպես փաղիշահ (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 179):

Ինչպես կտեսնենք ստորև, մեր հիշատակագիրները դեպքերի ընթացքը այլ կերպ են շարադրում:

մի խմբավորում, որպես դահի թեկնածու առաջ քաշելով նրա եղբայր Մուհամմադին: 1499 թվականին Ազիզբենդի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Մուհամմադին հաջողվում է պարտության մատնել Ալբա-Սուլթանին ու Ալվանդին: Ալբա-Սուլթանը սպանվում է այդ ճակատամարտում (տե՛ս Մ. Սեդրուշևսկի, նշվ. աշխ., էջ 17):

Ունիթոռ խրոնիստի՝ Լաթիվ-բեկի մասին հաղորդած և պարսկական աղբյուրների Մուհամմադի գործունեությունը բացահայտող տվյալների համադրումը թվում է, թե հնարավորություն են ընձեռում նույնացնելու այս երկու անձնավորություններին: Եվ և՛թե լրացուցիչ աղբյուրներ գտնվեն այս նույնացումը հաստատող, ապա Մուհամմադի գործունեության մասին հայտնի տվյալները կլրացվեն Լաթիվ-բեկի մասին ունիթոռ խրոնիստի հաղորդած ուշագրավ մանրամասնություններով:

Գահի մյուս հավակնորդ՝ Յաղուբ փադիշահի որդի Մուրադի քաղաքական գործունեության մասին ընդարձակ տեղեկություններ են գրանցել մի շարք հիշատակագիրներ, հատկապես Վանական ու Բարսեղ գրիչները:

Մուրադի քաղաքական ասպարեզ իջնելու ժամանակ Վանական գրիչն ընդօրինակում էր մի Մաշտոց. հիշատակարանում իր ապրած ժամանակաշրջանի մասին նա գրում է. «Ի՛նչ և գառն ժամանակի, որ եղև հալածումն ի վերայ ամենայն քրիստոնէից», իսկ շարունակության մեջ մանրամասնություններ է հաղորդում այդ հալածանքի մասին, անդրադառնալով Մուրադի գործունեությանը:

«Զի եկն Մուրատ-խանն,— գրում է նա,— ի Շամսոյ, որդի Յաղուբ-բեկին, և չուեալ եկն ի Բագրաթայն՝ էած հալածումն ի վերայ ամենայն քրիստոնէից: Տանջէր դաշխալ(հա)կանս և զկարգաւորքս և ասէր. «Տուք զջիզրայն, թատուր-ի շիրայն, թասխիր-ի թավալութ» (այսինքն՝ «տվեք գլխահարկը, գլխահարկի տարբերությունը և տարբերության թերացումը»): զի ոչ գիտէին, թէ զինչ բարբառնչեսցեն և տանջեսցեն զհաւատացեալս: Եղև հալածումն ի յերկրիս Վայիձորոյ, փախեալ ամենայն երկիր ի լերինս և ի ծերպս վիմաց»:

Վայոց-ձորի և Երնջակի շրջաններում Մուրադ-խանի զորքերը շարունակում են իրենց կողոպուտն ու բռնությունները մինչև մայիս ամիս: Վանական գրիչը, խուսափելով հարստահարիչներից, ստիպված է լինում վայրից-վայր տեղափոխվել, փախուստի կանգառներում շարունակելով ձեռագրի ընդօրինակման աշխատանքները:

«Ի ամսեանն հինգերորդի,— հայտնում է նա,— եկն Իպի-Սուլտեանն ի Դայէվրեթոյ, և եղեն ճակատ առ ճակատ, և ախտահարեալ զՄուրատ-խանն և արար զնայ ձերբակալ, և եդ ի բանտի» (Մատենադարան, ձեռ. № 960, էջ 307ա—307բ):

Այս դեպքերին անդրադառնում է, ինչպես ասացինք, նաև Բարսեղ գրիչը: Թշնամի ուժերը, ըստ նրա հիշատակարանի, հանդիպում են միմյանց Երասխի ափին. «Եւ ոչ կարէին պատերազմել,— գրում է նա,— վասն հորդահոսութեան գետոյն, մինչև փոքր մի նստաւ ջուրն: Եւ ապա պատերազմեալ արարին բազում կոտորումն: Եւ առ Իբայ-Սուլթանն [զՄուրատ]-խանն տարեալ ընկեց ի բերդն Մակուայ և արար գալուական ի դղեակս նորա»:

Հենց նույն այս օրերին, երբ Ալբա-Սուլթանը պարտության մատնեց ու բանտարկեց Մուրադին, նրա դեմ դուրս եկավ Ուզուն-Հասանի Ջհանգիր եղբոր որդի Ղասսամը, որն իշխում էր Ամիդում և Մերզինում: «Եւ իբրև լուաւ զա-

ոաջանալն Իբայ-Սօլթանին, — դրոմ է Բտրսեղը, — հարուցեալ բազում հեծե-
լօք (Ղասում պարոնն) և եկն պատերազմել ընդ նմա»:

Այբա-Սուլթանը ժամանակ չկորցնելով արշավում է Ղասումի վրա. թշնա-
մի բանակները հանդիպում են միմյանց «ի ստորոտ լերին ի Սուվալ, որ է Քո-
սադադ», և 17 օր կանգնում դեմ-դիմաց, չի շիտելով նախահարձակ լինել:

Նրկյուղ կրելով թշնամու գերագանց ուժերից, Ղասումը խուլյա տալով ճա-
կատամարտից՝ հետ է նահանջում: Այբա-Սուլթանին չի հաջողվում հետապն-
դել ու ջարդել հակառակորդին, ուստի նա իր զայրույթը թափում է Բասենից
մինչև Կարին ընկած գավառների անպաշտպան հայ գյուղերի վրա:

Բարսեղն այս մասին գրում է. «Իբայ-Սօլթանն զհետ զնացեալ ոչ եհաս
նոցա, վասնորոյ զբարկութին սրտին յանմեղ քրիստոնեայսն եհան, ետ աս-
պատակաւ քանգել և աւերել և թալանել զգաւառն Բասենոյ և ՂԱւրնկոյ... Սև
շրջեցան հեծելաղաւթն ի յերկիրն ամենայն, և առին զամենայն առ և զաւար
մինչև ի Կառնոյ քաղաքն, որ է Բէօզուպալիս»:

Դարձի ճանապարհին, Աղիովտում, Այբա-Սուլթանը կարգադրում է մի
կամուրջ կառուցել, որպես շինանյութ օգտագործելով հայկական մի հին գե-
րեզմանատան տապանաքարերը:

Մերձավորապես նույն այս ժամանակ (հավանաբար 1498 թ. աշնան
սկզբներին) մեծ հալածանք է սկսվում էջմիածնի կաթողիկոսության նկատ-
մամբ: Մանր հարկապահանջությունից նեղված Սարգիս կաթողիկոսը էջմիած-
նից փախուստ է տալիս դեպի Հաղբատ (Մատենադարան, ձեռ. № 6273,
էջ 373): Հաղբատում ենք գտնում նրան նաև հաջորդ՝ 1499 թվականին: Հակոբ
Նետրարենց գանձասացը, իր ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում,
հայտնում է, որ «Յայսմ ամի... աւերեցաւ մեծ կաթողիկէն էջմիածինն և կաթո-
ղիկոսն տէր Սարգիսն փախըստական եղև» (Մատենադարան, ձեռ. № 8761,
էջ 347ա):

Մաքենոցաց վանքում աշխատող Ալեքսիանոս գրիչը 1498 թվականին
շարադրած հիշատակարանում ուշագրավ տվյալ է հաղորդում այն մասին, որ
Այբա-Սուլթանը երեք տարվա մալը հավաքել է բոնությամբ՝ երեք ամսվա ըն-
թացքում. «[Այսմ ամի եղև] խոռովութիւն խիստ, — գրում է նա, — Իպա-Սուլ-
թան անուն պարոն էառ զԱհմատ-խանն և զՄուրատ-խանն զերեք տարէն մայն
Գ. (3) ամսումն էառ» (Մատենադարան, ձեռ. № 3629, էջ 289բ): Այսպի-
սով միանգամայն պարզ է դառնում, որ խառնակ այս տարիներին սանձադերժ
քոչվոր ավագանիները ժողովրդին ոչ թե հարկադրում, այլ բառիս ուղղակի
իմաստով կողոպտում ու խոշտանգում էին:

Մանր դրոժիտն էր ստեղծվել հայերի համար նաև Վասպուրականում:
Օգտվելով Աղ-Կոյունլուների ներքին երկպառակտություններից, սկսում են
իրենց դիրքերն ամրապնդել Հարավային Հայաստանի քուրդ ամիրները: «Ճև
ղաւրացան ազգքն Մարաց», «ազգն Մարաց դարձեալ զօրացան» — գրում են
այդ մասին 1498—1499 թվականներին մի շարք հիշատակագիրներ:

Ոստանի քուրդ ամիրը՝ Եզդինշերի որդի Զահիդ-բեկը՝ սկսում է ասպա-
տակել Ուշտունիքի, Հեշատի, Սալմաստի, Աղբակի, Վանի և Բաղեջի շրջան-
ները:

Այդ ասպատակությունների մասին մեր հիշատակագիրները մանրամասն
բնագրերով հիմնապես ներքին խորքից պարզապես անհնար է ընդհանրապես
առ յարմար մեզ ընդհանրապես ներքին խորքից պարզապես անհնար է ընդհանրապես

տվյալներ շեն գրանցել, սակայն ստորև բերվող համառոտ ակնարկներն իսկ ուշագրավ են ու հետաքրքրական:

Մարգարա գրիչը Աղբակի էրնկանի գյուղում 1499 թվականին շարադրած հիշատակարանում հայտնում է, որ ձեռագրի ընդօրինակման աշխատանքները կատարել է Թի դառն և ի նեղ ժամանակի, ղի ոչ կայր փաթշախ, և ազգն Մարաց աւերեցին և քանդեցին զՅէշատ, զՍալմտստ, զԱխ'բակ, զՎան, և զՈստան, և զԱխթամար» (Մատենադարան, ձեռ. № 5222, էջ 278ա):

1498 թվականի նոյեմբերի կեսերին Զահիդ-բեկը գրավում է Աղթամարի կաթողիկոսների նստավայր ու հայրենական կավածք Աղթամար կղզին, որը վաղուց ի վեր դրավում էր ընչաքաղց ավարառուների ախորժակը:*

Աղթամարի գրավման և այնտեղ կենտրոնացված նյութական ու կուլտուրական մեծ արժեքների կողոպտման մասին ողբաձայն տողեր են շարադրել մի շարք հիշատակագիրներ, որոնց շարքում դարձյալ ուրույն տեղ է գրավում Բարսեղ գրիչը, իր ընդարձակ հիշատակարանով: Նա գրում է.

«Իսկ ի հասանելն մեր ի նաւասարդն, դարձեալ եղև սուր անմխիթար ազինս Հայոց, ղի նենգաւոր և ռխակալ ազգն Մարաց դարձեալ զօրացան և եկեալ ասպատակեցին զերկիրն Ըորշտունեաց և արարին բազում առ և թալան: Աւրըստարէ սպասէին առման վասն աստուածապահ կղզոյն Աղթամարայ, ասելով, թէ՛ Զինչ ի ծովու բուրս մալ և գանջ կայ, ամենայն անդ է եղեալ: Վասն որոյ ի դիպող ժամու կալան Դ. (4) փուռն (իմա՛ լաստ) և մտեալ ԲՃ. (200) քուրդ յանառիկ կղզին Աղթամար, և առին զամենայն ոսկի և արծաթ, զգանձ և զկումաշ, զդիրք և զԱւետարան, զաշ և ղխաշ, և արարին զԱղթամար որպէս հուզս մրգապահաց»:

Այս նույն ժամանակ, կամ փոքր ինչ առաջ, Այրարատյան նահանգի վրա արշավում է Սամցխեի աթաբեկ Ղորղորեն (մհ. 1498 թ.): Նրա զորքերը իրենց հետ ավար են տանում նաև ձեռագրեր, որոնցից մեկը փրկագնվում է 1499 թվականին Ախալցխայում, ոմն Մուրատի կողմից (Մատենադարան, ձեռ. № 6273, էջ 376):

Մի խոսքով, Այրա-Սուլթանի փաստական իշխանության տարիներին Հայաստանում չկար խաղաղ մի անկյուն, ամենուրեք ժողովուրդը հեծում էր հարկային ծանր լծի տակ, կեղեքվում խաղալիք դարձած և արագությամբ իրար հաջորդող անզոր փաղիշահների ու նրանց հրամանատու քոչվոր ցեղերի ավազանիների կողմից: Հայ բազմաշարշար գրիչներից մեկը, թարգման հանդիսանալով իր ժամանակի իշխող տրամադրությունների, այդ խառնակ տարիները բնորոշում է պատկերավոր ու դիպուկ այսպիսի տողերով. «Քանզի ի դառն և ի նեղ ժամանակի գրեցաք, որ ամենայն ազգս Հայոց իբրև զծով ալէկոծին ի ձեռն անաւրիւնաց, և շրջին յաշխարհէ յաշխարհ, և հանգիստ ոչ գտանեն» (Մատենադարան, ձեռ. № 5396, էջ 292ա):

1499 թվականին Ալվանդ փաղիշահի ու ամիրների ամիր Այրա-Սուլթանի դեմ, ինչպես տեսանք վերը, դուրս է գալիս Ալվանդի եղբայր Մուհամմադը (ըստ Ունիթոու-խրոնիստի՝ Լաթիվ-բեկը): Ազիզբենդի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում հաղթանակ տանելուց, Այրա-Սուլթանին սպանելուց և Ալվան-

* Բարսեղ գրիչը գրավման ամսաթիվը նշում է այսպես՝ «Ը ի հասանելն մեր ի նաւասարդն». իսկ 1498 թվականի նավասարդի 1-ը (ամանորը) ըստ հայկական շարժական տոմարի, համընկել է հուլյան տոմարի նոյեմբերի 17-ին (տե՛ս Recherches sur la chronologie Armenienne, par M. E'duard Dulaurier, Paris, 1859, p. 387).

դին փախուստի մատնելուց հետո, Մուհամմադը, 1499 թվականի մայիսին հաստատվում է գահի վրա:

Բանտից ազատվելով կրկին գահակալական պայքարի ասպարեզ է մտնում Մուրադը: 1499 թվականի վերջերին, Սպահանի մոտ մարտի են բռնվում այս երկու ամիրզագաները: Մուհամմադը սպանվում է կռվի դաշտում և հրապարակի վրա մնում են Աղ-Կոյունլուների գահի երկու մրցակիցներ՝ Ալվանդն ու Մուրադը: 1500 թվականին սրանց միջև կնքվում է հաշտություն. պետությունը բաժանվում է երկու խոշոր մասերի: Ալվանդը, նստելով Թավրիզում, իշխում է Ադրբեջանի, Հայաստանի և Քուրդիստանի վրա, իսկ Մուրադին բաժին են ընկնում արաբական ու պարսկական Իրաքները և Տարսը: Դիարբեքի, Քրմանի ու Եզդի վրա իշխում են Բայանզուրի դինաստիայի այլ ամիրներ (տե՛ս Կ. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 179):

Իշխանության սփերանների այս բաժանումից հետո էլ Աղ-Կոյունլուների պետության մեջ կարգը չի վերահաստատվում. երկրի տարբեր մասերում շարունակվում են տեղական նշանակություն ունեցող մարտեր. Բայանզուրի դինաստիայից սերված ամիրզագաններն ու քոչվոր ցեղերի ամիրները դուրս են գալիս մեկը մյուսի դեմ և այլն:

Հակոբ անվամբ մի գրիչ ստեղծված անկայուն ու խառնակ դրուժյան պատկերը նկարագծում է հետևյալ խոսքերով. «Արդ, գրեցաւ սա (Աւետարանս) ի թրչիս Հայոց Ջեթ. (1500) ամի, ի դառն և դժար ժամանակի, որ Թաֆրիղոյ փատշահութիւնն խարաններ էր և Աղ-Օղլուցող տղղն յիրար անկած էին և պարոնութիւն սոցա ոչ հաստատէին, և աշխարհս կայր յերբմանի, վասն զի միմեանց ոչ հնազանդէին և յԳ. (3) — Դ. (4) դիմաց բաժանեալ էին փատշահութիւնն և զմիմեանս կոտորէին: Եւ շատ հայ և թուրք թալանուեցան, և գեօղք և քաղաքք աներեցան, և ազգք քրդաց կոտորեցան և սպանեցան» (Մատենադարան, ձեռ. № 7979, էջ 295բ):

Օգտվելով խառնակ այս դրուժյունից իշխանությունը գրավելու անհաջող փորձ է կատարում Ջհանշահ Կարա-Կոյունլուի որդիներից մեկը, 1499 թվականին, հայտնվելով Գանձակի կողմերում, նա սկսում է զորք հավաքել: 1500 թվականին նրա և Ալվանդի միջև տեղի է ունենում ընդհարում Ղոչ կոչվող դաշտում. Կարա-Կոյունլու ամիրզագան* պարտություն է կրում ու փախչում: Հայ հեղինակներից այս մասին տեղեկություն են պահպանել անանուն խրոնիստը (տե՛ս ՄԺ, I, էջ 195) և Հակոբ Արծկեցի գրիչը: Վերջինս իր մի հիշատակարանում այդ մասին գրել է հետյալ տողերը. «Աղ-Օղլուի թագաւորութիւնն անհաստատ էր և յիրար անկած, և միւս դիմաց Ղարայ-Օղլու տմն ելաւ, և կռուեալ յոյժ կոտորեցան և կորեան» (Մատենադարան, ձեռ. № 6273, էջ 376—377):

ԺՅ. դարի վերջին տասնամյակի քաղաքական անցուղարձեքի վերը կատարած համառոտ շարադրանքն իսկ բավարար նյութ է մատակարարում համոզվելու համար, որ Աղ-Կոյունլուների պետությունն ապրում էր իր հոգևարքի ծանր օրերը:

* Մրա ով լինելը պարզված չէ: Հնարավոր է ենթադրել, որ անանուն այս Կարա-Կոյունլուն Բարանի քոչվորական ցեղի պետ Սուլթան Նուսեյնն է եղել, որի տիրապետության տակ էին գտնվում Սեանա լճի մոտ գտնվող (արևելյան) շրջանները (հմմ. Կ. Петрушевский, Азербайджан в XVI—XVII веках. Сборник статей по истории Азербайджана, вып. 1, Баку, 1949, стр. 226).

Արդարիւի սեֆյաններին պատմականորեն վիճակված էր նեխած այդ պետական օրգանիզմի գերեզմանափորը լինել և հին ավերակների վրա աշխարհակալ մի նոր պետության հիմքերը գնել:

1488 թվականին դեպքերի առնչությամբ մենք արդեն առիթ ունեցանք թուրքիկ մի ակնարկով ծանոթանալու Արդարիւի Սեֆյան ֆեոդալական իշխանության կազմավորման ու քաղաքական կյանքի ասպարեզ մտնելու պատմության հետ: Այդ թվականին Շեյխ-Հայդարը պարտություն կրեց ու սպանվեց Շիրվանշահ Ֆառուխ-Յասարի և Յադուբ փադիշահի դաշնակցած զորքերից: Այդ պարտությունից հետո սեֆյաններն այնքան թուլացան, որ նույնիսկ զբրկվեցին իրենց հենակետ Արդարիւից ու մյուս տիրույթներից: Շեյխ-Հայդարի անշափահաս որդիները գերվեցին և, ինչպես հայտնում են Վենետիկցի դեսպաններ Կատերինո Ջենոն, Ջիովանի Անջիոլելլոն ու ԺՍ. դարի անանուն վաճառականը, արգելվեցին Աղթամարում, հանձնվելով հայ հոգևորականության խնամքին*:

Տեսանք նաև, որ Ռուստամ փադիշահը Բայսունդուրի ու նրա հովանավոր Շիրվանշահ Ֆառուխ-Յասարի դեմ պայքարի ընթացքում օգտագործեց Շեյխ-Հայդարի ավագ որդի Սուլթան-Ալուն, վերադարձնելով նրան Արդարիւ: Ղզրաշենների դաշնակցությամբ միայն Ռուստամին հաջողվեց 1493 թվականին շարգել իր հակառակորդներին:

Հասնելով քաղաքական իր նպատակին Ռուստամը սկսեց երկյուղ կրել իր դաշնակիցներից» և 1499—1495 թթ. Աղ-Կոյունլուները կրկին անգամ գրավեցին Արդարիւը և սեֆյանների մյուս տիրույթները:

1499 թվականի գահակալական պայքարի ու խառնակության թեժ օրերին Սեֆյան Շեյխ-Իսմայիլը, որն այդ ժամանակ ընդամենը 13 տարեկան պատանի էր, ղզրաշ գեղապետերի թելադրանքով ու խնամակալությամբ, սկսում է իր շուրջը համախմբել Ադբեշանում, Փոքր-Ասիայում և Քուրդիստանում ցրված ու ղզրաշ աղանդին հարող ցեղերի զինական ուժերը: 1499 թվականի վերջերին Կաղզվանում նրա դրոշի տակ էին գտնվում արդեն 7 հազար հավատարիմ ու անձնազուհ դաղիներ («հավատի մարդիկ»): 1500 թվականի սկզբներից ղզրաշներն սկսում են ասպատակություններ սփռել Սամցխեի աթաբեկության սահմաններում ու Շիրակում, իսկ նույն թվականի աշնանը մտնում են Շիրվան և գրավում Շամախին: Ջարանի կոչված վայրում Շեյխ-Իսմայիլի ու Շիրվանշահ Ֆառուխ-Յասարի միջև տեղի ունեցած այրուճահեղ ճակատամարտում հաղթանակ են տանում ղզրաշները, իսկ Ֆարուխ-Յասարը սպանվում է փախուստի ճանապարհին:

Կարապետ Բերկրեցի գրիչը, 1501 թվականին շարադրած հիշատակարանում, նկատի ունենալով Շեյխ-Իսմայիլի այս արշավանքը, գրում է. «Սոֆին շատ աւերք արար, և քնաց ի Շամախի, և էտո զՇամախի, և եսպան զՇրուանշէն» (Մատենադարան, ձեռ. № 1591, էջ 389ր): Նույն արշավանքի մասին խոսում է նաև Հակոբ Արծկեցի գրիչը, 1501 թվականին ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում. «Ծլաւ,— գրում է նա,— Կարմիր-գլուխ Սօֆին և զԱղ-օղլու ազգն կորոյս. և աշխարհս եղաւ յերերման» (Ս. Լալայան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց վասպուրականի, էջ 616):

* «Ուղեգրութուններ», Ա, էջ 271—273: Ի դեպ, Շեյխ-Հայդարի բոլոր երեք որդիների Աղթամարում արգելվելու մասին խոսում է միայն Անջիոլելլոն, մյուս երկու ուղեգրները ավյալ ունեն միայն կրտսեր որդի՝ ապագա շահ Իսմայիլի մասին:

Շեյխ-Իսմայիլի գործունեության առաջին շրջանի, Շիրվանի ու Թավրիզի գրավման և հարակից դեպքերի մասին կարևոր սկզբնաղբյուր է նաև «Վկայաբանութիւն սուրբ նահատակաց տէր Ներսէսին և եղբաւրն իւրոյ խոճայ Դովթաթիարին» անտիպ գրվածքը, որը պահպանվել է Պետ. Մատենադարանի № 4876 Հայամավորքի մեջ (տե՛ս մայիսի 7-ի վարքերի շարքում)։

Սուորև մեջ ենթ բերում վարքաբանության սկզբնավորությունը.

«Ի ժամանակի, որ զաւրացաւ անաւրէն պեղծ Իսմաէլն. և որդին էր անիծեալ շար գազան Շըխ-Հայդարին. և եկեալ յանկարծակի, մտեալ ի մէջ Շարուանայ տանս: Եւ սպան ըղփայթիշահն Օրանշան և մեծայմեծք պարոնայք և փառաւոր խոճունայք, և բազում քրիստոնայք յանկան ի ձեռն անաւրինին և մաշեցան ի սուր սուսերի, և դիակունք ի յերկիր անկան և կերակուր եղան թռչնոց և գազանաց, որ չէ եղեալ արհաւիրք յԱդամա մինչև ի վերջ. և կալաւ զաթոռն Շրուանու...»:

1501 թվականին Շեյխ-Իսմայիլը Շարուրում ջարդ է տալիս Աղ-Կոյունլու Ալվանդի զորքերին և հանգիսավոր մուտք է դործում Թավրիզ, Այս մասին ևս տեղեկություն ունի վարքարանական գրվածքի անհայտ հեղինակը. «Ապսյ դարձեալ ի յետև,— դրում է նա,— մտեալ յերկիրն Հատրբէճան և էառ ըղփավրէժ, և Նստեալ յանդ, և կոտորեաց զպարոնայքս և մեծամեծս և գերեաց նոյնպէս»:

Ալվանդը իշխանությունը վերագրավելու փորձ է անում 1502 թվականին, բայց կրում է վերջնական պարտություն: Դվլբաշները պարտության են մատնում նաև Աղ-Կոյունլու մյուս փաղիշահ Մուրադին:

Եվ այսպիսով վերացվում է Աղ-Կոյունլուների աշխարհածավալ պետությունը, որի կազմի մեջ, սկսած 1468 թվականից, մտնում էր նաև ողջ Հայաստանը:

Հայաստանի ու հարևան երկրների վրա իրենց կայուն տիրապետությունն են հաստատում նոր աշխարհակալներ՝ ղզլբաշ ցեղերի Սեֆյան շեյխերը:

Ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ դինաստիաների այս փոփոխությունը հայ ժողովրդի պատմական կեցության և հետագա զարգացման համար, հայտնի է արդեն ընդհանուր գծերով և ավելի մանրամասնորեն կպարզվի, երբ կհրատարակվեն ԺԶ. ու հետագա դարերի հիշատակարանները, տնտեսական կարգի փաստաթղթերը, ինչպես նաև պարսկերեն ու այլ լեզուներով եղող ձեռագիր նյութերը:

Ավելորդ չենք համարում սակայն նշել այստեղ, որ Աղ-Կոյունլու քոչվորական ցեղերի տիրապետության տապալումով ու ղզլբաշ ցեղերի իշխանության հաստատումով հայ ժողովրդի աշխատավոր զանգվածների սոցիալ-տնտեսական գոյավիճակի և իրավական կեցության մեջ էական որևէ փոփոխություն տեղի չունեցավ:

Երկիրը բաժանվեց ղզլբաշ ցեղերի տիրապետության ու ազդեցության ոլորտների: Այն բոլոր հարկերն ու տուրքերը, որ հայ ռայաթները մինչ այդ վճարում էին Աղ-Կոյունլուների պետական պաշտոնյաներին ու քոչվոր ցեղերի ավագանիներին, այժմ սկսեցին գանձել երկրի նոր տերերը:

Թե ինչպես էին ղզլբաշ ցեղերը իրենց տիրապետությունը իրացնում նոր գրավված երկրամասերում, պարզվում է Բարսեղ Արճիշեցի գրչի բազմարժեք մի հիշատակարանից: Նկարագրելով ԺԶ. դարի առաջին տարիների քաղաքական անցուղարձերը Արճեշում ու նրա շրջակայքում, Բարսեղը գրում է. «Եւ

յևտ այսր ամենայնի ապա եկին ԵՃ. (500) տուն կարմիր գլուխ Սօֆիք, Ծ. (50) խալֆայ, և Ժ. (10) բանակ արարին զքաղաքն և զերկիրն, և բաժանեցին ի վերայ և նստանա (Մատենադարան, ձեռ. № 4515, էջ 249):

Այս տեղի ունեցավ 1501 թվականին: Քիչ հետո, հավանաբար 1504 թվականին, նրանք սկսեցին իրենց հպատակեցրած հայ գյուղացիներից պահանջել այն աստիճանի ծանր մալ (ռենտա), որ մինչև այդ չէր լսված ու տեսնված: «Դժ. բիւր (այսինքն՝ շորս միլիոն դահեկան) մալ ուզեցին յաւուր բարեկենդանին,— դրոս է նույն Բարսեղը,— որ և անկան յամէն գլուխ ԴՌ. (4000) դեկան և յամէն գութան ԺՌ. (10.000) դեկան: Եւ ողորմելի քրիստոնեայքն ոչ գիտէին, թէ զինչ արասցեն: Դիմեցին շար կատաղիքն ի վերայ Բ. (2) տան մէկ հաւուրայ և բաղում տանջանօք շարշարէին, կախէին և ծեծէին. և ոչ գտանէր դրամ»:

Հարկահանութիւնն ավարտվում է նրանով, որ զզլբաշները կողոպտում են ժողովրդին մինչև վերջին հնարավորութիւնը. խլում են ամեն ինչ՝ ոսկե ու արծաթե զարդեր (ապարանջան, դինդ, լանջանոց), հագուստ և այն ամենն ինչ նյութական արժեք էր ներկայացնում «թէ ի վերայ հողոյ և թէ ի ներքոյ հողոյ»: «Ձամէն զինչ ունէին տուփն և դեռ ոչ կարացի՛ն ազատիլ»,—հայտնում է հիշատակագիրը:

Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ հայ ժողովուրդը ոչինչ չկորցրեց Աղ-Կոյունլունների պետութեան կործանումից և ոչինչ չշահեց Սեֆյան զզլբաշների հաղթանակով:

2.

ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ ՍՈՅԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Ինչպես տեսանք նախորդ էջերում Հայաստանը ԺԵ. դարի երկրորդ կեսին, գտնվելով սկզբից Կարա-Կոյունլու, իսկ 1468 թվականից՝ Աղ-Կոյունլու թուրք-մեծական քոչվոր ցեղերի գերիշխանութեան տակ, անդադար կրում էր իր վրա տիրապետիչի ձեռնարկած նվաճողական պատերազմների և ներքին զահակալական կռիվների ավերիչ ու կործանարար ազդեցությունը, շունենալով քաղաքական կյանքի ինքնուրույն հուն:

Սակայն սխալ կլիներ սրանից հետևեցնել, թե պատմական Հայաստանը, իր բոլոր նահանգներով, լիովին զրկվել էր սոցիալ-տնտեսական իր ինքնութիւնից և դարձել քոչվորական կենցաղով ապրող տիրապետողների տնտեսական ու վարչական սիստեմի դիմազուրկ կցորդը: Ուստի, հասկանալի է ըստ ինքյան, որ հայ ժողովրդի պատմութեան մեզ զբաղեցնող ժամանակաշրջանի ըստ հնարավորին ամբողջական ուսումնասիրութեան համար անհարժեշտ է ի մի բերել և քննարկել բոլոր այն պատահական ու ժլատ տվյալներն ու ակնարկները, որոնք ցրված են սկզբնաղբյուրների մեջ և փոքրիշատե հնարավորութիւն են տալիս մերձենալ ժողովրդի ներքին կյանքի, տնտեսութեան ու մշակույթի հարցերին:

Այս առումով ևս հիշատակարանները, ինչպես նաև նրանց առընթեր հանդիպող կալվածագրերը, նվիրաբերական արձանագրութիւնները և նման այլ աղբյուրներ՝ արժանի են ուշադիր ու խուզարկու քննութեան: Սրանց ընձեռած տվյալներն են, որ օգնում են հիմնական զծերով ուսումնասիրելու Հայաստանի վարչական բաժանման, կիսանկախ ամիրութիւնների և կուսակալութիւնների

ներքին կյանքի ու իրավասութիւնների, հայ ֆեոդալական տների ու եկեղեցական կալվածատիրութեան, հայկական գյուղական համայնքի կազմակերպչական սկզբունքների ու ֆունկցիաների, քաղաքների, առևտրի ու արհեստագործութեան, գանձավոր հարկերի ու տուրքերի հետ առնչվող հարցերի մի զգալի մասը:

Փորձենք համառոտակի անդրադառնալ այդ հարցերին:

Ա

Կարա-Կոյունլուների ու Աղ-Կոյունլուների տիրապետութեան տակ ընկած Հայաստանի հարավային նահանգներում ԺԾ. դարի երկրորդ հիսնամյակում ևս շարունակում էին իրենց գոյութիւնը քրդական դինաստիաներով կառավարվող կիսաանկախ ամիրութիւնները: Կարա-Կոյունլու Սքանդարը 1422—1427 թվականներին համառ պայքար մղեց քրդական այդ ամիրութիւնների դեմ: Նրան հաջողվեց բռնութեամբ, խորամանկութեամբ ու խաբեբայութեամբ ջլատել քրդական այդ իշխանութիւնների ուժերը, հնազանդեցնելով նրանց գահին: Ջհանշահի թագավորութեան տարիներին նրանք կրկին գլուխ բարձրացրին, վերականգնեցին իրենց իշխանութիւններն ու քաղաքական կշիռը, հմտորեն օգտագործելով Կարա-Կոյունլուների ու Աղ-Կոյունլուների քաղաքական հակամարտութիւնը:

Հայաստանի ամենախոշոր ու զորեղ քրդական ամիրութիւնը՝ Բաղեշի ամիրութիւնն էր, որը իլխանական վարչական բաժանման տրագիցիայով՝ շարունակում էր կոչվել նաև «Խլաթի թուման»: Ռոժակի ցեղին պատկանող Բաղեշի ամիրների տիրապետութիւնը տարածվում էր Բաղեշի, Խլաթի, Մուշի, Խնուսի, ինչպես և Բասենի ու Ավնիկի վրա. որոշ ժամանակ նրանց էր ենթարկվում նաև Մանազկերտի շրջանը:

1390 թվականին Բաղեշի ամիր է հիշվում Ամիր-Շարաֆը (տե՛ս Ավագ քսակակարի վկայաբանութիւնը, «Հայոց նոր վկաները», գիտ. հրտ., էջ 158): Նրան հաջորդում է Շամս-ադ-դինը, որը Կարա-Ցուաուֆից, որպես սոյուրդալ, ստանում է արդեն իր ընտանիքին պատկանող երկրամասը: Սքանդարի իշխանութեան սկզբի խառը տարիներին Շամս-ադ-դինը գործակցում է Շահուսին և ձգտում անկախանալ Կարա-Կոյունլուներից: Գրիգոր Խլաթեցին նրան «չար սատանի արբանեակ» և «Նեոին կարապետ» կոչելով, հայտնում է.

«Որ նա արար հպարտութիւն
Չհնազանդեցաւ Ասքանդարին»
(ԺԾ. դարի հշտկ., Ա, էջ 284):

1424 թվականին Սքանդարին հաջողվում է մյուս քուրդ ամիրների հետ մեկտեղ մահապատժի ենթարկել նաև Շամս-ադ-դինին, սակայն Բաղեշի ամիրութիւնը շարունակում է գոյութիւն ունենալ և նշանակալից դեր կատարել Հայաստանի քաղաքական կյանքում նաև ԺԾ. դարի հետագա տասնամյակներում:

Շարաֆ-բեկի «Քրդերի պատմութեան» մեջ Ռոժակի ցեղի ամիրների պատմութիւնը շարադրված է գերազանցապես ավանդութիւնների հիման վրա, ուստի տարօրինակ չէ այն հանգամանքը, որ նրա հաղորդած տվյալները հաճախ հերքվում կամ ճշտվում են ժամանակակից հայ հիշատակադիրների գրանցած ստույգ ու վստահելի տվյալներով:

Այսպես, նշանավոր ամիր Շամս-ադ-դինից հետո, ըստ Շարաֆ-բեկի, Բաղեշի ամիրությունն անցնում է նրա կամազուրկ ու պետական գործչի հատկություններ շունեցող որդուն՝ Ամիր-Շարաֆին: Սրա կին Շահում-խաթունը ամուսնու կենդանության օրոք կենակցում է Միր-Սեյիդ Ահմադ Նասր-ադ-դինի հետ. իշխանությունը փաստորեն գրավվում է վերջինիս կողմից: Ամիրությունը պառակտվում է մի շարք մասերի: Այս անկայուն ու խառն դրությունը շարունակվում է այնքան ժամանակ, մինչև Ամիր-Շարաֆի որդին, հասակ առնելով, գրավում է իշխանությունը: Սրան հաջորդում է որդին՝ Իբրահիմը, իսկ վերջինիս՝ ամիր Հաշի-Ահմադը (1443 թ. Բաղեշում սա կառուցում է մզկիթ ու քարվասարա. մեռնում է 1465 թվականին): Հաշի-Ահմադի որդի Իբրահիմից հետո Աղ-Կոյունլու Ուզուն-Հասանը Բաղեշի ամիրությունը խլում է Ռոժակի ցեղից: Այս դինաստիան կրկին հաստատվում է իր տիրույթներում 1494—95 թվականին, Շահ-Մահմադի ջանքերով (տե՛ս Charafnameh ou histoire des Kurdes par Scheref, prinse de Bidlis, publiée par V. Veltaminof-Zernof, tome I, premier partie, Պետերբուրգ, 1860, պրակ. բնագիր, էջ 377—387):

Բաղեշի ամիրների այս ժամանակաբանությունը, հատկապես ԺՆ. դարի 40—60-ական թթ. նկատմամբ, խիստ վերանայման կարիք է զգում:

Ըստ հիշատակարանների 1445 թվականին Բաղեշի ամիր էր խելագաթ Շեյխ-Մահմուդը: Ամիրության մեծամեծները հեռացրին նրան և ամիր հռչակեցին նրա եղբորորդի Շամս-ադ-դինին: Այս վերջինս հիշատակվում է 1446—1455 թթ. Բաղեշում և Արճեշում շարագրված հիշատակարաններում որպես Ջհանշահին ենթակա սպարոն ամիր» կամ Քրդաց ամիր»:

1459 թվականից մեր հիշատակագիրները Բաղեշի ամիր են համարում արդեն Ամիր-Շարաֆին, որը, ինչպես առիթ ունեցանք նշելու, Ջհանշահի արևելյան արշավանքների տարիներին ապստամբել էր Կարա-Կոյունլուների դեմ և ամրանալով իր իշխանության բերդերում, դիմադրություն էր ցույց տալիս Ջհանշահի կողմից ուղարկված տասներկու հազարանոց պատժիչ զորախմբերին: Սրանք, ասպատակելով ու կողոպտելով ամիրության անպաշտպան թողնված գյուղերը, պաշարել էին խլաթի բերդը և զննյն հանդերձեալ էին առնել ի Բաղէշ և ի Մուշ, խութ և ի Սասունք և յամենայն գաւառսն նոցաւ:

Պատերազմական գործողությունները Կարա-Կոյունլուների ու Բաղեշի ամիրության զինական ուժերի միջև դադարում են այն ժամանակ, երբ Ջաքարիա կաթողիկոսի միջնորդությամբ Ամիր-Շարաֆը համաձայնում է Քհարկն կայսերական» վճարել Ջհանշահին ու ենթարկվել Կարա-Կոյունլուներին (տե՛ս, հշտկ. № 221, էջ 174—175):

Այսպիսով, պարզվում է, որ Ջհանշահի արշավանքը Բաղեշի ամիրության դեմ ձեռնարկված էր կենտրոնական իշխանությանը ենթարկվել շկամեցող ամիրին հնազանդեցնելու համար: Կարա-Կոյունլուները իրենց բավարարված զգացին այն բանից հետո, երբ Ամիր-Շարաֆը համաձայնվեց վճարել սկայսերական հարկը: Իր իշխանության տակ գտնվող ուսյաթների նկատմամբ Ամիր-Շարաֆն այնպիսի ինքնիշխան տեր ու տնօրեն էր համարվում, որ այս դեպքից մի-երկու տարի հետո Բաղիշեցի Հակոբ գրիչը իր ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում հայտնում է, որ աշխատանքը կատարել է Քի ղանուբեան Ամիր-Շարաֆին», ավելորդ համարելով նշել նույնիսկ Ջհանշահ փաղիշահի՝ Ամիր-Շարաֆի սյուզերենի անունը:

Բաղեշի ամիրայության մեջ մտնող շրջանները կառավարվում էին հատուկ

հաքիմների — «գավառապետներին» կողմից, որոնք սովորաբար լինում էին քրդական այն ցեղերի առաջնորդները, որոնց էլը բնակություն էր հաստատել տվյալ շրջանում: Ամիր-Շարաֆի ժամանակ, օրինակ, Տարոնում հաստատված էր քրդական Դմի (Դումբուլի) ցեղը. նրանք «տեղի առեալ բնակէին ի նոյն դաւան Տարօնոյ, առ ստորոտաւ լերինն այնմիկ Տօրոսի, ի մերձակայ (Իննակնեան վանից) դեօղսն»: Հավանորեն հենց այդ Դմիների ցեղապետն էր Հովհաննես եպիսկոպոսի վկայաբանության մեջ Տարոնի դավառապետ կոչված Խալիլը: Սրա կարգադրությանը, 1463 թվականին, վերոհիշյալ Հովհաննես եպիսկոպոսը, ամբաստանված լինելով ինչ-որ մղկիթի քարերով եկեղեցի կառուցելու հանցանքի մեջ՝ ձերբակալվում է և ուղարկվում Բաղեշ՝ Ամիր-Շարաֆի կողմից դատվելու համար. «Եւ կապեալ զնա յուղարկեաց ի Բազէշ քաղաք՝ առ ամիրապետն Շարաֆ», — գրված է վկայաբանության մեջ (տե՛ս «Շալոց նոր վկաները», դիտ. հրա., էջ 300): Այս փաստերից կարելի է եզրակացնել, որ Տարոնի հաքիմ Խալիլի, ինչպես և մյուս «գավառապետներին» դատական իրավասությունները սահմանափակ էին:

Բաղեշի ամիրությունը, անշուշտ, հարավային Հայաստանի ամենահզոր քրդական իշխանությունն էր, բայց ոչ միակը:

Վանա լճի հարավային շրջանները գտնվում էին Խիզանի քրդական ամիրության տիրապետության տակ: 1417—1442 թվականների հիշատակարաններում, որպես Խիզանի ամիր բազմիցս հիշվում է Ամիր-Դայութը, ըստ Շարաֆ-բեկի՝ Ամիր-Սուլեյմանի որդին: Դայութի ինքնիշխանությունն ի նկատի ունենալով ներսես մահադասին, երբ 1431 թվականին շարադրած հիշատակարանում մեծարում էր նրան «թագաւոր» տիտղոսով, գրելով՝ «ի թագաւորութեան մերոյ Ամիր-Դայուտի, և ի դանութեան Սքանգարի» (ԺԾ. դարի հշտկ., էջ 412):

ԺԾ. դարի երկրորդ հիսնամյակի հիշատակարանների տվյալներով Խիզանի ամիրության վրա հաջորդաբար իշխել են՝ ամիրզա Ղասումը (հիշված 1455 թ., տե՛ս հշտկ. № 80, էջ 59), Ամիր-Սուլեյմանը (հիշված 1456, 1459 թթ., տե՛ս հշտկ. № 104, էջ 76 և № 155, էջ 118), Ամիր-Մելեքը (հիշված 1468 թ., տե՛ս հշտկ. № 350, էջ 274) և Դավութ-բեկը (հիշված 1497 թ., տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. № 5402, էջ 338ա): Շարաֆ-բեկի տվյալներով այս Դավութը իշխել է 39 տարի (Scharaf-Nameh, էջ 212):

Վասպուրականի կյանքում նշանակալից դեր էին կատարում նաև Ոստանի քուրդ ամիրները՝ Շամրոյան ցեղից: Մի շարք հիշատակարաններ հնարավորություն են տալիս պարզելու, որ եղել են տարիներ, երբ քրդական ամիրների այս ընտանիքի իշխանության տակ էին գտնվում Վանը, Ոստանը, Աղբակը, Քարպահը, այլ խոսքով «Ոստանայ երկիրս մինչ ի Բազէշ» (տե՛ս, օրինակ, ԺԾ. դարի հշտկ., Ա., էջ 326, 375—376): Տիրելով Աղթամարի հարևան շրջաններին, նրանք հաճախ փորձ էին կատարում գրավելու ու կողոպտելու Վասպուրականի միակ հայկական այդ իշխանությունը: Քրդական այս դինաստիայի պատմության ու տիրակալների ճյուղագրության հետ կապված մի շարք հարցեր հնարավոր է լինում պարզաբանել հիշատակարանների միջոցով: Դինաստիայի հիմնադիր պետք է համարել, ըստ երևույթին, Ամիր-Եղդինին, որը 1390 թվականին հիշվում է որպես Վանի տեր (տե՛ս Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Տիրայր վարդապետի արխիվ, թղթ. 119, General catalogue of the armenian Manuscripts in the Bodleian Library, էջ 106):

Այս Ամիր-Եղդինը 1392 թվականին իր եղբորից գրավում է Ոստանը (ԺԴ.

դարի հշակ., էջ 597). հիշատակված է քրիստոնյաների նկատմամբ չարանենդ դիրք. դրաված ծագումով թուրքմեն իր Փաշա-խաթուն կնոջ հետ միասին 1398—1419 թթ. շարադրված հայկական մի քանի վկայաբանությունների մեջ:

Ամիր-Նզդինին հաջորդեց որդին՝ Մելիք-Մահմադը, որ դեռևս 1412 թվականին հիշատակված է հոր հետ միասին որպես Ռշտունիքի կողմնապետ (տե՛ս ժԾ. դարի հշակ., Ա, էջ 220 «Ի կողմնապետութեան մերոյ աշխարհիս Ամիր-Նզդինի և տրգոյն իւրոյ Մելիք-Մահմադին»):

1432 թվականին Մելիք-Մահմադը թոնավորվեց Սքանգարի կողմից և նրան, ըստ երևույթին, հաջորդեց եղբայրը՝ Ոստանի տեր Սուլթան-Ահմադը: Սա ևս, Բաղեշի ամիր Շամս-ադ-դինի հետ միասին խաբանոք հրավիրվեց Սքանգարի մոտ, բանտարկվեց Երնջակի բերդում, ապա սպանվեց, հավանաբար 1424 թվականին: Ամենայն հավանականությամբ ամիր Նզդինի և Փաշա-խաթունի որդիների եղբունական այս վախճանն ի նկատի ունենալով Գոհար-Մելիքի վկայաբանության ընդօրինակողներից մեկը, երբ վարքի վերջում ավելացնում էր այսպիսի տողեր. «Իսկ անիծեալ խաթունն Փաշայ, յետոյ բերանն ցեցոտեալ սատակեցաւ և Գ. որդիք նորա ի սուր սուաերի մաշեցան ի ձեռաց թուրքաց (իմա Սքանգարի). և զամենայն ամրոց և զքաղաքս առին, որ և զոսկերս նոցա հրով այրեցին...» («Հայոց նոր վկաները», էջ 196):

Շարաֆ-բեկի տվյալներով Ոստանի ամիրությունը մի քանի տասնամյակ խլված է եղել Շամրոյան ցեղից և վերագրավվել է Ասադ-բեդ-դին Ոսկերագուկի կողմից (Scharaf-Nameh, էջ 92—95): Հավաստել կամ մերժել այս տվյալը չենք կարող. հիշատակարաններից գիտենք սակայն, որ Ամիր-Նզդինի թոռներից Փիր-բեկը ժԾ. դարի 30-ական թվականներին շարունակում էր իշխել Ռըշտունիքի կողմերում: 1431 կամ 1433 թվականին նրան հաջողվեց նույնիսկ գրավել ու կողոպտել Աղթամար կղզին: Հայտնի է նաև, որ 1462 թվականին Ոստանը գտնվում էր դարձյալ քրդերի ձեռքին, նրանց իշխանն «էր ազգաւ քուրդ՝ ժանտ և անագորոյն, ամենևին թշնամի քրիստոնէից» (հշակ. № 221, էջ 176): Խոսքը այստեղ, ամենայն հավանականությամբ, Ամիր Նզդինիների մասին է, որ մերձավորապես նույն տարիներին գերել էր Ոստանի եկեղեցիների սրբությունները, իսկ 1469 թ. (կամ քիչ ասուք) կողոպտել էր Ռշտունիքի հայերին (հշակ. № 365, էջ 282):

Ըստ Շարաֆ-բեկի, Ասադ-բեդ-դինին հաջորդել է որդին՝ Նզդինշերը: Եթե սա 1460-ական թթ. հիշված Նզդինշերը չէ ապա՝ երրորդն է այդ անունը կրող Ոստանի քուրդ ամիրներից: Այս Նզդինշերը 1490 թվականին, երեք հազար հոգուց բազկացած զորախմբով, որպես Սուֆի-խալիլի դաշնակից, մասնակցում էր նրա և Սուլեյման Բիթան-օղլու պայքարին: Նզդինշերը իր ուժերով պետք է դարանամուտ լիներ ու հարձակվեր Բիթան-օղլու վրա թիկունքից, սակայն Ադ-կոյունլուների փորձված զորավարը ծուղակի մեջ չընկավ. մինչև Սուֆի-խալիլի հետ ճակատամարտի բռնվելը նա չարդեց Ոստանի ամիրին:

Նզդինշերին հաջորդել է Զահիդ-բեկը: Սա, ինչպես տեսանք, 1498 թվականի նոյեմբերին գրավեց ու կողոպտեց Աղթամար կղզին, և ճբազում աւերսարար, և անչափ մալ ու մանդրուն՝ հայի և տաճկի, աւտարի և բնականի թալանեաց և տարաւ (Մատենադարան, ձեռ. № 6324, էջ 303ա): Մի շարք գրիչներ արձանագրում են, որ Զահիդ-բեկի ժամանակ ճազգն Մարաց դարձեալ գորացան: Ըստ Շարաֆ-բեկի Զահիդ-բեկը հպատակվել է Շահ-Իսմայիլին՝ ու իշխել Ոստանում 60 տարի (Scharaf-Nameh, էջ 95):

Բացի Բաղեշի, Խիզանի ու Ոստանի քրդական խոշոր ամիրություններից Հայաստանում գոյություն ունեին նաև տերիտորիայով փոքր և նվազ քաղաքական կշիռ ունեցող քրդական այլ ամիրություններ՝ Հազոյում, Սասունում, Ջերմուկում, Սպարկերտում, Բալուկում, Մժնկերտում և այլ վայրերում:

Պատմական Հայաստանի մյուս շրջաններում իշխում էին թուրքմենական ազդեցիկ ցեղերի ավագանիները, բարձրաստիճան զինվորականները և կառավարող դինաստիայի ամիրզադաները: Սրանք փաղիշահների կողմից ստանում էին բարեբեր հողային տիրույթներ (օլքաներ), իրենց ձեռքում կենտրոնացնելով այդ տիրույթների (որոնք հաճախ ընդարձակ երկրամասեր էին լինում) վարչական ու զինվորական կառավարչությունը: Հայ հիշատակագիրներից նրանց «կողմնապետ» կոչումն են տալիս:

Օլքանների ամիրները ձգտում էին իրենց տիրույթները դարձնել ժառանգական, սակայն այդ միշտ չէր նրանց հաջողվում: Հանցապարտ լինելով պետության առաջ՝ նրանք ղրկվում էին իշխանությունից: Ամիրները հաճախ պաշտոնազուրկ էին արվում նաև փաղիշահների ու կառավարող դինաստիաների փոփոխության հետևանքով:

Հիշատակարանները հնարավորություն են տալիս հետևելու Վանի «կողմնապետության» ամիրների հաշորդականությանը ԺԾ. դարի 30-ական թվականներից մինչև դարի վերջերը:

Քրդական ամիրությունների դեմ Սքանզարի ձեռնարկած համառ պայքարից հետո Վանի օլքան հանձնվեց ոմն Ղլիճ-Ասլանի, որը, ամենայն հավանականությամբ, Կարա-Կոյունլու քոչվորական ցեղերի միության բաղկացուցիչ ցեղերից մեկի ավագներից էր:

Չարլի Մուրադի վկայաբանության մեջ, որ շարադրել է 1484 թվականից հետո Գրիգոր Չորթան Արճիշեցին, տեղեկություն կա այն մասին, որ 1439 թվականին Վանի իշխանն էր Ղլիճ-Ասլանը. կառավարչության գործերին մասնակցում էր նաև նրա Սեիդ-Ղասում որդին:

Ղլիճ-Ասլանը հիշատակվում է, որպես Վանի ու Ոստանի կողմնապետ նաև 1444 ու 1445 թվականներին: Թումա Մինասենց նշանավոր գրիչը 1445 թվականին շարադրած իր հիշատակարանում Ջհանշահից հետո հիշատակում է Ղլիճ-Ասլանին, անվանելով նրան «կողմնապետ մերոյ աշխարհիս, որ տիրէ Վանայ և Ոստանայ» (ԺԾ. դարի հշտկ., Ա, էջ 579, հմմ. նաև էջ 566):

Կարա-Կոյունլուների ու Աղ-Կոյունլուների բախումների ժամանակ Ղլիճ-Ասլանը կասկածվելով, թերևս ոչ առանց հիմքի, անհավատարմության մեջ Ջհանշահի կողմից բանտարկվել է: 1458 թվականին, փախչելով բանտից հարել է Հասան-Ալուն և մասնակցել Ջհանշահի դեմ բարձրացրած նրա ապստամբությանը, Վանը վերագրավելու ուղղությամբ ապարդյուն փորձեր կատարելով: 1459 թվականին Ոստանում գրված մի հիշատակարանում տվյալ կա այն մասին, որ Հասան-Ալին «առաքեաց զՂլիճ-Ասլանն ի վերայ Վանայ բերդին, զի առցէ զնա, և ոչ կարաց» (հշտկ. № 154, էջ 117):

Վանի բերդն այդ ժամանակ արդեն գտնվում էր Ջհանշահի կաթնեղբայր Մահմուդ-բեկի ձեռքին, որը 1462 թվականի նշանավոր հիշատակարանում կոչվում է «գոռոզն Մահմուտ բէկ», «որ նստէր յամուրն Շամիրամայ՝ ի բերդն Վանայ» (հշտկ. № 221, էջ 175—176):

Հիշատակարաններում գրանցված որոշ տվյալներից, ինչպես նաև Մուրատ Վանեցու վկայաբանությունից (սպանվել է 1485 թ.) հայտնի է դառնում, որ

Աղ-Կոյունլուների հաղթանակից հետո Վանի «կողմնապետությունը» հանձնվել է Ուղուն-Հասանի նշանավոր զորավար Սուլեյման-բեկ Բիթան օղլուն, «որ էք աթաբակ և հայրագլուխ Նաղուպ փաթշահին» («Հայոց նոր վկաները», էջ 320): 1487 թվականին Վանից ոչ հեռու գտնվող Սղգա վանքում շարադրված հիշատակարանի մեջ Սուլեյման-բեկը հիշված է որպես տեղի պարոն (Մատենադարան, ձեռ. № 955, էջ 246ա), իսկ մի այլ հիշատակարանում տվյալ կա այն մասին, որ «Յայսմ ամի (այսինքն՝ 1487 թ.) գնաց Սուլեյման պարոն ի վերայ Սոկաց, և Մոկաց պարոն փախեալ, և էառ զերկիրն ամենայն և հնազանդեցոյց» (Մատենադարան, ձեռ. № 6273, էջ 347):

Այսպիսով, Վանի օլքայի օրինակով պարզվում է, որ Կարա-Կոյունլուների և Աղ-Կոյունլուների տիրապետության տասնամյակներում, հակառակ այն բանի, որ քոչվոր ցեղերի ավագանիներն ու զորահրամանատարները ձգտել են ամուր կերպով հաստատվել իրենց հանձնված օլքաներում, այդ շրջանները դարձնելով ժառանգական տիրույթ, սակայն այդ ուղղությամբ նրանց ջանքերը ցանկալի արդյունք չեն տվել:

Հիշատակարանների հաղորդած կցկտուր տվյալները հնարավորություն են տալիս փոքրիշատե հետեւելու նաև Այրարատյան նահանգի վրա իշխող ամիրների հաջորդականությանը ԺՆ. դարի սկզբից մինչև Աղ-Կոյունլուների դինաստիայի հաստատումը:

ԺՆ. դարի առաջին քառորդում Ձագավանքում, Օշականում, Բագարանում և Կարսում շարադրված մի քանի հիշատակարաններից պարզվում է, որ պատմական Հայաստանի Այրարատյան նահանգի մեծ մասն այդ ժամանակ գտնվում էր Սաաթլու քոչվորական ցեղի ավագանիների ձեռքում: Նրանք իշխանություն էին հաստատել այդ շրջաններում, ամենայն հավանականությամբ, Ամիր-Սաաթի ժամանակ, որը վախճանված պետք է լինի 1411 թվականից առաջ: 1411, 1412 և 1414 թվականներին, Բագարանում, Կարսում և Օշականում աշխատող գրիչները, որպես պարոն հիշատակում են Ամիր-Սաաթի որդի Փիր-Հուսեյնի անունը, իսկ 1425 թվականին, Ձագավանքում շարադրված մի հիշատակարան տալիս է Ամիր-Ասաթի թոռներ Փիր-Ղաիպի և Ավդուլի անունները (տե՛ս ԺՆ. դարի հշտկ., Ա, էջ 124, 134, 162, 335): Ըստ երևույթին Ամիր-Սաաթի այս թոռներով էլ ավարտվում է քոչվորական այդ ընտանիքի տիրապետությունը Այրարատում: ԺՆ. դարի 30-ական թվականներին Սքանգարի կողմից Այրարատյան նահանգի կառավարիչ է նշանակվում Սյունյաց իշխան Բեշկեն Օրբելյանի մեծամեծ պաշտոնների ու տիտղոսների արժանացած Ամիր-Ռուստամ որդին (այս մասին տե՛ս Հ. Փափաղյան, «Մի էջ Արևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից» հոդվածը, տպ. Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագրի», 1955, № 8-ում, 86—88):

Սքանգարի եղբունական վախճանից հետո պաշտոնանկ եղած Ռուստամը ապաստան էր գտել Լոռի գաղթած իր հոր մոտ (ԺՆ. դարի հշտկ., Ա, էջ 468):

1441 թվականին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական աթոռի էջմիածին տեղափոխվելու և նոր կաթողիկոսի ընտրության կապակցությամբ Այրարատյան նահանգի կուսակալ է հիշվում ոմն Յաղուբ-բեկ, որի նստավայրն էր Երևանը:

1462 թվականին Այրարատյան նահանգի «վերին կողմերը» ենթարկվում էին արդեն Ջհանշահի Հասան-Ալի որդուն:

Բերված փաստերից կարելի է հետևցնել, որ տարբերվելով հարավային

Հայաստանում գոյութիւն ունեցող քրդական կիսանկախ ամիրութիւններինց, որոնք ժառանգաբար կառավարվում էին տեղական քուրդ ամիրների դինաստիաներով, Հայաստանի մյուս մասերում թուրքմենական քուրդ ավագանիներից և ոչ մեկը չկարողացավ կայուն տիրապետութիւն հաստատել: Կենտրոնական իշխանութիւն կողմից որպէս առանձին երկրամասերի կառավարիչներ ուղարկվող «կողմնապետները», ինչպէս նաև օլքաներ ստացող քուրդ ավագանիները, հակառակ իրենց ձգտման, չկարողացան ժառանգական տերը դառնալ իրենց հանձնված շրջանների: Ամեն մի նոր գահակալ իր համար ամուր հենարան ստեղծելու նպատակով պետութիւնը եկամտաբեր շրջաններից (որոնց մեջ, անտարակույս, մտնում էին նաև կենտրոնական Հայաստանի շրջանները) հետ էր կանչում նախորդների կողմից կարգված կառավարիչներից շատերին և նրանց փոխարեն այդ նույն շրջանները հանձնում իր դահին հավատարիմ քուրդ ավագանիներին ու զինվորական բարձրաստիճան հրամանատարներին:

Հայաստանի քրդական ամիրութիւններն ու «կողմնապետութիւնները» իրենց ներքին կյանքում անկախ էին: Ամիրները օժտված էին ոչ միայն հարկային այլև վարչական ու դատական իմունիտետի իրավունքներով: Նրանցից յուրաքանչյուրն ուներ իր արքունիքը, որը կենտրոնական արքունիքի մանրանկար պատճենն էր: Կենտրոնական պետութիւնը գործակալութիւնների պաշտոնյաները մուտք չունեին ինքնավար այդ շրջաններում: Ամիրներն ինքնուրույն կերպով դատում էին պատժապարտ հանցագործներին, նույնիսկ մահվան վճիռ տրձակում և կամ դատը հանձնում շար՛ի դատարանին, որին մասնակցում էին տվյալ վայրի մահմեդական բարձրաստիճան հոգևորականները՝ դագու գլխավորութեամբ*:

Կալվածքների վաճառքը, օտարումը, նվիրաբերութիւնը և նման կարգի այլ տնտեսական գործարքներ հաստատվում էին ամիրների կողմից՝ «ամիրաց մըլքաթըղթովն և նըշանովն» (ԺՆ. դարի հշտկ., Ա, էջ 565): Կնքված որևէ համաձայնագրի խախտողները պարտավորվում էին տուգանք վճարել տեղի ամիրին և այլն**:

Ամիրութիւնների ներքին կյանքում մեծ դեր էին կատարում տվյալ շրջանում հաստատված քուրդական ցեղերի ավագանիները: 1445 թվականին, օրինակ, Բաղեշի ամիրութիւնը «մեծամեծները», առանց կենտրոնական իշխանութիւնը միջամտութիւն, պետական գործերից հեռացրին խելագարված ամիր Շեյխ-Մահմուդին, նրա փոխարեն ամիր կարգելով եղբորորդուն՝ Շամս-եղ-դինին (ԺՆ. դարի հշտկ., Ա, էջ 585):

Հայաստանի ամիրութիւններին ու «կողմնապետութիւններին» բնակչութիւնը մեջ հայ էթնիկական տարրը գերակշռում էր:

Վարչական ու հարկային տեղական ատյաններում հայ խոշոր առևտրականներն ու վաճառուները, իսկ երբեմն նաև հոգևորականութիւնը ներկայա-

* Տե՛ս Բաղեշում, 1390 թ. նահատակված Ավագ քսակիարի վկայաբանութիւնը (Հայոց նոր վկաները, էջ 158) և «Պատմութիւն կնոջ միոյ, որում անուն էր Շնոհվոր»։ Նահատակվել է Բարերդում, 1494 թ. (ձեռ. № 7368, էջ 421ր) ինչպէս նաև Ոստանում, 1398 թ. նահատակված Քամար կամ Գոհար-Մելիքի վկայաբանութիւնը (Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Տիրայր վարդապետի արխիվ. թղթ. 119, էջ 106):

** Մանթանանք մի փաստի հետ: 1461 թ. ո՞նց Պողոս վարդապետ, ի դիմաց ժողովարարութիւնից գանձված գումարների, հանձնում է Արծկեի Սրանչեւագործ վանքին 1600 թանկայի արժողութեամբ իր շահալի ապրանքը: Այդ առթիվ դրված համաձայնագիրն ավարտվում է հետևյալ խոսքերով. «Ով ի յայս զավլէս ի դուրս ելանէ Թ. (1000) թանգայ տուգանք տայ ամիրին» (հշտկ. № 201, էջ 160):

ցուցիչները գրավում էին եկամտաբեր պաշտոններու Այսպես, օրինակ, Թովմա Մեծոփեցու հաղորդած տվյալի համաձայն Արծկեում «առաջնորդ քաղաքի», այսինքն ձեռնավոր է եղել ոմն Ստեփանոս քահանա (Թ. Մեծոփեցի, էջ 47 և 113): Ձեռնավորության պաշտոնում քահանա հորը հաղորդել է Հովհաննես որդին, որը իր դիրքն ամրապնդելու և մահամեղական բռնակալների վստահությունը շահելու դիտավորությամբ հավաքել է Քաջբերունյաց գավառի բոլոր ընչադուրկ ու անտուն տառապյալներին, որոնք ըստ պատմիչի «դրամի միջոց տէր ոչ են» և բռնի քշելով նրանց Արճեշ ու հանձնելով պետական պաշտոնյաներին, պահանջել է յուրաքանչյուրից 540 թանկա գլխահարկ (Թ. Մեծոփեցի, էջ 117):

1481 թվականի հիշատակարաններից մեկում ուշագրավ վկայություն է պահպանվել Վասպուրականի շրջաններից մեկում իշխող ոմն էման-բեկի արքունիքում «հաղինաղարի» (գանձապետ) պաշտոն գրաված տեր Կարապետ անունով մեկի մասին. «Յիշխանութեան աշխարհիս մեծ և հրոխտ պարոնին էման-բեկին, որ տէր Կարապետս հագինաղար է» (Նոր-Ջուղա, ձեռ. № 544): Գանձապետության պաշտոնը թույլ էր տալիս վաշխառու այս հոգևորականին իր միջոցներով կառուցելու սուրբ Գեորգ վանքի գմբեթը:

Նույն թվականի մի այլ հիշատակարանում ինքն իր մասին տվյալներ է հաղորդում Ոստանի տերերի արքունիքում Լալայի (դաստիարակ) պաշտոն ունեցող Միրանշահը: Սա, Աղթամարի տանուտերերի ու Ոստանի հայ թամղալիների կամավորությամբ մեկնել է փաղիշահի դուռը և մեծ գումարներ ծախսելով ձեռք է բերել հարկային որոշ արտոնություններ և Աղթամարի ու այլ վայրերի եկեղեցիներին պատկանող ձիթհաններից գանձվող հարկը՝ նվիրել է այդ սրբավայրերին, որպես ձիթագին:

Նա դրում է. «Ես՝ Լալա-Միրանշէս, աստուծոյ կարողութեամբն ու սուրբ խաչիս քնացի ի փաթշահի դուռն, և յիսնէ շատ խարճ արարի և ղթամղէն, որ ստանն էր ի յետ կտրեցի և տեղացս էրի, Աղթամարայ տանուտերացս մեծի և փոքու և Ոստանայ թամղալոց կամաւորութեամբն, և ի յԱղթամարայ մալն դրի. և ձիթհացներու հարճն սուրբ խաչին և այլ եկեղեցեացն ձիթագին տովին» ղ դամղին փոխան և ոխֆ արարինք սուրբ խաչին» (Մատենադարան, ձեռ. № 5333, էջ 334ա):

Հիշատակարաններում և ձեռագիր կալվածագրերի ու նվիրաբերական արձանագրությունների մեջ հիշատակված են բազմաթիվ հայ խոջաներ, որոնք, եթե դատելու լինենք տարբեր վանքերի նրանց կողմից նվիրաբերված մեծագին պարգևներով՝ հսկայական գումարներ էին կուտակել առևտրի, վաշխառության ու հարկերի կապալառության ճանապարհով:

Այդ կարգի խոջաններից էր, անշուշտ, պարոն Սեթի որդի խոջա Հովսեփը, որը 1479 թվականին Մուշում ձեռք բերած ձեռագրի հիշատակարանում Պողոս գրչի կողմից մեծարվում է այսպիսի խոսքերով, «Հավատարիմ և ողորմած աղքատաց և տնանկաց, ամենագովելի և մեծաշուքն և իշխան Տարունտոյ գաւառիս խոճայ Յովսէփ» (հշտկ. № 556, էջ 438): Դրվատական այս խոսքերի միջոցով միայն հնարավորություն չունենք պարզելու, թե ինչ նկատի ունեւր գրիչը խոջա Հովսեփին Տարոնի իշխան կոչելու համար: Այնուամենայնիվ, հիշելով նաև նրա հորը հատկացված «պարոն» տիտղոսը, կարելի է շտարակուսել, որ այդ խոջան միաժամանակ տեր էր նաև կալվածքների:

Նատ հիշատակագիրներ հետաքրքրական փաստեր են հաղորդում հատ-

կապես Վանի «ազատագունդ» խոջանների մասին: Սրանք էին, որ 1461 թվականի դեկտեմբերին «ձիօք և ձիաւորօք սպառազինեալ», մեծ շուքով Վանից Ոստան ուղեկցեցին Գրիգոր Լուսավորչի աշը հափշտակած Զաքարիա կաթողիկոսին, որն էշմիածնից գաղտագողի փախուստ տալով՝ մեկնում էր Աղթամար:

Վանի այս խոջաններից ու թամզաշիններից շատերը հանվանն հիշատակվում են 1476 թվականին Ազարիա գրչի շարադրած հիշատակարանում: Դրանցից էին թամզաշիններ էդգարը, Շաղավաթը, Մուսեխը և Սմբատը, որոնք Վանի Պողոս-Պետրոս եկեղեցին ազատեցին ձկան և ընկույզի թամզայից: Հիշատակարանի շարունակության մեջ Աղարիա գրիչը թվարկում է նաև Մելիք Բախտիարի, ռես Փերիջանի և ռես Սարխողի հետ միասին՝ տասը անվանի խոջանների անուններ, որոնք վերացրել են Վանի եկեղեցիներից գանձվող «ոխֆերու շարէքն» և այլն (հշտկ. № 506, էջ 404—405):

Այս կարգի փաստերը, որոնց թիվը կարելի է բազմապատկել, վկայում են այն մասին, որ հարավային Հայաստանի քրդական ամիրություններում և կենտրոնական իշխանության կողմից նշանակված «կողմնապետների» իրավասության ներքո գտնվող հայկական շրջաններում, քուրդ և թուրքմեն ցեղապետների և ավագանիների հետ միասին հայ աշխատավոր գյուղացիությանը շահագործում էին նաև հայ մեծատուն խոջանները, թամզաշինները և ձեռնավորները:

Խիստ աննշան էր երկրի քաղաքական կյանքում հայ մեծամեծների կատարած դերը, սակայն տնտեսության բնագավառում նրանք գործունեության լայն ասպարեզ ունեին. և աշխատավոր ժողովրդից դաժանորեն քամվող հարկերը հոսում էին ոչ միայն դեպի ամիրների գանձատները, այլ զգալի չափով նաև՝ դեպի հայ խոջանների դրամաքսակները:

Սակայն սխալ կլիներ կարծել, թե հայ ժողովրդի իշխող վերնախավը ամենուրեք դիմահեղձվել ու ընդունել էր խոջայի և վաշխառուի կերպարանք: Ընդհակառակը, հիշատակարաններն ընձեռում են նյութեր, որոնք այս կամ այն չափով հնարավորություն են տալիս ծանոթանալու Հայաստանի այլևայլ մասերում իրենց գոյությունը դեռևս պահպանած ֆեոդալական տների, նրանց կալվածքների՝ և երկրի տնտեսական ու կուլտուրական կյանքում կատարած նրանց դերի հետ: Ֆեոդալական այդ տիրույթները, միմյանցից բաժան-բաժան, տիրող թուրքմեն ու քուրդ ամիրներին ենթակա շրջանների հարևանությամբ կամ գերիշխանության տակ լինելով, զինական ու քաղաքական տեսակետից մեծ կշիռ չունեին անշուշտ: Սակայն լինելով հայ ժողովրդի անկախ գոյության վերջին հիշատակները, նրանք սնում էին ազատագրական պայքարի գաղափարներ ու որոշակի դեր էին կատարում ժողովրդի կուլտուրական տրագիցիաների պահպանման ու զարգացման գործում:

Բ

Քննության ենթակա ժամանակաշրջանում Հայաստանում պահպանված ֆեոդալական տիրույթների ու կալվածքների մեծագույն մասը պատվարել էր իրեն վանական կալվածատիրության ցուցանակներով:

Հասկանալու համար հայ ֆեոդալական դասի ուշադրավ այս կերպարանափոխության տնտեսական ու քաղաքական դրդապատճառները, անհրաժեշտ է մի երկու խոսքով բացահայտել հայ եկեղեցու նկատմամբ մահմեդական իշխողների վարած քաղաքականությունը:

Իր դարավոր գոյության ընթացքում հայ եկեղեցին, արտահայտելով իշխող դասակարգի շահերը և ձգտելով հեռու պահել ժողովրդական մասսաներին

սոցիալական պայքարից՝ շոշափելի ծառայութիւններ էր մատուցել երկրի ոչ միայն հայ, այլև օտար տերերին, և ի տրիտուր իր ծառայութիւնների տիրողների կողմից միշտ էլ, այս կամ այն չափով, հովանավորվել ու ստացել էր որոշ արտոնութիւններ: Աստիճանաբար, հայ ֆեոդալական տների բռնի վերացմանն ու մասնատմանը զուգընթաց, եկեղեցին իր վրա վերցրել էր նաև հայ ժողովրդի ներքին գործերի տնօրինման ֆունկցիաներ, մի հանգամանք, որի հետ չէին կարող հաշվի ընստել երկրի մեկը մյուսին հաշորդող զավթիչները:

Ուշագրավ է, որ այս կամ այն դինաստիայի կամ առանձին տիրակալի համար ստեղծված ծանր քաղաքական կացութեան ժամանակ, նրանք, հայ ժողովրդական մասսաների համակրանքը շահելու կամ օգնութիւնն սպահովելու մտադրությամբ, անհրաժեշտ էին համարում սիրաշահել հայ հոգևորականութեան ազդեցիկ շերտերին, եկեղեցու արտոնութիւններն ընդարձակելու, նվերներ բաշխելու, երբեմն նույնիսկ եկեղեցիներ կառուցելու ճանապարհով:

Հայտնի է, օրինակ, որ Ջհանշահի որդի Հասան-Ալին, իր հոր պարտութիւնից ու սպանութիւնից հետո, երբ նախապատրաստվում էր հակահարված տալու Աղ-Կոյունլուներին.

«Եկեղեցի շինեաց զՄակուայն,
«Որոյ անուն սուրբ Վարդան,
Եւ նա շեղև իւրն օգնական
Կամօք վերիննն հայրական»

(հշտ. № 424, էջ 334):

Ուզուն-Հասանը ևս, 1472 թվականին, երբ ճանապարհ էր ընկել օսմանցիների դեմ պատերազմելու, պատշաճ գտավ նվերներ բաշխել Գլակա հեղինակավոր վանքին:

Այս մասնակի դեպքերին, անշուշտ, նշանակութիւն չէր տրվի, եթե չի ներին հայկական վանական հաստատութիւնների նկատմամբ մահմեդական իշխողների հովանավորիչ քաղաքականութիւնը բացահայտող բազմաթիվ անտարակուսելի փաստեր:

Վերջերս, աշխատութեամբ հմուտ իրանագետ Հ. Փափազյանի, Մատենադարանի կողմից հրատարակվեց ԺԵ.—ԺԶ. դարերից պահպանված պարսկերեն հրովարտակաների արժեքավոր ժողովածուն, որը Հայաստանի ու հարևան երկրների սոցիալ-տնտեսական հարաբերութիւնների պատմութիւնը լուսաբանող բազմապիսի ու ճոխ նյութեր է պարունակում (տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, Հրովարտականեր, պրակ առաջին (ԺԵ.—ԺԶ. դդ.), կազմեց Հ. Փափազյան, Երևան, 1956):

Այդ հրովարտականերից հինգերորդը, տրված Ուզուն-Հասանի կողմից 1475 թվականին Դարաշամրի հայ կուսակրոն հոգևորականութեանը, հնարավորութիւն է տալիս եզրակացնելու, որ էջմիածնին ենթակա բոլոր կուսակրոնները ազատ են եղել խարաջ ու ջիզյա հարկերից: «Հին ժամանակներից ի վեր մինչև օրս,— գրված է այդ հրովարտակում,— երբեք այնպիսի օրենք չի եղել, որ Ուլքիլիսայի (էջմիածնի) կրոնավորներից ու սևագլուխներից խարաջ և ջիզյա պահանջեն» (նշվ. աշխ., էջ 49): Նույնպիսի արտոնութիւններ են վայելել նաև Գանձասարի կաթողիկոսի հոգևոր իշխանութեան տակ եղող կրոնավորները: Ջհանշահի կին Բեգում-խաթունի կողմից 1462 թվականին տրված հրովարտակում ուղղակի կարգադրված է նրանցից ղեկավարի և Բեյթ-ուլ-մալի պատրվակով ոչինչ չպահանջել, նրանց շորքտանիներից ուլաղ չվերցնել,

չիջևանել նրանց պատկանող վայրերում և այլն: Չպետք է կասկածել, որ նույն-պիսի արտոնյալ վիճակումն էին գտնվում նաև Աղթամարի կաթողիկոսությանը ենթակա վանական հաստատությունների կրոնավորները:

Պարսկերեն հրովարտակները առաջնակարգ նյութեր են պարունակում նաև վանական հաստատություններին պատկանող կալվածքների նկատմամբ մահմեդական իշխողների հովանավորիչ դերը պարզելու տեսակետից:

Ջհանշահ փաղիշահը անթվական մի հրովարտակով կարգադրում է պետական ամեն տեսակ հարկերից՝ մալից (հողային ռենտայի պետությանը տրվող մաս), իխրաշաթից (արտակարգ ծախսեր) և դիվանական ավարիղից (պետության նկատմամբ հարկային պարտավորություններ) ազատ համարել Տաթևի և Վաղաղնի վանքերին պատկանող կալվածքները: Հրովարտակում ասված է, որ այդ արտոնությունը տրված է նախկին գահակալների հրամանագրերի օրինակով: Պետական բոլոր կարգի պաշտոնյաները, — ասված է հրովարտակում, — պետք է ենթարկվեն հրովարտակի ոգուն և Տաթևի վանահայր Շմավունի օջանքսերից, վարելահողերից ու բերքից մալ ու խարջ չպահանջեն, նրա մարդկանց մուսալլամ և ցուցակադրումից ազատ ճանաչեն» (նույն տեղում, էջ 44):

Այսպիսի արտոնություններով, հարկավ, օգտվում էին հայկական բոլոր վանական հաստատությունները, ուստի պարզ են դառնում անտեսական այն շարժառիթները, որոնք դրդում էին հայ ֆեոդալական տների ժ.Ն. դարի սակավազոր ներկայացուցիչներին իրենց պատկանող կալվածքները նվիրաբերել իրենց իսկ իշխանության տակ գտնվող վանքերին, նախօրոք այդ վանքերի վանահայրության պաշտոնը դարձնելով իրենց ընտանիքի ժառանգական ստացվածք:

Հայ աշխարհիկ ու հոգևոր կալվածատիրությունը քննության ենթակա ժամանակաշրջանում այն աստիճանի ներաճված էր մեկը մյուսի հետ, որ հաճախ դժվար է լինում որոշել նրա դասային կերպարանքը: Եվ ահա կյանքի է կոչվում սոցիալական մի նոր տերմին՝ «պարոն-տէր», որը հատկացվում է բոլոր այն հայ կալվածատեր-ֆեոդալներին, որոնք շարունակում են իրենց ձեռքում պահել իրենց հայրենական կալվածքները, լինելով միաժամանակ և «պարոն» (այսինքն՝ աշխարհիկ իշխան), և՛ «տէր» (այսինքն՝ հոգևոր առաջնորդ):

Պարոն-տեր էին կոչվում Աղթամարի ու Գանձասարի կաթողիկոսները, Սյունյաց եպիսկոպոսները, Հավուց-թառի և բազմաթիվ այլ վանքերի առաջնորդներն ու թեմերի եպիսկոպոսները:

Սակայն ոչ ամեն դեպքում էր միևնույն անձնավորության ձեռքում կենտրոնանում որևէ ընտանիքի ժառանգական տիրույթի երկփեղկված իշխանությունը: Կան դեպքեր, երբ որպես այս կամ այն տիրույթի կամ կալվածքի տեր հանդես են գալիս աշխարհիկ պարոններ, իրենց գործակից ունենալով տեղի հոգևոր իշխանության պետերին, որոնք գերազանցապես լինում էին կամ այդ պարոնի մերձավոր ազգականներից, կամ էլ նրա հլու կամակատարներից ընտրվածներ:

Վանական կալվածատիրության անվանական քղանցքով պատվարված այս կարգի տնտեսություններն ի նկատի ունենալով Մատթեոս Ջուլայեցին, երբ 1411 թվականին շարադրած իր «Քննութիւն գործոց առաքելոց» աշխատության մեջ գրում էր. «Թէ ոչ գոյ բարուք իշխան վանիցն, զոր ինչ լինի ի վանսն՝ յիշխանքն անցանի, և վանքն տրտնջան» (Մատենադարան, ձեռ. № 1402, էջ 159ա):

Հայ կալվածատիրութեան կերպարանափոխված այս ենթատեսակի մեջ կարելի է դասել Պոռոյան, Հասան-Ջալալյան և մի շարք այլ ֆեոդալական տնտեսի ժառանգական տիրույթները:

Նշել են նաև դեպքեր, երբ վանական հաստատութիւնների վրա իշխանութիւն են բանեցրել ուղղակի աշխարհական մարդիկ, առանց հոգևոր գործակիցների: Այսպիսի դեպքեր ի նկատի ունենալով Մատթեոս Զուլալեցին, երբ «Մի գողանար» բնաբանով քարոզի մեջ գրում էր. «Մածով գող կոչին նոքա, որք ոչ ունին աստիճան ինչ յեկեղեցոյ և են աշխարհական կամ միայնակեց և առնուն ի ձեռն առաջնորդութիւն եկեղեցոյ» (Մատենադարան, ձեռ. № 2229, էջ 133բ):

Եկեղեցու առաջնորդութիւնը հափշտակած այս կարգի աշխարհիկ մարդկանցից մեկի մասին հիշատակութիւն ենք գտնում 1455 թվականին Կողբում, Լուսավորչի և սուրբ Սուքիասանց եկեղեցիների հովանու ներքո ընդօրինակված ձեռագրի հիշատակարանում: Գրիչը հայտնում է, որ այդ եկեղեցիների «առաջնորդ էր Թաթար տանուտէր և եղբայր նորա Փասիլ» (հշտկ. № 69, էջ 54):

Հայաստանի ծայրագավառներում կարող էին լինել, անշուշտ, նաև այնպիսի կալվածատերեր, որոնք անհրաժեշտութիւն չէին զգում պատվարել իրենց տիրույթները վանական ցուցանակներով. սակայն այդ կարգի կալվածատերերի մասին մեր տվյալները խիստ անբավարար են: Ուստի, առանց վարանման կարելի է պնդել, որ հայ աշխարհիկ ու հոգևոր կալվածատիրութեան միաձուլման ու սերտաճման այս երևույթը, մերթ եկեղեցականի, մերթ աշխարհիկի գերակշիռ դիրքով, բնորոշ էր ողջ Հայաստանի համար:

Այս անհրաժեշտ լուսաբանումից հետո թուղիկ ակնարկով ծանոթանանք բոլոր այն հայ ֆեոդալական տիրույթների հետ, որոնք օտարերկրյա տիրակալների անդադար հարվածներից մասնատվելով՝ շարունակում էին դեռևս պահպանել իրենց կիսանկախ գոյութիւնը ժՄ. դարի երկրորդ հիսնամյակում:

Հարավային Հայաստանում ամենախոշոր հայկական ֆեոդալական տիրույթը Աղթամարն էր:

Աղթամարի ֆեոդալական իշխանութիւնը, զուգակցված հոգևոր իշխանութեան հետ, սկզբնավորվեց 1113 թվականին, երբ Խեղենիկ արքայունի սերնդից՝ Արղմսեհ Կյուրոպաղատի որդի Դավիթը հայտարարեց իրեն ինքնագլուխ կաթողիկոս: Մինչև ժԳ. դարի 70-ական թվականները կաթողիկոսական աթոռը ժառանգում էին այս նույն ընտանիքին պատկանող եկեղեցականները: 1272 թվականից, սակայն, Աղթամարի կղզին ու կաթողիկոսութիւնը դարձավ Սեֆեդին արքայունի ընտանիքի ժառանգական ստացվածքը: Այս Սեֆեդինը ամուսնացել էր Դավիթ կաթողիկոսի եղբորորդի (՝) Խեղենիկ արքայունի Մարիամ դստեր հետ, որպես օժիտ ստանալով Աղթամար կղզու կեսը: Հետագայում, կարիքի մեջ ընկած իր աներորդից նա գնեց նաև Աղթամարի մյուս կեսը և կաթողիկոսական աթոռին նստեցնելով իր Ստեփանոս որդուն՝ հիմք դրեց Աղթամարի աշխարհական ու եկեղեցական տիրակալութեան նոր դինաստիայի: Եվ Ստեփանոսից սկսած Աղթամարի կաթողիկոսական աթոռը անցնելով հորեղբորից եղբորորդուն, կամ մի այլ մերձավոր ազգականի, մինչև ժԶ. դարի վերջերը, որպես ժառանգական տիրույթ, մնում է այս ընտանիքի ձեռքում (տե՛ս ն. Ակինյան, Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա, 1920, էջ 42 և հտ.): Սրանք, թերևս ունենալով իրական հիմք, իրենց համարում էին

«Թագաւորազն» զի թոռանց և ի շառաւելէ արքային Գագկայ» (տե՛ս, օրինակ, հշտկ. № 221, էջ 172):

Աղթամար կղզու վրա մեզ հեաաքրքրող ժամանակաշրջանում կար 600 տուն զուտ հայ բնակիչ ունեցող մի փոքրիկ քաղաք, որ օտարագրիների կողմից Արմենիկ էր կոչվում: Այդ քաղաքի ուշագրավ նկարագրութիւնը գտնում ենք անանուն Վենետիկցի վաճառականի ուղեգրութեան մեջ (1511—1520). «Կղզու վրա,— գրում է նա,— կա մի փոքրիկ քաղաք, երկու մղոն շրջագծով, քաղաքն ունի այնքան տարածութիւն որքան կղզին: Այս քաղաքը կոչվում է Արմենիկ, շատ բազմամարդ է և միայն հայ քրիստոնյաներն են բնակվում այնտեղ, առանց ոչ մի մահմեդականի, ունի շատ եկեղեցիներ, բոլորը հայ քրիստոնյաների պաշտամունքի համար...: Քաղաքի կամ կղզու դիմաց գտնվում է մի ծովածոց, հիանալի մի դաշտով, որ ունի բազմաթիվ գյուղեր՝ բնակված հայ քրիստոնյաներով, կան շատ մշակված հողեր ու գեղեցիկ պարտեզներ՝ ծառերով, որոնք արտադրում են ամեն տեսակ պտուղ» («Ուղեգրութիւններ», հատոր Ա, էջ 300—301):

Կարելի է ենթադրել, որ բացի կղզուց, Աղթամարի կաթողիկոսներին էր պատկանում կղզու հանդիպակաց ափի վրա գտնվող բարեբեր գյուղերի մի մասը: Ստույգ տվյալ ունենք այն մասին, որ 1463 թվականին, 1000 թանկագումարով, Աղթամարի վանքը գնել էր մի նոր գյուղ (այս մասին քիչ հետո): Աղթամարի կաթողիկոսների եկամուտների մի խոշոր մասն էլ գոյանում էր ենթակա թեմերից գանձվող եկեղեցական հարկերից ու տուրքերից:

Ժամանակակիցների կողմից Աղթամարը դիտվում էր որպես «տեղի ապաստանի ամենայն աշխարհացս» և իր ընչեղութեամբ ու հարստութեամբ գրգռում էր Ոստանի քրդերի ախորժակը: «Զինչ ի ծովու բոլորս մալ և գանշ կայ՝ ամենայն աճդ է եղեալ»,—այդպես էին մտածում նրանք և կղզին կողոպտելու հաճախակի փորձեր կատարում:

ԺՆ. դարի 60-ական թվականները Աղթամարի կաթողիկոսութեան աննախընթաց հաջողութիւնների ու փառքի տարիներն էին:

Զաքարիա Գ. կաթողիկոսը, ի դիմաց Ջհանշահին մատուցած ծառայութիւնների, ստանալով էջմիածնի կաթողիկոսութիւնը՝ իր իշխանութիւնը տարածեց գրեթե ողջ հայ եկեղեցու վրա: Ստանձնելով ինքնակամ դիվանագետի պաշտոն, նրան, ինչպես գիտենք արդեն, հաջողվեց հաշտեցնել Բաղեշի ապստամբ ամիր Շարաֆ-բեկին Ջհանշահի հետ, ուստի «մեծարանաւք խըլայեալ եղև երկուց գոռոզաց այլասեռից՝ ի թուրքման փաթշահէն և ի քուրթ ամիրայէն»: Այնքան ուժեղ էր զգում իրեն այս «Թագաւորազն» կաթողիկոսը, որ Լուսավորչի գահը գրավելուց հետո մտորում էր նաև Կարա-Կոյունլուների թեաժութեամբ Արծրունյաց թագավորութիւնը վերականգնելու հնարավորութիւնների մասին: Գահի թեկնածուի ընտրութիւնը պետք է, անշուշտ, կատարվեր Զաքարիայի մերձավոր ազգականների շրջանից: Եվ որքան էլ անշան լինեին այդ ընտանիքի աշխարհական պայագատները, նրանցից մեկին, Զաքարիայի եղբայր Գուրշիբեկի որդի Սմբատին, վիճակված էր «Թագավորի» դեր ստանձնել հայկական թագավորութեան «վերականգնման» հանդեսին, որը տեղի ունեցավ Զաքարիայի մահից հետո՝ 1465 թվականին, նրա հաջորդ ու գործի շարունակող Ստեփանոս կաթողիկոսի ժամանակ:

Սմբատը հիշատակվում է միայն Աղթամարում գրված մի երկու հիշատակարանում, 1465—1471 թվականներին, որպես «Թագաւոր» կամ «պարոն»: Նրա

«գործունեություն» մասին գիտենք միայն մի փաստ. 1465 թվականին նորընծա այս «թագավորը», 210 թանկա գումարով վաճառում է ումն Հովհաննես կրոնավորի՝ իր հորեղբայր Զաքարիա կաթողիկոսից նվեր ստացան ձեռագիր Շարակնոցը:

Որքան էլ հիմնադրուկ և անիրականանալի էին Աղթամարի կաթողիկոսների սին երազները կաթողիկոսական գավազանի հետ մեկտեղ թագավորական գալիսոն ունենալու մասին, այնուամենայնիվ դրանք ևս որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում հայ ազատագրական մտքի պատմության տեսակետից և ցուցանիչ են Վասպուրականում պահպանված այդ միակ հայկական ֆեոդալական իշխանության քաղաքական ու տնտեսական կշռի:

Հայկական ֆեոդալական տիրույթներ, շատ ավելի մեծ չափով քան հարավային Հայաստանում, պահպանվել էին Սյունիքում, Խաչենում և կենտրոնական ու հյուսիսային Հայաստանի այլ շրջաններում:

Համեմատաբար առատ տվյալներ են պահպանվել Վայոց-ձորի Պոռշյանների մասին:

1461 թվականին Սրկղունքում շարադրված մի հիշատակարանի մեջ Վայոց-ձորի իշխաններ են համարված պարոն Զուման և պարոն Խանիկը (հշտկ. № 196, էջ 157):

1473 թվականին արդեն պարոն Զուման հիշվում է առանց Խանիկի ընկերակցության. «Եւ մերում նահանգի պարոնութեանս պարոն Զումին», — գրում է հիշատակագիր Դավիթը (հշտկ. № 438, էջ 346): Երկու տարի հետո շարադրված մի այլ հիշատակարանում Զումայի և նրա մերձավորների մասին գրված են ուշադրության արժանի մանրամասնություններ: Պարզվում է, որ «ասպարապետ Հայոց», «իշխանաց իշխող» պարոն Զուման սերված է Պոռշյաններից («թոռին մեծին Պուաշյա»), ունեցել է պարոն Ղալաբեկ, Ուլուբեկ, Թումանբեկ անունով որդիներ և պարոն Հայկազ, Ամիր-Վասակ, Խաղբակ, Ամիր-Հասան անունով եղբորորդիներ: Նրա եղբայրներից Հովհաննեսն ու Ստեփանոսը գրավել են Վայոց-ձորի արքեպիսկոպոսական աթոռը, նստավայր ունենալով Այրիվանքը (հշտկ. № 474, էջ 375, հմմ. նաև հշտկ. № 501, էջ 400):

Հովհաննես ու Ստեփանոս եպիսկոպոսները կենդանի էին տակավին 1488 թվականին և շարունակում էին կառավարել իրենց հոգևոր թեմը: Այդ մասին տվյալ է գրանցել ինքը՝ Հովհաննես եպիսկոպոսը, իր եղբայր Ստեփանոսին անվանելով «եպիսկոպոս... Կոտայից երկրիս» (Մատենադարան, ձեռ. № 4859, էջ 650բ): Նույն հիշատակարանում նա դառնորեն արձանագրում է, որ Յաղուբ-բեկի թագավորության տարիներին մեծ հալածանք է սկսվել քրիստոնյաների նկատմամբ. «Զի ժամանակս դառն էր, որ այլազգեաց շատ նեղութիւն քաշեցաք», — գրում է նա: Հալածանքի հիմնական նպատակն է եղել հավատափոխության պահանջ ներկայացնելով՝ իշխանությունից զրկել հայ սակավաթիվ ֆեոդալներին և կամ բռնի մահմեդականացման ճանապարհով՝ ասիմիլյացիայի ենթարկել նրանց: Հիշատակարանի շարադրման թվականին (1488) տիրողների կողմից բանտ են նետվում 40 հայ ազատորդիներ. նրանց ներկայացվում է հավատափոխության պահանջ: Այդ ազատորդիներից էին նաև հիշատակագրի եղբորորդի՝ պարոն Հայկազը և պարոն Ավազը, որոնք «է. (7) ամիս կալուլական կացին, և բազում տուգանք տվին, և հաւատոցս Քրիստոսի ոչ դարձան» (Մատենադարան, ձեռ. № 4859, էջ 650բ):

1493 թվականին Այրիվանքում շարադրված մի հիշատակարանից տեղե-

կանում ենք, որ այդ տարի վախճանվել է Ստեփանոս եպիսկոպոսը և նրան հաջորդել տեր Բարսեղը, լինելով նույնպես ձթոռն մեծին Պռաւշայ» (Գ. Սըրուանձտեան, Բորոս աղբար, Բ, էջ 304):

Պարոն Զումտյի թոռներից մեկը՝ պարոն Արզութան 1498 թվականին իշխում էր Ձորավանքում*։ Վանական անունով մի գրիչ, հետապնդվելով Մուրադ-խանի ավազակաբարո զորքերից (այն ժամանակ, երբ լեռնահայկազանքն ի վերջո վայր տեղափոխվելով, ի վերջո կայան գտավ այդտեղ)։

Պոռչյան իշխանների մասին 1475 թվականին շարադրված հիշատակարանում, ինչպես տեսանք, պարոն Զուման մեծարված է ճասպարապետ Հայոց և ճիշտանաց իշխող տիտղոսներով։ Հայ Ֆեոդալական տների անէացման ու մանրացման այս շրջանում այդպիսի մեծագործ տիտղոսներ շուրջում էին առատորեն, և դրանց միջոցով հազիվ թե հնարավոր լինի պարզել այս կամ այն հայ իշխանի քաղաքական ու տնտեսական կշիռը։ Այնուամենայնիվ պարոն Զումայի և նրա ազգականների մասին առկա տվյալները իրավունք են տալիս եզրակացնելու, որ ԺԾ. դարի երկրորդ հիսնամյակում ևս Վայոց-ձորի որոշ մասերը շարունակում էին մնալ Պոռչյանների իշխանության ներքո։

Հիշքեթի 853 (մեր՝ 1451) թվականին կազմված պարսկերեն մի կալվածագրից (Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Պարսկերեն վավերագրերի ֆոնդ, № 934) պարզվում է, որ ամիր Բեշքենի որդի Ռուստամը վաճառել է Տաթևի վանահայր Շմավոն Անգեղակոթցուն իրեն պատկանող Սվարանց, Տաշու, Աղանց և Տանձատափ գյուղերը (տե՛ս 2. Փափաղյանի ՎՄԻ էջ արևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից հոդվածը, նշվ. տեղ, էջ 86)։ Կասկածից դուրս է, այսպիսով, որ ԺԾ. դարի երկրորդ հիսնամյակում էլ Սյունիքում որոշ կալվածքներ ունեին Օրբելյան տան ժառանգները։ Հիշատակարաններում սակայն նրանց մասին կան միայն սակավարժեք ակնարկներ։

Տեսանք, որ 1461 թվականին Աբղղոմքում շարադրված հիշատակարանի մեջ, Պոռչյան Զումայի հետ մեկտեղ հիշատակված էր ոմն պարոն Ինանիկ։ Դատելով անունից, որ հատուկ է Օրբելյաններին, կարելի է ենթադրել, որ այս Ինանիկը ծագումով Սյունյաց Օրբելյաններից էր։

1471 թվականից հասել է մեզ Սյունիքում կալվածքներ ունեցող Օրբելյան մի այլ իշխանի՝ Ստեփանոսի որդի, Սմբատի թոռ և Իվանիկի թոռնորդի պարոն Սմբատի հիշատակարանը մի Ավետարան գնելու մասին (հշտկ. № 399, էջ 317)։ Նույն Սմբատն է հիշված 1495 թվականին, որպես Վայոց-ձորի արքեպիսկոպոս պարոն-տեր Եղիշեի հայր, ճիշտանաց իշխան պարոն Սմբատ տիտղոսով (Բ. Սարգսյան, Ցուցակ, Ա, էջ 585)**։

* Հստ 2. Ալիշանի Ձորավանքը նույնն է Ցուրայ վանքի կամ Ցուրանքի հետ և գտնվում է Տաթևից ոչ հեռու, Ցուրայ բերդի սահմաններում (տե՛ս ՎՄԻ սական, էջ 244)։ Կարծում ենք սակայն, որ Ձորավանքը Մարտունու շրջանի Ձորագյուղի կամ Ծոզազ գյուղի մոտ գտնվող, այժմ ավերակ, վանքն է, որի մասին տվյալներ է հաղորդում իր «Տեղեկագրի» Գեղարքունի ծովազարդ գավառի աշխատություն մեջ Մ. Սմբատյանը (էջ 509—510)։

** Այստեղ պարոն Սմբատը համարվում է Տարսայիճի որդի, մինչդեռ վերը վկայակոչված հիշատակարանի տվյալներով նրա հոր անունը եղել է Ստեփանոս։ Կարծում ենք, այնուամենայնիվ, որ գործ ունենք միևնույն անձի հետ, ենթադրելով, որ նրա հայրը կոչվել է Օրբելյանների ընտանիքում շատ տարածված Ստեփանոս-Տարսայիճ երկանուններով։ Ստեփանոս-Տարսայիճ էր կոչվում նաև 1311—1331 թթ. Սյունյաց մեծազորի եղած Օրբելյան իշխանազունը։

Եղիշե արքեպիսկոպոսի մասին տվյալներ կան նաև 1475 և 1490 թվականներին շարադրված հիշատակարաններում, որոնցում նա կոչվում է յազգէ Բուրթէլանց» կամ «թոռն մեծին Բիրթէլեանց»։ Նրան հատկացված պարոն-տեր կոչումը իրավունք է տալիս եղբակացնելու, որ Եղիշեն օժտված է եղել նաև աշխարհիկ իշխանությամբ, տիրելով Բուրթելյան տան երբեմնի ընդարձակ կալվածքների մի մասին։

Արցախում շարունակում էին իշխել Հասան-Ջալալյան և Դոփյան ֆեոդալական տների սերունդները։

ԺԾ. դարի 50-ական թվականներին իսախենի տերն էր պարոն Ջալալի որդի Աղպաստ իշխանը։ Սրա որդին էր Սայտուն, իսկ թոռը Վելիշան։ 1473 թվականին ռժ գաառիս իսախենաձորոյ գրված մի Ավեսարանի հիշատակարանում ասված է, որ ընդօրինակության աշխատանքները կատարվել են «ի տէրութեան տեղոյս պարոն Վելիշանին» (հշտկ. № 435, էջ 344)։ Վելիշանը 1480 թվականին Գանձասարի վանքում թողել է նվիրաբերական մի արձանագրություն. «Ես Վելիշան,— գրված է այնտեղ,— և եղբարքս իմ, որգիք Սայտունին, թոռն մեծին Աղբաստու տեառն իսախենու, տուաք Ալմանայ իւր Դ. սահմանաւս ի սորբ ուխտս Գանձասարայ» («Վիմական տարեգիր», էջ 174)։

Գանձասարի կաթողիկոսութունը իսախենի Հասան-Ջալալյանների ժառանգական ստացվածքն էր համարվում։ Գանձասարի կաթողիկոս են եղել Աղպաստի եղբայր Հովհաննեսը (մհ. 1470 թ.), Սայտունի թոռ Սարգիսը (մհ. 1554 թ.) և շատ ուրիշներ, նույն այս ֆեոդալական ընտանիքից։

Իսախենի Հասան-Ջալալյաններից կախման մեջ էին Դոփյան իշխանական տան սերունդները, որոնք մեզ հետաքրքրող հիսնամյակում 3 ընտանիքների էին բաժանված՝ Ուլուբեկենց, Այտենեցուց և Ջհանշեցվոց (տե՛ս Հակոբ Թոփճյան, Յուցակ ձեռագրաց իսախի վարդապետի Դադյան, մասն Ա, Վաղարշապատ, 1898, էջ 89)։

ԺԾ. դարի կեսերին Դոփյան իշխաններից ամենահեղինակավորն էր Տուրսունի որդի Այտին իշխանը, որ հաջորդել էր հորը 1430 թվականին։ Մի արձանագրության մեջ նա հիշվում է որպես «պարոն Փոքր Սիւնեաց, Ականոյ և Հաթերոյ և Հանդարբերդոյ և ծովակին Գեղամայ՝ մինչ ի Շողվաքայ» (Կարապետ եպս., Դոփեանք և Մելիք-Շահնաղարեանք, էջմիածին, 1914, էջ 88—89)։

Դոփյանների մասին իսախի վրդ. Դադյանի ձեռագրերի ցուցակում հրատարակված պատմական փոքրիկ գրվածքում ասված է, որ «ի ժամանակի սորա (Այտինի), ի զօրանալ իսմայելացուց և ի նուաղիլ տանս Հայոց ցիր և ցան լինելն իշխանացն Հայոց՝ յարեան այլազգիքն և զմուլքն մեծ իշխանին Հասանայ պէթալմոլ արարին։ Գնաց պարոն Այտինն ի դիւան և երեք ամ աշխատեաց և բազում ինչ տուեալ ազատեաց ի ձեռաց այլազգեացն զվանօրայքն և զշինարէնքն» (Յուցակ ձեռագրաց իսախի վարդապետի, Ա, էջ 89)։

Այսպիսով, Այտինին հաջողվում է, հավանաբար Ջհանշահի թագավորության տարիներին, դատական ատյաններում երեք տարի քարշ գալուց և հսկայական միջոցներ վատնելուց հետո, կրկին տեր դառնալ իր հայրենական կալվածքներին։

Դոփյանները մահմեդական իշխողներից իրենց՝ կալվածքները պատվարելու համար հաճախ խոշոր նվերներ էին տալիս իրենց իշխանության տակ գտնվող վանքերին։ Հաթերի Դադի վանքի զանգակատան արձանագրություններից մեկում խոսք կա Դոփյան շորս իշխանների (Շահանշահի որդի, Հա-

սանի թոռ Սեյտի. Վահրամի որդի, Հասանի թոռ Գրիգոր իր եղբայրների հետ միասին. Տուրսունի որդի, Աղբուղայի թոռ Այտին և Հասանի որդի, Ճհանշահի թոռ Շահանշահ) կողմից Դադի վանքին կալվածքներ նվիրաբերվելու մասին: Կալվածքների ստացողն է Ավագ եպիսկոպոսը, որը նվիրատու ազգական իշխանների կողմից կոչված է «մեր ճոճատոր»: Պետք չէ կասկածել, որ Դոփյանների «ճոճատոր» եպիսկոպոսը սերված էր նույն իշխանական տնից (Մ. Բարխուդարյան, Արցախ, էջ 209):

Հայ իշխանազուհեները ոչ միայն միաբանում էին իրենց վանքերը տնտեսապես ամրապնդելու համար, այլև բախվում էին՝ իրարից կալվածքներ շորթելու մտադրությամբ:

1456 թվականից պահպանվել է մի ուշագրավ փաստաթուղթ, որը հնարավորություն է տալիս վեր հանելու հայ ֆեոդալների առօրյա սահմանավեճերից ու կոնֆլիկտներից մի դրվագ, ինչպես նաև ցույց է տալիս Դոփյանների կախումը Հասան-Ջալալյաններից:

Արասլա կոչվող կալվածքի պատկանելության շուրջը վեճ է ծագում Մեչլիսի որդի, Ջալալի թոռ Ուլուբեկի և Մեհրապի որդի, Արղութի թոռ Շահանշահի միջև: Ե՛ր մեր հայրենեացս մէջն խաւք իլսւա գրված է փաստաթղթում: Պարոն Ուլուբեկի մարդկանցից մեկը սպանվում է այդ վեճի ժամանակ և կոչվող կողմերը դիմում են իրենց սյուզերեն Աղպաստին: Սահմանավեճը հարթելուց հետո կազմվում է հատուկ համաձայնագիր, վիճելի կալվածքը ճանաչվում է որպես Ուլուբեկի հայրենիք: Համաձայնագիրը վավերացվում է՝ Գանձասարի առաջնորդ Ծղիա եպիսկոպոսի, Հովհաննես կաթողիկոսի, պարոն Աղպաստի, նրա եղբայրներ Աղեկի ու Ամիր-Հասանի, ինչպես նաև Տուրսունի որդի Միքզալու և ոմն Պաստամի (հավանաբար՝ Ջալալի որդի) ստորագրություններով և ավարտվում «ով որ այս սարհատիս դաւի անի՝ աստուծոյ նահլաթ լինի» խոսքերով:*

Ակամայից մտաբերում ես Մատթեոս Զուղայեցու դառն խոսքերը իր ժամանակի հայ իշխանների մասին. «Այժմ մնացեալ սուտ իշխանքն Հայոց,— գրում է նա,— զմիմեանց շիլս հատանեն, և զարմանալի ևս, զի բոլոր երկիրս աւեր և վասն աւերածիս կռուին» (Մատենադարան, ձեռ. № 1402, էջ 215բ):

Հայ խոշոր կալվածատերերից էին նաև Գառնիի շրջակայքում գյուղեր ունեցող այն իշխանները, որոնք իրենց համարում էին Գրիգոր Պահլավունու սերնդից: 1487 թվականին Հավուց-թառի Ամենափրկիչ վանքի վանահայր Զաքարիա վարդապետը՝ այդ «աղատագրուն» ընտանիքի պարոն-տերը, վերստանում է նախկինում իրենց պատկանած Մանկուա, Ավանիկ, Կուտիս, Հայոց-թառ, Կուտուց վանք, Ավանասար, Թառնիս, Սուրբ Սարգիս գյուղերը գլխովին և Կոխտ գյուղի 3 գանկը (կեսը): Նշված ինը գյուղերի կալվածագրում Զաքարիան հանդես է եկել ոչ որպես Ամենափրկիչ վանքի վանահայր և չի նշել, որ այդ գյուղերը նվիրաբերվում (վակֆ են արվում) վանքին: Այս կապակցությամբ Սիմեոն Երևանցին, իր նշանավոր «Ջամբո»-ում գրում է. «Արդ, Զաքարիա վարդապետս զայսոսիկ ի յանունել, յիւր անուն անուու, և զանուն Ամենափրկչին ոչինչ յիշէ

* Ուշագրավ այս համաձայնագիրը հրատարակված է Մ. Բարխուդարյանի «Արցախ»-ում (էջ 187), որպես ԶԵ. (1456) թվականի և Ս. Զալալյանի «Ճանապարհորդութիւն»-ի մասում (էջ 243—244), որպես ԶԷ. (1458) թվականի փաստաթուղթ: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Զալալյանի վերծանումը լի է աղաղակող սխալներով, համաձայնագրի թվականը համարում ենք 1456-ը:

ի զտպալայոջն, զի սոքա ի բնէ անտի ազատագունք էին և անուանիք, շատաղղ և հարուատք, յորոց թէպէտ ոմանք վանականք լինէին, ոմանք աշխարհականք, սակայն մի էին տամբք և ընչիւք, և իւրեանց էր համարեալ զեօղն և վանքն առանց խտրութեան» (Ջամբռ, էջ 277):

Սիմեոն Երևանցիին իր այս տողերով տվել է հայ աշխարհիկ ու վանական կալվածատիրութեան միաձուլման և սերտաճման երևույթի խորն ու ճշմարտացի նկարագիրն ու բացատրությունը:

ԺՆ. գարի երկրորդ հիսնամյակում հայկական ֆեոդալական փոքր մի իշխանություն կար նաև Քարթլիի վրաց թագավորությանը ենթակա Լոռիում: Այդ մասին մեզ հասած միակ տվյալը գրանցել է 1494 թվականին Հոռոմայրում ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում Գալուստ գրիչը. նա հայտնում է, որ աշխատանքը կատարել է պարոնութեան Լոռոյ պարոն Ղզրին, և ի դիտանութեան երկրիս պարոն Դաւթին, և եղբորորդւոյն իւրոյ պարոն Ամիրշանին» (Մ. Տեր-Մովսիսյանի ձեռագիր ցուցակից):

Այս միակ վկայության հիման վրա անհնարին է որոշել Լոգվա հայկական իշխանության տեղադրությունը, սահմանները, կշիռն ու զորությունը: Այնուամենայնիվ, ելնելով այն փաստից, որ Լոռվա «պարոնությունը» ունեցել է իր դատական ատյանը («դիւանութիւն»), պետք է մեծ հավանականությամբ ենթադրել, որ եղել է ֆեոդալական կիսանկախ իշխանություն:

Բացի վերը թվարկված, համեմատաբար խոշոր ու ազդեցիկ, ֆեոդալական տիրույթներից, Հայաստանի այլևայլ մասերում շարունակում էին գոյություն ունենալ հայ մանր կալվածատերեր: Սրանք շարունակում էին իրենց ձեռքում պահել առանձին գյուղեր ու կալվածքներ, հաճախ ստիպված լինելով հաղթել կրոնավորի սքեմ:

Մանոթանանք այդ կարգի մանր հողատեր-կալվածատերերից մի քանիսի հետ:

1452 թվականին Եղվարդում հիշատակվում է տեր Մանուել եպիսկոպոսը, «որդի պարոն Աւաքին, թոռն պարոն Ազիզբէկին» (հշտկ. № 20, էջ 16): 1465 թվականին շարադրված մի հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Եղվարդ գյուղը իր շրջակայքով գտնվել է ոմն պարոն Վիշելի վերակացութեան ներքո. «ի վերակացութեան երկրիս պարոն Վիշելին» (հշտկ. № 284, էջ 232):

1460 թվականին, Բշնիում, որպես «առաջնորդ» հիշված է պարոն Սարգիսը (հշտկ. № 172, էջ 131), 1467 թվականին, Բյուրականում՝ պարոն Բարաճանը, իր կնոջ՝ իշխանուհի Թամարի հետ միասին.

«Այլ և զպարոն Բարաճանի

Եւ զԹամար իշխանուհի...»

դրված է հիշատակարանում (հշտկ. № 370, էջ 288):

1499 թվականին Կեղառույթի վանքի առաջնորդ էր պարոն-տեր Փիլիպպոսը: Պարոն-տեր տիտղոսը հնարավորություն է տալիս եզրակացնելու, որ Փիլիպպոսը Կեղառույթում ունեցել է և՛ հոգևոր, և՛ աշխարհիկ իշխանություն:

Այս ցանկը կարելի է կրկնապատկել այլ սկզբնաղբյուրների, հատկապես վիճական արձանագրությունների, ընձեռած տվյալներով: Սակայն կարծում ենք, որ մեզ բերածն էլ բավական է համոզվելու համար այն բանում, որ Հայաստանի մի շարք շրջաններում, հարմարվելով քաղաքական ու սոցիալական նոր պայմաններին, պատվարելով իրենց եկեղեցական հողատիրութեան ցու-

ցանակներով, շարունակում էին գոյութիւն ունենալ հայ ֆեոդալական մանր իշխանութիւններ:

Մեծ չէր այդ իշխանութիւնների տնտեսական և քաղաքական կշիռը վաղուց ի վեր անկախութիւնից զրկված և օտար տիրակալների հարկային ծանր լծի տակ կեղեքվող հայ ժողովրդի կյանքում, սակայն կարևոր դեր էին ստանձնել նրանք դարերի ընթացքում ստեղծված կուլտուրական արժեքների պահպանման և հայրենի երկրի կորցրած ազատութիւնը վերականգնելու ձգտումները արժարժեւու և վառ պահելու գործում:

Գ

Հիշատակարանները շատ ավելի հարուստ ու բովանդակալից տվյալներ են պահպանել հայկական վանական հաստատութիւնների, նրանց կալվածքների ու տնտեսութան, եկամտի ու հասուլթի աղբյուրների, ինչպես նաև երկրի կուլտուրական կյանքում կատարած նրանց դերի մասին:

1468 թվականին Խիզանում աշխատող Մկրտիչ քահանա գրիչը, խոսելով Ջհանշահի վերջին արշավանքի ու սպանութիւնի մասին, շերտ տողեր է ձոնում նրա հասցեին. «Եւ բազում եկեղեցիք ի յաւուրս սորա շինեցան և նորագեցան,— գրում է նա,— և էր խաղաղութիւն] Հայոց աշխարհիս. և բազմացան քահանայք և կարգաւորք և վանորայք. և էր շինութիւն ի բոլոր իշխանութեան սորա» (հշտկ. № 345, էջ 271):

Նախորդ էջերում մենք արդեն առիթ ունեցանք տեսնելու, թե ինչպիսի «խաղաղութիւն» ու «շինութիւն» էր տիրում հայոց աշխարհում Ջհանշահի ժամանակ: Բայց որ, իրոք, Ջհանշահի տիրապետութիւնի դառն ու դժվարին տարիներին Հայաստանում վերանորոգվեցին ու կառուցվեցին մի շարք վանքեր ու եկեղեցիներ, այդ հարցում մեր քահանա գրիչը չէր շեղվում ճշմարտութիւնից և նրա խոսքը չէր մնում «ձայն բարբառոյ յանապատի»:

Մանոթանանք մի քանի փաստերի:

1460 թվականին, Մելքիսեթ աբեղայի շանքերով, վերաշինվեց Վանից հյուսիս գտնվող Երեբրանի վանքը: Շինարարական այս աշխատանքների մասին մանրամասն տվյալներ է գրանցել ինքը՝ Մելքիսեթ ժրաշան աբեղան. «Շինեցի զժամատունս, և զկրկին գաւիթս, և զերկու տնտեստունս՝ ամառան և ձմեռան, և այլ բազում հոգաբարձութեամբ աշխատեցայ ի տուն և ի գուռն, ի յանդաստան և ի վախմըն. ըստ կարողութեան անձին մերում նորոգեցաք զվանքս և շնորհազարդ զարդարեցաք զեկեղեցիս սգեստիւք պատարագաց, նաև մանկամբք սուրբ Սիոնի» (հշտկ. № 174, էջ 132):

Նույն թվականին, Մարուգե ձգնավորի շանքերով, կառուցվում է Գեորգ զորավարի վանքը «...շատ շարչարեցաւ և շինեաց զսուրբ ուխտս ի կորդէ» (հշտկ. № 180, էջ 140):

1460 թվականին, ինչպես նշեցինք քաղաքական անցուդարձերին նվիրված էջերում, Աղթամարի Զաքարիա Գ. կաթողիկոսը Ջհանշահի կողմից ստացավ նաև էջմիածնի կաթողիկոսութիւնը և իր նստավայրը տեղափոխեց էջմիածին:

Ինքնագիր իր մի կոնդակում, որ առաջին անգամ հրատարակվում է սույն ժողովածուի մեջ (տե՛ս էջ 173—174, տողատակ), Զաքարիան մանրամասն տվյալներ է հաղորդում էջմիածնի աթոռին տիրելու հանգամանքների մասին և վերապատմում այն զրուցքը, որ տեղի է ունեցել իր և Ջհանշահ փաղիշահի միջև, այգ պարզւոր իրեն տալու ժամանակ: «Ու ասաց փաթշահն,— գրում է

նա, — զինչ հասըլ կայ առ քեզ, որ զինչ աւեր կայ շինես, էս քանի տարի զլաշխարհս կերան ու աւեր պահեցին», «Մեք էլ եկաք, — շարունակում է Զաբարիան, — շատ վարպետ ըռնեցաք, որ զպակասութիւն և ղթերութիւն լընունք ի յԱրարատեան գաւառս»:

Եվ իրոք, 1461 թվականից, տեղեկություն է հասել մեզ այն մասին, որ Զաբարիա կաթողիկոսը էջմիածնում զգժամատեղս պայծառացոյց և աներկիւղ պահեաց ի մէջ այլազգեաց սեռից, և զհիլըատունս յորդորեաց և լիացոյց առատածիր պարգևաւք» (հշտկ. № 195, էջ 156):

Շարունակենք մեր թվարկումը.

1464 թվականին ոմն Դանիել վարդապետ միաբանելով Հավուց-թառի Ամենափրկչին «կրկին զարդարեաց և սալեց և նորոգեաց» վանքը (հշտկ. № 258, էջ 214):

1464 թվականին ոմն Դանիել վարդապետ, միաբանելով Հավուց-թառի Ամենափրկչին, «կրկին զարդարեաց և սալեց և նորոգեաց» վանքը (հշտկ. № 370, էջ 290):

1475 թվականին Աւագտեր վարդապետը «վերստին նորոգեաց շինութեամբ և պայծառութեամբ ժամատեղաց» Բոլորածորի կամ Բոլորաբերդի անապատը՝ Վայոց-ձորի Սրկղունք ամրոցի մոտ (հշտկ. № 475, էջ 378):

1476 թվականին ոմն տեր Կարապետ Վանում «վերստին նորոգեաց զսուրբ քումբն և զժամատունն և զդուռն սուրբ եկեղեցւոյն և զարդարեաց գեղեցիկ ջուրջառաւք և ժամատեղաւք» (հշտկ. № 506, էջ 403):

1490 թվականին «Ծոսափափաք տենչմար» ոմն Ավան աղա նորոգեց Խորտիկի վանքը, և այլն, և այլն:

Վանքերի նորոգման, ընդարձակման, նոր շինություններով ճոխացնելու թվարկված մեծածախս աշխատանքները կատարվում էին վանահայրերի, եպիսկոպոսների ու աշխարհական մեկենասների կողմից, անշուշտ, ոչ միայն հոգու փրկության համար:

Զերմեռանդ վանասիրության սոցիալական ու տնտեսական դրդապատճառների մասին մենք արդեն առիթ ունեցանք որոշ խոսք ասելու:

Այժմ աշխատենք պարզել, թե ինչ ճանապարհներով էին վանքերը ընդարձակում իրենց կալվածքները ու բազմապատկում շահույթի աղբյուրները:

Նոր կալվածքների ձեռք բերման հիմնական աղբյուրը նվիրաբերությունն էր: ԺՆ. դարի նվիրաբերությունները, չնչին բացառությամբ, լինում էին մանր հողակտորներ, արտեր, այգիներ ու պարտեզներ: Զեռքի տակ ունենք այդ կարգի նվիրաբերությունների մասին բազմաթիվ փաստաթղթեր, գրանցված և՛ հիշատակարաններին առընթեր և՛ նրանցից անկախ, պաշտամունքային ձեռագրերի (Ավետարան, Հայամավուրք, Ծառընտիր) դատարկ թերթերի ու լուսանցքների վրա: Որոշ վանքեր ու եկեղեցիներ իրենց գրատների լավագույն ձեռագրերը օգտագործել են ստացված նվերների մասին արձանագրություններ գրանցելու նպատակով, ուստի և ստեղծվել են նվիրատվությունների յուրատեսակ ցուցակներ, որոնցում տվյալներ կան նաև նվիրատուների, նրանց ազգականների, նվիրաբերության առարկայի ու բնույթի մասին:

Այս կարգի ցուցակներից իր հիմնական մասով մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանին է վերաբերվում Վանի Պողոս-Պետրոս եկեղեցու ցուցակը, որի գրության համար պատշաճ են համարել օգտագործել Սարգիս Շնորհալու

«Մեկնութիւն կաթողիկեայց թղթոց» սովար աշխատութեան դատարկ թերթերն ու լուսանցքները (տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. № 4673):

Մանթանանք այդ ցուցակի նվիրաբերական գրանցումներից մի քանիսի հետ:

Ձեռագրի 579ա էջի ստորին լուսանցքում գրված է. «Քրիստոս աստուած, քո սուրբ ծնաւորի բարէխաւսութեամբդ լուսաւորեա զհոգի բարեպաշտ տանուտրոշն զԳուկերուն... (թվարկված են Գուկերի ազգականներից 17-ի անունները), որ ետուն զայդին ռիֆ սուրբ առաքելոցս Պետրոսի և Պօղոսի, անջինչ յիշատակ նոցա, ամէն»:

639ա էջի ստորին լուսանցքում.

«Քրիստոս աստուած քո սուրբ և սարսափելի տնաւորինութեամբդ լուս և մաքրեայ յաղտո մեղաց զհոգի Գրիգոր քահանայի Մերունոց, որ իւր որդիքն ավին զաւրտ սուրբ առաքելոցս ընծայ և աւգնական լուսացւին»:

652բ էջի ստորին լուսանցքում.

«Տէր աստուած ողորմեա Կարապետին և ծնողացն և թմուանոյ իւրոյ, որ զեւեղ զաւրտ և եա ընծայ սուրբ առաքելոցն յիշատակ»:

ԺԴ.—ԺԾ. դարերի տարրեր ձեռագրերով նույն գրքի մեջ գրանցված են մի քանի այլ արձանագրութիւններ ևս՝ մեկ այգու և երեք արտերի նվիրաբերման մասին (տե՛ս ձեռ. № 4673, էջ 638բ, 653ա, 664ա, 673ա, և այլն):

1461 թվականին ոմն Հովհաննես Տ ֆլորինով գնում է մի այդի և նվիրում սուրբ Նշան անունը կրող ինչ-որ վանքի: Նվիրաբերական արձանագրութեան մեջ մանրամասնորեն ցույց են տրված այգու սահմանները, կալվածագիրը վավերացված է ռայիս Ամենավագի, մի քանի խոջաների և այլ հեղինակավոր անձանց ստորագրութիւններով: Վերջին պարբերութեան մեջ ասված է. «Ես Յոհանէս և իմ եղբօր որդիքս Ալէքսանոս և Մովսէսն Ը. (8) ֆլի. (ֆլորի) տււաք և գնեցաք զայգին և տււաք ի սուրբ Նշանն յիշատակ Ամինատին հոգուն. այլ մարդոյ տաւի տալապա շկա: Ի թվ. Զ. և Ժ. (1461)» (A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum, by F. Conybeare, London, 1913, № 18):

Աղթամարի Ստեփանոս կաթողիկոսի աթոռակալութեան տարիներին (1465—1489) Հայոց-ձոր գավառի Կեմ գյուղի, «տանուտէրաց կամօք» ոմն Հերենրսի որդի Ստեփանոս նվիրում է, Պոտոսկի վանքին իր «հերենակա՛ն գնած մուլքն՝ զՓոս արտն» և Թաղեոս առաքյալի վանքին՝ «զձորի դրան արտն» (Մատենադարան, ձեռ. № 4515, էջ 229—230):

Տվյալներ ունենք «Կորի մի արտ, Բ. (2) ծառով» Գեորգ զորավարի վանքին (Մատենադարան, ձեռ. № 4814, էջ 255բ), մի այլ արտ՝ «Խոտերովն և ջրովն»՝ Տուսա գյուղի Գեորգ զորավարի եկեղեցուն (Մատենադարան, ձեռ. № 4740, էջ 74բ) և բազմաթիւ այլ վարելահողեր ու այգիներ տարրեր վանական հաստատութիւնների նվիրաբերվելու մասին չհրապարակված արժեքավոր վավերագրեր:

Բացի անշարժ կալվածքներից վանական հաստատութիւնները նվեր էին ստանում նաև այլ կարգի «ռիֆ»-եր:

Այսպես, օրինակ, ԺԴ. դարում ապրած Ամիր-Ազիզ անունով մեկը պարտավորվում է ձրիաբար իր ջրաղացում աղալ Մուղնու վանքի ողջ աղունը, տարին մեկ օր իր հոր հոգու համար պատարագ արվելու պայմանով: Այս մասին շարադրված արձանագրութեան մեջ կարդում ենք. «Ես Վարժիգուլս որդի Ամիր-

Ազիզին եկի ի Մաւնոյ վանքս, դրի յիշատակ իմ հոգուս, որ զինչ վանուցն ազուն լինի՝ իմ ջազացն աղցվի, որ զինչ միարանք լինին վանքս՝ ուտեն...: Եւ միարանք վանիցս՝ Իգնատիոս եպիսկոպոսս և այլ արեղայքս ի տարին մէկ ժամ կատարենք Վարձիգուլին հոգուն քանի վանքս ենք, և յետ մեզ հաստատուն պահաւղքն արհնին յաստուծոյ ամէն, և ով ոք որ վանքս լինին՝ զայս կատարեն»։ (Մատենադարան, ձեռ. № 3646, էջ 256ա)։

Նույնպիսի պարտավորութուն է վերցնում իր վրա, սուրբ Քառասնից վանքի նկատմամբ, Պարսամ անուծով մի շրաղացպան։ Այդ առթիվ կազմված արձանագրութեան մեջ ասված է, որ նա «ոխֆ» է արել վանքին «շազլի վարձն» (Մատենադարան, ձեռ. № 4845, էջ 1ա)։

Նույն սուրբ Քառասնից վանքը, նույն տարիներին, ոմն Աղուպշահի որդիներից «ոխֆ» է ստանում «գաշտպահութիւն», այլ խոսքով՝ նվիրատուները իրենց վրա են վերցնում վանքի դաշտերի պահպանութեան գործը (նույն տեղում)։ Վարդան անունով մի նախրապան ԺԾ. դարում պարտավորվում է առանց վարձի արածացնել վանի Պողոս-Պետրոս եկեղեցու քահանաների կովերը։ Գրանցելով այդ պարտավորությունը իրենց պատկանող մի Հայսմավորքի էջերում, եկեղեցու քահանաները այն՝ պարտագրելով տարածում են ապագայի բոլոր նախրապանների վրա, և անիծում բոլոր նրանց, ովքեր երբևէ կհամարձակվեն վարձ պահանջել իրենց կովերն արածացնելու համար։ Այդ առթիվ ձեռագրում արված համառոտ գրանցման մեջ ասված է. «Դարձեալ, յիշեցէք ի Քրիստոս զնախորդ Վարդանն, որ զսուրբ Պողոսու իրիցանու կովերու վարձն թարխան արար... որ և յետ սոցա յանդգնի և առնու՝ նա պատժի ի սուրբ Առաքելոցս» (Մատենադարան, ձեռ. № 5313, էջ 588բ)։

Ոմն ներկարար էմնազի՛, իր ծնողների, եղբայրների ու որդիների հետ միասին պարտավորվում է ձրի ներկել վանի նույն Պողոս-Պետրոս եկեղեցու քահանաներին պատկանող գործվածքները. «զսուրբ Պողոսու քահանայից ներկ թարխան արար»,— գրված է պարտավորագրի մեջ (Նոր-Ջուղա, ձեռ. № 544, տե՛ս Ս. Տեր-Ավետիսյանի անտիպ ցուցակը, Պատմութեան ինստիտուտի արխիվում)։

1493 թվականին Շահմելիք անունով մի կին Կյուրղի վանքին նվիրում է «եալկին մի կէս մոթնոց», այսինքն՝ կես մոթի տարողութեամբ պղնձի աման (Գ. Սրուանձտեան, Թորոս Աղբար, Ա, 217)։

1510 թվականին Ներքին-Մարմետ գյուղաքաղաքի քահանաներն ու տանուտերերը՝ Մելիք Պախտիարը, Ռես Սաղաթիարը, թամղաչի Մուսելսը և ուրիշներ («և զայլն ամենայն») պարտավորվում են ամեն տարի 20 բեռ ձուկ (տարեխ) տալ սուրբ Կարապետի վանքին. «Յամէն տարի Ի. (20) բեռն ձուկն ոխֆ արարին յիշատակ իւրեանց հոգոյն և իւրեանց ծնօղացն»,— գրված է այդ պարտավորագրի մեջ (Մատենադարան, ձեռ. № 4869, էջ 669բ)։

1573 թվականին ոմն Նալբանդ Հակոբջան «ոխֆ» է անում սուրբ Սահակի վանքին, պարտավորվելով անվարձ պայտել վանքի առաջնորդի ձին (ՍՅՎ, սյուն 680)։

Այսպիսով, պարզվում է, որ հայկական վանքերն ու եկեղեցիները մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում ոչ միայն ընդարձակում էին իրենց անշարժ կալվածքները՝ նոր այգիներ, վարելահողեր, խոտհարքներ, տներ նվեր ստանալով, այլև շահվում էին տարբեր զբաղմունքի ու արհեստի տեր մարդկանցից

ներանց ջրաղացներից, ներկատներից, ձկնորսարաններից և այլ արհեստի գործատներից ձրիաբար օգտվելու արտոնութիւնն ստանալով:

Անտարակույս, վանական հաստատութիւնների ստացած նվերների մի զգալի մասը արվում էր կամովին: Նվիրատուներից շատերը հավատացած էին, որ իրենց և մերձավորների հոգիները փրկվելու են վանքի միաբանների կողմից նվերների դիմաց խոստացված պատարագների ամենակարող զորութեամբ: Սակայն եկեղեցականներն իրենք միջոցների առաջ կանդ չէին առնում մեղավորների հոգու «փրկութեան» գործին միջամտելու համար և որոշ վանքեր սահմանել էին նույնիսկ «մեղաց գին» կոչվող տուրքը: Ամեն ոք կարող էր «մեղաց գին» անվան տակ շոշափելի որևէ նվեր կամ գումար վճարելով՝ մաքրազարդել իր հոգին: 1429 թվականից մեղ հասել է Գրիգոր Լուսավորչի գերեզման կոչվող վանքում գրված մի փաստաթուղթ «մեղաց գին» մասին. «... Այլ և,— գրված է այնտեղ,— թողութիւն արասցէ... տէր Շուքրանի բազում մեղացն սուրբ Աստուածածնին բարեխօսութեամբ և Լուսաւորչին արժանատր աղօթիւքն, զի երկու հարիւր սպիտակ մեղաց գին ետ ի վանիցս պակասութեան, որոյ աստուած ոչ յիշէ զիւր մեղքն» (Ղ. Փիրղալեմյան, Նոտարք հայոց, էջ 92):

Այս տվյալը հնարավորութիւն է տալիս ենթադրելու, որ կամովին թվացող նվիրաբերութիւնների մի մասը վանքերը ստացել են որպես «մեղաց գին»:

Վանքերի առաջնորդներն ու ազդեցիկ միաբանները, երբ ցանկանում էին իրենց կալվածքներին կցել որևէ նոր գրավիչ այգի կամ արտ՝ գործը, իհարկե, ինքնահասի չէին թողնում, այլ եռանդուն ջանքեր գործադրելով ձգտում էին համոզել դրանց տերերին, որպեսզի նրանք այդ այգին կամ արտը կամովին և անվարձահատույց նվիրաբերեն վանքին:

Այս տեսակետից որոշակի հետաքրքրութիւն է ներկայացնում սուրբ Ատոմի վանքի վանահայր Հայրապետի նամակը, հասցեագրված Չամիհից գյուղի քահանա Ստեփանոսին, ոես Վարդանին և ազդեցիկ տանուտերերին (ըստ հնագրական տվյալների շարադրված պետք է լինի ԺԶ. դարի սկզբներին): Տեր Հայրապետը մեծ ցանկութիւն ունի վանքի սեփականութիւնը դարձնելու այդ գյուղում գտնվող ինչ-որ պարտեղ: Իր այս ցանկութեան մասին նա գրում է պահանջի շեշտով, առանց շեղումների ու երկարաբանութեան, այսպես. «Ծս արշև ի ձեզ և ի ձեզանէ կու խնդրեմ, որ զէդ րաղչէդ տաք ի վանք՝ ի դուռն սուրբ յԱտոմի, յիշատակ ձեր և ձեր ննշեցելոց»: Գյուղի քահանային շահագրգռելու համար Հայրապետ վանահայրը խոստանում է նրան նվիրել իր մի Ավետարանը, որը որպես «ամանաթ» գտնվելիս է եղել քահանայի մոտ. «որ տիրութիւն անես և կանգնիս ու զմեր խնդրուածս կատարես, բաւ է»,— գրում է նա (Մատենադարան, ձեռ. № 6324, էջ 306բ):

1489 թվականին Արտամետում շարադրված մի հիշատակարանի առընթեր գտնվում է Դավիթ երեցի նվիրաբերական արձանագրութիւնը, իր ողջ ունեցվածքը Արտամետի Աստվածածնի վանքին նվիրաբերելու մասին: Այդ արձանագրութեան վերջում կան ուշադրութեան արժանի այսպիսի տողեր. «Եւ դարձեալ, աստուած զայն տանուէրն արհնէ, որ վերայ Աստուածածնի կենայ ու հոգ տանի. որ անհաւատ ու անօրէն մարդ շատ կան, որ յաստուծոյ չեն երկրնչեր. վասն որոյ պատճառ առնեն և այլ և այլ շար սերմանեն զկապած և զփակած ոխֆ» (Մատենադարան, ձեռ. № 5537, էջ 298ա—298բ):

«Կապած և փակած ոխֆ»-երը վանական հաստատութիւններից հետ խլելու հաճախակի փաստերը թելադրել են վանականներին նվիրաբերական ակտերը

փակել յոթնապատիկ անեծքի բանաձևերով, ուղղված այն անձնավորությունների դեմ, որոնք երբևէ կհամարձակվին վեճի բռնվել վանքի հետ և խլել նվիրարևրված այս կամ այն կալվածքը:

Սակայն շեն օգնել նույնիսկ այդ անեծքները և հաճախ, որևէ մեկի կողմից նվիրարևրված կալվածքը, կրկին գրավվել է նվիրատուի ազգականների կամ ժառանգների կողմից. մի հանգամանք, որ ըստ ինքյան կասկածի տակ է առնում նվիրաբերությունների կամովին լինելը:

Մանթանանք բնորոշ մի փաստի. 1489 թվականին աստուածասէր և բարեմիտ» ոմն քրիստոնյա Մարտիրոս, Արտամետի Կոռնկեց սուրբ Աստվածածնի վանքին «ոխֆ» է անում Զալիմելեքի կոչված արտը: «Ով որ այլայլէ, կամ հակառակէ, կամ դաւէ անէ՝ զպատիժն յաստուծոյ առցէ»,—գրված է այդ նվիրաբերության մասին մեզ արդեն ծանոթ հիշատակարանում (նույն տեղում, էջ 296բ):

Չնայած անեծքի կաշկանդիչ ուժին, որոշ ժամանակ անց, նույն արտը խլվում է վանքից: Առաջին նվիրաբերությունից 62 տարի հետո, 1551 թվականին, ոմն Եղիանբախշ, տեր Հովանես ու Քահար, և «զամենայն ազգատուհմն իւրեանց» նույն Զալիմելեքի կոչված արտը կրկին «ոխֆ» են անում նույն Կոռնկեց սուրբ Աստվածածնի վանքին (տե՛ս նույն տեղում):

Ասացինք, որ ԺԵ. դարի համար բնորոշ են վանքերին տրվող մանր նվիրաբերությունները: Սակայն սխալ կլինեք կարծել, որ այս շրջանում չէին լինում խոշոր կալվածքների, առանձին գյուղերի ու գյուղամասերի նվիրաբերություններ: Գանձասարի վանքը, օրինակ, հենց այս տարիներին Հասան-Ջալալյան ու Դոփյան իշխաններից ստացել է մի շարք գյուղեր: Ուշագրավ է սակայն այն, որ հայկական վանքերը կալվածքներ էին ստանում ոչ միայն հայ, այլև օտարազգի իշխողներից: «Պատմութիւն վասն Բողա խաչին» գրվածքի մեջ պատմվում է այսպիսի ուշագրավ դեպք. Վարադա վանքի վանականները 1451 թվականին բոխ բուխից պատրաստում են մի խաչ, որը, իբր, հրաշքներ է գործում: Այդ խաչի զորությունը, — ասված է պատմության մեջ, — բուժում են նաև տեղի քուրդ ամիրի անդամալուծ որդուն: Դրա դիմաց քուրդ ամիրը զզայն տեղն, ուրանօք ինքն բնակէր՝ շուրջանակի արտորէիւք՝ ետ սրբոյ վանիցն յիշատակ և վախմ արքունական նոմոսիւք և բազում իշխանացն այլազգեաց մատանեաւ կնքեալ անշնջելի յիշատակ, յորում այժմ կայ և վայելեն [յաշորդք սուրբ ուխտին Վարադայ: Եւ ոչ ոք կարէ իշխել հպիլ և կամ մերձենալ անդանօր անդաստանին, հերկել և կամ ցանել և կամ սերմանել առանց առաջնորդաց հրամանին, ո՛չ այլազգիք, ո՛չ քրիստոնեայք» (ԼՅՎ, էջ 89):

Մեծ ու հարուստ վանական հաստատությունները ձեռք էին բերում նոր կալվածքներ նաև զնումների ճանապարհով:

1463 թվականից հասել են մեզ Աղթամարի կաթողիկոսության տեղապահ ներսես եպիսկոպոսի երկու կոնդակների սևագրությունները: Դրանցից մեկում կոնդակագիրը խնդրում է իր թեմի հայերին նյութական օժանդակություն ցույց տալ «խախտեալ և սագերն թափեալ» սուրբ Խաչ վանքը վերաշինելու համար: Ավելի կարևոր բովանդակություն ունի մյուս կոնդակը. այստեղ ներսես եպիսկոպոսը հայտնում է, որ «զեաւղ մի կայր մաւո ի վանքս և խիստ նեղութիւն կու հասուցին վանացս» և որ «տէր զեաւղոյն ծախեց մեզ ի Ռ. (1000) թանկայ»:

Այդ հազար թանկայի կեսը՝ վանքը վճարել է գյուղի տիրոջը կանխիկ, իսկ մյուս կեսը վճարելու համար ներսես եպիսկոպոսը խնդրում է հավատացյալ-

ներին օժանդակել վանքին. «Նւ դուք, — դուստ է նա, — ձեր հոգոյդ համար և այս սուրբ եկեղեցեացս, թէ հոգոյ էք պահել և թէ էմայ (°)՝ տուք ի ձեռն դոցա (վանական ժողովարարների), որ բերեն» և այլն (Մատենադարան, Պատահականների հավաքածու, № 1449):

Այսպիսով, կիսով չափ դարձյալ աշխատավոր գյուղացիութեան հաշվին, Աղթամարը կամ նրան ենթակա վանքերից մեկը* 1463 թվականին տեր է դառնում մի նոր գյուղի:

Գրիգոր Տաթևացին իր «Քարոզգրքի» ամռան հատորում ունի այսպիսի ուշագրավ տողեր. «Այժմու քահանայապետք... պատճառանօք առնեն ընդ բանադրանօք և յետոյ մերկացուցանեն զժողովուրդն իւրեանց» (էջ 298): Այսինքն՝ որևէ շինծու պատրվակով բանադրում են այս կամ այն համայնքի բնակչությանը և վերացնում բանադրանքը միայն այն բանից հետո, երբ «մերկացնում»՝ թալանում են ժողովրդին:

Հայ բարձրաստիճան հոգևորականությունը մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում ևս չէր խորշում բանադրանքը շահույթի աղբյուր դարձնելուց: Այս մասին ք վկայում Աթանանց գյուղի բնակչությանը Ձաքարիա Գ կաթողիկոսի կարգապարտությանը տրված օրհնության գիրը, որը պատահամբ փրկվել է կորուստից, օգտագործվելով որպես Մատենադարանի № 5512 ձեռագրի պահպանակ:

Օրհնության այդ գրից տեղեկանում ենք, որ սուրբ Աստվածածնի անունով մի վանք Աթանանց գյուղում ունեցել է «խալի արտ», այսինքն վանքին նվիրված վարելահող: Սակայն տարիներ առաջ այդ վարելահողը խլվել է վանքից ու տրվել Կանօրինաց: Այդ իսկ պատճառով «առաջին սպասաւորքն սուրբ եկեղեցոյս՝ նախնիքն մեր՝ դիր անիծից և բանադրանաց գրել էին այն անիրաւ մարդկանց»: Անեծքի ու բանադրանքի այդ գիրը մնացած է եղել գյուղի վրա մինչև ռես Բաղշայի ժամանակ (թվարկվում են նաև Բաղշայի ժամանակակից «գեղի տանուտէրքը»), երբ «սոքա ամենեքեան միաբան վառեցան ի սէրն Քրիստոսի և ի սուրբ Աստուածածնին, և զայն արտն խաղ (իմա՛ հախ) ու մուլք տըւին Աստուածածնին. և զայն առաջին անիծիցն թուղթն պատառեցին և զանէծքն ի յաւրհանութիւն փոխեցին»: Օրհնության գրի մեջ անեծքի սարսուռ ազդող խոսքեր են ուղղված բոլոր նրանց հասցեին, ովքեր երբևէ կհամարձակվեն այդ վարելահողը կրկին անգամ խլել եկեղեցուց:

ԺՆ. դարում ընդհանրապես և դարի վերջին տասնամյակներում մասնավորապես, մեծ ծավալ է ստանում աշխատավոր ժողովրդի գաղթն ու փախուստը հայրենի երկրից դուրս:

Ապարանից սուրբ Նշանի վանքում 1497—1507 թթ. շարադրված մի կոնդակում** , որը հասցեագրված է Կթանից գյուղի քահանաներին, այդ մասին գրված է. «Գիտացիք, որ անտէնքն կու նեղացուցեն դերիստոնայքս սուտ պատճառաւ, կու թողուն զտունն, զարտն ու զայգին և զայլ ապրանքն ու փախին»:

* Ներսես եպիսկոպոսի կոնդակում հիշատակվում են սուրբ Աստվածածին, Մալնապատի սուրբ Կարապետ: սուրբ Գրիգոր և սուրբ Խաչ անուններով սրբութունները: Դժվար է որոշել զյուրը Աղթամարի սուրբ Խաչ վանքի համար է գնվել, թե՛ վերը հիշված վանքերից մեկ ուրիշի:

** Կոնդակի մերձավոր ժամանակը որոշվում է այնտեղ հիշատակված Ատոմ կաթողիկոսի անունով, որը աղբյուրներում հիշված է հենց 1497—1507 թվականներին:

Նշելով այս տխուր իրողութիւնը կոնդակի հեղինակները անիծում են բուրնարանց, ովքեր տեր են կանգնում գյուղից փախածների մէջին: Քննչ ի յայս դիրս և յԱւետարանս աւրհնութիւն կայ,—գրված է այնտեղ,—ի վերայ այն մարդոյն, որ այլ անոր (փախչողի) մէջին տիրութիւն չէնէ...: Ով որ ոչ լսէ և զայս առնէ՝ նայ Ձէ. (7) պատիճ պատուհասն ի վերայ Կայենի երեր՝ նայ առնու... աստէնս մարմնով անիծած և անդէն տանջի ի դառն դժոխքն ի սատանայէ, ամէն» (Մատենադարան, ձեռ. № 7757, էջ 1ա):

Առաջին հայացքից դժվար է լինում ըմբռնել կոնդակի իմաստը: Շատերը թողել են իրենց ողջ ունեցվածքը՝ տունը, արտն ու այգին, և փախել այլ աշխարհ: Արդ, ինչո՞ւ են Ապարանից վանքի կրօնավորները արգելում համագյուղացիներին տեր կանգնել անտեր ու անժառանգ մնացած այդ մէջերին: Մեզ թվում է, թե ուրիշներին արգելելով վանքը իրեն էր վերապահում այդ կալվածքների սեփականումն ու օգտագործումը, ելնելով հայ եկեղեցական կանոններով սրբագործված այն սկզբունքից, ըստ որի անժառանգ մնացածների գույքը պատկանում է եկեղեցուն: «Եւ այս է, զոր կարգեալ է Հայաստան եկեղեցիս, զի մեռելոյն ինչքն քահանային է»,— գրել է այդ մասին Մատթեոս Զուղայեցիին («Բժ զխոյն Ղուկասու հաւաքումն բանից», Մատենադարան, ձեռ. № 5232, էջ 76ա):

Այսպիսով, պետք է ենթադրել, որ վանական որոշ հաստատութիւններ ձգտում էին ընդարձակել իրենց կալվածքները նաև իշխողների բռնութիւններից ու կամայականութիւններից այլ երկրներ գաղթող գյուղացիների հողն ու այգին սեփականելու ճանապարհով:

Վանական հաստատութիւնները, ինչպես և առանձին հոգևորականներ զբաղվում էին նաև վաշխառուական գործարքներով, տոկոսով փոխ էին տալիս կարիքավորներին և այլն*:

Անշուշտ, պարտապանների հիմնական մասը հարկերի ծանրութեան տակ կքած գյուղացիութիւնն էր: Եվ որոշ վանական հաստատութիւններ, ինչպես կարելի է եզրակացնել ԺԶ. դարից մեզ հասած մեծարժեք մի փաստաթղթից, փորձում էին ընդարձակել իրենց հողակտորները նաև ի հաշիվ պարտապան գյուղացիների: Մանոթանանք այդ փաստաթղթի կարևոր մասի հետ.

«Աստուած օրհնէ զԳանձակ գեղ, որ միաբան մի խորհուրդ եղեն և տուին զՌստակիսի գերեզմանաց արտն անշինջ յիշատակ հոգոյ իւրեանց և ննշեցելոց, եթէ մելիք, եթէ համբայ, եթէ մեծ, եթէ փոքր՝ ամենեքեան տւին: ԻՅ. (25) Ղուռուշ կայր ընդ գեղն ի վերայ արտի տիրոջն. մեք գեղով ողջ միաբան

* Ձեռքի ասկ ունենք ԺԶ. դարի առաջին տասնամյակներից երկու մուրհակ, որոնցում որպէս փոխատուներ հանդես են գալիս կրօնավորներ: Նկատի ունենալով, որ այդ կարգի միջնադարյան փաստաթղթերից հայտնի են միայն եզակի օրինակներ, ավելորդ չենք համարում ստորև մեջ բերել այդ մուրհակները.

1. Գրված է, հավանաբար, Երզնկայում 1504 թվականին. «Ի թվականին Զ. և ԾԳ. Ես Յոհան արեղայս առի Ժ. (10) կարմիր փող ի Սարգիս վարդապետէն ի փոխ, և զգիրքս զբաւ զբի առ նայ, մինչև զփողերն տանք և զգիրքս առնունք: Տէր Յովանիսի վկայութեամբ զրեցաւ գիրս հոկտեմբերի Ե. (7)» (ձեռ. № 4834, էջ 58ա):

2. Գրված է Ամիթում, 1536 թվականին.

«Ի թվին ԶԵԵ., մարտի ԻԳ. ես Մաղաքիս վարդապետս ի յԱմիթ ԻԶ. (26) սուլթանիս ֆլորի տուի ի Յարբերգու խոճա Շահրուզն, վկայութեամբ տէր Ներսէս աւագբեցուն, և խոճա Սահակին, և խոճա Սարխոշին, և տէր Եղիին, և աստուած ի վերայ ամենայնի վկա» (ձեռ. № 5353, էջ 1ա):

տւինք թումայ սուրբ Առաքելոյն յիշատակ անջինչ և անհակառակ...» (Մատենադարան, ձեռ. № 4868, էջ 320բ)։

Վանքերից շատերը, ավելի ճիշտ նրանց մեծամասնութիւնը, հողագործութիւնից ու այգեգործութիւնից բացի, զբաղվել են նաև անասնապահութեամբ, ինչպես և ունեցել են ջրաղացներ, ձիթհաններ, խանութներ ու եկամտաբեր այլ հաստատութիւններ։

Վանքերի տնտեսական գործունեութեան այս բնագավառների մասին ևս հիշատակարաններն ու նվիրաբերական արձանագրութիւնները կարևոր տվյալներ են պահպանել։

Այսպես, ԺԾ.—ԺՁ. դարի գրչութեամբ հասել է մեզ թումայ եպիսկոպոսի դրութիւնը Դատվանում ինչ-որ վանք վերաշինելու և վանական քայքայված տնտեսութիւնը վերականգնելու մասին։ Աղձատված այգ գրութիւնը մեծ դրժվարութեամբ հնարավոր է լինում վերծանել այսպես.

«Ես թումայ եպիսկոպոսս |||նք|||ք||| տօյար (գուցե պետք է կարդալ «տաւար») մի չկէր Դատվան, տուն մի շէն չկէր. շինեց[ի] փաղախ ու մարագ ու սրահ ու բակեր, պտ[հ]գուկա. (°) գնեցի, Ճ. (100) գլուխ ոչխար ի դրուց բերի, գութան կապեցի Գ. (3), խոփ ու ձեւիչ Գ. (3), խարաարի խոփ Զ. (6), Գ. (3) նոր բախ, կացին Բ. (2), լոզ Գ. (3), ուրագ ||| ալիչ ու շամփուր Ե. (5), պղինձ Զ. (6), եզքն ԺԴ. (14), կովերն Ը. (8)» (Լենինգրադի Սալտիկով-Շչեդրինի անվան գրադարանի ձեռագր. բաժին, Խ. Ը. № 39 ձեռագիր, էջ ա)։

Թումայ եպիսկոպոսը վերականգնում է Դատվանի վանքի տնտեսութիւնը ավերակների վրա, երբ այնտեղ նույնիսկ «տուն մի ի շէն չկէր»։ Չնայած դրան, հենց սկզբից եպիսկոպոսին հաջողվում է վանքի համար ձեռք բերել 100 գլուխ ոչխար, 8 կով, 14 եզ և անհրաժեշտ քանակութեամբ գյուղատնտեսական գործիքներ։

Որ երկրագործութեան զուգընթաց վանական տնտեսութիւնները զբաղվում էին նաև անասնապահութեամբ երևում է նաև այլ փաստաթղթից. 1498 թվականին ոմն Դավիթ Երեց Արտամետի Կոռնկաց սուրբ Աստվածածնի վանքին նվիրում է իր ողջ ունեցվածքը՝ իր «կայ ու չկէն»։ Նվիրաբերութիւնը կատարվում է Արտամետ ու Չվրստան գյուղերի համայնքի բոլոր անդամների վկայութեամբ։ Այդ կապակցութեամբ շարադրված գրութեան մեջ, ի թիվս նվիրաբերված շարժական ու անշարժ այլ գույքերի, հիշատակված են նաև խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ. «ոչխար՝ թէ մէկ է, թէ հարիւր է, գտաւար՝ թէ մէկ է, թէ Ծ. (50), թէ ջուլ է, թէ ջվալ է, թէ տուն է, թէ տեղ է, թէ գուռ է, թէ դուրս է, թէ խոփ է, թէ ձեւիչ է, թէ բախ է, թէ փայտատ է, թէ զինչ և իցէ՝ Ռ. (1000)-էն մինչև ի մէկ, մէկէն մինչև ի հազար ոխֆ եմ արեր ի դուռն Կոռնկաց սուրբ Աստածածնին» (Մատենադարան, ձեռ. № 5537, էջ 298ա)։

Վանական տնտեսութիւնների մասին մեր գիտելիքները փոքր ինչ հարստանում են նաև այն հիշատակարանների տվյալներով, որոնցում, այս կամ այն կապակցութեամբ, վանքի միաբաններից հետո, թվարկվում են նաև վանքի տնտեսն ու բոլոր գործավորները, իրենց զբաղմունքի բնագավառներով։ Մանրթանանք այդ կարգի հիշատակարաններից երկուսի խնդրի լուսաբանմանը նպաստող հատվածների հետ։

Լիմ կղզում 1421 թվականին շարադրված մի հիշատակարանում «գամե-նայն գործատրք դրան սուրբ եկեղեցւոյ»-ի շարքում հանդիպում ենք տնտեսին, մաճկալին և հովվին (ԺԾ. դարի հշտկ., Ա, էջ 254)։ Գրիգոր Լուսա-

վորչի գերեզման կոչվող վանքում հիշատակված են ստնտեսք և հովիւք և իշա-
վարք և լծուարք և այլ աշխատաւորք» (Լ. Փիրղալեմյան, Նօտարք հայոց, էջ
91—92):

Մատթեոս Զուղայեցիին հնարավորութիւն է տալիս պարզելու նաև ռայլ
աշխատաւորք»-ի ինչ լինելը. նա թվարկում է վանքերում հետևյալ պարտակա-
նութիւններն ունեցող գործավորներին՝ ռա. աղօնարար, բ. եփող ապրին,
գ. թխող հացին, գ. փայտաբերն, ե. ջրրերն, զ. բաժանողն, է. հոգացողն զհաց
և զըմպելի և զվաճառ» (Մատենադարան, ձեռ. № 1402, էջ 162ր):

Այս և լրացուցիչ այլ տվյալների հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ
վանքերը իրենց կալվածքները մշակում էին, հիմնականում, իրենք, այդ նպա-
տակով պահելով անհրաժեշտ քանակութեամբ քաշող անասուններ (եզներ ու
ղոմեշներ)*, ինչպես նաև ունենալով գյուղատնտեսական անհրաժեշտ գործիք-
ներ (գութան, խոփ, ձևիչ, բահ, կացին, փայտատ, մանգաղ, լոզ—կեռ դանակ
և այլն):

Վանական տնտեսութիւնների վրա աշխատում էին «վանից գործաւորնե-
րը», որոնք, գերազանցապես, վարձկան մշակներ էին: Սակայն այն վանքերը,
որոնք ունեին սեփական գյուղեր, օգտագործում էին նաև այդ գյուղերի բնա-
կիչների կոռային աշխատանքը: Այս մասին ԺԾ. դարից ուղղակի վկայու-
թիւններ չեն պահպանվել, բայց կան տվյալներ հետագա դարերից: Այսպես,
ԺԷ. դարում, հին տրադիցիաների հիման վրա Տաթևում գրանցված «Նուա-
վարն, այսինքն վանքական դիւղօրէից հողոց տասանորդքն» արժեքավոր ցու-
ցակում, Տաթև, Սվարանց, Աղանց, Տանձատափ և վանքապատկան մյուս գյու-
ղերի բնակիչների վանքի նկատմամբ ունեցած պարտավորութիւնների շարքում
ամեն անգամ նշվում է նաև հետևյալը. «Գլխալին, բոլոր գեղովն» պարտավոր
են ամեն տարի, առանց վարձատրութեան «մէկ օր վարեն, Բ. օր (կամ Գ. օր)
հունձ անեն, և մէկ օր ալ ջառ անեն ինչ բան որ լինի, և մէկ օր եղնարածքն
վանքիս համար խոտ հարեն» (Մատենադարան, ձեռ. № 6271, էջ 678):

Վանական հաստատութիւնները հաճույքով երկնավոր տիրոջ առջև բարե-
խոսում էին նաև այն մարդկանց և նրանց մերձավորների հոգիների փրկութեան
համար, որոնք կամովին ստանձնելով այս կամ այն պարտավորութիւնը,
նպաստում էին վանական տնտեսութիւններում տարվող աշխատանքներին:
Այդպիսի մեկն էր ուստա խալիֆը, որը ԺԾ. դարի անթվական մի արձանագրու-
թեան տվյալներով. «յամէն տարի Բ. (2) գութան է տուէր սուրբ Վարդանայ»
(Մատենադարան, ձեռ. № 1524, էջ 921ր):

Վերը բերված փաստերը իրավունք են տալիս եզրակացնելու, որ վանքերի
մեծագույն մասը, եթե ոչ բոլորը, իրենց պատկանող կալվածքների մի մասը
մշակում էին սեփական միջոցներով: Վանական տնտեսութիւնների գոյութիւն-
ը արդյունավետ կլինէր, անշուշտ, այն դեպքում, երբ տվյալ վանական հաս-
տատութիւնը վանքի շրջակայքում ունենար համեմատաբար ընդարձակ տա-
րածութեամբ վարելահողեր: Իսկ երբ վանքը այլևայլ ճանապարհներով ձեռք էր
բերած լինում տարբեր և միմյանցից հեռու գտնվող գյուղերում առանձին ար-

* 1457 թվականին Թովմա առաքելի վանքի վանահայր Աբրահամը, «աջնամբիւրի
փարէն» ամբողջովին իր վանքի պեղքերի համար ձախսելու արտոնութիւն ստանալու
նպատակով Աղթամարի վանքին տալիս է չորս եզ ու չորս գոմեշ (Ղ. Փիրղալեմյան, Նօ-
տարք հայոց, էջ 186—187): Պետք է ենթադրել, ուրեմն, որ և՛ Աղթամարի, և՛ Թովմա
առաքելի վանքերի քաշող անասունները հաշվվում էին տասնյակներով:

տներ, խոտհունձներ, այգիներ ու այլ կալվածքներ. այդ դեպքում բնական է ենթադրել, որ դրանք մշակվում էին ոչ թե վանքի կողմից, վանքապատկան անասուններով ու գործիքներով, այլ տարրեր պայմաններով՝ վարձակալման էին հանձնվում այդ կալվածքի գտնված վայրի բնակիչներին: Վարձակալութան կարող էին տրվել նաև վանքապատկան մասսիվ ու ընդարձակ հողամասերը այնպես ինչպես, ըստ երևույթին, այդ կատարում էր Վարադա վանքը, եթե դատելու լինենք «Պատմութիւն բողա խաչին» մեղ արդեն ծանոթ գրվածքից: Վերհիշենք. այնտեղ ասված էր, որ ոմն քուրդ ամիր «զայն տեղն ուրանօր ինքն բնակէր՝ շուրջանակի արտորէիք» նվիրել է Վարադա վանքին, և որ «ոչ ոք կարէ իշխել հայիլ և կամ մերձենալ անդանօր անդաստանին, հերկել և կամ ցանել և կամ սերմանել առանց առաջնորդաց հրամանին, ոչ այլազգիք և ոչ քրիստոնեայք»:

Պետք է ենթադրել, ուրեմն, որ վանքի անդաստանը հերկել, ցանել կամ սերմանել ցանկացողներին այդ բանը թույլատրվում էր «առաջնորդաց հրամանով», բնականաբար, արդյունքի զգալի մասը վանքին տալու պայմանով:

Յավոք, վանքապատկան կալվածքների մշակման պայմանների, գյուղացիների պարտավորությունների և հարակից այլ հարցերի լուսաբանման համար, առայժմ ուշադրության քիչ թե շատ արժանի տվյալներ չկան, ուստի վաղաժամ է խորանալ այդ բնագավառում:

Վանքերի տնտեսական գործունեության մասին մեր խոսքն ավարտելուց առաջ նշենք նաև, որ նրանցից շատերը ունեին ջրաղացներ, ձիթհանքեր ու եկամտաբեր այլ հաստատություններ:

Նոր Ջուղայի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուի № 481 ավետարանում պահպանվել է 1442 թվականին գրանցված մի փաստաթուղթ այն մասին, որ Ֆրա Պետրոս Սալիթաղեցին, ոմն Մխիթարի որդի Խորշահին պատկանող հողում կառուցել է ջրաղաց. «զամենայն պիտոյքն, այսինքն՝ զքարն, զցիցն, զնան և զայլ ամենայն փայտերն, որ ի պէտք է շինութեանն, զամենայն մեք պատրաստեցինք»,—գրում է Ֆրա Պետրոսը, պայմանով, որ ջրաղացի երկու բաժինը պատկանի վանքին իսկ մեկ բաժինը՝ Խորշահին:

Արքեպիսկոպոսի միաբանների շարքում 1470 թվականին հիշատակվում է նաև ջրաղացպան Մկրտիչը (հշտկ. № 386, էջ 303), ուստի ջրաղաց է ունեցել նաև այդ վանքը:

Խառաբաստի վանքը ԺԾ. դարի առաջին կեսին երկու ակ ջրաղաց ունեւ Բոլորամարդ գյուղում և երկու ջրաղաց՝ Խառաբաստում (Ղ. Փիրզալեմյան, Նօտարք հայոց, էջ 31—32):

Լալա-Միրանշահի 1481 թվականի հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Աղթամարը և այլ եկեղեցիներ ունեցել են ձիթաղացներ: Դրանցից գանձվող հարկը (խարճը) բաշխվել է եկեղեցիներին որպես ձիթագին (Մատենադարան, ձեռ. № 5333, էջ 334ա):

Վանի սուրբ Վարդան եկեղեցու ձեռագրերից մեկում ԺԾ. դարում կատարված մի արձանագրության մեջ կարդում ենք, «Դարձեալ, յիշեցէք ի Քրիստոս զՂուպաղսզն, որ զձիթաղացն ռիսվ էրետ սուրբ Վարդանայ, ու քանի չի շինած՝ յամէն տարի Ի. (20) դիտր ձէթ տայ» (Մատենադարան, ձեռ. № 1524, էջ 37ա): Պարզ է, ուրեմն, որ ձիթաղաց պետք է ունենար նաև այդ եկեղեցին:

1648 թվականի նվիրաբերական մի արձանագրության մեջ խոսվում է այն մասին, որ Սարգիս դարբինը նվիրել է Լիմ կղզու սուրբ Գեորգ վանքին իր դար-

րընի սալը (Մատենադարան, ձեռ. № 4690, էջ 646ա), Այս սովյալը իրավունք է տալիս եզրակացնելու, որ որոշ վանքերի կից եղել են նաև գործատներ, ավյալ դեպքում՝ դարբնոց:

Տարբեր դարերից սովյալներ ունենք նաև վանքերին պատկանող խանութների մասին: Այսպես, օրինակ, 1565 թվականին վանքի խոշոր վաճառական ու վաշխառու՝ Մելիք Ղուլիշանը Տիրամոր եկեղեցուն է նվիրել «գութան մի յիւր ղութաներացն» (Մատենադարան, ձեռ. № 4515, էջ 292) և այլն, և այլն:

Այսպիսով, հայկական վանական հաստատությունները մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում զդալի տնտեսական ուժ էին ներկայացնում. նրանք ոչ միայն շարունակում էին պահել իրենց ձեռքում շարժական ու անշարժ մեծաքանակ կալվածքներ, այլև օգնության ձեռք էին կարկառում և իրենց շվաքի տակ պատասպարում երբեմնի հզոր հայ ֆեոդալական տների մասնատված և ուժասպառ շառավիղներին: Ինքնուրույն պետականությունից զուրկ հայ ժողովրդի կյանքում նրանց, ինչպես տեսանք, վիճակված էր կատարել նաև աշխարհիկ որոշ ֆունկցիաներ:

Դ

Հայ եկեղեցին, ինչպես նախորդ դարերում, այնպես էլ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում, շարունակում էր կիրառել դատական իր ֆունկցիան: Ինչպես մահմեդական բարձրաստիճան հոգևորականությունը՝ մահմեդական հպատակների նկատմամբ, այնպես էլ հայ հոգևորականությունը՝ հայերի նկատմամբ իրավասու էր դատական վճիռներ կայացնելու քաղաքացիական դատական ատյաններին ենթակա ամեն կարգի հարցերում (ժառանգական վեճեր, ամուսնալուծություն և այլն): Նույնիսկ քրեական բնույթի փոքր զանցանքները, որոնք վերաբերելով հայ համայնքների ներքին կյանքին՝ չէին շոշափում պետության շահերը, քննարկվում ու լուծում էին ստանում հայ եկեղեցու զատական ատյաններում:

Հայ կաթողիկոսների կողմից եկեղեցական տուրքեր գանձելու նպատակով ամեն տարի թեմերն ուղարկվող նվիրակները, ինչպես նշված է Զաքարիա կաթողիկոսի 1462 թվականի մի կոնդակի մեջ, իրավունք էին ստանում «հրամանաւ և իշխանութեամբ ի մեր (կաթողիկոսի) անձի տեղ կապել և արձակել, իրաւունս և դատաստանս սունել» և այլն (էջ 174, տողատակ): Դատական վեճեր հարթում էին, սակայն, ոչ միայն կաթողիկոսական նվիրակները, այլև ամեն մի շրջանի կենտրոնական վանական հաստատության հեղինակավոր վարդապետները, որոնք վճիռներ էին կայացնում հայ եկեղեցական «կանոնագրքի», Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի», ինչպես նաև սովորութային իրավունքի նորմերին համապատասխան:

1408—1411 թվականներին, Քաշբերունիքի բնակավայրերից մեկում վեճ է ծագում հանգուցյալ կարապետ քահանայի որդիների միջև, հոր թողած ժառանգության, հատկապես ձեռագիր Ավետարանի ու Շարակնոցի բաժանման կապակցութեամբ. «Եւ անգաւ աղաղակ և աղմոնք ի մէջս իւրեանց վասն Աւետարանիս և Շարակնոցիս»,—գրված է այդ մասին շարադրված հիշատակարանում: Վեճը հարթելու համար Մեծոփա վանքից գալիս են նշանավոր վարդապետներ Թուման և Հովհաննեսը: Նրանք բաժանում են ռեզանդան ինչ որ կայր՝ երեք բաժին: Վիճելի Ավետարանը վարդապետների որոշմամբ տրվում է Հայ-

րապետ եղբորը, իսկ 'Շարականոցը՝ Ղազարին (տե՛ս ժԵ. դարի հշտկ., Ա, էջ 125):

Հայ հոգևորականության դատական ֆունկցիան ավելի ցայտուն երևում է Գրիգոր Մերենց խլաթեցու (մհ. 1425 թ.) մի նամակից, որի բարձրաստիճան հասցեատիրոջ անունը, դժբախտաբար, չի պահպանվել:

Նամակադիր Գրիգոր Մերենցը տեղեկացնում է, որ ոմն Ղազար* լուր է տվել իրեն, թե հասցեատերը դժոխհոթյուն է հայտնել այն կապակցությամբ, որ «մարդիկք ի մեղանէ ստրաին և ի դատին անկանին և քէպին յիշեն», այսինքն՝ շատերը, անբավական մնալով խոտաբաստի վանքի վաղդապետների դատական որոշումներից, խորշում են վանական դատարաններից և դիմում մահմեդական դատական ատյաններին:

«Մեր օրէնքս այս է, — դրում է խլաթեցին, — թէ հարսին զարդերն ու բաժինքն է, թէ փեսային, թէ տղայ եղեալ է ի միջին՝ այն ամենայն տղային է, և թէ տղաւ չէ եղեալ ի մէջ՝ ուրան է զայն՝ գնացելոյ հողին հողան, Եւ թէ այլ մնայ՝ փեսային հօր տուածն յիւր տէրն դառնայ և աղջկայ հօր տուածն՝ յիւր տէրն դառնայ, ապա կերածն ու մաշածն չգայ յիշումն: Մեր առաջնորդաց հրամանքն այս է, և որ ռապի չլինի՝ մասն ու բաժին ընդ անհասասն դիցէ, և դուք որչ լերուք ի տէր տատուծով» (Մատենադարան, ձեռ. № 8076, էջ 74ր):

Այս կարևոր նամակը ոչ միայն հաստատում է այլ աղբյուրներից ևս հայտնի իրողությունը՝ հայ հպատակների քաղաքացիական դատական գործերը հայ հոգևորականության կողմից տնօրինվելու մասին, այլև հնարավորություն է տալիս պարզելու, որ Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը» իրոք գործածության մեջ է եղել միջնադարյան Հայաստանում: «Մեր առաջնորդաց հրամանքս այս է» խոսքերով, մեծ հավանականությամբ Գրիգոր Մերենցը ակնարկում է Գոշի «Դատաստանագիրքի» առաջին մասի ՃԻԱ. կանոնը՝ «Յաղագս դատաստանաց առնակնոջ մահուան և անդրէն դառնալոյ բաժնի նորա, որ կոչի պոռլագք»: Այդ կանոնում Գոշն ուղղակի ասում է, որ այգ հարցում հայկական սովորույթը տարբերվում է մահմեդական ու հունական սովորույթից, այդ իսկ պատճառով պատշաճ է համարում կնոջ մահվան դեպքում, «թէ մնացէ զաւակ՝ հոգասցի հոգւոյ նորա պէտք եւ մնացեալն զաւակին լիցին: Իսկ եթէ զաւակ չիցէ մնացեալ... դարձցի անդրէն բաժինն ի ձեռս ծնողացն կամ եղբարցն նորա. եւ ըստ նորին պատուիրելոյ հոգասցին զհոգի գիտութեամբն առնն, եւ որ սակաւ մնայ նոցա լիցի... (Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք հայոց, Վաղարշապատ, 1880, էջ 289—290):

Զի կարելի կասկածել, որ հայ եկեղեցին, ունենալով դատական ինքնավարություն, նշանակալից դեր էր կատարում ժողովրդի կողմից դարերի ընթացքում մշակված սովորույթների ու իրավական պատկերացումների պահպանման գործում, իսկ այս վերջին հանգամանքը, իր հերթին, կարևոր լծակներից մեկն էր հայ ժողովրդի ինքնագիտակցության պահպանման և օտար նվաճողներին դիմագրավելու գործում:

Մեծ էր վանական հաստատությունների դերը նաև ուսումնական գործում,

* Հավանաբար Մեծոփտ վանքի միաբան Ղազար կրոնավորն է, որի մասին տվյալներ կան 1410—1435 թթ. Մեծոփա վանքում շարադրված մի քանի երգատակարաններում (տե՛ս ժԵ. դարի հշտկ., Ա, էջ 104, 451, 454): Եթե ճիշտ է այս ենթադրությունը, ապա կարելի է, թերևս, նամակը հասցեագրված համարել Թովմա Մեծոփեցուն:

ինչպես նաև անցյալում ստեղծված գրական ու պատմական հուշարձանների՝ ձեռագիր մատյանների պահպանման և ընդօրինակությունների միջոցով բազմացնելու բնագավառում:

Հրատարակվող հիշատակարանների գրչության վայրերի ցանկը ըստ ինքյան պարզաբանում է, թե ո՛ր շրջաններում և ի՛նչ կենտրոններում էին հիմնականում շարունակվում ձեռագրերի ընդօրինակման մեծ ծախսեր ու ջանքեր պահանջող աշխատանքները: Նշենք միայն, որ ԺՄ. դարի երկրորդ հիսնամյակի անընդհատ արշավանքների ու պատերազմների և բնական արհավիրքների տարիներից մեզ հասած հարյուրավոր ձեռագրերը ինքնին վկայական են հայ ժողովրդի գրասիրության ու կուլտուրական գործունեության անկտրում ծարավի:

Անհրաժեշտ տնտեսական ու քաղաքական պայմանների բացակայությամբ պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ ԺՄ. դարի երկրորդ հիսնամյակում Հայաստանում չկային Գլաձորի կամ Տաթևի համբավավոր համալսարանների նման ուսումնական ու կուլտուրական խոշոր կենտրոններ: Սակայն Հայաստանի տարբեր շրջաններում մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում ևս գոյություն ունեին տարրական ու բարձրագույն տիպի ուսումնական հաստատություններ, որոնք զգալի դեր էին կատարում հայ եկեղեցու համար բանիմաց ու գրագետ վարդապետական կազմեր պատրաստելու գործում:

Ամենանշանավոր ուսումնական հաստատությունը այս տարիներին, անշուշտ, Դանիել վարդապետի* աշակերտ՝ Հովհաննես րաբունապետ Համշենցու գլխավորած համալսարանն էր՝ Սեպուհ լեռան Ավագ վանքում, ապա՝ նրա մոտակայքում գտնվող Կապուսի վանքում:

Այս համալսարանի մասին մեզ հայտնի հնագույն տեղեկությունը գտնում ենք Ստեփանոս գրչի կողմից 1463 թվականին Ավագ վանքում շարադրված հիշատակարանում, ուր գրված է. «...այլ և համարէն եղբարցս մերոց սրբազանից, որք հաւաքեալ կան յայսմ համալսարանիս՝ ի վանքս Աւաք, առ ոտս առատաշնորհ երջանիկ րաբունապետիս (Յովհաննիսի) և երկուս դասագլխացս՝ տէր Աբրահամիս և տէր Մարգարէիս»: Հիշատակարանի շարունակության մեջ այս Աբրահամը կոչվում է անհաղթ փիլիսոփա և համարվում սեկիզբն և պատճառ դասատանս»:

Նույն գրիչը կարևոր տվյալներ է հաղորդում Ավագ վանքի համալսարանի մասին նաև հաշորդ՝ 1464 թվականին, Դիոնիսիոս Արիոպագացու աշխատությունների իր ընդօրինակած ժողովածուի հիշատակարանում: Պարզվում է, որ Համշենցի րաբունապետի շուրջը «յայս լսարանիս՝ ի վանքս Աւագ» հավաքված են եղել «անձինք Լ. (30), արք պարկեշտք և գովելիք»: Դրվատանքի ջերմ խոսքեր ուղղելով «քաջ րաբունի» Հովհաննեսի հասցեին, Ստեփանոսը յի մոռանում հիշատակել նաև նրա աջակից Աստվածատուր վարդապետ Զերմացուն:

«Որ ջերմեռանդ սիրով վառի
Ի շինութիւն այս սուրբ ուխտի»:

Չեն մոռացվում նաև գրչի աշակերտակիցները. հանվանե հիշատակվում են նրանցից շատերը (հշտկ. № 256, էջ 207—208):

* Այս Դանիել վարդապետն եղել է Գրիգոր Տաթևացու աշակերտներից:

Որոշ չէ, թե մինչև ո՞ր թվականն է Հովհաննես Համշեցին դասավանդել Ավագ վանքում. գիտենք միայն, որ 1489 թվականին արդեն նրա գլխավորած ուսումնական հաստատութիւնը Ավագ վանքից փոխադրված է եղել Կապուսի կոշվող սուրբ Հակոբի վանքը:

Համալսարանի հռչակը տարածված էր Հայաստանի արևմտյան բոլոր նահանգներում և հայկական գաղթավայրերում: Համշենցու մոտ ուսանում էին կաֆայեցիներ, տրապիզոնցիներ, տիվրիկցիներ, դարանաղցիներ, սերաստացիներ, հաղպատցիներ և այլ վայրերից եկած ուսանողներ: 1489 թվականին Տարոնի Գլակա վանքի սաներից ոմն Գրիգոր հայտնում է, որ «առի զհամբաւ Յովհաննէս քաջ ռաբունապետին, որ է աշխարհաւ Համշենցի, ի թագաւորական ազդէ, եթէ նստեալ կայ ի գաւառն Եկեղեաց, ի դրունս սուրբ Յակոբին, և ունի աշակերտք բաղում, և ուսուցանէ հանգոյն նախկին վարդապետաց»: Տեղեկանալով այդ մասին Գրիգոր Տարոնացին, ինչպես ինքն է ասում, «յուզի անկեալ եկա և մտի ի համալսարանս նորա և նստա ի յունկնդրութիւն աստուծային իմաստութեան, զոր արըստարէ պատմէր հոգովն սրբով և տպաւորէր ի միտս աշակերտացն»:

Հովհաննես Համշենցին վախճանվեց 1497 թվականին, Կապուսի վանքում, մինչև իր կյանքի վերջին օրերը ղեկավարելով համբավավոր համալսարանը:

1463—1497 թվականների ընթացքում Եկեղյաց գավառի Ավագ և Կապուսի վանքերում ընդօրինակված ձեռագրերի հիշատակարաններում Հովհաննես Համշենցու և նրա գլխավորած համալսարանի մասին շատ է խոսվում: Մի շարք հիշատակագիրներ Հովհաննեսին վերագրում են ազնվական ծագում, համարելով նրան «ի թագաւորական ազգէ» (օրինակ՝ Մատենադարան, ձեռ. № 55, էջ 161ա) կամ «պարոն-որդի» (հշտկ. № 256, էջ 207): Կարելի է ենթադրել, որ նա սերվել է հայ ֆեոդալական այն ընտանիքներից, որի ներկայացուցիչները ԺԵ դարի առաջին կիսում իշխում էին Համշենում, որպես կիսանկախ տիրակալներ*:

Ի՞նչ գիտելիքներ էր հաղորդում իր ունկնգիրներին Հովհաննես Համշենցին, ստույգ չգիտենք: Նրա աշակերտներից մեկը՝ Մաղաքիա Բերդակեցին, 1494 թվականին շարադրած չափածո հիշատակարանում, իր ուսուցչին մեծարում է այսպիսի խոսքերով.

«Սա լոյս ծագի մէջ աշխարհի,
Լուսաւորող սա համայնի՝
Հայոց տառապեալ ազգի,
Ուսուցանող սա միշտ լինի
Ի տուէ և ի գիշերի:
Զխրթնածածուկ բանս մատենի
Յայտնէ մանկանցս Սիրովնի,
Զբանս առնու սա ի մտի
Իբր կերակուր ի բերանի.
Մասկէ ծամէ ի խորհրդի

* Այս ընտանիքից ցարդ հայտնի են հետևյալ իշխանները՝ Առարել (հիշված 1406—1422 թթ.). Դավիթ (հիշված 1425—1440 թթ.) և Վարդ (հիշված 1440 թ.): Սրանց մասին տե՛ս «ԺԵ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Ա, Առաջաբան, էջ XLVIII—L:

Կակղցէ զիմաստ բանի,
Հնու ի միտս յտողաց՝
Աշակերտացն որպէս տգի»

(Մատենադարան, ձեռ. № 620, էջ 298ա)։

Թե ինչպիսի՞ գրքերի խրթնածածուկ իմաստներն էին պարզաբանվում Հովհաննես Համշենցու կողմից, հնարավոր է լինում որոշել հենց նրա աշակերտների ընդօրինակած ձեռագրերով. դրանք են Գրիգոր Նյուսացու (Մատենադարան, ձեռ. № 620), Գրիգոր Նաղիանզացու (Մատենադարան, ձեռ. № 112, 115), Բարսեղ Կեսարացու (Մատենադարան, ձեռ. № 620), Դիոնիսիոս Արիսպաղացու (Մատենադարան, ձեռ. № 114, 1309) աշխատութիւնների ժողովածուները, «Մեկնութիւն նուրբ գրեանց» ուշագրավ բանասիրական գործը (Մատենադարան, ձեռ. № 55) և այլ ձեռագրեր։

Որ աստվածաբանական-իմաստասիրական բովանդակութեան վերոհիշյալ աշխատութիւններն ընդօրինակվում էին Համշենցու սաների կողմից ոչ միայն բազմացման, այլև տառուցողական նկատառումներով, այդ պարզ երևում է այդպիսի ձեռագրերից մեկի (Գրիգոր Նաղիանզացու աշխատութիւնների ժողովածու) հիշատակարանից, որ շարադրված է Հովհաննես գրչի կողմից 1497 թվականին։ Այստեղ իր արդեն հանգուցյալ ուսուցչին գրիչն անվանում է «բացայայտող այսմ տառի», այսինքն՝ Գրիգոր Նաղիանզացու գրութիւնները մեկնաբանող։

Այսպիսով պարզվում է, որ Հովհաննես Համշենցու գլխավորած համալսարանը միջնադարյան բարձրագույն տիպի ուսումնական հաստատութիւն էր, և պատրաստում էր հայ եկեղեցու համար անհրաժեշտ աստվածաբան վարդապետներ։

ԺԾ. դարի երկրորդ հիսնամյակի հիշատակարաններում տվյալներ են պահպանվել նաև ուսումնական այլ հաստատութիւնների և առանձին նշանավոր վարդապետների ու ընդհանրապես ընդհանրապես մասին։

Այսպես, ԺԾ. դարի 50-ական թվականներում Թբիլիսիում աշխատել է Ստեփանոս անունով մի ընդհանրապես Կարապետ ընդհանրապես աշակերտներից։ Վերջինիս մասին 1452 թվականին Թբիլիսիում շարադրված մի հիշատակարանում գրված է. «Նաև զգերապատիւ և զնորբահայնաց և զզարդարեալն իմաստութեամբ և զբարձրացեալն աստիճանաւ զըստ հոգոյ հայր և զուսուցիչ սորա (Ստեփանոս ընդհանրապես)՝ զԿարապետ ընդհանրապես, որ բազում աշխատութեամբ ուսոյց զվարդապետական և զերաժշտական գիտութիւնս» (հշտկ. № 22, էջ 18)։

1462 թվականին Կտուց անապատում հիշվում է Թովմա Մեծոփեցու աշակերտներից Ստեփանոս վարդապետը, «որ է հոգևոր հայր մեր և խրատիչ ամենայն բարութեանց, որ և զազուտն քարոզեաց ի գիշերի և ցերեկի մեզ, և է փիլիսոփայ երիցական արհեստի և ծաղիկ ժամատեղեաց, և է գիտակ ամենայն հին և նոր կտակարանաց աստուածային գրոց գիտութեան, որ յար և նման է վարժապետին իւրոյ Թովմայ վարդապետին» (հշտկ. № 225, էջ 182)։

1470 թվականից տեղեկութիւն ունենք Խարբերդի մոտակայքում գտնվող Սուր վանքում հիմնադրված դպրոցի մասին։ Այս դպրոցի ուսուցիչ Սիմեոն լաբունապետը, ինչպես ասված է մի հիշատակարանում, հաստատվել էր «յանապատ»-ին, որ կոչի Սուր վանք, և [դպ]րոց կ[ար]գեալ բաղում]ա|2|ա|կե[ր]-տաց՝ լու[սաւ]որելով ըզ[հ]եռա[ւ]որս և զմերձա[ւ]որսն» (հշտկ. № 380, էջ 297)։

Գպրոց է եղել նաև Վայոց-ձորի Բուլորաբերդ անապատում: 1475 թվականին այստեղ մի Ավետարան ընդօրինակած Ավարտէր գրիչը (հետագայում վարդապետ) հայտնում է, որ աշխատել է առ ոտս երիցս երանեալ և քաջ հռետորի և բանիբուն վարդապետի և անյաղթ փիլիսոփայի՝ վարժապետիս իմոյ Սարգսի, զի որպէս զարեգակն փայլէ յաղգս Հայոց» (հշտկ. № 474, էջ 375):

Անշուշտ, դպրոցներ կային նաև այլ վանքերին կից և, բացի այդ, ամեն մի վարդապետ կամ գրչութեան արվեստի հմուտ վարպետ պահում էր մեկ-երկու աշակերտ, ուսուցանելով նրանց գործնական իր գիտելիքները՝ գրչութեան, մասնորանկարչություն, մագաղաթ պատրաստելու կամ թուղթ կոկելու եղանակներ և այլն:

Այդպիսի բազմաթիվ վարդապետներից մեկը 1497 թվականին Արգելանի վանքում բազում աշխատութեամբ ուսոյց զմեզ (իմա՝ Հովսեփ Աղթամարցի գրչին) զարուեստքս՝ զչինել մագաղատիս, և ղգրել սորին, այլ և զնկարելս» («Հանդէս ամսօրեայ», 1940, էջ 210):

Գրիչներից ու ծաղկողներից շատերը իրենց անպաճույճ ու սրտաբուխ հիշատակարաններում պարտք են համարել երախտագիտական խոսք ասել նաև իրենց ուսուցիչների մասին, որոնք զբառն և դժուար» այդ տարիներին իրենց նման, մեծ զրկանքներով ու ջանասիրութեամբ ընդօրինակել են ձեռագրեր և գրչութեան արվեստի գաղտնիքներն են բացել իրենց աշակերտների առաջ:

Այսպիսով, կուսուրական կյանքը Հայաստանում ժն. դարի երկրորդ հիսնամյակում, շնայած քաղաքական ու տնտեսական անբարենպաստ պայմաններին՝ չէր մարել իսպառ: Հայաստանի տարբեր շրջաններում, տնտեսապես ապահով այս կամ այն վանական հաստատության հովանու ներքո, դեռևս շարունակում էին ուսումնասիրել հայ հին գրականության հուշարձանները, ընդօրինակում ու բազմացնում էին հին ձեռագրեր և իրենց գիտելիքներն էին հաղորդում երիտասարդ սերնդին նախկին համբավավոր ուսուցիչների՝ Հովհան Որոտնեցու և Գրիգոր Տաթևացու նվազ գիտուն ու բանիմաց, սակայն շանասեր ու աշխատունակ հետնորդները:

Ե

Հայ ժողովրդի ամենաստվար հասարակաշերտը՝ աշխատավոր գյուղացիությունը, մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում, կրելով օտար տիրապետողների կեղծքիչ լծի հիմնական ծանրությունը և հարստահարվելով սեփական տերերի կողմից, շարունակում էր արյուն-քրտինքով հերկել հայրենի հողը: Բնականաբար մեզ համար հատուկ նշանակություն են ստանալու հիշատակարանների ու ձեռագիր մյուս աղբյուրների բոլոր այն տվյալները, որոնք, այս կամ այն չափով, նպաստելու են հայ աշխատավոր գյուղացու արտադրական կենցաղի, գյուղական համայնքի կազմակերպչական սկզբունքների, սոցիալական շերտավորման և հարակից հարցերի լուսաբանման գործին:

«Գյուղական համայնք» գիտական տերմինը միջնադարյան հայկական աղբյուրներում բնականաբար չի հանդիպում: Այդ ինտիտուտի մասին խոսելիս ժ. Ժն. և ժամանակամերձ դարերի սկզբնաղբյուրները օգտագործում են «ժողովուրդ» տերմինը՝ «ժողովուրդ գեղիս» (Մատենադարան, ձեռ. № 7991, էջ 237բ), «ժողովուրդ Շամպայ» (Ղ. Աբրահամյան, Կալվածագրեր, էջ 11), «Սալխանի ժողովուրդ» (Մատենադարան, ձեռ. № 4512, էջ 155ա) և այլն:

Գյուղական համայնքի հետ առնչվող պաշտոններով յան մասին ակնարկներ պարունակող սկզբնաղբյուրներում առաջին հերթին հիշատակվում են ձեռնավորներն ու տանուտերերը (ուսյիսները): Այդ պաշտոնյաների գոյությունը անհրաժեշտ էր նկատվում բոլոր գյուղերում: Մատթեոս Զուլայեցին «անկարգ շէն» է համարում այն գյուղը, որ «ոչ ունի ձեռնաւոր և տանուտէր» (Մատենադարան, ձեռ. № 1402, էջ 83բ), իսկ նրա ուսուցիչ Գրիգոր Տաթևացին՝ որը այն տունը, «որ շունի տանուտէր, ... գեղ, որ շունի ձեռնաւոր» (Մատենադարան, ձեռ. № 1402, էջ 83բ):

Արձանագրական ու մատենագրական մի շարք տվյալներից հայտնի է դառնում, որ ձեռնավորները տեղական ֆեոդալներից նշանակվող պաշտոնյաներ են եղել, որոնք հարկադրել են հարկահանման օբյեկտները, որոշել հարկի չափը, հսկել հարկահանման գործին²:

Ձեռնավորները նշանակվում էին գավառապետների, ամիրների կամ հարկային իմունիտետ վայելող ֆեոդալների կողմից՝ տվյալ շրջանի կամ գյուղի ազդեցիկ, ունևոր և փարթամ ընտանիքների ավագներից. նրանք պետություն կամ ֆեոդալի շահերն էին պաշտպանում գյուղերում:

Գյուղական համայնքի ավագը աղբյուրներում կոչվում էր ռես կամ տանուտեր³:

Ռեսի պաշտոնը ընտրովի էր, և որոշ տվյալներից դատելով, ընտրությունը կատարվում էր տարին մեկ անգամ:

Մի ձեռագիր Ավետարանի գնման մասին 1590 թվականին գրանցված արձանագրության մեջ ասված է, որ «գիրս գրեցաւ էն տարիս, որ Ամիր-Քարօն տանուտէր էր», իսկ 1606 թվականի մի հիշատակարանում՝ «գնեցաւ այգիս ըռէս Շաղաւաթի տարին»:

Այս տվյալներից, սակայն, սխալ կլիներ եզրակացնել, թե ամեն տարի ընտրվում էին նոր ռեսներ և ընտրությունը կատարվում էր այս կամ այն անձնավորության գործարար հատկությունների հաշվառմամբ միայն: Ընդհակառակն, կան տվյալներ, որոնք հնարավորություն են տալիս եզրակացնելու, որ ռեսի պաշտոնը գրավում էին գյուղերի ամենափարթամ ու ազդեցիկ ընտանիքների անդամները և այն ժառանգական դառնալու տենդենց ունեին:

Այսպես, 1537 թվականի մի հիշատակարանում խոսք կա ոմն Կարապետ «փոքր տանուտէրի» մասին, որը «վեց ամ տանուտրութիւն արար գեղջա Վաղարշապատու, ի ԻՔ. (22) ամաց փոխեցաւ սոռ Քրիստոս» (Մ. Տեր-Ավետիսյանի ձեռագիր ցուցակում նկարագրված մի Ավետարանի հիշատակարանից):

1471 թվականին խժիշկ գյուղի տանուտեր է եղել ոմն «իմաստուն երիտասարդ պարոն Վաշօ (կամ Վաղօ), որդի պարոն Մկրտչի» (հշտկ: №, 408, էջ 324):

* Մանրամասնությունները տես մեր «ԺԳ.—ԺԵ. դարերի հայկական գյուղական համայնքի մասին» հոդվածը, տպագրված «Պատմա-բանասիրական հանդեսի», 1958 թ. № 1-ում (էջ 110—133):

** Տանուտեր տերմինը նախարարական շրջանից մինչև ուշ միջնադար՝ բաղմիցս փոխել է իր բովանդակությունը: ԺԳ. և հետագա դարերում տանուտեր էին կոչվում ինչպես գյուղական համայնքի ընտրովի առաջնորդները, այնպես էլ գերդաստանների ավագ անգամները, որոնք ձեռքուցն էր կենտրոնացված տվյալ ընտանիքի տնտեսության ղեկավարությունը: Գյուղերի և առանձին սնների տանուտերերին միմյանց հետ չչփոթելու համար մեր շարագրանքում առաջինի նկատմամբ գործ ենք ածում ռես (ուսյիս) տերմինը, որը մեղ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի աղբյուրներում նույնպես շատ գործածական է:

1498 թվականին մեզ ծանոթ Բարսեղ գրչի Ասպիսնակ գյուղում շարադրած հիշատակարանում հիշված է ռուս տանուտէրն զպարոն Ջաշուռն, որ տղայ-հասակ Ի. (20) ամաց ի տանուտրութիւն հաստատեցաւ և է ձեռնաւոր դեղիս»:

Այս տվյալները, կարծում ենք, բավարար են ցույց տալու համար, որ դյուղի ռեսների ընտրութեան ժամանակ մեծ նշանակութիւն էր տրվում թեկնածուի ընչեղութեանն ու սոցիալական դիրքին, և այդ պաշտոնը գրավում էին հարուստ ու ազդեցիկ ընտանիքների ներկայացուցիչները նույնիսկ այն դեպքում, երբ նրանք շատ երիտասարդ (նոր միայն 16—20 տարեկան) լինելով՝ հաղիվ թե ինքնուրույն կարողանային վարել գյուղական համայնքի ներքին, բարդ ու դժվարին, գործերը:

Մեծ էր ռեսների գործունեութեան շրջանակը: Նրանց գլխավորութեամբ էր կատարվում հողաբաժանութիւնը, առուների ու ջրանցքների անցկացումն ու մաքրումը*, հարեան գյուղական համայնքների միջև ծագած վեճերի հարթումը, հարկերի բաշխումը գյուղական համայնքի մեջ ընդգրկված տների վրա, հարկահանութեան վրա հսկողութիւնը և այլն, և այլն:

Օգտվելով իրենց դիրքից ու իշխանութիւնից դուրսի ռեսներն ու ձեռնավորները հնարավորութիւն ունեին տարբեր ճանապարհներով շահվել գյուղացիների հաշվին: Մատթեոս Ջուղայեցու հաղորդած ուշագրավ մի ավյալից կարելի է եզրակացնել, որ նրանք, հաճախ, գյուղացիների վրա էին բարդում պետութեանը կամ կալվածատիրոջը տրվող հարկերի նաև այն մասը, որը պետք է վճարեին իրենց գերդաստանները: Ջուղայեցին «ծածուկ գողերի» շարքն է դասում այդպիսիներին, որոնք «յաղքատս զրկեն և այնպէս երևեցուցանեն, թէ մեք անլի տամք և յաղքատացն առեալ տան և զինչս իւրեանց պահեն» (Մատենադարան, ձեռ. № 2229, էջ 133ա: Հմմ. Գր. Տաթևացու հետևյալ տողերի հետ. «Սև որ առաջնորդ է գեղի և ի գեղչէն զրկէ՝ բոլոր գեղին լինի գող», Քարոզգիրք, ամառան հատոր, էջ 25):

Այսպիսիներից էր ըստ երևույթին, Մովս գյուղի ռեսը, որը, հավանաբար հանդիպելով գյուղական համայնքի դիմադրութեանը, վերացրեց «աղջկան յաղկ» և «շանիգադէ» հարկերը և պարտավորվեց մյուս գյուղացիների հետ մասնակցել ինչ-որ հարկի վճարմանը: Պահպանվել է այդ մասին շարադրված համաձայնագիրը, որ հնագրական տվյալներից դատելով՝ ժն. դարից է: Այնտեղ գրված է. «Քրիստոս աստուած արհնէ զըռէս Ստեփանոսն և զիւր որդիքն, որ ողորմեցաւ գեղիս Մթայ, և եթող զաղջկան յաղկն, որ ի գեղստանին և զշանիգադէն (իմա՝ «շանակիսաթ» — ապօրինի պահանջմունք) և զմեր շարաֆի ||| ընէսն ի հետ գեղին տայ և զաւերանիքն ի վերայ գեղիս շի դնէ: Քրիստոս աստուած զինքն արհնէ և զիւր որդիքն և զիւր եղբարքն, և զգեղի տանուտէրքն, որ կամակից եղան՝ զէս բազաղաթս ի գեղէս ի վեր կալին: Աստուած ողորմի իւրեանց հոգւոյն և իւրեանց ծնաւղացն, ամէն: Ով որ յիրար տայ կամ առնու կամ ի յաւան ձգէ՝ նայ զանէծքն զԿայենին առնու...» (Մատենադարան, ձեռ. № 4814, էջ 129ա):

Գյուղական համայնքի պաշտոնեութեան մասին խոսելիս չպետք է անտեսել նաև գզրին: Որ բոլոր գյուղերն ունեցել են իրենց գզրիները, այդ երևում է Աղթամարի Ստեփանոս կաթողիկոսի աթոռակալութեան տարիներին (1465—

* Վերջ հիշատակված ռես Ամիր-Բարոն, օրինակ, իր տանուտիրութեան շրջանում, ինչպես հաղորդում է նրան ժամանակակից հիշատակագիրը՝ «վերի աղբիւրն հանեց և վարի առուն Սալթաղցուցէ ջրկեց»:

1489) Մամուտանից շրջանի գյուղերից մեկի բնակչությանը ինչ-որ վանական հաստատության կողմից ուղղված գրովությունից: Այստեղ գյուղական համայնքի պաշտոնեությունն ու բնակչության սոցիալական կազմը թվարկված է այսպես. «Թէ ըոես է ու թէ տանուտէր, թէ գզիր է, թէ հարուստ է և թէ աղքատ» (Մատենադարան, ձեռ. № 9645, էջ 203):

Գզիրը ուսին ստորադրված պաշտոնյա էր. վերջինիս կարգադրություններն ու հրահանգները նա հաղորդում էր համայնքի անդամներին և, ըստ երեւոյթին, մասնակցություն ունէր նաև հարկերի ու տուրքերի կամ նրանց մի մասի հավաքման գործին: Նրա պարտավորությունների մասին կարևոր վկայություն է պահպանված «Խազալ իմաստասիրի Տուսացույ ասացեալ վասն բանական հոգոյ գիտութեան» խորագրով միջնադարյան մի գրվածքում (Մատենադարան, ձեռ. № 1113, էջ 105ա—112բ): Այստեղ մարդու մարմինը նմանեցված է քաղաքի, իսկ նրա անդամները՝ ձեռք, ոտք և այլն՝ «գործաւորաց քաղաքի»: «Որկրամոլութիւն նման է գզրի, որ ժողովէ յամենայնէ զպիտոյս և զհարկ քաղաքին» կարգում ենք այդ գրվածքում: Ծիշտ է, խոսքն այստեղ քաղաքի ու նրա «գործատրոնների» մասին է, բայց հազիվ թե քաղաքի ու գյուղի գզիրների պարտավորությունները մեծ շահով տարբեր լինեն միմյանցից:

Գյուղական համայնքների տնտեսական ու վարչական կյանքում մեծ դեր էին կատարում տանուտերերը՝ տնտեսապես ապահով, ունևոր և ազդեցիկ գերդաստանների ավազները: Իրենց գերդաստանի ներսում նրանց խոսքը օրենք էր, գործը՝ անառարկելի: Գրիգոր Տաթևացին Նրգ երգոցի մեկնության մեջ գրում է. «...Այսպէս և տանուտէրք տանց իւրեանց և վերակացուք միարանից, իշխանք երկրի և քահանայք ժողովրդոց» (Մատենադարան, ձեռ. № 1264, էջ 432ա), այսինքն՝ ինչպես իշխանները տեր են իրենց երկրի, վանքի առաջնորդները միաբանների, քահանաները իրենց հոգևոր հոտի նկատմամբ, այնպես էլ տանուտերերը իրենց տան անդամների նկատմամբ: Տանուտերերի համաձայնությամբ ու կամքով էր օտարվում գյուղական համայնքին պատկանող այս կամ այն արտն ու արոտավայրը, ամեն պարագայում նրանք վին հանդես գալիս որպես կալվածքների վաճառքի կամ գնման մասին շարադրված փաստաթղթերի վավերացնողներ ու նման կարգի գործարքների վկաներ, նրանք էին, որ գյուղի շահերն էին պաշտպանում հողատիրոջ կամ պետական պաշտոնեությունից առաջ, մի խոսքով, ինչպես ասված է 1462 թվականի մի հիշատակարանի մեջ Մարմետի տանուտերերի մասին, նրանք էին, որ «վարեն և ուղղեն խաղաղութեամբ զգեաւղս և պահեն ի յաւել առ ու պահանջողաց զաղքատսն» (հշտկ. № 225, էջ 183):

Մարմետի նման խոշոր բնակավայրում, որ հաճախ կոչվում է գյուղաքաղաք, տանուտերերի քանակն անցնում էր 30-ից: 1462 թվականի հիշատակարանում հանվանե թվարկվում են նրանք, մեծարվելով, «պարոն» տիտղոսով՝ «պարոն Սաղաղէն Վարդանայ որդին, պարոն Էգկարշէն՝ Խաչատրու որդին, պարոն Դովլաթշէն՝ Մաղթումի որդին, պարոն Գուռչիբէկն՝ Թաթարի որդին, պարոն Սարգիսն՝ Բիազտի որդին, պարոն Մկրտիչն՝ Սազաթիլայ որդին», և 25 այլ տանուտեր «պարոններ» (Նույն տեղում):

Հիշատակագիրը բաղձանք է հայտնում, որ այս տանուտերերի որդիները կմեծանան, թի շափ հասակի հասնեն և զտունս հաւր իւրեանց և զգեաւղս ի շէն պահեն»: Տեղեկություն ունենք այն մասին, որ հիշատակագրի բաղձանքը մասամբ իրագործվել է: Վերը թվարկված տանուտեր պարոններից երկրորդի՝

էդկարշահի կամ էդգարի որդի Բախտիարը 1510 թվականին հիշատակվում է որպես «զՎասնայ քաղաքի և երկրի մելիք»: Սրան հաջողվում է Շահ-Իսմայիլից ստանալ հատուկ հրովարտակ և փրկել Վանի պաշարված բնակչությանը «կարմիր գլուխ» (զզլբաշ) Բեքամ-բեկի զորքերի կոտորածից ու գերությունից: Այս գեպքը պատմող հիշատակարանի մեջ Ներքին-Մարմնտի վերահիշյալ տանուտերերի 1510 թվականին ապրող ժառանգները թվարկվում են այսպես՝ «զգեօղի տանուտրայքն՝ զմելիք Բախտիարն և զըռէս Սաղդաթիարն, զթամզաչի Մուսեխն, զՂասուամն, զԱրապշէն, զՂօշասարն, զԽօշնագարն... զՍիրադան, զՔամալն, զՆաւասարդն, և զԳուլամիրն և զայլն ամենայն»: Սրանք խոստանում են տարին 20 բեռ ձուկ տալ սուրբ Կարապետի վանքին (Մատենադարան, ձեռ. № 4869, էջ 669բ):

Փոքր դյուզբերում, բնականաբար, ընչեղ ու աղքեցիկ տանուտերերը մեծ թիվ չէին կազմում: 1474 թվականի մի հիշատակարանում Մատղավանք գյուղի աղքեցիկ մարդիկ թվարկված են այսպես. «...Եւ արհնեսցէ զտանուտէր և զառաջնորդ գեղիս՝ զըռէս Աւետշէն՝ իւր ծաղկեալ որգովքն, զպարոն Սօլթանշէն՝ իւր զաւակօքն, զՅոհանէսն՝ իւր որգովքն, զԴանաբէկն՝ իւր զաւակաւքն, և զայլ ամենայն ժողովուրդք գեղիս՝ զմեծ և զփոքը, զաղքատ և զհարուստ, զայր և զկին, զօճեր և զտղայ» (հշտկ. № 460, էջ 364):

Նույն պատկերն ենք տեսնում նաև Մուղնի գյուղում 1491 թվականին: Այստեղ շարադրված մի հիշատակարանի մեջ հանվանե նշված ենք գտնում միայն 4 տանուտերերի անուններ. «Եւ զտանուտէրքս գեղիս՝ զՇահադիզ, զԼաւաւա Մովսէս, զՍատաղէն, զՆղտանբաշխն» (Մատենադարան, ձեռ. № 6293, էջ 461բ):

Այս և նման բազմաթիվ հիշատակարաններում նշվում են միայն գյուղի ունեւոր և աղքեցիկ, ուստի և համայնքի կյանքում նշանակալից դեր կատարած գերդաստանների տանուտերերի անունները: Դժվար չէ սրանից եզրակացնել, որ գյուղական համայնքների մյուս գերդաստանների ավազները, որոնք նույնպիսի «տանուտէրեր» էին իրենց ընտանիքում, էական դեր չէին կատարում համայնքի ներքին կյանքում և գյուղական տանուտերերի անվանական թվարկման ժամանակ անտեսվում էին, մտնելով սոսկ ալլ ամենայն ժողովուրդք գեղիս», կամ «չինականք», կամ «հողագործք» հավաքական տերմինների տակ*:

Գյուղական աղքեցիկ տանուտերերին մյուս գերդաստանների ավազներից

* Զաքարիա կաթողիկոսի այլ առիթով հիշատակված կոնդակի մեջ, որն ուղղված է եկեղեցական թեմերից մեկի ընդհանրապես բնակիչներին, ժողովրդի դասային կազմը բառահայտված է այսպես. «Եւ զպիսկոպոսք, վարդապետք և քահանայք, ուսուցիչք, տանուտէրք, արուեստաւորք և հողագործք՝ մեծ և փոքր»: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ևս արհեստավորներն ու հողագործները նշված են տանուտերերից հետո, որպես նրանցից ստորագաստցիական դասեր: Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև կոնդակի շարունակութան մի հատվածը: Զաքարիա կաթողիկոսը ինքնազոհութամբ տեղեկացնում է, որ Զհանշահից ստանալով էջմիածնի կաթողիկոսութունը, եկել է էջմիածին և Արաբատյան գավառում՝ մեծ կառուցութիւն կատարել. զրանից հետո՝ «զինչ պաւլաւկան եպիսկոպոսք և վարդապետք, ազատորդիք և երկնի տան[ու]տէրք՝ ամենեքեան ի յաթոս ժողովեցան և մեծ սիրով ընկալան զմեզ և հնազանգեցան» (էջ 173—174, տողատակ):

Էջմիածնում գումարված այս ժողովի մասնակիցների շարքում հիշատակված «երկնի տանուտէրք»-ը գյուղական աղքեցիկ ու հարուստ ընտանիքների ավազներն էին անշուշտ, որոնք միջանկյալ դիրք էին զբաղում «ազատորդիների» ու «արուեստաւորների» և հողագործների միջև:

տարբերակելու համար, երբեմն, առաջինների նկատմամբ գործ է ածվում «զըլ-խաւոր տանուտէր» տերմինը: Մելքիսեթ և Կարապետ վանեցիների վկայաբանության մեջ (նահատակվել են 1403 թ.), օրինակ, գտնում ենք այսպիսի տողեր. «Եւ կալեալ ութ հոգի՝ կրակեցին և զմինն ի գլխաւոր տանուտէրացս հարեալ խոցեցին ի զլուխն և ի կուշտն սրով» («Հայոց հոր վկաները», գիտ. հրտ., էջ 200):

Չնայած սոցիալական ու տնտեսական հողի վրա գյուղական համայնքի ներսում առաջացած շերտավորման, որի մասին դեռևս առիթ կունենանք խոսելու, մեղ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում համայնքի տնտեսական ու իրավական հիմքերը դեռևս բավարար չափով ամուր էին և համայնքը միասնական ուժերով կարողանում էր դիմագրավել հողաբաժանման ենթակա վարելահողերի բռնագրավման փորձերին, լինեին դրանք ֆեոդալ-հողատերերի, վանական հաստատությունների, թե գյուղական տանուտերերի կողմից: Գյուղական համայնքը հանդես էր գալիս, որպես տվյալ գյուղի հողային ֆոնդի տնօրինող: Համայնքի իրավասության տակ գտնվող հողային ֆոնդի մեջ մտնող ամեն մի հողակտոր դիտվում էր որպես համայնքային հողի անկապտելի մաս, անկախ այն հանգամանքից, թե տվյալ դեպքում ում ձեռքումն էր գտնվում նրա օգտագործման իրավունքը:

Որևէ հողամասի օգտագործման իրավունքի օտարման ժամանակ, ամեն պարագայում, պահանջվում էր գյուղական համայնքի միասնական կամքն ու համաձայնությունը:

Բերենք մի բնորոշ փաստ. 1445 թվականին (կամ մի քանի տասնյակ տարի դրանից հետո) կազմված նվիրաբերական մի արձանագրության մեջ ասված է. «Քրիստոս աստուած պահէ զքահանայս և զտանուտէր և զուայիս գեղջիս Աղւայ՝ զմեծ և զփոքր առհասարակ, որք կամեցան և զսուրբ Ովաննէան շինեցին վանք, որ ի վաղուց ժամանակէ հանգել էր»: Աղու գյուղի համայնքը, հանդես գալով, միասնաբար, տնտեսական իր միջոցներով վերաշինում է սուրբ Հովհաննեսի վանքը և իր հողային ֆոնդից վանքին «լուսագին» է տալիս մի արտ (Գ. Սըրվանձտյան, Թորոս աղբար, Բ, Կ. Պոլիս, 1885, էջ 306—307):

ԺՁ. դարի անթվական նվիրաբերական մի փաստաթղթի մեջ նույնպիսի տվյալ կա Ուտունիքի Գանձակ գյուղի մասին. «Աստուած օրհնէ զԳանձակ գեղ, — ասված է այնտեղ, — որ միաբան մի խորհուրդ եղեն և տուին զՌստակիսի գերեզմանաց արտն անշինջ յիշատակ հոգոյ իւրեանց և ննջեցելոց» (Մատենադարան, ձեռ. № 4868, էջ 321բ):

Այլ կապակցությամբ տեսանք, որ Զաքարիա կաթողիկոսի կենդանության օրոք (մհ. 1464 թ.), Աթանանց գյուղի համայնքը ստիպված է եղել իր վրա դրված անեծքի թուղթը օրհնանքի վերածելու համար սուրբ Աստվածածնի վանքին նվիրաբերել հողային իր ֆոնդից մի արտ: Այս կապակցությամբ շարադրված արձանագրության մեջ թվարկված են գյուղի ռես Բաղշայիշը և 13 աստուածասէր տանուտէրքը» (Սաղաղա, Մելիք, Կարապետ, Թումա երեց, Թումա քահանա, Ավետիս, Հովսեփ, Ներսես, Սարգիս, Հովհաննես, Մկրտիչ, մի այլ Հովհաննես, Զանիբեկ և «այլ միաբան գեղի տանուտէրքս»), որոնք «ամենեքեան վառեցան ի սէրն Քրիստոսի և ի սուրբ Աստուածածինն, և զայն արտն խաղ ու մուլք տրւին Աստուածածինն» (Մատենադարան, ձեռ. № 5512, էջ 1ա):

Կարելի է մեջ բերել այս կարգի տասնյակ այլ փաստաթղթեր, որոնք բո-

լորն էլ միաբերան վկայում են այն մասին, որ գյուղական համայնքի անօրինություն տակ գտնվող հողային ֆոնդից որևէ արտ օտարելու կամ նվիրաբերելու համար պահանջվում էր տվյալ գյուղական համայնքի բոլոր տանուտերերի համաձայնությունը:

Գյուղական համայնքը հաճախ հանդես է գալիս նաև որպես շարժական գույքի կոլեկտիվ սեփականատեր:

1469 թվականին Խիղանի շրջանի Սուր գյուղի տանուտերերից մեկը մի Ավետարան է նվիրում իր հայրենի գյուղին և պատվիրում, որ «Մի ոք իշխեսցէ զսա իւրն սեփականել քահանայ կամ տանուտէր, այլ գլխաւոյն ամէնքն խնամ տանեն ի վերա և պահեն, զի Աւետարանս դեղին եմ տուեր» (հշտկ. № 375, էջ 293, հմմ. նաև Մատենադարան, ձեռ. № 6348, Հովհ. ավետարանչի նկարի վերին մասում գրված հիշատակագրությունը):

Այս տվյալները, սակայն, բնավ չեն խոսում այն մասին, որ որևէ գյուղի սահմանների մեջ գտնվող բոլոր հողերը, անխտիր, գտնվում էին գյուղական համայնքի իրավասության ներքո: Ընդհակառակը, կան տվյալներ, որոնք հնարավորություն են տալիս եզրակացնելու, թե գյուղական հողային տարածությունները ստորաբաժանված էին արդեն մի շարք ենթախմբերի (համայնքի տնօրինության տակ գտնվող վարելահողեր և արոտավայրեր, մասնավոր սեփականություն դարձած հողեր, գյուղատերերի կողմից սեփականացված հողեր, վանական հաստատությունների կողմից օգտագործվող կամ նրանց սեփականությունը դարձած հողեր և անմշակ ու խոպան հողային տարածություններ):

Բնականաբար, ամենածավալուն խմբի մեջ մտնում էին այն վարելահողերն ու արոտավայրերը, որոնք գյուղական համայնքին պատկանող հողային հիմնական ֆոնդը լինելով, պարբերաբար, մեկ կամ մի քանի տարին մեկ անդամ (նայած տվյալ շրջանում գոյություն ունեցող սովորույթին) բաժանվում էին գյուղական համայնքի լիիրավ ընտանիքների միջև՝ ըստ շնչաքանակի:

Համայնքային հողերի պարբերաբար կրկնվող հողաբաժանումների մասին Հայաստանի տարբեր շրջաններից ունենք բազմաթիվ վկայություններ՝ ԺԹ. դարի վերաբերյալ: Որ այդպիսի հողաբաժանումներ եղել են նաև մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում, այդ մասին կարելի է դատել ոչ միայն հետագա դարերի տվյալների քննության ու վերլուծության ճանապարհով, այլև հենվելով ԺԴ.—ԺԶ. դարերի աղբյուրներում պատահականորեն գրանցված մի-երկու ոչ ուղղակի վկայությունների վրա:

Մանթիանանք դրանց: ԺԴ. դարի նշանավոր իմաստասեր Հովհաննես Որոտնեցին (մհ. 1386 թ.), իր «Վերլուծութիւն Ստորոգութեանց Արիստոտէլի» աշխատության մեջ, «Բաժանական հասարակութիւն» հասկացությունը բացահայտելու համար օրինակ է բերում նաև գյուղերի վարելահողերը («անդաստան գեղից»), դրանով իսկ հավաստելով, որ գյուղական համայնքի վարելահողերը ենթակա են եղել բաժանումների (տե՛ս Յովհան Որոտնեցի, Վերլուծութիւն Ստորոգութեանց Արիստոտէլի, Երևան, 1956, էջ 6):

ԺԶ. դարի մի փաստաթղթի տվյալներով, Ռշտունիքի Բեսավենք գյուղի տանուտերերը միաբան պարտավորվում են սուրբ Գեորգի վանքին ամեն տարի տալ «ամէն բաժին կես կապիճ ցորեն սերմ» (Մատենադարան, ձեռ. № 9223, Ժ է., էջ 1բ): Մեծ հավանականությամբ, այստեղ, «բաժին» տերմինի տակ պետք է հասկանալ այն հողաբաժինները, որոնք համայնքի կողմից տված են եղել

օղտադործման հավասար անձերից բաղկացած բազմանդամ ընտանիքների և կամ սակավաշունչ մի քանի ընտանիքներից կազմված ժամանակավոր խմբերի (հողաբաժանման համփա-չարեքային սկզբունքով): Որ վերոհիշյալ պարտավորությունը ստանձնած «բաժիններին» տերերը հավասար քանակությամբ հող են ունեցել, այդ երևում է այն բանից, որ նրանցից յուրաքանչյուրը պարտավորվում է վանքին տալ հավասար քանակությամբ (կես կապիճ) ցորեն: Ըստ ինքյան հասկանալի է, որ պարբերաբար կրկնվող հողաբաժանումների դեպքում միայն՝ գյուղական ընտանիքները կարող էին ըստ շնչաքանակի հավասար չափով հող ունենալ:

Կարծում ենք, որ սխալ գործած չենք լինի, եթե ԺԹ. դարում Հայաստանի բազմաթիվ շրջաններում կիրառվող համփա-չարեքային հողաբաժանության ձևը համարենք հատուկ նաև մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանին: Թվում է, թե դրա համար ունենք նաև բավարար կովան: Մեզ արդեն, այլ կապակցությամբ, ծանոթ է Ռշտունիքի Գանձակ գյուղում շարադրված նվիրաբերական արձանագրությունը, որի կարևոր մասում ասված է. «Աստուած օրհնէ զԳանձակ զեղ, որ միաբան մի խորհուրդ եղեն և տուին զՌստակիսի գերեզմանաց արտն անջինչ յիշատակ հոգոյ իւրեանց և ննջեցելոց, եթէ մելիք, եթէ համբայ, եթէ մեծ, եթէ փոքր՝ ամենեքեան տուին» (Մատենադարան, ձեռ. № 4868, էջ 321բ):

Դժվար չէ համոզվել, որ այստեղ գործածված «համբայ» տերմինը, ըստ իմաստի համապատասխանում է նման կարգի նվիրաբերական ակտերի մեջ բազմիցս գործածված «տանուտէր» տերմինին: Ծվ հենց այն հանգամանքը, որ «տանուտէր»-ը հնարավոր են համարել փոխարինել «համբայ»-ով, ըստ ինքյան ենթադրել է տալիս համփա-չարեքային հողաբաժանման սկզբունքի տարածված լինելը նաև մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում: Հողաբաժանման այդ ձևի կիրառման ժամանակ բազմամարդ գերդաստանները, բավարարելով ամբողջական հողաբաժին ստանալու համար անհրաժեշտ շնչաքանակի նորման (16 հոգի), կամ գերազանցելով այն՝ ստանում էին մեկ լրիվ, երբեմն մի քանի (համապատասխան գերդաստանի շնչաքանակի) հողաբաժիններ (համփաներ):

Գյուղական համայնքի հողային ֆոնդից ստանալով մեկ կամ մի քանի ամբողջական բաժին վարելահողեր, ունենալով անհրաժեշտ քանակությամբ քաշող անասուններ ու գյուղատնտեսական գործիքներ, ինչպես նաև ապահովված լինելով աշխատավոր ձեռքերով, տանուտերերի կամ համփաների գերդաստանները ինչպես արդեն ասացինք, գյուղերում մեծ ազդեցություն ու կշիռ ունեին և, ինչպես կտեսնենք ստորև, տնտեսապես կախման վիճակի մեջ էին պահում չքավոր համագյուղացիներին: Ուստի հասկանալի է, թե ինչու հայ գյուղացու խոսակցական լեզվում «համփա» բառը պետք է ստանար նաև ետևեոր դասին պատկանող անձ» նշանակությունը (Ս. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, III, էջ 35, նաև Материалы для изучения эко-мического быта гос. крестьян Закавказского края, т. I, вып. I, Тиф-лис, 1885, էջ 20—21):

Ձեռագրերի հիշատակարաններում բազմիցս հանդիպում ենք այդպիսի տանուտերերի կամ համփաների, որոնք տնտեսապես ապահով լինելով, հնարավորություն էին ունենում հանդես գալու որպես մեծագին ձեռագրերի պատվիրատուներ ու գնորդներ: Հիշատակարաններից շատերի մեջ թվարկված են այդ տանուտերերի բազմաքանակ «արեան մերձատրները»: Մեծ մասամբ հնա-

րավորութիւն չի լինում պարզելու, թե նույն հարկի տա՞լ են ապրել, արդո՞ք, արյունակից այդ ազգականները, թե՞ ղատ-ղատ ընտանիքներով. սակայն որոշ դեպքերում հիշատակարաններն ընձեռում են այդպիսի հնարավորութիւն:

Այսպես, օրինակ, 1462 թվականին, որպես Աղթամարում ընդօրինակված մի Ավետարանի ստացողներ, հիշվում են Գիշուկ և Նամշա ամուսինների 6 արու զավակները՝ Սարգիս, Խաչատուր, տեր Ավագ, Ատևփանոս, Հովհաննես: Այնուհետև թվարկվում են այդ եղբայրների կանայք, որդիներն ու թոռները, ընդամենը 66 անուն (հշտկ. № 226, էջ 185): Կարծում ենք. որ բազմասերունդ այդ եղբայրները միասնաբար մի ձեռագիր կտրող էին ստանալ այն գեպքում միայն, եթե կազմեին մի մեծ գերդաստան, ապրեին մի հարկի տակ:

Հրատարակվող հիշատակարաններից շատերի մեջ տվյալներ կան ազգակցական նույն սկզբունքներով կազմված բազմանդամ ընտանիքների մասին, որոնք իրենց կազմում ունենում էին հաճախ ըտանիքի 16, 17, 18 և ավելի անդամներ:

Բազմանդամ ու մեծ գերդաստանների գոյութիւնը մեղ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում հավաստվում է նաև այլ աղբյուրներով: Թովմա Մեծոփեցին, օրինակ, հաղորդում է, որ Շահուվսի 1430 թվականի արշավանքի ժամանակ Քաջբերոմյանց գավառի Մաշառուաց դյուզից՝ «ի միոջէ տանէ» գերվեցին 10 հոգի (Պատմ. Լանկ-Թամուրի, էջ 92): Պետք է ենթադրել, անշուշտ, որ 10 հոգի գերի տված ընտանիքի անդամների թիվը, առնվազն, կրկնակի անգամ մեծ էր: Շատ ավելի ուշագրավ է բազմանդամ գերդաստանների մասին Սիմեոն Լեհացու «Ուլեգրութիւն» մեջ բերված տվյալը, որը սակայն վերաբերում է Ժէ. գարի սկզբին և միայն Խարբերդի ու Սեբաստիայի շրջաններին: Խարբերդի մասին լեհահայ հեղինակը զարմանքով արձանագրում է հետևյալը. «Նու անդ եւս մեծամեծ տներ էին, որպէս Սելաստու: Անդ տեսաք մէկ տունն քառասուն օրոցք. և ամէնքն հօր հնազանդ. և թէ հայրն մեռանէր՝ մեծ եղբօրն հնազանդէին. և այսպէս մեծ սէր և միաբանութիւն մեծ տեսաք երկիրն այն, զոր այլ տեղ երկու եղբարք կամ երկու քոյրք ոչ կարեն ի միասին բնակել ի միում տան» («Հանդէս ամսօրեայ», 1934, էջ 157—158):

Գյուղական համայնքի բոլոր անդամներին պատկանող ու պարբերաբար հողաբաժանման ենթակա հողային ֆոնդից զատ, գյուղերում կային նաև այս կամ այն ընտանիքի կողմից սեփականացված կամ սեփականութիւն դառնալու ընթացքի մեջ մտած հողակտորներ:

Գրիգոր Տաթևացին իր Քարոզներից մեկում ունի այսպիսի ուշագրավ արտահայտութիւն. «զանդաստանս ինչ յորժամ ի բազում ամս կալնու ոք՝ հայրենիք լինի նմա» (Քարոզգիրք, ձմռան հատոր, էջ 593):

Այս ուշագրավ վկայութիւն է. համայնքի ազդեցիկ ու ունևոր տանուտերերը, օգտագործելով իրենց կշիռն ու հեղինակութիւնը, առանց մեծ արգելքների ի վիճակի էին իրենց գերդաստանների կողմից մշակվող այս կամ այն արտը նոր հողաբաժանումների ժամանակ կրկին ու կրկին պահել իրենց ձեռքում և, ի վերջո, «պարսպով և նշանիւ սահման դնելով»,— ինչպես ասում է Գրիգոր Տաթևացին (Գիրք Հարցմանց, Կ. Պոլիս, 1729, էջ 298),— հանել գյուղական համայնքի հողաբաժանման ենթակա հողային ֆոնդից:

Պետք է ենթադրել, որ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում այս ճանապարհով գյուղական համայնքի հողային ֆոնդի որոշ մասն արդեն, ամրացված

լինելով այս կամ այն դերդաստանին, «հայրենիք» դառնալու ընթացքի մեջ էր մտել:

1470 թվականին Աղթամարում շարադրված նվիրաբերական մի արձանագրության մեջ թվարկված են Արբերդ գյուղի արտերից մի քանիսի անունները. դրանք են՝ Ծիտկանց արտ, Ներկարարենց արա, Աշըղի արտ (Մատենադարան, ձեռ. № 8928, էջ 289ա—289բ), Ժն.—ԺՁ. դարի անթվական մի փաստաթղթի համաձայն Աթանանց գյուղի տանուտերերի կամքով Վարդպատրիկի վանքին նվիրաբերում են վեց արտ՝ «զխաչի արտն, ու զծուռ արտն, ու զուռուտն, ու Շապխոնց քոէն, ու Ջաւգերոնց արտն, ու Ջաւգերոնց Թումի արտն» (Մատենադարան, ձեռ. № 6324, էջ 305ա):

1567 թվականին շարադրված մի հիշատակարանում կա տվյալ այն մասին, որ ոմն տեր Ներսես, Բաղեշից ոչ հեռու գտնվող Մարգոտ գյուղի «պղնձագործ Մախսուտի արտերն, ՂՄահտեսի Մուրատի արտն», ինչպես նաև երկու ձեռագիր ու մի արծաթի սկիհ է նվիրում սուրբ Աստվածածնի վանքին (Գ. Սըրվանձտյան, Թորոս աղբար, Բ, էջ 257):

Բերված փաստերն ուշագրավ են այն տեսակետից, որ նվիրաբերվող արտերի մեծագույն մասը կոչվում է այս կամ այն անձնավորության կամ գերդաստանի անուն—աղբանունով (Ծիտկանց, Շապխոնց, Ջավգերոնց, —պղնձագործ Մախսուտի, մահտեսի Մուրատի և այլն): Ակնհայտ է, որ վերոհիշյալ արտերը բոլորի կողմից ճանաչված իրենց անունները կարող էին ստանալ այն դեպքում միայն, երբ տվյալ գերդաստանը կամ տանուտերը տվյալ արտը մշակած լիներ «բաղում մաս»:

Համայնքապատկան հողերի մի մասի օգտագործման իրավունքի սեփականման պրոցեսը Հայաստանում սկսել էր դարեր առաջ, ուստի համայնքի մեջ ընդգրկված փարթամ գերդաստաններից շատերը մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում տիրում էին զգալի քանակությամբ այգիների, վարելահողերի և այլ կալվածքների:

Դրանց տնօրինման գործին համայնքը իրավասու չէր միջամտելու և յուրաքանչյուր «հայրենատեր» գերդաստան կարող էր ցանկացած ձևով տնօրինել (նվիրաբերել, վաճառել, օտարել) իրեն պատկանող վարելահողը կամ խոտհարքը: Մերձավոր ազգականների համաձայնությունը, սակայն, այդ դեպքում պարտադիր էր: Նույնիսկ այն դեպքում, երբ գերդաստանը բաժանվել էր առանձին ընտանիքների, նախկինում ողջ գերդաստանին պատկանող վաճառված կամ այլ ճանապարհով օտարված այս կամ այն կալվածքը ենթակա էր հետ գնման, եթե ազգականներից որևէ մեկը համաձայն չէր օտարման այդ ակտին: Գրիգոր Տաթևացին այս կապակցությամբ գրում է. «Եւ որ կամի զհայրենիս աղքատին յետ գնել՝ պիտոյ է... նախ, որ լինի ազգական նմա, զի օտարըն ոչ կարէ գնել» («Քարոզգիրք», ձմռան հատոր, էջ 86):

Ազգականների հետագա միջամտությունից վանական որևէ հաստատություն նվիրաբերված կալվածքները զերծ պահելու մտադրությամբ, նվիրաբերական արձանագրությունների մեջ անհրաժեշտ էին համարում հատուկ շեշտել, որ ազգականներից և ոչ մեկը իրավունք չունի երբևէ վեճ բացելու տվյալ նվիրաբերության առթիվ. համարձակվողների հասցեին ուղղվում էին անհեծքի սարսուռ ազդող խոսքեր: Գիտենք արդեն, որ 1489 թվականին ոմն Դավիթ երեց՝ Արտամետի Կոնկեց սուրբ Աստվածածնի վանքին նվիրաբերել էր իր ողջ ունեցվածքը: Այդ մասին շարադրված հիշատակարանի վերջում Դավիթ երեցը

գրանցել է այսպիսի տողեր. «Ով որ հակառակ է յետ իմ անցման, կամ դաւէ անէ, կամ դաւապ անէ մազի մի շափ, թէ ալդ է, թէ տլբօր զարմ է, թէ հօրեղբօր զարմ է՝ դաւէ և տաւապ անէ, եկեղեցոյ Քարղիանգէն հանէ և ցրէ, նա զանէժքն օձին և դկայենին, զՏուրային և դնեռան առցէ, ամէն» (Մատենադարան, ձև. № 5537, էջ 298ա):

«Հայրենիք» դարձած կալվածքների օտարման մասին պահված արձանագրությունները ղգալի թիվ են կազմում. դրանցից մի քանիսի հետ այլ կապակցությամբ արդեն ծանոթացել ենք, ծանոթանանք ևս մի-երկու փաստերի:

1474՝ թվականին ոմն տեր Հովհաննես իր «մայրենի» (այսինքն՝ մորից ժառանգություն ստացած) այգին նվիրաբերում է Արարուց սուրբ Նախավկայի վանքին, հատուկ շեշտելով, որ այդ նվիրաբերությունը անդարձ է և եղև ում դաւէ չի լինի, ոչ եղբար, ոչ եղբարորդոյ, ոչ ազգի և ոչ աւտարի, ոչ որդոյ և ոչ թոռան» (Պետ. Մատենադարան, ձև. № 9093, էջ 435բ):

1465—1489 թվականներին ոմն Ստեփանոս Հեքեմարի որդի, Հայոց ձորի Կևմ գյուղի տանուտերերի կամքով, Պոտուկի վանքին է նվիրում իր «հերեհանական դնած մուլքն՝ դժոս արտն»: Նվիրաբերության պայմանն այն է, որ «զինչ երէց որ եկեղեցոյն ծառայութիւն առնէ՝ զէն արտի բերքն այն ուտէ, և ի տարին հինգ անդամ զՀէրենըսենց դերեղմաներն օրհնէ» (Ղ. Փիրղալիմյան, Նշխարք պտմ. Հայոց, Բ, ձև. № 4515, էջ 229—230):

Որոշ գյուղերում «հայրենիք» կամ «մուլք» կոչվող կալվածքներն այնքան ընդարձակ տարածություն էին բռնում, որ գյուղի հողային ֆոնդը երկփեղկվել էր համայնքային և մլքային բաժինների: Այդպես էր, օրինակ, Քարվակ գյուղում, որտեղ կար հատուկ «մլքի դաշտ»: Այդ դաշտում գտնվող իր «հալալ մուլքը» Ժ. Ղ. դարում ոմն Թերձակենց Թումա նվիրաբերեց ժաժկանց սուրբ Ավետարանին (Մատենադարան, ձև. № 3850, էջ 99ա):

Գյուղերի սահմաններում կային նաև ընդարձակ տարածություն բռնող ապառաժ, անջրտի, ճահճային կամ մի այլ պատճառով երկրագործական աշխատանքի համար ոչ պիտանի հողեր: Դրանք կարող էին դառնալ այս կամ այն գերդաստանի սեփականությունը, եթե նրանք, միջոցներ ներդնելով ու ջանքեր դործագրելով, կարողանային օգտագործելի դարձնել այդ հողերը:

1507 թվականին ընդօրինակված մի Ավետարանի մեջ կա հետաքրքրական մի գրանցում. ոմն Ստեփանոս ինչ-որ սուրբ Կիրակոսի վանքին նվիրում է գանձագին մի պարտեզ ու մի ջրաղաց: Բացի այդ բարեգործությունից, նույն Ստեփանոսը՝ «Ճամ կորդեց, ոխֆ արար Կեշայ կարմընջին»,—ասված է նվիրաբերական ուշագրավ այդ արձանագրության մեջ: «Կորդ» նշանակում է խոպան, անվար հողամաս, իսկ «կորդել», բնականաբար, նշանակելու է խոպ կամ խոպան հողը մշակել, դարձնել օգտագործելի: Այսպիսով պարզվում է, որ վերը նշված Ստեփանոսը իրավասու էր ցանկացած ձևով վարվելու ինչպես իր կողմից գնված պարտեզի ու ջրաղացի, այնպես էլ «կորդած», այսինքն մշակելի դարձրած արտի հետ:

Ըստ երևույթին համանման բովանդակություն ունի նաև Պետ. Մատենադարանի № 4868 ձևագրում Ժ. Ղ. դարում գրանցված՝ ստորև բերվող նվիրաբերական արձանագրությունը. «Աստուած օրհնէ զԿեցնայ Եղեզեց ծաղկեալ ծերունի Շատարեկենց Աղաջան, որ զիւր հալալ մուլքն՝ զքոայուտն ոխ արար՝ զկէսն սուրբ Աստուածածնին և զկէսն սուրբ առաքելոյն Թումայի» (ձև. № 4868. էջ 320բ):

Կարծում ենք, որ Շատարեանց Աղաջանը իրավասու էր ցանկացած ձևով անօրինելու նվիրաբերվող հողամասը, որովհետև այն «քուսյուտ», այսինքն՝ քարքարոտ տեղ է եղել և մշակելի դարձվելով նվիրատուի ջանքերով՝ համարվել է նրա «հարալ մուլքն»:

Գյուղական համայնքի ներքին կյանքի ուսումնասիրության տեսակետից ուշադրավ է նաև նախորդ նվիրատու Ստնփանոսի «կորդած» արտի նվիրաբերման նույնտակը: Այն «ոխֆ» է արվում «Կեշայ դևտի կարմընջին», պայմանով, որ այդ արտի մշակողի վրա դրված լինի կամուրջը շին պահելու պարտականությունը. «Ով որ ցանէ՝ դկարմունջ շէն պահէ»,—գրված է այնտեղ (Յ. Լալայան, Ցուցակ, № 262, սրուն. 629, Հմմ. նաև «Թորոս աղաբար» Բ, էջ 270, ուր մեջ է բերված 1578 թ. մի արձանագրություն, ինչ որ մեկի կողմից սուրբ Գեորգ գործարի վանքին «դկարմընճի արտ, ճոթով» նվիրաբերվելու մասին):

Մոկրի Ողմի գյուղի տանուտերերի բարեգործությունները թվարկող Ժ. Դարի մյ արձանագրության մեջ, որ գրանցված է Մատենադարանի կողմից վերջերս ձեռք բերված մի Ավետարանի հատակտորների վրա, խոսք կա նաև այն մասին, որ տանուտեր Մարտիրոսն ու իր Առաքել եղբայրը «Բ. (2) կճ. (կապիճ) ցորեն տուին առին» (Մատենադարան, ձեռ. № 9660, էջ 1բ): Իսկ 1651 թվականից պահպանված մի արձանագրությունից տեղեկանում ենք կապիճ ու կես ցորենի մի արտի գնման մասին. գնողներն արտի արդյունքը հատկացնում են համայնքին, որպեսզի «առու խանելոյ աւրն ուտեն» (Յ. Լալայան, Ցուցակ, սյուն. 199):

Արդ, երբ առանձին տանուտերեր հող էին տանում համայնքի բոլոր անդամներին շահագրգռող կամուրջը կամ առուն շին պահելու կամ մաքրելու աշխատանքներին, ապա առանց վարանման կարելի է ենթադրել, որ այդպիսի նպատակների համար համայնքը ևս հողային իր ֆոնդից կարող էր հատկացնել առանձին վարելահողեր:

Խոսելով վանական կալվածատիրության մասին, բավարար փաստեր մեջ բերելով, ցույց տվեցինք, որ վանքերից շատերը իրենց պատկանող հողերի վրա ստեղծում էին սեփական տնտեսություններ: Իսկ ունեցե՞լ են, արդյոք, այդպիսի տնտեսություններ իրենց պատկանող գյուղերում հայ և օտարազգի կալվածատերերը. այս հարցին վճռական պատասխան տալու համար անհրաժեշտ տվյալներ չկան*: Գիտենք ստույգ, որ նրանք իրենց պատկանող գյուղերում ունենում էին զգալի քանակությամբ վարելահողեր, որոնք վարձակալման էին տրվում տվյալ կամ մերձակա գյուղերի բնակիչներին:

Այլ կապակցությամբ ծանոթացել ենք արդեն Բեսավենք գյուղի համայնքի սուրբ Գեորգ վանքի նկատմամբ ստանձնած պարտավորությունների մասին խոսող արձանագրության հետ. «Արարիչն աստուած,— գրված է նրա սկզբում,— զԲէսօսինից տանուտէրքն աւրհնէ առհասարակ: Արտ մի ոխ էր տւած այս եկեղեցոյս. յետ ժամանակաց տաճիկ մի գեղի տէր էլաւ և զարտն խլեց և

* Տարսայիճ Օրբելյանի կին Մինախանունը 1292 թ. Նորովանքին նվիրաբերել է այդինքն, այդ առթիվ փոռագրել տված արձանագրության մեջ նվիրատուն անհրաժեշտ է համարել շեշտելու, որ է այս սուրբս ոչ ի զրկանաց, ոչ ի զեղէ, ոչ ի պարոնահոցաց, այլ մեր հալալ զբամազին՝ աղատ յամէն հարկաց, որ ոչ ում հաշիւ չկայ ի հետ» («Վիմական տարեգիր», էջ 135): Հակված ենք կարծելու, որ այստեղ գործածված «պարոնահոց» տերմինի տակ պետք է հասկանալ հենց այն հողարածինը, որ կալվածատերերը յուրացնում էին, կտրելով գյուղական համայնքի հողային ֆոնդից:

արար շարք հող՝ Աւանի ձեռք, աստուած շողորմի իւրենց» և այլն (Մատենադարան, ձեռ. № 9223, Ժէ., էջ 1ր): Միջ բերված հատվածը մեկհարանում ենք այսպես. տարիներ առաջ դուղի տանուտերերի միաբան համաձայնությամբ մի արտ է նվիրված ելել սուրբ Գևորգի վանքին, սակայն դրությունը փոխվել է, երբ դուղի տեր է դարձել «տաճիկ մի»: Մահմեդական այս դուղատերը խել է դուղական համայնքին պատկանող, բայց վանքին նվիրաբերված արտը և այն դարձրել «շարք հող». այլ խոսքով նա սեփականել է այդ արտը բերքի մեկ քառորդը ստանալու պայմանով վարձակալման հանձնելու համար*:

Գյուղական համայնքի անդամները տարվա մեջ մի քանի օր պարտավոր են եղել ձրի աշխատել կալվածատիրոջ համար: Այդ մասին, ինչպես վերը ասացինք, տվյալներ են պահպանվել Ժէ. դարում Տաթևի վանքում, հին տրադիցիաների հիման վրա կազմված «Հուլավարն, այսինքն վանքական գիւղօր՝ից հողոց տասանորդքն» ուշագրավ ցուցակում (Մատենադարան, ձեռ. № 6271, էջ 678):

Համայնքի անդամները կալվածատիրոջ նկատմամբ ունեցել են նաև այլ տարտավորություններ. այսպես օրինակ, անվճար խնամել են տնային թռչուններ: Այս մասին ուշագրության արժանի տվյալ է պահպանվել Գրիգոր Նարեկացու ընդարձակ վարքում, որ մուտք է գործել Գրիգոր Մերենցի (մհ. 1425 թ.) խմբագրած Հայսմավուրքի մեջ: Նարեկ գյուղի քուրդ տերը, — ասված է այդ տեղ, — հաւ մի... յիւր շինականն ետ թուխս դնել: Թխական հալն իր ճուտերով, դժբախտ պատահարով, ընկնում է երկանաքարի տակ և սատկում, ժխկ այն կինն, որ զհաւն ի թուխս եղեալ էր, ահաբեկ եղեալ յահէ քրդոյն՝ յուսացաւ յաստուած և յաղօթս սրբոյն Գրիգորի: Եվ, իբր, ձագահարույց Գրիգոր Նարեկացու զորությամբ ջախջախված հավն իր ճուտերով կրկին կենդանանում է, խեղճ ու ահաբեկված շինական կնոջն ազատելով քուրդ բեկի բարկությունից (տե՛ս «Գիրք որ կոչի Այսմաուրք», 1730, էջ 395):

Այս տվյալը թույլ է տալիս կարծելու, նամանավանդ եթե նկատի առնենք նաև ԺԹ. դարից հայտնի փաստերը, որ դուղատերերը նույն սկզբունքով կարող էին իրենց շինականներին խնամելու հանձնել նաև մանր ու խոշոր եղջերավոր անասուններ:

Այսպիսով, որքան էլ աղքատիկ ու ակնարկային են առկա նյութերը, նրանք, այնուամենայնիվ, հնարավորություն են տալիս մասամբ որոշելու կալվածատերերի նկատմամբ համայնքի անդամների ունեցած պարտավորությունները և հիմնավորում են վերն ասածը այն մասին, որ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում գյուղական հողատարածությունները հիմնականում բաժանվում էին հինգ խմբերի՝ ա) հողաբաժանման ենթակա համայնքապատկան

* «Չարեք» տերմինը գործածական է եղել հարևան Ազրբեյջանում մինչև ԺԹ. դարը: Ազրբեյջանի միջնադարյան պատմության հմուտ մասնագետ Ա. Ալի-Չաղբի տվյալներով «Чахар-иек (—չարեկ) платили малоземельные крестьяне, отдававшие аемлевладельцу одну четвертую часть годового дохода» (տե՛ս А. А. Али-Заде, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв. Баку, 1956, էջ 239): Բերված փաստաթուղթը կարելի է մեկնաբանել նաև ուրիշ ձևով, եթե շարեք հող տերմինը այլ կերպ հասկացվի: Հայտնի է, որ համփա-չարեքային հողաբաժանման սխեմանով՝ գյուղական համայնքի հողերը բաժանվում էին համփաների, շարեքների, պճեղների և այլ մասերի և հատկացվում գյուղական համայնքի գերզատաններին, նրանց շնչաքանակի համապատասխան: Չարեք հող (այսինքն՝ համփայի մեկ քառորդի չափով հող) ստանում էին չորս շնչից բաղկացած ընտանիքները:

վարելահողեր, խոտհարքներ, արոտավայրեր և այլն, բ) տարբեր ճանապարհներով մասնավոր սեփականություն («հայրենիք», «մուլք») դարձած այգիներ, պարտեզներ, վարելահողեր, գ) դյուլատերերի կողմից սեփականացված վարելահողեր, որոնք տրվում էին վարձակալման, դ) վանական հաստատություններին նվիրաբերված հողակտորներ և, վերջապես, ե) անմշակ, խոպան ու ճահճոտ հողային տարածություններ:

Գյուղական համայնքը Հայաստանում ու հարևան երկրներում շերտավորման էր ենթարկված մեղ հետաքրքրող ժամանակաշրջանից դարեր առաջ: Ե. դարից արդեն տվյալ ունենք այն մասին, որ գյուղական բնակչությունը տնտեսական ու սոցիալական իր գոյավիճակով շերտավորված էր 3 խմբերի՝ թվանիկների, տառապյալների ու վար և այգի շոմեցողների: Թվանիկներից եկեղեցին գանձում էր պտուղ հարկի դիմաց՝ 4 գրիվ ցորեն, 6 գրիվ գարի և 16 փաս քաղցու, «տառապյալները» հացի կեսն էին տալիս և գինի՝ որքան կարողանային, իսկ ռորոյ վար և այգի ոչ է՝ ազատվում էին պտղի վճարելուց (տե՛ս Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Մոսկվա, 1860, էջ 66):

ԺՅ. զարում, անշուշտ, համայնքի շերտավորման պրոցեսն ավելի խորացած էր, և բազմաթիվ տվյալներից դատելով, հարուստ ու փարթամ գերդաստանների կողքին, կային ընտանիքներ, որոնք անկարող էին սեփական միջոցներով զբաղվել վարուցանքով:

Հիշատակարանների ու կալվածքների օտարման մասին շարադրված փաստաթղթերի մեջ, երբ հարկ է լինում խոսել գյուղական որևէ համայնքի բոլոր անհամեմատ մասին, հաճախ գտնում ենք այսպիսի արտահայտություններ՝ «թէ մեծ է և թէ փոքր, թէ հարուստ է և թէ աղքատ, թէ բնական է և թէ նորէկեց» (Մատենադարան, ձեռ. № 4883, էջ 614բ):

Գյուղական հարուստ գերդաստանների, նրանց տնտեսական ու սոցիալական դիրքի մասին վերը բերված տվյալները համարելով բավարար, փորձենք անհամեմատ շատ ավելի սուղ ու ակնարկային տվյալներով փոքր ինչ լուսաբանել աղքատ գերդաստանների տնտեսական ու իրավական վիճակին առնչվող որոշ հարցեր:

Համայնքից ստացած վարելահողը ինքնաբավ միջոցներով մշակել անկարող գյուղական ընտանիքներից մի քանիսը միանալով կազմում էին հարակաշուկություններ կամ հաղկիցների ընկերություններ: Նրանք, փոխադարձ համաձայնությամբ, երկրագործական աշխատանքների (վար, հունձ) ամիսներին միացնում էին իրեց անասուններն ու գյուղատնտեսական գործիքները և հերթով վարում ու հնձում կամավոր սկզբունքներով կազմված ժամանակավոր այգ ընկերությունների մեջ մտնող անհամեմատի արտերը:

Հարակաշուկյան մասին տվյալ ունի Մխիթար Գոշն իր «Ռատաստանագրքի» Բ. մասի ՃԻԱ. հոդվածում, որը կրում է «Յաղագս դատաստանաց այգագործաց, ընկերաւոր մասնաւորաց հարակշաց և վարձկանաց» խորագիրը («Ռատաստանագիրք հայոց», էջ 432—433):

Հայ ժողովրդական առակներից մեկում հարակաշուկ էին դարձել աղվեսն ու խեցգետինը. «Աղուէսն ու խեչափառն բարեկամացան մէկ մէկի ե եղան եղբարք և սկսան և արին ցանք ի միասին և ի ժամ հնձելոյ աշխատեցան ի մէկ, որպէս արէն է հողագործաց»,—ասված է առակում (Ն. Մառ, Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, մասն Բ, Ս. Պետերբուրգ, 1894, էջ 37): Ցորենի շեղջը կուտելուց հետո աղվեսը մտադրվում է նենգել իր ընկերոջն ու բերքի երկու

երրորդը վերցնել իրեն. «Շախնայն և ի դեղչիս տանուտէրքն պատեհ են տեսել, որ դու մին բաժին առնուս և ես երկուս»,—ասում է Նա խեցդեռտնին: Սակայն վերջինս, խորամանկությամբ, կարողանում է մեծ բաժինն ինքը ստանալ (նույն տեղ, էջ 37—38):

Այս նույն հարցի մասին ուշադրավ տվյալի ենք հանդիպում Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսի 1251 թվականին շարադրված և Արևելյան Հայաստան առաքված Կանտնական իրատեսների մեջ: Խրատեսների նախավերջին կանոնը ազգագրական մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Արևտեղ ասված է. «Ի զրկանաց և ի խաբելոյ պատրաստ կայցեն քրիստոնյանսքն և ի նենդելոյ գիրեարս՝ արք և կանայք, հաղկիցք, և խապկիցք, և զինուորակիցք, և արուստակիցք, դնաւզք և վաճառաւջք, զի որ մարմնական իրաւք զրկէ բռնութեամբ կամ խաբելով, զինքն հոգւով զրկէ և յաւիտեանական կենաւքն» (տե՛ս մեր «Կոստանդին Բարձրբերդցու խրատական թուղթը, առաքված Արևելյան Հայաստան, 1251 թվականին» հոդվածը, տպադրված Մատենադարանի «Բանբերի» № 4-ում, էջ 277—278):

Կաթողիկոսն, այսպիսով, զգուշացնում է իր հոտին, որ մեծ պատժի են արժանանալու հանդերձալ կյանքում բոլոր նրանք, ովքեր կղրկեն, կխաբեն ու կենեգեն իրենց ընկերներին: Աքվեստակիցների, այսինքն միևնույն արհեստով զբաղվող և համբարության մեջ ընդգրկված արհեստավորների, զինվորակիցների, զնողների ու վաճառողների հետ միասին կանոնի մեջ հիշատակվում են նաև «հաղկիցք» և «խապկիցք» տերմինները:

Հայ բարբառներում պահվել է «հտխկ» բառը՝ «ընկերակից դութանավորներից ամեն մեկին ընկած վարելու հողի բաժին» իմաստով (տե՛ս Ստ. Մալխասյաց, Հայերէն բացատր. բառարան, 3, էջ 12): Այսպիսով պարզ է, որ «հաղկիցք» էին կոչվում ընկերակիցների այն կամավոր խմբերի անդամները, որոնք միավորվում էին, վար ու ցանքի, թերևս նաև հունձի ու կալսման աշխատանքները միասնական ուժերով, լծկան անասուններով ու դործիքներով կատարելու համար: Հասկանալի է, որ այդ կարգի խմբերի մեջ ընդգրկվում էին միայն գյուղական այն ընտանիքները, որոնք առանձին-առանձին վերցրած անկարող էին մշակելու իրենց հողաբաժինները:

Ոչ պակաս հետաքրքրություն է ներկայացնում նույն կանոնի մեջ հիշատակված «խապկիցք» տերմինը:

Գյուղերում կային շատ ընտանիքներ, որոնք ունեին աննշան թվով կաթնատու անասուններ: Օրվա ընթացքում ստացած շնչին քանակությամբ կաթով նրանք զրկված պետք է լինեին յուղ ու պանիր պատրաստելու հնարավորությունից: Սակայն հայ ժողովուրդը դարերի ընթացքում իր արտադրական կենցաղում մշակել էր այդ դրությունից դուրս գալու ուշագրավ եղանակ՝ կաթ փոխ տալու միջոցով: Նույն միճակի մեջ գտնվող մի քանի գյուղական ընտանիքներ, փոխադարձ համաձայնության գալով, պայմանավորվում էին օրվա ընթացքում իրենց ստացած կաթը որոշ չափով-ամանով հերթով տալ այդ խմբի մեջ մտած ընտանիքներից մեկին: Այս ճանապարհով, խմբի մեջ մտած յուրաքանչյուր ընտանիք հնարավորություն էր ձեռք բերում իր կաթից յուղ ու պանիր պատրաստելու: Ամանը, որով փոխ էին տալիս կաթը, թուրքերեն լեզվով կոչվում էր «դար» կամ «խաբ», «խապ» (տե՛ս Հ. Աճառյան, Արմատական բառարան, III, էջ 303—304), այստեղից էլ «խապկիցք» տերմինը, որի տակ հասկացվում էր փոխօգնության այդ խմբի մեջ մտած գյուղացիներից յուրաքանչյուրը: Հայ

ժողովրդական առակներից մեկում պահանջված է կարևոր վկայություն տասը այժ ունեցող մի այրի կնոջ մասին, որը հենց, լինելով «խապկից», «յամէն օր շերեփ մի շուր ընդր ի կաթն և ի խափ (կամ՝ խապ, խաբ) տայր»: Իր այժարած որդու «է՞ր առնես դայդ վնասդ» հարցին մայրը տալիս է այսպիսի պատասխան. «Որդի, մեր կաթնս քիչ է՝ այնոր համար առնեմ, թէ քիչ մի աւելի լինի մեր կաթն, որ մեղ ձմռանս թացան լինի»: (Ն. Մառ, նշվ. աշխ., էջ 238—239):

Հաղկիցնիւրի ու խտպկիցների խմբի մեջ միավորվել կարող էին այն ընտանիքները, որոնք, այնուամենայնիվ, չէին ղրկվել իսպառ սեփական տնտեսությունը վարելու համար անհրաժեշտ արտադրական միջոցներից:

Գյուղական համայնքներում կային նաև այնպիսի ընտանիքներ, որոնք ինքնուրույն տնտեսություն չունեին բնավ, կամ էլ ունեին այնպիսի մանր տնտեսություն, որի արդյունքով անկարող էին կերակրվել: Այդպիսի ընտանիքներից էին, հիմնականում, դուրս դալիս վարձկաններն ու մշակները, որոնք վարձվում էին հարուստ համագյուղացիների կողմից երկրագործական՝ եռուն աշխատանքների ժամանակ (վար, հունձ և այլն), ինչպես նաև դառնում էին գյուղական հովիվներ և «գործավորներ» (տնտես, մաճկալ, հովիվ, իշվար)՝ վանական հաստատություններում:

Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» ձեռագրերից մեկում, Բ. մասի ՃԻԱ, հողավածի մեղ ծանոթ վերնադիրը խմբագրված է այսպես. «Վասն որ մարապան մտեն և մշակ այլ մարդոյ»:

«Մարապայ» տերմինը ըստ Ստ. Մալխասյանցի, նշանակում է «երկրագործ, որ նստած է կալվածատիրոջ հողի վրա ու մշակում է այդ հողը, որոշ պարտականություններ կատարելով հօգուտ կալվածատիրոջ» (Հայերէն բացատր. բառարան, III, էջ 271): Այս բացատրությունը ճշտման ու լրացման կարիք ունի: Մխ. Գոշի վերոհիշյալ հողավածի խորագրում ասված է, որ մարապան կամ մշակը վարձվում են «այլ մարդոյ» կողմից, իսկ մեղ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում կամ Գոշի հողավածի միջնադարյան խմբագրի ժամանակ «այլ մարդ» կարող է լինել ոչ այնքան կալվածատերը, որքան գյուղական փարթամ ու ընչեղ գերդաստանի տանուտերը: Ավելին, եթե մշակը, ամենայն հավանականությամբ, աշխատում էր իրեն վարձողի հողի վրա, ապա հիմք չունենք պնդելու, որ նույն փոխհարաբերությունը գոյություն ունենալով վարձողի ու մարապայի միջև: Բացառված չէ, որ վերջինս կարող էր աշխատել իր հողամասի վրա, բայց ուրիշի քաշող անասուններով ու սերմացուով: Պնդել, որ մեծատուն համագյուղացիներից տնտեսական այդպիսի կախման մեջ ընկած գյուղացիներն էին հենց, որ կոչվում էին «մարապայ» — չենք կարող, սակայն այդ կարգի հարաբերությունների գոյությունը հավաստող տվյալներ կան:

Այսպես, 1503 թվականին, նորընծա ոմն Հովհաննես երեց, Սթունի գյուղի բնակիչ Ճֆլայի անվամբ մեկին տալիս է երեք եզ, և նույնքան եզ էլ՝ Ճոնոի գյուղի բնակիչ Խալիֆին: Այս երկուսը պարտավորվում են Հովհաննես երեցի տված սերմերով ցանել իրենց հողակտորները, պայմանով որ տարին 85 լիար ձեթի գին ուղարկեն Երուսաղեմ, Հովհաննես երեցի և նրա մերձավորների հիշատակին:

Ստորև մեջ ենք բերում այդ պայմանագրի կարևոր մասը. «Ի թվայբերութեանս Հայոց ՋՄԲ. (1503), ես նորընծայ Յովանէս երէցս որ յիշատակ դրի իմ հոգուս և ամենայն՝ արեան մերձատրացն իմոց, Տվել եմ Գ. (3) եզն ի Ճֆլա-

յուն որդին Սամզանայ, ի գեղն որ կոչի Սթունի. Գ. (3) եղն այլ որ կոչի Ճոեոի, ի նալիֆէն, որ վարեն դղեախնըն իմ ցորենան ու իմ դարովն, ոսբամր ու շուշմայով, ու ալ գինշ որ լինի...: Եւ գինշ որ աստուած տայ ամէն տարի... Զն. (85) լաեր գիհ յուղարկեն ի սուրբ Երուսաղէմ, ու զայլն աղքատացն և ուխտատրացն բաժանեն...» (Օքսֆորդ, Բողիւեան զրատուն, M. March. 438, Մատենադարան, Անհատական արխիւներ, թղթ. 122, էջ 2007):

Այսպիսի բովանդակութեամբ պահպանված այս միակ պայմանագիրը դրանցվել ու հասել է մեղ, որովհետև դործարքը բարեգործական բնույթ ունի: Իրենց հողը ուրիշի լծկանով ու սերմացուով մշակող գյուղացիները, տվյալ դեպքում, պարտավորվում են ոչ թե բերքի մի մասը լծկան անասունների ու սերմացուի տիրոջը՝ Հովհաննես Երեցին հանձնել, այլ վերջինիս հոգու փրկութեան համար լուսացուի գին են ուղարկում Երուսաղեմի եկեղեցիներին: Սակայն պայմանագրի պատմական արժեքը սրանով բնավ չի նվազում: Այդ փաստաթղթի հիման վրա կարելի է վստահորեն եզրակացնել, որ մեղ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում հայկական դյուզերի ունևոր վերնախավը (տանուտերեր, քահանաներ և այլն) շահագործում էր արտադրութեան միջոցների մի մասից դրկված համագյուղացիներին, տալով նրանց լծկան անասուններ ու սերմացու և ստանալով նրա՛նց հողակտորների վրա, նրա՛նց ջանքերով ու քրտինքով աճեցրած բերքի զգալի մասը:

Աշխատենք պարզել ևս մի հարց. արդյո՞ք որևէ գյուղում բնակութեան հաստատած բոլոր անձինք կամ ընտանիքներն էին համարվում տվյալ գյուղական համայնքի լիիրավ անդամներ, թե՞ կային այնպիսիները, որոնք չէին օգտվում համայնքի անդամների բոլոր իրավունքներից: Սկզբնաղբրուներում կան միայն թուուցիկ ակնարկներ գյուղական համայնքի կյանքի այս բնագավառը աղոտ կերպով լուսաբանելու համար:

Մարմետ գյուղի մասին շարադրված մեղ ծանոթ հիշատակարանում կան այսպիսի տողեր՝ «...և այլք, որ անոտանքն ի միտս չի գար, թէ մեծ է և թէ փոքր, թէ հարուստ է և թէ աղքատ, թէ բնական է և թէ նորէկից, ամենեքեան՝ մեծ և փոքր» (Մատենադարան, ձեռ. № 4883, էջ 614ա):

Այստեղ հակադրված են միմյանց գյուղի բնակիչներն ըստ իրենց սոցիալական (մեծ և փոքր) և տնտեսական (հարուստ և աղքատ) գոյավիճակի: Սակայն կա նաև մի այլ հատկանիշ, որով տարբերակվել են գյուղի բնակիչները: Հիշատակագիրը տարբերակում է նաև «բնական»-ներին, այսինքն՝ գյուղի բուն բնակիչներին և «նորէկեց»-ներին, այսինքն՝ այլ վայրերից տվյալ գյուղը եկած ու բնակութեան հաստատած անձանց: Որ գյուղական բնակչութեան այս երկու կատեգորիաների միջև գոյութեան է ունեցել իրավական ու սոցիալական ինչ-որ տարբերություն՝ այդ երևում է նաև Մատթեոս Զուղայեցու «Վասն քարոզութեան բանի» աշխատութեան մի հատվածից, որտեղ հեղինակը ցանկանում է ցույց տալ, որ «բարկութեան դեռ» մարդկանց հաճախ նետում է տարբեր որոգայթների մեջ: Որոգայթներից մեկն էլ համարվում է հետևյալը. «Ասէ դէն (բարկութեան) մի համբերեր դոցա, զի նոքա օտար են և եկք և դու բնիկ. հայրենիքս քո է և դոքա առ քեզ են եկեալ և ոչ դու առ նոսա. և դոքա զքո ապրանքդ կուտեն ու քեզ վնաս ասեն: Արդ, վարե՛ա զնոսա» (Մատենադարան, ձեռ. № 6607, էջ 47բ):

Ինչքան էլ անորոշ համարվեն մեր հեղինակի խոսքերը, այնուամենայնիվ, կարծում ենք, նրանք հնարավորութեան են տալիս եզրակացնելու, որ «բնիկ»

գյուղացիները, այլ խոսքով համայնքի լիիրավ անդամները, «նորէկեց»-ներին չէին համարում համահավասար իրավունքներով օժտված: Նրանց պատկերացմամբ այդ «նորէկեց»-ները «իրենց ապրանքն են ուտում», ուստի և իրենք իրավասու են նրանց վնասելու գյուղից («Արդ, վարե՛ա զնոսա»):

Միջնադարյան Հայաստանի և, մանավանդ, ԺԵ. դարի գյուղական համայնքի կազմակերպության ու պաշտոնեություն, հողային ֆոնդի տնօրինման, դասային կառուցվածքի, արտադրական կենցաղի և հարակից հարցերի մասին առկա տվյալները, անշուշտ, հնարավորություն չեն ընձեռում լուսաբանելու համայնքի բարդ կյանքի բոլոր կարևոր կողմերը: Այնուամենայնիվ արդյունքը շոշափելի է և հույս է ներշնչում, որ այս ուղղությամբ աշխատանքը հնարավոր է շարունակել ձեռագրական նոր նյութեր երևան բերելով:

2.

Անդրադառնանք այժմ ԺԵ. դարի երկրորդ հիսնամյակի քաղաքային կյանքի ու արհեստագործության հարցերին:

Նյութերի պակասը հնարավորություն չի տալիս հարցերի այս խումբը ևս անհրաժեշտ խորությամբ լուսաբանելու: Հայաստանի քաղաքների, արհեստագործության ու առևտրի մասին հիշատակարանների և օժանդակ այլ աղբյուրների մեջ պատահականորեն գրանցված տվյալները խիստ աղքատիկ են: Լրացուցիչ որոշ տվյալներ հնարավոր է լինում քաղել միայն ԺԵ.—ԺԶ. դարերում Հայաստանում և հարևան երկրներում ճամփորդած եվրոպական դիվանագետների ու առևտրականների ճանաչողական մեծ արժեք ներկայացնող ուղեգրություններից:

Հայաստանի ու հարևան երկրների միջնադարյան ծաղկուն քաղաքներին անբուժելի հարված հասցրին մոնղոլները՝ իրենց ավերիչ արշավանքներով ու երկարատև, ժողովրդի կենսական հյուսիսը քամող տիրապետությամբ: Մոնղոլական ու միջինասիական քոչվոր խաշնարած ցեղերը, բնակություն հաստատելով Անդրկովկասի ու Փոքր-Ասիայի բարեբեր դաշտերի վրա, իրենց համար ամառային ու ձմեռային արոտավայրեր դարձրեցին նախկինում տեխնիկական կուլտուրաների մշակման հարուստ տրադիցիաներ ու զարգացած գյուղատնտեսություն ունեցող մի շարք շրջաններ: Այսպիսով, Ժ.—ԺԶ. դարերում, որպես միջազգային առևտրի կարևոր հանգրվաններ ու արհեստագործության զարգացած կենտրոններ բարձրացած քաղաքներից շատերը, զրկվելով տնտեսական իրենց հիմքից՝ արագորեն անկման դիմեցին: Քաղաքների մի մասն էլ քայքայվեց ու կազմալուծվեց միջազգային նշանակություն ունեցող կարավանային ճանապարհների փոփոխության, ինչպես նաև անընդհատ պատերազմների ու ֆեոդալական խժոժությունների հետևանքով:

ԺԶ. դարում արդեն, Հայաստանի տնտեսական կյանքում նշանակալից որևէ դեր չէին կատարում Անիի ու Կարսի նման փարթամ քաղաքները, որոնք նախկինում հայտնի էին իրենց միջազգային կապերով, թի ծով է և ի ցամաք է՝ հարստություններ դիզած մեծատուն առևտրականներով և ճարտար ու հմուտ արհեստավորներով:

ԺԶ. դարում Արևելքի ու Արևմուտքի միջև կատարվող տրադիցիոն առևտրի ամենաբանով ուղին անցնում էր Ադրբեջանով ու Կասպից ծովի վրայով: Արևելյան մետաքսն ու համեմունքները տարվում էին Աստրախան, ապա Ազով ու Ղրիմի ծովափնյա քաղաքները, իսկ այստեղից՝ նավերով՝ տեղափոխվում

էին Իտալիա: Միջազգային տարանցիկ առևտրի այդ հիմնական ուղեծր ընդհատող կարևոր հանգրվաններում ստեղծվել էին հայկական գաղթավայրեր, հայ առևտրականները կարևոր դեր էին կատարում այդ առևտրի մեջ:

Գրոթյունը փոխվեց, սակայն, ժ.Գ. Կարի կեսերից, երբ Ոսկյա-հորդայի և Իլլիանոթյան մեջ մղվող հաճախակի արշունահեղ պատերազմների հետևանքով՝ այդ ուղեծրը դարձավ անապահով ու վտանգավոր: Աստրախանի վայրով կատարվող առևտրին վճռական հարված հասցվեց 1395 թվականին, երբ Լանկ-Թամուրը գրավեց ու կործանեց այդ քաղաքը:

Ժ.Ն. դարում սկսեցին ավելի աշխուժանալ Միջերկրական ծովի, հատկապես Կիլիկյան ծովեզերքի նավահանգիստները, դառնալով միջազգային առևտրի ամենակարևոր հանգրվաններ, ինչպես նաև Տրապիզոնը՝ Սև ծովի վրա:

Ժ.Ն. դարի կեսերից միջազգային առևտրի նորմալ ընթացքը խստիվեց թուրքական նվաճումներով: 1453 թվականին նրանց ձեռքն անցավ «Արևելքի ու Արևմուտքի ոսկյա կամուրջը» հանդիսացող Կոստանդնուպոլիսը, 1461 թվականին՝ Տրապիզոնի կայսրությունը, իսկ տասը տարի հետո՝ 1471 թվականին՝ նաև Կիլիկյան ծովեզերքը՝ Ղարամանիան:

Եվրոպական ու Ասիական երկրների միջև, այսպիսով, խրվեց մի սեպ, որն առաջին հերթին խիստ բացասաբար անդրադարձավ միջազգային առևտրի ու ապրանքափոխանակութայն վրա: Ահա. այսպիսի պայմաններում էր, որ բարձրացավ մի կողմից Թավրիզի, մյուս կողմից Հալեպի ու Սիրիական նավահանգիստների առևտրական դերը: Սրանք դարձան Արևելյան երկրների ու Լորդական առևտրական կապիտալի առաջամարտիկ վենետիկի առևտրական ընկերությունների անմիջական շփման ու ապրանքափոխանակության ամենակարևոր կետեր:

Թավրիզից դեպի Հալեպ տանող կարավանային ուղիներն անցնում էին Հայաստանի վրայով: Ամենակարճ ու բանուկ ուղին Թավրիզից անցնում էր Մարանդ, Խոյ, ապա՝ Բերկրի, Արճեշ, Արծկե, Խլաթ, Բաղեշ: Բաղեշից ճանապարհը երկփեղկվում էր. դեպի Եդեսիա ու Հալեպ զնալու համար անցնում էին կամ Նփրկերտի ու Ամիդի, կամ էլ Հըսնիքեֆի ու Մերդինի վրայով: Իր կարևոր նշանակությունը դեռևս պահպանել էր նաև Թավրիզից դեպի Կարին ու Երզնկա տանող ուղեգիծը: Երզնկայից Հալեպ (Սերաստիայի վրայով) ուղևորվում էին հատուկ կարավաններ, որոնցից մեկի հետ ճանապարհորդելու համար 1478 թվականին ստիպված էր մեկ ամիս Երզնկայում սպասել վենետիկյան դիվանագետ Ջոզեֆա Բարբարոնե (Ուղեգրություններ, Ա, էջ 209):

Վենետիկը ձգտում էր առևտրական իր գործակալների գործունեության շառավիղը տարածել դեպի արևելք ու խուսափել արևելյան առևտրականների տնտեսապես ոչ շահավետ միջնորդություններից: Սակայն այդ բնագավառում նրանք մեծ հաջողություններ չունեին: Մշտական բնակություն հաստատելով Հալեպում, նրանք այստեղ էին կատարում հիմնականում առևտրական իրենց գործարքները, փոխանակում իրենց մահուտը արևելյան ապրանքների՝ խամ մետաքսի, բրդի, գլթորի, ճարպի, քրքումի, կաշվի, բամբակի և համեմունքների հետ:

Հալեպում կատարվող միջազգային այս առևտրի ու ապրանքափոխանակության մեջ նշանակալից դեր էին կատարում հայ խոջաները: 1478 թվականին արդեն Հալեպում կար Աստվածածնի անվամբ հայկական մի եկեղեցի, որի հովանու ներքո պարոն Ֆարաճի պատվերով մի Ավետարան ընդօրինակեց

Մելքիսեթ գրիչը (Հշտկ. № 550, էջ 433): 1500 թվականին Հալեպի հայ գաղութի ռայիս Հիսսայի տրամադրած միջոցներով այստեղ կառուցվեց Քառասուն մանկանց անվամբ մի սրբատեղի և հյուրատուն:

«Այլ և խըցեր հանդըստարան,
Ի դալ հիւրոցն ատարական,
Ջի հանգիցեն խաղաղական,
Հանդերձ դրաստիւքն իւրեանց որ կան:
Շինեաց դարպաս թաղուրական,
Որ ժամատեղ էր ամառան,
Քահանայից տեղ հանդըստեան,
Ջի վայելեն խաղաղական»

(Ա. Սիւրմէեան, Յուցակ Հալէպի, Ա, էջ 151):

Հալեպի երկու հայկական հնագույն գերեղմանատներում (Սալիսլեի և Ազիդլեի) կան ժ.Ձ. դարից 14 արձանագիր տապանաքարեր, որոնցից 13-ը պատկանում են հին Ջուղայեցի «Հալապ քաղաքում դարիպ մնացած» խոջաների (Ա. Սիւրմէեան, Պամ. Հալէպի ազգային գերեզմանատանց և արձանագիր հայերէն տապանաքարերու, Հալէպ, 1935, էջ 12—13, 25): Ջուղայեցիները, հիմնականում Շամախուց Հալեպ էին տանում խամ մետաքս և դրա դիմաց վենետիկցիներից գնում մեծ քանակութեամբ կրսներ որ կերպասներ:

Թավրիզից Հալեպ տանող առևտրական ուղեգծի Հայաստանից անցնող հատվածի վրա գտնվող ամրոց-քաղաքների մասին ուշագրավ տվյալներ է հաղորդում վենետիկցի անանուն մի վաճառական, որը 1511—1520 թվականներին առևտրական գործերով շրջել էր Հայաստանի ու Իրանի նշանավոր վաճառաշահ կենտրոններում:

Վաճառ լճի շրջակայքի մասին ստացած իր տպավորությունները նա շարադրում է այսպես. «Ծրկիրը բարեբեր է՝ լի գյուղերով, և գյուղացիները մեծագույն թվով հայեր են: Այս ծովի շուրջը կան յոթը փառավոր ամրոցներ, բնակված քրդերից ու հայերից, բոլոր այս ամրոցներում ես առևտուր եմ արել, որովհետև Թավրիզից գնալիս անցա մեկ կողմից և վերադարձին՝ մյուս կողմից, այսպես ծովը գտնվում էր մեջտեղում» (Ուղեգրություններ, Ա, էջ 300):

Նրա նշած յոթը ամրոց-քաղաքներն էին՝ Դատվանը, Ոստանը, Վաճառ ու Բերկրին՝ լճի ալրեկյան կողմում, և Արճեշը, Արծկեն (Ադիլշեվադ) Խլաթը և Դատվանը՝ հյուսիս-արևմտյան կողմում:

Այս քաղաքներից մի քանիսի մասին նույն հեղինակը, ինչպես և այլ ուղեգիրներ ու հիշատակագիրներ հաղորդում են լրացուցիչ կարևոր տեղեկություններ:

Այսպես, նկարագրելով Վաճառի անառիկ ամրոցը վենետիկցի ուղեգիրը հայտնում է, որ ամրոցի ներքևում կա մի մեծ քաղաք, և բնակչության մեծ մասը հայեր են, իսկ ամրոցի ներսում բոլորը քուրդ են: Այս վայրը մի մղոն հեռու է ծովից և լավ մատակարարված է մթերքներով» (նույն տեղում, էջ 302):

Վաճառ քաղաքը Ժ.Ս. դարի երկրորդ հիսնամյակում շարադրված հիշատակարաններում հիշված է բազմիցս: Այստեղ ընդօրինակված շուրջ 30 մեղ հայտնի ձեռագրերի հիշատակարանները, այս կամ այն չափով, հնարավորություն են ընձեռում ծանոթանալու քաղաքի խոջանների շատերի, ճարտար հյուանների, ոսկերիչների և այլ արհեստավորների հետ: Ուշագրավ է հատկապես 1476

թվականին Վանում շարադրված այն հիշատակարանը, որտեղ խոսվում է նաև հյուան Մլխամի մասին, որը «գուրբ Պօզոսի և Ղեկորոսի ժամատունքս ծածկեց և շատ աշխատեցաւ ի վերայ սոցա»: Պարվում է, որ հյուանութունը այս Մլխամի ընտանիքի ժառանգական արհեստն է եղել. հյուան է եղել նրա հայր Ավետիսը, ինչպես և որդի Կարապետը: «Սիշկեցէք...— գրված է հիշատակարանում,— գլխուս Մլխամն, և զծնաւդն իւր ղիտուս Աւետիսն և ղՄամտ-խաթունն, և զկենակիցն իւր զՇուքբանն, և զորգիքն իւր ղիտուս Կարապետն և զԽլղաթն, և զամենաթն արեան մերձատրսն իւրեանց» (հշտկ. № 506, էջ 404):

Այս անուղղակի վկայութեամբ հավաստվում է արհեստագործութեան առանձին մասնաճյուղերի ժառանգականութեան դարավոր կիրառութեամբ սրբագործված սկզբունքի կենսունակութունը հայկական քաղաքներում:

Վանեցի «ազատագունդ խոջաների» սոցիալական դիմապատկերը բնորոշ գծերով հնարավոր է լինում ստվերագրել 1565 թվականից մեղ հասած մի հիշատակարանի միջոցով, որը նվիրված է մելիք Ղուլիջանի բարեգործութունների դրվատմանը: Իր միջոցներով մեծանուն այս խոջան վերանորոգում է Սալնապատի սուրբ Աստվածածնի և Վերին-Վարագի վանքերը, կառուցում է ներքին-Վարագի պարիսպը և շինութուններ ու նորոգումներ կատարում մի շարք այլ վայրերում: Հիշյալ սրբավայրերին նա վակֆ է անում Գուանենց ու Զրվանդանց գյուղերում ունեցած իր ջրաղացները, սալահատակ է տալիս Վանի Թավրիզի դռնից սկսվող փողոցը՝ մինչև Պողոս-Պետրոս եկեղեցին, սահմանում է, որ ամեն տարի իր ջրաղացից ու տնից 1400 հաց բաժանվի աղքատներին մեծ պասի շաբաթ և կիրակի օրերին, «դուքան մի յիւր դուքաներացն» նվիրում է Տիրամոր եկեղեցուն, որպեսզի «էն դուքնի վարձովն իւր քառասունքն կատարեն», պատվիրում է, որ իր մահվանից հետո ամեն կիրակի իր այգիներից 5 լիտր խաղող, տանձ ու խնձոր բերեն ու բաժանեն իր գերեզմանի վրա «մինչև այգիքն վերանան» և այլն և այլն (Մատենադարան, ձեռ. № 4515, էջ 291—292):

Այսպիսով, մելիք Ղուլիջանը հանգես է գալիս միաժամանակ որպես առևտրական, ջրաղացների տեր, այգետեր և դրամատեր: Բարեգործական պատակներով նրա կատարած մեծածախս շինարարական ու վերանորոգչական աշխատանքների համար միայն նա հսկայական դրամական միջոցներ պիտի ծախսեր, մի բան, որ ի վիճակի էր անելու, անտարակույս, մեծ հարստությունների տեր մեկը:

Հայ հիշատակագիրները Վանից հետո, տարբեր առիթներով, ամենից շատ խոսում են Արճեշ քաղաքի մասին, որը մեզ հետաքրքրող տասնամյակներում հայտնի էր նաև որպես գրչութեան աչքի ընկնող կենտրոն: Այստեղ էր աշխատում միջնադարյան հայ ամենաբեղուն գրիչներից մեկը՝ Հովհաննես Մանգասարենցը, որն իր կյանքի ընթացքում (ապրել է 86 տարի, մահացել է 1505 թվականին) ընդօրինակել է 132 մեծ ու փոքր ձեռագիր:

1465 թվականին ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում Մանգասարենցը շարադրում է արճիշեցի խոջա Գրիգորի ընտանիքի սրտաճմլիկ պատճութունը, որին կանդրադառնանք քիչ հետո. նշենք այստեղ, որ խոջաների տարաբախտ այդ ընտանիքի անդամները «ի վաճառ» էին գնում հեռավոր երկրներ ու քաղաքներ՝ Թավրիզ, Սուլթանիա, Սպահան և այլն (հշտկ. № 287, էջ 235—236):

Արծկէ քաղաքը ևս, գտնվելով կարավանային բանուկ ճանապարհի վրա,

որոշ դեր էր կատարում որպես հանգրվան ու ապրանքափոխանակութեան կետ: Այստեղից ևս մեզ հետաքրքրող տասնամյակներից հասել են մեծ քանակութեամբ հիշատակարան ունեցող ձեռագրեր, որոնց մեջ տվյալներ կան նաև արձկեցի խոշոր առևտրական-խոշաների մասին: Դրանցից էին 1466 թվականին հիշված ձեռագրի պատվիրատու Հովհաննեսն ու նրա «պարոն» որդիներ Գորգն ու Ամիրբեկը (հշտկ. № 308, էջ 246): Արձկեցի էր նաև ԺՍ. դարի վերջերին ապրող նշանավոր դանձասաց Հակոբ Նետրարենցը. աղգանունից դատելով նրա հայրը կամ նախնիները եղել են նետագործ արհեստավորներ:

Ավելի մեծ նշանակություն ունեն, անշուշտ, Խլաթ քաղաքը, որը Ջոզեֆա Բարրարոյի վկայությամբ ունեն հաղար տուն, ուրեմն, պետք է ենթադրել, ոչ պակաս քան հինգ հաղար բնակիչ (Ուղեգրություններ, Ա, էջ 187): Դժբախտաբար Խլաթի նկատմամբ մեր հիշատակագիրները խիստ ժլատ են:

Գլխավոր ճանապարհի վրա հաշորդ խոշոր առևտրական կայանն ու ամրացված կետը՝ Բաղեշ (Բիթլիս) քաղաքն էր, որը միաժամանակ վարչական կենտրոնն էր Հայաստանի ամենադորեղ քրդական ամիրության: Մեզ ծանոթ վենետիկցի վաճառականը հայտնում է, որ քրդերից բացի քաղաքում բնակվում են «նաև շատ հայ քրիստոնյաներ», և որ «շատ վաճառականներ մեկնում են այս քաղաքից առևտուր անելու Հալերում, Քավրիզում և Բրուսայում» (նույն տեղում, էջ 298): Պետք չէ տարակուսել, որ այդ վաճառականները հայեր էին: ԺՍ. դարի ընթացքում Բաղեշը զգալի դեր է կատարել նաև Հայաստանի կուլտուրական կյանքում. այստեղ է ծնվել Առաքել Բաղիշեցի նշանավոր բանաստեղծը. Բաղեշի շնորհալի գրիչների ընդօրինակությամբ ԺՍ. դարի երկրորդ հիսնամյակից հասել է մեզ 17 ձեռագիր:

Հայ հիշատակագիրներն ու եվրոպական ճանապարհորդները ակնարկներ ունեն նաև Հայաստանի մյուս քաղաքների՝ Ծրզնկայի, Խիզանի, Մուշի, Ոստանի, Աղթամարի, Խարբեղի, Բաբերդի, Սղերդի և ուրիշների մասին, որոնք գտնվելով կամ գլխավոր, կամ օժանդակ առևտրական ուղեգծերի վրա, այս կամ այն չափով, մասնակցություն ունեին միջազգային տարանցիկ առևտրին:

Ծրզնկան ԺՍ. դարի երկրորդ կեսում երկու անգամ (1457 և 1483 թվականներին) քարուքանդ եղավ այդ քաղաքի համար սովորական երկրաշարժից: 1457 թվականի երկրաշարժի մասին ժամանակակից մի հիշատակագիր հայտնում է հետևյալը. «Եղև ահագին շարժ յԾրզնկայն և կործանեաց զքաղաքն և զբոլոր պարիսպն յատակէն տապալեց. և մեռան ի նմին ժամու ի շարժէն անձինք ԲԺ. (12) հազար» (հշտկ. № 128, էջ 95):

Այս ծանր աղետից 17 տարի հետո Ծրզնկա այցելած Բարբարոն համարում է այն «մի մեծ քաղաք, բայց մեծ մասամբ քայքայված այս միշոցին» (Ուղեգրություններ, Ա, էջ 195):

Տասը տարի հազիվ էր անցել Բարբարոյի այցելությունից, երբ իր վերքերը դեռևս չբուժած քաղաքը, շրջակա գյուղերի հետ միասին, կրկին կործանվեց ավելի ուժգին շարժի ցնցումներից: 1483 թվականին շարադրված հիշատակարաններից երկուսի մեջ ուշագրավ տողեր են գրանցված այդ շարժի մասին. «Եւ արդ,— կարդում ենք նրանցից մեկում,—գրեցաւ սա ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, զի վասն ծովացեալ մեղաց իմոց Ծրզնկա քաղաք տապալեցաւ, և ԺԸՌ. (18.000) ոգի ի ներքև հողու մնաց, և այլ ոչ մնաց մի կենդանի» (Մատենադարան, ձեռ. № 6879, էջ 364ա): Մյուս հիշատակարանում տվյալներ են գրանցված ոչ միայն քաղաքում, այլև շրջակա գյուղերում զոհվածների թվի

մասին. «Եղև շարժ և Եվրնկա քաղաքն Ի. (20) գեղով ընկղմեցաւ՝ մարդով և անասնաւք, մինչև ԼՌ. (30.000) մարդ ի գիր ելաւ»:

Թվում է, թե քաղաքն այլևս չէր վերաշինվելու Սակայն, լինելով Թավրիպից դևպի Փոքր-Ասիայի կենտրոնական քաղաքները, ինչպես և Սև ու Միջերկրական ծովերի նավահանգիստները տու՛նող ճանապարհի վրա, Երզնկան, շատ շանցած, դարձյալ վերարճակիցվեց ու շենացալ: ԺՋ. դարի ուղեգիրները յոսուսմ են նրա մասին, որպես առևտրական կարևոր կետի, իսկ անգլիացի վաճառական Զոն Նիսբերին, 1581 թվականի աշնանը լինելով Թավրիզում, հայտնում է որ այնտեղ շատ սիրված է ու լավ վաճառվում է մի տեսակ մետաքս սատին, որը Հայաստանի Երզնկա ու Արղրում (Կարին) քաղաքների լավ ապրանքներից է (Ուղեգրություններ, Ա, էջ 453):

ԺԾ. դարի երկրորդ հիսնամյակում Երզնկան ու նրա շրջակայքի հսկական վանքերը նշանակալից դեր էին կատարում նաև Հայաստանի կուլտուրական կյանքում: Ինչպես առիթ ունեցանք նշելու, Ավադ և Կապուսի վանք՝րում էր հաստատվել ժամանակի ամենահեղինակավոր վարդապետ Հովհաննես Համշենցին, իր շուրջը միշտ ունենալով Հայաստանի տարրեր շրջաններից բազմաթիվ աշակերտներ:

Ջուլեֆա Բարբարոն տեղեկություն է հաղորդում նաև Բարերդ քաղաքի մասին, համարելով այն Տրապիզոնից Պարսկաստան տանող ճանապարհի նշանավոր հանգրվաններից մեկը: «Բաղաքը պարունակում է հազար հինգ հարյուր տուն», — գրում է նա, հնարավորություն տալով էղրակացնելու, որ ԺԾ. դարի 70-ական թվականներին Բաբերդն ունեցել է առնվազն 7000 բնակիչ: Նույն գիվանագետ-ուղեգրի վկայությամբ «շատ լավ» բնակեցված է եղել նաև Մուշ քաղաքը (Ուղեգրություններ, Ա, էջ 195, 197) և այլն:

Առևտրի ու արհեստագործության զարգացման իրենց աստիճանով, անշուշտ, հետ էին մնում Վանա լճի հարավում գտնվող քաղաքներն ու քաղաքատիպ վայրերը: Բարբարոյի ճամփորդության տարիներին Ոստանը քայքայված մի քաղաք էր և «երեք հարյուր տնից ավել չունեք»: Չնայած դրան, նա որոշ դեր էր կատարում ներքին առևտրի մեջ՝ մատակարարելով մեծ քուղաքներին գուղատնտեսական մթերքներ: Հայտնի է, որ ԺՃ. դարի սկզբներին Ոստանից Թավրիզ վաճառահանում էին մեղր, օժանելիք ու պանիր: Վենետիկցի աշանուն վաճառականն այդ մասին գրում է. «Ավելի մեծ քանակությամբ մթերք կա այստեղ, քան ուրիշ որևէ տեղ, և մեծ քանակությամբ սպիտակ մեղր է շինվում այստեղ, որ ժամանակ առ ժամանակ ուղարկվում է Թավրիզ ծախվելու, օժանելիքի ու պանրի հետ միասին» (նույն տեղում, էջ 301):

Ըստ երևույթին ավելի բազմամարդ ու հայաշատ էր Խիզանը. մեզ հետաքրքրող հիսնամյակից պահպանվել են Խիզանում ընդօրինակված երկու տասնյակ ձեռագրեր:

Հայաստանի կուլտուրական կյանքում բացառիկ դեր էր կատարում Աղթամար կղզու վրա գտնվող գյուղաքաղաքը, որը կոչվում էր Արմենիկ: Ելրոպական ուղեգիրների վկայությամբ գիտենք արդեն, որ միայն հայերով բնակեցված այդ գյուղաքաղաքում կար 600 տուն (ընտանիք): ԺԾ. դարի երկրորդ կեսին շարադրված հիշատակարաններում տվյալներ կան Աղթամարում բնակվող ու աշխատող մի շարք հյուանների, ինչպես և Մուրատշահ ոսկերչի մասին (Մատենադարան, ձեռ. № 7585, էջ 267ա): Աղթամարը միաժամանակ գրուության ամենախոշոր կենտրոնն էր Հայաստանում և մեծ արվեստով գրված ձեռագրեր

էր մատակարարում նույնիսկ հեռավոր շրջանների, հրատարակվող հիշատակարաններից շուրջ 60-ը շարադրված են հենց Ազթամարում:

Քաղաքային կյանքի ու արհեստագործության մասին խոսելիս շպետք է անտեսել այն հանգամանքը, որ հայ առևտրականներից ու արհեստավորներից շատերը մեղ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում, գաղթելով հայրենի երկրից, բնակութուն էին հաստատել հարևան երկրների վաճառաշահ քաղաքներում, ինչպես նաև հայկական հեռավոր գաղթավայրերում Վուգայի ափերին, Ղրիմում, Ուկրաինայում, Լեհաստանում, Եգիպտոսում, Թուրքիայի ծովափնյա քաղաքներում և այլ վայրերում: Մեր նպատակից դուրս համարելով խոսել հեռավոր գաղթավայրերի մասին, փոքր ինչ անդրադառնանք պատմական Հայաստանի հարավ-արևմուտքի, Ադրբեջանի, Վրաստանի և Իրանի քաղաքների հայ զաղութների կյանքին:

Աղ-Կոլունլուների նախկին մայրաքաղաք Ամիդի հայ գաղութի պատմության սկզբնավորումը թաղված է դարերի խորքում: 1517 թվականից հասել է մեղ ուշագրավ մի փաստաթուղթ, որն իրավունք է տալիս եզրակացնելու, թե մեղ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում Ամիդի քաղաքային կյանքում հայ առևտրականներն ու արհեստավորները կարևոր դեր էին խաղում:

Տարոնի սուրբ Ղազարի վանքը նշված թվականին Ամիդ է ուղարկում Թադեոս եպիսկոպոսին, վանքի կարիքները հոգալու համար ժողովարարություն անելու նպատակով: Եվ ահա, Ամիդի հայ համայնքի զբահանալքն ու խոճանայքն՝ որոշում են դառնալ սուրբ Ղազարի վանքի թեմ ու վիճակ և եկեղեցական տարբերը այսուհետև վճարել այդ վանքին: Երկուստեք համաձայնությունը հաստատվում է հատուկ արձանագրությամբ, որի տակ ստորագրում են քաղաքի նշանավոր անձինք՝ խոշանի ու արհեստավորներ՝ Վարխոջ Ապտմըսեհ, Տարած, կոշկակարենց Ապալան, սառաֆ Քարիմ, ապրցի Կիրակոս, խոճալ Ապտին, նղարաճի Այվատ, շարաֆ Յոհան, խոճայ Ուաֆ, կովոնց Սարդիս, խոճայ Սահակ, Քոսայ Մուրատ, դազանչի Ապտին, խոճայ Տարղըլուշ, ներսես էրէց, Առաքել էրէց, Յոհանէս էրէց սուրբ Սարուսին, խոճայ Լուծվին, խոճա Ղլիճ, խոճայ Ապտալան Ստեփկանց, Չարքաղենց Յովանէս, Մշցի Շիրին, Ղարայսիատենց Մուրատն, Պոշկանց Ապսէիտն, դսապ Ապտալան, լոզն դշիբ (՝) Քոք Սաֆար, սառաֆ Եղալուպ, ներկարար Կիրակոս, կտակար Մուրատ, Եսողում, կտակար Լթվին, Աւանենց Ապտմսեհ, խոճայ Տայուտ, խարուճայ Այսէիա, Պահտին, խսապ Մուրատն, Դոիթ էր[է]ց, Յակոր էրէց, Պաղտասար էրէց» (Բ. Սարգիսյան, Յուցակ, հտ. Բ, էջ 480—482):

Նշանավոր քաղաքացիների անվանց սոսկական այս թվարկումն իսկ հնարավորություն է տալիս եզրակացնելու, որ Ամիդի հայ համայնքը իր կազմում ունի բազմաթիվ խոշոր առևտրական-խոջաններ, լումայափոխ-վաշխառուներ (սառաֆ) և տարբեր զբաղմունքի տեր արհեստավորներ (նաղարաճի, դազանչի, դսապ, ներկարար, կոշկակար, գղակկար և այլն):

Բազմաթիվ հայեր էին բնակվում նաև դեպի Սիրիական նավահանգիստներ տանող կարավանային ճանապարհի Հայաստանից դուրս անցնող ուղի-մասերի վրա գտնվող քաղաքներում: Հալեպի մասին մենք արդեն առիթ ունեցանք խոսելու, նշենք, որ հոծ հայություն կար նաև Հոսնիքեյֆ վաճառաշահ քաղաքում, որտեղ կար նույնիսկ հայ եպիսկոպոսական առանձին թեմ. 1446 թվականին Հոսնիքեյֆի եպիսկոպոս էր Գրիգոր անունով մեկը (ԺՆ. դարի հշտկ., Ա, էջ 603): Զտղեֆա Բարբարոյի վկայությամբ այդ քաղաքում կային

«Տյուրավածքի զինի վաճառականներ, որովհետև քաղաքը մեծ անցուղարձ ունի» (Ուղեգրութիւններ, Ա, էջ 182), իսկ վննետիկցի անանուն վաճառականը, Բարբարոյից 40 տարի հետո այցելելով նույն վայրը, հայտնում է, որ «այնտեղ կա բազմաթիվ բնակչութիւն՝ քրիստոնյա, մասմեդական և հրեա, շատ հարուստ առևտրական մի համայնք» (նույն տեղում, էջ 294)։

Հյուսիսային Ադրբեջանի ամենանշանալի քաղաքը ԺՆ. դարում Շամախին էր։ Բարբարոն նկարագրելով Շամախին, գրում է. «Այս շատ լավ քաղաք է, ունի շորս հաղարից հինգ հազար տուն, և շինում են մետաքս, կտավ և ուրիշ բաներ իրենց եզանակով» (նույն տեղում, էջ 199)։ Խոսելով բնակչութեան ազգային կազմի մասին, Բարբարոն հայտնում է, որ «բնակիչների մեծ մասը հայ են»։ Իտալացի դիվանագետի տվյալը հաստատում է անգլիացի Ջենկինսընը. մեկ դար հետո այցելելով Շամախի, նա ևս արձանագրում է, որ քաղաքը «բնակված է գլխավորապես հայերով» (նույն տեղում, 372)։

Շամախու շրջանը միջազգային առևտրին մասնակցում էր հիմնականում խամ մետաքսով։ 1394—1427 թվականներին Եվրոպայում, Ասիայում և Աֆրիկայում ճանապարհորդած Ի. Շիլզբերգերը, խոսելով այն մասին, որ Շիրվանից արտահանում են «ամենից լավ մետաքսը», հայտնում է, որ այդ խամ մետաքսից պատրաստում են լավ գործվածքներ Դամասկոսում, Քաշանում ինչպես և Բրուսայում։ Մասամբ այդ մետաքսն արտահանվում է նաև Վենետիկ ու Լոնդկա, որտեղ նրանից պատրաստում են գերազանց որակի թավիշ։

Ուշագրավ է նաև նույն ճանապարհորդի դիտողությունները հայերի աշխատասիրության ու արհեստագործության մեջ ունեցած հմտության մասին. նա գրում է. «Շատ հավատարիմ ազգ են հայերը, լինեն նոքա քրիստոնյաների կամ հեթանոսների հետ, միշտ նոցա հետ սիրով են և նոցա կողմն են պահում. նոքա շատ խելոք մարդիկ են և շատ աշխատասեր. գեղեցիկ կտավներ են գործում թավիշից, ծիրանիից և մետաքսից, նմանապես ավելի շքեղ և թանկագին ոսկեզօծ կտավներ են գործում քան հեթանոսները» (տե՛ս Վ. Աուրենյանի «Հանս Շիլզբերգերի կյանքի և ճանապարհորդության մասին» հոդվածը, տե՛ս Հանդես գրականական և պատմական, երրորդ գիրք, Մոսկվա 1890, էջ 165)։

ԺՆ. դարի երկրորդ կեսից սկսած, ինչպես նշեցինք, մետաքսն ու արևելյան մյուս ապրանքները կարավանային ճանապարհներով տարվում էին Հալեպ և այնտեղ վաճառում վննետիկցիներին, կամ փոխանակում նրանց հետ, տեղը ստանալով մահուդ և այլ գործվածքներ։

Փոխանակային այդ առևտրի մեջ հայ վաճառականները, հատկապես հին ջուղայեցիները, նշանակալից դեր էին կատարում։ Եվ կասկածից դուրս է, որ մեծ մասամբ նրանց ձեռքով էր արտահանվում Շամախու շրջանում մշակվող մետաքսը։ 1566 թվականին անգլիացի վաճառական Արթըր Էդվերդսը, Շամախուց Լոնդոն ուղարկած իր մի նամակում, հայտնում է, որ այդտեղից տարեկան 400—500 ջորու բեռ մետաքս են տեղափոխում Հալեպ հայկական մի գյուղի (իմա՛ Ջուղայի) վաճառականները։ Նրանք և ուրիշ հայ վաճառականներ, նույն նամակագրի վկայությամբ, Հալեպից «ամեն տարի բերում են շորս-հինգ և վեց հազար կտոր կըրսեններ և կերպասներ, բացի նրանցից որ ուրիշներն են բերում» (Ուղեգրութիւններ, Ա, էջ 412)։

Հայ վաճառականների կողմից արտահանվող ու ներմուծվող ապրանքների շափը, իհարկե, կարող էր նույնը չլինել մեզ հետաքրքրող հիսնամյակում, բայց որ այդ առևտուրը նույնությամբ տեղի էր ունենում էդվերդսից տասնամյակներն առաջ, այդ մասին կարելի է չկասկածել։

Հայկական բազմամարդ գաղութներ կային նաև հյուսիսային Ադրբեջանի այլ քաղաքներում:

ԺԾ.— ԺՁ. դարերում, որպես փոխանակային առևտրի աշխույժ կետերից մեկը զգալի դեր էր կատարում Վրաստանի սահմանագլխին գտնվող Արաշ քաղաքը: Ջենկինսընի վկայությամբ այն «վրացիների սահմանի վրա ամենից գրեթե խավոր ու բարգավաճ առևտրական քաղաքն է, և այնտեղ մշակվում է ամենամեծ առատությամբ մետաքս, և այնտեղ են գալիս թուրքերը, սուրիացիները և ուրիշ օտարականներ առևտուր անելու» (Ուղեգրություններ, Ա, էջ 372): 1490 թվականին՝ հոջա Ղուպարի պատվերով Արաշում Աղարիա գրիչն ընդօրինակել է մի Ավետարան (Մ. Սմբատյան, Երնջակ, էջ 254—258). այս միակ փաստն իսկ բավարար է համոզվելու համար, որ Արաշում ևս հաստատվել էին զգալի քանակությամբ հայեր:

Հայկական գաղութ կար նաև Ադրբեջանի Շամբբան քաղաքում: 1459 թվականին, Տաթևի եպիսկոպոս Շմավոնը, ըստ երևույթին քարոզչական գործերով, ճամփորդում էր Շիրվանում: Շամբբան (իմա Շամբբան) քաղաքում նրան հաջողվեց ձեռք բերել Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք Հարցմանցի» մի ձեռագիր (հշտկ. № 161, էջ 123):

Նույն Շմավոն եպիսկոպոսը, որը, ըստ երևույթին, գրասեր մի անձնավորություն էր, վերը նշված իր ճամփորդության ժամանակ, Շամբբանի քաղաքում ևս գնել էր ձեռագիր մի գիրք (Իգնատիոսի «Մեկնութիւն Ղուկասու Ավետարանին», տե՛ս հշտկ. № 160, էջ 123):

Տվյալներ կան այն մասին, որ մեծ քանակությամբ հայեր կային նաև Դերբենդի շրջակայքում: Այստեղ ժՁ. դարում հայերը ունեին իրենց գերեզմանատունը, իսկ Նիզամբադի մոտ կար հայկական գյուղ: Կասպից ծովում հայ վաճառականները պահում էին նաև առևտրական նավեր (այդպիսի մի նավ 1579 թվականին Հակոբ անունով մի հայ վաճառականից գնեցին անգլիացիները, տե՛ս «Ուղեգրություններ», Ա, էջ 442—443):

Հայ առևտրականներն ու արհեստավորները որոշ դեր էին կատարում նաև Հարավային Ադրբեջանի բոլոր նշանավոր քաղաքներում՝ Թավրիզում, Մարաղայում, Արդաբիլում, Սուլթանիայում և այլ վայրերում:

Սերտ կապեր ունենալով իտալական քաղաքների հետ, ժանոթ լինելով եվրոպացիների վարքուբարքին և իմանալով եվրոպական լեզուներ հայ վաճառականներից ոմանք հաճախ ստանձնում էին նաև դիվանագիտական ծանրակշիռ հանձնարարություններ: Կարա-Կոյունլու և Աղ-Կոյունլու գահակալների կողմից մեծապես հարգված այդպիսի նշանավոր մի վաճառական էր խոջա Միրաբը, որը 1486 թվականին նահատակվեց Թավրիզում: Երեք այլ դիվանագետների ընկերակցությամբ 1469 թվականին Ուզուն-Հասանի կողմից խոջա Միրաբը ուղարկվել էր Վենետիկ, Հոռոմ ու Նեապոլ՝ Թուրքիայի դեմ ռազմական դաշինք կնքելու առաջարկով: Նրա ոճրագործ սպանության մասին, տեղեկություն ստանալով մի ջենովացուց՝ մանրամասն տվյալներ է հաղորդում Ջոզեֆա Բարբարոն, ինչպես նաև մի շարք հայ վարքագիրներ ու հիշատակագիրներ (Մատենադարան, ձեռ. № 8452, էջ 88ա—89բ, № 6273, էջ 343 և այլն):

Հիշատակարանները հնարավորություն են ընձեռում որոշ տվյալներ քաղել նաև Վրաստանի քաղաքներում՝ Թբիլիսիում, Գորիում և Ախալցխիսում բնակություն հաստատած հայերի, մասամբ նաև նրանց զբաղմունքի ու վիճակի մասին:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում, հատկապես, 1462 թվականին Քրիստիանոս շարադրված մի հիշատակարան, որը դժբախտաբար, մատչելի է մեզ սխալաշատ մի ընդօրինակութամբ: Հիշատակարանը հնարավորություն է տալիս պարզելու, որ թշնամիներին և ավազակային խմբերին հակահարված տալու և իրենց կյանքն ու զույթը պաշտպանելու համար՝ քաղաքներում գոյություն ունեին աշխարհագրային շոկատներ:

1462 թվականի զատկի նախօրեին (ապրիլի 22-ին) հազար հոգուց բաղկացած թուրքական ինչ-որ հրոսախումբ հարձակվում է ու գերում Հաւճալայու (իմա՝ Ավճալա, Քրիստի արվարձաններից) տավարը: Այս լուրը երբ տարածվում է քաղաքում, իսկույն ավազակներին հակահարված տալու վճուսկ սնությամբ, նրանց դեմ են ելնում 200 քաշ տղամարդիկ: Սակայն նրանք սխալ տվյալներ ունեն թշնամու տժի մասին, կարծում էին որ զբիշ հեծել է: Եվ երբ, հետապնդելով թշնամու 20 հոգուց բաղկացած խմբին, նրանք անցել էին՝ «ինչուր ի կաճին, ի ջրի էն գեհն. հետևակ, դադրած, նետերն հատած, և անորոշ (», և անսլեհ», երկու կողմից շրջապատվում են թշնամու հիմնական ուժերի (ամեծ հեծելի») կողմից, և անհավասար կռվում՝ իսպառ բնաջնջվում: Բարբարոս ավազակներն իրենց հետ տանում են սպանվածների գլուխները, այնպես որ տարաբախտ քաղաքացիները շեն կարողանում ճանաչել իրենց հարազատների դիակները:

Հիշատակագիրը դառն կսկիծով շարադրելով այս տխուր եղելությունը իրավացիորեն նկատում է, որ Քրիստի հայերի համար այդ տարվա զատիկը «սև զատիկ» եղավ (հշտկ. № 216, էջ 169):

Բացի արժեքավոր այս հիշատակարաններից մեղ հետաքրքրող տասնամյակում Քրիստիանոս շարադրվել են հինգ այլ հիշատակարաններ ևս: Նրանցից մեկում, ինչպես նշել ենք, տեղեկություն կա այն մասին, որ ժն. դարի 50-ական թվականներին Քրիստիանոս կար Ստեփանոս րաբունու կողմից գլխավորվող վանական մի դպրոց (հշտկ. № 22, էջ 17—18):

Բնակություն հաստատելով հարևան երկրներում, հայ արհեստավորներն ու վաճառականները, ստեղծարար ու տքնաջան աշխատանքով նպաստում էին քաղաքային կյանքի զարգացմանը և դրացիական շերտ կապեր հաստատում իրենց հյուրընկալող ժողովրդների հետ: Հայ ժողովրդի ստեղծած դարավոր կուլտուրան, կուլտուրաների շփման ու փոխազդեցության համար նպաստավոր այս պայմաններում հարստանում էր նոր արժեքներով և, իր հերթին, բարերար ազդեցություն գործում հարևան ժողովուրդների կուլտուրայի վրա:

Հայաստանի և հարևան երկրների հայաբնակ քաղաքների մասին մեր գիտելիքները, ինչպես տեսանք, մանրամասն չեն: Առկա տվյալների մեծ մասը վերաբերում է միջազգային տարանցիկ առևտրի բնագավառում այդ քաղաքների խաղացած դերին: Ներքին շուկայի, քաղաքների ու նրանց մերձակա գյուղերի տնտեսական կապերի ու փոխհարաբերության հետ առնչվող մի շարք կառուրագույն հարցեր մնում են դեռևս լուսաբանության կարոտ:

Մեծ հավանականությամբ պետք է ենթադրել, որ հիշատակված քաղաքներից շատերը, կարավանային ճանապարհների հանգրվան լինելուց բացի, այս կամ այն չափով պահպանել էին իրենց նշանակությունը որպես արհեստագործության կենտրոններ: Ուստի, չնայած գյուղատնտեսության նատուրալ բնույթին, չպետք է կասկածել նաև այն բանում, որ այս կամ այն չափով ապրանքափոխանակություն էր կատարվում քաղաքների ու գյուղերի, ինչպես նաև

Հայաստանում հաստատված խաշնարած քոչվոր ցեղերի և նստակյաց հաց
լրկրագործների միջև:

Գրիգոր Տաթևացին «Երգ երգոցի» իր մեկնության մեջ գրում է. «Ոչխարա-
բոյժք սովոր են վաճառել զմիս և զճրագու և առնուլ զհաց ոչ վասն աղքատու-
թեան, այլ զի ոչ պարապին գործել զհաց՝ ի դարմանս խաշանց գոլով» (Մատե-
նադարան, ձեռ. № 1264, էջ 44: Հմմ. նաև Հովհան Կոլոտիկի «Մեկնութիւն Եսա-
յնայ», Մատենադարան, ձեռ. № 1128, էջ 150ա):

Միս ու ճարպ վաճառելով խաշնարածները գնում էին ոչ միայն հաց ու
գյուղատնտեսական ուրիշ մթերքներ, այլև, առտարակույս, արհեստագործա-
կան արտադրանքի տարբեր տեսակներ, որոնք արտադրվում էին հայկական
քաղաքներում: Հիշատակարանները և օժանդակ այլ աղբյուրներ հնարավորու-
թյուն են տալիս հավաստելու արհեստի շուրջ 30 տարբեր մասնաճյուղերի գո-
յությունը ԺԴ.—ԺԵ. դարերի հայկական քաղաքներում: Ստորև, այսուհետև կան
շարքով թվարկում ենք այդ արհեստները.

Աղեգործ (Ջուղ.)*

Աղեղզուզ (հշտկ. № 147, էջ 111)

Անծուղագործ (Ջուղ.)

Արծաթագործ (Ջուղ.)

Բարակգործ (հշտկ. № 189, էջ 149)

Բրուտ (ԺԵ. դարի հշտկ., Ա, էջ 434, 457)

Գրակկար (հշտկ. № 183, էջ 144)

Դաբաղ (հշտկ. № 25, էջ 21)

Դանկրար կամ դանակագործ (իմա՝ սրեր ու թրեր պատրաստող արհես-
տավոր — ԺԴ. դարի հշտկ., Ա, էջ 363, 366, 370)

Դարբին (ԺԵ. դարի հշտկ. Ա, էջ 43, 193, 629, հշտկ. № 151, էջ 114, № 180,
էջ 240 և այլն)

Դերձակ (ԺԵ. դարի հշտկ., Ա, էջ 167, 536)

Խագագ (իմա՝ մետաքս մշակող—հշտկ. № 321 էջ 253)

Կերպասագործ (հշտկ. № 177, էջ 135)

Կոշկակար կամ Կաշկար հշտկ. № 274, էջ 227, Բ. Սարգսյան, Յուլյակ,
հատ. Բ, 482)

Կտաւգործ (ԺԵ. դարի հշտկ., Ա, էջ 363, 365)

Հիւսն (հշտկ. № 101, էջ 73, № 393, էջ 313 և այլն)

Ճարտարապետ (ձեռ. № 7274, էջ 320բ)

Ճռն (հշտկ. № 103, էջ 75, № 320, էջ 253)

Մագման (ԺԴ. դարի հշտկ. Ա, էջ 274)

Նալբանդ (ձեռ. № 7979, էջ 296ա)

Նաղաշ (հշտկ. № 97, էջ 71, № 156, էջ 119 և այլն)

Նաղարանի (հշտկ. № 357, էջ 91բ)

Նետարար (ձեռ. № 293, էջ 13ա)

Ներկարար (հշտկ. № 214, էջ 167, № 337, էջ 265):

* Յուրաքանչյուր արհեստի անունը տալուց հետո, փակագծերի մեջ տալիս ենք
հիշատակարանի համարը, որի մեջ հիշված է այդ արհեստի տեղ որևէ անձնավորութուն,
կամ այն աղբյուրը, որից քաղված է տվյալ արհեստի գոյության մասին տվյալը
«Ջուղ.» համառոտությամբ նշում ենք մեր «Մատթեոս Զուղայեցու կյանքն ու մատենա-
դրությունը» հոդվածը (տե՛ս Շիաների Մատենադարանի, № 3, 1956 թ., էջ 78—79):

Ոսկերիչ կամ ոսկեգործ (հշտկ. № 181, էջ 141, № 358, էջ 278 Մտնդ., ձեռ.
№ 9422-ի կազմը, № 7274, էջ 320ր և այլն)

Ոստայնանկ (Ջուղ.)

Պատկերահան (հշտկ. № 448, էջ 554)

Պարանգործ (Ջուղ.)

Պլրնձգործ (հշտկ. № 357, էջ 277, № 544, էջ 430)

Ջուլիակ (հշտկ. № 31, էջ 25)

Քարգործ կամ Քարտաշ (հշտկ. № 468, էջ 371 և Եսայի Նշեցի, Մկն. Եղե-
կիէլի)

Քսակակար (Հայոց նոր վկաները, էջ 157):

Անտարակույս մեր ցանկը խիստ թերի է. նրանից բացակայում են մի
շարք արհեստներ, որոնք, անտարակույս, կային հայկական քաղաքներում սա-
կայն չեն հիշատակվել (օրինակ՝ թամբագործ, կաշեգործ և բազմաթիվ այլ
արհեստներ), սակայն նպատակահարմար գտանք թվարկել միայն այն ար-
հեստները, որոնց մասին, ինչպես ասացինք, տվյալներ կան ԺԴ.—ԺԵ. դարերի
հիշատակարաններում և, մասամբ էլ, նույն շրջանի այլ աղբյուրներում:

Դժվար չէ համոզվել այն բանում, որ արհեստագործության թվարկված
մասնաճյուղերի արտոդրանքը, ի բացառյալ մի-երկուսի, չէր կարող բնավ,
կամ մեծ չափով վաճառահանվել հեռավոր շուկաներում, ուստի և, բնականա-
բար, սպառվում էր հիմնականում տվյալ քաղաքի շրջակայքում գտնվող գյու-
ղերում և քոչվոր ցեղերի ամարանոցներում ու ձմերանոցներում:

Խիստ անբավարար ու միակողմանի են սկզբնաղբյուրներում պահված
տվյալները նաև կարավանային երթևեկության ձևերի, քաղաքացիների անձի
ու գույքի ապահովության, առևտրականներից ու արհեստավորներից գանձվող
հարկերի և հարակից այլ հարցերի մասին: Այնուամենայնիվ, որոշ հնարավոր-
ություն ունենք թեթևակիորեն շոշափելու նաև այդ հարցերը:

Վաճառականն, որ զբեռն է բարձեալ և ունի զկնիք թագաւորին՝ խաղա-
զութեամբ երթայ զճանապարհն իւր»,—լավատեսորեն գրել է իր քարոզներից
մեկում Գրիգոր Տաթևացին (Քարոզգիրք, ամարան հատոր, էջ 731), սակայն
մեղ հետաքրքրող տասնամյակներում բոլոր ճանապարհների վրա վյատում էին
ավազակային սպառազեն խմբեր, ուստի և հաճախ խաղաղությունը չէին
ավարտում իրենց ճանապարհը ոչ միայն թագավորական կնիք (թամուզ) ունե-
ցող վաճառականները, այլ նույնիսկ արքունի պաշտոնյաներն ու դեսպանները:

Ջողեֆա Բարբարոն 1474 թվականի ապրիլի 3-ին, Ուղուն-Հասանի կող-
մից վենետիկ ուղարկված և հայրենիք վերադարձող մի դեսպանի ընկերակցու-
թյամբ դուրս եկավ Խիզանից, բռնելով Թավրիզ տանող ճանապարհը: Կես օրվա
ճանապարհ հազիվ էին կտրել բարձրաստիճան ուղևորները, երբ մի բարձր լե-
ռան վրա՝ հարձակում կրեցին քուրդերից: Ավազակները, ինչպես պատմում է
Բարբարոն, ասպանեցին հիշյալ դեսպանին, իմ քարտուղարին և տրիշ երկուսի, և
վիրավորած լինելով ինձ ու մնացյալներին, նրանք առին մեր բեռները և ուրիշ
ինչ որ գտան» (Ուղեգրություններ, Ա, էջ 183): Վերանք (քրդերը),— շարունա-
կում է Բարբարոն,— ունեն շատ քաղաքներ (խոսքը անշուշտ, բերդերի ու ամ-
րությունների մասին է—Լ. Խ.) շինված բարձր վայրերում ու եզերքներում,
հսկելու համար բոլոր ճանապարհներին, որպեսզի կարողանան կողոպտել ան-
ցորդներին» (նույն տեղում, էջ 183):

Այսպիսի պայմաններում, բնականաբար, առևտրական կարավանները

պետք է շրջին զինված շոկատների ընկերակցութեամբ և ամեն մի խոշա դրամի քսակները հաշվելու կարողութունից զատ, քաշ ծանոթ պետք է լիներ նաև զենքի գործածութեանը: Մատթեոս Զուլայեցին իր աշխատութուններից մեկում ուղղակի հայտնում է, որ առևտրականները որևէ երկիր մեկնելուց առաջ մեծ պատրաստութուն պետք է տեսնեն և զենք ու հեծյալ պետք է ունենան իրենց հետ՝ ավազակների հարձակումներից ապահով լինելու համար. «Արդ,— դրում է նա,— որք կամին յերկրէ յերկիր երթալ՝ բազում ինչ խորհին և ապա ընթանան...: Զի ղէնք և հեծեալս առնուն ընդ յինքեանց (ճանապարհորդք), զի թշնամիքն յաղթեալ սատակեսցեն՝ զնոսա» (Մատենադարան, ձեռ. № 2229, էջ 160բ):

Թե որքան վտանգավոր ու արկածալից է եղել առևտրականի կյանքը մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում, այդ մասին պերճախոս տվյալներ է հաղորդել Հովհաննես Մանդասարենց գրիչը, 1465 թվականին, արձիշեցի տղբացյալ մայր Խալիմ-Խաթունի պատվերով ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում: Այս Խալիմ-Խաթունի զգեղեցիկ ու քաղցրատես Կարապետ որդին, որ առևտրական գործերով մեկնել էր Սուլթանիա՝ «ի դառնալն ի տուն մատնեցաւ ի ձեռս արեանարբու ջալատ տաճկաց, որ անմեղ նահատակեցին սրով և խանջալով»: Մյուս որդին՝ խոշա Հովհաննեսը, նույնպես երիտասարդ հասակում «յիսպտհան սրով սպանաւ ի ձեռաց անարէն հարամկաց»: Ավադ եղբայրների վտանգավոր շավղով ընթացավ նաև Խալիմ-Խաթունի փոքրիկ որդի Ծղզանբաշը, «և նա տղայ հասակաւ զնաց ի վաճառ յԱրևելս»: Սակայն դարձի ճանապարհին, Թավրիզում, ինչ-որ հիվանդութունից վախճանվեց նաև այս ընտանիքի երրորդ ներկայացուցիչը: «Եւ ողորմելի հայր սոցա Գրիգորն,— հայտնում է Մանդասարենցը,— խոց սրտով և դառն կե՛նաւք զնաց տարաղէմ յիսպտհան վասն որդոյն Յօհանիսին, և ի դառնալն հեծեծանօք կսկծու մահ եղև ի յՍուլթանիա» (հշտկ. № 287, էջ 235—236):

Արձիշեցի տարաբախտ այս ընտանիքի կրած ծանր հարվածներին, այս կամ այն չափով, ենթակա էին բոլոր հայ վաճառականները, որոնք երթևեկում էին միջազգային նշանակութուն ունցող վտանգավոր ճանապարհներով: Կարապետ գրիչը 1451 թվականին ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում տվյալներ է հաղորդում վանեցի մի կնոջ՝ Փաշայի հարազատների մասին: Սրա Սուլթանշահ եղբայրը «ի ճանապարհ զնաց և ոչ գիտացին թէ զինչ եղև», իսկ որդին՝ Զանիբեկը նահատակվեց Խիզանում «և զմարմինն էլ ոչ եգիտ հայր նորա, և այն խոցովն և լալովն եմուտ ի գերեզման» (հշտկ. № 5, էջ 6):

Հարուստ ու փարթամ քաղաքացիների կյանքն ու գույքը անապահով էր ոչ միայն կաբավանային ճանապարհների վրա այլև իրենց հայրենական հարկի տակ:

Նրերի բռնավոր ու ազահ տերերը միջոցի առաջ կանգ չէին առնում շոթթելու համար քիչ թե շատ հարուստ իրենց հպատակների գույքը:

«Յետ մահուան հօրն բռնաւորքն շոպոնէ՝ զինչքն»,— գրում է Գրիգոր Տաթևացին (Վերածմունք Յոբայ), Մատենադարան, ձեռ. № 1115, էջ 51ա):

«Բազում անգամ աղքատ հանգիստ ի քուն լինի, իսկ մեծատունն կալեալ կապեն և կտտեն, մինն հազար խնդրելով և մեան բեր»,— լրացնում է իր ուսուցչին Մատթեոս Զուլայեցին (Վ զլխո՞ճ, Ղտվասու հաւաքումն բանից), Մատենադարան, ձեռ. № 5232, էջ 93ա):

Իսկ Կարապետ Բերկրեցի գրիչը 1501 թվականին շարադրած իր հիշատա-

կարանում, ա՛նշուշտ բազմաթիվ զեպքերի ականատես լինելով, հայտնում է, որ «ամէն պարոն գիւր տեղաց անուանի մարդն տաւգանէր և թալանէր» (Մատենադարան, ձեռ. № 1591, էջ 389ր)։

Այդպիսի պարոններից մեկն էր Սպատկերտի քուրդ ամիրը, որը 1432 թվականին բանտ էր նետել անմեղ մի հայ քահանայի և մի տարի պահելով բանտում՝ կողոպտել էր նրա ողջ ունեցվածքը։ Այս մասին ուշադրութեան աթժանի տեղեկութունն է պահպանվել Ամիրդա դարբնի վկայաբանութեան մեջ։ Այս Ամիրդան «յաւուր տօնի դիխատման սուրբ Կարապետին դնաց առ ամիրայն իւր ի սալամ»։ Քուրդ ամիրի և Ամիրդա դարբնի միջև տեղի է ունենում հետաքրքրական խոսակցութուն։

Ամիրն ասում է. «Տաճկացիք և ես տամ քեզ զինչ և կամիս, Եւ ասաց սուրբըն (իմա՛ Ամիրդա դարբինը)՝ տուր ինձ խլայ զայն քահանայն, որ տարի մի անպարտ ի բանտին կոճեր ևս և թալաներ և դինշսն առիր» և այլն (Մատենադարան, ձեռ. № 4515, էջ 139—140)։

Այսպիսով, շնայած հայ խոշաններից ու այլ զբաղմունքի տեր քաղաքացիներից ոմանց տարբեր ճանապարհներով հաջողվում էր մեծ հարստութուն կուտակել, տեր դառնալ շարժական ու անշարժ կալվածքների, այնուամենայնիվ նրանց գույքը երբեք ապահովված չէր տիրոջների կողմից բռնագրավվելու վտանգից։

է

Հայ ժողովրդի իրավական, սոցիալական ու տնտեսական վիճակը ժ.Ս. դարի երկրորդ հիսնամյակում տեսանք, որ շատ ծանր էր։ Սակայն պատկերը թերի ու անավարտ կլիներ, եթե հատուկ չառդրադառնայինք Կարա-Վոյուճ-լունների ու Աղ-Կոյունլունների հարկային քաղաքականությանը, չպարզեինք հայ ոսյաթներից գանձվող հարկերի և տուրքերի տեսակներն ու չափերը։

Ջհանշահի թագավորութեան տարիներին Հայաստանի տարբեր շրջաններում շարադրված հիշատակարաններում բազմաթիվ վկայութուններ են գրանցվել հարկային կեղեքիչ քաղաքականության մասին։ 1453 թվականից Ջատո, երբ Ջհանշահը սկսեց թամուրյանների դեմ իր արշավանքները, հպատակ ժողովուրդների, որոնց թվում և հայերի հարկային լուծը առավել ծանրացաւ։

1454 թվականին Բաղենից վանքում շարադրված մի հիշատակարանի մեջ ասված է, որ «յոյժ ճշդիւ հարկապահանջութեամբ տառապի ազգս Հայոց ի ձեռն շար բոնակալացն թուրքաց» (հշտկ. № 53, էջ 42, հմմ. նաև № 77, էջ 57)։ 1465 թվականին, Գեղարքունյաց գավառի Կած գյուղում շարադրած իր հիշատակարանի մեջ Հովհաննես անոճտվ մի գրիչ հայտնում է, որ ձեռագիրն ընդօրինակել է «ի դառնացեալ ժամանակիս, յորում նեղիմք յանօրինաց բռնութենէ, եւս առաւել ի կրկնակի հարկապահանջութենէ» (հշտկ. № 282, էջ 231)։

Հարկային գիշատիչ այս քաղաքականութիւնը կարճ ժամանակով դադար առավ Աղ-Կոյունլունների դինաստիայի հաղթանակից հետո։ Ուզուն-Հասանը, անցնելով իշխանութեան գլուխ, հարկահանութեան գործը կարգավորելու և պետական պաշտոնյանների ու ֆեոդալների անլուր շարաշահումների առաջն առնելու նպատակով, հրատարակեց օրինական հարկերի տեսակների, նրանց չափերի ու հարկահավաքման ձևերի մասին «Կանուն-նամե» կոչվող օրենքների գիրքը։ Այս միջոցառումներով Ուզուն-Հասանի թագավորութեան առաջին տարիներին փոքր-ինչ բարվոքվեց հպատակ ժողովրդների տնտեսական վիճակը, սակայն շատ կարճատև ժամանակով։

Ուզուն-Հասանի թագավորության վերջին տարիներին, մանավանդ նրա անմիջական հաջորդ Յաղուբի ժամանակ, հարկահանության բնագավառում շարաշահումները մտան իրենց տրագիցիոն հունի մեջ, ոչինչ չթողնելով Ուզուն-Հասանի բարենորոգումներից:

Հպատակ ժողովրդների դրուսթյունն ավելի ծանրացավ դարավերջին, երբ Աղ-Կոյունլուների պետությունը սկսեց հոգևարքի ցնցումներ ապրել:

1497 թվականին շարադրված մի հիշատակարանի մեջ գրանցված են այսպիսի հատկանշական տողեր. «Ի շփոթ և ի դառն ժամանակիս, յորում նեղեն և հարկապահանջեն զքրիստոնեայքս յամենաքն կողմանց վասն անշափ մեղաց մերոց» (Մատենադարան, ձեռ. № 4154, էջ 221ա):

1498 թվականին Վայոց-ձորում ասպատակում էր Յաղուբ փադիշահի որդիներից՝ դահի հավակնորդ Մուրադ-խանը. սա «տանջէր զաշխարհականս և զկարգաւորքս և ասէր. տուք ղշիրղայն (իմա՝ ջիզիան), թաւաութ-ի ջիզրայն, թասիրի-ի թաւաութ» (Մատենադարան, ձեռ. № 960, էջ 307ա):

Ամիրների ամիր Այբա-Սուլթանը, որ ԺՆ. դարի 90-ական թվականներին ամենաազդեցիկ դեմքն էր Աղ-Կոյունլուների փլզվող պետության մեջ, 1498 թվականին «էած աւեր աշխարհի. զերեք տարէն մալն Գ. (3) ամսումն էառ» (Մատենադարան, ձեռ. № 3629, էջ 289բ) և այլն:

Կարելի էր մեջ բերել նաև բազմաթիվ այլ վկայություններ, որոնց մեջ, նման արտահայտություններով, հիշատակագիրները անդրադառնում են հարկապահանջության հարցին և խոսում ժողովրդի տնտեսական խիստ ծանր կացության մասին, սակայն հարկի տեսակների ու չափերի որոշման գործին այդ կարգի վկայությունները քիչ են օգնում: Շատ ավելի առատ նյութեր կան հայերեն լեզվով պահպանված նվիրաբերական ակտերի, հայ որոշ մատենագիրների աշխատությունների մեջ, ինչպես նաև Կարա-Կոյունլու և Աղ-Կոյունլու գահակալների պարսկերեն հրովարտակներում ու պաշտոնական այլ կարգի փաստաթղթերում, որոնց տվյալներն ամփոփված են Ի. Պետրուշևսկու և Հ. Փափազյանի արժեքավոր ուսումնասիրություններում (տե՛ս Ի. Պ. Петрушевский, Государства Азербайджана в XV веке. Նշվ. աշխ. էջ 190—192, և Հ. Փափազյանի «Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները» աշխատության Ա պրակի թնագրերը ու հարկային սոցիալական, վարչական և այլ տերմինների բառարանը, էջ 103—123):

Անդրադառնանք այդ նյութերին, խմբավորելով դրանք հարկային հիմնական տերմինների շուրջը:

1. Պետական ռենտա — հարկ. Աղբյուրներում հիշատակվում է տարբեր անուններով՝ մալ կամ մալոշահաթ, բահրա կամ բահրաչե և խարաչ:

Ռենտա-հարկի հիմնական մասն էր կազմում և գանձվում էր եկամտաբեր բոլոր օբյեկտներից՝ գյուղական համայնքի օգտագործման տակ եղող վարելահողերից ու արոտավայրերից, մասնավոր սեփականություն դարձած այգիներից, արտերից և այլն:

Գանձվում էր բերքի կամ արդյունքի մեկ-հինգերորդի չափով: Մատթնոս Զուղայեցին իր «Մի գողանար» բնաբանով՝ քարոզում ծածուկ գողերի շարքին դասելով իշխանին տրվելիք «հաս»-ը չվճարողներին, հայտնում է, որ «օրէն է... ի Ն. (5)-էն մին իշխանին լինել, քանզի գինք արեան նորա են: Արդ, եթէ ոք խորէ անդի, որպէս և մեծ է իշխանն՝ նոյնպէս և մեղք նորա. պարտական լինին արեան նորա» (Մատենադարան, ձեռ. № 969, էջ 151բ):

Հակահասանների շարաշահումներից գերծ մնալու մտահոգությամբ գյուղական համայնքները պայքարում էին մալի որոշակի չափ սահմանելու համար. և այդ հարկը հիմնականում գանձվում էր հարկային մատյաններում դրանցված անխախտ չափերով՝ ողջ գյուղական համայնքից:

Յե ի՛նչ սկզբունքով էր համայնքի անդամների վրա բաշխվում ըստ հարկային ցուցակների ողջ գյուղական համայնքից գանձվելիք հարկը, հնարավոր է լինում ընդհանուր գծերով պարզաբանել շուրջ 1504 թվականին շարագրված մի հիշատակարանի տվյալներով: Այդտեղ մանրամասնորեն նկարագրվում են Արճեշի բնակիչների կրած տառապանքները քաղաքը ղզլբաշների կողմից զրավելուց հետո: Նոր բռնակալները քաղաքացիներից պահանջում են ահռելի քանակությամբ՝ 400 բյուր, այսինքն՝ 4 միլիոն զահեկան մալ: Պահանջվող գումարը բաժանվում է բնակչության վրա ըստ շնչաքանակի ու գութանի. «Եւ անկան յամէն գրուխ ԴՌ. (4000) դեկան և յամէն գութան ԺՌ. (10.000) դեկան», — դրված է հիշատակարանում:

Մեծ հավանականությամբ կարելի է Լնթադրել, որ մալի բաշխման այս ձևը, երբ որպես հարկադրման միավոր հաշվի էին առնվում և՛ տվյալ վայրի բնակիչների շնչաքանակը, և՛ գութան (իմա գութանի սարքը, անհրաժեշտ քանակությամբ, առնվազն 3 լուծ, եղներով) ունենալու հանգամանքը, սեֆյանների նորմոսթյունը չէր, այլ դալիս էր նախորդ շրջանից:

Նկատարենք տյս կամ այն օրյակտից գանձվող մալը ամբողջությամբ կամ նրա մի մասը պետության կողմից, որպես «ուլուֆի» (կեր, ուճիկ), հաճախ, հանձնվում է զինվորական ու պետական պաշտոնյաներին: Նրանք, ունենալով իրենց ձեռքում համապատասխան փաստաթուղթ (հավալի), ներկայանում էին անձամբ, կամ իրենց կողմից լիազորված մարդկանց միջոցով և ստանում մալի իրենց հատկացված բաժինը՝ տվյալ գյուղական համայնքի տահուտերերից:

Պետական ռենտա-հարկի վճարման այս ձևը արտահայտություն է գտել հայ ժողովրդական առականներից մեկում. աղվեսը, գտնելով մի թղթի կտոր, տալիս է այն գայլին ասելով. «Այս չափ ժամանակ աշխատել եմ և զմարդիկ բարեխօս եմ ձգեալ և ի պարնէն դիր և հուքմ եմ հանեալ, որ յամէն դեղ և յամէն դեհ, ուր հանդիպիս, ոչխար մի քեզ տան և յամէն տուն հաւ մի քեզ բաժին հանեն... գնա, առ զքո ոլոֆայն»: Առակի տարբերակներից մեկում աղվեսը բացատրում է, որ այդ թուղթը պետք է ներկայացնել «ի գեղին տանուտէրքն», այնտեղ նշված չափով «ոլոֆայն» ստանալու համար (Մ. Մառ, Ժողովածոյք առականաց Վարդանայ, մասն Բ, էջ 85—86):

2. Կալվածատիրական ռենտա. Կոչվում է տասանորդ, մուլք, մալիքանե, բահրաչե-յե մալիքանե, ուզրաթ-ուլ մասալ:

Գանձվում էր բերքի կամ արդյունքի մեկ-տասանորդի չափով:

Այս հարկի չափի մասին կարևոր տվյալ է պահպանվել 1480-ական թվականներին Վանում գրանցված ստորև բերվող ուշագրավ փաստաթղթի մեջ. «Ո՛վ հարք և եղբարք, ընթերցողք և լսողք յիշեցէք ի սուրբ յաղոթս ձեր զՎանայ տանուտէրքն՝ զխոջայ Արապշէն, և ղխոջայ Խզրշէն, և զխոջայ Մուքատշէն, և զըռէս Խումարշէն, և զտանուտէրքս՝ զմեծ և զփոքր, որ ի Սուլիման-բէկի աւուրքս բազում բարութիւնս արին, զի ջասն խափանեցին; և զդահանդէն վերուցին, որ զմլքանէն տասնէն մէկ առնուն, ու զբահանայքն յանօրինաօ հարկապահանջութենէն ազատեցին» (Մատենադարան, ձեռ. № 5315, էջ 576ա):

Փաստաթղթի մեջ խոսվում է քրիստոնյաների համար վիրավորական չլինելու կապելու տարբերանշանի վերացման և Վանի հոգևորականությանը դաժնաբերական (բառացի՝ տասն-տասնմեկ) հարկից ազատելու մասին: Հարկային նորարար այս տերմինը, անտարակույս, համանիշ է մուլք, մալիքանէ և վերոհիշյալ մյուս տերմիններին, որոնք բոլորն էլ ունեին հողային ռենտայի կալվածատիրոջը վճարվող բաժնի իմաստը: Պարզվում է, ուրեմն, որ կալվածատիրական ռենտան գանձվում էր բերքի մեկ-տասներորդի շահով («որ զմլքանէն տասնէն մէկ առնուն»):

Մլքի շահի մասին հիշատակության արժանի տվյալ է պահպանվել նաև Դադի վանքի զանգակատան արձանագրության մեջ: Դոփյան իշխանական տան մի քանի պայագատներ նվիրում են իրենց վանքին մի շարք կալվածքներ, ի ձեռն Ավագ եպիսկոպոսի: Նրանք արձանագրում են. «տուաք Աւագ Լպիսկոպոսին, որ մեր ճոճաւոր էր, քանի որ իւր պէտք է՝ վարէ, աստուծով ազատ է: Իսկ եթէ այլ մարդ վարէ, տասանորդն առնու և տայ վանքին անպատճառ» (Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, Բաղու, 1895, էջ 209):

Այստեղից ևս պարզ է դառնում, որ հողատերը, տվյալ դեպքում վանքը, գանձում էր կալվածատիրական ռենտա բերքի մեկ-տասներորդի շահով («տասանորդ»):

3. Գլխահարկ. Աղյույուններում, կոչվում է չիզյա, երբեմն նաև խարաչ: Գանձվում էր, հիմնականում, ոչ մուսուլման հպատակներից՝ քրիստոնյաներից ու հրեաներից, հենց որ նրանք չափահաս էին դառնում:

Որոշակի տարիք չկար գլխահարկման համար սահմանված: Հարկային պաշտոնյաները, որոշելու համար թե՛ այս կամ այն պատանին ենթակա է հարկման, թե ոչ, կիրառում էին այսպիսի միջոց՝ թելով շահում էին երեխայի վիզը և ստացված երկարությանը թելի ծայրերը ատամներով բռնել տալով՝ փորձում էին այդ թելի օղակը անցկացնել նրա գլխով: Եթե թելը չէր անցնում գլխով, ապա պատանին համարվում էր չափահաս, ուստի հարկատու*:

Հարկադրման այս ձևը կիրառվում էր նաև ԺՆ. դարում: Այդ մասին վկայում է Ստեփանոս Չմշկածաղցի բանաստեղծ-գրիչն իր ընդարձակ հիշատակարանում, որից քաղվածքներ արեցինք քաղաքական պատմությունը շարադրելիս:

Նա գրում է.

«Հարկապահանջն յամէն տեղի
Քաշէ ծեծէ զազգրս Արամի.
Խընդրէ արծաթ՝ և ընտիր ոսկի,
Յայնմ, որ շունի փող պըղնծի:
Կապուտ նշան եղ քրիստոնեաց,
Ջի բաժանին յանօրինաց.
Ջմեռեալն ի ցած տանել ասաց,
Չուանով չափել զվիզս մանկանց...»

ԺՆ. դարի տարբեր տարիներից գլխահարկի շահի մասին ունենք ուշադրություններ ու քննության արժանի վկայություններ:

* ԺՆ. դարի նշանավոր սլամադիր Ջաքարիա սարկավազը կենդանի ու ճշմարտացի զույներով նկարագրում է հարկերի վերակացու Ասլան աղայի. գործունեությունը իր հայրենի Գանաքեռ գյուղում, մանրամասն բացատրելով նաև այն հնարները, որոնցով այդ խորամանկ ու արնախում պաշտոնյան շորոշում էր՝ երեխաների չափահասությունը (տե՛ս Ջաքարիա սարկավազի Գատմագրութիւն, Վաղարշապատ, 1870, էջ 68):

Այսպես, Թովմա Մեծոփեցին իր «Պատմութեան» մեջ խոսում է Կարա-
կոյունլունների վասայներից մեկի՝ քուրդ ամիր Փիր-Ալու կամ Փիրի-րեկի մա-
սին, որի ձեռքումն էր գտնվում 1430-ական թվականներին Ամուկ բերդը։ Սա
ստէր և իշխան» կարգվելով Քաշերոունյաց շրջանին (չուրջ 1435 թ.), Մեծո-
փեցու խոսքերով ասած՝ «ձգեալ է զամենայն հաատացեալս ի ներքոյ հարկա-
պահանջութեան» մինչ զի ամենայն մարդագլուխ 40 թանկայ առնուն, թող
դրահարայ եւ վչարէք՝ ի ծերոց եւ ի տղայոց, յորրոց եւ յայրեաց, յաղքատաց եւ
ի տնանկաց» (Թ. Մեծոփեցի, էջ 111)։

Հուլիանների ժամանակ Իրանում և Անդրկովկասում կիրառվող դրամա-
կան սիստեմի միավորը դիրհեմն կամ հայկական աղբյուրների դրամն էր, որը
Ժ. դարի սկզբներին կշռում էր 2,15 դր արծաթ, բայց դարի վերջին, Ջելաթ-
յանների ժամանակ, կորցրել էր իր կշռի կեսից ավելին և բաց էր թողնվում
1,05 դր և, նույնիսկ, 0,85 դր արծաթի քաշով։ Լանկ-Թամուրի տիրապետության
տարիներին (Ժ. դարի սկզբին) տեղի ունեցավ դրամական սիստեմի փոփո-
խություն և թամուրյանների տիրույթներում գործածության մեջ դրվեց Թամուր-
յան թանկան, որը կշռում էր 6,2 դր մաքուր արծաթ (E. A. Иахoмoв, ма-
нетные клады Азербайджана, Труды о-ва обследования и изучения
Азербайджана, вып. 3, Баку, 1929, էջ 29)*։

Այսպիսով, Թ. Մեծոփեցու հիշատակած «Մարդագլուխ 40 թանկայ» գըլ-
խահարկի տակ պետք է հասկանալ 40×6,2 այսինքն՝ 248 գրամ արծաթ։

1464 թվականին, Երզնկայի շրջանի Ավաղ վանքում շարադրած հիշատա-
կարանում, գլխահարկի մասին կարևոր տվյալ է հայտնում Ստեփանոս գրիչը։
Նա գրում է. «Արդ, գրեցաւ սա... ի դառն և ի դժար ժամանակի, զոր անարէ՛ն
ազգս տաճկաց դարացեալ կան ի վերայ քրիստոնէից և պահեն ի հալածանո։
Այլ և շար դարձան քան զգազան և ծարաւիք են քրիստոնէից արեան, և նոր ի
նորոյ շար յայտնեն քրիստոնէից, զի զխաբաճն Դ. (4) Ֆլորի արարին, և կա-
պուտ արկին ի գլուխ քրիստոնէից, և զմեռեալն ի քաշ տան տանել, և այլ շա-

* Անհրաժեշտ է նշել սակայն, որ միջնադարյան Հայաստանում գործածվող դրամա-
կան, ինչպես և չափի ու կշռի միավորների որոշման ուղղութեամբ դեռևս ոչինչ չի արված,
և ինչպես «թանկա» այնպես էլ «գրամ», «զահեկան» և մյուս տերմինների մասին այստեղ
ասվածը ենթակա է հետագա ճշգրտման ու հիմնավորման։ Այդ հույժ կարևոր աշխատան-
քը կատարելիս պետք է օգտագործել ինչպես Հայաստանի Պատմական թանգարանի և այլ
թանգարանների դրամական հարուստ հավաքածուների նյութերը, այնպես էլ մեր միջ-
նադարյան մատենագրության (որոնց թվում նաև հիշատակարանների) քնննաձև տվյալ-
ները։

«Թանկայի» կապակցությամբ նշենք 1480 թվականին շարադրված «Առակ իմաստա-
սիրական և բանալի մտաց մարդկան» թվաբանական խնդրի մեջ եղող տվյալը, որը թվում
է, օգտակար կարող է լինել դրամագետներին. այնտեղ խոսվում է ո՛չ սովորական, այլ
դրամական ավելի խոշոր միավոր հանդիսացող՝ «թագաւորական թանկայի» մասին և աս-
վում, որ «այն թանկէն թագաւորական էր, որ մէկն Ե. (5) շահուօհի էր, և էր ամէն
թանկայ ի՛. (24) դէկան, և ամէն դէկան՝ Լ. (30) պլիկ» (Տե՛ս հշտկ. № 303, էջ 444)։

Որոշ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև Երուսաղեմի ձեռագրերից մեկի
1413 թվականի հիշատակարանի ստորև բերվող հատվածը՝ Ֆլորինի և դրամի հարաբերու-
թյունը պարզելու տեսակետից. «Թ. (1000) դրամ, որ է Ֆլորի ի՛. (22) և տվաք նոր
կապել, և Թձ. (300) դրամ տվաք որ արծաթեցին, որ է Ֆլորի ի՛. (20), և ի Սամիտն
տվաք ոսկիջրել Գ. (3) Ֆլորի, որ է շոււմլայ թՁ. (46) Ֆլորի» (Մայր ցուցակ ձեռագրաց
սրբոց Յակոբեանց, երբորդ հատոր, կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1954,
էջ 18)։

րիք ըստ խոսքի և խորհրտանի վերա քրիստոնէից, զոր տէր աստուած զաւարան ի բարին առնէ» (հշտկ. № 256, էջ 211):

Չլորինը կշռում էր 3,5 դրամ ոսկի, ուրեմն 1464 թվականին Արևմտյան Հայաստանում, ավելի որոշակի ասած՝ Երզնկայի շրջանում, գլխահարկ էին գանձում $4 \times 3,5$ այսինքն՝ 14 դրամ ոսկի, կամ մոտավորապես 240 դրամ արծաթ (եթե ոսկու և արծաթի հարաբերությունը ԺՆ. դարում համարենք 1:17):

Հաջորդ տեղեկությունը, որ ունենք գլխահարկի չափի մասին, պահպանվել է 1491 թվականին Մոզնի գյուղում շարադրված հիշատակարանում: Այդտեղ ասված է, որ Յաղուր-բեկի թագավորության տարիներին բաղում շարք յայտնեցաւ, զի ամենայն կարգաւորէ՝ արեղայից և յաշխարհականաց, ի միայնակեցիք և սարկաւագաց հարկս պահանջէին կախելով և շարչարելով Ճ. (100) թանկիւրս անելի և պակասս (Մատենադարան, ձեռ. № 6293, էջ 460բ):

ԺՆ. դարի վերջին թանկայի կշիռն ընկել էր ամենուրեք: Շիրվանշահ Ֆառուխ-Յասարի (1462—1500 թթ.) կարած թանկաները, օրինակ, սկզբից կշռում էին 3,0 դրամ արծաթ, իսկ վերջին տարիներին բաց էին թողնվում նույնիսկ 1,90 և 1,75 դրամ կշիռ ունեցող թանկաներ: Այդպիսի մեծ անկում Աղ-Վոյունլունների կտրած թանկաների կշռի մեջ չի նկատվում, այնուամենայնիվ, 1491 թվականի թանկան լավագույն դեպքում կարող էր կշռել 4,15—4,40 գր արծաթ (E. A. Пахомов, նշվ. աշխ. էջ 29): Այսպիսով, 1491 թվականի հիշատակարանի մեջ նշված 100 թանկան, այն ժամանակ կիրառության մեջ եղող թանկաներով հաշվված, ըստ երևույթին կշռում էր մերձավորապես 415 կամ 440 դրամ արծաթ:

ԺՆ. դարի տարբեր թվականներից գլխահարկի չափի մասին առկա տվյալների համադրությունից ստացվում է այսպիսի պատկեր.

1435 թ. — 40 թանկա — 248 դրամ արծաթ

1464 թ. — 4 Ֆլորին — 14 դրամ ոսկի կամ 240 դրամ արծաթ:

1491 թ. — 100 թանկա — 415—440 դրամ արծաթ:

Պարզ է ուրեմն, որ Ջհանշահի թագավորության տարիներին (1435 և 1464 թթ.) 240—248 դրամ արծաթով գանձվող գլխահարկը ԺՆ. դարի վերջին

* 1498 թվականին, երբ շատ տեղերում, ինչպես տեսանք, երեք տարվա մալը՝ երեք ամսում հավաքեցին, միևնույն ժամանակ հսկայական չափերով ավելացրին քրիստոնյաներից պահանջվող գլխահարկը: ԸԱյլ և բազումը հարճ ձգեցին ի վերայ քրիստոնէից, որ ի գլուխն ՌՌ. (2000) դահեկան: Եւ բազում տանջանօք շարչարէին գործատոնեայս՝ կախէին և ծեծէին և ի բանգ արկեալ պահէին յերկաթս՝ մինչև շտային հարկս, հայտնում է ժամանակակից հիշատակագիրը:

Դահեկան դրամական հին տերմինը ԺՆ. դարի հիշատակագիրների կողմից կիրառվում էր դրամական հիմնական միավորի—թանկայի փոխարեն: 1401 թվականին մի որիչ հայտնում է, որ Շառի յուրքանա գրոցս (այսինքն՝ գրչության վարձ—Լ. Խ.) ՌՌ. (2000) դահեկան, որ առնէ կէսն Ռ. (1000) դահեկան՝ թանկա Թարբեղի» (ԺՆ. դարի հշտկ., Ա, էջ 18), այլ խոսքով, գրիչը «թանկա Թարբեղի» դրամական տերմինն օգտագործում է Շահեկանի» իմաստով: Ուստի 1498 թվականին քրիստոնյաներից գանձել են 2000 դահեկան կամ թանկա գլխահարկ: Ի՞նչ նույնիսկ ենթադրենք, որ հարկը հավաքվում էր 1,75 դրամ արծաթի կշիռ ունեցող խիստ արժեքագրված թանկաներով, որ կիրառության մէջ էին այդ տարիներին Շիրվանում, դարձյալ 1493 թ. գլխահարկի համար կստանանք անուելի ու անհավատալի մի գումար—3300 դրամ արծաթ:

Նկատի ունենալով, որ ԺՆ. դարի վերջին տարիներին, իրար հաջորդող փառիշահերն ու քոչվոր ցեղերի ավազանները հարստահարում ու կողոպտում էին ժողովրդին ավազակների նման, գլխահարկի չափի մասին թվական այս տվյալը հնարավոր չենք համարում օգտագործել, որպես գլխահարկի որոշյալ չափ:

տասնամյակում քանձվում էր համարյա կրկնակի անգամ բարձրացված չափով (415—440 դրամ արծաթ):

Բվական այս տվյալները ավելի խոստուն կլինեն, երբ մեղ հաջողվի որոշել ամենակենսական սննդամթերքի — հացի դինը ԺՆ. դարի տարբեր տասնամյակներում: Փորձենք անել այդ՝ հիշատակարանների ընձեռած նյութերով:

Հովհաննես անունով մի դրիչ 1407 թվականին հիզանում ընդօրինակած Հայսմավուրքի վերջում թողած հիշատակագրության մեջ մանրամասն թվական տվյալներ է հաղորդում այն մասին, թե ձեռագրի ընդօրինակության համար պատվիրատուն որքան գումար է ծախսել: Պարզվում է, որ ծախսվել է ընդամենը 3000 դրամ, ըստ որում այդ գումարի մի վոքք մասի՝ 200 դրամի դիմաց պատվիրատուն իր շին տվել է ընամթերք — 6 կապիճ ցորեն (ԺՆ. դարի հշտկ., Ա, էջ 71):

ԺՆ. դարում, թանկայի հետ մեկտեղ հայաստանում շրջանառության մեջ էլ նաև դրամական դիրհն (դրամ) միավորը, որը, ինչպես ասացինք, ԺԴ. դարի վերջերին կշռում էր շուրջ 1 դրամ արծաթ: Ուրևմն, մեկ կապիճ ցորենը հիզանում 1407 թվականին արժեցել է շուրջ 34 դրամ արծաթ:

Յորևնի դնի մասին մեր ձեռքի տակ կղած մյուս բոլոր վկայությունները, դժբախտաբար, վերաբերում են սովյու ու անբերիության տարիներին:

Այսպես, 1401 թվականին նույն խլզանում շարադրված մի հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ «եղև սով սաստիկ ընդ ամենայն կրկիր, որ բերի կապիճ հացն Մ. (200) դրամ» (ԺՆ. դարի հշտկ., Ա, էջ 8):

1422 թվականին, երբ Աղ-Կոյունլու Կարա-Յուլուք օսմանը պաշարել էր Երզնկա քաղաքը, այնտեղ այնպիսի սով առաջացավ, որ «մոթ հացն ԸՃ. (800) դրամ եղև և մոթ աղն ի ՌԲՃ. (1200) դրամ» (նույն տեղում, էջ 289—290): Հաջորդ՝ 1423 թվականին «սաստիկ սով եղև» Բաբերդի շրջանում. «մի մոթ հացն Պ. (800) դրամ եղև», — հայտնում է մի ճաշոցի նորոգող Հովհաննես քահանան (նույն տեղում, էջ 307):

1446 թվականին Բաղեշի շրջանում «եղև թանկութիւն մեծ, որ մին բեռն ցորեան եղև ի Կ. (60) թանկայ» (նույն տեղում, էջ 592):

1468 թվականին, դարձյալ հիզանում գրված մի հիշատակարանից տեղեկություն ենք ստանում այն մասին, որ «թանդութիւն եղև յամենայն տեղիս և զկապիճ հացն ՃԻ. (120) թանկայ գնեցաք» (հշտկ. № 345, էջ 271):

1492 թվականին, հավանաբար Վասպուրականում գրված մի հիշատակագրության մեջ ասվում է. «Ո՛հ, ո՛հ, դայս դառն տարիս, ցորեանն ի Կ. (60) թկ. (թանկայ) ու չկա, կորեկն ու դարին ի Մ. (50) թկ., և աղքատք ամէն խիստ տառապին և անիծեն զՍօֆին. թվ. ՋեԱ. (1492)» (Մատենադարան, ձեռ. № 4782, էջ 220ա)*:

Բերված վկայություններից օգտվել կարողանալու համար անհրաժեշտ է պարզել՝ կապիճ, մոթ ու բեռ ընդեղենի չափերի տարողությունը: Ցավոք, միջնադարյան Հայաստանում գործածվող չափի ու կշռի այս տերմինները, դրա-

* Բացի հացի դների մասին մեջ բերված վկայություններից մի հիշատակարան հնարավորություն է տալիս որոշելու կովի ու եղի շուկայական մերձավոր դինը 1413 թվականին: Հիշատակարանը շարադրված է ոմն Աբրահամի որդի Մարտիրոսի կողմից, որը հայտնում է, թե «Աւետարանս ծախեոի Յակոր քահանային Ո. (600) դահեկան. դնին առի մին կով ու մին եղն» (ԺՆ. դարի հշտկ., Ա, էջ 160): Ուրեմն, մեկ կովն ու եղը ԺՆ. դարի առաջին տասնամյակներում հնարավոր է եղել դնել 600 դահեկանով:

մական տերմինների նման, դեռևս չեն բացատրված համապատասխան մասնադետալների կողմից, և միևնույն տերմինի մասին կան բազմաթիվ հակասական կարծիքներ ու ենթադրություններ:

Վերջենք, օրինակ, կապիճ տերմինը: Ըստ ակադ. Հ. Մանանդյանի այն կշռորդ է 1,224 կիլոգրամի կամ 979,8 գրամի (տե՛ս «Կշիռները և չափերը հնադույն հայ աղբյուրներում», Երևան, 1930, էջ 90): Ի. Ֆասսի կարծիքով — կշռորդ է 1,25 լիտրի (տե՛ս Записки коллегии востоковедов, том I, Ленинград, 1925, էջ 492): Ստ. Մալխասյանցը «Հայերեն բացատրական բառարանի» 2-րդ հատորի հավելվածում հայտնում է, որ կապիճը «միջնադարյան դեղաբանության մեջ գործածվող կշիռ է, հավասար 2913, 240 գրամի», կան և ուրիշ կարծիքներ: Դժբախտաբար այս կարծիքներից և ոչ մեկը չի կարող ճիշտ համարվել ժ.Ն.—ԺՁ. դարերում Հայաստանում գործածված կապիճ չափի նկատմամբ: Այս բանում համոզվելու համար բավական է ծանոթանալ ԺՁ. դարից պահպանված նվիրաբերական մի արձանագրության հետ, ուր խոսվում է Ապարանից սուրբ Նշան վանքին ոմն մահդասի Գուլամիրի կողմից «տարին Ե. (5) կապիճ հաց» ոխվ արվելու մասին:

Արդ, եթե ընդունենք ակադ. Հ. Մանանդյանի, Ի. Ֆասսի կամ Ստ. Մալխասյանցի կարծիքները կապիճի տարողության մասին, ապա ստիպված պետք է լինենք հավատալու, որ մահդասի Գուլամիրը իրավունք է ձեռք բերել հիշատակվելու Ապարանից վանքից վեր առաքվող աղոթքներում տարին 5—6 կամ, լավագույն դեպքում, շուրջ 15 կիլոգրամ ցորեն տալու պայմանով, մի բան, որ շատ հեռու է հավանական լինելուց:

Կարծում ենք, որ կապիճի չափը որոշելու համար կարևոր նշանակություն ունի Երեմիայի «Բառգրքի» տվյալը. այստեղ կապիճի դիմաց, որպես բացատրություն դրված են «մարզան» և «սումար» տերմինները, որոնք, հայտնի է, նույնպես ընդեղենի չափեր են (տե՛ս Հ. Ավգերեան, Բացատրություն չափուց և կշռոց նախնեաց, Վենետիկ, 1821, էջ 109):

Սոմարը տարածված չափ էր Երևանի խանության մեջ ժ.Ն.—ԺԹ. դարերում և կշռորդ էր 3 փթի կամ 50 կիլոգրամի (տե՛ս օրինակ, В. М. Арутюнян, Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII—XVIII вв., Ереван, 1940, стр. 113):

Մարզանը, որքան մեզ հայտնի է, կիրառման մեջ է եղել Սյունիքում և Ղարաղաղում: Այժմ էլ Ղարազաղցիները գործածում են այն որպես 36 կիլոգրամի կշռորդ: Հնարավոր է ենթադրել, որ Երեմիայի ժամանակ (ժ.Ն. դարում) մարզանը ավելի մոտ է եղել սոմարին և, թերևս, նույնպես կշռորդ է եղել 3 փթի: Այսպիսով հանգում ենք այն եզրակացության, որ կապիճը ևս կշռորդ է եղել մերձավորապես 3 փթի:

Այս եզրակացությունը հաստատվում է հայ գյուղացու տնտեսությանն ու արտադրական կենցաղին լավատեղյակ Ս. Եղիազարովի տվյալներով. իր «Исследование по истории армянского права, публичного и частного» (вып. I, Киев, 1919) ուսումնասիրության մեջ Եղիազարովը կապիճը համարել է բռնի (6—7,5 փութ) կես մասը և նույնացրել է թայի հետ. «капич,—գրում է նա,— вероятно, ранялся 3 и 3³/₄ пудам, что носильщик мог носить на спине» (նույն տեղ, էջ 89):

Կարծում ենք, որ ճիշտ պետք է համարել նաև մոդ. կամ մոթ. չափին Եղիա-

գործովի տված բացատրությունը. ըստ նրա (Մոդը, նույնն է պարսկերենն՝ սոմարը, կշռում է 10 լիտր կամ 120 ֆունտ, այսինքն՝ 3 փութ) (նույն տեղում):

Որ կապիճն ու մոդը միևնույն տարողությունն ունեցող շափի տարբեր շըրջաններում գործածվող անուններ լինելով, կշռորդ են շուրջ 3 փթի, կարելի է համոզվել նաև հետևյալ դատողություններով: Միջնադարում ցորենն ու ալյուրը վայրից վայր էին տեղափոխվում ու վաճառահանվում շուկաներում գրաստներով (մեծ մասամբ ավանակներով), որոնց բարձում էին երկու պարկ, յուրաքանչյուրը՝ 3—3,5 փութ ծանրությամբ: Իսկ որ մի պարկը միջնադարում կոչվում էր մոդ, այդ մասին ուշագրավ տվյալ ունենք հայկական ժողովրդական առակներից մեկում: Մանոթանանք այդ առակի մեղ շահագրգռող հատվածին. «Այր մի յամէն տարի հարիւր մոթ հաց վաստակէր և այնու գտունն իւր կառավարէր: Եւ ի միում տարւոշ ի հարիւրէն քսան պակաս հաց եղև. նա անդսգար հոգայր և կոծէր գինքն, թէ այսչափ հացովս ի նորն գիւրդ կարեմք ելանել: Իսկ աստուած յանդիմանել կամեցաւ զնա. առաքեաց զհրեշտակ իւր և ասաց նմա, թէ արի, երկու մոթ հաց բարձիր և տար կնոջ մի այրւոյ...: Եւ եւա բարձեալ գրաստուն՝ տարաւ առ այրի կիճն» և այլն (Ն. Մառ, Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, Բ, էջ 243):

Պարզ է ուրեմն, որ սույն առակի տվյալներով ևս երկու մոդ ցորենը մեկ գրաստի բեռ է, այլ խոսքով մոդը, ռատի և կապիճը կշռորդ է 3—3,5 փթի, իսկ ռեռը 6—7 փթի:

Վերադառնանք այժմ հացի դների մասին վերը բերված տվյալներին. նրանցում գործածված դրամական տերմինները մեզ արդեն ծանոթ են. չսփ ու կշոփ տերմինների այս բացատրությունից հետո 1401, 1422, 1423, 1446, 1468 թվականների սովի ու սղության տարիների նկատմամբ ստանում ենք հացի գնի ստատանման այսպիսի պատկեր.

1401 թ.	3 փութ հացը արժեք	200	գրամ արծաթ
1422 թ.	»	»	800
1423 թ.	»	»	800
1446 թ.	»	»	186(°)
1468 թ.	»	»	744

Ոչ սովի տարվա վերաբերյալ ունեինք վկայություն միայն 1407 թվականից, երբ 200 դրամի դիմաց տրվել է 6 կապիճ հաց. կամ այլ խոսքով՝ մեկ կապիճ (3 փութ) հացն արժեցել է 34 դրամ արծաթ: Կարծել, թե ԺԵ. դարի հաշորդ առատ տարիներին հացի գինը, փոքր շեղումներով, տատանվել է 34 գրամ արծաթի շուրջը չենք կարող, նկատի ունենալով անընդհատ պատերազմները, ասպատակությունները և քաղաքական ու բնական այլ արհամարիքներ: Ենթադրվում է, եթե նույնիսկ ընդունենք, որ լավ բերքի տարիներին ցորենը վաճառվել է 1407 թվականի գնից դիցուկ մեկուկես անգամ թանկ, 50 գրամով, դարձյալ գլխահարկի շափի համար կստանանք պատկառելի թվեր:

1435 թվականին տեսանք, որ գանձվում էր 248 դրամ արծաթի շափով գլխահարկ. այդ դրամով կարելի էր գնել շուրջ 15 փութ ցորեն:

1491 թվականին, գանձվում էր գլխահարկ 415—440 գրամ արծաթի շափով. այդ գումարով կարելի էր գնել շուրջ 28 փութ ցորեն:

Մենք հեռու ենք այն մտքից, թե ստացված այս թվերը անվիճելի են: Այ-

նուամենայնիվ նրանք հնարավորություն են տալիս հաստատապես պնդելու, որ գլխահարկը հայ հպատակներից գանձվող ամենածանր հարկերից մեկը լինելով՝ ժե. դարի ընթացքում շարունակ բարձրացվել է և դարի վերջում գանձվել, 1435 թվականի համեմատությամբ, շուրջ երկու անգամ ավելի:

4. Թաֆավուր-ե ջլզյա. Բառացի նշանակում է «ջիզյայի տարբերությունը»: Այսպես էին կոչվում գլխահարկի վրա ժամանակի ընթացքում բարդաված գումարները, որոնք հարկային մատյաններում գրանցվում և հաշվվում էին ջիզյայից զատ ու դիտվում, որպես առանձին պարտավորություն (Շ. Փափագյան, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակաները, էջ 109):

Վերը վկայակոչեցինք արդեն 1498 թվականի այն հիշատակարանը, ուղ տվյալ կար Մուրատ-խանի մասին, որը ստանջէր զաշխարհա]կանս և զկարողաւորքս և ասէր. տուք ղջիղրայն, թաւաութ-ի ջիզբայն, թասխիր-ի թավա]ութա:

5. Չեթիֆ (դրված՝ «չարեք» ձևով). Բառացի նշանակում է «աշխարհազոր», ըստ երևույթին գանձվում էր ոչ մուսուլման սեփականատեր հպատակներից, այն բանի համար, որ նրանք ազատված էին զինվորական ծառայությունից:

Չերիք վճարելու պարտավորությունից ազատ չէին նաև հայ վանական հաստատությունները. նրանք ևս վճարում էին ռիսկերոյ շարէք:

1476 թվականին մեզ արդեն ծանոթ հիշատակարանում Վանի քարեպաշտ և հաւատարիմ տանուտերերը հիշատակության արժանի են համարվում նաև այն բանի համար, որ ամէն եկեղեցեաց ռիսկերու շարէքն բազմեցին», այսինքն՝ վերացրին (հշտկ. № 506, էջ 405):

Նույնպիսի բարեգործության մասին է խոսվում նաև անթվական մի արձանագրության մեջ. «Քրիստոս աստուած,— գրված է այնտեղ,— քո սուրբ յարութեամբդ ողորմեա ամենայն հաւատացելոց, ևս առաւել Դովլաթիարին և հոսրովին, Մկրտչին և Թումին, և ծնողաց նոցին, և ամենայն ազգականացն, որ զոխվերոյ շարէքն բաշխեցին, արարիչն աստուած զիւրեանց մեղքն թողու, ամէն: Ընդ նոսին զնունկանց Կարապետն, որ միջնորդ եղև այս բարի գործոյն, ամէն» (Մատենադարան, ձեռ. № 4674, էջ 512ա):

Հիշատակության արժանացած անձինք, լինելով հարկահանության կապալառուներ կամ պաշտոնյաներ, ազատել են մեկ դեպքում Վանի եկեղեցիների, մյուս դեպքում ինչ-որ վանական հաստատության կալվածքները (ոխֆերր) շարեք (իմա՝ չերիք) հարկից, նրանց փոխարեն, ըստ երևույթին, իրենք պարտավորվելով վճարել այդ հարկը:

Շահ-Իսմայիլ Ա. -ի 1505 թվականի հրովարտակում կա «չերիքի ոսկի» («զար-ե չերիք») հարկային տերմինը, որից պետք է հետևեցնել, որ այդ հարկը քանձվում էր դրամով (Մատենադարանի պարսկ. հրովարտակաները, էջ 55):

6. Իխրաջաթ. նշանակում է՝ արտակարգ ծախսեր. այս տերմինի տակ հարկային մատյաններում գրանցվում էին բոլոր այն տուրքերը, որոնք հպատակները վճարելու էին զինվորական, վարչական ու պետական պաշտոնյաներին, կամ այն պարտավորությունները, որոնք ունեին հպատակները նույն անձանց նկատմամբ: Ըստ Ի. Պետրուշևսկու գանձում էին 6 դինար եկամտի դիմաց 1,5 դինար, այսինքն եկամտի 25%-ը (И. П. Петрушевский, из истории героической борьбы азербайджанского народа в XIII—XIV вв., Баку, 1841, էջ 47):

Դրանց մեջ մտնում էին.

ա) Ալաֆե և ուլուֆե. Տուրք, որ հատուցում էին հպատակները երթևեկող

զինվորական ու պետական պաշտոնյաներին, որպես նրանց ու նրանց ձիերի կեր (И. Петрушевский, Внутренняя политика, Ахмеда Ак-Коюнлу, նշված ժողովածու, էջ 147, Государства Азербайджана. նույն տեղում, էջ 191, Ղ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկ. հրատարակները, էջ 103):

բ) Կոնալդա. Ձինվորականներին, արքունի սուրհանգակներին և պաշտոնական գործերով երթևեկող այլ անձանց ու նրանց թիկնապահներին հյուրընկալելու պարտավորություն (И. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 147, 191, Ղ. Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 111): Գուփոդ ու հարստահարող այդ «հյուրերին» հայ ժողովուրդը սրամտորեն «բռնահյուր» անունն էր տալիս (տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի» № 3, էջ 73—74):

գ) Ուլադ. Ձինվորականներին ու պետական պաշտոնյաներին փոխադրական միջոցներ, հիմնականում ձիեր տրամադրելու պարտավորություն: Գրաստների հավաքագրում կատարվում էր նաև պատերազմների ու զորաշարքերի ժամանակ (И. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 147, 191, Ղ. Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 121—122):

7. Երգար ու Բիգար. Այսպես էր կոչվում բերդերի, ճանապարհների ու ջրանցքների շինարարության, ինչպես և պատերազմների ժամանակ հպատակների անվճար աշխատանք կատարելու պարտավորությունը: Հայկական աղբյուրներում հայտնի է «կոռ» անունով:

Մատթեոս Ջուղայեցին նկատի ունենալով այդ պարտավորության ավերիչ հետևանքները գյուղական տնտեսության համար, իրավամբ նկատում է, որ կոռից ազատվելու հույսով լինում էին ուրացության դեպքեր: «Բանի» են պատճառ ուրացութեան» հարցին տված իր պատասխաններից մեկում նա ասում է. «Վասն տառապանաց, զոր կոռ ասեն, զի աղքատք լինիչին» (Մտթ. Ջուղայեցի, Քննութիւն գործոց առաքելոց, Մատենադարան, ձեռ. № 1402, էջ 140ա):

Առաքել Սյունեցին իր «Ծրդ խրատականի» մեջ, ցանկանալով փոքր-ինչ զավիշտական պատկերներով ցույց տալ, որ ժողովուրդը դժկամությամբ է հաճախում եկեղեցի և սրբավայրը դարձնում է կատակի վայր, գրում է.

«Ոմանք ի ժամ գան և նստին,
Կէսք մի ննշեն և մրափին,
Ոմանք կցեալ ձեռաւք կանգնին
Եւ խաշ շհանին ի յերեսնին...
Ձի շին եկեալ յուտով ի ժամ,
Այլ կոռ հաշին և կամ տուգանս»

(Մատենադարան, ձեռ. № 7777, էջ 186բ):

Բացի «բիգարից» հպատակները պարտավոր էին ձի աշխատել նաև դանազան արտակարգ պատահարների ժամանակ (աավարիգաթ) և կամ այդ պարտավորության դիմաց վճարել դրամական տուրք (Ղ. Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 105):

8. Մուսուլմանական տոներին, ինչպես և այլ առիթներով, «նվեր» անվան տակ ֆեոդալներն ու պետական պաշտոնյաները հպատակներից գանձում էին հատուկ տուրքեր: Դրանցից էին.

ա) Փիշգաշ. նվերներ այլևայլ առիթներով.

բ) Նովրուզի. Նոր տարվա առաջին օրը հատուցվող նվեր-տուրք,

գ) Իդի. Մուսուլմանական տոներին հատուցվող նվեր-տուրք:

դ) Սավարի. Տուրք, որ գանձվում էր այն դեպքում, երբ տվյալ վայրից անցնում կամ այնտեղ իջևանում էր փաղիշահը, ինչպես և բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաներից որևէ մեկը:

ե) Սալամի կամ սալամանէ. Շնորհավորական տուրք, որ տրվում էր ֆեոդալին տվյալ վայրը այցելելու կապակցությամբ և այլն (սրահաց մասին տես՝ И. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 147, 190—191, Հ. Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 116, 119, 122):

Այս տուրքերից մի-երկուսի մասին հայկական աղբյուրներում ևս պահպանվել են ակնարկներ:

Մատթեոս Զուղայեցին, օրինակ, հայտնում է, որ «Յորժամ թագաւորի դէմ ընդառաջ գնամք՝ ընչիւք գնամք և եզն բարձրացեալ սպանանեմք ընդդէմ նորա» կամ «Յորժամ թագաւորի դէմ ընդառաջ ոչ գնան բարեան (իմա՝ նվերներով)՝ նոքա պատուհասեն» («Քննութիւն գործոց առաքելոց», Մատենադարան, ձեռ. № 1402, էջ 265ա—266բ):

Գրիգոր Տաթևացին իր քարոզներին մեկում տվյալ է հաղորդում այն մասին, որ «մեծամեծներին» (իմա՝ ֆեոդալներին ու պետական պաշտոնյաներին) որևէ առիթով ներկայանալու կամ խնդիրք անելու դեպքում՝ նրանց «աղերս» (նվեր) են մատուցել: Նա գրում է. «Յորժամ աղերս տանեն մեծամեծաց, և զայն ևս կաշառ է. թէ առնու զայն և զնորա խնդիրսն կատարէ, կամ փրկէ ի զրկողաց, կամ փոխարէնս կշռէ՝ այնպիսին բարի կաշառ է: Եւ շար է յորժամ առնուն զկաշառս և զաղերս և զնորա (աղերսատուի) կամսն ոչ կատարեն» (Գիրք քարոզութեան, ամարան հատոր, Կ. Պոլիս, 1741, էջ 461): Հովհան Մործորեցին ևս խոսում է այս մասին. «Որպէս ոք առ իշխան մատուցեալ նախ զաղերս իւր նուիրէ, որով համարձակեալ զխնդրուածս հայցէ»,—գրում է նա (Մկն. սուրբ Աւետարանին, որ ըստ Մատթէոսի, Կ. Պոլիս, 1825, էջ 137):

9. Ռասմ կամ ռուսումաք (կարգ, սովորույթ): Այսպես էին կոչվում այն տուրքերը, որ գանձվում էին հպատակներից պետական բարձրաստիճան ու կրտսեր պաշտոնյաների օգտին, որպես հավելյալ ռոճիկ (Հ. Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 119): Դրանցից էին.

ա) Ռասմ աս-սուդուր. Տուրք մահմեդական հոգևորականության գլխավորի — սահրի օգտին.

բ) Ռասմ ալ-վիզուրաք. վեզիրի օգտին.

գ) Ռասմ-ե դարուղեգի. Ոստիկանապետի օգտին.

դ) Ռասմ-ե ումմալ. Ֆինանսական պաշտոնյաների օգտին:

1458 թվականին ընդօրինակված մի Հայամավուրքի հիշատակարանում թվարկվում են այդ տուրքերը կամ «չար բաղիթները», լրացուցիչ հարկային տեղմիներին հետ միասին: Հիշատակարանում ասված է, որ ոմն արժանվոր տանուտեր Հայրապետ «արար բարի յիշատակ հոգույ իւրոյ, զի խէսօք (") կարգաւորքն աղատ արար ի հարկէ և ի շար բաղիթէ այլազգեացն՝ ի դառուլից և ի պարնէ, ի մուխթըսիբէ և ի թամղաչոց: Զամենայն յիւր տանէն երես և խափանեաց» (Սոր-Ջուղա, ձեռ. № 423):

Այս հիշատակարանի տվյալներով կարող ենք լրացնել վերոհիշյալ ցանկը երեք նոր «ռասմերով».

ե) Պարունի օգտին.

զ) Մուհրախիբի օգտին (հարկերն ու տուրքերը ճշտող, շուկայի շափին ու կշռին հետևող պաշտոնյա).

է) Թամղաշու օգտին (արհեստավորների ու առևտրականների արդյունքի վրա հսկող և բաժ հավաքող պաշտոնյա):

10. Շիրթաղար (արաբ. զրպարտութիւն) ընդհանուր անունով էին կոչվում այն բոլոր ապօրինի տուրքերն ու տուգանքները, որոնք կեղծ ու պատիր զանազան հնարների դիմելով, աղուր և բուխտան ասելով՝ ի վերայ անպարտարանց» (Մաթ. Զուլայեցի «Ի գլխոյն Ղուկասու հաւաքումն բանից», ձեռ. № 5232, էջ 70բ) շորթում էին հպատակներից պետական պաշտոնյաները:

Պետք է ենթադրել, որ ապօրինի այդ տուգանքները բարդվում էին հիմնականում քրիստոնյա հպատակների վրա: Այս ենթադրութեան համար բավարար հիմք է տալիս Մատթեոս Զուլայեցին, ուրացութեան պատճառներից մեկն էլ համարելով տուգանքն ու ղալանը. «(Ուրացութիւն լինի) վասն տուգանաց ու ղալանի», — գրում է նա (Մատենադարան, ձեռ. № 1402, էջ 140ա):

Ստեփանոս գրիչը 1456 թվականին Ռշտունիքի Շատվան գյուղում ընդօրինակած Մաշտոցի հիշատակագրութիւններից մեկում հայտնում է, որ իր միջոցներով կառուցել է տվել ժամատուն, որի համար կողոպտվել ու քարկոծվել է և ստիպված է եղել վճարել 200 թանկա ղալան. «ԲՃ. (200) թանգ[այ] այլ ղալան առին վասն դորա», — գրում է նա (հշտկ. № 102, էջ 74 տողատակ):

1488 թվականին մի ճաշոց ընդօրինակող Հովհաննես գրիչը ի նկատի ունեն նաև անօրինակ շափերի հասած «շիրթաղաթը», երբ իր ժամանակը բնորոշում էր հետևյալ խոսքերով. «Բ գառն և ի վշտաբեր ժամանակիս, յորում կամք ի նեղութիւն և ի տառապանս ի ձեռն այլասեռից աղագաց, զի զամենսեան շարչարեն և նեղեն, տուժեն և տուգանեն, կեղեն և կեղեքեն, և այլ ազգի-ազգի վշտաւք տանջեն» (Մատենադարան, ձեռ. № 4805, էջ 417ա):

11. Թամղա. Այսպես էր կոչվում արհեստանոցներից, հումուլթի մշակման այլ օբյեկտներից, ձիթհաններից, ինչպես նաև ձկնորսարաններից գանձվող հարկը:

Թամղան գանձում էին ֆինանսական հատուկ պաշտոնյաներ—թամղաչիները, որոնք կապալով վերցնելով այդ հարկի գանձման պարտավորութիւնը, շարաշահելով իրենց պաշտոնը՝ մեծապես շահվում էին ղրանից: Հայկական քաղաքներում ու քաղաքատիպ վայրերում թամղաչի էին գառնում սովորաբար հայ խոջաները: ԺՄ. դարի հիշատակարաններում և կալվածագրերում բազմիցս խոսվում է հայ թամղաչիների մասին, որոնք խարդախ ճանապարհներով կուտակած իրենց հարստութիւններից փշրանքներ տալով հայ վանական հաստատութիւններին, «բարեգործի» համբավ էին ապահովում իրենց համար:

Ծանոթանանք բազմաթիվ հայ թամղաչիներից մի քանիսի հետ.

1476 թվականին վանում թամղաչի էին էդգարը, Շաղավաթը, Մուսեխը և Սմբատը: Սրանք պարտավորվում են վանի եկեղեցիներն ազատել ձկան և ընկույզի թամղաչից՝ «ղձկան թամղէն և զընկուզի բաղլեցին»*, — գրված է բազմաթիվ նվիրատվութիւնների մասին տվյալներ պարունակող բովանդակալից հիշատակարանի մեջ (հշտկ. № 506, էջ 404):

Մերձավորապես նույն տարիներին մի այլ թամղաչի՝ Խոսրովի որդի Մուրատը զիճում է վանի Պոզոս-Պետրոս եկեղեցուց գանձվող ձկան թամղաչի կեսը՝ ղարձնելով այն 4 դահեկան, իսկ Քարափոս կոչվող ձկնորսարանի թամղան՝ լրիվ վերացնում:

* Արաբ. «բաթել» — باطل — բառից՝ «անվավեր», «չեղյալ» նշանակութեամբ:

Այս բարեգործության մասին պահպանվել է երկու տարրեր գրանցում, մեկը Պոզոս-Պետրոս եկեղեցուն պատկանող մի Հայսմավուրքի, իսկ մյուսը մի Ճառընտրի մեջ:

Ահա այդ գրանցումները.

1. «Քրիստոս աստուած ողորմեա թամղալի Մուրատին և ծնաւղաց նորին՝ հօրն Խօսրովին և մօրն Ամպար-Խաթունին, որ ղխէքընեբուն հորահաղն վերոց և զձկան թամղէն արար շորս դեկան, ով որ յանդգնի՝ նզոված եղիցի» (Մատենադարան, ձեռ. № 5313, էջ 224ա):

2. «Դարձեալ, յիշեցէք ի Քրիստոս զթամղալի Մուրատն և զծնողքն իւր զԽօսրովն և զԱմրար-Խաթունն, և միամիտ սրտիւ աստուած-ողորմի տասցէք, որ զվանայ խէքնեբու խորի հաղն, զձկան կէս թամղէն ի վեր եկեալ ու զՔարափոսայ թամղէն խափանեց...» (Մատենադարան, ձեռ. № 1524, էջ 519ա):

Այս գրանցումներում, բացի ձկան թամղալից, հիշատակվում է ևս մի հարկ, որի գանձումը դարձյալ կատարվել է թամղալիների կողմից: Մեկ դեպքում այն գրանցված է «խէքնեբու խորի հաղ», մյուս դեպքում՝ «խէքընեբուն հորահաղն» տարբերակներով:

Բարբառային հնչյունափոխությամբ աղավաղված հարկային հորայուր այդ տերմինը, ըստ երևույթին, պետք է վերծանել «հենքերի հորի հախ» ձևով, դրա տակ հասկանալով ջուլհակներից գանձվող հարկը:

Այսպիսի մեկնաբանություն տալու համար թերևս հիմք կարող են ծառայել նաև Ավանի եկեղեցու 1285 և 1287 թթ. արձանագրությունները, որոնց մեջ կա «հորակտաւ ի ջուլհակէ» կամ «զջուլհակերոյն հորակտաւն» հարկային տերմինը, որը համեմատելի է քննության ենթակա մեր «խէքընեբուն հորահաղ» տերմինի հետ (տե՛ս Կ. Ղաֆարյան, Ավանի երկլեզվյան ծածկագիր արձանագրությունը, Երևան, 1945, էջ 18, 21):

Վերոհիշյալ № 5313 Հայսմավուրքում, բացի մեջ բերված ուշագրավ գրանցումից, կան և բազմաթիվ ուրիշները, որոնցից հատուկ արժեք է ներկայացնում Եզդանբաղը Աղթամարցու և նրա եղբայրների բարեգործությունները դժրվատող և ստորև բերվող գրանցումը.

«Դարձեալ յիշեցէք ի սուրբ և ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զԱղթամարցոնց Եզդանբաղըն, և զեղբայրն զՄուրատն և զԽալիֆէն, և զծնաւղքն իւրեանց զՄիբանչէն, զԿիրակոսն. յիշեցէք լի բերանով և աստուած-ողորմի ասացէք, որ զաղջկան խարսնեց խաղն և զէգետներուն բաղլեց: Քրիստոս աստուած զերկնից արքայութիւն իւրն պարգևեսցէ և իւր ծնողացն, ամէն:

Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զԱղթամարցոնց էզդանբաղըն, որ զտախրկի դրամն ու զիգու գինին բաղլեց: Քրիստոս աստուած զենքն ի յանարեանսց աղատէ և որ յետ սորա յանդգնի և առնու՝ զմասն Յուդային առնու և զխաշահանուացն, ամէն...» (Մատենադարան, ձեռ. № 5313, էջ 588):

Անտարակույս Եզդանբաղը Աղթամարցին ևս նշանավոր մի թամղալի է, նրա «բաղլած», այսինքն չեղյալ համարած հարկերը շորսն են.

1. Խաղսնեց խաղ (ուղղելի՛ հախ)
2. էգետներու [հախ]
3. Տախրկի դրամ
4. Իգու գինի

«Խարսնեց հախ»-ի կամ, սրբագրված ձևով «հարսանեհարկի» մասին խոսք կլինի ստորև:

«Էգեետներու հախ»-ը սրբագրելի է «այգետների հախ» ձևով: Եթե այգետուն ասելով հասկացել են այգու մեջ եղող հնձանը, ապա պետք է ենթադրել, որ հատուկ հարկ է գանձվել հնձաններից:

Դժվար բացատրելի է նաև «տախրկի դրամ» հարկային տերմինը: Հավանաբար այստեղ գործ ունենք ճախարակ բառի բարբառային ձևերից մեկի հետ, ուստի և «տախրկի դրամը» գանձվել է ճախարակով թել մտնողներից: «Իդու, (իմա՛ այդու) դինի» տերմինը բացատրության կարոտ չէ:

Մեզ արդեն ծանոթ է Լարա-Միրանչահի 1481 թվականի հիշատակարանը, «որ խոսք կա ձիթահացներու (իմա՛ ձիթհանների) հարճն (խարճը-հարկը) սուրբ Խաչին և այլ եկեղեցեացն ձիթագին» տալու մասին:

Պարզ է ուրեմն, որ հատուկ հարկ է գանձվել նաև ձիթհաններից:

ԺՁ. դարի անթվական մի արձանագրությունից պարզվում է, որ թամղա էին գանձում նաև այն անձնավորություններից, որոնք իրենց «տավարը» վարձու էին տալիս. «Դարձեալ յիշեցէք,— գրված է այնտեղ,— հաւատարիմ տանուտէրն Խոջայգարէն, զԹումէն և զՇաղբայդին, զինչ որ տաւար տան վարձու՝ նայ թաղմէն (իմա՛ թամղէն) բաթալեցին» (Մատենադարան, ձեռ. № 4880, էջ 296ա):

Այսպիսով, ԺԵ. դարի սկզբնաղբյուրները հնարավորություն են տալիս որոշելու թամղա կոչվող հարկի մի շարք տարատեսակները, որոնք գանձվում էին ձիթորսարաններից, ձիթհաններից, հնձաններից, ջուհականոցներից, ճախարակ բանեցնողներից և այլն:

Շատ ավելի սուղ են մեր տվյալները վաճառականներից գանձվող թամղայի մասին: Վենետիկցի անանուն վաճառականը իր ուղղագրության մեջ հայտնում է, որ Պարսկաստանում միջոց գոյություն է ունեցել այսպիսի կարգ. «յուրաքանչյուր վաճառական, որ բազարում մի խանութ ունի, վճարում է օրական կամ երկու և կամ վեց սպիտակ, կամ մինչև իսկ մի դուկատ, համապատասխան իր գործին. նույնպես յուրաքանչյուր արհեստի վարպետի վրա մի վճարում է դրվում, համաձայն իր վիճակի» (Ուղեգրություններ, Ա, էջ 314): Այնուհետև նույն հեղինակը հայտնում է, որ առևտրականներից գանձվում էր բաժ, վաճառվող ապրանքի հինգ տոկոսի շափով, եթե նա մուսուլման էր, և կրկնակի շափով ավելի (10 տոկոս), եթե նա քրիստոնյա էր (նույն տեղում, էջ 315):

12. Բացի պետական ու կալվածատիրական վերոհիշյալ հարկերից ու տուրքերից, գյուղացիությունը պարտավոր էր զանազան տուրքեր վճարել նաև գյուղական պաշտոնեությունը՝ ուսին, գզրին և այլն: Այդ տուրքերի մասին ունենք մի քանի կողմնակի վկայություններ ԺԴ., ԺԵ. և հետագա դարերի հիշատակարաններից:

Այսպես, 1313 թվականին Վիկայ գյուղի (Տայքո՞ւմ) տանուտեր Դավիթը պարտավորվում է գյուղից դուրս հարս տանելու դեպքում նախկինում գանձվող 12 ստակ դրամի դիմաց՝ վերցնել 6 ստակ («...հարս տանի՝ ԺԲ. ստկէն 2. թողել է, 2. կառնում» գրված է հիշատակագրության մեջ, տե՛ս ԺԴ. դարի հշտկ., էջ 95):

Ամենայն հավանականությամբ այս նույն հարկն է հիշատակված նաև Բջնիի Զաքարիա իշխանի (ԺԴ. դար) փորագրել տված արձանագրության մեջ, ուր հիշատակված են ամիրահարկ, հաբսանեհարկ, կովահամար, կալթաղար,

սայլի սպն. (սպիտակն) և մահկանէ հարկային տերմինները (Ղ. Ալիշան, Այ-րարատ, էջ 273, Կ. Կոստանյան, Վիմական տարեգիր, էջ 226):

ԺԾ. դարի անթվական մի արձանագրության տվյալներով Մթայ (=Մո՛ւթ) պոլդի ուս Սաևփանոսը հրաժարվում է գանձելուց «զաղչկան յաղկն» կոչվող տուրքը (Մատենադարան, ձեռ. № 4814, էջ 129ա): Ըստ երևույթին այս տերմինի տակ ևս պետք է հասկանալ գյուղից աղջիկ ամուսնացնելու ժամանակ ուսին տրվող տուրքը, որի մասին «Խարսնեց դրամ» կոչումով ակնարկ կա նաև ԺԷ. դարի անթվական մի արձանագրության մեջ: Վերջինս պահպանվել է խիստ վնասված վիճակում (բոլոր տողերի վերջին բառերը ընկել են), բայց, այնուամենայնիվ, մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում (տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. № 9660, էջ 1բ):

Արձանագրության սկզբում փառաբանական խոսքեր են ուղղված «Ուզմայ տանուտէրացն» հասցեին, «որ շար [բազ]աղաթ կայր ի վերայ գեղին՝ թողին», ասլա թվարկվում են այդ «շար բաղաղաթները» (նորահնար պահանջմունք, հարկ), որոնց մեծ մասը տողերի վնասված լինելու հետևանքով չեն հասկացվում: Ընթերցվող տողերից արժանի են ուշագրության հետևյալները. «աստուած ող[որ]մի Թումին, որ գլուխն ԸԶ. (՞) կորեկ եթո[ղ], զխարսնեց դրամն արար Բ. շայի»: Ապա հիշատակված է մի այլ տանուտեր, որ «զմատղու վարձն հթող», Լրկրորդը՝ որ «ղսուլն արար Գ. ալթմանի»: «Սուլ» նշանակում է շրահացի խոզովակ, նավ, ուստի կարելի է ենթադրել, որ այստեղ խոսքը շրահացներից գանձվող ինչ-որ տուրքի մասին է: Տանուտերներից մեկ ուրիշը, ասված է նույն արձանագրության մեջ, «տուն մի մանած ու գուրպէ մի եթող». պետք է ենթադրել, որ յուրաքանչյուր գյուղական ընտանիք պարտավոր է եղել որոշ քանակությամբ մահած թել և գուլպա տալ տանուտերին և այլն:

1596 թվականի մի հիշատակարանից տեղեկանում ենք «ալըղան» կամ «ալնղան» կոչվող ինչ-որ տուրքի գոյության մասին: Հիշատակարանում ասված է, որ Բասդ գյուղում «ամէն տուն չափ մի ցորեն կուտային ի յընէսն ալեղան», բայց Կակոս անունով մեկը, դառնալով ուս և «զմտաւ ածեալ զօր մահուն և զերկիւղն աստուծոյ՝ վերուց զայն շար դարալն ի գեղչէն» (Ա. Սիրմէ-եան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Երուսաղէմի, 1948, էջ 358—359):

Գյուղական համայնքի ներքին կյանքին վերաբերող այս մանր տուրքերի մասին մեր գիտցածը շատ քիչ է: Առայժմ դժվար է ասել նույնիսկ որ այդ բոլոր տուրքերը յուրացնում էին տանուտերներն ու ուսները: Եվ շատ հնարավոր է ենթադրել, որ դրանց գոնե մի մասը, այլևայլ ճանապարհներով, դարձյալ մուտք էր գործում պետական պաշտոնյաների ու ֆեոդալ տերերի գրպանները:

13. Եկեղեցական հարկեր ու տուրքեր. Հայ աշխատավոր ժողովուրդը հարկվում էր նաև եկեղեցական պաշտոնեություն՝ կաթողիկոսների, թեմական առաջնորդ եպիսկոպոսների, վանահայրերի և շարքային քահանաների ու երեցների կողմից:

«Տուրքն որ առ աստուած,— գրում է Մատթեոս Զուգայեցին,— չափով և համարով է, այսինքն՝ ըստ ընչից իւրեանց, զի համարով Ժ. (10)–էն զմինն խնդրէ» («Քարող վասն աղօրհնութեան», Պետ. Մատենադարան, ձեռ. № 2229, էջ 179):

Սակայն սխալ կլիներ այս տվյալից եզրակացնել, որ հայ եկեղեցին ժԾ. դարում ժողովրդից իրոք գանձում էր հարկ արդյունքի մեկ-տասներորդի չափով:

Գրիգոր Տաթևացին իր քարոզներից մեկում հարց է առաջադրում, թե «Ո՞րն է այժմ տասնորդ մեր և Լրեխայրիք» և տալիս այդ հարցին պարզ ու որոշակի հետևյալ պատասխանը. «Ասեմք եթէ այն է, զոր պտուղ կոչեմք ի կալէ և հնձանէ և ի ծառոց: Եւ դարձեալ, սովոր եմք ի մոտս աշնան, յորժամ արմտիք ժողովին ի կալոյ և յայգւոյ և ի ծառոց՝ երթամք ի սուրբ տեղիս ի վանորայս, և պաշտօն անեմք, մատաղօք զքահանայս և զաղքատս կերակրեմք. հացն ի կալոյն լաժին, և մորթելիքն յանասնոց, և դրամն յայլ ընչից» (Քարոզգիրք, ամառա՛ն հատոր, էջ 481):

Կալից և հնձանից վերցվող պտղի կամ երեխայրիքի, ինչպես նաև եկեղեցական մյուս տուրքերի մասին շատ ավելի մանրամասն տվյալներ են պահպանվել կաթողիկոսական հնագույն կոնդակներում: Այդպիսիներից է Գրիգոր Ս. կաթողիկոսի 1541 թվականի կոնդակը, ուղղված Ստեփանոս Նախավկայի վանքի թեմին:

Մանոթանանք կոնդակի եկեղեցական հարկերին վերաբերող հատվածին.

«Զինչ երէց որ ի թեմս կայ, նոցա տանէն զինչ հասք որ լինի՝ մուտքն նախավկային է. տեառնական մատաղն որ լինի՝ երին, մորթին իւր աթոռոյն է, յանկարծաման որ լինի քառասնիցն ու մատաղն եպիսկոպոսին է, և կողոպուտէն՝ լաւ խալին մի կամ լաւ շուրջառ տան յաթոռն:

Ջերեխայրիս կալոյ և հնձանաց. երեխայրիքն այն է՝ յեղնագլուխ կէս մարզան հաց, յամէն հնձանէ մէկ դորակ գինի տան:

Զսրբանուէրն, որ է սրբադրամ, այդ եկեղեցւոյ և խաչի լուսագին է... որ ի շատէն շատ և ի փոքրէն փոքր, որպէս ասէ: տէրն յԱւետարանն, թէ որում շատ տուաւ՝ շատ խնդրեսցի ի նմանէ, և յորում սակաւ՝ սակաւ, որ յամէն տարի Ա. անգամ սրբադրամ ժողովեն, որ սրբոցն է բաժին» (Մատենադարան, ձեռ. № 8017, էջ 4բ—5ա):

Եպիսկոպոսներին ու թեմական առաջնորդներին բաժին ընկնող «հասք»-ի մասին արժեքավոր են նաև «Կանոնք ազգի ազգի մեղաց...» խորագրով մեղ հասած կանոնական խրատների մեջ գրանցված տվյալները.

«Առաջնորդաց հասք,— ասված է այնտեղ,— տուն քահանային և տուն գերէցաւագին; գգրին, ժամկոչին*, տէրունին, աստուծոյ և խաչի և սրբոց մատաղն, սուրբ խաչի պտուղն, սրբադրամն, չհասն Շ. (100) դրամ արծաթ**, պոռնիկն Խ. (40) դրամ, կանամբին ԺԵ. (15) դրամ, մէկ կշիռ իւղ, Ա. կշիռ պանիր, Ա. հաւ» (Մատենադարան, ձեռ. № 8509, էջ 88ա—88բ):

* Հմմ. նաև Կանոնգիրք № 655, էջ 33բ, ուր եպիսկոպոսներին հարկատու սոցիալական խավերը թվարկված են այսպէս. «տուն քահանայիցն ու տանուտէրացն և ազաւացն»:

** Առաջնորդներն իրենք խախտում էին երբեմն չհասութեան համար սահմանված ազգակցութեան աստիճանները, նյութական փոխհատուցում ստանալով դրա դիմաց: Այս մասին ունենք պերճախոս վկայութիւն «Այս է արէնք հայրապետաց» խորագրով կիսադրագետ մեկի կողմից ժ.Ձ. դարում ընդօրինակված հոդվածում: Այնտեղ ասված է. «Ազգականութիւն ժ.Ք. (12) ճեղ է, եթէ Ա. պակաս լինի՝ Ա. եղ մի վանից աթոռին հախ է, թէ Բ. պակաս լինի՝ հրամանք չկա...: Խնամութիւն ժ. (10) ճեղ է, թէ Ա. պակաս լինի՝ զօջ մի վանաց աթոռին, թէ երկուքն պակաս լինի՝ մեղօք [է], չի լինի [է]: Կնայպապութիւն Ը. [8] ճեղ է, թէ մէկ պակաս լինի՝ լիւր մի ձէթ վանիցն աթոռին հախ է, թէ Բ. պակաս լինի՝ մեղօք է, հրաման չկայ:

Ով այսպէս բաներս այնէ կամ խառնվի՝ ԳճԿՁ. հայրապետաց անիծեալ եղեցի» (Մատենադարան, ձեռ. № 1634, էջ 159ա):

Հոգևոր առաջնորդները իրենց հասանելիք տուրքերը հոգևոր իրենց հոտից հավաքելու համար, Գրիգոր Տաթևացու պատկերավոր խոսքերով արտահայտած. «միանգամ ի տարւոջն շրջնն ի վիճակն և լնուն գթսակն արծաթով, և պատառն իբրև զգազան, և դարձեալ փախչին ի յորջս իւրեանց, և ոչ ինչ հոգան վասն ոչխարացն» (Քարոզգիրք, ամարան հատոր, էջ 288):

Վերը հիշատակված կանոնական խրատների, ինչպես և մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանին մերձավոր այլ աղբյուրների մեջ* տվյալներ կան նաև «Իրիցական հասք»-ի, այսինքն երեցների ու քահանաների եկամտաբեր աղբյուրների մասին:

Կանոնական խրատների մեջ գրված է. «Իսկ իրիցական հասք — պսակին՝ Գ. դրամ, այրն Ը. դրամ, կին Բ. դրամ, հոգազրամ՝ Ա. դրամ, գերեզման օրհնելոյ Ա. դրամ, խաչի համբոյր և այլ ինչ որ սահմանեալ կայ սուրբ հայրապետաց: Ննչեցելոց՝ բազմականն զինչ ունի անպակաս. ով տառապեալ է Ա. կտաւ, ծերոց՝ կպուտ, տղայոց՝ սպիտակ, թէ ունևոր է՝ կարպետն է, բարձն, չվանն, հագուտն անպակաս տան ի վանքն» (Մատենադարան, ձեռ. № 8509, էջ 88բ):

Մահացածի ունեցվածքի տնօրինման մասին կանոնական այս սահմանման ամենուրեք կիրառված լինելը հաստատում է Մատթեոս Զուլայեցին. նա գրում է. «Սև այս է զոր կարգեալ է ի Հայաստան եկեղեցիս, զի մեռելոյն ինչքն քահանային է» («Ի զլիսոյն Ղուկասու հասաքումն բանից», ձեռ. № 5232, էջ 76ա):

Եկեղեցականները, սակայն, չէին բավարարվում «Հայաստան եկեղեցու» կանոններով սահմանված տուրքերով. հայ հպատակները ստիպված էին վճարել նաև «խոստովանադրամ» և «հաղորդադրամ» կոչված տուրքերը, որոնք Գրիգոր Տաթևացու նման ամենագետ եկեղեցականի վկայությամբ իսկ՝ «խորթ է, յադահութեանց երիցանց սահմանեալ և ոչ ըստ կանոնաց» («Գիրք հարցմանց», էջ 684):

Այսպիսով, հայ եկեղեցին հոգևոր իր հոտից գանձում էր հետևյալ հարկերն ու տուրքերը.

ա. Պտուղ և երեխայրիք կալոյ և հնձանաց.

բ. Տեառնական մատաղ.

գ. Կողոպուտք.

դ. Սրբանուէր կամ սրբադրամ.

ե. Խոստովանադրամ.

զ. Հաղորդադրամ.

է. Զանազան տուգանքներ (չհաս ամուսնության և այլ առիթներով) և այլն:

Սակայն հայ եկեղեցին ոչ միայն հարկահավաք, այլև հարկատու էր: Իրենց հասույթների զգալի մի մասը թեմական առաջնորդ եպիսկոպոսներն ու վանքերի հայրապետները պարտավոր էին վճարել մահմեդական իշխողներին:

Աստվածատուր վարդապետը Մկրտիչ Նաղաշի վարքագրության մեջ (շարադրված է 1449 թ.), նկատի ունենալով Աղ-Կոյունլուների տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանի շրջանները և Միջագետքի հայաշատ վայրերը, փոքր ինչ չափազանցնելով գրում է. «Եկեղեցիք Միջագետաց ի ներ-

* Տե՛ս, օրինակ. Գարեգին վրդ. [Նովսեփյանի] «Քահանաների վարձաբուրձյունը ժ. Գ. (՝) դարում» հոդվածի մեջ հրատարակված «Երիցական հախն և իրօուներն այս է» փոքրիկ բնագիրը («Արարատ», 1916 թ., էջ 217—218):

քոյ դիմոսկան հարկի կային և եպիսկոպոսք՝ մարքսապետք, զի զամենայն զոր ինչ առնուին ի քրիստոնէից՝ ի մաքս տահին» (ԺԾ. դարի հշտկ., Ա, էջ 625—626):

Անտարակույս նույն վիճակում էին գտնվում նաև հայկական մյուս եպիսկոպոսական թեմերը:

1530 թվականից պահպանվել է ուշագրավ մի հիշատակարան Կամախի եպիսկոպոսական «մալ»-ի շահի մասին: Այնտեղ ասված է. «Ծն՝ Մաղաքիա վարդապետս Դերջանեցի... զնացի ի յՍտանպալ առ մեծ աշխարհակալն սուլթան Սուլէմանն, զի Կամխայ և Ասագ վանացն եպիսկոպոսութեան մալն ԺԲԹ. (12.000 սպիտակ) էր, և յոյժ նեղացաւ վանքն և երկիր, և այլ ոչ կարէին տալ: Վասն այն հարկեցաւ ի բազմաց և զնացի ի սուլթան Սուլէմանն ի թվին ԶՀԹ. (1530) և ի ԶԹ. (6000) իշուցի զմալն, և զարեզաից խարաճ: ու զիսպանճն բարձաք ի բաց, և եկեղեցեաց նորոգման հրաման առաք, եկաք դարձեալ յԱւաք վանք» (Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի Մատենադարան, ձեռ. № 55, էջ 298—299 — տե՛ս Ս. Տեր-Ավետիսյանի ձեռագիր ցուցակ և «Հանդէս ամսօրեայ», 1952, № 10—12, էջ 581 — ն. Ակինյանի «Մաղաքիա վ. Դերջանեցի...» հոդվածը):

Հարկավ շատ քչերին էր հաջողվում սուլթանների ու փառիշահների տեսությանն արժանանալ և կիսով չափ իջեցնել «եպիսկոպոսական մալը», ուստի սխալված չենք լինի կարծելով, որ եկեղեցու կողմից գանձվող հարկերի ու տուրքերի մի զգալի մասը, դարձյալ մտնում էր մահմեդական բռնակալների գանձարանները:

* * *

Քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական այսպիսի ծանր պայմաններում, անընդհատ ու ավերիչ պատերազմների թռհուրհում, քաղցի ու համաճարակային հիվանդությունների իրար հաջորդող տարիներին են ստեղծվել ԺԾ. դարի հայերեն ձեռագիր կոթողները, որոնց հիշատակարանները իրենց մեծ մասով առաջին անգամ հրատարակվում են սույն ժողովածուի էջերում:

Թե ինչ արժեք են ներկայացնում նրանք տրպես պատմական սկզբնաղբյուր, երևում է հենց առաջաբանի փոխարեն գրած «Հայաստանը ԺԾ. դարի երկրորդ հիսնամյակում» խորագրով համառոտ այս ուսումնասիրութային, որը հնարավոր էր շարադրել գերազանցապես հիշատակարանների մեջ ցրված մեծարժեք ու բազմաբովանդակ նյութերի հիման վրա:

Մեր նպատակը չի եղել բնավ սպառել հրատարակվող հիշատակարանների պարունակած բոլոր նյութերը. այդ պատմաբանների, լեզվաբանների, գրականագետների, մանկավարժության և գիտության այլ բնագավառների պատմութային մասնագետների մի քանի սերունդի գործ է:

Եթե մեր ուսումնասիրությունը դույզն ինչ շահով դյուրացնի հիշատակարանների սույն ժողովածուն ուսումնասիրողների աշխատանքը, դրանով մենք հասած կլինենք մեր նպատակին:

Լ. ԽԱԳԻԿՅԱՆ

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Սույն «Ժ. զարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» մասն Բ (1451—1480 թթ.) ժողովածուն պարունակում է 575 հիշատակարան, համարակալված 1—575 թվահամարներով*:

Հիշատակարաններից 251-ը քաղված են Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների Սովետին կից Պետական Ձեռագրատան (Մատենադարանի) ձեռագրական ֆոնդերից, 10-ը ձեռագրական այլ հավաքածուներից, 129-ը հիշատակարանների ձեռագիր ժողովածուներից և հայերեն ձեռագրերի անտիպ ցուցակներից, 122-ը հիշատակարանների տպագրված ժողովածուներից և ձեռագրերի տպագիր ցուցակներից, 25-ը հայագիտական տպագիր աշխատություններից և վերջապես, 38-ը հայ պարբերական մամուլում տպագրված ձեռագրերի նկարագրություններից:

Ստորև, վերը թվարկված հերթականությամբ, նշում ենք ժողովածուի մեջ ընդգրկված հիշատակարանների աղբյուրները:

I. ՊԵՏ. ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐ

(Սկզբից հերթական դասակարգումով արվում են ձեռագրերի, ապա նրանցից քաղված հիշատակարանների համարները)

Ձեռագիր №№	Հիշատակարան №№	Ձեռագիր №№	Հիշատակարան №№	Ձեռագիր №№	Հիշատակարան №№
115	235	901	371	1771	221
165	281	905	55	2001	565
215	396	942	541	2014	237
216	461	958	439	2156	22
219	373	959	137	2335	517
221	475	982	177	2417	160
226	485	նույնը	292	2465	252
228	121	993	90	2522	114
266	356	1027	133	2542	503
279	175	1130	64	2549	260
287	150	1300	91	2631	429
303	34	1301	4	2632	411
414	369	1309	256	2634	474
415	443	1511	403	2678	518
425	309	1609	212	2687	513
474	470	1618	301	2711	566
895	524	1711	255	2781	501

*) Սխալմամբ, 131, 327, 328 թվահամարները կրկնված են և, ընդհանրապես, № 30-ի տակ հրատարակված է № 31 հիշատարանի Ղ. Փիրղալեմյանի կատարած աղճատ համառոտագրությունը, № 402-ի տակ՝ № 162 հիշատակարանը նույնությամբ և № 199-ի տակ՝ № 203 հիշատակարանի Բ. հիշատակագրության համառոտ շարադրանքը:

Ձեռագիր №№	Հիշատակա- րան №№	Ձեռագիր №№	Հիշատակա- րան №№	Ձեռագիր №№	Հիշատակա- րան №№
2789	246	4962	78	6356	243
2816	274	4873	538	6359	412
2843	62	4876	495	6367	197
2816	405	4893	225	6378	530
3049	223	4893	5	6379	414
3091	40	4907	165	6383	473
3191	109	4970	397	6390	332
3223	114	4976	532	6424	15
3330	469	4992	480	6497	501
3402	19	4997	194	6509	54
3481	264	5001	46	6570	52
3494	181	5013	481	6653	53
3565	421	5018	11	6693	66
3505	362	5067	416	6767	407
3787	275	5207	102	6795	273
3701	115	5212	145	6806	21
3703	162	5262	492	6831	514
3759	292	5313	296	6958	223
3759	258	նույնը	493	6960	196
3771	24	5331	142	6961	112
3791	47	5333	507	7209	447
3848	138	5338	288	7275	116
3854	404	5376	310	7332	266
3894	211	5393	99	7433	342
3917	159	5401	406	7449	191
3990	398	5414	509	7539	437
3992	305	5417	166	7566	187
4020	152	5459	79	7627	183
4072	161	5462	378	7631	320
4091	120	5469	432	7632	226
4123	313	5470	184	7661	293
4162	329	5513	49	7691	13
4186	130	5515	270	7742	325
4211	302	5544	182	7742	573
4263	186	5553	337	7747	148
նույնը	227	5591	567	7748	385
4340	18	5619	497	7757	348
4392	427	5629	98	7760	147
4472	111	5658	430	7774	476
4515	*)	5660	516	7779	528
4519	94	5702	391	7782	409
4638	471	5738	464	7787	189
4648	96	5798	228	7831	109
4674	169	5910	425	նույնը	490
4690	486	5912	438	7835	469
4696	151	5972	8	7836	251
4745	139	6042	341	7846	203
4746	118	6076	110	7874	131
4755	119	6112	233	7953	215
4768	6	6125	543	7996	156
4775	393	6257	519	7991	459
4778	224	6260	132	8188	172
4779	463	6261	174	8301	124
4830	25	6268	454	8373	321
4934	299	6273	*)	նույնը	521
4937	249	6292	131ա	8393	335
4949	209	6316	176	8409	397
4850	180	6319	522	8453	265

*) № 4515 ձեռագիրը Ղ. Փիրզախյանի «Նշխարը պատմութեան հայոց» խորագրով հիշատակարանների անտիպ ժողովածուի Ի հատորն է:

**) № 6273 ձեռագիրը Ղ. Փիրզախյանի «Նշխարը Պատմութեան հայոց» խորագրով հիշատակարանների անտիպ ժողովածուի Ա հատորն է:

Ձեռագիր №№	Հիշատակա- րան №.№	Ձեռագիր №№	Հիշատակա- րան №.№	Ձեռագիր №.№	Հիշատակա- րան №№
8590	12	9222, խզ	544	9717	
8971	153	9223, ժգ	92	972)	
8925	32	9223, ժդ	329ա		
8929	396	9223, ժե	350	Պատահիկ .№ 1419—հշակ.	
8933	355	9339	394	№ 247	
8969	39	9274	56	Հմայիլ .№ 1— հշակ. № 362	
8971	472	9323	61	Կթղկս. դիվան, № 340, վ.	
9093	465	4951	441	№ 130 հշակ. № 185	
9216	77	9493	190	Նոսյնը—հշակ. № 307	
9222, է	234	9539	559		
9222, գ	334	9694	125		

II. ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԱՅԼ ՀԱՎԱՔԱՄՈՒՆԵՐ

ՍՍՌՄ դիտությունների Ակադեմիայի Արևելագիտության, Ինստիտուտի լե-
նինգրադյան ռաժանմունքի գրադարանի հայերեն ձեռագրերից քաղված է 4 հի-
շատակարան:

Ձեռագիր №.№	Հիշատակարան №.№
A - 8	33
B - 52	195
B - 82	401
B - 86	257

Վրացական ՍՍՌ Կենտրոնական Պատմական արխիվի հայերեն ձեռագրեր-
րից քաղված է 3 հիշատակարան.

Ձեռագիր №	Հիշատակարան №
233	395
>	466
>	570

Վրացական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Ձեռագրերի ինստիտուտի
(նախկինում՝ Պատմական թանգարանի) ձեռագրերից քաղված է ընդամենը 1
հիշատակարան.

Ձեռագիր № 173—հիշատակարան № 16:

№ 262 հիշատակարանի ընդօրինակությունը, որի բնագիրը պահվում է
Աշտարակի շրջանի Եղվարդ գյուղի բնակիչներից մեկի մոտ, ստացել ենք ազ-
գագրագետ Վ. Բդոյանից:

№ 23 հիշատակարանը, քաղված Փարիզի Նուպարյան Մատենադարանի
№ 2 ձեռագրից, ստացել ենք փարիզաբնակ հայագետ Հ. Պերպերյանից:

III. ՀԻՇԱՏԱԿԱՎԱՐԱՆՆԵՐԻ ՁԵՌԱԳՐԻ ՀԱՎԱՔԱՄՈՒՆԵՐ ԵՎ ՀԱՅԵՐԵՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԱՆՏԻՊ ՑՈՒՑԱԿՆԵՐ

1. Ղ. Փիրղալեմյանի «Նշխարք պատմութեան հայոց» խորագրով հիշատա-
կարանների երկհատոր ժողովածուն (պահվում է Պետ. Մատենադարանում,
Ա. հատորը 6273 համարի տակ, իսկ Բ. հատորը՝ 4515):

Ա. հատորից քաղված է 29 հիշատակարան. դրանք են՝ № № 74, 154, 157,
202, 204, 232, 238, 354, 367, 382, 383, 394, 413, 436, 440, 442, 455, 456,
460, 462, 478, 482, 484, 488, 508, 555, 557, 568, 569:

Բ. Հատորից քաղված է 15 հիշատակարան. դրանք են՝ №№ 9, 48, 122, 123, 201, 344, 366, 385, 392, 410, 417, 418, 419, 424, 457:

2. Մ. Տեր-Ավետիսյանի և Մ. Տեր-Մովսիսյանի կազմած Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ և այլ վանքերի ու եկեղեցիների հայերեն ձեռագրերի անտիպ ցուցակները (Պահվում են Հայկ. ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի արխիվում): Սրանք, լրացնելով և ճշտելով մեկը մյուսին, հնարավորություն են ընձեռում սակավ բացասություններ անադարտորեն ներկայացնելու Նոր-Ջուղայի հայերեն արժեքավոր ձեռագրերի 1451—1480 թթ. շարահրված 27 հիշատակարանները. դրանք են՝ №№ 27, 94, 97, 100, 103, 113, 144, 179, 267, 271, 304, 364, 399, 423, 428, 431, 467, 483, 498, 506, 520, 527, 533, 542, 545, 551, 554:

3. Մ. Տեր-Մովսիսյանի կազմած աշխարհիս հայերեն ձեռագրերի թերի ցուցակը: Սրա մեջ նկարագրված են բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնք կամ ոչնչացվել են առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում և հետագա դժբաղդ տարիներին՝ թուրքերի կողմից բռնագրավված հայկական շրջաններում և կամ, գտնվելով Հայաստանից դուրս, մատչելի չեն եղել մեզ: Այդ ցուցակից քաղել ենք հետևյալ 36 հիշատակարանները. № № 29, 31, 37, 45, 65, 69, 128, 134, 155, 168, 171, 192, 216, 218, 229, 239, 259, 285, 297, 306, 338, 351, 353, 361, 363, 377, 415, 422, 433, 489, 497, 499, 526, 531, 553:

4. Հ. Բարաղամի Վասպուրականի ձեռագրերի անտիպ ցուցակից (միջնորդությամբ Մ. Տեր-Մովսիսյանի) քաղել ենք հետևյալ 7 հիշատակարանները. № № 17, 324, 352, 367, 379, 408, 451, 547:

5. Ղ. Ալիշանի հիշատակարանների «Հայկարան» կոչվող ժողովածուից (միջնորդությամբ Մ. Տեր-Մովսիսյանի) քաղված է 4 հիշատակարան. № № 1, 200, 294, 560:

6. Ե. Լալայանի «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի» աշխատության անտիպ մասից (դարձյալ միջնորդությամբ Մ. Տեր-Մովսիսյանի), քաղված է 4 հիշատակարան. № № 141, 222, 230, 505:

7. Տիրայր վարդապետի «Մայր ցուցակ Օքսֆորդի Բողոքյան գրատան հայերեն ձեռագրերի» անտիպ ցուցակից (տե՛ս Պետ. Մատենադարան, անհատական արխիվների ֆոնդ, թղթապանակ 119—122) քաղված է 5 հիշատակարան. № № 42, 272, 326, 374, 380:

8. Մ. Տեր-Ավետիսյանի «Ձեռագիրք Նախավկայի վանուց Դարաշամբի» անտիպ ցուցակից (տե՛ս Պատմության ինստիտուտի արխիվ) քաղված է № 400 հիշատակարանը:

9. Զմմառի հայերեն ձեռագրերի Քեշիշյանի կազմած անտիպ ցուցակից քաղված է № 88 հիշատակարանը:

IV. ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻ ՏՊԱԳԻՐ ՀԱՎԱՔԱՄՈՒՆԵՐ ԵՎ ՀԱՅՆՐԵՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՏՊԱԳԻՐ ՑՈՒՑԱԿՆԵՐ

1. Ղ. Փիրղալեմեան, Նօտարք հայոց, Կ. Պօլիս, 1883: Քաղված է 50 հիշատակարան. № № 3, 7, 26, 28, 41, 44, 51, 57, 68, 70, 71, 72, 75, 80, 83, 101, 104, 105, 106, 107, 127, 136, 158, 163, 167, 170, 173, 198, 202, 206, 209, 236, 240, 242, 248, 261, 263, 280, 284, 296, 298, 309, 311, 312, 314, 315, 327ա, 328, 330, 331:

2. Գ. Սրուանձտեան, Ռորոս Աղբար, Հայաստանի Ճամբորդ, մասն առաջին, 4. Պօլիս, 1879: Քաղված է 2 հիշատակարան. № № 63, 571:

3. Գ. Սրուանձտեան, Ռորոս Աղբար, մասն Բ., 4. Պօլիս, 1885, Քաղված է 13 հիշատակարան. № № 38, 43, 58, 76, 140, 277, 295, 316, 323, 348, 360, 390, 448:

4. Ն. Լալայեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, պրակ առաջին, Քիֆլիս, 1915 (համառոտված լՅՎ սկզբնատառերով): Քաղված է 11 հիշատակարան. № № 36, 205, 213, 217, 269, 375, 449, 451, 479, 484, 546:

5. Բ. Սարգիսեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հատոր առաջին, Վենետիկ, 1914 (ՍՅՎ հտ. Ա): Քաղված է 10 հիշատակարան. № № 67, 84, 219, 241, 339, 376, 389, 487, 512, 535:

6. ՍՅՎ հտ. Բ, Վենետիկ, 1924, (նախորդի երկրորդ հատորը): Քաղված է 2 հիշատակարան. № № 290, 370:

7. Յ. Տաշեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895: Քաղված է 5 հիշատակարան. № № 82, 87, 146, 450, 552:

8. Ա. Սիւրմէեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի ս. Քառասուն մանկունք եկեղեցոյ և մասնաւորաց (հա. Ա), Երուսաղէմ, 1935 (ՍՅՀ հտ. Ա): Քաղված է 9 հիշատակարան. № № 86, 129, 149, 193, 303, 318, 420, 550, 575:

9. Ա. Սիւրմէեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի և Անթիլիասի և մասնաւորաց, Բ. հատոր, Հալէպ, 1936 (ՍՅՀ հտ. Բ): Քաղված է 2 հիշատակարան. № № 220, 372:

10. Ա. Սիւրմէեան, Մայր Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Երոպայի մասնաւոր հաւաքումներու, Փարիզ, 1950: Քաղված է 2 հիշատակարան. № № 10, 135:

11. Ա Սիւրմէեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Երուսաղէմի սրբոյ Յակոբեանց վանքի, հատոր առաջին, Վենետիկ, 1948: Քաղված է 2 հիշատակարան. № № 210, 254:

12. Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, երրորդ հատոր, Երուսաղէմ, 1954: Քաղված է 4 հիշատակարան. № № 35, 278, 564, 572:

13. Բ. Կիւլէսէրեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Կարմիր-վանուցն Անկիւրիոյ, [Անթիլիաս, 1956]: Քաղված է 3 հիշատակարան. № № 276, 357, 416:

14. Հ. Աճառեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Թաւրիզի, Վիեննա, 1910 (ԱՅԹ): Քաղված է 2 հիշատակարան. № № 143, 372:

15. Յ. Թօփճեան, Յուցակ ժողովածոաց Դաղեան Խաչիկ վարդապետի, մասն Բ (1878—1898), Վաղարշապատ, 1900: Քաղված է 1 հիշատակարան. № 95:

16. Rapport sur une mission scientifique en Belgique, Hollande, Danemark et Suède, par M. Frédéric Macler, Paris, 1924: Քաղված է 2 հիշատակարան. № № 59, 289:

17. Տ. Պալեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Թուրքիա, հտ. Ա, տետր Ա (4. Պօլիս, 1892) և հտ. Ա, տետր Բ (4. Պօլիս, 1893): Քաղված է 2 հիշատակարան. № № 561, 574:

V. ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Բնաշխարհիկ Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890: Քաղված է № 510 հիշատակարանը:
2. Ղ. Ալիշան, Կամենից, տարեգիրք հայոց Լեհաստանի և Ռումինիոյ, Վենետիկ, 1896: Քաղված է № 14 հիշատակարանը:
3. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901 և Սիսուան, Վենետիկ, 1885: Քաղված են № № 349, 368 հիշատակարանները:
4. Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893: Քաղված են № № 283, 502 հիշատակարանները:
5. Ն. Ակինեան, Փառազանագիրք կաթողիկոսացն Աղթամարայ, Վիեննա, 1920: Քաղված է № 291 հիշատակարանը:
6. Մ. Աղանունի, Միաբանք և այցելուք հայ Երուսաղէմի, Երուսաղէմ, 1929: Քաղված են № № 279, 322, 491, 548 հիշատակարանները:
7. Բակուրան, Կիպրոս կղզի, Նիկոսիա, 1903: Քաղված է № 340 հիշատակարանը:
8. Մ. Բարիտուդարեան, Արցախ, Բագու, 1895: Քաղված են № № 245, 250, 435 հիշատակարանները:
9. Մ. Բարիտուդարեան, Աղուանից երկիր և դրացիք (Միջին Դաղստան), Թիֆլիս, 1893: Քաղված է № 536 հիշատակարանը:
10. Բ. Կիւլէսէրեան, Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, Անթիլիաս—Լիբանան, 1939: Քաղված է № 496 հիշատակարանը:
11. Ս. Հայկունի, Բագրևանդ շրաբաշխ գաւառ, մատն Ա, էջմիածին, 1894: Քաղված է № 558 հիշատակարանը:
12. Պ. Նաթանեան, Արտօսը Հայաստանի, Կ. Պօլիս, [1888], քաղված է № 268 հիշատակարանը:
13. Հ. Ոսկեան, Արցախի վանքերը, Վիեննա, 1953: Քաղված է № 346 հիշատակարանը:
14. Հ. Ոսկեան, Տարօն-Տուրուբերանի վանքերը, Վիեննա, 1953: Քաղված են № № 188, 347 հիշատակարանները:
15. Մ. Սմբատեան, Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի, որ այժմ Նոր-Բայազիտ գաւառ, Վաղարշապատ, 1896: Քաղված է № 231 հիշատակարանը:
16. Ծանապարհորդութիւն Տ. Յովհաննէս քահանայի Վաղարշակերտցոյ, Կ. Պօլիս, 1870: Քաղված է № 2 հիշատակարանը:
17. Ամիրդովլաթ Ամասիացի, Օգուտ բժշկութեան, Երևան, 1940: Քաղված է № 369 հիշատակարանը:

VI. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐ

1. «Ազգագրական հանդէս», 1897 թ.: Քաղված է № 307 հիշատակարանը:
2. «Արարատ», 1905, 1911 թթ.: Քաղված են № № 300, 511, 525 հիշատակարանները:
3. «Արևելեան մամուլ», 1897 թ.: Քաղված են № № 16, 477 հիշատակարանները:
4. «Արևելք» օրագիր, 1884 թ.: Քաղված են № № 129, 434 հիշատակարանները:

5. «Արձագանք», 1888, № 10 և № 12: Քաղված են № № 343, 540 հիշատակարանները:

6. «Բազմավէպ», 1886 և 1952 թթ.: Քաղված են № № 20, 164 հիշատակարանները:

7. «Ծրկրագունտ», 1884 թ.: Քաղված է № 453 հիշատակարանը:

8. «Էջմիածին», 1950, 1951 և 1952 թթ.: Քաղված են № № 89, 178, 287, 317, 327, 529 հիշատակարանները:

9. «Լոյս», 1905 թ.: Քաղված են № № 126, 426, 534, 549 հիշատակարանները:

10. «Հանգէս Ամսօրեայ», 1891, 1895, 1903, 1923, 1925, 1926, 1940, 1942 թթ.: Քաղված են № № 50, 60, 81, 253, 333, 336, 358, 359, 365, 458, 515, 537, 539, 556, 563 հիշատակարանները:

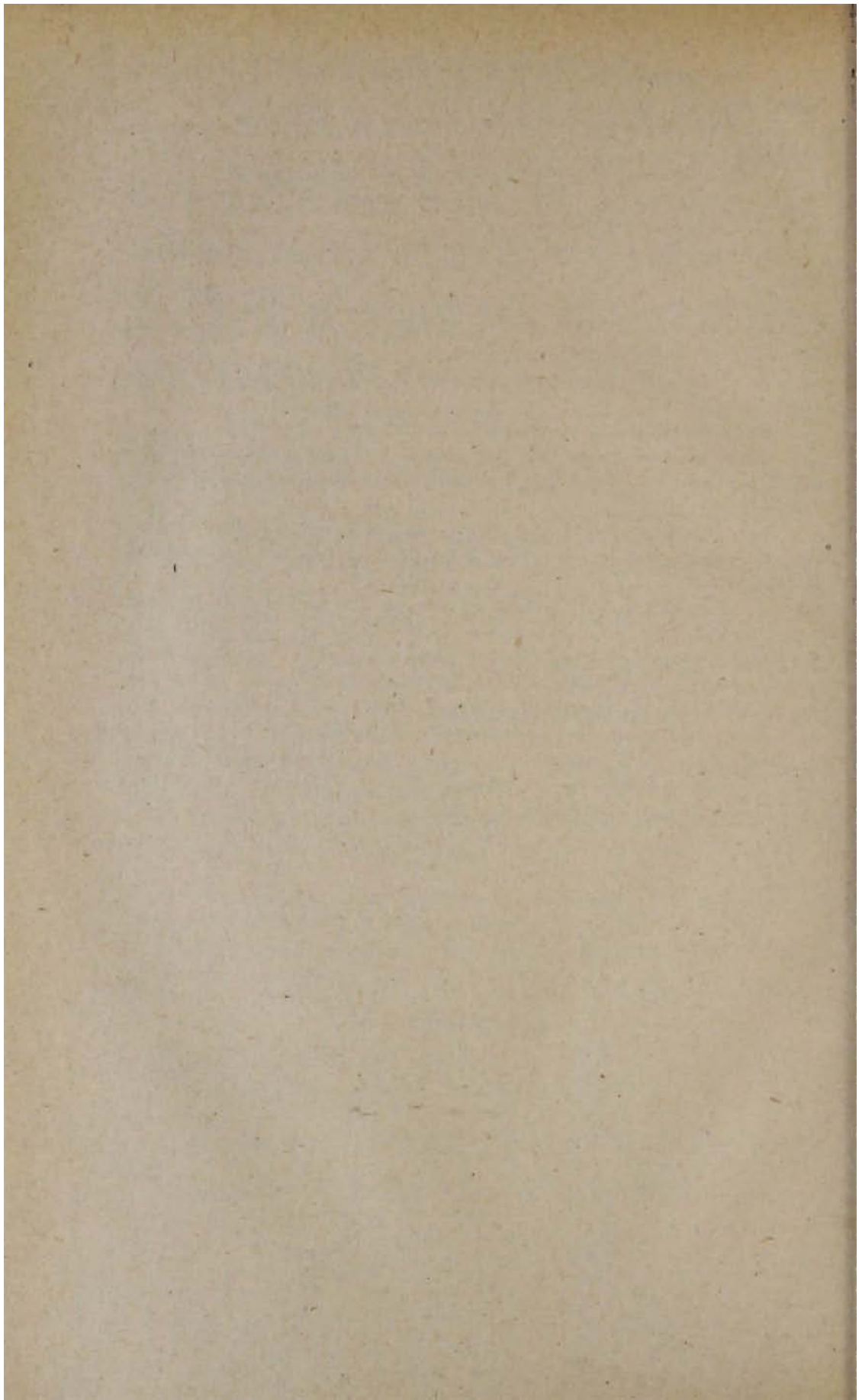
11. «Մանգումէի էֆբեար» լրագիր, 1869 թ. № 1116: Քաղված է № 452 հիշատակարանը:

12. «Սիոն» թերթ, հտ. Ա: Քաղված է № 319 հիշատակարանը:

Այսպիսով պարզ է դառնում, որ ժողովածուի մեջ ընդգրկված հիշատակարանների մեծ մասը՝ 575-ից 390-ը, քաղված է բուն ձեռագրերից, կամ անտիպ աղբյուրներից:

Հետո ենք այն մտքից, որ ժողովածուն անթերի է կամ ընդգրկում է 1451—1480 թթ. շարադրված բոլոր հայերեն հիշատակարաններն ու հիշատակագրությունները:

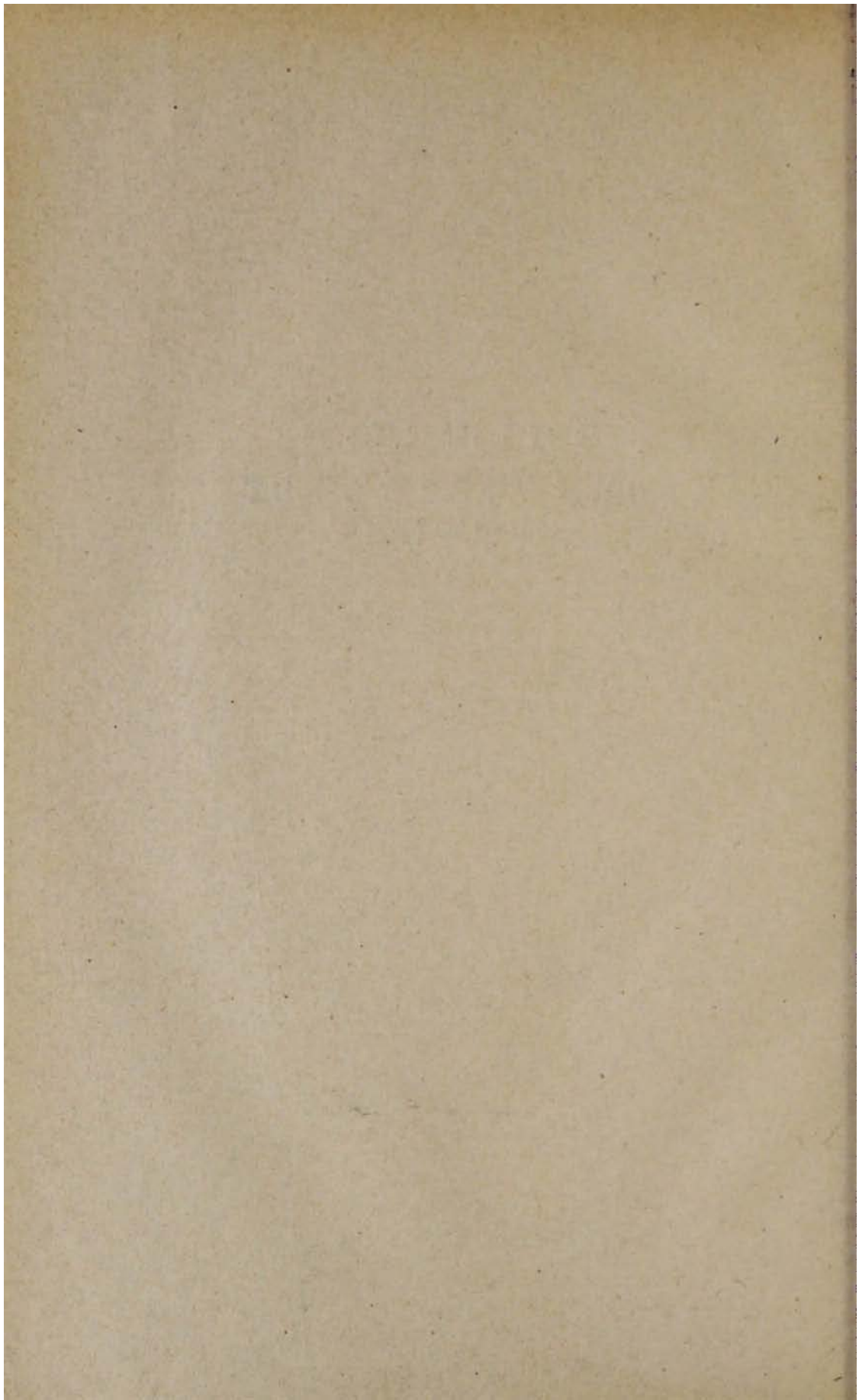
Հայ ձեռագրերի ուսումնասիրության արդյան վիճակը լիակատար ընդգրկման հնարավորություններ չի ընձեռում: Հավատացած ենք, որ Երուսաղեմի, Վենետիկի և Վիեննայի, ինչպես նաև հայերեն ձեռագրերով հարուստ այլ մատենադարաններում կան ԺՄ. դարում ընդօրինակված ձեռագրեր, դեռևս անհայտ, բովանդակալից հիշատակարաններով: Դրանց հայտնաբերման ու հրատարակման գործով պետք է զբաղվեն նրանք, ովքեր ի վիճակի են այդ անհյուղիտակցելով այն խոշոր նպաստը, որ բերում են հայ տքնաջան գրիչների սրտաբուհ հիշատակարանները հայ ժողովրդի կյանքի ու մշակույթի պատմության դեռևս խավար էջերը լուսավորելու գործին:

ՀԱՅԵՐԵՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ

Հ Ի Շ Ե Տ Ե Կ Ե Ր Ե Ն Ն Ե Ր

1451—1480 թթ.

1

Ա Ի Ծ Տ Ա Ր Ա Ն

Ալիշան, Հայկարան (Արղուին)

գրիչ՝ Գրիգոր
վայր՝ Երզնկայ

Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուականութեան Հայոց տումարիս Ջ. (1451), ի մայրաքաղաքս Երզնկայ, ձեռամբ մեղսամակարդ ոգւոյ Գրիգորի... ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի՝ և յառաջնորդութեան նահանգիս մերոյ տեառն Ներսէսի արհիեպիսկոպոսի, և ի ղանութեան ներողութեամբն աստուծոյ արիւնարբու գազանին Ջիհանշիհն, զի վասն բաղում և անթիւ մեղաց մերոց ելեալ սա ի գաւառէն Արևելեան բազում զօրօք և եկն ի վերայ մեր, և բազում գաւառս և քաղաքս գերեաց և աւերեաց: Եւ զայլ անթիւ շարիսն ո՛վ կարէ պատմել, որ զանմեղ տղայսն՝ զարու և զէգ գիշատեալ իւրով շար խառն[ակ]ութեամբն...:

Յիշեսչիք... զԿարապետ կրօնաւորն, որ ստացաւ զսա... և զԿարապետ արեղայն, որ զտէր Խաչատուր երիցուն զխնդիրքն կատարեաց և զԽաչատուր երէցն, որ ստացաւ զսուրբ Աւետարանս յիշատակ իւր, և ծնողաց իւրոց՝ հօրն իւրոյ Յովնանիսի և մօրն իւրոյ Իսկոյն, և եղբօրն իւրոյ Աստուածատրին...:

2

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

«Ճանապարհորդութիւն Յովհ. Վաղարշակերտցոյ», էջ 36

Գրեցաւ Յայսմաւորքս Ջ. թուականութեանս Հայոց (1451), ի հայրապետութեան տէր Գրիգոր կաթողիկոսի, և ի թագաւորութեան Պարսից Ջիհանշահիհն, ի դառն ժամանակի, և յաւուրս շարութեան...* Ջամենայն աշխարհս ի հիւքմի կացուցանէր, բայց աւաղ, որ զամենայն քրիստոնեայս դառն շարշարէր և անհանգիստ առնէր հարկապահանջութեամբ՝ կեղեքելով զքրիստոնեայս:

* Մինչ այստեղ հիշատակարանի տվյալների հիման վրա վերապատմել է հրատարակող Հովհ. Վաղարշակերտցին:

3

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիրդ. նօտ. 168, Վան, ք. Յակոբ եկեղեցի

գրիչ՝ Ստեփաննոս
վայր՝ Զերմաձօրոյ երկիր,
Փոֆր-Ակոռոյ վանք

...Արդ, գրեցաւ սա յերկիրս Զերմաձօրոյ, ի վանքս Փոֆր-Ակոռոյ, ի յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս Դաւիթ կրօնաւորի, ձեռամբ անարհեստ և յոգնամեղ գրչի Ստեփաննոսի սուտանուն կրօնաւորի, ի թուաբերութեանս Հայոց Ջ. (1451), ի խնդրոյ պատուական և իմաստուն մահդասոյն Պօղոսի, քանզի յոյժ փափագանօք ետ դրել զսուրբ Աւետարանս յիշատակ հոգւոյ իւրոյ և ծնողացն՝ հօրն Ստեփաննոսի, որ կատարեցաւ յան[օրինաց]*, և մօրն Զովնարին, և եղբարցն՝ Թումայ քահանային և Աստուածատրոյն, որ սրախողխող եղև յան[օրինաց]*, և դստեր Գրիգորին՝ Գովնարի, որ քարավէժ եղև ի բերդն Զայլու...:

Արդ, գրեցաւ սա ի հայրապետութեան Զաֆարիա Աղթամարցոյ և ի թագաւորութեան Զհանըշայ ղանին...: Ընդ նոսին և զԹումայ վարդապետու որդին՝ զՅինենից ունն և զեղբարքն՝ ունն Զաֆարէն, զՄխիթարն, և զՇապուհն յիշեցէք ի տէր:

4

ՔԱՂՈՒԱԾՈՅ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՍՈՒՐԲ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻՆ ՄԱՏԹԷՆՍԻ,
ԳՐԻԳՈՐԻ ՏԱԹԵՒԱՅԻՈՅ

Երևան 1301

գրիչ՝ Դանիէլ
վայր՝ Սևան կղզի

ա

- 271բ ...Փառք... որ արժանի արար զիս հասանել ի կատար գործոյս:
Ամենեցոյն ակն նայի ի քեզ՝ տէր, իմացականք և իմացաւղք, որպէս ի սնունդ և ի հաստումն. եւ երեք կարգաւք ապրին՝ որդիականաւ, կամ վարձաւորութեամբ, կամ ծառայականաւ. եւ աստուտ հեռացեալքն են ընդ մահու սահմանաւ, յորոց է աղքատ ոգի Դանիէլ՝ ակնկալու ողորմութեան քո և քոցն, որ ի ձեռնտուութենէ բարեկամաց քոց՝ հնարեալ և վստահացեալ ընծայաբեր լինել քեզ ի քոցն զայս կտակ մատենի, բռնելիք շնորհաց քոց նուէր յեկեղեցի քո սուրբ, ի յաւաքու կարդաց որ անդ. եւ ի ձեռն նոցա ի քէն գիւտ շնորհաց տառապելոյ քո Դանիէլիս:
- 272ա Արդ, ընդ իս առեալ նպաստ զգութ քո և զարժանալուորսն քո, հայ-

* «Յանօրինաց» բառը երկու անգամ էլ տպւած է թերի՝ «յան» ձևով, ամենայն հավանականութեամբ հրատարակելը ստիպւած է եղել այդպէս անելու թուրքական գրա-քննութիւնից գիրքն անցկացնելու համար:

ցեմք ի քէն՝ ամենողորմն աստուած... ընկալ զսա ի ձեռաց իմոց աղերս
յեկեղեցի քո...:

Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանի քաղուածոյս Մաթէոս գլխին յեր-
կիրս Գեղամայ, ի Սեվան կղզի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և
սուրբ Առաքելոցս, սուրբ Կարապետիս և սուրբ Լուսաւորչիս, սուրբ Նշա-
նացս և սուրբ վարդապետացս շիրմացս. ձեռամբ բազմամեղ և անար-
ժան, տարտամ և անպիտան, փցուն և անյարմար գրչի Դաւեթիլի՝ անուամբ
միայն արեղայի, որ ձեռով միայն է և ոչ գործով: Ի կաթողիկոսութեանն
տէր Գրիգորի՝ առաջնորդ մեծի սուրբ աթոռոյ էջմիայձեցի, ի խանութեանն
Ջանաւեղաձի, որդոյ Ուսուիի, ի թվականութեան Հայոց Ջ. (1451):

Արդ, երեսս անկեալ աղաչեմ ղամենիսեան զհանդիպողսդ սմա կար-
դալով կամ տեսութեամբ կամ ուսմամբ կամ արինակելով յիշել յաղօթս
ձեր զհայրն իմ զԿարապետ քահանայ, և զմայրն իմ Համաւոր, և զեղբարքն՝
զԳրիգորէս քահանայ, Վարդան, Առստակէս, և զքեռին իմ Սատաղայ.
և զհոգոյ եղբարսն իմ զՏիրատուր արեղայ և զՆերսէս, բազմերախտ իմ
զՅովանէէս կրօնաւոր, և զայլ ամենայն արեան մերձաւորսն և երախ-
տաւորսն, զկենդանիսն և զհանգուցեալսն: Ընդ նմին ես դառապեալս
Դաւեթիլ յերեսս անկեալ աղաչ[եմ] յիշել ի տէր և անմեղայդիր լինել
խոշորութեան և սխալանաց սորայ, զի սէրս յաղթեաց զարհեստս և ետ
դրել: Զի որք յիշեն զմեզ ի Քրիստոս՝ յիշեալ լիցին ինքեանք ի Քրիստոս
յաւուր, յորում բանք սպառին և գործք թագաւորեն: Այլ և զԱլէքսիոս
արեղայ, որ զօ[ր]ինակն շնորհաց՝ ծնողօքն հանդերձ յիշել ի տէր,
ամէն:

Բ

7բ Ջառուպեալ և զմեղապարտ գրչիս զԴաւեթիլ արեղա, անուամբ և ոչ
գործով, աղաչեմ յիշել ի տէր, և զծնաւդսն իմ՝ զհայրն զԿարապետ քա-
հանայ և զմայրն զՀամաւոր, և զեղբայրն իմ զԳրիգորիս քահանայ, որ
ի հոռի ԻԸ. (28) փոխեցաւ առ Քրիստոս յերիտասարդութեան տիս և եթող
սուզ մեծ սիրելեաց իւրոց, և զամենայն արեան մերձաւորսն՝ զկենդա-
նիսն և զհանգուցեալսն զտէր-ողորմին ասէք բոլոր սրտիւ և աստուած
զձեզ յիշէ:

5

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 1893

գրիչ՝ Կարապետ
վայր՝ Վառ

284բ ...Յամի թուականութեանս Հայոց Ջ.-երորդի (1451) գրեցաւ սուրբ
Աւետարանս, ձեռամբ յոգնամեղ և անարժան սուտանուն երիցոյ Կարա-
պետի, ի քաղաքս որ կոչի Վառ, ընդ հովանեաւ սրբազան առաքելոցս
Պետրոսի և Պաւղոսի, և սրբոյն Ստեփաննոսի նախավկայի, և Սահակայ

հայրապետի, և այլ սրբոցս. ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի և տէր Զաքարիայի, ի թագաւորութեանն Զիւանշայի, ի դառնաշունչ ժամանակիս, որ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց բազում քրիստոնեայք ի գերութիւն անկան ի ձեռն անօրէն ազդին թուրքաց, զոր ոչ կարեմ ընդ գրով արկանել:

265ա Արդ, ի յայս դառնացեալ ժամանակիս ցանկացող եղև այսմ աստուածաշունչ բուրաստանիս և աստուածախաւս մատենիս և լուսափայլ մարդարտիս հաւատարիմ և բարեպաշտ աստուածասէր կիինն Փաշայ, և ետ դրել զսուրբ Աւետարանս ի հալալ ընչից իւրոց, յիշատակ բարի հոգւոյ իւրոյ, և ծնողաց իւրոց Ստեփանոսի և Մարթայի, և որդւոյն իւրոյ Զանիբէկի, որ ի ձեռաց անարինաց մարտիրոսացաւ և սուղ անմխիթար եթող ծնողաց իւրոց, և ամուսնոյն իւրոյ՝ Հաւկիթ Ատումիւն, որ ի կսկծանաց որդւոյն իւրոյ խասրաթամահ եղև, և այլ ամենայն ազգականաց իւրոց՝ կենդանեացն և հանգուցելոցն:

Աղաչեմք զամենեանս, որք ընթեռնուք կամ ընդարկինակէք զսուրբ Աւետարանս յիշեսցիք ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր զստացող սուրբ Աւետարանիս զբարեպաշտ կիինն զՓաշայն, և դամուսիւնն իւր զԱտումն, որ

265բ առ աստուած փոխեցաւ, և զեղբայրն իւր զխոշար|| Ֆառուխշէն, որ զթուղթն եբեր, և զմիւս եղբայրն զՍուլտանշայ, որ ի ճանապարհ գնաց և ոչ գիտացին թէ զինչ եղև: Եւ դարձեալ յիշեցէք յաղաթս ձեր զաստուածասէր տանուտէրն զՀաւկիթ Ատումն՝ զհանգուցեալն ի Քրիստոս, և զկենակիցն իւր զՓաշայն, և զորդեակն իւր զԶանիբէկն, որ անօրէնքն գաղտագողի նահատակեցին ի Հիզան և զմարմինն այլ ոչ եզիտ հայրն նորա, և այն խոցովն և լալովն եմուտ ի գերեզման, և զմիւս որդեակն զՍֆանդարն, և զդուստրն Արու-Խաթուն, որ տարածամ մահուամբ առ աստուած փոխեցան: Այլ և յիշեսցիք ի Քրիստոս զփեսայն սոցա՝ զբարեպաշտ տանուտէրն զԿարապետ մանկաբան*, որ շատ աշխատեցաւ և աւանական եղև, և զծնաւորն իւր՝ զհայրն Ստեփանոս և զմայրն զԶալալ-Խաթուն, և զկենակիցն իւր զՇարա-Խաթունն, որ և նա ևս ի իւր աշխատանացն աւանական եղև մօրն իւրոյ, և զգեռաբուսիկ որդին իւր զԳրիգոր, զոր

266ա տէր աստուած բազմաթամանակեայ առնէ, ամէն: Այլ և զգուս|| արն իւր զՀայ-Խաթուն, և զայլ զաւակսն իւր՝ զԽուրաբաղը և զՅովանէս, որ առ աստուած փոխեցան, և զԽաթուն-Փաշէն, և զքեռին իւր զԱռաքել կրօնաւորն, և զայլ ամենայն ազգականսն՝ զկենդանիք և զհանգուցեալք յիշեցէք և բոլոր սրտիւ աստուած-ողորմի ասացէք, և աստուած ձեզ ողորմեսէ, ամէն:

Եւ դարձեալ, յիշեցէք զՓաշայն, և զքոյրն իւր զԱզիզ-Մելէֆն, և զքեռին՝ զԱտումն, և զեղբայրն՝ զԽոջայ-Ֆառուխշէն, և զկենակիցն իւր զԶաւր-Խաթունն, և ուղիղ մտաւք և լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք:

Եւ արդ, ես՝ յամենայնի թշուառականս և անարժան գրիչս Կարապետ, յամենայն ժամ զեղկելի անձն իմ ողբամ դառնապէս, և աղաչեմ զամե-

* Բնագրում՝ շմանկաբօն:

նևսեան եղբայրական սիրով ողբալ զիմ անարժանութիւնս, և յիշել յերկնազնաց յաղօթս ձեր զիս՝ զանարժանս, և զծնաւդսն իմ զՍտեփանոս քահանայ և զՄիքայ, զՏորեղբայրն իմ զՄովսէս միայնակեց, և զեղբայրքրն իմ զՅովանէս արեղայ և զՄելիքսէք սարկաւագ՝ զհանգուցեալքն ի Քրիստոս, և զկենակիցն իմ զԽոնդ-Խաթուն, և զքաղցրիկ որդեակն իմ զԱրդըլմսէխ, որ||վասն բազում մեղաց իմոց յայսմ ամի տղայ հասակաւ առ Քրիստոս փոխեցաւ և սուգ անմխիթար եթող եղկելոյս, և զտառապեալ հարսնիկս իմ զԽապիպ-Խաթուն, որ աշխատեցաւ ի կոկել թղթիս, և զայլ ամենայն արեան մերձատրոսն իմ յիշեցէք և բոլոր սրտիւ և լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք...:

Նւ դարձեալ աղաչեմ զձեզ, ո՞վ աստուածասէր հարք և եղբարք, յիշեցէք յաղօթս ձեր զաստուածասէր և զբարեպաշտ տանուտէրն զպարոն Գուրջի-բէկն, և զգուտրն զՋօր-Խաթունն, և զտղայն՝ զգեղեցիկն զԳորգի-Միքանն, որ առ աստուած փոխեցաւ, և բոլոր սրտիւ աստուած-ողորմի ասացէք, և աստուած ձեզ ողորմեսցի, ամէն:

Այլ և աղաչեմք զսպասաւորք սուրբ նախավկայ Ստեփանոսիդ՝ զտէր Ստեփանոս վարդապետ փիլիսոփայ և զիւր միաբանք՝ զԱտով քահանայ, և զմիւս տէր Ստեփանոսն, և Ջաֆարիէն**, զտէր Պարսամն**, և զԱւետիս քահանայ, և զՍտեփանոս եպիսկոպոսն*** և զՄարգարէն**** քահանայ, և զտէր Ներսէս**** կրօնաւորն**** էնց լաւ զԹաղէնս քահանայ, որ լաւ խնամ տանին ի վերայ սուրբ Աւետարանիս*****:

6

Գ Ա Ն Չ Ա Ր Ա Ն

Երևան 4768

գրիչ՝ Մարգարէ
վայր՝ յերկիրս Ռշտունեաց,
ի վանքս Բերդաձօր

Փառք... որ հասոյց և արժանաւորեաց զանարժան գրչաւորս զՄար-
350ա գարէ հասանել||ի վերջ սուրբ գրոցս, որ կոչի Գանձարան գանձուց, ի
թվականութեանս Հայոց Զ. (1451), յիշատակ Սուբխա քահանային, և
ծնաւդաց իւրոց, և եղբարցն, և ամենայն արեան մերձատրացն իւրոց,
ամէն:

* «Նախավկայ Ստեփանոսիդ»-ը ջնջված է՝ և վրան հարմարեցված «ուխտիս Վղայ» (Վարդայ) սր. նշանսիդ»:

** Գրված է խնամքով ջնջված այլ անվան վրա:

*** «Եպիսկոպոսն» բառը գրված է ջնջված այլ բառի փոխարեն:

**** Գրված է ջնջվածի վրա:

***** Հիշատակարանի այս վերջին պարբերութիւնը ձևափոխել ու հարմարեցրել է իր ժամանակին և Վարդաբի սուրբ Նշան վանքին՝ Ստեփանոս վարդապետը, որը բոս երևույթին ժն. գարի վերջերին (կամ ժՁ-ի սկզբին), ինչպես ինքն է գրում, «բազում աշխատանք ազատեաց զսուրբ Աւետարանս և բերեալ ի գուռն սուրբ Նշանիս Վարդայ, անջինջ յիշատակ իւրն և ծնաւդաց իւրոց...» (էջ 83ա):

Արդ, աղաչեմ զամենեսեան, որք հանդիպիք սուրբ գրոցս կարգալով կամ արինակելով, յիշեցէք ի Քրիստոս զստացող սուրբ գրոցս զՍուփիաս քահանայն, որ ստացաւ ըզսա ի հալալ արդեանց իւրոց յիշատակ հոգւոյ իւրոյ, և ծնաւղացն իւրոց՝ հարն Կիրակոսի և մարն Քեարին, և եղբարցըն իւրոց՝ Դաւիթն և Յովսեփին, Յովանիսին և Յոնանիսին, և քրեւրն իւրեանց Աւագին, և եղբարորդոցն՝ Հմայեակին, և Սաեփանոսին, Շուշանին, և Զուհարին, և Վարդան սարկաւագին, և Կիրակոսին, և Գորգկէն, և Մարտկէն, և այլ ամենայն արեան մերձատրացն իւրեանց, և եղբար կնոջն իւրոյ՝ Մարեմին, որ ծնաւպաբար կու սպասատրէ սորա, և Դաւիթ արեղային, և Մովսէս քահանային:

380ր Արդ, աղաչեմ զամենեսեան՝ զսուրբ ընթերցողքդ և զլրտողքդ, որք հանդիպիք սուրբ գրոցս || ասացէք բոլոր սրբտիւ, թէ Քրիստոս աստուած, յիշեա զայս յառաջ ասացեալքս՝ զՍուփիաս քահանայն և զիւրքն ամենայն, և ողորմեա սոցա ըստ մեծի ողորմութեան քում, ամէն...:

381ր ... Արդ, կատարեցաւ սուրբ գիրքս ի յերկիրս Ըռըշտունեաց, ի վանքս որ Բերդաձոր կոչի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, ի յաւուր ձմերանի. և խոշորութեանս և սխալանացս անմեղադիր լերուք, զի յիմար էի ի յարհեստ, և աչս պակաս ի տեսոյ, ով զմեզ յիշէ՝ աստուած զինքն, և քեզ՝ Քրիստոս աստուած արհնութիւն յամենայն արարածոց և փառք յարդար բերանոց յափտեանս յափտենից, ամէն:

Դարձեալ, աղաչեմ զամենեսեան, որք հանդիպիք սուրբ գրոցս, յիշեցէք ի Քրիստոս աստուած զՍարգիս՝ զպապն մեր, և զտղայքն իւր, և ըզդուատրն իւր ըզՋանազանն, և զԴաւիթ կրօնատրն, և զԺնօղքն իւր, և զՀովսեփն, և զորդին իւր զՄարտիրոս, և ասացէք, թէ Քրիստոս աստուած, տո՛ւր զքո աստուածային քաղցր տեսդ սոցա ի ճաշակումն, և ամենայն արեան մերձատրաց իւրոց, ամէն:

Դարձեալ, աղաչեմ զսուրբ ընթերցողքդ յիշեցէք ի Քրիստոս ըզՍուփիաս քահանայն, և զեղբարց կանայքն իւր՝ զԱւագն, զՀաբունն և զՇամսամն, զՍուրաթն և զտղայքն իւր՝ զԳուտեիկն, զԴաւիթն և ըզՅովսեփն:

Ա Ի Շ Ա Տ Ա Ր Ա Ն

Փիբդ. Նօտ. 167, Վան, ի ս. Յակոբ եկեղեցի

գրիչ՝ Միփայէլ
վայր՝ Արծկէ

... Ես՝ յետինս բանասիրաց և տրուպս կարգատրաց Միփայէլ գրիչս սուտանուն քահանայ... աւարտեցաք զսուրբ Աւետարանս ի թուականութեանս Հայոց Ջ. (1451) ամին, ի քաղաքիս Բզնունեաց Արծկէ Կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի տաճարիս, և սրբոյ Ստե-

* Բաց ենք թողնում երկու էջ, որտեղ գրիչը տարտամորեն խնդրում է կրկին ու կրկին անգամ հիշել ձեռագրի ստացող Սուքիասին՝ յուրայինների հետ մեկտեղ:

փաննոսի կաթուղիկէի, և սրբոյն Գրիգորի, ի հայրապետութեան տեանն Գրիգորի ընդհանուր հայոց կաթուղիկոսի: Յիշեցէք զստացող սուրբ Աւետարանիս զՎարդան գրակապն:

8

ՅԻՍՈՒՍ ՈՐԴԻ ՆԵՐՍԻՍԻ ՇՆՈՐՀԱԼԻՈՅ

Ծրեան 8972

հետ ստացող՝ Կիրակոս
վայր՝ Բաղէշ

263ա Քրիստոս աստուած ողորմեայ Կիրակոս բանասիրին և թող զ[մեղ]ք նորին՝ զմահու չափն և զնեղելին. բարէխօսութեամբ սուրբ աստուածածնին և կենսատու սուրբ խաչին և ամենայն սրբոց զնդին ողորմեսցիս Կիրակոսին և ամենայն արեան մերձաւորին, ամէն:

Թվ. Ջ. (1451) Բաղէշ գերեցաւ:

9

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Ծրեան 4818, էջ 169 (Ղ. Փերդ. Նշխարք պամ. Հայոց, Բ.)

գրիչ՝ Մելիքաէք
վայր՝ Բարխձորոյ վանք

...Արդ, գրեցաւ տառս ի թուիս Հայոց Ջ. (1451), ձեռամբ ախմար և փծուն գրչիս՝ ամենամեղ Մելիքաէքիս, ի վանքս Բարխձորոյ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, շինեալ երկին ի մէջ երկրիս, ի վայելումն այս քահանայիս՝ Վազարիս, որ ստացող եղև գանձիս:

10

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Ծվրոպայի մասն. հաւաքումներ, էջ 9--10

գրիչ՝ Յովհաննէս
վայր՝ Հիզաւն

... Այլ եւ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ յոգնամեղ եւ մեղսամածեալ մեղաւք Յովհաննէս վարդապետի, որ անուամբ եմ եւ ոչ գործով, ի յանպատս որ կոչի Գամալիէլ, ի դունն սուրբ առաքելոյս Գամաղիէլի. ի յառաջնորդութիւն վանացս Յովհաննէս վարդապետի եւ հօր վանացս Յովհաննէսի եւ յայլ միաբան եղբարցս: Յեւ իմ անընդունակ գոլով յարուեստ գրչութեան եւ բազում մեղաց ցնորիւք պաշարեալ, այլ ըստ կարի մերում, զոր պարգեւեաց մեզ մարդասէր հոգին, բազում աշխատասիրեալ իմ ի սմայ, գրեցի անարժան ձեռօք իմովք յընդիր եւ ի ստոյգ արինակէ, կենաւք տառապանաւք եւ բազում պանդխտութեամբ՝

ի մեծ թուականիս, յեղանակ շրջագայութեանս արեգական ստոր իշիւք երկնաշու ճանսպարհասւ յերկնից յերկիր նայելով, ըստ արարչութեանցն շափեալ յելանելոյն Ադամայ ի դրախտէն ՋՌ. եւ ՋԾ. եւ Գ՝Ա. ամ ըստ եւթանասնիցն, որում մեք վարիմք: Եւ է ի մարդեղութենէ ըանին աստուծոյ անժամանակ էին եւ փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի ամս ՌՆՄԳ. (1453), իսկ թուոյ Խոսրովային Յաբեթեան տումարի՝ թուական Ջ. (1451), ի կաթողիկոսութեան հայկազեանս սեռի տեառն Գրիգորի էջմիածնի, եւ ի յԱղթամարայ կաթողիկոսի տեառն Զաքարիայի, զոր տէր աստուած պահեսցէ անսասանելի զաթոռ հայրապետական եւ զթագաւորական, զի յիշել ղանուանս նոցա սասանեալ մաքրեալ ոչ եւ երեւին թշնամիք ճըշմարտութեան:

Եւ գրեցաւ Աւետարանս զայս ի գաւառիս Հիգանայ, ընդ հովանեաւ սուրբ առաքելոյս Գամաղիէլի, ի վայելումն սրբասնեալ եւ կուսակիօն կրօնաւորի Թումայի, եւ պատուական եւ հաւատարիմ տանուորոջն Կարապետին, եւ կենակցին Մօւր-Մէլէֆին, եւ ծնաւոյց նոցա: Արդ, որ ճաշակէք յաստուածային բուրաստանէս եւ յամենալի սեղանոյս յիշեսցիք զաղաւթս ձեր զստացող սուրբ Աւետարանիս զԿարապետ, եւ զկենակիցն զՄօւր-Մէլէֆ, եւ զծնաւոյս նոցա զԽերապետ, եւ զկենակիցն իւր զԱւագ-Խաբուն, զՄինաս եւ զԱւագ-Խաբուն (կրկնված է), զՅովնանն եւ զՄօւր-Մէլէֆ ի Քրաստոս: Եւ առաւել յիշեցէք ի Քրիստոս կրկին անգամ ստացող սուրբ Աւետարանիս Թումա կրանաւորն եւ զծնողսն՝ զԱստուածատուր եւ զԹանխաբուն, եւ զԿարապետ եւ զծնողսն իւր՝ զհայր իւր Մինաս եւ զմայրն իւր զԱւագ-Խաբուն...:

Բայց աղաչեմ զձեզ զհանդիպող սուրբ Աւետարանիս, զի անմեղադիր լինիք խոշորութեան եւ սխալանացս, զի անձամբ տկար էի եւ լոյս աշիցս պակասեալ էր. հազար՝ վասն աստուծոյ, հազար՝ վասն աստուծոյ անմեղադիր լերուք, եւ բարի սրտից եւ ի բերանոց ձերոց յիշեցէք ի Քրիստոս աստուած զանարժան գրիչս զՅովնաննէս բանակիսնդիրս(“) եւ զծնողսն իմ զՎարդան եւ զԴիլշատ, եւ զհանգուցեալ եղբարսն իմ զքաղցրիկ Յովնաննէսն եւ զԽերապետն, եւ աստուած-ողորմի ասացէք նոցա, եւ որ ասէ եւ իւրն աստուած ողորմեսցի, ամէն:

Բ

Յիշեցէք ի Քրիստոս զՅունան, զԿասաւն եւ զՋանօն, եւ զմայր նոցա զԱսլմէլիֆ, եւ լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք նոցա, ամեն*:

11

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 5018

գրիչ՝ Մովսէս

վայր՝ Դերջա՞ն, Պղընծայգոյ անապատ

301ա Ի թուականութեանս Հայոց Ջ. (1451) գրեցաւ տառս աստուածայինս եւ տիեզերաքարոզ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ անարժան արեղի Մովսէ-

* Գրված է Մարկոսի ավետարանի վերջում:

սի՛ փցուն և անարհեստ գծողիս. և ես ընաւ շեմ հմուտ այսմ գործոյ, այլ փափաքեցայ ես շահիցն ցանկալի, վասն այնորիկ ձեռնամուխ եղէ գրել զսուրբ Աւետարանս զաստուածախաւս կտակս:

Բայց զրեցաւ սա ի սուրբ և ի հռչակաւոր ուխտս ի Պլարենձայգոյ աւագ անապատս, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, և սուրբ Կարապետիս, և սուրբ Լուսաւորչիս, և սուրբ Սարգսիս, և սուրբ Նշանացս, և սուրբ Նշխարացս, և այլ բազմահաւաք սրբոց, որ կան աստ. ի կաթողիկոսութեան Հայոց տեառն Գրիգորի և յեպիսկոպոսութեան տէր Աւետեաց՝ վերադիտողի Գեղջևա և Բաբերդոյ: Յիշեցէք ի Քրիստոս զայնոսիկ, որ ի վերայ ինձ երախտիք ունին՝ զառաջնորդն զտէր Աւետիք, զհարպետն Մաթէոս աբեղայ, զՍարգիս աբեղան՝ զվանիցս վարպետն, որ խիստ ի ժամատեղն կու շարչարի ի յասելն, և զայլ աբեղայքն և զգործաւորքն, որ յանուանէ ձանձրացայ գրել:

301բ Յիշեցէք ի Քրիստոս զծնաւղսն իմ զՅովնանէն քահանայն, և զեղբայրն իւր Շնոյֆոռ պարոնն, և զմայրն իմ զԲաղտաան, և զեղբայրն իմ զՍտեփաննոս քահանայն, որ յանուն նորա գրեցի զսուրբ Աւետարանս յիշատակ ինձ, և ծնաւղաց իմոց, և ամենայն արեան մերձաւորաց իմոց, և յայնոցիկ, որ երախտիք ունին ի վերայ ինձ. և աստուած յիշողացդ և յիշելոցս ողորմեսցի, ամէն:

Եւ վատութեան գրիս և անարհեստութեան մի մեղագրէք, զի կար իմ այս քան էր և ոչ աւելի. և թէ սղալանս տեսանէք՝ մի բարկանայք, այլ քաղցրութեամբ ուղղեցէք, զթերին լցէք ե. զաւելին ի բաց հանէք, և թողէք զիս ի բաց առանց բանբաւ[անաց]. և Քրիստոսի փառք յաւիտեանս, ամէն:

12

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 8590

հետ ստացող՝ Մղտեսի Տէրտէր վայր՝ Ղրի՛մ

ա

244բ ... Արդ, զվերջին ստացող այս սուրբ Աւետարանիս զմղտեսի Տէրտէրն, որ ստացաւ զսա ի հալալ արդեանց իւրոց և յիշատակ բարի նախնի ծնողաց իւրոց՝ կենդանեաց և ննջեցելոց, և հաւրն իմոյ Ներսեսին, և հաւուն իմոյ Ուէփիին, և մաւրն իմո իմին-Խաթունին, և իմ մաւր հաւրն Յակոբին, և մամուս Ոլնայ-Խաթունին, և քեռեացն Դաւթին, Ամիրկուլին և Կուլասլանին, և քեռորդուս Ամիր-Սարգսին, և իմ եղբարցն Մխիթարին, և իմ քրոջն Գոճար-Մելիփին, և իմ զասակացն, և իմ եղբարն զաւակացն:

245ա Արդ, որք հանդիպիք այս սուրբ Աւետարանիս կարդալով կամ արի-նակելով յիշեսցջիք ի մաքրափայլ ՚|| աղաւթս ձեր զվերոյսացեալքս և զիս զմըզտեսի Տէրտէրս, որ յոյժ փափաքանաւք ըստացա զսուրբ Աւետարանս յիշատակ ինձ և նախնի ծնողացն իմոց ամենի. և որ զմեզ յիշէ

սրտի մտաւք՝ նա ինքն յիշեալ լիցի ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ, որ է արհնեալ յափտեանս, ամէն:

Ի թվին Հայոց իննհարիւրին և սեպտեմբեր ամսոյ ի Ի. (20) գնեցի զսուրբ Աւետարանս ի բարեխաւա առ Քրիստոս վասն ինձ*:

Դարձեալ աղաչեմ զընթերցողք սուրբ Աւետարանիս յիշեսցիք զիս զմղտեսի Տէրաւէրս, և զիմ քեռին, և քղեռորդիքս՝ զԽուլին, Կուլանայէկն, և զԿուլաւալանն, և զիմ որդիքն՝ զԿուլամիրն, և զՎառզէլն, և դուք յիշեալ լիցիք ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերո, ամէն:

Բ

244ա Ես՝ Յոճաճէս արեղայս իմ կամաւս ծախեցի զԱւետարանս մեղտեսի Տէրաւէրին, զոր աստուած վայելել տացէ նմայ, ամէն:

Այս է իմ ձեռագիրս և խրէրս աստուծով հաստատուն է:

13

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երեան 7891

հետ. ստացող՝ Թովմայ վայր՝ Ղրիմ

451ա Ի թուականիս Հայոց Ջ. (1451):

Ջվերջի ստացաւ սուրբ Աւետարանիս զԹովմայ քահանայն, որ ստացաւ զսա ի հալալ յարդեանց իւրոց, և ետ զսա վերստին ծաղկել և կազ-

451բ մել ի վայելումն անձին իւրոյ և ՚|| սրոոյն նիկողայոսի անթիւ սքանչելագործ հայրապետին, և յիշատակ իւր, և ծնողաց իւրոց՝ հօրն իւրոյ Սահակին և մօրն իւր Քաղափէ, և երկու որդոց իւր՝ Աստուածատրին և Գրիգորին: Եւ որք հանդիպիք ի սմայ կարդալով և կամ օրինակելով յիշեսցիք ի Քրիստոս զվերոյգրեալն զԹովմայ քահանայն, և զծնողսն իւր, և զերկոսին որդիսն ընդ նմին յիշեսցիք, և զիս զՅովսէփ արեղայս՝ զսակաւ աշխատողս, որ ծաղկեցի զչորեսին խորանսն և զաւետարանիչսն, զի հատեալ վեր յանօրինաց, և որ զմեզ յիշէ՝ ինքն յիշեալ լիցի ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ, ամէն**:

14

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Ալիշան Եհամենեց, էջ 181, Ս. Գրուանջյան, Յուզակ ձեռագրաց Բուխարեստի Հայ մշակութի տան, № 2 (անտիպ)

հետ ստացող՝ Յակոբջայ վայր՝ Եաշ

Արդ, յիշեցէք զվերջին ստացող սուրբ Աւետարանիս զՅակոբջան, և զեղբայրն իւր զԱռիւծն, և զծնողսն իւրեանց, որ ստացան զսայ ի հալալ

* Այս նախադասութիւնը գրված է կարմիր թանաքով:

** Շարունակութեամբ, այլ թանաքով, ծ տարի հետո լրացված է. ԵԱյլ և յիշեսցիք ի տէր զփոխեցեալ զաւակսն իւր զԱզիզ-Խաթունն, և զՊաղտատ-Խաթունն և զԽանգիմ-Խաթունն, որ առ Քրիստոս փոխեցան թվին ՋԵ, (1456) ամին, յունիս ամսոյ ԻԲ. (22)ա:

արդեանց իւրեանց և ետուն յիշատակ ի Յասն սուրբ Աստուածածին. և մի ոք իշխեսցէ հանել զսուրբ Աւետարանս ի սուրբ Աստուածածնէն, ո՛չ իմոց և ո՛չ օտարաց. և թէ ոք անդդնի և ընդդէմ դառնայ և հանէ՝ այնպիսիքն զմասն խաչայհանուացն ժառանգեն և զվարձքն Կորիայ և Դաղանայ առցեն:

Գր[եցաւ] ի թվ. Ջ. (1451):

15

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Ծրեան 6424

գրիչ՝ Յովսէփ

ա

210բ Փառք... որ ետ կարողութիւն իմոյ տկարութեանս հասանել ի վերջ սուրբ Աւետարանիս: Աստանաւոր հանկ ելեալ կատարեցաւ խոշորագիծ գիրս պայծառ բանիւ՝ յոգնամեղ և փծուն գրչի սուտանուն Յովսէփի, ի թվ. Ջ. (1451):

Արդ, ազաչեմ զսուրբ, հաստատ և հստակ քահանայքդ, յիշեցէք ի Քրիստոս և աստուած զձեզ յիշէ յիւր արքայութիւնն, ամէն:

բ

210ա Ո՛հ, ո՛հ, զի մագաղափս հին է և ծիրիկ, զի վերայ մին գրին Գ. (3) անգամ գնայր գրիչն և ապա տրպաւորէր գիրն. ազաչեմ անմեղադիր լեռուք*:

16

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Յ

Վրաց Թանգարան 173

հետ ստացող՝ Իգնատիոս

294ա Ձվերջին ստացաւ սորայ զԱռաքել քահանայ, և զհայրն զԱսառուածատուր քահանայն, և զմայրն զՈւլալուն, և զեղբայրն զԱտոմն յիշեցէք յաղակթս ձեր, որ ստացաւ զսայ յարդար վաստակոց իւրոյ և ի հալալ արդեանց. ի թվարեբութեանս Հայոց Ջ. (1451), ի խնդրոյ զաւակին իւրոյ Իգնատիոսի, ի վայելումն անձին իւր, և ի յիշատակ հոգւոյ իւր:

Արդ ազաչեմ զամենեսեան, որք աւգտիք ի սմանէ տեսանելով, կամ ուսանելով, կամ արինակելով, յիշեսցիք առ Քրիստոս զիս՝ զանարժան Իգնատոս սուտանուն մեղապարտ քահանայ, և զծնաւղսն՝ զԱսաքել քահանայն, որ ստացաւ զսայ, և զմայրն իմ զԳուլբաճարն, և զեղբայրն իմ զԳուրիասն՝ զփոխեցեալսն ի Քրիստոս, և զայլ ամենայն ազգականքն

* Ձեռագիրն ամբողջութեամբ կրկնագիր է: Նախկին գիրը խնամքով ջնջված է, բայց որոշ տեղերում բնթերցվում են բառեր և նույնիսկ նախադասություններ: Բովանդակութեամբ կրոնական է: Ըստ հնագրական տվյալների ժԲ զարի ձեռագիր է եղել:

իմ՝ զկենդանիս և զհանգուցեալսն, զի և գուք յիշեալ լիցիք ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ, որ է արհնեալ յաւիտանս, ամէն:

17

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

ԲՅՎ 310, Վարագ

գրիչ՝ Ստեփանոս

Բարեխօսութեամբ և աղօթիւք ամենայն սրբոցն և աւուրս շնորհի սուրբ յարութեամբ Քրիստոսի մեղապարտ Ստեփանոս սուտանուն սարկաւազի ողորմեսցի, և ստացողի գրոցս՝ բարեմիտ և հաւատարիմ տանուտէրոջ ըռէս Աշխիբէկին, և իւր կանանցն՝ Մարգարտին, Լալիանին, Սիմային, ծնողացն՝ Մարգարին, Մարգարաին...և ինձ մեղօք լցեալ սուտանուն Ստեփանոսի, և կողակցոյն իմոյ Նազլիիանին, Խաղանդին, ծնողաց իմոց տէր Յովանէսին, Խանալին... Թվին Հայոց Ջ. (1451) ամին:

18

Գ Ա Ն Ձ Ա Ր Ա Ն

Երևան 4350

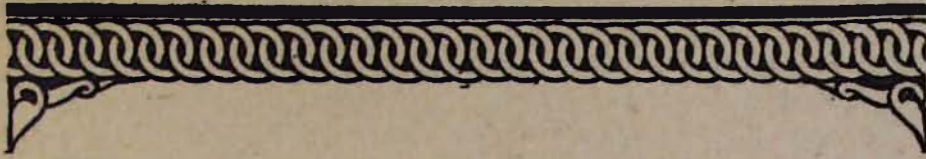
գրիչ՝ Յովանէս

233ա ...Արդ, գրեցաւ մարգարտաշար Գանձարանս ի պատիւ տօնից տէրունականաց և ամենայն սրբոցն աստուծոյ... որ ցանկացօղ եղեւ այս անանց ուրախ /// կիս բազում սիրով և փափագ[անաւք իմաս]տուն և 233բ հանձարեղ քահանայ[ն Ներ]սէս աշխարհի երէցն, և ստացաւ /// և ծնողաց իւրոց Թումային և Աննային, և բարի ամուսնոյն իւրոյ Մարգարաին, և ծաղկեալ զաւակացն Յովանիսին, Մկրտչին և /// և հարազատին իւրոյ կնքաւորին տէր Հէրապետ արհի[եպիսկոպոս]ին՝ անյաղթ փիլիսոփային: Եւ հոգեւոր /// իւր ե. քեոոյն Կարապետին, և մեծ պապոյն/// և Մարեմին, և աներոջն Աստուածատունը///զորանչին Բաղդատին, և դստերացն Խալիմ-Խաթունին, Դուրդանին և Եղիսին, և ազգականացն՝ լի բերանով աստուած ողորմի ասացէք:

Գրեցաւ Գանձարանս ի թուականիս Հայոց Ջ. /// ամին (1451)* ձեռամբ անարժանիս Յով[անէս աշ]խարհի երիցու: Արդ, որ վայելէք [այսմ դե]ռափթիթ բուրաստանիս /// աստուած-ողորմի ասացէք ստացօղի սուրբ գրոցս Ներսէս հեզահոգի քահանային, և կող[ակցին] /// Մարգարտին և ամենայն արեան մերձաւորացն, և /// անպիտան գրչի, և ծնօղաց իմոց /// Փաշայի, և ուուցօղքն իմ Թումա///

* Ջ (900) Թվից հետո մի-երկու տարի չափ տեղ պատուած է, ուստի և Ջ. (900=1451) Թվականը հիշատակարանի զրության ամենավաղ հնարավոր տարեթիվն է, և հիշատակարանը գրված կարող է լինել 1451-ից հետո՝ առաջիկա տասնամյակներ ընթացքում:

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Յ

ԵՐԼԱՆ 3402

գրիչ՝ Մաթէոս
վայր՝ Այրիվանք

320ա Փառք ամենասուրբ երրորդութեանն՝ հաւր և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ: Ի ծագմանէ բանին աստուծոյ լուսօտրեալք և ի շնորհաբաշխ հոգւոյն սըր-
րոյ մաքրագարդեալք ի մերոց պետաց, ի հոգեկիր արանց ի հայկազանց
սեռից՝ յուղղափառ հայրապետաց և աստուածաբան վարդապետաց, ներ-
հրմտացեալք կրթական վերածնութեամբ քաջուորակ բաժանմամբ ձայնից
երաժշտականաց շարակարգեցին զերգս շարականաց վիպասան շափա-
բանութեամբ բոլոր տարոյն, ըստ հոլո[վ]ման մեծ արուեսեկին, յաղագս
տէրունական տօնից և ամենայն սրբոց ի պահքս ապաշխարութեան և ի
հանգիստ ննջեցելոցն ի Քրիստոս. եղանակեցին երգ արհնութեան ի
պայծառութիւն տանից և ի պատիւ փառացն աստուծոյ, ի համաձայ-
նութիւն հրեշտակաց և ի մասնակցութիւն սրբոց և ի հրճուանս եկեղե-
ցական դասուց:

320բ Արդ, ցանկացօղ եղև այսմ աստուածա || շունչ երգարանիս Դաւեիէլ
աբեղայ. եւ ետ զծագրել մեծաւ ծախիւք ի վայելս վայելուչ անձին իւրոյ,
հաւր իւր Դաւթի և մօրն իւր Կանէֆի՝ փոխեցելոցն ի Քրիստոս, և հարա-
զատ եղբար իւրոյ Սամուէլ քահանայի, հանդերձ ծաղկերանկ զաւակաւք,
և զհաւրեղբայրն իւր զՄարտիրոս քահանայ, որոյ յիշատակ նոցին արհ-
նութեամբ եղիցի:

Արդ, եղև աւարտ գրչութեան այսմ մեծահանդէս ոսկիագարդ և հոգե-
լից տառիս ի շրջագայութեան հայկազեան տումարի ՁԱ. (1452), ի դառն
և ի շար ժամանակի, որով նեղիմք ի բռնութենէ անօրինաց: Ի հայրապե-
տութեան տէր Գրիգորի՝ յառաքելական աթոռն ի սուրբ էջմիածինն, որ ի
Վաղարշապատ, ի սուրբ և ի գերահռչակ ուխտս որ կոչի Այրիվանք, ի
սկիզբն և ի մայր ամենայն վանորայից, ընդ հովանեաւ լուսոյ մար
սուրբ Աստուածածնիս, և արեամբ ներկեալ անմահին Քրիստոսի սուրբ
զեղարդեանս, և այլ սրբոցս, որ աստ հաւաքեալ կան. ձեռամբ ամենա-
մեղ և փցուն գրչի Մաթէոսի, որ զանունս միայն ունիմ կրօնօորի, ի խընգ-
րոյ և յարդեանցս երիցս երանեալ Դաւեիէլ կրօնաւորի: Վասն որոյ

321^ա յերեսս անկեալ ՚|| աղաչեմք զամենեսեան, որք լուսաւորիք սովաւ ուամամր կամ զաղափար առնելով, յիշեցէք ի Քրիստոս զվերոյգրեալ ստացաւք տառիս...: Ընդ նոսին և զիս՝ զբազմամեղ ոգի Մաթէոս, որ եղէ գրիչ և սպասաւոր այսմ իրագործութեան ի դիր, ըստ իմում կարի խլկեցի աւրինակաւ՝ բանիւ և եղանակաւ ստուգեալ, և եդի զսայ շաղկապ սիրոյ ի մէջ հոգևոր հարազատիս մեր Դաւեթիլի, որոյ տէր աստուած վայելեալ տացէ բազմամեա ժամանակաւ: Ընդ որս և ես անկեալ աղաչեմ զամենեսեան, որք հանդիպիք ի տեսութիւն վայելչութեան և որք աւգտիք կամ ընդաւրինակէք յիշեցէք ի Քրիստոս զիս՝ զՄաթէոս գրիչ, և զծնօղսն իմ, և զապաշխարող քոյրսն մեր Դաւեթեա, որ բազում աշխատանք ունի ի վերայ մեր: Եղիցի յիշատակ մասին ժառանգութեան ընդ սուրբս ամենայն, ի Քրիստոս Յիսուս ի տէր մեր, որով յիշողացգ և յիշեցելոցս առ հասարակ ողորմեսցի, և նմա փառք յաւիտեանս, ամէն, եղիցի, եղիցի:

20

Ե Ր Գ Ա Ր Ա Ն

ԳՅԳ «Բազմավէպ», 1886, էջ 183
Գ. Յովսէփեան, Ազիզբէկեանք, էջ 196

հետ ստացող՝ Մանուէլ եպս.
Ազիզբէկեանց

Զվերջին ստացող սուրբ երգարանիս զտէր Մանուէլ եպիսկոպոս, որդի պարոն Աւախին, թոռն պարոն Ազիզբէկին, որ գնեց զտետրակս ի հաւալ յընչից իւրոց, ի թվականիս ՋԱ. (1452) յիշեցէք ի տէր:

21

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 6806

գրիչ՝ Յովանէս:
վայր՝ Տփխիս՝

ԱԻ

...Արդ, գրեցաւ լուսաւոր և կեանսունակ սուրբ Աւետարանս ի թուականութեանս Հայոց ՋԱ. (1452), ի մայրաքաղաքս Տփխիս, ընդ հովանեաւ կամակատար սուրբ Աստուածածնիս և Գէորգեա զօրավարիս, ի լաւ և յընտիր աւրինակէ Սըսցի:

322^ա Աղաչեմ զամենեսեան, որք կարդայք և լուսաւորիք յաստուածային բանիցս, յիշեսցիք սրտի մտաւք առաջի Քրիստոսի. զնախասացեալ բարեպաշտուհի կինն Զեաւ, և զի Քրիստոս փոխեցեալ զայր զԱջիպ, և զորդիսն իւր զՎարդան և զՄուրատ և զՄըսրբ, և զդուատր իւր զՆիխաբէք, և զհանգուցեալ որդին իւր զՍարգիս, և զամենայն արեան մերձաւորսն իւր՝ զկենդանիսն և զհանգուցեալսն, և որք յիշէք բարի յիշմամբ և աներկբայ հաւատով յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս, ամէն:

Եւ զսուրբ Աւետարանիս յիշատակարանն կարդան ի տանի զատկին, և յայտնութեանն և հանգստեան շարականն և Քրիստոս որդի աստուծոյ ասեն: Եւ Աւետարանս լաւ դաստառակով պահեն:

282բ Ընդ վերագրելոցս յիշեսջիք և զիս՝ զմեղապարտ և զանարհեստ գրիչս շրս զՅովանէս, և սխալանաց և խոշորութեան անմեղա||դիր լերուք, զի կար մեր այս շափ էր:

Բ

նկարիչ՝ Մանուէլ

28բ ՉՄանուէլ նկարող յիշ[եցեք] ի քրիստոս*:

22

ՔԱՐՈՉԳԻՐՔ ԳՐԻԳՈՐԻ ՏԱԹԵՒԱՑԻՈՑ

Երևան 2156

գրիչ՝ Յովանէս
վայր՝ Տփլիս

406բ ...Արդ, գրեցաւ աստուածային մատենան և վարդափթիթ բուրաստանս այս, որ կոչի Քարոզգիրք, արարեալ և հաւաքեալ արի և քաջ հոգևորի և անյաղթ փիլիսոփայի Գրիգորի Որոնեցոյ՝ փոխեցելոյն առ Քրիստոս: Եւ եղև զրաւ աարտման սորա ի Փայտակարան մայրաքաղաքս որ կոչի Տփլիս, ի դրան կամակատար սուրբ Աստուածածնիս և Գէորգեա զօրավարիս, ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի՝ Վաղարշապատու պատրիարքի, եւ ի վերադիտողութեան նահանգիս Վրաց տէր Դովասու՝ Հաղբաաայ արքեպիսկոպոսի, եւ ի թագաւորութեան վրաց Գէորգեայ 407ա Բագրատունոյ, զոր պահեսցէ տէր աստուած պարագայց || ամաւք յաղթող ի վերայ թշնամեաց խաչին Քրիստոսի:

A 38

Բայց ցանկացող եղեալ այսմ հոգելից և արդիւնաշահ մատենիս երիցս երանեալ երջանիկ և սրբասնեալ և գերիմաստ գիտութեամբ ճոխացեալ և շքեղացեալ քաջ ըրբունիս Ստեփաննոս, և իւրով ձեռամբն գրեաց մինչ ի յաղուհացից երրորդ կիւրակէն, և զայն գրել ետ ի վայելս անձին իւրոյ և ի յիշատակ հոգւոյ իւրոյ և ծնաւոյց իւրոց: Արդ, յերես անկեալ աղաչեմ և հայցեմ ի ճաշակողացդ ի հոգևոր սեղանոյս և աղաչանս բազումս մատուցանեմ սիրողացդ իմաստութեան, որք լուսաւորիք գիտութեամբ ի սմանէ և մասին սակս հանդիպիք գաղափարելով, կամ կարդալով, կամ տեսանելով, յիշեսջիք զվերոյգրեալ զստացօղ սորա՝ զանյաղթ փիլիսոփայ և զսրբասնեալ ըրբունապետս զՍտեփաննոս, և զհայր սորին զՎարդան, և զմայրն զԴէղա-Խաթուն, և զեղբարսն*, և զամենայն արեան մերձաւորսն՝ զկենդանիսն և զհանգուցեալսն ի Քրիստոս: Այլ և զըստ հոգւոյ հարազատն ղսնընդակից եղբայր սորա զՅովանէս ճգնազգեաց կրօնաւոր, որ առիթ եղև սմա և օգնական ի յուսմունս իմաստութեան և բազում աջխատութեամբ ծառայեաց, զոր տէր հատուցէ զվարձս վաստակոց սորա ընդ միոյն բիւրապատիկ ի հանդերձեալ կանոնս:

* Գրված է Մարկոս ավետարանչի նկարի ստորին լուսանկարում:
** Տե՛ք է բաց թողնված անունները գրելու համար:

Նա զգերապատիւ և զնրբահայեաց և զղարդարեալն իմաստութեամբ և զբարձրացեալն աստիճանաւ ւրստ հոգոյ հայր և զուսուցիչ սորա ւկարապետ րաբունապետ, որ բազում աշխատութեամբ ուսոյց զվարդապետական և զերաժշտական գիտութիւնս. զոր տէր աստուած պահեսցէ զնա որպէս զջահ անշիշանելի ի պարծանս և ի պայծառութիւն կաթողիկէ եկեղեցոյ, եւ յետ աստեացս ըստ սրբոց վարդապետացն դասակից և սլսակակից արասցէ: Դարձեալ, աղաչեմ զհանդիպողսդ, զի ընդ վերագրելոցս յիշման արժանի առնէք և զիս՝ զմեղուցեալ գծող սորա զՅովանէս անուամբ քահանայ և ոչ գործով: Այլ և յիշեսչիք և ղեղբարքս մեր ըստ հոգոյ, որք օգնական եղեն գրոցս, որք քարտէս կոկելով, որք խազելով և որք այլ պիտոյիւք: Եւ որք յիշէք բարի յիշմամբ և աներկբայ հաւատով, յիշեալ լիշիք ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ, որ է արհնեալ յաւիտեանս, ամէն:

497բ

Բայց աւարտեցաւ սա ի թվաբերութեան Հայկազեանս տովմարի ՋԱ. (1452), մայիս ամսոյ յերեքն, ընդ վերագրելոցս յիշեսչիք և |||* իմաստուն և հանճարեղ քահանայ զկազմող սորա, հանդերձ ծնողաւք և ազգականաւք**:

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փարիզ, Նսւպարյան Մատենադարան №2***,
նաև Փիւրղ. Նօտ. 169—170

գրիչ՝ Գալուստ
վայր՝ Աղջոց վանք

ա

... Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուականիս Հայոց ՋԱ. (1452), ի հայրապետութեան Վաղարշապատու տեառն Գրիգորի, և ի ղանութեան Ջահանջանին որդոյ Ուուսֆին. գրեցաւ ձեռամբ անարուեստ գծողի Գալուստի անուամբ միայն արեղայի և ոչ գործով, ի դառն և յանբարի ժամանակի, ի գաւառս Արարատեան, ի ձորս Քեղոյ, ի վանքն Աղջոց, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և հրաշափառ Կաթողիկէիս, և սուրբ Ստեփանոս նահատակիս, և Թրքի սուրբ նշանիս և այլ բազմահաւաք սըրբոցս որ աստ կան, ի խնդրոյ սրբասէր և հոգելի միայնակեցին Գալի, որ է մահդասի և մրղտսի, ի յիշատակ իւր ըստ հոգոյ. եւ մեծաւ փափագանաւք ստացաւ զսա ծնաւղացն իւր Միքելին, և մարն Սիրմա-Խաթունին, և եղբարն Թանշուքին, և զաւակաց սոցին Սարգսին և Մաթէոսին, և Աստուածատուրին, և Կրթանիսին, և ամենայն արեան մերձաւորաց: Արդ որք աւգտիք ի սմանէ կարդալով կամ արինակելով յիշեսչիք ի սուրբ

* Կազմողի անունը ջնջված է:
** Շարունակութեան մեջ, ոմն Կարապետ վարդապետ հայտնում է, որ «վերստին նորոգել» է տվել Քարողգիւրքը և նվիրել է Քի գուռն Վարդազ սուրբ Նշանիս: Ըստ հնագրական տվյալների Կարապետը ապրել է ԺԾ. գարի վերջին կամ ԺԶ-ի սկզբներին:
*** Շնորհակալութեամբ ստացել եմ փարիզահայ բանասեր Հայկ Գերպերյանից:

յաղաւթս ձեր զվերոյգրեալսն. աստուած յիշողացդ և մեզ յիշեցելոցս առ հասարակ ողորմեացի Քրիստոս աստուած մեր, և նմա փառք յաւիտեանս, ամէն:

Այլ և յիշեսցիք զերկու հարազատ եղբարք՝ զկուսակրան քահանայքն զՄխիթար: և զԳալուստ՝ գծաւղ սուրբ Աւետարանիս, ընդ սմին յիշեսցիք և զՄխիթար արեղայն՝ քվերորդին Դաւթին, և զՅովհաննէս էրէց և զծնաւղ սոցա, ամէն:

Բ

Քրիստոս աստուած իւր սուրբ աւետարանչացն բարեխօսութեամբ զԹաշ-Խաթունի մեղքն թողու, իւր արքայութեան արժանի առնէ՝ սրբոցն դասակից. մեզ՝ մէկ մաշէագին (") արար ծառայութիւն:

Գ

նկարող և կազմող՝ Ստեփանոս
Ձմեղապարտն նկարաւղ և զկազմաւղ սուրբ Աւետարանիս՝ զՍտեփանոս արեղայս յիշեցէք ի սուրբ յաղաւթս ձեր, ո՞վ սուրբ ընթերցաւղք, որք կարոյսք կամ աւրինակէք լիակատար սրտիւ աստուած ողորմի ասացէք-ողորմած աստուածս մեզ և ձեզ ողորմի առ հասարակ. և նմա փառք յաւիտեանս, ամէն:

24

Ճ Ա Ռ Ը Ն Տ Ի Բ
Նրեան 3771

գրիչ՝ Ներսէ՛ս
վայր՝ Որոտնայ վա՛նք

Ա

45բ Ջստացող սորա զՍէրովրէ քահանա և զկենակիցն իւր զՀաւսարն՝ ըղփոխեցեալն ի Քրիստոս, և զզաւակն իւր զՅովհաննէսն, և զԱստուածատուրն, և զՏէրտէրն յիշեցէք ի Քրիստոս, և աստուած . զյիշողսդ յիշէ յիւր արքայութիւնն:

Բ

62բ Քրիստոս աստուած քո սուրբ գալստեամբդ ողորմեա կարապետ քահանախի, և Գոհար-Ազգիւն, և Սերովրէ քահանային, Հաւսար-Տիկնա, և զաւակաց իւրոց, և որք ընթեռնուք յիշեցէք ի Քրիստոս և աստուած զձեզ յիշէ յիւր արքայութիւնն, ըրարեխաւսութեամբ սուրբ Սիմէոնի*:

* Գլխավոր հիշատակարանը չի պահպանվել, ուստի և ձեռագրի գրչության թվականը վերցնում ենք 620ա էջի հիշատակադրութունից, որ գրել է հավանաբար Մեսրոպ վրդ. Սմրատյանցը. ահա այդ՝ ճիշդին Հայոց ՋԱ. (1452) ի վանս Որոտնայ, ի ձեռն ներսէս վարդապետի Ղալամեաց. ի հայրապետութեան սուրբ էջմիածնի տեան Գրիգորի, յիշեցէք յաղաւթսս:

Սակայն այդ թվականն անտարակուսելի չի կարելի համարել, որովհետև 1656 թվականին շնիկով Տօմսթիրսքենցա-ը, նորոգելով ձեռագիրը, թվականի մասին այլ տվյալ է հաղորդում. «Գրեցաւ սուրբ մատենիս թվ. Հայոց մեծաց ԳԲ, ամսոյն ԺԻ (15) օրոստոսի», (էջ 143բ): Ըստ այդմ, ձեռագիրը գրված պետք է լինի 1353 թվականին: Ո՞րն է սրանցից ճիշտը, զժվար է որոշել: Գնում ենք 1452 թվականի տակ կասկածանքով:

Գ

482բ Կարապետ մեծ գալստեանն, անրարբա՛ն սուրբ բարեխաւ հայցեա միացելոյն ի քեզ ի հոգւոյ վտանգից փրկիլ ընդրեալ քահանայիցն Կարապետ և Սերովբէն, և այլ մերձակայիցն՝ Առաքելին, և Կուռնի-Պէկին, և տատային էլիաթունին, և ի Քրիստոս փոխեցելոյն՝ Գոնար-Ազգին, և Հաասար-Խարունին, Յովաննիսին և Մկրտչին, որ տղա հասակաւ առ Քրիստոս փոխեցան և Քրիստոսի փառք յափտենս, ամէն:

25

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 4830

Ա

գրիչ՝ Գրիգոր վայր՝ Աղթամար

313բ ... Ուտի և տեսեալ զսորա անճառ փրկագործութեան խորհուրդ աստուածաւէր և հաւատարիմ կինն Սուլթան-Մէլէֆ, և ցանկացող եղեալ այս աստուածախօս սուրբ Աւետարանիս և ետ գծագրել զսա ի հալալ ի քրտնաջան վաստակոց իւրոց յիշատակ հոգոյ իւրոյ, և ծնօղաց իւրոց՝ Սերունին և Գոնար-Մէլէֆին, և առն իւրոյ էլէֆսանին, և տարածամ հանգուցեալ որդոցն Սիրունին, Թումային, Խոջաբէկին, Խալիֆին, և Մկրտիչ սարկաւազին, և Մուղալ-Խարունին, և եղբօրն Վարդանին, և

314ա քրեւրն Մսր-Մէլէֆին* || և այլ ամենայն արեան մերձաւորաց նորին՝ կենդանեաց և հանգուցելոց, և ետ զսա ընծայ և նըւէր ի դուռն սրբոյն Ստեփանոսի նախավկային՝ ի մայրաքաղաքն յՈստան, յիշատակ անջնջելի և կտակ անդառնալի, որպէս զի հրճուեսցին սովաւ մանկունք սուրբ եկեղեցոյս և լի բերանով և ուղիղ սրտիւ աստուած ողորմի ասացեն Սուլթան-Մէլէֆին, և ծնօղաց նորա, և զաւակաց՝ Սիրունբէկին և այլոցն, որ երիտասարդական կենօք փոխեցաւ ի կենցաղոյս և եթող մօրն իւրոյ սուգ անմխիթար և վէրք անողջանալի, և այլոցն ամենայնի:

Եւ արդ, ես՝ յետինս ի գրչաց և անարժանս ի կարգաւորաց՝ սոսկանուն քահանայ Գրիգոր տեսի զսէր և զփափագ սորա, զոր ունէր սռ հոգևորն և իմով իսկ տկարութեամբս յանձն առի և ամենակարող զօրութեամբն աստուծոյ կատարեցի զսա մեղսամած մատամբ||իմով յաստուածապահ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ ամենայաղթ սուրբ Խաչիս և սուրբ Նշանացս, ի հայրապետութեան տեառն Զաւարիայի, ի թուականիս մերում ի ԹՃ. և ի մէկ ամին (1452): Զոր և իմ անընդունակ գոլով յարուեստ գրչութեան և բազում մեղացն ցնորիւք պաշարեալ, այլ ըստ կարի իմում, զոր շնորհեաց ինձ մարդասէր հոգին, բազում աշխատանօք գծագրեցի զսա ի ստոյգ և յընտիր արինակէ՝ կենօք, տառապանօք և բազում տրտմութեամբ՝ ի դառն և ի վշտալից ժամանակիս, յոր եկն

* Այլ ձեռագրով ավելացված է «և զՄանգաբաւն յիշեցէք ի Քրիստոս, որ զԱւետարանս ինք է աուրեր գրել ի խալալ վաստակոցն սուրբ Ստեփանոսին»:

Ջրնանըայ փաթշահն և ի յնստան նստաւ բոլոր ձմեռ մի՛ բազում զօրօք, տացէ նմա աէր կեանս խաղաղականս, ամէն:

Արդ, որք ճաշակէք յաստուածային բուրաստանէս և յամենալի սեղանոյս, որք հանդիպիք սմա տեսութեամբ կամ ընթերցմամբ, յիշեցէք յերկնագնաց սուրբ յաղօթս ձեր զյառաջ յիշեցեալ ստացող սուրբ Աւետարանիս՝ զՍուլտան-Մէլէֆ, և զծնօղսն իւր՝ զՄէրուն և զԳոնար-Մէլէֆ, և զայրն իւր զէլեֆսան, և զորգիսն՝ զՍիրունբէկ, զԹումայ, զԽոզարբէկ, զԽալիֆայ, և զՄկրաիչ սարկաւագ, և զՍուրալ-Խաթուն, և զեղբայրն զՎարդան, և զքոյրն զՍուբումէլէֆ, այլ և զհոգևոր հայրն զՄկրտիչ, և զկենակից նորին՝ ըԶմբուր, զՄարտիրոս Մոկացի, որ բազում երախտիք ունի ի վերայ մեզ, նաև զԹումէն, որ զթուղթն եբեր, և զ* զըբաղն, որ զԱւետարանի սեկն ետուր, և զէվաաշայ ֆոաշն, և զայլ ամենայն, որ երախտիք ունին ի վերայ իմ և ի վերայ սուրբ Աւետարանիս, [դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զԽաթուն, Թումա, Խաւոց՝ Մկրտչի կին, զՄանգաբալի դուստրն]*. և զայլ ամենայն ազգատոհմն նորա՝ զկենդանիսն և զնշեցեալսն յիշեցէք ի Քրիստոս և ուղիղ սրտիւ աստուած-ողորմի ասացէք, և աստուած յիշողացդ և յիշեցելոցս ի սմա առ հասարակ ողորմեսցի:

Ընդ նոսին և զամենամեղ գծագրող սորա զԳրիգոր քահանայ, և զծնօղսն իմ զԽաչիկ և զԱզիզ-Մէլիֆ, և զեղբայրքն իմ զհալալկաւոր քարտուղարն զԹումա կրօնաւոր և զՆաւասարդ, և զզաւակսն իմ զԹումա սարկաւագն, որ աշխատեցաւ ի կոկել թղթիս և զՆաւասարդ սարկաւագն՝ զհանգուցեալն առ Քրիստոս, և զայլ ամենայն ազգատոհմայն մեր, և զերախտաւորսն՝ զկենդանիսն և զհանգուցեալսն, և որք զմեզ յիշէք և ուղիղ սրտիւ աստուած-ողորմի ասէք, և աստուած զձեզ յիշէ յաւրհանութեան պահուն, ամէն:

Սւ արդ, ես՝ Սուլտան-Մէլէֆս ետու զսուրբ Աւետարանս ծովահայրաց Ոստան քաղաքի սուրբ Ստեփաննոսի նախավկային՝ յիշատակ հոգոյ իմոյ, և որդոյն իմոյ Սիրունբէկի, որ երիտասարդ փոխեցաւ ի կենցաղոյս, և այլոցն ամենայնի:

Սւ մի ոք իշխեսցէ հեռացուցանել զսուրբ Աւետարանս ի դրանէ սուրբ Ստեփաննոսի տաճարիս կամ ծախելով, կամ գրավելով, կամ այլ ինչ աղագաւ՝ ոչ ի մերոց և ոչ յօտարաց, ոչ ի քահանայից և յաշխարհականաց, և եթէ ոք յանգանի հեռացուցանէ՝ նա զանէծքն զօձին և զկայանանին ժառանգեսցէ և զմասն զՅուդային և զայլ ախշահանւլացն առցէ ինքն և այլ կամակիցքն նորա, և ոչ եղիցի փրկութիւն հոգոյ նորա ոչ յայժմուս և ոչ ի հանդերձելումն, հանդերձ ծնօղօք և ամենայն զարմօք, ամէն:

Սւ ինքն Քրիստոս աստուած, որ տէրն է փառաց և տուող ողորմութեանց ձեզ՝ յիշողացդ և մեզ՝ յիշեցելոցս ի սմա, առհասարակ, ողորմեսցի և ինքն աւրհանեալ, դովեալ և բարեբանեալ եղիցի յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն:

* Անվան տեղը բաց է թողնված:
** Ուղղադիժ փակադ ծերի մեջ առնված հատվածը դրված է այլ ձեռագրով:

Դարձեալ, աղաչեմ յիշել ի տէր զպատուական և զընտրեալ քահանայքն Ոստան քաղաքին՝ զսպասաւորք սուրբ Ստեփանոսի նախավկային՝ զմեծ փիլիսոփայքն զՍտեփանոս Սաղաղէն և զորդի նորին զԱտոմն, զՍտեփանոս Համիրենցն և զԱտոմ որդի նորին, զՍտեփանոս և զՄարտիրոս, զԱւետիս, զԱտոմ և զԹաղէոս, որ բազում աշխատութեամբ սպասաւորեն սուրբ եկեղեցոյս, տացէ նոցա տէր աստուած վարձս ըստ վաստակոց նոցա և դասաւորէ ի վերինն Երուսաղէմ ընդ սուրբս և սիրելիս անան իւրոյ, հանդերձ ծնօղօք և ամենայն ազգականօք, ամէն, եղիցի, եղիցի:

Բ
գերությունից աղատող՝ Ուսթայ Ատոմ

316բ Արդ, ի վերջին դարուս և յերեկոացեալ ժամանակիս ես՝ ուսթայ Ատոմս թափեցի զԱւետարանս ի յանաւրինաց, զոր էր դերի բերեալ զպիղծ բռնաւորն էգրիւնչէրն: Եւ ետու վերստին ի դուս սուրբ Ստեփանոս նախավկային Ոստան քաղաքի, յիշատակ հոգոյ իմոյ, և ծնողաց իմոց՝ հարն իմոյ Սարգսին, մարն Սաղղաբ-Խաթունին, և կենակցին իմոյ Նիկար-Խաթունին, եւ զաւակաց իմոց Սաղղաբին և Դովլաբ-Խաթունին, որ երիտասարդական մահուամբ փոխեցաւ ի Քրիստոս, փեսային Յովանիսին, և իւր տղայոցն Բուլոթին, Խանումին և Բէլուն: Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զուսթայ Ատոմն, և զորդիքն իւր զԵվաաղէն և զԿարապետն, և զդուստրն իւր զԲաղտատն, և զկենակիցն իւր զՆիկարն: և զծնօ[ղ]քն իւր զԽաչիկն և զՈւսլուն, և լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք նոցա և աստուած ձեզ ողորմեսցի: Եւ այժմու քահանայքս, որ կու աշխատին ի դուսն սուրբ Ստեփանոսիս՝ զտէր Ատոմ Համիրենցն*, և զմիւս տէր Ատոմն, զԿարապետ քահանայն, զԹաղէոս քահանայն, և զորդին իւր զՅովաննէս քահանայն, զՄելիքէս քահանայն, զՄեսրոպ քահանայն, զԱւետիս քահանայն, զԱռաքել քահանայն և զԱս /// քահանայն յիշեցէք ի Քրիստոս և լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք նոցա, ամէն:

Եւ արդ, ես՝ ուսթայ Ատոմս՝ վերստին ետու զսուրբ Աւետարանս ի վանս) սուրբ Ստեփանոս, զի կացցէ ընդ իշխանութեամբ/// և մի ոք իշխեսցէ զսա հեռացուցանել ի դրանէ սուրբ Ստեփանոսիս, ո՛չ յիմոց
317ա և ո՛չ յաւտարաց, և ե[թէ] || յանդոնի՝ զմասն զՅուդային առցէ և զայ: խաչահանուացն: Եւ այնոքիկ, որ սրտացաւաբար խնամարկու լինին սուրբ Աւետարանիս՝ նա վարձատրին ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ, որ է արհնեալ յաւիտեանս, ամէն:

* Սույն հիշատակարանի գրութեան մերձավոր ժամանակը որոշվում է այս Ատոմ Համիրենցի (ինչպես նաև մյուս քահանաներից մի քանիսի) հիշատակութեամբ, որը նախորդ հիշատակարանում, իր հոր՝ Ստեփանոս Համիրենցի հետ միասին, հիշատակված է որպես մեկը Ոստան քաղաքի քահանաներից: Այսպիսով սույն հիշատակարանը գրված պետք է լինի ա. հիշատակարանից ոչ շատ հետո, ըստ երևույթին 1480-ական թվականներին:

ՄԱՏԵԱՆ ՈՂՔԵՐԳՈՒԹԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԱՐԵԿԱՑԻՈՅ

Փիբդ. Նօտ. 170, «Դիւան» Ժ., էջ 14

գրիչ՝ Միևասենց Թումայ
վայր՝ Աղթամար

... Արդ, եղև զրաւ գրչութեան սորա յաստուածապահ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ դմբէթաձև և երկնանման .ս. Խաչի տաճարիս. ՋԱ. (1452) թրականիս, ի հայրապետութեան տեառն Ջափարիայի... , ձեռամբ Միևասենց Թումայ անուամբ և եթ արեղայի... :

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Ն. Ջուղա, Ս. Ստեփանոս եկեղեցի, Մ.Տ.Մ. և Ս. Տ. Ա.

գրիչ՝ Ստեփանոս
վայր՝ Աղթամար

281ա—
283բ

Փառք... ուստի տեսեալ զանճառ փրկագործութեան խորհուրդ բարեմիտ տանուտէրն Մկրտիչ և ետ գծագրել... յիշատակ հոգոյ իւրոյ, և ծնաւորաց իւրոց Յովանիսին և Աննային, և կենակցին Թամարին, և այլ ամենայն արեան մերձաւորաց իւրոց, և... ետ դսա ընծայ և նուէր ի դուռն սուրբ եկեղեցւոյ... Եւ արդ, ես՝ յետինս յարդարոց և առաջինս ի մեղաւորաց, անարժանս յարժանաւորաց և անարգս ի կարգաւորաց, անարհեստս ի գրչաց Ստեփանոս անուամբ և եթ արեղայ... կատարեցի զսա մեղսամած մատամբս իմով յաստուածաբնակ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ ամենայողթ սուրբ Խաչիս և սուրբ Նշանիս, ի հայրապետութեան տեառն Ջափարիայիս, ի թվականիս Հայոց ՋԱ. (1452), ի ստոյգ և յընտիր արիինակէ, կենաւք, տառապանաւք... : Յիշեսջիք յերկնազնաց յաղափս ձեր զստացող սուրբ Աւետարանիս զՄկրտիչն, և զծնողսն իւր զՅովնաննէս և զԱննայ, և զաւակս իւրեանց զԴանիէլ և զՎարդան, զՄովսէս, զԱտով և զՆերսէս, զհարեղբայրն զՅովաննէս, և զկին իւր զԳոհար, զաներն իւր զՄովսէս, և զոքանչն զՄիւայ, և զքոյրքն զԹագունի և զՋաւհար, զՄուրաթ և զՄամոյ, զգիեսայն զՍիոն, և զծնաւորսն իւր զՍտեփանոս և զՄոջան, և զաւակսն իւր զՄեսրոպ և զԹուրուանդէն, զմիւս փեսէն զԿիրակոս... և զգծող սորա, զՍտեփանոս, և զիմ ծնողսն զՄկրտիչ և զԳոհարմէլիփ, և զեղբարքն իմ զԴաւիթ և զՍուփաս, և զքոյրն զՍուլթան-Մէլիփ... :

28

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիբղ. Նօտ. 168—169, նշխարք, էջ 169—170,
Բազէշ՝ Ի ս. Գէորդ եկեղեցի

գրիչ՝ Վարդան
վայր՝ Վան

...Արդ կատարեցաւ սուրբ Աւետարանս ի քաղաքս որ կոչի Վան, ընդ հովանեաւ սրբուհւոյ Աստուածածնին, և սուրբ Վարդան քաջ զօրավարին և այլ սուրբ եկեղեցեացս, ձեռամբ յողնամեղ և անարժան սուտանուն Վարդան երիցու. ի թուականութեանս Հայոց ՋԱ. (1452), ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի, և մերոյ աթոռակալի սուրբ ուխտիս Վարագայ՝ հեղահոգի եպիսկոպոսին տէր Յովանիսի և Զափարիա վարդապետի:

Յիշեցէք... զիս՝ զանարժան գծողս զՎարդան, և զիմ ծնողքն՝ զհայրն իմ զՅովանէս քահանայն, և զմայրն իմ Զըմրուք, և զեղբայրն իմ և զուսուցիչ զԿարապետ քահանայն՝ զնահատակն Քրիստոսի, որ նահատակեցաւ յԱրենէջ քաղաքի, և այլ եղբարցն իմոց, և իմ որդւոյն Նիկողայոսին, որ աշխատեցաւ ի կոկիլ թղթին, և միւս որդոց՝ Յովանիսին և Գրիգորին, ...և մեր տղոց մօրն՝ Դովլաթին, և նորին ծնողացն...: Դարձեալ, յիշեցէք ի Քրիստոս զՄինաս ծաղկողն և զՎարդան վարպետ կազմողն...: Յիշեցէք ի սուրբ յաղօթս ձեր զՅովանէս [տանուտէրն և զկենակիցն] զԱւագուսին, որ ստացաւ զսուրբ Աւետարանս:

29

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Ախալքալաքի Ալաթուսան զիւր
Մ. Տ. Մ.

գրիչ՝ Վարդան
վայր՝ Մոկաց երկիր,
Սերիվանք

Գրեցաւ յերկիրս Մոկաց, ի սուրբ ուխտն Սերիվանք, ընդ հովանեաւ սուրբ Գէորգայ և սուրբ Նշանիս, ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի և Զափարիայի, ձեռամբ Վարդանայ՝ որդւոյ Սամուէլի և Մինայի:

30

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիբղ. Նօտ. 169

գրիչ՝ Վարդան

... Այլ և գրեցաւ սուրբ Աւետարանս աստուածախօս ձեռամբ անարժան և տխմար գրչի Վարդանի, յընտիր և ի ստոյգ օրինակէ: Ի մեծ թուականիս Հայոց ՋԱ. (1452), ի կաթողիկոսութեան Հայոց Ախթամարայ տեառն Զափարիայ, ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարին Գէորգայ և սուրբ Նշանի:

Քանզի ստացաւ զսա պատուական և հաւատարիմ Թովմայ և կողակիցն իւր Խաթուն-Մելիքն...

31

Ա Ի Ծ Ա Տ Ա Ր Ա Ն

Կոկանդ քաղաք, Մ. Տ. Մ.

գրիչ՝ Վարդան

... Այլ և արդ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս աստուածախաւս ձեռամբ անարժան և տխմար գրչի Վարդանի... յրնաիր և ի ստոյգ արինակէ՛ կենալք տառապանալք և բաղոս պանդխտութեամբ և ազգի ազգի տրտմութեամբ: Եւ է ի մեծ թուականիս Հայոց ՋԱ. (1452), ի կաթողիկոսութեան Հայոց Աղթամարցոյ Զաֆարիայի, ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարիս Գէորգեա և սուրբ Նշանի:

Քանզի ստացաւ զսա պատուական և հաւատարիմ ծառայս աստուծոյ Թովմայ և կողակիցն իւր Խաթուն-Մելիք... յիշեցէք և զծնաւոյն իւր ըստ մարմնոյ՝ զհայրն իւր զՅակոբ և զմայրն իւր զՋուռաւ, և զեղբայրքն իւր զՍտեփանոս և զՄերուն, և զեղբարորդին զԿիրակոս կրօնաւորն, և զքոյրն Շամամ, և զԱնտոն... և զիս՝ զփժուն գրիչ Վարդան... զհայրն իմ զՍամուէլ քահանայ, և զմայրն իմ զՄիւնայ, և զհոգեւոր հայրն իմ և զեղբայր Մկրտիչ եպիսկոպոս, որ բազում երախտեաց ինձ...:

Եւ արդ, ես՝ Թովմայ և կենակիցն իմ Խաթուն-Մելիք միաբանեցաք սիրովն Քրիստոսի, ետուք գրել զսուրբ Աւետարանս ի յարդար վաստակոց մերոց վասն սիրոյն Քրիստոսի և յուսոյ արքայութեան, յիշատակ մեզ, և ծնողաց մերոց, և զաւակացն մերոց... Ընդ նոսին [յիշեցէք] զբարի կրօնաւորն զՍիոն արեղայն և զՈհանէսա որդին՝ Թովմա շուպահարկն:

32

Ա Ի Ծ Ա Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 8925

գրիչ՝ Վարդան

վայր՝ Արծկէ, ի վանքս Կողաց

292բ Արդ, այսմ աստուածեղէն երկնապարգև գանձիս և լուսափայլ մաքուր մարգարտիս ցանգացաւ սրբասէր և հեզահոգի երիցս երանեալ և ընտրեալ կրանաւորն Յակոբ՝ յիշատակ իւրն, և ծնաւոյցն՝ Ներսէս քահանային և Խոնդին, և եղբարցն Կարապետին և Գրիգորին և Յոհաննիսին և Սարգիս արեղային...:

293ա ... Արդ, գրեցաւ աստուածախաւս գանձս տէրունական ձեռամբ անարհեստ գրչի Վարդան սուտանուն կրանաւորի, ի գաւառս Արծկոյ, ի վանքս Կողաց, ընդ հովանեաւ սուրբ Լուսաւորչին, ի հայրապետութեան տեառն

292բ Զա||ֆարիայի, ի թուաբերութեանս Հայոց ՋԱ*. (1452):

* Թվականի Ջ. (900) թվանշանը ջնջված է, սակայն ուշադիր զննությունից հետո ազոտ կերպով նշմարվում է:

Արդ, աղաչեմք զմանկունսդ սուրբ եկեղեցոյ, որք հանդիպիք սուրբ Աւետարանիս կարդալով, արինակելով կամ տեսանելով՝ յիշեցէք ի սուրբ և յերկնագնաց յաղաթս ձեր զյառաջ յիշեցեալ ստացող սուրբ Աւետարանիս զՅակոբ արեղայն, և զծնաւղսն իւր՝ զՆերսէս քահանայն և զմայրըն իւր զԽոնդն-Մէլէֆ, և զեղբարքն՝ զԿարապետ և զԳրիգոր և զՅոնանէս, և զքրեւորքն՝ զԱյմեղիֆն և զՍտըլմէղիֆն, և քրեւորդատերքն՝ զԱնէն և զՄարգարիտ և զԽոնդն-Մէլէֆ, և դայլ ամենայն արեան մերձատրքն՝ զկենդանիսն և զհանգուցեալսն ի Քրիստոս:

Ընդ նոսին և զիս՝ զբազմամեղ զծաւղս զ՛լարդան, և զծնաւղքն իմ՝ զՍտեփանոս և զՄեղիֆէն, զԿարապետն և Հոսիսիմէն, այլ և զերախտաւորն մեր զԽոնդարն, որ շատ ծառայութիւն արար մեզ, աստուած իւրն վարձահատոյց լինի, յիշեցէք ի Քրիստոս և աստուած-ողորմի ասացէք:

394ա Այլ և յիշեցէք ի Քրիստոս զմիաբանք սուրբ եկեղեցոյս՝ զհամշիրաք եղբարքս մեր՝ զվարդապետ զտէր Յոնանէս, զտէր Դանէլն, զՍարգիս արեղայն զտէր Յովանեսն, զքարտէզ կոկոզսն՝ զՅոնանէսն, զՆերսէս և զԱմիրշէն. յիշեցէք ի Քրիստոս և լի բերանով և ուղիղ մտաւք աստուած-ողորմի ասացէք և ինձ՝ բազմամեղիս Յակոբիս, որ զտետրակս զրեցի, զի և ձեզ և մեղ լսել տա զերանաւէտ բարբառն՝ Ծթէ եկայք արհնեալք հար իմոյ՝ ծառանգեցէք զպատրաստեալ զարքայութիւնն, ամէն:

Աստուած վայելել տա զսուրբ Աւետար[րա]նս Յակոբ արեղային և քրեւորդոյն Սարգիս արեղային, անփորձ կենաւք և անխոով խաղաղութեամբ մինչ ի խորին ծերութեան, ամէն:

394բ Եւ արդ, ես՝ ունայնս յամենայն բարէմատնութեանց Յակոբ կրօնաւորս, տուի զսուրբ Աւետարանս ի գերազարդ սուրբ առաքելադիր աթոռն Աղքամարա, ի բարձրակումբէթ սուրբ Խաչն, յիշատակ ինձ և ծնօղացն իմոց: Եւ մանկունք աթոռոյն վայելեսցեն զսայ և հանապազ յիշեսցեն յիւրեանց յերկնագնաց սուրբ յաղթս միոյ աստուած-ողորմի: Եւ լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք միաբան և բոլոր սրտիւ Յակոբ Արծկեցուն և իւր բարի ծնօղացն, և ինքն, որ տէրն է փառաց ձեզ՝ յիշողացդ ողորմեսցի յարհնութեան պահուն և մեզ՝ յիշեցելոցս, կրկին կենօք և երկու աշխարհօք յաւիտեանս յաւիտենից, որ է արհնեալ յաւիտեանս, ամէն:

Եւ մի ոք իշխեսցէ հեռացուցանել զսա ի սուրբ Խաչէս Աղքամարայ՝ ի սուրբ յաթոռոյս, ոչ ի մերոց և ոչ յօտարաց, այլ անջինշ յիշատակ մնա ի սուրբ յաթոռն, և թէ ով յանդրջնի և հանէ՝ պատժի յաստուծոյ, ամէն:

գրիչ՝ Յակոբ
վայր՝ Մերտի՞ն

ա

... Գրեցաւ ձայնաբաղս ի թվին Հայոց ԹՃԱ. (1452) ամի և աւարտեցաւ նոյնմբեր ամսոյ ԺԱ. (11), ձեռամբ պպիկար գրչի Յակոբ անուն արեղի, ի խնդրոյ պատուական և սրբասէր և հեզահոգոցս կրաւնաւորա-

ցրս Մերունին և իւր եղբարն Աստուածատուր մալազին, քանզի ետուն դրել զսա ի հալալ արդեանց || իւրեանց...:

Արդ ես՝ տառապեալ Յակոբս սուտ արեղաս, որ մեղաւք եմ խըխայթեալ հոգոյ՝ ծրագրեցի զձայնաքաղս ընդ հովանեաւ ի հռչակաւոր անապատս, որ կոչի Ամենափրկիչ, և մատուռ նորին սուրբ Կարապետ, զոր յետոյ շինեցին, սուրբ Խաչ և սուրբ Երրորդութիւն:

Արդ, որք հանդիպիք սմա կամ կարդալով կամ արինակելով՝ յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր զՅակոբ արեղաս, զծնաւսն իմ և զեղբարքըն իմ...:

Ո՛վ սուրբ ընթերցողք, խոշորութեան և սխալանաց անմեղադիր լերուք, զի կար մեր այս շափ էր: Նաև զպատուելի եղբարքն մեր, զարհիպիսկոպոսփն մեր՝ զտէր Յոնանէս՝ զվերատեսուչ քաղաքիս և զտէր Տաւիլ արհին՝ առաքինասէր եպիսկոպոսն, որ է բնական ի Մերսունոյ քաղաքի, և զայլ միեղէն եղբարքն, և զՂազար արեղան, և զՄաթէոս արեղայն, և զԱւետիֆ արեղայն, և զՄկրտիչ մալազն, և զԱւետիֆ մալազն, և զայլ սպասաւորս սուրբ վանացս յիշեցէք...:

Բ

/// նս՝]տել ի խրճըթիս
 Ասի թէ յաւարտ հասնիմ տառիս,
 Փախուատ եղև ի սոյն ժամիս
 Աւագ շաբաթ սրբոյ զատկիս:
 Տնլոյս թողի զեկեղեցիքս,
 Իբր թէ կեանքս լաւ էր քան զհոգիս,
 Պատահեցաւ ոտքս քարիս՝
 Անկա ի կոր յատակ որմիս.
 Թալանեցին զմարմնոյ ընչիկս,
 Աստ չի կենալ միտս ի բանիս,
 Ոչ յաւժանք նրբայդրիս:
 Ի քէն հայցեմ տէր Ըռըստագիս,
 Թէպէտ որ չէ արուեստ բանիս
 Մտիկ արայ ժամանակիս,
 Այս պեզծ խորհուրդս, որ կայ ի յիս
 Ջիս կու մատնէ իմ ոսոխիս,
 Մատնիմ յանշէջ հուր գեհենիս:
 Ընկալ զմաղթանս իբրև զայրիս
 Տէրն այց առնէ մեղօտրիս,
 Քեզ երանի, որ հանդիպիս
 Լուսափրթիթ բուրաստանիս՝
 Հոգիարուփս սրբոյ տառիս,
 Երբ լի սրտաց ծունր կանգնիս
 Սիրով /// հայիս
 Յանժամ յիշեա դու զեղ[կելիս]:

* Գրված է 28 հաջորդական էջերի ներքին լուսանցքների վրա, ամեն մի էջում մեկ տող:

Ա Ի Ծ Ա Տ Ա Ր Ա Ն

Երեսն 303

գրիչ՝ Յովանէս
վայր՝ Մրզուփ գիւղ

287ա ... Եւ արգ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի դեօղս Մրզուփ*, ի թվականիս մերում Ջ. և Ա. (1452) ամի, ձեռամբ յոգնամեղ և անարժան գրիչ Յովանէսի: Եւ արդ, յերեսս անկեալ աղաչեմ զմանկունս սուրբ եկեղեցւոյ, որք հանդիպիք սուրբ Աւետարանիս, լի բերանով և ուղիղ սրբտիւ յիշեցէք զըստացող սորա զՂազար քահանայ, և զորդին իւր զՅովանէս քահանայ, և զծնօղսն իւր զՓօլատ և զԱթըլմէլիփ, և ըզկենակիցն իւր զԱլամ-խաթուն, և զծաղկեալ որդիքն իւր զՍտեփանոս, զԱմիր-Մուլփ և զԿարապետ սարկաւազն, որ է ժառանգ նոցին, և աստուած-ողորմի ասացէք, և տէր Յիսուս Քրիստոս ձեզ ողորմեսցի, ամէն:

Այլ և յիշեցէք ի Քրիստոս զքոյր տէր Ղազարին՝ զԽաթուն-Մելիփ, և զհարսն՝ զԴուխթար, և զԸնթսաակէտ պատանեակն իւր, և զԹումայ յիշեցէք ի Քրիստոս, որ աւգնական եղել ի գին զրոցս. և տէր աստուած, որ առատն է ի տուրս բարեաց տա||ցէ ձեզ և մեզ զիւր երկնից արքայութիւնն, ամէն:

287բ Այլ և աղաչեմ յիշել ի Քրիստոս զանպիտան դժաւղս Յովանէս, և զծնօղսն իմ զՅակոբ քահանայ և զՍալչուկ, և զհարազատ եղբարքն իմ զԴրիգոր սրբասնեալ կրօնաւոր և զՆերսէս սարկաւազ, որ տարածամ կենօք փոխեցան և սուգ անմրխիթար թողին մեզ, և Քրիստոսի փառք յաւիտեանս, ամէն:

Ա Ի Ծ Ա Տ Ա Ր Ա Ն

Երուսաղէմ 251,

Ն. Պողարյան, Մայր ցուցակ, Գ., էջ 20—31

102ա Թվ. ՋԱ. (1452):
 Զվերջին ստացող սուրբ Աւետարանիս զՍարգիս վարդապետ Հազարենց Հերմոնավանից՝ Արևելից, որ գնեցի զսուրբ Աւետարանս և եմիփորոն մի ի գրաւէն, և եղի ինձ յիշատակ ի սուրբ Յակոբ ի յԵրուսաղէմս: Եւ որ ոք յանդգնի՝ կամ գրաւ դնէ, կամ ծախսէ և հանէ զդանէ քրիստոսական աթոռոյս, ինքն ջնջեսցի ի յիշատակութենէն Քրիստոսի աստուծոյ, և անմիտ գնողն, որ վասն ազահուրեան գնէ կամ հանելոյ զսա ի դրանէ սուրբ աթոռոյս, իւր յիշատակն ջնջեսցի ի գրէն կենաց, իսկ թէ դնեսցէ և ոչ հանցէ ի դրանէ սորա՝ առցէ զպսակն կենաց, զի այն որ վասն տանելոյ առնու՝ զհուրն աստուծոյ տանի ի տուն իւր, որ այրիչ է և կիզիչ:

* Գ. Սրուանձաթանը անդեկություն ունի այս նույն զյուզում («Մըղաւք») 1452թ. գրված մի Մաշտոցի մասին, որ պահվում էր Տիգրանակերտի ս. Սարգիս եկեղեցում (ան'ս՝ «Թորոս Աղբար» Բ., էջ 435):

36

Գ Ա Ն Ջ Ա Ր Ա Ն

184 529, 184 178

Գրիչ՝ Յովանէս

Փառք... որ ետ կարողութիւն մեղսամած անարժան գրչի Յովանէսի հասանել աւարտ Գանձարանիս յամի Զ. և Ա. (1452) թրականութեանս մերոյ, յարաց ամսոյ ի ԻՋ. (26), յատր երեքշաբթի, որ դրեցաւ ի խընդրոյ սրբամիտ կրօնաւորի Ստեփանոսի, որ ըստացաւ զսա ի յարդար վաստակոց իւրոց, յիշատակ հոգւոյ իւրոյ և ժընողաց իւրոց...:

37

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍԱՄՈՒԷԼԻ ԱՆՅՅԻՈՅ, ԳԻՐՔ ՀԱՐՑՄԱՆՅ
ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՒԱՅԻՈՅ

Երուսաղեմ 1198

գրիչ՝ Գավիթ Էրէց

Առ որս աղերսեմ որ արինակէք դրեսչիք եւ զսակաւ յիշատակս մեր եւ դուք դրեսչիք ի դպրութիւն կենաց, ամէն:

Ջարինակի տըւաւզ զԱռաքել վարդապետն յիշեցէք ի տէր և զանպիտան գրիչս զԴաւիթ Էրէցս: Քանզի դրեցաւ սա ի թրականութեանս Հայոց՝ ի յինն հարիւր մէկն (1452), յամսեանն դեկտըմբերի ԻԹ. (29), աւուրն շորեքշաբթի, յայտնութեան բարիկենդանն, ի դառն և ի նեղ ժամանակիս*:

* Հիշատակարանի վերջում Դավիթ գրիչը շարադրել է 1450—1457 թթ. դեպքերի մասին շատ արժեքավոր մի ժամանակագրութիւն, որը հրատարակված է Վ. Հակոբյանի «Մանր ժամանակագրութիւններ» աշխատութիւն Ձ-ում հատորում (Երևան, 1956, էջ 210—212):

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

Արդնի բերդի ս. Սարգիս եկեղեցի.
«Թորոս Աղբար» Բ, էջ 279—281

գրիչ՝ Դաւիթ Եպիսկոպոս
վայր՝ Խաբրերդ

Գրեցաւ ի թագաւորութեան եղիպտացոց և յիշխանութեան Սուլէյման պակին, որ է ազգաւ Դուլղատարցի: Այս Գ. (3) տարի է, որ ի ձեռն Դուլղատարացուն* է բերդս և քաղաքս, և է հնազանդ Եգիպտոսի սուլդանաց և հարկատու, և աւգնական միմեանց ի շարն և ի բարին:

Արդ, յայսմ ամի առաւ Ստամբուլ քաղաքն ի Հոռոմոց. գնացեալ ի վերայ թագաւորին որ կոչի Խոնդքար՝ ԵՃԻ. (500.000) ձիաւորաւք և հետեակաւք, նաւաւք. եւ Գ. (3) տարի բոլոր պատերազմեցաւ ընդ Ըստամբուլայ: Քանզի ֆռանկաց առաջնորդն, որ ասի Պապ թագաւոր, կոչեաց զպատրիարքն** Հոռոմոց որ ի Ստամբուլ էր և զթագաւորն Հոռոմոց որ անդ՝ վասն հաւատոյ հաստատութեան ի Հոռովմ քաղաքի. եւ կեցեալ նոցա անդ տարի մի բոլոր առ թագաւորն Պապ՝ պատրիարքն և թագաւորն:

Իսկ յորժամ դարձեալ եկին նոքա Ստամբուլ, իշխանացն Հոռոմոց կարծեալ վերթէ պատրիարքն և թագաւորն ի ֆռանգութիւն դարձան: Իսկ նոքա բազում անգամ երդուեալ՝ և իշխանքն Հոռոմոց ոչ հաւատային. եւ ոխս պահեալ իշխանացն Հոռոմոց ընդ թագաւորին և պատրիարքին իւրեանց, և այլ ոչ միաբանեցան ընդ նոսա: Որոյ ի ձեռն պատգամաբերաց և միջնորդաց իշխան մի հոռոմ Կիւլպիկէ անուն, յղեաց առ թագաւորն Խոնդքարն ծածկաբար, թէ ես տամ զքաղաքս Ստամբուլ, մի զնար այտի: Եւ յաւուր միում, մինչդեռ պատերազմ խմբեալ կայր, և մեռան ի տաճկաց ՌՃ. (100.000)-էն ԵՄ. (5000) անձն ի կուիւ. իսկ ի Հոռոմոց մեռան ԺՄ. (10.000) անձինք: Եւ իշխանն այն Կիւլպիկէ բացեալ զմի դուռն քաղաքին... և մտեալ ազդն տաճկաց հանդերձ թագաւորան ի ներքս ի քաղաքն: Իսկ պատրիարքն և թագաւորն... մտեալ ի նաւ մի մեծ, և բազում ժողովըրդեամբ՝ իբրև ԻՄ. (20.000) արամբ՝ փախստական գնացին ի Հոռովմ, և տարեալ զամենայն սրբութիւնս ի հետ իւրեանց, քանզի յառաջագոյն ամսով մի պատրաստեցան փախչիլ... Ձի որպէս յաւուրս սրբոց Վարդանանց

* Հավանաբար ձեռագրում եղել է՝ «Դուլղատարցուն»:
** Տպված է, անշուշտ սխալմամբ՝ «զՊատրիարքարան»:

չար իշխանն Սիւնեաց՝ ուրացեալն Վասակ եղև պատճառ և կորուստ աներման աշխարհիս՝ Հայոց և ի կողմն ուրացելոյն դարձաւ՝ նոյնպէս և պիղծն Կիւլիկէ ... հոռոմն, խոռն ի հաւատոց և անիծեալն յաստուծոյ...:

Ասաանաւր ասացից պատմագրարար զանցս աղետից ազգիս քրիստոնէից: Ի թուականութեան հայոց ՊՂԹ. (1450) ելեալ սուլթանն Թաւրիզու Ջիհանշահ անոն, բազում և անթիւ զարաւք՝ ԿՏ. (60.000)-աւ, եկեալ էառ զԵգնկայն յազգէն Թուրքմանաց, որ էր աղգաւ Պայքնաուր, և կալեալ զիշխանն Եգնկա քաղաքին, և Խ. (40) անուանի ամիրայ զհետ նորա. և տարեալ յԱրևելս կորուսին: Եւ զԿամիսայ աստուածաշէն երկիրն ևս հասարակ գերեաց՝ իբրև անձինս ԺՏ. (10.000), ընդ այր և ընդ կին, թող զայն որ մաշեցան: Եւ զՆերքին-Դերջանն և զՎերին-Դերջանն, զԲաբերդ, զԿեղի, զԿոհակն, և զԴայլ գետն, զՇիռեան, զՍատաղ՝ առ հասարակ գերեաց...: Եւ գնացեալ նստան ի վերայ Ամթայ, և ի վերայ Արղնու, և ի վերայ Սէրտընու, Ե. (5) տարի բոլոր: Եւ յամեայն աւուր մարտնչէին և կոռէին ընդ նոսա: Եւ իջեալ բնակիչքն բերդորէից՝ կոտորէին զթշնամիս... և ինքեանք դարձեալ ի բերդն ամրանային: Եւ հասեալ ի բարեկենդանեաց յետին շաբաթ արն, ի տանի սուրբ հայրապետացն, ելեալ գաղտագողի ի հեծելէն՝ որ յԱմթայ վրայ էր նստեալ, և շուրջ պատեցին զերկիրն Արղնու, մինչդեռ այգն զառաւատն չէր մերկացեալ, և Դ. (4) գեղ ի ծառայութիւն վարեցին, իբրև ԵՃ. (500) հոգիս, և սպանին անձինս Խ. (40), և դարձան ի բնակարանս իւրեանց: Եւ դարձեալ ի ծառագորդարն հաշտեցան և արարին խաղաղութիւն ընդ միմեանս և ազատեցան գերեալքն Արղնու՝ Քրիստոսի շնորհաւք և ողորմութեամբ, և ոչինչ կարաց առնել կամ զԱրղնի, կամ զԱմիթ, կամ զՄէրաին, այլ դարձաւ յաշխարհ իւր...:

Արդ, ես՝ Դաւիթ եպիսկոպոս, աղաչեմ... յիշեսչիբ... զիս...: Ի թվին ՋԲ. (1453), գրեալ ի Խաբերդ:

ՈՂԲ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻՆ ԸՍՏԱՄԲՈՂՈՒ, ԱՌԱՔԵԼԻ ԲԱՂԻՇԵՅԻՈՅ
ԵՐԷԱՆ 8968

հեղինակ՝ Առաքել Բաղիշեցի

- 123բ Յինն հարիւր ՝ և երկու թըւին
Հայաստանեաց մեծ տումարին (1453),
Որ զԸսաբմբօլ քաղաքն առին
Եւ զքրիստոնեայս կոտորեցին.
Ես Առաքել մեղօք իլի
Լըցեալ շարեօք աղտեղազին
Յարմարեցի զողբըս բանի
Բուզանդիոյ մեծ քաղաքին,
- 124ա Կոստանդինուպօլիս կոչեալ՝
Անուամբ մեծի թագաւորին,
Այն որ հրեշտակք կանկնած կային
Եւ զգուշութեամբ ծառայէին:

Ես անարժանս ամենայնի,
 Որ վարդապետ անունս կոչի
 Այլ ի գործոց խիստ եմ հեռի,
 Անմիտ, յիմար և փանաքի,
 Յարմատեցի զրանս ի կարգի
 Ինձ յիշատակ ի յաշխարհի:
 Զի որք երգոյս այս հանդիպի
 Զիս յիշեսցէ կամօք բարի,
 Եւ ասասցեն տէր ողորմի
 Ինձ՝ բազմամեղ Առաքելի,
 Որ զայս բաներս ի շար եղի՝
 Ողբանք Կոստանդինոպօլսի:
 124բ Այլ և ծնողաց իմոց բարի,
 Դուքլու-Մէլիք և Ներսէսի,
 Որ զառածեալս մեղաց գերի
 Ծնան զաւակ ողորմելի:
 Եւ բաբունոյն իմ Գրիգորի,
 Որ մականուն Մերենց կոչի՝
 Նահատակին այն ցանկալի
 Եւ քաջաբան վարդապետի,
 Եւ զաւակին իմ բաղձալի
 Տէր Յովհաննէս քահանայի,
 Որ ի հասակ մանկագունի
 Փոխեալ յաշխարհըն կենդանի:
 Եւ Յակոբքա կարգաւորին
 Նաղաշ ոսկող քարտուղարին,
 Որ զերգ բանիս, զոր ասացի
 Նա գրծագրեաց ի քարտիզի:
 125ա Եւ երգողին սիրով սրտի,
 Եւ լսողին կամօք բարի,
 Եւ որ փոխէ զբանս ողբալի,
 Եւ որ յիշէ զոր գրեցի...:

40

ՈՏԱՆԱԻՈՐ Ի ՎԵՐԱՅ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՒՊՈԼԻՊԱԿԻՍԻՆ, ՅՈՐԺԱՄ ԷԱՌ ՕՍՄԱՆՑԻՆ,
 ՅԱՐՐԱՀԱՄ Է ԱՆԿԻՒՐԱՑԻՈՅ

Երևան 3081

...Ես Աբրահամ մեղաւք լըցեալ
 Բազում ցաւաւք զողորս յաւրինեալ,
 Քանզի զԿոնստանդինոպօլսիսն
 Ի բարութեան ժամն եմ տեսեալ,
 Երեք ամիս անդէն կացեալ
 Եւ զսրբութիւնսն ուխտ արարեալ,
 Ըզպատմուճանրն Քրիստոսի

Բազում անդամ աշար տեսեալ:
 Զձեզ աղաչեմ յոյժ ազերսեալ,
 Որք հանգիպիք զողբս ընթերցեալ,
 Թէ գըտանէք ի սմայ սըղալ
 Ներումն առնել՝ ոչ մեղադրեալ*:

41

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիբդ. նօտ. 172, Մշոյ ս. Յովհաննու վանք

գրիչ
վայր՝ Մոփ

Ի թվին Հայոց ՋԲ. (1453) աւարտեցաւ սուրբ Աւետարանս ընդ հովանեալ սուրբ առաքելոցս Եղիազարու վանուցս, ի հայրապետութեան տեսան Քրիզոստոմի և յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս տէր Պօղոսի և տէր Կարապետի, ի սովալլուկ տարին, որ սովն պատեալ էր զամենայն մարդ՝ ի մեծէ մինչև ի փոքր. որ չէ յիշելոյ զայն:

42

Գ Ա Ն Զ Ա Ր Ա Ն

Բողլեան գրատուն Ms. Arm. E. 18 (Մատենադարան
«Անհատական արխիվներ», թղթ. 120, էջ 1188—1189)

գրիչ՝ Մելիսեօ
վայր՝ Ավան գիւղ

264ա--
265բ ... Արդ, գրեցաւ աստուածաբուխ և շնորհածաւալ Գանձարանս ի գիւղս որ կոչի Ավան, ընդ հովանեալ սուրբ Աստուածածնիս, ձեռամբ ամենամեղ և փրծուն սուտանուն Մելիսեօ գրչի, ի թվականութեանս Հայոց ՋԲ. (1453), ի հայրապետութեան տէր Քրիզոստոմ, և ի ղանութեանն՝ տաճկաց Զեանշահի: Որ յայսմ ամի մորեխ երէկ և շատ անբք էած ի տեղիս տեղիս. զոր և յուսամք ի տէր աստուած ամենայնի, որ ողորմի իւր արարածոց և բառնայ զամենայն պատուհաս ի յաշխարհէ:

Այլ ես՝ մեղուցեալ և անպիտան Մելիսեօ էրէցս գրեցի զաստուածաշունչ Գանձատետրս ցաւագին անձամբ և վշտալից մարմնով ի յանցանս աշխարհի, վասն յիշատակ[ի] հոգոյ իմոյ, և ծնօղաց իմոց՝ հաւրն Յախրեկան և մաւրն Նուրջեանի, և եղբօրն Յովանիսի, և Այաիեի, որ այս տարի փոխեցաւ առ Քրիստոս և մեք բեկեալ սրտիւ մնացաք, զոր ողորմած և մարդասէրն աստուած ողորմի և թողցէ զամենայն յանցանս նորա և արժանի արասցէ զնա երկնից արքայութեանն, ամէն, և քվերացն՝ Թուխաւրի և Խոշաբի, և որդոցն Գալուստ քահանային, և Լազարի, Անդրէասի, և նորատունկ պատանեական Տիրագրի, որ եալթամսեայ որբ մնաց ի մաւրէ, և դստերն Անթառանի, և որդոյ նորին՝ նորայբող-

* Ողբն սկսվում է «Յինն հարիւր՝ և երկու թըւին, գառն և ի վատ ժամանակին» սողերով:

բող նէֆամայդիներն, և հարն իւրոյ Աստուածապալիւն: Այլ և յիշեցէք մի-
ով տէր ողորմայիւ զՄարգարայ արեղի մայրն, որ մէկ դաստայ թուխտ
գրոցս աւանութիւն էրետ: Ի յոաս ձեր անկեալ աղաչեմ, ո՛վ սուրբ քահա-
նայք, յորժամ եղանակէք կամ արինակէք, կամ մեղեղի և տաղ ուանիք,
յիշեցէք և ողորմի ասէք ուղիղ սրտիւ Մելիփսէդ գձողի և նորակնունք
Մելիփսէք ծաղկողի, որ է այս առաջին ծաղիկն, զի կարող է աստուած ի
ձեռն այլում՝ ողորմութիւն շնորհել. և ինքն որ առա՛տ է ի տուրս բարեաց
ձեզ՝ յիշողացդ և մեզ՝ յիշատակելոցս, առ հասարակ, ողորմեացի ի հան-
դերձեալն, ամէն:

Այլ և աղաչեմ դամենեսեանդ յիշեցէք զծնաւսն մեր և զկենակիցն՝
ըզԽոնձէն, որ կարճարեայ հանդեաւ ի Քրիստոս և եթող մեզ խոց՝ զա-
ւակաց իւրոց:

43

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

«Թորոս Աղրար, Ի., էջ 383, Չմշկածադ

գրիչ՝ Յովսէփ
վայր՝ Ականց գիւղաֆաղաֆ

... Աւարտեցաւ սուրբ Աւետարանս ... թուականիս Հայոց ՋԲ. (1453)
ամին, գաւառիս Քաջբերունւոյ, ի դեղնաքաղաքն Ականց, որ է հիւսիսոյ
կողմանէն Արեւիշոյ, ընդ հովանեաւ սուրբ առաքելոյն Թադէոսի և այլ
բազում եկեղեցեացս որ աստ են. ի հայրապետութեան տէր Գրիգորի, ի
թագաւորութեան Ջրեանշաւն էմիրզին, որ զբոլոր աշխարհս ձերբակալ
ունի ի ձեռին իւրում...: Աստուած-ողորմի ասասէք ստացողի սուրբ Ավե-
տարանիս Վալաթին, և ծնողաց նորին Դանիէլին, և մար նորին էվին, և
զծողիս Յովսէփայ...:

44

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիրդ. Նօա. 171—172 և 173, վան, Յիրամայր եկեղեցի

գրիչ՝ Վարդան
վայր՝ Վան

ա

... Արդ այսմ գանձիս ցանկացաւ աստուածասէր կին Մելիֆ-Խաբուն,
և ետ գրել զսա յիշատակ բարի հոգւոյ իւրոյ, և ծնողաց իւրոց՝ հօրն
Ստեփաննոս քահանային և մօրն Աղուք-Խաբունին, և առն իւրում՝ Ազ-
նատուրին, և որդւոյն Խոշնամին...:

[Յիշեցէք] անյիշելիս ի գրչաց՝ սուտանուն քահանայ Վարդան, և
... զիմ ծնողքն՝ զհայրն իմ զՅովանէս քահանայն և զմայրն իմ զԶըմ-
բուք, և զեղբայրն իմ զՎարապետ քահանայն՝ ղուսուցիչն և զերախ-
տաւորն մեր, որ նահատակեցին յԱրնէջ քաղաքի, և զայլ եղբայրքն իմ,

և զորդեակն իմ զնիկողայոս սարկաւագն, որ աշխատեցաւ ի կոկել թրղ-
թին:

Բ

... Սուտանոն քահանայ Վարդան աշխարհի երէց... կատարեցի ի
քաղաքս որ կոչի Վան, ընդ հովանեաւ սրբուհոյ Աստուածածնին ...ի
ՋԲ. (1453), ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի.. և ի թագաւորութեան
Ղեանշայ իմիրզին, որ յայսմ ամս զնաց ի Պարս՝ ի պատերազմ, էառ
զտունն խորասանայ, որոյ տէր աստուած իւրն հաշողութիւն տայ, ամէն:
Ի խնդրոյ Մելիք-Խաթունին:

45

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

ԵՐԼՍԱՊԷՄ 2290

գրիչ՝ Յովանէս
վայր՝ Վարագ

Գրեցաւ ի ՋԲ. թվ. Հայոց (1453), յանապատիս որ կոչի Վարագ, ի
հայրապետութեան տեառն Յովանէսի, ի յաշխարհակալութեան Ղեանշայ
ղանին, նշանաւոր տարի, որ զՉաղաթի տեղիքն. կալաւ՝ զՇիրագ և զԱս-
պահան և զայլ քաղաքնին, ձեռամբ Յովանէս վարդապետի,, որդի Սիռնի և
Շեանաւորի:

46

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

ԵՐԿԱՆ 5001

գրիչ՝ Վարդան
վայր՝ Վան

Արդ, զայս պատուական ակս շափիւղայ... առեալ բարեպաշտ մուղ-
ղասի Շախփաշէն և արար պաշար յափտենական ճանապարհին, որ
տանի առ հանդերձեալ դատաստանն աստուծոյ՝ յիշատակ բարի հոգոյ
307ա իւրոյ և ծնօղլլացն՝ հարն Ամիրբէկին, և մարն Սայմէլէֆին, և եղբարն
Թայիփայ մուղգասուն, և քուրոջն Շահուազին, և դստերն Գանա-Խաթու-
նին, և քեռոյրդոյ էմնադնին և Շահրիարին, և կենակցին զէդիլ-Փա-
շին, և զաւակացն՝ Կարապետին, Մէլէսէթին և Մուրադին, և միւս Կա-
րապետին և այլ տղայոցն, որ ետ նորոգել զսուրբ Աւետարանս. յետ գո-
ղանալսյն, որոյ տէր աստուած զերկնից արքայութիւնն իւրն տացէ և իւր
ն[ն]ջեցելոցն, ամէն:

Եւ արդ, ես՝ մեղապարտ գծողս Վարդան քահանայ, գրեցի զԱւետա-
րանս ի քաղաքս որ կոչի Վան, ընդ հովանաւ սուրբ Աստուածածնին և
սուրբ Վարդանա զարավարիս, ի թրականութեանս Հայոց ՋԲ. (1453), ի
հայրապետութեան տեառն Գրիգորի Հայոց կաթողիկոսի, և մերոյ աթոռա-

կալի սուրբ ուխտիս Վարագայ տէր Յովանիսի, և ի թագաւորութեանն Ջհանջայ իմիրդին:

Արդ, աղաչեմ զամենեսեան որք հանդիպիք սմա՝ բոլոր հաւատով աստուած-ողորմի ասացէք մղղասի Շահ-Փաշին և իւր ննջեցելոցն, և ինձ՝ մեղապարտ գրչիս Վարդանայ, և իմ ծնողացն՝ Յովանէս քահանային և Զմրութին, և որդոյն իմոյ Նիկողոսոսի, որ աշխատեցաւ ի կոկել թղթին, և միւս որդոյն Յովանիսին, և Գրիգորին, և ձեզ՝ լսողացդ և կարգացողացրդ, առ հասարակ, ողորմեսցի, և նմա փառք յաւիտեանս, ամէն*:

47

Ճ Ա Ռ Ը Ն Տ Ի Ր

Երևան 3791

կազմող՝ Վարդան վայր՝ Սղգայոյ վանք

584բ ... Աղաչեմ զձեզ, ո՛վ սուրբ ընթերցողք, յիշել ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր զբարէպաշտ տանուտէր զԹումա, որ վերջստին կազմել ետուր զգիրքս յիշատակ հոգւոյ իւրոյ, և ծնողաց իւրոց՝ հարն իւրո Մարտիրոսին և մարն իւրոյ Թամբաին, և կենակ[ց]ին իւր Կուխաշին, և ամենայն արեան մերձաւորացն, և որ զամէն ասեն և նոցա ողորմի՛ր Քրիստոս աստուած ամէն:

Ես Յովանէս, որ զԹումէն ինձ որդէգիր էրի, որ զգիրքս կազմել ետուր, և յանձնեցի զգիրքս ի Թումէն, որ իմամք տանու և լաւ տիրութիւն առնէ, և այլ ոչ ում իշխանութիւն չկա ի վեր գրոցս՝ Թումին անցել, որ ինձ հոգւոյ որդի եմ էրել, թէ ինքն՝ Թումէն իմ գրոցն խնամք տանու՝ աստուած ուրն ողորմի, ամէն:

Կազմեցաւ ի թվ. ՋԲ. (1453), ի վանքս Սղգաո, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, ի յառաջնորդութեան հեզահոգի կրանաւորին Միսիթա-րայ], զի բազում աշխատութեամբ ծառայէր մեզ ի պէտս մեր, զոր փոխարէն յաստուծոյ առնու, [ա]մէն: Եւ ինձ մեղապարտի՝ Վարդան անուն մեղաստիրի, և ծնողացն ամենայնի, կազմողի սուրբ դրոցս Քրիստոս աստուած ողորմեսցի[ի], և նմա փառք յաւիտեանս, ամէն**:

* Ձեռագրի մեջ կան երկու անթվական հիշատակագրութիւններ, որոնք ըստ հնագրական տվյալների կամ ԹԾ. դարի վերջից են, կամ ԹՋ. դարից, դրանք են.

ա՝ Վարձեալ յիշեցէք ի մաքր[ա]փայլ աղաւթս ձեր զՔարիմն և զհայրն իւր զԱմիր-խան և զմայրն իւր զԽախաթուն, զհղբայրն իւր զԿարայտիւն. որ զսուրբ Վարդանայ կառուակն (*) զերի տարան ի ձիգուն, սայ զնաց ու աղատեաց ու երբ ի յիւր տեղիս, որոյ տէր աստուած զերկնից արքայութիւն իւր ասցէ և իւր ծնաւղաց, ամէն: (էջ 305ա):

բ) Վարձեալ, յիշեցէք ի սուրբ և մայք[ր]այիայլ յազօթս ձեր հաւատարիմ տանու-տէրն զՄիլայիլի, և զհայրն իւր զՀայր[ը]ապետն, և զմայրն իւր զԳուխտրն և զորդին զՄուրաթն, որ Վարդանայ յիշերու հարձ[ե]ն] /|/ ցոյց, տէր աստուած զերկնից արքայութիւն իւր և իւր ննջեցելոցն, ամէն: (էջ 307բ):

** Ձեռագրերը գրված է կազմելուց շատ առաջ, հավանաբար ԹԴ. դարի վերջերին: Գրելը գրեթե բոլոր ձևերից հետո թողել է սեզմ հիշատակագրութիւններ, որոնցից մեկը տալիս ենք ստորև.

Վրիստոս աստուած, քո սուրբ ծնողիդ բարեխօսութեամբ ողորմեա ամենայն հաւա-

48

Ք Ա Ր Ո Ձ Գ Ի Ր Ք

Երևան 4013 (Ղ. Փիբղ., Նշխառք պամ. Հայոց, Բ.)

ՋԲ. (1453):

Գրեցաւ Վարագեցի Յովհաննէս արեղայէ և աշակերտէ, Քրիստոս լուսաւորէ զիր հոգին և զձերն:

49

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 5513

գրիչ՝ Ստեփաննոս

142բ Ո՛վ բարեսէր ընթերցողք և լսողք հանդիպեալք սմա, յիշեսշիք յերկնագնաց յաղաւթս ձեր զստացող սուրբ Աւետարանիս զեռաշատուրն, և ըզծնողքն իւր՝ զԿիրակոս և զԵփեօք, և զԿենակիցն զԱրուստարուն, և զորգիքն զՅովհաննէս և զՍադաղայ, և զգոտերքն՝ զՀայ-եռաբուն և զՀալիմ-եռաբուն, և զեղբարքն զՄարտիրոս, և զորդին զԱրդլմեսն, և զազգն ամենայն, և աստուած-ողորմի ասացէք ի ժամ սոսկալի և սուրբ պատարագին, զի և ձեզ լիցի թողութիւն ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ, որ է արհնեալ յաւիտեանս, ամէն:

Ընդ նոսին և զմեղուցեալ Ստեփաննոս գրիչս, և զիմ ծնողքն, և զեղբարքն յիշման արժանի առնէք միով տէր-ողորմիւ և քեզ փառք յաւիտեանս, ամէն:

ՋԲ. (1453) թվին էր դրեալ սուրբ Աւետարանս*:

50

Ա Ս Տ Ո Ի Ա Մ Ա Շ Ո Ի Ն Ձ

Սեբաստիա, ս. Նշան 2, ՀԱ, 1923, սյուն. 71

կազմել տվող վայր՝ Սեբաստիոյ գաւառ

606 Ի թուականիս Հայոց յինն հարիւր և յԲ. (1453), ի դառն և դժնեայ ժամանակիս, յորում տարաբերեալ ծփիմք պանդխտութեամբ, պատահեալ մեր ի գաւառս Սեբաստիոյ, ի սուրբ անապատս սրբոյ Հրեշտակա-

տացելոց քրիստոնէից, ևս առաւել ստացողի սուրբ գրոցս Յովտնիսին, և ծնողաց նորին՝ Էվատշին և Եամշա-եռաբունին, և կենակցին իւրոյ Աւագուհոյն, և նորին ծնողացն Նիկողայոսին և Եամար-եռաբունին, և եղբօրն Ստեփաննոսին, որ յանօրինաց մարտիրոսացաւ: Ընդ նոսին և մեղապարտ գծողիս Վարապ[ետիս], և իմ ծնողացն Ստեփաննոս քահանային և Մինային, և կարգացողացս և լսողացդ, ամէնն:

* Վերջին տողը գրված է այլ ժԵ. գարի ձեռագրով, ըստ երևույթին գլխավոր հիշատակարանի հիման վրա, որից այժմ պահպանվել է մի այլ սկզբի՝ «Փառքի» մասը: Այստեղ բերված հիշատակագրութիւնները նման երկու այլ հիշատակագրութիւններ էլ կան ձեռագրում՝ Մատթեոսի և Ղուկասի ավետարանների վերջում:

պետաց ես նուաստ /// տեսեալ զաստուածաշունչ գիրս զայս հնացեալ ///
և անփոյթ ընկեալ. եւ կազմել ետու աշակերտին իմոյ Կիրեղ սրբազան
կրօնաւորի:

Արդ, աղաչեմ պատահեալքդ յիշել /// որ և ձեզ լիցի մասն բարեաց*:

* Մ. Տեր-Մովսիսյանի ցուցակում տեղեկութիւնն կա նաև Լեւոնականում եղած
1453 թվականի մի Շարակնոցի մասին, որը շարել է Յոհաննէս. ի Հոգեաց վանք, ստացել
է Աստուածատուր քահանայ, ունի պատմական հիշատակարան Ջաբարիս կաթողիկոսի և
Ջանսնջանի մասին, հիշվում է նաև 'Իւորդ կաթողիկոս Էջմիածնի:

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿԷՒՅ ԹՂԹՈՅ

ՓԷՐՂ. ՆՕՄ. 174 - 176, ԼԻՄ ԿԴՂԻ

գրիչ՝ Իգնատիոս
վայր՝ Սուխարայ վանք

... Սմա ցանկացաւ այրն ոմն կուսակրօն արեղայ և մաքրամիտ կրօնաւոր Կիրակոս անուն ... և ետ գրել ... Իգնատիոսի անարժան արեղայի...

Եւ արդ, յանգ եղեալ կատարեցաւ սա ի թուականութեանս Հայոց 29. (1454) ամին, ի հայրապետութեան տեառն տէր Գրիգորի ընդհանուրի Հայոց կաթողիկոսի և տեղապահի սրբոյն Գրիգոր մեր լուսաւորչի, և մերոյս նահանգի տեառն Զաքարիայի Աղթամարայ վերադիտողի, ի գաւառին Քաջրեւունի, ի վանս Սուխարայ, որ այժմ Խառաքաստայ վանք վերածայնի, ընդ հովանեաւ հոյակապ բարձրաշէն և պայծառաշէն գմբեղարդ և հրաշագեղ սուրբ տաճարիս, որ յանուն ամենասուրբ Աստուածածնին կառուցեալ կայ, յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս, առ ոտս երշանիկ և հեզահոգի վարդապետի՝ ամենագով և հանճարեղ, իմաստուն և արդիւնաւոր Կարապետ րաբունապետի:

Արդ, գրեցաւ սա ի վերայ ասացեալ սուրբ ուխտն, և վասն վրդովման և տատանեալ դառն ժամանակիս, ի յահէ թշնամեաց փախեան երկիր, և ոմանք ամրացան յանառիկ կղզիս Լիմն կոչեցեալ, և շատք ցրուեցան յերկիր Ամկու, և վասն ծովացեալ մեղաց մերոց անկան ի ձեռս հեծելի՝ թալանեցան, կողոպտեցան, շատ ոք սպանան... և դանբաւ կոծս և զսուզս և զաղիողորմ շիւան լալոցն ով կարէ պատմել և կամ ընդ գրով արկանել: Եւ որք որ մտաք ի Լիմս՝ բազում սովով և պանդխտութեամբ տառապեցաք: Եւ աստ գրեցաւ կէս գրոցս, և վճարեցաւ ընդ հովանեաւ սուրբ գեղեցկաշէն և զարդարեալ բարձեւութեամբ և բարձրակառոյց շինութեամբ և հրաշագործ սուրբ տաճարիս, որ յանուն սրբոյն Գէորգայ զօրեղ վկային կառուցեալ կայ ...:

Յիշեցէք սրտի մտօք զվերասացեալ ստացող լուսազարդ սուրբ գրոցս՝ զԿիրակոս հեզահոգի արեղայն, և զծնողսն և զեղբարսն իւր, որ ստացաւ ի հալալ և ի քրտնաջան վաստակոց իւրոց՝ բարի յիշատակ իւր և իւրոցն ամենայնի, և ընծայեաց Վարագայ սուրբ հրաշագործ և աստուածընկալ սուրբ Նշանին, ի դրոմս եօթնասին լուսոյ, որ է հրեշտակաբնակ տեղի և աստուածունակ անապատ, որք են անդ հաւաքեալ այժմ բազմութիւն անձանց կրօնաւորաց: Արդ, ես՝ Կիրակոս արեղայս՝ յերես անկեալ պա-

դատիմ կողկողագին և յորդարուղի արտասուօք, որք հանդիպիք այսմ աստուածային բորաստանիս յիշեցէք ... ինձ և հարց և եղբարց իմոց, նաև հողևոր հարց և եղբարց իմոց՝ Յոհաննէս եպիսկոպոսին, և Զաբարիա վարդապետին, Յոհաննէս կրօնատրին, հերպետ Հայրապետին, Մելքիսէք կրօնատրին, Քաղէոս ճգնատրին, Ահարոնին, Կարապետին, միւս Կարապետին, Ատովին, Դուսիկն, Մկրտչին, միւս Մկրտչին, Գրիգորին, Կարապետին, մահտասի Յովաննէսին, Սուփասին, Ստեփաննոսին, և միւս Ստեփաննոսին և Յակոբ միակեցին, Զի սոքա ամենեքեան հայրախնամ գթով և հոգևոր սիրով զմեզ խրատեալ են, վարձահատոյց լիցի սոցա Քրիստոս աստուած և փրկէ յամենայն յորոգայթից հոգւոյ և մարմնոյ, և պահեսցէ զսոսա տէր աստուած բարելի և սուրբ կենօք յայսմ աշխարհիս, և յետ աստեացս ելանելոյ զտէր Յոհաննէս եպիսկոպոսն ընդ սուրբ հայրապետացն դասեսցէ, և զԶաբարիա վարդապետն ընդ սուրբ վարդապետաց դասակից և պսակակից արասցէ, և զհերպետն՝ հանդերձ միեղէն կրօնատրօքն իւր՝ սուրբ տեսոյն և լուսոյն արժանի առնէ, ծնօղօք հանդերձ, ամէն, եղիցի և եղիցի:

Ձանարժան գծողս Իգնատիոս արեղայս աղաչեմ յիշել ի տէր...:

52

Ա Ի Ե Ա Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 6370

գրիչ՝ Յովաննէս Մանկասարենց
վայր՝ Քաջբերունոյ երկիր

ա

287^ա ... Ընկալաւ զսա մեծաւ ըղձմամբ պատարագօղն Քրիստոսի, սուրբ կրանաւորն Վարդան* ի փրկութիւն հոգւոյ իւրոյ, ի յիշատակ իւրն, և ծնաւոյց իւրոց՝ հարն էատշին և մարն Այխաթունին, և եղբօրն Թստակիսին, և հարեղբարցն Արմանշին և Գրիգորին, և հարբերն Սանդրվստին, և որոյն Ղազարին՝ զնացելոյն առ աստուած, և հօրեղբաւորորոցն՝ Առաբելին, Կիրակոսին և Խալիֆին, և մեծ պապերոյն՝ Ներսէս քահանային և Կիրակոսին և Գրիգոր քահանային, և երախտաւոր մարցն՝ Խոսրովին և [Սա]լլուկին և Նդիսաբեթին, և մօրբերն՝ Ուլունին:

287^բ Արդ, ես՝ անարժանս ի գիրս զըշուփեան՝ մեղաք զառածեայս Յովաննէս միայն անուամբ քահանայ և ոչ ունելով համարձակութիւն հպիլ ի սուրբ Աւետարանս, բայց ապաւինեցայ ի մարդասէրն և ի ներաւն աստուած և վասն աղաչանաց և սիրոյ եղբարս մեր Վարդան կրանաւորի սկսայ զսուրբ ավետարեբ Աւետարանս Քրիստոսի և ողորմութեամբ նորին աւարտեցի ի մեծ թուականութեանս Հայոց ԶԳ. (1454) ամին, յառաջնորդութիւն երկրիս Քաջբերունոյ մեծ թաբունապետի և քաջ վարժապետի Կարապետ վարդապետի, և ի հայրապետութիւն մեծ աթոռոյն՝ սուրբ էմիաձնի տէր Գրիգորի, և ի զանութիւն արեւարբու բռնաւորին Զհանջայի, որ զնաց բռնութեամբ և էառ զՇիրագ և զԽալանան և զայլ բազում

* 11ր էջում՝ զտէր Վարդան ստացող սուրբ Աւետարանիս՝ մակագրութեամբ նկարված է ստացողը:

քաղաքս և զբերդորայս յաշխարհէն շաղաթային: Բայց մեք կամք ի յահ և ի փախ, զի ղարքն Ուզուն-Հասանի հանապազ կու գերեն զմեզ և թալանեն: Ի յայսմ տառապանս կալով գրեցի զսուրբ Աւետարանս ի քաղաքիս Արենշ կոչեցեալ և ի կղզիս, որ կոչի Կիմն: Վասն որոյ աղաչեմ զծա-
 288բ ոայքդ աստուծոյ, զի աստուած-ողորմի ասէք || ||| գրչիս, և ||| ծնալ-ղացն՝ հօրն Մանկասարին և մօրն Փառայ-Մէլէֆին, և ուսուցչին մեր, և խնամ տանօղացն, ամէն:

Արդ, որք վայելէք զսուրբ Աւետարանս կարդալով կամ արինակելով, լիակատար սրտիւ աստուած-ողորմի ասացէք Վարդան մաքուր կրանա-
 տորին, և ծնաւղաց նորին էւատչին և Այխաթունին, և եղբարցն Ռստակի-

Նկ. 1. Վարդան ստացողի պատկերը № 6570
 ձեռագրի 11ր էջից
 (Նկարիչ Մինաս)

սին և Պաաւականին՝ գնացելոցն ի փառս աստուծոյ, և հօրքրւերն Սանդուխտին և Արուս-Խաթունին, և բարի կնոջն Շարաֆ-Խաթունին, և մօրքրւերն Ուսլունին, և դստերն Ալամշին, և թոռու որդոցն Կարապետին և Յովանիսին, և Շարմէլէֆին, և Խաչատրուն, և Մարթային, և Ստեփանոսին, և ամենայն երախտաւորացն և ուսուցչացն՝ հոգե-
 տրացն և մարմնաւորացն, և ամենայն արեան մերձաւորացն՝ կենդանեաց և հանգուցելոց, զոր գրեցաք և զոր մնացին, լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք, և Քրիստոս աստուած ձեզ տացէ զիւր առատ ողորմութիւնն, ամէն:

Բ

224բ Աւախ դառնութեան աւուրցս և վա՛յ կենաց մերոց, որ յամէն օր ժ. (10) անգամ կու մեռանիմ յահէ սպանման և ղողալով կու գրեմ:

Գ

13ա ՁՄինաս զեղկելի նկարողս եւ ծնողսն իմ յիշեցէք աղաչեմ ի՛ Քրիստոսս|||*
 նկարիչ՝ Մինաս

53

Ա Ի Ե Տ Ա Կ Ա Ր Ա Ն
 Երևան 6653

գրիչ՝ Յովանէս
 վայր՝ ի վանս Բագենից

275բ ... Որոյ ցանկացող եղեալ երջանիկ և սրբասնեալ և բարեմիտ տա-
 նուտէրն Ստեփանոս և ջանաց ստանալ զանառիկ փարթամութիւնս և |||

* Նկարիչ Մինասի այս հիշատակագրութիւնը գրված է հոգեգալստյան նկարի տակ: Մինասը վարպետ նկարիչ է, հատկապէս ուշագրավ է 22ա էջի աջ և ստորին լուսանցքների վրա նրա նկարած Քրիստոսի ծնունդը (տե՛ս էջ 42):

Նկ. 2. Մի դրվագ ճոգերի երկրպագութունը պատկերող նկարից
(Նկարիչ Մինաս)

զգանձս անկողողպտելի ի վայելումն անձին իւրոյ և յիշատակ ըրարի հոգւոյ իւրոյ, և ծնաւդաց իւրոց*, ևս առաւել ամուսնոյ իւրոյ Ուլու-Խաթունին, և զաւակաց իւրոց՝ Յակոբին, Աբրահամուն և Մուրաթին, և ջրւերն Բուլղանին, և Մուրատի կենակցին Ասլ-Մելեքին, յիշելով զասացեալն, թէ երանի, որ ունիցի զաւակ ի Սիոն և ընդանեակք յԵրուսաղէմ, և ստացաւ զսա ի հալալ վաստակոց իւրոց յիշատակ իւրն և ծնաւդացն և զաւակաց իւրոց վերոյ ասացելոցն: Եւ ես՝ յետնեալս յամենայնի և զառածեալս մեղաւք Յովանէս սուտանուն գծաւղ տեսի զեռափափագ սէր և զջան սրբասնեալ կրանաւորին Սարգսի, զոր ունէր հետ սուրբ Աւետարանիս, և ձեռն արկեալ գրեցի զսուրբ Աւետարանս ի վանս Բագենից, ընդ հովանեալ ամենամաքուր սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Էջմիածնիս, ի հայրապետութեան տեառն Զաքարիայի, և ի թագաւորութեան Զեանշա-
376ա յի՝ որդոյ Ղարա-Ուսուֆի: || Ի թուականիս մերում 29. (1454) ամի յորում ժամանակի յոյժ ճշդիւ հարկապահանջութեամբ տառապի ազգս Հայոց ի ձեռն շար բռնակալացն թուրքաց:

Արդ,, որք հանդիպիք սուրբ Աւետարանիս յիշեցէք ի Քրիստոս զըստացող սուրբ Աւետարանիս զՍտեփաննոս բարեմիտ քրիստոնեայն, և զծնաւալն իւր, և զզաւակսն իւր, և զամենայն արեան մերձաւորսն՝ զկենդանիս և զհանգուցեալսն և լի բերանով և ուղիղ սրտիւ աստուած-ողորմի

* Երկու տող անդրել է թողնված, ստացողի ծնողների անունները լրացնելու համար:

ասացէք, և աստուած յիշողացդ ողորմեսցի յիւր միւսանգամ գալուստն, ամէն*:

F

նկարիչ՝ Մինաս

11ր ՁՄինաս մեղաւք մեռեալ ոգին՝ ղնկարողս յիշեցէք ի բարին Քրիստոսս:

54

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 8509

գրիչ՝ Հէրապետ վայր՝ Լիմն անապատ

286ր ... [Ո]ւտի և տեսեալ ղսորա անճառ փրկագործութեան խորհուրդ [հաւատարիմ և երկիրդած բարեպաշտ և աստուածասէր տանուտէրն Մկրտոն և Մարտիրոս]**, և ստացաւ զսուրբ Աւետարանս յիշատակ իւր, և ծնաւդաց իւրոց՝ [հարն Մարգարիե և մարն Մինա-խաթունիե]**:

Եւ արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի յանապատս, որ կոչի Լիմն, ընդ հովանեաւ սուրբ Գէորդեայ ղարավարին, ի թուականիս Հայոց 29. (1454) ամին, ձեռամբ անարժան և յոգնամեղ փժուն գրչի սուտանուն Հէրապետի: Այլ ըստ բազում հայցման և պատկառանաց [քրիստոսասէր և բարի Մարտիրոսիե] ձեռն ի գործ արկի տխեղծ մատամբ և մեղաւոր անձամբ գրեցի անարժան ձեռաւք իմովք: Արդ, որք ճաշակէք յաստուածային բուրաստանէս և յամենալի սեղանոյս ընթերցմամբ կամ գաղափար առնելով և կամ հարեւանցի|||***

* 279բ էջի վրա կա 1589 թ. մի հետաքրքրական համաձայնագիր, ահա այն. «Ես, Ղարայդաւուս իմ իգ[ր]արովս որդի արի տէր Ակորն, Մկրտիչն՝ ախպէր, քանի Ղարայդաւուն ողջ է թէ տէր Ակորն ի[ն]քն զուս էլնէ՝ ապրանք չտայ, թէ Ղարայդաւուն ինք տէր Ակորն զուս զձէ՝ ապրանքն՝ մալ ու մուլ ապրանքն կէս անէ. թէ Մկրտիչն զուս էլնէ, էլի էնպէս. թէ Ղարայդաւուն մէռնի՝ կամք աստուծոյ է, Մկրտիչն ամանաթ էրէտ տէր Ակորին տէր Ակորի (այսպե՛ս). Աստուած, սուրբ Աւետարան վկայ է, որ Ղարայդաւին տղայ լինի, թէ տէր Ակորին, թէ Մկրտիչին ախպէր չլինի՝ ախպոր որդի լինի:

Ես տէր Ովանէս դրեցի՝ աստուած վկայ, Համայդասպ վկայ, Գուտղիզն վկայ, Գրիգորն վկայ, Զանաղիզն վկայ, տէր Ալէքսան այրեղէն վկայ, սարկայվարքն Տէրուս վկայ, սարկայվարք Մկրտիչն վկայ.

ի թվականիս ՌԼԸ. (1389): Տանուտէրն Խուն (իմա՝ Խոյն) էր, գիրն Թ. (Թ) էր. բաւ է:

** Փակագծի մեջ առնված հատվածները գրված են այլ ձեռագրով:

*** Հաջորդ թերթը ընկել է. 287ա էջի վրա պահպանվել է կորած թերթի բ. էջի ա. սյունակի հիշատակագրութեան շրջված արտատպութիւնը, որ հայելու միջոցով կարգացվում է այսպես. «Դարձեալ ազանիմ յիշեցէք ի տէր և աստուած ողորմի ասացէք Վարդանիե, և իւր ծաղկեալ զաւակացն պարոն Գորգիե, Խուրամշիե, Միրանշիե, Էգղարշիե և զիւրեանց քրեքքն՝ Սալքանբաղրե, և Ղրզլար-խաթուն, և զԳուլամ-խաթուն, և զՆանայ. Մախթուն-խաթուն և այլ ամենայն արեան մերձաւորացն՝ կենդանեացն և հանգուցելոցն. եւ որ զաստուած-ողորմի ասէ՝ նա արարիչն աստուած իւրն ողորմեսցի յիւր միւսանգամ գալուստն, ամէն, եղիցի, եղիցի»:

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Երևան 903

գրիչ՝ Կարապետ
վայր՝ Վան

391ա Փառք ...որ ետ զարուժին տկարութեանս իմոյ հասանել ի վերջ կտա-
կիս... զոր արարեալ է բաղում աշխատութեամբ սուրբ հայրն մեր և լու-
սաւորիչն հոգւոց մերոց՝ Երանաշնորհ վարդապետն Մաշթոց: Զոր հաւա-
քեալ ունի յինքեան զբոլոր բովանդակութիւն եւթն խորհրդոյ եկեղեցւոյ.
զի սովաւ կատարի ամենայն կարգ քրիստոնէութեան կենաց և մահու ի
սուրբ եկեղեցի:

391բ Զոր տեսեալ զայս||պիսի գանձս աստուածային և պայծառ լուսով
երջանիկ և սրբասէր կրօնաւորն տէր Աւետիս, և ջերմեռանդ սիրով և մեծ
փափագանաւք ստացաւ զսա ի հալալ վաստակոց իւրոց, յիշատակ բարի
հոգւոյ իւրոյ, և ծնողաց իւրոց՝ հօրն Թումայի և մօրն Իսթերի, և այլ ամե-
նայն ազգականացն: Եւ եդ ի դուռն սրբոյն Ստեփաննոսի նախավկային,
որպէսզի վայելեացեն զսա մանկունք սուրբ եկեղեցոյ և ուրախացին սո-
վաւ և յիշեցեն անմոռաց յիշմամբ յերկնագնաց յաղօթս իւրեանց զյա-
ռաջ յիշեցեալ ստացող սորա զաստուածահաճոյ և զսրբասնեալ կրօնաւորն
զտէր Աւետիս և զծնողքն իւր զԹումա ե զԻսթեր, այլ և զհիւան Կարապետ,
և զքոյրն իւր զՄըրվաթ, և զդուստրն Խալիմ-Հաթուն, և զամենայն արեան
մերձաւորսն. մանաւանդ յիշել ե լի բերանով աստուած-ողորմի ասել ի

392ա ժամ||սոսկալի սուրբ պատարագին տէր Աւետիսին և ծնողաց նորին,
ամէն:

Եւ գրեցաւ սա ի թվականիս Հայոց 29. (1454) ամին, ի քաղաքս որ
կոչի Վան, ընդ հովանեաւ սրբոց առաքելոցս Պետրոսի և Պօղոսի, և
Սահակայ հայրապետի, և այլ սրբութեանցս, ի հայրապետութեան
տեսան Գրիգորի, և ի թագաւորութեան Զիւանդայի, որ գնացեալ բազում
զօրաւք եմուտ ի Պարսկաստան. և մեք հանապազ փախստական:

Արդ, ի յայս դառն ժամանակիս ետ գրել զսուրբ գիրք տէր Աւետիսն...

Այլ և զԳորգն և զկենակիցն իւր զԽաթունըն լի բերանով և ուղիղ
մտաւք աստուած-ողորմի ասացէք և Քրիստոս աստուած ձեզ ողորմեսցի,
ամէն:

392բ Եւ արդ, ես՝ անպտուղս ի բարեաց և մեղաւորս յարդարոց, անյիշելիս
ի գրչաց և անկարգս ի կարգաւորաց բազմամեղ Կարապետ սուտատուն
երէց, ըստ իմում տկար անձամբս յանձն առի և ամենակարող զօրու-
թեամբն աստուծոյ աւարտեցի զբոլոր բովանդակ Մաշթոցս ի ստոյգ և
յընտիր արինակէ: Վասն որոյ յերեսս անկեալ աղաչեմք զսրբութիւնդ
ձեր, ո՛վ սուրբ քահանայք և ժողովուրդք, իմ բազում մեղացն թողութիւն
խնդրեցէք յաստուծոյ և ուղիղ մտաւք աստուած-ողորմի ասացէք, այլ և
ծնողաց մերոց՝ Ստեփանոս քահանայի և Մինայի, և ամենայն արեան
մերձաւորաց իմոց: Եւ Քրիստոս աստուած, որ առատն է ի տուրս բա-

րեաց ձեզ՝ յիշողացդ և մեզ՝ յիշեցելոցս, առհասարակ, ողորմեսցի. և նմա փառք յափտեանս, ամէն*:

56

Ա Ի Ծ Ա Տ Ա Ր Ա Ն

Նրեան 9274

գրիչ՝ Գրիգոր
վայր՝ Աղթամար

317 ր ... Եւ արդ, ես՝ յետինս ի գրչաց և անարժանս ի կարգաւորաց ստատանուն քահանայ Գրիգոր տեսի զսէր և զփափագ ըսորա (Ատով քահանայի), զոր ունէր առ հոգևորն. և իմով իսկ տկարութեամբս յանձն առի... և կատարեցի զսա մեղսամած մատամբս իմով յաստուածաբնակ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ ամենայաղթ սուրբ Խաչիս և սուրբ Նշանացս, ի հայրապետութեան տեառն Զաբարիայի. ի թուականիս Հայոց ի ԹՃ. և երեքն (1454)...

318 ա Արդ, որք ճաշակէք ... յիշեսցիք... զյառաջ յիշեցեալ ստացող սուրբ անտարանիս զԱտով սրբասնեալ քահանայն, ը և զծնողսն իւր զՍտեփանոս և Գոնար, և զհղբարքն զՍահակ, զՅովանէս, զՅակոբ և զՆերսէս, և զհօրեղբարքն ՚ զԿիրակոս և զԹորոս, և զզաւակսն նոցա զՄարտիրոս, զՄերուն և զՄխիթար, և զկենակիցն իւր զՌալուն-Մէլիք, և զորդին իւր զՆղևոն, և զքոյրն իւր զՆղիսարեք, զՇամշա-Խաթուն, և զիւր սկեսուրն, և զծնողսն նոցին, և զսէր Կիրակոսն, և զայլ ամենայն ազգականսն նորին՝ զկենդանիսն և զննջեցեալսն...:

Ընդ նոսին և զանպիտան Գրիգոր գծագրողս աղաչեմ յիշել յաղօթս լի բերան ողորմիիւ, և իմոց ծնողաց՝ հօր իմոյ Աղաիւանիւ, մօր իմոյ Սազղաղեիւն, և ամենայն զարմից մերոց և արեանառու մերձաւորաց:

318 ր Այլ և յիշել մաղթեմ ը զԹումայ սարկաւազն, որ աշխատեցաւ ի կոկել թղթիս...:

57

Ա Ի Ծ Ա Տ Ա Ր Ա Ն

Փիբդ. Նօա. 173, Իաղէշ, ս. Գէորգ եկեղեցի

գրիչ՝ Կիրակոս
վայր՝ Բաղէշ

... Եւ արդ, ես՝... անյիշելիս ի գրչաց ... Կիրակոս քահանայ... գրեցի զսա ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, յիշատակ բարի Սարգսիւն, և ծնողաց նորին Պարոն-Լուսիւն և Քաֆուրիւն..., և ինձ մեղաւոր գրչիս Կիրակոս քա-

* Ձեռագրի հաջորդ՝ 303 թերթի վրա կան երկու անթվական հիշատակարաններ, առաջինը ԺԾ. դարի վերջի (կամ ԺՁ. դարի), երկրորդը՝ ԺՁ.—ԺԵ. դարի զբնությամբ: Ստորև տալիս ենք առաջին հիշատակարանի կարևոր մասը. «... Յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զիտջա հաշատուրն, և զծնողքն իւր, և զկենակիցն զՍօլթան-Խաթունն, և զզաւակսն իւրեանց...: Ընդ նոսին յիշեցէք զպարոն Քաղէոսն և զԹումայ քահանայն...»:

հանայիս, և իմ ծնողացն՝ էլէֆսան քահանայիք և Եղիսաբետին, և կենակցին իմոյ Քնեուշ-Խաթունին:

Արդ, դրեցաւ սա ի քաղաքս Բաղէշ, ընդ հովանեաւ սուրբ Կիրակոսին, ի թուականիս Հայոց ՋԳ. (1454), ի դանութեան Ջնանշին, և ի մեր պարունութեան միր Շամսադին, ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի, և յեպիսկոպոսութեան տէր Յովանիսին...:

58

Ա Ի Ե Տ Ա Կ Ա Ն

«Թորոս Աղբար», Բ, էջ 148,
Տիգրանակերտ, ս. Կիրակոս եկեղեցի

գրիչ՝ Ստեփաննոս
վայր՝ Բաղէշ

Գաի ընտիր և ստոյգ արինակ, զոր գրեալ էր Թորոս փիլիսոփայն ի Դրագարկն և յուլարկեալ հռչակաւոր ուխտին սուրբ Առաքելոցն Տարոնոյ, որ կոչի Ղազարու վանք. եւ իմ առեալ գրեցի զսա անարժան ձեռաւք իմովք ի մեծ թուիս ի յեղանական շրջագայութեան արեգական ստորիջիւք երկնաշու ճանապարհաւ յերկնից երկիր հայելով, ըստ արարչութեանցն շահեալ յԱդամայ մինչև ցայսր ամք ՅՊԿԲ. (6862)... իսկ Հայոց թվականիս ՋԳ. (1454), ի քաղաքիս Բաղէշ, ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգսի և սուրբ Գէորգայ և սուրբ Ատեփաննոսի, ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի, ի հայրապետութեան Աղաթամարայ տեառն Ջաֆարիայ, և ի կայսրութեան ազգին նետողաց Ջնանշան ամիրին...:

Յիշեսջիք զստացող սորա... և զիս՝ գրիչս՝ զՍտեփաննոս քահանայ...:

59

Ա Ի Ե Տ Ա Կ Ա Ն

Լեյզենի համալսարան, Տ. Մակլեր, Յուցակ,
№ 38, էջ 98—98

գրիչ՝ Կարապետ
վայր՝ Պառուագրակ վանք

ա

... Արդ, կատարեցաւ սուրբ Աւետարանս Քրիստոսի ի թվականին Հայոց ՋԳ. (1454), ի յապրիլ ամսո Ա. (1), ի վանս որ Պառուագրակ յորջորջի, ընդ հովանեաւ սքանչելագործ սուրբ Նշանիս, և սուրբ Կարապետի, և սուրբ Սարգսի մեծ զինաւորին, և այլ բազմահաւաք սրբոց, որ հաւաքեալ կան աստ, ձեռամբ յոգնամեղ և անարհեստ գրչի մեղապարտի Կարապետ հայրապետի և ամենաթշուառի և անիմաստի:

Արդ, ի սրտէ խոցեալս և մեղաւք լցեալս, ի բարեաց տարտամս և ի մեղաց փարթամս, մեղուցեալ հոգով Կարապետ հայրապետս եղկելիս, ոչ ինչ ունելով մխիթարութիւն յայսմ աշխարհիս, ո՛չ մարմնաւոր և ո՛չ բարի գործովք, այլ ապաւինելով յողորմութիւնն Քրիստոսի և յամէնառատ

գթութիւնն իւր, հնարս իմացա զսուրբ Աւետարանս ինձ ի մխիթարութիւն ի կեանս և ի հանդերձեայն, բարեխաւա առ նոյն ինքն ի Քրիստոս ի տէրն մեր՝ յոյսն ամենեցուն:

286բ Արդ... յիշեսցիք ի սուրբ և յարժանաւոր յաղաթս ձեր զմեղուցեալ գծողս զԿարապետ, և զծնաւղսն իմ՝ զհայրն իմ զՍիմէոն և զմայրն իմ զՄարիամն, և զեղբայրն իմ զՅովաննէս կրանաւորն, որ տղա հասակաւ փոխեցաւ առ Քրիստոս և բաղում կսկիծ եթող ի կեանս: Եւ առաւել զամենայն բարեաց արժանաւորն՝ զհարեղբայրքն իմ փոխեցեալքն ի Քրիստոս՝ զՈնոփրիոս հայրապետն, և զտէր Տիրատուրն, և զաշխարհական եղբայրն զԱստուածատուրն, և զամենայն արեան մերձաւորս իմ և զերախտաւորսն մեր յիշեցէք ի բարին Քրիստոս, եւ և զմիաբանք սուրբ Կարապետիս զհամարէն եղբայրութիւնքս՝ զհնգետասան կրանաւորքս՝ զԺեբք, և զտղայք, և զսարկաւազունք, և զսպասաւորք, և զգործաւորք սուրբ անապատիս, առ հասարակ, աղաչեմ յիշել ի տէր: Ընդ նոսին և զեղկե[լ]ի գծողս աղաչեմ /// աղ]երանաւք հայցեմ յիշման արժանի առնել զանա[ր]ժանս և խոշորութեանն սղա[լա]նաց անմեղադիր լինել, գի հանապազ վշտանայի ի ցաւոց և յիշաժոց, որ ի գլուխս և յերեսս, և ցաւազնեալ անձամբ և ազտեղացեալ մտօք տագնապէի միշտ, վասն որոյ վստահացա յողորմութիւնն Քրիստոսի և շանացի ե կատարեցի զսալստ իմում կարի, կրկնապատիկ աղաչեմ լի սրտիւ յիշել զանպիտան գծողս և զվերոյգրեալսն ի սմա և ձեզ՝ յիշող[ա]ցդ և մեզ՝ յիշեցելոցս առ հասարակ ողորմեսցի ողորմածն Քրիստոս և ինքն արհնեալ եղիցի յաւիտեանս, ամէն*:

Բ

87բ Փառք փրկչին և յիշատակ անպիտան և մեղուցեալ գրչիս: Տէր աստուած ողորմեա Կարապետի գրոյս գրողի և ծնողաց իմոց և զարմից և յիշողաց զմեզ, ամէն:

Գ

136ա Տէ՛ր աստուած, ողորմեա սորին գրողի անիմաստ Կարապետին և ծնաւղին իւրոյ և զարմին, ամէն:

Դ

221բ Տէ՛ր աստուած, ողորմեա քո մեղաւոր ծառայիս Կարապետի գրոցս գրողի, և ծնողաց իմոց, և ամենայն զարմից, ամէն, և այնոցիկ որ զամէնն ասեն, ամէն:

60

Ա Ի Ծ Տ Ա Ր Ա Ն

Կ. Պօլիս, ՀԱ, 1903, էջ 341

գրիչ՝ Մինաս վայր՝ Տիրիկ, Խուտնայլիւոյ վանք

[Գրեցաւ] ի թվականութեանս Հայոց 29. (1454) ամին, ձեռամբ... գրչի Մինաս երիցուն, ի նահանգիս Տիրիկոյ, ի վանք Խուտնայլիւոյ.

* Գլխավոր հիշատակարանի բովանդակութիւնն իր խոսքերով վերապատմել է Գ. Սրվանձտյանը իր «Թորոս աղբարի» Բ. հատորում (էջ 376): Սրվանձտյանի ժամանակ ձեռագիրը դանդաղ է կրթութեան գյուղի եկեղեցում:

ընդ հովանեաւ սուրբ Լուսաւորչի և սուրբ Աստուածածնի... ի յառաջնորդութեան և ի վերադիտողութեան տէր Յովնանցիսի, և ի հայրապետութեան տեառն Կարապետի, և ի միւս հայրապետութեան Արևելեան կողմանց՝ տեառն Գրիգորի:

61

ԱԻԵՏԱՐԱՆ ԸՍՏ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ

Երևան 9323

գրիչ՝ Սիմէոն վայր՝ Երուսաղէմ

151ա ... Գրեցաւ սուրբ և լուսայիղծ յորդավտակ Աւետարանս ի թվականի Հայոց 29. (1454), թի սուրբ քաղաքս Երուսաղէմ, ընդ հովանեաւ սուրբ Յակովբա, ձեռամբ տառապեալ և յոգնամեղի Սիմէոն բանի սպասատրի, որ մականունն Վարդապետ յորջորջի, ի խնդրոյ սրբութեամբ սնեալ և առաքինութեամբ վարժեալ՝ տեղեակ գոլով հին և նոր պատուիրանացն հոգևոր եղբարս մերոյ Յովնանցի եպիսկոպոսին, որ մականունն Տալի կոչի, որ և ցանկացող եղև այսմ հոգէբուս կտակիս՝ սուրբ Յոհան գլուխ աւետարանիս, թի և խնդրեաց ի մէնջ, և մեք գրեցաք և տվաք ի նա ի վայելումն անձին իւրոյ և յիշատակ մեզ և ծնաւղաց մերոց...:

62

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 2843

գերությունից ազատողներ՝ Աւետիս և Մելիքսեթ

314ա Եւ արդ, ի վերջին ժամանակիս գերեալ եղև սուրբ Աւետարանս ի յանարինաց. եւ մեք հարազատ եղբարքս Աւետիս կրանատր և Մելիքսեթ արեղայս, թոռն պարոն Թաղէոսին, ստացաք զսուրբ Աւետարանս ի հալալ ընչից մերոց, յիշատակ բարի հոգւոց մերոց, և ծնողաց մերոց՝ Թումայի և Իսթերի, և հարեղբարս մերոյ Առաքելի, և որդոյն Խաչատրոյ, և այլ ամենայն ազգականաց մերոց:

Աղաչեմ զձեզ, ո՛վ սուրբ հարք և եղբարք, որք հանդիպիք սմա կարդալով և լսելով, յիշեցէք յազգութս ձեր զիս՝ զԱւետիս կրօնատրս, և զեղբայրն իմ զՄելիքսեթ արեղա, և զծնողքն մեր, և զամենայն արեան մերձատրքն, և ուղիղ մտաւք և լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք:

Այլ և զհամշիրաք եղբայրն մեր զԲարսեղ կրօնատրն, որ առ աստուած փոխեցաւ, և զհոգևոր մայրն զՄըրուաթն:

314բ Այլ և զբարի շառակիղքն պարոն Թաղէոսին՝ զԱննան, և զծնաւղքն իւր՝ զԱսլան-Մելէքն, և զկենակիցն իւր՝ Շամշա-Խաթունն, զպարոն Իւրայէլն՝ զփոխեցեալն ի Քրիստոս, այլ և զպարոն Թումէն, և զծնողքն իւր՝ զԽալիֆէն, և զամենայն արեան մերձատրքն՝ զառաջինքն և զվերջինքս...:

Ընդ նոսին և զտարածամ վախճանեալս ի Քրիստոս՝ զդեռարոյս ծաղիկն՝
 դ՛ոգալիօջն, և զմայրն իւր զՍօլթան-Խաթունն...:
 Թվ. 29. (1454):

63

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

«Քորոս Աղբար» Ա, էջ 320—331, Մալաթիա

հետ. ստացող՝ Կիրակոս

... Յիշեցէք ի Քրիստոս և ի սուրբ մաքուր յաղաթս ձեր զմահդասի
 Կիրակոսն՝ տիաւք մանուկ և մտաւք կատարեալ, որդի մահդասի Պեհնա-
 մին, որ երեստ վերստին կրկին նորոգել և զարդարել զսուրբ Աւետարանս
 յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց՝ մահդասի պարոն Պեհնամին, և Փաշայ-
 Մելիքին՝ հանգուցելոյն ի Քրիստոս, և հարեղբարն պարոն Յովանիսին,
 և հարազատ որդոյն պարոն Դաւթին, և քուերցն իւրոց Խուանդ-Խաթունին,
 Կիրայ-Խաթունին, Մանայ-Խաթունին, Սառայ-Խաթունին, և դեռարուս
 զաւակին իւրոյ Մարիամին, և կողակցին իւրոյ Հոիփսիմէին, և ամենայն
 արեան մերձատրացն, և մեծ հարն իւրոյ պարոն Կիրակոսին, և մեծ
 մարն իւրոյ Կիրայ-Խաթունին...

Եւ սա երեստ զանիրաւ մանոնան, որ չէ մեր սեփական, և էր Աւետա-
 րանս այրեած. և կրկին երեստ նորոգել զսուրբ Աւետարանս. նա Քրիստոս
 որդին աստուծոյ նորոգեսցէ զհոգիս մղտեսի Կիրակոսիս, և զննշեցելոցն
 սորայ՝ զկենդանեացն և զհանգուցելոցն, յիշատակացն և անյիշատա-
 կացն:

Յիշեցէք ի Քրիստոս և զմեծ հայրն իմ զՊատուականն, և զմեծ մայրն
 իմ զՂուսիլու-Մելիքն, և աստուած զձեզ յիշէ, ամէն: Եւ մի՛ ոք իշխեսցէ
 զսուրբ Աւետարանս ծախել կամ աւժտել կամ ասել թէ իմ է. ես մղտեսի
 Կիրակոսս, որդի մղտեսի Պեհնամին, վաղՖ արի իմ ամէն ազդիս վերայ,
 ով որ զայս պատուէրս չկատարէ՝ նա զանէծքն ի յաստուծոյ առնէ և ի
 սուրբ Աւետարանէ: Հնազանդեալքն արհնին յաստուծոյ և ի սուրբ Աւե-
 տարանէս, ամէն և հազար ամէն: Ի յոր տեղ որ կենայ, նա աւագ հինգ-
 շաբթին աւտրն զպատարագն մեր ննշեցելոցն մատուցանեն. և խնամ
 տանաւղքն զարհնութիւն ի սուրբ Աւետարանէս առնուն:

Ի թվին Հայոց 29. (1454), նոյեմբեր ԺԱ. (11), ի փառս աստուծոյ,
 ամէն:

Ոչ ոք չունի իշխանութիւն կամ առնուլ, կամ ծախել, կամ գրաւել,
 կամ սուրբ Ստեփաննոսի դրանէն հանէ. ով որ յանդգնի՝ բանիւ եղիցի:

64

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Մ Ո Ի

Երևան 1130

գրիչ՝ Պետրոս

261բ *Զստացող սորա զվարդապետն Վարդան յիշեցէք ի սրբամատոյց յա-
 ղօթս ձեր, ընդ նմին զբազմայվէր ոգի զՊետրոս զփծուն գրչակս, և աս-*

տուած զձեզ յիշէ, ամէն: Եւ մեք և դուք ի միասին փառս տացուք հօր և որդո և սուրբ հո[գո]յն ա[յ]ժմ և յանդրաւ յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն: Աստուած ողորմի համօրէ[ն] աշխատողացն, ամէն, ամէն*:

65

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Հատենոյ վանք Մ. Տ. Մ.

[Ստացող Ստեփանոս քահանայ] յիշատակ իւրն և ծնողաց իւրոց, հօրն Աստուածատրին և մօրն Մամախարունին, և քուերցն խախարունին, Մուրաբ-խարունին և Շան-Փաշին՝ որք մնացելոցն ի մօրէ, և զկենակիցն իւր զՀայխարուն... յիշատակ հօրն իւրոյ Աստուածատրին, և ծնողաց նորին Կարապետին և Սարսիւնէլիքին, և եղբարցն խաչատրուն և Աւետիսին:

* Մատենադարանի ցուցակում նշում կա այն մասին, որ ձեռագիրն ընդօրինակված է 1454-ին: Ինչ տվյալ է ձեռքի տակ ունեցել տարեթվի որոշողը՝ չգիտենք:

Ա Ի Ծ Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 6683

գրիչ՝ Գրիգոր
վայր՝ Հաղբատ

248ա ... Արդ, դրեցաւ սուրբ Աւետարանս... ձեռամբ մեղսաներկ ոգւոյ՝
 փցուն և անարհեստ գրչի Գրիգորի՝ սոսկ անուամբ միայն արեղաի, ի
 սուրբ և ի հռչակաւոր ուխտս ի Հաղբատ, ընդ հովանեաւ տէրունական
 սուրբ Նշանիս և յայլ սրբութեանցս, ի թվականութեանս Հայոց 27.
 (1455), ի կաթողիկոսութեան տեառն Գրիգորի և յառաջնորդութեան տե-
 248բ հանշահի, ի դառն և ի լինել ժամանակի, յիշխանութեան այլադաւան սե-
 ուի, որ յահէ և յերկեղէ նոցա մաշեալք և հալածական լինէաք փախրս-
 տեայք և մոլորեալք, գերեալք և տատանեալք, ի յառաւել խստութենէ
 հարկապահանջութեան և ի յուրվութենէ գերելոցն և ի շքատրութենէ ըն-
 շից ոչ կարէր օգնել եղբայր եղբօր և ոչ ողորմէր ազգս ազգիս:

Եւ այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն մեղաց մերոց: Եւ ես անար-
 ժանս և տառապեալ ծերունիս Գրիգոր երերուն և տատանեալ շր[ջէի]//
 և այժմ հանդիպեցաք այս հրաշակերտ սուրբ ուխտիս Հաղբատայ, և տէր
 Աստուածատուր եպիսկոպոսս սիրով ընկալաւ զմեղ, զոր աստուած միայն
 բիրապատիկ հատուցանէ վարձս բարեաց հանդերձ միեղէն եղբայրու-
 թեանց միաբանից սուրբ ուխտիս: Եւ ես անարժան ձեռօք, մեղուցեալ
 հոգւով, խաւարեալ մտաւք, անարհեստ գրչօք, լրբենի դիմօք ձեռնարկեցի
 ի սուրբ Աւետարանս անարժանութեամբ:

249ա Արդ, յերեսս անգեալ աղաչեմ զսրբութիւն ձեր մի հարեանցի//* Լսել
 և զանց առնել:

Այլ ես խոստովանիմ ի ձեռն գրոյս զբիրս բիրուց յանցանաց իմոց,
 զի անարժանութեամբ մերձեցայ ի սուրբ Աւետարանս, և դուք իշխանու-
 թեամբ սուրբ կարգի ձեր թողութիւն արարէք ամենայն մեղաց իմոց, և
 սղալանաց, և խոշորութեան, և անարհեստի գրիս անմեղադիր լերուք, զի
 կար իմ և զժամանակս զայս երեր:

Դարձեալ աղաչեմ յիշել ի տէր զուսուցիչսն և զսուցիչսն և զծ[ն]օղսն
 իմ՝ զհանգուցեալսն ի Քրիստոս, և զկեանդանի եղբայրս իմ ըստ հո[գւոյ]//
 քաշ քարտուղարն՝ ծնօղօք և ամենայն զարմօք յիշեցէք ի Քրիստոս:

Յիշեցէք յաղաւթս և ուղիղ մտաւք աստուած-ողորմի ասացէք ստա-

* Մի տող մնացել է նորոգման ժամանակ փակցված թղթի տակ:

ցաւդի սորա ծերունի հօրն Ամիրբէկին, ծնաւդաց և ամհնայն արեան մեր-
 ձաւորաց նորա, կենակցի նորա էլխարունին, ծնաւդաց և նախնեաց նո-
 րին, և ղաւակաց սոցա Զուլալ-Խաթունին և Սաղաղին, որոյ ազաւթիւք
 ձեր ընդ երկայն աւուր արասցէ աստուած զսոսայ և յետ աստեացս՝ ղերկ-
 նից արքայութիւնն պարդեացէ հանդերձ [ծնաւ]դաւք և ամհնայն աղզա-
 249ա կա||[[նաւք]]//

Եւ որք կարդայք կամ արհնակէք սրտի մտաւք՝ յիշեցէք յաղաւթս
 զԱմիրբէկն և զէլխարունն, զի վասն փափաքանաց ողորմութեանն աս-
 տուծոյ փարեցան զսուրբ Աւետարանաւ, և յուսալով ի սայ աղօթիւք յիշո-
 ղացդ առնուցուն ի տեառնէ ղփափաքելին իւրեանց՝ զկեանսն յաւիտենա-
 կանս, որ է Քրիստոս, որպէս ասաց՝ Որ հաւատայ յիս, թէպէտ և մեռանի՝
 կեցցէ, և նմա փառք յաւիտեանս, ամէն:

վայր՝ Մցի գյուղ (Սիւնիք)

260ա ... Որոյ ցանկացող եղեալ երջանիկ և բարեմիտ տանուէրն Մանկ-
 տաւազն՝ և ստացաւ զանառիկ փարթաւութիւնս և զգանձս անկողոպտելի
 զաստուածաբան Աւետարանս յիշատակ բարի հոգւոյ իւրոյ և բարեխօս
 առ Քրիստոս աստուածն իւր, և ծնօղաց իւրոց Մարտիրոսին և Գօհա-
 ռին..., և ծաղկեալ որդւոցն իւր՝ որ տարածամ կենօք փոխեցան ի Քրիս-
 տոս՝ Բերամբն, Մարտիրոսին, Թումային, և միւս Մարտիրոսին, և Մու-
 րադին, և հարազատ եղբօրն Թումային՝ փոխեցելոյն ի Քրիստոս, լի բե-
 րանով աստուած-ողորմի ասացէք: Եւ զգատերսն իւր զՋամալն և զՔա-
 րամ, և զՅակոբ, և զմայր աղայոցս զՂիշախ [և զմայրն իւր զՂամաթն]
 յիշեցէք ի Քրիստոս: Եւ զեղբորորդին իւր զՍտեփաննոսն՝ զփոխեցեալն ի
 Քրիստոս, և զկենակիցն իւր՝ զԴուիթար, որ աւշնական եղև ի զին Աւե-
 տարանիս յիշեցէք ի Քրիստոս. և զտղայօ անցին՝ զՍարգիս և զՍաղաղայ,
 զԴանէլ և զՇատարե, զՍահակ և զՄարտիրոս, զՅովաւնէս և զմիւս Մար-
 տիրոս, և զՄկրաիշ. և զքորք սոցա՝ զԱղբրաց, զԱւագտիկին, զԽօնձայ,
 ամհնեքեան սոքա տարածամ կենօք փոխեցան ի Քրիստոս, յիշեցէք. և
 զեզբօր դուստր Մանկտաւազին՝ զՀայոց յիշեցէք ի Քրիստոս, և զքոյրն
 զԱղուք, և զԹամամ, և զՇնորհուր, և զհօրեղբայրն՝ զՅովանէսն, և զոր-
 դիքն իւր զԴանէլ, զՄուսէս և զՆերսէս <և զորդիքն իւր> և զդուստրն իւր
 զԳոգումէտ, ու զՄելիքէս, և զՅովանէսն, և զՅակոբ, զՅովս[էփ], զՏիրա-
 տուր, և զՇատարե, և զԳօհար, և Թաշէ, և զԽանդուա, և զՎարդիսաթունն
 յիշեցէք ի Քրիստոս, և զՄամխաթունն յիշեցէք ի Քրիստոս, և զՎարդան
 յիշեցէք ի Քրիստոս, և զՆազիկ յիշեցէք, և զՇահապ յիշեցէք ի Քրիստոս,
 և իւր արեան մերձաւորսն:

Եւ արդ գնեցաւ* սուրբ Աւետարանս յիշատակ Մանկտաւագին ի թվին Հայոց Զ. և Դ. (1455) ամին, և ետ վկայութեամբ ի ձեռն Ղազար քահանային ի Մցի գեօղն, ի վայելումն անձին իւրոյ, զի նորընծայ էր ի յաստիճան քահանայութեան. և մի ոք իշխեսցէ հեռացուցանել զԱւետարանս ի տէր Ղազարէն: Յիշեցէք ի Քրիստոս և զհայր տէր Ղազարին՝ զըռէս Մանկտաւագ: Եւ դուք յիշողքդ և մեք յիշեցեալքս՝ մասն բարեաց ընկալցուք ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ, որ է արհնեալ յաւիտեանս, ամէն:

68

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիւղ. նօտ. 179--180, Բաբերդ՝ ի գիւղն Քարավարակ

ա

գրիչ՝ Մովսէս
վայր՝ Բասենոյ գաւառ,
Սպիտակ վանք

... Գրեցաւ տառս աստուածայինս և տիեզերաքարոզ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ անարժան արեղայի Մովսէսի՝ փցուն և անարհեստ գրչի, ի թուականիս Հայոց ԶԴ. (1455): Ետ օրինակել տէր Մարտիրոսն ի յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց՝ հօրն Մելիսէդիւն և մօրն Գումար-Խաթունին**:

Արդ, եղև զրաւ սուրբ Աւետարանիս ի գաւառս Բասենոյ, ի յերկնահանգէտ և ի գերահուշակ սուրբ ուխտս որ կոչի Սպիտակ վանք, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և կենսատու սուրբ Նշանիս, ի կաթուղիկոսութեան Հայոց տեառն Գրիգորի, և յեպիսկոպոսութեան տէր Յուսկանն, և հայրապետութիւն Մելիսէք քահանային...: Այլ և կրկին աղաչեմ զձեզ մի մեղադրէք մեզ, զի ժամանակն դառն էր և ոչ եղև իմ սրտով գիր, զի ի տնտեստունն գրեցի, ի մէջ միաբանիցն. և այս է միաբանքս՝ տէր Յոնանէս, և Բ. (Չ) Առաքելն, և Կիրակոս, և ԺԲ. (12) սարկաւագ և գործաւոր: Եւ այնչափ ասել և լսել և կարդալ և պաշտել կայր, որ զամենն ոչ կարեմ գրել:

Բ

Ոմն հեա. ստացող

Արդ, աղաչեմ զձեզ... յիշեսցիք ի սուրբ յաղօթս ձեր զպարոն Յակոբ՝ մելիքս Բասենոյ գաւառիս, որ է հայր որբոց և դատաւոր այրեաց, տայ զհաց քաղցելոց և զշուր ծարաւելոց և լնու զամէնայն պէտս կարօտելոց,

* Հրատարակիչ Ի. Մարգարայնը ուղղում է «գրեցաւ»: Այդ սրբագրութեան կարիքը չի գրացվում:

** Ղ. Փիւղղալեմյանը ձեռագիրն անձամբ չի տեսել և հիշատակարանը մեջ է բերել Արսեն վրդ. Թոխմախյանի ընդօրինակութեամբ: Վերջինս ձեռագրերի վերծանութեան գործում վարժ չլինելով, այս պարբերութեանը կցում է ամենայն հավանականութեամբ հետսամուտ հետևյալ տողերը. «Տէր Մարգարէն որ եղեալ է ի դուռն սուրբ Ստեփաննոսին, ի դեաւղս որ կոչի Նորք»: Փիւղղալեմյանը ևս, հրատարակելով հիշատակարանը, կասկած է հայտնում այդ նախադասութեան հավաստիութեան մասին:

հոգով հեղ և բարուքն խոնարհ, ի դառն ժամանակիս պարզեհալ ի յաստուծոյ, իբրև զվարդ փթթեալ ի մէջ ձմերայնի: Տէր աստուած պահեսցէ զսա անփորձ և անսասան յերկար ամօք, բազմաց ժամանակօք, և յետ աստեացս ելանելոյ դասակից և պսակակից առնէ սրբոյն Աբրահամու՝ հիւրասէր և աղքատասէր ծառային աստուծոյ...: Յիշեսցիք ի սուրբ յաղօթս ձեր զպարոն Յակոբս, և զհայր իւր զԱրև, և զմայր իւր զՔամամ-Խաթուն...*:

69

ՀՈՒԾՈՒՄՆ ԾՆՆԴՈՑ ԳՐՈՑ, ԳՐԻԳՈՐԻ ԽԱԹԵՅԻՈՅ

ՆՐԱՆԱՊԷՄ 1622

գրիչ՝ Յակոբ

Գրիչն է Յակոբ, որ սկսել է գրել ի վանքն Յուսկան որդոյ, ի վանքս Արգելանաց, յորում առաջնորդ էր Ներսէս վարդապետն, որ վանքն շինեաց, ապա շարունակել՝ ի Կողբ ի Լուսաւորչի վանք և Սուքիասանք, որոյ առաջնորդ էր Թաթար տանուտէր և եղբայր նորա Փասիլ. յետոյ՝ էջմիածին՝ յաւուրս Կիրակոս կաթողիկոսի, ապա յԱրտագ գաւառ, ի գիւղն Մակու, ի վանքս սուրբ Աստուածածնին ՊՂԸ — ՋԴ. (1449—1455) քվականներին...**:

70

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիբղ. Նօս. 182, Բաղէշ՝ Փարխանդ դյուղի եկեղեցի

վայր՝ Խլաք

Գրեցաւ Աւետարանս ի Խլաք քաղաքի, ընդ հովանեաւ ԺԱ. (11) խորանացն, և Գէորգայ զօրավարին, և խնդրակատար Աստուածածնի, և սուրբ վարդանին, ՋԳ. (1455) թվ., ի հայրապետութեան տեառն Դրիգորի էջմիածնի կաթողիկոսի***:

71

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիբղ. Նօս. 177, Նշխարք, էջ 173—174, Բաղէշ՝ ի Կսրմբակ եկեղեցի

գրիչ՝ Դաւիթ

վայր՝ Արճէշ

... [Յիշեսցէք] սրբասնեալ քահանայն տէր Խաչատուր և բարեսնունդ մաքրամիտ որդին իւր տէր Դաւիթ, որ նարընծայ էր ի յաստիճան քահա-

* Արժեքավոր այս հիշատակարանի զբուծյան ժամանակը անորոշ է: Հրատարակիչը հայանում է միայն, որ այն զբված է եղել Վանդ, այլ որով, թիւ չունէրս:

** Ընդգծված բառերը Մ. Տեր-Մովսիսյանինն են, որը ժամանակ չունենալով լրիվ ընդօրինակելու՝ խիռա համառոտել է հիշատակարանը:

*** Փիբղալեմյանն անձամբ չի տեսել ձեռագիրը, այլ մեջ է բերել հիշատակարանի բովանդակութեան Արսեն վրդ. Թոխմախյանի կատարած համառոտ վերաշարադրանքը:

նայութեան, ձեռնարկեալ գրեաց զսուրբ Աւետարանս, որ և ի սոյն ամի վերափոխեալ առ Քրիստոս, և եթող զանկողոպտելի գանձս յիշատակ բարի հոգւոյ իւրոյ և բարեմիտ ծնողին իւրոյ խաչատուր քահանային և Շամամ տիկնոջ...:

Եւ արդ, ես՝ յետինս ի կարգաւորաց ... Դաւիթ սուտանուն քահանայ՝ շնորհիւ տեառն սկսայ և ողորմութեամբ նորին կատարեցի զտէրունեան սուրբ Աւետարանս ի թուականիս Հայոց Մեծաց ՁԳ. (1455) ամին, ի քաղաքիս Արեւել կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարիս Գէորգեայ զօրավարին, ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի մեծ աթոռոյն էջմիածնի:

Աստուած-ողորմի ասացէք ստացողի այս մարգարտաշար կտակի խաչատուր քահանայի, և ծնողաց իւրոց Յոնանիսի և Ոսկւոյն, այլ և հոգևոր մօրն իւրոյ Սառին, և մեծ պապերուն՝ խաւջայ Մուսեհին և պարոն Ստեփանոսին, և վարպետաց իւրոց՝ Մարգարայ վարդապետին և էթաւենեց տէր Վարդանին, ամէն: Եւ ինձ՝ անարժան գրչի Դաւիթ քահանայի, և ուսուցչին իմոյ Յովանէս քահանայի, և մարմնաւոր ծնողաց իմոց՝ հօր իմոյ խաչատուր քահանայի և մօր իմոյ Շամամին՝ գնացելոյն առ Քրիստոս...:

Եւ ես խաչատուր քահանայ՝ ետու զսուրբ Աւետարանս յիշատակ հոգւոյ իմոյ ի գուռն սուրբ Կիրակոսի ի Բաղէշ քաղաքի, ընդ իշխանութեամբ Մարգաւենեց Կիրակոս քահանայի, որ հոգւոյ որդի է մեզ...:

72

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիւրղ. Նօտ. 182, Մուշ՝ Ղազարու վանք

գրիչ՝ Յովնանէս
վայր՝ Արեւել

Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ Յովնանէս քահանայի, ի ՁԳ (1455) ամին, ի հայրապետութեան տէր Գրիգորի, ի յերկիրս Քաշբերունի, ի քաղաքիս Արեւել կոչեցեալ, ի դուռն սուրբ տաճարիս Գէորգեայ, ի թաւաւորութեան թուրքաց Ջեանշանի և քրդաց ամիր Շամշադէի*:

73

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիւրղ. Նօտ. 180—181, Մշոյ Խաս դյուղի եկեղեցի

վայր՝ Արեւել

... Արդ, յանկ եղեալ Աւետարանս ի թուիս Հայոց ՁԳ. (1455), ի գաւառիս Քաշբերանոյ, ի քաղաքն որ կոչի Արեւել, ընդ հովանեաւ սուրբ Գրիգորի:

* Փիւրղալեմյանը ձեռքի տակ ունեցել է միայն հիշատակարանի բովանդակութեան համառոտ շարադրանքը՝ կատարված Արսեն վրդ. Թոթմախյանի կողմից:

74

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիբղ. Նշխարք, էջ 174—175, Նօս. 177—178,
Բաղէշ՝ Ամբղօլու վանք

գրչի՝ Պօղոս
վայր՝ Բաղէշ, Ամբղօլու վանք

... Ուստի և տեսեալ սորա անճառ փրկագործութեան խորհուրդ ոմն ի լուսածնեալ զարմից անուն պարոն Ամիր-Գօլ: Եւ ետ դրել զսա մեծաւ փափագամար և յօժար կամօք՝ հրամանաւ քաջ ըարժնուոյս մերոյ Ղազարոյ, ի ստոյգ և յընտիր օրինակէ, յիշատակ հոգւոյ իւրոյ, և ծնողացն իւրոց՝ հօրն Ամիր-Հասանին և մօրն Թավրէզ-Մելիֆին, և եղբարցն իւրոց պարոն Թանաղնին, պարոն Ապտուլ-Քարամին, պարոն Կարապետին, պարոն Մկրտչին, և քրւերցն Շիրին-Խաթունին, Շադուն, Ամիրմելիֆին, և ամենայն ազգատոհմացն իւրոց...: ԶԱմիր-Գօլն, և զկողակիցն իւր զՍլիֆան-Խաթուն, և զծաղկեալ զաւակս իւր զպարոն Գորգն, և զդստերքն զԹարէզ-Մելիֆն և զԳօզալ-Խաթուն... (յիշեցէք):

Եւ զանպիտան գրչակս զՊօղոս աբեղայ, և զհոգևոր հայր և ղուսուցիչ իմ զՂազար ըարժնապետն, որ բաղում աշխատութեամբ և շարշարանօք սնոյց և հասոյց զմեզ ի կարգս քահանայութեան...: Նաև զծնողքն իւր՝ զհայրն զԱստուածատուրն և զմայրն զԱմէն-Տիկիեն, և զեղբարքն զՊօղոս և զԲաղդասարն՝ հանգուցեալսն ի Քրիստոս...:

Եւ զիս՝ զանհաւասարս ի կարգս կրօնատրաց, ...նաև զմարմնաւոր ծնողքն իմ՝ զհայրն իմ զՄխիթարն և [զմայր իմ] զՍիրմայ, և զեղբարքն իմ զԿիրակոս, և զՄարտիրոս, և զխօճայ Յակոբն...:

Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի վանքս Բաղիշոյ, որ Ամիրգօլ վերածայնի, ընդ հովանեաւ սուրբ Յովհաննու Կարապետին և սուրբ Սիոնի, ի թուականութեանս Հայոց [ՁԴ]. (1455):

75

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիբղ. Նօս. 182, Մշոյ Առաքելոց վանք

գրչի՝ Դաւիթ
վայր՝ Բաղէշ

Դաւիթ գրիչ յանձն առի գրել զսուրբ գիրքս ի դառն ժամանակիս, զոր կանք ի վշտի...: Եւ գրեցաւ սա ընդ հովանեաւ սուրբ Կիրակոսին և սուրբ Ուղիտային, ի քաղաքս Բաղէշ, ի թուականիս Հայոց ՁԴ. (1455) յիշատակ Սարգիս կրօնատրին*:

* Հիշատակարանի ըովանդակութեան համառոտ վերապատմութեանը Փիբղալեմյանն ստացել է Աբսեն վրդ. Թոխմախյանից:

Ա Ի Ծ Ա Տ Ա Ր Ա Ն

«Քորոս Աղբար», Բ., էջ 387—388, Արղնի բարձր.
Աստուածածնի վանք, 66

վայր՝ Բագենից վանք

Գրեալ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի և նորաշէն սուրբ էջմիածնի, որ անուամբ Բագենից վանք յորջորջի, ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի ընդհանուր Հայոց կաթողիկոսի, և յաթոռակալութեան մերոյս վիճակին՝ պարծանք պարծանաց կաթողիկէ եկեղեցւոյ սուրբ Խաչին Աղթամարայ տէր Զաքարիայի Հայոց կաթողիկոսի, ի թագաւորութեան Ջեանշահի որդւոյ Ղարա-Յուսուֆի, ի թուականիս մերում ՋԴ. (1455), յորում ժամանակի յոյժ ճշտիւ հարկապահանջութեամբ տառապի ազգս Հայոց:

Մ Ա Ս Ն Ծ Ա Ծ Ո Յ Ի

Յրևան 9216

գրիչ՝ Հայրապետ
վայր՝ Աղթամար

12 ա ... Եւ արդ, ես անպտուղս ի բարեաց... Հայրապետ արեղայ... բազում և մեծ աշխատութեամբ հասուցի զսա յաւարտումն յաստուածաբնակ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ ամենայաղթ սուրբ Խաչիս և սուրբ Նշանիս, ի թուականութեանս Հայոց Ջ. Ե Դ. (1455), ի հայրապետութեան տեառն Զաքարիայի, ի դառն և ի վրշտալից ժամանակիս, յորում խիստ ի նեղութեան և ի շար ծառայութեան կամք ազգին նետողաց, զի յոյժ կեղեն և կեղեքեն զազգս քրիստոնէից:

... Քրիստոս աստուած, որ տէրն է փառաց և տուող ողորմութեանց. տացէ զիւր անրաւ բարութիւնն և զառատ ողորմութիւնն ամենայն աշխարհի, ևս առաւել ստացողի սուրբ տառիս՝ երկու հարազատացն՝ Ստեփանոս և Աբրահամ կրօնաւորացն, և ծնողաց նոցին Դաթիկ և Մարթայիկն, և եղբարցն՝ Յովսէփիկն և Հեռապետիկն և Յակոբիկն և Մելիսեդեկ կրանաւորին...:

12 բ Դարձեալ և մեղապարտ Հայրապետ գծագրող սորա՝ զաղէտս տարակուսանաց իմոց առաջի մատուցեալ աղա||չեմ... յիշեսջիք ե զիմ անարժանութիւնս... նաև զընտրեալ փիլիսոփայն զՄիլեասենց Թումայն՝ զքեռին իմ, որ զգիրքս զայս ի ծննդենէն մինչ ի ծառայարդարն նա է գծագրեալ և յայսմ ամի դառն կրսկծանաւք մարմնոյն փոխեցաւ առ Քրիստոս: Վասն որոյ յերես անգեալ աղաչեմ զսրբութիւնդ ձեր՝ բոլոր սրտիւ և ուղիղ մտօք աստուած-ողորմի ասացէք Միլեասենց Թումիկն, և ծնաւդաց նորին Սիմէոնի և Արղուն-Մելիֆիկն, և ծնաւդացն իմոց՝ Խաչատրուն և Ոսկիտիկէն, և եղբարն իմոյ Յոնանիսիկն, և զաւակին իւրոյ Մուրատ սարկա-

լագին, և քեներն իմոյ վարդ-տաքունին, և զայնոսիկ որք երախտաւորք եղեն ի պէտս մարմնաւոր և հոգևոր պիտոյից...:

78

Ճ Ա Ռ Ը Ն Տ Ի Ր

Երևան 4682

գրիչ՝ Հայրապետ

26բ Սուրբ աստուածածնի բարեխաւոյթեամբ Քրիստոս աստուած անճառ պարզևաց քոց արժանի արա զբարեպաշտ տանուտէրն զՅոնանէս, և զծնաւղքն իւր՝ զՅախրադին և զԱրմէլիֆ, և զկենակիցն իւր՝ զՄսրմելիֆ, և զնորարողբոշ զաւակսն իւր՝ զէգղիներաշխն, զԽուգաբաշխն և զԱղուաշայ, և քրեւրքն իւր Շանփաշայ և զԱլամշայ և զԲեկին, և զորդին իւր զՄիրանշէն, և զծնաւքն իւր*, և զամենայն արեան մերձաւորսն իւր՝ զկենդանիսն և զհանգուցեալսն:

Ընդ նոսին և ինձ ողորմեա, տէ՛ր Յիսուա, Հայրապետ** տրոհեալ մեղաւք հոգոյս, և իմ ծնաւղացն Խաչատրուն և Ոսկիտիկնէն, և հոչակաւոր և երախտաւոր քեռոյն իմոյ Մինասէնց Թումայ աբեղային, և այլ ամենայն ազգականացն մերոց, կարդացողացն և լսողացդ, և քեղ փառք յաւ[իտեան]:

79

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 5459

գրիչ՝ Իսրայէլ վայր՝ Մոկիֆ, Փասավանֆ գիւղ

349բ ... Ուտի տեսեալ զսորայս անճառ փրկագործութեան խորհուրդ ոմն պատուական և հարկևոր եղբարք Յովաննէս քահանայ և Յոնանէս տանուտէրն՝ ի վաղուց հետէ ցանկացան այսմ աստուածախաւս սուրբ Աւետարանիս: Եւ ետուն զրել զսայ յիշատակ հոգւոց իւրոց և ծնաւղացն, հօրն իւրեանց Մեծատրոյն, և մօրն իւրեանց Ջրհանին, և պապուն Աբրահամին, և կնոջն Արֆայի, և զաւակաց նոցա Գրիգորին, և Աստուածատրոյն, և Սարգսին, և դստերացն՝ Արդունին և Բաղդատին, և սոցին պապուն՝ Գրիգորի, և կնոջն Մէլէֆին, ամէն: Եւ որք յիշեն զսոքայ լի սրտիւ և բոլոր հաւատով և աստուած յիշողացդ ողորմեսցի, ամէն:

350ա Այլ և զհարկևոր կանայք սոցայ՝ Շար-Մէլէֆին և Ուալուն-Մէլէֆին, և զաւակաց սոցա Իսիբէկին՝ փոխեցելոյն առ Քրիստոս, և դեռարոյս զաւակին Թովմային պահեսցէ մինչև ի խորին ծերութիւնն, Մարտիրոսին, Աբրահամին, և Սարգսին, և Վարդաշախին, Հագրավարդին, և Ալամին, և հարքրեւրն Բաղդատին:

* Լրացման համար տեղ է թողնված:
** Նախորդ հիշատակարանի զբիշն է, նշանավոր գրիչ Թումա Մինասեցի քեռորդին, այդ իսկ պատճառով տեղադրում ենք նրան առընթեք՝ 1455-ի թվաշարքում:

Արդ, դրեցաւ սա յարքունական երկիրս Մովսց, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և սուրբ Գրիգորիս Հայոց լուսաւորչիս, որք աստ կան, և մասունք սրբոց Վարդանանցն, ի զեղս որ Փասայվանք կոչի, ձեռամբ անարհեստ /// Իսրայէլ սուտանուն քահանայի, ի թըւաբերութեանս Հայոց 27. (1455), ի խնդրոյ պատուական և իմաստուն տանուտորոջն Յոհաննիսի և բարեսէր քահանային Յովանիսի: Քանզի յոյժ փափաքանօք ետունք զրել զսուրբ Աւետարանս յիշատակ հոգւոց իւրոց և ծնաւոց և ամենայն արեան մերձաւորացն, այլ և ի վայելումն անձին Յովանէս քահանային, և դեռաբոյս զաւակին Թովմային, և եղբարն Յոհաննէսի, և զաւակաց նորա Մարտիրոսին, և Աբրահամին, և Սարգսին: Դարձեալ կրկին աղաչեմ /// եկ]եղեցոյ, [որ հանդի]պիք սմա կար[դալո]վ կամ տեսանելով, կամ արինակելով յիշեսչիք ի յաղաւթս ձեր զպատուական տանուտէրն զՅոհաննէս, և զՅովանէս քահանայն, և զծնաւոք սոցա, և զամենայն արեան մերձաւորքն, և զԴաւիթն:

Արդ, կրկին անկեալ աղաչեմ և յիշատակեմ զպարոն Յոհաննէս, և զկողակիցն իւր Շարմէլէք, և զորդիքն՝ զՄարտիրոս, և զԱբրահամ, և զՍարգիս, զՅովանէս քահանայն, և կնոջն Ուսլոյին, և տղայոցն Թովմային /// բոյսին, և ջրւորն Զուհարին և Իսիբէկին, որ փոխեցաւ առ Քրիստոս:

Արգ, դրեցաւ սա ի հայրապետութեանն տէր Զաֆարիայ Աղթամարցոյ և ի թագաւորութեանն Զրխանշայ զանին:

Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս աստուած զԳրիկն անյիշատակ, և ըզկողակիցն իւր զՄարթայ, և զորդին իւր զՆորշան, ամէն: Եւ աստուած կարդացողացդ և յիշողացդ և լսողացդ ողորմեսցի, ամէն, և ինձ եղկելոյս և ծնօղաց իմոց և ամենայն երախտաւորացն, ամէն:

80

Ա Ի Ծ Ա Տ Ա Ր Ա Ն

Փիբղ. Նօտ. 181, Վան՝ ս. Վարդան եկեղեցի

զրիչ՝ Յոհաննէս
վայր՝ Գամաղիէլի վանք

... Արդ, կատարեցաւ աստուածախօս Աւետարանս ձեռամբ Յոհաննէս բանախնդրի, ի խնդրոյ նորաբողոք քահանային տէր Փիլիպպոսի, ... ի վանքս որ Գամաղիէլ կոչի, ընդ հովանեաւ առաքելոյս Գամաղիէլի և այլ սրբոցս, որ աստ կան, ի յառաջնորդութիւն վանացս Յոհաննէս վարդապետի և Դաւիթ եպիսկոպոսի, և այլ կրօնաւորացս՝ Յոհաննէսի, և միւս Յոհաննէսի, Միսիբարին, և Յովանէսի, և մահաասու Սարգսին, և միւս Սարգսին, Ղազարին, Կարապետին, և Յոհաննէսի, որ յայսմ ամի առաջնորդ կարգեցաւ վանուցս:

Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուաբերութեանս Հայոց 27. (1455), ի դռն և ի նեղ ժամանակիս, ի ղանութեան ամիրդայ Զինանշին, և ի մեր քուրդ ամիրիս՝ ամիրդայ Ղասրմիս, զոր տէր աստուած անյաղթելի պահեսցէ զսա և քաղցրացուցէ զսիրտ սորա ընդդէմ քրիստոնէիցս, ամէն:

81

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Սերասարա ս. նշան 28. ՀԱ, 1928, սյուն. 132

գրիչ՝ Կարապետ
վայր՝ Ասպաւերուկ գիւղ

340 ... Արդ, գրեցաւ սուրբ... Աւետարանս ի թուականին ԶԴ. (1455),
ձեռամբ իմով՝ անարժան և մեղսաթաւալ փանաքի և անարհեստ գրչի
Կարապետի, որ անուն բարի ունիմ և գործ խաւարի...:

Արդ, յերեսս անկեալ ազաչեմ մանաւանդ զդասս քահանայից, որք
ընթեռնոյք զսուրբ Աւետարանս, ի մեղսաքաւիչ և ի սուրբ աղաւթս ձեր (յի-
շեցէք) զստացող սորին՝ զարհնութեանց արժանաւորն և զարժանին՝ զհա-
ւատարիմ և զհամեստ տիկինն զԴիլիան, որ ստացաւ զսուրբ Աւետարանս
ի հալալ ընչից իւրոց յիշատակ հողոյ իւրոյ, և առն իւրում պարոն Պա-
պին, և հարն Առաջ պարոնին, և զաւակացն իւրոց՝ փոխեցելոցն ի Քրիս-
տոս, և Տարմանին, և մարն Շամբ-Խաթունին, և հարն պարոն Պա-
պին, և այլն ամենայն արեան մերձաւորացն՝ կենդանեացն և նշեցելոցն:
Եւ ետ յիշատակ ի գեղս որ կոչի Ասպաւերուկ, ի դուռն սուրբ եկեղեցոյս,
որ յանուն Ամենափրկչին, և սրբոյն Ստեփանոսի, և սրբոյն Սարգսի
զաւրավարին, և սուրբ Յակոբին...:

82

Մ Ա Շ Տ Ո Յ Ե Ի Գ Ա Ն Ձ Ա Ր Ա Ն

Վիեն. 133, Տաշ. ցուց. էջ 423

գրիչ՝ Սարգիս
վայր՝ Պառուագրակ

ա

270բ— ... Արդ, գրեցաւ սա ի թվականութեանս Հայոց ԹՃԴ. (1455) սուրբ
271բ եւ տիեզերալոյս համապիտան գրկունքս որ կոչի Մաշթոց, ի յանապա-
տիս որ կոչի Պառուագրակ, ի դուռն սուրբ Կարապետիս եւ այլ բազմա-
հաւաք սրբոցս որք աստ կան ժողովեալ: Եւ յառաջնորդութեան անապա-
տիս շնորհալի եւ պատուական կրանաւորին՝ տէր Կարապետ հայրապե-
տին եւ այլ միաբան հոգեւոր եղբարց՝ տէր Մկրտչի եւ տէր Ալէքսիանոսի
եւ այլոցս հաւասար՝ մեծի եւ փոքու:

Արդ, ստացաւ զսա բարեմիտ... տեսականան եւ գործականան [տէր
Վարդան քահանայի, եւ հարն Առաքելին, եւ մարն Խիկարին, եւ հա-
մեստ տիկնոջն Վարդենին եւ ծնողացն]:

Արդ, ես՝ ողորմելի, ի սատանայէ խոցած եւ մեղաւք լըցած, ազգի
ազգի օպեղանացս եւ զանարժանս ի գրչաց զՍարգիսս յիշեսչիք յաղաւթս
ձեր: Եւ վասն անբարի եւ գառն ժամանակիս յորում եմք՝ չէ կարողու-
թիւն պատմել կամ ընդ գրով արկանել...:

* Փակագծերի մեջ առնված հատվածն ավելացված է հետո՝ զատարկ թողնված տե-
ղում:

Ընդ նմին յիշեսցիք եւ զանարժան գրիչս եւ զծնաւղսն մեր եւ զամե-
նայն արեան մերձաւորս եւ մեղաց թողութիւն ինձ գրեցէք...

Բ

ՏՕԲ Ո՛վ եզրայրք, մի մեղադրէք, գիտենայք, որ այլ չի կայր ի յողբէս,
վասն այնոր համար կիսակատար մնաց, եւ այլ արինակի ճար չկայր,
քանզի յանճարակ տեղի էի:

83

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիրղ. Նօտ. 179, Բաբերգ՝ ս. Հրեշտակապետ եկեղեցի

գրիչ՝ Աւետիփ

վայր՝ ի գաւառս Խախուայ եւ Թորքումայ

Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուիս Հայոց ՋԴ. (1455), ի գաւառս Խա-
խուայ եւ Թորքումայ, ի վասն որ կոչի Ագրգի*, ...ընդ հովանեաւ սուրբ Աս-
տուածածին՝ լուսազարդ տաճարին, և ... ձեռամբ անարհեստ գրչի Աւե-
տիփ արեղայի:

84

Ս Ա Ղ Մ Ո Ս Ա Ր Ա Ն

ՍԾՎ 27 (149), հա. Ա. 139—190

գրիչ՝ Յակոբ

վայր՝ Տրապիզոն

259ա ... Գրեցաւ Սաղմոսարանս այս ի թվին ԹՃԴ. (1455) ամի, և աւարտեցաւ
փետրուարի մին, ձեռամբ ապիկար գրչի Յակոբ սուտանուն արեղի: Եւ
եղի զսա ի հռչակաւոր մենաստանս Տրապիզոնու, որ կոչի Վերի Աս-
տուածածին, յիշատակ ինձ և ծնաւղաց իմոց և եղբարցն իմոց, և այլ
ամենայն մերձաւորաց իմոց:

Արդ, աղաչեմ զձեզ, ո՛վ սուրբ ընթերցողք, որք հանդիպիք սմա կար-
դալով և կամ արինակելով, յիշեցէք զգծող սորա զսուտանուն արեղաս
զՅակոբս, զի վասն այս յուսոյս գրեցի և եզի յիշատակ ինձ և ծնաւղաց
իմոց...:

Ո՛վ սուրբ եղբարք, խոշորութեան և սխալանացս անմեղադրելի լե-
րուք, զի կար մեր այս շափ էր: Նաև զպատուելի եղբայրն իմ՝ զվերատե-
սուչ քաղաքիս՝ զառաքինասէր և զճգնազգեսաց զտէր Յոհաննէս եպիս-
կոպոսն, և զայլ միեղէն զսրբասնեալ կրանաւորքս՝ զԱռաքել արեղան,
և զՄարէնս արեղան, և զՄերուն արեղան, և զԱւետիփ արեղան. ընդ նմին
և զմանկի կրանաւորքս զԱստուածատուր արեղան և Աւետիփ արեղան՝
զծաղկողս սորայ (յիշեցէք):

* Եղծված է եղել. «Ագրգի» ընթերցվածքը թեական է:

85

Գ Ա Ն Չ Ա Ր Ա Ն

Ն. Ջուղա, 313, Մ.Տ.Մ.

գրիչ՝ Խաչատուր
վայր՝ Կաֆայ

3ա Աւախ հարիւր հազար բերան,
Չիրախն էառ զմեծըն Կաֆան
Խերն հարիւր հայոց թուական
Եւ շորս թիւն է լրման|||*

86

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

ՍՅՂ հա. Ա. 23, էջ 58-59

գրիչ՝ Թաղէոս
վայր՝ մերձ Ի Երուսաղէմ

475 Յամի իննհարիւրերորդի և չորրորդի թուականիս հայկազեան տումարի (1455) աւարտագործեալ եղև աստուածախաւա և կենսատու սուրբ Աւտարանս...

Բայց արդ, գրեցաւ սա ձեռամբ յոգնամեղ և սուտանուն երիցուն և անարհեստ գրչի Թաղէոս սուտանուն սարկաւագի, ի լաւ և ընտիր աւրինակէ, ի սահմանս սուրբ քաղաքիս Երուսաղէմի, ի հռչակաւոր անապատս՝ ի վանս սրբոյն Սաբայի, ընդ հովանեաւ և որ անդ են հանգուցեալ:

Դարձեալ, աղաչեմ զամենեան վասն սիրոյն Քրիստոսի, որ յանդիպիք այսմ լուսազարդ սուրբ կտակիս՝ մեղաց թողութիւն հայցեցէք ի պարգևողէն հասարակաց՝ վերագրելոցս ի սմա, և վասն խոշորութեան և կամ սղալանաց որ ի սմա չլինել մեղադիր, այլ սիրով ուղղել, քանզի կար մեր այսչափ էր: Եւ դարձեալ, աղաչեմ զձեզ, զի յիշեսցիք զհոգևոր եղբարսն իմ զՅովնանէսն, որ զթուղթս կոկեաց, և զՄարկոս միայնակեացն և զՍաեփանէոս, և զամենայն երախտաւորսն մեր, և զմիաբանքս սուրբ Փրկչիս...:

87

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Վիեն. 278. Տաշ. ցուց. էջ 700

կազմող՝ Յոնանէս

1բ Ի թվականիս Հայոց ՋԴ. (1455)** ձեռամբ Յովնանէս դպրի մեղաբ ի լի:

* Գրիչ Խաչատուրը ձեռագրի ընդօրինակութունն ավարտել է տարիներ հետո՝ 1483 թվականին: Այդ առթիվ գրած նրա հիշատակարանը տե՛ս 1483-ի թվաշարքում:

** Հրատարակիչ Տաշյանի ծանոթագրության համաձայն, որոշ կարգացվում է միայն տարեթվի ՇՁ թվանշանը. ուստի հիշատակագրության գրության ժամանակը որոշակի է միայն 1451—1651 հարյուրամյակի սահմաններում:

Արդ, աչաղեմ զամենեսեան որք կարդայք զսուրբ Աւետարանս՝ մեղաց թողութիւն հայցեցէք ի Քրիստոսէ, եւ որ զամէնն աս[է՞] Երուսաղէմացի Յովնանէսի՝ նմայ տէր ողորմեսցի, ամէն:

88

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Քեշիշյան, Յուլ. Ջմառի, 59

գրիչ՝ Մարկոս

ա

58բ ՋՄարկոս զմեղաւք գծողս յիշեցէք յարժանաւոր յաղաւթս ձեր:

բ

Յորժամ զվեղար դնես զմեղաւք գործով զՄարկոս յիշեայ՝:

գ

93բ Գրեցաւ ի թուականութեանս Հայոց ՋԴ. (1455), ի յապրիլ ամսոյ՝:

* Գրված է 90բ—91ա էջերի վարի լուսանցքների վրա:

** ՀԱ, 1900 թ., էջ 59-ում, հրատարակված «Tre armeniska miniatyr hanskrifter» հոդվածից տեղեկություն ենք ստանում մի Ավետարանի մասին, որն ընդօրինակված է 1455 թ. Տփլիսում, Յովհաննէս քահանայի ձեռքով, ծաղկողն է Մանուէլ քահանան:

Տեղեկություն ունենք նաև նույն թվականին, Տիվրիկում, ի դրունս սուրբ Աստուածածնի, Քրիստոսատուր գրչի կողմից ընդօրինակված մի Մաշտոցի մասին:

ՔԱՐՈՉԳԻՐՔ ԳՐԻԳՈՐԻ ՏԱԹԵՒԱՅԻՈՅ

«Էջմիածին», 1952 թ. հունիս, էջ 48--50*

գրիչ և ծաղկող՝ Մարիամ
վայր՝ Ջուղայ

ա

512 Ի թիւ Հայոց ՋԵ. (1456) գրեցաւ ի Ջուղայ Քարոզգիրքս Գրիգորի
Տաթևացոյ:

բ

361 Ջբազմամեղս յամենայնի զՄարիամ անուն, որ միայն զանունս [ուն]իմ
և ոչ զիր և զծնօղսն իմ աղաչեմ յիշեալ ի տէր բարի կամաւք:

գ

433 Այլև ես՝ մեղօք մածեալ և մոլորեալ ոգի Մարիամ սիրող բանի՝ յե-
րեսս անկեալ աղաչեմ զհանդիպողսդ, զի և մեզ խնդրեցէք զթողութիւն ի
յահեղ ատեան Քրիստոսի:

դ

645 Եւ զանպիտան Մարիամ գրիչս յիշել աղաչեմ վասն աստուծոյ ով ոք
հանդիպիք:

ե

723 Յիշեա Քրիստոս աստուած զանպիտան գծողս Մարիամ ապաշխա-
րողս, և ծնօղս իմ զ[հ]ոգևոր և զմարմնատրսն, և զամենայն երախտատրսն
իմ. և դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ, և նմա փառք յա-
ւիտեանս, ամէն:

Տ Օ Ն Ա Կ Ա Ն

Երևան 993

գրիչ՝ Մաթէոս
վայր՝ վերի-Նորավանք

767ա ... Սովորութիւն է աստուածային արանց միշտ խոկալ յաստուածա-
յին պատուիրանս ի տուէ և ի գիշերի և յար և հանապազ զվերինն խոր-
հել, ուր Քրիստոս նստի ընդ աջմէ աստուծոյ: Եւ արդ, յաղագս բազում
պատճառաց ազգ մարդկան փափագին շերմեռանդն սիրով և ըղձալի
ցանկութեամբ արդիւնս բարութեան և գործս աստուածահաճոյս կատա-
րել ի փառս աստուծոյ...**:

* Ա. Երեմյանի «Տասնհինգերորդ դարի մի անհայտ նկարչուհի» հոգվածից: Հոգվա-
ծազիրը հայտնում է, որ ձեռագիրը գտնվում է Իրանի Չարմահալ գավառի հայաբնակ
Մամուռան գյուղում:

** Թվարկում է, մանրամասնորեն կանգ առնելով յուրաքանչյուրի վրա, շաստուածա-
հաճոյ գործերի 12 պատճառները (Վասն յուսոյ արքայութեան, Վասն պայծառութեան
եկեղեցւոյ կայլն, կայլն):

768ա ... Սոյնպէս և ես՝ հէքս Մաթէոս էրէց՝ ամենայն յաւժարութեամբ և շերմ սիրով ցանկացայ այս աստուածատունկ բուրաստանիս...

Հոգէլից սուրբ գիրքս այս Տօնական դրախտ է լուսեղէն և աստուածազարդ, ձեռաւքն աստուծոյ տրնկեալ և վայելչացեալ, [ք]անդի կայ ի սմա տնկեալ ծառ ամէնարհնեալ աստուածածին կոյսն Մարիամ, որ ետ մեզ անմահութեան պտուղ զտէր մեր Յիսուս Քրիստոս՝ ղորդին աստուծոյ՝ աստուածն ամենայնի։ [Եւ] կայ ի սմա տնկեալ ծառ՝ դասք առաքելոց, գունդք մարգարէիցն, շունդք մարտիրոսացն, փայլմունք վարդապետացն, գումարք հայրապետացն, խումբ սուրբ կուսանացն, ջոլիք նահատակացն, ճառք ճգնաւորաց, կըրօնք կրօնաւորացն, վարք վանականացն, հըսկմունք աղաթականացն, պատմութիւնք թագաւորացն, զըրոյցք զօրականացն, զաւրութիւնք դարավարացն, գութք ողորմածացն, արիութիւնք ողջախոհ սրբուհեաց կանանցն, ընդդէմ կարեաց բնութեան պատերազմն միանձնացելոց անձանցն ի յայրս և ի ծերպս եւ սինականաց միայնակեցացն։ [Ա]յլ և դուլս ամեայնի՝ տաւնք տէրունականացն եւ այլ բազմութիւնք անհամար սրբոց, որ ոչ կարացաք յիշատակել աստ զանուանս նոցա, որք դրեալ կան ի դպրութեան յաւիտենական կենացն, վասն որոյ ըղձալի փափագամամբ հէքս Մաթէոս բազում սիրով գըծագրեցի զհրաշափառ զարմանազան և զհոգիաբուլս սուրբ Տանականս...

768բ ... [Բ]ա՛, և յիշեցէք ի բարի զգերադրական հարազատսն իմ ըզսրբասնեալ վանականսն զԴեղատիոս՝ զանխոյ խարազն, արթնական ճգնագզեացն, եւ զՆսային՝ բանիբուն փիլիսոփայն և անհաս նըկարող, որ երփն երփն դունով ծաղկափթիթ զարդարեաց ըզհրաշափառ մեծաշուք սուրբ Տօնականս և կազմեալ ըզսա արար զձեռագործ սրտրով վըտիտ հէք փանաքիս Մաթէոսի՝ պատարուն լիապէս կատարելունակ, զոր գըրեալ կայր սա զամս իբրև քսանից։

Չոր տէր աստուած վայելել տացէ սոցա ըզհրաշափառ Տանականս մեծաշուք՝ ընդ երկայն ժամանակաւ, եղբարբն իւրեանց Թաղէոս քահանայի և Ստեփանոս, եւ նոցին հարազատաւքն՝ Ռեստակիսիւն և Յուսկանաւն. այլ և ըզկուսութեամբ ճըգնեալ եւ ըզըրճակին պահող քոյր սոցին և սաղմոսող արհնութեան արժանի արարէք, որ բազում աշխատութեամբ սպասաւորեաց մեզ, նաև զմայր սոցա, որ զամս Լ. (30) մեծաւ ճըգնութեամբ, պահաւք և աղաթիւք, ապաշխարութեամբ կեցեալ՝ փոխեցաւ առ Քրիստոս։

Այլ և զհայրն իմ ըզմեծն Սուլդան և զեղբայրն իւր զԻկիթ աղայն և զՔոջընկ, և զմայրն իմ զպարոն Թուխթէնի և ըզԹուխթամ, որք բազում երախտիք ունին ի վերայ իմ թշուառացելոյս, և զեղբարսն իմ զՓառուլշահն և ըզՍալուշահն յիշեցէք առ Քրիստոս։

Դարձեալ, ես անարժան գծագրող հրաշափառ Տօնականիս, որ և մոխիր և մոծիր եմ եղեալ բաղանեաց, մըճոտեալ, աղտեղեալ դոմնով զազրութեան իբր ըզպաշտօնատար մեհենեաց։ Վասն զի հատեալ է ի մէնջ ճարն առ ի գործո զբարին և ապաշխարելոյս, զի ճանաչեմ զլոյսն և ընթանամ առ խաւարն, վասն որոյ աւաղ և եղով է ինձ՝ մահապարտ կործանեցելոյս։ Սակայն ակնկալութիւն մեր և յոյս Քրիստոս է և գութ սիրոյք

ձերոյ, որ յամենայն ամի՝ յաւուր ճրագալուցի աստուածայայտութեանն ըզսակաւ յիշատակիկս մեր կարգայք ի լուր ամենայն հասարակ ժողովրդեանն և մին հանգստեան աւետարան կարգայք, սաղմոս՝ Երանեալ են ամբիծք և Քրիստոս որդի աստուծոյ. եւ ամենեքեան ասիցեն Քրիստոս աստուած թողու զամենայն մեղս զրողին քոյ:

Գրեցաւ հրաշափառ Տօնականս ի Վերի-Նորավանս, թվին ՋԵ. (1456), ի փառս հար և որդոյ և ամենասուրբ հոգւոյն աստուծոյ:

91

ՔԱՂՈՒԱԾՈՅ ՄԵԿՆՈՒԹԻԻՆ ԱԻԵՏԱՐԱՆԱՅՆ ՄԱՏԹՒՆՈՍԻ
ԵՒ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ, ԱՐԱՐԵԱԼ ԳՐԻԳՈՐԻ ՏԱԹԵՒԱՑԻՈՅ

Երևան 1900

գրիչ՝ Մաթէոս

10ր ... Վասն որոյ ես՝ Մաթէոս աղշամուղջ մեղօք խաւարեալս հոգով՝ վացսնամեայ գոլով ցանկացող եղէ այսմ կեցուցիչ, անմահացուցիչ, աստուածային, լուսափայլ, շափիւզաշար հրամանացս սակս ընկղմելոյս ի խորս խաւարին, սատար լինել կործանեցելոյս առ ի պատճառս վերաբերութեան և կրկին նորոգման:

Արդ, գրեցաւ ծաղկաւէտ, անուշահոտ բուրաստան անմահութեամբ առլցեալ մարգարտաշար քաղուածոյքս սուրբ Աւետարանին Մաթէոսի և Յոհաննու ձեռամբ նոյն վերասացեալ ամենապատիժ Մաթէոսի կործանեցելոյս, առ ի վայելումն հարազատին իմոյ Իգնատիոս արեղային, թվին ՋԵ. (1456),

92

Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ Ա Ր Ա Ն Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն Ի

Երևան 9223, ԺԳ

ստացող՝ Վրբանէս
վայր՝ Աղուանք, Գետա-
միջոյ վանք

2ա ... Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ մտերիմ և անընդաբոյս և ամենայն առաքինութեամբ զարդարեալ՝ տեսականան և գործնականան՝ Թովմայի կուակիրան արեղայի, ի թվականութեանս հայկազեան տումարի ՋԵ. (1456), ի հայրապետութեան Աղուանից նահանգի տեառն Յոհանիսի՝ որդոյ մեծի իշխանին Հայոց պարոն Ջալալին, և յաշխարհակալութեանն արեանարբու բռնաւորին Ջեանշայի, ի սուրբ և ի հռչակաւոր վանքս Գետամիջոյ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, և Մարդաղօնեաց սուրբ Ստեփաննոսիս, և այլ բազմութեան սրբոց:

Արդ, ես՝ Վրբանէս քահանայ, մեծաւ փափագանաւք ըստացայ զսուրբ Աւետարանս ի հալալ արդեանց իմոց, ի վայելումն անձին իմոյ և յիշատակ հոգոց մերոց՝ հարն իմոյ Մուրատ աղին, և մաւրն իմոյ Սա-

ուային, և ամուսնոյն իմ պարոն Կուլփաշին, և եղբարց իմոց՝ Պաշտա-
դին, և Նատիրին, և Լիկին, և Սիրանին, և Շահումին, և ամենայն արեան
մերձաւորաց՝ կենդանեաց և հանգուցելոց...:

93

Ճ Ա Շ Ո Յ

Երևան 1519

վայր՝ Բասեն

107ր Ո՛վ լոյսերամից դասք քահանայից՝ որդիք վերինն Երուսաղէմի, որք
հանդիպմամբ պատահիք այսմ լուսանկար շաւղի և հոգէլից պողոտայի
ընթերցմամբ կամ գաղափարաւ, յիշեսչիք ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր
ստացաւ սուրբ կտակիս զամենայն բարեաց պատճառ զպարոն Կիրա-
կոսն, և զկենակիցն իւր զԽոյանտն, և զաւակն իւրեանց զԹուրվանդան
և զՀասրաքն: Եւ եղիր ի դուս սուրբ ուխտիս ի վանս որ կոչի Սպիտակ
վանք, յիշատակ իւր, և հար իւրոյ Թաւափալին, և մար իւրոյ Եղիսայ-
բերին, և եղբարց իւրոց Խոցաղեղին և Յովանիսին, և որդոց նոցին Սա-
տաղին և Թաքարին, Հայտարին և Պատրստղին, Շեֆորին, և ամենայն
արեան մերձաւորաց պարոն Կիրակոսին: Եւ սոքա դրին զգիրքս ի դուս
սուրբ Աստուածածնիս, ի հայրապետութիւն արհեպիսկոպոսիս տէր Յուս-
կանս և տեսուչ Բասենու գաւառիս և Ալփտեացն գաւառին, և վկայու-
թեամբ սորա, և տէր Մխիթար եպիսկոպոսիս, և ըռայիս Մարտիրոսիս,
որ գնեցին ԲՏ. (2000) նաղտ սպիտակ ըռայիս Կիրակոսին յարդար
վաստակոց, և եղիր յիշատակ ի սուրբ Աստուածածնիս դուսն ի Սպիտակ
վանքս, անշինջ յիշատակ իւր և ծնաւղաց իւրոց: Եւ այլ ով ոք ոչ ունի իշ-
խանութիւն ի Կիրակոսիս ազգականացն, և ի վանիցս առաջնորդաց, կամ
եպիսկոպոս, կամ հարպետ, կամ արեղայ, կամ աշխարհական, կամ ով
ոք իցէ. և ով որ խնամով պահէ՝ զպարգևքն ի սուրբ Աստուածածնէս առ-
նու, և ով որ սուտ տէր կանկնի կամ ծախելոյ կամ խորելոյ կամ պակա-
սութիւն ենելոյ՝ զպատիճն ի սուրբ Աստուածածնէն առնու: Եւ պատճառ
բարեաց սուրբ գրոցս արհեպիսկոպոս տէր Յուսիկս եղաւ, որ յորդորեաց
զպարոն Կիրակոսս ի գնել զգիրքս, շատ պարգեք կայ յորդորողին, և
աստուած զամէն հաւասար արքայութեան արժանի առնէ, ամէն:

Գրեցաւ ԶԵ. (1456):

94

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Նոր Զուղա, Ս. Տեր-Ավետիսյան, Յուլի, էջ 143

կազմող՝ Սառանենց

վայր՝ Սալմաստ

431ա Սուրբ Աւետարանս գերի էր անկեալ ի ձեռն այլազգաց Թարվէզ, և
ես՝ տէր Ղազարս, և եղբայրն իմ Բլէլն, և զհայրն մեզ Իսազն, և զմայր
մեր Խամուշն հանդիպեցանք՝ գնեցինք յիշատակ մեր, և որդոցն մերոց՝

Ագարիային, Զաֆարիային, Անան[ի]ային, Իսազին, Ալէֆսանին, Իսրայէլին, Սարգսին, Գիւարկզին, Մինասին, *ե զհոգևոր եղբայրն* //

... Դարձեալ, ո՛վ եղբայր, այն ժամանակ կաղմեցաւ սուրբ Աւետարանս, որ Սալմաստայ քաղաքի ժողովուրդն Անարայ բերին ի յիւրեանց տեղն: Կաղմեցի ես՝ Սառսաննցըս զԱւետարանս ի թիւն Հայոց ՋԵ. (1456), ի վառս Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ:

95

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Սալմաստի Սալբա գյուղ, Յուլցակ Խ. Գաղեանի Բ., էջ 55

գրիչ՝ Յովսէփ վայր՝ Քաջբերունիք, Յականց գիւղ

Գրեալ ի գեաւղս Յականց, յերկիրս Քաջբերունի, ընդ հովանեաւ սուրբ Թադէոսի առաքելոյս, ձեռամբ Յովսէփ երիցու:

96

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 4646

գրիչ՝ Ստեփանոս վայր՝ Բաղէշ

ա

281ա ... Եւ արդ, ես՝ կրսերս յորդիս եկեղեցւոյ և անպիտանս ի քահանայս Ստեփանոս, ցանկացող եղէ աստուածախաւա և աւետարեք սուրբ Աւետարանիս և գտի ստոյգ և ընտիր արիւնակ, զոր գրեալ էր Թճոս փիլիսոփայն ի Դրազարկն և յուղարկեալ հոշակաւոր ուխտին սուրբ Առաքելոցն Տարոնւոյ, որ կոչի Ղաղարու վանք, և զնա արիւնակեալ Յովանէս գրիչ Աղեքընին: Եւ իմ առեալ գրեցի զսա անարժան ձեռաւք իմովք ի թվականիս Հայոց Ջ. և Ե. (1456) ամի, ի քաղաքս Բաղէշ, ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգսին, և ի հայրայպետութեան տեառն Գրիգորի՝ Վաղարշապատոյ էջմիածնի, և ի խանութիւնն Ջրհանջայ ամիրզի, ի շար ժամանակի յորմէ արդարութեան կողմն նուազեալ և անիրաւութիւն յամենայն կողմանց զարացեալ: Եւ կատարեցաւ բան մարգարէին, որ ասէ, թէ՛ Գոյ ժամանակ, որ ասիցեն լերանց թէ անկերուք ի վերայ մեր:

Արդ, որք ընթեռնուք զսա կամ արիւնակէք յիշեսցիք ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր զստացաւ սորա զՀովսիմէ մահդասին, և զծնաւոյն, և զամենայն ազգականսն, և սիրուն [դուատ]րն զՂրվիշախ, [այլ] և զպատուական ըստունին և զքաջ նահատակն զԳրիգոր*, որ ի բազում տեղիս շարչարեալ և զանձն ի մահ տուեալ վասն սերոյն Քրիստոսի, և դեռևս

* Ձեռագրի Եբ էջի «Համարարձման» նկարի աջ մասում, կանգնած դիրքով, նկարված է այս Գրիգոր վարդապետը, ձախ մասում չափսիմէն՝ «Մաղդասին է» մակագրությամբ: Նկարի ձախ լուսանցքում ծալապատիկ աղոթում են՝ Ուսլումէլիքը և Յուսէփը:

սիրտն ի նահատակութիւն է: Յիշեցէք ի սուրբ յազաւթս ձեր և լի սրտով
 282ա աստուած-ողորմի ասացէք իւրն և ծնաւդացն իւրոց, որ միջնորդ եղև||
 սուրբ [Աւետարանիս և]* մեք զհրամանս նորա կատարեցաք, թերևս
 աղաւթիւք նորա կեցցուք:

Ընդ նոսին և զանարհեստ գրիչս զՍտեփանոս և զմեր ծնաւդսն յիշե-
 ցէք ի Քրիստոս: Եւ ա[ղա]լիմ չիմեի մեղ մեղադիր խոշորութեան և սխա-
 լանաց, զի խոշորութեան գրոյն՝ ողորդութեան բանին ծածկէ, զի ըստ կա-
 րի մերում յոյժ աշխատեցաք ի սմա և զինչ արինակն էր՝ դրեցաք ստու-
 գութեամբ: Եւ որ զմեզ յիշէ՝ զվերագրեալքս ի սմա, և դուք յիշեալ լիջիք
 յողորմութիւնն աստուծոյ, որ է արհնեալ յաւիտեանս, ամէն:

Գարձեալ յիշեսչիք ի մաքրափայլ յազաւթս ձեր զստացաւդ սորա
 զՀովսիմէ մահաասին, և զեղբայրն իւր զխոռն Մարգարէն, և զկողակիցն
 իւր զՈւալումեիբն, և զաւակն իւրեանց զՈւէփն, և զամենայն արեան
 մերձաւորս իւրեանց, ամէն:

Աղաչեմ զձեզ՝ զամակունքդ եկեղեցոյ՝ յիշեսչիք զստանուն Մինաս
 282բ քահանայ, որ զսակաւ դիրս գրեցի. զհամաբարբառն և|| զչորս գլուխ
 Աւետարանին առաջն դրեցաք. և ծաղկեցաք: Յիշեսչիք և զուսուցիչն մեր՝
 ըզտէր Գորգն և զՄկրտիչ խերսիտն և զծնաւդսն մեր, և աստուած ըզձեզ
 յիշէ յիւր յարթայութիւն, ամէն:

Բ

Գարձեալ, կրկին անկամ աղաչեմ յիշման արժանի առնել յերկնաբա-
 ցիկ յազաւթս ձեր զվերոյասացեալ Հովսիմէն՝ զտէր Աւետարանիս, որ
 ստացաւ զսա ի հալալ արդեանց իւրոց, և ետ զսա ի ձեռս տէր Ստեփա-
 նոս քահանայի և ի վայելումն որոցոց նորին՝ տէր Գրիգորին, և եղբօր ճո-
 րին Միքայելին, և տէր Գրիգորու որդւոցն՝ տէր Հէրայետ կրօնաւորին, յո-
 րոյ անուն Աւետարանս է, և եղբարց նորին՝ Աբրահամին, Սահակին և
 Յովսեփին, և Միքայելի որդւոցն՝ Շէկուն և Գաւրգուն, և թոռանց տէր Գրի-
 գորուն՝ Յակոբին և Ամիրբէկին, և քւերցն տէր Գրիգորուն՝ Մուղային,
 283ա Մէն||ուրաւնին, Բանր-Ազըզին և Նարգզին, և այլ ամենայն արեան մեր-
 ձաւորաց նոցին՝ կենդանեաց և հանգուցելոցն:

Եւ դարձեալ, կրկին անգամ աղաչեմք ըզձեզ, ո՛վ դասք սուրբ քահանա-
 յից, յորժամ հանդիպիք սուրբ Աւետարանիս կարգալով կամ արինա-
 կելով, յերես անկեալ աղաչեմ զձեզ, կրկին յիշման արժանի առնել զ[հ]ե-
 զահողի մամն՝ զՀովսիմէն, որ ետ զսուրբ Աւետարանս անջինչ յիշա-
 տակ տէր Ստեփանոս քահանային, և որոցոց նորին Գրիգոր քահանային,
 և որդւոց նորին՝ տէր Հէրայետ կրօնաւորին, և այլ եղբարց նորին, զոր
 տէր աստուած վայելել տացէ նոցին ի յերկար ժամանակի՝ մինչ ի խորին
 ծերութիւնն ամէն...**:

* 282ա էջի տողին սյունակի առջին տողի վրա կարդացվում է միայն սբ. (սուրբ) բառը: Հաջորդ տառերը հիմնավորապես ջնջված են: Փակագծերի մեջ տվել ենք ըստ իմաստի ամենահավանական ընթերցվածքը:

** Բ. հիշատակարանը գրված է այլ ձեռագրով:

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն
 ն. Զուգո, 341, Մ. Տ. Մ.

գրիչ՝ Ստեփանոս
 վայր՝ Բաղէշ

... Ստեփանոս... գաի ստոյգ և ընտիր արինակ, զոր գրեալ էր Քո-
 րոս փիլիսոփայն ի Դրագարկն և յուղարկեալ հոշակաւոր ուխտին
 սուրբ Առաքելոցն Տարաւնոյ, որ կոչի Ղազարու վանք. և իմ առեալ գրե-
 ցի զսա անարժան ձեռաւք իմովք ի մերո Հայոց թրականիս Զն. (1456),
 ի քաղաքիս Բաղիշոյ, ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգսի, և Գէորգեա զա-
 րավարի, և սուրբ Ստեփանոս Նախավկայիս, ի հայրապետութեան տեառն
 Գրիգորի և ի խանութեանն Զնանշայ ամիրզին, ի նուրբ և ի շար
 ժամանակիս...: [Աղաչեմ] յիշել... զծնողսն մեր զՀայրապետ քահանայ
 և զՆազիաբուն՝ զհանգուցեալսն ի Քրիստոս... , զսրբասէր քահանայս
 զՄխիթար, և զԿարապետ Նաղաջ, որ զարինակն շնորհեաց...:

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն
 Երևան 5629

գրիչ՝ Յովանէս Մանգասարենց

ա

335բ ... Գրեցաւ անտարեր սուրբ Աւետարանս ի մեծ թրականիս Հայոց
 Զն. (1456) ամին: Որ և մեծաւ փափագանաւք ցանկացաւդ եղև այս
 մարգարտաշար Աւետարանիս երանաշնորհ և հեզահոգի կրանաւորն
 Վարդան հէրպետն. և ետ գրել զսա ի յիշատակ հոգոյ իւրոյ, բարի ծը-
 նաւագացն՝ հարն Ղազարի և մօրն Մարեմի, և եղբարցն՝ Աբղիմբեսին և
 336ա Առաքելին. || հաստատուն պահեսցէ զնա մինչ ի խորին ծերութիւն զին-
 քրն և զիւր հրեշտակակրօն միաբանքն՝ զսուրբ կրօնաւորքն՝ զտէր Ռսաւ-
 կէսն, զտէր Մկրտիչն, զտէր Գալուստն, զտէր Ղազարն, զտէր Առաքելն,
 զտէր Մերուսն, զտէր Մեսրոպն, զտէր Ստեփանոսն, զտէր Յոհանէս եկե-
 ղեցպանն, զմիւս տէր Յոհանէս, զերեք տէր Կարապետն, զերկու տէր
 Հէրապետն, զտէր Մովսէսն, զտէր Միքայէլն, զԲ. (2) տէր Յակոբն, զտէր
 Յովանէսն, զԳրիգոր միակեցն, զտնտես Ստեփանոսն, զհայր Մարգա-
 րէն, զմաճկալ Յուսէփն, և զհանգուցեալն ի Քրիստոս զՇանիկն, զՆեր-
 սէս սարկաւագն, և զՅովանէս սարկաւագն:

336բ Զմեղապարտ գրիչս Յովանէս Մարգասարենց, և զերախտաւոր ուսու-
 ցիչն իմ զԹովմա րաբունի, և զծնաւղսն իմ յիշեցէք ի Քրիստոս:

բ

33բ Տէր Վարդան սուրբ հայր, անհնար է ի կապած գիրք համարարառ
 գրել, բայց տէր սրբութեան քո ետ գրել զայս, զի իմ մահու աւուրն
 կանգնիս:

Մ վ սուրբ մանգոնք նոր Միոնի զՄիմա նկարողս յիշման արէք զիս արժանի*:

Նկ. 4. Նմուշ Միմա նկարչի գործերից

99

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 5383

գրիչ՝ Միմա
վայր՝ Արեւշ, Գայթիս գիւղ

... Արդ, յանկ ելեալ աւարտեցաւ աստուածախաւս և աւետարան սուրբ Աւետարանս ի թուիս Հայոց ՋԵ. (1456), ի գաւառիս Քաջբերունոյ, որ 270ա կոչի Արեւշ, ի գեղս Գայթիս, ընդ հովանեալ սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Երրորդութեանն և սուրբ Ուղղակարու սուրբ նշանինն:

Այլ և արդ, գրեցաւ սա ձեռամբ Միմանսի մեղսամակարթ գրչի, ի խնդրոյ Ամիրբէկի, որ ստացաւ զսա ոչ ի յավելորդաց և կամ ի փարթամութեանէ, այլ բազում տվայտութեամբ յախթահարեալ ի սիրոյ սուրբ Աւետարանիս, ըստ գրեցելոյն, թէ՛ Սէր կատարեալ ի բաց մերժէ զերկիւղ, նա գանձս յերկինս և բարեխաւս առ տէր աստուածն Յիսուս Քրիստոս: Եւ ստացաւ զսա յիշատակ իւր և ծնաւդաց իւրոց: Արդ, որք կարդայք և կամ

* Այս հիշատակագրութիւնը գրված է 263ր էջի ստորին լուսանցքի վրա՝ Հովհան ավետարանչի նկարից ներքև: Ձեռագրում պահպանվել են Միմա նկարչից 13 նկար, 3 ավետարանիչներ, 10 խորան, 4 կիսախորան և բազմաթիվ լուսանցազարգեր: Դրանք վկայում են Միմա նկարչի հմտութեան ու ճաշակի մասին (տե՛ս նկ. 4):

աւրինակէք յիշեսցէք ի սուրբ յաղաւթս ձեր զԱմբիբրէկն, և զկողակիցն իւր զՈւալու-Մելիքն, և զհարադաա եղբայրն իւր զՄիսիբարն, և զծրնաւղսն իւրեանց զպարոն Աւագն, և զկողակիցն իւր զԴունիայ-Խաթուն, և զայլ ամենայն արեան մերձաւորսն՝ զկենդանիսն և զհանգուցեալսն. և Քրիստոս աստուած զձեզ յիշէ յիւր անհատ ողորմութիւն, ամէն:

100

Ա Ի Ե Ա Տ Ա Ր Ա Ն

Ն. Ջուղա 446, Մ.Տ.Մ.

գրիչ՝ Մարգարէ
վայր՝ Ռշտունիք, Բերդաձոր վանք

Փառք ... ուստի և տեսեալ զսորայս անճառ փրկագործութեան խորհուրդ ոմն պատուական տանուտէր Զեալ և կինն իւր՝ ի վաղուց հետէ ցանկացան այսմ աստուածախաւս սուրբ Աւետարանիս յորդեռանդ սիրով, և ետուն գրել զսա յիշատակ հոգւոց իւրոց, և ծնողացն իւրոց՝ հաւրն Միւնասին և մաւրն Թամամին, և եղբայրն Ագիգրէկիկն, և քրոջն Խաթուն-Մէլիքին, և որդոյն Կարապետին և Հայրապետին, և դստերն Հալիմ-Խաթունին և Կու-Փաշային, և եղբորորդոյ Մկրտչին, և կնոջն իւրոյ Մուղալ-Խաթունին, և հաւրն նորա Նէֆամատին, և մաւրն Ենանուրին:

Արդ, որք հանդիպիք սուրբ Աւետարանիս կարդալով կամ աւրինակելով յիշեցէք ի Քրիստոս Զիւլն և զկինն իւր զՇաֆար-Խաթունն՝ զստացողք Աւետարանիս...:

Արդ, աւարտեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվին Հայոց Զ. և Ե. (1456) ի յերկիրս Ընըշտունեաց, ի վանքս որ Բերդաձոր կոչի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, ձեռամբ բազմամեղ գրչիս Մարգարէի... [Յիշեցէք] զծնողսն իմ զՅոնանէսն և զՈսկիկն, և զեղբարսն իմ զՅոնանէսն և զՄիսիբարն, զԶիւլի եղբարորդին զՄկրտիչ, և զծնողսն իւր՝ զհայրն զԱգիգրէկն և զմայրն զԱմբար-Խաթունն, և զկին իւր զՄուղալ-Խաթունն, և զզաւակն իւրեանց՝ զԿարապետն, զԱգրէկն և զԽասրէկն, և զդստերքն՝ զՄուղալուքն և զԹաբարն:

101

Ա Ի Ե Ա Տ Ա Ր Ա Ն

Փիրդ. Նօտ. 184, Բերդակ՝ ի ս. Յոհաննէս եկեղեցի

գրիչ՝ Մարգարայ
վայր՝ Ընըշտունեաց երկիր

... Արդ, աւարտեցաւ սուրբ Աւետարանս յարքունական երկիրս Ընըշտունեաց, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, ի թուականիս Հայոց ԶԵ. (1456), ձեռամբ Մարգարայ յոգնամեղ գրչի, ի խնդրոյ պատուական և հարկեւոր տանուտորոջս Առամի հիւան Բերդակեցոյ, որ ստացաւ ի հալալ ընչից և ետ Բերդակոյ եկեղեցւոյ սուրբ Յոհաննիսի անշինջ յիշատակ:

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Երևան 5207

գրիչ՝ Ստեփանոս վայր՝ Ոշտունիք, Շատվան գիւղ

136ա Փառք ամենասուրբ երրորդութիւնն յաւիտեանս յաւիտենից ամէն, որ ետ կարողութիւն հասանել ի վերջ կտակիս, որ կոչի Մաշթոց, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս ե սուրբ Գէորգայ վարավարիս և սուրբ Ոսկանցս և սուրբ Ստեփանոս նախավկայիս, որ է ծառայ դորա՝ սուտանուն Ստեփանոս գրիչս. բայց զանունս ունիմ և զգործս ոչ: Ո՛վ սուրբ մանկունք եկեղեցոյ, յորժամ կարգայք կամ արինակէք յիջեցէք ի մաքրայփայլ յաղաթն ձեր զմեղապարտ գրիչս՝ սուտանուն քահանայ, և զժնաւոյս իմ զՄարգարա և զՄարթա, և զաւակն իմ զԿիրակոյս, և զփոխեցեալն՝ զՄկրտիչ և զՅովանէս, որ առ աստուած զնացին, և զամենայն մերձաւորս՝ զկենդանիս և հանգուցեալն, և զեղբայրն իմ զԹովմա: Յերես անգեալ աղաչեմ զձեզ, յորժամ հանդիպիք սմայ լի բերանով աստուածողորմի ասացէք, զի և դուք ողորմութիւն գտչիք յողորմածէն աստուծոյ, ամէն:

Արդ, գրեցաւ ի յերկիրս Ըորշտանեսայց ի գեաւոյ Շատվան, ընդ հովանեաւ սուրբ աստուած[ածն]ին և սուրբ Ստեփանոսիս և այլ սրբոցս, ամէն: Ի հայրապետութիւն տէր Զաքարիւն, ի թվականիս ԶԾԵ. (1457):

Եւ արդ, անարժանս և < ես > անպտուղս ի գործոց բարեաց, մեղաւոր և անարժան ծառա ծառայիցդ աստուծոյ Սարգիսդ յիշատակ իւր, որ ստացա զՄաշթոցս ի հալալ արդ[ե]անց իմոց և ետու զսա յիշատակ ինձ և անշնչելի արձան ի մխիթարութիւն հոգոյ իմոյ և յոյս փրկութեան...:

Բ

134բ Եւ ապա զանարժան ապտակած գրիչս զսուտանուն Ստեփանոսս ի մէջ հրէից յիջեցէք ըստ արժանաց նոցա, զի վասն մեղաց և յանցանաց մերոց եկն ի վերայ մեր՝ անարինեցաքն և ոչ պահեցաք, զի բարիս գրողութեմ ի քէն: Ի ձեռն թագաւորի անարինի մատնէր զմեզ ի սպառովասն գթոյ ողորմութեան քո, որ գթացար ի կինն Քանանացին, գթայ ի մեղուցեալ ծառայս քո|| Քրիստոս աստուած մեր՝ ինձ բազմամեղիս՝ զսուտանուն Ստեփանոսիս, բայց զանուն ունիմ և զգործ ոչ: Նա ես ոչ կարէի ստանական փորձութեանց թէ համբերել, թէ՛ Վամայտուն շինեց*, զդա քարկոծել արժան է, մշակն վարձու, թէ ոչ զմերն ոչ կամէր, և ուրենց ոչ

135ա

* Լուսանցբոււմ, նույն ձեռագրով, բայց մանր գրերով, տողերի խառնաշփոթ գաւաղորությամբ, գրված են հետեյալ նախադասութիւնները.
 1) Եթէ եկեղեցի կուզէ շինէ, նայ մենք ոչ կամինք, որ դայն բարի գործն դայ կա-

էր ի պտուղ եկեալ, և սատանին ընկեր էին՝ քարկոծեցին զմեզ Գ. (3) անդամ...:

103

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Ն. Զուգա 28, Մ.Տ.Ա. և Մ.Տ.Մ.

գրիչ՝ Խւրայէլ վայր՝ Մոկֆ, Փասսավանֆ գիւղ

311բ— ... Ոմն պատուական և հոգևոր տանուտէր Աստուածատուր և կինն 313բ իւր Եղիսաբեթ* զրկեալ յաշխարհէս և ոչ ունէին զաւակ արու, որ մխիթարէին յայս աստուածային բարբառս, որ Աւետարան կոչի՝ յիշատակ իւրեանց և ծնաւդացն և մխիթարութիւն սրտի իւրեանց: Ո՛վ կարդացողք և լսողք, յիշեցէք ի Քրիստոս աստուած զԱստուածատուրն, և զկողակիցն իւր զԵղիսաբեթն, և զգրստերքըն զՍալշուկն և զՓաշէն, և որդոցն՝ Ստեփաննոսին և Յոնանիսին, Թումային և Մուրադին և Հագարբէկին, և հօրն Յակոբոսին, և մօրն Դովլաթին, և եղբարցն Բարսղին և Մարտիրոսին, և որդոցն Պետրոսին, Աւետիսին, Բոսկէն (՞) և Մկրտչին: Դարձեալ, յիշման արժանի առնէք Եղիսաբէթին, և մօրն Շեօնորին, և հօրն Թաւադին, և որդոցն Յովնանիսին և Մաւսիսին և Թումային, ամէն:

Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի յերկիրս Մոկաց, ի յանապատիս որ Փասսայվանֆ կոչի, ձեռամբ մեղապարտի և բազմավէր ոգի Խւրայէլ գրչի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և այլ սրբոցս, որ աստ կան հաւաքեալ, ի թուականիս ԶԵ. (1456)*:

Արդ, յիշեցէք ի Քրիստոս աստուած ըստացող սուրբ Աւետարանիս զԱստուածատուր ալեալ ծաղկեալ ծերունին, և զԵղիսաբեթ կողակից նորին, և զիւրեանց ննջեցեալքն՝ զնորն և զհինն...:

Յիշեցէք ի Քրիստոս զՀովութլուշայ ճոնն, որ Աւետարանիս թուղթն պակսեց և մնացի շիւար, նա ետ դ. ** և գինն ոչ էառ:

տարէ, ելա ես ժամատուն շինեցի կամաւն աստուծոյ զնախայվկինս: 2) շճ. (400) — ԲՃ. (200) քար ու խիճ բերի, 3) շճ. (200) թանգ[այ] այլ զալան առին վասն դորա, 4) ՇԵ. յետ թալանել տուին զիս. ի Շատվանկ քարկոծել: Աւաքերէցն <էցն> և պիւրկաչին(՞) զայն արարին հետ մերձ, 5) ԷԷ ես անարժան Ստեփանոս, որ վափաքս իմ կատարէի, բաւ է՝:

Վերոբերյալ Ե նախադասութիւններէ մեր առաջարկած դասավորութիւնը պայմանական է, սակայն, իմաստից դատելով, մեզ թվում է հնարավոր դասավորութիւններից ամենից հավանականը: 3-րդ նախադասութիւն ձախ կողմում կա մի բառ (Էբախիւ), որի տեղը մեզ չհաջողվեց որոշել:

Գարգ է, որ ըստ իմաստի այս լուսանցադրութիւնները վերաբերում են հիշատակարանի այն հատվածին, ուր ակնարկութիւն կա ինչ որ ժամատան կառուցման մասին: Պետք է նշել, որ Ստեփանոս գրչի հիշատակարանները շարադրված են շատ անկանոն: Չափազանց դժվար է լինում բարձրել նրանց իմաստը:

* Մ.Տ.Մ. թվականը կարգում է ԶԷ, այսինքն՝ 1458 թ.: ** Մ.Տ.Մ. «ունի շարձմի» (՞), Մ.Տ.Ա. գրում է՝ «դ» և մի տառ ջնջված:

Ո՛վ մանկունք եկեղեցոյ, յիշեցէք ի մաքրափայլ յազաւթս ձեր զեղկե-
լի Խճայէլ մեղապարտ գրիչ, և զծնաւղքն իմ զԱմի[ր]շախն և զՇ[ն]օֆ-
տրն, և զեզրարքն իմ զՍաեակն ե զՅունեանն, և զայլ ամենայն երախտա-
ւորքն մեր, և զՄարգարայ ե զՎարդան վարպետքն* իմ, որ զդիրս
ուսուցին, և դօրինակի տողոն Ջաբարայ յիշեցէք ի Քրիստոս, և զեզրա-
դուստրն իւր զՔազուն, որ ըզթուղթս կոկեց, և զկանայք եղբարց իմոց՝
զՀարունշէն և զՓաշէն, և զաւակաց մերոց՝ զՄխիթարն և զԿարապետն,
զՄարգարիան և զԳոյլատանն, և ով որ զմեզ յիշէ աստուած՝ զինքն յիշէ,
ամէն, ամէն:

104

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փետր. Նօտ. 184, Կառւց անապատ

գրիչ՝ Մկրտիչ
վայր՝ Խիզան

... Այլ և գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ Մկրտիչ քահանայի՝
սուտանուն և ախմար գրչի ե անարժանի... յրնտիր և ի ստոյգ օրինակէ,
կենօք տառապանօք և բազում պանդխտութեամբ, ի դառն և ի նեղութեան
ժամանակի յոյժ յոյժ...: Ի թուին ՋԵ. (1456), ի կաթողիկոսութեան հայ-
կազեան սեռի տեառն Գրիգորի՝ էջմիածնի սուրբ աթոռոյն, և տէր Ջա-
բարիայի Աղթամարեցոյ, և ի թագաւորութեան այլասեռից Ջեանշի, և
ի քաղաքի մերոյ պարոնութեանս Ամիր-Սուլէյմանայ... ի քաղաքիս, որ
կոչի Խիզան**, ընդ հովանեաւ սրբուհոյ Աստուածածնին, և սրբոյն
Սարգսի զօրավարին, և նորարողոջ սուրբ Յարութեան Քրիստոսի...,
և սրբոյն Գէորդայ զօրավարին, որ է սակաւ մի հեռի ի քաղաքէն, ի վա-
յելումն անձին Վարդան կրօնաւորին...:

105

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փետր. Նօտ. 183, Վան

գրիչ՝ Մկրտիչ
վայր՝ Հիզան

... Աստանօր յանգ ելեալ կատարեցաւ սուրբ Աւետարանս ի քաղա-
քիս Հիզան*** կոչեցեալ, ձեռամբ անարժան քահանայիս Մկրտչի, ի թուա-
կանիս Հայոց ՋԵ. (1456), ի կաթողիկոսութեան տէր Գրիգորի և ի դա-
նութեան Ջեանշայի:

* Մ.Տ.Մ. ունի «վարդապետին»:

** Տպված է՝ «Խազան»:

*** Տպված է՝ «Հազան»:

106

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիբղ. Նօտ. 183, Ջմիւռնիոյ ս. Սահեիաննոս եկեղեցի

գրիչ՝ Յովնանէս
վայր՝ Բաբերդ

... Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուականիս Հայոց [ՋԵ.] (1456),* ի քաղաքիս Բաբերդ, ընդ հովանեաւ սուրբ Հրեշտակապետաց և սրբոյն Սարգսի զօրավարին և սրբոյն Մինասայ... Եւ ես անարհեստ դրիչս Յովնանէս...:

107

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիբղ. Նօտ. 183, Դերզին դյուղ

գրիչ՝ Ոնոփրիոս
վայր՝ Կեղոյ երկիր, Խլպաշի վանք

... Արդ, գրեցաւ Աւետարանս յերկիրն Կեղոյ, ի վանքն որ կոչի Խլպաշի, ընդ հովանեաւ սուրբ Կարապետին, ձեռամբ... Ոնոփրիոս կրօնաւորի... Թվ. Հայոց ՋԵ. (1456):

108

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 1831

հետ. ստացող Աւետիֆ
վայր՝ Կաֆայ

294ա ... Արդ, ցանկացող եղեալ յայսմ տիեզերայլուս սուրբ Աւետարանիս պարոն Աւետիֆն. և զստացօ զսա ի հալալ ինչիցն իւրոց զըրուստ[անս] ծաղկաւետ և զանձս աստուածային... ի հայրապետութեան տեառն տէր Գրիգորի] ամենայն Հայոց և եպիսկոպոսութեան տէր Մաղաֆիայի արքեպիսկոպոսի ամենայն հիւսիսական կողմանց: Ստացաւ զսայ պարոն Աւետիֆն յիշատակ անշնչելի և բարեխաւս անմիշելի, և եղ զսայ ի ժառանգութիւն սուրբ Ստեփանոսին, որ է շինեալ Խաչատուր քահանայն որդոյ պարոն Գրիգորիսին, ի մայրայքաղաքս Կաֆայս...:

294բ Արդ, գրեցաւ սայ ի թվականութեան Հայոց ՋԵ. (1456), ի մարտի Ի. (20), որ արն էր ծաղկազարդ: Արդ, մի ոք իշխեսցէ հանել զսայ յեկեզեցոյս սուրբ Ստեփանոսէս Կաֆայիս, և ոչ ոք տէր կամ ստացող զըրոցս և ասող թէ իմ է, այլ տէր և ժառանգ սուրբ Ստեփանոսն է. և մի ոք իշխեսցէ զսայ հանել, կամ գրաւել, կամ ծախել, կամ յայլ եկեղեցի տալ և քահանայք որ կարդան զԱւետարան<ան>ս՝ պատրաստաբար և զգուշութեամբ պահեսցին ի մոմէ, ի ձիթոյ և ամենայն աղտոյ: Ամենայն ժամ յիշեսց<եսց>են յազաւթս և ի պատարագս իւրեանց զպարոն Աւետիֆն, և

* Տարեթիվը չի տպագրված, բայց հիշատակարանը հրատարակված է 1456-ի թվաշարքում, ուստի զրված պետք է լինի այդ թվին:

զուգակից իւր զՄսնանայ-Խաթունն, և զնորայրոյս զաւակս իւր զհայր Անդոնն, և զքաղցրիկ որդին զՅովանէսն, և զթոռն իւր սրբայանունդ Խաչ-
 296a Կարապետն: Այլ և յիշեցէք ի մաքրափայլ սուրբ ազաւթս ձեր զծնաւզն իմ|| զՀեռապետն և զմայր իմ զՄելիֆ-Խաթուն, ես առաւել յիշեցցիք ի սուրբ ազաւթս ձեր զիմ եղբայրն՝ զԱստուածատուր քահանայն, որ փոխեալ է առ Քրիստոս, յիշեցցիք զՏիրապետն, և զԹորոսն, և զամենայն ազգայինս՝ զկենդանիս և զհանգուցեալսն. և Քրիստոս որ առատն է ի տուրս բարեաց՝ յիշողացդ և յիշելոցդ առհասարակ ողորմեսցի, և նմայ փառք յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն:

Ի յայսմ ամի եկաւ Մահմուքագ սուլթանն և փախոյց զՀաճի-Կիրե խան, և քաղաքս խիստ ուրախ է. աստուած զվերջն ի բարի անէ:

Ամէն տարի ծաղկայզարդին արն կար[դ]ցվի այս յիշատակարանս. բայց վերին պետականին հրամանէն բանադրած լինի մարդն այն՝ թէ քահանայ, թէ այլ մեծ և թէ աշխարհական, և յանզգնի ոք՝ նայ ի յայս եկեղեցոյս պատարագին շնորհացն անմասն ելնէ և անիծեալ լիցի ամենայն սրբոց, ամէն:

109

ՔԱՐՈՂԳԻՐՔ ԳՐԻԳՈՐԻ ՏԱԹԵՒԱՅԻՈՅ

Երևան 3101

գնող՝ Գրիգոր Եպիսկոպոս

306բ Ձվերջին ըստացող Քարոզդրոցս՝ ըզԳրիգոր Եպիսկոպոս, որ գնեցի զայս Քարոզգիրքս ի տէր Աւագիրիցու դատերէն՝ ի յԱննայ-Խաթունէն, ի Ճ. (100) դրամ, Ղազար նվիրակին միջնորդութեամբն: Աստուած շնահավոր առնէ զայս Քարոզագիրքս տէր Գրիգոր Եպիսկոպոս[ին], աստուած ողորմի առաջնոց և վերջնոցն: ԹՎ. ԹՃԾ. (1456), մայիս Բ. (2) գնեցի*:

110

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Մ Ո Ի

Երևան 0076

գրիչ՝ Մարտիրոս

178բ ԹՎին ՋԾ. (1456) գրեցաւ Կանոնագիրքս և այլ բազում բանս խրատականս հոգոյ և մարմնոյ, և առ աստուծոյ սքանչելեացն և զօրութեանն և դաւանութեանն՝ ներսէս հայրապետի օրինակէն, իմաստնոց բաւ է:

Գիրս գրող Մարտիրոս վարդապետս առ աստուած յիշեցէք և թողութիւն խնգրեցէք մեղաց իմոց ողորմիս տալով: Յիշողքդ յիշեալ լիջիք յաստուծոյ, ամէն**:

* Ձեռագիրը գրվել է 1456 թվականից մի քանի տասնամյակ առաջ: Հիշատակարանում հիշվող տեր Աւագիրեցը՝ Ճեռագրի վաճառող Աննայ-Պաթունի հայրը՝ ձեռագրի մեծ մասի գրիչն է և ստացողը. նա թողել է մի շարք միանման բովանդակութեամբ հիշատակագրություններ, որոնցից մեկը տալիս ենք ստորև.

«Ջնվաստ գրիչս՝ գանարժան էրէցս զտէր Աւարս, և զծնողն իմ զԻգնատիսս քահանայն յիշեցիք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր, և ձեզ՝ յիշողացդ ողորմեսցի մարդասէրն աստուած, ամէն» (էջ 306բ):

** Հիշատակարանը հասել է ԺԷ. դարի ընդօրինակութեամբ:

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

ՆՐԼԱՆ 4472

ա

գրիչ՝ Ղազար
վայր՝ Լիմ-Սուխարայ վանք — Արգելան

632ա ... Եւ արդ, գրեցաւ, սա յանառիկ ամուրն Լիմն, ընդ հովանեաւ սրբոյն Գէորգեաւ և այլ սրբութեանցս, որ աստ կան հաւաքեալ, եւ այլն գրեցաւ յերկիրն Քաշբերունի, ի վանս Սուխարայ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին և ամենայն սրբութեանցն, եւ այլն գրեցաւ ի վանս Արգելան, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, և սուրբ Կարապետի, և սուրբ Յարութեանս, և սուրբ Ստեփաննոսիս՝ տէր Յուսկան որդոյ սուրբ գերեզմանիս, վասն խոտվութեան աշխարհիս Հայոց, վասն զի Զհանշէն, որդի Ղարա-Ուսուփին գնացեալ էր յաշխարհն նետողաց և առեալ զամենայն ամուրս նոցա՝ զՀամադան, զՍաւայ, զԱսպանան, զՌէ, և զՂազիւն, զԳելան, և զՔաշան, զՇիրուզ, և զՔրման, և զԽորասան և զքաղաքս անթիւ, եւ կամի երթալ ի Հրէ: Եւ ի ներքին կողմանէս թռն Ղարայ-Ոթմանին զաշխարհս Հայոց ի տատանման պահէր՝ Հասան-բակն:

Արդ, ըստացաւ զսա պատուական մահդասին Ստեփաննոսն՝ յիշատակ իւրն և ծնաւդաց իւրոց և ազգականացն և ամենայն արեան մերձաւորացն, հարն Աստուածատուն, և մօրն Խաթուն-Մելիփն, և հարազատ եղբորն Խորշիւն, և Խուրաբաղը սարկաւագին, և հանգուցելոյն ի Քրիստոս Ազատջային, եւ երախտաւոր և մեծ պապերուն Մարտիրոսին և*, և մեծ մամերուն Աննայ-Խաթունին և Սառայ-Խաթունին, և մարքւերն Գոհար-Մելիփն, և իւր որդոցն Փալօշին և Զաֆարին՝ սպանելոյն յընկերոյն իւրմէ. վասն զի սուտ քրիստոնեայ ընկերն իւր խաբեաց զնա, ասելով թէ գնանք 632բ գինի հմենք, և ածեալ|| զնա ի տուն, յարձակեցաւ ի վերայ նորա և սպան զնա երկրորդ Կայենն, որ եսպան զեղբայրն իւր զԱբէլ. Քրիստոս աստուած, որ հանգիստն է ամենայն հաւատացելոց, հանգչի ի Զաֆարի հոգին և սրբոյն Արելայ դասակից և պսակակից արասցէ, ամէն:

Արդ, աղաչեմ զձեզ զամենեանեան կողկողագին պաղատանաւք, ով ոք որ հանդիպիք սմա արինակելով կամ ընթեռնելով և կամ ինչ իւրք տեսութեամբ, յիշեցէք ի Քրիստոս զպատուական մահդասին՝ զՍտեփաննոսն, և զծնաւդսն իւր զԱստուածատուն և զԽաթուն-Մելիփ, և զեղբարսն զԽորշիւն, զԽուրաբաղը, և զհանգուցեալն ի Քրիստոս զԱզատջէն, և զմեծ պապն զՄարտիրոս, և զմեծ մամերն զԱննա-Խաթունն և զՍառայ-Խաթունն, և զմօրքուն զԳոհար-Մելիփն, և զիւր որդիքն՝ զՓալօշ և զԶաֆար-

* Մյուս պապի անվան լրացման համար տեղ է բաց թողնված:

րայ, և ղեղրարորդին զԱստուածատուրն, և զԳուլբան-Խարունն, և զՄամ-
 ֆանն, և զհարսն զԱզիզ-Մելիքն, և ղմարքոյրն զՆիդար-Փաշէն, և իւր
 որդոյն Խուզաբաղշին, հարեղրարն իմոյ Սարգսին, և իւր որդոյն մղղասի
 Առաքելին, և ղստերն Սառային, և վարդպետացն հոգևորաց և մարմնա-
 տորաց, և զսանահայրն զպարոն Վարդ, և ղմարքերորդին Թումայ հո-
 վին, զհոգևոր հայրն՝ զԹաղոս կրանատր Կաֆայեցին, որ ի գնալն
 յԵրուսաղէմ՝ ի ծովուն ընկզմեցաւ, և զԿարապետ սարկաւազն. յիշեցէք
 ի Քրիստոս զվերոյգրեալքս ի սմա և լի բերանով աստուած-ողորմի ասել,
 և աստուած, որ առատն է ի տուրս բարեաց, յիշողացդ և յիշեցելոցս առ-
 հասարակ ողորմեսցի:

Դարձեալ, աղաչեմ զձեզ, մանկունք սուրբ եկեղեցւոյ, յիշել ի տէր
 զանարժան գրիչս Ղազար, և անմեղադիր լինել խոշորութեան և սխալա-
 նաց, զի կար մեր այս էր:

Նւ գիտելի է զի զսա սկսաք ՋԱ. Թվականիս Հայոց (1452), և աւար-
 տեցաք ՋԶ. (1457), վասն դառնութեան և խոռվութեան ժամանակիս. և
 զյիշատակարանի զհետ կարգի ոչ գնալոյն անմեղադիր լերութ. երբ սիրտն
 մաշխով լինի՝ աչքն յուս պակաս կու հայի. մարդ զմարդոյ ցաւ շղիտէ՝
 կէս գիշերին ժամ կու ձենէ:

Նւ արդ գրեցաւ սա ի կաթողիկոսութեան տեան տէր Գրիգորի, որ
 նստեալ է ի Վաղարշապատ քաղաքի, և Քրիստոսի յուսոյն մերոյ փառք
 յաւիտեանս, ամէն:

Բ

մի մասի գրիչ՝ Յովանէս

687ա Ներաւղ Քրիստոս, ողորմեա ստացողի գրոցս մահդաս[ի] Ստեփանո-
 սին, և ծնաւոյց նորին Աստուածատուրն և Խաթուն-Մէլէքին, և եղբարցն
 Խոզրին և Խուզայրաշխին, և ամենայն արեան մերձատորաց նորին, և ինձ
 անարժանիս՝ սակաւ աշխատողիս Յովանէս քահանայի, որ վասն սիրոյ
 եղբորս մեր մահդասի Ստեփանոսի գրեցի զայս Գ. (Յ) սխալի ճառս:
 Բայց անմեղադիր լինի, զի մեծ ահիւ և դողով գրեցի ի դառն ատուրս, որ
 Հասանն զՄշոյ դաշտն գերեաց զանմեղ քրիստոնեայս և մեք յուսահա-
 տեալ եմք ի կենաց մերոց և ի տղայոց, թէ այսօր կամ վաղիւն առ մեզ հա-
 սանի: Յայս գառն ատուրս գրեցի և ոչ թողի անփոյթ վասն սիրոյ մահդա-
 սուն, որ ամենայն ոք զնա սիրէ և մեծարէ վասն հեզ բարուցն և հաստատ
 հաւատոյն և զի զամենայն գործս և զվաստակս ձեռաց իւրոց բաշխեաց
 առաջին մեր ի գինս գերեացն, զորս ազատեաց յանօրինաց, և զայլն և
 գինս գրոց պատուականաց և յայլ սպասս եկեղեցեաց, ընկալցի զփոխա-
 րէնն յամէնառատ բարոյն աստուծոյ, ամէն:

գրիչ՝ Յոնանէս
վայր՝ Յիպեայ վանք

285ա Փառք... որ ետ կարողութիւն տկար ոգւոյ Յոնանէս վարդապետի հա-
 սանել յաւարտ Մաշթոցիս: Գրեցաւ Մաշթոցս ի վանգս Յիպնայ, ընդ

հովանեաւ Վասիլ Թագաւորի սուրբ նշանիս և սուրբ Աստուածածնիս, ի հերպետութիւն Արսենի, ի պարնութիւնն <ե> Ադիքեկի, ի ղանութիւնն Զխանշայ ղանի:

Յայսմ ամի Զըխանշայ ղան էառ զԲաղդատ և Կ. (60) պարնութիւն կալան, և ԿՌ. (60.000) ոգի ի սուրն քաշեցին, և ԼՌ. (30.000) ջորէրեռն մալ ի Ղափանն տարան:

285բ Եւ դարձեալ, ի մեր մեղացն Մուրատ բէկ անաւրէնն էառ զԼսարնբալ զԿոստանդնուպալիս, և Խ. (40) բռն խաչ և անտարան, նշխարք և պատկեր հայրապետալյց առին:

Եւ դարձեալ, արբանեակն սատանայի* Զխանշայ ղանն երեկ ի վերայ Բաղըշու*, Մշու և Ղլաթայ, առ ՚ւ աւար արար և տարաւ ՌՇ. (1500) գերի՝ կին և տղայ և սարկաւազ. և ղամէն գերի Շ. (500) թամուրի կու ծախին:

Գիրգա յիմ ձեռնէս ոչ ելնէր, բայց ազահութեան պատճառի առի՝ դրեցի յընդիւր արինակէ, և ունի յինքն զձեռաց Մաշթոցն և զբոլոր Մաշթոցն և զաւծոման անլի: Բայց խոշորութեան գրոյս և սխալանաց անպարտ թողէք, զի ձեռս կու դողէր:

Բայց գրեցաւ Մաշթոցս ի թվականիս Հայոց տոմարի 22. (1457), ի վանգս Յիպնա: Որք հանդիպիք յիշեցէք զստացող գրոցս զՅովանէս, և զԳաւհարն, և զեղբայրն Ստեփանոս երէցն, և զՅովանէսի հայրն՝ Մկրտիչ,** և զմայրն Շամխաթուն, և ղորդին Յոնանէս և Մկրտիչ, և զղուստըն Խուրլու, Հէրխաթուն, Մաբեմ, և զեղբայրն, և զորդիքն Նորատունկ, Մկրտիչ, Գրիգոր և Հէրապետ, և զամենայն արեան մերձաւորսն***:

284բ Այլ և զփրժոնս ի գրչաց զմատնադեզ և զանարժանս ի քահանայից, որ չեմ արժանի, թէ կոչեցայց կարգաւոր՝ զՅոնանէս մականուն վարդապետ, այլ և զիմ ծնաւդսն՝ զՅովանէս և զՍառայ, և զվարդապետն Կորնով, և զՂազար սարկաւազն՝ քարտիս կոկաւդն: Այլ և զպատուական կարգաւորն և զտանուտէրն՝ զԵրկայն Աւետիսն և զկողակիցն իւր, այլ և զհեզահոգի զՅոնանէս երէցն և զիւրքն, այլ և զգեղի տանուտէրքդ, առ հասարակ, այր և կին, ծեր և տղայ առ հասարակ, յիշեալ լիցին առաջի աստուծոյ ի բարին, և որ զաստուած-ողորմին ասէ լի բերանով ստացողին և վերայգրելոցդ և աստուած իւրն ողորմի և իւրոցն ի միւսանգամ գալլստեանն ամէն, եղիցի...:

284ա Ո՛վ լուսազարդ դասք քահանայից, որք հանդիպիք այս լուսազարդ պատուական Մաշթոցիս կարգալով կամ արինակելով, պատուական քահանայք և հեզահոգի սարկաւազունք, և իմաստուն ընթերցաւորք՝ յիշեցէք ի մաքրափայլ յազալթս ձեր զըստացաւոր գրոցս՝ զպատուական տանուտէրն և հաւատարիմ զՋանիկ-Յովանէսն, և զկինն զԳաւհար-Մեխիֆն,

* «Մատանայի» և «Բաղըշու» բառերի վրա նորոգման ժամանակ թուղթ են փակցրել: Լույսի դիմաց պահելով այդ բառերը աղոտ կերպով նշմարվում են:

** Այս և սույն պարբերութիւն մյուս անունները գրված են այլ ձեռագրով:

*** Հիշատակարանի շարունակութիւնը գրված է 284բ ապա՝ 284ա էջի վրա: Հիշատակագիր Յոնանէս վարդապետն ինքը՝ 285ա էջի վերին լուսանցքում գրում է՝ «Հիւանգ եմ և խելքս ոչ բերէ. այս (իմա՝ հիշատակարանի «Փառք»-ով սկսվող մասը՝ 285ա—285բ էջերի վրա) յառջև պիտ ՚էր»:

և զորդիքն [Մկրտիչն և զՅոնանէնն]*, և զդստերքն [զԽուրլու և զՄարեմ, և զքուրն Հէրխարուն և էլխարուն], որ ստացան զսա ի հալալ արդեանց իւրեանց բարի յիշատակ իւրեանց և իւր ննշեցելոցն, այլ և զեղբարսն [զՆորտովն]կն, և զկին Սանդուխտ], և զեղբարորդիսն [Մկրտիչ, Հէրա-
պետ և Գրիգոր], այլ և Ստեփանոս երէցն, [զհայրն Խաչատուր, և Խուրլու, և զԱստուածատուրն, Թանկ-Մելիքն]**

113

Ճ Ա Շ Ո Յ

Ն. Զուգա 103, Մ.Տ.Ա. և Մ.Տ.Մ.

ա

գրիչ՝ Խաչատուր
վայր՝ Արարատեան գաւառ, Ուրծ գիւղ

525ր Վասն զի ոչ ունելով յիշատակ ըստ մարմնոյ ես մահապի Շեխս և
ամուսին իմ Շաքար ստացաք զսա ի յարդար վաստակոց մերոց, յիշա-
տակ մեզ, և ծնողաց մերոց Ալղովին, Մարիանին, Ամիր-Սարգսին, Բաղ-
տատին, և ի Քրիստոս հանգուցեալ զաւակաց մերոց Մելիքատին, Շաւ-
գատին, և քեռն իմոյ Նիկարին...:

... Յիշման արժանի առնէք զարհիւսկոպոսն զտէր Զաքարէն և
զնսայի կրանաւորն՝ հեզահոգի և ամենայն շնորհաւ զարգարեալ, զոր
տէր աստուած պահեսցէ ընդ երկայն ատուրս:

Արդ, ես՝ անպիտան և անիմաստ գրիչս Խաչատուր, ոգորմութեամբ
տեառն սկսա և նախախնամութեամբ նորին կատարեցի... ծաղկաւէտ
բուրաստանս ի գաւառս Արարատեան, ի հոյակապ և ի նշանաւոր գեղս
որ կոչի Ուրծ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածինն և սուրբ Ստեփանոսի
նախավկային, ի թվին ԶԶ. (1457), ի հայրապետութեան տեառն Գրիգո-
րի, և արհեստակոպոսութեան տէր Ռլստակիսի, և յաշխարհակալութեան
մեծ և յաղթող ախոսանի Զիհաւնշաին, ի դառն և ի նուրբ ժամանակիս. վիշ-
տըս վտանգի և աղէտս տարակուսանաց, զոր կրեմք յանարինաց և յա-
նիրաւ պահանջողաց, և եւթնապատիկ հատուցէ տէր զչարիս նոցա ի
ծոցս նոցա...:

[Ազաչեմ] զգծագրողս Խաչատուր յիշել ի սուրբ յազաւթս ձեր, զծնողսն
իմ՝ զհայրն իմ զՎարդան և զմայրն իմ զԱղուր, ... և ուսուցիչն իմ զԳրի-
գոր րաբունին, և զՅոնանէնն հեզահոգի կրանաւորն, նաև զհոգևոր մայրն
իմ զՓաշէն և զՆորագիղն՝ հանդերձ ծնաւդաւք իւրեանց յիշեսցիք ի սուրբ
յաղօթս ձեր, զի յոյժ աշխատութեամբ ծառայեցին մեզ:

Այլ և զեղբայրն իմ ըստ հոգոյ զԱլէքսանոս կուսակրան արեղայն, որ
զթուղտն կովեաց յիշեսցի ի տէր հանդերձ ծնողաւք իւրովք, ամէն:

* Փակագծերի մեջ առնված այս և հաջորդ անունները զբոված են այլ ձեռագրով:

** Հենց այսպես կիսաս էլ ավարտվում է հիշատակարանը:

Բ

Ժողովող՝ Գրիգոր
վայր՝ Մալբզկերոյ անապատ

Ընդ որս և ես երես անկեալ աղաչեմ զմանկունսդ սուրբ եկեղեցոյ յիշել ի տէր դիս զմեղսամած և զբազմամեղ և զանարժան և զանարհեստ նկարող սորին զԳրիգոր սուտանուն արեղէս, որ անուամբս եմ միայն և ոչ գործովս, և զծնաւսն և զամենայն արեան մերձաւորսն իմ՝ զկենդանի և զհանգուցեալսն, որ ծաղկեցաւ սա ի սուրբ անապատս Մալբզկերո, և զամենայն աշխատաւոր սորին յիշեցէք ի Քրիստոս, և աստուած զձեզ յիշէ իւր արքայութեանն մէջ:

114

ՄԵԿԵՆՈՒԹԻԻՆ ՍԱՂՄՈՍԱՅ ՎԱՐԴԱՆԱՅ ԱՐԵՒԵԼՅԻՈՅ

Երևան 2322

ա

գրիչ՝ Մաթէոս

336ր ... Ընդ որս երեւեալ ազբանազան ազգիս ի տանէ Թորգոմա փառք և պարծանք Այրաբատեան գաւառիս և իրրև զարեգակն փայլէր յաշխարհի սքանչելի այրն աստուծոյ և մեծանուն հռետորն Վարդան վարդապետն՝ վարժելով զբազումս ի կրթասիրաց ի գիտութիւն աստուածաշունչ կտակարանաց երեւելին ի գիտնականս: Այլ և յոյժ ըղձալի փափազամբ մեկնեալ զսաղմոսս աստուածահօրն Գաւթի՝ թողու զանձ անհամեմատ սուրբ եկեղեցոյ և ինքն առ անծկալին Յիսուս վերափոխի, որոյ յիշատակն աւրհնութեամբ լիցի. և աղօթք նորա և սերմն խրատու անպակաս ի սուրբ եկեղեցոյ, մինչև ի կատարած աշխարհի...

Ջանարժանս յիշատակի
Սուտակասպաս մեռեալ ոգի
Ջմեղաւք լցեալս յամենայնի՝
Նաև ժառանգ սատանայի.
Ո՛վ, ընթերցողք այսմ տառի,
Վերաբերողք ի սմայն գանձի
Ջգրիչ Մաթէոս փանաք ոգի
Յիշել յաղօթս ձեր բարի:
Թվ. 22. (1457):

Բ

սկզբի մասի գրիչ՝ Առաքել Սիւնեցի

30ա Ջգծող գրոցս զնուաստ ոգի տէր Առաքեալս Սիւնեաց յիշեցէք ի Քրիստոս*:

* Առաքել Սիւնեցին ընդօրինակել է ձեռագրի սկզբի մասը, 1457-ից տարիներ առաջ:

115

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 3703

գրիչ՝ Մաթևոս
վայր՝ Սուրբ Մամաս անապատ

310բ ... Արդ, գրեցաւ աստուածային գանձարանս որ կոչի Աւետարան, ի յանապատիս որ կոչի սուրբ Մամաս, ձեռամբ Մաթևոս արեղայի, ի թվիս Հայ տոհմիս տումարի 22. (1457):

Այլ և ստացեալ եղև զսա ոմն աստուածասէր և հաւատարիմ և բարեպաշտ և մեծազգի Միքզա անուն, ի վայելս անձանց իւրեանց և զաւակաց, և յիշատակ հոգոց իւրեանց՝ ի պահպանութիւն և ի փրկութիւն:

Արդ, որք հանդիպիք սմա կարդալով կամ յարինակելով կամ մի անգամ տեսանելով՝ յիշեսշիք ի մաքրափայլ և լուսաբորբոք յազաւթս ձեր զիս՝ զՄիքզայ, որ առի զսա ի հալալ ընչից իմոց, և զամուսինն իմ զԽոնտ-Խաթունն, և զծնաւղան իմ ի Քրիստոս հանգուցեալս՝ զՄէլիք հայրրն իմ և զմայրն իմ զԳուլ-Մէլիք, և զհարազատ եղբարն իմ զԲէրամն, և զամուսինն իւր զԻկտիշն, և զնորարոյս զաւակսն մեր, զոր վայելել տացէ զսա ընդ երկայն աւուրս, ամէն:

116

ՄԵԿԵՆՈՒԹԻՒՆ ՊԱՏԱՐԱԳԻ

Երևան 7273

գրիչ՝ Մաթևոս

331բ ... Յայս ամէնառատ գթութիւնս աստուծոյ հայեցեալ ես՝ ամենաթշուառ երիցս ատելիս Մաթևոս յոգնամեղ ծառայս աստուծոյ, սոսկ անուամբ քահանայ ի կրօնաւորական ձևի, քան զի տեսեալ զիս ի բարձրագոյն առաքինութեանցն շաւղաց զարտուղի գնացեալ, մանաւանդ յաղթեալ ի ծանրութենէ կաւեղէն յարկիս, ոչ ունելով տեսակ ինչ բարեաց

332ա մասն փրկութեան: || Վասն որոյ ձեռնամուկս եղէ ի գրութիւն աստուածահաճոյ տիրապէս աղօթնոյս՝ մեղսաքաւիչ հաշտարար սուրբ պատարագին, և էր ընդ եղբարսն Յովհաննու աղօթիցն, զոր մեկնեալ էին սուրբ հարքն մեր՝ մեծն Խոսրով և տէր Ներսէսէն և այլ սուրբ հարքն, զոր և հողս անարգութեան Մաթևոս խղիայթեալ տառապանօք դլխատրեալ յանկ հանի ցայգացանկ աշխատութեամբ շնորհօքն աստուծոյ, ի յիշատակ բարւոյ մեզ և մերոց ծնողացն, որ են առ Քրիստոս:

Նա և տիրապէս բարւոյ յիշատակ է սա մեծին և աստուածասիրին, որ քաղցր բարութ զօրինակն շնորհեաց, այսինքն տեառն Գրիգորի կաթողիկոսի ամենայն Հայոց ի Վաղարշապատու, խարազն ճգնաւորի, որ և առլըցեալ շնորհօքն Յիսուսի, նաև զէ. (7)-արփեանն առեալ, ըստ գրեցելոյն ծսայեա, գերազանց սրբազնամաքուրն իւր հոգի, որով սնուցանէ զմանկունս սուրբ եկեղեցւոյ կրկին և երեքին ուամամբ ըստ հաճոյսն աստուծոյ տիրապէս: Հանուր հայկազնի ազգաւ հայցեմք հառաչմամբ բոլոր հա-

լատով յուսով և սիրով յամենագուժ բարերարէն տեառն և աստուծոյ՝ պահել զնա սուրբս և անարատս ընդ երկայն ատուրս, առողջ հոգով և մարմնով, ուղիղ վարդապետութեամբն, ձեռասուն հոգևոր որդեկան իւրով, և յետ աստեացս ելանելոյ կարգեսցի շնորհօքն աստուծոյ ի շարս առաջին սուրբ հայրապետացն:

Գրեցաւ սուրբ գիրքս թվիս 22. (1457), ի փառս Քրիստոսի արհնելոյն յափտեանս:

Բ

290բ Սկսաւ մեկնիչս այս Խոսրովին*
Յաւուրս պահոց Լուսաւորչին,
Ջեռամբ հիբոյ Մաթէոսին,
Եղև զըրաւ փոխման տօնին.
Ջի ի վաղուց ժամանակին
Եղէ փափագ սակս սորին,
Յետ կատարման վաթսուն ամին
Փափագ լցաւ փանաք գրչին:

117

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Շուշի Մ.Տ.Մ.

գրիչ՝ Յակոբ
վայր՝ Հերմոնի

277ա ... Արդ, աւարտեցաւ Աւետարանս այս ի հոշակաւոր անապատս Հերմոնի վանք, ընդ հովանեաւ սուրբ Լուսաւորչիս և սուրբ Յակոբիս և այլոց սրբոց, որ աստ կան, ձեռամբ մեղաւոր Յակոբի, ի թուիս Հայոց 22. (1457), ի թագաւորութեան Ջեանշայի, որդոյ Ուսուֆի, ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի Մսկուեցոյ, և հոգևոր հաւր իմոյ Աստուածատուր տնտեսին, և ծնաւդաց իմոց՝ մարմնաւոր հաւրն իմոյ Դաւիթին, և մաւրն իմոյ Մելիֆին, և Խարխաթունին, նաև աշակերտացն իմոց...:

Յիշեսցիք... և կուսակրան քահանայն զՍիմէոն, որ սկսաւ զԱւետարանս և ոչ կարաց աւարտել... Ողորմեսցի Քրիստոս աստուած առհասարակ ում աշխատ կայ ի սմայ՝ թխտի տուողացն և որք ձեռնտու են եղել...:

118

Ճ Ա Շ Ո Յ

Երևան 4746

գրիչ՝ Յոնանէս Մանգասարեեց
վայր՝ Արնէշ

ա

443բ ... Աւարտեցաւ քրիստոսահիմն և առաքելաշէն, մարգարէախաւս այս կտակ յամի իննհարեւրորդի և վեցերորդի թուականութեանս հայկա-

* Խոսրը Խոսրով Անձևացու «Պատարագի մեկնութեան» մասին էւ

զեան տոհմիս տուամարի (1457), ձեռամբ անարժան դրչի Յովանէս սուտանուն քահանայի, ի խնդրոյ հեզահոգի ե պատուական կրանաւորի՝ սուրբ և մաքուր արեղայի Մխիթարայ...:

446. ... Եւ ստացաւ զմարգարտաշար և զանառիկ փարթամութիւնս՝ զպայծառութիւնս մանկանց եկեղեցւոյ, ի վայելումն մանկանց եկեղեցւոյ և յետ աստեացս՝ յիշատակ անշինջ ի մէջ սուրբ եկեղեցւոյ:

Քանզի ունի սա զբոլոր մասունս տանից տէրունականաց ... զոր մեծաշան և ծանր աշխատութեամբ հաւաքեալ եղեւ ի սրրոց վարդապետացն, զոր ե Տիրացու քահանայն Մշոյ յետոյ ի մի դիրս ժողովեաց, որոյ յիշատակն արհնութեամբ եղիցի:

Արդ, աղաչեմք զամենեսեան, որք հանդիպիք սմա ընթերցմամբ, ուսմամբ, արինակաւ և կամ սակս մասին պատահմամբ՝ յիշեսջիք զստացաւդ աստուածային կտակիս զՄխիթար կրանաւորն, և զբարեպաշտ ծնողսն իւր զՎարդաշահն և զԴաւլաթն, և զհարազատ եղբայրքն իւր՝ զհանգուցեալն ի Քրիստոս զՄկրտիչն, և զնորին ղաւակսն զՅովանէսն ե զԷմիհն, և զքոյրն իւր զԽոսրլուն, այլ և զՄարտիրոսն, և զկենակիցն իւր զՍիրամարգն, այլ և զԱննայն՝ զգնացեալն ի փառս աստուծոյ: Դարձեալ, յիշեցէք զիմաստուն և զերախտաւոր ուսուցիչն իւր զվարպետ Վարդանն, և զծնաւդսն իւր, և զամենայն արեան մերձաւորսն...:

Այլ և զիս՝ զանարժան և զանպիտան գրիչս զՅովանէս՝ անուամբ քահանայ և ոչ գործով, և զերախտաւոր ուսուցիչն իմ զսուրբ վարդապետն Թումա մեծ ըրբունին, և զմարմնաւոր ծնաւդսն իմ՝ զհայրն իմ զՄանգասար և զմայրն իմ զՓաշամէլիք, և զամենայն երախտաւորսն մեր, և որք սպասաւորեն մեղ ի շարաշարանս մեր և յաշխատութիւնս, այլ և զնշեցեալսն մեր՝ զհինքն և զնորքն, և ուղիղ սրտիւ աստուած-ողորմի ասացէք և աստուած ձեզ և մեզ ողորմի, ամէն:

Արդ, գրեցաւ աստուածաշունչ տառս յերկիրս Քաջբերունի, ի քաղաքիս Արհէս կոչեցեալ, ի դուռն սուրբ տաճարիս Գէորգեայ զպարավարիս. յառաջնորդութեան մեծ աթոռոյն էջմիածնի ի հայրապետութիւն տեառն Գրիգորի կաթողիկոսի, զոր տէր աստուած հաստատուն պահեսցէ զնա իւրովքն, ամէն: Ի ղանութեան անարէն իշխանին Ջհանշայի, որ կալաւ զաշխարհն Արեւելից՝ զԱսպաճան և զՀամադան, զՇիրազ և զՔրման, զԷզդ և զԴաղման, և զբոլոր աշխարհն Իրազաց, և կայ աներկիւղ և անահ յումեքէ: Արդ, յայսմ ամի գրեցաւ աստուածային մարգարտաշար կտակս, յիշատակ Մխիթար կրօնաւորին...:

Բ

447. Եւ արդ, ես Մխիթար կրօնաւորս ստացա զսուրբ գիրքս զայս ի հալալ և յարդար վաստակոց իմոց, և ետու զսա յիշատակ և նըւէր ի դուռն սուրբ և գերահըռչակ, ի խոյակապ և յերկնանման, զըմբէթայարկ և աստուածազարդ կաթողիկէ սուրբ տաճարացս՝ Սայլաւանապատս սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Կարապետին. յիշատակ բարի հոգոյ իմոյ և ծնողաց իմոց, զոր յառաջն յիշեցաք՝ Վարդաշահին և Գովարթին, և այլոցըն, զի յամէն տարի մին ժամ առնեն և զ[յ]իշատակարանս կարդան և խնամով պահեն. և կրանաւորքն և առաջնորդն Գօզալ եպիսկոպոսն և

դասավարն և փակակալն յանձն առին որ կատարեն, որքան որ խաղաղութիւն լինի. և ով որ հակառակէ՝ պատժի յաստուծոյ, ամէն:

Եւ արդ, մի ոք իշխեսցէ հեռացուցանել զսուրբ դիրքս զայս ի դրանէ սուրբ տաճարացս, ո՛չ ի մերոցն, և ո՛չ յաւտարաց ոք, ո՛չ յառաջնորդաց, և ո՛չ ի վարդապետաց, և ո՛չ յեպիսկոպոսաց, և թէ ոք յանդրդնի և արասցէ կամ ծախէ կամ գրաւէ՝ զմասն զՈւղային առցէ և զանէծքն 447բ դաւծին, և զը||պատիժն Գոգալ եպիսկոպոսին և այլոց առաջնորդացն, որ գան զկնի և այնոցիկ, որ լի բերանով աստուած ողորմի ասեն, ամէն:

Դարձեալ, աղաչեմ յիշել ի տէր զքրեւորորդին իմ զՄարգարայ սրբասէր կրօնաւորն, որ շատ է ծառայութիւն արարեր առաջի իմ:

Գ

Աստուած ողորմի Բէլեցուն,
Որ հաց երեր վեց ժամուն
Որ էր լօշ, մանդրամես, պանիր և ձկուն,
Հրամէնց եղաւ շուխտակ պարընտիրուն,
Եկին՝ իստակ ժտին իւրեանց գրուն.
Գիրքս յիշատակ եղօ Ղաւթայցնի հոգուն.
Հայր մեր ասէք աստուծոյ սիրուն*:

119

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

Երևան 1755

ա

գրիչ՝ Յովանէս Մանգասարենց

325բ Տէր աստուած Յիսուս Քրիստոս, որ արարէր սքանչելիս ի ձեռն սրրոց քոց՝ նոյն մարդասէր կամաքդ ողորմեա ստացաւդի սուրբ գրոցս՝ աստուածաձա՛ւէր և բարեպաշտ խաւջին Խաչատրուն, և հարազատին իւրոյ Աւետիս արեղային՝ սուրբ և մաքուր կրանաւորին, և ամենայն ազգականացն՝ կենդանեաց և մեռելոց, և ձեզ լսողացդ և կարդացողացդ առ հասարակ ողորմի Քրիստոս: Եւ ինձ՝ անարժան գրչիս Յովանէս քահանայի, և ուսուցչին իմոյ՝ աշխարհալոյս վարդապետին Թումայի, և ծնաւդացն իմոց Մանգասարի և Փաշա-Մէլէքի, և սպասաւորիս Շուքրան-Խաթունի, և ամենայն աշխատողացս, ամէն, եղիցի:

գրիչ՝ Կարապետ

Բ

541բ ... Ողորմի Քրիստոս աստուած խոշա Խաչատրուն և ծնաւդաց նորին, ևս առաւել տէր Աւետիսին, որ ի յայսմ ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս, և Կարապետ գրչին, և կարդացողացդ և լսողացդ, ամէն:

Գ

639բ ... Արդ, այս Տանացոյց կարգեալ բաւանդակ տարոյ աշխատութեամբ կարգեալ տէր Իսրայէլի Խաչենեցոյ եպիսկոպոսի, ի խնդրոյ

* Գրված է 447բ էջի ստորին լուսանցքում, հավանաբար նույն Յովանէս Մանգասարեանցի ձեռագրով:

Ջալալ-Գօլի՝ տեառն Խաչենույ և տէր Գրիգորի եպիսկոպոսի: Որք աղաչեցին զտէր Խորայէլ եպիսկոպոսն, հայեցեալ ի կորովութիւն մտաց նորա և ի ժուժկալութիւն բարուցն. եւ նա յանձին կալաւ և շան եդ գտանել զօր նահատակութեան սրբոց, որ գրեալ կայ ի լիակատար պատմութիւնն, համառատելով նմա զսքանչելի կատարումն սրբոցն և եդ ընդ այլ կարգեալ Յայսմաւորսն, զոր կարդ ամսոցն հայիւ և հոռոմիւ միաշունչ եղեալ անսղալ զտարին կատարեն: Բայց ոմանք յանգէտս եղեալ հակառակեն այսպիսի գեղեցիկ ընթերցուածոց, որ աւր ըստ աւրէ զլսելիս մեր զսրհորեցոցանէ և դողումն ցաւագին տա անձանց մերոց:

Եւ արդ, եթէ այնպիսեացն է արքայութիւն երկնից, ապա զի՞նչ լիցի ծովից և հեղգացելոց, այլ միայն յայս ապաւինեալ յառաջ ընթանալ յաւժար սրտիւ և տաւնել զլիշատակ սրբոցն և բարեխաւս առնել առ աստուած, զի հաշտեցի ընդ մեզ, և բարձցէ յաշխարհէ զպատուհաս մեղաց մերոց, և արժանի արասցէ սրբոցն փառաց հասանել ի Քրիստոս Յիսուս ի տէր մեր, որում փառք յաւիտեանս, ամէն:

Արդ, ի յայսմ դառնացեալ ժամանակիս եղև ցանկացող աստուածային սուրբ կտակիս, որ ունի հաւաքեալ յինքեան զտաւն սուրբ Աստուածածնին, [և սուրբ] կարապետին և մրտչին Յովաննու, և զսուրբ Ստեփանոսի նախաձկային, առաքելոց և դմարգարէիցն, դհայրապետացն և դեպիսկոպոսացն, դճգնաւորացն և դկուսանաց՝ միայնդամայն զամենայն ձկայիցն արեամբ ներկեալ մարտիրոսաց:

Չոր տեսեալ զայսպիսի գանձս աստուածային և պայծառ լուսով լցեալ հեզահոգի և բարեմի<մի>տ խոշա Խաչատուրն, և ետ դրել զսայ յիշատակ հոգոյ իւրոյ, և ծնօղաց՝ հօրն Առաքելին և մօրն՝ Մրտաբարին, և կեն[ա]կցին Սալթան-Խաթունին և հարազատ եղբօրն տէր Աւետիսին, ամէն*:

գրիչ՝ Կարապետ վայր՝ Ոստան

258ա ... Եւ արդ, գրեցաւ սա ի մայրաքաղաքս յՈստան, ի դուռն Քարի սուրբ Աստուածածնին, ընդ հովանեալ սուրբ Աստուածածնիս և սուրբ

* Սույն հիշատակարանը հասել է մեզ ոչ թե իր նախնական բնագրով, այլ ժՁ. դարի ընդօրինակութեամբ, որը կատարել է ձեռագրի նորոգող Նեկեղոսը: Նա ընդօրինակելով ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանի իրեն հետաքրքրող մասերը, վերջում իր կողմից ավելացրել է հետևյալը. «Արդ, աղաչեմ զամենեսեան, որք հանդիպիք սմ կարգալով կամ աւրինակելով՝ ուղիղ սրտիւ և լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք վերջին սոացողի դրոցս ըռէս Արիջանին, հօրն Ղուլիջանին, մօրն Սաղղաբին, և կողակցին Հոռոմսիմին, և ուրեանց զաւակացն՝ Բարջանին, և կողակցին Նսէֆին, և պարոն Վարդին, կողակցին Անին, որդոյն Էլէքսանին, կողակցին Ջմրուբին, որդոյն Ղուլիջանին և Գազպարին, դստերացն Մարգարտին, Երեմսիմին, Յամասին և //»::

Համանման բովանդակութեամբ հիշատակագրութիւններ նորոգող Նեկեղոսը թողել է ձեռագրի բազմաթիւ էջերի լուսանցքներում: Իր մասին նորոգող տեղեկութիւն է տալիս 639ա էջի հիշատակագրութեան մեջ («... և ինձ մեղուցեալ Նեկեղոս վերջստին նորոգողիս, և հօրն և մօրն իմոյ»):

Ստեփաննոսի նախավկային, ի թուականիս Հայոց 22. (1457), ի հայրապետութեանն տէր Զաքարիայի, զոր տէր աստուած ընդ երկայն աւուրս արասցէ զնա և պահեսցէ յամենայն շարէ:

258p Արդ, և ես՝ Կարապետ գծագրող սորին, յերես ի գետին դնելով աղաչեմք զձեզ առ հասարակ զամենեսեան զմեծ և զփոքր, որ և զիս յիշման արժանի առնէք՝ դունայնացեալս ի բարեաց գործոց՝ զմեղաւորս յարդարոց ... զԿարապետ գրիչս, և զմեծ պապն իմ զՅովնանէս քահանայ, և զհայրն իմ զՍտեփանոս քահանայ, և զեղբայրն իմ զՅովսէֆ քահանայ, և զմայրն իմ զՓաշա-Մելէֆ, և զքոյրն իմ զԱրմանի, և զամենայն ազգակիցսն իմ. եղբայրական սիրով և հայրական գթով յիշեցէք զմեզ ի սուրբ յաղօթս ձեր և ուղիղ սրտով մեզ աստուած-ողորմի ասացէք և մեր մեղացն թողութիւն խնդրեցէք յաստուծոյ և աստուած յիշողացդ ողորմեսցի, ամէն:

Դարձեալ, ես՝ Կարապետ քահանայ, ծառայս ծառայիցդ աստուծոյ, ստացայ զԳանձարանս զայս ի հալալ յինչից իմոց՝ յիշատակ հոգոյ իմոյ, և ամուսնոյն իմոյ Շարմելէֆի՝ հանգուցելոյն ի Քրիստոս, և բարի ծնողացն իմոյ՝ խոշայ Ստեփանոսին և Ջամելէֆին, և պապին իմոյ Աւետիսին, և հոգևոր հարց իմոց տէր Յովանիսին և Մկրտիչ կրօնօրին, և հարազատ եղբօրն իմոյ Աւետիսի, և ամուսնոյն իւրոյ Էլիաքունի, և քրեւրցն իմոյ Դիլչատ-Խաթունի և Ուլու-|| Խաթունի, և զաւակաց իմոց՝ Յովանիսի, և կենակցին իւրոյ Խոնձիւն, և Հէրապետ սարկաւազին, և դստերացն իմոյ՝ Դիլչատ-Խաթունի և կենակցին իւր Սֆանդարին, Ջամելէֆին և տանուտորչըն իւր խօշայ Արդ-Մըսէֆին, Սուլտանին և իւր կենակցին Մալուխին, և փոքր դստերն՝ որբ մնացելոյն ի մօրէ Խոնձայի, և այլ ամենայն ազգականացն՝ կենդանեացն և հանգուցելոցն...:

Ընդ նոսին և զառաջին քահանայքն, որ յայս սուրբ եկեղեցոյ դրանէս յաստուած փոխեցան՝ զտէր Յովանէս փիլիսոփայն, և զՅովանէս, և զՍտեփանոս, զՅովնանէս, և զՊօղոս, զԱւետիս, և զՅովնանէս Խլենեցն, զՍտեփանոս Գօնելիւն, և զՍտեփանոս մանկագոյն քահանայ, որ փոխեցաւ ի Քրիստոս, և այլոցն ամենեցուն, զոր և ճշմարիտ քահանայապետն Յիսուս Քրիստոս ողորմեսցի նոցա և դասակից և պսակակից արասցէ զնոսա ամենայն սրբոց և սիրողաց անուան իւրոյ, ամէն:

259p Եւ զայժմու քահանայքս, որ կան ի սպասաւորութիւն սուրբ Աստուածածնիս՝ զտէր Կարապետ՝ ստացող տառիս, և զմիւսն՝ զԿարապետ քահանայն, զՄիքաէֆ, և զտէր Սաղաղայ, որ և Քրիստոս աստուած պահեսցէ զսոքա շահ անշիշանելի ի մէջ եկեղեցոյ...:

Դարձեալ, ես՝ Կարապետ քահանայս, խօշայ Ստեփանոսի որդիս, ի յՈստանայ ի Նոր-Քաղաքէս՝ ստացայ զսա ի վաստակոց իմոց և եղի զԳանձարանս ի դուռն գերամաքուր և փառաւորեալ սուրբ Աստուածածնին Նոր քաղաքի, որպէս զի վայելեսցին զսա մանկունք սուրբ եկեղեցոյ և ուրախասցին սովաւ հանապազ ընթերցմամբ...:

260a Եւ արդ, ես՝ Կարապետ քահանայ և կենակիցն իմ Շարմելէֆ ետուրբ գրել զայս Գանձարանս և || եղաք զսա յիշատակ մեզ ի դրանս Նոր-Քա-

զաքի սուրբ Աստուածածնին, որ կացցէ սա ի սուրբ եկեղեցիս, յիշատակ բարի մեզ և նախնեացն մերոց: Եւ մի ոք հեռացուցանել շանայ զսա ի դրանէ սուրբ տիրամօր Աստուածածնիս, ո՛չ ի մերոց յազգականացն, և ո՛չ յօտարաց, և ո՛չ ի քահանայից, և ո՛չ յաշխարհականաց, ո՛չ հեռացուցանելով, և ո՛չ ծախելով, և ո՛չ ի յայլ տեղիս տանելով: Եւ ով ոք լրբանայ և յանդգնի և հեռացուցանել շանա զսա ի դրանէ սուրբ Աստուածածնիս ծախելով կամ հեռացուցանելով՝ այնպիսին հեռացի յողորմութենէն աստուծոյ և զանէժքն զօժին առցէ և զպատուհանս զԿայենին ժառանգեսցէ. իսկ խնամ տարօղքն և կարգացօղքն սորին աւրհնին յաստուծոյ և յամենայն սրբոց, ամէն:

Յառաջն, որ ես տղայ եղայ,
 Նա բարի գործոց ցանկացայ,
 Ի գիր և ի կարգալ մտայ,
 Թէ տի լինիմ ես քահանայ:
 Իմ վարպետն էր խիստ բարի,
 Ի իւր բարեացն ես շհետեցայ,
 Զամէն ի հետ մեղաց կացի,
 Բարի գործոց ես շցանկացայ:
 Զօրն կացի ես անուղայ
 Եւ ի յաղոթրս ծուլացայ,
 Ես՝ անարժանս ի կարգ մրտայ,
 Ի կարգաւորաց կորանք եղայ:
 Զամէն մեղաց դարան եղայ
 Ես կեղծաւորս և անյիմայ,
 Լըմնեցաւ ինձ հիսուն տարին,
 Իմ մեղքն եղև ինձ փաթալայ,
 Յիմիկ կամ ես տարակուսեայ
 Ի յիմ շար գործոցս ի վերայ:
 260բ Աստուածածին իմ || յոյս դու,
 Քանց ըզքեզ էլ ինձ ճար շկայ,
 Զի ես քո ծառայն եմ անպիտան,
 Ընկա՛լ՝ զնուէրս և զաղաչանս,
 Որպէս զայրի կնոջն լումայն,
 Եւ զիս քո տեսուդ արայ արժան:
 Մի՛ յիմ մեղացն ինձ բարկանար,
 Քո ծառայիս, զի եմ անյար,
 Եւ Քրիստոսի մարդասիրին
 Փառքս տաբուք այժմ [և] յաւիտեանս:

Դարձեալ, յիշեցէք ի Քրիստոս զԽաչաւոր սարկաւազն և զմայրն իւր զՇարմելէֆն, և աստուած-ողորմի ասացէք նոցա, որ աշխատեցաւ ի թուղթ կոկելն:

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ ԿԱՆՈՆԱՑ ԵՒ ԽՐԱՏՈՒՑ

Երևան 228

գրիչ՝ Սիմէոն
վայր՝ Դերձկոյ վաճճ

243^ա Փառք... որ ետ զարուժին իմոյ տկարութեանս յանկ հանել զսուրբ կանոնքս հոգէշահ, և ամենայն քահանայից և քրիստոնէից խրատք հոգոյ և մարմնոյ ի սուրբ առաքելոցն և ի սուրբ հայրապետացն և ի սուրբ Լուսաւորչէն, կանոնք հաստատեաց ամենայն եպիսկոպոսաց՝ պարտ է ամենայն եպիսկոպոսաց զմահ ի յանձն առնուլ և ոչ թողուլ յօրինաց և ի 243^բ կանոնաց բան մի անցանել, զոր հրամաէ ՝ տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս, թէ՛ Երկինք և երկիր անցանեն և բան մի յարինաց և ի մարգարէից ոչ անցանեն:

Ձոր եղև զբաւ գրչութեան սորա ի թուականիս Հայոց 22. (1457), ի սուրբ անապատիս Դերձկոյ, ընդ հովանեաւ սուրբ Թորոսու, ձեռամբ Սիմէոն անարժան կրամօտրի, ի խնդրոյ վերոյգրեալ* պատուելի եպիսկոպոսին տէր Յակոբին, զորոյ վայելել տացէ տէր աստուած պարագայց ամաւք մարմնով:

Արդ, աղաչեմ զամենեսեան, որք ազտիք ի սմանէ կամ արինակէք, յիշեսցջիք ի սուրբ յաղօթս ձեր զՍիմէոն գրչակս և դուք յիշեսցիք ի Քրիստոս:

Ո՛վ հոգևոր եղբայր տէր Յակոբ, յորժամ ընթեռնուս զհոգէշահ խրատքըս և զկանոնքս՝ լի սրտիւ յիշեայ զանարժան գրիչ յաղաւթս քո:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՄՈՎՍԻՍԻ ԽՈՐԵՆԱՅԻՈՑ

Երևան 4515, էջ 178 (Ղ. Փերդ.
Նշխարք պամ. Հայոց, Բ.)

Ի թուոյ Հայոց 22. (1457), որ և ես անպիտան ծառայս՝ սպասաւոր սրբոյն Թովմայի առաքելոյ սքանչելագործ գերեզմանին տէր Աբրահամ վարդապետ, որ ի յԱղթամաբ սուրբ հաչին առնէի, վասն մեր սուրբ աչին առնէի շորս գոմէշ և շորս եղ, և աչի համբուրից փարէն մեր վանիցն է:

Ով որ յանդրնի՝ սուրբ Առաքելոյ անէծքն ի վերայ իւր եղիցի, ամէն:
Վկայ Աւետիս եպիսկոպոս և այլ միաբան սուրբ վանիցս:

* Չնայած «վերոյգրեալ» բառին, տեր Յակոբի անունը գրիչը մինչ այս չի հիշատակել:

123

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիբդ. Նշխարք, էջ 176, Նօա. 185, Հողւոյ վանք

գրիչ՝ Ներսէս
վայր՝ Աղթամար

... Արդ, կատարեցաւ աստուածախօս գանձս... ձեռամբ Ներսէս խաբեղայի... յաստուածաբնակ յաթոռս Ախթամար, ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս. ի թուաբերութիւն հայկազեան տումարի 22. (1457), ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, որ խիստ ի տառապանս կամք ընդ հարկի անօրինաց...:

124

ՄԵՍՐՈՊԷԱՅ ՎԱՅՈՑՁՈՐԵՑԻՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍՐԲՈՅՆ ՆԵՐՍԻՍԻ

Երևան 8301

գրիչ՝ Մովսէս
վայր՝ յերկիրն Բարմ

48ա Փառք... որ ետ կարողութիւն տկարութեանս մերո՛ պիտակ անուն և բանի խնդրող Մովսիսի հասանել ի վերջ գրիս: Արդ, դժագրեցաւ Պատմութիւնս երիցս երանեալ սուրբ և երջանիկ հայրապետին մեծին Ներսեսի և թագաւորացն Հաոց ի թվականի Հաոց ի 22. (1457), ի երկիրն որ կոչի Բարմ, ընդ հովանեաւ սուրբ առաքելո Պերեգմանիս և սուրբ Գէորգեա տաճարացս, Բարթողիմէոսի և այլ սրբոց որ աստ կան, ի յառաջնորդութեանն երջան[իկ] և ընդրեալ տէր Հայրապետ եպիսկոպոսի, որ հայրախնամ սիրով գթա և խնամէ զմեզ. զոր և տէր աստուած հաստատուն և անփորձ և անասան կեն[աւք] պահեսցէ ընդ երկայն աւուրս՝ յամբրամս ժամանակաց, և յետ սւտեանացս ելանելոյ ընդ երջանիկ հայրապետացն դասեսցէ, ամէն:

Արդ, յերես անկեալ աղաչեմ զձեզ, ո՛վ սուրբ հայրօ և եղբայրք, որք հանդիպիք սուրբ և երանեալ հայրապետի պատմութեանս, յիշեսցիք ի սրբամաքուր յաղօթս ձեր զՄովսէս սիրող բանի և զգժագրողս, նաև զտէր Ծաղոբ [ծ]եր կրօնաւոր, և զՅովնանէս փակակալ, որ աւգլնական եղեն գրիս, որով աւգնական և փրկիչն մեր Քրիստոս աւգնեսցէ նոցա յաւուր նեղութեան և փրկեսցէ յամենայն վտանգից և փորձանաց և զերկնից արքաութիւն տացէ նոցա հանդերձ ծնողօք իւրեանց, ամէն...:

125

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՆՈՐ ԾՆԵԱԼ ՄԱՆԿԱՆՑ,
ԱՌԱՔԵԼԻ ՍԻՒՆԵՑԻՈՅ ԵՒ ՄԱՇՏՈՅ

Երևան 9694

ա

գրիչ՝ Մարգարէ
վայր՝ Բալու

... Գրեցաւ սա ի թվ 22. (1457) ի գուռն սուրբ Գէորգա վանիցս ի Բալու:

Աղաչեմք զձեզ ով որ հանդիպիր սմա ձեռնադրել քահանայ, կամ կարդայք, կամ արհնակէք յիշեցէք յաղաւթս զմեզաւր լցեալ սուտանուն Մարգարէ աբեղայս և զծնաւքն իմ, և աստուած, որ առատն է՝ մեզ և ձեզ առ հասարակ ողորմեսցի: Եւ սղալանաց և խոշորութեան գրոյս մի մեղազրէք, զի կար մեր ախշափ էր:

Աստուած վայելել տայ ղերից տետրս տէր Աւետեցն, ամէն:

Բ

գրիչ՝ Գրիգոր

Ո՛վ մանկունք սուրբ Սիրովնի,
 Զձեզ աղաչեմ արտասուալի,
 Որք հանդիպիր յայսմ տառի
 Յիշման առնէք դուք արժանի՝
 Զտէր Աւետիս յոյժ գովելի,
 Անձն տկար և քաջ յոգի,
 Որ ետ գրել զբանս ի կարգի
 Ի յիշատակ անշնչելի:
 Եւ դուք յիշաւթդ յիշեալ լիջիք
 Ի յարարչէն ամենայնի
 Այժմ և յատուն ապագայի,
 Ամէն, կրկին և եղիցի

Զսակաւ գծողս մեղաւր լցեալ Գրիգոր յիշեայ, ո՛վ տէր իմ:

Գ

Գնեցի ի Խարբերք, ԺԴ. (14) Ֆ[որին] խոճայ Ասլին, ձեռաւր խոճայ Ինուին (*), ձեռաւր Սարու Ստեփաննսին, ձեռաւրն Մուրենկայ, ի թվ. 22. (1457):

Ճանիպէկն առաւ*

գրիչ՝ Մկրտիչ
 վայր՝ Հիգան

... Արդ, կատարեցաւ աստուածախաւս և տիեզերաքարոզ Աւետարանըս ի խնդրոյ պատուական և հաւատարիմ մահդասի Յովնանէնէսին, վասըն որոյ վառեալ հաւատով և սիրով որ ի Քրիստոս Յիսուս՝ ետ գրել սուրբ Աւետարանս յիշատակ հոգւոյ իւր, և ծնաւդացն իւրոց՝ հօրն Խաւանին և մարն Մամոցին, ի վայելումն իւր զաւակին Խաչատուր քահանային...:

Եւ արդ, ես՝ ունայնս ի բարեաց գործոց սուտանո՞ն գրչակս Մկրտիչ,

* Հստ երևույթին շարունակութունը եղել է հաջորդ թերթի վրա, որը չի պահպանվել:

որ անուամբ եմ և եթ և ոչ արդեամբք և երկաբ, որ ձայնիւ բարձրացեալ և հոգւով կորացեալ ըստ իմում տկարութեանս, դրեցի զայս աւետարանս ի քաղաքիս որ կոչի Հիզան, ընդ հովանեաւ ամենասրբունէոյ Աստուածածնիս, երկնից կամիթեալ (°) խորանիս, և նորաբողբոջ սուրբ Յարութեանս, և սուրբ Սարգսի զարավարին և որդւոյն իւրոյ Մարտիրոսին, և սուրբ Գէորդայ զարավարին, որ սակաւ մի հեռի է. եւ արդ, յայսքան և յայսպիսի բարեվայելուչ և մեծափառ սրբոցս գումար՝ բարեխաւս աշխարհի և ապաւէն ապաստանի քաւութեան մեղուցելոց, զոր դիմեալ մեծաւ յուսով բարի արմատոյ շառաւիղն, կատարեալն հաւատով և գործով բարեաց Յովանէս մահադասին, կամեցաւ ըստանալ զաստուածախաւս սուրբ Աւետարանս, զոր ի վաղուց հետէ փափաքեալ ցանկայր այսմ լուսահրրկան* և հողիաբուս մատենիս...:

Արդ, յիշեցէք ի Քրիստոս զստացաւղս սուրբ Աւետարանիս զմահադասի Յովանէսն, և զիւր ծնաւդքն՝ զհայրն զԽասան և զմայրն զՄամոցն, և զեզրարքն՝ զՅովսէփ քահանայն և զԱբրէհամն, և աստուած-ողորմի ասացէք սոցա, ամէն: Յիշեցէք ի Քրիստոս զորդիք մահադասուն՝ զԽաչատուր քահանայն և զԳովաւմեհն, և զԱլամն՝ զգոտարն իւր, և աստուած-ողորմի ասացէք:

Դարձեալ, կրկին աղաչեմ զձեզ՝ յիշեցէք ի Քրիստոս զՅովանէս մահադասին, և զիւր եղբարքն զՅովսէփ քահանայն և զԱբրահամն, զԽարուն-Մէլէֆն, և զՓաշա-Մէլէֆն, զՇարմէլէֆն, զ///, զՇահումբէկն, զ///, զՓաշամէլէֆն, և զԱլամն, և զՄարուգէկն և զամենայն արեան մերձատրսն...:

Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուականութեանս 22. (1457)... ի հայրապետութեան տէր Գրիգորի: Արդ, որք հանդիպիք սմա կարդալով կամ արինակելով, անմեղադիր լերուք խոշորութեան գրոյս և սրղալանացս, զի կայր մեր այս է: Յիշեցէք ի Քրիստոս զանարժան գրիչս ե զծնողսն իմ զԱվրանն, և զԱղութն, և աստուած-ողորմի ասացէք, ամէն...:

127

Մ Ա Շ Տ Ո Ց

Փիբղ. Նօա. 187, Երզնկա, ի ս. Կիրակոսի վանք

գրիչ՝ Աստուածատուր
վայր՝ յերկիրն Կամխայ

... Արդ, գրեցաւ սա ի թվին Հայոց 22. (1457), ձեռամբ Աստուածատուր սարկաւազի և վարդապետիս իմ Գրիգոր եպիսկոպոսիս...: Գրեցաւ Մաշտոցս յերկիրն Կամխայ, ի գաւառն սուրբ Լուսաւորչին, ի դրունս սուրբ Լուսաւորչին, և սուրբ Կարապետին, և սուրբ Տիկնի, և սուրբ Աստուածածնի:

* Քերէս ձեռագրում եղել է՝ «լուսալրական»:

128

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Նրուսաղէմ 1490

վայր՝ Երզնկայ

Սև դարձեալ ի սոյն աւուրս եղև ահագին շարժ յԵրզնկայն, և կործանեաց զքաղաքն, և զքոլոր պարիսպն յատակէն տապալեց, և մեռան ի նմին ժամու ի շարժէն անձինք ԲԺ. (12) հազար՝ հաւատացեալ և անհաւատ, այր և կին, ծեր և տղայ և սրբասնեալ քահանայք, զոր ոչ կարեմք զազէտս և զկսկիծ և զկոծ և զհառաչ նոցա թուել, զի ականատես եղաք ահագին պատուհասին, զոր արարիչն աստուած մի ցուցցէ ծառայից իւրոց այնպիսի փորձութիւն և վիշտ: Սև այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն մեղաց մերոց ըստ մարգարէին: Սև յայսմ ամի էր թվական 2. և 2. (1457) ապրիլ ամսոյ ԻԳ. (23), յաւուր շաբաթու կրկնազատկին, ի չորրորդ ժամու ցերեկին*:

129

Գ Ա Ն Չ Ա Ր Ա Ն

ՍՅձ հա. Ա, 83, էջ 165—166

գրիչ՝ Սարգիս

վայր՝ Երուսաղէմ

701 Փառք... որ ետ կարողութիւն տրկար անձին Սարգսի հասանել յաւարտ սորին յամի 2. և 2. թուականիս մերում (1457), ի նոյեմբեր ամսոյ ի ԻԵ. (25)...

Սև արդ, գրեցաւ սա ի սուրբ մայրաքաղաքս Երուսաղէմս, ընդ հովանեաւ սուրբ եկեղեցոյս, որ է հանգստարան սուրբ գլխոյն Յակոբայ որդոյն Զեբեթեա:

* Հավանաբար այս երկրաշարժի մասին է տաղասաց Քորոս Մշեցին գրել.
 Է...ի յանդրնգոց զերկիր շարժեց,
 Շատ շինութիւն արար օկէր (իմա՛ աւեր).
 Հանց մեծամեծ ցասումն եցոյց.
 Դեռ ի մեղաց չեմք վախենար:
 Այն Եղբնկան ամուր քաղաքն
 Իսկի չուներ առնելու ճար,
 Զքոլոր պարիսպն ի շուրջ ածեց.
 Զգլուխն տարաւ ի հիմն ի վայր.
 Հանցեղ քակեց և աւերեց,
 Երիս անցուց զքաղաքն ի վար.
 Անասելի մարգ կոտորեց
 Ներս, որ թուաւ տասն հազար...
 Շատ մի սպաննեց մեծ խոճտնին...
 Շատ հիւնէրպանա վէշաքերներ,
 Կտրըճվորաք՝ մտօք ճարտար,
 Շատ մի սպաննեց կին զեղեցիկ,
 Ճոհեք ոսկուն են պարապար.
 Զամէնն յիւր տունն խափանեց...
 Իսկի չեղաւ փախչելու ճար...» (Ձեռ. № 9271, էջ 107բ—109ա(1

Արդ, աղաչեմ զամենեսեան որք հանդիպիք սմա տեսութեամբ կամ աւրինակաւ և կամ այլ ինչ աւգտութեամբ իւրք՝ յիշեցէք ի միտս բարիս զեղբարս մեր զԳրիգոր գրոց աշակերտ, որ ձեռնտու և աւանական եղև մեզ: Այլ և զերիցս երանեալ զճգնագգեաց զերջանիկ ըարունապետս մեր զԿարապետ զհոգևոր հայրս մեր, որ զտիւ և զգիշեր ի խորս աստուածային տառից դեգերելով վասն մեր՝ հայրական գթով խրատելով և ուսուցանելով զմեզ, որոյ ոչ գոյ տրիտուր փոխարինի ի մէնջ, ... այլ և զբազմերախտ հայրն մեր և զուսուցիչն Զաբարիա արեղայն և զծնաւղքն իւր յիշեցէք ի Քրիստոս, ամէն:

Գարձեալ, աղաչեմ զամենեսեան, որք հանդիպիք սմա յիշեցէք ի մաքրափայլ յազակթս ձեր զփրժոն գրիչս զՍարգիսս, և զհայրն իմ զՅովանէս, և զմայրն իմ զՄինա-Խաթուն, և զեղբարքն իմ զԽաչատուր և զՍատաղա, և զքոյրն իմ զԱռու-Խաթուն, և զկենդանիքն և զհանդուցեալքն ի Քրիստոս:

130

Ա Ի Ծ Ա Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 4186

ստացող՝ Զանջան

263ա Կամաւ ամենակալ արարչին աստուծոյ... մեք մեղուցեալ և անարժանք աղախին և ծառայք սուրբ Աստուածածնին՝ ապաշխարողքս՝ Զանջան և Մանան, ոչ ունելով զաակ և յիշատակ յերկրի, մեծ յուսով ստացաք զսուրբ Աւետարանս ի փրկութիւն և ի յիշատակ հոգոց մերոց: Վասն որոյ ի ծունկս անկեալ ողորմելի անձամբ խնդրեմք ի սուրբ քահանայիցդ, որք կարոյք և լուսաւորիք սովաւ, յիշեցէք զիս՝ զտառապեալ և զմեղաւոր ծառայս՝ զԶանջանս, և զհայրն իմ զՎարժէլ, և զմայրն՝ Թամթայ-Խաթուն, և զորդին իմ զՄարտիրոս քահանայ, որ ի յանաւրինաց սրով կատարեցաւ, և զհարազատ եղբայրն իմ զՄելքեսեդ քահանայ՝ զվայելաւզ սուրբ Աւետարանիս, և զնորաբողոք որդին՝ զՈնանէս, և զայլ եղբարսն իմ, ասելով ի խորոց սրտէ, թէ՛ տէր աստուած ողորմեայ նոցա...:

Գրեցաւ վերջին յիշատակարանս ի թվիս Հայոց 22. (1457):

131

Ա Ի Ծ Ա Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 7874

զնող՝ Աստուածամուր

120բ Արդ, ես պարոն Աստուածամուրս, որ ցանկացող եղէ այսմ Աւետարանիս, և զնեցի զսայ ի հալալ յընչից իմոց, յիշատակ ինձ, և ծնաւոց իմոց պարոն Միւրաթիւն և Զինան-Մելիքիւն, և կենակցին իմոյ Խաս-Մէլիքիւն, և ամենայն արեան մերձաւորացն: Եւ յիշեցի զբան մարգարէին որ ասէ, թէ՛ Երանի որ ունիցի զաակ ի Սիոն և յընտանի յԵրուսաղէմ, և եղի

զսա յիշատակ ի սուրբ եկեղեցիս ի սուրբ Կոստընդինն, և ի սուրբ Սարգիսն՝ յիշատակ ինձ և ծնաւդաց իմոց...:

Գրեցաւ յիշատակարանս ի թվ. Հայոց 22. (1457), ի յօգոստոսի ամսոյ ի Ե. (5) արն, ի փառս արհնեւոյն, ամէն:

131

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 6202

նորոգող՝ Յովանէս

219— Ես՝ Յովանէս քահանայ՝ տոփ նորոգել զսուրբ Աւետարանս յիշատակ ինձ, և ծնաւդաց իմոց, և ամուսին իմոյ Խոյմէլէֆ, և զաւակաց մերոց՝ Ստեփաննոսի և Զանբաշայի: Այլ և աղաչեմ սուրբ ընթերցողք, յորժամ ընթեռնուք յիշեցէք ի մաքրափայլ յազաւթս ձեր զՅովանէս և զազգն ամենայն՝ զհանգուցեալսն և զկենդանիքն ամէն: Եւ ինքն Քրիստոս աստուած՝ յիշողացդ զանճառ և զանիմանալի հանգիստն պարգևէ:

Այլ և աղաչեմ յիշման արժանի առնել ի բարին Քրիստոս զէմիշ և զԴիլաա՝ զհոգևոր մայրքս մեր, որ բազում երախտիս ունին ի վերայ մեր, աստուած իւրեանց վարձահատոյց լինի, ամէն:

Թվ. ԹՃՁ. (1457):

դրիչ՝ Յոհանէս
վայր՝ Հախրաա

583 ա ... Արդ, եղև զրաւ գրչութեան սորա ի շրջագայութեան հայկազեան տումարի Ջ. և է. (1458), ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի ի Վաղարշապատ արքայանիստ քաղաքի՝ ի բուն քահանայապետական յաթոռ, որ է իջումն միածնի աստուծոյ բանին, և յաշխարհակալութեան տանս Հայոց Ջհանջանի՝ թուրքմանի և արեանարբու գազանի, յաստուածապահ գաւառս Լաւոյ, ի յերկնահանգէտ մեծարգոյ և ի գերահընչակ ուխտի Հախրատ վերածայնելոյ, ի դրան մաւրս լուսոյ սուրբ Սիովնի և հրաշափառ Կաթողիկէ սուրբ տաճարիս և արեամբ ներկեալ աստուածընկալ սուրբ Նշանիս: Եւ յանաշնորդութեան սորա տէր Աստուածատրոյ, որ ի յաւուրս և ի ժամանակս յայս կան բազում կրանաւորք և աղաթարարք՝

583 բ տէր Լուկաս, տէր Աստուածատուր փակակալ, Տիրատուր, Գրիգոր, Պետրոս, Գաւրգի, Յովանէս, Միխիթար, Ներսէս, Յովանէս, Ոհանէս, Վարդան, Հայրապետ, Դաւիթ, Աբրահամ, Աբրուխ, զոր տէր աստուած ընդ երկայն աւուրս արասցէ զսոսա և յետ աստեացս զերկնից արքայութիւնն պարգևեսցէ սոցա:

Արդ, յերես անկեալ մայրամած դիմաւք աղաչեմ զգումարքդ խմբից եկեղեցական դասուց ի պետականէն զխոյ մինչ ի վերջինսն՝ ըստ իւրաքանչիւր աստիճանի, որք այժմ և որք յետոյ, որք վայելէք և լուսաւորիք կարգալով կամ գաղափար առնելով յիշել ի տէր զտէր Յովանէս վարպետն, որ զարինական շնորհեաց, ... նաև զեղբայրն իմ ըստ հոգւոյ զԳրիգոր կրաւ[նա]ւորն, և զստացաւ զորոցս զՋանազիզ վարդապետն, զկենակիցն իւր զՄիւնա-Խաթուն, և զհանգուցեալ որդիքն իւր՝ զՄկրտիչն և զԱստուածատուր. և զայլ ամենայն արեան մերձաւորսն յիշեցէք...:

Ընդ նոսին և զիս... Յոհանէս անարժան գրիչս յիշման արժանի առնել, և զծնողսն մեր և զերախտաւորսն և զուսուցիչսն, Եւ խոշորութեան և սղալանաց սորա անմեղադիր լինել, զի ծեր եմ և ծանրացեալ, աչքս ի լուսոյ է պակասել և զողոք մատունս ի դրելոյ:

Դարձեալ, ցաւագին անձամբ ի ծունկս անկեալ սուրբ վարշապարացդ ձեր՝ ընթերցողացդ և վայելողացդ այս կտակի, զի ի յաւարտման գրոցս ամ յամէ՝ ի մեծի աստուածայայտնութեան ճրագալուցի առաւաւտուն՝ զյիշատակարանս անխափան կարգայք և զսովորական պարտսն հատուցանէք...:

Բ

Նկարող՝ Մանուէլ

198^ա ԶՄանուէլ նրկարող յիշեա յաղօթս, աղաչեմ:

Գ

Վերջին մասի գրիչ՝ Դանիէլ

569^ա Զսակաւ աշխատաւոյս և զԴանիէլ գրիչ յիշեցէք ի Քրիստոս և աստուած զձեզ յիշէ, ամէն:

133

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Երևան 1027

գրիչ՝ Յոնանէս
վայր՝ Այրիվանգ

173^բ Փառք... որ ետ կարողութիւն անարհեստ և փցուն գրչի հասանել ի վերջին գիծ աստուածաբողոքոյ տառիս, որ կոչի յանուն սուրբ հայրապետին Մաշտոցի. ի թոաբերութեանս հայկազեան տամարիս Զէ. (1457), ձեռամբ յոգնամեղ և փցուն գրչի Յոնանէս սուտանուն արեղայի,
174^ա || որ զանունս միայն ունիմ և ոչ զգործս, ի վանքս որ կոչի Յայրիվանս, ընդ հովանեաւ ամէնարհնեալ լուսոյ մար սուրբ Աստուածածնիս, և սուրբ տիգիս՝ աստուածամուխ սուրբ Գեղարդեանս, և այլ բազմագումար սրբոցս, որ աստ կան հաւաքեալ, ի վաելումն անձին Յակովբ քահանայի և զաակաց իւրոց և յիշատակ ծնողաց իւրոց: Արդ, յերես անկեալ աղաչեմ զձեզ ես՝ անարժան գծողս Յոնանէս, որ հողս եմ և փոշի ոտից ձերոց, որք հանդիպիք սմայ տեսանելով, կամ կարդալով, կամ աւրինակելով՝ յիշեցէք ի մաքրափայլ յազաւթս ձեր զիս՝ զանպիտանս Յովհաննէս, և զծնողսն իմ ըստ մարմնոյ, և զհոգևոր մայրն իմ զԱնայաբ, որ բազում երախտիք ունի ի վերայ իմ, աստուած-ողորմի նմայ ասացէք, ամէն: Ընդ նմին և զայլ եղբարքս յիշեցէք:

134

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Յ

Երուսաղէմ 1635

գրիչ՝ Ստեփանոս
վայր՝ Հայոց-քառ

... Գրեցաւ ի Զէ. (1458), ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի, և սուրբ և ի գերահռչակ ուխտս, որ կոչի Հայոց-քառ, ընդ հովանեաւ սուրբ Ամենափրկչի, և երկնանման սուրբ Խորանաց, և հրաշափառ սուրբ Կաթողիկէիս, և լուսոյ մար սուրբ Աստուածածնի, և սուրբ աշոյն Թագէտոսի առաքելոյ և սուրբ Յակոբ Նշանին, ձեռամբ փժուն գրչի Ստեփանոս կրաւնատրի, ի խնդրոյ և յարդեանց Յովհաննէս կրօնաւորի:

ՍԱՀՄՈՍԱՐԱՆ, ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՅՑ, ԱՂՕԹԱՄԱՏԵԱՆ

Եվրոպայի մասնավոր հավաքումներ, № 1, էջ 2—3

գրիչ՝ Իգնատիոս կրօնաւոր
վայր՝ Խառաքաստայ վանք

Ա

Փառք... որ ետ կարողութիւն եւ ղարութիւն տկար եւ տարտամ ան-
ձանց մերոց՝ Իգնատիոսի գրչի եւ Մինասի նկարողի սուրբ գրոցս Սաղմո-
սարանի և Աղաւթամատոյցի: Ի թուականութեանս մերում ի ՋԷ. (1458)
ամի, ի խանութեան Ջեանշայի եւ ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի
սուրբ էջմիածնի, ի յերկիրս Քաջբերունի, ի սուրբ ուխտս Խառաքաստայ,
ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի՝ խոյակապ եւ հոչակաւոր գեղեցկա-
շէն տաճարի, վասն յիշատակի Ջաւարէ վարդապետի եւ իւրոցն ամենայ-
նի:

Արդ, ես՝ նուաստ եւ ներգեւեալ ոգի՝ պիտականուն Ջաւարէ վարդա-
պետ, ետու դրել եւ ոսկեղաւծ ծաղկազարդ նկարել զՍաղմոսարանս,
զՊատարագամատոյցս եւ զԱղաւթամատոյցս ի վայելումն անձին իմոյ,
եւ եղբարորդոյն իմոյ Մկրտիչ սարկաւազի, եւ մօրն Գաւեղիշի. եւ յի-
շատակ բարի հոգոյ իմոյ, եւ ծնաւղաց իմոց Յովանիսի եւ Մարեմի, եւ յի-
հարեղբարոցն իմոց Գրիգոր եպիսկոպոսի եւ Կիրակոսի, եւ որդոյն Մել-
քեթի՝ հանգուցելոյն ի Քրիստոս, եւ եղբարոցն իմոց Աւետիսի, եւ որդոյն
Յովանիսի, եւ մարն իւրոյ Գաւեղիշի, եւ միւս եղբարն իմոյ Կարապե-
տի, եւ կողակցին իւրոյ Խումար-Խաթունի, և զաւակին իւրոյ Սիրուն-
բէկի, եւ միւս եղբարն իմոյ Մարգարի՝ հանգուցելոյն ի Քրիստոս, եւ
զաւակաց իւրոց, եւ քուերոց իմոց Մարթայի, եւ որդոյն Մարտիրոսի, եւ
դստերն Խալիմ-Խաթունի, եւ Հռիփսիմի՝ հանգուցելոյն ի Քրիստոս, եւ
ամենայն արեան մերձաւորաց իմոց՝ կենդանեաց եւ հանգուցելոց:

Արդ, հանդիպողք սմա եւ վայելողք ուսմամբ կամ արինակելով, ար-
ժանաւոր բերանով աստուած-ողորմի ասացէք ստացողացս, գրողացս եւ
ծաղկողաց եւ ամենայն աշխատաւորաց սորա...:

Բ

Փառք... որ ետ կարողութիւն եւ ղարութիւն տկար եւ տարտամ անձին
իմոյ գրել եւ կատարել զգիրս ...ի վշտաշատ եւ դառնաշունչ ժամանակիս
յ[որ]ում կամք ի ծառայութիւն այլազգեաց. ի թուականութեանս մերում
ի ՋԷ. (1458), ի խանութեան Ջեանշայ իմիրզին, որ եկեալ զաշխարհս
Հայոց եւ զտունն Խորասանայ մեծաւ յաղթութեամբ, ի կաթողիկոսութեան
տեառն Գրիգորի վաղարշապատու սուրբ էջմիածնի:

Արդ, գրեցաւ սա յերկիրս Քաջբերունի, ի վանքս Խառաքաստայ, ընդ
հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի՝ խոյակապ և գեղեցկաշէն տաճարի, յա-
ռաջնորդութեան տեղոյս Կարապետ վարդապետի, ձեռամբ յոգնամեղ եւ
ապիկար գրչի Իգնատիոսի, յիշատակ բարի եւ անշնչելի ստացողի սորա՝
Ջաւարէ պիտակ անուն վարդապետի...:

Գ

Ջսակաւ գծողս զԱզարեայ դպրիկս յիշեցէք ի Քրիստոս,
Ո՛հ, զեղկելի Կարապետս աղաչեմ յիշել ի տէր,
ՋՄինաս ծաղկողս յիշեցէք ի Քրիստոս*:

136

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

Փիբդ. Նօտ. 190, Հոու. ավանի եկեղեցի

վայր՝ Բաղէշ

... Եւ գրեցաւ սա ընդ հովանեաւ տիրամօր Աստուածածնի և Գէորգայ
զօրավարին, ի քաղաքս Բաղէշ, ի հայրապետութեան Յովնանէս եպիս-
կոպոսի, և յամիրութեան քաղաքիս Մելիք-Շարաֆին, և ի դանութեան
Մելիք-Ջեանշային. որ յայսմ ամի Հասան-Ալի ամիրդէն ելաւ ի զընտա-
նէն և էառ զԹավուէզ. և վասն ծովացեալ մեղաց մերոց եկն յայսմ ամի
մահ և կոտորեաց զբազումս, ի թուականիս մեր Ջէ. (1458):

137

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Երևան 959

գրիչ՝ Յակոբ
վայր՝ Աղթամար

Ա

303բ Փառք... որ ետ կարողութիւն տկար անձին || իմոյ և տարտամ ոգոյ
Յակոբի հասանել ի վերջին գիծ աստուածաշունչ տառիս, որ է հիմն հա-
ւատոյ քրիստոնէից և հաստատութիւն կարգաց եկեղեցւոյ: Սա է լուսա-
ւորիչ հոգոց մարդկան, սա է ուրախութիւն և ցնծութիւն կենաց մարդկան,
սա է զարդարիչ աւուր մահուան և յոյս նընջեցելոց և մխիթարիչ սգաւո-
րաց, սովաւ ուղաւորին ամենայն կարգք եկեղեցոյ և աւրհնին և սրբին
ամենայն ինչ ի պէտս մեր, սովաւ քահանայք զուարճանան ի գործս իւ-
րեանց և որոշեալ ազգս մարդկան յորգէգրութիւն կոչեն աստուծոյ հաւր,
և առանց սորա ոչ մահ կատարի և ոչ կեանք:

Ջոր տեսեալ զսորայս մեծութիւն երջանիկ ոմն և աստուծային ձրիքն
բարգաւաճեալ մեծ և երևելի տանուտէրն Աւետիսն՝ ըստ նախնեացն Ֆիլ
307ա կոչեցեալ, և ստացաւ զսա ի յարդար վաստակոց իւրոց, || յիշատակ իւրն,
և ծնաւորացն իւրոց, և կենսկցին իւրոյ Սառային:

Եւ արդ, ես՝ ամենամեղս և անարժանս ի մէջ կարգաւորաց Յակոբ ան-
պիտան և մեղուցեալ կրանաւոր, ըստ իմում տկարութեանս յանձն առի
և ամենակարող զարութեամբն Քրիստոսի կատարեցի մեղսամած մա-
տամբ իմով յաստուածապահ և յանառիկ կղզիս Աղթամար, ընդ հովա-

* Այս մանր հիշատակագրութիւնները, ինչպես հայանում է հրատարակիչը, զբված են լզանազան էջերի վերին կամ ստորին լուսանցքների վրա:

նեաւ սուրբ Խաչիս և սուրբ Գեղարդեանս, ի հայրապետութեան տեառն Չափարիայի և ի թուականիս Հայոց ՋԷ. (1457):

Եւ արդ, աղաչեմ զդասս լուսերամիցդ, որք հանդիպիք սմա տեսութեամբ, կամ կարդալով, կամ արինակելով յիշեցէք ի սուրբ և յարժանաւոր յազաւթս ձեր զԱւետիսն և զՍառայ, և զհւր դուստրն՝ զԱղիզն, և զհւր որդին՝ զՍաղաղէն, Շահստանն, Ֆառուխշէն, զԱտովն, և զորդի նորա զՄուղալն, և զԼարոցն, և զհայրս իրեանց՝ զՅովանէսն և զՄելէֆ-Խաթուն:

307բ Դարձեալ, աղաչեմ յիշել ի տէր զպարոն Ատովն, որ կանկնեցաւ և ետ դրել զՄաշթոցս յիշատակ բարի հոգոց իրեանց և ետ զսա յաստուածաբնակ տաճարն՝ ի Բերդակոյ սուրբ Յովանէսն, և մի ոք իշխեսցէ հեռացուցանել զսա ի դրանէ սուրբ Յովանէսի տաճարէս...:

Եւ ընդ արժանաւորացն զանարժան գծողս զՅակոբ աղաչեմ յիշել ի սուրբ և յրնդունակ յազաւթս ձեր, և զծնաւդսն իմ զՅովսէփ և զՓաշա-Մելիֆ, և զերենտաւոր եղբայրն իմ զՍիփաւս, և զայլ ամենայն երենտաւորքն իմ, և զուսուցիչն իմ՝ զմեծ և ընտրեալ փիլիսոփայն զՀայրապետ կրանաւորն, ամէն:

Յիշեցէք ի Քրիստոս զՍարգիսն և զը||հայրն իւր՝ զՍտեփանոս քահանայն, որ միշնորդ եղեն...:

Բ

308ա Տէր աստուած Յիսուս Քրիստոս ողորմեայ ստացողի սուրբ գրոցս Սասույ խաթունին, և որդոյն Խուդայբաւլշին և Կարայպետին, Թադրիղուլին և Մկրտչին, և զմայրն զԱզիզ-Խաթուն, և զհայրն զՄովսէս, զՄուրատենց Յովանէսն, զկողայկիցն զԼպչանն, զորդին զՄուրատն, զԲաւրիկն, զԿիրակոյս արեղայն և զմայրն զԹամար-Խաթուն...:

308բ ... Աստուած-ողորմի ասացէք Յովանէսին, որ նախատակեցաւ ի Շաշմուտի բերդն, աստուած զհւր մեղքն թողու, ամէն*:

գրիչ՝ Ներսէս
վայր՝ Աղթամար

ա

283բ ... Եւ ջերմեռանդ սրտիւ ետուն գծագրել զսա զանձ անկողողպտելի և կտակ անդառնալի... յիշատակ իւրն, և ծնաւդացն՝ հաւրն Աստուածայտուն և մաւրն Մամայ-Խաթունին, և քրերոն Խախաթունին, Մուղալ-Խաթունին և Շահփաշին՝ որք մնացելոյն ի հաւրէն, և զկենակիցն իւր զՀայ-Խաթուն, որ և յուսամք յամենապարզև հոգին աստուած պահեսցէ զտէր Ստեփանոս քահանայն յերկար ամաւք, մինչ ի խորին ծերութեանն, որ ետ գծագրել զսա յիշատակ հաւրն իւրոյ Աստուածատուն, և ծնաւդաց

* Այս հիշատակարանը զբովս զետք է լինի ձեռագրի գրութիւնից, այսինքն 1458 թվականից ոչ շատ հետո, հավանաբար մինչև 1490-ական թվերը:

նորին՝ Կարապետին և Սաբախ-Մէլէֆին, և եղբարցն՝ Խաչատրուն և Աւի-
տիսին, և զաւակաց նոցին: Այլ և հանգուցիչն ամենայն նընչեցելոցն՝
Քրիստոս աստուած յանուանէ կոչէ զսոսա ի յար հրապարակին և դա-
սեսցէ ի յարզարոց դասն, ամէն: Այլ և զծնաւղսն Մամայ-Խաթունին՝
266ա զՍտեփանոս քահանայն|| և զՇամշա-Խաթուն, և այլ ամենայն արեան
մերձաւորաց իւրեանց...:

Եւ ետուն զսա ընծայ և նըւէր ի դուռն նոր-Քաղֆա ամենաւրհնեալ
սուրբ Աստուածածնին, յիշատակ անշընջելի և կտակ անդառնալի...:

Այլ և յիշեցէք ի Քրիստոս զհոգևոր հայրն և զերախտաւոր վարպետն
Ստեփանոս քահանային՝ զԽաւիթեց տէր Ստեփանոսն, և զարհնեալ
բարի զաւակն իւր՝ զտէր Ատով սրբանեալ քահանայն պահեսցէ Քրիս-
տոս աստուած ընդ երկայն ատուրս, և զմայրն իւր զՆաւուզ-Խաթուն՝
զփոխեցեալն ի Քրիստոս:

Եւ տրդ, ես՝ յետինս ի գրչաց և անարժանս ի կրանաւորաց՝ սուտ
266բ անուն կրանաւոր Ներսէս խարողս ...||... աւարտեցի զսա մեղսայմած
մատամբս իմով, յաստուածաբնակ [կ]լըզիս Աղբամար, ընդ հովանեաւ
ամենայաղթ սուրբ Խաչիս և սուրբ Նշանիս, ի հայրապետութեան տեառն
Զաֆախի, և ի թըւականիս Հայոց Ջէ. (1458)...

Արդ, որք ճաշակէք յաստուածային բուրաստան||... յիշեալիք
267ա յերկնադնաց յաղօթս ձեր զառաջ յիշեցեալսն՝ զստացող սուրբ Աւետար-
անիս...: Ընդ նոսին և զամենամեղ Ներսէս գրիչ, և զծնաւղսն իմ զԳուտ-
շիբէկ և զԷմեա-Խաթուն, և զհարազատ եղբայրն իմ՝ զսրբասն[եալ] կրօ-
նաւորն զտէր Ստեփանոսն, զոր և տէր աստուած պահեսց[է] զնա ընդ
երկայն ատուրս, ամէն:

Այլ և զամենայն արեան մերձաւորսն մեր՝ զկենդանիս և զհանգու-
267բ ցեալսն՝ զՊսակ, և զՄարտիրոս, զԱւթայ||-Խաթուն, զԱսլան, և Հասան.
և զՋանիբէկ, և զՀալիֆայ, և զՊսակ, և սերտ սրտիւ և ուղիղ մտաւք աստ-
ուած ողորմի ասացէք մեզ ամենեցուն և աստուած ձեզ ողորմեսցի և
ստացողին, ամէն...:

... Եւ արդ, յիշեցէք ի Քրիստոս զսպասաւորք սուրբ Աստուածածնին
268ա (Նոր-Քաղաքի)՝ զԿարապետ քահանայն, և զմիւս Կարապետն՝ մազգա-
սին, և զՍտեփանոս՝ ստացաւ սուրբ Աւետարանիս, որ և պահեսցէ տէր
աստուած ընդ երկայն ատուրս: Այլ և զհանգուցեալ քահանայքն զՅովա-
նէս՝ զմեծն և զպատուական, և զմիւսն Յովանէսն, և զԱւետիսն, և զՍտե-
փանոսն, և զՅովանէս, և զՊաղոսն, և զմիւսն Յովանէսն, և զՅոնանէսն,
և զՍտեփանոսն, և զմիւս Ստեփանոսն, ամէն:

F

Դարձեալ, յիշեցէք... զվերջին ստացող սուրբ Աւետարանիս զԱբղույ-
բէկն՝ զհօրեղբորորդի տէր Ստեփանոսին, և զծնողսն իւր զԿարապետ և
268բ || զԱւետիսն և զՅովանէսն, և զգուտրն իւր զՍաւլի-Խաթուն, և զայլ
ամենայն արեան մերձաւորքն...:

Յիշեցէք և ի Քրիստոս զԹումույ քահանայն, որ սպասաւոր է սուրբ

Աւետարանիս, որոյ տէր աստուած զերկնիցն արքայութիւն նմա պարգևէ, ամէն*:

139

Ճ Ա Շ Ո Ց

Երևան 4745

գրիչ՝ Վարդան
վայր՝ Վան

... Զայս ամենայն հաւաքեալ և ի մի վայր ժողովեալ դժագրեցաւ կարգաւորաբար սկսեալ ի յիշատակի աւուր ծննդեան փրկչին և միոյ նշանով 503բ առանց մոլորութեան աւարտեալ մինչև ի տօն սուրբ հայրապետին Բարսեղի Կեսարու, ի ստոյգ և յընտիր աւրինակէ, բազում աշխատանօք և քրրտամրք, հոգոյն սրբոյ աւժընդակութեամբ, յաստուածապահ քաղաքս Վան կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Վարդանայ քաջ զօրավարիս, ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի և տէր Զաքարիայի, և ի թուաբերութեանս Հայոց Ջէ. (1458), ի խնդրոյ հեզահոգի և քաջ հեռետորի Ներսէս վարդապետին, զոր ստացաւ զսուրբ գիրքս զայս ի հալալ արդեանց իւրոց՝ յիշատակ բարի հոգոյ իւրոյ, և ծնողաց իւրոց՝ Վազարին և Թաշ-Մէլէֆին, և զեղբայրն իմ զՅովանէսն, և զայլ եղբարքն իմ զհանգուցեալքն ի Քրիստոս՝ զՍտեփանոսն և զԽոսրովն և զմիւս Ստեփանոս սարկաւազն, որ տարածամ մահուամբ փոխեցաւ ի Քրիստոս...:

Իսկ ես՝ ամենամեղս և անյիշելիս ի գրչաց Վարդան սուտանուն էրէց, տեսի զսէր և զփափաք երիցս երանեալ ռաբունի Ներսէս վարդապետին, զոր ունէր առ հոգևորս, և ըստ իմում տկար անձամբս սկսայ և ողորմութեամբս 504ա աստուծոյ կատարեցի || մեղսամած մատամբ իմով...:

... Եւ զիս՝ զբազմամեղ գրիչս, և զմեր ծնողքն՝ զՅովանէս քահանայն և զՄուրն, և զեղբայրն իմ և զուսուցիչն զԿարապետ քահանայն, և զորդին իմ զՆիկողայոս քահանայն, և զՅովանէսն, և զԳրիգորն, և զայլ ամենայն արեան մերձաւորքն մեր իւր ողորմութեանն և տեսլեանն արժանի առնէ Քրիստոս աստուած...**:

* Առաջին ստացող տեք Ստեփանոսի հորեզբորգի Աբգուլբեկի այս անթվական հիշատակարանը ըստ հնադրական տվյալների գրված է ձեռագրի գրչութունից ոչ շատ հետո, հավանաբար 1460-70-ական թվերին:

** Ձեռագրի 501ա-502բ էջերում կա եղբայրներ Ստեփանոս և Մկրտիչ քահանաների անթվական ընդարձակ հիշատակարանը ձեռագրի ստացման մասին: Հնադրական տվյալներով այն հավանաբար գրված պետք է լինի ԺԵ.-ի վերջերին, կամ, որ ավելի հավանական է, ԺԶ. գարում: Այդ հիշատակարանը պատմական արժեք չի ներկայացնում:

140

Մ Ա Շ Տ Ո Ց

«Թորոս Ազրար», Բ., էջ 479,
Չնքուշի սիրահայեաց ս. Աստուածածնի վանք

գրիչ՝ Կարապետ
վայր՝ Վան

... Գրեալ ի թուա[կանին] Հայոց ՋԷ. (1458), ի քաղաքն Վան, ընդ հովանեաւ սուրբ Ատեփաննոս նախավկային և սրբոյն Սահակայ հայրապետին, ի հայրապետութեան սուրբ ուխտիս Վարագայ տէր Յովսէփ եպիսկոպոսի և Զափաթա վարդապետի: Յանկացող... տառիս կրանաւորն Մելիքսեդ ... գրիչ... Կարապետ երէց... ի ստոյգ և յընտիր արինակէ, զոր դրեալ էր մեծ վարդապետն Սարգիս, որոյ յիշատակն արհնութեամբ եղիցի...:

141

Գ Ա Ն Ձ Ա Ր Ա Ն

ԼԾՎ (անտիպ) Խ 330, Փիրզ. Նօտ. 189,
Կապուտկոզի ս. Յակոբի վանք

գրիչ՝ Մելիքսէդ
վայր՝ Շատաւն

... Արդ*, գրեցաւ գիրքս ի գեօղս որ կոչի Շատաւն, ընդ հովանեաւ սրբուհոյ Աստուածածնին, և սրբոյն Ատեփաննոսի նախավկային, և սրբոյն Գէորգայ** զարավարին, ի թուականութեան Հայոց ՋԷ. (1458), ձեռամբ յոգնամեղ և անարժանի Մելիքսէդ*** քահանայի...:

Արդ, յիշեցէք զԹումայ կրանաւորն, որ ստացաւ գիրքս ի հալալ արդեանց և ետ նըւէր սրբոյն Յակոբայ և այլ սրբոցն****:

142

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 5331

գրչի ուսուցիչ՝ Յովաննէս Կրօնաւոր
վայր՝ Կեցնայ-ձոր, Սորավանք գիպ

ա

303ա ... Այլ և գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ Յովաննէս քահանայիս, անիմաստ և ախմար գրչի, անընդունակ գոլով յարուեստ գրչութեան և

* Փիրզ. ՎԱյլ և::

** ԼԾՎ ՎԳէորգիա::

*** ԼԾՎ ՎՄելիքսէթ::

**** Այս վերջին պարբերութիւնը Փիրզայեմյանի մոտ շարադրված է Թումայ կրանաւորի կողմից՝ առաջին դեմքով, այսպէս. ՎԱյլ և ետ Թումայ կրանաւորս ստացայ զԳանձարանս դայս... և ետու նուէր ի դուռն սրբոյն Յակոբայ և այլ սրբոցն::

բազում մեղաց ցնորիւք պաշարեալ. այլ ես ըստ կարի իմում, զոր պարգևեաց ինձ մարդասէր հոգին, բազում աշխատասիրեալ իմ ի սմա՝ գրեցի անարժան ձեռաւք իմովք յընտիր և ի ստոյգ արինակէ, կենաւք տառապանաւք և բազում պանդխտութեամբ և անհանգիստ և դժուարին և տարտամելի ատուրքք: Ջի ի սոյն ատուրս՝ ի տանի մեծի հրեշտակապետացն՝ եհաս մեզ պատուհաս ի մեղաց մերոց, զի եթող զգրելն և քնաց փայտ բերել շինութեան տան, և ճանապարհն դժուարին և քար, և զլորեաց տէր Յովանէսն զիւր փայտն և եկ զհետ փայտին և իւր քեռին և միւս ընկերն

303բ զլորեցին զիւրեանց ՚|| փայտն. ի գալն փայտին ոստեաւ փոքր քար մի ի փայտէն. և նոքայ աղաղակեցին՝ տէր Յովանէս՝ փախիր. և նա պահեաց զինքն ի փայտէն և քարն եհար զգլուխ տէր Յովանին, և նա խելագարեալ անկաւ ի քարն ի վայր, զի տեղին դժուարին էր և հեղաւ արիւնն ի բերանն ի վայր և յականջն և ի քիթն. և յայն գիջերն մեռաւ և եթող սուք անմխիթար ծնողին և եղբարցն:

Ի մեծ թուականիս Հայոց Ջէ. (1458), ի կաթողիկոսութեանս Հայկազեան սեռի տեառն Զաբարիայի Ախրամարեցոյ, և ի թագաւորութեանս թուրքման ազգին Զեանշին, որ գնաց ի Պարս և մնաց անդ: Զոր տէր աստուած Իսրայէլի պահեսցէ անսասան զաթոռ հայրապետական և թագաւորական քրիստոսայդաւան, ամէն:

Սւ արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի ձորս Կեցանայ, ի գեաւդս որ կոչի Սորավանք, ընդ հովանեաւ սուրբ Փրկչին, և Գէորգայ զաւրավարին, և Աստուածածնին, և այլ սրբոցս, որ աստ հանգուցեալ կան: Ի յիշատակ հոգւոյն Ստեփաննոսին և կենակցին իւրոյ Փաշայ-Մէլէֆին, որ և բազում

304ա աշխատութեամբ և տառապանօք և դա||ուն կսկծանաւք և ունայն ձեռաւք սկսաւ, թէ յիշատակ պիտի Ստեփաննոսին և որդոյն Յովանեիսին, որ տարաժամ հասակաւ փոխեցաւ առ Քրիստոս և սուք անմխիթար եթող ծնողին, և զոր ինչ ունէր ի մահուանն խաչ արհնեցին:

Սւ նա դառն սրտիւ և ունայն ձեռօք սկսաւ զուգել զԱւետարանս ի յիշատակ իւրն, և առն իւրում Ստեփաննոսին, և որդոյն Յովանեիսին:

Սւ դարձեալ, կրկին մաղթանօք աղաչեմ զձեզ զամենեանս, որք ճաշակէք յաստուծային բուրաստանէս և յամենայլի սեղանոյս՝ յիջեցէք ի Քրիստոս աստուած զՍտեփաննոսն, և զկենակիցն իւր զՓաշայ-Մէլէֆն, և զորդին զՅովանէսն և զկենակիցն իւր զԱզիզ, և զպապն զԱշեր, և զկենակիցն զՏիկիւն-Մէլէֆ, և զՀակիմ-Խաթուն, և զԱրուս-Խաթուն, և զԱրմէլէֆ, զԹումէն, և զկենակիցն զՇեռլավորն, և զորդին զԿիրակոսն, և զամենայն արեան մերձաւորքն՝ զկենդանիսն և զհանգուցեալսն ի Քրիստոս...:

304բ ... Այլ և զիս՝ զանարժանս ի կարգս քահանայից և զվերջինս ի դասս կարգաւորաց զՅովանէսն գրիչս, որ յերիտասարդ հասակի եհաս ինձ որոգայթ, որպէս հրամէ Դաւիթ՝ Պահեայ զիս յորոգայթէ, որ թաքուցաւ ինձ, և քարիւ եղև կատարումն իմ, և մնաց Աւետարանս կիսատ, և ես կամ ի նեղ տապանիս, և երես ի ձեզ արարեալ խնդրեմ ի ձէնջ զողորմութիւն, ո՛վ աստուածայէր քահանայք և ժողովուրդք, որ միամիտ սրտիւ և բոլոր հաւատով ասէք, թէ Քրիստոս աստուած ջնջեայ զիւր մարդկօրէն

Նկ. 5. Քրիստոսի ծնունդը: նկարիչ Ատոմ

յանցանսն. և այս է ննգիրք իմ ի ձէնը, զի դուք ինձ ողորմիք և աստուած ձեզ: Յիշեցէք և զհայրն իմ զԹաւաբալն, և զմայրն իմ զՄարթայ-Խաբունն, որ կայ գառն սրտիւ և լալագին արտասուօք, և զեղրարքն իմ զԿարապետն* և զՍուլտանշէն, և զայլ ամենայն մերձօրքն մեր՝ զկենդանիսրն և զհանգուցեալքն ի Քրիստոս...:

306ա Ընդ յիշեցելոցս ի սմա աղաչեմ յիշել զտանուտէրքն Եղեգեցն առհասարակ զմեծն և զփոքրն՝ զԶաւարէն, և զԹումէն, և զմիւս Թումէն՝ զընայսն, և զայլ ամենայն մերձատրքն, որ կամակից և կարեկից եղեն սուրբ Աւետարանիս՝ թէ տալով և թէ կամեցողութեամբ: Տացէ և նոցա Քրիստոս ողորմութիւն յարդար և յահեղ դատաստանին:

Դարձեալ, կրկին մաղթանաւք աղաչեմ յիշել ի բարին զանարժանս ի դասս կրանատրաց և զհեռացեալս ի կարգէ քահանայութեան զՅովաննէս կրօնաւոր՝ զուսուցիչ տէր Յովաննէս քահանային, զի նա էր մեր հոգևոր որդի և հանգուցիչ և մխիթարիչ ծերութեան մերոյ, զի յաւրմանէ շարին և ի թոյլ տալոյ արարչին հհաս որոգայթն այն ի վերայ մեր, և ես ծերացեալ և տկար անձամբս գրեցի զպակասութիւն Աւետարանիս՝ հեծեծանաւք և դառն սրտիւ, զի աչքս ի լուսոյ էր պակասեալ և կարողութիւնս խափանեալ. և ես լալագին աչաւք զայս շափս յանկամայ արարի, և դուք անմեղադիր լերուք խոշորութեան և սխալանաց գրիս, զի կարն մեր այս էր...:

* Տոգամիջում, այլ ձեռագրով ավելացված է՝ «զկին՝ զԽոնդրարն»:

Եւ կացցէ Աւետարանս յԵղեգիս, ի դրան սուրբ Աստուածածնին և այլ սրբոց, որ անդ հանգուցեալ են, և մի ոք ի մարդկանէ կամ աղդական կամ օտար իշխեսցէ սմայ, ապա թէ ոք յանգգնի կամ ծախելով, կամ դրաւ գնելով՝ զանէժքն Յուդայի առցէ և ընդ խաչահանողքն դատի:

Դ

նկարող՝ Ատոմ

230ր Սուրբ աստուծոյ, բարեխօսեցէք վասն անարհեստ Ատոմի՝ նկարողի ձերոյ, ի միւսանգամ գալրստեան որդւոյն աստուծոյ*:

Նկ. 6. Եղալուստն յԵրուսազէմա. նկարիչ Ատոմ

143

Ա Ի Ե Ա Տ Ա Կ Ա Ր Ա Ն

Թավրիզ, Լիւպա, ս. Սարգիս եկեղեցի № 5, ԱՅԹ, էջ 68—69

հետ. ստացող՝ Յոհանէս վայր՝ Ախրակո ճահանգ

...ի թվականիս Հայոց ՋԷ. (1458),

Արդ, ես Յոհանէս կրանատր ստացա զսուրբ Աւետարանս ի հալալ արդեանց իմոց յիշատակ ինձ, և ծնողաց իմոց, և ամենայն արեան մերձաւորաց իմոց. հօրն իմո պարոն Թումաին, և մօրն իմո Բաղդատին, և քեռն իմո Սուլտանին, և զաւակացն իւրոց Մեսրոպի և Ալաւշի և Գուլխա-

* Գրված է Հովհան ավետարանչի նկարի ստորին լուսանցքում: Նման հիշատակազրություն Ատոմ նկարիչը թողել է նաև ձեռագրի 4ա էջում:

քունի, և փեսային իմո Յակոբի, և մօր իւրոյ Սաղաթի, և հոգևոր մօրն իմո Գունաշի, և դստերն իւրո Մարթայի, և կենակցին իւրո Զանգիշին, և Մաղթումին, որ*

Յամս աստուածապատում վերադիտողի Ախրակո** նախանգի երկոտասան գաւազանացս աթոռո Բարդաւղիմէոսի առաքելոյս՝ տեառն Հայրապետի արհեսպիսկոպոսի և ստացողի սորա Յոնանէս կրօնատրի, որո յիշատակ սոցա արհնութեամբ եղիցի:

Ո՛վ դասք լուսերամաից, յորժամ հանդիպիք սուրբ Աւետարանիս յիշեցէք ի սուրբ յաղօթս ձեր զվերագրեալ անունքս ի սմա և աստուած ողորմի ասացէք բոլորով սրտիւ և լի հաւատով, և աստուած ձեզ ողորմեսցի, ամէն: Եւ որ աստուած-ողորմի ասէ՝ Ծ. (100)-ապատիկ առցէ յաստուծոյ:

Ես Յոնանէս արեղայս ստացա զսուրբ Աւետարանս յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց, և ետու ի դուռն սուրբ Յարութեանն՝ ի գեաւզն Ասփսրան կոչեցեալ: Մի ոք իշխեսցէ հեռացուցանել. և որ խնամ տարցէ՝ արհնի յաստուծոյ, ամէն***:

144

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Յ

Երևան 3223

գրիչ՝ Աւետիֆ վայր՝ Ագբրկի վանք

326բ ... Արդ, գրեցաւ Շարակնոցս ի թվ. հայոց 24. (1458), ձեռամբ անարժանի և անիմա գրչի Աւետիֆ արեղի, ի գաւառիս Խախուա և Թորթումայ, ի վանս որ կոչի Ագբրկի, ընդ հովանեալ սուրբ Աստուածածնի և այլ խորանացս, որ աստ կան կառ[ուցեալ]:

Աղաչեմ զամենեսեան, որք հանդիպիք այս երգարանիս ուսմամբ կամ տեսանելով, անմեղաղիր լերուք ամենայն ինչ որ ի սմա սղալանք թուի ձեզ, զի առաջի դիր էր Շարակնոցի և մակազադս, որ գրեցի, և ես պանդուխտ յաւտար || յերկրի: Եւ ես անարժանս աղաչեմ զամենեսեան, որք ի ձեռս առեալ տես[անէ]ք՝ յիշեսցիք յաղաւթս ձեր զամենայն արեան մերձաւորսն իմ և զծնաւդսն իմ և զուսուցիչքն իմ, և գուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ, որ է արհնեալ****:

145

ԱՂՕԹԱՄԱՏՈՅՅ ԹՈՎՄԱՅԻ ՄԵՄՈՓԵՅԻՈՅ

Երևան 5212

գրիչ՝ Յոնանէս վայր՝ Խնդրակատար Աստուածածնի անասպատ

432ա Արդ, գրեցաւ սա ի 24. (1458) թվականիս, ի լուսազարդ անապատիս Աստուածածնի Տիրամարտ տաճարիս, որ այժմ Խնդրակատար վերակոչի,

* Երկու տող զատարկ է թողնված:
** Տպված է «Ախրակո»:
*** Ձեռագիրն այժմ գտնվում է Վիեննայի Մխիթարյանների գրատանը (տե՛ս ՀԱ, 1942, սյուն. 188—189):
**** Շարունակութունը, 3 տող, ջնջված է:

յիշատակ ինձ, և ծնաւոյց իմոց՝ հօրն իմ Մուրադին և մօրն իմ Մարգար-
աին, և հայրեղորարն իմ էվսադին, և տէր Աստուածատուր սրբալոյս քա-
հանային: Արդ, աղաչեմ զմանկունս սուրբ եկեղեցւոյ, որք կարոյ՞ք կամ
արինակէք յիշեցէք ի բարին Քրիստոս զՅոնանէս սուտանուն քահանայ
և աստուած զձեզ յիշէ, ամէն:

Արդ, խոշորութեան անմեղադիր լերուք, զի կար մեր այս է, և Քրիս-
տոսի փառք յաւիտեանս, ամէն: Վա՛յ ի դառն և ի նախանձոտ ընկերացս,
զի բազում աշխատեցաք. և ըզվարդապետս իմ յիշեցէք ի Քրիստոս՝
զԳրիգոր արեղա:

F

301բ Ո՛վ Տիրամայր Աստուածածին

Լեր բարեխաւա քո միածնին...

Ողորմեա Յոխանիսին՝

Սուտանուն քահանային,

Որ թաւալեալ կայ ի տրդմին,

'ի իւր ծրնաւոյցըն՝ Մուրադին

Եւ ով որ ասէ զաստուած ողորմին՝

Նա իւր խասիր յարն ատենին,

Ընդ նմին և անարժան Յոխանիսին՝

Սուտանուն և փցուն գրչին,

Բիւր քանքարոյ պարտապանին,

Ղեղզ և ծոյլ կրանաւորին,

Զի յատուր դատաստանին

Յանդիման թագաւորին

Քև փրկեցայց յարըն վերջին...*:

ՄԻԿԵՆՈՒԹԻԻՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿԵԱՅՑ ԹՂԹՈՑ, ՍԱՐԳՍԻ ՇՆՈՐՀԱԼԻՈՑ

Վիեն. 315. Տաշ. ցուց. էջ 753

վայր՝ Երզնկայ

ա

118բ ԶՅովանէնէս սրբազան ըրբունին՝ զստացող գրոցս՝ ծնողիւք իւրովք
յիշեսչիք ի տէր, ընդ նմին եւ զանարժանս յերեսս անկեալ աղաչեմ թո-
ղութեան արժանի արարէք, զի խիստ եմ մեղուցեալ ընդդէմ աստուծոյ...:
Եւ զՔահանայ անուն դպիրս եւ զԱստուածատուր դպիրս յիշեսչիք ի մաք-
րափայլ յազաւթս ձեր, որ աշխատեցան եւ թուղթ կոկեցին եւ կու կոկեն:

F

213բ Զստացող սորա զՅովանէնէս ըրբունապետն ծնաւուք ազգականաւք
յիշեսչիք ի տէր: Եւ առաւել զտառապեալ ախմար եւ փցուն եւ զանար-
ժան գրչակս ծնաւուք յիշեսչիք ի տէր...: Եւ խոշորութեան կամ սխա-
լանաց անմեղադիր լերուք, զի խիստ դառն եւ անբարի ժամանակ է, խիստ

* Այս հիշատակարանի ժամանակը հայտնի չէ, սակայն, անտարակույս, զբովձ է
մերձավորապէս 1458 թ. (տե՛ս ա. հիշատակարանը) կամ նրանից մի երկու տարի հետո:

հոգաւք եւ խիստ տառապանաւք էաք, զի այսմ ամի շարժն զծերկեայն ընկղմեց⁺:

147

Ս Ա Ղ Մ Ո Ս

Երևան 7700

գրիչ՝ Մարտիրոս
վայր՝ Կաֆայ

146ա ... Գրեցաւ երգարանս Դաւթի ի լաւ և ընտիր աւրինակէ սուրբ հօրն Յոհաննէս Գառնեցո, ի թվ. Հայոց ՋԷ. (1458)**, ի հայրապետութեան տեառն տէր Գրիգորի սուրբ էջմիածնի և եպիսկոպոսութեան տէր Մաղափաւ արհիեպիսկոպոսի. առ գուքս երաշխատր Աստուածածնի մականուն խոճայ Ազիզի, ձեռամբ մեղապարտ և անարհեստ գրչի Մարտիրոս ար[եղայի], ի խնդրոյ պարոն Ազիզայէին, յիշատակ իւր և ծնողացն՝ Զբֆին Խաչատրին՝ աղեղզուգին, և մարն Շիրի-Մելիֆին, և եղբօրն պարոն Ստիլայէյին, և միւս եղբօրն պարոն Թումանայէյին՝ փոխեցայն ի Քրիստոս. և զդստերն Հեղինէ, և փեսին Սարգսիւն, և թոռին Խաչատրին, յիշատակ առ դուրս սուրբ Աստուածածնին՝ խոճ[այ Ազիզի]: Ոչ ոք չոճի իշխանութիւն ծախելոյ կամ գրօելոյ, ով ոք՝ թէ յազգէ լինայ, թէ այլ ոք, թէ ծախէ կամ գրաւէ՝ նայ պատժի յաստուծոյ և այս եկեղեցոյս:

Արգ, աղաչեմ զամենեսեան, որք հանդիպիք այս սուրբ բուրաստանիս կարդալով կամ արինակելով, յիշեսջիք միով ողորմիսիւ զվերոյգրեալսն պարոն Ազիզայէյն, և զհայրն Խաչատուրն, և զՇիր[ի]-Մելիֆն, և զՍտիլայէյն, և զԹումանայէյն, և զՀեղինէն, և զՍարգսիւն, և զԽաչատուրն, || և զիս՝ զանարժանս զՄարտիրոս գիրիչս, և զքեռն իմ զտէր Սահակ գրոց աշակերտ, և որ զմեզ յիշէ ինքն յիշեալ լիջի առաջի Քրիստոսի, ամէն, հազար ամէն***:

148

Ս Ա Ղ Մ Ո Ս

Երևան 7747

գրիչ՝ Մարտիրոս
վայր՝ Ղրիմ

III

173բ ... ՅԱզգանաղեանս մեծ տօմարի Հայոց Մեծաց ի թուականին

* Հրատարակելն ենթադրում է, թե խոսքը Երզնկայի 1458 թ. երկրաշարժի մասին է, սակայն չի հիմնավորում իր ենթադրութիւնը:
** Գրչի ինքնագիր հիշատակարանը մեզ չի հասել. պահպանվել է նրա ընդօրինակութիւնը, կատարված 1566 թվին, ձեռագրի նորոգող Խաչատուր սարկավազի կողմից:
*** Գրչութեան վայրի մասին հիշատակարանում որոշակի տվյալ չկա, սակայն այն անկասկած զբոված է Կաֆայում, որովհետև այդտեղ է գտնվում խոճա Ազիզի անվան երաշխավոր Աստվածածնի եկեղեցին: Գրչութեան վայրի որոշման համար կարևոր է նաև 148բ էջի վրա գտնվող հետևյալ հիշատակագրութիւնը. շրջվին ՌՁԸ. (1530)-ին Խաչատուր վարդապետ Կաֆայ եկաւ:

Ինն հարիւր և եւթ թվին (1458)

Աւարտ եղև այսմ տառի:

Արդ, գրեցաւ երգարանս Դաւթի ի լաւ և ընտիր յարինակէ սուրբ հարն Յովաննէս Գառնեցոյ, Ի հայրապետութեան տեառն տէր Գրիգորի սուրբ էջմիածնի, և եպիսկոպոսութեան տէր Մալափիաս արհիեպիսկոպոսի, և նուիրակութեանն տէր Ղազարի և տէր Մաթէոսի. առ դուրս երաշխաւոր Աստուածածնի նորաշինի, ձեռամբ մեղապարտ գրչի Մարտիրոս արեղայի:

Արդ, աղաչեմ զամենեսեան, որք հանդիպիք այս սուրբ բուրաստանիս կարդալով կամ արինակելով յիշեցէք յաղաթս ձեր ստացաւզ գրոցս՝ զգինէծախ Աւղալն և զկողակիցն զԱմէն-Տիկիւնն, որ ստացան զսայ հալալ արդեանց իւրեանց և դրին յիշատակ անշնշելի առ դուրս սուրբ Գէորգեա զարավարի Քաշատի, ի տեղս Լովիչի*, ոչ ոք չունի իշխանութիւն || ծախելով կամ գրաւելով, եթէ ոք յանախնի, նա պատօժի յաստուծոյ և ի սուրբ Գէորգ զարավարէն:

Յիշեսշիք յազաւթս ձեր զհայրն իմ զՏօնակաւնն, և զմայրն իմ զԱնսան, և զպապն մեր զՍարգիսն, և զմամն իմ զՄեծ-Խաթունն, և զմարպապն իմ զկոշկար Յակոբն, և զմարաքոսն՝ զՋումլայ-Խաթունն, և զհարաքոսն մեր՝ զՄարթայն և զԳարիաւնէն, և զորդին զՄարտիրոսն, և զթոռն զԳրիգոր, և զիս՝ զանարժան գրիչս զՄարտիրոս արեղայս, և զհոգևոր ծնօղն զերախտաւոր և զվարդապետն իմ զտէր Սահակ գրոց աշակերտն, և զմարմնաւոր ծնաաղքն իմ զԱնան և զԷմին-Մէլիֆն, և զտէր Ստեփաննոսն, որ աշխատեցաւ ի թղթիս կոկելն: Եւ տէր Գրիգոր եպիսկոպոս Նորհատեանց, և զեկեղեցոյս քահանայքն՝ զտէր Մխիթարն, զտէր Ղազարն, զտէր Գէորգն, և զտէր Հարապետն, և զտէր Պետրոսն, և զտէր Աւագն, և որ զմեզ յիշէ Հայր մեր յերկինս ասելով, կամ միով ողորմիսիւ, նա ինքն, որ առատն է, մեզ և ձեզ առհասարակ ողորմեսցի, ամէն, հազար ամէն:

Բ

62ա Ով, մանկունք սուրբ Սիովնի
Յիշման արէք զիս արժանի,
ՉՄարտիրոսս մեղօք իլի,
Ջի տէրն ձեզ ողորմեսցի
Այժմ և յաւորն աներեկի.
Ամէն, հազար ամէն:

ստացող՝ Զաֆար

150 Կաման աստուծոյ ես Զաֆար արեղայ գնեցի զՇարակնոցս ի հալալ ընչից իմոց և եղի յիշատակ ինձ, և ծնաւղաց իմոց՝ հարն իմ էրկիլին

* Ե՛ր տեղս Լովիչի՞ թառերից ոչինչ գուրս չի գալիս: Ընդգծված ա և չ տառերի բնթերցումը երկբայական է:

և մարն իմ Կուլփաշին, և եղբարցն իմ հարազատ՝ Նատիրին, Սուրղանին, և Քէփշին, և Ստեփաննոսին, և քվերացն՝ Մամին, Շահանգուլստին, Քանգուհարին, Ուստիանին, և այլ ամենայն արեանառու մերձաւորացն: Ընդ նմին փեսայն իմ զՄուրատ, որ պատճառ եղև դնելոյն: Եւ զՇարակնոցիս գրողս՝ զՅակոբ աբեղայն, որ հոգւոյն համար գեր այգին* էր տվել ումեք չ՝ այն գերոյ տիգէն (°) առաջ զՍարգսէն: Ընդ նմին զվարպետն իմ զտէր Թճարսէղ, որ բազում աշխատեցաւ ընդ մեզ և հարեղբարքն իմ, որ ի Քրիստոս են փոխեալ՝ Զաբարայ և Շան, և որդիք նորին էտիլ, Զարման, Մարգարայ, և քեռն իմոյ, և մարքովերն իմ Կուլշայ, և որդոյ Սուրանշին, և որ յիշէ յիշեալ լիշի առաջի Քրիստոսի, թվ. 2 է. (1458). շահս է Ջհանշէն**, որ գնաց ի Խորասան և թաղթս եթող անտէր:

150

ՄԱՍՈՒՆՔ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՉԻ

Երևան 287

հետ. ստացող՝ Մարտիրոս

63բ **Թվ. 2 է. (1458), ի մարտի ամսոյ ի ԺԴ. (14):** Զվերջին ստացաւ սուրբ գրոցս զՄարտիրոս*** անարժան եպիսկոպոս, և զծնողսն իմ, և զամենայն արեան մերձօրոսն՝ զհանգուցեալսն առ Քրիստոս աստուած, և Քրիստոս աստուած ձեզ՝ յիշողացդ և մեզ՝ յիշեցելոցս առհասարակ ողորմեցի, և որ զամէնն ասէ, ամէն: Եւ զԹաթէոս Կիպօսցին, որ զգիրքս հարկօք ծախեց մեզ, և զհանգուցեալ եղբայրն զԿոստընտին սարկաւազն յիշեցէք ի մեղաց թողութիւն. և զնոյն ձեզ շնորհէ Քրիստոս աստուածն մեր, ամէն, և բիւր հազար ամէն:

151

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

Երևան 4608

գրիչ՝ Յոհանէս

ա

392բ **Յապրէլ ԻԹ. (29) մեռաւ եղբայրն իմ Իսրայէլ և մեծ սուգ և տրտմութիւն հասին մեզ, վա՛յ հազար բերան, թէ յորպիսի դառն ժամանակ հասաք և եմք տարակուսեալ:**

բ

442բ ... Մանաւանդ ստացողի գրոցս Գրիգոր քահանային, և ծնողացն՝ Խուրթուշին և Այմելիփին, և ամուսնոյն Մարիամին, և ծաղկեալ զաւակացն տէր Յովանիսին և Ասանեթին, և անիմաստ գրագրին, և ծնողաց նորին՝ Կարապետ քահանային և տիրուհի Մելիփին, և ամուսնոյն Քանսուլիին, և դեռաբոակի զաւակին իմոյ Պաղտասարին, որ յայսմ ամի 2 է. (1458) մահն գերեց զմայրն որդովն:

* Հավանաբար ձեռագրում եղել է «գերոյ գին»:

** Տպված է «շահսէ զհանշին» (°):

*** Անունը բերված է, հնարավոր եղավ վերծանել մեծ գովարությամբ:

Գ

477ա ... Որոց աղաւթիք ողորմի Քրիստոս աստուած ստացողի գրոցս տէր Գրիգորին, և ծնողաց նորին Խուրլուշին և Այմելիփին, և ամուսնոյն Մաւրիամին, և ծաղկեալ զաւակացն՝ տէր Յովանիսին և Ասանեքին և Աստուածատրին, նա և մեղաւք ի լի գրագրին, և ծնողացն Կարապետ քահանային և տիրուհի Մելիփին, և եղբարցն Ղազարին և Իսրայէլին, և ամուսնոյն Թանսուիսին, և զաւակին Պապասատրին, որ յայսմ ամի ի մեծ մահտարածամիս փոխեցան ի Քրիստոս մայրն որդովն և թողին զմեզ անմխիթար սրով մինչև ի մահն մեր:

Արդ, աղաչեմ զձեզ ընթերցողք և աստուածասէր ժողովուրդք, ի մի բերան ասացէք, թէ աստուած ողորմի Յոնանէս գրագրի հոգոյն ե որ դամէնն ասէ, ամէն*:

Դ

237բ Այս թուղթս ու մէկ այլն աննշայ է, զինչ օգուտ է գրելն: Զոր ոմանք անգիտարար ասեն, թէ թանաքն է վատ, ո՛չ, այլ թուղթն:

Ե

110բ ... Ընդ նմին և ինձ՝ մեղաւոր գրչիս Աւագուլր կրանաւորի, որ անուամբս եմ և ոչ գործով, և ծնողացն իմոց Յովանիսին և Մարթին, և այլ ամենայն արեան մերձաւորացն, ողորմես: տէր կարդացողաց և լսողացն, ամէն:

Գ

268ա Դարձեալ յիշեսչիք ի Քրիստոս զգարբին Շատիպէկն, և զեղբայրն իւր զԿուրնին, և զծնաւդսն նոցա զՍպանդիարն և զԵրան-Մելիփն, աստուած ողորմի ասացէք նոցա բոլորով սրտիւ**:

152

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 40-0

268բ Աւարտեցաւ սուրբ Աւետարանս թվականիս Հայոց ՋԷ. (1458): Յիշեցէք և աստուած-ողորմի ասացէք ըստացողի սուրբ Աւետարանիս տէր Յովանիսին և կողակցուն Խան-Սուլթանին, և ծաղկեալ որդոյն՝ տէր Զաւարիային, և Առաքելին, և Աւետիսին, տէր Քոչին աստուած-ողորմի ասացէք ամէնքդ, ամէն:

* Յոնանէս գրիչը նման և ազիւի համառոտ հիշատակագրութիւններ է թողել գրեթէ բոլոր վարքագրութիւններէց հետո:

** Հոտ հնագրական տվյալների այս վերջին հիշատակագրութիւնը գրված պետք է լինի կամ ժն. դարի վերջին, կամ ժՁ-ի ընթացքում:

ՈՒՍՈՒՄՆ ԲԺՇԿՈՒԹԵԱՆ ԱՄԻՐՂՈՎԼԱԹԻ ԱՄԱՍԻԱՑԻՈՅ

Երևան 8871

հեղինակ և գրիչ՝ Ամիրղովլար Ամասիացի
վայր՝ Կոստանտինուպոլս

ա

182^ա Փառք մարդայսիրին Քրիստոսի, որ արհնեալ է յափտեանս, ամէն: Գրեցաւ թաղոթական բժշկարանս ի թվականութեանն Հայոց ՋԸ. (1459) ամին և ի նոյեմբերի ամսուն ի Գ. (3), օրն շաբաթ, և ի քաղաքին Կոստընդինոյալի, և ի յառ ոտն վանիցն սուրբ Ստեփանոսու, և ի կաթաղիկոսութեանն Հայոց տէր Գրիգորայ, և ի հայրայպետութեանն տէր Մարտիրոսին Կոստանտինոյալու վիճակին, և ի պարոնութեանն Մուսամատ խանին, և ի վայելումն պարոն Շատիպեկին՝ որդոյն պարոն Վարդին, զի յուժ փափաքութեամբ եւ ուղիղ սրտիւ խնդրեց, որ գրուվեցաւ դիրքս այս ի յարապի լեզուէ և ի պարսի լիզուէ ի հայ բառս մեր. և ոչ գտայ ի բառս Հայոց այս ձևովս բժշկարան. և արդ, որ կարդայք ի սմանէ և կամ արինակէք և արտիք բան ի սոցանէ՝ յիշեցէք ի տէր աստուած զանպիտան և զանարժան գծողս զԱմիրղովլայ բժիշկն Ամասիու, և աստուած յիշէ զձեզ ի միժնանկամ գալուստ, և թէ ով դմիտաւ ածէ զսայ գողանալով և կտրելով մէկ թուղթ ի սմանէ՝ նայ շառնու մասն և բաժին ի Քրիստոսէ, և անմեղայդիւ լերուք սղալանացն դրոցն պակասութեան նորայ, զի ի պարսի և ի յարապի գրոց է գրած և չէ փոխած ի այլ գիր, թէ չէ կու ըլորդէր, փառք աստուծոյ, ամէն:

բ

48^ա Ցանկ է գրոցս Ախրապատին, որ առի ես՝ անպիտան և անարժան ծառայս՝ ի յարապ գրոց և ի մինհաճի տուբանէն, որ ժողովել է զինքս Մուսի պին-Մայմունն, և ես յիշեմ զիրենն խաւաքն և գրեմ ի հայ լեզու Բայց ի այս արապ գիրքս, որ Մուսի պին-Մայմունն է շինել եբրայեցոցն, նայ զգեղերուն զարուսթիւնն չէր գրել կատարելութեամբ և ոչ զբնութիւնն և ոչ զգործ]քն, նայ ես տեսայ, որ ի Ախրապատին առանց մուֆատաթի չի լինար, որ է մէկ-մէկ դեղերն, նայ շինեցի զխարապատինն լման և զմֆուրատաթն այլ ի լման, և զանուանքն դրի ի կարգին՝ հինկ լեզուով՝ յառաջն հայրէն, և յունէրէն, և դահմատէրէն, և արապկերէն, և պարսկերէն, և զբնութիւնն և զաղէկն և զառնելիքն և զփոխանն, և զարուսթիւնն ամենայն անձինն, և շինեցի զգիրս զայս հանց գիր, որ ով որ յատար լինի և կամ յաշեապ լինի նայ իրենն այս գիրքս հերիք է, և ով զինքս կարդայ և ուսնի զամենայն գործն բժշկութեանն և զմուֆրատաթ առնուլն՝

նայ լինի կատարելութեամբ գէտ այս արուեստիս, և զայն այնէ զինչպէս
 48ր որ գրած է՝ նայ իր բանն կատարի անսղլալ, և զանազան թարթիպնին
 տեսնու և զարմանաս զգեղերուն զգործն աստուծոյ ողորմութեամբն:
 Բայց որ ի սոցանէ բան օգտի՝ նայ գիտենայ, թէ ինչպէս է շինել անար-
 ժան ծառան աստուծոյ Ամիրտովար բժիշկն և տեսնու թէ ինչպէս է յա-
 ւելցուցել զգիրքս և ինչպէս է ձեռն զգեղերուն զարութիան և զայն որ ի
 կարգին է, որ պէտք է մեզ*:

Ստորագրումը սերիւն թիւրաւ չ'էր կաշի յաւետեա
 նսամբն:

Կրեցաւ թաղօտրանդան բժշկարանս ի յաւանդան
 ու լինն հայոց ջրամբն և ինչոյ էր թիւրեամսուսէ զգործ
 շարալը և ի բաղալին և տեստընդ էն ոյպաւ ի ի յատ
 ուն վանիցն և արատ և փանուտու և ի կալ թաղի կոտու
 լինն հայոց արտըրի գորայ և ի հայրայ պետու լինն արտ
 մարտիրոսին և տեստան տին ոյ պաւ ու մեակին և ի կար
 րունու լինն մուհամաա ի սանին և ի լայելու մտ ար
 շատի պէ կին ուրոյն արտըրին զի յու թ փափաք ու
 լի եւ ու ղի ուրտի և ինչոյ էր որ արտու մեցան զի ը և
 պակ յարապէ լեզու և ի կարսի լեզու է ի հայ բառ ո
 մերե ու զարայ է բառ ո հայոց այս զի ու լա բժշկարանե
 արտըր կարգարի անմէրտե և կամ արտի տակ է ի և ար
 տի է բանի ստ ոյ անե ի յե եցէ ի արտ ան զան պետան
 և զանարժան զժողս զամիւր արու լայ բժշկն աս զամիւր
 և ան յե ղ զեղի միւր ու անկամ զարտ ու և լի ու զ
 միտաւ սժէ զայ զարտանու ու լի կարելոյ միւր լի ու ղ
 ը համանե և այ շատ նու մասն և բա ժին ի թի և ան
 մոշայ դիւ ի երու զ սղայ անուոյն զարտն պակ արտ լի
 նորայ զի կարսի և ի յարապէ զարտն զարտ լի ի ի
 ոխա ժեայ լի լի կու լի ուր լի փառ զայ ամին ու

Նկ. 7. Ամիրզովարի շուքու թիւրութեան աշխատութան ինքնագիր
 օրինակի հիշատակարանը:

* Երևանի № 8871 ձեռագիրը Ամիրզովարի ինքնագիրն է:

154

Հ Ա Շ Ո Յ

Ղ. Փերդալեմյան շնորհաբար սկսած թիվերի հայոց (ձեռ. № 6273), էջ 166ա—167ա, նաև շնորհաբար հայոց, էջ 193—195, Ռշտունեաց դաւառ, Ի գիւղն Բէլու

հետ. ստացող՝ Աբդըլ-Ազիզ վայր՝ Ոստան

... Արդ, ցանկացող եղև... սուրբ դրոցս իմաստուն և աստուածատէր բարեպաշտ տանուտէրն խօշալ Աբդըլ-Ազիզն, որ ի քաղաքիս Ոստան, և վերստին ստացաւ զսա ի հալալ վաստակոց իւրոց՝ յիշատակ հոգւոյ իւրոյ և ծնողացն իւր՝ հօրն պարոն Զաֆարուն և մօրն Շեանփուր-Խաթունին, և եղբարցն՝ խօշալ Սֆանտաբին և ուսթալ Աբդուլին, ... և լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք Աբդըլ-Ազիզին, որ եկեղեցի շինեաց, և բաղում արդիւնս արար սուրբ եկեղեցեաց, և է սա ողորմած և առատածն աղքատաց և կարգաւորաց, որ և աղատեաց զսուրբ գիրքս ի յանօրինացն:

Եւ դարձեալ, ծանուցանեմք ձեզ զաւեր աշխարհիս մերոյ, որ վասն մեր մեղաց հասլ՝ Մակու, և յազումանէ շարին և վասն ծովացեալ մեղաց մերոց արձակեցաւ ի յերկաթոյն (որդի Ջհանշահի՝ Հասան-Ալի) և բաղում աւեր արար քաղաքաց և զինչ բռնած կայր հօրն՝ աղատեաց ի կապանացն՝ զՂիւն-Ասլանն և զորդին իւր, զԱրապչէն և զորդին նորա. և ժողովեաց առ ինքն, և արար իւր բազում հեծելս: Եւ յետոյ առաքեաց զՂիւն-Ասլանն ի վերայ Վաւնայ բերդին, զի առցէ զնա, և ոչ կարաց: Եւ ապա խորհուրդ շար արար վասն երկրիս մերոյ, և արար շատ աւեր և թալան, և գնաց ամօթով ի յետս, և մնաց երկիրս աւերեալ. բայց մնաց փոքր ի շատէ երկիրն Գաւաշից ի դադարանք իսկ յետոյ եկեալ պիղծ և անիծեալ ազգին Ընօշկանից՝ անիծեալ ի յաստուծոյ Սէտալին (իմա՝ Սէիդ-Ալի) ի յաւուրս տեառնընդառաջին և թալանեաց զԳաւաշից երկիրն և զքրիստոնեայս կողոպտեաց ի յրնչիցն, և նստաւ ԺԲ. (12) օր ի գեօղն յԱխալվանց, և յօղարկեալ երեք երկու փուռ (լաստ) ի գեղջէն Աղունայ և կամէր մտանել ի յանառիկն յԱղքամար, և ասէր թէ զամենեսեան ի սուր սուսերի մաշեցից, և զարիւնս նոցա ի ծովն հասուցից, և զսուրբ զեկեղեցիս քակեցից, և զսրբութիւնս գերի վարեցից: Իսկ ի զօրութենէ սուրբ խաչին յաղթահարեցաւ և ամօթալից կորեաւ պիղծն և անիծեալ Սէտալին, և գործ իւր խափանեցաւ կաման աստուծոյ. և զայս տեսեալ պատուական և ընտրեալն յազգաց տէր Զաֆարիա կաթողիկոսն, և իբրև քաջ զօրական եղեալ և արիացեալ ի շնորհացն աստուծոյ և զօրութեամբ սուրբ խաչին ելեալ գնաց ընդդէմ անօրինացն ի պատերազմ, և առեալ զերկու փուռն և կալեալ երեք յԱղքամար, և փրկեցան քրիստոնեայքն ի յանօրինաց. և ամօթալից եղեալ գնացին ի տեղիս իրեանց. և մնաց ի խաղաղութեան Աղքամար զօրութեամբ սուրբ խաչին և արիութեամբ տեր Զաֆարիայի կաթողիկոսին**:

* «Մկուռնք զթուղթն վնասեալ էին երեք տողի չափ», տեղեկացնում է հրատարակիչ Ղ. Փերդալեմյանը:

** Այս պարբերութիւնը, ուր շարադրված է ոտիկ քրդերի Աղքամարը զրավելու անհաջող փորձի ուշադրավ պատմութիւնը, Ղ. Փերդալեմյանը չի հրատարակել շնորհաբար հայոց-ում:

Ի սմին ատուրս գնաց (կաթուղիկոսն Չափարիա) մնչիւր մօտ մրզայ Ջհանջէն, (և ծանոյց նմա) զաւերումն աշխարհիս. և ելևալ (Ջհանջէն) ի քաղաքէն Խօյու բազում դօրօք, և եկեալ վրէժխնդիր վասն աւերման աշխարհիս՝ և վասն տառապեալ ազգիս քրիստոնէից, զոր յուսամք յաստուած, որ զմրդայ Ջհանջէն ընդ երկայն ատուրս արասցէ և զթշնամիս նորա անդնդասուղ արասցէ, զի թէ չէր եկեալ՝ ազգս քրիստոնէից կորուսեալ էր... Ջոր տէր աստուած օգնական լինի նմա ի յամենայն պատերազմունս իւր, և թշնամիք նորա հալածեալ եղիցին զօրութեամբ աստուծոյ մերոյ, ամէն:

Եւ այս եղև ի թուականիս Հայոց ՋԸ. (1459). և բերաւ գիրքս ի քաղաքիս Ոստան...:

(Եւ ստացաւ խոջայ Աբղլ-Ազիզն)... և ետուր ի դուռն սուրբ Ստեփաննոսի նախավկային: Աստուած-ողորմի ասացէք խոջայ Աբղլ-Ազիզին...: Ընդ նոսին (յիշեցէք) և զիս՝ զանպիտանս յամենայնի զմեղսաթաւալ Կարապետ գրիչս...:

155

Ա Ի Ե Ա Տ Ա Կ Ա Ն

Իրան, Չարմահալի Սիբաք գիւղ, Մ.Տ.Մ.

գրիչ՝ Մկրտիչ վայր՝ Հիզան

... Գրեցի զսուրբ Աւետարանս ի քաղաքս Հիզան, ընդ հովանեալ սրբուհոյ Աստուածածնի, և նորաբողբոջ Յարութեան, և սուրբ Սարգսի զօրավարին, որ սակաւ հեռի է ի քաղաքէն...:

Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվին Հայոց ՋԸ. (1459), ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, ի դանութեան Ջհանջի թուրքի, և ի մեր ամիրայիս Սուլէյմանայ, և ի հայրապետութեան հայկազեան սեռի էջմիածնայ սուրբ աթոռոյն տէր Գրիգորի և Աղթամարայ աթոռոյն՝ տէր Չափարիայի, զոր տէր աստուած անսասանելի և հաստատուն պահեսցէ զաթոռ հայրապետական մերոյ ազին, ամէն:

Դարձեալ յիշեցէք... (ստացողի սուրբ աւետարանիս) Սարգիս քահանայն, և զծնաւղսն իւր զԹումէն և զԽաւրմէլիքն, և զեղբարսն իւր զՍտեփանոսն և զՊետրոսն...:

Այլ և ես՝ անարժան գրչակս Մկրտիչ, գրեցի սուրբ Աւետարանս պանդուխտ կենօք... յիշեցէք զծնողսն իմ զԱվրամն և զԱղուփն...:

156

Ա Ի Ե Ա Տ Ա Կ Ա Ն

Երևան 7988

գրիչ՝ Գրիգոր Անգեղակոյտեցի վայր՝ Կիկէք

ա

387... Այսմ աստուածախաւս և աստուածաբան սուրբ Աւետարանի ցանկացայ փափաքմամբ հոգևոր սիրով Գրիգոր Անգեղակոյտեցի՝ ծիւր և ծե-

րացեալ, զոչ ով շունելով յիշատակ հոգոյ իմոյ, անարժանս՝ ձեռս ի գրի-
չըս՝ գրեցի զաստուածաշունչ կտակս, աստուածաբան երգս, քառարուղիս
387բ աղբերս և գանձ անկողոյս|տելի ի տան աստուծոյ...:

Գրեցաւ ի Կիլիկի, ի զուռն նորակնունք սուրբ Աստուածածնիս, ի թուա-
կանիս մեծ Հայոց ՋԸ. (1459), ձեռամբ փցուն և ծիւրեալ ծերոյ Գրիգոր
գրչի, յիշատակ վերափոխեալ ծնողացն իմոյ՝ Թէոյզորոսի, և մարն իմոյ
Սիմիկիին, և եղբարն իմ Շաշիկիին, խեղժ որգոյ նորա Աւանիսին, և քուրոշ
388ա իմ Կուլիկիին, և փոխեցելոցն կենակցին, || և զաւակացն իմ Ռըսաակիսի,
Վրթաւիսի, Ուսկաւիսի, Ուանիսի, որ ի Ճաւախէդ ի Քրիստոս փոխեցան:
Եւ յետ նոցա շար Ջաւանշէն դիմեց ի վերա երկրին և զբազումս գերեց և
կոտորեց, և զմայրն իմ իբրև զԱկովբիկ հատեցին զԲ. (Ջ) ձեռն, և զգլուխն
ի արին թաւեցուցին, ի տանին սրբոյն Գէորգայ զհատեալ մարմին ի գե-
րեզման թաղեցի:

Եւ արդ, ես արտասուալիր դիմաւք աղերսեմ յիշել ի սուրբ աղաւթս
ձեր զվերագրեալ ծնողսն իմ: Եւ ևս զբազմերախտ սանամէրն իմ՝ զԹէ-
նիկն, որ բազում աշխատանք կայ ի վերա իմ. Քրիստոս աստուած ողոր-
մի նմա:

Բ

103բ ... Զոր և սոցին յորդառատ քաղցրահոս մշտաւէտ վտակաւքն ար-
բուս[յ]է տէր Յիսուս աստուածն իմ զպասքեալ և զտոշորեալ հոգի ազգի
յազգի վիրաւք լցուած մեղաւք անարհեստ գրչի Գրիգոր Անկեղակուօթեցի.
աղաչեմ զձեզ աւժանադակութեամբ աղաւթից կայծակնամաքուր, աս-
տուածոմնակ և աստուածարեալ ընթերցողացդ, զոր ձեզ արժանապէս ըստ
գործոց և ինձ՝ մեղուցելոյս վասն ձերոյ գթութեան, զոր յուսամ ողորմեսցի
Յիսուս աստուած իմ, և նմա փառք յափտեանս:

Ժաղկող՝ Նաղաշ Մանուէլ

Գ

11բ—12ա Անմեղայդիր լեր տէր Գրիգոր,
Քո մագաղատս է խիստ խոշոր.
ԶՄանուէլ նկարող յիշ[եա]լ յաղօթս,
Աղաչեմ, ո՛վ սուրբ ընթերձող:

Դ

122բ—123ա Ո՛վ ընթերձող սուրբ և բարի,
Յիշման առնես զիս արժանի
ԶՆաղաշ Մանուէլ մեղաւք իլի:

Ե

302բ—303ա Ո՛վ ընթերձող սուրբ քահանայք,
ԶՄանուէլ Նաղաշ մի մոռանայք
Ձեր յիշելքւա ենք մեք փափաք:

Գ

Կազմող՝ Բոհնաւք

388ա Բոհնաւք կազմող յազաւթս յիշեցէք և աստուած զձեզ յիշէ, ամէն:

ա

գրիչ՝ Մատթէոս
վայր՝ Այրիվանք

... Եւ պատուականս այս Աստուածատուր և մահադասի քահանայս այս, ըստ այսմ յուսոյ և պայմանի, ի հալալ ընչից իւրոց ստացաւ զսա և ետ 552բ գրել իմոյս տըկարութեան, յիշատակ հոգւոյ, ի մխիթարութիւն և ի սրփութիանս ցաւալից կենաց, և ի բժշկութիւն ախտալից մտաց և խորհրդոց հոգւոց և մարմնոց՝ ի կեանս և ի մահ, և պաշար անդառնալի ճանապարհին, և յետ մահու մասնակից լինելով համարէն ամենայն սրբոցն, որ ի սմա:

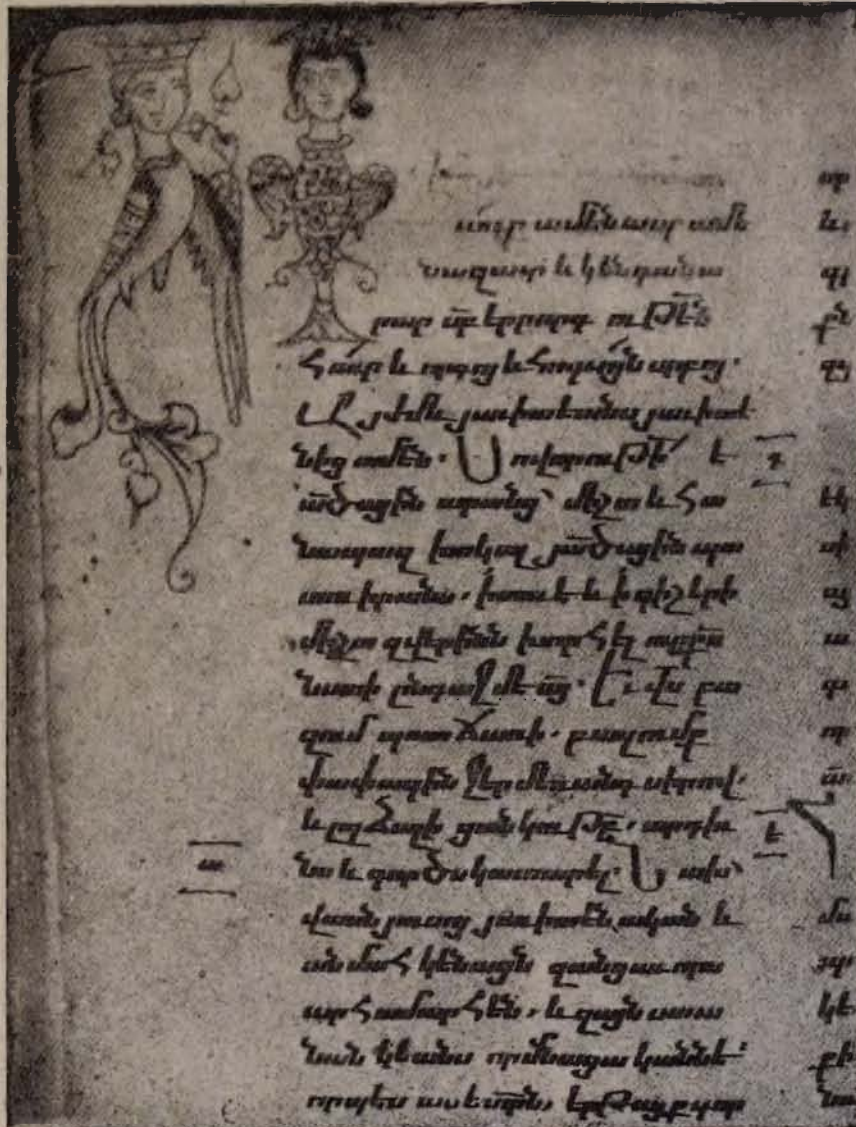
Արդ, եղև զրաւ գրչութեան այսմ աստուածաշունչ մատենի ի թվականութեան հայկազեան տումարի ի ՋԸ. (1459) թվի. և ի վշտաշատ ժամանակի, յորում նեղիմք յանարինաց և յանիրաւ պահանջողաց, ի թագաւորութեանն Վրաց Գաւրկոյ՝ որդւոյ Ալեքսանդրէ, և ի հայրապետութեան Հայոց տեառն Գրիգորի՝ յաթոռ սուրբ էջմիածնին, ի ղանութեան Զանաւղանի՝ որդւոյ Ղաւրա-Ուսուֆին:

Արդ, գրեցաւ սա ի յերկնահանգէտ և ի գերահռչակ սուրբ ուխտս Այրիվանս վերաձայնելոյ, ընդ հովանեաւ մաւրս լուսոյ սուրբ Աստուածածնիս, և հրաշափառ և երկնանման Կաթուղիկէիս, և աստուածընկալ սուրբ Նշանացս, և արեամբ ներկեալ անմահին Յիսուսի սուրբ Գեղարդեանս, և սուրբ աշերոյս՝ Յովհաննու Մկրտչին՝ ձեռնադրողին Քրիստոսի և սուրբ աշոճն Բարդողիմէոսի առաքելոյն, և համարէն ամենայն սրբոցըս, որ աստ կան հաւաքեալ աւժա[նդա]կութեամբ հոգւոյն սրբոյ և կամակցութեամբ սուրբ եղբարցս և բաղմբրախտ ըստ հոգւոյ հաւր մեր և վարժապետացն՝ տէր Նեւսէսի և ամենայն սրբութեանց վարպետի՝ տէր Յոնանէս ժողկողի, որ բազում երախտիք ունին ի վերայ մեր և միարան ամենայն հաւատացելոց քրիստոնէից: Ձեռամբ ամենամեղ, փցուն և անարհեստ գրչի Մաթէոս անարժան արեղայի...:

553ա ... Այլ և վայելողք սուրբ գրոցս և հանդիպողք սորա տեսանելով կամ արինակելով, որք աւգտիք ի սմանէ յիշեսչիք զմեզ և զվերոյգրեալսդ զԱստուածատուր քահանայ, և ղծնաւղսն իւր, և զամենայն արեան մերձաւորսն:

Նաև զիս՝ զմեղապարտս նկարաւղս Ստեփաննոս՝ ըստ հոգոյ հարազատ եղբայր սորայ, որ վասն ջերմեռանդ սիրոյ նորա ծաղկեցի և նկարեցի և կազմեցի, որ է մեր հոգւոյս անջինջ յիշատակ և դուռն կենաց և բանալի սուրբ արքայութեանն. և Քրիստոս աստուած ձեզ՝ յիշողացդ և մեզ յիշեցելոցս առհասարակ ողորմեցի և նմա փառք յափտեան:

Աստուծոյ սիրուն համար ի մոմէ և ի ձիթէ պատրաստ պահէք և սպիտակ լաթով բռնէք, աղաչեմք:

Նկ. 8. Մի նմուշ Ստեփանոս նկարչի լուսանցազարդերից

Բ

ստացող՝ Աստուածատուր
վայր՝ Հոռոմոսի վաճճ

553... Արդ, ես՝ Աստուածատուր եպիսկոպոս, ստացաւ և վայելաւ սուրբ
զրոց, ստացա զայս սուրբ բուրաստանս ի հալալ և յարդար վաստակոց
իմոց և բարեխաւս առ ամենակալն աստուած... Թողութիւն շնորհեցէ իմ
բազում մեղացն և ողորմեցի իմ ծնաւորացն՝ հարն իմոյ խոցաբեղին և

մարն իմոյ Հրոփսիմէին, հարեղբարն Յովանիսին, և եղբարն Պոալչին, մարքրւերն Խուրլու-Խարունին, և քրւերն իմոյ Մարգարտին և Նարինին, և հանգուցեալ քերցն իմոց՝ Թանսուխին, Խուրլու-Խարունին և Մարքային, և եղբարցն իմոց Մարտիրոսին և աշակերտի, և Պետրոսին, և Սարգրսին և ամենայն արեան մերձաւոր||ացն մերոց՝ կենդանեացն և հանդուցելոցն. և Քրիստոս աստուած, որ առատն է ի տուրս բարեաց՝ տացէ զիւր ողորմութիւնն և զարքայութիւնն Աստուածատուր եպիսկոպոսին և ծնաւդաց նորին և երանաւետ ձայնին արժանի արասցէ Քրիստոս աստուած հանդերձ ծնողարն և ազդականօքն ամենայնի, ամէն:

Արդ, ես Աստուածատուր եպիսկոպոս շնորհեցի զսուրբ գիրքս Հոռովմովի վանից զրանն սրբոյ Յովանիսին և սուրբ Աստուածածնին զրանցն, յիշատակ ինձ և ծնողացն իմոց Խոցդեղին և Հոփսիմիին, և մի իշխեսցէ հեռացուցանել ի դրանէ սուրբ ուխտին գողանալով կամ ծախելով կամ գրաւելով, և որ յանդանի և զայն արասցէ՝ զաւծի անէծքն, զՅուդային և զխաչահանուցան ընկալցի և զպատիժն նոցին կրեսցէ ի յաւր դատաստանին:

Եւ դուք կարդացողքդ և լսողքդ արհնեալ լիջիք յամենասուրբ երրորդութենէն, ամէն:

158

Ա Ի Ծ Ա Ր Ա Ն

Փիբգ. Նօա. 102, Հայկավանք՝ ի ս. Աստուածածին եկեղեցին

գրիչ՝ Դաւիթ վայր՝ Սրկղունք գիւղ

... Արդ, գրեցաւ սա ի գեաւդս որ կոչի Սրկղունս, ընդ հովանեալս սուրբ Գէորգիս և սուրբ Յակոբիս, ձեռամբ սուտանուն Դաւիթ իրէցի, և առ ոտս երջանիկ և սրբասէր տէր Երեմիա արեղիս... ի թուականութեանս Հայոց ՋԸ. (1459) եղև զրաւ սորա՝ ի դանութեան Ջեանշին:

159

ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ

Երևան 3017

հետ. ստացող՝ Շմաւոն վարդապետ

181բ Շմաւոն վարդապետս յիշեցէք, որ զքերական գիրքս ի [Ս]արկաւագանց վանիցն բերաք ի վանս Եւստաթէի [սուր]բ առաքելոյս: Գիրքս այլ ի Տաթև վանիցս է եղել, [մե]ծ վարդապետն Գրիգոր՝ Յովաննէս վարդապետին էր տուեալ՝ մականունն Կարմիր. մեք այլ վերջստին բերաք ի վանքս: Յիշեցէք սրտի մտաւք զմեղաւք զառածեալս զՇմաւոն վարդապետս, և աստուած զիշողքդ յիշէ ի կեանս, ամէն:

Ի թվ. ՋԸ. (1459) էր երբ բերաք զգիրքս:

160

ՄԵԿԵՆՈՒԹԻԻՆ ՂՈՒԿԱՍՈՒ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻՆ, ՋՈՐ ԱՐԱՐԵԱԼ Է ԻԳՆԱՏԻՈՍԻ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Երևան 2517

հետ. ստացող՝ Շմաւոն վարդապետ
վայր՝ Տաթև՝

227ա Եւ ես՝ նուաստս ի վարդապետաց Շմաւոն, որ առաք զմեկնիչ Աւետա-
րանիս Ղուկայ ի Շամբախի ե բերաք ի վանքս Եւստաթէի, վասն յիշատա-
կի իմոյ և ծնաւդաց իմոց, և ի վայելումն <որդոյ> եղբարնորդոյն իմ
Ստեփաննոս արհեպիսկոպոսին Սւստաթէի սուրբ առաքելոյս. և դուք՝ տե-
սանաւք կամ ընթերցաւք՝ յիշ[եց]էք ի մաքրափայլ յազաւթս ձեր
զյետնեալս յամենայնի զՇմաւոն պիտակ անուն, և աստուած զձեզ յիշէ ի
աւրն ատենի, ամէն, և եղիցի:

Ի թվ. ՋԸ. (1459) դրեցաւ սակաւ գիծս*:

161

ՀԱՐՅՄԱՆՅ ԳԻՐՔ ԳՐԻԳՈՐԻ ՏԱԹԵԻԱՅԻՈՅ

Երևան 4072

հետ. ստացող՝ Շմաւոն վարդապետ
վայր՝ Տաթև՝

440ա Ձվերջին ստացաւ Հարցմանցս զՇմաւոն մեղսամակարդ անձն և սի-
րող բանի, որ առի զսա ի Շամբան քաղաքի, ի հալալ ընչից իմոց, զի աւ-
րինակ էր տուել մեծ հրոնտորն Գրիգոր և մնացել էր անտ, և տիրեալ էին
այնտեղացն քահանայքն, և ես ջանիւ առի: Ու բերաք ի վանքս Եւստաթէի
սուրբ առաքելոյս յիշատակ մեզ, և ծնաւդաց մերոց՝ հաւրն իմ Խաչատրին
և մաւրն իմ Աղուտին, և եղբարց իմոց, և քեոց իմոց, և ի վայելումն եղ-
բարորդուն իմոյ Ստեփաննոս արհեպիսկոպոսի՝ առաջնորդի՝ սուրբ
առաքելոյս, և միւս եղբարորդոյն իմոյ Սարգիս դպրի. և դուք՝ աստուա-
ծասէրք՝ տեսանաւք կամ կարդացաւք կամ արինակաւք՝ յիշեցէք միով
աստուած-ողորմա[ի]ւ սրտի մտաւք ի հառաչանս ձեր զՇմաւոն վարդա-
պետ՝ մեռեալ անձն, որ անուա[մբ]ս եմ և ոչ գործով. և դուք յիշողքդ յի-
շեալ լիցիք...:

Վերջին յիշատակարանս գրեցաւ ի թվ. ՋԸ. (1459):

* Ձեռագիրք, այսպիսով, գրված է 1459-ից առաջ: Վերջում եղող մագաղաթյա ուս-
պանակի վրա կա մի հիշատակագրութուն 1396 թվից (գրեցաւ ձեռամբ մեղաւորիս
Ատոմի բանի սպասաւորի, ի թվականի Հայոց Պնծ. (1396), յիշել է Քրիստոս աղաչեմք).
թվում է, թե ձեռագիրք մերձավորապես գրված է հենց այդ մամանակ, Տաթևի վանքում:

162

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 3756

161 Ո՛վ սուրբ ընթերցողք և լսալոք սուրբ Աւետարանիս, յիշեցէք զՇմաւոն ըստ ընկալեալսն և զտէր Ստեփանոս արհեպիսկոպոս Սիւնեաց նահանգէ, որ ետ զսուրբ Աւետարանս ի գեղաքաղաքն Անկեղսկոյր, ի սուրբ եկեղեցին՝ Սարգիս նահատակն: Արդ, եթէ ոք հանել ջանայ զսուրբ Աւետարանս ի դրանէ սուրբ եկեղեցոյս ի մերոց կամ յաւտարաց, հանէ զնա Քրիստոս աստուած ի խաւարն արտաքին և մասն և բաժին զնոցայն առնու, որ զտէրն ի խաչ հանին, և ընդ նոսա դասակցի, ամէն, եղիցի և եղիցի*:

163

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիւրգ. նօս. 192—193, Մանգկերտ
ի ք. Սարգիս եկեղեցի

գրիչ՝ Յովհաննէս
վայր՝ Արծկէ

... Եւ ես՝ անպիտանս յամենայնի՝ մեղուցեալ գրիչս Յովհաննէս, գրեցի զսուրբ Աւետարանս ի քաղաքս Արծկէ, ընդ հովանեաւ ամենամաքուր սուրբ Աստուածածնի տաճարիս, և սուրբ Ստեփաննոսի նախավկայիս, և ամենազօր սուրբ Նշանիս Պատերազմի, ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի՝ ընդհանուր Հայոց կաթողիկոսի, իսկ ի յաշխարհակալութիւն Զհանջայի՝ որդւոյ Ղարայ-Ուսուփի, ի թուականիս մերում ԶԸ. (1459) ամի...:

Եւ զիս՝ զանարժան գրիչս, և զծնողսն իմ Յակոբ սրբասնեալ քահանայ և զՍալշուկ-Խարունն, ... այլ և զտիեզերալոյս ըստ ընկալեալսն զԹումայ Սեծոփայ վանաց՝ յիշեցէք ի Քրիստոս, որ բաղում աշխատանօք ուսուցեալ է մեզ զարուեստ գրչութեան...:

Աստուած-ողորմի ասացէք Թումուսնդա խաթունին՝ Բաղիշեցի խոճայ Տաճրաղի մօրն, որ ետ զսկիհս ի սուրբ Աստուածածնի տաճարս Արծկէ քաղաքիս:

164

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

«Բաղմազէպ», 1952, էջ 243 - 245, Ա. Երեմյանի
«ԺԵ. դարու մի նոր ձեռագիր աւետարան» հոդվածից**

գրիչ՝ Մելիսէք
վայր՝ յԵրկիրս Ըորշտօնեաց, ի գեօղս Շատուան

...Եւ ես յոգնամեղս և փրծունս ի գրչաց, սոսկ անուն քահանայ Մելիսէք ... ըստ իմում կարի յանձն առեալ կատարեցի զսուրբ Աւետարանս

* Հիշատակարանն անթվական է, տեղագրում ենք 1459-ի թվաշարքում, Շմաւոն ըստ ընկալեալսն ընկալի ճիշտակարաններին առընթեր:

** Ձեռագիրը այժմ գտնվում է Քեհերանում, մասնավոր անձի մաս:

զայս ի թրականութեան Հայկաղան տումարիս ի յինն հարիւր և ի յուրսն (1459), յկրկիրս Ընդշտօնեաց, ի դեօղս որ կոչի Շատուան, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին, և սրբոյն Ստեփաննոսի նախավկային, և Գէորգեայ զօրավարին, և սուրբ Ոսկեանց քահանայիցն, որ աստ կան կառուցեալ:

Արդ, յերես անկեալ աղաչեմ զձեզ, ո՛վ մանկունք սուրբ եկեղեցոյ, յիշեցէք ի Քրիստոս զստացող սուրբ Աւետարանիս և աստուած-ողորմի ասացէք Մկրտչին, և ծնողաց նորին՝ հարն Յոհանիսին և մարն Շեօհուրին, և եղբօրն Թումային, և կողակցին իւրոյ Ջանմէլէֆին, և որդոյն իւրոյ Գեօրգի մէլէքին, և մեծ պապուն Աստուածատուն, և քեռացն Ատումին, Կիրակոսին և Վարդանին, և ամենայն արեան մերձաւորացն աստուած ողորմի ասացէք, ամէն:

Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս ծնողսն Ջանմէլէքին՝ զԳուլամիրն և Վսիգաւն, և զեղրարքն՝ զԲախշայիշն և զԱշայիշն, և զգուտար Ջանմէլէքին՝ զՇադիփաշէն, և զփեսայն զՅովաննէսն, և զորդիսն իւրոց՝ զԲարդուսիմոս, զԽոցղեղ, զԹումայ, զԸնքստակէս, զԳուլագիգ, զՆադրմէկ, զՄսրիմէլէֆ և Թանսուխ, և զայրն զՄսրոյն՝ զՎարդ-Մանուկ, և զորդիքն իւրոց՝ զԲարսեղ, զՅակոբ, զԽալիֆայ և զԳուլփսայ՝ զփոխեցեալքն ի Քրիստոս, և զդեռարոյս տղայքն իւրոց՝ զՆերսէս և զՄուրատ: Ընդ նոսին և զիս՝ զՄելքեսէք անարժան քահանա՝ զրող սորա, և զծնողսն իմ զՍտեփան և զԽոսղեղն, և զորդին իւր զԱւետիսն, որ է ժառանգ սուրբ Աւետարանիս, և զքորն նոսայ <ձ> զԳօհար, և զեղբայրն իմ զՍիրուն սարկաւազն, և զքոյրքն իմ զԴօվլաք և զՀոփսիմայ, և զտղայքն իմ՝ զՍիրուն, զԴուրգ և զԽալինար, և զուտարեան մերձաւորսն իմ յիշեցէք ի Քրիստոս և աստուած ողորմի ասացէք, աղաչեմ ձեզ:

Դարձեալ կրկին աղաչեմ զամենեսեան սիրովն Քրիստոսի, աստուած ողորմի ասացէք ստացողի սուրբ Աւետարանիս՝ ասուածասէր և բարեմիտ տանուտորոջն Մկրտչին, և ծնողաց նորին Յոհանիսին և Շեօհուրին, և եղբօրն Թումային, և կողակցին Ջանմէլէֆին, և որդոյն իւրոց Գեօրգի մէլէքին, և մեծ պապուն Աստուածատուն և որդոցն նորա Ատումին, Աւետիսին, զՆոյնոյֆարն, և զկողակիցն Աւետիսին զԽալինարն///

165

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

Երևան 4907

գրիչ՝ Յովանէս
վայր՝ Բաղէ՞շ

ա

383ա ... Զոր տեսեալ զայս աստուածային գանձս հոգեւոր և զանառիկ մեծութիւնս աստուածասէր և բարէ||միտ մեծա||| խօջայ Ասլան... ետ գրել զսա ստացեալ ի հալալ ընչից և յարդար վաստակոց իւրոց, յիշատակ բարի և բարէխօս առ Քրիստոս զբազմութիւն աստուածաբեալ և զանազան սրբոցս որ աստ, վասն հոգւոյ իւրոյ, և ծնաւոց իւրոց պարոն Հասանին

և Քաւկ-Խաթունին, այլ և հարազատ եղբարց իւրոց Մկրտչին և Յունա-
 նին: Որ և ես՝ ամենամեղ և անարժան ծառայս աստուծոյ Յովանէս՝ տեսի
 զփափագ և զսէր, զոր ունէր առ հոգեւոր գանձս մեծութեան աստուածա-
 սէրն խօջայ Ասլան, և ըստ իմում ախմարութեան համարձակեալ ձեռ-
 նարկի ի գործս անտանելի... և կարողութեամբն աստուծոյ յանկ հանեալ
 կատարեցի ի թրականիս մերոյ Զ. Ե Ը. (1459) ամի, ի հայրապետու-
 թեան տեառն Գրիգորի ընդհանիւր Հայոց կաթողիկոսի Վաղարշապատու,
 առ դրան էջմիածնին, և ի թագաւորութեան թաղթին Զհանըշայի, ի քա-
 ղ* [աքրս Բաղէշ (և իշխանութեան ա) միւր Շարաֆի]**:

Դարձեալ, յերես անկեալ աղաչեմ զձեզ, հարք և եղբարք, յիշել առ
 Քրիստոս և լի սրտիւ ողորմի ասացէք հոգեւոր հարն խօջայ Ասլանին՝
 Յովանէս սրբասնեալ կրօնաւորին Կուրցոյն, վասն զի անմոռանալի
 երախտիք ունի ի վերայ նորա ծնօղապէս և այլ աւելի:

585բ ...// դարձեալ աղաչեմ յիշել ի Քրիստոս միով աստուած-ողորմիւ, որ
 բազում աշխատութեամբ և պանտխտութեամբ յօտարութեան, վշտալի
 կենօք ի ներքին և յարտաքին թշնամեաց՝ գրեցի զսուրբ տառս: Նաև
 զծնօղսն իմ զՅակոբ սրբասնեալ քահանայ և զԱսլանկ-Խաթուն
 յիշեցէք ի Քրիստոս, և զհարազատ եղբարքն իմ՝ զտարածամ փո-
 խեցեալքն ի Քրիստոս զԳրիգոր սրբասնեալ կրօնաւոր, և զՅոնան-
 նէս, և զներսէս լիակատար շնորհածաւսլ սարկաւագունքն տեառն
 աստուծոյ սիրունք: Այլ և զգեոարոյս պատանեակն իմ զՅակոբ դպիր,
 և զմայր նորին, որ բազում աշխատեցան ի կոկել թղթիս՝ լի բերանով
 աստուած-ողորմի ասացէք...: Նաև զտիեզերալոյս ըստանապետն զԹու-
 վայ Մեծոփայ վանաց մեծ վարդապետն, որ բազում աշխատանօք ուսու-
 ցեալ է մեզ զարեւստ գրչութեանս, տացէ նմա տէր Քրիստոս ընդ սրբոց
 աստուածաբան վարդապետացն դասաւորիլ և պսակիլ, ամէն:

Բ

254ա Յիսուս որդի հաւր միածին...***
 Խօջայ Ասլան՝ ստացող սորին
 Միշտ եղիցի քեզ ի յանձին:
 Մաղթանք սրբբոցս, որ աստ տօնին
 Տեառն Յիսուսի յականջ լսին,
 Փառաց պատւոյն սրբբոց դասին,
 ԶԽօջայ Ասլան դասէ ի նմին

* Փիրզալեմյանը սույն ձեռագիրը տեսել է օգտագործել է 1881 թ., երբ չնայած
 ձեռագրի «թուղթն փսորեալ էր ի հնութենէն», բայց գեո հնարավոր է եղել կարգալ վա-
 կագծի մեջ բերվածը:

** 585ա էջի երկրորդ սյունակի և նրա հակառակ էջի համապատասխան սյունակի
 (էջ 585բ, առաջին սյունակ) մեծ մասը պատուված է: Պահպանվածից հետաքրքիր են միայն
 Յովանէս կրօնավորի մտոին եզած տողերը, որ մեջ ենք բերում: 585բ էջից տալիս ենք
 միայն 2-րդ սյունակում եղած հատվածը:

*** Դուրս ենք թողնում 15 անհետաքրքիր տող:

Նաև եղբոր հարազատին,
 Որ համանուն է Մկրտչին,
 Լրսել տացէ զձայնն վերին
 Յաւուր մեծի հրապարակին
 Թ՛ի եկայք արհնեալք հարէն վերին
 Ժառանգեցէք զփառս երկնային,
 Նաև հոգիք ծնողաց սոցին,
 Դասին յաջմէ հար միածնին,
 Եւ որ զամէնն ասէ՝ ընդ նմին
 Երանութեան մասին հասնին:
 Եւ զանարժան գծող սորին,
 Որ Յովանէս վերակոչիմ
 Զմեզ առ Քրիստոս յիշմամբ բանին
 Ասցէք զամէնն և զողորմին*:

166

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 5417

գրիչ՝ Հայրապետ
վայր՝ Աղթամար

ա

... Եւ արդ, ես՝ ունայնս և թափուրս յամենայն հոգևոր բարեմասնութեանց՝ ... ամենամեղ և անարժան սուտանուն արեղայս Հայրապետ, 298ա ...ամենակարող զաւրութեամբն աստուծոյ կատարեցի զսուրբ Աւետարանս զայս յաստուածախնամ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչի և սուրբ Սարգսիս, ի հայրապետութեան տեառն Զաբարիայի, և ի թվաբերութեան Հայկազեանս տումարի ՋԸ. (1459), ի դառն և ի նեղ ժամանակի, որ երկիր ամենայն երբերաւ կայ և տատանեալ ի ձեռաց անարէն ազգին նետողաց:

Արդ, աղաչեմ զամենեան զմանկունսդ սուրբ եկեղեցոյ, որք հանդիպիք այսմ աստուածախաւս կտակիս տեսութեամբ, կամ ընթերցմամբ և կամ գաղափարելով՝ լի բերանով և ուղիղ մտօք աստուած-ողորմի ասասջիք ստացողի սուրբ Աւետարանիս [Գովքաճարին, և ծնաւդացն նոցին Բաղ[ղ]ասարին, և մարըն Հռոմբսիմին, և զաւակացըն նորայ՝ Մխիթարին, և քուերցըն Մինային և Ագիգին, և այլ ամենայն մերձատրացն՝ կենդանեացն և հանգուցելոցն, ամէն...]:**

299բ ... Վասն որոյ յերես անկեալ աղաչեմ զսրբութիւնդ ձեր յիշել ի տէր

* Նույն այս էջում կա անթվական մի հիշատակարան (ԺՁ. դա՞ր), ուր ասված է, շեքարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զԱւետիք վարդապետն և զտանուէր Միրզէն, որ կամակից եղան միմեանց ի գնել զսուրբ լուսաւոր գիրքս...» և այլն:

** Փակագծի մեջ առնված հատվածը և, ընդհանրապես, ձեռագրի ստացողի մասին լուրը հատվածները գրված են այլ ձեռագրով: Պարզ է, որ գրիչն սկսել ու ավարտել է ընթերցանակութունը ստացած չլինելով պատվեր: Հետագայում ձեռագրի գնորդները գրել են տվել զբնի կողմից դասարկ թողնված պատշաճ տեղերում իրենց անունները:

սրտի մտաւք զմեղաւոր դժողս զՀայրապետ, և զծնաւդսն իմ զԽաչատուր և զՈսկիտիկին, և զեղբայրն իմ զՅովհաննէս, և զկենակիցն իւր զՇարմէլիք, և զաւակն իւրեանց զՄուրատ սարկաւազ, և զքոյրն իմ զԼարդ-Խաթուն, և զՄիրան սարկաւազն, որ աւգնական եղև մեզ ի կոկել թղթիս, և երախտաւոր քեռոյն իմոյ՝ պատուական կրօնաւորին Մինասենց Թումին, և ծնօղաց նորին, և ամենայն արեան մերձաւորացն մերոց...:

Բ

Արդ, տուաք ըզսուրբ Աւետարանս զսուրբ Գէորգայ զաւրավարին, ի գ[ե]աւղս որ կոչի Արքենց...:

300ա

Արդ, յիշեցէք ի Քրիստոս զպատուական քահանայն ըզԱտով, որ հանապազ ի գո[ւ]ռն եկեղեցոյս կու աշխատի: Արդ, յիշեցէք ի Քրիստոս ըզԼազարըն, և զորդին իւր ըզԱռաքելն, և ըզտանուտէրքոր ըզՄէհրաւն, և զՆասրն, և զՇիրին, և զայլոյքդ զամենեսեան առհասարակ, ամէն: Եւ տուաք զսայ ի դ[ու]ռն սուրբ եկեղեցոյս, որք յանդրք[ն]իք [հանել] զսայ կամ ծախելով կամ գրաւելով՝ զանէծրս զաւճուն առու և զմասըն զՈւրային և զայ[լ] խաչայհանուածոց առցէ, ամէն:

ԸզԿիրակոսն յիշեցէք [ի] Քրիստոս՝ զտէքր իմ*:

167

Ա Ի Ծ Ա Տ Ա Ր Ա Ն

Փեբդ. Նօտ. 193, Մշոյ ս. Սարգիս եկեղեցի

գրիչ՝ Հայրապետ վայր՝ Աղբամար

Գրեցաւ ծաղիկ Աւետարանս ձեռամբ Հայրապետ արեղայի, յԱղբամար, ի թվ. ՋԸ. (1459), ի դառն և ի նեզ ժամանակի, որ երկիր ամենայն երեբեալ կայ...:

168

Ա Ի Ծ Ա Տ Ա Ր Ա Ն

Մ.Տ.Մ.

գրիչ՝ Յովհաննէս վայր՝ Երզնկայ, Պոաստին? գիւղ

Գրիչ Յովհաննէս միականի ծերուկ, ստացող Ալիք, յԵրզնկա. ի դեղս Պոաստինք, ի հայրապետութեան տէր Ներսէսի արհիեպիսկոպոսի:

169

ՄԵԿՆՈՒԹԻԻՆ ԹՂԹՈՑՆ ԿԱԹՈՂԻԿԷՒՑ ՍԱՐԳՍԻ ՇՆՈՐՀԱԼԻՈՅ

Երևան 4674

ստացող՝ Խոջա Խոսրով

513ա

... Արդ, ի վերջին դարիս և յերեկոացեալ ժամանակիս ցանկացող եղև այսմ աստուածեղէն և փարթամ գանձուցս բարեպաշտ և աստուածա-

* Այս հիշատակարանը գրված է նույն այն ձեռագրով, որով գրված են Ա. հիշատակարանի ստացողի մասին, եղած հատվածները:

սէր տանուտէրն Խոջա Խոսրովն, և բտրիարմատ շառաւիղն և քրիստոսա-
սէրն Ա.գրէկն: Եւ ստացան զսա յիշատակ բարի հոգւոց իւրեանց, և ծնո-
ղաց իւրեանց, և ամենայն ազգականաց և եղին ի բնական տեղի իւր՝ ի
գուռն նախավկային Քրիստոսի սրբոյն Ստեփաննոսի և սրբոյն Սահակայ
հայրապետի, ի թուականիս Հայոց ՋԸ. (1459):

Արդ, աղաչեմք զամենեսեան զհամարէն մանկունսդ եկեղեցւոյ, որք
լուսաւորիք սովաւ աստուածային գիտութեամբ կարողալով կամ լսելով
կամ արինակելով՝ յիշեցէք ի սուրբ և յերկնագնաց յաղաթս ձեր զյառաջ
յիշեցեալ ստացողք սորա...

170

Ճ Ա Ե Ո Յ

Փիւրգ. Նօտ. 192, Բաղէշ, ս. Սարգիս եկեղեցի

գրիչ՝ Յովհաննէս

... Աւարտեցաւ... այս կտակ յամի ՋԸ. (1459), ի խնդրոյ հեզահոգի
և տառապեալ այրի քահանային Խաչատրոյ, ձեռամբ ամենամեղ և անար-
ժան գրչի Յովհաննէս քահանայի՝ նորին հարազատի:

Ա Ս Տ Ո Ւ Ա Մ Ա Շ Ո Ւ Ն Չ

Տեղն անհայտ, Մ.Տ.Մ.

նորոգող՝ Յոնանէս
վայր՝ Սանահին

... Արդ ի յոգոնց նազելի գերամաքուր և սրբասէր այրն հոգելից, որ ի տիս համբակաց սնեալ և վարժեալ առ ոտս երջանիկ րարունեաց, մինչև ի հասակ ծերութեան կրթեալ ի մամուլս աստուածաշունչ գրոց և յերկիւղն աստուծոյ վարդապետն Ստեփանոս, յԱրարադեան գաւառէ, ի յակնաւոր և յանմատոյց դղեկէն Անբերդայ, բնակեալ յանապատի նորին որ կոչի Աղաւնայ այր, առաքինասէր վարուք: Եւ անտի ուշ եղեալ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, և նաւեալ ի Պոնտոս, և հոչակաւորն ի Կոստանդնուպալիս, ի մեծն յԱսիայ և յԱտտալիայ, ի Կիպրոս և յԱղեփսանդրիայ, ի յԵգիպտոս, և ի վայրաբնակ անապատաւոր սուրբ հարսն, որ ի նմա: Եւ գիմեալ գայ յԵրուսաղէմ՝ յերկրպագութիւն աստուածընկալ սուրբ գերեզմանին Քրիստոսի և ամենայն տնաւրինականացն, որ ի նմա և որ զնովաւ: Եւ անտի հասեալ յառաքելական յաթոռն Հայտոց ի մայրաքաղաքն Սիս, ի յողջոյն սուրբ կաթողիկոսին Հայտոց տեառն Պաւղոսի, ի յերկրպագութիւն շնորհաբաշխ աշտոյն մեր սուրբ լուսատրչին Գրիգորի: Ապա ի խոյզ և ի խնդիր եղեալ վասն յիշատակի ստացական աստուածաշունչ գրոց, հանդիպի սուրբ Աւետարանիս. եւ տեսանէ խախտեալ ի կազմէ և պակասեալ ի կարգէ, ստանա զսա ի հալալ ընչից իւրոց և բերէ յաշխարհս մեր, և հասանէ ի գերահոչակ ուխտս, որ կոչի Սանահին: Եւ ետ կրկին նորոգել ձեռամբ մեղապարտ Յոնանիսի, զպակասն գրել և զթերին լնու և կազմել, յիշատակ հոգւոյ իւրոյ և ծնողաց իւրոց...:

Արդ, ես՝ անարժանս ի կարգաւորաց Յոնանէս՝ փակակալ և սպասաւոր սուրբ Աստուածածնիս Սանահնու, որ ի յայն ժամանակէն մինչև ի յայս ժամանակս, որ ծերացեալ եմ ու ի դուռն գերեզմանին հասեալ, վկայ եմ Աւետարանիս, որ հրամանաւ Ստեփանոս վարդապետին զպակասութիւն Աւետարանիս գրել եմ ու կազմել: Միրանշէն ի մեր վանիցս, որ էր սան և յորդեգիր յաւազանէն. վարդապետն ու Սարգիս արեղայն թողին Աւետարանս մաւտ ի Միրանշէն և ի սանամայրն իւրեանց, և ինքեանք զնացին յալլ և չալլ տեղիս՝ վախճանեցան...: Արդ, ես՝ Միրանշէս՝ ծառայ սուրբ Աստուածածնիս և իմ մայրն Ռսկեհատ ընծայեցաք զսուրբ Աւետարանս սուրբ Աստուածածնիս և իւր միաբանիցս, զի և մեզ եղիցի մասն յիշատակի ի փրկութիւն հոգւոց մերոց և թողութիւն մեղաց, և պապուն իմոյ Կիրակոսի,* և հարն իմոյ Դաւթին...: Եւ էր թուականս Հայոց ԶԹ. (1460):

* Մ.Տ.Մ.-ի մոտ մեքենագրված է «Կիրակոսի» (*):

172

Գ Ա Ն Ձ Ա Ր Ա Ն

Երևան 8188

հետ. ստացող՝ Սիմէոն վայր՝ Բջնի

388ա ... Գրեցաւ յիշատակաւ ի իմաց զայն բնականաւոր տառիս, որ կոչի Գանձարան, ի թվականիս Հայոց ՋԹ. (1460), ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի՝ ի Վաղարշապատ քաղաքի, և յեպիսկոպոսութեանն տէր Ընքստակիսի, և ի ղանութեանն Ջեանշահի, որդոյ Ուսուֆի, որ նա տիրեաց բազում գաւառի, և Սիմէոն քահանայ յարհիական յաթոռն Բջնոյ, [և յառաջնորդութեան պարոն Սարգսիւն]*. գնեցի զսուրբ Գանձարանս ի հալալ արդեանց իմոց, յիշատակ [ինձ] և ծնողաց իմոց, հարն իմոյ՝ ///** և մարն իմոյ՝ նրջիսին և ամ[ուս]նոյն՝ Շահանդուխտին և /// զաւակացն Սամուէլին և /// Ազիզբէկին, և զփոխեց[ելո՞ցն]: Եւ զհարազատ եղբ[ար] ///***

173

Մ Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիրզ. նսա. 193, Իարերդ

գրիչ՝ Վարդան վայր՝ Աղջոց վանք

... Որում ցանկացող եղև աստուածասէր և հոգևոր այրն Ստեփաննոս ... որ ստացաւ ի հալալ գանձուց և յարդար վաստակոց իւրոց զսուրբ և զաստուածաշունչ Աւետարանս և ետ զսա ի գեղաքաղաքն Գառնի, ի դուռն սուրբ Կաթողիկէ եկեղեցոյ, անջինչ յիշատակ իւրն և ամենայն արեանառու մերձաւորացն...:

Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուականութեանս Հայոց ՋԹ. (1460), ի հայրապետութեան տեառն տէր Գրիգորի, ի յաթոռ սուրբ էջմիածնի, և ի ղանութեան Ջեանշահի՝ որդոյ Ուսուֆի, որ գնաց ի Հրէ երկու հարիւր հազար հեծելով. և եօթն տարի անդ կացեալ, և ի դուրս եկեալ բազում աւարաւ Գրեալ ձեռամբ յոգնամեղ և անարհեստ գրչի Վարդան արեղայի, այլ խարեբայ և ոչ արեղայ, ի գառն և ի նեղութեան ժամանակի, որ երերուն և տատանեալ ազգս Հայոց ի ձեռն այլազգեաց անօրինաց և յանիրաւ պահանջողաց. ի վանքս Աղջոց, ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփանոս նահատակիս, և հրաշափառ սուրբ Կաթողիկէ եկեղեցոյս, և սուրբ Աստուածածնիս, և ամենայն սբբոցս, որ աստ հաւաքեալ կան:

* Փակագծի մեջ առնված նախագաստութիւնը զբոված է ներքին լուսանցքում, հատուկ նշանով ցույց է տրված նրա տեղը «Բջնոյ» բառից հետո:

** Այս տողից սկսած էջի աջ եզրը մաշվել և ոլատվել է, որոշ բառեր մնում են անվերծանելի:

*** Հաջորդ՝ 388բ էջը մաշված ու խոռնացած է ավելի քան 388ա-ն, կարդացվում են ստացողի բազմաթիվ աղդականների անունները, սակայն բառերի մի զգալի մասը մնում է անվերծանելի, ուստի և չենք հրատարակում:

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

Երևան 6261

ա

գրիչ՝ Խաչատուր

վայր՝ Արարատեան գաւառ, Ուրծ գիւղ

635ա ... Արդ, գրեցաւ ձեռամբ մեղապարտ և անիմաստ փժոն գրչի Խաչատուր բազմամեղ քահանայի, ի թվաբերութեանս հայկազեան տումարի Զ. և Թ. (1460), ի գաւառս Արարադեան, ի գեաւղս Ուրծ կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին, ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի զարդարեալ ամենայն առաքինութեամբ և իմաստութեամբ՝ ի յաթոռ սուրբ էջմիածնի, և յաշխարհակալութեանն Ջահսնջահի, որ տիրեաց բազում աշխարհի և գաւառի՝ բռնութեամբ և իւրովի կամաւք, մինչև ի Խորասան, բազում աւար, ի տառապանս, ի սուր և ի գերութիւն մաշեաց: Ի խնդրոյ սրբասէր և իմաստուն կրանաւորի Մելփիսէթի, զի ստացաւ զսա առ ի վայելումն անձին և յիշատակ հոգոյ իւրոյ, և ծնաււղաց իւրոց Գուգորին և Սիրմին, և քրեւրցն Թանկսուղին և Թամիկին: Արդ, աղաչեմ զամենեւեան, որք պատահիք յիշեսչիք շերմեռանդ սրտիք և քաղցրագութ կամաւքս, անմոռաց մտաւք, և աստուածահաշտ աղաւթիւք, և արտասուագոչ հայցմամբ ի հեշտալուր և անոխակալ և անյիշաչար տեառնէն, զի ողորմեսցի և գթասցի և թողցէ զամենայն յանցանս նոցա, ամէն:

Այլ և աղաչեմ զձեզ յիշել ի սուրբ յաղաթս ձեր զԽաչատուր անպիտան գրիչս և զծնաւղսն իմ՝ զհայրն իմ Յորդանան և զմայրն իմ Աղուք: Եւ ինքն, որ ողորմածն է և առատ ի շնորհս պարգևաց առհասարակ ողորմեսցի ձեզ՝ յիշողացդ և մեզ՝ յիշեցելոցս, ամէն:

բ

ստացող՝ Մելփիսէթ

635բ Դարձեալ, ես՝ Մելփիսէթ սոսկ արեղայս թափուրս յամենայնի՝ կրկին անգամ պաղատիմ և յոգնաթախանձ հառաչմամբ աղաչանաւք աղերսեմ զհանգիպողսդ այսմ սուրբ տառիս լսել աղաչանաց մերոց: Զի բազում տառապանաւք և չարչարանաւք աշխատեցայ ի շինումն սուրբ վանիցս էրէրան, և յաւժարութեամբ ոգւոյ և միամտութեամբ սրտի շինեցի զժամատունս, և զկրկին գաւթս, և զերկու տնտեստունս՝ ամառան և ձմեռան, և այլ բազում հոգաբարձութեամբ աշխատեցայ ի տուն և ի դուռն, ի յանդաստան և ի վախմըն. ըստ կարողութեան անձին մերում նորոգեցաք զվանքս և շնորհազարդ զարդարեցաք զեկեղեցիս սգեստիւք պատարադաց, նաև մանկամբք սուրբ Սիոնի, զոր տէր աստուած ի կամս իւր պահեսցէ, ամէն: Նայ և ի բազում ամաց փափագեալ կայի վասն սուրբ տառիս այսորիկ, որ կոչի Այսմատուրք: Եւ ետու ծրագրել զամենայն աւուր պատշաճ զտանից տէրունականաց նաև զպահոց և զուտեաց, և զամենայն սուրբ և բազմաչարչար արեամբ ներկեալ || սրրոց առաքելոց, մարգարէից, վարդապետաց, հայրապետաց, մարտիրոսաց, ճգնաւորաց, կու-

սանաց, միանձանց և զամենայն սրբոց՝ երկնատրաց և երկրատրաց՝ առ ի բարեխաւսութիւն անձանց և ի փրկութիւն հոգոց մերոց: Եւ մատուցի Վիսպահաբնի աղերսս զայսոսիկ և ետու ընծայ սեփհական ի սուրբ վանքս էրէրան կոչեցեալ, ի դուռն սուրբ Աստուածածնիս, և սուրբ Գէորգիս, և այլ բաղում սուրբ նշանացս և սբբոցս, որ աստ կան, յիշատակ ինձ, և ծնաւոյց իմոց՝ հարն իմոյ Գուգորին և մարն իմոյ Սիրմիւն, և վարպետին իմոյ տէր Սարգսիւն՝ մեր երախտաւորին, եղբարն իմոյ Տիրացուին, և քվերցն իմոց Թանկստղին և Թամիկին, և ամենայն արեան մերձատրաց իմոց՝ կենդանեացն և մեռելոց:

Եւ լընթեռնուլն զդիրս ի պատշաճ աւուրն՝ ի բարեխաւս առ աստուած, առ ի փրկութիւն յուսողացս: Զգուշութեամբ պահեսցեն զգիրքս և զամենայն անաւթք եկեղեցոյս. և միոյն հազարապատիկ յաստուծոյ առցեն զվարձս: Եւ ի յետ մեր, թէ ոք ի մերոց կամ յաւատարաց, ի կարգատրաց, կամ յաշխարհականաց, կամ յիշխանաց հակառակի կամ հանել շանայ զսուրբ տառս զայս ի դրանէ սուրբ Աստուածածնիս և սուրբ Գէորգիս նոցա դանիմ եղիցին ամենայն սուրբքս, որ ի սմա յիշատակեալ են, և սուրբ աստուածածինն և որդին իւր միածին, և մասն և բաժին զխաշահանուացն առցեն: Եւ միամիտ ծառայողքն սուրբ եկեղեցոյս և հաւատարիմ պահողքն սուրբ գրոցս և ամենայն ընչից եկեղեցոյս՝ ողորմութիւն յաստուծոյ պարդևեսցի նոցա ամենայն սրբոց բարեխաւսութեամբ, որ ի սուրբ տառս յիշատակեալ են, ամէն:

Այլ և հառաշմամբ մաղթեմ զընթերցողսդ սուրբ տառիս, զի յամենայն ամի յաւարտման սուրբ գրոցս ըստ պատշաճի ասել անբիծք՝ Երանի որում թողութիւն եղև մեղաց, Աւետարան և Քրիստոս որդի աստուծոյ, և մեր մեղացն թողութիւն հայցել ի յաստուծոյ, ամէն...:

||| : : ||| : ||| : ||| : ||| : ||| : | : ||| : ||| : ||| : ||| : ||| : | : ' : ||| :

բա՞գմճ՝ մծ՞ճծ ծ՞ճծե՞ղբբ՞ ||| արց

Ամէ՛ն, տէր աստուած օ[գնեա՛].

վ շ ա դ պ մ բ ջ ի դ է ի ը ա ա (ա դ գ ս):*

175

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 279

գրիչ՝ Զափարայ
վայր՝ Հեւմոնի վանք

335բ ... Եւ արդ, գրեցաւ սա ի թուաբերութեանս Հայոց Զ. հարիւր և Թ. (1460) ամի, ձեռամբ սուտանուն Զափարի, ի թագաւորութեան Զրեանշա-

* Ծածկադիր այս զբուժյունը, որի վերջին տողը զբված է կարմիր թանաքով, մեզ չհաջողվեց վերծանել:

Վերջին տողի փակագծի մեջ առած տառերի վերծանումը կասկածելի է:

յիս, ի հայրապետութեան տէր Գրիգորի, ի սուրբ մենաստանս Հերմոնի վանք, ի առաջնորդութեան Սարգիս վարդապետի, ընդ հովանեալուսաւորչիս մերոյ, և սուրբ Յակովբիս՝ կենաց բար[ե]խաւսի, և սուրբ Ստեփանոսիս, և սուրբ Յովաննիսիս, և այլ սուրբ նշանացս, և նշխարացս սուրբ Հերմոն ճգնաւորի, և սուրբ վարդապետացս, որք աստ հանգուցեալ կան. առ Քրիստոս բարեխաւս ունիմք փրկել ի փորձութենէ սատանայի:

313ա Այլ և ստացաւ եղեալ սուրբ Աւետարանիս բարեսէր կինն* վասն հոգւոյ իւրոյ և առն Միխթա[րա]յ ժամկոչի, ի յալալ յընչից իւրոց ետ, և ետ զսա ի Մելիսէր քահանայն վասն իւրոյ յիշտակի աստ և ի հանդերձելումն:

Եւ Աւետարանիս թու[ղ]թն Սամուէլին էր, վասն յիշտակի հոգւոյ նորա գրեցաք զսուրբ Աւետարանս. ով որ կարդայք կամ տեսանէք՝ աստուած ողորմի [աս]ացէք Սամուէլ մահդասին, յիշտակ բարի առաջի աստուծոյ յետ աստի կենացս՝ յաւարն համառատի ի տիեզերածողով ատենին:

Արդ, որք ընթեռնուք և կամ արինակէք յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր զստացող սուրբ Աւետարանիս, և զաշխատող սորա, և զհամշիրակ եղբարքս մեր: Այլ և յիշեցէք ի Քրիստոս Յիսուս զմեղուցեալ ոգի գրիչ Զաքարայ և զծնաւզսն իմ և թողութիւն մեղ[ա]ց շնորհեցէք:

336բ Եւ Քրիստոս աստուած ձեզ թողցէ զանցանս ձեր՝ զընթերցողացդ և զլսողացդ, ամէն:

Այլ և խոշորանաց և սղալանաց անմեղադիր լերուք վասն սղալութեան մտաց և տկարութեան մարմնոյս. շնարհաւք տեառն սկսաք և ողորմութեամբն նորին աւարտեցաք զամենայն ցանկն և զհամբարբառքն լիով անուամբն տեառն աստուծոյ մերոյ:

գրիչ՝ Մաթէոս
վայր՝ Եղեգեաց Երկիր, Եղուծոր

189ա ... Կամաւ բարեբարին աստուծոյ և ողորմութեամբ նորին կատարեցաւ համազարտ առոս աստուածային սուրբ ծաղկազարդ Աւետարանս ձեռամբ մեղապարտ և անպիտան գրչի Մաթէոս կոչեցեալ քահանայի, ի յերկիրս Եղեգեց, ի գեղս Եղուծոր, ընդ հովանեալ սուրբ Աստուածածնին, ի թվականութիւնս Հայոց ՋԹ. (1460), ի հայրապետութիւն տեառն Գրիգորի, ի խանութիւն Զհաճշին:

Ո՛ր, դասք լուսերամից և առաջնորդք բանաւոր հաւտի, աղբսաւք անշահմ զձեզ, յիշեսչիք ի մաքրափայլ և ի մեղսաբաւիչ աղաթս ձեր զգրողս սուրբ Աւետարանիս՝ զՄաթէոս Շրվանեցիս, և զհայրն իմ զՄարգարէ

* Երկու տող զատարկ է թողնված ստացողի անունը լրացնելու համար:

քահանայ, և զմայրն իմ Ազիզն, և յիշողքս յիշեալ լիշիք ի Քրիստոս աստուած, ամէն:

Որք աստուածային սիրոյն փափագողք եղեն, նոյնպէս ի սէր սուրբ հոգոյն բորբոքեալ ցանկան ի տուէ և ի գիշերի, որ և ցանկացող եղև այս սուրբ Աւետարանիս երջանիկ և պատուական քահանայ տէր Զաւարայ՝ և ետ || գրել զսայ բազում փափա[գա]նաւք ի հալալ ընչից իւրոց յիշատակ իւր և ծնաւդաց իւրոց, զի աստուած վայելիլ տացէ, ամէն:

F

Ճաղկող՝ Յակոբ

... Ընդ նմին և զիս՝ զսակաւ աշխատողս զՅակոբս, որ անուամ[բ]ս միայն եմ աբեղա և ոչ գործով, զոր [ըստ] կար[ի] իմում նկարեցի և կազմեցի՝ յիշեցէք ի մաքրայփայլ և ի մեղսաքաւիչ յազաւթս ձեր...:

177

Ճ Ա Շ Ո Յ

ԵՐԼԱՆ 982

գրիչ՝ Յովանէս վայր՝ Արծկէ քաղաք

531ա ... Եւ արդ, գրեցաւ սա ի քաղաքս Արծկէ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի տաճարիս և սուրբ Ստեփանոսի, ձեռամբ անարժան և մեղսամած գրչի Յովանէսի, ի թվականիս մերում Զ. Ե թ. (1460) ամի, ի թագաւորութեան Զեանշայի, որդոյ Ղարայ-Ուսուֆի, և ի հայրապետութեան տեառն Զաւարիայի*, ընդհանիւր Հայոց կաթողիկոսի և պատրիարք Վաղարշապատու էջմիածնի՝ աթոռակալի սուրբ լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի, ի վշտաշատ ժամանակիս, յորում շարժեալ են ի վերայ քրիստոնէից անհնարին վիշտ և տառապանք յազդաց անաւրինաց՝ հարկապահանջութիւնք, և ես՝ անպիտան գծաւս Յովանէս, տեսի զփափագ Ստեփանոս մոլղգասուն, զոր ունէր հետ սուրբ գրոցս, սկիզբն արարի և շնորհաւքն Քրիստոսի աւարտեցի:

531բ Եւ արդ, կրկին սնգամ աղաչեմ յիշեցէք ի Քրիստոս զստացող գրոցս զՍտեփանոս և զծնաւդսն իւր, և զհոգևոր հայր իւր զտէր Թադէոս Կաֆացի, որ ի գնալն յԵրուսաղէմ || ի ծովու ընկրդմեցաւ: Եւ աղաչեմ յիշել ի տէր աստուած զանյազթ նկարող սորա զտէր Միճաս սրբասնեալ կրօնաւորն՝ զքաղցրատեսն և զհեզահոգին, զողորմածն և զաղքատասէրն և զամենայն առաքինութեամբ զարդարեալն, որ յար և նման է Ադդէ կերպասագործին, որ և Դ. (4) տարի եղբայրական սիրով նախախնամեաց զմեզ ի յԱղթամար կղզիս: Եւ զիս զանպիտան գրիչս Յովանէս յիշեցէք ի Քրիստոս, և զծնօղսն իմ զՅակոբ քահանայն և զՍալշուկ-Խաթուն, և զհարազատ եղբարքն իմ զԳրիգոր սրբասնեալ կրօնաւոր և զՅոնանէս և զՆէր-

* «Զաքարիա» անունը գրված է կարմիր թանաքով:

սէս՝ լի շնորհաւք սարկաւագունք, որ տարաժամ կենաւք փոխեցան յաշխարհէս և սուգ անմխիթար թողին ծնօղաց մերոց: Այլ և զՅակոբ պատանեակն իմ, որ աշխատեցաւ ի կոկել թղթիս...:

532բ Եւ արդ, ես՝ ունայնս ե թափուրս յամենայն բարեմասնութեան և տարագրեալս յարդարութենէ, ծառայս ծառայիցդ աստուծոյ սուտանուն Ղաւրիպշայ մաղդասի*,

Որ ղձեւ ունիմ միակեցի
 Եւ ի գործոցն եմ խիստ հեռի,
 Զարբութիւնն ես ատեցի,
 Զաղտեղութիւնն սիրեցի,
 Ի յաղօթից ես ծոյլ կացի
 Եւ քնով մեղացն դանդաղեցի,
 Զպահճն և զաղաւթքն ես ատեցի,
 Զամէն զմարմինս պարարեցի,
 Զպատուիրան տեառն չրպահեցի
 Եւ յանօրէն գործի կացի,
 Զարութեամբ տուն շինեցի
 Տանէն աստուծոյ ի զատ կացի,
 Մարմնովս ի շարն թաղծեալ էի
 Եւ զհոգիս սևացուցի,
 Աւր մի շկացի ի պատուիրանի
 Եւ ի շարն փոյթ էի,
 Մեղա շասցի տեառն արա[ր]չի՝
 Ըզաստանի կամքն արի,
 Անթիւ շարիս ես գործեցի,
 Որ անհամար ՚ւ անասելի:
 Ինձ վայ ՚ւ եղուկ հազար բերան,
 Որ գործ բարի ես շունէի,
 Ի՞նչ տի լինիմ յաներեկի,
 Որ տէրն գայ ամենայնի.
 Փողն գոչէ Գարբիէլի
 Եւ փտեալ մարմինքըն նորոգի,
 Երթան, ժողովն կալն Ուտնայի,
 Որ մին շմնայ ի յայլ տեղի:
 Յայնժամ արդար կշիռ դրնի,
 Որ մին զմին ոչ կաշառի,
 Տէրն բազմի ամրաւք յերկնի
 Հանց, որ երկինք թափուր լինի:
 Տէրն ձայնէ արդար հոգոցն՝
 Ե՛կ բարեկամք և սիրելի,

* Ստացող Ստեփանոսի աշխարհական անունն է: Այս Ղաւրիպշան, մի քանի տարի հետո (Աղթամարի Ստեփանոս կաթողիկոսի աթոռակալութեան սկզբին), ձեռագիրը նվիրում է Աղթամարի վանքին: Նվիրաբերական այդ հիշատակարանը տե՛ս 1465 թ. տակ:

Սրբոցն հրեղէն կառք պատրաստի
 Եւ լուսեղէն թագ ի գըլխի,
 Հրեշտակք ամէն ապշեալ մնան
 Ընդ յարդարոց փառքն, որ տրւան:
 Ծրանի արդար հոգոցն,
 Որ արարչին են սիրական.
 Մեք ի լուսոյ հրեշտակ ստեղծան
 Այլ և ծառայ անանեցան
 Նոքա հողոյ դարձեալ ստեղծան,
 Այլ և որդիք անանեցան,
 Նոցա երանի հազար բերան:
 Որք ընթեռնութ ըզսա յարկի
 Եւ ի յանկիւն սուրբ տաճարի՝
 Ասցէք միով տէր ողորմի,
 Եթէ աստուած իւրն ողորմի
 Եւ ծընաւլացն ամենայնի,
 Որ են գնացեալ առ Քրիստոսի
 Եւ կենդանեացն, որ են յերկրի,
 Անփորձ մնան ի յաշխարհի:

532բ Յերես անկեալ աղաչեմք զսրբութիւնդ ձեր, ո՛վ լուսերամ կուսից և քահանայից, որ անտես չառնէք զյիշատակս իմ, որ յամէն տարի զյիշատակարանս կարդաք և զամբիծքն ասէք, ու թէ շրնեղանաք նայ ի տարին ինձ պատարագ մի առնէք...*:

Եւ որք հանդիպիք այսմ լուսազարդ և վարդափթիթ բուրաստանիս կարդալով և կամ արինակելով լի բերանով և ուղիղ մտաւք աստուած-ողորմի ասացէք Ղարիպոյ, որ է Սաեփանոս մաղղասուն, և բարի ծնաւ-ղացն, որպէս ծառայ բարի պտուղ բարի առնէ, և եղբարցն, և մօրքըւերն Գօհար-Մէլէֆին և Նիգուր-Փաշին, և Բ. (2) որդոցն՝ Փալօշին, որ յայսմ ամի փոխեցաւ առ աստուած, և Զաբարին, որ Զ. (6) ամաւ յառաջ սպա-նաւ ի յընկերէ իւրմէ, որպէս զԱբել ի Կայենէ, և թողին զսուք անմխիթար ծերացեալ ծնօղին և մեզ՝ ազգայկանացս: Եւ դարձեալ, աղաչեմ յիշել ի տէր զհարազատ եղբայրն իմ զԽրդրչէն, և զկենակիցն իւր զԱզիգ-Մէլէֆ, և զդեռաբոյս որդիքն իւր՝ զԱստուածատուր և զՅովանէս, և զգստերքն Գուլֆան-Խաբուն և զՄամա-Խաբուն, և զփեսայն իմ զԱստուածատուր, և զժաղկեալ որդին իւր զԽուրաբախը, յիշեցէք և աստուած-ողորմի ասա-ցէք: Եւ աղաչեմ յիշել ի տէր զսանահայրն մեր զԳուլով Կաբապետն, և զկենակիցն իւր զԳօհար-Մէլիֆ, և զԲ. (2) բարի զաւակ որդիքն՝ զՅովա-նէս և զՄլիամ յիշեցէք և աստուած-ողորմի ասացէք, որ Գ. (4) տարի նախախնամեաց զմեզ յաստուածապահ կղզիս Աղթամար: Եւ ինքն որ տէրն չէ բարեաց ձեզ՝ յիշողացդ ողորմեսցի և մեզ՝ յիշեցելոցս ի սմա, կրկին կենօք և Բ. (2) աշխարհօք, և դուք յիշեալ լիջիք յաւրհանութեան պա-հոն, ամէն:

* չիշատակարանի այս ընգարձակ հատվածը (ոտանավորի հետ միասին), ստացողը Ղարիպոյ-Ստեփանոսի անունից գրել է նույն Յովանէս գրիչը:

Ո Ս Կ Ե Փ Ո Ր Ի Կ

Մ. Աթոռ 68, «Էջմիածին», 1951 թ.
սեպտեմբեր—հոկտեմբեր, էջ 83-84

գրիչ՝ Ատով
վայր՝ Արծկէ

ա

368բ Փառք... որ [ետ] կարողութիւն հասանել [յ]աւար[տ] գիծ Ոսկէփոր տառիս, ի քաղաքս որ կոչի Արծկէ, ըն[դ] հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին և Պատերազմի սուրբ Նշանին, նա[խա]վկայ սուրբ Ստեփանոսին և ա[մենա]հրաշ սուրբ Սքանչելագործին, յառաջնորդութիւն երջանիկ կաթողիկոսին՝ Հայոց տէր Գրիգորի և Զաք[ա]րիայի, յաշխարհակալութիւն և ի տիրութիւն թաղթին ի Ջրե[ւ]ան լըա իմիրդին, ի խընդրոյ պատուական Ատով քահանային, և ծնո[ղ]ացն՝ Ստեփանոսին և Գաւհարին, և եղբարցն Յովանիսին և Սահակին, Ուլումե[ւ]իֆին, և ծնողացն՝ Իկդիշին և Կիրակոսի[ն], և Յովսէփին... որ ետ մեծաւ փափազանաւք և տարփալի ցանկութեամբ գրել զսա յիշատակ իւր և ծնողաց [իւ]րոց: Եւ ես՝ ամենամեղ և սխալամիտ գծողս Ատով սո[ւտ անուն] քահանայ տեսի զփափազա [նորա, և] տկար անձամբ ի գրել սկ[սայ], և ըստ իմում կարի յանկ [հանի] և ի յաւարտ ածի շնորհաւք ո[ղոր]մութեան Քրիստոսի:

Եւ արգ, գրե[ցաւ] սա ձեռամբ նոյն ախմա[ր և փ]ծուն գրչի Ատովի, Զ* և Թ. թրականիս [Հայոց] տոմարի (1460):

բ

368բ ... Յիշեցէք ի միտս բարիս ... ստացող Ոսկէփոր տառիս [Ա]տով քահանայն, և զկողակիցն զՈւլ[ւ]մե, և զորդին իւրեանց զԵղև[ի], որ տարածամ մահուամբ փոխեցաւ ի Քրիստոս...:

Եւ արգ, ես՝ տրուպս ի կարգաւորաց և յետինս ի գրչաց անամբս Ատով կոչիմ և թրմբեալս ի մեղաց և անընդոստ մրափած, մեծաւ յաւժարութեամբ գրեցի զսա յիշատակ Ատով քահանային, և կողակցին Ուլումե[ւ]իֆին, և ծնողացն Ստեփանոսին և Գաւհարին, և զաւակացն Յովանիսին և Սահակին, և հարեղբարցն Կիրակոսին և Թորոսին, և որդոցն Մարտիրոսին և Միսթաւ քահանային,, և ծերունին մեծ մայրն՝ զՇեռհուրն, և զպապիկն՝ զՍուլտան:

Գարձեալ աղաչեմ յիշել ի տէր զեղբայրն իմ զՆերսէս և զՅակոբ, և զքորն զՆղիսաբէդ, որ տարածամ մահուամբ փոխեցեալ են ի Քրիստոս...:

Արդ, աղաչեմ զձեզ սուրբ մանկունք եկեղեցւոյ, յիշեցէք յաղալթս ձեր զբազմամեղ և զփծուն գրիչս զԱտով, և զծնաւչսն իմ զՄկրտիչ և զԽալիբար, և զհոգևոր հայրն իմ զԿարապետ կրանաւորն, և զմահոսսի Թումայ քահանայն, և զծնաւղսն նոցին՝ զԽաչատուր և զԱղբրաց, և զեղբայրսն իմ զՔարամ և զՏիրացու և զՄուսէս՝ փոխեցեալն ի Քրիստոս, և

* Տպված է «Զ»:

զկողակիցն իմ զՇիրին, և զդեռարոյս պատանեակն իմ զՅակոբ, և զԹուր-
ւանդա քուրն իմ, և զուսուցողս և զխրատիչս մե[ր] յիշեցէք ի Քրիստոս և
լի բերանով աստուած-ո[ղ]որմի ասացէք, և աստուած ձեզ ողորմ[ի] յա-
ւուրն ահ[եղ դատաստանին]//*

179

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Ն. Զուդա, ԾՅԹ, Ս.Տ.Ա. և Մ.Տ.Մ.

գրիչ՝ Դանիէլ

վայր՝ Արծկէ

312 Փառք... որոյ ցանկացող եղեալ բարեմիտ և ողջախոհ քահանէն Սար-
գիս և ստացաւ զսա ի վայելումն անձին իւրոյ... յիշատակ իւրն, և բարի
ծնաւդաց իւրոց Յովանիսին և Մարիանին, և մեծ մարն Թամարին, որ
բազում աշխատութեամբ սնոյց զնոսա, և բերն Դուղիշին. Եւ արդ, գրե-
ցաւ սա ի քաղաքս Արծկէ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին և սրբոյն
Ստեփաննոսի նախավկային, ձեռամբ յոգնամեղ և անիմաստ գրչի Դանիէլ
պիտակ անուն քահանայի, որ վեց գրիւ անունս կոչի՝ Դան առաջին և կուն
վերջի: Յամի Զ. և Թ. (1460) թրսական[ի], ի պատրիարքութեան Վա-
ղարշապատու տեառն Զաւարիայի, և ի հայրապետութեան մերոյս նա-
հանգիս տէր Միևաս արհիպիսկոպոսի, զոր աստուած պահէ անփորձ: Եւ
ի զանութեանն Զրեանշանի՝ որդոյ Ղարա-Ուսուֆի, որում ամի ցանկացող
եղեալ... քահանէն Սարգիս... յիշատակ ծնողաց իւրոց Յովանիսին և Մա-
րիանին, և մօրն Թամարին, և քրեբն ապաշխարող Դուղիշին, և զաւա-
կացն Մանուէլին և Դանիէլին...: Զմեղապարտ Դանիէլ գծողս յիշեցէք ի
Քրիստոս և զորդի իմ զՄովսէս դպիր:

180

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Եռեան 4860

ա

գրիչ՝ Միխայէլ

վայր՝ Արծկէ

90* ... Եւ արդ, գրեցաւ սա ի քաղաքս Արծկէ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աս-
տուածածնի տաճարին, և նախավկայ սուրբ Ստեփաննոսի, և Գէորգա զաւ-
բավարին, ձեռամբ յոգնամեղ և փծուն գրչի Միխայէլ սուտանուն քահա-
նայի, ի թուականութեանս Հայոց ի Զ. և ինն (1460) ամի, ի հայրապե-
տութեանն տեառն Գրիգորի և յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս սքանչե-
լագործի Միևաս արքեպիսկոպոսի: Եւ որք հանդիպիք սմա կարդալով
կամ արինակ ղնելով յիշեցէք ի մաքրափայլ յազաւթս ձեր զստացող
սուրբ Աւետարանիս զՍտեփանոս միակեցն, և զծնաւդսն իւր, և զամենայն

* Բացի որանցից ձեռագրում կան մի շարք մանր հիշատակագրութիւններ, որոն-
ցում գրիչը խնդրում է հիշել ստացողին և իրեն:

ազգականս իւր. և լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք և մեղաց թողութիւն ինգրեցէք Ստեփանոսին, և աստուած ձեզ ողորմի, ամէն:

Եւ զբազմամեղ գրիչս յիշեցէք ի Քրիստոս, և զծնաւան իմ զՅովնանէս քահանայն, և զմայրն իմ զԱզիզ-Մէլիքն, և զքորքն իմ, և ղերկու որգիսն իմ՝ զՅովանէսն և զՅովնանէսն՝ փոխեցեալ ի Քրիստոս, և զամենայն արեան մերձաւորսն իմ, և լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք, ամէն:

Դարձեալ, յիշեցէք ի Քրիստոս աստուած զհոգեւոր հայր մեր և զուսուցիչն զՍտեփանոս վարդապետն և զեղբարսն իւր և ղծնաւանս իւր. և աստուած-ողորմի ասացէք նացա ամէնքդ:

Եւ զԴանիէլ քահանայն յիշեցէք ի Քրիստոս, և զծնողսն իւր, և զեղբարսն իւր, և լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք, որ զօրինակն շնորհեց, և զչաղցրական Աղուպն յիշեցէք ի Քրիստոս աստուած, որ զթանաքի գղթորն կու տէր, որ մենք կու գրէաք. աստուած զիւր մեղքն թողու, ամէն:

Աստուած-ողորմի թղթի կոկոզին ասացէք, որ աշխատեցաւ ու զթողթն կոկեց:

290բ Դարձեալ, յիշեցէք ի Քրիստոս զՄկրտիչ քահանայն, որ կամակից եզեաւ սուրբ Աւետարանիս և յորդորեց զմիակեցն Ստեփանոս, և աստուած ողորմի ասացէք նոցա:

F

ստացող՝ Ստեփանոս

290բ Եւ արդ, ես ամենամեղ և յանցաւոր ծառայս աստուծոյ Ստեփանոսս ետու զծագրել զսուրբ Աւետարանս ի խոնջացեալ քրտանց և ի հալալ արդեանց իմոց. և ետու զսա նրէր և ընձայ Հաւատուորի և անապատին սուրբ Գէորգեա երկնանման տաճարիս, ի յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտին Մարուգէ ճգնաւորին, որ շատ շարշարեցաւ և շինեաց զսուրբ ուխտս ի կորոքէ և զսուրբ Գէորգ զարավարս. տացէ տէր աստուած զանձեռագործ խորանն և զերկնից արքայութիւնն իւրն, և ծնաւապն իւրոց, և Ստեփանոս միակեցին, որ ստացաւղն է սուրբ Աւետարանիս, ամէն:

Եւ ես՝ Ստեփանոս ետու զսուրբ Աւետարանս Հաւատուորի վանաց դրան սուրբ Գէորգեա զարավարին, ի հայրապետութեան տեառն Զաքարիայի, որ յայսմ ամի տիրեաց էջմիածնին և Լուսաւորչի սուրբ աշոյն:

Եւ մի ոք իշխեսցէ հեռացուցանել զսուրբ Աւետարանս ի սուրբ Գէորգեա դրանէն ծախելով կամ գրաւելով, գողանալով և կամ յափշտակելով: Եւ ով ոք յանդրգնի և հանէ և կամ զյիշատակարանս կտրէ՝ զաւձի անէծքն և զկայենին ծառանգէ և մասն և բաժին նորա ընդ Յուդայի և ընդ խաչահանուացն լիցի և ընդ սատանայի տանջի ի հուր գեհենին յար դատաստանին, ամէն և եղիցի:

Դարձեալ, յիշեցէք ի Քրիստոս ղծաղկող սուրբ Աւետարանիս զՄուրատ սարկաւագ և զուսուցիչն նորա և աստուած ձեզ ողորմեսցի յիւր միւսանգամ գալուստն, ամէն:

Ա Ի Ե Ա Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 3494

գրիչ՝ Ստեփանու
վայր՝ Բաղէշ

248բ ... Ենորհիւ տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի սկսայ և ողորմութեամբ նորին կատարեցի զսուրբ Աւետարանս, որ է բանն աստուածային և ամենայն տնաւրէնութիւնն Քրիստոսի: Եւ իմով տկարացեալ անձամբս՝ բազմամեղ և սուտանուն քահանայ Ստեփանոս ախմար գրիչ՝ յանկ և յաւարտ հանեալ զարդարեցի զսա գրով և ծաղկովն և կազմելով ի յայս գառն և ի շար ժամանակիս, զոր անաւրէն ազգքն Իսմայէլի զաւրացեալ են ի վերայ մեր, վասն ծովացեալ մեղաց մերոց, և բազում շարշարանաւք և նախատանաւք նեղեմ զտառապեալ ազգս քրիստոնէից, զոր տէր աստուած հատուցէ նոցա: Եւ արդ, դրեցաւ սա ի թվականիս Հայոց ՋԹ. (1460), ի հայրապետութեան տեառն Զաքարիայի, և յեպիսկոպոսութիւն տէր Յովանիսի, ի քաղաքս Բաղէշ, ընդ հովանեալսուրբ Սարգսի, և Գէորգեա զօրովարի, և Ստեփաննոս նախավկայի: Ի խանութիւնն Զնաւեղա ամիրզին աւարտեցաւ սուրբ Աւետարանս...:

249բ ... Զոր տեսեալ զգանձս աստուածային, որ է բանն աստուծոյ և խորհուրդ մարդեղութեանն Քրիստոսի բարէպաշտ և հարկևոր տանտիկինն Ըղթիարն, և ետ գրել զսա յիշատակ բարի հոգւոյ իւրոյ և ամենայն ազգականաց իւրոց՝ կենդանեաց և հանգուցելոց:

Արդ, աղաչեմ զամենեան, որք հանդիպիք սուրբ Աւետարանիս կարդալով, կամ տեսանելով, կամ արինակ դնելով՝ յիշեսչիք ի սուրբ և ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր զԸղթիարն, և լիակատար բերանով աստուածողորմի ասացէք Ըղթիարին, և ծնաւոց նորին Կիրակոսին մականունն Փռլի, և մարն Սուլտան-Մելիքին, և որդւոց նորին Եղիեբաղչին և Խուզաբաղչին և Աստուածատուրն*, և կողակցին, Քարիմաղին ոսկերչին և ամենայն արեան ազգականաց, որք են կենդանի և որք առ աստուած գնացին:

250ա Դարձեալ, աղաչեմ զհանդիպողքդ, զի ուղիղ սրտիւ ի ժամ աղաթից լի բերանով աստուածողորմի ասէք Ըղթիարին, զի ոչ թէ յաւելածոյ ընչից իւրոց գնեաց զԱւետարանս, այլ զկեանս իւր վաճառեաց, որպէս կինն այրի, որ զմեաց զՔրիստոս, լինել բարեխաւս ահեղ դատաստանին և յաւուր ոգէվարին, միթէ ողորմածն աստուած քաղցր ակեամբ հայի ի մեղապարտ ծառայս՝ յԸղթիարս:

Դարձեալ, աղաչեմ զամենեան յիշեսչիք ի Քրիստոս զանարժան գրիչ զՍտեփանոս քահանայ և զմեր ծնողքն, և դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոս աստուած, և անմեղադիր լինել սխալանաց, զի այս էր կար մեր, բայց ողորդաբանութիւնս ծածկէ զխոշորութիւն գրիս:

Գրեցաւ սա ի թվիս Հայոց ՋԹ. (1460), ի խանութիւն Զնաւեղին, և ի

* Աստուածատուր անունը գրված է տողամիջում, այլ ձեռագրով:

հայրապետութիւն տէր Ջափարիայի Ախթամարցոյ, ի բարկութեան ժամանակիս, որ ի վեր քան զշափ նեղէին զքրիստոնեայսն:

Այլ և մնասցէ սա ի դուռն սուրբ Կիրակոսին և մի ոք իշխեսցէ գրաւել և ծախել կամ գողանալ, և որ յանդգնի ե ծախէ՝ զպատիժ զՈւրային առցէ և զԿայենի, բայց կացցէ ընդ իշխանութեամբ քահանայից՝ անջինջ յիշատակ:

գրիչ՝ Ներսէս
վայր՝ Աղթամար

318բ ... Եւ արդ, ես՝ յետինս ի գրչաց և անարժանս կրօնաւորաց՝ սուտանուն կրօնաւոր Ներսէս խաբեղայ... կատարեցի զսա մեղսամած մատամբս յաստուածաբնակ յաթոռս յԱղթամար, ընդ հովանեաւ ամենայաղթ || սուրբ Խաչիս և սուրբ աջերոյս, ի հայրապետութեան տեառն Ջափարիայի, ի թովականիս Հայոց ՋԾ. և Թ. (1460): Ջոր և իմ անընդունակ գոլով յարեւստ գրչութեան... գծագրեցի զսա ի ստոյգ և յընտիր արինակէ կենաւք տառապանաւք և բազում տրտմութեամբ, ի դառն և ի վշտալից ժամանակիս, յորում կամք ընդ հարկի անօրինաց:

319ա Արդ, որք ճաշակէք յաստուածային բուրաստանէս և յամենալի սեղանոյս, որք հանդիպիք սմա ընթերցմամբ կամ տեսութեամբ, յիշեսցիք յերկնազնաց յաղօթս ձեր դառաջի յիշեցեալսն [զստացողսն] սուրբ Աւետարանիս՝ զԹումէն, և զկողակիցն իւր զՆշխուն, և զաւակն իրեանց զՍարգիս, և զՅուսէփ, զԿարապետ, և զդուստրն Հալիմ, և զաւակն զՍտեփաննոսն, և զՍարաթիոնսն, և զեղբայր Թումին՝ զՅովանէս, և զկողա||կիցն իւր, և զամենայն արեան մերձաւորսն նոցա, և լի բերանով աստուած-ողորմի սասցէք նոցա, ամէն:

Հնդ նոսին մեղաւորիս և ծնօղաց իմոց աստուած-ողորմի ասաւէք՝ հարն իմոյ Գուռջիբէկին, և Էմնա-Խաթունին, և հարազատ եղբօրն իմոյ տէր Ստեփաննոս սրբասնեալ կրօնաւորին, և ազգայնոցն մերոց ամենայնի՝ կենդանեացն և հանգուցելոցն առ Քրիստոս...:

Աղաչեմ յիշել ի Քրիստոս զհոգևոր մայրն իմ զՓայշայ-Խաթուն, և զծնօղսն իւր...: Եւ յիշել ի տէր զԷզդանբախը սարկաւազն՝ զազգականն մեր՝ զկոկօղ թղթիս:

Բ

319բ Յերես անկեալ աղաչեմք զձեզ յիշեցէք ի մաքրափայլ յազաթս ձեր զտէր Խէրապետ քահանայն և զծնաւղսն իւր, ամէն, և զփեսայն իւր զՍադաղէն, և զտէր Յոհանէս կրաւնաւորն, որ կամակից եղան սուրբ Աւետարանիս՝ ընծայ ի դուռս սուրբ Վարդանայ, ձեռամբ Ստեփաննոս եպիսկոպոսին, և Թումայ եպիսկոպոսին, և Կարապետ վարդապետին, և Թադէոս հէրպետին, և Ստեփաննոս արեղային, ըռէս Մուրլին, և Թումային, և Միրիջանին՝ մեծի և փոքու, ամէն: Սոցայ վրկայութեամբ ետուն սուրբ Աւե-

տարանս ընծայ սուրբ Վարդանայ: Եւ մի ոք յիշխեսցէ հեռացուցանել զսայ ի դրանէ սուրբ Վարդանայ. ոյք յանդդնի՝ դրաւի կամ ծախի՝ նայ մասն զՅուդային առցէ և զխաչհանողացն...²:

183

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 7627

գրիչ՝ Յակոբ
վայր՝ Աղթամար

333ա ... Ուստի և տեսեալ զսորա անճառ փրկագործութեան խորհուրդ ոմն-
ի լուսակրան զարմից բարի կին մի կանձա, և ետ գծագրել զսուրբ Աւե-
տարանս ի հալալ և յարդար վաստակոց իւրոց յիշատակ հոգոյ իւրոյ, և
ծնաււացն իւրոց՝ Մկր[ա]շիւն և Ոսկի-Խաւքունիւն, և կողակցին իւրոյ Յո-
վանէսին, և որդոյն իւրոյ Բարիոփին, և դստերն իւրոյ Մամխաքունիւն, և
հոգևոր որդոյն իւրոյ Թանդէիւն, և իւր զաւակացն Դէզափին և Քուրդամի-
րին, և միւս որդոցն Յոնանէսին և Միւփարին, և այլ ամենայն արեան
մերձաւորաց իւրոց՝ կենդանեացն և հանգուցելոցն: Եւ ետ զսայ ընծայ և
333բ նուէր ի դուռն սուրբ Աստուածածնին Արքերդու վանացն, յիշատակ ան-
ջնջելի և կտակ անդառնալի, որպէսզի հրճուեսցին սովաւ մանկունք
սուրբ եկեղեցւոյ, և լի բերանով և ուղիղ սրտիւ աստուած-ողորմի ասաս-
ցեն Խոնձին և ծնաււաց նորին: Եւ արդ, մի ոք իշխեսցէ հեռացուցանել
զսա ի դրանէ սուրբ Աստուածածնիս ծախելով կամ գրաւելով, ո՛չ ի մերոց
և ո՛չ յաւտարաց: Եւ թէ ոք յանդդնի՝ զանէժքն զաւձին և զԿաթննիս ժա-
ռանգեսցէ, և զմասն Յուդային և զայլ խաչահանուացն առցէ, ամէն:

Եւ արդ, ես՝ յետինս ի դրչաց և անարժանս ի կրանատրաց սուտանուն
Յակոբ, տեսի զսէր և զփափագ սորայ, զոր ունէր առ հոգևորսն, և իմով
իսկ տկարութեամբ յանձն առի և ամենակարող զաւրութեամբն աստուծոյ
կատարեցի զսայ մեղսամած մատամբս իմով յաստուածաբնակ կղզիս
334ա յԱղթամար, ընդ հովանեաւ ամենայաղթ սուրբ Խաչիս և սուրբ Նշալինիս, ի
հայրապետութեանն տեառն Զափարիայի, որ տիրեաց էջմիածնի սուրբ
աթոռոյն, և սուրբ աջոյն լուսատրչին, և ամենայն ազգիս Հայոց: Զոր տէր
աստուած պահեսցէ զսա անսասանելի մինչև ի խորին ծերութիւնն, ամէն:
Եւ արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուականութեանս Հայոց ԶԹ.
(1460), զոր և իմ անընդունակ գոլով յարուեստ գրչութեան և բազում մե-
ղացն ցնորիւք պաշարեալ, այլ ըստ կարի իմում, զոր պարգևեաց ինձ
մարդասէր հոգին՝ բազում աշխատանաւք գծագրեցի զսա ի ստոյգ և ի
լընտիր արինակէ, կենաւք տառապանօք:

Արդ, որք ճաշակէք յաստուածային բուրաստանէս և յամենայի սեղա-
նոյս, որք պատահիք սմա տեսութեամբ կամ ընթերցմամբ՝ յիշեսչիք
յերկնագնաց յաղաթս ձեր զյառաջ յիշեցեալ ստացող սուրբ Աւետարանիս

² Այս Բ. հիշատակարանը, անշուշտ, գրված է 1460-ից. հետո, հավանաբար ԺՆ. գարի վերջերին:

զեռնձէն, և զծնաւզքն զՄկրտիչն և զՈսկիին, և զկողակիցն զՅովանէսն, և զորդին զԲարիոբն, որ դառն ցաւ և անբուժելի ախտ հանդիպաւ և ի յիսանէ՝ ॥ հեռացաւ, և ի տանէ և ի յընդանեաց բաժանեցաւ, և ի յաշխարհէս վայելմանց անողորմ երես դարձուցեր և ի յաւտար երկիր է մեռեր, և ինձ էնց սուգ ահեղ տուեր, որ կսկիծն ի սիրտս է հասեր և զիմ աշերս է լալոտ պահեր, գիշեր ու ցերեկ լացեր, և արև ի յիմ սիրտս շէ դիպեր, ոչ անձինս մխիթար գտեր և ոչ լեզուա յորդոր զրուցեր, զրան արարչին լսեր և անձինս ումեկ զսուրբ Աւետարանս ստացեր, և իմ զաւակին փոխան եմ եգեր...:

Յիշեցէք ի Քրիստոս զԲաղդասարենց զՀերայէտն, և զԲարիոբի կինն զԱլամշէն, զգդակարի որդին՝ զՅովանէսն, և զՄարին, որ շատ երախտիք ունի ի վերայ Բարիոբին...:

Յիշեցէք ի Քրիստոս զսկէսրէրն, և զսկիսուրն իմ զՄրուբն: Յիշեցէք ի Քրիստոս զԽալ-||Խաբունն, և զծնողքն իւր զՍարգիսն և զՄարգարիտն [և զկենակիցն իւր զՍարգիսն]...*:

Դարձեալ, կրկին անգամ աղաչեմ զձեզ յիշեցէք ի սուրբ աղաւթս ձեր զանարժան գրիշս, և զծնողքն իմ զՅովանէսի և զՓաշէն, և զեղբայրն իմ զՍուխասն, և զամենայն երախտաւորսն իմ՝ զհոգևորան և զմարմնաւորսն, և աստուած-ողորմի ասացէք սոցայ լի բերանով և բոլոր հաւատով, և ինքն աստուած ողորմի ձեզ, ամէն:

Յիշեցէք ի Քրիստոս զՇախաւարունն և զՈւսուֆն և աստուած ողորմի ասացէք]:

Դարձեալ, աղաչեմ յիշել ի տէր և զԿիրակոս վարդապետն, որ միշնորդ եղև սուրբ Աւետարանիս և ետ գծագրել զսա յիշատակ սոցա և իւրն, և ի վայելումն իւրն և իւր մխարանացն՝ սուրբ և ընդիր կրանաւորացն՝ տէր Կարապետին, և տէր Մկրտչին, և տէր Խաչատրուն, և տէր Ներսէսին, և միւս տէր Մկր[տ]չին: Արդ, որք հանդիպիք սմա աստուած-ողորմի ասացէք սոցա, ամէն:

Աստուած արհնէ զԱլք և զիւր տանաւորէքն զմեծ և զփոքր՝ զՎարդանն և զՍաղաշէն, զԹաւաբալն և զՋանիբէկն, զՔալչիկն և զԿիրակոսն, զՎարդ<արդ>ան և զՍտեփանոսն, ॥ զԲաղդասարն և զՍարգիս մաղդասին, յիշեցէք ի Քրիստոս և աստուած-ողորմի ասացէք, զի կամակից եղեն սուրբ Աւետարանիս...:

Նւ յայսմ ամի շինեցին զսուրբ Գէորգ և աշխատեցան, զոր տէր աստուած հատուցէ վարձս ըստ վաստակոց իւրոց, ամէն:

ԹՎ. ՋԺ. (1461):

Նւ** արդ, աղաչեմ զձեզ, ո՛վ մանկունք, յիշեցէք ի սուրբ յազաւթս զԲարիոբն, որ զԱւետարանս ետուր Աղթայ սուրբ Աստուածածնին յիշատակ անշնշելի, և արդ մի ոք իշխեսցէ հեռացուցանել զսայ ի դրանէ սուրբ Աստուածածնիս ծախելով կամ գրաւելով, ո՛չ ի մերոց և ո՛չ յաւտարաց, եթէ ոչք անանգնի զանէծսն Յուդի առցէ և զայլ խաշահանուացս, ամէն:

* Փակագծերի մեջ բերվածն ավելացված է լուսանցքում:
 ** Շարունակութունը գրված է մեկ ուրիշի կողմից, խոշոր ձեռագրով:

Սև արդ, անիծեալ եղիցի մարդն այն ի սուրբ Աւետարանէս, որ զսա ի
Խոնձի կամացն հանէ, զի այլ մարդոյ մէկ մազ երախտիք չկա ի վերայ
Աւետարանիս:

Բ

ՋՄուրաա սարկօաքս, որ բազում աշխատեցօ ի վերայ ծաղկելոյս յի-
շեցէք ի Քրիստոս:
Ձտէր Մինաս ուսուցիչըն իմ յիշեցէք ի Քրիստոս, ամէն:

184

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Երևան 5470

գրիչ՝ Մկրտիչ
վայր՝ Աղթամար

Ա

141բ ... Ձոր տեսեալ զսորայս մեծութիւնն երջանիկ ոմն և աստուածաին
ձրիւքն բարդաւաճեալ Վարդան պատուական տանուտէրն, և ստացաւ
զսա ի յարդար վաստակոց իւրոց ի վաելումն անձին իւրոյ, և յետ աստի
կենացն յիշատակ հոգոյ իւրոյ և ծնաւդաց իւրոց...:

Սև արդ, ես՝ ամենամեղս և անարժանս ի մէջ [կա]րգաւորաց Մկրտիչ
անպիտան և մեղուցեալ կրանաւոր, ըստ իմում տկարութեամբ յանձն
142ա առի և ամենայն կարող զարու||թեամբն Քրիստոսի կատարեցի մեղսա-
[մած ձեռն]մբ իմով յաստուածապահ և յանառ[իկ կղզիս] Աղթամար,
ընդ հովանեալ սուրբ Խաչիս և սուրբ Գեղարդեանս, ի հայրապետութեան
տեառն Ջափառայի և ի թվականիս Հայոց ՋԹ. (1460):

Սև արդ, աղաչեմ զդասս լուսերամիցդ, որ հանդիպիք սմա տեսու-
թեամբ, կամ կարդալով, կամ արինակելով՝ յիշեցէք ի սուրբ և յարժա-
նաւոր յաղաւթս ձեր զՎարդան, և զծնաւդսն իւր՝ զհայրն զԹումէն և
զՇեւաւուրն*, և զեղբայրն զՍիւլմոն, և զորդին զԹումէն, և զեղբաւոր-
գիքն զՄարտիրոսն, և զՍարգիսն, և զՅովաննէս սարկաւազն, և զՍտե-
փաննոսն, և զքոյրն ըզՍտաէն, և այլոցն ամենայնի:

Սև ընդ յարժանաւորացն զանարժան գծողս զՄկրտիչ մաղթեմ յիշել
ի սուրբ և յընդունակ յազաւթս ձեր, և զծնաւդսն մեր և զեղբարքն մեր...:

Բ

143բ Դարձեալ աղաչեմ... յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր զԱղթայ
տանուտէրքն և զամենայն ար[ե]այն մերձաւորք նոցա, ամէն, եղիցի:

Գ

143բ Ձովանէնս գառնարած, որ սրայսոխ մահուամբ աւանդեաց զհոգին
առ. աստուած, և զայլ ամենայն մերձաւորքն իւր <ամենայն> զԴովլաթն
յիշեցէք ի Քրիստոս և աստուած ողորմի ասացէք, ամէն:

*Շնորհավոր անվան այս ձևը գրված է հիշատակարանի սկզբի՝ մեր կողմից բաց
թողնված մասում, իսկ այստեղ այդ անունը գրված է «ԳՇօհֆորն» ձևով:

185

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Գեա. Մասենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, Բղթ. № 240, վավ. 130, հմմ. «Արցախ», էջ 139

գրիչ՝ Վարդան
վայր՝ Վան

Արդ, այսմ աստուածային և երկնապարզ և տառիս և լուսափայլ մարգարտիս ցանկացան աստուածատէր և բարեպաշտ կանայք՝ Աղուր-Խարուն և Շառիշէն*, հտուն գրել զսա յիշատակ իւրեանցն և իւրեանց բարի ծնողացն. Աղուր-Խարունի ծնողացն՝ հօրն Սուրգսին և մօրն Զան-խարունին, և եղբարն Նաւասարդին, Ասաթին, Ամիրդատին, Կիրակոսին, և քուերցն Մարեմին, Շարխարունին և Բաղդատ-Խարունին, և Շառիշի ծնողացն՝ հօրն Կաբապետին և մօրն Շահրիմանին, և եղբօրն Զանիբէկին և քուէրն Խարունշին, և որդոյն Ամիր-Ագիգին՝ փոխեցելոյն ի Քրիստոս, և միւս որդոյն Աւետիսին, և Շահրիմանին, և Գանջ-Խարունին, և [սոցա՞] հօրն Սուլբանշին, և մեծ մօրն Մամախարունին և այլ ամենայն մերձաւորաց սոցին՝ կենդանեաց և ննջեցելոց...:

Արդ, յանկ եղեալ կատարեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ յոգնամեղ և անարժան գրչի և սուտանուն երիցու Վարդանայ, որ զանուն ունիմ և զգործս չունիմ. ի քաղաքս որ կոչի Վան, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Վարդանայ զօրավարին, ի թուականութեանս Հայոց ՋԹ. (1460), ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի և մերոց աթոռակալացն սուրբ ուխտիս Վարդայ՝ հեզահոգի և մաքրամիտ եպիսկոպոսացն Յակոբ ///

186

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Երևան 4263

գրիչ՝ Իսրայէլ
վայր՝ Մոկի, Փասայ գեղավանք

ա

284բ Փառք... որ ետ կարողութիւն տկար ձեռինս և մեղապարտ Իսրայէլ գրչիս:

Արդ, գրեցաւ սա ի յերկիրս Մոկաց, ի գեղվանքս Փասա, ընդ հ[ով]անեաւ սուրբ Աստուածածնիս, և Գրիգորի Լուսաւորչիս, և այլ սրբոցս որ աստ կան հաւաքեալ, ի թուականիս Հայոց ՋԹ. (1460):

բ

300բ Վա՛յ ինձ՝ մեղապարտ գրչիս՝
Իսրայէլ սուտ քահանայիս,
Ով դուք՝ կարդացողք գլբրիս
Յիշեց[էք] ըզմեզ ի հողիս:

* «Արցախ»-ում՝ Շահրիշէն:

Նկ. 9. Ձեռագրի ստացողներ Վարդան քահանայն և Սմիրբեկ սարկավազը

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Նրևան 7566

գրիչ՝ Յովանէս
վայր՝ Խիզան

293բ Այլ և գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ Յովանէս քահանայի... Ի մեծ թուիս ըստ արարչութեանցն շափեալ յելանելոյն Ադամայ ի դրախտէն ԵՌԳՃ. և ԻԲ. (5422) ամ, ըստ եւթանասնիցն, որում մեք վարիմք, իսկ ըստ թուոյ խոսրովային յարեթական տումարիս՝ ՋԹ. (1460), և էր մեծ շրջանին, Ի կաթողիկոսութեան Հայկազեան սեռի տեառն Զաւարիայի և տէր Գրիգորի, և ի թագաւորութեան այլասեռից՝ պարոն Զրեանշի, զոր տէր աստուածն Իսրայէլի պահեսցէ անսասան զաթոռ հայրապետական և զթագաւորական մերոյ ազին:

293ա Եւ արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի քաղաքիս որ կոչի Խազան, ընդ հովանեաւ սըլլբրուհոյ Աստուածածնի, և սրբոյն Սարգսի զաւրավարի, և սուրբ Յարութեանն, և սուրբ Գէորգայ, որ է հեռի: Ի վայելումն անձին Վարդան* քահանային, ե որդոյ իւրոյ Ամիրբէկ նորարոյրոյ սարկաւագի, և կողակցին իւրոյ Թաջմէլէֆին, և եղբարցն Գրիգորուն, Աբրահամուն և Իւաթին, և քրեւրցն Նղիսին և Զրմուրթին, զոր տէր աստուած վայելել տացէ զսա սոցայ ընդ երկայն աւուրքք, ամէն...:

294բ ... Եւ կացցէ սայ ի դուռն սուրբ Գէորգեայ զաւրավարին և սուրբ գերեզմանին Բառնաբայ, ի գեաւղս որ կոչի Արամուս, և որ ետ գրել զսուրբ Աւետարանս յիշատակ, վասն որոյ գրեցին նոքա ի դպրութիւն կենաց յերկինս և առցեն զփոխարէնն ի Քրիստոսէ, ամէն:

Ընդ սոցին և զիս՝ զանարժան գրիչս զՅովանէս սուտանուն քահանայ, և զհայրն իմ զՄկրտիչ քահանայ, որ բաղում աշխատութեամբ ուսոյց զիս, և զմայրն իմ զԽաթ-Մելէֆն, և զհարեղբայրն իմ զԿարապետն, և զպապիկն իմ զԶաւարիայ քահանայն, և զամենայն արեան մերձաւորսն մեր առհասարակ յիշեսցիք ի Քրիստոս, և այնոցիկ, որ ի վերա մեր երախտիք ունին, և լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք, և աստուած, որ առատն է ի տուրս բարեաց, ձեզ և մեզ առհասարակ ողորմեսցի, ամէն:

Անմեղադիր լերուք խոշորութեան գրիս, զի կայր մեր այս էր:

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

Հ. Ոսկեան, Տարօն-Տուրուբերանի վանքերը, Վիեննա, 1953, էջ 118—119

վայր՝ Նղրդուտ վանք
(Մուշի մոտ)

Գրեցաւ Յայսմաւորքս ի թվին Հայոց ՋԹ. (1460), ի մենաստանս սուրբ Յովանէս Նղրդուտ կոչեցեալ... ի հայրապետութեան տէր Գրի-

* Ծա էջի վրա նկարված են Վարդան քահանան ու Ամիրբէկ սարկավագը՝ կանգնած աջ կողմում. նրանք ձեռքերը պարզել են դեպի ձախ, ուր մանուկ Հիսուսը բերկին փանգնած է Աստվածածինը (տե՛ս նկ. 9):

գար[ի], եւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխտին տէր Յովնաննէս արքեպիսկոպոսին, եւ ի բռնակալութեան աշխարհիս Հայոց շար Զնանշանին՝ աշխարհակործան և աներող ամենայն գաւառաց, եւ մեր ամիրային ամիր Շարաֆին:

Արդ ի սորայ գրել շատ վիշտ եւ նեղութիւն կրեցաք, տարով հիւանդ կացաք: Եւ յետ նորա Հասան-պէյն երեկ զդաշտս աներեց եւ երեց: Եւ յետ այնոր Բ. ամսոց, անելի կամ պակաս, մահ տարաժամ անկաւ, շատ որդի ի հարէ բաժանեց եւ դուստր ի մարէ, քուր յեղբարէ եւ կին ի յառնէ, ո՛վ կարէ պատմել զկսկիծ աղետից նոցա...:

Աղաչեմ յիշել ի տէր զմիաբանք սուրբ ուխտիս սուրբ Յովնաննէսին՝ զհեզահոգի եւ զսրբասնեալ եպիսկոպոսն զտէր Ներսէս եւ զհոգեւոր եղբայրն իւր զտէր Յովնաննէսն:

189

Ս Ա Ղ Մ Ո Ս

Երևան 7787

գրիչ՝ Մարտիրոս
վայր՝ Ղրիմ

241բ ...Յազգեանազեանս մեծ տօմարին՝ Հայոց Մեծաց ի թոսականին ինն հարիւր և ինն թվին (1460) աւարտ եղև այսմ տառի, առ դուրս երաշխատոր Աստուածածնի մականուն խոճա Յազիզի, ի հայրապետութեան տեան տէր Գրիգորի սուրբ էջմիածնի, և եպիսկոպոսութեան տէր Մաղաֆիաս արհիեպիսկոպոսի:

Արդ, ստացաւ զսայ խաչատուրն հալալ ընչից իւրոց, յիշատակ իւր, և կենակցին Հովիսիմէ, և զաւակացն՝ Լուստիկնայ, և Տիրացուին, և Շեռֆորին, և ծնողացն Սիմէոնին և Մարիանէ, Եղիգրայ և էմին-Մելիֆին, և ամենայն արեան մերձաւորացն:

Եւ եզ յիշատակ անշնչելի առ դուրս սուրբ Սիմէոնի Սալայնուիսի: Ազատ է, աղատ է. ոչ ոք չունի իշխանութիւն գրաւելոյ կամ ծախելոյ, թէ ազդէ, թէ ի տակէ: Թէ՛ ոք յանդրգնի և ձեռնամուխ լինի՝ նայ պատժի աստուծոյ, ամէն:

Արդ, աղաչեմք զամենեսեան, ո՛վ սուրբ եղբարք, որք հանդիպիք այս սուրբ գրոցս յիշեսչիք միով ողորմիսիւ զվերոյգրեալսն, և զիս՝ զմեղապարտ գրիչս զՄարտիրոս, և զքեռն իմ զտէր Սաճակ գրոց աշակերտն, և զբարակգործ պարոն էաիլպէյն, որ զթուղթն երեր: Եւ ինքն, որ առատն է՝ մեզ և ձեզ առհասարակ ողորմեսցի, ի վայելումն Երանոս քահանայի և Սարգիս քահանայի:

190

Ճ Ա Շ Ո Յ

Նրհան 9185

գրիչ՝ Նիկողայոս եպիսկոպոս
վայր՝ Աղբերման

ա

261ա Յայս հրաշափառ մեծի աանիս,
Քեզ երանի՛ որ հանդիպիս,
Լուստփրթիթ բուրաստանիս
Հոգիաբուխ սրբոյ տառիս,
Յորժամ ի ծունր խոնարհիս,
Սիրով հոգւոյ յաստուած հպիս,
Յայնժամ յիշեա դու զեղկելիս
Ջայս անպիտան Աղբերմանցիս,
Ջմեղաւք ծածկեալս ի մէջ տղմիս՝
Նիկողայոս եպիսկոպոսիս,
Յինն հարիւր և ութ (1459) թվիս:

բ

483ա ... Որով և ես՝ ամենանուաստ անձն ե տկար ոգի Նիկողայոս եպիսկոպոս՝ յորդիս եկեղեցւոյ՝ մեծատենչ փափագամար գրեցի զսա թէպէտ փոքր դրաւք յարմարեցի, այլ զօրութիւն մեծի գոյ ի սմա և լիակատար՝ յուրախութիւն ընթերցողաց և ի քաւութիւն յանցանաց իմոց: Որով ե դուք, բարի ընթերցողք, որք վայելէք զայս հոգևոր գանձս ասացէք թէ՛ Տէր ողորմեա Նիկոլաոս եպիսկոպոսին, որ զգիրքս գրեաց, դի և գուք գրեսչիք ի գիրն կենաց, ամէն:

Յիշեսչիք և ըզձնողսն մեր՝ զհայրն իմ զՍիմէոն էրեց, և զպապն իմ Ռատագէս էրեց, ամենայն ազդականաւք՝ դարմաւք և զաւակաւք և ասացէք աստուած-ողորմի:

Յիշեսչիք և զեղբարսն իմ զԲարթոլիմէոս քահանայ, որ ի մարմնի բարոք քաղաքավարեալ և զընթացսն նահատակութեամբ կատարեաց, ասացէք աստուած-ողորմի:

Յիշեսչիք և զայլ աշխատողսն՝ զՅակոբ արեղան, որ զթուղթս կոկեց, զՅակոբ էրէց, որ զտողն քաշեց, զՍտեփաննոս արեղան, որ ծաղկելուն ընկերեց և այլ ձեռնատուացն, և ասացէք աստուած-ողորմի: Յիշեսչիք և զերկու եղբարսն՝ զՊետրոս և զՊատլոս՝ իրեանց ընտանեաւք, որ կերակրաւք և ընթելեաւք սպասաւորեցին և ասացէք աստուած-ողորմի...:

Արդ, ես գործով կրսեր յետին
Նւ վերջացեալ առ ի բարին,
Ըզգիրքս ետու Աստուածածնին
Գեղաքաղաքս ոյ Աս կոչին,
Նիկողայոս գրիչ սորին:
Նւ գրեցի բաղձամբ սրտին,

Տարտամ գրչաւ ի քարտիսին
 Եւ անտեղեակ ի յարհեստին
 Անզարդ տպաւ է գեղ սորին
 Եւ փոփոխմամբ ձեռաց գրչին:
 Արդ, աղաչեմ զամենեսին
 Ես որ մեղաւքս եմ ցաւագին՝
 Յիշել զծնողսն իմ բարին
 Յաղօթելոյ ժամանակին,
 ՋՍԻմէոն հայրն իմ գովելին,
 Որ վաղջանեաց զկեանս երկնային,
 Նայ և զմայրն իմ պանծալին,
 Ջմեզ բարուք սնուցողին:
 Եւ զհարազատքն իմ երկոքին
 Առհասարակ ի միասին՝
 Ջնոր նահատակ Բարբողիմին,
 Որ ի մարմնի էր անմարմին,
 Եւ զգնացեալն ի մէնջ յերկին,
 ՋՕնովիտոսն զերկոսին,
 Որք ի ժողովն են երկնային,
 Եւ հանգուցեալ առ Քրիստոսին
 Ջքեռորդին իմ բաղձալին՝
 ՋՅոհանէս կարթող շարին,
 Որ է հմուտ նա յոյժ գըրին
 Եւ կրանաւոր յաստիճանին:
 Դարձեալ կրկին յաղերս բանին
 Ես աղաչեմ զամենեսին
 Յիշել զմերսն առ ի բարին
 Ի յընթերցման ժամանակին:
 Եւ որ զմեւք նենգել խորհին՝
 Մեղաց նոցա գիր շնջեսցին,
 Իսկ բարերարքն և սիրելին՝
 Հանդիպեսցին սիրոյ փրկչին,
 Երախտաւորքն իմոյս անձին
 Ի Քրիստոսէ առցեն զբարին
 Ի ներկայիս և յապառնին,
 Ի յանդերձեալն և յանթուելին.
 Որոց և մեզ լիցի բաժին
 Ի յանվաղջեան տեառն բարին
 Եւ որ զամէնն ասէ ի սմին՝
 Պարտիք մեղացն քաւեսցին:
 Իսկ աւարտումն եղև սըմին
 Առ ի կողմանս հիւսիւսային,
 Յերկիր Ստեփան վոյժոտային

Եւ յԱխֆերման քաղաք նորին:
 Իսկ ի տումար Մեծաց Հային՝
 Իննհարիւր ինն՝ թվին,
 Եւ ի յամսեանն յունվարի
 Յերկուան եղև աւարտ սորին...:

Արդ, այսմ աստուածային գանձիս... ցանդացաւ բարեպաշտ տանու-
 տէրն և բարի արմատոց պըտուղն Կիրեղն...: Եւ ստացաւ զսայ ի հա-
 1484բ լալ ընչից և յարդար վաստակոց իւրոց՝ յիշատակ հոգոյ իւրոյ, և ծնո-
 ղացն իւրոյ՝ իւր պապունն Նիկողայոս քահանային, || և իւր մամունն իրից-
 կնոջն, իւր հարն Աստուածատրին, և մարն Մուղալ-Խաթունին, իւր կո-
 ղակցին Ազիզին, և ծնողաց իւրոց, և աստուածապարզև զաւակաց իւրոց
 Աստուածատրին, և Նիկողոսին, և Լուսիկին, և դստերն Վառվառին, և այլ
 ամենայն զաւակաց նոցա, Ստացաւ զսայ յիշատակ անշինջ վերոյդրե-
 լոցդ և եղ ի սուրբ Աստուածածին եկեղեցիս ի յԱսիս-Պագարն: Եւ ոչ ոք
 իշխեսցէ տիրել սըմա կամ հանել ի սուրբ տաճարէս, որ ի յԱսսէ, վասն
 զի սուրբ Աստուածածնին է. ո՛չ ես, ո՛չ իմ որդիքն՝ յո[ր]դոց որդիս, և
 ազդէ յազդ: Ազատ է գիրքս, ազատ է, ազատ է: Ես Կիրեղըս և այս իմ
 զրէրս է: Ով՛ որ հակառակի կամ տաւի անէ, թէ որդոց կամ թէ դստերաց,
 նա ելցէ ի յիշատակութենէ գրոյս, որ աստ գրեցաւ, և սուտ լիցի ի յամէն
 դատաստան: **

191

Ճ Ա Շ Ո Ց

Ծրեան 7440

գրիչ՝ Թորոս
 վայր՝ Ղրի՛մ

497բ Եւ այլ յիշեսցիք Ստեփաննոսս՝ զորդի Մերուն քահանային, ի թվակա-
 նիս Հայոց ՋԹ. (1460), ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի, և արհիե-
 պիսկոպոսութեանն տէր Մաղափային, որ կուտամ զճաշոցս սուրբ Թորոսս
 յեկեղեցին յիշատակ անշնչելի, ազատ, ոչ ոք չունի իշխանութիւն սուրբ
 գրոցս որ ի սուրբ Թորոսու հանէ, յաւիտեանս նա յիշատակ կենա մեզ և
 մեր ննչեցելոցն՝ պապունն իմոյ Երեանոսին, և հարն իմոյ Մերուն քահա-
 նային, և մարն իմոյ Գարիանէ իրից[կնոջ], և ինձ Ստեփաննոսիս, և կե-
 նակցին իմոյ Շիրինին, և զաւակացն իմոց Թագունէ, և իրիցկնոջ Խաթու-
 նին: Ես Ստեփաննոսս*** այս գիրքս իմ հրամանքս էր մինչև ցայսաւր, հի-
 մա այս աւուրս ի վեր՝ տէր և յիշատակ սուրբ Թորոսս եկեղեցին է, ոչ ոք

* Բնագրում՝ Թվանշաններով՝ ՋԹ. (909=1460):
 ** Ձեռագիրը սասցվել է Բուխարեստի հայ մշակույթի տան Մատենադարանից,
 1954 թվականին: Հիշատակարանը հրատարակված է F. Macler-ի կողմից «Revue des
 Etudes Arméniennes» t. X. f. 1, Paris, 1930, հանդեսի մեջ տպագրված «Rapport sur
 une mission scientifique en Roumanie» հոդվածում, էջ 60—65:
 *** Մի բառի տեղ դատարկ է թողնված:

շունի իշխանութիւն գրաւելոյ կամ ծախելոյ, թէ յազգէ, թէ ի տակէ, թէ ի քահանայից. և թէ ոք յանդգնի և ձեռնամուխ լինի՝ նա պատժի աստուծոյ և ի սուրբ Թորոսէ, և ԳՃԺԸ (318) հայրապետաց անէծքն առնու, ամէն:

Վկայ Յովաննէս քահանայն և ընթերցաւ սուրբ գրոցս, և այլ ի տանուտրացն վկայք՝ Մկրտիչն, պարոն Գորգն, Պաւլոսն, Յակովբն, Ղազարն. ձեռամբ Թորոս անիմաստ գրչի:

192

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Խնձորեսկ գիւղ, Մ.Տ.Մ.

գրիչ՝ Ստեփանոս

... Ձեռամբ Ստեփանոս քահանայի... գրեցաւ ի թվիս Հայոց ՋԹ. (1460), ի խանութեան Ջհանշիւն, և ի հայրապետութեան տէր Զաքարիայի Աղբաւաւրեցոյ... Այլ և մնացէ սա ի գուռն սուրբ Կիրակոսին:

193

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

ՍՅՀ հա. Ա. 44, էջ 90

619 Եւ գրազմամեղ գրիչս և զծնաւդսն իմ յիշեցէք ի Քրիստոս և լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք և խոշորութեան և սղալանացս անմեղադիր լերուք, բայց զերկու գլուխ ու կէսն ես գրեցի և զայլն գրած էր. ի թվականութեանս Հայոց Ջ. և յիննբրորդի (1460):

ՄԱՇՏՈՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ՈՇՄԱՆ

Երևան 4 9:

գրիչ՝ Ստեփանոս
վայր՝ էջմիածին

- 133բ Փառք... [որ] ետ զարութին տկարութեանս իմոյ հասանել ի յեղը շնորհաբաշխ և իշխանատու աստուածաշունչ տառիս. զի սա է ճանապարհն կենաց ե դուռն արքայութեան, սա է հաստատութիւն մարգարէիցն և զարդ մարտիրոսացն, սովաւ լինի շնորհաբաշխութիւն աստուածային իշխանութեամբ. և տուաւ սուրբ հայրապետաց, քահանայից և թագաւորաց: Սովաւ աւծանին ամենայն հաւատացեալ քրիստոնեայք սուրբ աւագանան Քրիստոսի, սովաւ յուսադրեցան նախապետքն, սովաւ բացաւ ծածկեալ գանձն աստուածին իմաստութեանն աստուծոյ և տուաւ ազգի մարդկան: Սա է դարձուցանող կորուսելոց և բարձրացուցանող խոնարհաց և լոյս խաւարելոց. սա է արդարոցն գովութիւն և մեղաւորաց խրատ ապաշխարութեան: Սա զթշնամին յանդիմանէ և զմբռնեալսն ի նմանէ առ Քրիստոս կացուցանէ, սա զնաւագնացսն ե գճանապարհորդսն յուղղաւորէ
- 134բ յարքայութիւնն աստուծոյ, նաև զվտանգեալսն հասուցանէ ի խաղաղ և յանփոյթ նաւահանգիստն: Սա գզլորեալսն կանգնէ և զցրուեալս ժողովէ: Սայ դանաւրէնսն արինաց գիտողս վերակարգէ և զարինաւորսն անսայթաք և անմոլարս պահէ: Սա զվկայս յորդորէ ի յաղթութիւն անաւրէն բռնաւորին և զանապատարնակքն աղաւթողքն՝ կրանաւորեալ պահպանէ: Սա է սգաստութիւն ծերոց, և պարկեշտութիւն սուրբ կուսանաց, և կարգաւորող քահանայից և եկեղեցականաց: Սա է վէմ հաւատոյ ի հիմունս սուրբ եկեղեցւոյ:
- 135ա Այլ և այսու ամենայնիւ լցեալ զառ ի յաստուծոյ պատուեալ երջանիկս արիացեալ հար զարութեամբ հովանաւորեալ բնութեամբ որդոյն յարդեալ, հոգւոյն սրբոյ շնորհօք զարդարեալ ի հոգի, ի մարմին և ի միտս, նաև ի բարի յարմատոց շառաւիղ ընդրեալ շնորհաւքն Քրիստոսի յազգէ թագաւորին Գագկայ՝ Հայոց Մեծաց Տէր Զաքարիայի կաթողիկոս և պատրիարք Վաղարշապատու մեծ քաղաքի*, եկն ի յերկնահանգէտ և ի հոյակապ և ի հռչակաւոր ահեղ և զարմանալի կամարակապ կրմբէթայարկ
- 135բ սրովբէագումար և երկնանման և հաստակառոյց || վիմաւք զարդարեալ

* Շեղագիր տպվածը ձեռագրում գրված է կարմիր թանաքով:

Նկ. 10. Նպիսկոպոսի ձեռնադրության նկարը № 4997 Մաշտոցից: Կաթողիկոսական համազգեստ հագած արարողապետը՝ հավանաբար Զաքարիա կաթողիկոսն է:

հրաշափառ սուրբ աթոռոյ և սքանչելագործ և կենսատու սուրբ Նշանէն՝ Աղթամաբայ սուրբ աթոռոյն:

Այլ և կարողութեամբ սուրբ հոգւոյն և ողորմութեամբն Քրիստոսի և միջնորդութեամբ սուրբ Աստուածածնին և աղաւթիք սուրբ լուսաւորչին Գրիգորի՝ տիրեաց սուրբ էջմիածնիս և աստուածադիր սուրբ աթոռոյս Վաղարշապատու և ամենայն հայկազեան սեռի, ե վերստին հաստատեաց, շինեաց և ղարգարեաց զքրիստոսահիմն և երկնանման շնորհաբաշխ և սրովբէագումար զսուրբ կաթողիկէ եկեղեցիս, որ և տարածեցաւ համբաւ սորա ընդ ամենայն ծաղս տիեզերաց: Զժամատեղս պայծառացոյց ե աներկիւղ պահեաց ի մէջ || այլազգեաց սեռից, և զհիւ[ւ]րատունս յորդորեաց և լիացոյց առատաձիր սլարգեաւք: Եւ է սայ ողորմած տնանկաց և կարատելոց և սուգնական ամենայն տարակուսելոց, և խնամածու ուսումնասիրաց և կրանաւորաց: Զոր և տէր աստուած պահեացէ զսա ընդ ամրածածուկ աշովն իւրով. թշնամիք սորա ընդ մի ճանապարհս գայցեն և ընդ հազարսն փախստական եղիցին: Այլ և գասեսցէ Քրիստոս աստուած զհոգի սորա ընդ սրբոց հայրապետացն Բարսղի, Գրիգորի Աստուածաբանի և ամենայն սրբոց հայրապետացն, վարդապետաց և կրանաւորացն դասակից և պսակակից արասցէ և ընդ հարիւրաւորսն կացուցէ, և ի գոգն Աբրահամու հանգուցէ և ինքնացեալ || պաշտեսցէ, ամէն:

Վասն զի սա եռափափագ սիրով և բազմադիմի յաւժար կամաք ցանկացող եղեալ այսմ հոգիաբուխ բուրաստանիս, որ կոչի ձեռնադրութիւն կաթողիկոս արհնել, մեռոն արհնել, եպիսկոպոս արհնել և թագաւոր արհնել:

Եւ ես՝ տկարս և տառապեալ ոգի և թափուր ի բարի գործոց Ստեփանոս սուտանուն կրանաւոր ըսկսա և կատարեցի մեծաւ յուսով և եռափափագ սիրով ի սուրբ էջմիածնես, առ ոտս տէր Զաքարիայի և կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, ի խանութեան Զաքարիայի փաթշահի, և ի թվականիս ՋԺ. (1461): Արդ, որք հանդիպիք սմա կարդալով կամ արհնակելով յիշեցէք ի մաքրափայլ և յերկնաթուիչ յազաւթս ձեր || զվերոյ յիշատակեալ պատրիարգն տէր Զաքարիայ կաթողիկոս՝ զստացաւդ սուրբ աստուածաշունչ տառիս, հանդերձ ծնաւաւք և ամենայն թաքազարմ նախնեաւքն և պայազատ իշխանաւքն: Եւ ինքն, որ առատն է ի տուրս պարգեաց ձեզ՝ յիշողացդ և մեզ՝ յիշեցելոցս, առհասարակ, ողորմեսցի և տացէ զերկնից արքայութիւնն, ամէն:

195

ՔԱՐՈՂԳԻՐՔ ԳՐԻԳՈՐԻ ՏԱԹԵԻԱՅԻՈՅ

MB AH B—52

(Տե՛ս նաև չԱ, 1892, էջ 83)

գնող՝ Դանիէլ Սեվանեցի

444բ Ի թվականին Հայոց ՋԺ. (1461) ես Դանիէլ պիտակ անուն վարդապետ, ի տանէն Գեղամայ, ի Սեվանայ կղզոյն, որդի Կարապետ քահանայի

* Զեռագրի մեջ պահել են վարպետութեամբ կատարված և կենդանային ու ազգաբնական մանրամասնութիւններով ուշագրավ նկարներ, որոնք պատկերում են եպիսկոպոսի (էջ 11բ), կաթողիկոսի (էջ 50բ), մեռոնի (էջ 75բ) և թագավորի օրհնութիւնն ու օծումը:

գնեցի վզիրքս յԱռաքել արեղաէն ի ճ. (100) թանկայ: Որք լուսաւորիք հոգով ի լուսաւոր բանից սորայ՝ յիշեցէք յաղօթս ձեր և աստուած զձեզ յիշէ, ամէն*:

196

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 0860

գրիչ՝ Դաւիթ
վայր՝ Սրկղունճ

ա

Փառք... որ ետ կարողութիւն անարհեստ և ախմար և սղալամիտ գրչի
284ա հասանել ի վերջ աստուածազարդ ՝ նորաբողբոջ բուրաստանիս, որ կոչի Աւետարան և աւետէ մեզ զարքայութիւնն աստուծոյ. և է զարդարիչ ամենայն Հայկազեան ազգի:

Գրեցաւ սայ ի գեաւղս որ կոչի Սրկղունճ, ընդ հովանեաւ սուրբ Գէորգիս, և սուրբ Յակոբի, և այլ ամենայն սուրբ նշանացս, որ աստ կան հաւաքեալ, առ ոտս երջանիկ, արի[ա]ջան և սրբազան Երեմիայ կուսակրան արեղայի, և վարդապետիս իմոյ Աւագաէր կուսակրան ճգնաւորի, որ բազում երախտիք և աշխատանք ունի ի վերայ իմ, և այլ եղբարցս՝ Վարդան արեղայի և Եզեկիէլի՝ ընկերակցի իմոյ, և այլ ամենայն եղբարցս:

Արդ, գրեցաւ սայ ձեռամբ Դաւիթ սոսկ անուամբ իրիցի, որ եմ յետնեալս ամենայնի, ի թուայթերութեանս Հայոց տամարի ՋԺ. (1461), ի դիտապետութեան տէր Զաքարիայ կաթողիկոսի, իշխանութեամբ պարոն Զումիճ և պարոն Ինանիկի:

284բ Յիշեցէք ի մաքրափայլ և մեղսաքաւիչ յաղաւթս ձեր զստացող սորա զՄկրտիչ քահանայ և զԹնաւղսն իւր զՋէսար և զԴիլշատ, զԱղբաւախերեմ, և զԿենակիցն իւր՝ զՈւմբիշատ, և զաստուածապարզ և զաւակսն զ||աղայ** և զԻբրիանոս, զոր տէր աստուած ընդ երկայն աւուրս պահեսցէ անփորձ ի դիւաց փորձանաց և ի մարդոց շարեաց, ամէն...:

Կրկին անգամ աղաչեմ յիշել ի տէր աստուած զվերագրեալքս ի սմա՝ զստացաւղսն և զաշխատաւորսն, և զմարմնաւոր ծնաւղսն իմ՝ զհայրն իմ զՏէրաէր և զմայրն իմ զԴոնցա, և զհարազատ եղբարսն իմ զՄարգարայ, և Զաքարա դպիր, և զՅակոբ. և զԱբրահամ, և զամենայն արեան մերձաւորսն իմ: Եւ ձեզ՝ յիշողացդ և մեզ՝ յիշեցելոցս, առհասարակ, ողորմեսցի Քրիստոս աստուած, և նմա փառք յաւիտեանս, ամէն և եղիցի:

* Դանիել Սևանեցու ձեռագիրն անվարժ է: Մեկ ուրիշը, փոքր-ինչ խմբագրութեան ու լրացման ենթարկելով, ընդօրինակել է նրա հիշատակարանը, ավելացնելով հետևյալ տողերը. «Յիշեցէք... զհայրն իմ զՎարապետ քահանայ, և զմայրն իմ զՀամաւոր, և զեղբարսն իմ, և զամենայն երախտաւորսն»:

** Անվան առաջին շորս տառերը մաշվել ու դարձել են անընթեռնելի. նրանց հետքերը հնարավորութեամբ են տալիս մեծ կասկածանքով անունը կարգալ ախպես՝ «զՍոս աղայ»:

ծալկոզ

Բ

133ա Ո՛վ եղբարք, մեղադիր մի լինէք փոքր ծաղկիս, դի ի վարդապետէ շի ուսել և արճիճ չկայր*:

197

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 6367

ա

գրիչ՝ Խաչատուր
վայր՝ Ուրծ

269ա ... Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ մեղապարտ և փժուն գրչի Խաչատուր անպիտան քահանայի, ի թվականութեանս Հայկազեան տումարի Ջ. Ե Ժ. (1461), ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի: Եւ յաշխարհակալութեանն Ջանաւըշաի, որ տիրեաց բազում աշխարհի և զաւառի բռնութեամբ, և իւրովին կամաւք մինչև ի Խորասան տիրեալ. ի դեւղաքաղաքս որ կոչի Ուրծ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Ստեփանոս նախավկային:

Արդ, ես՝ Ներսէս քահանայ մեծաւ փափագանաւք ըստացայ զսուրբ Աւետարանս ի հալալ արդեանց իմոց, ի վայելումն անձին իմոյ և յիշատակ հոգւոց մերոց՝ հարն իմոյ Հէրատունին, և մարն իմ Լի-Տիկեայ, և ամուսնոյն Մսր-Մէլիխայ, և նորարողոջ զաւակաց մերոց՝ Ընդատակիսին, Իրիգորիսի և զհանգուցեալն ի Քրիստոս Թաղէոսի, և հարեղարցն իմ Աւրանին, Տիրատրին, Յոնանին և Յոնանէս քահանային, և քեռն իմ Արզուին և Գոնարին, նաև բազմերախտ զոքանչին իմոյ Շահ-Մէլիքին, և ծնաւոց իւրոց՝ Հասրաթին և Գուլ-Մէլիքին, և զաւակին իւրոյ Ամիր-Սարգսին, և կենակցին իւր՝ Նարինին, և զաւակացն Դանիէլին և Տիրաւաքին**:

Այլ և աղաչեմ յիշել ի տէր զբազմերախտ ուսուցիչն իմ զարհիեպիսկոպոսն զտէր Ազարիայն՝ հանդերձ ծնաղաւք, նաև զհամշիրաք եղբայրն իմ ըստ հոգոյ զՄանուէլ սրբասնեալ քահանայ և ղորդին իւր բամբիտ Ստեփաննոս քահանայ:

Արդ, յերես անգեալ աղաչեմ զամենեանս զսուրբ հանդիպողսդ, որք պատահիք տեսութեամբ, կարդալով կամ արինակելով՝ յիշեսչիք ի Քրիստոս շերմեռանգ սրտիւ և քաղցրագութ կամաւք, անմոռաց մտաւք և աստուածահաշտ աղաւթիւք՝ զբազմամեղ գրիչս Խաչատուր, և զծնաւոսն իմ

* Համանման բովանդակութեամբ հիշատակագրութիւն ծաղկոզը թողել է նաև 133բ էջում՝ Ղուկաս ավետարանչի նկարի ներքին լուսանցքում: Անանուն այս ծաղկոզի նկարները, անտարակույս պրիմիտիվ են ու անարվեստ, բայց իրենց ինքնատիպութեամբ որոշ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում:

** Դանիէլն ու Տիրաւազը նկարված են Չա էջի վրա: Կենտրոնում մեծ զիբբով Քրիստոսն է, աջ կողմում ծալապատիկ նստած է Դանիէլը՝ ձեռքերը ուղղած դեպի Քրիստոսը, ձախ կողմում, հակառակ զիբբով, նստած է Տիրաւազը:

զՅորդանան և զԱղուրն: Այլ և սղալանաց և խոշորութեան գրոյս անմեղա-
դիր լերուք, զի կար մեր այս է: Եւ ինքն, որ ողորմածն է և առատ ի շնոր-
հրս պարդեաց, առհասարակ, ողորմեսցի ձեզ՝ յիշողացդ և մեզ՝ յիշեցե-
լոցս, ամէն:

Ժաղկող՝ Գրիգոր Մարեցի
վայր՝ Մալեգկերոյ անապատ

Բ

11բ Մաղկեալ եղև անարժանէ
ի Մարեցի Գրիգորէ,
Տեառն Յիսուսի ձեր ծառայէ,
Ջողորմութիւն ի ձէնշ հայցէ:
Ով զայս նկարս տեսանէ
ի մի բերան զաղքատս յիշէ,
Եւ որ յիշէ ուղիղ սրտէ՝
Ինքն զեկայք ձայնրն լսէ,
Նմա Քրիստոս բարի տացէ
Ջողորմութիւնն, որ ի յերկնէ,
Յաշակողմեանն դասեսցէ
Եւ ընդ արդարսն պսակէ:

Գ

213բ Անպէտ Գրիգոր ծոյլ մարմնով,
Որ վարանեալ կամ խորհրդով,
Անուամբ ի կարգ հրաւիրելով:
Եւ ի գործոց դատարկ գոլով,
Ջձեզ աղաչեմ արտասուելով
Յիշել ի տէր ուղիղ սրտով:
Ձի ծաղկեցաւ սա ի սուրբ անապատս Մալեգկերոյ:

198

Պ Ա Տ Ա Ր Ա Կ Ա Մ Ա Տ Ո Յ Յ

Փիբղ. Նօտ. 206, վան՝ Կարմրաւոր Աստուածածնի վանք

գրիչ՝ Յովսէփ
վայր՝ Շահապունք, Կուգոյ վանք

... Արդ, գրեցաւ փրկական խորհուրդ պատարագի ի թուականիս մեր
Հայոց ՋԺ. (1461) ամի, ի ձորս Շահապունից, և վանքս Կուգոյ, ընդ հո-
վանեալ սուրբ Խաչիս որ կոչի Հագարարուրք, և կաթողիկէ սուրբ Ստե-
փաննոսի, և սուրբ Աստուածածնին, և սուրբ Նշան սրբոց Քառասնից. ձե-
ռամբ յոգնամեղ և փծուն գրչի և պիտակ անուն Յովսէփ. յետին եպիսկո-
պոսի:

199

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

ՀԱ, 1840, սյուն. 22

ստացող՝ Խաչատուր Շատուանցի

Եւ արդ, ես Խաչատուր Շատուանցիս ետու գծագրել զսուրբ գիրքս, որ կոչի Մաշտոց... և ետու զսա ընծայ և նուէր ի սուրբ և ի հռչակաւոր ուխտն ի դուռն Նկարենայ սուրբ Յարութեան, յառաջնորդութեան տէր Մխիթար սրբազան/եպիսկոպոսին, ի վայելումն հրեշտակակրօն՝ սուրբ կրօնաւորացն և մեր հոգևոր որդոցն՝ Դաւիթենց Ստեփանոս կրօնաւորին, Աբրահամ մահադասուն և Մէլէքսէթ սրբասնեալ կրօնաւորին, զի նախախնամութեամբ և սրտացաւաբար պահեսցին զսուրբ գիրքս...: Եւ արդ, մի ոք իշխեսցէ հեռացուցանել զսուրբ Մաշտոցս ի դրանէ Նկարենայ սուրբ Յարութեան, ո՛չ յեպիսկոպոսաց, և ո՛չ ի հէրպէտաց, ո՛չ ի կարգաւորաց, և ո՛չ յաշխարհականաց:

200

Ճ Ա Շ Ո Յ

Ալիշան, Հայկարան,
Զարպաղ գիւղ Ումիոյ

գրիչ՝ Յովհաննէս
վայր՝ Արհէշ

Ստացող՝ աթոռակալ սուրբ Բարդուղիմէոսի Հայրապետ եպիսկոպոս, որդի Ստեփանոս քահանայի և Զուլալ-Խաթունի, գրիչ՝ Յովհաննէս քահանայ, գրակազմ՝ Վարդան, յերկիրն Քաջրերունի, ի յԱրհէշ քաղաքի, ընդ հովանեալ սուրբ տաճարին Գէորգեայ զօրավարին, ի հայրապետութեան Զաֆարիայի, ի փաթշահութեան Զհանշահի:

201

Ճ Ա Շ Ո Յ

Ղ. Փերդ. Նշխարք պամ. Հայոց. Բ
Երևան 4515, էջ 193

Ես՝ Պօղոս վարդապետ ծառայ աստուծոյ և Ղազար վարդապետին, վկայութեամբն աստուծոյ և սուրբ Յովանիսին և արհիեպիսկոպոսին Բաղիշու տէր Յովանիսին, և Մկրտիչ վարդապետին Արծկոյ Սքանչելագործին, և խոջայ Կարապետին, և ուսթայ Յակոբին, և խօջայ Մկրտչին, և Մկրտիչ վանից հօրն, և Յովանէս եկեղեցբանին վկայութեամբ, և Գրիգոր արեղային, և խօջայ Ամիր-Յսայուն, և իմ ազբօրն Աղուաշային: Ես Պօղոս վարդապետս և Յովանէս արեղայն գնացաք ի ժողովք և եկաք ի վանքս. և տուի զիմ երեք սուրբ Նշանն, զերեք. և շորս մասն տուի ի ժողովոց տեղն ի Ռ. ու ԶՃ. (1600) թանգի տեղն զիմ հալալ ապրանքն: Եւ վկայութեամբ

Ռադիշու աւար երիցանուն՝ տէր Մխիթարին և տէր Մելիքեղին, և առի ղՇարականոցն և զձին եարաղովն. ոչ ոք չիշխէ հեռացնել ի սուրբ Յովանիսի դրանէն:

Ի թվ. Հայոց ՋԺ. (1461), աւագ պահոց հինգշաբթի օրն, առաջին շաբթուն, հոռվմայեցոց ի փետրվար ԺԹ. (19): Ով ի յայս դավլէս ի դուրս ելանէ՝ Ռ. (1000) թանդայ տուգանք տայ ամիրին:

202

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փերդ. Նշխարք, էջ 181—182, Նօս. 198, «Թորոս աղբար», Բ, էջ 285, Բաղէշ՝ ի Կարմրակ եկեղեցի

գրիչ՝ Վարդան վայր՝ Կողոպ վանք

Փառք... որ ետուր կարողութիւն մեղսամակարդ գծողի Վարդանի բանի խնդրողի հասանել յաւարտս այսմ աստուածախօս տառի, որ շարագրեցաւ ի խնդրոյ աստուածասէր և երկիւղած Սիոն միակեցին: Եւ ես՝ յոգնամեղս և փցունս ի գրչաց Վարդան արեղայ՝ կատարեցի ըստ իմում կարի զխնդիր սորա շնորհօք և ողորմութեամբն աստուծոյ, ի թուականիս Հայոց ՋԺ. (1461) ամի, յամսեանն մեհեկի:

Արդ, եղև սկիզբն սորա ի վանքս որ կոչի Կողոպ, ընդ հովանեաւ սուրբ Լուսաւորչի և կարմիրակն սուրբ Նշանի, որոց խնամօքն աւարտեցի: Յիշատակ բարի իւրն (Սիոն միակեցին), և ծնողաց իւրոց՝ Քուրդեայշին [և] Շուխուրին..., գրչիս Վարդանի, և իմ ծնողացն Ստեփաննոսի և Մելիքի...: Աբեղայն զՍարգիս՝ կոկոզ քարտիս յիշեցէք ի յաղօթս ձեր: Ի ժամանակս, որ զաջն (Լուսաւորչի) ի Ստոյ բերին ի յէջմիածինն, ի հայրապետութիւն տէր Գրիգորի, ի թագաւորութիւն Ջեանշի, որ ազգս քրիստոնէից ի հալածական կայր ի մէջ անօրինաց:

203

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Երևան 7846

ա

գրիչ՝ Գրիգոր վայր՝ Աղթամար

... Եւ արդ, ես՝ ամենամեղս և անարժանս ի մէջ կարգաւորաց Գրիգոր անպիտան և մեղուցեալ քահանայ՝ ըստ իմում տկարութեանս յանձն առի և ամենակարող զօրութեամբն Քրիստոսի կատարեցի մեղսամած մատամբ 397բ իմով յաստուածապահ՝ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ ամենայաղթ սուրբ Խաչիս և սուրբ Նշանացս, ի Հայրապետութեան տեառն Զաքարիայ պատրիարգի ամենայն քրիստոնէից, ի թուականութեանս Հայոց յինն հարիւր և Ժ. (1461):

Յւ արդ, աղաչեմ... յիշեցէք ի սուրբ յաղօթս ձեր [զստացող սորա] զԽաչատուր Շատուանցին և զծնողսն իւր զԽաչեր և զԽաթուն-Մէլէֆ, և զկենակիցքն իւր զԱրդուն և զՇաքար, և զզաւակսն իւր զՅովանէս տարա-
 ժամ հանգուցեալն և զԴովլաք, զքոյրն իւր զԹանկ-Խաթուն, և զդուստր
 նորին զՓաշայ, զՊապիկն, զՊարունջան, և զորդի նորին զԹումայ, զմօր-
 քոյրն զԱւագտիկին, և զորդին զԹումայ, զեղբայրն Յովանէս, զՄկրտիչ
 կրօնաւորն, զՍտեփանոս, և զդուստրն իւր զՄարգարիտ, և զայլ ամենայն
 ազգատոհմքն նորա և զարեան մերձաւորքն՝ զկենդանիսն և զհանգու-
 ցեալսն յիշեցէք ի Քրիստոս, և լի բերալ նով աստուած-ողորմի ասացէք...:

Ընդ նոսին և զբազմավէր ոգի Գրիգոր գծագրող սորա աղաչեմ յիշել
 ի տէր ... նաև զծնողքն մեր՝ զԽաչիկ և զԱզիզ-Մէլիֆ, և զեղբայրն իմ՝
 զհռչակաւոր քարտուղարն զԹումայ կրօնաւորն, որ ուսոյց զարուեստ զըր-
 շուֆեանս, և զորդին իմ զԹումայ՝ այն որ զքահանայաթաղն, [զկ] նովնքն
 և զպսակն գրեաց և աշխատեցաւ ի կոկիլ թղթին, և զայլ ամենայն ազգա-
 տոհմն մեր և զերախտաւորքն, և զայնոսիկ, որք երախտաւորք եղեն մեղ
 ի պէտս հոգոյ և մարմնոյ...:

Բ
 ստացող՝ Խաչատուր Շատուանցի

Արդ, ես՝ Խաչատուր Շատուանցիս ետու գծագրել զսուրբ գիրքս, որ
 կոչի Մաշթոց, յիշատակ հոգոյ իմոյ, և ծնողաց իմոց, և որդոյն իմոյ Յովանիսի՝
 տարաժամ փոխեցելոյն ի Քրիստոս, և ետու զսա ընծայ և նուէր
 ի սուրբ և ի հռչակաւոր ուխտն ի գուռն Նկարինայ սուրբ Յարուսեմանն,
 յառաջնորդութեանն տէր Մխիթար սրբազան եպիսկոպոսին, ի վայելումն
 հրեշտակակրօն սուրբ կրօնաւորացն և մեր հոգևոր որդոցն Դաւթենց Ստե-
 փանոս կրօնաւորին, Աբրահամ մահաղասուն, Մէլիֆէսէք սրբասնեալ կրօ-
 նաւորին, զի նախախնամութեամբ և սրտացաւաբար պահեսցեն զսուրբ
 գիրքս և լի բերանով աստուած-ողորմի ասացեն:

Յւ արդ, մի ոք իշխեսցէ հեռացուցանել զսուրբ Մաշթոցս ի դրանէ
 Նկարինայ սուրբ Յարուսեմանն, ո՛չ յեպիսկոպոսաց և ո՛չ ի հէրպետաց, ո՛չ
 ի կարգաւորաց և ո՛չ աշխարհականաց, ո՛չ մերոց և ո՛չ յաւտարաց. և
 եթէ ոք յանդգնի և հեռացուցանէ զսա ի դրանէ Նկարինայ սուրբ Յարու-
 սեմանն ծախելով կամ գրաւելով կամ այլ ինչ աղագաւ՝ զատապարտի
 յաստուծոյ//*

* Ձեռագրի 344ա—344բ էջերում պահպանվել է հետագա ստացող շարքանեալ ճրգ-
 նաւոր տէր Ստեփաննոսի» անթվական հիշատակարանը, որը հնադրական տվյալներով,
 ըստ երևույթին, զրված պետք է լինի ժՅ. դարի վերջին կամ ժԶ. դարում: Այդ հիշատա-
 կարանում թվարկված են սուրբ Յարուսեման ժամանակակից միաբանները: Այդ հատվածը
 մեջ ենք բերում ամբողջութեամբ. «Նաև աստուած-ողորմի ասացէք Յարուսեմանի միաբա-
 նեացն. նախ՝ տէր Դաւիթ արհեպիսկոպոսին, տէր Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսին, տէր
 Ներսէս արքեպիսկոպոսին, տէր Գրիգոր եպիսկոպոսին, տէր Թումայ եպիսկոպոսին, մահ-
 աղասի տէր Մեղիֆէսիկն, մահաղասի տէր Կարապետիկն, մահաղասի տէր Հերպետիկն, մահաղասի
 տէր Սահակիկն, մահաղասի տէր Շառուիկն, տէր Մկրտչիկն, տէր Դաւթիկն, տէր Յովանիսիկն, և
 միւս տէր Յովանիսիկն, ամէն...»:

204

Ճ Ա Ռ Ը Ն Տ Ի Ր

Փիրդ. Նշխարք, էջ 134, Նօս. 199—200,
Ռշտունիք՝ Ընծաք գիւղ

գրիչ՝ Գրիգոր
վայր՝ Աղթամար

... Անպտուղս ի բարեաց... անյիշելիս ի գրչաց... սոսկանուն քաւեայ Գրիգոր, որ զձև ունիմ քահանայի... կատարեցի զսա... յաստուածաբնակ կղզիս Աղթամար... ի հայրապետութեան տեառն Զաւարիայի, որ յայսմ ամի եղև պատրիարք: Զոր տեսեալ զայսպիսի գանձս աստուածային պատուական և ընտրեալ, երիցս երանեալ առաջնորդ և հերպետ սուրբ ուխտին երաշխաւոր սուրբ Աստուածածնին Առամ կրօնաւորն, մականուն Շահմէլիֆեեց կոչեցեալ, և ցանկացող եղեալ այսմ տառի... [վասն հոգւոյ իւրոյ], և ծնողաց իւրոց Շահմէլիֆին և Եղիսաբեղին...:

Արդ, ես Առամ՝ հերպետ սուրբ երաշխաւոր Աստուածածնիս՝ սիրող եղէ այս աստուածային տառիս...:

205

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

ԼԾՎ 184, սյուն. 438—438, Աղթամար 52

գրիչ՝ Ներսէս
վայր՝ Աղթամար

... Եւ արդ, ես՝ մեղուցեալ ոգիս, սուտանուն, անարժան և փժուն Ներսէս անարհեստ գրիչս, իմով իսկ մեղուցեալ և մեղսամած [մատամբ] գծագրեցի և ողորմութեամբն աստուծոյ աւարտեցի ի յանառիկ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ երկնանման եկեղեցւոյս սուրբ Խաչիս, և սուրբ աշերոյս՝ Գէորգայ և սուրբ Լուսաւորչի աշոյս, որ բերաւ յէջմիածնէն ի տեղս և բազում ողորմութիւն և ուրախութիւն եղև Հայոց ազգիս. ի հայրապետութեան տեառն Զաւարիայի, և ի ղանութեան Զինաւըայ պարնի, ի թվականութեան ԶԺ. (1461):

Յերես անկեալ աղաչեմ զձեզ՝ լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք ինձ, և զծնողաց իմոց՝ հօրն Կուղիբեկին և Էմնա-Խաթունի, հարազատ եղբօրն իմոյ տէր Ստեփանոսին, և հօրեղբաւրն իմոյ Զանբէկին, և Հասանին, և Ասլանին, և ամենայն արեան մերձաւորացն մերոց՝ կենդանեացն և հանգուցելոցն առ աստուած: Ընդ որս և ողորմածն աստուած յիշողացդ և յիշեցելոցս ողորմեսցի առատապէս՝ կրկին կենաւք և երկու աշխարհաւք, որ է աւրհնեալ, գովեալ և փառաւորեալ յամենայն արարածոց և բնաւին եղականացս և յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն:

Զմիչնորդ սուրբ Աւետարանիս զԽաչատուր և զծնողսն իւր յիշեցէք ի Քրիստոս: Աղաչեմ յիշել ի տէր աստուած զհոգևոր մայրն իմ զՓաշայ-Խաթուն և զծնողսն իւր, և աստուած ողորմի ասացէք:

206

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիբղ. Նօտ. 205, Վան՝ Յայնկուոնեբի եկեղեցի

գրիչ՝ Կարապետ
վայր՝ Ոստան

... Աստանօր յանկ ելեալ աւտրտեցաւ քառաբուխ և քառավտակ աստուածախօս սուրբ Աւետարանս այս, ի թուաբերութեան հայկազեան տուժարիս ՋԺ. (1461), յաստուածախնամ քաղաքս Ոստան, ընդ հովանեաւ Բարի սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Ստեփաննոս նախավկային, ի հայրապետութեան տեառն Զաւարիայի, որ և յայս ամի բերաւ աջ սուրբ Լուսաւորչին ի յԱղթամար՝ ի գոռն սուրբ հաշին. ի դառն և ի վշտալից ժամանակիս, յորում ի խիստ նեղութեան և ի շար ծառայութեան կամք... ազգս քրիստոնէից:

Իսկ ես՝ ունայնս և թափուրս յամենայն հոգևոր բարեմասնութեանց Կարապետ քահանայ, լուայ զփափագ և զսէր հաւատարիմ Գուևարին, որ առ սուրբ Աւետարանս, և գծագրեցի զսա անարժան ձեռօք իմովք յիշատակ բարի իւրն և ծնողաց...:

207

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Պեա. Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. № 240, վավ. 130, նակ շԱրցախ, էջ 139

գրիչ՝ Վարդան
վայր՝ Վան

... Արգ, այսմ աստուածեղէն և երկնապարզ և գանձիս և լուսափայլ մարգարտիս <ցանկացող> ցանկացաւ աստուածասէր կիինն Մուղալ-Խաթուն և քոյրն իւր Շամշիղամարն, և ետուն դրել զսա յիշատակ բարի հոգւոց իւրեանց և ծնողաց իւրեանց՝ հօր Բաղդասարին և մօրն Սուլտան-Մէլիֆին, և Մկրտիչ քահանային և նորին ծնողացն...: Եւ արդ, ես... սուտանուն քահանայ Վարդան... յանձն առի զԱւետարանս և ողորմութեամբն աստուծոյ կատարեցի ի քաղաքս որ կոչի Վան, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Վարդան քաջ զօրավարին, ի թուականութեանս Հայոց ՋԺ. (1461), ի հայրապետութեան տեառն Զաւարիայի, որ մին ամ է, որ նստաւ յաթոռ սուրբ Լուսաւորչին ի յէջմիածին, որոյ տէր աստուած ընդ երկայն աւուրս առնէ և մերոյ եպիսկոպոսացս՝ տէր Յովհաննիսեանց՝ մեծին և փոքուն...*:

* Ձեռագրի նկարագրողը (Մ. Բարխուդարյան) հայտնում է, որ սույն Ավետարանի առաջին երեսի վրս գրված են եղել ստորև բերվող ուշագրավ տողերը. «Պիտի որ Քրիստոնէն կամ հաւատացեալն ի Քրիստոս, որ մեռանի, աշխարհէս գնայ՝ նրայ անման մին խաչ շինեն, մկրտեն, տան եկեղեցին, անուն գրեն. Դ. (4) մօխալ արծաթ լինի կամ Դ. (4) գանկ՝ տան եկեղեցին...»:

ա

գրիչ՝ Մելիքիսէֆ
վայր՝ Շատուան գիւղ

298բ ... Քրիստոսասէր և հաւատարիմ ծառայն աստուծոյ Յովաննէս սրբա-
կրան արեղայն... մեծաւ փափագմամբ ետ գծագրել զսա ի հալալ վաս-
տակոց իւրոց, յիշատակ հոգոյ իւրոյ, ծնաւդաց իւրոց Բաղդասարին և
Շեռհուրին, և եղբարցն իւրոց Թումային, որ յազգմանէ շարին ի երկիրն
Կեցնա ուսինն տարաւ և եթող սուգ անմխիթար ծնաւդացն, և Յովաննէս
կրօնաւորին, և այլ եղբարցն Յոհանիսին՝ Ստեփանոսին և միւս Յովանի-
սին, որ տարածամ հասակաւ փոխեցաւ առ Քրիստոս, և քրեւրցն Խալի-
299ա մին ե Շամամին, և Բ. (2) Ստեփանոսին՝ զաւակաց նոցին, և հաւր ||
քերն Փաշա-Մէլէֆին, և մեծ պապուն Աւետիսին, և Թանկ-Խաթունին, և
հոգևոր մաւրն իմոյ Փաշին, և երախտաւոր վարդապետին՝ Մկրտիչ մուղ-
դասուն, և ամենայն արեան մերձաւորացն Յովանիսին՝ կենդանեացն և
հանգուցելոցն ողորմի Քրիստոս, ամէն:

Եւ ես՝ յողնամեղս և փրժունս ի գրչաց սոսկանուն քահանայս Մելիքի-
սէֆ, տեսի զփափագ և զսէր սորա, զոր ոճէր առ հոգևորսն, և
ըստ իմում կարի յանձն առեալ կատարեցի շնորհօք և ողորմութեամբն
Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ, ի թուականութեան հայկազեան տումարիս
ՋԺ. (1461), ի գեօղս որ կոչի Շատուան:

Արդ, աղաչեմ զամենեսեան, որք հանդիպիք սմա, լի բերանով աս-
299բ տուած-ողորմի ասացէք Յովաննէս կրօնաւորին, և ծնօղացն իւրոց... ||...և
ինձ Մելիքիսէֆ սուտանուն քահանայի, և ծնօղացն իմոց Ստեփանոսի և
Գաւհարի, և զաւակացն իմոց Սիրունին, Գորգուն և Խալիւարին, և եղ-
բարցն և քերցն և ամենայն արեան մերձաւորացն իմոց ողորմի Քրիստոս
աստուած, ամէն:

բ

ստացող՝ Յովաննէս Բրծոնց

Եւ արդ, ես Յովաննէս արեղայս ի գեղէն Գաւաշից, ըստ նախնեացն
Բրծոնց կոչեցեալ, ետու գիրքս զայս ընծայ և նըւէր ի գուտն սրբոյն Վար-
դանայ զաւրավարին, յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտին Մէրուն սրբակրան
արեղային, և հեզահոգի Ատով կրօնաւորին, և Յոնաննէս կրօնաւորին՝ ազ-
դականացն իմոց, և այլ կրօնաւորաց|||

209

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիւրղ. Նօտ. 206, Կարին՝ Աստուածածնի եկեղեցի

գրիչ՝ Կարապետ

վայր՝ Խաղտեաց գաւառ, Պալախուրու վանք

... Արդ, դրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուականութեանս Հայոց ՋԺ. (1461), ի գաւառս Խաղտեաց, ի սուրբ անապատս որ սուրբ Գէորդ կոչի, որ Պալախուրու վանք ասի... զսուտանուն գրչաւորս Կարապետս և զուսուցիչն իմ...:

Եւ վասն անբարի և դառն ժամանակիս յորում եմք՝ չէ բնաւ կարողութիւն պատմել կամ ընդ գրով արկանել, յորում ժամանակի նեղին ազգն քրիստոնէից երեքալեան թշուառութեամբ՝ սովով... և այլ ազգի ազգի վշտօք և նեղութեամբ: Վա՛յ մեղ, և դարձեալ վա՛յ. զի կատարեցաւ մարգարէութիւն հոգելից առն աստուծոյ սրբոյն Ներսէսի, որ վասն քրիստոնէից, թէ յամենայն կողմանց նեղին և փոփոխին տեղուոչէ ի տեղիս, և հանգիստ ոչ գտանեն...: Ահա կատարեցաւ ամենայն, զի ասեմք լեբանց, թէ անկերուք ի վերայ մեր և բլրոց, թէ՛ ծածկեցէք զմեզ վասն սաստիկ նեղութեանս. և վասն կարի <և> անբարի ժամանակիս այս բաւական լիցի, եղբարք:

210

Ճ Ա Շ Ո Յ

Երուսաղէմ 12

Ա. Սիւրմէեան, Մայր ցուցակ, Ա, էջ 100

գրիչ՝ Սիմէոն Բաճաւայ

վայր՝ Երուսաղէմ

897բ Դարձեալ աղաչեմ զձեզ յիշեցէք ի Քրիստոս զտէր Սարգիս եպիսկոպոսի մայրն՝ զՓառա-Մելիքն Եզրնկայցի, որ եկի Երուսաղէմս և բերի արծաթի սկիհ մի և եղի ի սուրբ Յակոբոս յիշատակ ինձ և որդոցն իմոց Ընստակիսի, և Խաւհին, և Ընրզլու-Մելիքին: Եւ եթէ ոք յանդոնի, կամ ծախէ, կամ գրավնէ, կամ հանէ, նա զպատիժն զՅուդային առցէ և զԿայենին: Գրեցաւ ի թվ. ՋԺ. (1461), ի հայրապետութեան տէր Կարապետին և յեպիսկոպոսութեան տէր Պետրոսի, և Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ փառք յափտեանս, ամէն:

211

Վ Ի Ճ Ա Կ Ա Յ Ո Յ Յ

Երևան 3884

գրիչ՝ Ստեփանոս

221բ ... Գրեցաւ գիրքս ըսամի ձեռամբ անարհեստ և փրծուն գրչի Ստեփանոս անմիտ արեղայի, որ հոգիս կու այրի ի բոց հնոցի, վայ զիս ի յա-

տարն դատաստանի, թէ զին՝ շտի լինիմ ի յահեղ ձայնէն Յիսուսի, թէ երթեայք ի հուրն յամէնի (՝), աստուած ողորմի այն մարդոյն, որ մեզ ասէ ողորմի, թէ մեզ ասէ ողորմի՝ նայ իւր մեղքն եւս ոչ յիշեսցի, ամէն:

Գրեցաւ ի թիւ Հայոց ՋԺ. (1461): Լաւ պահօզն արհնի յաստուծոյ, ամէն: Ապա շահ շեմ տեսել իսկի*:

212

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Յ

Երևան 1808

գրիչ՝ Յոնանէս

310ա Արդ, գրեցաւ սակաւ գիրս ձեռամբ Յոնանէս արեղի, ի վայելումն տէր Սարգիս կրանաւորի, զոր տէր աստուած վայելել տացէ նմայ, ամէն: Թվ. ՋԺ. (1461), հոկ[տեմբերի] ԻԲ. (22):

213

Ա Ի Օ Տ Ա Ր Ա Ն

18վ. 106, սյուն. 22, վան՝ Յայնկոյսներէ եկեղեցի

հետ. ստացող՝ Յովանէս

156բ Ջվերջին ստացաւ այսմ լուսազարդ և կենսարեր սուրբ Աւետարանիս զաստուածապաշտ և զհաւատարիմ տանուտէրն զՅովանէսն և զքեռին իւր զՍիանուն, որ ստացան զսա ի հալալ ընչից իւրեանց, յիշատակ բարի հոգոց իւրեանց, և ծնաւղաց իւրեանց՝ հարն Գրիգորին և մարն Շնանուրին, և որդոյն Աստուածատուրն, և կենակցին իւրոյ Թագուեայն, և զեղբարորդոյն իւրոյ Թումային...:

Ի թվ. ՋԺ. (1461):

214

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 9717

գրիչ՝ Ստեփանոս

ա

Ի թվականիս Ջ. և ի Ժ. (1461)**:

... Արդ, այսմ անմահական ըմբելոյ և անգին մարգարտիս և ամենա- 284ա գով գան||ձիս փափաքաւ եղեալ աստուածասէր և հաւատարիմ տանուտէր ներկարար Քարիմադին և կողակիցն իւր Շահգադէն. և հտ գրել

* Ձեռագրի ընդօրինակութիւնը և զանազան նոր նյութերով լրացումը տեւել է երկար տարիներ: 76ա էջի մի հիշատակագրութեան մեջ գրիչը հայտնում է, որ «Գրեցաւ տետրիկս ՋԻԷ. (1478) թվին, ձեռամբ անարհեստ և փձուն գրչի Ստեփանոս խարեղի և ոչ արեգայի»:

** Թվականի մասին ավյալը գրված է 283բ—284ա էջերի ստորին լուսանցքում:

զաստուածային խաւաս՝ զսուրբ Աւետարանս յիշատակ անշինչ և բարեխաւս առ միածին որդին աստուծոյ և բարէխաւս յաւուրն ահեղ դատաստանին և աւգնական յամենայն ատենի՝ տանն և ընդանեացն, և ազատել յամենայն որոգայթէ և յաւուր ոգեւարի:

Արդ, աղաչեմք զհանգիպողքդ, որ կարդաք և արինակէք յիշեցէք ի սուրբ յազաւթս ձեր ստացող սուրբ Աւետարանիս և զծնողսն նոցա զՎարդանէսն և զԽաթուն-Մելիֆ՝ զփոխեցեալն առ Քրիստոս, և զՇահագաղէն, և զծնողսն իւր զՅովսէփն և զՄըսըր-Մելիֆն, այլ և զորդիսն իւրեանց՝ զԺակեալ զաւական զԹաժդիւն և զՆասուրադիւն, և զեղբայրքն, որ նահատակեցան՝ զԱմնադիւն և զՏոդատ, այլ և զամենայն ազգականս իւրեանց՝ զկենդանիս և զհանգուցեալսն: Եւ լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք և Քրիստոս աստուած զձեզ յիշէ, և զՍտեփանոս զրիչ, և զծնողսն մեր:

Ժաղկող՝ Մարտիրոս

Բ

200 Ո՛վ սուրբ կոյս տիրածին յիշեայ զքո անարժան ծառայս... զՄարտիրոս Պն. (՞), այլ և զամենայն դաւանողս քո, ամէն*:

Գ

15բ Որք հանգիպիք յիշեցէք զստացող սուրբ Աւետարանիս ի Քրիստոս**:

Դ

23բ-- 24ա Ո՛վ հանգիպողք, յիշեցէք զմեզ ի բարին Քրիստոս|| զտէր՝ Ստեփանոս պատուական քահանայ և զՄարտիրոս անարժան ծառայ Պն. (՞)***:

215

ԱՒԵՏԱՐԱՆԻ ՀԱՄԱՐԱՐԱՌ

Երևան 7953

հետ. ստացող՝ Ստեփանոս

1բ ... Արդ, աղաչեմ զձեզ, եղ[բ]արք, զիս՝ զանարժան քահանայս զՍտեփանոս, որ եմ անուամբս և չեմ գործովս յիշեցէք...:

Գրեցի զայս չափ բանս ի թվ. Հայոց ՋՃԺ. (1461), ի պարնութիւն Զահանջայի, կաթողիկ[ոս]ութիւն տէր Գրիգորի...:

* Գրված է «Ծնունդն փրկչին» նկարի ստորին լուսանցքում:
** Գրված է խաչափայտի նկարի ստորին լուսանցքում: Պաշի ցածում, ձախ կողմը, նկարված են՝ Շաւհատր[անի] ստացող[քն], իսկ աջ կողմում, Շախեալքն՝ մակադրոս-թյամբ, հավանորեն ստացողների նահատակված Ամնադին և Տոդատ զավակները:
*** Գրված է Մարթեոս ավետարանչի նկարի և առաջին էջի ստորին լուսանցքում:

գրիչ՝ Դալիթ
վայր՝ Տուփխիս

ա

318 Ձստացող սուրբ Աւետարանիս Վարդան քահանայս, և ծնաւդքն մեր՝
զհայրն մեր Յովանէլս և զմայրս մեր Հաւաս-Խաթուն, և զկողակիցն իմ
զՄարթայ-Խաթուն, և զաւակսն իմ զԴիրսամ, և զԱլէքսանոս, և զԸստա-
կէս, և զԵղբայրն իմ զՄսրբշէն և զՄկրտիչ, և զննչեցեալքն մեր զԱղաւս,
Մրվան, Բաղշիկ, Ստեփանոս, և զփոխեցեալն ի Քրիստոս զՄկրտիչ
արեղայն, որ Աւետարանիս համար կանգնեցաւ Մ. (50) Թանկով... և զփը-
ցուն գրիչս զսուտանուն Դալիթ արեղայս, Փայտակարան, Տուփխիս յի-
շեցէք(°):

բ

676—
68—
||| Ոմն Դալիթ քահանայ, և էր ի յարքայանիստ Տուփխիս, ընդ հովա-
նեաւ հրաշափառ կաթուղիկէ Միրանօր սուրբ Աստուածածնիս և բազմայ-
հաւաք սրբոց, ի հայրապետութեան տեառն Զաքարիայ կաթողիկոսի, և
յառաջնորդութեան տէր Դուկաս Հաղբատայ արհեսպիսկոպոսի, և ի Թագա-
տրութեան Վրաց Գիւարգու, ի թվ. Հայոց ՋԺԱ. (1462) և ի քրաւնիկոնն
ՃՄ. (150), ապրիլի ԻԲ. (22), զատկի շարթին, որ զսեւ զատիկ արարաք:
Հինգշաբթ աւրն Ռ. (1000) Թուրք մարդ էր եկել ի Լաւնիւն՝ ի ջրի տարին
յետև Թափել. Ի. (20) ձիատր էր եկել Թաբով զգլղան (°) զՀաւնալայու
տաւարն տարել: Եւ ձէն ընգաւ քաղաքս, թէ քիչ հեծել է. ի քաղաքէս ԲՃ.
(200) լաւ տղամարդիկ ի դուրս ելան յետնէ՝ ինչուր ի Լաւնիւն՝ ի ջրի
էն դէհն գնացին հետևակ, դադրած, նետերն հատած և անարող (°) և
անսլեհ*, անկասկածի իմ մեղացն և իմ շար գործոցն: Եւ մեծ հեծելն ի
դուս էին եկել, և երկու դիմաց բոլորել, և զամէն կոտորել և ի սուր քա-
շել, և զամենոց գլուխն տարել: Վա՛յ ինձ զէն աւուրս սուքն, զլացն ով
կարէ բերան պատմել, որ զէն տղամարդիկն անգլուխ և մերկ բերէին
դասու ի դաս, հէնց որ ոչ ով զիր մեռելն չկարէր ճանաչել: Եւ զայն
աւուր լացն, զողբն ոչ ով չի կարել պատմել, վայ ինձ Ռ. (1000) բերան:
Քրիստոս որդին աստուծոյ սուրբ Աւետարանիս բարեխաւսութեամբ զիւ-
րեանց հոգին՝ էն սուրբ նահատակաց ու արեամբ ներկեալ մարտիրո-
սացն դասակից ու պսակակից արասցէ, ամէն:

Ես զսուտանուն Դալիթ քահանայս, որ զԱւետարանս գրեցի, մի բե-
րան աստուած-ողորմի հրամայեցէք, ...ի դառն և ի դժար մահտարածա-
միս և կոտորումն զատկի հինգշաբթիս: Ախ վա՛յ, ախ վա՛յ, ի՞նչ անեմ
գերիս:

* Մ.Տ.Մ.-ի մօտ «տնօլեհ»:

217

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

լԾՎ 87, սյուն. 172, վարագ 100

հետ ստացող՝ Գրիգոր Գաւրեցի

Ի թվականութեանս Հայոց ՋԺԱ. (1462) ես՝ Գրիգոր երէց Գաւրեցի տեսի զսուրբ Աւետարանս և փափաքող եղէ սմա, որպէս միեղջիւր ի յաղբերս ջուրց. և ստացա զսուրբ Աւետարանս ի հալալ արդեանց իմոց յիշատակ ինձ, և ծնաւոյց իմոց՝ հաւրն իմոյ Գաւալբէկին և մարն իմոյ Տուրփին, և եղբարցն իմ Գուլամբէկին և Աստուածատրին, և կենակցին իմոյ Աւիայ-Խաթունին, և ի վայելումն անձին իմոյ՝ մեղաւոր Գրիգոր երիցուոյ՝ Արդ, որք հանդիպիք այս աստուածաշունչ Աւետարանիս կարդալով կամ արինակելով յիշեսջիք ի մաքրափայլ յազաւթս ձեր զվերոյդրեալսդ և միով բերանով աստուած-ողորմի ասացէք:

218

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Գանձակ, Ս. Յովհաննէս եկեղեցի № 5, Մ.Տ.Մ.

գրիչ՝ Տիրատուր
վայր՝ Տեպուր գիւղ (Լոռի՝)

ա

... Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվ. Հայոց ՋԺԱ. (1462): ես՝ տէր Յոնանէս իրիցոյն, որ ի Շամշուղէ նահատակեցին՝ նորա կողակիցս նրջ//ս ստացայ զսուրբ Աւետարանս յիշատակ որդոյ իմոյ՝ տէր Ստեփանոսին, և Յովսէփին, և Ոսկէվանին, և Սադաղին, և Ռոստէվանին, և Թուամին, և քվերն իմ Դէղայխաթունին և Բէկիխաթունին, որ ի աստուած փոխեցաւ, և Խաթունին, Մամախաթունին, Ջամէլիփին և Խանմէլիփին, Արզլայրբէկին, Շանգատին, Չիեարին, Սադաղին, Անայխաթունին, ծնողացն մեր Չէրին*, Աւափտիրին, Տէրտէրին և իւրեանց ննջեցելոցն, ամէն, Գուլխատանին:

բ

... Յորժամ մեծ թուականն Հայոց ՋԺԱ. (1462), ի թագաւորութեան Հայոց**, և ի խանութեան Ջաւանշի, և հայրապետութեան հայոց տէր Գրիգորի գրեցավ սուրբ Աւետարանս ի հռչակաւոր ի գեաւղս Տեպուրա, վասն սուրբ Աստուածածնիս... յիշատակ Տիրատուր արեղայի...***:

* Թերևս կարգալու է՝ «ծնողացն Մերչերին»:

** Տեղ է բաց թողնված:

*** Գրիչ Տիրատուր արեղան մի այլ հիշատակագրութեան մեջ իրեն կոչոււմ է «Ստապուր»:

Գ

... Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի խանութեամբ Ջանայնշային: Արդ, ես՝ անպիտանս յամենայնի և վերջինս ի ծնունդս եկեղեցոյ Տիրատուր արեղայս, աղաչեմ զսպասաւորք սուրբ սպր (՝) նշանին Հախրաայ... յիշեցէք ե զվարպետն մեր Դանիէլ վարդապետ և Յովանէս Սանահնեցի վարդապետ մեր|||

դ

Տէր աստուած ողորմի պարոն Թամար դէփալին և Ալէֆսանդրէ թգօրին, ամէն:

ե

Աստուած ողորմի Ուրդու-Խաթունին, աստուած ողորմի Աւդալ-Մուսուն, ամէն, Ետուփին:

զ

Տէր աստուած ողորմի Շահրիարի դատերն Ջիհան-Խաթունին, որ Աւետարանիս մեղար երեստ: Աստուած զիւր մեղքն թողու, ամէն*:

219

Ս Ա Ղ Մ Ո Ս Ա Ր Ա Ն
ՍՅՎ 37 (625), հա. Ա, 216

գրիչ՝ Գաբրիէլ
վայր՝ Յովհաննավանք

... Ի յետն[ե]ալ գարու թուայրերութեանս խոսրովայեան տոմարիս ՋԺԱ (1462) եղև զրաւ գրչութեան աստուածածնեմ բուրաստանիս, ձեռամբ յոգնամեղ և բազմադէմ խոցիւ խոցեալ սուտանուն Գաբրիէլ արեղայ[ի], վա՛յ ինձ, որ անուամբս միայն եմ արեղայ և ոչ գործով: Գրեցաւ ի վանքս Յովհաննու, ի դրան շնորհաբար սուրբ Կ[ի]պրիա[նոսի]|||

220

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Ց
ՍՅՆ հա. Բ, 11, էջ 51, «Սիրոսկան», էջ 487

գրիչ՝ Յուսեփ
վայր՝ Շահապունից ձոր, Գուգոյ վանք

305 ...Արդ, գրեցօ սա ի թվականիս Հայոց ՋԺԱ. (1462), ձեռամբ անարհեստ և փցուն գրչի Յուսեփ յետին եպիսկոպոսի, ի ձորս Շահապունից, ի վանքս Գուգոյ, ընդ հովանեօ սուրբ Խաչիս որ կոչի Հագարաբուրք, և Կաթողիկէ սուրբ Ստեփանոս[ի], և սուրբ Աստուածածնի, և սուրբ Նշանիս Քառասնից, և նշխարաց սուրբ Վարդանանց: Ամեղադիր լերուք խոշորութեան և սխալանաց սորա, զի դառն սրտիւ գրեցի, զի վշտացած ի սուտ եղբարց և սուտ ընկերաց, և շխարաց երկու դիմաց՝ ի հոգոյ և մարմնոյ, և ճար շունիմ քան զՔրիստոս, նորին յօդնականութեամբ և աղօթիւք ամենայն սրբոց նորա:

* Ձեռագրում եղել են նաև մի քանի տող վրացերեն հիշատակագրութուններ:

221

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

Երևան 1771*

Ա. Դավրիժեցի, Պատմութիւն, 1884, էջ 321—329

Բ. Կիւլեսերեան, Յուսակ Անկիւրիոյ, № 160, սյուն. 797—800 (թերթ)

ստացող՝ Թումաշայ
վայր՝ Արեւիշ

307ա ... Արդ, զայս ամենայն բարութիւնս տեսեալ, զոր աստ հաւաքեալ կան, բարէսէր մահդասին խոճայ Թումաշէն և ցանկացաւ այսմ երանաւէտ մեծութեանս և փարթամութեանս... ետ գրել զայս աստուածամերձ արանց պատմութիւնս ի հալալ արդեանց ե քրտնավաստակ աշխատութեանց իւրոց՝ յիշատակ իւրն, և ծնօղաց իւրոց Սուրբանշին և Խոնդփարին, և եղբարցն Ամիր-Մէլիք մահդասոճն, Նուրադին և Պաղտասարին, և քրեբրցն Սալչուկ-Խոնդիին և Խոնձին, և || ամենայն արեան մերձատրաց անորին՝ կենդանեաց և հանգուցելոց**:

Արդ, գրեցաւ սուրբ դիրքս յամի թուականութեանս Հայոց ի յիննհարիւր և ի Ժ. (1461) ամին, յերկիրս Քաջբերունոյ, ի քաղաքս յԱրեւիշ ընդ հովանեաւ ամէնարհնեալ սուրբ Աստուածածնի տաճարիս. ի հայրապետութեան տեսնն Ջափարիայ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, և ի բռնակալութեան ազդին նետողաց Ջընաւնշան փաթշահին, որ էլ բազում հենիւք և անթիւ զօրաւք, և գնացեալ եմուտ ի տունն Իրադայ, և զամենեսեան գրաւեաց ընդ ձեռամբ իւրով, և հասեալ ի մեծ քաղաքն Ասպահան, որ է Շօշ քաղաք, յոր մարգարէն Դանիէլ զտեսիլն ետես, որ էր ամուր և բազմամարդ: Որոք ընդդիմացեալ նմա պատերազմեցան, և յաղթեալ նոցա՝ առ զքաղաքն, և զամենայն զօրսն սրոյ ճարակ տուեալ և ի սուրբ սուսերի մաշեալ՝ քանդեալ և աւերեալ, և զչորս գետոյն կապեալ ի վերայ քաղաքին, զի որք ի նրդմունս և ի ներքնատունս և ի դարանս մտեալ էին և թաքուցեալ՝ ամենեքեան ջրասոյզ հեղձամղձուկ եղեալ սատակեցան: Որ ե քաղաքն ամենայն տապալեցաւ ի վերայ նոցա, զի հողաշէն էր: Եւ անդի գնացեալ եմուտ ի Հրէ և ի Խոռասան, և զամենայն տունն թաթարաց նուաճեաց ընդ ձեռամբ իւրով, և դարձեալ եկն ի թախթն իւր՝ ի քաղաքն շահաստան, որ է Քաւրէզ:

Որոյ ընդ յառաջ գնացեալ մեծ հայրապետն տէր Ջափարիայն՝ աթոռակալ սուրբ Խաչին Աղբաւարայ, որ էր թագաւորազն՝ ի թոռանց և ի շառուեղէ արքային Գագկայ՝ բազում ընծայիւք և պատարագաւք: Ջոր յոյժ սիրով ընկալաւ զնա արքայն արքայից Ջընաւնշան փաթշահն և դըշխոյն Բէկում-Խաքունն, և պատուեալ մեծարեցին զնա և ետուն նմա խըլայ և պարգև զաջ սուրբ՝ Լուսաւորչին մերոյ՝ զսրբոյն Գրիգորի և զպատիւ պատրիարքութեանն: Որոյ՝ առաջնորդութեամբն աստուծոյ և կամաւ

* Ձեռագիրը 1051 թվականին ընդօրինակված պատմական, քարոզչական և այլ արժեքավոր նյութերի ժողովածու է, որի 307ա—312բ էջերում ընդօրինակված են մի քանի հիշատակագրաններ Լուսաւորչի աջը Սսից գողացվելու, էջմիածին տարվելու և հարակից գեպերի մասին:

** Ա. Դավրիժեցու Պատմութիւնից այս հատվածը բացակայում է:

308ա սուրբ Լուսաւորչին և հրամանաւ փաթշահին՝ եկեալ յաստուծարեալ և || յաստուածանկար սուրբ Գրիգորաշէն և երկնահանգէտ կաթողիկէ սուրբ Էջմիածինն՝ յառաքելաշնորհ աթոռ սրբոյն Գրիգորի, և նստաւ ինքնակալ պատրիարք ընդհանուր ամենայն քրիստոնէական ազգի, որք են ընդ ամենայն ոլորտս տիեզերաց, և արարեալ զաշխարհս ամենայն լինել մի հօտ և մի հովիւ՝ ըստ բանին տեառն. և հովիտէր զամենեսեանս ի հաւատ ուզ- զափառ Նիկիական սուրբ դաւանութեանն*:

* Երեսուի № 4770 ձեռագրի մեջ, որպէս սլաւոյնակ (տե՛ս էջ 348—349), օգտա- գործված է Զաքարիա կաթողիկոսի կոնդակը, ուզողած հոգևոր թեմերից մեկի ժողովրդին, տէր Կիրակոսին և Արրահամ մուզղասուն նվիրակութեան ուղարկելու կապակցութեամբ: Կոնդակի մեջ Զաքարիան պատմում է Էջմիածնի դահին տիրելու և երկու աթոռների միացման պատմությունը: Նկատի ունենալով վերահիշյալը և այն, որ կոնդակը մեզ հա- սած նման կարգի վավերագրերի շարքում հնադուրեւերից մեկն է, ստորև մեջ ենք բե- րում նրա ամրոջական ընդօրինակութունը: Կոնդակը բավականին տուժել ու խուզվել է պահպանակ դարձվելու ժամանակ: Պահպանվածը այս է.

«(էջ 349ա) ||| անդ պարին ի փառս ամենասուրբ երրորդութեան:

Այլ և ամենայն աւրհնութեան ազբիւրն աւրհնեսցէ դձեղ յայս աշխարհիս՝ տամբ և տեղօք, դարձօք և զաւակօք, դաշտաւք և խոստակօք և ամենայն դոյիւք, ամէն: Այլ և աւրհնեսցէ դձեղ աստուած ի հողի և ի մարմին, ի բանս և ի դործս, ի կեանս և ի մահ՝ աստ և ի հանդերձեալն: Եւ բառնա ի ձէնջ աէր աստուած զամենայն պատուհաս յանցա- նաց՝ զսով, զուռք, զգերութիւն, զմահտարածամ, զթրթուր, զդալուկ, զժանկ, զմարտի գջրեկակ, զկայծակն, զկարկուտ և զամենայն պատուհաս, որ դ[ալ]ոց է ի վերայ աշխարհի վասն մեղաց մերոց: Եւ յետ լասլանացս ելանելոյ լսել տայ ձեզ զեւթնալիբ գերա[ն]աւէտ բարբառն, որ ասէ՝ Եկայք աւրհնեալք հաւր իմ[ոյ] և ժառանգեցէք դանսպառ ուրախու- թիւնն, զի քաղցեա և ետուք ինձ ուտել, ծարաւեցի և արբուցէք ինձ, աւտար էի և ժո- ղովեցէք զիս, մերկ էի [և] զգեցուցէք զիս, հիւանդ էի և տեսէք զիս, ի բան[դի] էի և եկիք առ իս: Եւ թէ՛ Ազնիւ ծառայք՝ բարիք և հաւատարիմք՝ եկայք, մտէք յուրախու- թեան ձերու[մ]՝ որով արժանի արասցէ ձեզ, և զամենայն եկեղեցիս ուզափառաց տե- սանել զարարիչն ամենայնի, որ քաղցր է և [ող]որմած ամենայն քրիստոնէից ազդաց, մանաւանդ տառապեալ ազգիս հայկազեան հրեշտակական պարա[կ]ցութեան և անգրանիկ հողոյն ցնծութեամբ և միութեան երկնաւոր թագաւորին և փեսային Յիսուսի Քրիստոսի աստուծոյն մերոյ, ամէն:

Գիտութիւն լինի ձեզ ամենեցուն՝ մեր ի Քրիստոս աստուած հաւատ[ոյ] իմ յոյժ սիրեցեալ ըստ հոգոյ որդիք՝ բազմաշարշար երկամբք ձնունդ աւետարանաւն ի Քրիստոս սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ՝ գերապատիւ և գերա ||| եպիսկոպոսք, վարդապետք և քահանայք, ռայիսք, տանուտէրք, արուեստաւորք և հողագործք՝ մեծ և փոքր: [Որ]դին միածին Յիսուս Քրիստոս տէրն մեր առաջնորդեաց մեզ և շնորհաց արժանի կացոյց շնորհօք սուրբ Լուսաւորչին ||| (այս էջի շարունակութունից պահպանվել են միայն մի տողի վերին տառամասերը, կարծում ենք, թե այնտեղ հիշատակված է Ջեանշահի անու- նը—Լ. Խ.):

(348բ) ||| և կամէին սպանանել զինքն և զիւր մարդիքն: Մեք էլ ի մէջ մտաք և ի մեզանէ ԲձՌ. (200.000) դեկան ելաւ՝ խլըսեցի զիւրեանքն ի մահուանէ: Փատշահն [որ] տեսաւ ասաց՝ Երբ դու էնց լաւ մարդ ես՝ Էջմիածին [և] աջն քեզ. մեք էլ յանձն առաք Էջմիածնի սիրոյն հա[մար]: Ու ասաց փաթշահն՝ Ջինջ հասըլ կայ առ քեզ, որ զինչ աւէր կայ շինես, էս քանի տարի զ[աշ]խարհս կերան ու աւէր պահեցին:

Մեք էլ եկա[ք], շատ վարպետ բռնեցաք, որ զպակասութիւն և զթեր[ութեան] լը- նունք ի յայրարատեան դաւառս: Ջինջ պատ[ուա]կան եպիսկոպոսք և վարդապետք, աղա- տորդիք և երեւելի տան[ու]տէրք՝ ամենեքեան ի յաթոռս ժողովեցան և մեծ սիրով ընկա- լան զմեզ և հնազանդեցան. և մեք [թ]ողութեամբն աստուծոյ մեծաւ հանդիսիւ հսկու՞նս արարաք եւ մեռն աւրհնեցաք և Գ. (3) եպիսկոպոս, և շնորհարաշխու[թիւն] կատարեցաք:

Ընդ այնմ ժամանակին եղև ցասնույ փաթշահին ի վերայ ամիրային Բաղիշու, և բարկութեամբ առաքեաց Դ. (4)* զաւրագուխս երկոտասան հազար հեծելազօրօք ի վերայ քաղաքին Խըլաքա. և զնացեալ՝ աւերեալ** քանդեցին զնա և բազում աւար ի մի ժողովեալ՝ նստան ի վերայ բերդին, և նեղէին առնել զնա, և զնոյն հանդերձեալ էին առնել ի Բաղէշ և ի Մուշ, ի Խուր և ի Սասունք և յամենայն գաւառսն նոցա:

Չոր տեսեալ նորընծայ պատրիարզն տէր Զաքարիայն զտարակուսանս աշխարհին այնորիկ՝ զգերի վարիւն և ղմատնիլ ի ձեռն անաւրինաց, զաւերիւն և զքանդիւն, զխախտումն եկեղեցեացն և զտապալումն սուրբ սեղանեացն, զգերեվարիւն սրբութեանցն, զխափանումն փառաբանութեանցն աստուծոյ, և զտարաշխարհիկ լինելն ամենայն խառնիճաղանճ ժողովրդեանն՝ զգերիւն և զտատանիւն: Ջայս ամենայն ղմտաւ ածեալ մեծ հայրապետն տէր Զաքարիայն, և ի միտս իւր բերեալ զբանն տէրունական, որ ասէ, թե՛ Ես եմ հովիւն քաջ, հովիւ քաջ զանձն իւր ղնէ ի վերայ ոչխարաց. և կատարեալ գործով զբանն՝ եղ զանձն իւր ի վերայ բանաւոր հօտին Քրիստոսի՝ ի վերայ ամենայն ժողովրդեանն Բաղիշու: Եւ զօրացեալ ի հոգոյն սրբոյ, և արարեալ զսիրտ իւր իբրև զկարծր վէմ, և մտեալ առաջի թագաւորին՝ ետ զանձն իւր փրկանս փոխանակ բազմաց, տուեալ ձեռագիր և մտեալ ղաման առնույ հարկս յամիրայէն Բաղիշու և տալ կայսերն, առ ի մնալ Երկրին ի խաղաղութիւն, և առնել աղօթս վասն կենաց թագաւորին|| և որդւոց նորա: Որոց հաւանեալ արքայն և ղշխոյն ետուն նմայ նշանագիր և հրաման առնել զինչ և կամեսցի:

Եւ նորա ելեալ յերեսաց նոցա վաղվաղակի ձիրնթաց արշամամբ գնացեալ Եհնաս ի քաղաքն Բաղէշ:

Որոյ ընդ առաջ ելեալ նորա ամիրայն, հանդերձ ամենայն մեծամեծաւք իւրովք, և մեծարեալ փառաւք տարաւ զնա ի գլուխ բերդին. և խոստացան առնել զկամս նորա և տալ զինչ և խնդրեսցէ, բայց միայն՝ զի յետս դարձուցէ զամենայն հեծելաղաւսն ի բերդէն Խըլաքայ:

Եւ նա առեալ զվկայութիւն ի բերանոց նոցա՝ գնաց ի Խըլաք, և ետ զօրագլխոցն կրկին ձեռագիրս, և ցուցեալ նոցա զնշանագիր փաթշահին,

Վասն որոյ աւրհնութիւն, զոհութիւն, փառք տրուդին բարեաց և մեծի պարգևացս, որ այդ ար[ար], և զազմուի և ղշիւաբանք երբձ ի սուրբ եկեղեցոյ, և [եր]կու աթոռն մի հաստատեաց, և կացոյց ի վերայ առաք[ելա]կան վիմի՝ ի փառս և ի ղովեստ անուան իւրոյ: Ի տեառնէ եզև այս և է սքանչելի յաչս մեր: Այսաւր է զո[ր] արբար տէր, եկայք ցնծասցուք և ուրախասցուք ի «մա», զի այսաւր մեր հայրապետաց աւրհնութիւնն կատարեցա[ւ], զի բուն աթոռս ի մեղ յանձնեցաւ և բոլոր ազգս մի[ա]բանեցան և եզեն մի հաւտ և մի հովիւ:

Վասն ո[րոյ] առաքեցաք ձեզ նուիրակ զսիրելի և գհաւատա[րիմ] որդիքդ մեր՝ զտէր Կիրակոս և զԱբրահամ մու[ղ]գասիզ՝ աւետարեր աւրհնութեամբ և սրբալոյս մեռունաւ երեսփոթան, հրամանաւ և իշխանութեամբ ի մեր անձ[ր] տեղ՝ կապել և արձակել, իբաւունս և ղասասա[անս] առնել:

Եւ ղուք իբրև ղհրեշտակ աստուծոյ և ղառաքե[ալ] Քրիստոսի մեծաւ պատուով ընդունիցիք, եւ ղամենայն հա[ս] և ղիբաւունս տուք ի ձեռս ղոցս անպատճառ, որ բե[րեն] ի սուրբ աթոռս, զի յամենայն ամի ձեր սովորութիւն է, որ ղողորմութիւնն և ղհոգոյ բաժին եղել է: Որով աւրհնիք յաստուծոյ] և յամենայն սրբոց և ի մէնջ, ամէն և եզիցիք:

* Ա՛ 1771 ձեռագրում՝ «Գ.» (3):
 ** Ա. Գավրիթեցի՝ «աւարեալ»:

և համոզեաց զնոսա, որ խաղաղութեամբ զնացին ի տեղիս իւրեանց: Եւ ինքն դարձաւ ի Ռաղէշ, և նստաւ ամիսս երիս, և առեալ զխոստացեալ հարկն կայսերական, և տարեալ մատոյց առաջի փաթշահին, և արար խաղաղութիւն ի մէջ նոցա, և աղատեաց զամենայն խառնիճաղանճ ժողովուրդն՝ զհայ և զտաճիկ՝ ի ձեռաց անաւրինաց և ի դառն գերութենէ, զոր տէր աստուած աղատեսցէ զնա յամենայն փորձութենէ հոգոյ և մարմնոյ, ամէն*:

Եւ նորա դարձեալ ի փաթշահէն՝ նստաւ յաթոռն իւր ի սուրբ էջմիածինն, և մեծարանաւք խրլայեալ եղև երկուց գոռոզաց այլասեռից՝ ի թուրքման փաթշահէն և ի քուրթ ամիրայէն, որպէս Զօրարարէլ ի Դարեհէ առ ի հովուէլ զհաւատացեալ զժողովուրդս իւր:

* Եւ եղև կրկին անգամ զնալ Ջեանշայ փաթշահին ի տունն Իրալայ, ի Երազ և ի Քրման: Եւ էր նորա որդի մի Հասան-Ալի անուն, որ շրջէր թափառական զվերին կողմամբ գաւստին Արարատեան. և նա նենգութեամբ շարախօսաց ոմանց կամեցաւ ըմբռնել զմեծ պատրիարքն զտէր Զաֆարիայն, և պահանջել ի նմանէ գանձս և ինչս: Զոր իմացեալ մեծ հայրապետն զնենգութիւն նորա, և առեալ զաջն սուրբ Լուսաւորչին՝ հանդերձ այլ սպասիւք յատուրս ձմերայնոյ, և զնացեալ մինչ ի Բագուան, և անտի եկեալ ի բերդն Բայազիտի, և անտի իջեալ ի սուրբ ուխտն Արգիլան, ուր հանգուցեալ կայ պատուական նշխար սուրբ վարդապետին Ստեփաննոսի տէր Յուակայ որգւոյն: Եւ անդ հասեալ յայտնեաց զգանձն աստուածային և զաջն սուրբ Լուսաւորչին մերոյ՝ զսրբոյն Գրիգորի, հանդերձ խաշալամովն, որ նկարեալ կայր ի մի կողմն պատկերն տէրունական, և ի միւս կողմն՝ Լուսաւորչին մերոյ՝ սրբոյն Գրիգորի և թագաւորին Տրդատայ և չքնաղագեղ կուսին՝ սրբոյն Հռիփսիմեայ, այլ և ոսկեթել յօրինուածով և ազդի ազգի դունով՝ երանգ երանգ զարգարեալ սուրբ ուրարովն, որ զարմանալի է տեսողացն: Եւ դէմ եղեալ գալ ի հայրենի աթոռն իւր՝ ի գեղեցկայարմար գմբէթայարկ սուրբ Խաչն Աղթամարայ:

Եւ ել համբաւ գալոյ նորա՝ հանդերձ սուրբ աջովն և Խաչալամովն, որ բարձրացեալ կայր ի ծայրս ձողոյ և խաչ ոսկի կառուցեալ ի գլուխ նորա. ընդ որ գրոհ տուեալ ամենայն բնակչաց գաւառացն ընդ որ գայր հայրապետն. և ամենեքեան ընդ յառաջ ընթանային խնկօք և մոմեղինօք և զենմամբ խոյոց և զուարակաց, և երկրպագութիւն մատուցանէին սրբոյ աջոյն և հայրապետին, և համբուրէին զնա մեծաւ փափագանօք, մինչև եկեալ եհաս ի գաւառն Տոսպոյ, և մտեալ ի քաղաքն Վան՝ բազում եպիսկոպոսօք և վարդապետօք, քահանայիւք և բազմամբոխ ժողովբոք, ձիօք և ձիւտրօք, և խաշալամն առաջի, և քահանայք յառաջ և յետոյ երգէին քաղցր եղանակօք, և այնպէս պերճ և փառաւոր եմուտ ի քաղաքն Վան:

Իսկ պարոնն այն, որ նստէր յամուրն Շամիրամայ՝ ի բերդն Վանայ՝ Մանմու-բէկ կոչեցեալ, որ էր կաթնեղբայր Ջեանշահն փաթշահին, ետես զպայծառութիւն քրիստոնէիցն և ցանկացաւ տեսութեան սուրբ աջոյն, և յղեալ տարաւ ի գլուխ բերդին. և եղև ընդ մտանել մեծի հայրապետին:

* Անկյուրիայի ձեռագրաց ցուցակում հիշատակարանն ավարտվում է այսքանով. շարունակությունը չի նկատվում թուղթերու հետ կորսուած է:

սուրբ աշուին ընդ դուռն վերին բերդին՝ ընդ առաջ էլ դռուդն՝ Մանուս-բէկ ամենայն մեծամեծօք իւրովք՝ տամբ և ամիրզայ որդւովքն և ամենայն ընտանեօքն, և երկպագութիւն մատուցանէին սրբոյ աշոյն և համբուրէին, և զաղերս պատարագաց նուիրէին, և մեծարեալ խիլայեաց զհայրապետն և դարձոյց յօթևանս իւր: Ջոր տեսեալ բազմութեան քաղաքիս և դաւառին՝ օր ըստ օրէ դային յերկրպագութիւն սրբոյ աշոյն և յողջոյն մեծ հայրապետին բազում ընծայիւք և պատարագօք: Եւ յետ ատուրց ինչ առեալ հրաման ի պարոնէն գնալ ի հայրենի աթոռն իւր յԱղբամաւր, իբրև ել ի քաղաքէն՝ ելին ընդ նմա բազմութիւնք եպիսկոպոսաց, վարդապետաց և քահանայից և ամենայն ազատագունդ խօջայքն՝ Վաւայ՝ ձիօք և ձիաւորօք սպառազիներալք. և եկեալ հասին մերձ ծովահայեաց քաղաքին Ոստաւայ, որում ընդ առաջ ելին ամենայն բնակիչք քաղաքին՝ քահանայիւք և բազմամբոխ ժողովրդօք՝ ի մեծամեծաց մինչև ցփոքունս՝ խնկօք և մամեղինօք և բարձրաձայն եղանակօք՝ մինչև գրեթէ քան զհազար մարդ աւելի կայր յառաջ և յետոյ մեծ հայրապետին. և խաչալամն առաջի գնայր, ունելով ի գլուխն խաչ ոսկի փայլեալ լուսոյ նման, և այնպէս շքեղ փառօք եմուտ ի քաղաքն Ոստաւ: Իբրև տեսին այլասեռ բնակիչքն՝ որ յՈստաւն, զխրախութիւնն գայն՝ ի խոր խոցեցան ընդ պայծառութիւն և ընդ համարձակութիւն հայրապետին, որ ի գաւառէն Տարբերունոյ մինչ ի քաղաքն յՈստաւն խաչալամով էր եկեալ՝ եպիսկոպոսօք և վարդապետօք և բաղում կարգաւորօք և ժողովրդօք, վասն որոյ ժողովեցան ի միասին առ իշխան քաղաքին, որ էր ազգաւ քուրդ՝ ժանտ և անագորոյն, ամենեկն թշնամի քրիստոնէից և խորհեցան խորհուրդ շար, զի գաղտագողի նենգեսցեն հովուապետին: Ջոր իմացեալ զչարութիւն նոցա քաջ դիտապետն, և ընդ լուսանալ առաւօտուն՝ առեալ զսուրբ աշն գնալ ի յեզր ծովուն, ուր նաւահանգիստն լինէր. զոր իմացեալ ամենից եկելոցն ընդ նմա, որք ի Վաւայ և որք յայլ գաւառացն՝ ելին զհետ նորա և եկին հանդէպ աստուածապահ կղզւոյն Աղբամաւայ, մեծ բերդին Մանաճիհրի, որ է քարադաշտ:

Եւ անդ զտեղի առեալ օրհնեաց զամենեսեան շնորհաբաշխ սուրբ աշուին, և համբուրեալ զամենեսեան ի համբոյր սրբութեան, և արձակեաց զնոսա խաղաղութեամբ և օրհնութեամբ գնալ ի յարկս իւրեանց: Եւ ինքն էառ զսուրբ աշն Լուսաւորչին և եմուտ ի նան, և գնաց յաստուածաբնակ կղզին յԱղբամաւ, ի հայրենի ժառանգութիւն իւր, որ իբրև ելին ի ցամաք՝ ընդ առաջ ելին նմա ամենայն բնակիչք տեղւոյն յեզր ծովուն՝ խնկօք և մամեղինօք և քահանայիւք՝ քաղցրաձայն եղանակօք, և առեալ տարան զսուրբ աշն, և եղին ի գեղեցկայարմար սուրբ Խաչն Աղբամաւայ, և երկիրպագութիւն մատուցանէին սուրբ աշոյն և հայրապետին, և օրհնութիւն և փառաբանութիւն վեր առաքէին հրաշագործողին աստուծոյ, որ արժանի արար զամենեսեան տեսութեան շնորհաբաշխ սուրբ աշոյն Լուսաւորչի: Եմուտ ի յամուր կղզին Աղբամաւ և հանգեալ ի գմբէթայարկ սուրբ աշն՝ ի բուն տեղիսն իւր, ի թրականութեանս մերում ՋԺԱ. (1462) ամին, ի սկիզբն տարւոյն, որ էր նաւասարդի ամսոյ ԺԶ. (16), յաւուր ուրբաթի, սուրբ Յակոբայ պահոցն³. Եմուտ սուրբ Խաչն յԱղբամաւ, ի պահպանու-

* 1461 թ. դեկտեմբերի 11-ին:

թիւն մեզ՝ ամենայն հաւատացելոց, որոց եղև ուրախութիւն ամենեցուն ոչ սակաւ:

Եւ զայս լուեալ ամենայն բնակչաց գաւառացն՝ օր ըստ օրէ գային յերկրպագութիւն սուրբ աջոյն և յողջոյն մեծ հայրապետին՝ բազում ընծայիւք և պատարագօք և օրհնութեամբ, մեծաւ ուրախութեամբ դառնային յարկս իւրեանց՝ փառաւորելով զամենասուրբ զերրորդութիւնն՝ զհայր և զորդի և զսուրբ հոգին այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն*:

Արդ, ես՝ Քովմաշ մահադասիս սիրող եղէ այսմ աստուածային տառիս և ետու գծագրել զսա ի վերծանութիւն սքանչելեաց ամենայն արեամբ ներկեալ մարտիրոսացն, յոր և յիշատակ և գերահրաշ տօնք տէրունականք և առաքելականք և մարգարէականք և երկնագումար արեամբ թաթաւեալ սրբոց մարտիրոսացն և վկայիցն, որ օր ըստ աւուր սըրսըռեցուցանէ զոսկերս լսողացն, այլև նահապետականցն և ճգնաւորացն, սուրբ կրօնաւորացն և սրբոց կուսանացն, և ամենայն երկնային զարացն և ամենայն, որ ի սմայ հաւաքեալ կան, արանց և կանանց, ծերոց և տղայոց, և բոլոր շրջանակ տարոյն՝ ի պայծառութիւն մանկանց սուրբ եկեղեցւոյ և ի զարդ և ի դաստիարակութիւն քահանայից՝ բաշխողաց մարմնոյ և արեան կենարարի որդւոյն աստուծոյ: Է և սա յիշատակ ննշեցելոց և զուարճութիւն տօնողաց, որք սովաւ հրճուին ի կեանս ի լուսատարմիկ վկայեցելոց անձանց սրբոց, զի տօնասիրացն պարտ է զուարճանալ ի կեանս իւրեանց, մինչև յաւիտեանս յաւիտենից:

Այլ և աղաչեմք զամենեւեանս ես՝ Քովմաշ մահադասիս՝ հողս և փոշիս՝ յիշել զիս սրտի մտօք յաղաթս ձեր և Քրիստոս աստուած յիշէ զձեզ յիւր փառսն և ի պատիւն, ամէն:

222

Ճ Ա Ռ Ը Ն Տ Ի Ր

ԼԾՎ 710, Մ.Տ.Մ., Թղթ. 24, էջ 186

... Արգ, կատարեցաւ սա ի յերկիրս Վասպուրականի և ի լեռնադիտակ և գեղեցիկ անապատի, որ յառաջն Եկեղեց շէն անուանի և յետոյ՝ Տէրպետի վանք, վասն արի և յաղթ նետաձգութեան իւրոյ, և սա շինեաց անապատս, որ վաղուց յետէ աւերեալ կայր՝ հովանաւոր տաճարս սուրբ Աստուածածինս, որ եղև պատճառք և առիթք երկախանց կրանաւորք՝ Տէրպետ և Սաեակ, զի բազում փորձ առին ի սայ:

Արդ, գրեցաւ և յարիւնեցաւ Տանականս ի հայրապետական յաթոռակալութիւնս ամենայն հայաստանեայց տեառն Զաքարիաս, ըստ անուան իւրոյ, յիշատակ տեառն և բնակարան հոգւոյն սրբոյ, զի և միաւորեալ է շնորհացն որով առաքեալքն արբեցան և խաւէին, զոր ոչ կամէին: Նոյնպէս և սա ի բարի տեսն և իմաստական հանճարեղութիւնն ըստ Պաւղո-

* Այս ընդարձակ հատվածը (եււ եղև կրկին անգամ գնալ...-ից սկսած՝ մինչև այստեղ) պահպանվել է միայն Ա. Դավրիժեցու մոտ ի վ ընդհակառակն, շարունակութունը՝ ձեռագրի պատվիրատու խոճա Քումաշահին վերաբերող մասը, բացակայում է Դավրիժեցու «Պատմութիւն»-ից և գտնվում է միայն № 1771 ձեռագրում:

սեան ընդ ամենայն ի շահելն: Եհաս համբաւ դառնաշունչ յազգէն նետողաց դալ հասանել երկիրն Ընշտունեաց և փութնակի դեսպան առաքեալ առ հայրապետն Զաքարիաս, և սա յոժարութեամբ սրտի եկեալ առ բարեմիտ ոմն, որ է երկրորդ նորա զարադլիսին, և ծանոց զսպառնալիսն, որ ասէին թէ՛ զհայրապետն ըննեցէք և զժողովուրդս քրիստոնէից կոտորեցէք և զեկեղեցիքն քակեցէք: Բարի ոմն երրնջին (") մտեալ առ մեծ զարադլուիսն և հաւանեցոյց ըստ կամաց իւրոց, եթէ մի ձեռնամուխ լիցի ոք ի քրիստոնեայն: Ո՛վ եղբարք, բարեմիտ հայրապետն Զաքարիաս յոյս առ միածինն եղեալ, և մեր տեսեալ ի մէջ գիշերի ի տեսք, որ ելեալ գայր վրան մի կարմիր ի վերայ ծովուն՝ ի հիւսիսային կողմանէ իբրև ի վերայ ցամաքի, և իմ միտ արարեալ տեսի ղկումբեթ եկեղեցւոյ սրբոյ Քէորդայ, զի մերձ էր ի յանկանել, և այր մի սպիտակ հանդերձիք ելեալ ի վրանէն և եկ մերձ եկեղեցին, և ձգեաց զձեռն ի կումբեթին՝ նոյն տեղ հաստատեաց: Եւ իմ ծունր եղեալ նմա ասէի, ով է|||*

223

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 3049

գրիչ՝ Միքայէլ

վայր՝ յերկիրս Քաջբերունի, ի գեաւոս ՈւնձԲ

279ա ... Արդ, գրեցաւ սա ի թուականութեանս Հայոց ի Զ. ու ժԱ. (1462) ամի, ի յերկիրս Քաջբերունի, ի գեաւոս որ կոչի ՈւնձԲ, ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգսի զարավարի և Ստեփանոսի նախավկայի, ի հայրապետութեանն Զաքարիայի, ի յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս Մեծօփայ Ստեփանոս վարդապետի, յուսամբ յաստուած, որ պահէ զնա անփորձ կենաւք մինչև ի խորին ծերութիւն, ամէն, և յետ աստեացս ելանելոյ ընդ սուրբ վարդապետացն դասակից առնէ, ամէն:

Արդ, աղաչեմ զամենեանս սիրովն Քրիստոսի՝ զընթացողսդ և զլսողսդ յիշման արժանի առնել զվերոյիշեալ ստացող սուրբ Աւետարանիս՝ զՄըսըր-Մէլիֆն, և զծնաւղսն իւր՝ զՅակովբն, և զմայրն իւր զՄիւնա-Խաթունն, և զառն իւր զՍտեփանոս, և զաւական իւրեանց՝ զԱսըլ-Մէլիֆն, և զՍաւրանշէն, զՄիլիթարն, զԿարապետն, զՅոնանէսն, և զՇախպուտախն, և զթոռն իւր զՅովնանէս, և զՅոնանէսն՝ զփոխեցեալքն ի Քրիստոս, և լի <նի> բերանով աստուած-ողորմի ասացէք նոցա, ևս առաւել ի ժամ սուրբ պատարագին, զի արժանի լիցին ողորմութեան ի Քրիստոսէ || աստուծոյ մերոյ:

Յիշել աղաչեմ ե զիս՝ զանարժանս և զամենամեղս և զփժոնս ի գրչաց՝ զՄիքայէլ, և զծնաւղսն իմ՝ զհայրն իմ զՅովանէս քահանայ և զմայրն իմ զԱզիզ-Մէլիֆն, և զքուերսն իմ զՅուստիանէն և զՔիչի-Խաթունն, և զՍուլթան-Խաթունն, և զամենայն արեան մերձատրսն իմ, և զհո-

* Ժամանակն անորոշ է, ամենայն հավանականութեամբ զբոված է Զաքարիա կաթողիկոսի էջմիածնից փախուստ տալուց (1461 թ. ուշ աշուն) հետո:

զեռոր հայրն իմ և զուսուցիչն՝ զՍտեփանոս վարդապետն, և զեղբարսն իւր
յՍ.լեֆսան կրան[աւոր], և զծնաւղսն իւրեանց, և զամենայն ազգականսն,
և զայնոսիկ, որք յանձնեցին զինքեանս ի մեզ յիշել ի տէր...:

Եւ արդ, ես՝ յետինս ի յազգականանց, ստացայ զսուրբ Աւետարանս
ի հալալ վաստակոց իմոց յիշատակ ինձ, և ծնաւղացն իմոց Յակոբին և
Մինա-Խաթունին, և զաւակացն իմոց Ասըլ-Մէլեֆին և Մխիթարին, Կա-
րապետին և Յովհաննիսին, և ամենայն արեան մերձաւորաց... ևս առաւել
280ա յիշեցէք ի Քրիստոս զուստոս զուստոս Ալեֆսան, և զկողակիցն || իւր զԼտիւ-Խա-
թուն, և զաւակսն իւրեանց զԽաւազամատն, զՅակոբն, զՄսրմէլիֆն, զԻ-
միր-Մէլիֆն, զԽաթուն-Մէլիֆն, զՇախփաշէն: Եւս առաւել յիշեցէք ի Քրիս-
տոս աստուած զՍտեփանոսն, և զծնաւղսն իւր՝ զԱմիր-Սարգիսն և զԽա-
թուն-Մէլիֆն, և լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք, և ինձ՝ մեղա-
պարտ դրչիս տէրն ողորմի, և սխալութեան դրիս անմեղադիր լերուք,
դի կար մեր այս էր: Եւ որք հանդիպիք սմա կարդալով, կամ արիւնակ
դնելով, կամ տեսանելով՝ մին աստուած-ողորմալիւ արժանի արարէք
զստացող սորա՝:

224

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 4778

գրիչ՝ Յովտն
վայր՝ Արենշ

283ա ...Արդ, որք հանդիպիք և վայելէք յաստուածային բուրաստանէս և յա-
մենալի սեղանոյս ուղիղ սրտիւ և լի բերանով աստուած-ողորմի ասա-
ցէք ստացաւղի սուրբ և մարգարտաշար տէրունեան Աւետարանիս՝ աս-
տուածասէր և պատուական խօջին Խաչատրուն, և ծնաւղաց նորին՝ հաւրն
Աւաֆեյին և մաւրն Մրուաքին, [և եղբարն Քումային, և որդւոյն իւրոյ՝
սուրբ և մաքուր և հեզահոգի կրօնաւորին տէր Աւետիսին]*, և կողակցին՝
Սօլթան-Խաթունին, և զաւակացն Գօզալ-Ղօշին և Ջօր-Խաթունին և Քանը-
Խաթունին և Բէկի-Խաթունին:

Եւ արդ, ես՝ յետինս ի կարգաւորաց և անարժանս ի մանկունս եկե-
ղեցւոյ, և անիմաստ ի գիրս գրչութեան՝ ոչ ունելով իշխանութիւն հպիլ
ի սուրբ Աւետարանս, բայց յիշելով զներողութիւն և զմարդասիրութիւնն
աստուծոյ՝ ահիւ մեծաւ սկսայ և ողորմութեամբ նորին կատարեցի յամի
յորում էր թուականն Հայոց ՋԺԱ. (1462), յերկիրս Քաջբերունի, ի քաղա-
293բ քիս Արենշ կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ տաճա||րիս Գէորգեայ զարա-
վարիս, յաշխարհակալութեան մեծ դանին Ջեանջա փաթշահին, որ մե-
ծաւ քաջութեամբ տիրեաց աշխարհին Իրաղա, և ի կաթողիկոսութեան
մեծ իմաստասիրին քաջ և արի հայրապետին տեառն Ջաֆարիայի, որ

* Ձեռագրում կան հետագա ստացողների անթվական 6 հիշատակարաններ՝ սակավ-
արժեք ըովանդակութեամբ:
** Փակագծերի մեջ առած հատվածը մեջ ենք բերել հիշատակարանի նախորդ պար-
բերությունից, ուր նույնութեամբ կրկնված են ստացողի ազգականների անունները:

և նա աստուածատուր զօրութեամբն տիրեաց երկու աթոռոյն՝ էօնիամնի և Աղթամարայ, զոր տէր աստուած հաստատուն պահեսցէ զսա, ամէն:

Արդ, յայսմ ամի դրեցաւ տէրունեան սուրբ Աւետարանս ձեռամբ անարժան քահանայի Յովաննու, վասն որոյ երես ի դետին ղնելով աղաչեմ զվայելողք սուրբ Աւետարանիս՝ ուղիղ սրտիւ աստուած-ողորմի ասել անարժան գրչիս Յովաննու, և իմ ծնաւղացն՝ Մանգասարին և Փաշա-Մէլէիին, և ամենայն արեան մերձաւորաց իմոց, և ուուցչին իմոյ՝ տիեզերալոյս վարդապետին Թումայի...:

Դարձեալ, կրկին յիշեցէք ի Քրիստոս զաստուածասէր խօշայն ղեաշատուրն, և զքեռին իւր զհիւան Կարապետն, և ղնիգարն, և ղեալիմ-եաբուն, և զկենակիցն՝ զՍօլբան-եաբունն, և զմայրն զՈւստիանէն, և զամենայն արեան մերձաւորսն, և Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ փառք յաւիտեանս, ամէն:

Բ

Ճաղկող՝ Կարապետ

236բ

ԶԿարապետ ծագկաւս յիշեցէք ի Քրիստոս և աստուած ըզ[ձևզ յիշէ]:

Նկ. 11. Մատթեոսի ավետարանի սկիզբը (նկարիչ՝ Կարապետ)

225

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

Նրևան 1883

գրիչ՝ Խաչատուր վայր՝ Կտուց անապատ

Ճ13ա Փառք... որ ետ կարողութիւն սըխալամիտ և մատնագէտ և մեղսամած գրչի՝ սուտանոն Խաչատուր քահանայի, որ զանունս ունիմ և զգործս

ոչ՝ յանկ հանել զաստուածախաւ կտակարանս ամբընդակուօթեամբ սուրբ Աստուածածնին՝ ամենաւրհնեալ և գերագով կուսին Մարիամու՝ զնա կալեալ բարեխաւ առ միածինն որդին իւր՝ աստուածն իմ Յիսուս Քրիստոս:

Աւարտեցաւ քրիստոսահիմն և քաջ նահատակաց և մարտիրոսաց հոգիարուխ սուրբ տառս ի յամի ՋԺԱ. (1462), ի վանքս որ կոչի Կտուց, ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս և սուրբ Նշխարաց ճառագայթի ճըրագ ճըշտութեան սուրբ Կարապետիս, որ յայսմ ամի նորոգեցաւ մուլայիւ, ձեռամբ Ստեփանոս վարդապետի, որ մականունն Յ[ալախ], և Գրիգոր եպիսկոպոսի, որ էր առաջնորդ սուրբ ուխտիս, և այլ միեղէն եղբարցս, որ շարչարեցան և աշխատեցան ի սուրբ եկեղեցիս՝ Խաչատուր գծողս, և Յակոբ կրօնաւորն, և Սաւցիս կրօնաւորն, և Ստեփանոս կրօնաւորն, և Յովանէս կրօնաւորն, և Մկրտիչ կրօնաւորն, և Յովանէս կրօնաւորն, և Կարապետ կրօնաւորն, և Ներսէս կրօնաւորն, և Յոհաննէս ճգնաւորն, և Կարապետ կրօնաւորն, և Աստուածատուր կրօնաւորն, և Կարապետ կրօնաւորն, և Մխիթար կրօնաւորն, և Խաչատուր կրօնաւորն և այլ ամենայն աշխատաւորք, որք կամակից եղեն բանիս և մասնակից՝ զվարցս վաստակոց իրեանց ի Քրիստոսէ առցեն ի միւս անգամ զալուստն: Ի կաթողիկոսութեանն Հայոցս տեառն Ջափարիայի, որ տիրեաց Բ. (2) աթոռոյն ոչ զարալով, այլ բաշխելով և շնորհելով Ջրհանջայ զանին: Որ գնաց տէր Ջափարիայ կաթողիկոսն, նստաւ ի յէջմիածինն, և երբ իւր կաման զսուրբ աջն Լուսաւորչին ի յերկիրս Վասպիւրական, ի գեաւղ և ի քաղաք ջուղջ ածելով՝ ի տեսութիւն որգիտցեալ քրիստոնէիցս, քանզի ուրախացեալ բերկրեցան ի աստուածատուր պարդեացն և շնորհացն, որ տրւաւ ի սուրբ յաջէն Լուսաւորչին: Եւ ամենայն ոք արհնէր զարարիչն աստուած և զտէր Ջափարիայ կաթողիկոսն, որ արժանացոյց տեսեան սուրբ աշոյ Լուսաւորչին: Եւ ապա տարեալ ի յաստուածապահ կղզին յԱղքամար: Եւ դըղըրդեալ Աղքամար ելին ընդ առաջ սուրբ աշին և թագաւորական զարմին տէր Ջափարիայ կաթողիկոսին, որ էր ի յազգէն Գագիկ թագաւորին. և բերեալ պաշտելով և ուրախութեամբ ի յերկնանման և ի լուսեղէն կըմբէլողայրկ և կամարած և սուրբ Խաչն. անդ էր տեսանել զուրախութիւն և զցնծութիւն վարդապետաց և եպիսկոպոսաց, քահանայից և կրօնաւորաց. քանզի դրոհ տուեալ էր յամենայն տեղաց քահանայից և ժողովրդոց, եկեալ էին ի տեսանել զսուրբ աջն Լուսաւորչին. և եղեալ ի սուրբ եկեղեցիին, ընդ այլ սուրբ աշերոյն, որ անդ կային: Եւ ինքն դարձեալ զնաց ի յաթոռն իւր յէջմիածինն. և կացեալ յուր ժամանակս, և տիրէր Բ. աթոռոյն: Ի թըւականիս ՋԺ. (1461), ի թագաւորութեանն Ջրհանջայ զանին, որ ելեալ ի Թաւրիզոյ և գնացեալ ի Հրէ. և էառ զամենայն աշխարհն Խորասանայ. և ԺԵ. (15) ամ թագաւորեաց ի Պարսկաստան և հարկատու արար զամենայն Չաղաթայն, և դարձեալ երեկ նստաւ ի Թաւրէզ. և որդիքն թագաւորեալ նստան ի Շիրազ, և յԱսպահան, և ի Քրման. և ամենայն աշխարհս ի խաղաղութիւն էր:

617ր

Եւ արդ, գրեցաւ սուրբ տառքս յիշատակ սրբոցն աստուծոյ, որ արքստաւրէ սոսկացընէ զոսկերս ամէնի, պատմութիւն կարծրագոյն տանջանաց սուրբ վկայիցըն Քրիստոսի և սքանչելի վարուց շնաշխարհիկ սրբ-

բոցն արանց որ ասա հաւաքեալ կան, որոց սիրատարփ տենչմամբ և եռափափադ ըղձմամբ սրտի ցանկալի և ամենապով պատուական կրօնաւորքն և բարեսէր արեղայքն՝ Ստեփանոս և Խաչատուր, սիրով ցանկացան այսմ աստուածարեալ զանձիս, և ստացան զսա յիշատակ բարի իւրեանց և ծնաւդացն՝ մեծ պապուն ախի* Կարապետին, և Անդալատին, և հարն Յովանիսին, և մարն Ասրլ-Մելիֆին, և եղբարցն Եւատշին, և կողակցին Իով-Մելիֆին, և զաւակաց նոցա Ստեփանոս արեղային, և Սուլթանշին, և կողակցին Խոնդարին, և Խալիֆին, և Մելիֆատին, Մուրատշին, և կողակցին Բաղդատին, և զաւակաց նոցին Ախիշանին և Խուզաբալշին, Կարապետին և կողակցին, և զաւակաց նոցին Յովանիսին և Մկրտշին և Միֆայէլին, և քրւերն Խաթուշին, և զաւակաց նորա Մկրտիշ արեղային և Կարապետին, և զստերացն՝ Փաշին և Շաղփաշին և Սաւրթան-Խաթունին, և Իովլատշին, և հարբըւերց իմոց՝ Սուլտանին և Շեախուրին և Սիրին, և ամենայն արեան մերձաւորաց իմոց՝ կենդանեաց և հանգուցելոց, մեծի և փոքու:

Այլ և յիշեցէք յաղաւթս ձեր զՄինաս ծաղկաւղն, որ յար և նման է Բերսելիէլի՝ զարդարաւորն տասպանակին, և կուսութեամբն՝ Յետուայ որդոյ նաւեայ, և իմաստութեամբն՝ Սօզմոնին, և զծնաւղսն իւր՝ զՄաղքում և զՄսր-Մելիֆին, և զքոյրն զԽուքլուն, և զԱկոր քահանայն, և զամենայն արեան մերձաւորքն իւր՝ զԿենդան[իսն] և զհանգուցեալսն ի Քրիստոս, ամեն:

Այլ և զառաջնորդ սուրբ ուխտիս զտէր Գրիգոր եպիսկոպոսն, և զծնաւղսն իւր զԽրքչաղ, և զԿիրակոս, զԻովլատշէն և զՆարին, ամէն: ՋՍարգիս քահանայն, և զպապն զԿարապետն, և զՄարտիրոսն, և զՄիքայէլն, և զՊարգին, ամէն: ՋՅակոր քահանայն, և զծնաւղն զԽուքլուն, և զԱստուածատուրն, և զԼուսաւագն, ամէն:

Արդ, գրեցաւ սա ի խնդրոյ արեղայիցն Խաչատուր և Ստեփանոսին, քանզի ընթերցեալ էր նոցա զբանն առաքելոյն, որ ասէ՝ Երանի որ ոմնիցի զաւակ ի Սիովն և ընդանեակք յԵրուսաղէմ: Եւ նոքա եռահիսակ և ըղձափափազ սիրով ստացան զծածկեալ գանձս և զանգին մարգարիտս իւրեանց հոգւոյ զաւակ և ծնաւդաց իւրեանց յիշատակ՝ հարն Յովանիսին և Ասլմելիֆին, և եղբարցն Եւատշին, և Մուրատշին, և Կարապետին, և Սաւրթանշին, և Խալիֆին, և Մելիֆատին և քրւերն Խաթուշին, և քահանային Մկրտշին, և Կարապետին, և ամենայն ազգականաց՝ կենդանեաց և մեռելոց, ամեն:

Այլ և յիշեցէք յաղաւթս ձեր զՍտեփանոս վարդապետն, որ է հոգևոր հայր մեր և խրատիչ ամենայն բարութեանց, որ և զաւգուտն քարոզեաց ի գիշերի և ցերեկի մեզ, և է փրկիսոփայ երիցական արհեստի և ծաղիկ ժամատեղաց և է գիտակ ամենայն հին և նոր կտակարանաց աստուածային գրոց գիտութեան, որ յար և նման է վարժապետին իւրոյ՝ Թումայ վարդապետին, որոյ տէր աստուած զվարձս բարեաց վաստակոց իւրոց տացէ նմա ի զալտեանն, ամէն:

Այլ և ես՝ անկար ի կարեաց, և անպիտանս ի պիտանաց, և անիմաստս ի յիմաստնոց, և անկարգս ի կարգաւորաց Խաչատուր սուտանուն

* «Ախի» բառի սկզբից մի առա քերված է, կարծում ենք, որ գրիչն ինքն է քերել:

արեղայ, որ և զանունս ունիմ և զգործս ոչ, ստացա զսա ի հալալ վաստակոց մերոց և զծաղրեցաք բազում աշխատութեամբ զմնացեալսն ի յեղբարէ մերմէ Յովանէ քահանայէ Արծկեցոյ, զի նա ևս բազում աշխատեցաւ ի դիրքս, որոյ տէր աստուած տացէ նմա վարձս բարեաց վաստակոց իւրոց, ամէն: Եւ տրւաք զսա ի յաստուածապահ գեաւղաքաղաքն Մարմետ, ի դուռն սուրբ Ստեփանոսի նախավկայի, որ է նախածաղիկ ամենայն սրբոցն աստուծոյ՝ հրեոցն և նորոցն, և է բարէխաւա առ տէր վասն մեղաւորացս՝ վկայութեամբ Ստեփանոս վարդապետին և Գրիգոր եպիսկոպոսին, որ է տեսուչ և հովիւ ժողովրդեանս, և բարի և հարկէտր քահանայիցս, որ են քահանայ և սպասաւոր սուրբ Ստեփանոս նախավկայիս՝ Յովանէս քահանայն, և Յոնանէս քահանայն, և Ստեփանոս քահանայն, և Մելիէսէդ փոքր քահանայն, [Կիրակոս քահանայ, 614բ Ղազար քահանայ, Մկրտիչ քահանայ, որ է փեսայ]//* և տանուտէրք, որ այսմ ժամանակիս վարեն և ուղղեն խաղաղութեամբ զգեաւղս և պահեն ի յաւել առ ու պահանջողաց զաղքատորն՝ պարոն Սաղաղէն՝ Վարդանայ որդին, պարոն Էգկարշէն՝ Խաչատրու որդին, պարոն Գովլաթշէն՝ Մաղթումի որդին, պարոն Գուրջիբէկէն՝ Թաթարի որդին, պարոն Սարգիսէն՝ Բիագաի որդին, պարոն Մկրտիչէն՝ Սաղաթիլայ որդին, պարոն Յովանէսէն՝ Սաճակի որդին, պարոն Միգայէլէն՝ Կարապետի որդին, պարոն Սաղաղէն՝ Մովսեսի որդին, պարոն Կարապետէն՝ Իրիցու որդին, պարոն Գուլաղիզէն՝ խուսան որդին, պարոն Միսիբարէն՝ Սարգրսի որդին, պարոն Ալթունէն, պարոն Ագբէկէն, պարոն Կարապետէն, պարոն Յոնանէսէն, պարոն Ստեփանոսէն, պարոն Նաւասարդէն, պարոն Կարապետէն, պարոն Թումէն, պարոն Յորդանան, պարոն Յակոբէն, պարոն Խալիֆէն, պարոն Յովանէսէն, պարոն Գրիգորէն, պարոն Շէրուանն, պարոն Թաթարէն, պարոն Խէրապետէն, պարոն Քրմանն, պարոն Մուրատն և այլք, որ անուանքն ի միտս չի գար, թէ մեծ է և թէ փոքր, թէ խարուստ է և թէ աղքատ, թէ բնական է և թէ նոր է կեց, ամենեքեան՝ մեծ և փոքր, որ յիշեցաք և որք մնացին, և որք այսաւոր լսեն և զաստուած-ողորմին ասեն: Եւ տղայք սոցա, որ մեծաճան և ի շափ հասակի հասանեն և զտունս հար իւրեանց և զգեաւղս ի շէն պահեն և զղուռըս սուրբ Ստեփանոսի նախավկայիս զարդարեն և պայծառացրնեն քահանայիւք և ժամանատեղաւք, լուցեալ կանթեղօք և ընթերցմամբ գրոց: Եւ ամենեքեան որք կամակից լինին այս բանիս՝ զքահանայն ընդունեն և սիրեն և զժամատեղն յորդորեն տրաւք ընչից, և մեծն և զփոքրն յորդորէ և խրատէ՝ աջն հայրական արհնեսցէ զամենեսեան առհասարակ զձեզ, ինն դասք հրեշտակքն տարհնեն զձեզ, երկոտասան առաքեալքն արհնեն զձեզ, ԻԴ. (24) մարգարէքն արհնեն զձեզ, վեշտասան հայրապետքն արհնեն զձեզ, դասք մարտիրոսացն արհնեն զձեզ, խում[բ]ք նահատակացն արհնեն զձեզ, հոյլք ճրգնատրացն արհնեն զձեզ, հարսունք Քրիստոսի՝ սուրբ կուսանքն արհնեն զձեզ: Այլ և սուրբ Աստուածածնի բարեխաւութեամբն և Յովանու կարապետի և սրբոյն Ստեփանոսի նախավկայիս, միածին որդին՝ տէր մեր Յիսուս Քրիստոս՝ արհնեսցէ զձեզ և զորդիս ձեր, հոգով և մարմնով, տանամք և տեղաւք, զարմաւք և զաւա[կաւք]//

* Ուղղագրի՞ծ փակագծերի մեջ առնված անունները գրված են ներքին լուսնայնութեամբ:

Բ

613բ Չեռքըս փտի և հող դառնայ՝
 Մոխիր, փոշի գազախանայ,
 Գիրս յիշատակ առ ձեզ մնայ.
 Թէպէտ խոշոր է գիր սորա,
 Այլ դիւր՝ ընթերցող գիտենայ,
 Երբ սովորի և հըմտանայ:
 Որք ընթեռնուք՝ և աւգտիք ի սմա,
 Յիշէք առ տէր զդժաւղ սորայ
 Եւ Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ
 Փառք յաւիտեանս, ամէն:

226

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 1632

գրիչ՝ Գրիգոր
վայր՝ Աղթամար

- 318բ ... Ուտի և տեսեալ զսորա անճառ փրկագործութեան խորհուրդ
 աստուածասէր և հաւատարիմ հարազատ եղբարքն Սարգիս, և Խաչատուր,
 տէր Աւագ, և եղբորորդիք նոցին՝ Ստեփանոս և Յովանէս, և ցանկացողք
 եղեն այս աստուածաբան սուրբ Աւետարանիս՝ վարդափթիթ բուրաստա-
 նիս և անուշահոտ մանուշակիս, և ետուն գծագրել զսա ի հայալ և ի քրտ-
 նաշան աշխատութեամբ իւրեանց յիշատակ հոգոց իւրեանց, և ծնօղաց
 նոցա Գիշուկին և Շամշային, և եղբօրն Բուրթէլին, և որդոյ նորին Կիրա-
 կոսին, որ ի տիս երիտասարդական հասակի փոխեցաւ առ Քրիստոս
 դառն և ափսոսալի մահուամբ՝ կեցեալ ի զարիպութեանն անարժան կե-
 319ա նօք, և յետոյ առեալ ցաւ անողջանալի և վէրք ՝ անբժշկելի և կըսկծելի
 մահուամբ փոխեցաւ յանանց կեանսն և եթող սուգ դառնացեալ մօրն իւրոյ
 և այլ ամենայն ընտանեաց, զոր և աստուած մխիթարեսցէ զնոսա, և միւս
 եղբօրն Գրիգորին, և այլ ամենայն արեան մերձաւորաց իւրեանց՝ կեն-
 դանեաց և հանգուցելոց: Եւ ետուն զսա ընծա և նըւէր ի դունն* յաստուա-
 ծապահ գեօղս Մընջիւանց, յիշատակ անշնջելի և կտակ անդառնալի,
 որպէս զի հրճեցցին սովաւ մանկունք սուրբ եկեղեցոյ...:
- 319բ Եւ արդ, ես՝ յետինս ի գրչաց և անարժանս ի կարգաւորաց սուտ-
 անուն քահանայ Գրիգոր, տեսի զսէր և զփափաք սոցա, զոր ունէին առ
 հոգևորսն և իմով իսկ տկարութեամբս յանձն առի և ամենակարող զօրու-
 թեամբն աստուծոյ կատարեցի զսա մեղսամած մատամբ իմով յաս-
 տուածապահ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ ամենայաղթ սուրբ Խաչիս
 և Նշանացս, ի հայրապետութեան տեառն Չաբարիայ կաթողիկոսի ամե-
 նայն Հայոց** և պատրիարզ Վաղարշապատու և Աղթամարայ շնորհալից

* Երկու տող դատարկ է թողնված եկեղեցու անվան լրացման համարի չետադայում,
 հավանորեն ժԸ դարում, այդ տողերի վրա անվարժ ձեռագրով գրված է շուրջ Սարգիս
 դաւրայվարինն:
 ** «Ամենայն Հայոց» բառերն ավելացված են մանր տառերով՝ լուսանցքի վրա!

աթոռոյս, որ և յայսմ ամի երեք տէր Ջաֆարայ կաթողիկոսն զաջ սուրբ
 Լուսաւորչին ի յԱղթամար, ի թուականիս Հայոց ԹՃ. և ԺԱ. (1462): Զոր
 և իմ անընդունակ գոլով յարեւստ գրչութեան և բազում մեղացն ցնորիւք
 պաշարեալ, այլ ըստ կարի իմում, զոր շնորհաց ինձ մարդասէր սուրբ
 հոգին, բազում աշխատանօք գծագրեցի զսա ի ստոյգ և ընտիր արինակէ՝
 կենօք տառապանօք, ի դառն և ի վշտալից ժամանակիս, յորում կամք
 ընդ հարկի անօրինաց:

320ա Արդ, որ ճաշակէք յաստուածային բուրաստանէս... յիշեսցիք... ստա-
 ցողք սուրբ Աւետարանիս՝ զհարազատ եղբարքն զՍարգիս, զԽաչատուր,
 և զտէր Աագ, և զՍտեփանոս, և զՅովանէս, և զԹնօղքն սոցա՝ զԳիշուկ
 և Շամշայ, և զզաւակսն նոցա՝ զԹումայ, զՍտեփանոս, և զՄազբումշայ,
 զԲուրթէլ, և զկենակիցն իւր զՀոռոփսեմ, և զորդին իւր զԿիրակոս,
 որ տարածամ մահուամբ փոխեցաւ յաշխարհէս ողորմելի կենօք
 ի դարիպուծեն և եթող սուգ անմխիթար ամենայն ընտանեաց
 իւրոց, նաև զՋանիբէլ, և զԱռաքէլ, զՍաղաղայ, և զԿարապետ, զՄկր-
 աիշ, և զՅովանէս, զԽաթուն-Մէլէֆ, և զՆղիսաբէթ, զՇահինբաթ,
 և զԳուլիմսրի, և զՀալիսաթուն, զՅակոբ, զՄեհրոբան, և զՍուլտան,
 զԴրիգոր, և զկենակիցն իւր զՄարթայ, և զորդիքն զՍտեփա-
 նոս, զՅովանէս, զԿարապետ, և զՅոնանէս, զՀալիմ, և զԳօհար, զԽոնձայ,
 և զԹումայ, և զՍտեփանոսի տղայքն զԱբդլ-Ազիզ, և զԴրիգոր, զԱւետիս,
 զՀագրէվարդ, և զՈստան-Մէլէֆ, և զՋանիբէլ: Նաև զՍարգիս, և զկենա-
 կիցն իւր զԽաթունշայ, և զորդին իւր, և զնորին կենակիցն զԳուլմէլէֆ,
 զՄիրանշայ, և զԹումայ, զՍաղաղայ, և զՄարտիրոս, զԲախրիկ, զԱզիզ,
 և զՇայինար: Այլ և զԽաչատուր, և զկենակիցն իւր զՀամօշխաթուն, և
 զզաւակսն իւր զՄխիթար, զԴովլաթշայ, և զԽոցդեղ, զՅովսէփ, և զԱզիզ-
 բէլ, զԱւետիս և զՄկրտիչ, զՄաղթումշա, և զԹուրանդայ, զԽուշիկ, և

321ա զՄուրաթ: Զտէր Աագ||, և զկենակիցն իւր զՀոռոփսեմ, և ըզաւակսն իւր
 զԴալօրէլկն, և զՄուրատ, և զԹումայ, զՄեհրօ, և զԽուպարաշխ, զԹումայ,
 զՄիլամ, և զՍուլտան, և զմարտիրոս սոցա զՆշլուսն, և զորդին իւր զՅովա-
 նէս, և զկինն իւր զՇամշայ, և զեղբայրն զՅոնանէս, և զԴրլին, զտէր Աա-
 գի աներն զՋաֆարայ, և զկինն իւր զՆղիսաբէթ, և զորդին զՎարդան, և
 զԱստուածատուր, և զՍտեփանոս* և զայլ ամենայն ազգատոհմքն նոցա
 և զարեան մերձաւորքն յիշեցէք ի Քրիստոս...:

Այլ և յիշեցէք ի Քրիստոս զԱտում հեզահոգի հերպետն զՇահմէլէֆենց
 և զԱրմանշէն, որ յորդորիչ և միշնորդ եղեն այսմ բարի գործոյս, և աս-
 321բ տուած || ողորմի ասացէք նոցա, և տացէ նոցա տէր աստուած վարձս բա-
 զում յարքայութեանն երկնից, ամէն:

Ընդ նոսին և զամենամեղ Գրիգոր գծագրող սորա աղաչեմ յիշել ի
 տէր և լի բերանով աստուած-ողորմի ասել, նաև զԹնօղքն մեր զԽաչիկ և
 զԱզիզ-Մէլիֆ, և զեղբայրն իմ՝ զհոշակաւոր քարտուղարն զԹումայ կրօ-
 նաւորն, որ ուսոյց մեզ զարուեստ գրչութեանս, և զմիւս եղբայրն՝ զՆաւա-
 սարդ, և զորդին իմ զԹումայ քահանայ, որ ազնական եղև մեզ և զերկու

* Զորս սոգ զասարկ է թողնված այլ ազգականների անունները լրացնելու համար:

դուլսն նա զրեաց և աշխատեցաւ ի կսկեկ թղթիս, և զայլ ամենայն աղ-
 դատոհմք մեր և զարեան մերձաւորքն և զերախտաւորքն՝ զկենդանիսն և
 զհանգուցեալսն, և զայնոսիկ, որք հանձնեցին զինքեանս ի մեղ և կարե-
 կից եղեն մեղ ի պէաս ամենայն պիտոյից հոգոյ և մարմնոյ: Եւ որք զմեզ
 322ա յիշէք և ուղիղ սրտիւ աստուած-ողորմի առէք, և դուք || յիշեալ լիշիք ի
 Քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ յարհնութեան պահուն...*:

227

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Երևան 1303

285ա Արդ, ստացաւ զսուրբ տառս պատուական քահանայն Թումա՝ յիշա-
 տակ իւր և ծնողաց իւրոց...:

Արդ, գրեցաւ յիշատակարան սուրբ դրոյս ի թիւս Հաոց տոմարիս
 ՋԺԱ. (1462), յամին յորում եկն դարձեալ աջն սրբո իոսաւորչին յէջ-
 միածնէն յԱղբամար, յառաջնորդութիւն տեառն Ջափարիա տիէզերալոյս
 կաթողիկոսին Հաոց:

285բ Արդ, որք հանդիպիք սմա... յիշեսցիք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր
 զստացող սուրբ տառիս զԹումա քահանայն, և զծնողս իւր՝ զհայրն համա-
 նուն զԹումա սարկաւաքն՝ զփոխեցեալն ի Քրիստոս, և զպապն իւր զԿի-
 րակոս Լրէցն, և զմայր իւր զՇափար, և զամենայն արեան մերձաւորս իւր,
 ամէն, և զդեռաբոս որդին զՍտեփանոս: Այլ և զկին զՄոջան, և զծնողսն
 նորա զԿիրակոսն ե զՀաթուն, այլ և զՍարգիսն, որ զկէս գնոյն երեստ,
 և զծնողսն նորին՝ զհայրն զԱնդրիասն և զմայրն Եկդիշն, և զհօրեղբայրն

380ա զԱկոբ, և զամենայն արեան մերձաւորս իւր յիշման արժ||անի արարէք ի
 Քրիստոս, և աստուած զձեզ յիշէ, ամէն:

Եւ զՆազ-Հաթուն յիշեցէք ի Քրիստոս: Այլ և զմեղապարտ գցող սա-
 կաւ գրիս յիշեցէք յաղօթս ձեր և լի բեր[ան]ով աստուած-ողորմի ասա-
 ցէք...:

228

Գ Ա Ն Ձ Ա Ր Ա Ն

Երևան 5798

գրիչ՝ Կարապետ վայր՝ Վան

317բ ... Գրեցաւ սուրբ Գանձարանս ի Վան քաղաք, ընդ հովանեաւ սուրբ
 Աստուածածնիս և Նախավկայ սուրբ Ստեփանոսիս և սուրբ Սահակ հայ-
 րապետիս, ի ՋԺԱ. (1462) թուականիս մերում. ի հայրապետութեան
 տեառն Ջափարիայ* և մերոյ եպիսկոպոսի տէր Յովանիսի, ձեռամբ յոգ-

* 96ա և 249բ—250ա էջերի հիշատակագրություններում նույնպես հիշատակված են
 ձեռագրի հիմնական ստացողները:
 ** «Ջտքարիայ» անունը խնամքով քերված է, սակայն տառերի հետքերը հնարավոր-
 րություն են տալիս առանց երկրայության վերծանելու այն:

նամեղ և անարհեստ դրչի Կարապետի, որ մեծաւ աշխատութեամբ գրեցի զսա ի խնդրոյ երջանիկ և սրբասնեալ կրանաւորի Ատով կոչեցեալ, որ
 316ա ստացաւ զսա ի հալալ արդեանց իւրոց՝ յիշա|| տակ բարի հոգոյ իւրոյ, և ծնաւդաց իւրոց Հէրապետի և Մարգարտի, և ամենայն ազգականացն:

Արզ, աղաչեմք զմանկունսզ սուրբ եկեղեցոյ, որք հանդիպիք սմա և աւզտիք ի սմանէ եղանակելով կամ արինակելով, յիշեցէք առաջի անմահ դառինն Յիսուսի Քրիստոսի և լիակատար բերանով աստուած-ողորմի ասացէք ստացողի սորա Ատով կրանաւորին, և ծնաւդաց նորին Հէրապետին և Մարգարտին, եղբարն Մարգարուն, հաւրեղբարն Մկրտչին, որդւոյն Ահարոնին, հաւրքրւերն Շուշանին, և հոգեւոր եղբարն Ստեփանոս արեղային, և ամենայն արեան մերձաւորաց իւրոց: Մանաւանդ յիշեցէք ... Ատով կրանաւորին և ամենայն ազգականացն, զորս յիշեցաք. և դուք յիշեալ լիցիք ի Քրիստոսէ, ամէն:

Ընդ նոսին յիշման արժանի արարէք և զիս՝ զանպիտան գծողս զԿարապետ, և զիմ ծնողքն զՍտեփանոս քահանայ և զՄին, և զորդեակս իմ զՍտեփանոս սարկաւագ, որ աշխատեցաւ ի կոկել թղթիս, և բոլոր սրտիւ աստուած-ողորմի ասացէք. և Քրիստոս աստուած ձեզ յիշողացդ և մեղ յիշեցելոցս առհասարակ ողորմեսցի, ամէն:

318բ Դարձեալ աղաչեմ || զձեզ յիշեցէք ի Քրիստոս զՍտեփանոս պատուկան քահանայն և զծնողքն իւր, որ զարինակն շնորհեաց, և աստուած ողորմի ասացէք, և Քրիստոս աստուած ձեզ ողորմեսցի, ամէն:

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Ատրպատական, Ռահվա գյուղ Մ.Տ.Մ.

գրիչ՝ Կարապետ վայր՝ Վան

Գրեցաւ յամի ՋԺԱ. թվ. Հայոց տոմարի (1462), ձեռամբ Կարապետ անարժան երիցու, ի քաղաքիս որ կոչի Վան, ընդ հովանեալ Աստուածածնի տաճարի, և սուրբ Ստեփանոսի նախավկայի, և Սահակայ հայրապետի, և սուրբ առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի, և Վարդանայ զօրավարի, ի հայրապետութեան տեառն Զաքարիայի, և մերում առաջնորդի սուրբ ուստի Վարագայ տէր Յովնանէնէսի եպիսկոպոսիս, և ի թագաւորութեան Զհանշայի՝ որդոյ Ղարա-Ոստուֆի, ի խնդրոյ քահանայասէր և բարեպաշտ տանուարոջն Մելիսէթի..., յիշատակ... հաւրն էվատչին, և մաւրն Շեահաւորին, և կենակցին Շաֆար-Խաթունին..., և զորդին իւր զԻրաֆն և զՊետրոսն, որք տարաժամ մահուամբ ի Քրիստոս փոխեցան, այլ և զդեռաբուսիկ ծաղկեալ որդեակն իւր զԱւէտ, և զդստերքն՝ Նիգար-Փաշէն, և Գաւարն, և զԱյգանն, և հաւրքրոջն Մրվաթին, և որդւոցն Թաղայիչին, և քեռոցն Կիրակոսին, և քրւերորդոյն Կարապետին, հաւրքրւերդստերն Արաս-Խաթունին...:

230

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Լալայանի ձեռագիր ցուցակ № 7, Մ. Տ. Մ.

գրիչ՝ Զաւրվար երէց
վայր՝ Տիրի[կ]

Յորժամ եկն ձիհանջահ և աւար էառ գաւառք մերոյ Կամխայ, և արար բազում աւար և գերի, բայց ղաւրովեամբն աստուծոյ զերծաք ի յայն պատուհասէն և եկաք ի քաղաքս Տիրի[կ]:

231

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

«Գեղարքունի», էջ 51, նոր-Բայազետ

գրիչ՝ Զաւարիա
վայր՝ Տիրիկ

Գրված Տիրիկ քաղաքում, սուրբ Սարգիս եկեղեցւոյ դրանը, Զաւարիա քահանայէն, ի վայելումն տէր Ներսէս եպիսկոպոսի, ի յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց Ստեփաննոս քահանային և Խորխրէկին, ի թագաւորութեան Ջիհանջահին, յամի ազգական ՋժԱ. (1462)*:

232

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիւրղ. Նշեարք, 184, նօս. 307, Բաղէշ

գրիչ՝ Մկրտիչ

... Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս այս ձեռամբ սուտանուն Մկրտիչ [քահանայի]... կենօք տառապանօք և բազում պանդխտութեամբ, նեղեալ յերևելի և յաներևոյթ թշնամեաց, ըստ նմանութեան կամ ծովու, որ յալեաց տատանեալ: Իսկ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի մեծ թուականութեան Հայոց ՋժԱ. (1462), ի կաթողիկոս[ութեան]||

233

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Երևան 6112

174ա Գրեցաւ և կազմեցաւ Մաշթ[ո]ցս [ի] թվականին ՌՃԱ. (1652): Հին թիւն** այս է՝ ՋժԱ. (1462):

* Այս և նախորդ համարների տակ բերված են միայն հիշատակարանների բովանդակության հազնեպ ու համառոտ կատարված զրանցումներ:

** Այսինքն՝ գրչության տարեթիվը:

234

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԱԻԿՏԱՐԱՆԻ

ԵՐԷԱՆ ԹՁՁԶ, Է

ԳՐԻՆ՝ ՄԵԼԻՖԻՍԷՔ

Տէր աստուած ողորմեցաւ անարժան ծառայիս, որ անուամբս կոչուիմ Մելիֆիսէք քահանայ և գործովս խաբիբայ: Յայս թվականս Հայոց ՋԺԱ* (1462) գրեցաւ սուրբ Աւետարանս, և նորընծա պատրաստեց աստուած զԱլեքսանոս մանուկ տղայ. ի կաթողիկոսութեան սուրբ Էջմիածնի՞ն տէր Կրիզոստիմ, ի փաշտահութեան Ջահանջիմ:

* Տարեթվի վերջին (ՎԱ) թվանշանը գրված է այնպես, որ ավելի նմանվում է ՎՃ-ի. սակայն ՎՃ (Յ) կարգալու գեպքում հիշատակարանի գրության տարեթիվը պետք է համարելնք 1460-ը, որը անկարելի է հաշտեցնել Գրիգոր Ջալալբեկյանի կաթողիկոսության (1443—1465) և Ջհանշահի փառեշահության (1437—1467) տարեթվերի հետ:

«ԱՌ ՈՐՍ» ՃԱՌՔ ԳՐԻԳՈՐԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԻ
ԵՐԽԱՆ 115

գրիչ՝ Ստեփանոս
վայր՝ Իտաւանաղեաց գաւառ, Աւագ վանք
ա

173ա Փառք... որ ետ կարողութիւն իմոյ տկար և տարտամ անձինս հասա-
նել խաղաղութեամբ յաւարտ հոգէլից և աստուածային գանձիս Առ Որ-
սիս, որ յորդառատ շնորհիւ և աստուածային լցեալ հոգովն Աստուածա-
բանն Գրիգորիոս արարեալ աստուածաբանութիւն և ուղղափառ դաւանու-
թիւն և ընդդիմադրութիւն ընդդէմ հերձտիկոսացն, ընդդէմ Նոմիոսի և
Ատիկոսի, ընդդէմ Արիոսի և Մակեդոնի և այլ ամենայն համախոհացն
նոցա: Եւ ճշմարիտ և հաստատուն դաւանութիւն է մերոյ Հայաստանեաց
եկեղեցոյս. և ամրացեալ կայ մերս եկեղեցի ի վերայ սորին դաւանու-
թեանն:

Որ և իմ թշուառելոյս տեսեալ զսա և ցանկացող եղէ աստուածային
գանձիս. և զամենայն տկարութիւնս և զախմարութիւն գրչիս և զսխալումն
մեղկի մտացս ի բաց թողլով, այլ շերմեռանգ սիրով և բորբոքեալ հոգով և
յաւժարեալ կամաւք յաստուած ապաւինելով գծագրեցի զսա յիշատակ
քաջ վարդապետին իմոյ երանելոյն՝ յորշորշեալ անուամբ Ամլորդոյն
(Յովհաննէս), և ինձ՝ եղկելոյս՝ սորին անարժան աշակերտիս Ստեփանո-
սիս, || այլ և համարէն եղբարցս մերոց սրբազանեց, որք հաւաքեալ կան
173բ յայսմ համալսարանիս՝ ի վանքս Աւագ, առ ոտս առատաշնորհ երջանիկ
րարունապետիս և երկուս դասագլխացս՝ տէր Աբրահամիս, և տէր Մար-
գարէիս, և վանաց հարպետիս՝ տէր Յովսէփիս, որ բազում աշխատանք
ունի, զի բազումք են միաբանքս, զի Լ. (30) անձն արեղայ է, թո՛ղ զսար-
կաւազն և զգործաւորքն, զոր աղաչեմք զՔրիստոս, որ ի սոյն պահեսցէ
մինչև ի գալուտն իւր: Այլ և յիշատակ է մարմնաւոր ծնաւդացս՝ հարս
Կաւրելին և մօրս Ազմելիքին, և եղբարս Պարսամիւն, և որդոց նորին, և
միւս որդոյն Յովհաննէս սարկաւազին, որ աշխատեցաւ ի կոկել թղթիս, և
ամենայն երախտաւորացն մերոց՝ որք հոգևոր և որք մարմնաւոր, որք
սիրելի են մեզ և որք ատեն զմեզ վասն յանդգնութեան մերոյ: Աղաչեմ
զձեզ սրբասնեալ մանկունք եկեղեցոյ, որք հանդիպիք սմա կարդալով,
կամ ավրինակելով, կամ պատահմամբ դիպելով՝ յիշեցէք սրտի մտաւք
զվերոյգրեալսն՝ զերջանիկ վարդապետս, և զհամարէն եղբարքս, և զա-
նարժան գրչակս, և մեղաց թողութիւն հայեցեցէք ի Քրիստոսէ, զի այլ բա-
րութիւն յիշատակ չունիմ, միայն ի Քրիստոս եմ ապաւինեալ և ի ձեր

Այլ և համարենք էդբարցյա մերոց սրբազանից
 որք հաւարեալ կան յայսմ համարարանին, ի
 վանքս աւարատոս ադատաշնորհ էրջանիկ բա
 բունապետին. էւ Երկրոս ռասաւանաւ. էւ Եր
 համին. էւ Երմարդարեին. էւ վանայ հարպետ
 իս սր յովնովին. էր բազում աշխատանք ունի.
 պիբազումքն միաւանս. սի. ու անձն աբեղայէ.
 Մող զսարգիւսայէ. և զպործաւորքն. Չորադա
 չեմք զ քաւոր իսոյն պահեալեք մինչ և ի պարտան
 իսր. Այլ և ի յշատակե մարմնը ծնադայցս հա
 ռըս կանդեին, և և օրս ազմէ լըբին, և եղևորս պա
 ռաւանին, և որոց նորին, և և և օրոցն յոհաննէս
 սարկաւագին, որ աշխատեցաւ ի կոկէ Մղմին,
 էւ ամ էրախտաւորացն մերոց որք չոպսոր,
 և որք մարմնաւոր, որք պիբեի են մեզ, և որք ատեն
 զմեզ վն յանդմնովն մերոց, Այլ զայ են զձեզ սր
 բանեալ մանկուցք եկեղեցոյ, որք հանդիւղեք
 սմա կարդալով, կամ աւրինակելով, կամ պատհ
 մամբ դիպելով, յիշեցէք սրտի մտաւք զվերոյ
 պրեալսն Չերջանիկ վարդապետ, և զհամարէն էլ
 բարբա. էւ զանարման պրշակս. էւ ամեղայ ըողո
 լն հայեցեք իբնէ, պիայլ բարումն յիշատակ
 չօն իմ միայն իբն են ապաւինեալ, և իձեղ սբ ա
 ղաւման. էւ ամ զձեզ յիշէ ստաթի ահաւորատե
 նին ասելով եկայք անհետալք հաւարիմոյ որեւհն
 յսխանաւանն. Գրեցաւ զիրս ի թվին, ջմբ, ի վանքս

Նկ. 12. Մի էջ Ստեփանոս զրչի հիշատակարանից

սուրբ աղաւթսն: Եւ աստուած զձեզ յիշէ առաջի ահաւոր ատենին, ասե
 լով՝ Եկայք արհնեալք հաւր իմոյ, որ է արհնեալ յաւիտեանս, ամէն:
 Գրեցաւ զիրս ի թվին ՋԺԲ. (1463) ի վանքս Աւագ:

F

55բ Ո՛վ խոհեմք և իմաստունք, յիշեցէք ի Քրիստոս զհոգևոր ծնօղսն և
 զբազմերախտ հայրս մեր՝ զքաջ հոգետորս և բանիբուն տելետինս՝ Չայն
 յորչորչեալ անուամբ (Յովնաննէս), և զսորին անարժան ծառայս և
 զարուպս աշակերտացն՝ զՍտեփանոս մեղօք լցեալ գրիչս, և զայլ սրբա
 զան եղբայրսն, որք կան յայսմ լսարանիս՝ ի վանքս Աւագ կոչեցեալ, ի
 Դարանաղեաց գաւառիս, և աստուած զձեզ յիշեցէ, ամէն:

Գ

90^ա Զքաշ հոետորս՝ զերջանիկս և զարժանաւորս՝ Ձայն կոչեցեալ անուամբ
աղաչեմ յիշել ի տէր, ընդ նմին և զանյաղթ փիլիսոփայս՝ զտէր Աբրա-
նաւս, որ սկիզբն և պատճառ է դասատանս յիշեցէք ի տէր:

Պ

48^բ—49^ա Սրտիւս ունիմ փափաք բանիս,
Գործիւ հմուտ շեմ արուեստիս,
Բայց աղաչեմ, որ հանդիպիս՝
Սրտիւ արայ տէր ողորմիս
Ջեղքօր իմոյ Կարապետիս,
Որ կամաւոր է սա գործիս.
Տուր տէր սորա զկամս սրտիս
'ի առաջնորդեայ զինքն ի բարիս:

Ե

59^բ Ո՛հ անօգուտ զրուց, որ ղրկէ զմարդ ի բարեաց բերոց:
Միտ արա նշանիդ, եղբայր,
Երկու տողիւ կարդա ի վայր
Եւ գնա զայլն ի կարգին ճարտար:

Պ

94^բ—95^ա Փցուն գրչիս ինչ բան ասեմ
Կամ հարկ դնեմ թէ յիշեցէք,
Միայն ի ձեզ եմ ապաստան
Ջողորմութիւն ձրի շնորհէք:
Նա, որ առատն է պարգևօք
Ձեզ պարգեւէ զոր ինչ խնդրէք
Ջփափաք սրտիս ձեր կատարէ
Որպէս գուք զմերս կատարէք:

Է

107^բ Ո՛հ, տկարութիւն, որ տարաւ զկարողութիւնս. և ձեռս կու դողայ:

Ը

158^բ—159^ա Գիրս է խորին ծովու նման,
Մածկեալ ի սա գանձ պատուական,
Լաւորդ պիտի ճարտարաբան՝
Արտաքս բերէ զգանձս, որ աստ կան:
Մի լինիցիս յանձդ ապաստան՝
Կարծեալ գիտուն զքեզ ճարտասան,
Այլ յուսացիր յաստուածն բան՝
Յայն, որ աղբիւրն է գիտութեան,
Կրթեա եղբայր մինչ ի վախճան,
Մաքրեայ զքո միտըդ և զգայարան

Եւ լեր հոգոյն սուրբ բնակարան,
Որ հասանիս իմաստութեան:
Այս բանս լիցի քեզ բաւական,
Վա՛յ եղկ[ել]ոյս հազար բերան:

236

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիւրղ. Նօտ. 215, Վան, Աբարք՝ Ի ս. Աստուածածին եկեղեցի

գրիչ՝ Ստեփաննոս
վայր՝ Տարօն, Եղրդառ մեկաստան

ա

... Գրեցաւ աստուածախօս և աւետարեբ սուրբ Աւետարանս ի թուփս Հայոց ՋԺԲ. (1463), ձեռամբ անարժան և մեղսաթաւալ գրչի՝ սուտանուն Ստեփաննոսի, և ի կաթողիկոսութիւն տէր Զաբարիայի, և յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս տէր Յովհաննէս արհիեպիսկոպոսին, ի գաւառն Տարօնոյ, յերկնահանկէտ սուրբ ուխտիս և ի հրեշտակացոյց մենաստանիս Եղրդառ կոչեցեալ. ընդ հով:Վնեաւ սուրբ Աստուածածնին, և Յովհաննու Մկրտչին, և սուրբ Ստեփաննոսի նախավկային, և սուրբ Գրիգորի Լուսաւորչին, և օրհնարուչիս սուրբ իւղոյս, ի գառն և ի շար ժամանակիս, յորում է արդարութեան կողմն նուաղեալ և անիրաւութիւն յամենայն կողմանց ղօրացեալ:

... Յիշեցէք ի մեղսաքաւիչ յաղօթս ձեր զընտրեալ և զարժանաւոր, զպատուական և զկուսակրօն արեղայն զՅովհաննէս, որ ետ գրել զսուրբ Աւետարանս...: Արդ, ես՝ կրտսերս յորդիս եկեղեցւոյ և անպիտանս ի կրօնաւորաց... Ստեփաննոս... աղաչեմ զձեզ, որ միոյ ողորմու արժան առնէք զչարեօք լցեալս: Ընդ նմին և զծնողսն մեր՝ զհայրն իմ զՅովհաննէս և զմայրն իմ զՀիւրիֆայ, և զեղբայրն իմ զՍահակ: Դարձեալ, աղաչեմ զձեզ յիշեցէք ի Քրիստոս զաշակերտքն մեր՝ զկուսակրօն արեղայքն՝ զՅովհաննէսն, զԿիրակոսն, և զՊետրոսն, և զայնոսիկ որ ի հետ մեզ են աշխատեբ...:

բ

Յայսմ աւուր անտանելի սուգ հասաւ մեզ՝ Մշոյ երկրիս, զի կալան ղառաշնորդն սուրբ ուխտին սուրբ Կարապետին՝ զտէր Յովհաննէս եպիսկոպոսն՝ տարան ի Բաղէշ և շարաշար նահատակեցին. յիշատակ նորին օրհնութեամբ եղիցի: Այս գործեցաւ ի ՋԺԲ. (1463) թուին, ի յերկրորդ շորեքշաբթի յինանցն, ի քաղոց ամսոյ ԻՁ. (26), այս ամենայն եկն ի վե-

րայ մեր վասն մեղաց մերոց*։ Ո՛վ կարէ պատմել զաղէտն և զկակիծն որ գործեցաւ։

Յայսմ ամի մորեխն երեկ և զաշխարհս ապականեաց։

237

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՏՈՒՄԱՐԻ ՅԱԿՈՐԱՅ ՂՐԻՄԵՅԻՈՅ

Երևան 2014

գրիչ՝ Յովսէփ
վայր՝ Բաղէշ

186բ Գրեցաւ Տումարատետրս այս ձեռամբ Յովսէփ քահանայիս, ի Բաղէշ քաղաքի, ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգիս զօրավարիս, ի հայրապետութեանն տէր Յովանիսի, ի դանութեանս Ամիր-Շարաֆին, ի թվականիս Հայոց ՋԺԲ. (1463), ի յամս, զոր աստուած ի մեր մեղացն բարկացաւ և առաքեաց ի վերայ մեր մորեխի վնասակար, զոր ի տեղիս-տեղիս կերաւ զվաստակն և դարձեալ ոգորմութեամբն աստուծոյ վերացաւ և ամէն ի ծովն հեղձան, զոր աստուած այլ ոչ տայ տեսանել քրիստոնէից, քանզի իւրն գինք արեան եմք։

Դարձեալ, աղաչեմ զամենեսեան, որք կարդայք զՏումարատետրս կամ օրինակէք յիշեցէք ի տէր զստացող սորայ զԽաչատուր քահանայ, և զծնօղսն իւր զԽլղաքն, և զմայրն զՀռիփսիմէն, և զկրկնորդ հայրն իմ զՍարգիս։ Եւ զերախտաւոր վարպետն իմ զՅակոբ արեղայն Մշեցից յիշեցէք ի տէր, և զիմ արեան մերձաւորս, ամէն։

Դարձեալ, աղաչեմ զձեզ յիշեցէք ի տէր զԿիրակոս էրէզն՝ զհօրքուրոջ որդին իմ և զհայրն|||

238

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիրղ. Նշխարք. 185—186, Նօս. 214—215, Բաղէշ

գրիչ՝ Կիրակոս
վայր՝ Բաղէշ

... Սուտանուն քահանայ Կիրակոս ախմար գրիչ յանկ և յաւարտ հանեալ... ի յայս դառն և շար ժամանակիս, զոր անօրէն ազգն Իսմայէլի զօրացեալ են ի վերայ մեր վասն մեղաց մերոց. և բազում շարշարանօք և նախատանօք նեղեն զնսեմացեալ ազգս քրիստոնէից, զոր տէր աստուած հատուցէ նոցա զփոխարէնն ըստ գործոց իւրեանց։

* Հովհաննես եպիսկոպոսի նահատակութեան պատմութիւնը դրել են ժամանակակից մի քանի հեղինակներ (տե՛ս Փիրղ. Նօս. էջ 210—214, «Հայոց նոր վկաները», էջ 299—304)։ Ըստ որոշ տեղեկութեան նրան քառութեամբ մատնել են Բաղէշի ամիրապետ Մելիք-Շարաֆի ձեռքը իր միաբաններից ոմանք («Ի յիւր միաբանէն և յընկերացն»), շարախոսելով նրա մասին, թե իբր նա քանդել է մահմեդականներին պատկանող ինչ-որ շինութիւն և նրա քարերով նորոգել Մշոյ ս. Կարապետի վանքը։

Արդ, գրեցաւ սա ի դռն ժամանակիս ի թուականիս Հայոց ՋԺԲ. (1463), ձեռամբ անարժան գրչիս Կիրակոսիս, ի հայրապետութեան տեառն Զաֆարիայի, և յեպիսկոպոսութեան (Բաղիշոյ՝ Քամուրենց) տէր Յովանէսի, ի դանութիւն Ջեանշայ միրզին, և մեր ամիրութեանս Մէլէֆ-Շարաֆին... որ նեղացեալ կանք ի ձեռս այլազգեաց, զոր տէր աստուած հատուցէ նոցա զփոխարէնն:

Արդ, կրկին յիշեցէք ի Քրիստոս զմղտեսի Զարմանդովան, որ ստացաւ զսուրբ Աւետարանս, և ետ յիշատակ ի գոռն սուրբ Գէորգայ ի ձեռն սրբասնեալ փոքր քահանայիցն, Քաղէնուի և Արսէնի, Կիրակոսի և Գրիգորի, և այլ փոքր քահանայից, որ տիրութիւն առնեն...:

Աստուած-ողորմի ասէք մեղաւոր գրչիս Կիրակոս քահանայիս և ծնողաց իմոց՝ էլէֆսան քահանային և Նդիսաբեդին...:

239

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Իրան, Փերյա զավառ, Սվարանց գյուղ, Մ.Տ.Մ.

գրիչ՝ Մկրտիչ
վայր՝ Տփլիս

... Ստացող Ամիր, յիշատակ հօրն իւրոյ Հասանին, և մօրն իւրոյ Աղա-Մէլիֆին, և կենակցին իւրոյ Աղչին, և Խոնդիկին, և որոց իւրոց Քիւրդամիրին, որ նահատակեցաւ ի յանօրինաց, և միւս որդուն Մուրադին, և զստերաց իւրոց՝ Սադեկին և Քազուլիսին, և թոռին իւրոյ՝ Քիւրդամիրի զստերն Աղուլին...:

Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվ. ՋԺԲ. (1463), ի մայրաքաղաքս Տփլիս, ընդ հովանեաւ կամակատար սուրբ Աստուածածնիս և Գէորգեայ զաւրավարիս, ձեռամբ մեղապարտ և փժուն գրչի Մկրտիչ սուտանոն քահանայի: Գրեցաւ ի ժամանակս աստուածասէր թագաւորաց թագաւորի Դուրգու, զոր տէր աստուած պահեսցէ զնա պարագայց ամօք յաղթող ի վերայ թշնամեաց խաչին Քրիստոսի, ի հայրապետութեան տեառն Զաֆարիայի, ի վերադիտողութեան տեղոյս տէր Ղուկաս արհեպիսկոպոսի Հաղբատայ...:

Նս մեղապարտ Ամիրս, որ գնեցի սուրբ Աւետարանս, և իմ աղբէրքն՝ Քուրդամիրն, և միջնէկն Շահրամիրն, և փոքր Աղագարն, և իմ Գ. (3) զստերքս՝ մեծն Սաքի, և միջնէկն Քամսուլս*, և փոքր Մանիշակ, որ տարածամ փոխեցան:

240

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փերդ. նօս. 217, Սալմաստ, Կղլջայ գյուղ

գրիչ
վայր՝ Յախաց-ֆար

Աւետարան գրեալ ի վանս Յաղեաց-Քար՝ ի Վայոց-ձոր գաւառի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Կարապետիս եկնանման կա-

* Հավանաբար Քամսուլս անունն է, ազալազված գրչի կամ ընդօրինակողի կողմից:

թուղիկէի. ի թուին Հայկազեան տումարի ՋԺԲ. (1463), ի կաթողիկոսութեան տէր Զաքարիայի՝ Բ. (2) ամ, ի դանութեան Չեանշանին՝ ԻԴ. (24) ամ:

241

Ա Ի Ծ Ա Տ Ա Ր Ա Ն

ՍԾՂ 143 (1041), հո. Ա., 620 - 621

գրիչ՝ Յովնանէս
վայր՝ Արծկէ

273p

... Աւարտեցաւ եռահրաշ և հոգիազարդ Աւետարանս, որ է շաղկապեալ երանեալ աւետարանչացն՝ ըստ բազմերանգ դոճոց ի մի ոստայն անկելով հանճար...: Որոյ ցանկացող եղեալ սուրբ Աւետարանիս պատուական և աստուածասէր տանուտէրն էգիլշայն և կենակիցն իւր Խոնճայն, որ ծերացեալ էին ժամանակաւ և հասեալ ի վերջք ատուրց. վառեալք ի սէր սուրբ Աւետարանիս ստացան զգանձս աստուածային՝ զանգին մարգարիտս, զվարդափթիթ անուշահոտ բուրաստանս, զաստուածաբան Աւետարանս յիշատակ բարի և բարեխաւա առ Քրիստոս հոգւոյ իւրեանց, և ծնաւոյց իւրեանց՝ Ստեփանոսին և Աննային, այլ և Խոնճի ծնողացն՝ Ստեփանոսին և Խուբլուին: Եւ ես՝ անպիտանս ի կարգաւորաց Յովնանէս գրիչ, տեսի զսէր և զգափազ աստուածասէր տանուտորոջ էգիլշին, և զբարեմիտ կենակցին իւրոյ զԽոնճային, ձեռն արկեալ գրեցի զսուրբ Աւետարանս ի քաղաքիս Արծկէ, ընդ հովանեաւ սուրբ Սքանչելագործիս և սուրբ Ստեփանոսի: Ի թվականիս մերոյ ՋԺԲ. (1463) ամի, ի հայրապետութեան տեառն Զաքարիայի՝ ընդհանիւր Հայոց կաթողիկոսի, և յաշխարհակալութեանն Չեանշային: (Խնդրում է յիշել ստացողների բազմաթիւ ազգականներին. և ապա կրկին աղաչում) յիշել ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր՝ զպարոն Նորտունկն որ ազնական եղև ի գին Աւետարանիս, և... զպարոն Կիրակոս Սարփեցին, որ միշնորդ եղև ի ստանալ սուրբ Աւետարանիս...: Եւ զիս զանարժան գծողս զՅովնանէս և զԾնողսն իմ՝ զՅակոբ քահանայ և զՍալչուկ-Խաթուն, և զեղբարքն իմ զԳրիգոր սրբասնեալ կրօնաւոր և զՆերսէս լի շնորհօք սարկաւազ, և զՅակոբ որդեակն իմ, որ աշխատեցաւ ընդ իս և լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք:

242

Ա Ի Ծ Ա Տ Ա Ր Ա Ն

Փիւրղ. Նօա. 216—217, Բերկեր՝ ի վանս տէր Յուսկայ որդւոյն

գրիչ՝ Յովնանէս Մանգասարենց
վայր՝ Արնէշ

...Եւ արդ, ես՝ յետինս ի կարգաւորաց [Յովնանէս]... կատարեցի յամի, յորում էր թուականն Հայոց ՋԺԲ. (1463), յերկիրս Քաջբերունի, ի քա-

ղարիս Արևել իրենցեալ, ընդ հովանեալ սուրբ Տաճարիս Գէորգեայ զօրավարին... ժամանակիս՝ յորում է Ջնանջա փաթշահն յաշխարհն Իրաղաց և է իշխան երկրիս նորին որդին՝ Հասան-Ալին:

Արդ, յայսմ ամի գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ անարժան քահանայի Յովնաննու: Աստուած-ողորմի ասացէք անարժան գրչիս, և ծնողաց իմոց Մանգասարին և Փաշա-Մելիֆին, և ուսուցչին իմոյ՝ քաջ ըարունապետին Թումայի:

243

Ա Ի Ծ Ա Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 6356

գրիչ՝ Խաչատուր
վայր՝ Կտուց

264բ ... Արդ, այսմ աստուածեղէն և երկնապարգև գանձիս և լուսափայլ և մարտի մարգարտիս ցանկացող եղև երջանիկ և հարկևոր տանուտէրն Հալիֆէն*, քանզի մեծաւ փափաքանաւք և սիրով հոգոյն ետ գրել զայս սուրբ Աւետարանս յիշատակ իւր, և ծնաւղաց իւրոց՝ հարն Մելիֆին, Դաւթին, Ստեփաննոսին //** Մելիֆին, և կողակցին Խաբիբին, և հարն Խէրապետին, և մարն Բաղտադին, և երբարցն Կարապետին և Յովնանիսին, և քեկրցն Աւագուխոյն և Շնախուտրին, և զաւակացն Դադիանին, և Ղազարին, Թուրուանդին, և Մուրաթին, և Մուղալին, և Սաղտաթին, և Գուլին, և Նսէֆին, և Նահապետ քահանային, և ամենայն արեան մերձաւորաց իւրոց՝ կենդանեաց և հանգուցելոց...:

265բ ... Արդ, յանկ ելեալ կատարեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ անարժան և սուտ արեղայի Խաչատուր, ի յերկիրս Վասպիրականի, ի յանապատիս որ կոչի Կտուց, ընդ հովանեալ սուրբ ճառագայթին ճրագ ճշմարտութեան լուսաւորչաշէն սուրբ Կարապետիս, և սուրբ Խաչիս, և սուրբ Աստուածածնիս, և սուրբ Ստեփանոս Նախավկայիս, և սրբոց Հոհիփսիմեանցս, որ աստ կան հասսքեալ. ի թուականիս Հայոց մեր ԶԺԲ. (1463), ի հայրապետութեան տեառն տէր Զաքարիա կաթաւ[ղիկոսին], և յաշխարհակալութեան Ջնանջան փաթշային, ի դառն ժամ[անակիս], որ ոչ գիտեմ [թէ] ինչ լինի ///

244

Ա Ի Ծ Ա Տ Ա Ր Ա Ն

Ն. Ջուղա, 380, Մ.Տ.Մ.

գրիչ՝ Ազարիայ
վայր՝ Վան

288ա— ... Եւ ստացաւ զսա (քահանայն Աստուածատուր) անջընջելի յիշատակ 290ա իւրն, և ծընողացն իւրոց Թումին և Խաթուն-Մելիֆին, և կենակցին իւրոյ Ջաւահրին, և նորին ծնողացն Գուռչիբէկին և Նունաֆարին:

* 10բ էջի վրա նկարված է մի մեծ խաչ, որի ներքևում՝ աջ կողմից կանգնած է Խալիֆեն. ձախ կողմից՝ նրա կին Խաբիբը:

** 4 տող մաշված ու անընթեռնելի:

... Եւ արդ, ես՝ յետինս ի գրչաց, անարժանս ի կարգաւորաց Ազարիայ սուտանուն քահանայ... դրեցի... (յիշատակ) ծնօղաց իմոց և ուսուցչի՝ Կարապետ քահանայի, որ յազգմանէ շարին նահատակեցաւ ի յԱրեւելջ քաղաքի, ի ձեռս անւրինաց, և մօրն իմոյ Սաղղաքի...: Եւ արդ, գրեցաւ սա ի թվականիս Հայոց ՋԺԲ. (1463), ի յաստուածապատճ քաղաքս Վան, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի, և ի թագաւորութեան Ջհանշայի, ձեռամբ անարժան իրիցու Ազարիայի... յիշեցէք զհամշիրաք եղբայրն մեր՝ զբարեմիտ կրանաւորն զԱւումն, որ կամակից եղև անդին մարգարտիս...:

245

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

«Արցախ», էջ 267

գրիչ՝ Նիկողայոս
վայր՝ Վան

... Եւ արդ, ես մեղապարտ գծողս Նիկողայոս... գրեցի զԱւետարանս ի քաղաքս որ կոչի Վան, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Վարդան ղարավարիս, ի թուականութեանս Հայոց ՋԺԲ. (1463), ի հայրապետութեան տեառն Զաքարիայի Հայոց կաթողիկոսի, և մերոյ աթոռակալի սուրբ ուխտիս Վարակայ տէր Յովհաննիսի, և ի թագաւորութեան Ջհանշահ իմիրզին:

246

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Երևան 2788

գրիչ՝ Գրիգոր
վայր՝ Աղբամար

... Եւ արդ, ես՝ անպտուղս ի բարեաց, ամենամեղս և անարժանս ի մէջ կարգաւորաց Գրիգոր սոսկ անուն քահանայ, տեսի զսէր և զփափաք սորա (Մարտիրոսի), զոր ունէր առ հոգևորսն և իմով իսկ տկարութեամբս 374ա յանձն առի || և ամենակարօղ զօրութեամբն աստուծոյ կատարեցի զսա մեղսամած մատամբ իմով յաստուածունակ կղզիս Աղբամար, ընդ հովանեաւ ամենայաղթ գմբեթարկ սուրբ Խաչիս և շնորհաբաշխ աշի սուրբ Լուսաւորչին, ի հայրապետութեան տեառն Զաքարիայի, որ եղև պատրիարզ ընթահանրական ամենայն Հայկազեան տոհմիս: Ի թուականիս Հայոց յինհարիւր և ի ԺԲ. (1463), ի գառն և ի վշտալից ժամանակիս, որ կամք ընդ հարկի ազգին նետողաց:

Եւ արդ, աղաչեմք զդասդ լուսերամից, որք հանդիպիք սմա տեսութեամբ կամ կարդալով կամ արինակելոյ՝ յիշեցէք ի սուրբ և յերկնագնաց յաղօթս ձեր զյառաջ յիշեցեալ ստացող սուրբ գրոցս զՄարտիրոս, և զԾնօղսն իւր զԱստուածատուր և զՄրուաթ, և զկենակիցքն իւր զՎալիմ և զՋոհար, և զորդիսն իւր զԿարապետ և զԱռաքել, և զդուստրն իւր զՄլխան,

և զեղբարքն իւր զՍահակ և զՇիրինշան, և զխորթն իւր զՅակոբ, և զկենակիցն նորա զԽոսրո, և զզաւակսն նորա* || և զայլ ամենայն ազգատոհմքն նորա՝ զկենդանիսն և զնշնցեցալսն, մանաւանդ յիշեցէք և լիակատար սրտիւ և բոլորախօս լեզուաւ և լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք Մարտիրոսին և նախնեաց նորին, զի և դուք ողորմութիւն դաջիք ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ յարհնութեան պահուն, ամէն:

Սւ արդ, ես՝ Մարտիրոս անարժան ծառայս աստուծոյ, ստացայ զմայրս հաւատոյ զսուրբ գիրքս զայս, որ կոչի Մաշթոց... և ետու զսա ընծայ և նուէր ի դուռն ամէնարհնեալ սուրբ Աստուածածնին՝ յաստուածապահ և յանուանի դեօղն ի Հօրգով...:

Դարձեալ, ես՝ Մարտիրոս տուի և նուիրեցի զսուրբ գիրքս զայս Հօրգովու սուրբ Աստուածածնին յիշատակ ինձ և ծնօղաց իմոց, և մի ոք իշխեսցէ հեռացուցանել զսա ի դրանէ Հօրգովու սուրբ Աստուած||ածնին, ոչ ի կարդաւորաց և ոչ յաշխարհականաց, ոչ ի մերոց և ոչ յատարաց. և եթէ ոք յանդրնի և հեռացուցանէ, կամ գողանալով, կամ ծախելով, կամ գրաւելով՝ դատապարտեսցի յաստուծոյ և յամենասուրբ Աստուածածնէն...:

Այլ և յիշեցէք ի Քրիստոս զպատուական և ընտրեալ հեզահոգի քահանայն՝ զԱռաքել Աղթամարցին, որ հորդորիչ և միջնորդ եղև այսմ բարի գործոյս...:

Նաև զծնօղսն մեր՝ զԽաչիկ և զԱզիզ-Մէլէֆ, և զեղբայրն իմ զհոշակատար քարտուղարն զԹումայ կրօնաւորն, || որ ուսոյց մեզ զարուեստ գրչութեանս, և դորդին իմ զԹումայ քահանայն, որ աշխատեցաւ ի կոկել թղթիս և մինչ ի յոտնալուայն նա գրեաց...:

247

Կ Ո Ն Դ Ա Կ

Երևան, պոտոսիկ 1449

Աւարտեցաւ Կոնդակս ձեռամբ մեղուցեալ և անարժան Ներսեսի ի սուրբ աթոռս Աղթամար, ի թվականութեան Հայոց ՋԺԲ. (1463), և ի հոռոմի ամաց՝ մարտի յԹ. (9), արն շորեքշաբթի. Որք ընդթեռնուք յիշեցէք ի Քրիստոս զեղբայրն իմ Ստեփաննոս կրօնաւորն, և զծնաւզսն իմ, և զանյիշելիս, և տ[էրն մե՞ր] զձեզ յիշէ, ամէն:

248

Մ Ա Յ Ր Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Փիրդ. Նօտ. 216, վան, Աբարք՝ ի ս. Աստուածածին եկեղեցի

գրիչ՝ Թումայ վայր՝ Աղթամար

...Սւ արդ ես՝ ամենամեղս և անարժանս ի մէջ կարգաւորաց Թումայ անպիտան քահանայ, տեսի զսէր և զփափագ առ հոգևորն (տանուտէր

* Քրչի կողմից գատարկ թողնված 8 տողերի վրա այլ ձեռագրով գրված է. Է և զՍուրբառն և զՍտեփաննոս և զԼեւոնիս և զԱռամ և զԹարթիվշայ և զԹանգ-Հաթուն, որ տաբատամ փոխեցան ի Քրիստոս աստուածո:

Աւիտունին). և իմով իսկ տկարութեամբ յանձն առի և ամենակարող զօրութեամբն աստուծոյ կատարեցի զսա յաստուածարնակ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ ամենայողթ սուրբ հաչիս և շնորհարարչս սուրբ Լուսաւորչի աշիս, ի պատրիարքութեան տեառն Զաքարիայի Հայոց վերագիտողի, ի թուականութեանս Հայոց ԶԺԲ. (1463), ի դառն և ի վշտալից ժամանակիս...:

249

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 4837

գրիչ՝ Մարգարէ վայր՝ Ռշտունիք, Բերդաձոր վանք

ա

368ա ... Ոմն պատուական տանուտէր Աստուածատուր կոչեցեալ ի վաղուց հետէ ցանկաւ այսմ աստուածախաւս սուրբ Աւետարանիս և ետ գրել զսա ի հալալ արդեանց իւրոց յիշատակ հոգւոյ իւրոյ, || և ծնաւոյցն՝ հաւրն Անդրէասին և մաւրն Թուղթանկին, և եղբարցն իւրոց Ղազարին, Դանիէլին և Վարդանին, և հարեղբարն Յսկոբին, և կենակցին իւրոյ Բաղդաստին, և զաւակացն իւրոց Ստեփանոսին՝ փոխեցելոյն առ Քրիստոս, և Թումային, և Մանկտեազին, և միւս Ստեփանոսին, և դստերացն Խէրմէլէֆին և Շամամին և Մարթային, և կնոջ եղբար Մարեմին, և ամենայն արեան մերձաւորաց իւրեանց՝ կենդանեաց և հանգուցելոց, ամէն:

Արդ, աղաչեմ զամենեսեանդ, որք հանգիպիք սուրբ Աւետարանիս կարգալով, կամ լսելով, կամ արիւնակելով յիշեցէք ի Քրիստոս զստացողք սուրբ Աւետարանիս...:

369բ ... Ընդ նոսին և անյիշելոյս Մարգարէի գրչի, և ծնողացն իմոց Յոնանիսին և Ոսկոյն, և եղբարցն իմոց Յովանիսին և Մխիթարին, և զաւակաց նորին...: Քրիստոս աստուած զՎարդան քահանայն, և զծնաւոյքն իւր, և զհարեղբարքն իւր, և զտղայքն իւր, և զամենայն արեան մերձաւորքն իւր զասակից արա ընդ քսանուչորս քահանայիցն...:

360ա ... Աւարտեցաւ սուրբ Աւետարանս ի յերկիրս Ըրշտունեաց, ի վաճառ Բերդաձոր կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և այլ սրբոցս, որ աստ կան հաստատեալ, ի թվականիս Հայոց Զ. և ԺԲ. (1463), ձեռամբ մեղաւոր գրչի Մարգարէի, և խոշորութեանս և սխալութեանս անմեղադիր լերուք, զի աչքս ի լուսոյ էր պակասեր և ձեռս ի շաւշափելոյ և միտքս ի տեսանելոյ, և Քրիստոսի թագաւորին փառք յափտեանս, ամէն...:

Ժաղկող՝ Կար[սպե]տ

Բ

16բ Աւգնեա տէր Յիսուս տկար մատինս և յաջողեա զգործս մեղաւորիս, ամէն:

Գ

1բ ԶԿար[սպե]տ նկարող և զծնաւոյքն և զուսուցիչ [յիշեցէք]:

Նկ. 13. Ձեռագրի ստացող տանուտեր Աստուածատուրը էր մերձավորների հետ

250

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

«Արցախ», էջ 274

գրիչ՝ Իսրայել
վայր՝ Մոկի, Փասավանֆ

Շնորհիւ տեառն սկսայ և ողորմութեամբ նորին կատարեցի. զմեղուցեալ գրիչս Իսրայել յիշեցէք...: Արդ, գրեցաւ սա յարքունական երկիրն

Մոկաց, ի տեղիս անապատ, որ Փասավանֆ կոչի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս... ձեռամբ յողնամեղ և անարուեստ դրչի Իւրայէ[[ի]]... ի թուականիս Հայոց ՋԺԲ. (1463) ամին, ի խնդրոյ... մահդասի Պաւլոսի, յիշատակ հոգւոյն իւրոյ:

251

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 7836

գրիչ՝ Մաղազիայ վայր՝ Երեւան

... Արդ, գրեցաւ նամակս աստուածային... ի թուականութեանս Հայոց ՋԺԲ. (1463), ի վանքս Երեւան, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և սուրբ Գէորգայ զարավարի, ի թագաւորութիւնն Ջանաշահին, ի հայ-
289ր րապետութեանն || տեան Գրիգորի, ըստ խնդրոյ և փափաքանաց հաւատարիմ և ուղղափառ պատուական առքաւուն Սաթի...:

Արդ, ո՛վ մանգունք սուրբ եկեղեցո, որք հանդիպիք այսմ հոգիունակ տառի կարդալով կամ արինակելով յիշեսցիք ի սուրբ և յերկնաթռիչ յա-
290ա ղաւթս ձեր զՍաթի, և զծնաւոյն իւր՝ զը||հայր նորա զՌահմանըչն և զմայր նորա Գոնար, որ փոխեալ է ի Քրիստոս, և զկենակիցն իւր զԲէկին, և զաւակ նոցա զՋանաշահն և զԱսպանաշահն, և զամենաքն զննջեցեալսն իւր՝ զհին և զնոր, առհասարակ...:

Յիշեսցիք զխաւարեալս հոգով և զաղքատս ի բարեգործոց՝ զփծուն և տխմար և զյիմար գրիչ զՄաղազիայ սուտանուն կրանաւոր՝ զպարտա- կանս բիւր քանքարոյ...:

252

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Յ

Երևան 2465

գրիչ՝ Սարգիս վայր՝ Արմիզաւնֆ գիւղ

... Ի թվն. Հայոց ի ՋԺԲ. (1463) գրեցաւ տառս այս ձեռամբ բազմա-
294ր մեղի Սարգիս քահանայի, ի գեաւոն Արմիզաւնֆ, ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգսի զօրավարի և ի թագաւորութեանն Ջանաշային:

Գրեցաւ սա [ի լա]ւ և յընտիր արինակէ, որք աւտիք կամ օրինակէք՝
յիշեսցէք յառատ ողորմութիւնն աստուծոյ զգրող սորա և զծնողսն իմ ի տէր, որ յիշէ ըզմեզ՝ յիշեալ լիցի ի նոյն ողորմածն աստուած, որ տացէ հարկրապատիկ աստ և ի հանդերձեալն արհնեալ յաւիտեանս, ամէն:

295ա Արդ, գրեցաւ սա ի վանլումն անձ[ին] իւրոյ* և յիշատակ հոգ-ւոյ իւրոյ, և ծնողաց իւրոց Ջանիբէկին, Աառմին, և կենակցին իւրոյ

* Կես տողի չափ տեղ անգրել է թողնված:

Դանայ-Խաթունին, և Ալամշին: Եւ դուք ամենեքեան, որք պատահիք այսմ ասորս՝ ուսմամբ կամ գաղայփար առնելով՝ յիշեսցիք ի մաքուր յաղաթս ձեր զՊանիբէկն և զԱտոմն և զԴանայ-Խաթունն զի նա ետ զգրողէն դրոցս, որ և զնա աղաչեմ յիշել յաղաթս. և Քրիստոս, որ առատն է ի տուրս պարդեաց, առհասարակ, ամենեցուն ձեզ և մեզ ողորմեսցի, և նմա փառք յաւիտեանս, ամէն:

253

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Սերաստիա, ս. Նշան, 29. ՀԱ, 1925, սյուն. 132—133

գրիչ՝ Անդրէաս
վայր՝ Եւրոպիա

562 ... Արդ, եղև զրաւ սորա ձեռամբ անարհեստ գրչի Անդրէաս երիցու՝ մեղապարտ և անարժան հոգևոյ, որ միայն անուամբ եմ քահանայ և գործովս ոչ: Ի թուականութեանս Հայոց ՋԺԲ. (1463), ի քաղաքս Եւրոպիա, զոր այլք Թաւրաք կոչեն, ընդ հովանեաւ սրբոյն Ստեփանոսի նախավկային և սրբոյն Յովհաննու Մկրտչին և սրբոյն Սիմէոնի: Արդ, աղաչեմ զամենեան, որք հանդիպիք սուրբ Աւետարանիս կարդալով, կամ արինակելով, կամ տեսանելով յիշեսցիք ի սուրբ աղաթս ձեր զանարժան գրիչս զԱնդրէաս և զերկու հարազատ եղբարքս իմ՝ զԳրիգոր քահանայն զարագ նկարողն և զԱռաքել սարկաւագն:

Արդ, յերեսս անկեալ աղաչեմ զամենեան կրկին յիշեսցիք ի սուրբ աղաթս ձեր զմարմնատր եղբայրն իմ և զհոգևոր հայրն զԳրիգոր քահանայն զարագանկար...:

Այլ և յիշեսցիք յաղօթս ձեր զհարեզբայրն իմ զՊաւղոս կրօնաւորն՝ զհանգուցեալն առ Քրիստոս, զի շատ և բազում աշխատանք ունի առ մեզ, որոյ տէր աստուած ողորմի... և զքուերորդին իմ զՅովհաննէս երանաւորն, որ և նա բազում աշխատանք ունի առ մեզ. այլ և յիշեսցիք յաղօթս ձեր զհայրն իմ զՇնորհաւօր պարոնն, և զմայրն իմ զՎայր-Տիկինն, և զծնողսն նոցա և զամենայն արեան մերձաւորսն իմ...:

Արդ, փափաքող եղև սուրբ Աւետարանիս աստուածասէր և հաւատարիմ ծառայն Քրիստոսի պարոն Կոստանդն, և ստացաւ զսա ի հալալ ընչից իւրոց՝ յիշատակ դստերն իւրոյ Եղիսաբէթին...: Յիշեսցիք ի սուրբ աղաթս ձեր զպարոն Կոստանդն, և զծնողսն իւր՝ զհայրն իւր զԿիրակոսն և զմայրն իւր, և զկենակիցն իւր զՇաբարն, և զպաւակոսն իւր զՍահարպէկն, և զԱստուածատուրն, և զՄանաւայն, և զեղբարսն իւր զՍարգիսն և զՇահմէլիքն, և լիառատ սրտիւ աստուած-ողորմի ասացէք:

254

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

Ծրուսողէմ 27

Ա. Սիւրմէեան, Մայր ցուցակ, Ա, 134—135

1245... Ձոր յետոյ մեծ վարդապետն մեր քաջ եկլիստիաստէն Հայոց Գրիգոր Մերեանց՝ մեծափափաք յաւժարութեամբ և ճշգրտիւ ժողովեաց յամե-

նայն պատմութեանց իբր զժրաշան մեղու՝ որ ժողովէ զամենայն ծաղիկս ի բուրաստանեաց: Ըստ այսմ արինակի ժողովեաց զամենայն հոչակաւոր պատմութիւնքս՝ զարմանալի և հիանալի լսողաց, և զարդարեաց զուսափթիթ բուրաստանս. որ դրեաց և հրաման ետ ամենեցուն նոյնպէս դրել: Որոյ ես անմիտ և անիմաստ ծառայս աստուծոյ Մարգարէ սուտանուն արեղայ, դրեցի ըստ կարի իմոյ, աւանականութեամբն աստուծոյ կատարեցի: Յիշեցէք ի Քրիստոս և զհոգևոր եղբայրն իմ զԱռաքել կրօնատրն, որ շատ աշխատեցաւ ի կոկել թղթիս:

Արդ, եղև զըրաւ գրչութեան այսմ աստուածաշունչ մատենի ի թրակաւորութեան Հայկաղան տումարի ի ՋԺԲ. (1463) թիւն, ի հայրապետութեան Հայոց տեառն Կարապետի, ի յերկնահանգէտ և ի հոչակաւոր սուրբ մայրաքաղաքս Երուսաղէմ, ընդ հովանեաւ հրաշափառ ամենափրկիչ սուրբ Կաթողիկէիս, վերածայնելոյ սուրբ Փրկիչ, որ է վէմ կափարիչ սուրբ գերեզմանին Քրիստոսի, և այլ սուրբ տնօրինականացս աստուծոյն մերոյ Յիսուսի, աւժանդակութեամբ հոգւոյն սրբոյ աւարտեցաւ:

Յիշեցէք ի Քրիստոս զարհեպիսկոպոսս Երուսաղէմայ զտէր Պետրոսն, զՓրկչիս փափակալն զՅակոբ կրօնատրն, և զԺեբ Աստուածատուր կրօնատրն, և զՅովանէս կրօնատրն, և զՀայրապետ հեզահոգի արեղայն, և զՆերսէս արեղայն, և զՅովանէս արեղայն, և զԹաղէոս հայր ճգնատրն, և զԱռաքել կրօնատրն, և զԱբրահամ միակեցն, և զԳրիգոր միակեցն, և զփժոռն գրչակս, ամէն: Այլ և զհոգևոր հայրս մեր՝ զտէր Յովանէս եպիսկոպոսս, մականուն Տալիլ, և զիւր հոգևոր որդիքն՝ զտէր Տաւնական կրօնատրն և զԱստուածատուր կրօնատրն, և զտէր Մարտիրոս եպիսկոպոսն Պուրսացի, որ աշխատեցաւ և ծաղկեց զգիրքս, և յայսմ ամի եկին ի Սինէական անպատէն և ի Պրոն վաներուն և բերին զսուրբ հարանց արհնութիւն յԵրուսաղէմս՝ մեզ:

Դարձեալ յիշեցէք ի տէր զվերակացու և զհրամանատար սուրբ Յակոբայ վանիցս զպարոն Մղատում Սման, և տէր Պետրոս եպիսկոպոսն, և զԳրիգոր ըռայիսն, և զԱստուածատուր հայրապետն, և զայլ սպասաւորս եկեղեցեացն, ամէն:

Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս աստուած զստացող սուրբ գրոցս զԱբրահամ կրօնատրն, և զԺնօղքն իւր զՄկրտիչն և զՀայիպ-Մելիքն, և զհանգուցեալ եղբայրն իւր զԱռաքելն, և զքոյրն իւր Խուբլուն, և զայլ արեան մերձաւորքն, ամէն: Այլ և զԱռաքել ճգնաղագեաց կրանատրն, և զԺնօղքն իւր զԱստուածատուրն և զՈսկիհատն, և զեղբայրն իւր զՎարդան, և զայլ արեան մերձաւորսն, ամէն: Այլ և յիշեցէք ի տէր զՄարգարէ սուտանուն արեղայս, որ ես տկար անձամբս և անարհեստ գրչութեամբս յանձն առի և աստուծոյ կարողութեամբն յանկ հանի և կատարեցի: Աղաչեմ զձեզ եղբայրք, զի խոշորութեան և սղալանցս անմեղադիր լինիք, զի կար մեր այս շափ էր: Այլ զաստուած-ողորմին մի մոռանայք ինձ, և ծնողաց իմոց Ներսէսին և Խաթունին, և հարեղրաւրն իմ Ղազար քահանային, և երկու քրւերցն իմ Մարիամին և Աննային, և այլ արեան մերձաւորացն, ամէն:

Դարձեալ գիտասցիք, ո՛վ մանկունք եկեղեցւոյ, որ եղաք զԱյսմատուր-

քըս ի սուրբ քաղաքս Երուսաղէմ, ի վանքս սուրբ Փրկչիս, ընդ հովանեաւ սուրբ կապարիչ վիմիս. և շունի իշխանութիւն և հրաման ո՛չ առաջնորդ և ո՛չ գործաւորք հանել ի դրանէ եկեղեցոյս, ո՛չ ծախել և ո՛չ գրաւել. և եթէ ոչ լսէ՝ գնաւովն և ծախաւովն պատժի ի սուրբ Փրկչէն: Աղաչեմք զձեզ, ո՛վ սուրբ կրանաւորք, ով ոք կարդայք, կամ արհնակէք, կամ տեսանէք՝ աստուած-ողորմի ասացէք լի բերանով և թողութիւն խնդրեցէք յաստուածոյ, և ինամ տարէք և շորով բռնեցէք...^{*}:

255

Ռ Ա Մ Գ Ի Ր Ք

Երևան 1711

99ա Ո՛վ դասք լուսերամ քահանայից, որ կայք ի դրանս սուրբ եկեղեցոյ, աղաչեմք զձեզ յիշեցէք ի մաքրափայլ յազաւթս ձեր զկուսակրան արեղայն զԴաւիթ: Եւ որ յիշէ՝ յիշեալ լիցի ի միւսանգամ գալուստն Քրիստոսի, ամէն^{**}:

Յիշեցէք ի Քրիստոս զԴաւիթ կրանաւորն, որ ստացաւ զայս Ընամգիրքս յիշատակ իւր, և ծնաւոյց իւրոց՝ հարն Ապարլմբսեհին և մարն Շամամին, և եղբարն Յովանիսին, և իւր որդոցն Մարտիրոսին և Զաբարին. և որ յիշէ զմեզ՝ յիշեալ լիցի ինքն առաջի Քրիստոսի, ամէն:

Ի թվիս Հայոց ՋԺԲ. (1463):

^{*} Հիշատակարանը, համարյա ամբողջութեամբ, հրատարակված է նաև Աղավնունու Միարանք և այցելուք հայ Երուսաղէմի շախատութեան մեջ, էջ 253—264:

^{**} Տող ու կես քերված է, դժվարութեամբ հնարավոր է լինում կարգալ հետևյալը՝ Վոր է այս Դաւիթ քահանայս ի ||| գաւառէն, ի ||| սուրբ Աստուածածնէն:

ԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ԴԻՈՆԻՍԵԱՅ ԱՐԻՈՊԱԳԱՅԻՈՅ

ՆՐԿԱՆ 1309

գրիչ՝ Ստեփաննոս
վայր՝ Դարանաղեաց գաւառ, Աւագ վանք

258ա Փառքը հաւրն էականի...
 Որ ետ անձինս իմ տկարի
 Կարողութիւնս իմ ըստ կարի,
 Եւ ի յաւարտ այսմ տառի
 Ետ ժամանել տէրն բարի:
 Զի սայ է գանձ անդրժելի
 Դիոնիսի սրբոյն մեծի,
 Որ զամենայն իմաստ բանի
 Սա ամբարեալ ի յինքն ունի...:

258բ ... Եւ իմ տեսեալ զայս տրփալի
 Փափաք եղեալ ստորագրեցի,
 Ի յիշատակ քաջ տելետի
 Եւ իմաստուն Ղաբանոսի՝
 Հարրս մերոյ սրբազանի,
 Որում անուամբ Ձայն յորչորչի*
 Անուանակցին համազուգի,
 Սուրբ և մաքուր՝ ւ առաքինի,
 Հոգոյն սրբոյ տուն և տեղի
 Իմաստութեան բուն բարելի,
 Աստուածաբան ներհմտալի,
 Ներգահ դասուց հանգանակի,
 Որ ի տոպ հանգիստ չունի
 Ի ի գիշերի աննիրհելի՝
 Մտեալ ի յերկ և աշխատի
 Յաստուածատունկ բուրաստանի
 Հաւաքելով զծաղիկ ծայրի
 Յերբնագունից ներգունակի,
 Եւ կազմելով ռետին բարի
 Առ ի յարբումն առողջալի.

* Ակնարկում է Ավագ վանքի համալսարանի գլխավոր վարդապետ Յովհանն Համ-
չենցուն:

Զոր տէր աստուածն ամենայնի
 Պահէ անփորձ ամալք ի լի,
 Եւ յետ աստեացս այս զգալի՝
 Տա զհանգիստն յաւիտենի:
 259ա Այլ և եղբարցս ամենայնի,
 Որ կան ի յայս լսարանի
 Սայ յիշատակ ի մէնջ լիցի
 Ձեզ յիշողաց զմեզ ի բարի,
 Թէ դէպ լիցի կամ պատահի,
 Որ հանդիպիք այսմ տառի՝
 Յիշէք զեղբայրքս այս նազելի,
 Զոր յիշեսցուք այժմ ի կարգի:
 Նախ զգլուխն ամենայնի,
 Զոր յիշեցաք նախ կրկնակի,
 Զքաջ ընդ ընդին մեր բաղձալի,
 Որ Ամլորդուն անուամբ կոչի
 Եւ ընդ սմին հանգանակի՝
 Զտէր Յովսէֆս քաջ ընդ ընդին,
 Որ գաւառաւ Համշիւնացի,
 Պետ և գլուխ, պարոնորդի.
 Եւ զվարդապետն գովելի՝
 ԶԱստուածատուրն Զերմացի,
 Որ շերմեռանդ սիրով վառի
 Ի շինութիւն այս սուրբ ուխտի:
 Զեպիսկոպոսս մեր արհի՝
 Զաէր Սարգիսն ցանկալի՝
 Վերադիտող Եզրէկայի
 Եւ Եկեղեացն գաւառի:
 Եւ ընդ նմին համակարգի՝
 Զտէր Գրիգորս բաղձալի՝
 Ըզառաջնորդ սրբոյ ուխտի
 Հաւրըն մեծի Լուսաւորչի:
 Այլ և զհայրքս մեր բարի
 Զգերկու վարպետըս նազելի՝
 Զտէր Աբրահամ հեղ և բարի,
 Զտէր Մարգարէն առաքինի:
 Եւ զփակակալս առաքինի՝
 Ըզտէր Յակոբ քաջ և արի,
 Որ ի տըւրնջեան ՚ւ ի գիշերի
 Կա անհանգիստ անլռելի:
 Եւ զերկու հայրքս ծերունի
 Հանգոյն մեծին Եղիայի՝
 Զաէր Առաքել Եզրէկացի
 Եւ զտէր Ներսէս Բաղիշեցի:

Այլ և զմանկոճքս առագաստի
 Սուրբ և մաքուրք և սխրալի
 Ոմանք ի սպաս սրբոյ բանի
 'Ի այլք ի վարոսն երաժշտի,
 Զոր յիշեսցուք ի մի կարգի
 Ի յառաջնոց մինչ ի վերջի.
 Եւ ձանձրութիւն ձեզ մի լիցի,
 Այլ հայցեցէք մասն բարի՝
 269ր նախ զԳրիգոր Կաֆայեցի՝
 Զսպասատր տեառն բանի,
 Այլ և զծաղկող այս մատենի,
 Տէրն տացէ իւր վարձ բարի:
 Այլ և զեղբայրս իմ ցանկալի
 Զաէր Կարապետ սիրող բանի
 Ի Տիրիկոյ քաղաքացի
 Մեզ աւատակար և կարելի:
 Զմիւս եղբայրս այլ բաղձալի
 Զտէր Յովանէս հոգով բարի,
 Ի գաւառէս Դաւանաղի՝
 Դարան եղեալ մեզ և տեղի:
 Զտէր Մաթէոս Սեբաստացի՝
 Վարս ստացեալ երկնաւորի,
 Աւգոտ եղբարց և սիրելի՝
 Կապող, կազմող այսմ տառի:
 Այլ և զՆերսէսն Հաղբատացի,
 Զնիկողայոսն Պոնտացի՝
 Թողեալք զտունսն հայրենի
 Ըստ հրամանի տեառն Յիսուսի:
 Այս աշակերտքն են ի կարգի
 Մարաք շրոյն կենաց տըւողի
 Եղեալք յազգերն իմանալի
 Զոր արբուցէ տէրն բարի:
 Այլ և զհայրս անապատի
 Սրբոյ ուղտիս հռչակելի՝
 Ըզտէր Յովսէփս, որ աշխատի
 Ի Քրիստոսէ զվարձս ընդունի:
 ԶԵՂԵՎԻԷԼԸ շնորհալի
 Եւ զՅոհանէսըն ցանկալի,
 ԸզԱւետիքն հեզահոգի՝
 Վարուք մաքուրք և գովելի,
 Այլ և զՊետրոս Մարընդունի,
 Եւ զՊաւլոս՝ նոր աղանի,
 Եւ զԱնդրիէասն Պոնտացի,
 Եւ զԽաչատուր Եզրեկացի,

Զփոքրիկ ներ[ս]էս Տիրիկեցի,
 Եւ զՅոնանէս նոյն գաւառի,
 Զսարկաւագունքս հրաշալի՝
 ԸզՄկրտիչն և զԳորգն արի:
 Այլ զգործաւորքն, որ կան աստի,
 Եւ ըղտնտեսն ծերունի,
 Զսարկաւագունքս ի մի կարգի,
 Մինչ ի յետինքն յիշեալ լիցի,
 Զորոց դանուանս գրեցի
 Եւ զորոս գըրել ոչ կարացի:
 Եւ դուք, որ գայք զմեր կնի
 Գրեսցիք ի գիրն կենդանի,
 Որք որ յիշէք զմեզ ի բարի
 260ա՝ Եւ որք շիշէք փութանակի՝
 Յիշեալ լիջիք ի յատենի
 Ամենասուրբ թագաւորի:
 Ի սոցանէ, որ թուեցի
 Ոմանք արեք են և արփի,
 Ոմանք լուսինք, պարք աստեղի,
 Աստղըն քան զաստղըն է աւելի,
 Ոմանք խոյանք քաջախոյի
 Եւ այլք ոչխարք մաքուր հաւտի,
 Ոմանք գառինք են ցանկալի
 Կան ի գաւիթըս Քրիստոսի:
 Այլ և ծաղկունք են հրաշալի՝
 Ոմանք շուշան անապատի
 Եւ այլք ծաղիկ բուրաստանի,
 Իբրև ըզչահ անշիջելի
 Կան գոմարեալ ի լապտերի,
 Մագեն զլոյս ամենայնի
 Ի տուրնչեան ՚ւ ի գիշերի,
 Իբրև զակունքն են ի կարգի,
 Որ ի վակաս պատմուճանի
 Եւ գաւազանն Ահարոնի,
 Մաղկեալ սիրովըն Քրիստոսի:
 Իբրև զաղբիւրք են տենչալի,
 Իբրև զպարտէզըս ջրալի,
 Իբրև զայգի են պտղալի,
 Տան ըզպտուղ միշտ ի ժամի:
 Այլ ամենայն բարեաւք ի լի
 Բարգաւաճեալ են ի յոգի
 Իբրև զգանձն ագարակի
 Մածկեալ ոճին զվարըս բարի:
 Փոքր ի շատէ գայս գըրեցի

Ձեզ արինակ, որ զմեր կնի,
 Այլ ի պատճառ յիշատակի
 Ձեզ յիշողաց՝ մասրն բարի:
 Ձմիա եղբայրս հրաշալի,
 Ձոր ի վերոյ զանց արարի՝
 Ձտէր Գրիգոր Մարտկացի
 Յիշման առէք զսա արժանի:
 Այլ և զյետնեալս յամենայնի,
 Որ ախտացեալ եմ ի յոգի
 ԶՍտեփանոսս անարժանի
 Մեղաւք լցեալ և եղկելի,
 Յիշման առէք զիս արժանի՝
 Մանկունք լուսոյ առագաստի,
 Զձեզ աղաչեմ ես ի յոգի
 Ինձ ողորմած լերուք ձրի.
 Զեղբարորդիս իմ սիրելի,
 Որ Յոնանէս անուն կոչի,
 Նոր ընծայեալ տեառն Յիսուսի՝
 Յիշման առէք զիս արժանի՝
 260բ Այլ և զհայրն իմ ասորի,
 Որ ուղղափառ գործով բարի
 Զփոխեալն ի տէրն ամէնի՝
 Կաւրէլ անուամբըն յորջորջի,
 Զոր նայ եղև պատճառ բարի
 Այս ուղղափառ սուրբ կրանի,
 Ետ զիս յուսումն այս ցանկալի,
 Ձեր աղաթիւք տէրն ողորմի:
 Այլ և զմայրն իմ հայազգի,
 Եւ զեղբայրս բաբաւք բարի,
 Եւ զամենայն արեանաոփ՝
 Յիշեալ լիցին ի ձէնջ բարի:
 Այլ զուսուցիչն իմ ի կարգի
 Ի յառաջին այբուբենի,
 Մինչ ի վերջինն, որ վախճանի՝
 Յիշեալ լիցին յաւրն ատենի:
 Այլ և բոլոր ազգըս բարի
 Քրիստոնէից ուղղափառի,
 Որ երախտիք առ մեզ ունի
 'Ի որք որ չունին՝ թող յիշեսցի:
 Եւ որք արհնեն զմեզ՝ արհնեսցի
 'Ի որք որ չարհնեն՝ թող արհնեսցի,
 Ամենեցուն մասն բարի
 Ի Քրիստոսէ պարգևեսցի:
 Արհնեալ է հայրն, արհնեալ որդի,

Աւրհնեալ հոգին սուրբ և բարի
ի յէակացս ամենայնի
Միշտ աւրհնութիւն անլռելի:

Արդ, գրեցաւ սա ձեռամբ անարժանիս՝ ստրուկ տրուպ հիբիս և թըշ-
ուառիս, զոր ի վերոյ ասացաք, ի սուրբ ուխտս ի յԱւաք վանքս, ընդ հովա-
նեալ սուրբ Աստուածածնիս և սուրբ Կարապետիս և սուրբ Առաքելոցն
և այլ բազմահաւաք սուրբ Նշանացս, առ ոտս սուրբ և հրաշալի վարդապե-
տիս, ի յիշատակ վարդապետիս և մեր թշուառ անձինս. ի թուականիս
ՋԺԳ. (1464), յունիս ամիս ԺԴ. (14), ի յաւր հինգշաբաթի, ի դռն և
ի դժար ժամանակի, զաւր անարէն ազգս տաճկաց զաւրացեալ կան ի
վերայ քրիստոնէից և պահեն ի հալածանս: Այլ և շար դարձան քան զգա-
281ա զան և ծարաւիք են քրիստոնէից արեան ՝ և նոր ի նորոյ շար յայտնեն
քրիստոնէից, զի զխարաճն Դ. (4) Ֆլորի արարին, և կապուտ արկին ի
զլուկս քրիստոնէից, և զմեռեալն ի քաշ տան տանել, և այլ շարիք բազում
խոկան և խրոխտան ի վերայ քրիստոնէից, զոր տէր աստուած զաւարտն
ի բարին առնէ:

Այլ և բազում արհաւիրք եղեն ի մերում ժամանակիս, զի առաւ
Ստըմպալ քաղաք և ի սուր սուլեբրի մաշեցաւ բնակիչքն նորա, և գերի
վարեցաւ անթիւ, և անհամար նշխար սրբոցն առ ոտս անարինաց կոխան
եղև, և եկեղեցիքն՝ անարինաց եղեն բնակութիւն, և այլ բազում արհա-
ւիրք եղեն, որ ո՛վ կարէ ընդ գրով արկանել: Եւ յետ Ժ. (10) ամաց, աւելի
կամ պակաս, առաւ Պոնտոս, որ է Տրապիզոն, և այնչափովն վնաս ի նոյն
գործեցաւ, զի բաժանէին Ղորդիսն և զղստերս ի մարց և ի հարց, և զեղ-
բայր յեգբարց, և աղիողորմ էր լացն և աղաղակն, զոր ոչ կարեմ ընդ
գրով արկանել, և զեկեղեցեացն և զսրբութեանցն զվնասն որ եղեն ո՛վ
կարէ թուել:

Այլ յառաջ քան զայս Ժ. (10) ամաւ գերեցաւ գաւառս Դաւաճաղեաց,
որ է Կամախ, որ ով կարէ պատմել զաւերն և զպակասն, որ եղեն քրիս-
տոնէից և վանորէից և սրբութեանցն: Այլ և յետ սորին Ե. (5) ամաւ եկաւ
ահագին շարժ և աւերեաց զբոլոր մայրաքաղաքն զԵզրնկայ, և երկոտա-
սան հազար այր և ընդ կին ի ներքոյ հողին մնացին:

Եւ այլ բազում աւերք և վնասք, որ եղեն ի Վրացտուն ի յարեւելք և
ի բոլոր գաւառս ով կարէ պատմել կամ ընդ գրով արկանել: Այլ այս
գրեցաւ ձեզ ի խրատ և ի յաւգուտ, զի վասն մեղաց եղեն այս ամենայն,
զոր տէր աստուած փրկեսցէ զձեզ ի յամենայն փորձութեանց, ամէն:

Եւ որ զմեզ յիշէք յիշեալ լինիք ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ, ամէն:

Բ

221բ Ո՛վ ընթերցողք սրբազան տառիս, աղաչեմ զձեզ ի սէրն Քրիստոսի,
յիշեցէք ի Քրիստոս գերանեալ աստուածաբան արփիաւորիչս մեր՝ Ամլոր-
դոյն անուամբն յորջորչեալ, որ բորբոքեալ կա սիրովն աստուածային,
ի տուէ և ի գիշերի անհանգիստ երկամբք մտանէ ի բուրաստանս աս-
տուածային, և ժողովէ զուետինս քաղցրութեան, և տա ի յարրումն մերոց
պասքեալ ոգոցս: Զոր զտրիտուրն ոչ առնու ի մէնջ՝ այլ յաստուծոյ, որ

ամենառատն է ի սուրս բարեաց, ատցէ միոյն հազարապատիկ ընդ սըր-
բոց աստուածաբանիցն, ամէն:

Այլ և զհամշիրակ եղբայրքս մեր ե զհոգեոր հարքս, որ հաւաքեալ
կան յայս լսարանիս ի վանքս Աւագ, ի գաւառս Դարաւնաղեաց, անձինք
Լ. (30), արք պարկեշտք և դովելիք յիշեցէք ի Քրիստոս: Ընդ նոսին և
զյետնեալս, յամենեցունց զանարժան գծողակս զՍտեփանոս և ղեղբայր-
որդին իմ զՅոնանէս Մալազիկն՝ մերայաւքն հանդերձ՝ յիշեցէք ի Քրիս-
տոս, և աստուած զձեզ յիշէ, ամէն:

Գ

41ա Ո՛վ եղբայր, թուի թէ կարմիր դրին վերոյ ի մին մեկնիչն պակաս կայ,
զտեղն ի րաց թողի, թէ արինակ հանդիպի՝ նա դրէ:

Դ

42ա Ջերջանիկ րաբունապետս մեր զՅովանէս, և զմեղօք գծողակս յՍտե-
փանոս, և զհամօրէն եղբարքս աղաչեմ յիշել ի տէր:

Ե

101ա Երազ տեսի յոյժ սարսական,
Որ նեղութեան է սա նշան.
Տէր իմ Յիսուս, լե՛ր օգնական,
Պահեա՛ հոգով ի փորձութեան,
Թէպէտ մարմնով լինիմ արժան:

Զ

123ա Ո՛հ, որ ցաւի մէջքս և ատամունքս, մանաւանդ թէ բոլոր անձս, և
յոյս միայն զաստուած ունիմ:

Է

227բ Ձմեղաւք թաւալեալ դերիս,
Թուլացեալս ի սէր աշխարհիս,
Թաղծեալ աղաչեմ ըստ իս՝
Թափուր մի թողուր դու զիս.
Յորժամ հանդիպիս գրիս
Եւ այս անարուեստ ծրիս՝
Մին բերան յիշէ զգերիս,
Եւ հան զիմ փափաք սրտիս.
Ձի դու յիշեալ լիցիս,
Ի տեառնէ, զոր միշտ պաղատիս:

257

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Մ Ո Ի

ИВ АН В—86 (նաև ՀԱ, 1892, էջ 115—116)

գրիչ՝ Ստեփաննոս Չմբկածակցի
վայր՝ Եկեղեաց գաւառ, Աւագ վանք

286ա Եւ արդ, ես յետնեալս և անարգս ի կարգաւորաց և համբակս ի ծա-
նօթս բանից, մեղօք մեռեալս, ոգով եղկելիս և թշուառականս Ստեփան-

նոս Չմըշկածակցի փափաքանօք զսա դրեցի, թէպէտ գիրս է սխալ և անարուեստ, որպէս և ձեզ իսկ երևի, յիշատակ անձինս իմոյ բազմամեղի և համայն ցեղիցն մերոց և ամենաժն զարմի: Այլ և երջանիկ ռաբունապետին մերոյ Յովանէս քաշ հոնտորի, և այլ ամենայն եղբարցս, որ կան այսմ համալսարանի: Վասն որոյ աղաչեմ զձեզ, որք հանդիպիք սմա ընթեռնելով, կամ գրելով, կամ հարևանցի տեսանելով, սրտի մտաւք զմեզ մերայովն յիշելով, և ձեզ ձերայոցն լիցի մասն և բաժին հոգով ի յարարչէն՝ զհազարապատիկն ընդունելով:

Ձի ես շունիմ մասն բարի,
Որ յետ իմոյ յիշատակի,
Այլ զայս սակաւ գիրս որ ծրեցի՝
Ինձ յիշատակ ձեզ մատ[ո]ւցի:
Եւ կայ այլոց յայս գիրքս գրած,
Որում անունն չէր գրած,
Նաև դրեցի ի գիր կենաց
Եւ յիշեցին ի ձէնշ բարեաց:

Եւ եղև զրաւ սորա ի թվ. ՋԺԳ. (1464), ի յունիս ամսոյ ի Ժ. (10), ի վանքս Աւագ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Կարապետին և սուրբ Առաքելոցն, ի փառս արարչին, ամէն:

Բ

139բ Յոյժ անհմուտ և անտեղի,
Քան զկարս ի վեր ես ձեռնարկի,
Ձի չեմ գիտակ այսմ արհեստի,
Այլ յոյժ փափաքն և իղձ սրտիս՝
Յաւժարեցոյց դիս ի գործիս:
Ձոր տէր աստուած նայի ի յիս
Եւ ի յաւարտ հանցէ զգերիս:

Գ

211ա Վայ անիրաւ մարդոյն հազար,
Թէ որպիսի կամօք են շար,
Հանց բան խօսին, որ անյարմար,
Իւրեանց կորուստ է և խաւար:

Դ

219ա Ձմեզօք գերիս,
ՁՍտեփանոս եղկելիս,
Յիշէ եղբայր, որ սէր ունիս,
Ի յաստուծոյ թող դու օրհնիս*:

* Մանր և նոր ոչինչ պարունակող հիշատակագրութիւններ կան նաև ձեռագրի 2բ, 12ա, 17ա, 24ա, 28ա, 226ա, 246բ-247բ, 276բ էջերի լուսանցքներում:

258

Ճ Ա Շ Ո Յ

Երևան 3759

գրիչ՝ Ստեփանոս
վայր՝ Հայոց-Թառ

- 940 ... Արդ, այսքան և այսու ամենայնիւ լցեալ ի բարի յարմատաց յա-
նաջ եկեալ սուրբ վարդապետն Դաւիթիլ եկն ի սուրբ ուխտս Հայոց-Թառ
և միաբան եղև սուրբ Ամենափրկչիս և այլ սրբութեանցս: Եւ մեծաւ յու-
սով և փափաքմամբ սիրով ձեռն էարկ զսուրբ և երկնանման և փառաւոր
կաթողիկէ եկեղեցիս. և վերստին կրկին ղարդարեաց և սալեց և նո-
րորեաց |||*
- 941 ... Արդ, և ես՝ անարժան և սուտանուն արեղայ Ստեփանոս, որ ի
վաղ ժամանակաց կայր բնական գութ և սէր և եղբայրութիւն, որ և մի
վարպետի աշակերտեալ էինք ի տղայութենէ հասակից և ի պնակիտս, և
սա խնդրեաց զսուրբ տառս և զգանձս աստուածային. և ես՝ անարժանս՝
հարկեցայ և գրեցի զսուրբ գիրքս՝ զգանձս աստուածային վասն սիրոյ
նորա տկար անձամբ իմով ի գառն և ի դժուար ժամանակի, որ ի մեղաց՝
եկն ի վերայ մեր ի յանարինաց և յայլակրանից և ի շար բռնաւորաց. ի
խանութեան Զահանշահիւ՝ որդոյ Ուսուֆիւն, որ մտաւ ի Խորասաւն, և է.
(?) տարի զաշխարհս սահուն և երերուն պահեաց՝ ի հարկապահանջու-
թիւն, ի տառապանս և ի շարշարանս; այնպէս և հայր ղորդիս ուրանա-
յին. ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի, որ նորորեաց զսուրբ էջմիա-
ծիւն, և բազում և մեծաւ ջանիւ ղարդարեաց և նորորեաց և հաստա-
տեաց զհաւատս քրիստոնէութեան և պայծառացոյց և լուսաւորեաց զսուրբ
զեկեղեցիս, զի սա է մայր ամենայն եկեղեցեաց և դաւանութիւն ուղղափառ
հաւատոց, ի թվիս Հայոց ՋԺԳ. (1464), ի սուրբ յաթոռս Ամենափրկչիս,
ի սուրբ ուխտս Հայոց-Թառս: Գրեցաւ սուրբ տառս ձեռամբ Ստեփանոս
անարժան արեղայի, ի սէր Դաւիթիլ վարդապետի: Արդ, որք աւատիք ի
սմանէ կարողալով կամ արինակելով յիշեսջիք զստացող սորայ զվարդա-
պետն, և զծնաւղսն իւր՝ զհայրն տէր Կարապետ քահանայ և զմայրն
զՀամաւոր, և զտէր Ներսէս արեղա, և զեղբայրսն զՌստակէս, զՎրդա-
նէս, զՅուսիկ, և զԳրիգորէս, և զՍահակ, զԴաւիթիլ, և զամենայն արեա-
նառու մերձաւորսն, և զիս՝ զփոժոն գրիչս և զծնողսն մեր յիշեսջիք ի
սուրբ յազալթս ձեր, աղաչեմ || ... և զմիեղէն սուրբ եղբարքս՝ զմիաբանքս
942 սուրբ Ամենափրկիչս՝ զտէր Սարգիս փակակալ, զտէր Յակոբ, զտէր Մա-
թէոս, և զսիրասնունդ որդիքս մեր և հոգելից աշակերտքս՝ կոռակրան
սուրբ քահանայքս, զկազմաւղ սորա զտէր Յով[անէս] և զտէր Յոնանէս,
որ բազում երախտիք ունինք սիրով և հնազանդութեամբ, զտէր Անդոն,
զտէր Աւետիֆ, զտէր Դաւիթ, զտէր Ղազար, զտէր Ղուկաս, զտէր Մանուէլ,
զտէր Աբրահամ, և զամենայն առհասարակ՝ զմեծ և զփոքր, և զերախտա-
ւոր հայրն իմ զփոխեցեալն առ Քրիստոս, որ բազում աշխատութեամբ

* Ձեռագրից թերթ է բնկել:

ղթուխտըս կոկեաց վասն յիշելոյ աղաւթից. աստուած ողորմի իւրեն և մաւրն իմոյ էմիւնին, որ բաղում շարշարանաւք յուսով և սիրով և անշափ տառապանաւք ծառայեաց ինձ, Քրիստոս աստուած միոյն հարիւրապատիկ հատուցանէ իւրենն և ընդ կանանցն իւղաբերիցն դասակից և պսակ[ակ]ից առնէ, և ձեզ յիշողացդ և մեզ յիշեցելոց ողորմեսցի Քրիստոս աստուած, ամէն, եղիցի:

Աղաչեմ զձեզ եղբարք, որ անձանձիր և անխափան զյիշատակս սուրբ գրոցս կատարէք ճրագալուցին կամ Յովհաննու տաւնին, Ամբիօք շարական, Աստուած անեղ և Աւետարան կարդան, և լի բերանով աստուածողորմի ասցէք և խնամով պահէք և ջուղտ մեզարով ի ձէթէ և ի տինէ պատրաստ պահէ[ք]:

259

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Վենետիկ 187, Մ.Յ.Մ.

գրիչ՝ Մաթէոս
վայր՝ Եղիվարդ

Արդ, ես վերջինս ի բանասիրաց Սիմէոն վարդապետ շրջեցայ ի բազում տեղիս և ի գրեանս և ժողովեցի զբանք սուրբ լուսապայծառ Մաշտոցիս, Նախ վասն ստուգութեան և ճշմարիտ օրինակի, երկրորդ վասն կարօտութեան և պիտանութեան սորա մեղ՝ ի կեանս և ի մահուն, երրորդ վասն լուսաւորութեան և օգտութեան նորոգ մանկանց եկեղեցոյ, չորրորդ վասն յիշատակութեան մեզ յետ մահու տոաջի անմահ թագաւորին և բարեխաւ առ աստուած, հինգերորդ, զի ամենայն շնորհաց սորա որով արժանաւորին մարդիկ մասնակցեսցէ զմեզ Քրիստոս՝ յոյսն սրբոց իւրոց:

Արդ, գրեցաւ սա ի գաւառիս Արարաղեա, ի գեղաքաղաքիս Եղիվարդ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, և սուրբ Յակոբիս, և նշխարաց սուրբ կուսանաց, և կենսունակ լուսատու սուրբ Նշանիս, յառաջնորդութեան տեղւոյս տէր Մանուէլի արհեպիսկոպոսի*, որդի պարոն Աւագի և թոռ պարոն Ագիգբեկին, որ կամակից և ձեռնտու եղև, զաւրինակս շնորհեաց, փոխարէն ի Քրիստոսէ առցէ և ի սրբոց նորա:

Գրեցաւ ձեռամբ անարհեստ և փժուէն գրչի Մաթէոսի, ի թուականութեան մեր ՋԺԳ. (1464), ի կաթուղիկոսութեան տէր Զաքարիէ, ի յաթոռ սուրբ էջմիածնին Վաղարշապատու:

* Այս նույն Մանուէլ եպիսկոպոսը 1471-ին, ամենայն հավանականութեամբ նույն այս ձեռագրի մեջ, գրանցել է իր կողմից Հովհաննավանքին արված նվիրաբերութիւնները մասին արձանագրութիւնը, ուր ասված է. «Ես Մանուէլ եպիսկոպոս, որդի պարոն Աւագին, թոռն պարոն Ագիգբեկի ետու զիմ այգին յԱշտարակ, որ է Աղիզեան, և ջաղաց իմ, որ է տեղն բնական վանիցս, և հաստատեցի սուրբ Աստուածածնիս Ով որ [խափանէ] յիմոյ կամ աւտարաց ի ՅԺԸ. հայրապետաց անիծած եղիցի. թվ. ՋԻ. (1471)» («Այրարատ», էջ 198):

Նույն այս արձանագրութիւնը, աննշան տարբերութիւններով, փորագրված է Եղիվարդի ս. Հակոբի եկեղեցու երկրորդ հարկի արևմտյան զրան աջ կողմը (Գ. Հովսեփյան, Աղիբեկենք, էջ 197):

Արդ, ցանկացող եղև այսմ սուրբ զրոցս՝ Մաշտոցիս Սամուէլ մահոյսիս, և ետ գրել իմոյ տկարութեանս յիշատակ իւր, և բարի ծնօղաց իւրոց՝ հարն վարեամշկան և մարն Աւսխաթունիէ, և կենակցին Փաշկան, և զաակաց իւրեանց, և շատ գրեանս դրել էրետ և շնորհաց եկեղեցոյ: Եւ զՄաշտոցս զայս ետ ի դուռն սուրբ Կարապետին Յոհաննու վանից*։ Եւ վայելողք սորա տէր Կարապետ, տէր Ստեփան, տէր Մկրտիչ, տէր Յովհաննէս, տէր Գարբիէլ, տէր Մելիսեդ, և տէր Գալուստ, Կարապետ, և Խաչատուր, և Սարգիս, որ կամակից էք սուրբ զրոցս լաւ շաղաւթով պահէք...:

260

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Մ Ո Ի

Երևան 2519

255ա Ի թվականիս Հայոց ՋՎԳ. (1464) ապրիլ ամսոյ ԻԲ. (22) եղև վերափոխումն տէր Ներսէս եպիսկոպոսին Անկուրիոյ, էր սա յերկրէն Ղրիմոյ, աշակերտ Սարգիս վարդապետի, որ [որպէս] արեգակն փայլէր յերկրին Հ[ն]ումանց, բազումք երկրորդ տէր Ներսէս կոչէին. էր աղքատասէր, ճգնազգեստ, ըստ տեառն բանին՝ զինչս իւր ձրի առնուր և ձրի տայր, ի բաղանիս ոչ մտանէր, ամենևին ի կին մարդ չհայէր և շնորհաւք սուրբ հոգոյն անդադար քարոզէր Հայոց և Ֆռանկաց, Հոռոմոց, և բազումք ի մեծամեծաց Տաճկաց լսէին զբանն կենաց և հաւատաին ի Քրիստոս:

Իսկ անարէն արքայն Տաճկաց ժողովեաց զքրիստոնէից մանկունսն և եբեր Ըստրմպօլ. իսկ եպիսկոպոսն եկեալ ի հետ մանկանցն և եբեր զթուղթ ազատութեան Հայոց, իսկ անօրէն արքայն ոչինչ համերեցաւ զթուղթն: Բայց զԱնկուրիոյ քրիստոնէքն շնորհեց նմա. և յետ. Զ. (6) տարոյ տարան զծնաւոք մանկանց ի Ըստրմպօլ և գնացեալ սրբոյն զհետ նոցա ի Ղալաքան. ոչ իւր վիճակին միայն, այլ ամենայն քրիստոնէից էր սուրբ եպիսկոպոս տէր Ներսէս. ԽԵ. (45) ամաց գերեզման եղև ի Ղալաքան, փոխեցաւ բարի մահուամբ ի Քրիստոս:

261

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փերդ. Նօտ. 218 - 219, Բաղէշ՝ ս. Գէորդ եկեղեցի

գրիչ՝ Յակոբ (Նեարարենց) վայր՝ Արծկէ

... Եւ ես՝ անպիտանս յամենայնի Յակոբ գծող մարդս եղկելի տեսի զփափաքն Գուլշատին... [և գրեցի] ի քաղաքիս Արծկէ, ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարի մօրս լուսոյ Աստուածածնի, և սուրբ Ատեփաննոսի Նախավկայի, և մերոյս մենաստանի՝ սքանչելագործ սուրբ Նշանի, ի հայրա-

* «Արդ գրեցաւ սա ի գաւառիս Արարադեա՝ բառերով սկսվող պարբերութիւնից մինչև այստեղ հիշատակարանի նմանահանութիւնը հրատարակված է Ալիշանի «Այրաբատ»-ում (էջ 198):

պետութեան տեառն Զաբարիայի Ալքամարցոյ, ի ղանութեան Զհանջայի՝
[որդոյ] Վարայ-Ուտուֆի, և ի թուականիս մերում ՋԺԳ. (1464):

Արդ, որք հանդիպիք սուրբ Աւետարանիս յիշեսչիք ի մաքրափայլ յա-
ղօթս ձեր զստացող սուրբ Աւետարանիս զԳովջատ-Խաթուն, և զծնողսն
իւր՝ զՍիրունն և զԴովլաթն, և զեղբայրսն իւր զՇահբումանն և զՄկր-
սիչն...:

Յիշեսչիք ի յերկնաբացիկ յաղօթս ձեր զախմար գրիչս Յակոբ, և
զծնողսն իմ՝ զՆերսէս քահանայն՝ զփոխեցեալն առ Քրիստոս, և զԽա-
թուն-Սէլիֆ, և զեղբայրն իմ՝ զՀնորհալից քահանայն Ղազար, և զամուսին
իմ զՄեհրուբանն՝ զփոխեցեալն ի Քրիստոս, և լի բերանով և ուղիղ սրտիւ
աստուած-ողորմի ասացէք և աստուած ձեզ ողորմեցի, ամէն:

Եւ դարձեալ, յիշեցէք զՄիլնաս եպիսկոպոսն՝ զփոխեցեալն ի Քրիստոս
և զԱստուածատուն...:

262

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Նղվարդ*

Վայր՝ Արծկէ

... Գրեցաւ սա ի քաղաքն Արծկէ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի
և սուրբ Ստեփաննոսի նախավկայի ||| ի կաթողիկոսութեան Վազարշայ-
պատու տեառն Ըորստակիսի և յաշխարհակալութիւն Զահանջահի, որ
գնաց ի վերայ Բաղդատայ և մոնչաց իբրև զառիւծ...:

263

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիբղ. Նօա., 219, Վան՝ Տիրամայր եկեղեցի

գրիչ՝ Յոհաննէս

վայր՝ Արծկէ

... Եւ ես՝ անպիտանս յամենայնի՝ մեղուցեալ գրիչս Յոհաննէս ձեռ-
նարկեալ գրեցի զսուրբ Աւետարանս ի քաղաքիս Արծկէ, ընդ հովանեաւ
սուրբ Աստուածածնի տաճարիս և սուրբ Ստեփաննոսի. ի հայրապետու-
թեան տեառն Զաբարիայի, և ի թագաւորութեան թաղթին Զհանջայի,
ի թուականիս Հայոց ՋԺԳ. (1464) ամին:

[Յիշեցէք] ստացողի սորա տէր Մարտիրոսին և ծնողաց իւրոց տէր Յո-
հաննէսին և Հոփսիմին...: Գրիչս՝ Յովհաննէս յիշման արժանի արարէք,
և զծնողսն իմ՝ զՅակոբ քահանայ և զՍալշուկ-Խաթուն, այլ և զՅակոբ՝
որդեակն իմ, որ աշխատեցաւ ընդ իս ի գրել սուրբ Աւետարանիս:

* Ձեռագիրը, որ կոչվում է Կարմիր ավետարան, պահվում է Նղվարդ գյուղի ընա-
կիչ Սմբատ Հարությունյանի տանը: Հիշատակարանից մեջ բերված հատվածը, ինչպես
նաև Ալեքսան Մուրադխանյանին պատկանող 1602 թ. ավետարանի հիշատակարանը ընդ-
օրինակել է ազգազբազեռ Վ. Բգոյանը:

264

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Յ

Երևան 3481

ա

գրիչ՝ Ղազար
վայր՝ Տարբերունոյ երկիր, Արգելան մենաստան

32ա Ձյտինս ի գրչաց և զառաջինս ի մեղաւորաց, զանարժանս ի կարգա-
տրաց զՂազար սուտանուն կրանաւորս, և զքարտեսիս կոկոզս զքըւերոր-
դիս իմ ըզՄիֆայէլ սարկաւագս աղաչեմ յիշել ի տէր միով տէր ողորմայիւ
և աստուած զձեզ յիշէ, ամէն:

բ

հիշատակարանի գրիչ՝ Ազարիա

355ա ... Արդ, գրեցաւ սա ի յերկիրս Տարբերունոյ, ի սուրբ մենաստանիս,
որ կոչի Արգելան, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, և սուրբ Կարա-
պետիս, և սուրբ Յարութեան, և սուրբ Վարդապետի գերեզմանիս, և սուրբ
Նշանիս, և սուրբ Սեղանիս, զոր է անծեալ սուրբ վարդապետն տէր Յուս-
կան որդին, և այլ սրբութեանցս, որ աստ կան հաւաքեալ. ի կաթողիկո-
սութեանն տէր Զաւարիայի, որ նստեալ է ի Վաղարշապատ քաղաքի, և ի
թագաւորութեանն Զհանշային, որ բաղում զաւրաւք պաշարեաց զքաղաքն
Բաքելուն:

Արդ, գրեցաւ սա ի յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս Յովանէսի և
Մկրտիչ մեծ ըբարնապետի: Գրեցաւ սա ի թուականիս մերոյ ԶՅԳ.
(1464), ձեռամբ բարեմիտ և հեզահոգի Ղազար կրանաւորի, որ ոչ ժ-
մանեաց ի յաւարտ Շարակնոցիս, այլ տարածամ մահուամբ փոխեցաւ
ի Քրիստոս: Արդ, խնդրող եղև սմա սրբասէր և հեզահոգի կրանաւորն
Վարդան՝ հայր վանացն Մեծոփա հրաշափառ ուխտին, ի յառաջնորդու-
թեանն քաջ ըբարնապետին Ստեփանոսի, որ հայրախնամ սիրով խնամս
տանին ի վերայ միարան եղբարցն, || յիշատակ հոգոյ իւրոյ, և ծնաւդաց
355բ իւրոց՝ հարն Ղազարին և մարն Մարեմին, և եղբարցն Մուսեիին և Առա-
քելին, որ փոխեցեալ է ի Քրիստոս, և Յակոբին. ի վայելումն Յովանէս
կրանաւորի, եղբաւորորդոյն իւրոյ, որ ոչ ետես և ոչ վայելեաց զճրգա-
րանս, այլ ի յազգմանէ չարին նահատակեցաւ ի սուրբ ուխտն Մեծոփայ,
ի տեղին, որ կոչի Ովիտ, ի ձեռաց անաւրինաց, տղայ և վայելուչ հասա-
կաւ, և զքեռորդին իւր զՍտեփանոս կրանաւորն:

Արդ, աղաչեմ զձեզ հայրք և եղբարք, յիշեցէք ի սուրբ և ի մաքրափայլ
յաղաւթս ձեր զքաջայաղթ փիլիսոփայն զՎարդան կրանաւորն՝ զստացող
սորա, և զբարի նահատակն զՅովանէս հոգևոր որդին իւր, և լի բերանով
աստուած-ողորմի ասացէք և աստուած ձեզ ողորմեսցի, ամէն:

Արդ, յերես անկեալ աղաչեմ զձեզ, որք հանդիպիք սմա կարգալով
կամ արինակելով, լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք Վարդան
կրանաւորին, և ծնաւդաց նորին՝ Ղազարին և Մարեմին, և եղբարցն, և
այլ ամենայն արեան մերձաւորաց նոցին՝ կենդանեաց և հանգուցելոցն.
և աստուած զձեզ յիշէ յիւր միւսանգամ զալուստն, ամէն:

336ա Դարձեալ, աղաչեմ դձեզ սուրբ հայրք և եղբարք՝ զսուտանուն երէց զԱզարիա, որ զՇարակնոցս || խազեցի և զսակաւ յիշատակարանս զրեցի, և զՄկրտիչ կրանաւորն, և զԺաղկող վարպետն զՄիմաւս կրանաւորն, և զՅակոբ կրանաւորն, որք աշխատեցան ի տուն տալ խազին [յիշեցէք] և լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք, և աստուած յիշողաց և լսողացդ ողորմեսցի, ամէն:

265

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Երևան 8453

գրիչ՝ Անտոն
վայր՝ Մալէզկերոյ վանք

200բ ... Արդ, գրեցաւ սուրբ տառս որ կոչի Մաշտոց, ի թվականութեանս Հայոց ՋԺԳ. (1464), ի դառն և ի շար և ի վշտաշատ ժամանակի, որով նեղիմք անարինաց և անիրաւ պահանջողաց, ի հայր||ապետութեան տեառն Սեանիսի Աղվանից կաթողիկոսի և եպիսկոպոսութեան տեզոյս տէր Գրիգորիսի և տէր Սարգսի, ձեռամբ տրուպ և զետնեալ [յ]ամենայն կրանաւորաց և կարգաւորաց, որ զանունս քահանայութեան ունիմ և գործս քահանայութեան ըսկի շունիմ՝ Անտոնի:

201ա Արդ, գրեցաւ ի վանքս Մալէզկերոյ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, ի խնդրո և ի արդեանց ումեմն սրբասէր և հաւատարիմ կնոջ միոյ՝ Մէհրիշատի, որ ըստացաւ զսպ ի հալալ ընչից յիշատակ իւր և ի Քրիստոս փոխեցեալ եղբար իւրում՝ Էսկարի, որ տղայ հա||սակաւ զնաց ի Քրիստոս, ի վայելումն անձին սրբասէր և հեզահոգի Ովանէս նորաբոխբոջ սարկաւազի, և ծնաւղաց իւրոյ՝ հաւրն իւր Սարգիս ազին և մաւրն իւր Նուկպարի, և եղբարձ իւր Թայիվշի և Շալուի, Հասանի և Մկրտչի և ի Քրիստոս փոխեցելոյն Քէրիմշայի, զի աստուած ընդ երկայն աւուրս առնէ, աղաչեմ յիշել՝ ասելով ի խորոց սրտէ, թէ տէր աստուած ողորմես նոցա...:

266

Ա Ի Ծ Ա Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 7332

ա

գրիչ՝ Մաթէոս Շրվանեցի
վայր՝ Երկիրս Այլախ, ի զեղս Խոռութանց

254ա ... Արդ, աղաչեմ զսրբասէր ընթերցողսդ, որք կարդայք կամ արինակէք զաստուածային քնարս զսուրբ Աւետարանս զպատուական և սրբասէր քահանայ զՄելիքիս ստացող և զխնդրող աստուածային կտակիս յիշեցէք ի սուրբ և ի մաքուր աղաւթս ձեր, [և] զհայրն իւր զՆդիայ, և զմայրն իւր Գուլիաշա, և զեղբարքն իւր Յովա||նէս և Յոհաննէս, Ազարիայ, Շահնատարն, Անանիայ, Սահարբէլ և զամենայն յազգատոհմն

իւր, զկենդանիս և զհանգուցեալսն, յիշեցէք ի Քրիստոս Յիսուս և ի սուրբ աղաթս ձեր, և աստուած-ողորմի արձակեցէք ի վերայ նոցայ, և աստուած զձեզ յիշէ իւր արքաութեամբն, ամէն:

Այլ և Եղիշայ ելեալ ի ինգիր աստուածաին աաոիս և եկն առ մեզ մեծ յուսով և շերմեռանդ փափաքանաւք... և ետ դրել զսուրբ Աւետարանս ի վաեելուն անձին իւրոյ և յիշատակ հոգոյ իւրոյ և ծնողաց իւրոց՝ հաւրն իւրոյ Եաղուբին և մաւրն իւրոյ Բաղտաուիւն, Քանիկիւն, և ամենաքն արեան մերձաւորաց իւրոց և ազգականաց իւրոց:

Եւ արդ, ես՝ յետին կարգաւորաց և առաջինս մեղաւորաց, անպիտան և անարհեստ գրչաւորաց, մեղսամակարթ սուտանուն քահանայ, որ անուամբ քահանայ և գործովք ոչ, այլ մոլորեալ ի գործովս աշխարհս Մաթէոս Շրվանեցի գրեցի զԱւետարանս ի վաեելուչ և գեղեցիկ երկիրս Այլաի կոչի, ի գեղս Խորտրանց, ընդ հովանեաւ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, ի արհիական պետութեանն տէր Գրիգորի, և մերոյ արհեպիսկոպոսին տէր Ստեփաննոսին, և ըբունապետին Շմաւոնի՝ աթոռակալ Քաղէի առաքելոյն, ի ղանութեանն Ջհանշայի, ի թվիսն ՋԺԳ. (1464), արեզ ամսոյ ի հինկն եղև կատարումն Աւետարանիս: Աղաչեմ զձեզ, ո՛վ ընթերձողք սուրբ Աւետարանիս, յիշեցէք ի սուրբ աղաթս ձեր զՄաթէոս գրիչս և աստուած ձեզ ողորմեսցի:

Այլ և անմեղադիր լերուք սղալանաց և խոշորութեան դրիս, որ գիր շեմ հանել ոչ շար գիր (՝), և աստուած զձեր մեղքն ոչ յիշէ, ամէն:

Այլ և յիշեցէք ի սուրբ աղաթս ձեր զԱբրահամ էրէցն, որ զարինակն մեզ շնորհեաց. ընդիր, պատուական արինակ. և աստուած զձեզ յիշէ, ամէն:

F

Ժաղկող և կազմող՝ Ղազար

Բարի աղաթիւք ձերովք յիշեցէք զՂազար քահանայ՝ ղնկարող և ղկազմող սուրբ Աւետարանիս և զծնողան՝:

Գ Ա Ն Չ Ա Ր Ա Ն
Ն. Ջուղա 163, Մ.Տ.Մ.

գնող՝ Գրիգոր
վայր՝ Կոնկոկայ գիւղ

375բ Եւ զԳրիգոր երէցս, որ գնեցի ղԳանձտետրս ի հալալ վաստակոց իմոց և եդի յիշատակ ի գեղս Կոնկոկայ, ի դուռն սուրբ Թորոսու և սուրբ Գէորգեայ, յիշատակ հոգւոյ իմոյ, և ծնաւղաց իմոց՝ հաւրն իմոյ Մարգարէի և մաւրն իմոյ Խաթուն-Մէլիի: Որք կարդայք կամ արինակէք թողութիւն հայցեցէք ինձ՝ Գրիգոր երիցոս և ծնողաց իմոց, և աստուած զձեր մեղացն թողութիւն շնորհեսցէ, ամէն և եղիցի:

* Այս հիշատակագրութիւնը կարմիր թանաքով է:

Գրեցաւ ի թվ. Հայոց ՋՕԳ. (1464): Յայսմ ամի եկաւ Ամթայ սուլտանն
Հասանն Իմ. (20.000) հեծելազարաւք և աւերեաց զԿեսարիոյ զերկիրն,
և սաստիկ աւար էառ զթուրքմանն: Եւ Քրիստոս աստուած զԿոնկոսյս
պահեալ ի նմանէ և ի նորա շար մտացն:

268

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Պ. Նաթանեան, Արտուր Հայաստանի, 151—152, Փիրդ. Նօտ. 218,
Սրուանձա. Թորոս Աղրար, Բ, 341—342, Խարբերդ քաղաք*

գրիչ՝ Ստեփաննոս
վայր՝ Խորձենոյ գաւառ, Խլպաշի վանք

... Յայսմ** հայկազեան թուրարերութեանս տումարի, յորում էր թիւ
համարոյ թուականին թորգոմեան տոհմին ՋՕԳ. (1464)*** աւարտագոր-
ծեալ եղև սուրբ և կենսատու Աւետարանս... ի վարժումն և ի մխիթարու-
թիւն արհորդաց նորա, և ի պարժանս հանուրց հաւատացելոց, և ի փառս
անմահ թագաւորին այսպէս գրեցին:

Ջոր իմ անարժանի և անպիտան և սուտանուն Ստեփաննոս եպիսկո-
պոսիս, որ զարինակս գովելի և անսխալ վկայեալ ի բազմաց, և ցանկա-
ցող եղէ որպէս պատուական մարգարտի, և գրեցի զսա իմ անիմաստ և
տկար մտաւքս ի գաւառիս Խորձենոյ, ի վանս որ կոչի Խլպաշի, ընդ հովա-
նեաւ սուրբ Կարապետի:

Արդ, աղաչեմ զամենեսեան, որք հանդիպիք սուրբ Աւետարանիս
զմեղապարտ գծողսն զՍտեփանեպիսկոպոսն և զծնաւսն իմ յիշեսցիք
ի մաքրափայլ յազաւթս ձեր, զԴաւիթ, զՆերսէսն, զՔարամն, զԼատիւն****,
զՅովանէսն, զՊետրոսն, զՏաւեակաւն, զՏաւեապետն և զՄեծպարոնն,
որ ստացան զսա ի հալալ արդեանց իւրեանց...:

Յիշեսցիք և զմարմառի տուողն զՓիլիպպոսն, որ զթուղթն ի վերայ
կոկեցի...*****:

Աստանոր աւարտեցաւ քրիստոսահիմն և առաքելախաւս, մարգարտա-
շար, հոգիաբուխ Աւետարանս: Գրեցաւ սա ի թուականիս Հայոց ՋՕԳ.
(1464), ձեռամբ և անարհեստ և վատթար գրչի Ստեփաննոս եպիսկոպոսի,
ի գաւառիս Խորձենոյ, ի վանս Խլպաշի, ընդ հովանեաւ սուրբ Կարապե-
տի և ի բազմահաւաք սուրբ կրանատրացս՝ տէր Յովանէսին, տէր
Նիկողոսին, տէր Կիրակոսին, տէր Մելիսեթին, տէր Յովանիսին, տէր
Մալափիային, տէր Սիմաւոնին, տէր Դաւթին, տէր Աստուածատուրին,

* Հիշատակարանը Պ. Նաթանյանի հրատարակութեամբ ավելի ամբողջական է, սա-
կայն ունի որոշ թերութիւններ ու բացեր, որոնք լրացվում են Փիրդալեմյանի և
Սրուանձայանի հրատարակութիւններով:

** Թերևս եղել է՝ «Յամս»:

*** Պ. Նաթանյանի մոտ տպված է ՉՁԵ, անշուշտ, վրիպակով:

**** «Քարամ» և «Լատիւ» անունները բացակայում են Պ. Նաթանյանի հրատարակու-
թիւնից:

***** Այս պարբերութիւնը նույնպէս բացակայում է Պ. Նաթանյանի հրատարակու-
թիւնից:

տէր Կարապետին* նորաբողոք հասակին, և զհողևոր եղբայրն իմ զհանդուցեալ... Աւնփրիոսն, և զգործակալքս սոցա՝ զԹորոսն, զԴաւիթն, զՅակոբն:

Արդ, աղաչեմ զամենեսեան, որք հանգիպիք սուրբ Աւետարանիս և լսէք զձայն նորա՝ երեք ողորմիս տուր Մեծապարունին և Պետրոսին և տղգականացն, ամէն:

Ջնուս երթայ՝ գիրս մնայ, երբ կարդաս՝ զանարժան գրիչս յիշեալ**:

269

Ա Ի Ե Ա Տ Ա Կ Ա Ր Ա Ն

ԼԾՎ 216, սյուն. 529—532, Վանի սուրբ Յակոբ եկեղեցի 39

գրիչ՝ Ստեփանոս

Փառք... ուստի՝ և տեսեալ զսորայս անճառ փրկադործութեան խորհուրդ ոմն պատուական և հաւատարիմ Պաւղոս մահաասի ի վաղուց հետէ ցանկացաւ այսմ աստուածախաւ սուրբ Աւետարանիս]]] (Յիշեցէք) և զհաւատարիմ մահասին զՊաւղոս, և զամենայն արեան մերձաւորքն՝ զհայրն Ստեփանոս, և զմայրն զԴոնար, և զեղբարքն՝ զԹումա քահանայ, և զԱստուածատուրն, զՇամամ, և զղսաերքն՝ զԴոնար և զԱզիզ, և զկին իւր զԱւագ, և լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք, և աստուած ձեզ ողորմեսցի, ամէն:

Արդ, գրեցաւ սա ի հայրապետութեան տէր Զաքարիայ Աղքամարեցոյ ե ի թագաւորութեան Զրեանշա դանին:

Արդ, յերես անկեալ աղաչեմ ես մեղաւք դառածեալ գծողս Ստեփանոս՝ կրկին յիշման արժանի առնել զիս, և ծնաւսն իմ՝ զհայրն Թումայ քահանայ և զմայրն զՈսկի, և զքոյրքն զԴոնար և զԲաղդատ, և զամենայն արեան մերձաւորքն իմ՝ զկենդանիքն և զհանդուցեալքն...:

Դարձեալ, յիշեցէք ի Քրիստոս զառաջնորդ սուրբ ուխտիս զԴաւիթ հեզահոգի կրանաւորն և զայլ միարան եղբարքս՝ զմեծ և զփոքր, որ կամակից եղեն գրելոյ Աւետարանիս:

Տէր աստուած... ողորմեա Պետրոս կրանաւորին՝ հոգևոր հարն մերոյ, որ բազում մեղր է տուեր, և քաղցր տեսոյ քո արժանի արայ:

Արդ, ես յետեսալս ի կարգաւորաց և ամարժանս ի յարժանաւորաց, անիմաստս ի յիմաստնոց, անգէտս ի գիտնականաց և անարուեստս ի յարուեստաւորաց՝ Ստեփանոս մեղսամած գծողս աղաչեմ կրկին յիշման արժանի առնել զհաւրեղբայրն իմ՝ Պաւղոս մահատասին, որ ետ ինձ գրել զԱւետարանս, և զկողակիցն իւր զԱւագ, և զորդիքն զԹումայ սարկաւագ, որ երիտասարդական տիօք փոխեցաւ առ Քրիստոս և եթող մեզ սուգ անմխիթար, և զԱստուածատուր, և զհայրն իմ Թումայ քահանայ, և զմայրն իմ զՈսկի, և զքոյրքն՝ զԴոնար և զԲաղդատ, և զամենայն արեան մերձա-

* Վերջին 6 անունները բացակայում են Գ. Նաթանյանի հրատարակութիւնից:

** Այս վերջին պարբերութիւնը նույնպէս բացակայում է Գ. Նաթանյանի հրատարակութիւնից:

ւորքն՝ զկենդանիքն և զհանդուցեալքն մեր, և սխալանաց և խոշորութեան գրիս անմեղադիր լերուք, դի կար մեր այս էր:

Դարձեալ, յիշեցէք ի Քրիստոս բոլոր սրտի՛ զառաջ ասացեալն գորգի Պաղոս մահաւորուն՝ զԹումայ սարկաւազն...: Լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք նոցա, և ողորմածն աստուած ձեզ ողորմեսցի, ամէն: Ընդ նոսին և զԹումայ՝ Վարդազատու որդի՝ զՅինեկից ուէտն, և ղեղբարքն... Զաւարէն և զՄխիթարն և զՇապուի յիշեցէք ի տէր աստուած, և ղուք յիշեալ լիջիք ի տէր, ամէն:

Միածին որդի, որ մարմնացար ի սուրբ կուսէն Ե ծագեցար լոյս խաւարելոյս, ծագեա՛ զլոյս քո ի հոգի հոգեւոր մաւրն մերոյ՝ Խաթունին և որդոյն Դարմանին, որ ի մանկութեան հասակի փոխեցաւ առ Քրիստոս և եթող մաւրն իւրոյ սուգ անմխիթար: ...Յար միւսանգամ գալստեան քո՝ յարութեան քո արժանի արայ զՄարտիրոս ղորդի Սիոն քահանային, և զկենակիցն զԲաղդատ, և ղորդին զՍիան, ամէն*:

270

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 5515

գնող՝ Յովանէլս

283ր Ի թըւականիս Հայոց ՋԺԳ. (1464). տէր Զաւարայ կաթողիկոսն էառ զէջմիածինն և Բ. (2) տարի ի տեղն նըստաւ և ղեղակուր եղեւ ի նոցանէ, և սրբութիւն սուրբ խաչիս և աւետարաններս և գրեանքս ի յանարինաց ձեռն մատնեցաւ: Եւ ես Յովանէլս մաղթասի թափեցի զսուրբ Աւետարանս յիշատակ ինձ, և ծնաւդացն իմոց Դաւթին և Արուս-Խաթունի, և կենակցին իմոյ Խուրլու-Մէլիք մաղդասուն, և ծնաւդաց նոցին՝ Պաղոսին և Սանդրխտին, և զաւակաց նոցին Սիմէոնին և այլոցն ամենեցուն, առհասարակ, հանգուցելոցն առ Քրիստոս, և լի բերանով և ուղիղ մտաւք աստուած-ողորմի ասացէք Յովանէլս մաղթասուն և Խուրլու-Խաթունին, և ձեզ լսողացդ և աստուած-ողորմի ասողացդ ողորմի Քրիստոս յիւր միւսանգամ գալուստն, ամէն:

271

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

Ն. Ջուղա 407, Մ.Տ.Ա. Մ.Տ.Մ.

գրիչ՝ Ատոմ վայր՝ Շատուան գիւղ

649ա Այս է վաստակ մատանց եղկելի տարտամ և մեղսամած եղեզնագծի Ատումի:

* Հիշատակարանը գրված է Աղթամարի Զաքարիա Գ. կաթողիկոսի կենդանութեան օրոք, ուրեմն ամենաուշը՝ 1464 թ.: Հաջորդ հիշատակարանում հենց տվյալ կա Զաքարիայի թուևավորման և մահվան մասին:

... Զոր անհալ ղայսպիսի զանձս աստուածային և պայծառ լուսով սրբասնեալ և մաքրամիտ և պատուական քահանայն Կարապետ և մեծ փափազմամբ և ջերմեռանդ սրտիւ ցանկացող եղև սուրբ տառիս, և ի խնդիր եյեալ այս համրարեալ զանձիս և լուսափայլ և անդին մարդարտիս՝ անուշահոտ մանուշակիս և վարդափթիթ բուրաստանիս, և ետ գծագրել զսա ի հալալ և յարդար վաստակոց իւրոց՝ յիշատակ հոգոյ իւրոյ, և ծնողաց իւրոց՝ հօրն խօջայ Ստեփանոսին, և մօրն Ջանմէլէֆին, և կենակցին իւրոյ Շարմէլէֆին, և եղբօրն Աւետիսին, և զաւակացն Յովանիսին, և սարկաւազ Հերսապետին, որ տարածամ և դառն մահուամբ էլ յաշխարհէս, և այլ ամենայն ազգականացն նոցա և արեան մերձաւորացն՝ կենդանեացն և հանգուցելոցն:

Եւ արդ, ես՝ Կարապետ քահանայ՝ անարժան ծառայս ծառայիցդ աստուծոյ, սիրող եղէ այս սուրբ տառիս և ետու գծագրել զսա ի վերծանութիւն սքանչելեաց ամենայն արեամբ ներկեալ սուրբ մարտիրոսացն...:

Արդ, ես Կարապետ սոսկանուն քահանայ անարժան ծառայ ծառայիցդ աստուծոյ, յոյժ փափազմամբ և ջերմ սիրով ետու գծագրել զսուրբ գիրքս զայս և դարձեալ ետու զսա ընծայ և նրէր ի դուռն ամէնաւրհնեալ սուրբ Աստուածածնին, որ կայ կառուցեալ ի կողմն Ոստան քաղաքին, ոչ կոչի Նոր-բաղաբ, առ ափն ծովուն Ախթամարայ: Որով վայելեսցին զսա հրճւանօք մանկունք սուրբ եկեղեցոյ, և յիշեսցին յերկնագնաց և յաստուածամատոյց յաղօթն իւրեանց զիս՝ զանարժան զԿարապետ սոսկանուն քահանայս, և զծնողսն իմ զխօջայ Ստեփանոս և զՋանմէլէֆն, և զպապն իմ զԱւետիսն, և զեղբայր պապոն զտէր Յովանեսն, և զՀերապետ սարկաւազն, որ գառն մահուամբ փոխեցաւ յաշխարհէս, և սուգ անմխիթար եթող ծնողիս, և զհօրքոյրն իմ զԽուրիւ-Մէլէֆ, և զքոյրն իմ զԴիլլատ, և զմուրոն զՄէլէֆ-Խաթուն, և զհարսներն զԵլթախաթուն և զԽոնձայ, և զզաւակսն իմ զԴիլլատ, զՋանմէլէֆ, զՍուլտան և զԽոնձայ:

Եւ արդ, ես անպտուղս ի բարեաց, մեղաւորս յարդարոց, և անկատարս ի կատարելոց, մեղանշականս յանմեղաց, և անկարգս ի կարգաւորաց, անյիշելիս ի գրչաց և անարհեստս յարուեստաւորաց, տգէտս ի գիտնականաց, բազմամեղ և անարժան, մեղսամած սոսկանուն քահանայ Ատոմ, որ զձև ունիմ քահանայի և գործոյն թափուր և ունայն գտանիմ, տեսի զսէր և զփափազ սորա, զոր ունէր առ հոգևորսն և իմով իսկ տկարութեամբս յանձն առի և ամենակարող զօրովեամբն աստուծոյ կատարեցի զսուրբ գիրքս զայս մեղսամած մատամբ իմով: Բազում և մեծ աշխատութեամբ հասուցի զսա յաւարտումն ի յանւանի գեօղս ի Շատուան, որ է գլուխ երկրին Ընթշտօնեաց, ընդ հովանեալ սուրբ Աստուածածնին, և սուրբ Գէորգեայ զօրավարիս, և սուրբ Ոսկեանց քահանայիցս, ի հայրապետութեան տեառն Զաֆաւիայի, որ յայսմ ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս, և ի նորընծայ հայրապետիս մերոյ տեառն Ստեփանոսի, և ի թուականի Հայոց ի յիննհարիւր և ի ԺԳ, ամի (1464), ի դառն և ի վշտալից ժամանակիս, յորժամ կամք ընդ հարկի և ընդ ծառայութեան ազդին նետողաց:

Նա և զծնողսն իմ զԹումայ քահանայ և զՍիֆաթ-Մէլէֆ, և զերախտաւոր պապն իմ զԱստուածատուր քահանայն, և զմիւս վարպետն իմ՝ զառա-

քինի արեղայն զՅոնանէս Սանանեցիին, որ ուսոյց մեզ զարհեստս գրչու-
 թեանս, և զայլ ամենայն ազգատոհմքն մեր՝ զԿենդանիս և զննչեցեալսն,
 և զայնոսիկ, որք երախտաւորք եղեն մեզ ի պէտս հոգւոյ և մարմնոյ: Դար-
 ձեալ, յիշեցէք ի Քրիստոս զյառաջին քահանայք քաղաքիս՝ զհանգու-
 ցեալսն՝ զերկոսեան տէր Յովանէսն՝ զամուրն, և զդասապետքն՝ զտէր Պո-
 ղոսն և զտէր Աւետիսն, զերկու տէր Յովանէսքն, և զերկու տէր Ստեփա-
 նոսքն՝ զհոգևոր հարքն մեր յիշեցէք ի Քրիստոս և աստուած-ողորմի
 ասացէք, ես առաւել զհոգևոր եղբարսն իմ զտէր Ստեփանոսն և զտէր Յո-
 վանէսն Բուզանդարն, զտէր Կարապետ մահդասին և զտէր Կարապետ
 Թաղէշցիին. դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զայժմու քահանայքս՝ զհոգևոր
 որդիքս մեր զտէր Ստեփանոսն, որ միջնորդ և կամակից եղև գրոցս, և
 զտէր Յովանէսն, և զտէր Սարգիսն, և զսարկաւագունսն ամենայն յիշե-
 ցէք ի Քրիստոս և աստուած-ողորմի ասացէք, և առհասարակ ժողո-
 վրդեանդ ողորմեսցի Քրիստոս, ամէն...:

272

ՄԱՇՏՈՅ ԵՒ ԳԱՆՁԱՐԱՆ

Բողևան զբատուն Ms. Arm. E. 8

Մատենադարան, Անհատական արխիւներ, Թղթ. 119

գրիչ՝ Երեմիա
վայր՝ Կեղի ֆաղաֆ

ա

236բ ... Արդ, աւարտեցաւ սուրբ տառս այս ի թվականութեան հայոց ՋԺԳ.
 (1464), ի հայրապետութեան տէր Ստեփանոսի, ի պարոնութեան Սփան-
 աարիս: Եւ արգ, ստացաւ զսա* յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց:

Արդ, որք հանդիպիք սմա գրելով կամ կարդալով կամ արինակելով յի-
 շեսիք յաղաւթս ձեր զվերո ասացեալն** և զիս՝ զմեղաւոր գրիչս զԵրեմիա
 կրանաւորս, և զծնողս իմ ||| և զշա||| յիշեսցիք ի մաքրափ[այ]լ յաղաւթս
 ձ[ե]ր, որ զբազումս աշխատեց]ան զհետ իմ: Եւ աստուած ձեզ՝ յիշողացտ
 և մեզ՝ յիշելոցս առհասարակ ողորմեսցի:

Արդ, ստացաւ սա ի հալալ արդեանց իւրոց յիշատակ իւր, և ծնողաց
 իւրոց, և ամենայն արեան մերձաւորաց իւրոց:

բ

237բ Գրեցաւ սուրբ Մաշտոցս այս ի քաղաքս Կեղի, ընդ հովանեաւ սրբոյն
 Սարգիս զաւրավարին և որդոյն նորա Մարտիրոսին, և այլ սրբոցն, որ
 աստ կան հաւաքեալ:

գ

123ա Ջուր, ա՛ւիս, կաթ մի շուր:

* Ստացողի և նրա ծնողների անունները գրելու համար տեղ է բաց թողնված:
 ** Մի տող զատարկ է թողնված:

Դ

169^ա Ջարագս ի շարին և զծոյս ի բարին՝ զԵրեմիա գրչակս յիշեսչիք միով տէր ողորմաիւ, և ծնողաց իմոց, և ստացողի սորին, և նոյնդ ձեզ պարգե-
նացի, ամէն:

Ե

198^բ Միտքս մեռեալ ի մէջ սրտիս
Սիրտս նեխեալ ի մէջ փորիս,
Ջհողիս մեռեալ ի մէջ մարմնոյս,
Յարոյ շնորհաւք քո տէր Յիսուս:

273

Գ Ա Ն Չ Ա Ր Ա Ն

Նրևան 679^Ե

գրիչ՝ Երեմիա
վայր՝ Կեղո քաղաք

280^բ ... Գրեցաւ սուրբ ՚՚ գիրքս, որ կոչի Գանձատետր, ասացեալ է ի հո-
դելից վարդապետացն ի խրատութիւն մանկանց եկեղեցսյ, ձեռամբ
Երեմիա սարկաւագի, ի Կեղո քաղաքս, ի թաղս որ կոչի Բարձր մահալա,
ի դուռս սրբոց վկաիցն սուրբ Սարգսի զաւրավարի և որդոյ նորա Մար-
տիրոսի, և Գէորդա զաւրավարի, և սուրբ Յակոբա, և սուրբ Աստու-
ծածնին, որոյ շնորհիւն եղև սկիզբն գրոցս, որ յամենայն ժամ զաւրացու-
ցանէ զտկար և զտրտում բնութիւնս իմ, ապաւինելով յի դաւրութիւնն և
ի բարեխաւութիւնն, ամէն:

Արդ, որք հանդիպիք սմա կարդալով կամ աւրինակելով յիշեցէք
զստացողս սորա զ**

274

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Նրևան 281^Ե

Ա

գնող՝ Տիրացու
վայր՝ Ախլիխա

Կամաւ անեղին աստուծոյ և ոզորմութեամբ նորին ես Տիրացու էրէցս
գնեցի զսուրբ Աւետարանս ի հալալ արդեանց իմոց յիշատակ ինձ, և ծնո-
288^բ դաց իմոց, կենակցին իմոյ Մաքիամիւն. ՚՚ զաւակաց իմոց՝ դեռաբոյս և

* Մանր հիշատակագրութիւններ կան նաև ձեռագրի 55^ա, 112^ա, 117^բ, 151^բ, 165^բ,
190^ա, 194^ա, 218^ա, 220^բ էջերում, սակայն նրանցում նոր ոչինչ չկա:

** Անունը լրացնելու համար տեղ է թողնված:
Ձեռագրի առաջին էջում ոմն ուսումնասիրող (Թերևս չ. Թոփչյանը) կարմիր թա-
նաքով գրել է ՎԳԹ—1426: Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը նույն էջում գրել է
ԵԺՆ. զարձ, ուստի մեզ նման նա ևս չի գտել որևէ հիշատակութիւն թվականի մասին:
Տեղագրում ենք 1464-ի թվաշարքում նույն Երեմիա գրչի մի այլ հիշատակարանին առ-
ընթեր:

նորաբողոքոյ պատանոյն Յոնանէս սարկաւաքին և Գալստին, և այլ
ամենայն արեան մերձաւորաց և երախտաւորաց:

Արդ, երես անկեալ աղաչեմ զձեզ, ո՛վ դասք սուրբ քահանայից, որք
աւզտիք ի սմանէ կարդալով կամ արինակելով, զմեզ և զմեր ննջե-
ցեալսն ի սուրբ յաղաւթս ձեր յիշեցէք և աստուած զձեզ յիշէ, ամէն:

287^ա Արդ ես կրսերս յորդիս եկեղեցոյ, պարականս բիւր քանքարաց Տի-
րացոյ աւաքէրէցս յԱխլցխոյ, ետու զսուրբ Աւետարանս և զարծաթի սկին
իմ յիշատակ ի սուրբ Գրիգոր եկեղեցին, յիշատակ անջինջ ինձ, և ծնո-
ղաց իմոց՝ պապին իմոյ Տիրացոյ քահանային, և հաւրն իմոյ Յոնանէս
քահանային, և եղբարցն իմ Գալըստին, Աստուածատրին և Քրիստոսա-
տուրին, և զաւակին իմոյ Միսիթարչին, որ էր դպիր և երկոտասան ամաց
փոխեցաւ առ Քրիստոս և եթող մեզ սուք անմխիթար:

Արդ, աղաչեմ զձեզ, ո՛վ սուրբ ք[ահանայք], զմեզ և զմեր [նն]ջե-
ցեալսն ի [սուրբ] յաղաւթս ձ[եր յիշ]եցէք, և աստուած զ[ձեզ] յիշէ, ամէն:

289^բ Մի ոք յանդգնեացի և յափշտակել ջանայ զմեր հոգոյ յիշատակս ի
սուրբ եկեղեցոյս, եւ եթէ ոք յանդգնի և գողանայ կամ ծախէ՝ ընդ ան-
լուծանելի կապանաւք մնասցէ և մեր մեղացս տիրանայ: Իսկ պահպա-
նողքն և խնամատարքն արհնին յաստուծոյ և յամենայն սրբոց նորայ,
ամէն:

Ծղաւ յիշատակս ՋԺԳ. (1464) թվին Հայոց:

Բ

կազմող՝ Գրիգոր

288^բ Եւ առաւել... ղկաւշկար Քարիմատինն, և զկենակիցն իւր զՄսր-
մէլիքն, և զծնաւղսն իւր՝ զհայրն Կիրակոս և զմայրն իւր Նարին-Խա-
թունն, և զամենայն արեան մերձաւորսն իւր, որ ետ վերստին նորոգել
զսուրբ Աւետարանս ի հալալ ընչից իւրոց, զոր եղեալ էր զսուրբ Աւետա-
րանս Տիրացոյ աւագերէցն ի սուրբ Գրիգոր եկեղեցին: Որ ոք որ լիակա-
տար սրտիւ ասէ զտէր ողորմին, նա ողորմի նմայ Քրիստոս ի յաւուրն
դատաստանի:

Ջկազմող Գրիգոր էրէցս՝ զՂարալի օրդի, յիշել աղաչեմ ի տէր, և
աստուած զձեզ յիշէ, ամէն:

գրիչ՝ Մաղազիայ
վայր՝ Էրեւան վանք

278^բ ... Արդ, գրեցաւ նամակս աստուածաին և արարչին խաւսեցեալ կտակ
և բանին կենաց հրամանաւ բանս՝ սուրբ Աւետարանս աստուածա[ն]բան
և աստուածախաւս, ի թուաբերովեանս Հայոց ՋԺԳ. (1464), ի վանքս
Էրեւան, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և սուրբ Գէորգա զաւրա-

վարի, ի թագաւորութիւնն Ջանանշային, ի հայրապետութեանն տետոն Գրիգորի, ըստ խնդրոյ և փափաքանաց հաւատարիմ և ուղղափառ պատուական Մուրատ մուղտասի, և կենակցին իւրոյ Դիլլատին, որ է մահ-դասի...:

279ա ... Արդ, ո՛վ մանդոմք սուրբ եկեղեցոյ, որք հանդիպիք այսմ հոգի-
ունակ տառի կարդալով կամ արինակելով, յիշեսշիք ի սուրբ և երկնա-
թռիչ յաղաւթս ձեր Մուրատ մուղտասին, հաւր անուն Տաղտալ, և մար-
Աղրա-Մալիք, և իմ եղբարն է Աւէտ, և քուր իմ Յազիզ, և իմ պառակն
հաւրն անուն Ջաֆ, մար անուն Մանիշակ և հանգուցեալ ի Քրիստոս...:

279բ || և զտխմար և զյետին գրիչ զՄաղազիայ սուտանուն կրանաւոր... ընդ
նմին... զծնաւղսն իմ, և զազգականս, և զեղբարս, և զվարպետն իմ զտէր
Յոնանէս, և զգրիս ուուցիչն իմ զտէր Մատթէոս, և զամենայն երախտա-
ւորսն մինչև ի մին հաց՝ յիշեսշիք ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր...*:

276

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Բ. Կիւլէսէրեան, Յուցակ Անկիւրիոյ, № 214, սյուն. 991—992**

գրիչ՝ Նիկոլաոս
վայր՝ Գալատիա

339ա ...Արդ, եղև զրաւ գրչութեանս, որ է Մաշտոց, ի մայրաքաղաքս Գա-
ղատիա, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին, ի թուականութեանն Հա-
յոց ի ՋԺԳ. (1464), ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի կաթողիկոսի
և արհիպիսկոպոսութեան տեառն Ներսէսի:

Բայց որ ստացաւ զգիրքս աստուածային պարոն Ալէքսանոսն ի հա-
լալ արդեանցն ի յիշատակ իւր, և կողակցին իրոյ, և ծնողացն, և ամե-
նայն արեան մերձաւորացն:

Արդ, որք հանդիպիք սմա կարդալով կամ արինակելով՝ յիշման ար-
ժանի առնէք զպարոն Ալէքսանոսն, որ եղ յիշատակ զգիրքս ի սուրբ
Կարապետ եկեղեցինն: Եւ զգծող գրոյս զնիկոլաոս արեղայս յիշեսշիք
ընդ նմին՝ հայր մեր որ յերկինս ասելով, ամէն:

* Գրչի կողմից գատարկ թողնված տողերի վրա, այլ ձեռագրով, դրված է հետևյալը՝
«Կաման աստուծոյ ես՝ Աղանան կալայ սուրբ Աւետարանս՝ տվի Քրիշոյ վանքն ինձ
քառանից: Տէր Ալեգսանոս եպիսկոպոս[ի] ձեռաւքն կատարեցինք քառասունքն»:

** Բ. Կիւլէսէրեանի «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Կարմիր-վանուցն Անկիւրիոյ» (Ան-
թիլիսա, 1930) արժեքավոր աշխատութիւնը ստացանք, երբ հիշատակարանների սույն հա-
տորի առաջին մամուլներն արգեն տպագրված էին: Այդ իսկ պատճառով հնարավորու-
թիւն չունեցանք 1463-ի թվաշարքում տեղագրելու այդ թվականին Յովանէս երէցի կող-
մից ընդօրինակված ժողովածուի աղբատիկ բովանդակութեամբ հիշատակարանը:

277

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

«Թորոս Աղբար», Բ., էջ 463,
Չնքուշի Սիրահայեաց ս. Աստուածածնի վանք

գրիչ՝ Անանիա
վայր՝ Հռովմկլայ, Խալիֆի գիւղ

[Գրեալ] ի թվին մեր ՋԺԳ. (1464), ի հայրապետութեան տէր Կառապետին և ի թագաւորութեան... պարոն Չաքամ-պակին: Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի մայրաքաղաքս հռչակաւոր ի Հռովմկլայս, ի գիւղս Խալիֆի յորջորջեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ Գէորգեայ և սուրբ Թէոդորոսի զինատրաց... ձեռամբ Անանիա կրանատրի...:

278

ՄԵԿՆՈՒԹԻԻՆ ՄԱՏԹԷՈՍԻ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻՆ, ՆԵՐՍԻՍԻ ՇՆՈՐՀԱՆԻՈՅ

Երուսաղէմ 332

Ն. Գողարեան, Մայր ցուցակ, Գ., էջ 222

604 Ո՞վ աստուածայէր աննման սուրբ կարդացող՝ Սարգիս Զաջոխս որդիս յաղաւթս քո յիշէ վասն աստուծոյ, աստուած քեզ յիշէ յիր ողորմութիւն. գրեցի թվիս ՋԺԳ. (1464)*:

279

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

«Միարանք և այցելութեւն Երուսաղէմի», էջ 266

գրիչ՝ Մառտիրոս Հիզանցի
վայր՝ Երուսաղէմ

... Փափաքաւղ եղեալ եղկելիս... և անարուեստ գրիչս Մառտիրոս, յետինս ի կարգաւորաց և առաջինս յանցաւորաց գաղափարեցի զսա ինձ գանձ անկողոպտելի, ըստ կարի իմոմ զարդարեցի ամենայն գունովք, ի ժամանակս վերջինս ի թիւս շափոյ ...ՋԺԳ. (1464) ամի արեթական տումարի տոհմիս, ի սուրբ և աստուածակոխ քաղաքս Երուսաղէմ, ընդ հովանեաւ սրբոյն Յակոբայ դամբարանի, որդւոյն Զեքեթեայ առաքելոյ:

280

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիբղ. Նօտ. 219- 220, վան՝ Տիբրամայր եկեղեցի

գրիչ՝ Մկրտիչ

... Եւ արդ, ի յայսմ թոռաբերութեանս Հայկական տումարիս ՋԺԳ. (1464), ի դառն և ի վշտաբեր ժամանակի գրեցաւ Աւետարանս ձեռամբ Մկրտչի, ի խնդրոյ Պետրոս քահանայի:

* Հրատարակելը հայտնում է, որ այն թվականը Սովականյանը կարդացել է «ՋԺԳ». այդ դեպքում հիշատակագրութեան թվականը համարելու է 1274:

ՄԱՍՈՒՆՔ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՉԻ

Երևան 185

ումն ընթերցող

328բ *Ի թվաբերութեան Հայոց ՋԺԴ. (1465), յօդ[ո]ւ[տոսի] ԺԾ. (15), Յայսմ ամի կալեալ եղև թագաւորն վրաց Գորգի ի յանաւրէն իշխանէն Կաւրղաւրէն, [շարամանեալ կալան զայս]*: Յետ որոյ նստաւ յաթոր թագաւորութեան Կոստանդին եզրաւորողին իւր: Յետ Կոստանդինին նստաւ Բագրատ յետ մի ամի:*

Ճ Ա Շ Ո Յ

Երևան 3758

գրիչ՝ Յովանէս

վայր՝ Գեղարճունեաց գաւառ, Կած գիւղ

ա

1170 *Աւրհնութիւն, գոհութիւն, բարեբանութիւն գթածին, ողորմածին և մարդասիրին աստուծոյ... որոյ շնորհաւք և աւժանդակութեամբ յանկ ելեալ աւարտեցաւ գերափառ և հոգիազարդ աստուածաբան տառս վասն խնդրոյ բազմերջանիկ և սրբասնեալ քահանայիցն տէր Մանուէլի և որդւոյն նորին տէր Ստեփանոսի, ձեռամբ բազմամեղ և անարժան գրչի Յովանիսի, ի թվականիս մերում Ջ. և ԺԴ. (1465) ամի...:*

1173 *... Ըստ այսմ պայմանի ամենագովելի... Մանուէլ քահանայն և տէր Ստեփանոս հարազատ նորին գրել հտուն զսուրբ տառս ի Սանահնոյ արինակէն, և մեծաւ փափագանաւք յարդար վաստակոց իւրեանց ստացան զսա յիշատակ բարի հոգւոյ իւրեանց, և ծնաւոյց տէր Մանուէլին՝ պարոն Ամիրբէկին և Գովմէլիփին, որ ո՛վ հանդիպողք սուրբ կտակիս յիշեսչիք ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր զդեռաբոյս որդիք տէր Մանուէլին՝ զտէր Ստեփանոս և զԱմիրբէկ, և զքոյր նոցա զՄարգարիտն, այլ և զեղբարքն՝ զփոխեցեալքն ի Քրիստոս՝ զԱստուածատուրն և զՍաւառն: Դարձեալ, աղաչեմ յիշել առ Քրիստոս զկենդանի եղբարք տէր Մանուէլին՝ զՍաւլթան և զէլբէկն, և զմեծ եղրաւորողին՝ զպատուելի երիտասարդն զՄէլիփն, և զքոյր տէր Մանուէլին՝ զՅուստիանէ, և զորդի նորին զՓաշէն: Դարձեալ, աղաչեմ յիշել ի Քրիստոս զհարազատ որդիք Սաւլթանին՝ զՇան-*

* Ուղղագիծ փակագծի մեջ առնվածք զբոված է այլ թանաքով ու ձեռագրով:

նադարն և զԽօշնադարն և զՄա[ր]գարէ դպիրն և զՍահակն, և զորդիք էլ-
բէկին՝ զՅեղիշէ և զՅինոֆ և զՄարէնոս:

Դարձեալ... յիշեցէք զտէր Մանուէլ, և զամուսինն իւր զԵղիսաբէթ, և
զԺաղկեալ որդիքն իւր զաէր Ստեփանոս, և զամուսինն իւր զԽոսրովի-
դուխտ, և զզաւակնն իւր զՆերսէս և զՄեսրոպ պատանհոսն, և զԱմիրբէկն,
և զամուսինն իւր զԹովսիմամ. յիշեցէք ի Քրիստոս զՄէլիֆն, և զամուսինն
իւր զՍօլթանբախտ՝ զփոխեցեալն ի Քրիստոս, և զորդի նորին զԳրիգոր
պատանհոսն, և մայր Մէլիֆին՝ զՎարդատիկին, և զՍալթան, և զամուսինն
իւր զԹամար, և զէլբէկն, և զամուսինն իւր զՁիշագ, և զՇահնադարն, և
1174 զամուսինն իւր զԱւղուլ-Մէլիֆն: || Այլ և աղաչեմ յիշել ի Քրիստոս
զպատուէլի երիտասարդն զԱվրանբէկ, որ է կնքահայր սոցա...:

Եւ արդ, գրեցաւ սուրբ տառս, որ կոչի Տարէանգիրք ի դառնացեալ
ժամանակիս, յորում նեղիմք յանօրինաց բռնութենէ, եւս առաւել ի
կրկնակի հարկապահանջութենէ. ի հայրապետութեան տեառն Գրի-
գորի ռեզհանիւր Հայոց կաթողիկոսի և պատրիարգի Վաղարշապատու էջ-
միածնի, ի յաշխարհակալութեանն Ջհանշայ իմիրզին, որդւոյ Ղարայ-Ու-
սուֆին, ձեռամբ ամենամեղ և անարհեստ գրչի Յովանէսի, որ զանունս
ունիմ կարգաւորի և գործովս անպիտան: Որ և եկեալ յԱրծկէ քաղաքէ տա-
րադէպ հանդիպեցաք ի գաւառս Գեղարքունի, ի գեղս որ կոչի Կած. հան-
դիպեցաք բարե[պաշտ] առնս տէր Մանուէլին և մոռացաք զաւտարական
կեանս մեր: Վասն յոյժ սիրոյ և փափագանաց սորա ձեռնարկեալ սկիզբն
արարաք սուրբ գրոցս՝ ի մեծի ազուհացից պահոցն ի շորորդ շաբաթին,
և աւարտեցաք աւժանդակութեամբ սուրբ հոգւոյն աստուծոյ՝ վերացման
սուրբ խաչի տաճիս, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, և սուրբ Գրի-
գորի, և սուրբ Կարապետի, յեպիսկոպոսութեան գաւառիս Գեղասւմայ
տեառն Ստեփանոսի, և վերադիտողութեան քաջ բարունւոյն Սարգիս վար-
դապետի՝ սուրբ ուխտիս Հերմոնի հար...:

Բ

754 ... Այլ և բազմամեղ և անարժան գրչիս Յովանէսի, և ծնողացն իմոց
Յակոբ քահանայի և Սալչուկ-Խաթունի տէրն տէրանց ողորմեսցի, ամէն:

283

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Յ

«Սիսական», էջ 126

գրիչ՝ Գրիգոր

... [Գրեցաւ Շարակնոցս] յաստուածախնամ և ի հրեշտակահիմն
վանքս... ընդ հովանեաւ սուրբ Գրիգորի և սուրբ Յակոբայ և սուրբ Սա-
հակայ, և այլ կենսաբեր սուրբ Նշանաց՝ որ աստ գումարեալ կան, ի յա-
ռաջնորդութեան սուրբ ուխտիս տիեզերալոյս և մեծ հոգտորի Յովանէնէս
վարդապետի, ի դառն և ի նեղ ժամանակի: Արդ, ետ գրել Յովանէնէս, որ
այժմ կրօնաւոր է և ի մերձակայ աւուրս վարդապետ [է] լինելոց...: [Անմե-
ղադիր լերուք վասն խոշորութեան գրիս], զի ժամանակս ձմեռն էր, և
խուցս մուկն և ցուրտ, և նիւթս պակաս, և թանաքս աւեր. և իմ պիտոյքն

ոչինչ այլ՝ բայց միայն ցամաք հասց, և խոցած ներքինս ի բանսարկուէն և արտաքինս՝ ի բնութեան տկարութենէ*:

284

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիւրգ. Նօտ. 221, Բարեբզ, ս. Առտուածածնի եկեղեցի

գրիչ՝ Մաաթէոս
վայր՝ Եղիվարդ

... Ըստ այսմ օրինակի աստուածասէր և բարեպաշտ կիներն Ազիգ ստացաւ զսուրբ Աւետարանս մեծափափագ սիրով և ետ ի դուռն նորագեղոյ եկեղեցւոյն, որ յանուն սուրբ Գրիգորի. վասն յիշատակի հոգւոյ իւրոյ և առն՝ Խերադիներն, և զաւակացն՝ փոխեցելոցն ի Քրիստոս Վիրապտրին և Աստուածատրին...:

Յիշեսչիք շերմեռանդ սիրով զսպասաւոր սուրբ եկեղեցւոյն զՍարգիս քահանայն և զտանուտէրքն նորագեղոյ՝ Ամիրն, զՋանիբէկն, զԴալիկն, Սօլբանբէկն, զԱւագն, Սարգիսն, Մխիթարն, և զՊօղոսն, զՍիրապետն, և զՄանիկն, զԱզիգբէկն, և զամենեսեան՝ մեծ և փոքր, որ կամակից եղե՞ն և օգնական:

Եւ ես՝ Ազիգս տվի զիմ հալալ գանձագին սուրբ Աւետարանս ընծայ և նուէրք ի սուրբ եկեղեցիս նորագեղոյ՝ յիշատակ մեր ննչեցելոցն և կենդանեացն:

Եւ արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի գաւառս Արարատեան, ի փառատր վանքն Եղիվարդայ, ձեռամբ յոգնամեղ և փժուն գրիչ Մաաթէոսի: Ի կաթողիկոսութեան տեառն Յրորստակէտի, որ յայսմ ամի նստաւ յաթոռ հայրապետութեան, և եպիսկոպոսութեան տէր Յովաննէսի՝ Հայոց-Քառոյ, իշխանութեան Ջհանշի՝ որդւոյ Ուսուֆի, ի վերակացութեան երկրիս պարոն Վիշելի, ի մեծ թուականիս Հայոց ՋՃԴ. (1465): Այլ և յիշեցէք ի Քրիստոս զհոգևոր հայրն մեր՝ զարի և քաջ զՍարգիս վարդապետն, և զիւր միաբանքն՝ զՄխիթար արեղայն, որ է հայր վանացս սուրբ Գետարդելայ, և զայլ միեղէն եղբարցս՝ զսրբասէր և զհեղահոգի Ալեքսանն, և զՄաաթէոսըն, և զՅովաննէսն...:

285

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷԻՑ ԹՂԹՈՑ, ՍԱՐԳՍԻ ՇՆՈՐՀԱՆՈՑ

Բազէշ, Մ.Տ.Մ.

Ի հայրապետութեան էջմիածնի տէր Ռատակիսի և իշխանութեան Ջհանշի**,

* Ծանոթագրութեան մեջ Ղ. Ալիշանը հայտնում է, որ շիշատակարան գրոցն, յորմէ զայս յիշեմ, երեւի զբեալ յամի 1465, ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի ընդհանուր Հայոց կաթողիկոսի, թէպէտ ըստ հասարակաց կարծեաց՝ Գրիգոր համարի վախճանեալ յառաջ քան զթուականդ զայդ::

** Արիստակես կաթողիկոսը աթոռակալել է 1465—73 թթ., Ջհանշանը թագավորել է 1437—67 թթ., ուստի այս հիշատակարանի գրութեան ժամանակը որոշվում է երեք տարվա ճշտութեամբ՝ 1465—67 թվականների միջև ընկած ժամանակամիջոցով:

առ ոտս հարաւոյ, ընդ հովանեաւ սուրբ և կմբեթային և խարսխայատակ և հաստակառոյց վիմօք շինեալ սուրբ զանգակատանս, որ յանոն սուրբ Աստուածածնի անուանեալ և սուրբ Յակոբիս և սուրբ Կուսանաց և աստուածընկալ լուսատու սուրբ Նշանիս, յառաջնորդութեան վանիցս նմին տէր Մանուէլի և եղբօրն՝ Բեշֆենի:

286

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Բ Ք

ԵՐԼԱՆ 5313

գրիչ՝ Վարդան
վայր՝ Վան

ա

574ա ... Աւարտեցաւ սուրբ գիրքս այս յամի ՋԺԴ. (1465) թուականութեանս Հայոց, ձեռամբ յոգնամեղ և անարհեստ գրչի Վարդան մեղաւոր և անարժան երիցու, որ զանունս ունիմ ու զգործքս շունիմ, զկարգս ունիմ ու զկացքս շունիմ, ի խնդրոյ քրիստոսասէր և սրբահոգի քահանային Աւետիսին, քանզի որք մեծութեան ընչից ըղձանան ոչինչ աշխատութիւն զմտաւ ածեն յայլմէ յայլ անցանել գաւառս հեռագնացս ուղևորութեան, որպէս զի զշահսն աճեցուցանել մարթասցեն, նաև ընդ համատարած ծովուն ծփանաց նաւարկեալ, որ բարկացայտ ալեօքն լեռնացեալ կահաձև դաշտանան անդընդապ[տ]ոյտ խորոցն, բքացեալ կուտիցն, մէտ առ մէտ ալեացն ահ պակուցանող տեսողացն արկանելով: Իսկ արիացեալքն ըստորիջիցն 574բ ի խիւղ խոռ[ո]ղիցն ի խորս խաւարին ձորոցն համարձակին ի քարաժեռս դժւարամուտ տեղեացն ի խնդիր ականց զանազանից, լաւ համարելով զմահ անձանց, քան թէ ունայն ձեռք զվատացն ժառանգել զանուն: Եւ այլք ըստ քրէական արուեստիցն հալոցօք հնոցացն՝ զոսկոյն գիւտ արուեստատրեալ՝ յառաջ բերեն զանօթն պատուական:

Ըստ նմին օրինակի աստուածասէրս այս Աւետիս քահանայս ի խնդիր եղեալ այսմ հոգէնորոգ ծաղկաւէտ և վարդափթիթ, անուշահոտ բուրաստանիս ազնիւ համեղութեան. եւ ըստացաւ զմարգարտաշար զիմաստայեզձ և զանառիկ փարթամութիւնս՝ զպայծառութիւնս մանկանց Սիոնի և զուրախութիւնս սուրբ եկեղեցոյ ի վայելումն անձին իւրոյ և հոգևոր եղբարց իւրոց՝ մանկանց եկեղեցոյ: Եւ յետ աստեացս յիշատակ անջինջ ի մէջ եկեղեցվոյ իւրն, և ծնողաց իւրոց բարեպաշտիցն Մկրտիչ քահանային և Մէլէֆ-Խաթունի, [և ծնողաց նորին՝ մօրն Բաղդատին և հօրն]*, և հօրեղբարցն Կարապետին և Աւետիսին, և մեծ պապուն Տիրացուն, և Մամախաթունին, և կենակցին Բէկիխաթունին, և նորին ծնողացն Խալիֆին և Խալիմ-Խաթունին, և եղբօրն Յովանիսին, և այլ ամենայն արեան մերձաւորացն իւրոց՝ կենդանեացն և հանգուցելոցն...**:

* Փակագծի մեջ առնված հատվածը լրացված է լուսանցքում:
** Շարունակութեան մեջ ևս թվարկվում են ստացող Մկրտիչ քահանայի ազգականները: Բերվում են նաև նոր անուններ. «...Աստուածատրին, և որդոցն Յոհանիսին, Կնոջն Հաթունցանին, և որդոյն Սարխոշին, և կնոջն Փաշիջանին, Սարգսին և Յակոբին, և Կարա-

Եւ գրեցաւ սուրբ գիրքս ի քաղաքս ի Վան, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին, և սուրբ Վարդանայ զօրավարին, և սուրբ առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի, և սուրբ Ստեփաննոսի Նախավկային, և սուրբ Սահակ հայրապետին, ի կաթողիկոսութեանն տեառն Ստեփանոսի, և մերոյ հպիսկոպոսին՝ առաջնորդին Վարադայ տէր Յովանիսին՝ մեծին և փոքուն, ի թագաւորութեանն Զհանըային, || որ այս Բ. (2) ամ է, որ նստեր է ի վերայ Բաղդատ քաղաքին և խսարեր է ղորդին իւր զՓիլ-Պուտախն, որոյ Քրիստոս աստուած զինքն ընդ երկայն աւուրս առնէ և զիւր թագաւորութիւնն աւրհնէ, ամէն:

Եւ արդ, ես՝ անպտուղս ի բարեաց, մեղաւորս յարդարոց, մեղանշականս յանմեղաց, ծառայ ծառայիցդ Յիսուսի Քրիստոսի Վարդան, տեսի զսէր և զփափաք իմաստուն վաճառականին Աւետիս քահանային, զոր ունէր առ հոգևորսն, և ըստ իմում տկար անձամբս յանձն առի և ողորմութեամբն աստուծոյ կատարեցի զսուրբ գիրքս՝ զայս:

Եւ դուք՝ հանդիպողք սորա, պատուական հարք և եղբարք, ընթերցողք և լսողք այսմ աստուածաշունչ մատենիս՝ յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զվերոյ յիշեցեալն զԱւետիս քահանայն, և ըղծնօղսն իւր, և զմեծ պապն զՏիրացուն, և զՄամախաթունն, և զմօրքելերքն զԽաթուն-Մէլիքն, զՄրաթն և զՆսէֆն և զքեռիքն զԿարապետն և զՍտեփանոսն և զազգն ամենայն: Եւ զիս զմեղաւոր և ղորմեծի գրիչս զՎարդան յիշման արժանի արէք, զի յոյժ զառածեալ եմ մեղօք և այլ շունիմ յոյս և ապաւնն քան զՔրիստոս և զձեր սուրբ աղօթքդ, և զիմ ծնօղքն զՅովանէս քահանայն և Զմրութ, և ղորդիքն իմ զՆիկողայոս քահանայն, որ սակաւ մի նա գրեաց, և զՅովանէսն, և զԴրիգորն, և զմայր սոցա, և զքոյրքն և զեզրարքն իմ, և զայնոսիկ, որ ի վերայ մեզ երախտիք ունին, և լի բերանով աստուածողորմի ասացէք, և Քրիստոս աստուած ձեզ և մեզ ողորմեսցի, ամէն:

Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զԿարապետ քահանայն, որ նա եղև միջնորդ այսմ բարի գործոցս և զԲախշիկ սարկաւազն, և աստուած զձեզ յիշէ յիւր արքայութիւն, ամէն:

Դարձեալ աղաչեմ զձեզ, ո՛վ սուրբ մանկունք եկեղեցւոյ, յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր զԱւետիս քահանայն և զծնաւղսն իւր զՄկրտիչ քահանայն և զՄելիք-Խաթունն, որ ցանկացող են այսմ սուրբ գրոցս և ետուն ի դուռն սուրբ առաքելոցն Պետրոսի և Պաւլոսի անշինչ յիշատակ իւրեանց և ամենայն արեան մերձաւորացն, ի ձեռն սուրբ քահանայիցն՝ տէր Ստեփաննոսին, և տէր Խաչաւարուն, և տէր Կարապետին, և տէր Թումիւն, և միւս տէր Կարապետին, և միւս տէր Ստեփաննոսին, և տէր Դանիէլին, և տէր Յովաննիսին, և սարկաւազացն առհասարակ և բնաւ ուխտ[ի] եկեղեցւոյն, զոր և վայելել տացէ տէր աստուած նոցա ընդ երկայն աւուրս: Եւ որք յանգզնի հեռացուցանել զսա ի դրանէ սուրբ առա-

պետին, ... և եղբօրն Յովանիսին, և որոյ նորին Միրաօինն: Ներքին լուսանցքի վրա՝ Շարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զտէր Աւետիսի թըւերքն՝ զՇողիսարուն և ըզՆսէֆ-խաթուն, և զերկու Յովանէս եղբայրքն, և աստուած ողորմի ասացէք նոցա, ամէն: Մերձավոր ազգականներն անունները հիշատակվում են նաև զրեթե բոլոր վարքազրություններէից հետո զըջի թողած համառոտ հիշատակազրություններում:

քելոցս Պետրոսի և Պաւղոսի գողանալով կամ գրաւելով՝ զմասն զՅուդային առցէ և զխաչահանուացն, զԿորխան, և զԴադանին, և զԱբիրոնին, զԱնէսին, և զԱմրէսին, և զԿայենին*:

Բ

592բ Թանաքս հում է ու թուխտս հին. անմեղադիր լերուք:

287

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Մ. Աթոռ 22, «Էջմիածին», 1950 թ., սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 84-85

գրիչ՝ Յովանէս Մանգասարենց վայր՝ Արեւիչ

273ա ... Արդ, ըստ այսմ պատուիրանի ցանկացաւդ եղև աստուածային սուրբ և աւետաբեր Աւետարանիս ողորմելի և գառնացեալ կին Խալիմ-Խաթունն, և ստացաւ զփարթամ հարստութիւնս՝ զաստուածաբան սուրբ Աւետարանս յիշատակ իւրն և բարի զաւակին իւրոյ՝ գեղեցիկ և քաղցրատես երիտասարդին Կարապետին, որ գնաց ուրախութեամբ ի քաղաքն Սուլքանիա, և ի դառնալն ի տուն մատնեցաւ ի ձեռս արեանարբու շալատ տաճկաց, որ անմեղ նահատակեցին սրով և խանջալով: Ընդ լինելու կարէ պատմել զանմեղ սպանումն Կարապետին, որ էր նոր փեսայ՝ և հասրաթամահ նահատակեցաւ: Նոյնպէս եղբայր նորին՝ խոջայ Յօնանէսն երիտասարդ հասակաւ, և նա յԽաչահան սրով սպանաւ ի ձեռաց անարէն հարամկաց: Ըն էր նա երկիւղած յաստուծոյ և զԵ. (5) ար առաջաւորաց պահոցն անսուղ անցուցանէր:

Այլ և միւս փոքրիկ որդոյն՝ էգդանբախշին, որ և նա տղայ հասակաւ զնաց ի վաճառ յԱրևելս, և դարձան ուրախութեամբ, և ի հասանելն ի Թավրէզ՝ ցաւ մահու դիպաւ և յաստուած փոխեցաւ:

Ըն ողորմելի հայր սոցա Գրիգորն, խոց սրտով և դառն կենաւք, զնաց տարադէմ յԽաչահան վասն որդոյն Յօնանիսին, և ի դառնալն հեծեծանօք կսկծու մահ եղև ի Սուլքանիա:

Այս ողորմելի կին Խալիմ-Խաթունն զայս ամենայն անասելի կսկիծս տեսնալ և լալով զաւուրքն անցուցեալ և զյոյսն յաստուծոյ ոչ հատեալ, ստացաւ զտէրունեան սուրբ Աւետարանս յիշատակ իւրն, և ծնողացն՝ Ստեփաննոսին և Նազմէլէֆին, և առն իւրում՝ Մարտիրոսին և Գրիգորին, և կենդանի որդոյն՝ Յօնանիսին, և եղբորն՝ պարոն Գորգին, և դստերն Գուլփաշին, և ամենայն արեան մերձաւորաց նորին: Լի բերանով և ուղիղ սրտիւ աստուած-ողորմի ասացէք գառնացեալ կնոջն Խալիմին, և գեղեցիկ նահատակ որդոցն Կարապետին, Յօնանիսին, և էգդանբախշին, և Գուլփաշին, և հօրեղբորն Սարգսին և ամենայն արեան մերձաւորաց նորին՝ կենդանեաց և մեռելոց, ամէն:

* Հաջորդ 575բ-576բ, 588ա-588բ և 591բ էջերի վրա գրանցված են արժեքավոր նվիրաբերական արձանագրութիւններ: Նվիրատուներն են վանեցի խոջաներ ու արհեստավորներ, ստացողն է Վանի Գողոս-Գեարոս եկեղեցին:

Այլ և ես անարժանս ի մանկունս եկեղեցոյ Յովանէս քահանայ ըսա իմում տկարութեանս յանձն առի զսուրբ Աւետարանս և աւարտեցի կաման աստուծոյ ի թուականութեանս Հայոց ՋԺԴ. (1465) ամին, ի քաղաքս որ կոչի Արհէս, ի դուռն սուրբ տաճարիս Գէորգայ զօրավարի:

Յայսմ ամի սպան շարաշար Ջեանշահ փատշահն զորդին իւր զՓիր-Պուտախ խանն ի Բաղդատ*, և եկն ի Թավրէզ ի թաղթն: Եւ են աթոռ և եպիսկոպոս երկրիս Քաշբերունոյ իմաստուն և բանիբուն վարդապետն Ստեփանոս և տէր Յովանէս արհիեպիսկոպոսն, և տանուտէրք քրիստոնէից՝ պարոն Բախշայիշև և խօշայ Մանլամն: Յայսմ ամի գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ Յովանէս քահանայի, վասն որոյ միաբան աստուած-ողորմի ասացէք անարժանիս և ծնողացն իմ՝ Մանկասարիւն և Փաշին, և կենակցին իմոյ Շուրաւնին, որ յայս ամի փոխեցաւ ի Քրիստոս: Եւ տէր աստուած ձեզ լսողացդ և կարդացողացդ և աստուած-ողորմի ասողացդ տացէ զիւր երկնից արքայութիւնն ձեզ և ձեր ծնաւդացն, և աւրհնեսցէ զձեզ և զարդարեսցէ յայս կեանքս որդովք և յայն կեանքն հոգով, ամէն:

288

Գ Ա Ն Ջ Ա Ր Ա Ն

Երևան 5338

գրիչ՝ Մելիսէր վայր՝ վասպուրական

244ա // Փոխեցաւ առ Քրիստոս և եթող սուք անմխիթար ծնողացն իւրոց և կենակցին Շահմէլէֆին, և հարսին Գաւնգուլին, և զաւակաց նորին Շահփաշին և Խաբունփաշին, և եղբարցն մահդասի Յովան[իսին և] Կարապետին և Ջանիբէկին, և որդոց Կարապետին՝ Մէլէֆին, Դօրգուն, Խալիֆին և ամենայն արեան մերձաւորացն աստուած-ողորմի ասացէք:

Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զՅոնանէս պատուական տանուտէրն, և զկենակիցն իւր, և զորդին իւր զԱստուածատուրն, և զկենակից նորին, և զաւակս իւրեանց զՇահփաշին և զԽաբունփաշին, և աստուած-ողորմի ասացէք նոցա, ամէն:

Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս և զխոճա Դովլաբշէն, և զեղ[բ]այրն իւր զԱսպանանշէն, որ դառն մահուամբ ի յանօրինաց փոխեցաւ ի Քրիստոս**, և զՅակոբշէն, և զԾնօղսն իւր, և զաւակսն իւր զԴեռաբոյս ծաղիկ զՄիրաֆն, և զՀոռվշէն և զկենակիցն իւր զԿիար-Խաբուն, և զմայրն իւր զԿսան-

* Ոմն Մկրտիչ քահանա տարեգիր ՋԺԵ. (1466) թվականի տակ նույնպէս հայանում է, որ «Ջեանշայն զԲաղդատն էառ. սա զորդին սպան» (Փիրդ. նօտ., էջ 2-3):

** Ղ. Փիրդալիմյանը, իր «Նշխարք պատմութեան հայոց» անտիպ աշխատութեան Բ. հատորում (Երևան, № 4515, էջ 191) մեջ է բերում 1463 թ. բնգործինակված մի Յայսմա-ւուրքի հիշատակարանից հետևյալ հատվածը. «Յիշեցեք ի մաքրափայլ յազօթս ձեր զԱւլան-Մելիքինց Ասպանանշէն, և քաջ նահատակն Սրանդարն, որ ի ձեռաց անօրինաց մարտիրոսացաւ»:

Հավանաբար այս երկու հիշատակարանների մեջ խոսվում է միևնույն Ասպանանշահի մասին:

Խուրլու, և զաղզն ամենայն և աստուած-ողորմի ասացէք նոցա, ամէն:

Արդ, և ես՝ անպտուղս ի բարեաց, մեղաւորս յարդարոց, անկատարս ի կատարելոց մեղանշականս յանմեղաց՝ Մելիսէթ սուտանուն քահանայս, և զծնողսն իմ զՍտեփանոս և զԳօնար, և զաւսկսն իմ զՍիրուն, 244բ զԳորգն և զայլքն ամենայն, և զեղբայրն || իմ, և զքորքն իմ, և զամենայն արեան մերձաւորքն իմ և աստուած-ողորմի ասացէք, ամէն:

Դարձեալ, և ես՝ անարժան ծառայս ծառայիցդ աստուծոյ Յոնանէն ստացայ զսուրբ դիրքս զայս ի հալալ վաստակոց իմոց և ետու դրել զսա յ[իշատ]ակ հոգոյ իմոյ, և ծնողացն իմոց Սիրանոսին և Խաթուն-Մէլէֆին, և զաւակին իմոյ Աստուածատուն, և կենակցին Գօնգուլին, և զաւակացն Շահփաշին և Խաթունիաշին, և եղբարցն Յովանէսին, Կարապետին և Ջանիբէկին, և եզբօրորոցն Մէլէֆին, Գօրգուն և Խալիֆին, և ամենայն զարմից նոցին, այլ և Դովլաթշին և Ասպանանշին և Յակոբշին, և կենակցի Դովլաթշին՝ Իփար-Խաթունին, և մօրն Ասան-Խուրլուփն, և ամենայն արեան մերձաւորացն, ամէն:

Դարձեալ, աստուած-ողորմի ասացէք Խուրլու-Մէլէֆ խաթունին, և որդոյն խոճա Սֆանդարին, և կենակցին Սուլտանին, և նոցին զաւակաց, ամէն:

Գրեցաւ սա ի թվականիս Հայոց ի Զ և ի ԺԴ. (1465), ի հայրապետութիւն տեառն Ստեփանոսի և ի Սմբատայ թագաւորին: Արդ, և ես՝ Յոնանէն ստացայ զսուրբ գիրքս զայս յիշատակ հոգոյ իմոյ և ետու զսա նրէր և ընծայ ի գուռն սուրբ տաճարացն՝ սրբոյն* Յովհաննիսի և Ամենափրկչին, զի հանապազ ընթերցին մանկունք եկեղեցոյ, որ են այժմ սպասաւոր սուրբ եկեղեցոյն՝ տէր Աստուածատուրն և տէր Կիրակոս, և ով որ յետ ձեզ լինի. խնամով պահեցէք և զիս անպարսաւ թողէք, զի կար մեր այս էր...:

289

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Ց

Լեյզենի համալսարան, Օր. 5521. Ֆ. Մակլ'ր, Յուլի, № 61, էջ 145—146

լրացնող
վայր՝ Աղթամա՞ր

341բ Արդ, գրեցաւ... ի քաղաքս Սիս, ընդ հովանեաւ սուրբ Նշանիս, ձեռամբ Հերմայ քահանայի, և ըստացաւ զսա տէր Սահակ եպիսկոպոսն: Եւ յետ սորա անկաւ սա յայլ ոք և եկեալ հասաւ մի[ն]չև ի տէր Զափարիա կաթողիկոսն ամենայն Հայոց, զոր ըստացաւ զսա և ետ եղբարորդոյն իւրոյ Սրմբատ թագաւորին, և նա ծախեաց. և ըստացաւ զսա սրբասէր և բարէմիտ և հեզահոգի կրանաւորն Յովանէն և մայրն իւր Փաշամլիփն

* Ձեռագրից թերթ է ընկել, շարունակութիւնը վերցնում ենք ն. Հալայանի ան-ախլ ցուցակից, որի մեջ, 533 համարի տակ, նկարագրված է այս ձեռագիրը:

Սույն 244բ էջի լուսանցքում՝ ԺԵ. զարի ձեռագրով (զուցե հենց նույն գրչի) գրված է Շարձեալ յիշեցէք ի Գրիստոս ստացողս Գանձար[ան]իս Զարարայ կաթողիկոսըն և ամենայն արեան մերձ[աւորքն]ա:

ի Մ. (200) և ի Ժ. (10) թանգա, ի հալալ և յարդար վաստակոց իւրեանց,
 342ա և ետուն վերստին || զարդարել զսա ոսկով և արծաթով, որպէս և տեսա-
 նէք իսկ, ի վայելումն անձին իւրոյ, և յիշատակ հոգոյ իւրոց և ծնաւոց
 իւրոց Մերունին և Փաշամելէֆին, և այլ ամենայն արեան մեր-
 ձաւորաց իւրոց: Վասն որոյ աղաչեմ ըղհանդիպողքս սրմա տե-
 սութեամբ կամ ուսմամբ՝ լի բերանով և ուղիղ մրտաւք աստուած-ողորմի
 ասացէք ստացալի սորա Յովաննէս կրանաւորին, և բարի ծրնաւոց
 իւրոց՝ հարն Մերունին և մաւրն Փաշամելէֆին, և եղբարն Կարապետին,
 և քրեւրցն իւրոյ Արմանի-Խաթունին և Մուրաւն-Խաթունին և Թավրէզ-Խա-
 թունին, և համեստ և հարկեոր հարսին իւրո խոնձայ-Խաթունին:

Դարձեալ, աղաչեմ յիշել ի տէր և զերախտաւոր քեռին ըղտէր Ստե-
 փաննոս արհեսպիսկոպոսն, որ մականունն Գաւգալ կոչի, և զայլ ամենայն
 արիան մերձաւորքն՝ զկենդանիքն և ըղհանդուցեալքն յիշեցէք և աս-
 տուած-ողորմի ասացէք սոցա, ամէն:

342բ Յիշեցէք ի Քրիստոս և զհրոշակաւոր և զանուանի նըկարողն ըղտէր Մի-
 նասն, որ նըկարեաց ըզսուրբ անարինականքս, որ կա ի սմա: Ընդ նոսին
 և զիս զմեղաւոր ծառայս աստուծոյ, որ զսակաւ շարակներս գծագրեցի
 ՋԺԴ. (1465) թվ. ի հայրապետութեան տեառն Ստեփաննոս նորրնծա,
 կաթողիկոսի: Եւ ինքն Քրիստոս աստուած, որ առատն է ի տուրս բարեաց
 ամենեցուն, առհասարակ, ողորմեսցէ ստացողին Յովաննէս կրսւնաւո-
 րին*, և Փաշին, և զըծողին, և ծաղկողացն, և կապողին, և աստուած-ողոր-
 մի ասողին, և նմա փառք յաւիտեանս, ամէն:

290

Ճ Ա Ռ Ը Ն Տ Ի Ր

ՍՅՎ 226 (41), հտ. Բ, էջ 419

գրիչ՝ Թումայ

ա

38բ Մանաւանդ ստացող սուրբ գրոյս զպարոն Սըմբատն, և զծնողսն իւր
 զամիր Գուռջիբէկն և զԴունիա-Խաթունն, և զհարեղբայրն զտէր Զաֆարի
 կաթողիկոսն, զկենակիցն (Սմբատայ) զԲեկի-Խաթունն**, և զնախնիքն
 ամենայն, և զԹումայ մեղսաթաւլ զծողս, զկարդացողսն և զլսողսն, և
 զաստուած ողորմի ասողս (յիշեցէք ի տէր):

բ

71ա Ողորմած աստուած Յիսուս Քրիստոս, ողորմեա ամենայն հաւատա-
 ցեալ քրիստոնէից, ևս առաւել ստացողի սուրբ գրոցս Սըմբատ թագաւո-
 րին, և ծնաւոց նորին՝ պարոն Գուռջիբէկին և Դունեա-Խաթունին, և հաւ-
 րեղբարն տէր Զաֆարիա կաթողիկոսին, և կենակցին Բեկի-Խաթունին և

* Տպգած է «կրկին» (*):

** Հրատարակել է Ռ. Մարգրեյանի տրւալ ծանոթագրութեամբ Բեկի-Խաթունը համար-
 վում է Գուռջիբէկի կինը, մինչդեռ պարզ է, որ Դունեա-Խաթունն է նրա կինը:

քրեւերն Խաւնում-Խարունիւն, և նախնեաց ամենաքնի, և թումայ մեղսաթա-
ւալ գծողիս, կարորացողացն և լսողաց և աստուած-ողորմի ասողաց*:

291

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Հ. Յ. Դօսեան, Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Արծնեան
վարժարանի ի կարին, № 55 (863)**

գրիչ՝ Հայրապետ
վայր՝ Աղթամար

...ի հայրապետութեան տեան Ստեփանոսի կաթողիկոսի, ի դառն և
վշտալից ժամանակիս, յորում ի խիստ և ի նեղութեան և ի շար ծառայու-
թեան կամք ազգին նետողաց, զի յոյժ կեղեն և կեղեքեն զազս քրիստո-
նէից:

* Այո հիշատակազրութիւններին Բ. Սարգոյանը կցում է մի ծանոթութիւն, որից
երևում է նրա անտեղյակութիւնը ժԴ—ԺԵ դարերի քաղաքական անցուզարձերին: Ըստ
նրա շարունակ Սմբատն է Արծրունց իշխանն, որ հետո եղավ թագավոր Արծրունց,
իսկ անոր հորեղբայրն Զաքարիա է Աղթամար կաթողիկոսը, որ հաջորդեց Ստեփանոս
կաթողիկոսին՝ հավանորեն 1279—1303. և հանդիսավոր կերպով օծեց զՍմբատ՝ թագավոր
Արծրունց: Ուստի կը հետևի, թե հիշյալ ձեռագրի մեկ մասը Սմբատ թագավոր ըլլալն է
հառաջ գրված է, իսկ մյուսն անկեց ետքը, այսինքն 1303—1336 տարիներուն մեջ:

Այստեղ մտնելով շփոթած է: Հիշատակված Զաքարիա կաթողիկոսը Աղթամարի
նույնանուն կաթողիկոսներից երրորդն է, որ հիշատակվել է սկսվում, որտեղ վասպու-
րականի ազգեցիկ հոգևորականներից մեկը, սկսած 1414 թվականից, միանձնյա աթոռա-
կալի է Աղթամարի (այս ևս էջմիածնի) կաթողիկոսական գահի վրա մինչև 1464 թվա-
կանը: Պարոն Սմբատը կամ Սմբատ թագավորը այդ (թագավոր) տիտղոսով առաջին ան-
գամ հիշատակվում է 1465 թվականին շարագրված նախորդ երկու հիշատակարաններում,
իսկ հետագայում հիշատակված է ևս մի քանի անգամ (տե՛ս, օրինակ, 1466-ի թվաշար-
քում Միսիթար և Իսրայել գրիչները հիշատակարանները):

Այսպիսով, տարակույս չի կարող լինել, որ անթվական այս հիշատակարանը գրված
պետք է լինի ոչ թե 1303—1336 թթ. ընթացքում, ինչպես ենթադրել է Բ. Սարգոյանը,
այլ ժԵ. դարի 60-ական թվականներին, ավելի որոշակի՝ 1465—66 թթ.:

Սմբատի թագավոր օձվելու մասին տե՛ս մանրամասնութիւններ Ն. Ակիւնյանի
«Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ» (Վիեննա, 1920) աշխատութեան 111—114
էջերում, ուր մեջ է բերված նաև «Բիւզանդիոնի» 1900 թ. № 1196-ից հետևյալ հիշատա-
կարանը «Եւ ապա եկն (յեջմիածնէ) յԱթմար տէր Ստեփաննոս արհիեպիսկոպոսն եւ
մանեքին ծովեզերեայք ժողովեցան եւ ձեռնադրեցին զաէր Ստեփաննոս կաթողիկոս մե-
նայն ձայոց, բազում եպիսկոպոսք, վարդապետք, կրօնաւորք, քահանայիւք և ժողո-
վըրդեամբք՝ եւ կը յաւելու Վճ յայնժամ օծեցին զպարոն Սմբատ թագաւոր ըստ նախ-
նեաց իւրոց Գաղկայ, զի ի վաղուց անտի ազգս ձայոց չէր տեսալ թագաւոր: Փրկիչն
մեր Գրիստոս զօրացուցէ զնա եւ բարձրացուցէ զաթոռ իշխանութեան մերոյ եւ զա-
թոռ յԱղթամարու եւ զսուրբ Աջն Լուսաւորչայ եւ զաթոռակալն մեր՝ զտեսուչ բանաւոր
հօտիս զամենազով զտէր Ստեփաննոս կաթողիկոս՝ ամենայն ձայոց եւ զնախնիս իւր
ամէնս:

** Միջնորդութեամբ՝ Ն. Ակիւնյանի, «Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ»
աշխատութեան (Վիեննա, 1920, էջ 1151):

292

Ճ Ա Շ Ո Յ

Երևան 982

նվիրատու՝ Ղարիպշայ-Ստեփանոս

633ա Ես՝ Ղարիպշայ սուտանուն մուղղասի նուիրեցի գանձս* աստուածային սուրբ աթոռոյս սուրբ Խաչիս Աղթամարայ, ձեռամբ նորընծայ հայրապետիս մերո՝ տեառն տէր Ստեփաննոսի կաթողիկոսի ամենայն Հայոց և պարոն Սըմբատայ, և տէր Ստեփանոս արքեպիսկոպոսիս, որ մականուն Գօգալ կոչի, և սուրբ կրօնաւորաց տէր Յոնանէս փիլիսոփայի, և տէր Աւետիս փիլիսոփայի, տէր Հէրապետ փիլիսոփայի, և տէր Ստեփաննոսի փիլիսոփայի, տէր Ստեփաննոս մուղղասի փիլիսոփայի, և տէր Յուսէփի, տէր Մինաս քաջ նկարող սորին**, և տէր Ներսէսի, տէր Մկրտչի, և տէր Գրիգորի, տէր Յակոբի, տէր Յովանիսի, <և տէր Գրիգորի, տէր Յովանիսի>***, և տէր Սարգըսի, և քահանայիցն՝ տէր Առաքելին, և տէր Մկրտչին, տէր Վարդանին, և տէր Թումին, և տրւաք զսայ գանձ անկողոպտելի և կտակ անդառնալի ի դուռս սուրբ աթոռոյս՝ սուրբ և գերահրաշ սուրբ Խաչիս, և մանկունք սուրբ աթոռոյս վայելիսցեն զաստուածաշունչ գիրքս, և կարդան ըստ կարգի, և աստուած-ողորմի ասեն Ղարիպշայ մազդասուն և իւր ծնօղացն: Եւ մի ոք իշխեսցէ հեռացուցանել զսա ի դրանէ՝ սուրբ Խաչիս, թէ ի հայրապետաց, թէ յեպիսկոպոսաց, թէ ի կրօնաւորաց, թէ ի քահանայից, թէ ի մերոց, թէ յօտարաց: Եւ էն մարդն, որ յանդրգնի և հանէ զսա արտաքս՝ դատի ի Քրիստոսէ և զվարձն զՅուդային առնու և զանէժքն զԿայենին և զխաշահանուացն, ամէն:

293

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

Երևան 7661

8ր ... Սորին բարեխօսութեամբն տէր Յիսուս՝ զաթոռակալ Աղքամարայ զտէր Ստեփանոս կաթողիկոսն դասակից արա ամենայն սուրբ հայրապետացն, և ևս առաւել զստացող գրոցս՝ զդարբին Վարդան և զծնօղքն իւր, և աստուած-ողորմի սոցա և մեղաւոր գծողս և մերոցն...:

294

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

Ալիշան, Հայկարան, Ալիբունար գիւղ

գրիչ՝ Աստուածատուր վայր՝ Խլաք

Յամին ՋԺԴ. (1465) թվ. ի Խլաք քաղաքի, ընդ հովանեաւ սուրբ Խորանացն, ի հայրապետութեան էջմիածնի տեառն Արիստակիսի, ձեռամբ Աստուածատուրոյն և Կիրակոսին, ի խնդրոյ Յովհաննէս քահանայի...:

* Ձեռագրում սխալմամբ գրված է «անձս»:
 ** Մինասի նկարները, իրոք, վկայում են նրա շնորհունակության մասին: 217ր էջի խաչելութեան նկարի ներքևում Մինասը թողել է հետևյալ հիշատակագրութիւնը՝ «զՄինաս նկարող եւ զծնողս իմ յիշեցէք ի Քրիստոս»:
 *** Կրկնութիւնն է:

295

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

«Թորոս Աղբար» Ա., էջ 77, Ջիլէի եկեղեցի

գրիչ՝ Թովմայ
վայր՝ Խալկիւն գիւղ

... Ո՞վ սուրբ ընթերցող, անմեղադիր լեր, դի ծածուկն և շտապն
այսպէս լինի բանն. վասն յիշելոյ է պիտանի. և մեք ազգի ազգի և
յոյժ տարաբերիմք: Զմեռեալս հոգեով յիշեա, ո՞վ ժառանգող:

ԵԴՏԼԴԼՏ | | : : | ' | | | | : | : | : | | | | : : | | : ~ ՅՌՌԻՍԻՍԻՆ*

որ ՋԺԴ. (1465), գեօղն որ կոչի Խալկիւն, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին, ամէն: Եւ զիս՝ զանպիտան զտէր Թովմայն, որ աշխատեցայ և գրեցի զտառս: Ով որ զիս յիշէ նա աստուած զինքն յիշէ յերկնից արքայութիան, ամէն:

296

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Փիբղ. Նօտ. 223, Երզնկա՝ ս. Կերակոսի վանք

գրիչ՝ Աստուածատուր
վայր՝ Տիրաշէն

Դրեալ յԱստուածատուր երիցէ, ի թվ. ՋԺԴ. (1465), ի հայրապետութեան տէր Սարգսի, ընդ հովանեաւ սուրբ աթոռոյս, որ կոչի Տիրաշէն:

297

Ճ Ա Շ Ո Յ

Նիկոմեդիոյ առաջնորդարան, Մ.Տ.Մ.

գրիչ՝ Զաւրվար
վայր՝ Տիրիկ

^{433ա}— Ի թվ. Հայոց ՋԺԴ. (1465) հոկտեմբեր ամսոյ ի ՅԱ. (11), ի քաղաքիս
^{435բ} որ կոչի Տիրիկ, ի սպասաւորութիւն սուրբ Սարգսի զինատրին... Ըն-
նամբ Զաւրվար սուտանուն երիցուն...: Յիշեսչիք զանարժան գծողս և
զծնողսն իմ զՍտեփանոս քահանայս... որ աւգտեցաք ի նմանէ զգրոց բո-
վանդակ նկարերն և զկապելն...:

298

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիբղ. Նօտ. 221—222, Մարզուան, ս. Աստուածածնի եկեղեցի

գրիչ՝ Թորոս
վայր՝ Երուսաղէմ

... [Դրեցաւ] ՋԺԴ. ամի յարեթական տումարի տոհմիս (1465), ի սուրբ և աստուածակոխ քաղաքս Երուսաղէմ, ընդ հովանեաւ սրբոյն Յակոբայ

* Այս ծածկագիրը մեզ չհաջողվեց վերծանել:

դամբարանի՝ որդւոյն Զեբեղեայ առաքելոյն ...ձեռամբ Թորոս արեղայի...

299

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Մ Ո Ի Մ Ե Կ Ն Ո Ի Թ Ե Ա Ն Յ

Երևան 1834

գրաւ դնող՝ Յոնան

58ա Ի թվին Ջ. և ԺԴ. (1465) ևս Յոնան արեղայս առի Ժ. (10) կարմիր փողի Սարգիս վարդապետէն ի փոխ, և զգիրս գրաւ գրի առ նա մինչև զփողերն տաւք և զգիրքս առնունք, տէր Յովանիսին վկայութեամբ գրեցաւ գիրս, հոկտեմբեր է. (7):

300

ԱՂՕԹԱԳԻՐՔ ԹՈՎՄԱՅԻ ՄԵԾՈՓԵՅԻՈՅ

«Աբարատ», 1005 թ., էջ 734, Կիւմուջիանէ

գրիչ՝ Ագարիայ

Գրեցաւ սա ի թուականիս մերում ՋԺԴ. (1465), ձեռամբ մեղապարտ և անարժան երիցու Ագարիայի...*:

301

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Յ

Երևան 1618

գրիչ՝ Թումայ

ա

303բ ... Գրեցաւ ձեռամբ Թումայի սուտանուն արեղայի և գործ[ով] ոչ. ի թվ. ԹՃԺԴ. (1465), քաղոց, յաղաչեմ յիշել ի տէր:

բ

197բ Քեզ երանի, որ հանդիպիս յայսմ ահեղ նաւակատեաց սուրբ Խաչիս եւ պայծառ և շարադրեալ բուրաստանիս. և լի սրտիւ սուրբ զխաչն յիշես՝ ծնդրիկ ածես. յիշեա զԹումայ մեռեալ հողիս ի սուրբ աղաւթըս քո. զիս յիշեսցես և աստուած զձեզ յիշէ, ամէն:

* Հրատարակողը չի անջատել միմյանցից խմբադրող Թովմայ Մեծոփեցու և ձեռագրի բնագործի կողմից գրիչ Ագարիայի հիշատակարանները, որով և թյուրիմացութուն է ստեղծվել Թովմայի հիշատակարանի ժամանակի վերաբերյալ, որը 1446 թվականից հետո գրված լինել չի կարող:

302

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱԿԱՑՆ ՍՈՂՈՄՈՆԻ

Երևան 4211

նուիրատու՝ Իսրայել

520բ. Յիշատակ է դիրքս Իսրայելիին, Միֆայելիին, Առաֆել վարդապետին: Ես Իսրայելյա տուաք զգիրքս Սարգիս վարդապետին, յիշատակ մեզ և ծնողաց մերոց:

Դարձեալ աղաչեմ, որք կարգայք կամ արինակէք յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր և աստուած զձեզ յիշէ, ամէն:
Թվ. ՋԺԴ. (1465):

303

ԺԱՄԱԳԻՐՔ ԵՒ ՏՈՆԱՑՈՅՑ

ՍՅՀ հտ. Ա. 111, էջ 190

գրիչ՝ Սամուէլ
վայր՝ Մանիլայ

ա

307 ... Արդ, գրեցաւ ի մի տուրի Սաղմոսարանս և Աղաւթամատոյցս և Պատարագս և Տաւնացոյցս ընդ հովանեաւ սուրբ Նշանին Մանիլայ և Սուրբ լուսո, ձեռամբ բազմամեղ և [ան]արհեստ գրչի Սամուէլի, Թվ. ՋԺԴ. (1465) փետրուարի 9. (6): Արդ, աղաչեմ զամենեան, որք հանդիպիք սմա կարդալով կամ արինակելով, յիշեսցիք ի սուրբ աղաւթս ձեր զհայրն իմ զՏիրացու քահանայն, և զմայրն իմ, և զուսուցիչն իմ զՅովանէս քահանայն, և զիս զանպիտանս, և աստուած զձեզ յիշէ յիւր սուրբ արքայութիւնն: Եւ անմեղադիր լերուք ամենայն պակասութեան գրիս և սղալանաց:

բ

156ա Ո՛վ սուրբ քահանայք, աղաչեմ զձեզ վասն սիրոյն Քրիստոսի, յորժամ մատուցանէք զսուրբ և անմահ պատարագն՝ յիշեցէք զմեղապարտ գրիչս զՍամուէլս և զհայրն իմ զՏիրացու քահանայն:
Գրեցաւ Թվ. ՋԺԴ. (1465):

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն
Ն. Ջուղա 474, Մ.Տ.Ա., Մ.Տ.Մ.

ա

ԳՐԻՆ
վայր՝ Եղիվարդ

250ա— ... Արդ, եղև սկիզբն և աւարտ գրչութեան սորա ի գեղաքաղաքն Եղի-
252բ վարդ, ի կաթողիկոսութեան տեառն Գրիգորի, ի թվ. Հայոց ՋԺԵ. (1466),
ի դանութեան Ջհանջային: Ջոր ցանկացող եղեալ յայս հոգիաբուխ սուրբ
Աւետարանիս ոմն քրիստոսասէր քահանա Մարէոս անուն, բազում ջանիւք
և աշխատութեամբ ծախեալ զամենայն ինչս իւր և գնեալ զսուրբ Աւետա-
րանս յիշատակ հոգո իւրոյ, և ամուսնոյ իւրոյ Սերովդիային, և ծնողաց
իւրոց՝ հարն Սարգսի և մարն Խոնձի, և եղբարն Յովաննիսի, և զաւա-
կաց իւրոց, և հարեղբորն Հագարաբէկին, և յարեանառու մերձաւորաց՝
կենդանեաց և ննջեցելոց...:

բ

նկարող՝ Ագարիայ
վայր՝ յերկիրս Գանձակայ

Գարձեալ... յիշեցէք... զնկարող սորա՝ զանարժան Ագարիայս, որ
անուամբս կրանաւոր ձեանամ և գործովս մեկուացեալ կամ, քանզի
եղև նկարակերտութիւն սորա ի յերկիրս Գանձակայ, ի յաթոոս Գառնակե-
րի, ի դուռն Մաղկոցի սուրբ Աստուածածնիս և յայլ սրբութեանցս, ի կա-
թողիկոսութիւն տեառն տէր Յովաննիսի, առ տեղոյս աթոռակալութեան
տէր Սերունի արքեպիսկոպոսի ||| ընդ երկայն արասցէ անսասան ի պար-
ծանս մեր, ամէն և եղիցի, եղիցի:

Ընդ նմին յիշեցէք ի Քրիստոս զաշակերտն մեր զՄելիխէք կուա-
կրան արեղայն, և զՍիմոն մահապիւն, և զտնտես Կիրակոսն, որ բազում
սպասաւորութիւն արար, և միաբանք սուրբ եկեղեցոյս, և զծնաւոյս մեր՝
զհայրն իմ Բարսեղ քահանայն և զմայրն իմ զԽանաբարն, որք ի Քրիս-
տոս փոխեցան:

Այլ և աղաչեմ զամենեան, զի բազում աշխատութիւնս ||| ծաղիկ
աւարտեցաւ ՋԺՁ. (1467) թվականի: ||| պարոնն Գանձակայ, և յայսմ ամի
թագաւորն վրաց Կաւրկի ձեռս ||| ի Ղաւրղաւոյ քաջոյն և թագաւորեցաւ
Բաբրաթ, զոր տէր աստուած զարացուցէ զարամ իւրով և զյաղթութիւն
ի վերայ թշնամեաց արասցէ, և ինքն թագաւորեցէ. եղիցի անուն տեառն
աւրհնեալ, որ բարին է՝ տէրն զայն առաջնորդէ:

305

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 3902

գրիչ՝ Ստեփաննոս Եպիսկոպոս
վայր՝ Գանձակի գաւառ, Լեղաւնի սուրբ Աստուածածին

ա

612 Եւ արդ սկիզբն եղև գործառնութեանս այսմիկ նախախնամութեամբ սուրբ հոգւոյն յաստուածապահ գաւառիս Գանձակայ, ընդ հովանեաւ Լեւոյանի սուրբ Աստուածածնիս և արհիական յաթոռիս. եւ առաջնորդութեան իմոյ Ստեփաննոս յեպիսկոպոսիս սուրբ ուխտիս, և կաթողիկոսութեան տեառն Յոնանիսի, և թագաւորութեանն վրաց Գաւրկի, և ղանութեան Զահաւնշտնի*:

Արդ, աղաչեմ զձեզ, ո՛վ գաս երամից, որք հանդիպիք տեսութեամբ կամ կարդալով՝ յիշեսցիք ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր զհայրն իմ Ղարաման, և մայրն Ուլուս, և եզրարսն ||| պարոն Պէկպուղէն, Հատիր-Մէլիք, Թաւուր-Պուլա, Ղարէն, և դեռայբուս եղբարորդին Պարիեզ դպիրն, և զքոյրն իմ զՍարաւդիէն, որ վասն հոգոյն ծաղկել ետ և կապել, և զմիւս քեկերքն՝ զԱւուլն և Խաթուն**:

բ

181 Բարեխաւսութեամբ սուրբ աւետարանչիս Մատթէոսի Քրիստոս աստուած ողորմեա ստացաւղի սորայ Սահակ միայնակեցի և հար նորա Աբրահամու. եւ մեղապարտ զծողի սորա Ստեփանոս աբեղայի, և հարն իմոյ Ղարամանի, և եղբարց սորա ողորմեա Քրիստոս աստուած:

գ

288 Բարեխաւսութեամբ սուրբ աւետարանչացս շորեցունց ողորմեա Քրիստոս աստուած սուրբ գրոցս ստացաւղի Սահակ միայնակեցի, որ շերմեռանգ սիրով և յոյժ փափաքմամբ ստացաւ զսա, և ինձ՝ բազմամեղ գրչի:

դ

481 Բարեխաւսութեամբ սուրբ աւետարանչացս ողորմեա Քրիստոս աստուած բազմամեղ զծողի սորայ Ստեփանոս մեռեալ ոգի միայն անուամբ եպիսկոպոսի և ստացողի՝ Սահակ ծերի անյիշատակի: Աղաչեմ յիշել ի տէր միով տէր-ողորմիւ, ո՛վ հանդիպողք սուրբ գրոցս, և դուք յիշեալ լիչիք ի տեառնէ:

* Վրաց Գեորգի VIII թագավորը իշխել է 1446—1466 թվականներին, իսկ Զեռնշահը, ինչպես հայանի է 1437—1467 թվականներին. ուստի անթվական այս հիշատակարանը գրված պետք է լինի 1446—1466 թթ. միջոցին: Պայմանականորեն գնում ենք գրութեան վերջին հնարավոր թվականի (1466) շարքում:

** Այս երկրորդ պարբերութիւնը (սկսած «Արգ, աղաչեմ»-ից) գրված է այլ ձևազրոյով:

306

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

ԵՐՈՒՍԱԳԷՄ 1784

գրիչ՝ Յակոբ
վայր՝ Աղուանք, Գիւլստան գիւղ

...Ի թվին ՋԺԵ. (1466), ի լաւ և ընտիր արինակէ, ձեռամբ... Յակոբ գրիչ, ի գիւղս որ կոչի Գիւլստան, որ է Վարդուղ, ի հայրապետութեան տեառն Քոմայի Աղուանից կաթողիկոսի, ի խնդրոյ Բարիոգ կրանաւորի:

307

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Ե. Լալայան, Ձաւաթք, Աղղ. Հնր., Բ.
1897, էջ 287—288

գրիչ՝ Յովսէփ
վայր՝ Ականց գիւղաքաղաք

Յետինն ի գրչաց և անարժանն արուեստատրաց սուտանոն քահանան, յերկիրս Քաջբերունեաց, ի գիւղաքաղաքս Ականց կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ գեղեցկաշէն տաճարիս Թաղէոսի առաքելի, սուրբ Յակովբի հայրապետի, և սուրբ Աարգսի զօրավարի, և Միրանաւոր սուրբ Աստուածածնի, ի յառաջնորդութեան երկրիս և մերս գաւառի ուղղափառ քաջ և արի ըստնապետի Յովհաննէս վարդապետի և տէր Յովհաննէս եպիսկոպոսի, ի հայրապետութեան Հայոց տէր Ընտալէսի, ի թոփն Հայոց ՋԺԵ. (1466) ամին, և ի խանութեան Ձեանշային, որ այս երկու ամ է զԲաբելոն ի յոտի արար ի վերայ խանին, և նմա ոչինչ կարացան առնել:

308

Գ Ա Ն Ձ Ա Ր Ա Ն

ԵՐԿԱՆ 425

գրիչ՝ Ատոմ
վայր՝ Արծկէ

35.ա Փառք... որ ետ կարողութիւն սխալամիտ և տկար ոգոյ Ատոմի հասանել յաւարտ Գանձարանիս, յամի ՋԺԵ. (1466) թրւականիս, ի խընդրոյ բարէմիտ Յովանիսին, զոր ըստացաւ զԳանձարանս ի հալալ վաստակոց իւրոց յիշատակ իւրն, և ծնողացն իւրոց Գորգուն*, և կողակցին իւրոյ Խոնդֆարին, և զաւակաց իւրոց պարոն Գորգուն և Ամիրբէկին, ևս առաւել Սոճեկց Ստեփանոս քահանային, ամէն:

Եւ արդ, գրեցաւ սուրբ Գանձարանս ի քաղաքս Արծկէ, ընդ հովա-

* Տողամիջուժ, այլ ձեռագրով ավելացված է՝ «և ուր խարսին՝ Խանուսին»:

նեաւ սուրբ Աստուածածնին և պատերազմի սուրբ Նշանին և նախավկայ սուրբ Ստեփանոսին, ձեռամբ յոգնամեղ և անարհեստ գրչի Ատով սուտանունն քահանայի, որ մեծաւ աշխատութեամբ գրեցի զսա յիշատակ հոգւոյ իւրոյ Յովանիսին, և կենակցին իւրոյ Խոնդֆարին, և որգոցն՝ պարոն Գորգուն և Ամիրբէկին, և ամենայն արեան մերձաւորացն...:

353բ ... Դարձեալ, յերես անկեալ աղաչեմ յիշել ի տէր զմեղուցեալ զծողոս զԱտով քահանայ, և զծնաւղսն իմ զՄկրտիչ և զԽալիմար, և զպատանեակն իմ զՅակոբ, և զուուցիչն իմ զԿարապետ կրօնաւոր, և զԹումա մահալասի, լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք և աստուած ձեզ ողորմի, ամէն:

Բ

11բ Ո՛վ եղբարք, անմեղադիր լերուք, զի արս ցուրտ է:

309

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փրդ. Նօա. 225—226, Արճէշ՝ Արժուարեռ Աստուածանի (Սուխորայ) վանք

գրիչ՝ Ատով
վայր՝ Արծկէ

... Եւ ես՝ անպիտանս յամենայնի մեղուցեալ գրիչս Ատով... ձեռնարկեալ գրեցի զսուրբ Աւետարանս ի քաղաքս Արծկէ, ընդ հովանեաւ ամենամաքուր սուրբ Աստուածածնի տաճարիս, և սուրբ Ստեփաննոսի նախավկայիս, և ամենազօր սուրբ Նշանիս պատերազմի, ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի ընդհանուր Հայոց կաթողիկոսի, իսկ յաշխարհակալութեան Ջեանշայի՝ որդւոյ Ղարայ-Ուսուֆին, ի թուականիս մերում ԶԺԵ. (1466) ամի:

310

Գ Ա Ն Ձ Ա Ր Ա Ն

Երևան 3378

գրիչ՝ Մկրտիչ
վայր՝ Աղթամար

240բ ... Արդ, այսմ գաղափարութեան ցանկացաւ եղև հաւատարիմ և իմաստուն աստուածասէր քահանէն Յովանէս, և ստացաւ զսա ի հալեալ արդեանց իւրոց յիշատակ հոգոյ իւրոյ, հաւրն Դամուրին, և մօրն Ամբարին, և կենակցին Մարեմին, և եղբօրն Սիրունին, և հօրեղբարն Ստեփանոսին, և կենակցին Մարգրետին, Սադաղին, կենակցին Դովլաթին, Աւետիսին, Հաս-Հաթունին, տէր Կարապետին* և զայլ ամենայն արեան մերձաւորացն՝ կե||նդանեացն և հանգուցելոցն...:

* Երեք տող դասարկ է թողնված ստացողի մյուս ազգականների անունները գրելու համար:

Նւ արգ, ես... անյիշելիս ի գրրչաց Մըկըրտիչ... գծագրեցի զսա մեղ- սամած մատեամբ իմով, մեծաւ աշխատութեամբ, յաստուածախնամ կրղ- զիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ հրոշակաւոր և երկնանման կումբէթայարկ սուրբ Խաչի տաճարիս, և ի հայրապետութեան տեառն Ստեփաննոսի, և ի թուականութեան հակազան տաւմարիս ՋԺԵ. (1466)...

241ր ... Դարձեալ, աղաչեմ... յիշման արժանի առնէք ղանարժանութիմս իմ, նաև զծնաւզքն իմ զԹումա և զՇահլըմբաթ, և զեզրարքն իմ զԽաչա- տուր և զՍախմաղին և զԱզատբէկ, և զքուրքն իմ զՍալի-Փաշէն ու զՀա- թու-Փաշէն, և ըզհարեզրարքն իմ, և զայլ ամենայն արեան մերձա- տրքն...

311

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

Փիրդ. Նօտ. 225, Աղթամար

գրիչ՝ Խւրայէլ վայր՝ Մոկաց երկիր, Փասաւանք գիւղ

... Արգ, գրեցաւ սա... յերկիրս Մոկաց, ի գեղս որ Փասաւանք կոչի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և սուրբ Գրիգորիս և սուրբ Կարա- պետիս, ձեռամբ մեղաւոր Խւրայէլ գրչիս... և ի թուարերութեանս Հայոց ՋԺԵ. (1466) ամին, ի զանութիւն Ջեանշին, և ի հայրապետութիւն նորըն- ծայ տէր Ստեփաննոսին Աղթամարայ... բարեխօս լերուք առ Քրիստոս, որ պահէ ղզասս քահանայից սուրբ ուխտիս Առբերդոյ վանիցս՝ զԽա- շատուր ստացող տառիս, և զերախտաւոր վարպետն զտէր Մկրտիչն, և զտէր Կարապետն, և զտէր Մարտիրոսն, և զրաբունապետն զԿիրակոս վարդապետն, և զնեւսէս հերպետն, և զՍտեփաննոս ճգնաւորն, և զՅո- վանէսն՝ Բելեցիւն, և զՅովանէս Աղթեցիւն, և զտէր Աւետիսն, և զտէր Մարտիրոսն, և զԱստուածատուր սարկաւազն, և զՊօղոս մաճակալն, և զտնտես զՍտեփաննոսն, և զշաղացպան Մարտիրոսն, և զՄկրտիչ հովիւն, ամէն:

Արգ, անկեալ յերես աղաչեմ ղզասս քահանայիցդ, որ կայք ի սպա- սաւորութիւն Առբերդոյ վանից սուրբ Աստուածածնիս, և Առբերդոյ տա- նուորայք և տանտիկնայք, զձեր ազն ու հացն, որ ի գրել գրոցս կերաք՝ մեզ հալալ արարէք, և խոշորութեան գրոցս անմեղազիր կալաք, զի կար մեր այս է:

312

ՄԱՏԵԱՆ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԱՐԵԿԱՅԻՈՑ

Փիրդ. Նօտ. 226, Նարեկա վանք

գրիչ՝ Յովհաննէս վայր՝ Մոկաց գաւառ, Դաշտ գիւղ

... Կատարեցի ես՝ անարժանս և մեղօք ղառածեալս Յովհաննէս ա- նուն... զկտակ մաղթանաց ամենագով սուրբ և հանճարեղ մեծանուն

Գրիգորի նախնակացոյ ...որում ցանկացող եղեալ Յոհաննէս քահանայն...
Բայց գրեցաւ ի թուականիս Հայոց ՋԺԵ. (1466), ի գաւառիս Մոկաց,
ի դեղս որ Դաշտ կոչի, ընդ հովանեաւ Անշողաց սուրբ Աստուածածնին
և սուրբ Յակոբ հայրապետիս:

313

Ա Ի Ծ Ա Տ Ա Կ Ա Ն

Երևան 4123

գրիչ՝ Մխիթար
վայր՝ Մոկաց գաւառ, Բռնաշէն գիւղ

311^ա [Աւարտեցաւ]... ի մեծ թուիս յեղանակ շրջագայութեան արեգական
ստորիչիք երկնաշու ճանապարհաւ՝ երկնից յերկիր հայելով, ըստ
արարչութեանցն շափեալ՝ յելանելոյն Ադամայ ի դրախտէն մինչև ցայսր
ամբ ՅՊԽԱ. (6841), իսկ ի Հայոց թուականիս ՋԺԵ. (1466), ի յերկիրս
Մոկաց, ի գեաղս որ կոչի Բռնաշէն, ընդ հովանեաւն աստուծոյ, ի հայ-
րապետութեան տեառն տէր Ստեփանոսի և պարոն Սմբատայ, ի թագա-
ւորութիւնս Հայոց՝ ի յանմահ թագաւորնին, որ տէր է երկնից |||** և յաշ-
խարհէս խիստ մահրամ եղաւ և յաստուծոյ փառաւորեցաւ. և յիր դատ-
311^բ մանէն || և դռն աշխատանացն ետ դրել զսուրբ աստուածախաւս Աւե-
տարանս յիշատակ հոգոյ իւրոյ, և ծնողացն, և եղբարն Յովսէփիւն, որ
մեռաւ ի դարիպութիւն՝ կարաւտաց[ա]ծ յիր սիրելեացն...:

Դարձեալ, սրտայհառաչ ձայնիւ և արտասուալի դիմաւքս աղաչեմ
դուռայայտյծառ և սրբայսնունդ մանգունքս սուրբ եկեղեցոյ՝ քահանայք
և ընթերցողք, որք հանդիպիք այս շնորհալից Աւետարանիս կարգալով
կամ արիւնակ դնելով և ինձ՝ մեղայարտ գրչիս Մխիթարիս աստուած-
ողորմի ասացէք լի բերան, և ծնողացն մերոց Յոհաննէս քահանային,
և մար Մարթայիւն, և զաւակն մերոց՝ Յովաննէս սարկաւազին, և Առաքել
312^ա սարկաւազին, և Մկրտիչիւն, և Կարապետիւն, և Սարգսիս, և || Ստեփանոս
սարկաւազին, որ փոխեցաւ առ աստուած, և Ասեթիւն:

Նւս առաւել յիշեցէք զմեղաւոր գրիչս, և զկողակիցն մեր ||| զեղբայրն
իմ զԳրիգոր քահանայն, և զաւակս իւր զԿարապետ սարկաւազ, և զՀա-
լիֆայ սարկաւազն, և զմեծ պապերքն իմ զԱստուածատուր քահանայ և
զԳրիգոր քահանայն, և զհարեղբարքն իմ զՍտեփանոս քահանայ, և զոր-
դին իւր զԳրիգոր քահանայ, և զՄկրտիչ քահանայ, զԱռաքել քահանայ,
զԹումայ քահանայ, զվարպետն իմ զԱտուս քահանայ, և զԹումայ քա-
հանայ, և զամենայն արեան մերձաւորքս մեր, զՅովաննէս և զԿարա-
պետն...:

* Բնագրում՝ «ճանապարհաւ»:
** Ամբողջ ձեռագրի և հատկապես հիշատակարանի թերթերը միմյանց կպած են
եղել. ապա պատճառ լինելով շատ տեղերում զարձեւ են անընթեռնելի:
Այստեղ անընթեռնելի է մոււմ 14 տող:

314

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիբղ. նօտ. 226, Բերկրի, Յուսկան որդու վանք

գրիչ՝ Իսրայէլ

վայր՝ Մոկաց Երկիր, Փասաւանք գիւղ

...Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի յարքունական երկիրս Մոկաց, ի գեղ անապատիս որ Փասաւանք կոչի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, և սուրբ Գրիգորիս, և սուրբ Կարապետիս, և այլ սրբոցս, որ աստ հանգուցեալ կան, ի թոականիս Հայոց ԶԺԵ. (1466) ամին, ի հայրապետութեան նորընծայ կաթողիկոսի տէր Ստեփաննոսի և թագաւորին Սմբատայ, ձեռամբ մեղաւոր և անարժան գրիչ Իսրայէլ սուտանուն ի կարգաւորաց... և գերախտաւոր վարպետք մեր զՄարգարայ Կոռեցիք և զՎարդան մահտասին, որ մականուն Մաֆի կոչի՝ լի բերանով ասացէք աստուած-ողորմի...:

315

Գ Ա Ն Զ Ա Ր Ա Ն

Փիբղ. նօտ. 227, Մշոյ ո. Յովհաննու վանք

գրիչ՝ Ստեփաննոս

վայր՝ Եղրդոտ վանք

... Գրեցաւ Գանձատետրս ի թվիս Հայոց ԶԺԵ. (1466), ընդ հովանեաւ սուրբ Յովհաննիսին, և սուրբ Աստուածածնին, և սուրբ Ստեփաննոս նախավկային Եղրդոտ կոչեցեալ, ձեռամբ Ստեփաննոս գրիչ, յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս տէր Յովանէս հերպետի և տէր Յովհաննէս եպիսկոպոսին, նաև այլ միաբանից՝ մեծի և փոքու:

Այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն ծովացեալ մեղաց մերոց, քանզի յայսմ ամի քակեցին զբերզն Մշոյ և շատ շարիք արարին: Եւ Զհանջէն զՊաղլատն էառ և երկու ամ ի խսար պահեց*:

316

Ճ Ա Շ Ո Յ

«Թորոս Աղբար», Բ., էջ 478,

Չնքուշի Սիրտհայեաց ս. Աստուածածնի վանք

գրիչ՝ Յակոբ և Պաղոս

վայր՝ Խարբերդ

... Գրեալ ի թվ. ԶԺԵ. (1466), ձեռամբ Բ. (2) գրչաց՝ Յակոբ քահանայի և Պաղոս սարկաւազի, ի Խարբերդ քաղաքի, ի թաղն Սիմամուտ,

* Այս հիշատակարանին փերղալեմյանը ծանոթացել է Ա. Թոմասյանի միջնորդութեամբ: Վերջինս սովորաբար հիշատակարանների բնագրերի փոխարեն ընդօրինակել է միայն նրանց հիմնական բովանդակութունը, այն էլ վերապատմելով հաճախ իր խոսքերով: Հիշատակարանի վերջին նախադասութունը հավանաբար պետք է եղած լինի այսպես. «Եւ Զհանջէն զՊաղլատն երկու ամ ի խսար պահեց և էառ»:

ի կաթողիկոսութեան տեառն Սարգսի և յեպիսկոպոսութեան տեառն Յոնանէիսի, և ի ամիրայութեան Հասան-խանի, ի խնդրոյ տէր Յոն[անէնէս] եպիսկոպոսի, ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգսի զաւրավարին... ի յիշատակ իւր ծնողացն՝ Լիպարտին և Մանանային...:

317

Գ Ա Ն Ձ Ա Ր Ա Ն

Մ. Աթոռ 53, «Եջմիածին» 1931 թ. ապրիլ-հունիս, էջ 88

Սամուէլ Նաղաշ վայր՝ Երզնկա

313բ— Արդ, գրեցաւ եղանակաւոր տառս, որ կոչի Գանձատե[տ]րն ի մայրաքաղաքիս Երզնկա, ի գաւառս Եկեղեաց, ի յանապատս որ կոչի Կապոսի... ի հայրապետութեան տէր Սարգիս արքեպիսկոպոսի, ի թվին ԶԺԵ. (1466), մայիս ամսո Ի. (20)....:

Դարձեալ յերես անկեալ աղաչեմ, յիշեցէք ի սուրբ աղաւթս ձեր զքաղցրաձայն փիլիսոփայն զտէր Մարգարէն, նաև զմիւս վարդապետն զտէր Երեմիայն՝ պալեալք ծերացեալն և զառաքինութեամբ զարգ[ար]եալն, նաև զգրոց աշակեր[տ]քն զտէր Յովանէսն, զտէր Մաղափիայն, զտէր Մարտիրոսն, և զտէր Աւետիս սուրբ կրանաւորն, զտէր Աստուածատուրն:

Դարձեալ, յիշեցէք զնորարարոճ կուսակրան կրանաւորքս՝ զտէր Աբրահամն, զտէր Պետրոսն, զտէր Աստուածատուրն, զտէր Սարգիսն, և զտնտեսն զԿիրակոսն...:

Արդ, աղաչեմ զամենեանս յիշեցէք ի սուրբ աղաւթս ձեր զանպիտան և զփց[ուն]/// Սամուէլ Նաղաշն և զպապ[ն]///, զմայրն իմ զԳոնհարն, և զՄկրտիչն...:

Դարձեալ, աղաչեմ յիշեցէք զհարեղբայրն զտէր Մանւէլն և զհաւորարորն իմ զՄանխարն (^) և զՅովիտան և զՄարգարիտն: Անմեղադիր լերուք սղալանաց և խոշորութեան գրոյս, աղաչեմ, աղաչեմ:

318

Ճ Ա Շ Ո Յ

ՍՅՀ հտ. Ա. 135, էջ 234—238

գրիչ՝ Հայրապետ վայր՝ Անաւարգա

ա

1025ա ... [Յիշեցէք] զստացող սորա Մարէնս քահանայն, որ ստացաւ զաստուածաշունչ կտակարանքս ի հալալ վաստակոց իւրոց, վայելումն անձին իւրոյ և յիշատակ հոգոյ, և ծնողացն իւրոց Ստեփանոս քահանային, և մարն իւր Մարգարտին, և աստուածատուր որդոցն իւրոց Եսայի սարկաւազին, որ բազում աշխատութեամբ զթողթն կոկեաց, և Մարուգէին, և մարն իւրեանց Զուհարին, և մեծ պապուն Աբէլին, և պապուն Աբրահամին...:

Արդ, եղև սկիզբն դրոյս և աւարտումն ի թուականութեանս Հայոց ՋԺԵ. (1466), ձեռամբ Հայրապետ եպիսկոպոսի, ի յամուրս Անաւարզա, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին և այլ սուրբ Նշանացս որ աստ կան, ի կաթողիկոսութեան տէր Ստեփանոսի Շաւրցոյ, վասն որոյ աղաչեմ զամենեսեան՝ զհանդիպողքդ այսմ մատենիս, որ ուրախով

Բ

1024բ Արհնեալ է աստուած յամենայն ժամ, որ յանկ եհան զմատենանս աստուածային, որ կոչի Ճաշոյ դիրք, որ սկիզբն արարաք փետրուար ԺԷ. (17), և աւարտեցաւ հոկտեմբեր ԺԸ. (18). ապա ամիս մի հիւանդ կեցաւ:

Գ

319 Ձաշակերտս քո՝ զվարդան դպիրս յիշեայ, ո՛վ սուրբ հայր Հայրապետ, որ ի խաչէն գրես:

319

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

Քէսուպ դիւղ Անախոբայ, Վիոնն թերթ, հա. Ա, էջ 99, Մ.Տ.Մ.

Գրեցաւ ի յաշխարհս Շամիրա, ի յերկիրս Սակունեաց, ի վանս սուրբ Աստուածածնի, ընդ հովանեաւ սուրբ Գէորդայ, դէմ յանդիման դեղջի յԱրամու, թվ. Հայոց ՋԺԵ. (1466), Քումա եպիսկոպոս, Սիմէոն քահանայ Մանդեանց եկեղեցւոյ:

320

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 7631

դնող՝ Յովանէէս վայր՝ Ղրիմ

ա

334ա ...Ի թվականութեանս Հայոց ՋԺԵ. (1466)-ին, ի հայրապետութեանն տեառն Ըոքսաակէսի, և արհիեպիսկոպոսութեան տէր Մաղափրաս սըրբասնեալ հայրապետի ամենայն հիւսիսական կողմանց:

Արդ, ի յայսմ ժամանակի ցանկացող եղև աստուածային հրամանիս և անկողողատելի գանձիս պարոն Յովանէէս բարեպաշտ և աստուածասէր տանուտէրն, և գնեաց զսա ի հալալ արդեանց իւրոց յիշատակ իւր, և ծնաւղաց իւրոց պարոն Մանուկին և Շիրին-Մէլիփին, և կենակցին իւրոյ Աննայ-Խաթունին, և զաւակաց իւրոց Խաչերեսին, Զապլու-Խաթունին և Նղիսաբեթ-Խաթունին, որ տարաժամ մահուամբ և տղա հասակաւ առ Քրիստոս փոխեցան: Այլ և քվերն իւրոյ՝ փոխեցելոյն ի Քրիստոս Ասլի-Մէլիփ իրիցկնոշն, այլ և զկենդանիքն և զազգատոհմսն իւր՝ զեղբայրն իւր զպարոն Կառապետն, և զքերորդին իւր զՅովանէէս քահանայն, զի յոյժ յորդորեաց զքեռին իւր զպարոն Յովանէէսն, որ գնեաց զսուրբ Աւետարանս, և եգ յիշատակ ի սուրբ Նիկաւայոս եկեղեցին...:

Բ

336բ Ես Յովաննէս՝ որդի պարոն Մանուկին, գնեցի զսուրբ Աւետարանս ի Յովաննէս իրիցուէ, որ է որդի Յակոբ քահանային սուրբ Քառասնիցն՝ ՌԲԾ. (1200) սպ[իտակ], միջնորդութեամբ Գրիգոր քահանային, վկայութեամբ ճոն Գրիգորին և Վարդեբեսին և խաղաղ Սովնչպէկին, յիշատակ մեզ և մեր ննչեցելոցն, ամէն:

321

Գ Ա Ն Ձ Ա Ր Ա Ն

ԵՐԼԱՆ 8373

գրիչ՝ Յոնաննէս
վայր՝ Կաֆայ

172բ ... Արդ, գրեցաւ տառս եղանակաւոր՝ գանձս և քարոզս աստուածայայտութեան և տաւնից տէրոճնականաց, ծնընգեան և յարութեան, խաչի և եկեղեցոյ, գալրստեան և ողոգոմենից, պահոց և մարտիրոսաց, առաքելց և մարգարէից և ամենայն սրբոց համայնից ի թուակա[նութեանս] Հայոց ՋԺԾ. (1466), ի յետին և ի դառն ժամանակիս, ի մայրաքաղաքս ի Կաֆայս, առ ոտս սրբոյն Մինասայ, ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի, և արհիեպիսկոպոսութեան տէր Մաղաբիաս սրբասնեալ հայրապետի և տէր Յովաննէս եպիսկոպոսի, ձեռամբ նուաստ և անպիտան գրչի Յոնաննէս արեգի, ի խնդրո Յովաննէս քահանայի, ի վայելումն ||| եկեղեցոյն:

173ա Արդ, աղաչեմ զամենեսեան որք || հանդիպիք այս սուրբ տառիս քաղցրանուագ Գանձարանիս յիշեսցշիք ի տէր զՅովաննէս պատուելի քահանայն, և զծնաւոյն իւր, և զաշխատողս ի սմա, և զսուրբ եկեղեցոյս զժողովուրդքն, և զծնաւոյն իւրեանց, նայ և ղիս զանպիտան գրիչս, և զծնաւոյն մեր: Եւ որք յիշեն և ողորմի ասեն նա ինքն, որ ողորմած աստուած է՝ ողորմի իւրեանց հոգուն, ամէն: Եւ վասն խոշորութեան և սխալանաց գրիս չի մեղադրելոյ, զի հոգ աշխարհիս և զբաղումն կենցաղոյս տեգերեալ երերէ զմեզ:

Այլ և յիշողք և ոչ մեղադրողք յիշեալ լիցին Յիսուսէ և ի Քրիստոսէ, ամէն:

322

ԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ՎԱՐԴԱՆԱՅ ՄԱՐԱԹԱՑԻՈՅ

«Միաբանք և այցելութեան Նրուսաղէմի», էջ 247—248

գրիչ՝ Մանուէլ
վայր՝ Երուսաղէմ

Արդ, գրեցաւ սա ի սուրբ և յաստուածակոխ քաղաքս Երուսաղէմ, ընդ հովանեաւ սուրբ հրեշտակապետացս Գաբրիէլի և Միքայէլի և ամենայն երկնաւոր զարացն, որ է տեղիք շարչարանաց փրկչին, ուր զառաջինն ապտակեցաւ, և ետուն Աննա քահանայապետին: Այլ և աստ էջ

Քրիստոս եկնաւոր զարարեմն ի փոխումն Տիրամարն, և վասն այն ասի սուրբ հրեշտակապետք:

Աստ գրեցաւ սա ի թվիս Հայոց ՋԺԵ. (1466), ձեռամբ մեղսաթաւալ և տխմար գծողիս՝ անպիտան Մանուէլի, ի խնդրոյ Աբրահամ քահանայի՝ հար վանից սուրբ Յովհաննու Մկրտչին Լեռնակողմանն, ի պատճառս աղաւթից և ի մխիթարութիւն հոգևոր ի յաղաւթել ի սուրբ անարինականքս Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ...^{*}:

323

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

«Ռորոս Ազրար», Ա. էջ 231—232, Բ. էջ 337—38

գրիչ՝ Հէրապետ

... Աւարտեցաւ սուրբ տառս, որ այժմ Մաշթոց կոչի բոլոր ի յամի ՋԺԵ... (1466), ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի տաճարիս և սուրբ Գէորգեայ զարարվարին ի ||| և յեպիսկոպոսութեան այս նահանգի տէր Ստեփաննոս վարդապետի և տէր Յովնանէս եպիսկոպոսի՝ ծաղկեցուցէ զնոսս սէր աստուած ի վերայ ծաղկեալ գաւազանի իւրեանց: Եղև լրումն սուրբ Մաշտոցիս ձեռամբ սուտանուն քահանայի Հէրապետի: Յիշեցէք զստացող զրոցս զբարեպաշտ ե զերկիրդած կիճն Սալշուկ-Խաթունն ի բարի արմատոյն շառաւեղ... յիշատակ իւր և ծնաւդաց նորին Ստեփաննոսին, Գուլիգարին, և ջոջ պապուն Մերուն աղին, և մամուն Հէրմէլիֆին...: Յիշեցէք զՍալշուկ-Խաթունն, և զայրն իւր զՋանիբէկն, և զգաւական իւրեանց զպարոն Գորգն, Մուսէնն, Շամշատինն, Մկրտիչն, Բուսէրն,^{**} Նուբարն, Ալղուն, և զամենայն արեան մերձաւորսն... ղխաւջայ Մալնամն, և զծնողսն իւր՝ զնիկողոսն և զՓիրուզբախդն^{***}, և կողակիցն իւր զԲէկիխաթունն, և զդեռարոյս զաւական իւրեանց զՊարմանն...:

Կրկին յիշեցէք ի Քրիստոս զՍալշուկ-Խաթունն, որ կանգնաւ եկեղեցւոյ զլիսոյն շինելոյ, ՃՄ. (150) թանկայ ութին ու քարին ետուր, ու նոր նորոգեցին...: Եւ զՋանիբէկն յիշեցէք ի Քրիստոս աստուած, և զծնողսն իւր զՄարգարէն և զԹանգ-Խաթունն...:

Յիշեցէք զՍալշուկ-Խաթունն, և քուերս իւր զՀամօշն, զՍաղաղէն, և զՋուլբարն^{****}, զփեսէն զԽաչատուրն, և զայլ քուերսն զԲէկիին, զԱյմելիֆն... զՀէրմէլիֆն...:

Եւ արդ, ես՝ յետինս քահանայից և անիմաստ ի գիրս գրուեթեան Հէրապետս... զիմ անարժան երեսս ձեզ ի գետին դնելով աղաչեմ... յիշեցէք զծնողսն իմ զՅովանէսն և զՍուլդան-Մէլիֆն, և զգաւական իմ ղնորրնծայ

* Ձեռագրի երկրորդ մասը (Եփրեմի, Մեսրոպ Մաշտոցի և Գր. Լուսավորչի ազնվաները) բնագործինակել է նույն վանքում Սարգիս զրիչը, «ի յիշատակ ե ի վայելութեան որրասէր կրաւնաւորի Աբրտիհամ արեգային, սպոսաւոր Յովհաննու Լեռնակողմանն... թվ. ՋԺԸ. (1466), մայիս ԺԵ. (15)»:

** «Ռորոս Ազրար» Ա. հատորում՝ «Բուսէն», Բ. հատորում՝ «Բուսէն»:

*** «Ռորոս Ազրար» Բ. հատորում՝ «Գրեբուզբախդն»:

**** «Ռորոս Ազրար» Ա. հատորում՝ «Գուլիգարն»:

Յովանէսն... Եւ զՊովմէլիբն՝ զՐուսէրի տան մարդն յիշեցէք ի Քրիստոս, որ ի գիրքս ի տես երեկ, և աստուած-ողորմի ասացէք:

324

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Յ

ԲՅՎ, 391

գրիչ՝ Ստեփանոս

Ո՛վ եղբարք, յորժամ եղանակս յարգէք զսուտանուն զՍտեփանոսն յիշեցէք, և զԹնաւոյսն իմ տէր Յովհաննէսն, և զմայրն իմ զՄարգարիտն, և զեղբայրն իմ զտէր Յովհաննէսն... Գրեցօ եղանակս ձեռամբ սուտանուն քահանայիս զՍտեփանոսի, ի գիւղն որ կոչի|||, ի գուռն սուրբ Վարդանայ և սուրբ Գէորգայ զաւրավարին, ի թվականիս Հայոց ԹՃԺԾ. (1466):

325

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 7742

231բ. Ի թվ. ՋԺԾ. (1466) եղև ժառանկ այս սուրբ Աւետարանս Յարութեան եկեղեցոյն, ի յիշատակ տէր Ովանէս քահանային, և իւր որդոյն Մարտիրոս քահանային, և իւր որդոյն Սարգսին, և իւր եղ[բ]աւրն տէր Ստեփանոսին, և իւրեանց փեսին տէր Գալուստին, և իւր որդուն տէր Դան[ի]էլ կրանաւորին, և միւս որդուն պր. Գորբին, Մարտիրոս[ի]ն, իրիցկնոջն Ոսկէտիկիին և այլ իրիցկնոջն՝ Եղսաբեթին, Մարիանէին, Մուէսին, և իւր որդուն Աստուածատուր քահանային, և իւր իրիցկնոջն Զէրիֆին, և իւր զաւակաց||ն Աննայ-Խաթունին և Տովլաթ-Խաթունին՝ կարճահասակին:

232ա. Զայս Աւետարանս կու տայ տէր Աստուածատուրն ժառանկ սուրբ Արութեանն, որ ոչ ոք հրաման ունենայ, որ ծախէ կամ գրաւէ, ով որ ձեռնամուխ լինայ այս բանիս նայ ի դատողէն դատեսցի սոսկալի բեմին, ամէն:

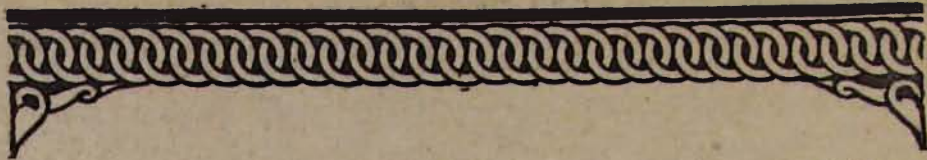
326

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Յ

Օքսֆորդ, Բողէան դրատուն Ms. Ar. F. 2, (Մատենադարան Անհատական արխիւներ, Թղթ. 122, էջ 1755)

նորոգող՝ Յովսէփ

1ա. Արդ, վերստին նորոգեցաւ Շարա[կանս] ձեռամբ Յովսէփ եպիսկոպոսի, [թվ.] ՋԺԾ. (1466): Ով կարդայք ի սուրբ յաղ[աւթս]ն ձեր յիշեցէք, և աստուած յիշողացա [ողորմես]ցի իւր սուրբ արքայութեան, ամէն:

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Մ. Աթոռ 50, «Էջմիածին», 1951 թ. ապրիլ - հունիս, էջ 85

նորոգող՝ Ումիդ
վայր՝ Ցղեայ

152ա— ... Արդ, նորոգեցաւ սուրբ աստուածախաւա Աւետարանս ի դաւաբս
152բ Գռխրան, ընդ հովանեաւ սուրբ և անաչ սուրբ Գլորիայ զարաւորիս և
սուրբ Նշանիս և այլ սրբոցն ի սմայ, ի փծուն և նորաուտումն Ումիդ՝
սարկաւագիս, ի վայելումն անձին մերում և յիշատակ ննջեցելոցն մերոց՝
Ցղեայ աստուածայսէր քահանայիցս, և հոգասէր տանուտրէցս, և հողա-
գործ ժողովրդեանս՝ երիտասարդաց և կուսանաց, ծերոց և տղայոց. որով
արհնութիւն աստուծոյ հանգիցէ ի վերայ սոցա և հանդաստանաց մերոց,
ամէն: Բառնայ ի մէնջ տէր աստուած զսով, զսուր, զմարախ, դթոթոռ,
ղջորակ, զդալով, զմահտարածամ, զերաշտութիւն, զհուրայցանութիւն,
ամէն...:

Նորոգեցաւ ի թուին ՋԺՁ. (1467), ի թագաւորութիւն պարուն Ջանեան-
շա միրզաիս, ի հայրպետութիւնն տեառն Ստեփաննոսի արհեպիսկոպոս
Գռխրան գաւառիս:

Ճ Ա Ռ Ը Ն Տ Ի Ր

Փիբղ. 50տ. 220, Բաղէշ

գրիչ՝ Կիրակոս Զօշկանց
վայր՝ Աղթամար

ա

... Զոր տեսեալ զայս աստուածային գանձս մեղաւոր և անարժան
Կիրակոս էրէցն, որ մականուն Զօշկանց ասի, և սկսաւ գրել տկար հոգով:
Բազում և մեծ աշխատութեամբ հասուցի յաւարտումն զսուրբ գիրքս
Ճառաբան, սկսայ անարժան ձեռօք իմովք ի Բաղէշ և գրեցի ընդ հովա-
նեաւ Հինգ խորանացն՝ սուրբ Աստուածածնին, և սուրբ Խաչին, և սուրբ
առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի, և ատենահաս սուրբ Սարգսի զօրավա-

* Զեռագիրը գտնվելիս է եղել Իրանի Չարմահալ գավառի Վերին Գոնարը գյուղում:
Մ. Տեր-Մովսիսյանը ծանոթանալով և նկարագրելով ձեռագիրը՝ մեջ է բերել նաև հիշա-
տակարանն ամբողջությամբ: Նրա ընդօրինակութեան հիման վրա ուղղում ենք հրատա-
րակութեան մեջ սպրդած սխալները, հատկապես «նորա ուսումնամիտ» սխալ վերծանումը
ուղղելով «նորուսումն Ումիդ» ձևով:

րին, և սոցին աշողութեամբն աւարտեցաւ սուրբ գիրքս կղզոջն յԱղթամար, ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչին և սուրբ Գէորգայ զօրավարին, ի թուականիս Հայոց ՋԺԶ. (1467), ի հայրապետութիւն տեառն Ստեփաննոսի, որ յայսմ ամի գնաց յէջմիածին և տիրեաց յամենայն հայկազեան ազգի, և ի ղանութեան Զնանշայի, և Բաղէշ քաղաքի ամիրութեան Մէլիք-Շարաֆի, և ի մեր առաջնորդութեան տէր Յովաննէս եպիսկոպոսի: Աւարտեցաւ ճառս ձեռամբ մեղաւոր գրչի Կիրակոսի, յիշատակ հոգոյ իւրոյ, և եղբարցն Յակոբին, և ծնողացն Զանիբէկին և Նիգարին, և հանգուցեալ և դրարցն Ստեփաննոսին և Հերապետին, Սադաղին և Գուղիբէկին, և զբերցն՝ մահաասի Սալչուկին և Հնազանդին, և կենակցին իմոյ Սօլաանին... և ուսուցողին՝ Յովաննէս քահանային, և թղթի կոկոզին...:

Բ

Աստուած-ողորմի ասացէք ստացողի գրոցս և գրչին Կիրակոս իրիցուն, և ծնողաց՝ Զանիբէկին և Նիգարին... և հօրեղբարցն՝ Ատով քահանային և Վարդան քահանային... և զհոգևոր հայրն մեր զտէր Թուվէն, որ բազում աշխատութիւն կրեց հետ մեզ, և զուսուցիչն իմ զՅովաննէս քահանայն զՄանկասարեանցն, ամէն:

327

Ճ Ա Ռ Ը Ն Տ Ի Ր

Փիբդ. Նօտ. 231, վանի ս. Սահակ եկեղեցի

գրիչ՝ Հայրապետ
վայր՝ Աղթամար

... Եւ արդ, ես՝ անպտուղս ի բարեաց... սոսկանուն արեղայ Հայրապետ, բազում և մեծ աշխատութեամբ հասուցի զսա յաւարտումն՝ զկէսն ի սուրբ էջմիածինն, և զկէսն յաստուածաբանակ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ գմբէթայարկ սուրբ Խաչիս և սուրբ Սարգիս զօրավարիս և այլ ամենայն սրբոցս, որ աստ կան հաւաքեալ: Ի հայրապետութեան տեառն Ստեփաննոսի Հայոց կաթողիկոսի Աղթամարայ շնորհալից աթոռոյս. ի թականութեանս Հայոց ՋԺԶ. (1467), ի ժամանակիս, յորում կամք ընդ հարկի ծառայութեան ազգին նետողաց, (ի խնդրոյ Ֆախրկանց տանուտէր Յոնաննու):

328

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՅԱՅՍՄԱԻՈՒՐՔԻ

Երևան 9223, Ժդ

գրիչ՝ Վարդան
վայր՝ Վան

1բ ... Աւարտեցաւ սուրբ գիրքս այս յամի ՋԺԶ. (1467) թականութեանս Հայոց, ձեռամբ յոգնամեզ և անարհեստ գրչի Վարդան մեղաւոր և անարժան երիցու ...ի խնդրոյ քրիստոսասէր և սրբահոգի մահաասի

2. Ստեփաննոսին...||... յիշատակ իւրն, և ծնողաց իւրոց բարեպաշտիցն՝ Կիրակոսին և Մէլիք-Խաթունին, և կենակցին Մարեմին, և որդոյն Գրիգորին, և դստերն Շամսամին, և եղբարցն Մարտիրոսին, և Անդրիասին, և կնոջն Խայիմին, և որդոյն Յովանիսին, և քւեր մահադասուն՝ Խաբիրին, և հօրեղբօրն՝ Կազարին, և որդոյն Աստուածատրին, և հոգևոր եղբօրն Ստեփաննոսին, և փեսային իւրոյ Վարդան քահանային՝ փոխեցելոյն ի Քրիստոս, և որդոյն Կարապետին, և այլ ամենայն արեան մերձաւորացն...:

Եւ գրեցաւ սուրբ գիրքս ի քաղաքս Վան, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին, և սուրբ Վարդան զօրավարին, և սուրբ առաքելոցն Պետրոսի և Պօզոսի, և սուրբ Ստեփաննոս նախավկային, || և սուրբ Սահակայ հայրապետին, և այլ սրբոցս որ աստ կան: Ի կաթողիկոսութեանն տեառն Արիստակիսին, և մերոյ եպիսկոպոսացս սուրբ ուխտիս Վարագայ տէր Յովանիսանցս, ի թագաւորութեանն Ջհանշայ իմիրդին, որ յայսմ ամի զնաց ի վերայ Ուզուն-Հասանին, որոյ Քրիստոս աստուած ընդ աշմէ կենայ սմա, ամէն:

Եւ արդ, ես՝ անպտուղս ի բարեաց... Վարդան սուտանուն երէց, տեսի զսէր և զփափագ Ստեփաննոս մահադասուն, և ըստ իմում տկար անձամբս յանձն առի և ողորմութեամբն աստուծոյ կատարեցի զսուրբ գիրքս զայս: Եւ գուք՝ պատուական հարք իմ և եղբարք՝ յիշեցէք ի սուրբ յաղօթս ձեր զվերոյ յիշեցեալն զՍտեփաննոս մահադասին, և զմեղաւոր գծողս զՎարդան սոտանուն երէց, և զծնօղսն իմ զՅովանէս քահանայն, և զմայրն իմ Ջմրութ, և զեղբայրն իմ զԿարապետ քահանայն՝ զուսուցիչն իմ, և զմիւս եղբայրն զՄէլիքսեթ, և զսրդին իմ զնիկողայոս քահանայն, որ զգրոց յետքն զԴ. (4) ամիսն նա գրեաց, և զայլ որդիքն իմ, և զսոցին մայրն...:

Դարձեալ, յիշեցէք ...Ստեփաննոս մահադասուն, և իւր հօրեղբօրորդոյն Ատամին, և նորին կենակցին Թուրանդին, և իւր որդոյն Մեծատուն, և Աստուածատրին, և նորին որդոյն Կարապետին, և Ամիր-Մէլիքին, և այլոցն ամէնի, որ պատճառ եղև այսմ բարի գործոցս...:

329

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Երևան 4162

գրիչ՝ Կարապետ վայր՝ Վան

293. ||| ՋԺԶ. (1467) ամին և ի մարդեղութենէն Քրիստոսի մինչև ի մեզ ՌԴՃՂԲ. (1472) ամին: Եւ գրեցաւ սա ի քաղաքս, որ կոչի Վան, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի տաճարիս և սուրբ Ստեփաննոս նախավկա||* Հասան ||| ըով և շատ պարո[ն] ընդ նմա, և աստուծոյ յ[աջո]ղութեամբն Հասան ա||| նստաւ ի թախթին:

Արդ, ի յայս դառն ժամանակիս ցանկացող եղև այս պատու[ա]կան գանձին և լուսաւոր ||| նորին Ատուն (՝) [և] Խուրու-Մէլիքին, մեծ մարն Շնով[նո]ր տիկնայ, և եղբարին] Ստեփաննոս թաղով[նա]պետին, և Նի-

* Էջի վերին մասը, հատկապես աջ եզրը, պատուված է և բաղմամբիվ տողեր չեն պահպանվել:

կողմ[սին] և այլ եղբարցն /// դեիշին և Ֆոանգ /// -տաբունին, Մրուաբ-տաբունին, և զաւակաց նոցին, և այլ ամենայն արեան մերձ[աւորաց նոցին՝ կե]նգանեա[ց և հան]գուցելոցն անդ յիշեցէք և լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք Յովանէնէս քահանային և ամենայն ազգականացն, զորս յիշեցաք, և Քրիստոս աստուած ձեզ ողորմեսցի, ամէն:

294ա Եւ արդ, ես՝ անպտուղս ի բարեաց և մեղաւորս յարդարոց ան/// յի- [շեց]էք զստացաւ[ղ սորա զՅովանէնէս քահանայ ///, և զծնողքն իւր զԱտով և զԽուրթու-Մէլիք, և զհարեղբայրն զՄովսէս, և զքեռին <զքեռին> զԲաղդասարն, և զկենակիցն զԽունձա-տաբունն, և զզաւակսն իւր զԱստուածաւոր ///, զծնաւղքն իւր, և զամենայն ազգականսն իւր՝ զպապերն և զհաներն, [և] զվարպետն զտէր Ստեփանոսն, [և զ]տէր Ղազարն, և զհարեղբարւր որդին զՄիքումն, և զիւր կենակիցն զԱրուս-տաբունն, և աստուած-ողորմի ասացէք:

Ընդ նոսին յիշեցէք ե զ/// և զանպիտան գրիչս զԿարապետ, և զծնողքրն իմ զՍտեփաննոս քահանայ և զՄինա, և զկենակիցն իմ զԽունդ-տաբուն, և զորդեակս իմ զՍտեփանոս քահանայ /// զԱբղիմեսնն (") [և] զՄելիքն և բոլոր (") [սրտ]իւ աստուած-ողորմի ասացէք և աստուած ձեզ ողորմեսցի:

Դարձեալ, յիշեցէք յաղաւթս ձեր զՅովանէնէս քահանայն, [որ] ստացաւ զսուրբ գիրքս և եդ ի դուռն սուրբ առաքելոցն Պետրոսի և Պաւլոսի. և մի ոք իշխեսցէ հեռացուցանել զսա ի դրանէ սրբոց առաքելոցս գողա[նաւով կամ] ծախելով կամ [գրաւ դնելով], և եթէ ոք [յանդգնի]՝ նա պատժի ի սուրբ Առաքելոցս:

Այլ և յիշեցէք ի Քրիստոս զքահանայք սուրբ Առաքելոցս զՍտեփաննոս, զԽաչատուր, զԱւետիս, զԿարապետ, զԹումա, զԳրիգոր, և զմիւս Կարապետ, զԴանիէլ...:

330

Գ Ա Ն Ջ Ա Ր Ա Ն

Փիբղ. Նօտ. 231-232, Հոգևոց վանք

գրիչ՝ Կարապետ վայր՝ Վան

... Գրեցաւ եղանակաւոր տառս ձեռամբ ... Կարապետ գրչի... ի հայրապետութեան տեառն Ստեփաննոսի, և մերոյ առաջնորդի սուրբ ուխտիս Կարապայ տէր Յովանէնէս եպիսկոպոսի, և ի թագաւորութեան Ջիանշայ փաթշահին, որ յայսմ ամի եկեալ բազում զօրօք և կամի պատերազմել ընդ Հասան-բէկին, զոր տէր աստուած յաշողովմն տայցէ սմա, վասն զի պարիսպ ամուր է քրիստոնէից:

Եւ աւարտեցաք ի քաղաքս Վան, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, և նախավկայ սուրբ Ստեփաննոսիս, և սուրբ Սահակ հայրապետիս...*:

* Հիշատակարանի տարեթիվը չի պահպանվել, բայց այն գրված պետք է լինի 1467 թ. մայիս-նոյեմբեր ամիսներին, որովհետև Ջիանշահը Ուզուն-Շասանի դեմ արշավանք սկսեց 1467 թ. մայիսին և պարտություն կրեց ու սպանվեց նոյեմբերին:

331

Ա Ի Ծ Ա Տ Ա Ր Ա Ն

Փիբրդ. Նոտ. 229. Դերզին գյուղի Լկեղեցի

դրիչ՝ Յակոբ
վայր՝ Արծկէ

... Եւ արդ, դրեցաւ սա ի քաղաքս Արծկէ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի ասճարիս և սուրբ Նշանիս պատերազմի, ի թուին Հայոց ՋԺԶ. (1467), ի թագաւորութեան որդոյ Ջհանջայի՝ Հասան-Ալի իմիրզին, և ի կաթողիկոսութեան տեառն Ընքստակէտի՝ ընդհանուր Հայոց, Աղքամարայ՝ տեառն տէր Ստեփաննոսի: Յայսմ ամի յորում Ուզուն-Հասան զՋհանջէն կոտորեաց, և մեք յահ ենք և ի փախ, և ի գառնութեան ժամանակի, ձեռամբ Յակոբ եպիսկոպոսի:

332

Ա Ի Ծ Ա Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 0390

ա

դրիչ՝ Կարապետ
վայր՝ Ոստան

275բ ... Եւ արդ, ես՝ յետինս ի գրչաց և անարժանս ի կարգաւորաց՝ սուտանուն քահանայ Կարապետ ... կատարեցի զսա մեղսամած մատամբս ի մայրաքաղաքս ի յՈստան, ի դուռն Աստուածածնին Քարի, որ է ծովահայեաց, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և սուրբ Ստեփաննոսի նախավկային. ի հայրապետութեանն տեառն տէր Ստեփաննոսի և ի թուականիս մերոյ ի ՋԺԶ. (1467) ամին... ի ստոյգ և յընտիր օրինակէ, կենօք տառապանօք և բազում տրտմութեամբ, ի դառն և ի վշտաբեր ժամանակիս, որք կանք ի ձեռս ալլազգացն ի ծառայութիւն:

276ա Արդ, որք ճաշակէք յաստուածային բուրաստանէս... յիշեցէք... զիս՝ զամենամեղ և զմեղսաթաւալ գծագրող սորին զԿարապետ, և զծնօղսն մեր՝ զՍտեփաննոս քահանայն և զՓաշայ, և զպապն իմ զՅոհաննէս քահանայն, և զեղբայրն իմ զՅովաննէս քահանայ, և զքոյրն իմ զԱւմանի, և զկենակիցն իմ զՇուրմէլէֆ, և զայլ ամենայն արեան մերձաւորսն...:

276բ ... Յիշեցէք և աստուած-ողորմի ասացէք ստացողի սորին Սուլտանջին, և ծնօղաց նորա, և ամենայն զարմից նորա, մանաւանդ ի ժամ սուրբ և սոսկալի և հաշտարար և մեղսաքաւիչ սուրբ պատարագին լի բերանով և ուղիղ մտօք աստուած-ողորմի ասացէք Սուլտանջին, և իւր ծնօղացն Աւետիսին և Ջամելէֆին. և կենակցին Նիգարին, և որդոցն Մկրտչին, Յովանիսին, Յոհանիսին և Մխիթարին, և դստերացն Գուրմին և Սուլքանին, քրւերցն Խումարին, և որդոցն Նորատունկ սարկաւազին և Խաչատրուն և Խալիեասին, և եղբարցն Շուլանին, և որդոցն Մուրադին, և Պարբեզըր-

ծին, և Զրհանջային, և Շայինջին, և հօրեղբօրն Թաւաբալին, և որդուն Զաբարին, և պապուն Մկրտչին, և ջոջ մօրն Ուրվխաթունին, և Խաթմելէֆին, և այլ ամենայն ազգականացն և արեան մերձաւորացն նորա, և աստուած-ողորմի ասացէք նոցա, զոր աստ գրեցաք...:

Բ

Ժաղկող՝ Մինաս

8բ ՋՄինաս բազմավէր հոգի ամենայն մեղաւք ի լի նկարող յիշեցէք ի բարին Քրիստոս, և աստուած զձեզ յիշէ ի յիւր միւսանգամ գալուստն, ամէն*:

333

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Սերասախա, ս. Նշան 31, ՀԱ, 1925 սյուն. 258—259

գրիչ՝ Կարապետ
վայր՝ Ոստան

...Պատուական քահանայն Յովնանէն ցանկացող եղեալ այս աստուածախօս սուրբ Աւետարանիս ետ գծագրել զսա ի հալալ և քրտնաջան վաստակոցն իւրոց յիշատակ բարի հոգոյն իւրոյ, և ծնողացն իւր՝ հօրն Թումային, մօրն Մոչանին, և կենակցին՝ փոխեցելոյն ի Քրիստոս Նշխունին, և որդոյն Սարգիս քահանային, և զաւակաց նորին, և կենակցին Սուլտանին, և տղայոցն Տովլաթիարին և Թիւմին, հօրեղբօրն Յովնանէիսին և Սիմէօնին, պապին Մարտիրոսին, և ջոջ մօր Աբբելին, եղբօրն Զանիբէկին, և քրւերն Խալիմին, մօրքրոջն Սառային, տանուտիրոջն Յովնանէիսին, որդոյն Աստուածատրոյն, դստերացն Սաղտաղատլուին, որդոյն Թորոսին, հօրքրւերն Շարմէլէֆին, և զաւակացն Սիմէօնի, Յոնանէիսի և Յովնանիսին, և այլ ամենայն արեան մերձաւորացն և ամենայն ազգականացն իւր՝ կենդանեացն և հանգուցելոցն ի Քրիստոս...:

Եւ արդ, ես՝ յետինս ի գրչաց և անարժանս ի կարգաւորաց՝ սուտանուն քահանայ Կարապետ՝ տեսի զսէր և զփափագ պատուական քահանային Յովնանէիսին և զորդոյն զՍարգիս քահանային, զոր ունէին առ հոգևորն, և իմով իսկ տկարութեամբ և անարժանութեամբ ի յանձն առի և ամենակարողն զօրութեամբն աստուծոյ կատարեցի զսա մեղսամած մատամբս իմոյ ի մայրաքաղաքս ի յՈստան, ի դրունս սուրբ Աստուածածնին Քարի, որ է ծովահայեաց, ընդ հովանեաւ սորին և սուրբ Ստեփաննոսի նախավկային, ի հայրապետութեան տեառն տէր Սանփանոսի և ի թուականին Հայոց ի ՋԺԶ. (1467) ամին:

* Նկարչի այս հիշատակագրութիւնը գրված է մի մեծագիր թաշապտկերի ստորին լուսանցքում:

Նաչի աջ կողմում նկարված է ձեռագրի ստացող Սուլտանշան, հետաքրքիր հագուստներով. նկարն ունի մակագրութիւն. «Սուլտանշան՝ ստացող սուրբ Աւետարանիս՝ յիշեցէք»:

334

ՄԵԿՆՈՒԹԻԻՆ ՏՈՒՄԱՐԻ ՅԱԿՈՐԱՅ ՂՐԻՄԵՑԻՈՑ

Երևան 1932, գ

գրիչ՝ Ստեփանոս
վայր՝ Տարօնյ գաւառ, Եղրդառ վանք

... Իսկ* ի մեր սկսանելն և ի գրել ղՏումարատետրս ի ՋԺԶ. (1467) թվականին Հայոց, ի խնդրոյ ցանկալի և սրբասէր կրօնաւորին ||| (քերված) սուրբ Աստուածածնէն, վասնորոյ աղաչեմ զամենհասան արաասւ-լալի ղի||մաւք յիշեցէք առաջի անմահ գառինն Քրիստոսի զկուսակրօն արեղայն գԴաւիթ, և զիւր վարդապետն՝ ղԺաղկեալ ալեաւք ծերունին զտէր Նիկողաոսն, և զհայրն իւր զԱպտղմսէհն, և զմայրն իւր ղՇաւամ, և զեղրայրն իւր զՅովաննէս, և զամենայն արեան մերձաւորան իւր...:

Գրեցաւ Տումարատետրս ընդ հովանեաւ սուրբ Յովանիսին, սուրբ Աստուածածնին, և սուրբ Ստեփանոս նախավկային, և սուրբ Գրիգոր մեր լուսաւորչին, ի գաւառն Տարօնյ, ի հոչակաւոր վանքս Եղրդառ կոչեցեալ, ձեռամբ յոգնամեղ և անարժան գրչի Ստեփանոսի: Վայ ինձ հազար բերան, որ զանունս ունիմ և զգործս ոչ. աղաչեմ զձեզ, որ միոյ ողորմու արժան առնէք զանարժանս. և Քրիստոս ողորմի ձեզ և մեզ և ամենայն քրիստոնէից ննջեղելոցն, ամէն:

Բայց աղաչեմ զօրինակողսդ, որ ուշիմ մտօք շարագրէք զսա, զի տումարական արհեստ անհնար է առ ի ներընդունել զյաւէտն և զնուաղն, զի բուրոյթին արհեստս այս ի վերայ ճշմարտութեան է հիմնաւորեալ, և ստութիւն ի սա ամենևին անկար է առ ի ներգործել...:

335

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Յ

Երևան 1933

գրիչ՝ Մարգարէ
վայր՝ Մեծկերտու գաւառ, Սիրունգարի վանք

ա

354ա ...Գրեցաւ եղանակաւոր տառս ի թու. ՋԺԶ. (1467), ի սուրբ ուխտոս որ կոչի Սիրունգարի, ի գաւառիս Մեծկերտու, ընդ հովանեաւ սուրբ Յակովբա, ձեռամբ բազմամեղ գրչի Մարգարէ սուտանուն կրանաւորի, յիշատակ ինձ և ծնաւղացն իմոց Ներսէսին և Խաթանին:

Արդ, աղաչեմ ըզձեզ զամենհասան, ով ոք տեսանէք կամ եղանակէք յիշեսցիք ի Քրիստոս զՄարգարէ անպիտան գրողս և խոշորութեան և սղայանաց մի մեղադրէք, || զի կար մեր այս էր, զի հարցըտես չունէի և անճարեցա և գրեցի ի լաւ և յընտիր աւրինակէ, որ ասի նլուկ: Այլ

* Նախորդում է հեղինակ Հակոբ Ղըրիմեցու հիշատակարանը «Մեկնութիւն Տումարի» աշխատութեան զբութեան մասին (տե՛ս 1416-ի թվաշարքում):

և յիշեսջիք ի Քրիստոս աստուած զառաջնորդ սուրբ ուխտիս զտէր Ստեփանոս եպիսկոպոսն և զայլ միաբան եղբարքս, որ կան ի սմա՝ զԲ. (2) Պաղոս ծեր քահանայքն, և զԿիրակոս կրանաւորն, և զԱլէքսիանոսն, և զՅովանէսն, և զԳ. (3) դերաբոյսք մանկտին՝ զԿարապետն և զԳրիգորն և զՅովանէսն, և զհաւատուոր մայրապետն, որ աշխատէր և պատրաստէր զմարմնաւոր կերակուրն, և ձեզ յիշողացդ և մեզ յիշեցելոցս, առհասարակ, ողորմեսցի Քրիստոս աստուած, ամէն:

Բ

225բ Ո՛վ սպասաւորք եկեղեցոյ, յորժամ տեսանէք կամ պաշտէք յիշեցէք ի Քրիստոս զանիմաստ դրչակս զՄարգարէ մեղաւք լցեալս և անմեղադիր լիցուք, դի ժամանակս թամզուն ամիսն էր, և թանաքն մած էր, և կար մեր այս էր. և մեզ և ձեզ ողորմի Քրիստոս, ամէն:

336

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Սերաստիա, ս. նշան 30, Ն.Ա. 1925, սյուն. 257

գրիչ՝ Ստեփանոս վայր՝ Կիրղի վանք

314բ ... Արդ, գրեցաւ ի թուականութեանս Հայոց ՋԺԶ. (1467), ի վանքս որ կոչի Կիրղի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Լուսաւորչին և սուրբ Յովհաննու աւետարանչին և սուրբ նշանին և այլ բազմահաւք սուրբ նշանացս, որ աստ կան հաւաքեալ, ի յառաջնորդութեան տէր Ստեփանոսի և Կարապետ վարդապետիս և այլ սրբասէր կրանաւորացս և միաբանիցս սուրբ ուխտիս, ձեռամբ բազմամեղ և անարհեստ գրչիս Ստեփանոսի, զի այսչափ էր կար մեր. և անհաւասարութեան և խոշորութեան և սխալանացս մի մեղադրէք...:

Ես նուաստս հողս Սահակ երէցս զմտաւ ածի զայս ամենայն և յիշեցի զբան մարգարէին որ ասէ, թէ Երանի որ ունիցի զաւակ ի Սիոն և ընտանեակ յԵրուսաղէմ... ի յիշատակ ինձ և ծնաւդաց իմոց՝ <Ա> Տէր-Պարոնիւն և մաւրն իմոյ Մամա-Խաթունիւն, և կենակցին իմոյ, և դեռաբոյս զաւակին իմոյ Խաչատուրիւն, զոր տէր աստուած վայելել տացէ...: Յիշեսջիք սրտի մտաւք ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր զփցուն և զխոշոր գրչով զՍտեփանոս, և յանդգնութեանս իմոյ ոչ մեղադրել, զի կար մեր այս շափ էր:

Եւ կրկնակի յիշեսջիք զՍահակ երէցն ...:

337

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երեան 5553

ա

գրիչ՝ Ստեփանոս վայր՝ Կիրղի վանք

...Արդ, ես՝ նուաստ հողս Ստեփանոս, ծոյլս և անարժանս յեպիսկոպոսաց դասուց, որ միայն զանուն ունիմ և ըզգործ ոչ, որ լոկ անու-

ամբ եմ եպիսկոպոս և ոչ այլ ինչ իրաւք, միայն յուսացեալ եմ յաղաւթս
 328ա սրբոցդ, որ գայք յետ մեր և աստուած-ողորմի ասելով, զի և դով[ք] գրտ||-
 շիք ողորմութիւն ի յողորմածէն, աստուծոյ:

Արդ, գրեցաւ սա ի թուականութեանս Հայոց Ջ. և ԺԶ. (1467), ի վանքս
 որ կոչի Կիւրղի, ընդ հովանեաւ սրբոյճոյ Աստուածածնիս, և սուրբ Լու-
 սաւորչիս, և սուրբ Յովհաննու աւետարանչին, և սուրբ Նշանացս, ի յա-
 ուշնորդութեան սուրբ ուխտիս տէր Լաւրեանոսի և Կարապետ վարդա-
 պետի, զոր տէր աստուած՝ հատուցումն առնէ երախտեաց նոցա ի յիւր
 միւսանգամ գալստեանն, և Գրիգորի փակակալին սուրբ տաճարացս, և
 այլ կրանաւորացն ամենեցուն, զոր յանուանէ ոչ կարեմք գրել զամենե-
 ցունցն:

Արդ, աղաչեմ զձեզ... յիշեցէք սրտի մտաւք ի մաքրափայլ աղաւթս
 ձեր զփծուն և զանարհաստ վրշակս և սղտլանաց սորա և անհասարու-
 թեան գրոյս ոչ մեղագրել, զի կար մեր այս շափ էր, զի գուք զմեր սղա-
 յանս ոչ յիշէք և աստուած զձերն չիշէ:

ստացող և կազմող՝ Գրիգոր
 վայր՝ Աւքմընա վանք (մերձ ի Տիվրիկ)

Բ

328բ Ծս՝ Գրիգոր արեղայս, որ փափաքեցա այս սուրբ և աւետաքարոզ
 Աւետարանիս և մարգարէին բանին, թէ՛ Ծրանի որ ունիցի յիշատակ ի
 Սիրովն և ընդանեակ յԾրուսաղէմ, և գրել տուի զսուրբ Աւետարանս ինձ
 և ծնաւդաց իմոց յիշատակ՝ ներկըրար Գրիգորին, և մարն իմոյ Շուշա-
 նին՝ զփոխեցեալն առ Քրիստոս, և մարուն իմոյ մըղտեսի Մելիքին, և
 եղբարցն, և ազգականացն, և ամենայն արեան մերձաւորացն, ի հալալ
 արդեանցն իմոց, և դրբի յիշատակ ի վանքն որ կոչի Աւքմընա, ի դուռձ
 սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Յակովբայ, ի հայրպետութեանն տէր
 Մըկրաչին, և Բարսեղին, և Մարտիրոս արեղին Վաւորցուն:

Այլ խնամով պահողքն արհնին յաստուծոյ, և ի սուրբ յԱստուա-
 ծածնէն, և ի սուրբ Յակովբա սքանչելագործ սուրբ խաչէն, և վատթար
 պահողքն պատժին յաստուծոյ և ի սրբոց նորին:

Այլ և փակակալ սուրբ ուխտիս զգաստութեամբ լիցի, զի յորժամ ահ
 329ա անկանի և փախուցանէ և տանի ի քաղաքն, և յորժամ || խաղաղութիւն
 լինի՝ դարձուցանէ և բերէ ի վանքն, զի մի ապերախտ գտանիցի յաւուրձ
 դատաստանին: Այլ և յայն սակս գրեցաւ, զի յորժամ զտանն սուրբ
 աւետարանչին կատարեն և զ'էր ընդ եզբարսն կարդայք, և հետ ժամ
 արձակմանն՝ զյիշատակարանն կարդայք, և Քրիստոս որդի ասէք, և հայր
 մեր որ յերկինս ասէք, և աստուած ողորմի ասէք, և թողութիւն խնդրէք
 յաստուծոյ և աստուած զձերն թողցէ ձեզ՝ զյանցանքս ձեր, ամէն...:

329բ Արդ մի ոք իշխեսցէ հանել զսա ի դրանէ սուրբ Աստուածածնէս և ի
 սուրբ Յակովբայ. ոչ առաջնորդ, ոչ հայրապետ, և ոչ ազգական, և ոչ
 գեղի կամ երէց կամ տանուտէր, և կամ այլ ոք: Եթ[է] յանդոնի ոք և հանէ
 զսա ի դրանէ սրբոցս՝ նա պատիժ կրեսցէ յաստուծոյ և ի սրբոց նորա,

այլ ինձամով պահողքն արհնին յաստուծոյ և յամենայն սրբոց նորա, ամէն և եղիցի*:

Գ

329բ Եւ զկազմող սուրբ Աւետարանիս՝ զԳրիգոր սուտանուն կրանաւորս, զմեղաւք խոցեալ հողիս, և զծնաւզան իմ՝ զԳրիգոր ներկերարն զՏիվրիկու քաղաքին, և զմայրն իմ զՇուշան՝ զփոխեցեալսն ի Քրիստոս, և զմղտեաի Մելիք մայրն իմ, որ յոյժ աշխատութեամբ սնոյց, և զամենայն արեան մերձաւորսն իմ՝ աղաչեմ զձեզ, ո՛վ սուրբ կրանաւորք, յիշեսցիք ի մաքրափայլ յազաւթս ձեր. և որք յիշէ յիշեալ լիչի ինք ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ, որ է արհնեալ յաւիտեանս, ամէն**:

338

Ճ Ա Շ Ո Յ

Նիկոմեդիոյ առաջնորդարան, Մ.Տ.Մ.

ստացող՝ Ճուվան վայր՝ Սերաստիա

153ա Ի թվ. ՋԺԶ. (1467) բերաւ աստ: Տիշատակ է սուրբ գիրքս մղտիսի Ճուվանիւն, ի քաղաքիս Սերաստիոյ, ի շուկայի մահալայն, ի դուռն սուրբ Աստուածածնի եկեղեցոյ:

339

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

ՍԾՎ 111 (900). հա. Ա, 497--498

կազմող՝ Աբրահամ վայր՝ Պաւնտոս քաղաք (Տրապիզոն)

309ա Կաղմեցաւ ցանկալի սուրբ Աւետարանս ի ծովահայեաց քաղաքս Պաւնտոս, ի դրան սուրբ Ամենափրկչիս, որ է վանք և տեղի կրանաւորաց ձեռամբ յոգնեղկելի և անարժան կրանաւորի՝ Աբրահամ պիտակ անուն վարդապետի...:

Ի թվին ՋԺԶ. (1467), յամսեանն աւգոստոսի, և Հայոց՝ ահկի:

* Այս Բ. հիշատակարանը ստացողի անունից գրել է ձեռագրի գրիչ Ստեփանոս եպիսկոպոսը: Հաջորդ հիշատակագրութիւնը (Գ.) գրված է արդեն ստացող և կազմող Գրիգորի սեփական ձեռագրով:

** Ձեռագրում կա նաև հետագա ստացող Քշիշեց խոյա Ամիրաղի անթվական հիշատակարանը: Ամիրաղան իր եղբայրների հետ միասին «նոբոզել ետուր զսուրբ Աւետարանս, որ կենա ի դուռն սրբոյն Ստեփանոսի նախավկային և Սահակ հայրապետի, յիշատակ իւրն և ծնօղաց իւրոց» (էջ 330ա): Հնագրական տվյալներով այդ հիշատակարանը գրված պէտք է լինի ԺՁ. դարում:

340

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

Ի՛ական, «Կիպրոս կղզի», էջ 66—67

հետ. ստացող՝ Սարգիս Կիպրոսացու,
առաջևորդ քաղաքիս Լաւօշայ՝*

...Եւ եղև այս, ո՛վ քրիստոսասէր ժողովուրդ, ի Կիպրոս կղզոջ, ի մայրաքաղաքն Լևոսիեայ՝ սքանչելագործութիւնս և զնշանս այս, զոր բազում բաղձանաւք կամիմ պատմեզ ձեզ: Ի Քրիստոսէ փրկչէն մերմէ մարդեղութենէն Ռնկէ. (1467) ամի և ի մեծ թուականութեանս Հայոց ՋԺԶ. (1467), ի հայրապետութեան տեառն Ստեփաննոսի, և յեպիսկոպոսութեան Կիպրոսի տէր Սարգսի, և թագաւորի ու ճագիւն** ղեկտեմբեր ժԶ. (16): Եղևալ էր երաշտութիւն և անձրև ոչ գայր վասն մեղաց մերոց... և բազում ջրհորք և աղբերակունք ցամաքեցան. և ելեալ Հոռոմնին և Ֆրանկնին ի յաղաչանք ի տէր ողորմեան երկու երեք անգամ վասն անձրևու, և ոչ անձրևեաց: Եւ ապա յետոյ Հայոց ազգս առին հրաման ի Ֆռանգաց, զի և նոքա ելանիցեն ի յաղաչանք ի տէր ողորմեան. և ժողովեցան և ելին Եպիսկոպոսն և քահանայքն և ժողովուրդքն և վանականքն, արք և կանայք, ծերք և տղայք առհասարակ. և ապաւինեցաք ի գթութիւն խաչեցելոյն վասն մեր Քրիստոս աստուծոյն և ի սուրբ Խաչ նորին սուրբ նշանին Հայոց, որ կայ այժմ ի քաղաքին Լևոսիեայ՝ զսքանչելագործ: Եւ ընթացան ամենեքին առհասարակ սուրբ զգեստիւ շուրջառաց, և սուրբ նշանաւ և սուրբ աւետարանաւ, սաղմոսիւք, արհնութեամբ և երդովք հոգևորաւք և բաղում արտասուաւք և պաղատանաւք ելեալ ի յարևելից դռանն քաղաքին և գնացեալ մինչ Ասորոց վանքն սուրբ Խաչն, և անտի դարձեալ եկեալ պաշտելով ի քաղաքն, և մտեալ ի միւս գուռն Արևմտից քաղաքին. և երկինք և աւրն ամենեկին պարզ էր իբրև զամառնային, և եկեալ ի տեղի մի որ կայր ջուր, և Ռոժամ ընթերցան զսուրբ Աւետարանն և զաղաւթսն, և հասուցեալ զսուրբ նշանն ի ջուրն, ո՛վ զարմանալի հիացմանս, զի ի նոյն ժամայն ամպեց երկինքն արևմտից հիւսիսոյ կողմն և սկսաւ անձրև, և մինչև զերկիրն լիացոյց: Եւ ուրախացեալ բերկրեցան ամենայն հաւատացեալ քրիստոնեայքն և առաւել Հայոց ազգս, որ փառաւորեաց զսուրբ նշանն: Եւ ծանեան ամենայն ազգ քրիստոնէից, զի ճշմարիտ և ուղղափառ հաւատ է Հայոց ազգս...:

341

ՅԻՍՈՒՍ ՈՐԴԻ ՆԵՐՍԻՍԻ ՇՆՈՐՀԱՆՈՑ

Երևան 6642

գրիչ՝ Սողոմոն
վայր՝ Երուսաղէմ

127բ ... Արգ, գրեցաւ Յիսուս որդիս ի սուրբ քաղաքս Երուսաղէմ, ի վանքս սուրբ Փրկչի, ի թրւիս Հայոց ՋԺԶ. (1467), ձեռամբ յոգնամեղ և սուտ-

* Հիշատակարանի հեղինակի մասին տվյալք բաղում ենք գրքի 68 էջից:
** Ի՛մա՛ Յակոբ Բ. Լուսինեան:

անուն արեղայի Սողոմոնի, որ անուամբս միայն կոչիմ և գործովս եմ յոյժ հեռի. ի խնդրոյ եղբար մերոյ Յովաննէս միակեցի՝ մահադասի և 128- ճղն||աղղեաց առաքինի:

Արդ, աղաչեմ դամենեսեան, որք հանդիպիք սմա, յիշեցէք ի մաքրա- փայլ և ի մեղսաքաւիչ յաղաւթս ձեր զՅովաննէս միակեցն, որ ստացաւ զսա ի վայելումն անձին իւրոյ, և յիշատակ յետ իւր հոգոյ իւրոյ, և ծնողաց իւրոց՝ հար և մար իւրոյ, և եղբարն՝ Կարապետին, և ամե- նայն արեան մերձատրաց իւրոց: Նա և զեղկելի և զանպիտան գրիչս անարհեստ՝ զՍողոմոն, հանդերձ ծնողիւքն իմ, յաղաւթս յիշեցէք և մե- ղաց թողութիւն խնդրեցէք ի Քրիստոսէ առհասարակ վերոգրելոցդ ի սմա, և զձերն թողէ Քրիստոս աստուած, զի ի միասին ցնծասցուք ի Քրիստոս, և նմա փառք յաւիտեանս, ամէն:

342

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

Նրևան 7433

դրիչ՝ Մարտիրոս վայր՝ Կաֆա

440բ ...Տեսեալ զայսպիսի գանձս աստուածային, ցանկացաւ եղեալ աս- տուածային գանձուցս և եռափափաք սիրով և յոյժ բաղձամբս սրտիւ ես Մարտիրոս անպիտան կրանաւորս, և գրեցի զԱյսմատուրքս զայս յիշա- տակ հոգւոյ իմո և ծնաււացն, ի թվականութեանս Հայոց 2Ժ2. ((1467)), ի նուազեալ ժամանակիս ըստ իմաստնոց կարծեացն, ի հայրապետութեա- նըն տեառն Առիստակիսի կաթողիկոսի սուրբ Էջմիածնիւն, և նահանգիս Հոնաց աշխարհիս արհիեպիսկոպոսին տէր Մաղաֆիայի ամենայն հիւ- ս[իս]ական կողմանց, և յաջորդին իւրո տէր Յովաննէս արքեպիսկոպո- սին, գրեցաւ սա ի յանբարի և ի դառն ժամանակիս, որում պակասեաց սուրբք և ճշմարտութիւնք ի մարդկանէ, և նուազեաց յերկրի փափաքումն սուրբ գրոց և ընթերցումն սուրբ բանից աստուածայնոց:

Արդ, ստացաւ զսա յայսմ ժամանակիս վերոգրեալ Մարտիրոս անպի- տան կրանաւորս, և գրեցի զսա ձեռամբ իմով և եղի յիշատակ ի եկե- ղեցիս սրբոյն Յակոբա Մծբնա հայրապետին, ի յիշատակ հոգւոյ իմոյ, և ծնողաց իմոց՝ Ստեփաննոսին, և մարն Էտիլ-Մելիֆին, և եղբարցն Խաչերեսին և Ավետիֆին, և քրոջն Պէմելիֆին, որ տարածամ մահուամբ գնացին առ Քրիստոս յոյսն ամենեցոն:

441ա Այլ և յիշեսչիք և նախապապսն՝ զտէր Տուրն և || Ստեփաննոսն և զհաներսն՝ զԳարանէն, և զՆշոհորն:

Նւ դարձեալ, յիշեսչիք զմարքոյրն զՀոնփսիմէն և զՇիրիւն-Մելիֆն՝ զհանգուցեալն ի Քրիստոս: Այլ և յիշեսչիք զհարքոյրն զՄար-Տիկիէն և զՖանկլ-Խաբունն, ընդ նմին յիշեսչիք և քեռին իմ Յուսէփն, զորդին իւր զՊարունլուսըն, զոր տէր աստուած երկայն աւուրս արասցէ, ամէն: Այլ և յիշեսչիք ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր զնախնիքն մեր՝ զկենդանիսն և զհանգուցեալսն ի Քրիստոս, ամէն:

Դարձեալ, յիշեսցիք զառաջնորդ վանացըս՝ զարհիպիսկոպոսն զտէր Մաղափիայն, որ միշտ և հանապազ մեզ հոգևոր և մարմնաւոր կերակրաւ ուրախացուցանէ զմեզ, զոր տէր աստուած զինքն իւր անմահական կեանս ուրախ առնէ՝ զիւր հոգին և զիւր ծնողացն, և զտէր Յովաննէս եպիսկոպոսն իւր յաշորդ և ժառանգապահ իւր սուրբ աթոռոյ, ամէն:

Այլ և յիշեսցիք զտէր Խաչատուրն, զարինակիս ջնորհաւորն, զոր տէր աստուած փոխարէն հատուցէ զիւր արքայութիւն, ամէն:

Այլ և յիշեսցիք զվանիցս միաբան եղբարքն՝ զտէր Ղազար կրանաւորն, և զտէր Ստեփանոս արեղան, որ զգրոցս թողթն կոկեաց, զոր տէր աստուած վարձս տացէ իւր, ամէն, և իւր ծնողացն:

Դարձեալ յիշեսցիք զՄեղիտէ զմանկագոյն կրանաւորն և զծնողսն իւր, որ ծաղկով զարդարեաց զգիրքս զայս, զոր տէր աստուած անփորձ պահէ, ամէն: Այլ և յիշեսցիք զհոգևոր հայրն զՆիկողոս արեղան և զծնողսն իւր:

Դարձեալ, յիշեսցիք զազգակիցն իմ զՄխիթարն և զՄկրտիչն:

Արդ, աղաչեմ զձեզ ամենեւեան, որք հանդիպիք սուրբ նահատակութեան գրոցս կարդալով կամ արինակելով, արժանի առնէք յիշման հանդերձ ամենայն վերոգրեալ յիշեցելովքն, զի ի ձեռն սրբոց մարտիրոսացն և նահատակացն բարէխաւովեամբն թողցէ զմեզս նոցա և փրկեսցէ յանշէջ գեհենոյն և յանգերժանելի տանջանացն, և իւր աստուածային բարեացն և երկնից արքայութեան արժանաւորեսցէ...:

441բ ...Գրեցաւ գիրքս այս ի մայրաքաղաքս ի Կաֆա, առ ոտն սրբոյն Աննայի՝ մաւր տեառն Մարիամու աստուածածնի, և առաջնորդութեան սրբոյ ուխտի վանացս՝ տէր Մաղափիա արհիպիսկոպոսի ամենայն հիւսիսական կողմանց:

Նս Մարտիրոս արեղաս, որ ստացա գիրքս զայս և ձեռամբ իմով գրեցի՝ յիշատակ հոգւ[ոյ] իմո և ծնողացն և վերոգրեալ նշեցելոցն: Նւ յիշատակ կու դնեմ, ի սուրբ Յակոբ եկեղեցին յիշատակ. ոչ ոք իշխող չի լինա՝ ոչ ազգ, ոչ տակ, ոչ երէց, ոչ տանուտէր իշխանութիւն չունենա, որ զայս գիրքս կամ ծախելոյ, կամ գրաւելոյ, կամ զյիշատակսն ջնջելոյ, եթէ ոք յանդգնի կամ գրաւէ կամ այլ ինչ՝ զպատիժն ի Քրիստոսէ և ի սուրբ արեամբ նահատակեալ վկայիցն առցէ...:

Ընդ նմին յիշեսցիք զսուրբ եկեղեցոյն եկեղեցապան՝ սուրբ Յակոբս՝ զՄիքայէլ էրէցն, որ միշտ և հանապազ, որ աշխատեցաւ հետ առ մեզ, զոր աստուած զիւր զաւակսն տուրս առնէ, ամէն:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՄԻՔԱՅԷԼԻ ԱՍՈՐԻՈՅ

«Արձագանք», 1888, № 10, էջ 129

Վկայութեամբն աստուծոյ և տէր Մակար եպիսկոպոսին, և տէր Պօղոսին, տէր Վարդանն Բարեդցի ետ զգիրքս զայս յիշատակ իւր, և ծնողացն իւր՝ հարն Սիմէոնին և մաւրն Շահգաթին, և կողակցին Փար-

ւարին, և եղբարցն իւր Շահյազին և Ճանումին, ի ձեռն Ղուկաս վարդապետին, յորժամ ընթեռնուք աստուած ողորմի ասէք դոցա հոգւոյն...

Ի թվին Հայոց ՋԺՁ. (1467) և մարտի ամսոյ ԺԸ. (18) երեք զգիրքս զայս որդին ՚՛| ասաց թէ ԺԲ. (12) սպ[իտակ] տուր և առ. տուի ԺԲ. (12) սպ[իտակ] և առի: Պատճառն այն է, որ գրաւ էր գրել:

344

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Երևան 4515, էջ 191 (Ղ. Փերդ. Նշխարք
պատմութեան հայոց, Ի.)

գրի՛ Մելիսէք

...Արդ, ի թուարերութեանս Հայկազեան տումարի ՋԺՁ. (1467) կատարեցաւ սուրբ գիրքս, որ կոչի Զեռնադրութիւն, ձեռամբ անարհեստ գրի Մելիսէք սուտանուն քահանայի, ի խնդրոյ հոգևոր եղբօրն իմոյ տէր Թումայ սրհիեպիսկոպոսի:

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 7757

գրիչ՝ Մկրտիչ
վայր՝ Հիզան

328բ ... Արդ, կատարեցաւ աստուածախաւս Աւետարանս ձեռամբ անարժան և ախմար գրչի Մկրտչի մեղաւորի, ի խնդրոյ պատուական կրանաւորին Սաճակիին*, Եւ ետ գրել զսայ յիշատակ հոգոյ իւրոյ, և ծնաւդացն՝ հարն Սարգսին և մարն Մերդիչին, և եղբարցն Յովանիսին և Մկրտչին: Զոր տէր աստուած բարով վայելել տայ զսուրբ Աւետարանս սոցա, ամէն:

Եւ արդ, ես՝ ունային]ս ի բարեաց գործոց, ըստ իմում տկարութեանս դրեցի զսուրբ Աւետարանս ի յ[ը]նտիր և ի ստոյգ արինակէ, կենաւք 329ա տառապանաւք և || հառաչամբ սրտիւ: Աղաչեմ զհանդիպողքդ այսմ աստուածախաւս մատենիս յիշեցէք ի մաքրափայլ յազաւթս ձեր զանարժան գրիչս զՄկրտիչ մեղաւոր քահանայ, և զծնողսն իմ զԱվրան դարբինն և զԱղուբն, և լի բերանով և բոլոր սրտիւ աստուած-ողորմի ասացէք, ամէն:

Արդ, որք ճաշակէք յաստուածային բուրաստանէս և յամենալի սեղանոյս յիշեցէք ի Քրիստոս զստացաւդ սուրբ Աւետարանիս՝ զՍաճակ կրանաւորն, և զծնաւդսն, և զեղբարսն, և զամենայն արեան մերձաւորսն, և աստուած ողորմի ասացէք, ամէն:

Արդ, յիշեցէք ի Քրիստոս զքոյր սոցա զԱրղուն, և զդուտորն իւր զՇամամն, և զհարսներն՝ զՇամամն և զԳուստանն և զՄլխանն, և աստուած-ողորմի ասացէք սոցա, ամէն:

Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս այս ի քաղաքիս որ կոչի Հիզան, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին, և սուրբ Յարութեանն, և սուրբ Սարգսի զաւրավարին, և սրբոյն Գէորգեա, ի թվ. հայոց Զ. և ԺԷ. (1468),

* Ստացող Սահակ կրոնավորի կենցաղագրական անսակեաից ուշագրով նկարը գտնում ենք ձեռագրի Յր էջի վրա, հոգեգալստյան պատկերի ներքևում: Մազկողը թողել է հետևյալ մակագրութիւնը. «Սահակ արեղայն է՝ ստացող սուրբ Աւետարանիս, աղաչէ զԱստուածածնին և խնդրէ զթողութիւն մեղաց իւրոց և ծնաւդացն»:

Ձեռագրի մեջ եղող մանրանկարները վանի (Խիզանի) զվրոցի ուշագրով և ինքնատիպ գործերից են և արժանի են մասնագիտական ուսումնասիրութեան:

ի դառն և ի դժւար ժամանակի, զի յայսմ ամի* ել Ջեանշայ դանն ի քա-
 329 ր դաքէն Շահաստանայ, որ է Թաւրէզ, բազում հէնիւ և զարաւք, և կա-
 մէր երթալ ի վերայ քաղաքին Ամթայ, և այլ ի վայր՝ մինչ ի Դամասկոս:
 Եւ ի յերթալն ի ճանապարհին բազումք գողային ի յահէ սորայ, զի այս
 Ջեանշայս բազում քաւառաց և քաղաքաց տիրէր և ունէր զսայ ևս՝ զիշ-
 խանութիւն Պարսից աշխարհին, մինչ ի Հրէ և բոլոր տանն Խորասանայ:
 Եւ արևելք և արևմուտք ի յահէ սրոյ սորայ գողային, և մնամ թէ հիւսուս
 և հարաւ ի հարկապահանջութիւն էր սորայ: Եւ էր քրիստոնէից աւգնա-
 կան. և բազում եկեղեցիք ի յաւուրս սորայ շինեցան և նորոգեցան. և էր
 խաղաղութիւն շայոց աշխարհիս. և բազմացան քահանայք և կարգատրք
 և վանորայք. և էր շինութիւն ի բոլոր իշխանութիւն սորա:

Արդ, ի շուեյ ճանապարհի սորա՝ բազում գաւառք աւերեցան և բնա-
 կիչք գաւառացն փախչէին ի յայրս և ի ծերպս վիմաց, սովալլով մեռա-
 նէին: Եւ եկեալ եհաս ի գաւառն Տարաւնայ, ի դաշտն Սշոյ. և անդ բա-
 զում աւերս արարին զարքն նորա, զի բազում էին և անհամար, և ոչ
 330 ճալնաչէին զաստուած, և ասէին թէ ինչ է քրիստոնեայն, և քրիստոնէին
 աչք և բերան կա՞յ: Եւ դիմեցին ի վանքն Ղազարու, ե զլուսարարն խո-
 րովեցին ի կրակն և նահատակեցին, և անցին, գնացին: Եւ ի ճանապար-
 հին իշավանեցան. և զարքն ի յիւրմէն ի բաց արձակեաց, և անահ և ան-
 կասկած գոլով ի թշնամեաց, ասելով, թէ՛ Ոչ ոք է ի վերայ երկրի, որ
 կարէ կալ առաջի իմ և սուր քաշել ի յերեսս իմ:

Ջոր ասդ արարեալ թշնամեացն՝ դիմեցին ի վերայ նորա, և առին
 յաւարի զինչսն և զնա սպանին և զորդիս նորա: Եւ ի սպանմանէ սորա
 բազում աւերք եղին յամենայն տեղիս, ևս առաւել ի յերկիրս շայոց. և
 բազում եկեղեցիք աւերեցան, և բազում քրիստոնեայք սրով և սովով մե-
 ոան, և ոչ ոք կարէ գրով արկանել և պատմել զոր եղև ի վերայ երկրի:
 Եւ թանգութիւն եղև յամենայն տեղիս, և զկապիճ հացն ճի. (120) թանկայ
 քնեցաք և զսուրբ Աւետարանս գրեցաք:

330 Եւ արդ, գրեցաւ սայ ի կաթողիկոսութեան տեառն Ստեփանենոսի Աղլլ-
 քամարեցոյ, և ի ղանութեան այլասեռից Հասան-Ալուին՝ որդոյ Ջեանշին.
 զոր տէր աստուած անսասան պահեսցէ զաթոռ հայրապետական և զթա-
 գաւորական մերոյ ազին, ամէն:

Եւ արդ, աղաչեմ զձեզ, որք հանդիպիք սմա կարդալով կամ արի-
 նակելով, խոշորութեան և սխալանացս անմեղադիր լերուք, զի կարն իմ
 այս էր:

Արդ, յիշեցէք ի Քրիստոս զստացողք սուրբ Աւետարանիս զՍաեակ
 կրանաւորն, և զԾնաւղսն՝ զՍարգիսն և զՄերգիւնչէն, և զեղբարքն զՅո-
 վանէնսն և զՄկրտիչն, և զքոյրն զԱրղուսն և զՇամամն, զհարսերն զՇամամն
 և զԳուլստանն և զՄլխանն, և զամենայն արեանն մերձաւորսն. և աստ-
 ւած-ողորմի ասացէք վերագրելոցս ի սմայ. և աստուած ձեզ՝ յիշողացդ և
 մեզ՝ յիշեցելոցս առհասարակ ողորմեսցի յիւր միւսանգամ գալուստն,
 ամէն:

* Ջեանշան էր արշավանքն սկսել է 1467 թ. մայիս ամսին:

346

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Հ. Ոսկյան, «Արցախի վանքերը», Վիեննա, 1953 էջ 161—162

նկարող՝ Ազարիա
վայր՝ յերկիրս Գանձակայ, յաթոռս Գառնակերի

...Արդ եղև ասարտ դրչութեան սորա ի գեղաքաղաք Եղիվարդ, ի կաթողիկոսութեան տեառն Գրիգորի, ի թվ. Հայոց ԶԺԷ. (1468), ի ղանութեան ձնանշանին, ի խնդրոյ Մատթէոս քահանայի...:

Աղաչեմ յիշել ղնկարող սորա զանարժան Ազարիայ կրօնատր...:
Եղև նկարակերտութիւն ի յերկիրս Գանձակայ, ի յաթոռս Գառնակերի, ի գուռն Մաղկոցի սուրբ Աստուածածնիս... ի կաթողիկոսութեան տեառն տէր Յովնանէիսի և տեղոյս աթոռակալութեան տէր Մերունի արքեպիսկոպոսի...: Յայսմ ամի թագաւորն Վրաց Կաւրկի ձեռն |||

347

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Հ. Ոսկյան, «Տարօն-Տուրսերեանի վանքերը», էջ 256

գրիչ՝ Մկրտիչ
վայր՝ Խլաք, Մառնէվանք

Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի Խլաք քաղաքի, ընդ հովանեաւ Մատնէվանից սուրբ Աստուածածնին, սուրբ Աարգսին և սուրբ Գէորգուն, ձեռամբ յոգնամեղ և անիմաստ գրչի Մկրտչին սուտանուն քահանայիս, յամի ԶԺԷ. (1468)*...:

Եւ արդ ես Մկրտիչ և կողակիցն իմ Սաղղաք-Խաթունն տուինք զԱւետարանն սուրբ Աստուածածնին ի գուռն, որ կենայ ի ձեռն տէր Կիրակոս հերպետին, և տէր Վարդանին, և տէր Սարգսին, և Յովսէփին, և տէր Յոնանին...:

348

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

«Թորոս Աղբար» Բ., էջ 377—378, Բալու, Հաւաւ գիւղ

գրիչ՝ Մարգարէ
վայր՝ Մենծկերտ, Սիրունֆարի վանք

... Գրեցաւ սուրբ մատեանս ի ձեռն Մարգարէ կրանատրի, ի գաւառիս Մենծկերտու, ի յանապատն որ կոչի Սիրունֆարի, ընդ հովանեաւ սուրբ Յակոբայ, ի թվ. Հայոց ԶԺԷ. (1468), յաշխարհակալութեան Հա-

* Հ. Ոսկյանի մոտ թվականը տպագրված է այսպէս՝ «ԶԺԷ. (1468)»: Եթե ճիշտ է գրականագիտի մեջ նշվածը, ապա պետք է կարծել, որ Հայոց թվականը եղել է ԶԺԵ, ուստի և ձեռագրին ընդօրինակվել է 1466 թվականին:

սան բէկին...: Եւ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց ելաւ Ռավրիզու խանն
 և եկաւ յաշխարհս մեր, և մեծն և փոքրն շահէն սասանեցտն, և փախուստ
 առին: Եւ ողորմածն աստուած յետս գարծոյց, և ոյժ և զարուսթիւն ետ
 Հասան բակին, և քան ղփարաւոն և քան ղՌափսակ ի սուր սուսերի
 մատնեց զինքն՝ որդւովք և հեծելովք, և զքրիստոնէք ազատեց ի գերու-
 թենէ: Փառք աստուծոյ նախախնամութեան: Այս եղև ի հայրապետու-
 թեան Վաղարշապատու տեառն Ռստակիսի սուրբ էջմիածնի աստուա-
 ծագիր աթոռոյն, յեպիսկոպոսութեան տէր Ստեփաննոսի և ծերոյն՝ տէր
 Ղազարոյ...:

349

Ա Ն Յ Ա Յ Տ Ձ Ե Ռ Ա Գ Ի Ր

Ալվշան, «Հայապատում», Բ, էջ 579 «Սիսուան», էջ 228

Ի մեծ թուին Հայոց ՋԺԶ. (1467), ի բազմանալ մեղաց մարդկան և
 յազդմանէ շարին, Տուղարցի ոմն Ծան-Սուար* անուն՝ եղեալ հակառակ
 Մարայ սուլտանին, և շատ աւերակ էած անոր աշխարհին և շատ թուրք-
 ման, զոր Ապաների կոչէին՝ զամենն քշտեց, և բազում շարութիւն գոր-
 ծեաց, և էառ զՎանկայն: Եւ յետ այսր ամենայնի խորհեցաւ շարութիւն
 Սըսոյ քաղաքին և բերդին. ուստի բազում հեծելազօրօք խաղաց ի վերայ
 նորա ի յունիսի երկրորդ օրին. և հրկէզ արարեալ՝ անցեալ գնաց,
 և էառ զԱտաւնա և զՏարսոն և զԹովահայեաց քաղաքն Յայաս. էառ նաև
 զԱնարգարա, զԿովառա և զամենայն դաշտն. էառ և զՊաղրասու բերդն,
 զԱնրապ, զՆայիպենց, և զԼեւոն բերդն, և զԿոպիաառա, և յետոյ զԲարձ-
 րաբերդ, և տիրեաց ամենայն լեռնակողմանցն:

Ելան յետոյ սուլտանայ հեծելազօրքն. և գնաց Ծան-Սուարն ընդդէմ
 Ծամցուն**, և կոտորեաց և արար փախստական մինչ ի Հալապ, և աւա-
 րեաց զբազում տեղիս, և դարձաւ մրմոալով ի վերայ բերդին Սըսոյ,
 և այրեաց. և Չագամ*** պարոն կայր ի բերդն՝ պատերազմ արարին քրիս-
 տոնեայքն ի բերդէն, շատ տաճիկ**** սպանին. բայց աւելի տագնապե-
 լով տուաք զբերդն ի դեկտեմբերի երեք:

Եւ ի թուին ՋԺԷ. (1468) գնաց Ծան-Սուարն դարձեալ ի Ծամցուն եր-
 կիրն, և առեալ հազար տուն տաճիկ Ծամցի՝ ելից ի Սիս քաղաքն: Դար-
 ձեալ եկն Ծամցուն մեծն, և Ծան-Սուարն գնաց ընդդէմ նոցա. և Սըսու
 թուրքերն և Ծամցիքն***** եղան մէկ՝ ի մայիս ամսոյ շորեքտասան, և
 արարին պատերազմ. և խլեցին զբերդի պարոնին զձիան և զշորեստան.
 և պարոնն բռնեց զքրիստոնեայս և ետ ի հորն: Եւ քաղաքացիքս ամէն

* Ծան-Սուար Զիւլզատրեան, Կիլիկիայի ժամանակագրութեան մեջ սա կոչվում է
 «որդի թագաւորին Գերմանիկոյ» (տե՛ս «Սիսուան» էջ 545):

** Այսինքն՝ Գամակոսի տիրոջ դեմ:

*** Տպված է «Չաք» ուղղում ենք «Սիսուանի» հավելվածի համապատասխան ծանո-
 թագրութեան հիման վրա (տե՛ս էջ 545):

**** «Սիսուանի» մեջ՝ «մարտիկ»:

***** «Սիսուանի» մեջ՝ «Շահիքն»:

թողաք զտուն և ըոզակ. և ֆարսահ* թուրքմանն թալնեց զքաղաքն. և շատ ըոզակ առաւ. և զեկեզեցեաց անօթս կողոպտեցին. և զամենայն աւերութիւն զոր արարին՝ շեմ բաւական ընդ գրով արկանելու: Եւ մեք եկաք ի Կոպիտառոյ բերդն**:

350

Ա Ի Ե Ա Տ Ա Ր Ա Ն

ՀՅՎ. 188, սյուն. 451--452, (Վարդ 2)
Նրևան 9223, ԺԵ

գրիչ՝ Ղազար
վայր՝ Խիզան, Գամաղիէլի վանք

Փառք... որ տրամադրեաց զմեղսամած մատոնս տասանց անարժան և արարող զՂազարի՝ նուաստ և անարժան կրանաւորի՝ գրեալ և կարդեալ զփառս երախտեաց աստուածագործ սքանչելեացն...:

Արդ, կատարեցաւ աստուածախաւա և տիեզերաքարոզ Աւետարանս ի խնդրոյ աստուածասէր և հաւատարիմ Սարգլսիւն, յիշատակ իւրն, և զաւակացն Անձրևիւն և Գագիւն, և ծնաւղացն Կարապետիւն, և մարտնեղբարն Յովնանէիսիւն, և հարեզրարն Յովնէիսիւն, Թաւափալիւն և Աղբրացիւն***: Եւ որքել զսուրբ Աւետարանս յիշատակ իւրեանց, և ծնաւղացն իւրեանց, և հոգոյն իւրոյ՝ Սարգսիւն, և քերն Ամբարիւն, և Թումիւն, և Գոգունիւն և այլոցն ամենեցուն:

Եւ արդ, ես՝ ունայնս բարեաց գործոց, սուտանուն գրչակս, որ անուամբս եմ և եթ և ոչ արդեամբք, և երկեակ (՝), որ և հոգով կո[ւ]րացեալ և մտաւք մոլորեալ, ըստ իմում տկարութեանս գրեցի զսա՝ զսուրբ Աւետարանս՝ ի վանքս որ կոչի Գամաղիէլ, ընդ հովանեաւ առաքելոյս Գամաղիէլի և ամենայն սրբոցս, որ աստ շուրջ զմեաւք բանակեալ կան, ի յառաջնորդութեան վանացս՝ ըստ մերոյ Յոնանէս վարդապետի և Գալիթ**** եպիսկոպոսի, և ի յայլ միեղէն եղբարցս՝ Սարգսիւն, և Կարապետիւն, Գրիգորիւն, և Յոնանէիսիւն, Կիրակոսիւն, և Սուփասիւն, և Ստեփանոսիւն, Յովնէիսիւն, և միւս Յովնէիսիւն, և Ներսէս փոքր երիցուն, զոր տէր աստուած խաղաղական կենաւք պահեսցէ զնոսս մինչև ի խորին ծերութիւն, ամէն:

Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուականիս Հայոց ՋԺԷ. (1468), ի զանութիւն Հասան-Ալուն, և մերոյս քուրդ ամիրիս՝ Ամիր-Մելիքիւն:

* Ըստ Ալիշանի Վարդազ ցեղի մասին է խոսքը:

** Հիշատակարանում նկարագրված գեղքերի մասին մանրամասնութիւններ տե՛ս Ալիշանի «Միսուկանի» «Յաւելուած և ուղղագրութիւնք» բաժնում, 228 էջին վերաբերվող Բ. լրացման մեջ (էջ 545):

*** Տպված է «Ազգբայիւն»:

**** Հիշատակարանի վերջին թերթը, որ սկսում է այստեղից, այժմ գտնվում է մեր Մատենադարանի Հիշատակարանների պատասխաններից կազմված առփէ մեջ, որ մուծված է Զեւազբաց Քոնդ 9223 համարի տակ:

Որ և կրկին զաղերսալին,
 Ձեզ առաջի արկեալ բանին,
 Ձերեսս դնեմ ձեզ ի մոխրին՝
 Յիշեւ յաղաւթս վերստին
 Ձանարժան գրիչս զՂազար
 Եւ զհայրն իմ զԹոււմայ և զմայրն զԹամարին...:

Այլ և աղաչեմ զամենեսեան, որք հանդիպիք սուրբ Աւետարանիս կարդալով կամ աւրինակելով՝ սխալման և խոշորութեան գրիս անմեղա-- դիր լերուք, զի միտք իմ կուրացեալ էր ի բազում մեղաց իմոց:

Այլ և կրկին աղաչեմ զձեզ յիշեսցիք... զստացող սուրբ Աւետարանիս զՍարգիսն, և զաւակն Անձրեն և զԳագիկն, և զԺնաւղան զԿարապետն, և զմայրն, և զեղբարքն զՍամոնն (^), և զՂազարն, և զՅովաննէսն, և զԻւր որդիքն, և զամենայն արեան մերձաւորքն, և աստուած-ողորմի ասացէք սոցա, ամէն:

351

ԳԻՐՔ ՍԱՀՄԱՆԱՑ ԴԱԻԹԻ ԱՆՅԱՂԹԻ

ՍԳԸ, առ Կ. Եզեան, զնված Սանաուրյան վարժարանի համար, 110

գրիչ՝ Խաչատուր
վայր՝ Խարբերդ

ա

53ա Այս գծածք հանդիսագիր խմբից առաջնոցն տառից տրամախոհ իմաստասէր մակացու արանց ներբողեան ի Դաւթէ եռամեծէ ընթացողեցաւ Ասարտեցաւ Սահմանք Դաւթի եռամեծի և քաջ հոգտորի ձեռամբ Խաչատրի փցուն և փանաքի և անարհեստ գրչի... յիշեցէք զմեզ... և զմեր եղբայրս՝ զտէր Մկրտիչ եպիսկոպոսն...:

Ի թվին՝ ՋՃԺԷ. (1468), սեպտեմբեր ամսոյ Թ. (9), ի Խուլաու վանքս, որ է սուրբ Գէորգ, ի Խարբերդ:

բ

38բ Ո՛, զմեղօոր գրչակս, որ միտքս դեգերեալ կա ի զբաղմանց աշխարհիս, վա՛ ինձ:

352

Մ Ա Շ Տ Ո Ց

ԲՅՎ 418

գրիչ՝ Յովանէս
վայր՝ Գամաղիէլի վանք

Փառք... որ ետ կարողութիւն... անարժան անձինս Յովանէսի հասանե: յաւարտ այսմ աստուածաշունչ կտակիս, որ կոչի Մաշտոց...: Մրեցի զսա յիշատակ ինձ, և ծնողաց իմոց Մելիսէք քահանայի, և մօրն իմոյ Խաթուն-Մէլէֆի...: Եւ արդ, գրեցաւ սուրբ գիրքս... ի վանքս որ կոչի Գամաղիէլ, ի թուականիս մերոյ ՋԺԷ. (1468):

353

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Կիպրոս, Նիկոսիա քաղաք, Մ.Տ.Մ.

Գրիչ՝ Յակոբ
վայր՝ Խարբերդ

Գրիչ Յակոբ քահանայ*, ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգիս զաւրավարի
և որդւոյն Մարտիրոսի, ի թաղն որ կոչի Սինամուտ, ի քաղաքն Խարբերդ,
ի կաթողիկոսութեան տեառն Արիստակիսի և յեպիսկոպոսութեան տէր
Սիմէոնի և տէր Առաքելի:

354

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Երևան 6273, էջ 300 (Փիբղալեմյանի ձեռագիր մատյանը),
Ռօսոստոյ՝ ի ս. թաղաւոր եկեղեցի

վայր՝ Բալու գղեակ

... Աղղանազեանս գրոհի
Թուաբերութեանս տումարի
Իննհարիւր տասն և եւթի (1468)
Ձրաւ եղև այսմ տառի,
Որ անուամբ Մաշտոց կոչի.
Յամուր դղեակս երևելի,
Որոյ աճուն Բալու կոչի,
Ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի,
Որ Հաւավանք վերակոչի,
Աթոռ մերոյ հայրապետի,
Հրեշտակատես տիպ տենչալի
Մեսրոպ վանու վարդապետի,
Ձեռամբ ||| փծուն գրչի |||
Նաև զտեսուչ սուրբ ուխտիս
Միաբանօքն իւր գովելի...:

Յիշեցէք ի մաքրափայլ զաղօթս ձեր զստացող տառիս զՇնաւֆորն
... որ ստացաւ զսա... եդ յիշատակ ի դուռն սուրբ Աստուածածնին, ի
ձեռս Առաքել քահանային, և որդւոյն նորա Յովնանէս քահանային:

355

Ա Ի Ծ Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 8933

գերութիւնից ազատող՝ Առաքել
վայր՝ Թացու գիւղ

366բ Դարձեալ յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զտէր Առաքելն, որ բա-
զում աշխատութեամբ դարձոյց ի գերութենէն զսուրբ Աւետարանս ի

* Փակագծերի մեջ, հարցական նշանով, որպէս գրիչ հիշատակված է նաև Մարտի-
րոս քահանան:

Թուվ[ականին] Հայոց ՋԺԷ. (1468), զի գողացան զԱւետարանս ե տարան յԵզրնկայն: Եւ բարեխորհ քահանայն՝ Առաքելն գնաց և բազում 307ա աշխատողութեամբ դարձոյց յետս: Ինքն՝ տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս վարձահատոյց լինի տէր Առաքելին և հանգուցանէ յիւր արքայութիւն, զինքն, և զիւր ծնօղքն, և զամենայն մերձատրքն իւր, ամէն:

Եւ՝ Առաքել քահանայս, գնացի խնդիր Աւետարանիս և շատ նեղութիւն կրեցի, և դարձուցի ի գերութենէ զսուրբ Աւետարանս, և բերի յիմ բնիկ գեղն՝ ի Թացու: Եւ գուր որ կարդաք աստուած-ողորմի ասացէք Առաքել քահանային:

Ե. (5) տարի յայլոց ձեռն եկաց: Շատ լալով ու դառնութեամբ շուրջ եկի հետ Աւետարանիս, է. (7) ամիս ի դուս կացի՝ ապա գտի [Մ. (200) կարմիր դին տուի]*:

356

ԲԱՌԳԻՐՔ ԳԱՂԻԱՆՈՒՄ

Երևան 266

գրիչ՝ Ամիրտովլաք բժիշկ Ամասիացի

115բ Կատարեցաւ բառն Գեղիանոսի կամաւքն աստուծոյ, որ արհնեալ է յաւիտեանս, ամէն:

Եւ զանարժան և զանպիտան ծառայն զԱմիրտովլաք բժիշկն յիշեցէք ի տէր, և Քրիստոս զձեզ յիշէ ի վերին յերուսաղէմ, ամէն:

Գրեցաւ գիրս յունվարի ԻՔ. (22), արն ուրբաթ, ի թվական Հայոց ՋԺԷ. (1468) ամին, որ է նահանջ:

357

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Բ. Կիւլէնէոեան, Յուլիան Անկիւրիոյ, № 184, ոյուն. 896

Հիշատակարանի գրիչ՝ Յովանես Երէց վայր՝ Անկիւրիա

472 - ...ի թվականութեանս Հայոց ՋԺԷ. (1468) էառ զսուրբ Աւետարանս 473 ի հալալ յարդեանց իւրոց մղտեսի Մարթայ խաթունն, պղքնձգործ Ուսումին դուստրն, յիշատակ հոգւոյ իւրոյ, և ծնօղացն՝ Ուսումին և Մելիքին, և եղբարցն Տուրսունին, Պալիին, և մղտեսի էմինին, և ամենայն արեան մերձատրացն, և եղիր ի Սուրբ հոգի: Ով հակառակի և կորզէ ի դրանէ Սուրբ հոգոյն և հանէ ըզսուրբ Աւետարանս՝ Յուդայի և խաչահանուցն մասնակից լինի, և անիծեալ յամենայն սրբոց. զի իառ ԴՃՄ. (450) սպ[իտակ], և իբեւելաց (") սորա ով տամահ անէ, և մի ի սորայ հանէ, նայ կրկին ամենայն սրբոց անէծք և նզովանք ի վերայ նոցա լինի:

Հիշատակիս գրողս՝ անուամբ միայն Յովանէս երեցս, և ստացող, սորին յիշեցէք ի սուրբ յաղօթս ձեր, և յիշողացդ Աստուած ողորմի ի միւսանգամ գալստեան իւրում, ամէն:

* Փակագծի մեջ առնված բառերը քերված են և հազիվ են նշմարվում, հասկազեռ կառածելի է Մ. (200) թվանշանի ընթերցումը:

Պրղընծգործ Ուսումին դուստրն մղտեսի Մարթային եղբայրն՝ խաւ-
ճայ Պալին որդին մղտեսի Փաւլատս առ տէր յիշէք և դուք յիշեալ լի-
ցիք ի Քրիստոսէ, ամէն:

Ի յանորինաց ձեռքն դերի էր սուրբ Աւետարանս և բերին ի յԱնկու-
ռիայ և ծախեցին, և էր ծախող սմա ի Գանկաոյ, ի Չուֆի գեղէն, անունն
Մուրվաթ:

358

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Ն. Գասապեան, Յուլիոս հայերէն ձեռագրաց ի Բուլղարիա № 33
(ի Պրոզգիւ), ՀԱ, 1942, սյուն. 263--264

ա

կազմող՝ Աբրահամ
վայր՝ ի քաղաքիս Պաւնդոսի (Տրապիզոն)

225^ա Ջվերջի կաղմաւղ սուրբ Աւետար[ան]իս զաստուածասէր և զբարեպաշտ
մանուկն զՇամշաթին ոսկէգործն, որ ետ վերստին նորոգել զցանկալի
սուրբ Աւետարանս մեծաւ յուսով և եռափափագ սիրով, ի պահպանութիւն
աստուածապահ կենաց իւր և զաւակաց, և բարեխաւս հոգոյ և մարմնոյ
իւրոյ, և յիշատակ ծնաւդացն իւր՝ հարն և մարն, և ամենայն արեան
մերձաւորացն: Արդ, որք հանդիպիք սուրբ Աւետար[ան]իս և գրիս յիշե-
ցէք յաստուածահաճոյ աղաւթս ձեր զոսկէգործ Շամշաթին Բաբերդացին
և ծնաւդսն իւր...:

Ընդ նմին յիշեսցիք և զԱլեքսանոս քահանայն, զորդի նուրպէկ աղտ-
ին, որ յորդորելով մամնակից եղև կազմութեան և պայծառութեան սուրբ
Աւետարանիս:

Կազմեցաւ ցանկալի սուրբ Աւետարանս ձեռամբ յոգնեղկելի և անար-
ժան Աբրամ կրանաւորի և պիտակ անուն վարդապետի, ի քաղաքիս
Պաւնդոսի, ի դրան սուրբ Ամենափրկչի, յիշողքդ զմեզ ի բարի՝ յիշեալ
լիցիք առաջի Յիսուսի: Թ՛վին ՋԺԷ. (1463), և յամսեանն յունիսի և
Հայոց՝ մեհեկի:

բ

ստացող՝ Շամշատին ոսկէգործ
վայր՝ Կոզոնիայ (Ղարասար) քաղաք

225^բ Ջվերջին ստացաւ սուրբ Աւետարանիս զպարոն Շամշատինն աղաչմ
յիշել յաղաւթս ձեր, ո՛վ մանկունք սուրբ եկեղեցոյ, որ ստացաւ զԱւետա-
րանս ի հալալ արդեանց և յարդար վաստակոց իւրոց, և բերեալ ի քա-
ղաքս Կոզոնիայ, որ արդ ասի Ղարասար, և եդ յեկեղեցի սուրբ Աստուա-
ծածնին, յիշատակ իւր, և ծնաւդացն իւրոց Յախրատիւնին և Հումա-
թունին, և կենակցին իւրոյ Կովսանին, և ամենայն արեան մերձաւորաց
իւրոց: Եւ մի ոք իշխեսցէ հանել զսուրբ Աւետարանս ի դրանէ սուրբ Աս-

ասուածածնիս՝ յիմոց և կամ յաւտարաց՝ իմմ է ասելով, ծախելով կամ գրաւելով, կամ այլոց բաշխելով...:

359

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Մյուռնիսն 1. ՀԱ, 1801, էջ 238

Հիշատակագիր՝ Մարտիրոս վայր՝ Կիպրոս

267.՝ Քրիստոս աստուած, քո սուրբ ծընողին բարեխաւտութեամբ ողորմեայ Վահրամայ՝ որդոյ պրն. Ասպետի, և ծրնողաց իւրոց, և ամենայն զարմից, և քարն իւրոյ տիկին Քիֆանէ: Ձի պարգեւեցին զԱւետարանս սուրբ Աստուածածընին սուրբ Բարսեղայ եկեղեցոյն յիշատակ, որ է ի Կիպրոս...:

Յայսմն ժամանակի պարգեւեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվայրերութեան Հայոց ՔՃԺԷ. (1468) ամի: Զգրող յիշատակարանիս [Մարտիրոս]՝ յիշեսշիք ի Քրիստոս:

360

Մ Ա Շ Տ Ո Ց

«Քորոս Աղբար» Բ., էջ 465

Զնքուշի սիրահայեաց սուրբ Աստուածածնի վանք

գրիշ՝ Աստուածատուր վայր՝ Երուսաղէմ

Գրեցաւ յաստուածակոխ սուրբ քաղաքս Երուսաղէմ, ի վանքս որ կոչի սուրբ Փրկիշ, ի թվին Հայոց ՋԺԷ. (1468), ի խնդրոյ... Առաքել արեղային, ձեռամբ Աստուածատուր... արեղայի Տրապիզոնցի:

361

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Տեղր անհայտ, Մ.Տ.Մ.

գրիշ՝ Մկրտիչ

... Երկիւղած աստուծոյ առն Քումա անուն, որ և փափաղաւզ եղեալ աստուածային և կենսաբեր սուրբ Աւետարանիս ի յիշատակ հոգւոյ իւրոյ, և եղբարն իւրոյ Ստեփաննոս վարդապետին, և միւս եղբարն Կիրակէտուրիւն, և ծնողաց իւրեանց՝ հարն իւրեանց** և մարն իւրեանց**, և զղեռաբոյս և զնորաբողոքոջ զաւակն իւր զԱռաքել սարկաւազն, զոր տէր աստուած պահեսցէ զնա մինչև ի խորին ծերութիւն, ամէն:

* Մյուռնիսնի նախկին Արքունի զբառան հայերեն ձեռագրերի ցուցակի կազմող Գ. Գ.-ն հայտնում է, որ անվան տեղ եղել է «մենագիր մը», որն իր կարծիքով պետք է կարդալ «Մարտիրոս»:

** Անունները չի նշանակված:

Արդ, աղաչեմք զամենեանս որք հանդիպիք յայսմ լուսաւոր և կեանսունակ սուրբ Աւետարանիս կարգալով կամ արինակելով յիշեսշիք ի մաքրափայլ յազաւթս ձեր զստացող սորա զՍտեփաննոս րաբունապետն. ե զամենայն արեան մերձաւոր իւր՝ զկենդանիս և զհանգուցեալսն: Եւ զիս մեղապարտ գրիչս՝ սուտանուն քահանայ Մկրտիչս յիշեցէք ի սուրբ յազաւթս ձեր, և աստուած զձեզ յիշէ, ամէն: Արդ, գրեցաւ լուսաւոր և սուրբ Աւետարանս ի թիւ. Հայկազեան տումարի ՋԺԷ. (1468), ի դրան կամակատար սուրբ Աստուածածնիս և Գէորգեայ զարավարիս, ի հայրապետութեան տեառն տէր Արիստակէսի, և ի վերագիտողութեան տեղոյս տէր Ղուկաս արքեպիսկոպոսի: Արդ, ես Թումէս և իմ որդի Առաքելս տուաք ընծայ զսուրբ Աւետարանս Սումբեց Աստուածածնին՝ վարդապետի գերեզմանին յիշատակ, և ոչ ոք ունի իշխանութիւն հանել զսուրբ Աւետարանս ի դրանէ Սումբեց Աստուածածնին, ոչ քահանայ և ոչ աշխարհական, ոչ իմոց և ոչ աւտարաց: Եթէ որ յանդգնի թէ ի քահանայից, կամ յաշխարհականց, կամ իմոց, կամ աւտարաց, կամ ծախելով, կամ գողանալով, կամ զրաւելով, կամ այլ ինչ պատճառանաւք, որ հանել շանայ վարդապետի գերեզմանէն՝ մասն Յուդ[այի] առցէ և դատի աստուծոյ, ամէն:

362

Տ Ո Մ Ա Ր Ա Գ Ի Տ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Երևան 3587

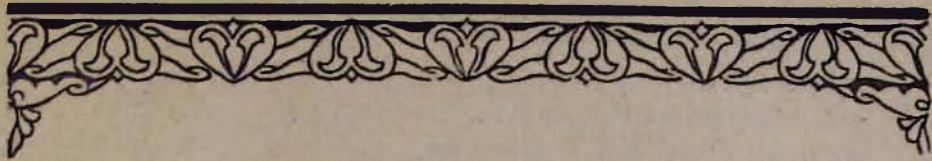
գրիչ՝ Ստեփաննոս

ա

85 Յիշեա եղբայր զմեղուցեալ գրիչս և մի բերան աստուած-ողորմի ասա, և տէր աստուած քեզ ողորմի, ամէն:
Ի թվականիս ՋԺԷ. (1468):

բ

19 Ջեղկելի քարտուղարս անարհեստ քերթողութեան՝ զՍտեփաննոս մուրրեալ մտաւք յիշեա, ո՛վ տէր:
Չեռքս փտի և հողանայ,
Գիրքս յիշատակ առ ձեզ մնայ:

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Յ

Վեներաբիկ 115

գրիչ՝ Յովհաննէս Մանգասարեանց
վայր՝ Արենէշ

Գրեալ յԱրենէշ քաղաքի, ի գոռն սուրբ տաճարիս Գէորգ զօրավարիս, ի մեծ թուիս Հայոց ՋԺԸ. (1469) ամին, ի դանութին Ուգուն-Հասանին, որ յայս Ա. (1) տարի Գ. (3) փաթշահ կորոյս՝ զօրօք և զաակօք՝ զՋհան-շահն, զՀասան-Ալին և զսուլտան Բուտախուն, և իշխեաց ի Շամայ գռնէն մինչև ի Խորասան, և է կաթողիկոս ի սուրբ էջմիածինն տէր Ռստակէս քաջ և արի հայրապետն:

Յանկացող եղև կրօնատրն Զաֆէոս ի սուրբ ուխտն յԱրծարբեր Աստուածածին, աւժանդակութիւն և քաջալիբրութիւն առաջնորդաց սուրբ աթոռոյս Յովհաննէս իմաստուն վարդապետի և տէր Յովհաննէս արհի-եպիսկոպոսի, ձեռամբ Յովհաննէս երէցի՝ աշակերտի Թումայ յարբունոյ*:

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

Ն. Զուգա 587, Ս.Վ.Ա., Մ.Տ.Մ.

գրիչ՝ Իւրայէլ
վայր՝ Մակֆ, Փասավանֆ գիւղ

...Արդ, ասարտեցաւ սուրբ գիրքս ի յերկիրս Մակաց, ի գեղս որ կոչի Փասավանֆ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, և սուրբ Գրիգորիս, և սուրբ Կարապետիս, որ աստ կան կառուցեալ, ձեռամբ մեղապարտ գրչիս Իւրայէլի: Եւ ես՝ անպիտանս ի կարգաւորաց գրեցի և շնորհաւքն աստուծոյ ի յաւարտ հասուցի յիշատակ մահգասի Ստեփաննոսին, որ եռափափաք սիրով ետ գրել զսա ի հալալ արդեանց իւրոց յիշատակ հոգոյ իւրոյ, և ծնաւդաց իւրոց, և ամենայն արեան մերձաւորաց իւրոց, ի թուականիս Հայոց Ջ. և ԺԸ. (1469) ամին, ի կաթողիկոսութեան տէր Ստեփանոսի Աղթամարցոյ, և ի թագաւորութեանն Հասան-բէկի, որ զանհուն զարսն Զանջայ միրզին կորոյս, ի Հալպայ մինչև ի տունն Սըմըղնոյայ էառ և հարկատու արար, և ոհ զանբաւ դառնութիւնս բարձած ի քրիստոնէից: Գրեցաւ սուրբ գիրքս յիշատակ մահգասի Ստեփաննոսին, և ծնաւդաց իւրոց Մելիֆշահին և Մինային, և եղբարն շէրապետին, և որդոցն Թումային, որ սրախողճող եղաւ ի յալլազգաց, և մայրն Մարգարիտ բազում

* Գարգ երևում է, որ Մ. Տեր-Մովսիսյանը, որի ձեռագիր ցուցակից ենք վերցրել հիշատակարանը, ընդօրինակելիս համառոտել է այն:

կրսկծմամբ տազնապէր հանապազ, և դեռաբոյսն բանրուս (") Յովանիսին և Խաչատրոյն և Գրորուզին... Ներսէսին, և կողակցոյն Միևային, և տղայոցն Վարդանին, Գուլստանին, Գունարին, և զքրերն Ազգին, և որդոցն Ներսէսին, Սանակին, և որդոյն Յովանէսին, Սիոն քահանային, և Սփանդարին, և քրերն Ամբարին, և զԾոինին, և Յովանէս քահանային, և որդոյն Ներսէս սարկաւազին, և Հագրավարդին..., Ստեփաննոս մահադ[ասոյն], և միւս քրերն Հաթունին, և որդւոյն, և Յովանիսին, և տղայոց Յովսէփին, և մարքրերն Հաթունին, և Թագունին, և որդոցն Մելիքիքին և Առաքելին...:

...Դարձեալ, յիշեցէք Զափառնց Յովանէսն, և զորդին իւր Զափառէն, և զիւր որդիքն զԱռաքելն, զՄովսէս, զԽաչատուրն, և Զափառ քահանայն՝ և զիւր խորնամին՝ զՏիրանցն, զի յոյժ երախտաւոր է ի վերայ մեր, և զԿիրակիոս որդին իւր, ամէն:

Դարձեալ, աղաչեմք և յերես անկեալ պաղատիմք զդասդ քահանայից, որք կարդալով կամ աւրինակ դնելով՝ նա շաղաթով և պատրաստելով ի յառնելն և ի զընելն: Ըշմարիտն աստուած վկայ է, որ յիմ դառն դատմանէն եմ տրւեր գրել զԱյսմաւորս, վասն սիրոյն Քրիստոսի և յուսոյ արքայութեան, ամէն, ամէն:

365

Ա Ի Ծ Ա Տ Ա Կ Ա Ր Ա Ն

Սերաստիա, ս. Նշան 31, ՀԱ, 1925, սյուն. 259

Ժողկող և կազմող՝ Գրիգոր վայր՝ Տայշոզ գիւղ

... Այլ և զիս՝ զանարժան սուտանուն Գրիգոր քահանայ, որ զանունս ունիմ և գործս ոչ, որ ծաղկեցի և կազմեցի զսա ի դառն և ի կսկծալի ժամանակիս, յորում գնաց Զնանչայն ի վերայ Ամղայ և կոտորեցաւ, և այն անիծեալ էսախնշէրն երեկ և թալան արար զերկիրս Ռշտունեաց, յաւոր տօնի ծննդեան Քրիստոսի, զոր ասէ Աւետարանն, եթէ՝ Արթուն կացէք և յամենայն ժամ աղօթս արարէք, զի մի լիցի փախուստն ձեր ի ձմերանի և մի՛ յաւոր շաքաթու, զոր եղև վասն ծովացեալ մեղաց մերոց: Եւ մեք փախուցեալ դառն սրտիւք և յալոտ աչօք, ձիւնաթաթախ և տառապանօք, անկեալ ի յօտար երկիր, ի տեղիս տեղիս: Այսպիսի կսկիծ յայսմ ամի պատահեցաւ ազգիս Հայոց, և խափանեցան եկեղեցիք և վանօրայք ի յաղօթից և ի պատարագաց:

Յայսմ շար ժամանակիս ստացաւ զսուրբ Աւետարանս Յովանէս քահանայ, բարի յիշատակ հոգո իւրո և ծնողաց իւր, որ և ի վայելումն որդոյ իւրոյ Սարգիս քահանային և իւր զաւակացն, զի տէր աստուած պահեսցէ զսոսայն ընդ երկայն ամօք առողջ մարմնով և արդար հոգով մինչև ի խորին ծերութիւն: Պահեսցէ տէր աստուած հոգով և ուրախ սրտով:

Ջկորեկն յղարկէ յուով,
Որ ծաղկողն ուտէ շուտով,
Ի գարոնն երնէ բարով:
Թալնած ենք ու մէկ շուխով,
Քաղցած ենք ու մէկ հացով:
Այս երթայր, չէ մնալով.
Աստուած, ողորմեայ մեղ խիստ շուտով:

Կարդացողացդ և լսողացդ ողորմի Քրիստոս աստուած ողորմութեամբն ամէն:

Նորողեցաւ այլ ի դառն ի վշտալից ժամանակին, ի թուականութեան Հայոց ի ՋԺԸ. (1469), ի դեղս որ կոչի Տայշոյ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Ստեփաննոսի նախավկային, զի պահեսցէ զձեզ աստուած հոգին, ամէն:

366

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷՒՅ ՍԱՐԳՍԻ ՇՆՈՐՀԱԼԻՈՅ

Նրևան 4515, էջ 198—199 (Ղ. Փիրղ. Նշխարք պատմ. Հայոց Բ.)

գրիչ՝ Մատթէոս
վայր՝ Եղիվարդ

...Արդ, գրեցաւ գիրքս այս ձեռամբ անարհեստ գրչի Մատթէոսի սուտանուն արեղայի... Ի թուարեութեանս հայկազեան տումարի ՋԺԸ. (1469), ի հայրապետութեան տեառն տէր* ի յաթոռն սուրբ Էջմիածնի. և ի դանութեան Ջեանջի սկսեալ եղեւ գիրքս, և սպանաւ նա ի ձեռաց Հասան-բէկի, և եկեալ տիրեաց երկրիս մեր, և փախոյց զորգի Ջեանջի՞ն՝ զՀասան-Ալի: Եւ մեր առեալ զգիրքս փախեաք տեղէ ի տեղ, և յամենայն ժամ փախուտ և սասանումն գայր և հասանէր ի վերայ: Եւ մեր զամենայն արհամարհելով՝ ի բաց ընկեցաք զայս ամենայն, զի մէկ տարի և վեց ամիս նոյնպէս կայեաք ի վարանի ի գաւառիս Արարառեան** ի գեղաքաղաքիս Եղիվարդայ, որ կայ առ ոտս յԱրառայ (լերի՞նն), ընդ հովանեաւ սուրբ և զմբէթածեւ և խարսխայտակ և հաստակառոյց վիմօք շինեալ սուրբ զանկազատանս, որ յանուն սուրբ Աստուածածնի է անուանեալ, և սուրբ Յակոբիս, և սուրբ Կուսանաց, և Աստուածընկալ լուսատու սուրբ Նշանիս, ի յառաջնորդութեան վանիցս նմին տէր Մանուէլի***: Ստացող տառիս զՄանուէլ եպիսկոպոսն...:

* Ղ. Փիրղալեմյանը հայանում է, որ մոռացել է գրել կաթողիկոսի անունը:

** Շարունակութիւնը մեջ է բերում իր Մարաբատ-ում Ղ. Ալիշանը, առանց նշելու ձեռագրի բովանդակութիւնը և այլ կարեւոր տվյալներ (էջ 198):

*** Ղ. Ալիշանի մոտ վերջավորութիւնը այլ է. «յառաջնորդութեան վանիցս նմին տէր Մանուէլի և եղբաւրն Բիշբէկի»:

367

ՈՂՐ Ի ՄԿՐՏԻՉ ՆԱՂԱՇԷ

ՔՐԲ և 84, էջ 67, ՓԻՐԳ. 6273, էջ 369

Ես Նաղաշ եպիսկոպոս՝ ծառայ կրահին
Աշաւք տեսայ դառն կսկիծ ողորմագին,
Հալով լացի և ողբացի արտասուագին,
Դառն արտասուաւք զողբս ասացի նոր մեռելին:
Ի հայոց մեծ թվականին յինն հարիւրին,
Եւ համառաւ ալլ աւելի տասն և ութին,
Աշաւք տեսի զողբս և զկսկիծն ողորմագին
ԶՄէրաին քաղաքն արար զամէնն լալագին*:

368

Ա Ն Յ Ա Յ Տ Զ Ե Ռ Ա Գ Ի Ր

Ալիշան «Հայապատում» Բ. էջ 575

... Որոց նմանող ընթացող և հետևող, տինա յաւետ մի ի նոցանէ տեսանեմք այսօր ղպատուեալս յաստուածայինսն գերալրապէս և ի մարդկայինս արժանապէս՝ ղիսկապէս հետևողս աստուծոյ և աստուածայնոցն, զառաւելեալս յամենայն առաքինական և ի սրբազնական վարս, վեհագոյն գտեալ ամենայն համացեղից եղբարց՝ տէր Կարապետ կաթողիկոս ամենայն Հայոց, որ և փառաց արժանաւոր գտեալ և անուն բարի ստացեալ, և գործս հրաշագանս կատարեալ, որով աստուած հայր փառաւորեալ, և զթագն արքայական սուրբ արփիաւորչին մերոյ ի գլովս եղեալ և հրաշալի պատուով պսակեալ, և յաջորդ սուրբ Լուսաւորչին յաթոռ հաստատեալ, և վերստին կրկին նորոգեալ զաթոռ մայրաքաղաքիս Կիլիկիոյ, և զհետ հետոցն նախնեացն ընթացեալ մաքրազարդ այցելու և պատրիարք առաքելաշնորհ սուրբ աթոռոյս, հաստատեալ ի յաստուածաբնակ սուրբ ուխտս տէր Պօղոսի, որ կայ ի հարաւակողմն քաղաքիս Ստյ, ընդ հովանեաւ Վանկոյ սուրբ Նշանիս և սուրբ աջոյն Գրիգորի մեր լուսաւորչին, և մօրն Տիրամօր աստուածածնին՝ Աննայի, յորոյ անուն կառուցեալ կայ եկեղեցի: Զոր նախնեաց հետևող գտեալ մեծ պատրիարք տէր Կարապետ, հանճարեղ և կորովամիտ, քաջ հոռտոր և վարդապետ աստուածաբան, անտարակոյս գիտող և խոհեմ, մեկնող հին և նոր աստուածաշունչ կտակարանաց. մանաւանդ առնող և ուսուցող, տեառն իւրում նմանելով, և զարծաթն ի հոգևոր սեղանս արկանելով: Սա՛ աստուածարեալ այրս տէր Կարապետ կաթողիկոս՝ ի վերայ իւր անրաւ բարեացն և անմոռանալի յիշատակացն, մանաւանդ տանն աստուծոյ և նո-

* Ողբն սկսվում է «Արարիչն արարածոց մեզ բարկացաւ...» տողով: Անանուն Սեբաստացին իր ժամանակագրութեան մեջ (տե՛ս Վ. Հակոբյան «Մանր ժամանակագրություններ» Ա, էջ 188) ողբի գրութեան առթիվ հայտնում է հետևյալը. «Ի թվին ՋԺԸ. (1469) մահ անկաւ յամենայն աշխարհ, առաւել ի Մերտին: Նաղաշ վարդապետ ողբ ասացա: Հավանաբար այս տվյալի աղբյուրը ողբի վերջ բերված հիշատակարանն է:

րին սպասուցն զարդարմանց, ստացաւ զսուրբ մատեանս յիշատակ իւր, և ծնողաց իւրոց, և եղբօրն պարոն Առաքելին, և եղբօրորդոյն տէր Գրիգորին, և ամենայն արեան մերձաւորաց իւրոց:

Արդ, այս երջանիկ հայրապետս տէր Կարապետ կաթողիկոս՝ եկեալ ի Թօխարոյ և վերստին հաստատեաց զսուրբ աթոռս Լուսաւորչիս ի մայրաքաղաքս Կիւլիկիոյ, զոր քսան հինգ ամ խափանեալ մնաց վասն անյայտ լինելոյ սուրբ աջին մերոյ լուսաւորչին. և յետոյ գտեալ նորոգեաց զսուրբ աթոռս. և ելեալ զնաց յԵրուսաղէմ և երկրպագեաց սուրբ տեղեաց տնօրինականացն Քրիստոսի. և տեսեալ զամենայն պակասութիւնս հայոց վանացն սրբոյն Յակոբայ, զի յայնմ ժամանակի եկեղեցին Հայոց ի ներքև պարտուց անկեալ կայր, և խաչ և աւետարան և շուրջառ ի ձեռս ալլազգեաց յաւանդ կային: Եւ անտի ելեալ տէր Կարապետ կաթողիկոսն զնացեալ էջ յԵգիպտոս առ սուլտանն Տանիրն, և մեծարեալ պատուեցաւ ի նմանէ. և առեալ խիւլայս մեծագինս և պարզևս մեծամեծս, որպէս օրէն է թագաւորաց տալ պարզևս մեծամեծաց՝ ըստ արժանեացն: Եւ եկեալ կրկին յԵրուսաղէմ և ազատեաց զեկեղեցին ի պարտուց և զսրբութիւնսն ի յանօրինաց:

Եւ անտի եկեալ սեփականեաց զսուրբ աթոռս Կիւլիկեցոց, ի սուրբ ուխտս տէր Պաւլոսի. զոր տէր աստուած վայելել տացէ նմա զաթոռ և զգիրքս, և անջինջ յիշատակ պահեսցէ նմա, և ծնողաց իւրոց, և եղբօրն պարոն Առաքելին, և եղբօրորդոյն տէր Գրիգորին, ամէն*:

369

ՕԳՈՒՏ ԲԺՇԿՈՒԹԵԱՆ ԱՄԻՐԴՈՎԼԱԹԻ ԱՄԱՍԻԱՅԻՈՑ

«Օգուա բժշկութեան», 1940 թ., էջ 5—8:

Երևան 414

հեղինակ՝ Ամիրզովլաթ

...Յորժամ ես այս արուեստիս հմուտ եղայ և տեսա շատ գրեանք, որ շինած էր ի յայս արուեստն և շատաբանած, և մարդ կատարեալ շէր իմանար. և շկար դիրք մն, որ ինքն փոքր և համառօտ և օգուտ, և մարդ օգտէր, որ ինքն հեշտ լինէր և փորձած և օգուտ:

Այսպէս գիր մն շինեցի ես՝ անպիտան և անարժան նուաստ ծառայս աստուծոյ Ամիրազովլաթ բժիշկն Ամասիացին, ի մայրաքաղաքն ի Տիլիպայ, ի թվականութեանս Հայոց ՋԺԵ. (1466) ամին** և ամսոյն դեկտեմբերի ԻԾ. (25)-ին, օրն հինգշաբթին, և ծնունդն էր փրկչին ալլազգեաց:

* Այս անթվական հիշատակարանի գրութեան մերձավոր ժամանակը որոշվում է այսպես: Հիշատակարանում ասված է, որ Լուսավորչի այդ Սօխց անհայտանալուց 25 տարի հետո Կարապետ կաթողիկոսը (ըստ Օրմանյանի աթոռակալել է 1446—1477 թթ.) շնորհեաց զսուրբ աթոռս, այնուհետև պատմված են դեպքեր, որոնք կարող էին կատարվել 1—3 տարիներ ընթացքում: Արդ, Լուսավորչի այդ Սօխց զողացվել է 1441 թվին (տե՛ս այդ թվաշարքի հիշատակարանները), ուրե՛նք այս հիշատակարանը գրված պետք է լինի 1441-ից մոտ 26—28 տարի հետո, այն է 1467—69 թթ.: Ըստ այդմ էլ տեղագրում ենք 1469-ի թվաշարքում:

** Հիշատակարանի վերջում հեղինակը նշում է ՋԺԸ. (1469) թվականը:

Եւ այնչափ որ իմ ուժն ընկերեց՝ նա շանացի զսայ կատարելու Եւ ով կարողայ կամ օրինակէ, թէ եկեղեցական է, թէ բժիշկ է՝ մի խափանէք. և ով որ շանայ որ կտրէ մի թուխթ ի սմանէ և կամ դողանայ՝ նա բանադրած է ՅԺԸ. (318) հայրապետացն. և շանացէք, որ դրանադրանքն չի ընդունիք, և զինչ որ գրած է՝ զայն արէք:

Ձայս գրոցս անունն անուանեցաք Օգոստ բժշկութեան, որ տաճիկն Քիֆայէթի իտիպ ասէ: Եւ արարի զայս գիրքս երկու բաժին. և առաջին բաժինն է Ուսումն բժշկութեան և թպտիր առողջութեան և ստածումն ամենայն աճիսն, և Բ. բաժինն յիշէ զկերակուրն և զգեղերն նորա, որ ի Ա. ի Ա. են խառնուած, և զբնութիւնն, և զօգտութիւնն, և զօրութիւնն, և զչափն առնելուն, և զփոխան ամէն մէկին: Համառօտ ժողովեցի և գրեցի զհին և զնոր բժշկապետացն զխօսքն, որ զամէն մէկին անունն ի յիր տեղն պիտի յիշենք: Եւ արարաք զայս ի վերայ այբուբենի կարգաւ...:

...Եւ այսմ յետէ գրեցի շատ աշխատանօք զայս ձեռամբ իմով. եւ շատ դժարութիւն և պատահմունք եմ քաշել ի յանօրինաց, ի յայլազդացն, ի դատատրաց, ի թագաւորաց և ի իշխանաց. եւ շատ գրեանք էի ժողովել ի յարապոյ, և ի պարսից, և ի թուրքաց. և շատ զարիպութիւն էի քաշել. և զժամանակին զչարն և զբարին և զպատահմունքն էի կրել. զհարստութիւն և զաղքատութիւն էի քաշել, և ի յերկրէ ի յերկիր շատ բժշկութեան զարուեստն էի գործել. և փորձել էի ես իմ միտքն շատ ղեղեր և թարթիպնի և շատ ծառայել էի հիւանդաց և մեծամեծաց, և ի իշխանաց, և հազարապետաց, և հարիւրապետաց, և քաղաքացոց, և աղքատաց՝ մեծի և փոքու, և շատ շար և բարի էի տեսել: Եւ հանց եղայ ես հիմայ, որ ոչ հարստութեան կու խնդամ, և ոչ աղքատութեան կու տրամիմ, և զամէն շարն և զբարին մէկ կու տեսնում, և անհոգել եմ այս ամէն ցանկութենէն կենցաղոյս. և յուսամ ի տէր աստուած մեր Յիսուա Քրիստոս որդին միածին, և երկոտասան առաքեալքն, և սուրբ Գրիգոր լուսաւորիչն Հայաստանեաց, և ՅԺԸ. (318) հայրապետքն: Եւ արարիչ տէր աստուածն՝ արքայութիւն պատրաստէ ձեզ և մեր ծնօղացն, և անարժան և անպիտան ծառայիս աստուծոյ Ամիրտովլաք բժիշկն, և տէր աստուած ձեզ արքայութիւն տացէ, ամէն:

Թարգմանեցաւ պատուական բժշկարանս ի մայրաքաղաքն ի Ըռումիայ, որ թարգմանի Ֆիլիպիայ, ի թվականիս Հայոց ՋԺԸ. (1469) ամին, ի դեկտեմբերի ԻԵ. (25)*, որ ծնունդ էր փրկչին այլազգաց հաշուովն, ի կաթողիկոսութեան տէր Ընրստակիսի, և եպիսկոպոսութեան տէր Յովակիմին:

Որք կարդայք կամ օրինակէք՝ թողութիւն մեղաց խնդրեցէք ի Քրիստոսէ թարգմանողի գրոցս Ամիրտովլաք բժիշկին. աստուած զձեզ յիշէ իւր միւսանգամ զալուատն, ամէն:

* Երևանի 414 ձեռագրում՝ շԺԸ. (26)»:

370

Տ Ա Ղ Ա Ր Ա Ն

ՍՅՎ 299 (359), հ. Բ. 1112—1114

գրիչ՝ Մկրտիչ
վայր՝ Բիրուկանե

ա

316— ... Արդ, ես նուաստ յամենայնի
 Մկրտիչ անձն եղկելի
 Փափաքեցայ այս մատենի՝
 Աստոածաշունչ դատաստանի,
 Որում շափեալ ի յոտանի՝
 Սուրբն Ներսէսըն Կլայեցի,
 Որ և անուն տառիս կոչի
 Յիւր նախագիծն՝ Յիսուս որդի,
 Որ բաւանդակ ի յինքն ունի
 Զուժ հին և զնոր կտակարանի.
 Այլ և զԳրիգոր Մագիստրոսի
 Եւ զՆերսէսին կամբրամեցի,
 Եւ զՅոհանու Եղընկացի
 Զվանկեալն ի սմայ շարագրեցի:
 Նայ և Սիւնեաց Սըտեփանոսի
 ԶՈղբումըն սուրբ էջմիածնի,
 Եւ Վահրամայ Հայոց դպրի
 ԶԱրքայք Կլայիցրն պատմողի:
 Այլ և Անյաղթ մեծին Գաւթի՝
 Բարձրացուցէքն ի յերգ խաչի,
 Եւ զՈւտհայու Եղեսայի
 ԶՈղբըն շարեալ նոյն Ներսէսի,
 Եւ այլ բազում աստի ու անտի
 Ըստ բաղձանացս իմ խնդրելի
 Ժողովեալ ի տուփ՝ մի արարի,
 Ըստ անուշ խնկոցն արինակի.
 Նախ ի բուրումն մերըս հոգի,
 Ապա այլում հանդիպողի,
 Զի որ սովաւ զուարճասցի
 Յիշեսցէ զանձն իմ եղկելի:
 Այլ և զԾնաւղսն մերոյ մարմնի,
 Որ կան տքնեալ ի տապանի,
 Զհայրն իմ Յակօբ և զԲաղտադ՝ մայրն իմ բարի,
 Այլ և նախնեաց մեր հաւաստի
 Զպապ անուանեալքըն գովելի,
 Եւ ամենայն արեան մերձաւորի,
 Քրիստոս նոցաչ ողորմեացի:
 Այլ և Հալաֆըն մահդասի,

Իւր ծնողաւորն արժանասցի՝
 Զերանաւէտ ճայնն լրսի,
 Քրիստոս նոցա ողորմեսցի:
 Այլ զաւակացրն մեր մարմնի՝
 Մեսրոբի, Կարապետի,
 Յոնանէսի, Եփրիսիէի՝
 Քրիստոս նոցա ողորմեսցի:
 Այլ Աբրահամ քահանայի,
 Մաղթումի, Ասուրայի՝
 Քրիստոս նոցա ողորմեսցի:
 Այլ և Բարսեղ քահանայի,
 Իւր ծնողաւորն ամենայնի՝
 Քրիստոս նոցա ողորմեսցի:
 Եւ մեր եղբարցն որովայնի,
 Սոցին անուամբս որ յիշեցի,
 Որ կան թաղեալ ի հող երկրի,
 Պսակեսցին ընդ Քրիստոսի:
 Այլ և զպարոն Բաբաւանի
 Եւ զՔամար իշխանուհի՝
 Իւրեանց զաւակօքն ծաղկալի,
 Որ են թիկունք մեզ ի յերկրի՝
 Դէմ այլազգեաց բռնաւորի,
 Ու արդիւնարարք մեզ ի մարմնի
 Եւ խնամարկուք ամէն բանի,
 Տէր աստուածն ամենայնի՝
 Պահէ զնոսա անդրդուելի,
 Եւ յետ աստեացս անցաւորի
 Տացէ զանանցն ըզրիւր բարի,
 Եղբարորդոցն իմ պերճալի
 Յովանէսի և Գրիգորի՝
 Տացէ Քրիստոս կեանս ի յերկրի:
 Այլ և զծաղկաւղ և զկազմող Յոնանէսի, և
 Եղբայր նորին Բերամշայի:
 Գրուին նոքա ի գիր կենդանի,
 Ծաղկին ի փառս յարն վերջի՝
 Հանդերձ ծնողօք ամենայնի:
 Այլ և հոգևոր որդոյ մեր Գաբրիէլի
 Եւ նորագոյն քահանայի,
 Տէր տայ սմայ իմաստ հոգի՝
 Կառավարիլ անփորձ յերկրի,
 Զի յիշատակ մեր եղիցի՝
 Եւ պահպանիչ մեր տապանի:
 Այլ և զՆիխաբեդ մայրըն բարի

Եւ զհաւատով որ վառ վառի*
 Տացէ Քրիստոս վարձս բարի՝
 Յաւրըն մեծի դատաստանի:
 Այլ և զՏեղերոյ արհեսպիսկոպոսի
 Եւ զիւր միաբան ամենայնի,
 Եւ ըզհանգուցեալ ի տապանի՝
 Տէր Անդրասի և Գրիգորի,
 Քրիստոս նոցա ողորմեսցի
 Յաւուր մեծի դատաստանի, ամէն:
 Այլ և զրարունապետ վարդապետաց
 Գրիգորի և Սարգսի,
 Պահեա զնոսա Քրիստոս յերկրի,
 Քարոզող խրատիչ Հայոց ազգի:
 Այլ և նոցա տէրն ողորմի,
 Որ երախտիք առ մեզ ունի,
 Վարձահատոյց տէրն լինի:
 Նայ և բոլոր քրիստոնէի,
 ԶՔրիստոս աստուած դաւանողի,
 Մեզ և մերոցն ամենայնի՝
 Առհասարակ տէրն ողորմի:
 ԹՎին իննհարիւր տասն և ութի** (1469)
 Գրեցաւ դիրքս այս Յիսուս որդի,
 Սկիզբն և աւարտ լինի
 Ի Բուրական, ընդ հովանեաւ
 Տեղերոյ սուրբ Աստուածածնին
 Եւ սուրբ Լրջակին և սուրբ Յովաննէսիս:
 Աւրհնեալ է հայրն անճառելի,
 Աւրհնեալ որդին անքննելի,
 Աւրհնեալ հոգին անպատմելի,
 Երրորդութիւն անզրննելի, ամէն:

Բ

317բ Քրիստոս աստուած... յիշեայ զմեղաւոր ծառայս քո զՄկրտիչս, և զկենակից զՀալաֆ, և զմանկակոտոր զաւակն մեր՝ զՄեսրոպն, և զԿարապետն, և զՅովնանէսն, և զԵփրիսիսն, և զհայրն մեր Աբրահամ քահանայն, և զԱկոբն, և զմայրն մեր զԱստուղան, և զԲաղդատն, և զեղբայրսն մեր զՄաղթումն, և զՄուրաթըին, զԿիրակոսն, և զՅովնանէս, և զքուերսն մեր Շնահորն, և զՄաղստն...: Յիշեցէք ի սուրբ յազաւթս ձեր զԲարսեղ քահանայն, և զծնողսն իւր... զՍաֆարշէն, զՍաւլթանշէն, զԷվաթշէն, ընդ նմին զ[Յ]ուսէփ, զպաղրոն Աստուածատուրն, զՄեհրան, Սաթըլիշէն, և զՀայրապետն, Նուրադին, և զԿարապետն, և զՔաւչրէկն, և զԱռաքելն, զՍաթիկն և զՄրուրն:

* Հրատարակիչը տպել է Շվաբական որպէս հատուկ անուն:
 ** Բնագրում՝ «թվ. ՋԺԸ.ի»:

Այլ և աղաչեմ յիշել... զնիկողոս քահանայն և զՍտեփանոս քահանայն, զՂազար արեղայն և զԱստուածատուրն քահանայն, զՅոնանէա արեղան [և] զԲերամ, զՍարգիսն և զՄրութն, զՍաղատն և զԹուրիիկն, զՅովանէսն և զԴրիգորն, Սալշուկն և զԴաւիթն, զԽարունմելիքն և զնիֆարն....:

Արդ, գրեցաւ սայ ձեռամբ մեղապարտ և անիմաստ գրչի Մկրտիչ մեղաւոր ու անարժան քահանայի... ի մենարանի Բիրականի, ընդ հովանեակ սուրբ Աստուածածնին, և սուրբ Նշանի, և սուրբ Յովանիսի, այլ և ամենայն սրբոցս, որ աստ կան հաւաքեալ:

Գրեցաւ սայ ի թվիս Հայոց ՋԺԸ. (1469), ի կաթողիկոսութեան Հայոց տեառն Ռտակէսի, ղանութեան Հասան-բէկի: Յայսմն ամի շինեցաւ պարիսպն Տեղերոյ սուրբ Աստուածածնի, ձեռամբ Սարգիս վարդապետի, որ կոչի Բիրականացի. աստուած ղինքն արհնի, որ սուրբ Աստուածածնի դուռն ի բաց պահի, շաբաթ ու կիրակի պաշտան ու պատարագ լինի, որ իսկի շխափանի....:

Գ

219ա Այլ յիշեցէք յաղօթս ձեր տէր Խաչատուր, տէր Մատթէոս, տէր Յոնանէս, տէր Ալեքսան, զԱնրեղոյ ժողովորդ առհասարակ: Այլ և յիշեցէք յաղափս ձեր զԲուրական ժողովորդս առհասարակ՝ զԲէօզն և զԿիր ծնօղք, զՊօղոս և զԿիր ծնօղքն: Այլ և յիշեցէք յաղափս ձեր զՆերսէս և զՄերուն, Յովանէս քահանայն և զտէր Աստուածատուր, զտէր Յակոբ, զտէր Սեթն, զտէր Վարդան, զտէր Մարտաւրոն (^), զտէր Յովանէս, զտէր Ներսէս, զԿարապետ արեղայն, զԴրիգոր վարդապետն, զԴրիգոր արեղայն, և զՅոնանէս դրադիր: Այլ և յիշեցէք յաղափս ձեր զԿարապետ եպիսկոպոս, և զՄկրտիչ եպիսկոպոս, և զԹաղէոս եպիսկոպոս: Եւ դուք որ յիշէք՝ աստուած-ողորմի ասէք և զՀայր մեր յերկինս, աստուած ձեզ ողորմի առհասարակ ի հանդերձեալն յաւիտենին, ամէն:

371

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Երևան 901

գրիչ՝ Անանիա վայր՝ Հերմոնի վանք

10բ ...Ձեռնադրութեանս գիրքս գրեցաւ ի վանքս Հերմոնի, ընդ հովանակ սուրբ Լուսաւորչիս, և սուրբ Յակոբիս, և սուրբ || Ստեփանոսիս, և սուրբ վարդապետացս, որ աստ կան հանգուցեալ, ի թվ. ՋԺԸ. (1469), ձեռամբ բազմամեղ և անարժան, տարտամ և անպիտան փցուն գրչի Անանիայիս, որ անոսամբս միայն եմ խաբեղաւ և ոչ արեղա:

Տէր աստուած, զայս ձեռնադրութեան գիրքս շնհաւոր առնէ պարոն տէր Պապոսին, խաղաղութեամբ և առողջութեամբ վայելել տա իւր միաբանովքն և Աստուածատուր հայրպետովն:

Այլ և աղաչեմ զամենեսեան խոշորութեան և սղալանաց գրոյս անմեղադիր լերուք, զի կարն մեր այս էր, զի վիշտ շատ և գառնութիւն ի յանարինաց և յարինաւորաց. և հեծեծանաւք յերեսս անկեալ աղաչեմք, զի որք տեսանէք և կարդայք և արինակէք՝ յիշեցէք զանարժանս ի յաղօթս ձեր. և աստուած զձեզ յիշէ յիւր յարքայութիւնն, ամէն*:

372

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Թաւրիդ, Մասնաւորաց 66, ԱՍԹ, էջ 132
ՍՍՆ, հա. Բ. 3, էջ 33-34

ա

գրիչ՝ Անանիա
վայր՝ Հերմոնի վանք

249—
250բ

...Եւ արդ, գրեցաւ սա ի թուաբերութեանս Հայոց ՋԺԸ. (1469) ի հայրապետութեանս տեառն Ըորտակէսի: Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի վանքս Հերմոնի, ընդ հովանեաւ սուրբ Լուսաւորչիս, և սուրբ Յակոբիս, և սուրբ Ստեփանոսիս, և սուրբ վարդապետացս որ աստ կան հանգուցեալ, և ի յառաջնորդութեան Սարգիս րաբունապետիս, ձեռամբ սուտ յանուն Անանիեաի գրչի, որ անուամբ]ս միայն խաբեղա և ոչ գործով:

Բ

ստացող՝ Ստեփանոս

Արդ, ամենայն ոք բարոյ ցանկայ վասն սիրոյ արքայութեան, որպէս ասէ առաքեալն, թէ՛ Երանի որ ունիցի զաւակ ի Սիոնի և ընդանի Երուսաղէմ: Ես Ստեփանոս քահանայս ստացայ սուրբ Աւետարանս և ետու գրել զսայ յիշատակ ինձ, և ծնաւդաց իմոց՝ հաւրն իմո Ամիրին և մար իմ Թանկիին, և հաւրեղրարն իմ Մկրտչի կուսակրան արեղայի, և կողակցին իւր** Մարթին, և որդին իւր Յակոբ, Ալէքսանոս, Գրիգոր, Արիստակէսն, և զգուտորն իմ զՄարգարիտն, Նուկպարն, և զքոյրն իմ Նուրմէլիք, զՀովսիմէ, և զամենայն արեան մերձաւորսն՝ զկենդանիսն և զհանգուցեալսն, և աստուած, որ առատն է ի տուրս ողորմութեան՝ ձեզ յիշողացդ և մեզ՝ յիշելոցս ողորմեսց[ի] իւր միաանգամ զալըստեամբն, ամէն և եղիցի:

373

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երեան 210

գրիչ՝ Գրիգոր
վայր՝ Գաւրի քաղաք

...Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվականութեանս Հայոց ՋԺԸ. 301բ (1469) || ի գեղաքաղաքս Գաւրի, ընդ հովանեաւ կաթողիկէ սուրբ Աս-

* Ձեռագրի մեծ մասը գրել է Յովանէս գրիչը, որից պահպանվել է միայն մի փոքր հիշատակազրություն՝ ձեռագրում պահպանված ամենավերջին թերթի (227բ) վրա. «Ջծրող սուտանուն Յովանէսն յիշեցէք և աստուած զձեզ յիշէ իւր միւսանգամ զալուստն. Գրիստոսի» (այսպե՛ս):

** Իմա՝ ստացող Ստեփանոս քահանայի:

տուածածնիս, ձեռամբ անարհեստ և փցուն գրչի Գրիգորի, վասն յիշատակի ինձ, և ծնաւդաց իմոց՝ հաւրն Չարգասիւն, մօրն Վարդէտիկնայ, և եղբարցն, և ամենայն արեան մերձաւորացն: Եւ ետու զսայ անջինջ յիշատակ ի գուտն սուրբ Լուսաւորչին Բրէժու, ձեռամբ կուսակրան արեղաին Յովանիսիւն և սրբասէր քահանայիցն Վարդանիւն և Եգեկիէլիւն: Վասն որո աղաչեմ յիշել ի տէր զծնաւդսն, [և] զարեանառու մերձաւորսն մեր, և զամենայն երախտաւորսն և զուսուցիչսն մեր: Եւ զիս զփտեալ ծերունիս՝ զմեղաւք զառածեալս զԳրիգոր անուամբ միայն արեղա, նաև զհոգևոր որդեակս իմ զՄարտիրոս դպիր, որ ձեռնտու և տալնական է ամենայն աշխատանաց գրե|||

374

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Բողիւան գրասուն Ms, Arm, E. 4
 Մատենադարան, Անհատական արխիւիներ, Թղթ. 120,
 Ջեն. № 01, էջ 062-064

գրիչ՝ Յակոբ
 վայր՝ Խարբերդ

ա

240բ ...Ուստի տեսեալ ըղսորա փրկագործութեան խորհուրդ պատուական և սրբասնեալ քահանայն Յովանէս և ետ գրել զսա յիշատակ իւր, և ծնաւդացն՝ հօրն Շահպարտնիւն և մօրն Լուսաւորնիւն, և ամենայն արեան մերձաւորացն: Վասն որոյ աղաչեմ զձեզ զամենեսեան յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր զվերոյգրեալքս ի սմա, և բոլորով սրտիւ և լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք նոցա, և դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ, ամէն:

Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվ. ՋԺԸ. (1469), ի քաղաքս որ կոչի Խարբերդ, ընդ հովանեաւ սրբոյն [Մարգարի զաւրավարին] և որդւոյ նորա [Մարտիրոսի, ի հայրապետութեան տեառն Արիստակիսի, և յեպիսկոպոսութեան տէր Սիմէոնի, ի թագաւորութեան ազգին նետողաց Հասան-պէկիւն, ձեռամբ Յակոբ անարժան քահանայի, զոր բազում աշխատութեամբ գրեցի և ծաղկեցի և կազմեցի ի մեղաւոր և անարժան ձեռամբ իմով: Արդ, աղաչեմ զձեզ, որք հանդիպիք սմա տեսութեամբ և ընթերցմամբ, յիշեցէք ի Քրիստոս զՅակոբ քահանայ՝ զգծող սորա, և զծնօղքն իմ՝ զԳրիգոր և զԹանուսիս, և զեղբարքն իմ, և զորդիքն մեր, և զզատերքն, և զամենայն արեան մերձաւորքն մեր, և դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ, ամէն:

Այլ և յիշեսցիք ի Քրիստոս զհաւատարիմ տանուտէրն զԱրիստակէսն և զորդիքն իւր զՅակոբն, և զեղբայրն իւր զՅովանէսն, և աստուած ողորմի ասացէք նոցա, որ ազնական եղեն ի գին սուրբ Աւետարանիս, աստուած իւրեանց ազնական լինի յահեղ ատենին, ամէն:

բ

Յիշեցէք ի Քրիստոս զհաւատարիմ տանտիկինն զՄարգարիտն, և զիւր որդին զԷմիւն-պէկն, և զազգիկն իւր զԳոհարն, և զՍիմաւոնն, և զՎարդն,

և գիտան, և զհամօրէն ննջեցեալքն, որ ստացաւ զսուրբ Աւետ[արանս] յիշատակ, և եդ ի դուռն եկեղեցուն*:

375

Ա Ի Ծ Ա Տ Ա Ր Ա Ն

18 Վ 180, սյուն. 453—456, Աղթամար 194

գրիչ՝ Յովանէս
վայր՝ Գամաղիէլի վանք

ա

Արդ, կատարեցաւ աստուածախաւա և տիեզերաքարոզ Աւետարանս ի խնդրոյ աստուածասէր և հաւատարիմ տանուտրոջն Առաքելին, յիշատակ իւրն, և ծնաւուաց իւրոց Շատարեիւն, և մարն Նազ-Խաթունիւն, և կողակըցին՝ Մարգարիւն, և մօրն Խըպրեիւն, և հօրն Ստեփանոսիւն, և ամենայն արեան մերձաւորացն, և զաւակաց Առաքելին, Խէրապէտիւն և Աւետիւն, և դստերացն Սուրաբիւն, և Գոհարիւն, և Խելաւիւն, և Մելիտոնիւն. արարիչն աստուած իւրն պահապան լին[ի]: Այլ և ընդունելի արասցէ տէր աստուած զայ[ս] զԱւետարանս որպէս զպատարագն Հարէլին և Նոյին և զԱբրահամուն, և փոխանակ սորա պարգևէ տէր աստուած զիւր երկնային արքայութիւնն և զիւր աստուածային տեսութիւն Առաքելին, և իւր ծնաւուաց Շատարեիւն և Նազ-Խաթունիւն, և կողակցին Մարգարիւն, և ամենայն արեան մերձաւորացն, ամէն: Այլ և քերն Խոնդիւն և զաւակին Ղազարիւն: Այլ և Սահակ քահանան խնամածու և պահապան լինի Աւետարանիս և պահէ զսուրբ Աւետարանս ի դուռն սուրբ Յովաննէսին, և մի ոք իշխեսցէ զսա հեռացուցանել ի դրանէ սորա, միթէ փախ** լինի՝ փախուցին, դարձեալ բերնն ի դուռն սուրբ Յովաննէսին. և մի ոք իշխեսցէ զսա իւրն սեփականել՝ քահանայ կամ տանուտէր. այլ գ[ե]աւըն ամենքն խնամ տանեն ի վերա և պահեն, զի Աւետարանս գեղին եմ տուեր: Ով որ կարդա և ով որ լսէ՝ յիշէ զԱռաքելին, և զծնողսն իւր և աստուած-ողորմի ասէ, և աստուած իւրն ողորմեսցի, ամէն:

Այլ և գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի դուռն Գամաղիէլի սուրբ առաքելոյս, ձեռամբ յոգնամեղ Յովաննէս վարդապետի, ի թվարեբութեան Հայոց Զ և ԺԸ. (1469)-իս, ի յառաջնորդութեան վանացս Յովաննէս վարդապետի և Գրիգոր եպիսկոպոսի, զոր տէր աստուած պահեսցէ զսոսա ընդ երկայն աւուրս, ամէն: Եւ յայլ միաբան եղբարցս՝ Ղազարիւն, Սարգսիւն, Սուփասիւն, Ստեփանոսիւն, Յովաննէսիւն, միւս Յովաննէսիւն, Յոհաննէսիւն, և Ներսէսիւն, և այլ եղբայր մի Առաքելին՝ Յակոբ անուն յիշեցէք և աստուած-ողորմի ասացէք...:

* Բ. հիշատակարանը զբոված է նոտր գրով, այլ զբնի կողմից: Նույն այս Մարգարիւն որպէս ստացող հիշատակվում է նաև Յակոբ զբնի 1470 թվականին ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում (տե՛ս):

** «Փախ» բառից հետո, հրատարակելը, փակագծերի մեջ առնելով, լրացնում է իբր անհրաժեշտ «չէլպ» բառը: Կարծում ենք, որ զբա անհրաժեշտութիւնը բոլորովին չի զգացվում:

Այլ և ննչեցեալք, որ ի Սուրս, ի դուռն սուրբ Յովաննէսի հանդուցեալ, Քրիստոս աստուած ներումն և թողութիւն արասցէ ամենայն սխալանաց նոցա, ամէն...:

Այլ և յիշեցէք ի Քրիստոս աստուած և ասացէք զաստուած-ողորմին պարոն Առաքելին, և ծնաւդաց նորին՝ Շատարեին և Նազէ-Խաբունին, Մարգարիտին, և ծնաւդացն նորին՝ Ստեփանոսին և Ղբէլին, և յիշողացդ, ամէն:

Դարձեալ, յերեսս անկեալ աղաչեմ զդասդ ժողովրդոց, որ լի բերանով ասացէք զաստուած-ողորմին Սահակ քահանային, և կողակցին Ընդ-Մէլիֆին, և իւրեանց զաւակացն՝ Ղազարին, Թանգ-Մէլիֆին, և դեղջիս որ Սուրս կոչի, և իւր տանուտէրացն՝ մեծի և փոքու, առհասարակ, ողորմեսցի, ամէն: Եւ մի ոք իշխեսցէ զսուրբ Աւետարանս հեռացուցանել ի դրանէ սուրբ եկեղեցեացս՝ ի սուրբ Յովհաննէս[է] և ի սուրբ Գէորգեայ զաւրավարէս: Եւ որք որ հակառակէ՝ ի Քրիստոսէ դատապարտի:

Բ

Եւ զԻսրայէլ զրծոզս յիշեցէք և աստուած զձեզ յիշէ, ամէն:

376

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

ՍԾՎ 180 (1891), հտ. Ա, 751—753

դրիչ՝ Ստեփանոս
վայր՝ Տիւրիկի երկիր

ա

274բ ...Արդ, գրեցաւ սա ի թուականութեանս Հայոց ՋԺԸ. (1469), ի յերկիրս որ Տիւրիկի կոչի, ի վանքն Վաւորո գեղջին, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին, և սուրբ Յակովբայ նշանին, և Յովհաննու, և այլ սրբոց որ աստ կան հաւաքեալ, ի հայրապետութեան տէր Մկրտչին և տէր Բարսեղին, զոր տէր աստուած զփոխարէնն բարի հատուցէ յիւր միւսանգամ գալստեան, ամէն:

Եւ արդ, գրեցաւ ձեռամբ յոգնամեղ և ախմար գրչի Ստեփանոսի՝ անուամբ միայն կոչեցեալ հայրապետի...:

Բ

276ա ...Արդ, որ շարժողն է ամենայն բարութեանց՝ տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս, շարժեաց ի սէր աստուածային նախանձու՝ զՆորմանուկ, և զկողակիցն իւր զՇնոֆորն, որ ցանկացան... և ստացան զսուրբ Աւետարանս ի հալալ արդեանց իւրեանց, և եդին ի սուրբ անապատն Աւագ վանք կոչեցեալ, ի դուռն սուրբ Աստուածածնին, և սուրբ Կարապետին, և երկուտասան առաքելոցն, յիշատակ իւր, և ծնողաց իւրոյ Յովանիսին և Մարեմ-Խաբունին, և հարեղբարորդոյն Անտոնին, և որդոյն Ստեփանոսին...: Եւ որ ոք ընթեռնուք կամ արինակէք՝ յիշեցէք ի սուրբ աղաւթս ձեր զստացող սորա, և զծնոզս իւր, և զՆերսէս սրբասէր արեղայն, որ պատճառ

եղև այս բարութեանս, և զծնաւդսն իւր...: Դարձեալ, յերես անկեալ աղաչեմ յիշել ի տէր զմահդասի տէր Ներսէս սրբասէր կրօնաւորն, և զհայրն իւր զԱստուածատուր պատուելի քահանայն, որ մականունն Գառնուկ կոչի, և զմայր իւր զԼալիարուն, և զեղբայրն իւր՝ զհաւատարիմ քրիստոնեայն զԱրիստակէսն, և զեղբարքն իմ՝ զփոխեցեալն առ Քրիստոս զՅոհանէսն և զՄելիսէթն, և զՏօրեղբար որդիքն իմ զՍարգիսն, զԴրիգուրն և զՄարտիրոսն, որ են յերկրէն Լեռդկայ, որ եղին իւրեանց յիշատակ դատիճա շուրշառ մի բոլոր սգեստով ի սուրբ անապատս որ կոչի Աւագ վանք՝ ի դուռն սուրբ Աստուածածնին, և սուրբ Կարապետին, և սուրբ Առաքելոցն...:

377

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Նիկոմիդիոյ առաջնորդարան Մ.Տ.Մ.

գրիչ՝ Կիրակոս Տրապիզոնցի վայր՝ Կեսարիոյ գաւառ, Նիւսիա գիւղ

Գրեցաւ ի թվ. ՋԺԸ. (1469), ձեռամբ Կիրակոս եպիսկոպոսի Տրապիզոնցոյ, ի գաւառիս Կեսարիոյ, ի գիւղն որ կոչի Նիւսիա, ընդ հովանեաւ սուրբ հայրապետի Գրիգորի՝ եղբար Բարսղի, և այլ բազմահաւաք սըրբոցս... ի խնդրոյ Խաչատուր քահանայի, հաւրն Մարտիրոսի, և մաւրն Մարթայի, և հաւրեղբայրն Ստեփանոսի... (յիշեցէք) նաև զվարպետն մեր զՅովանէս նախաշն Եզնկեցի, որ եմք պանդուխտ յերկրիս այս...:

378

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ե

Երևան 3102

312— ... Արդ, կատարեցաւ աստուածախաւս և տիեզերաքարոզ Աւետարանս ի խնդրոյ պատուական և հաւատարիմ տանուտրոջն Յոհանիսին, որ վառեալ էր հաւատով և սիրովն, որ ի Քրիստոս Յիսուս, և ետ գրել զսուրբ Աւետարանս յիշատակ իւրն, և ծնաւդացն Յոհաննէիսին, և մաւրն Արուսին, և մեծ պապուն Ատովին, և կողակցին Խաթունին, և ամենայն արեան մերձաւորացն, զոր տէր աստուածն Յիսուս Քրիստոս ընկալցի զսա որպէս պատարագն Հաբէլին և զԱբրահամուն և զամենայն նախահարցն սրբոց, որպէս || հայեցաւ ի Հաբէլ և ի պատարագն նորայ, նոյնպէս հայեցի հաճեցի ընդ Յոհաննէսն և ի պատարագ սորին, զոր վասն իւր և ամենայն մերձաւորաց է՝ արեան իւրոյ է: Եւ արժանի արասցէ զՅոհաննէսն և զծնողսն իւր զՅովաննէսն և զԱրուսն դասակից և պսակակից լինել սրբոց իւրոց՝ Յոհաննու աւետարանչին և Յոհաննու Ոսկեբերանին, և զՅովաննէսն՝ սրբոյն Յովաննու Կարապետին աթոռակից և դասակից արասցէ դսոսայ ի լուսեղէն խորանսն, ամէն:

Այլ զսանն իմ զՍահակ սարկաւազ, որ տարաժամ հասակաւ փոխեցաւ

ի Քրիստոսս և մեզ սուգ անմխիթարելի եթող յիշեցէք ի Քրիստոսս և աստուած-ողորմի ասացէք սոցա ամենեցուն:

Այլ և կատարեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թոաբերութեանս Հայոց ՋԺԸ. (1469), ի յառաջնորդութիւն վանացս Յոնանէն վարդապետի, և Գրիգոր եպիսկոպոսի, և Դաւիթ եպիսկոպոսի, և այլ միաբան եղբարցս՝
 313ա տէր և վանից հօրն Ստեփանոսին, || և Ղազարին, և տէր Սարգսին, և Սուֆրասին, և Կիրակոսին, և Ներսէսին, և Յովանիսին, և միւս Յովանիսին, և Ստեփաննոսին, և Յոնանիսին, զոր տէր աստուած Յիսուս Քրիստոսս անարատ և ամբողջ պահեսցէ ընդ երկայն աւուրս, ամէն:

Այլ և սխալանացս և խոշորութեան գրոցս անմեղադիր լերուք, զի կար մեր այս էր, և ես տկար և ծեր անձամբ և պանդուխտ կենալք զրեցի զսուրբ Աւետարանս Յոնանիսին յիշատակ, և ծնաւդացն Յովանիսին և Արուսին, և մեծ պապուն Ատոմին...:

Արդ դարձեալ կրկին անգամ աղաչեմ զձեզ, ո՛վ դասք սուրբ քահանայ-
 313բ յից, յիշեցէք ի Քրիստոսս զբարի տանուտէրն || զՓանիկն, և զեղբայրն իւր զՅունան, և զկողակիցն զՄովիւնարն: Այլ և աղաչեմ զձեզ, լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք Փանկէն, և իւր կողակցին Գօհարին, և տգայոցն զՄարտիրոսն, Խնկկէն, և զստեղացն Սառին* խաթուն, զԴիլդարն: Եւ որ զսուրբ Աւետարանս լաւ կու պահէ ի դուռն սուրբ տաճարիս և սուրբ Յո...ան.., և յամէն օր զճրագն անխափան կու վառէ և ղխունկն ծխէ, աստուած ի միւսանգամ զալստեանն լուսեղէն պսակին արժանի արասցէ, հանդերձ ծնօղաւքն և ազգականօքն ղերկնից արքաութիւն ժառանգէ, ամէն:

379

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

ԻՅՎ 421

գրիչ՝ Գրիգոր

... Եւ արդ ես՝ սուտանուն Գրիգորս՝ խաբեբայ և ոչ քահանայ... կատարեցի զտառս որ կոչի Մաշտոց, ի թուականիս Հայոց ՋԺԸ. (1469), ի յերկիրս ||**

* «Սառին» անունը գրված է «գստերացն» բառից վերև՝ սողամիջում:

** Տեղեկություն ունենք նաև 1469 թ ընդօրինակված մի Շարակնոցի և Աւետարանի մասին: Շարակնոցի զրիչն է Արիստակէս արեղան, ընդօրինակել է Սանահնում, ի խնդրոյ Աստուածատուր և Յովհաննէս եպիսկոպոսների (Մ.Տ.Մ.-ի ցուցակ): Աւետարանի գրիչն է Յովհաննէս, գրված է Արճէշում, ծաղկոզն է Մինաս քահանայ (ՂԱ, 1900, էջ 59, J. Tikkaner, Tre armeniska miniatyr hanskrifter):

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Բողիկեան գրատուն Ms. Arm. E-6,
Մասննագարան, Անհատական արխիվներ, Թղթ. 120, ձեռ. № 62

գրիչ՝ Յակոբ
վայր՝ Խարբերդ

325ա-- ...Ուստի և տեսեալ զսորա անճառ փրկագործութեան խորհուրդ պատուական և սրբասնեալ և հաւատարիմ կինն Մարգարիա, և ետ գրել զսուրբ Աւետարանս [յ]իշատակ իւր, և կողակցին իւրոյ Վարդիէ, և որդւոյն իւրոյ Էմիւն-պէկիւն, և դստերն [Գոնարիւն], որ ետ յիշատակ ի վանս անապատան, որ կոչի Սուր...:

229ա

Եւ արդ, ես՝ յետինս ի գրչաց և անարժանս ի կարգաւորաց, սուտանուն քահանայս Յակոբ...:

Արդ զըրեցաւ սուրբ [Ա]ւետարանս ի ք[ա]ղաքս որ [կ]ոչի Խարբերդ, ընդ հովանեաւ սրբոյն Սարգսի դաւրա[վ]արի և որդւոյն նորա Մարտիրոսի, ի թաղս [որ] կոչի Սիւն[ա]մու[տ], ի հայրապետութիւնն տե[առ]ն [Ա]րի[ստ]ակիսի, և յեպիսկոպոսութիւնն տէր Սիմէոնի բարոնապետին, որ նստի յանապատ[ն], որ կոչի Սուր վանք, և [դպ]ո[ն]ց կ[ար]գեալ բազում [ա]շ[ա]կե[ն]տաց՝ լու[սաւ]որելով ըզ[հ]եռա[ւ]որս և զմերձա[ւ]որսն: Ի թագաւորութեանն ազգիս ազգին [նետո]ղաց Հասան-պէկիւն, որոյ տիրեալ է ի Բաբելոնէ մինչև ի Շիրակ[զ] քաղաք և ի Տ[ր]ապիզոն, զոր բազում քաջութիւն արարեալ ի բազում տեղիս, և ի միում ամի Գ. (3) ղան յաղթեաց և սպան զնոսա՝ զՃիհանշայն, և զորդիքն իւր, և զՊուսայիս ղանն, և էառ զնոցա տեղիքն և զամրոցքն: Ի թրւիսն Հայոց ՋԺԹ. (1470):

Ձեռամբ անարժան ծառայիս աստուծոյ Յակոբի, զոր բազում աշխատութեամբ զրեցի և ծաղկեցի և կազմեցի մեղաւոր և անարժան ձեռաքիմովք ի դառն և ի դժար ժամանակի, յորում աստուածասաստ բարկութեամբ իջաւ յաշխարհ որ կոչի մահատարածամ. և բոլոր տարի մի է, որ կայ ի մեր քաղաքս և յերկիրս և ոչ վերենայ: Եւ շատ դրունք փակեցան, և շատ հայր անորդի արար, և շատ մայր՝ անզաւակ, շատ եղբայր անեղբայր արար, և շատ քոյր՝ անեղբայր, շատ քահանայ անորդի մնաց, և շատ ծրծկան տղայ անհայր, անմայր մնաց: Արդ, յայս վշտաշատ ժամանակիս զրեցաւ սուրբ Աւետարանս, յորում մարտ ի ներքոյ և արհաւիրք արտաքոյ, ըստ մարգարէին, որ ասէ՝ Ամենայն անձն ի ցաւ և ամենայն սիրտ ի տրտմութիւն, և Յոտից մինչև ցզուլիս ոչ գոյ առողջութիւն: Եւ այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն մեղաց մերոց:

Արդ, յայսմ ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս որդին և դուստրն և թոռներն այս հաստարիմ կնոջս Մարգարտիս, և ինքն միայն մնաց՝ լալի և ողորմելի. վասն որոյ ետ դրել ղսուրը Աւետարանս յիշատակ իւր, և ծնաւդացն, և որդւոցն, և դստերացն, և ամենայն արեան մերձաւորացն: Վասն որոյ աղաչեմ զձեզ յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր զՄարգարտն և զամենայն վերոյգրեալսն, և բոլորով սրտիւ և լի բերանով աստուած ողորմի ասացէք, և դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ, ամէն:

Արդ, որ ճաշակէք... յիշեսցիք ի սուրբ յաղաթս զՅակոբ գրիչս, և զծնաւղսն իմ զԳրիգոր և զԹանսուփս, և զեղբարքն իմ և զամենայն մերձաւորսն իմ՝ զկենդանիքն և զհանգուցեալքն, և զորդիքն իմ՝ զԲ. (2) Մկրտիչն, և զՍարգիսն, և զԳրիգորն, և զԻսաւրայէլն, և զԳրիգորայիս, և զոր ի միւս մահուն մեռան, այլ և զԱմիր սարկաւազ ղորդին իմ, որ զթուղթս կոկեաց: Եւ որք զմեզ յիշէք սրտի մտաւք՝ յիշեալ լիջիք յառատ ողորմութիւնն աստուծոյ, ամէն:

381

Ա Ի Ե Ս Ա Ր Ա Ն

Երևան 9720

կազմող՝ Խաչատուր վայր՝ Գողթան գաւառ

217ա ...Արդ աղաչեմ յիշել ի կենդանի յաղաթս ձեր կազմող սուրբ Աւետարանիս Խաչատուր արեղայս:

Շնորհիւն աստուծոյ սկսա և նորոգեցի սուրբ Աւետարանս ի թվականութեան Հայոց ՋԺԹ. (1470), ի հայրապետութեան տէր Ըստեփանոսի Գողթան դիտողի:

Փառք հաւրն երկնաւորի... որ արժանի արար զանարժանութիւնս իմ հասանել ի նորոգումն աստուածահրաման Աւետարանիս:

217բ [Յիշեսցիք] զՀնդուշայ հիւան, որ զԱւետարանիս կողն նորոգեաց: Յիշեսցիք յաղաթ ձեր եւ ղորդին իւր Շախար և [Յո՞ւր]դանան: Տէր աստուած ամրայծածով աջովն իւրով պահեսցէ, ամէն*:

382

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Փիրզ. 6273, էջ 311—312, վան, ի Մանդան

գրիչ՝ Ոճաննէս վայր՝ Վերի-Նորավանք

...Ո՞վ սուրբ ընթերցողք, յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղթս ձեր զՈճաննէս ողորմելի, զանուն ունիմ քահանայի ու գործ շունիմ իսկի բարի...:

* Այլ ձեռքով, շարունակութեամբ, գրված է մի քանի տող, որից կարգացվում են միայն առանձին բառեր:

Քանզի եղև այսմ ժամանակի հարկապահանջութիւն ի տաճկաց. քանզի եկն Ուզուն-Հասանն և էսպան զՋհանջէն՝ որդին Ղարա-Ուսուֆիս և ղորդիքն իւր, և նստաւ ի թախտն նորա, և եղև թասուպութիւն յոյժ և հալածումն քրիստոնէից. և խափանեցին զհնչումն զանգակին, և քրիստոնեայք նշանաւ շրջէին...:

Արդ, գրեցաւ Մաշտոցս թուականիս Հայոց ՋԺԹ. (1470), ի վանքս որ կոչի Վերի-Նորավա[նա/յ] (Յիշեցէք) զգծող Յովհաննէսս ի յաշխարհի և քահանայս ներելի...: Գրեցաւ ի վանքս որ Մեղուս կոչի, ընդ հովանեաւ լուսոյ մայր սուրբ Աստուածածնիս, առաջնորդութեամբ տեառն Արխտակէսի, և ի թուականիս ՋԺԹ. (1470):

383

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիրդ. 6373, էջ 310--311, Վանի Տիրամայր եկեղեցի

գնող՝ Աւետիս
վայր՝ Ոստան

...Արդ, գրեցաւ յիշատակարանս վերջինս ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, որ երկիր ամենայն երեբեալ կայ և տատանեալ ի ձեռաց անօրէն ազգին նետողաց: Այլ և այս երկու ամ է որ թանգութիւն, և ամենայն իրաց պակասութիւն, և մահտարածամ յաշխարհէս չէ վերացեալ. և այս ամենայն վասն ծովացեալ մեղաց մերոց է:

Վասն որոյ ի ձեռն ձեր սուրբ աղօթիցդ և ամենայն սրբոց բարեխօսութեամբ բարձցէ տէր աստուած դամենայն տխուր տրտմութիւն տարադէպ պատահման, այսինքն է զմահ և զսով, զսուր և զգերութիւն յամենայն արարածոցս. և բարձրացուցէ գեղջիւր եկեղեցւոյ սրբոյ ընդ շորս կողմն աշխարհիս՝ իբր զարեգակն պայծառացեալ, ամէն: Յամին ՋԺԹ. (1470) թուականութեանս Հայկազեան տումարիս գծագրեցաւ վերջին յիշատակարանս, ի հայրապետութեան տեառն Ստեփաննոսի և ի զանութեան Օթման-բէկի որդոյն՝ Հասան-բէկին, որ զՋհանջայ միրզան սպան, և զամենայն հեծեալքն փախստական արար, և զանառիկ բերդորայքն էառ, և տիրեց ամենայն աշխարհի:

Արդ, ես Աւետիս և հարազատ որդիս իմ Խոջայ-Ջատէն գնեցինք զսուրբ Աւետարանս ի հալալ ընչից մերոց, և զսուրբ Աւետարանս և լաւ շուրջառ մի, և զեկեղեցւոյ գուռն սուրբ Ստեփաննոսի դրան շնորհեցինք, յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց...:

Յիշեցէք ի Քրիստոս զՈստանայ քահանայքդ, որ էք սպասաւոր սուրբ Ստեփաննոս նախավկային և վայելող սուրբ Աւետարանիս, նախ և առաջին պատուական քահանայն տէր Ատոմ, տէր Թադէոս, տէր Առաքէլ, տէր Մեքսոպ, տէր Մելիսէդ, տէր Աւետիս, և միւս տէր Աւետիս, և տէր Յովհաննէս, և մի ոք իշխեսցէ հեռացուցանել զսա ի դրանէ սուրբ Ստեփաննոսին:

384

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Յ

Երևան 9239

գրիչ՝ Յովաննէս Մանգասարենց
վայր՝ Արենշ

ա

116բ Քրիստոս աստուած... ողորմեա սաացաւլի սուրբ դրոցս աստուածասէր և հեզահոգի վարդապետին Մկրտչի, և ծնաւզաց իւրոց, և ամենայն արեան մերձաւորաց իւրոց, և հարազատին իւրոյ՝ խորին իմաստոյն Գրիգորի կրանաւորի, և ինձ անարժան գրչիս Յով[անիսի], և պակասութեան գրիս անմեղադիր լերուք, զի աշաց լոյս պակասեալ է, և առաւել յայս աւուրս, որ ի գրել Շարակնոցիս Բ. (2) տղայ ինձ յաստուած գնաց՝ Մէնէրն և Սահարբէկն, վա՛յ ինձ:

բ

317բ Զստացաւ Շարակնոցիս զելջանիկ ըրբունին զՄկրտիչ Արգիլանցի և զերախտաւորսն իւր յիշեցէք:

գ

338բ ...Արդ, գրեցաւ սուրբ երգս Շարականաց յերկիրս Քաջբերունի, յԱրնէս քաղաքի, ի դուռն սուրբ տաճարիս Գէորգեայ զօրա|[վա]րի. և աւարտեցաւ ի դուռն Միրա[նա]ւոր Աստուածածնիս, ի խնդրոյ աստուածասէր հեզահոգի և քաջ ըրբունոյն Մկրտիչ վարդապետի, որ հաստ[ատ]ուն յուսով, և անկեղծ հաւատով, առատաբաշխ տրօք ետ գրել զսա յիշատակ հոգոյ իւրոյ, և բարեպաշտ ծնողացն իւրոց՝ հօրն Արաբէկին և մօրն, և հարազատ եղբօրն՝ իմաստուն կրօնաւորին Գրիգոր վարդապետին...:

Բայց ես՝ մեղաւարտ գրիչս Յովաննէս, երես ի դետին դնելով աղաչեմ զսուրբ վարդապետդ, որ զիս յիշման արժանի առնես՝ զանարժան[ա], և զուռուցիչն իմ զԹումա ըրբունապետն, և զծնողսն իմ: Եւ պակասութեանն, որ լինի ի սմա անմեղադիր լեր, զի կար իմ այս է: Եւ հոգովս հիւանդ եմ ի խոցմանէ սատանայի և մարմնովս տկար եմ ի խոցմանէ հրեղէն սրոյն աստուծոյ, որ մահտարածամ է անմեղ տղայոցս, աչքս կուրացել է ի բազում լալոյս, մէջքս կոտո||րել է, ձեռս թուլացել է, զի իմ մէկ որդին Մխիթար զողորմելի հայրս սեւեց յայս աւուրքս, և ես մնացի անյիշատակ: Բայց զոհանամ զաստուծոյ հազար բերան, թուականն է ՋԺԹ. (1470):

385

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 4515 (Ղ. Փիրդ. նշխարք պամ. հայոց, Բ.)

գրիչ՝ Յոնաննէս
վայր՝ Կտուց

...Եւ արդ, ես՝ յետնեալս ի կարգաւորաց և անարժանս ի քահանայից և անիմաստս ի գրչաց Յոնաննէս, ոչ ունելով իշխանութիւն հպիլ ի սուրբ

Աւետարանս, այլ յուսալով ի ներողութիւն աստուծոյ, ահիւ և երկիւղիւ սկսայ ղսուրբ Աւետարանս, և բազում զգուշութեամբ աւարտեցի կաման աստուծոյ և օգնականութեամբ հոգւոյն սրբոյ, յորում է մեծ թուականն Հայոց ՋԺԹ. (1470): Այլ և զանարժան գրիչս զիմ երեսս ձեզ ի գետին ղնելով աղաչեմ աստուած-ողորմի ասել ինձ, և ուսուցչին իմոյ Խաչատուր կրօնաւորին, և իւր ծնողացն, ամէն, և Գրիգոր կրօնաւորին, և ծնողաց իմոց Սուրաւիւն և Մարգարեիւն:

Գրեցաւ և աւարտեցաւ սուրբ տէրունեան Աւետարանս ի վանքս որ կոչի Կտուց, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին, և սուրբ Կարապետին, և սուրբ Ստեփաննոսին, և սուրբ Գրիգորի Լուսաւորչին:

386

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 8928

գրիչ՝ Հայրապետ վայր՝ Աղքամար

286ա ...Ձոր և տեսեալ զայս պատուական գանձս աստուածունակ և ցանկացաւ աստուածաբան սուրբ Աւետարանիս սրբասէր կրանաւորն Մկրտիչ, և ստացաւ զսա ի հալալ և յարդար վաստակոց իւրոց՝ յիշատակ իւրն և ծնաւոյցն իւրոց՝ հարն Կի[ր]ախոսին, և մարն Գոնարին, և եղբարցն Թումին և Սահակին, քրւերցն Հաս-խաբունին և Հոփսիմին և Խուրաւին, և քրւերորդոցն Սուփասին, և կենակցին Թուրուանդին, և որդոց նոցին Մեսրոպին և Առաքելին, և հարսին Սիրմին, և որդոյ նորին 286բ Աստուածատլիւն, Հալիմին, և զաւակաց նոցին Մխիթարին, Կիրակոսին և Աւետիսին, և դստերն Շամամին, և մաւրքրւերն Արղունին, և որդոյն Ամիրբէկին, և կնոջն Նիգարին, և որդոյն Յովանէիսին, քեռոյորդոցն Աստուածատրին, և Թումայի որդոյն Կաթկէն, հարքրւերորդոյն Ստեփանոսին, և որդոցն Խաչատուր սրբասէր կրանաւորին և Մկրտչին, և մօրն՝ Մարթին, և այլ ամենայն արեան մերձաւորացն իմոց՝ կենդանեացն և հանգուցելոցն առհասարակ...:

Նւ արդ, ես ունայնս և թափուրս յամենայն հոգևոր բարեմասնութեանց և հալեալս և մաշեալս վերջին աղքատութեամբ, մեղաւոր և անարժան 287ա ծառ||այս ծառայիցդ աստուծոյ՝ սուտանուն արեղայ Հայրապետ յանձն առի զայս սուրբ Աւետարանս և ամենակարող զարութեամբ հոգոյն աւարտեցի զսա մեղսամած մատամբս յիշատակ բարի իմաստուն և հեզահոգի սրբասէր Մկրտիչ կրանաւորին...*

287բ ...Այլ և զիս, զյետինս ի կարգս կրանաւորաց և զառաջինս ի դասս մեղաւորաց, զմեղօք մեռեալ գծողս Հայրապետ, և զծնաւոյսն իմ զԽաչա-

* Կրկին թվարկվում են պատվիրատուի հարազատներէ անունները:

Նկ. 14. Մի նմուշ Մինասի նկարներից*:

*) Նկարը հանված է Մատենադարանի № 983 հաշոցից, որի հիշատակարանը տե՛ս № 177-ի տակ, էջ 135—137:

տուր և զՈսկիտիկին, և զԵղբայրն իմ զՅոնահէս, և զԿենակիցն իւր զՇարմէլիֆ, և զորդիքն իւր զԿարապետ քահանայն, որ զսուրբ Աւետարանս, որ ծաղկով զարպարեաց, և զերախտատր քեռին իմ զՄինասէնց Թումայ, կրանաւորն, և զաղղականքն մեր և զամենայն արեան մերձաւորսն մեր՝ զԿենդանիսն և զհանգուցեալսն, և զայնոսիկ որ սրտի մտաւք մեզ աստուած-ողորմի ասեն, զի և ձեզ ողորմեսցի Քրիստոս, ամէն:

Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի կղզիս Աղքամար, ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս և սուրբ Սարգիս զարավարիս, ի թըւականիս ՋԺԹ. Հայոց (1470), ի հայրապետութեան տեառն Ստեփանոսի, ի դառն և ի նեղութեան ժամանակիս, որ երկիր ամենայն երերեալ կայ և տատանեալ || ի ձեռաց անարէն ազգին նետողաց: Այլ և Բ. ամ է, որ սուր բարկութեանն աստուծոյ, այսինքն է մահտարածամ և թանգութիւն ամենայն իրաց, և այս վասն ծովացեալ մեղաց իմոց. վասն որոյ ի ձեռն ձեր սուրբ աղօթիցդ և ամենայն սրբոց բարեխաւսութեամբ բարձցէ տէր աստուած զամենայն ախոր տրտմութիւն տարադէմ պատահման ի յաշխարհէս, ամէն:

Արդ, աղաչեմ զձեզ յիշեցէք ի Քրիստոս զՄկրտիչ կրօնաւորն, որ յոյժ փափագմամբ և եռանդաշարժ սիրով ստացաւ զսուրբ Աւետարանս ի հաւալ արդեանց և վաստակաց իւրոց, և ետ ընծայ և նուէր Արբերդու վանից դրան տաճարիս՝ սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Գէորգեա զարավարին: Եւ մի որ իշխեսցէ հեռացուցանել զսա ի դրանէ սուրբ Աստուածածնին, ո՛չ յիմոց և ո՛չ յաւտարաց և ո՛չ յառաջնորդաց, և որք յանդոնին և առնեն զայն անիրաւութիւնն՝ զանէժքն զՅուգային և զխաշահանուացն առնուն և զԿայենին, ամէն:

Այլ և յիշեցէք ի Քրիստոս զվանից միարանքս, որ են սպասաւոր սուրբ Աստուածածնի զրանս՝ տէր Մկրտիչ՝ ստացող սուրբ Աւետարանիս, և տէր Խաչատուր հէրպէտ, և տէր Ներսէս, տէր Յովաննէս, տէր Վարդան, և տէր Աւետիս, և զԹումայ տընտեսն, և զմաճկալ Յոնահէսն, և զՄկրտիչ ջաղացպանն, և զԱրբերդու տանուորէքն՝ զմեծն և զփոքրն, և զձեզ և և զլսաւղբդ և զկարդացողբդ և զաստուած-ողորմի ասացողքն, ամէն և հազար ամէն:

Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զտէր Մկրտիչն՝ ստացող սուրբ Աւետարանիս, և զհօրեղբօր որդին զՍաղաղէն, և զԿենակիցն և զորդին իւր Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զԳրիգոր քահանայն և զծնօղսն իւր և զԵղբարքն: Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զՍաղաղէն և զորդիքն իւր զԱստուածատուրն և զԱւետիսն և զնշխունն: Յիշեցէք ի Քրիստոս զՄարտիրոս քահանայն և զծնօղն զՓաշէն և զՄարգարիտն: Դարձեալ յիշեցէք զհոգևոր հայրն մեր զԽերապետն, և զկողակիցն իւր զՀանդստն, և զորդիքն զԽաչատուրն և զԽայխաթունն: Յիշեցէք ի Քրիստոս զՄարտիրոս կրօնաւորն՝ զդժո[ղ]ս, և լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք, ամէն, || և աստուած ձեզ և մեզ ողորմեսցի յաւոր գալըստեան իւրում, ամէն:

Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զԿիրակոսէնց Գրիգորն և զԿենակիցն զԳուլիաշէն, զորդին զՄուրատն և զԳուլիվարդն, և զամենայն արեան մերձաւորսն իւր, ամէն: Եւ զԵղբարսն՝ զԹումէն և Ստեփաննոսն, և զա-

ւական նոցա զԱռաքելն, և զՅակոբն, զՀայրապետն, զՄարտիրոսն, և զՅովսէփն, և զկանախ նոցա, առհասարակ: Եւ զԿարապետ արեղէն յիշեցէք ի Քրիստոս և աստուած-ողորմի ասացէք նոցա, որ արտ մի Վախուանց, մաւտ ի Ջալուի արտն, ոհֆ տուին Արքերզու վա[նի]ցն, աստուած զիւրեա[ն]ց մեղքն թողու, ամէն:

Ընդ նմին յիշեցէք ի Քրիստոս զԱրքերզու Մլխամն, և կենակիցն զԻնախ-Փաշէն, և զղուատրն զՆսէֆն, որ ասի Նուշիկ, և զայրն զՎարդանն, և զորդին զԱռուսն, և տէր Տիրիկն, զդատերն զՇաղգադէն և զՇայնսաան, զԳովիզարն և զամենայն արեան մերձաւորս իւրեանց յիշեցէք ի Քրիստոս և աստուած-ողորմի ասացէք նոցա, որ զՃիտկանց արտն ոհֆ տուին Արքերզու վանիցն, աստուած զիւրեանց մեղքն թողու, ամէն:

389բ Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս և աստուած-ողորմի ասացէք իսաւայ Աւիախիսն, որ արար բարութիւն և արար ոխով Ա[ր]քերզոյ սուրբ Աստուածածնին՝ զՆերկարսրեանց արտն, որ է ի Վարդինիս, յիշատակ իւրն և իւր ծնաւդացն՝ հօրն Յովանիսիս, և մարն Խաճաքունիս, և կնոջն Համաւղ-Խաւքունիս, և եղբարցն Փարեխանիս, Կարապետին, և Ներսէս քահանային, և Բաշարաքին, և Երբանոսին, և Խլղաքին, և Յակոբին, և իւրեանց ամենայն արեան մերձաւորացն, ամէն:

գրիչ՝ Գրիգոր
վայր՝ Աղբամար

316ա ... Եւ արդ, ես՝ յետինս ի գրչաց և անարժանս ի կարգաւորաց սուտանուն Գրիգոր ավիզա... ամենակարող զարութեամբն աստուծոյ կատարեցի զսա մեղսամած մատամբս իմով յաստուածաբնակ կղզիս Աղբամար, ընդ հովանեաւ ամենայաղթ սուրբ Խաչիս և սուրբ Նշանիս, ի հայրապետութեան տեառն Ըստեփանոսի, ի յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտին Սալնապատա Ըստեփանոս արհեպիսկոպոսի, ի թուականիս Հայոց ՋԺԹ.

316բ (1470): Ձոր և իմ անընդունակ գոլով յարու[ն]եստ գրչութեան և բազում մեղացն ցնորիւք պաշարեալ, այլ ըստ կարի իմում, զոր պարգևեաց ինձ մարդասէր հոգին, բազում աշխատանօք գծագրեցի զսա ի ստոյդ և յընտիր արինակէ կենօք տառապանօք, ի դառն և ի վշտաբեր ժամանակիս, յորում կամք ընդ հարկի անաւրինաց:

Արդ, որք ճաշակէք յաստուածային բուրաստանէս և յամենալի սեղանոյս, որք պատահիք սմա տեսութեամբ և կամ ընթերցմամբ յիշեսցիք յերկնագնաց յազալթս ձեր զյառաջ յիշեցեալ ստացող սուրբ Աւետարանիս՝ Զուլալ-Խաթուն, և զայրն իւր զԱրթուիշէն, և զորդիքն իւր զԿարապետն և զՄկրտիչն, և զդատերքն իւր զԽայկաբուն և զԳանջխաբուն և զՂամարխաբուն, և հանգուցեալքն առ Քրիստոս և զագգն ամենայն...:

317ա ... Ընդ նոսին և զանպիտան Գրիգոր գծող սորա, և զծնողսն մեր զԱլբրն և զԽալիարուն, և զեղբայրն իմ զԱ.Կախիս պատանին, որ փոխեցաւ ի Քրիստոս և եթող մեզ սուք անմխիթար ի յայսմ աշխարհիս. և զքորն իմ զԱբղուև-Մէլէլն, և ըզփեսնայն իմ զՈւսէփն, և զհոգևոր հայրն մեր զԹումա քահանայն, որ ուսոյց մեզ զարուեստ զընթեանս...:

317բ. Արդ, յիշեցէք ի Քրիստոս զՅովանէս կրանաւորն և զԳրիգորն, որ միջնորդ և յորդորիչ եղեն սուրբ Աւետարանիս: Տէր աստուած տացէ վարձս վաստակոց իրեանց զերկնից արքայութիւնն և զանբաւ բարութիւնն, ամէն:

388

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երեան 7748

գրիչ՝ Զափարէ

վայր՝ Աշոտաց-ձոր, Յանկիւնեաց վանք

...Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի յերկիրս Աշոտաց-ձորս*, ի սուրբ ուխտս որ կոչի Յանկիւնեաց վանք, ի դուռն սուրբ Լուսաւորչին, և զարդիհար սուրբ գերեզմանին, և սուրբ Պետրոսի և սուրբ Պաւլոսի, || 248ա և սուրբ Սիովնի, և սուրբ Սուքիասանց. ի թուին Հայոց ՋԺԹ. (1470), ամիս, հոկտեմբեր ամսոյն ի ԺՆ. (15), ձեռամբ անարժան և սուտանուն գրչի Զափարէ արեղայի:

Արդ, աղաչեմ զամենեսեան, որք ճաշակէք յաստուածային բուրաստանէս և յամենալի սեղանոյս՝ պատահելով տեսութեամբ կամ ընթերցմամբ, յիշեսցիք յազաւթս ձեր զստացող սորա զՅեւաք-Մելիքն**, և զծնաւղսն իւր***, և զորդիքն զԱմիր-Ազիզն և զՃաւարն, և զամենայն արեան մերձաւորսն՝ զվերոյասացեալքս ի սմա...:

Գրեցաւ ի յառաջնորդութեան տէր Աստուածատու հայրպետին, ի յեպիսկոպոսութեանն տէր Գրիգորին: Աղաչեմ զամենեսեան, որ կարդայք սուրբ Աւետարանս յիշեցէք զտէր Գրիգոր եպիսկոպոսն և զտէր Աստուածատու հայրպետն, որ կամակից եղան սուրբ Աւետարանիս և յորդորեցին զմեզ ի գրելն. աստուած զրարենք յորդորէ ի յիւր արքայութիւն. և յիշեցէք զՄինաս արեղայն և աստուած-ողորմի ասացէք, ամէն, ամէն:

* 1694 թվականի մի հիշատակադրութեան համաձայն Աշոտաց-ձորը գտնվել է Վայոց-ձորում (գետու ղսա վախճ Գալասեոու սք. Գրիգորի եկեղեցոյն, որ է յերկէրն Վայոց-ձորոյ, ի նահանգին Աշոտի-ձոր՝ ձեռ. ՁԵ 1511, էջ 608ա):

** Տեղ է բաց թողնված անունների լրացման համար: Աղղոսն է արված նաև հիշատակարանի սկզբի (մեր կողմից մեջ չըներված) մասում, ուր հետագայում (1610 թ.) իր և իր ազգականների անունն է գրել տվել ձեռագրի նոր տեր Նորհատը:

*** Տես նախորդ ծանոթագրութիւնը:

248բ Դարձեալ, աղաչեմ զամենեանս, որք հանդիպիք կարգալով կամ արինակելով յիշեսչիք ի մարբափայլ յաղաւթս ձեր զծնաւղնս իմ զՄելիսեան, և զմայրն իմ զՄելիֆն, և զեղբայրն իմ զՎասիլն, և զքոյրն իմ զՄարիամն, և զմիւս քոյրն իմ զԱւիլի*Մելիֆն և Տովլաթն յիշեցէք և աստուած-ողորմի ասացէք, ամէն: Եւ զՊէկի սարկաւազն, որ զթուխթն կոկեց, և զՀերիֆ մամն, և զՄթխալ մամն, ոմն ի ջրին բերել, ոմն ի հացին թխելն, ոմն աւել ածելն, և զՄիսիրար մոլոտեսին, որ զտաւարն արծեց յիշեցէք և աստուած ողորմի ասացէք: Ով զաստուած-ողորմին լի բերանով ասէ, նա աստուած զիւրեանցն մեզքն թողոյ, ամէն, ամէն:

389

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

ՍՍՎ 133 (1261), հո. Ա, 588

գրիչ՝ Զափարէ վայր՝ Աշոտաց երկիր, Յանկիւնեաց վանք

275բ ... Ուստի և տեսեալ զահառն՝ անճառ փրկագործութեան խորհորդ՝ աստուածասէր և ընտրեալ քրիստոնէ Սարաիրոս, և ստացաւ զսուրբ Աւետարանս յիշատակ իւր և ծնաւդաց իւրոց Գրիգորին և Շնովորին, և իւր կողակցին Թուխթարին, և եղբարն նորպարունին, և Կիրակոսին, և Հոնփսիմին, և Վարթէրսփին, Յեաթմէլիֆին՝ որ տղայ փոխեցաւ ի Քրիստոս, ամէն, և քրոջն Դշխոյին, և հանգուցելոցն ի Քրիստոս, և ամենայն արեան մերձատրացն, և հանգուցելոցն, ամէն:

Արդ, գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի յերկիրս Աշոտաց***, ի սուրբ ուխտս որ կոչի Յանկիւնեաց վանք, ի դուռն սուրբ Լուսաւորչին, և Վարդիհաւր սուրբ գերեզմանին, և սուրբ Պետրոսի և սուրբ Պաւլոսի, և սուրբ Սիովնի, և սուրբ Սուրբիասանց: Ի թուին Հայոց ՋԺԹ. (1470) ամիս, հոկտեմ[բ]բեր ամսոյն ի ԺԾ. (15), ձեռամբ անարժանի և սուտանուն գրչի Զափարէ արեղայի****:

Արդ, աղաչեմ զամենեանս, որք ճաշակէք յաստուածային բուրաստանէս և յամենալի սեղանոյս՝ պատահելով տեսութեամբ կամ ընթերցմամբ, յիշեսչիք յաղաւթս ձեր զստացող սորա զկողար Մարտիրոսն, և զկողակիցն իւր զԹուխթարն, և զծնաւղսն իւր, և ամենայն արեան մերձատրսն՝ զվերոյասացեալքս ի սմա, և լի և առատ բերանով և յաւժար սրտիւ աստուած-ողորմի ասացէք, և աստուած, որ առատն է ի սուրբ բարեացն, ամենեցուն առ հասարակ ողորմեսցի, ամէն, ամէն:

Գրեցաւ ի յառաջնորդութեան տէր Աստուածատուր հայրպետին, ի յեպիսկոպոսութեան տեսան Գրիգորին: Աղաչեմ զամենեանս, որ կար-

* Այս անունը մասամբ Գնջված է:
 ** Ձեռագրում չգտեր:
 *** Մի բառի տեղ դատարկ է թողնված:
 **** Այսպիսով Զաքարե գրիչը 1470 թ. հոկտեմբերի 15-ին ավարտել է միաժամանակ երկու ավատարանների (Ծրեան № 7748 և Վենետիկ № 133) բնագործինակութիւնը:

դայր զսուրբ Աւետարանս, յիշեցէք զաէր Դրիգոր եպիսկոպոսն և զաէր Աստուածատուր հայրպետն, որ կամակից եղան սուրբ Աւետարանիս և յորդորեցին զիս ի դրելն. աստուած զիրենք յորդորէ ի յիւր արքայութիւնն. և յիշեցէք զաէր Մինաս արեղայն, որ ի կոկելն աւդտեց, յիշեցէք և աստուած-ողորմի ասացէք. ամէն: Յիշեցէք զՀերիք մամն, որ խիստ աշխատեցաւ ի յևս մեզ՝ ի հացին թխելն, ի գրին բերելն, յիշեցէք և աստուած-ողորմի ասացէք, ամէն:

390

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

«Թորոս Աղրար», Բ, էջ 353—356, Ծովր (Կ՛, օր՛ձիկ) դիւր

Նորոգող

Վայր՝ Շուշանց գիւղ

... Արդ, ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, որ է թուական Հայոց ՋժԹ. (1470)...: Աստուածասէր, համեստ և հարկևոր կինն Շիրազ մամէն ետ նորոգել զսուրբ Աւետարանն... Յիշեցէք զՇիրազ-Խաթունն..., և զհայրն զԱսլանն, զմայրն Շնաւորն, և զեղբարսն... զՄուրատշէն, և զայրն իւր զԽնդուբէկն..., և զզաւակսն զԹաւրիկն..., զԱսլանբէկն..., զդուստրն Մամէն... և զԹումաբէկն..., զպարոն Հազարբէկն, և զկողակիցն իւր զԴուխտարն, զորդին զՄխիթար սարկաւազն, զորդին զԱզբէկն, և զկողակիցն զՄուրալ-Խաթունն, և զորդիսն... զՈւննուբէկն և զԽնդրածն...:

ՄԱՇՏՈՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ՕՄՄԱՆ

ԵՐԼԱՆ 5702

գրիչ՝ Ներսէս Եպիսկոպոս վայր՝ Աղթամար

ա

237ա ... Այլ և այսու ամենայնիւ լցեալ, զառ ի յաստուծոյ պատուեալ, երջանիկս արիացեալ, հաւր զաւրութեամբ հովանաւորեալ, բնութեամբ որդւոյն յարդարեալ, հոգոյն սրբոյ շնորհաւք զարդարեալ՝ ի հոգի և

237բ ի մարմին և ի միտս, նա և ի բարի յարմատոց շառաւ||իւղ ընտրեալ շնորհաւքն Քրիստոսի, յազգէ թագաւորին Գագկայ, Հայոց մեծաց տէր Ստեփանոս կաթողիկոս եւ պատրիարք* ամենայն հայկազեան արեգական սեռի եւ Ազթամարայ առաքելադիր սուրբ աթոռոյ, զոր հաստատեալ է սրբոյն Գրիգոր Նարեկացի՝ սքանչելագործ և մեռելյարոյց աստուածաբան սուրբ վարդապետն, որ գերագոյն իմն գտաւ քան զառաքելսն, որ արեւելք է արեգական արդարութեանն, և արեւմուտ է բանին աստուծոյ, այլ և հաճութեամբն աստուծոյ և կարողութեամբ սուրբ հոգւոյն և ողորմութեամբն Քրիստոսի և միջնորդութեամբ սուրբ Աստուածածնին ազգե||ցաւ սրբոյն Գրիգորի հաստատել աթոռ զերկնահանգէտ, զհոյակապ և զհոշակաւոր, ահեղ և զարմանալի, կամարակապ, կըմբէթայարկ, սրովբէագումար և երկնանման և հաստակառոյց վիմաւք զարդարեալ հրաշափառ և հրաշագան, հիացուցանող զօրութիւն սքանչելագործ և կենսատու բարձակումրէթ զսուրբ Խաչս* Ազթամարայ: Եւ հրովարտակ առաքեալ յամենայն տեղիս՝ առ Սինէֆաւիմ արքայն և առ Ջենոն կայսրն, որ ունէր զերկիրն Ապահունեաց, ի յԱյրաբատեան գաւառէ տէր Անանիայ կաթողիկոսն, մինչ ի Միջագետս: ||Եւ ամենայն ռամկական զարքն գրոհ տրեալ ժողովեցան դասք թագաւորաց և բազմախումբ վարդապետաց և հայրապետաց և սուրբ կրանաւորաց. և տան մեծ կատարեցին և հաստատեցին զտէր Ստեփանոսն ի սուրբ յաթո՛ս, ի բարի շառաւիղէն Գագկայ, եւ ցնծութիւն եղև ամենայն բոլոր քրիստոնէիցս, որ յար և նման էր առաջին կաթողիկոսացն ամենայն առաքելութեամբ զարդարեալ, ի փառս տուիցելոյն զանպատում բարիս. եւ յերկարեալ լի աւուրբք փոխեցաւ յանանց կեանսն:

Եւ յետ այնորիկ յաջորդեաց զտեղի նորին եղբօրորդին տէր Գաւիթ. և

239ա յետ նորա տղայ տէր Ստեփանոսն, || որ զսուրբ աթոռոյ կուրէթն և սագերն և երկոտասան քարն ի հարաւակոյս կուաէ յօրինեաց և զանկակն շինեաց:

* Ընդգծվածը գրված է կարմիր թանաքով:

Եւ յետ այնոր պարդեցցաւ հոգիահարաշ տէր Զաքարիայն գերագոյն իմն՝ քրեւորդի նորին, որ բազում արդիւնս արար, շինեաց զժամատեղս առաջին տէր Ստեփանոս կաթողիկոսն, և զժամատունս ու զլրման սուրբ Գէորգն, շինեաց զՏանական ու զՍարգիս գիրքն ու զՃառն և այլ բազում արդիւնս արար, որո յիշատակն արհնութեամբ եղիցի: Եւ յետ այնոր ի շառաւեղէ նոցին պարդեցցաւ տէր Զաքարիայն՝ քաշ նահատակն, որ ըզսպանաւ յՈստան, ի յանօրինաց:

239ր Եւ արդ, ես՝ մեղուցեալս ի յարդարոց, մեղանշականս ի յանմեղաց, անկարգս ի կարգաւորաց, սուտանուն ներսէս եպիսկոպոս՝ տկար մարմնովս յանձն առի և կարողութեամբն աստուծոյ ի յաւարտ ելաւ, ընդ հովանեաւ գերազարդ սուրբ աթորոյս սուրբ խաչիս Աղթամաբա, և սուրբ Փրքկըշին, և սուրբ Աստուածածնին, և սուրբ Ստեփաննոսին, և սուրբ Սարգսին, և սուրբ Գէորդ զարաւարին, ի հայրապետութեան սորին տեառն Ստեփաննոսի*, եւ ի նոր թագաւորիս մեր պարոն Սմբատի**, եւ համշիրաք եղբարցս

240ա մեր. նախ՝ տէր Յոնանէս փիլիսոփային, տէր Հէրապլլետ փիլիսոփային, տէր Ստեփանոս փիլիսոփային, տէր Յակոբին, և տէր Սարգիսին, տէր Մկրտչին, և տէր Յովանէս փակակալին, տէր Գրիգորին, և տէր Յովսէփին, տէր Յովանիսին, տէր Յոնանիսին, և տէր Թովին, և տէր Կարապետ ծաղկող սորին. եւ ամենեցուն առ հասարակ՝ միաբախցի և սպասաւորաց սուրբ աթորոյս, որ կան ի սպասու:

Եւ լի բերանով և ուղիղ մտաւք աստուած-ողորմի ասացէք ինձ, և ծնաւազցն իմոց՝ հարն Կուղիբէկին և մարն էմեա-Խաթունին, եւ հարազատ եղբորն իմոյ տեառն Ստեփաննոս կաթողիկոսին, որ տէր աստուած պահեսցէ ընդ զնա յամերամ ժամանակաւ, ընդ ամրածածով աջովն ի պարծանս ամենայն ուղղափառ եկեղեցւոյ: Եւ յետ աստեացս ելանելոյ զհոգի սորա դասեսցէ Քրիստոս աստուած ընդ սրբոց հայրապետացն՝ Գրիգորի Լուսաւորչին, Գրիգորի Նարեկացւոյն, Յոնաննու Ոսկիաբանին, Յոնաննու Աւետարանչին, Եփրեմի վարդապետին, և ամենայն սուրբ հայրապետացն դասակից, պսակակից, խորանակից արացէ, և սեղանակից արդարոցն հարիւրաւորացն և անցեալ պաշտեսցէ, հանդերձ ծնողաւքն և ամենայն զարմաւք և ազգայնաւքն, ամէն:

241ա Այլ և զնախնիքն մեր՝ զպարոն Պրսակն, և զԱղար-Մէլիք, և զմեծ պապն մեր Մարտիրոս, և զԱթա-Խաթուն, և զհայրն մեր զԳուղիբէկ, և զՋանիբէկ, զՀասան, և զԱսլան, և զորդին զՊսակ, և զԱմիր, և զՀալի-Ֆէն, և զորդին զԲէկիկ, և զԱսլան, և Մարտիրոս, նաև զմայրն իմ զէմեա-Խաթուն, և զծնողքն իւր զԳրիգոր և զԹամար, զԼուսինա, և զԴէսբանայ, զԱստուածատուր, և ըզՏիրատուր, զՂազարն, և Կիրակոս, և զԱւագովս, և զՄամխաթուն, և զազգականքն մեր, և զՍալշուկ-Խաթուն,

* Ստեփանոս կաթողիկոսի նկարը պահպանված է ձեռագրի 70ր, 103ր, 212ր էջերում: Նատկապես ուշագրավ է 70ր էջի նկարը, որ վերաբերում է կաթողիկոսի ձեռնագրութեան կանոնին:

Նկարի ստորին մասի կապտավուն երեզի վրա, երկաթազիր տառերով, գրված է՝ «Ջտէր Ստեփաննոս կաթողիկոս»:

* Հստ երևույթին Մմբատ թագավորի օժման արարողութիւնն է պատկերված 212ր էջի նկարում: Մմբատը չոգել է Ստեփաննոս կաթողիկոսի առջ, թագը գլխին: Կաթողիկոսը մի խումբ հոգևորականների ընկերակցութեամբ կանգնած է ձախ կողմում:

Նկ. 15. Քաղաքորի օծման արարողություն (ՁԵ 5702 Մաշտոց, էջ 212բ):

241բ և Խարուշայ՝ ըղկենդանիքն և զհանգուցեալքն, և ըզհօրլլքեռին մեր զհեզահոգին՝ ըզտէր Դաւիթ կաթողիկոսն, և զամենայն արեան մերձաւորսն իւր, նաև զուսուցիչն մեր զՄինասենց տէր Քումէն, որ բազում աշխատանք կրեաց ի վերայ մեր, և զտէր Հէրապետ փրիխոփայն, որ շատ նշուօթիւն կրեցին ի վերայ մեր, և զաւրհնօղն մեր զՉարչոնց եպիսկոպոսն, և զՍօսկոնցի վարդապետն, և զԿիրակոս վանից հէրն, եւ թէ կենդանիքն են՝ զհամշիրաբ եղբայրն մեր զտէր Ստոմ արհեպիսկոպոսն և զիւր

և դրայրքն զԱռաքել և զԽաչատուր, որ շատ աշխատեցան սուրբ աթորոյս-
 242ա պիս|||* աշխարհիս, մինչ ի Պարսկաց տունն: Ի թվականութեան Հայկա-
 զեան տօմարի Ջ. ու Ի. (1471), ի յամսեանս արեգի ԻՅ. (25): Եւ խոշո-
 րութեան և փրժոն գրիս անմեղադիր լերուք: Ով որ զմեզ յիշէ՝ զառաջ
 յիշեցեալսն ի սմա, և զայնոսիկ, որ յանձնեցին ի մեզ դրել ի սուրբ
 գիրքս, զի և դուք յիշեալ եղիջիք յաւրհանութեան պահուն, և Քրիստոսի
 աստուծոյ մերոյ փառք յաւիտեանս, ամէն:

Բ

211ա ... Եւ Կս՝ մեռեալ անձն և սակաւ աշխատող ներգեւեալ անուն Ներ-
 սէս՝ անարժան քան զամենայն հոյլս մեղաւորաց եպիսկոպոս, ծառայ
 կաթողիկոսին աղաչեմ յիշել ի սուրբ յաղօթս:

ՁՅովտնէս փակակալն յիշեցէք ի տէր աստուած, որ օգնական եղև
 մեզ:

Գ

նկարող՝ Կարապետ

70բ ՁԿարապետ նկարող եւ զուուցիչն իմ զՄինասն յիշեցէք ի Քրիստոս:

392

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Բ Ք

Երևան .4515, էջ 204—205 (Ղ. Փերդալեւմյան,
 Նշխարք պատմ. հայաստ., Բ.)

գրիչ՝ Ներսէս եպիսկոպոս

ա

...[Յիշեցէք] ստացողի սուրբ դրոցս ուսթան պարոն Վարդանին՝ լու-
 սատր հոգուն, և իւր ծնողացն՝ հօրն Հէրապետին և մօրն Շամամին, և
 կողակցին Ղըսմաքին, եղբօրն Դայուտին, քուերն Շնոհուրին, ջոջ մօրն
 Շնոհուրին, փեսին Թումին... և փէտկիր Կարապետին...: Ընդ նոսին և ինձ
 եղկելոյս՝ Ներսէս փժոն գծողիս, և մեր ծնողացն Դուռչիբէկին և Էմեա-
 յին, և հարազատ եղբօրն իմ տէր Ստեփաննոս կաթողիկոսին՝ Հայոց
 վերադիտողին, Ջանիբէկին և Մարտիրոսին, և մեր քեռոյն տէր Դավթ
 կաթողիկոսին:

Բ

Այլ և զիս զՆերսէս մեղօք լցեալ ոգիս, և հարազատ եղբայրն իմ զտէր
 Ստեփաննոս կաթողիկոսն Աղթամարայ... և զուուցիչն մեր՝ Մինասենց
 տէր Թումէն**...:

* Ձեռագրից ընկել է մի թերթ, բւստի շարագրութիւնն ընդհատվում է: 242ա էջում
 պահանջվել է հիշատակարանի վերջին մասը:

** Յիշատակարանի անթվական է: Տեղագրում ենք նույն Ներսես եպիսկոպոսի
 1471-ին շարագրած նախորդ հիշատակարանին առնթեր:

Մ Ա Յ Ր Մ Ա Շ Տ Ո Ց

Երևան 4773

գրիչ՝ Հայրապետ
Քայր՝ Աղբամալ

ա

...Արդ, ես՝ մեղուցեալս և անարժանս յամենայնի Հայրապետ սու-
տանուն արեղայս ստացայ զսուրբ գիրքս և իմով մեղսամած մատամբս
359ա գծագրեցի || զսա յիշատակ բարի ի յայժմուս ժամանակի հոգոյս իմոյ
մեղուցելոյ, և ծնաւուցն իմոց՝ հայրն իմոյ Խաչատրոյ և մարն իմոյ
Ոսկի-Տիկնոջն, և եղբարն իմոյ Յոնանիսին, և քրեւրն իմոյ Վարդ-Խա-
թունին, և եղբարորդոցն իմոյ Կարապետ քահանային, որ զգիրգս զայս
զարդարեաց ծաղկով, և զՄխիթարն, և զտղայքն մեր, որ տարածամ հա-
սակաւ առ Քրիստոս փոխեցան: Այլ և զընտրեալ զհոշակատր փրկիստփայն
զՄինասենց Թումայն՝ զքեռին իմ, զի բազում ջան և աշխատութիւն կրեալ
է ի վերայ իմ. Քրիստոս աստուած զիւր հոգին ընդ սրբոց դասն դասեսցէ
և լսել տայ զձայն երանաւետ բարբառն, և զծնաւոյն իւր զՄիմէն և զԱր-
ղուն, և զմարտիրոսն իմ զԱնդալատ, և զորդիքն իւր զՔուրդամիր և զԱւե-
տիս, և զորդիքն նոցին զԹումէն և զՎարդան, և գոռատրն իւր զՆրդաջ-
խարուն, և զայրն իւր ըզՀէրապետ, և զորդին իւր զԽաչատուր, և զեղբար-
դուտրն իմ զՓաշէն, և զայլ ամենայն արեան մերձաւորսն մեր՝ զկենդա-
նիսն և զհանգուցեալսն, և որոց տէր կամեսցի:

359բ ...Յամին Թ. հարիւր և քսան թուականութեանս հայկազեան տումա-
րիս (1471) դծագրեցաւ սուրբ տառս, որ կոչի Մաշթոց յաստուածապահ
կողզիս Աղբամալ, ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս և սուրբ Աստուածածնիս
360ա և սուրբ Սարգիս զօրավարիս, || ի հայրապետութեան տեան Ստեփանոսի,
և ի թագաւորութեանն Հասան-բեկին, ի դառն և ի նեղութեան ժամանա-
կիս, որ երկիր ամենայն երեքեալ կայ և տատանեալ ի ձեռաց անօրինաց:
Այլ և այս Գ. (3) ամ է, որ սուրբ բարկութեանն աստուծոյ, այսինքն է մահն
տարածամ ի յաշխարհէս և չէ վերանալ. և այս վասն ժովացեալ մեղաց
իմոց: Վասն որոյ ի ձեռն ձեր սուրբ աղաւթիցդ և ամենայն սրբոց բարե-
խաւութեամբ բարցձէ տէր աստուած զամենայն պատուհասս ի ձեզանէ,
այսինքն է՝ զմահ և զսով, զսուր և զգերութիւն յամենայն արարածոցս,
ամէն...:

360բ ...Այլ և ես՝ մեղատր և անպիտան Հայրապետ, շնորհեցի զայս սուրբ
գիրքս ընձայ և նըւէր Աղբամալայ սուրբ Խաչիս և անարատ և մաքուր
սուրբ Աստուածածնի տաճարի դրանս, որպէսզի սպասաւորք սուրբ տա-
ճարիս ընթեռնուն զսա և զաստուած-ողորմին անմոռաց ասացեն մեզ:
Եւ մի ոք (իշխեսցէ) հեռացուցանել ի դրանէ սուրբ տաճարացս, ոչ յիմոց,
և ոչ յաւտարաց, ոչ ծախելով և ոչ գողանալով, և կամ ով իւրք պատճա-
ռաւ, և ով յանդրգնի և արասցէ՝ զայն ընդ Կայենի և ընդ խաչահանուացն
դասեսցի, ամէն:

Դարձեալ, յիշեցէք ի Քրիստոս զիտան՝ Թումէն, զՔուրդամիրի որդին, և զԱւետիսն, որ վասն դրոց կողիցն կու աշխատին և զուգեն, ընդ Յովսէփայ աստուածահարն դասակից արասցէ և մասնակից Քրիստոս աստուածն մեր զնոսա, հանդերձ ծնաւաւաքն իւրեանց. ամէն:

Բ

- 66ա Ողորմած բնութիւն տէր Յիսուս Քրիստոս, ողորմութիւն և արքայութիւն շնորհեա ինձ՝ անարժան և մեղապարտ սուտանուն կրօնաւորիս Հայրապետի, և ծնաւաջն մերոց՝ Խաչատրուն և Ոսկի-Տիկնէն, և եղբօրն իմոյ Յոնանիսէն, և երախտատր քեռոյն իմոյ Մինասենց Թումին, և եղբօրորդոյն իմոյ Մուրատ սարկաւագին, որ զՄաշթոցս ծաղկեց, և զկենդանիքն և զհանդուցեալքն մեր:
- 66բ Յիշեցէք և աստուած-ողորմի ասացէք Միրանին, որ գերի գնեց և յուղարկեաց ի յԱղթամար: Քրիստոս աստուած զինքն արհնէ և զիւր որդիքն, ամէն**:
- 211ա Քրիստոս աստուած իւր խաչի լուսոյն արժանի արասցէ զՄիրան և զիւր կողակիցն զԱսլի-Փաշէն, ամէն***:

394

Ճ Ա Ռ Ը Ն Տ Ի Ր

Փիբղ. 6273, էջ 314, վան՝ ի ս. Գօղոս եկեղեցի

...Արդ, գրեցաւ ճառս ի թագաւորութեան Հասան պարնին, ի շրջագայութեան տօմարիս ՋԻ. (1471): Արդ, Հասան-բէկս այս երեք տարի է, որ թագաւորեաց ի Պարս, և յԱրևելս, և ի Միջագետս, ի հարաւ և ի հիւսիս՝ խաղաղութեամբ, կաման աստուծոյ:

395

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Վրացական ՍՍԹ, Կենարնական Պատմական արխիվ,
Ֆոնդ 237, № 541****

գրիչ
վայր՝ Հայոց-թառ

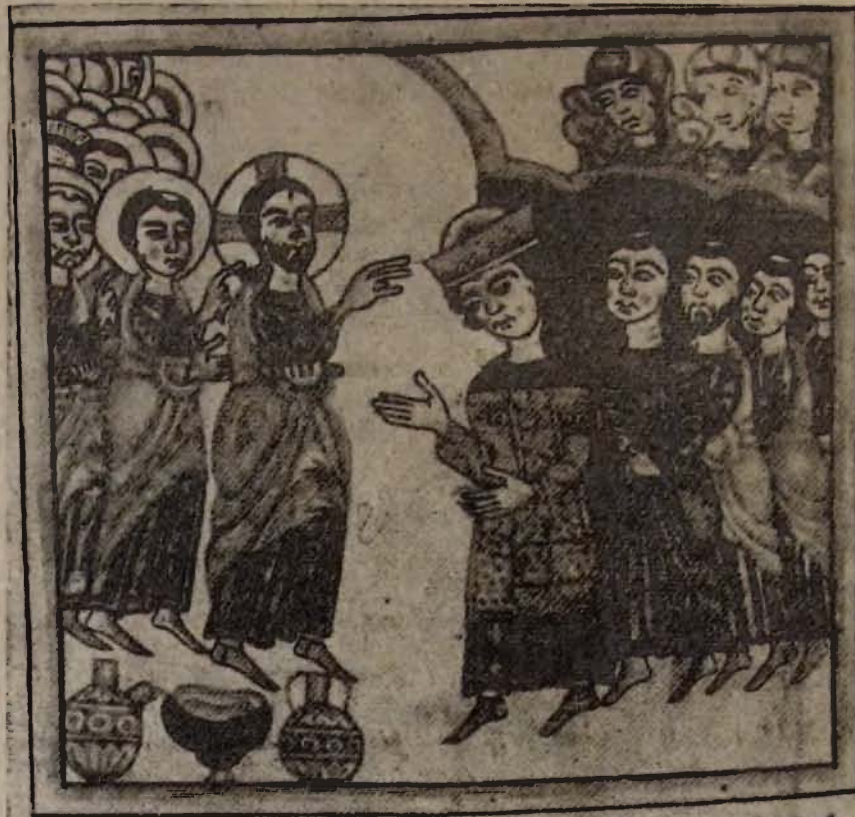
336ա Ի խնդրոյ և արդեանց երիցս երանեալ երջանիկ և հաւատարիմ մայրն իմ Էմին-Խտթուն, և քոյր իմ Սալթան-Մելիք՝ վերայձայնելոյ, առ տէր:

* Իմա՝ շղիւնն:

** Գրված է այլ ձեռագրով, ջրօրհների արարողութիւնը պատկերող նկարի վերին մասում:

*** Գրված է Քրիստոսի խաչելութիւնը պատկերող նկարի վերին մասում: Ձեռագրի նկարները ուշագրով են. հատկապէս ուշադրութեան արժանի է հարսանյաց պսակի օրհնութիւնը պատկերող նկարը (էջ 82բ), որի աջ կողմում նկարված է «Թագավորը» (փեսան) իր ընկերներին (աղապարշիների) հետ միասին, և հարսը՝ երկու այլ կանանց ընկերակցութեամբ (տե՛ս նկ. 16):

**** Ձեռագիրը վերին մասից կիսով չափ այրված է, ընթերցվում են միայն որոշ պարբերութիւններ:

Երկուստեանս Զայր Չհանքեր ճարճեա Մեկուսն հարան և ցնչ կար
 րաս և ա յեկեղեցոյ ցու՝ ընտան ց շարաւանն և զգըն՝ մկն և ապա մաս
 յեկեղեցին և զայնոյ մեղա արե յիշեա միայն ըն որոսմի

Նկ. 16. Պսակի օրհնությունը դատկեոող Նկար ԼԵ 4775 ձեռագրից:

...Ի թվականութեան հայկազևան տոմարի ՋԻ. (1471) թուի, և ի վշտաշատ ժամանակի, յորում նեղեալք յանարինաց և յանիրաւ պահանջողաց, որ և ազգս մեր Հայոց տառապեալ էին և կեզ[եք]էին:

...Եւ ի /// Ուզուն-Հա[սան] /// որդոյ Աս[ի]բէկին շին [ի] միջակոտո[ր] /// էրեկ և է[առ] /// աշխարհս և զ[թախ]թս Թաւրիզ և զփաթշահութ[իւն], և եսպան զԻանն և զՋանաշէն՝ զորդին զՈւսուփին ///

...Ի գերահռչակ սուրբ ուխտս Հայոց-քառս, ընդ հովանեաւ սուրբ Ամենափրկչիս, որ է պատկեր տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, և մաւրս մերոյ սրբոյ Սիովնի, և սուրբ Աստուածածնի, և աստուածընկալ սուրբ Նշանացս՝ կենսատու սուրբ Աստուածածնի, և աստուածընկալ սուրբ Նշանացս՝ կենսատու սուրբ Յակոբի՝ /// կատարեցաք զսա յիշատակ մեզ և մեր ծնաւզացն՝ մարն իմոյ է[մ]ինին և Յովանիսին, և իմ քուրդն

Սաւրբան-Մէլիֆին, և որդւոյ՝ Յոնանէս կոտակըրաւն արեղին, և Սան-վէլին, և Յովսէփի՞ն // և երեք [ի] սուրբ ուխտս և մեր հայրենի գերեզմանատունս: Յիշեցէք ի սուրբ յաղաւթս ձեր և աստուած զնորա խնդիրքն կատարէ, ի հոգևորն հատուցանէ///

396

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 215

զրիչ՝ Ստեփաննոս
վայր՝ Հայոց-քառ

ա

- 301բ ...Արդ, եղև զբաւ գրչութեան այսմ աստուածաշունչ Աւետարանիս ի թվ. Հայոց Զ. և Ի. (1471), և ի վշտաշատ ժամանակի, ի խանութեան Ուզուն-Հասանին, և ի հայրապետութեան տեառն տէր Ռըստակէս կա-
- 302ա թողիկոսի՝ || ի սուրբ յաթոռն էջմիածին, ի յերկնահանգէտ և ի սուրբ ուխտս Հայոց-քառ սուրբ Ամենափրկչիս, որ է պատկեր տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որ է օրհնեալ յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն:

բ

- 153բ Զմեղապարտ գրիչս զՍտեփաննոս, նաև զփոքրն իմ զՅոնանէս մահրասիքս՝ զնկարօղ* և զկաղմօղ յիշեսցիք:

397

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 8409

զրիչ՝ Վարդան
վայր՝ Աղջոց վանք

- 281բ ...Այլ և աստանար յիշեսցուք զերիցս երանեալ զքաշ հոետոր և բանիբուն զԴանիէլ վարդապետն Սևանեցի, զոր ի վաղուց հետէ շարժեալ ի հոգւոյն սրբոյ եզ ի մտի իւրում ըստանալ Աւետարան փոքր տոսի՝ գեղեցկագիր և ստուգաբան, լինել անջինջ յիշատակ իւր և ծնողաց և ազգականաց իւրոց:

Զոր և ես՝ Վարդան եպիսկոպոս, մեղապարտ ոգի, անուամբ միայն և ոչ գործով, վասն խնդրոյ ճգնազգեաց և սրբասնեալ քաջ ըրբունոյն Դանիէլի, ըզմեր տկարութիւն մարմնոյ և ըզսուտ ըզբազումն և խարող աշխարհիս աստի կենացս ի բաց զնելով, ապաւինեցաք յաստուած և ի միածին Յիսուս Քրիստոս՝ յորդին || աստուծոյ, և առաջնորդութեամբ սուրբ հոգւոյն և ձեռնտըվութեամբ նորին ըստ իմում կարի գրեցի զսուրբ Աւետարանս ի թվարբերութեանս հայկազեան տաւմարի ԶԻ. (1471), ի հայրապետութեանն տէր Աւիստակէսի՝ ի յաթոռ սուրբ էջմիածնի, և ի թա-

* Բնագրում սխալմամբ գրված է՝ «զնկաբաւգօղ»:

գաւորութեանն վրայ Բագրատին, և ի ղանութեանն Հասան-բէկին, ի դառն և յանբարի ե վըշտաշատ ժամանակի, որ երերուն և տատանեալ կա ազգ քրիստոնէից ի ձեռն այլազգեաց և յանիրաւ պահանջողաց:

Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի գաւառս Արարագեան, ի ձորս Քեղոյ, ի վանքս Աղշոց, ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփանոսիս, և հրաշափառ Կաթողիկէիս, և մաւրս լուսոյ սուրբ Աստուածածնիս, և այլ բազմահաւաք սրբոցս, որ աստ կան:

Ո՛վ, սուրբ ընթերցողք, յիշեցէք առ Քրիստոս զՌանիէլ վարդապետն, որ ըստացաւ զսա ի հալալ ընչից ե յարդար վաստակոց իւրոց յիշատակ իւր, և ծնաւորաց իւրոց՝ հաւրն իւր || Կարապետ քահանային և մաւրն իւր Համատրին, և եղբարցն իւրոց Վրթանիսին, Առքստակիսին և Գրիգորէս քահանային, և տէր Ներսէս եպրսկոպոսին, և ծնողաց և եղբարց նորին, և Ծաաի քահանային, և որդո նորս՝ Գրիգորէս կուսակրան արեղային, ե այլ ամենայն արեան մերձատրաց նոցա, ամէն:

Եւ որք պատահիք սմա տեսութեամբ, կարդալով կամ արինակելով ե լսելով [յ]իշեսչիք աղօթս ձեր, և ինքն ողորմածն աստուած առհասարակ ողորմեսցի ձեզ՝ յիշողացդ և մեզ՝ յիշեցելոցս, ամէն:

Եւ սակաւ գծողս ղՈվանէէս սոսկանուն արեղա յիշել ի տէր՝:

398

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 3980

գրիչ՝ Գրիգոր վայր՝ Սիւնիք, Արեւիս գիւղ

633 Փառք ամենասուրբ երրորդութեանն, որ ետ կարողութիւն մատնադէտ և իփշուն (") գրչի Գրիգորի, որ ասարտեցաք զառատաբուխ շնորհս ողորմութեան՝ սուրբ Աւետարանս փրկչական: Թ՛վականութեանս Հայոց ԹՃԻ. (1471), երկիրս Սիւնեաց, գեղս որ կոչի Արեւիս, ընդ հովանեաւ սուրբ Գրիգորիս:

Այլ ետ գրել զսա Գալուստ քահանայ ի հալալ ինչ[ից] իւրոց [յ]իշատակ իւր, և ծնողաց իւրոց՝ զհայրն իւր զՄարտիրոս, զմայրն Շատնամ, զաւագ եղբայրն զԹայփշայ, զՆդիայ, զկարգաւորն և զհոգևորն Վարդան, Ոճանէս:

634 Արդ, որք աւրտիք ի [ս]մանէ տեսանելով կամ արինակել[ով], անմեղադիր լերուք, զկար մեր այս էր: Ջի փափաքանաւք ետ գրել զԱւետարանս Գալուստ քահանայ աշակերտել մերում, ի ժամանակին, որ եսպան Հաս[ան]-պէկն սուլթան Պուստյիքն:

Ձեռագրի հիմնական մասի գրիչը, ինչպես պարզ է սույն հիշատակարանից, Վարդան եպիսկոպոսն է: Սակայն, ըստ երևույթին նրան օգնել են այս Ովանէսը և իրեն նկարիչ ու գրչիկ անվանող Արբահամը: Վերջինիս հիշատակագրութունները տե՛ս 1498-ի թվաշարքում:

399

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն
Ն. Ջուղա 57, Մ.Տ.Մ.

հետ. ստացող՝ պարոն Սմայաու

217բ Ես՝ պարոն Սմայաու առի զկենսաբեր Աւետարանս յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց՝ զհայրն իմ Ստեփանոս, մայրն իմ Մարգարիտ-Խաթուն, զպապն իմ Սմայաու, զմեծ պապն Իվանիկ...: Ի թվ. ՋԻ. (1471):

400

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Յ
Նախավկա 161/11, Ս.Տ.Ա.

Կազմի նորոգող՝ Ալեք[ս]իանոս
վայր՝ Տաթև

ա

79բ Կամաւ ամենակալին աստուծոյ հար և որդոյ և հոգոյն սրբոյ ես Շապան գնեցի զՇարականոցս ի հալալ ընչից իմոց ի Որդանան քահանայէ, յիշատակ ինձ և վայելումն որդոյն իմոյ Շահտանին: Արդ, որք հանդիպիք սմա կարդալով կամ արինակելով յիշեսշիք ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր զՇապան, և զկողակիցն իւր Ափիմէլիք, և զհայրն իւր Ասնաուր, և զմայրն իւր Կովմէլիք, և զամենայն արեան մերձաւորքն...:

Արդ, եղև նորոգութիւն կազմի սոր[ա ձեռ]ամբ Ալեք[ս]իանոսի արքեպիսկոպոսի, ի սուրբ ուխտս Եւթալթի, ընդ հովանեաւ սուրբ Առաքելոյս, ի յառաջնորդութեան Շմաուն վարդապետի և Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի, և ի փակակալութեան արի և քաջ Ովանէս կրանաւորի, ի թովականութեանս Հայոց ՋԻ. (1471):

401

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն
IB AH B—82

գրիչ՝ Մաթէս
վայր՝ Մեղուանց վանք

...Ջոր և տեսեալ զսորայսն անճառ փրկագործութեան խորհուրդ բարեմիտ և սրբահաւատ կինս այս Անթառան, դուստր Թադէոս քահանային, ոչ ունելով մարմնաւոր զաւակ ի վերայ երկրի, այլ ստացաւ զսուրբ Աւետարանս յիշատակ... հոգոյ իւրոյ, և բարի ծնաւազն իւր՝ հար Թադէոս քահանային և մարն իւր Խիկարին, և եղբարն իւր Սաճակ սարկաւագին, և հանիկին Խոնդաւարին, և որդոյ նորին Յոնանիսին, և կենակցին իւրոյ Հովաքեղին և ամենայն արեան մերձաւորաց՝ կենդանեաց և ննջեցելոց, և մեղաց թողութիւն խնդրեն ի Քրիստոսէ:

Նւ արդ, ես՝ ...Մաթէոս մեղուցեալ գրիչս... գծագրեցի զսա մեղսամած մատամբ իմով ի յաստածաբնակ վանս, որ կոչի Մեղուանց վանք, ընդ հովանեաւ հրաշափառ Կաթողիկէիս, որ յանուն լուսոյ մաւրս սուրբ Աստուածածնիս, և [ամենա]գով սուրբ Յարութեանս, և վարդապետաց գերեզմանացս, և ամենայն սրբոցս, որ աստ հաւաքեալ կան. ի հայրապետութեան տեառն տէր Ռուսակիսի՝ ի յաթոռ սուրբ էջմիածնի, ի թուականութեանս Հայոց ՋԻ. (1471):

Նւ արդ, յերես անկեալ աղաչեմ զսրբութիւնդ ձեր հարք և եղբարք յիշել և զիմ անարժանութիւնս... և զուսուցիչն մեր զտէր Յոնանէս ամենայն սրբութեանց վարպետ, և քոյրն իմ զՂաաթեբես մահաասին, որ բազում աշխատանօք ծառայեաց մեզ...:

Աստուած վայելի տացէ զսուրբ Աւետարանս Քաղէոս քահանային, որ է թուփս երէց, և որդոյ նորին Սաեակ սարկաւագին, և միւս զաւակին Դաւթին, և Քրիստոսի փառք:

402

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 3756

վայր՝ Անգեղակաւք գեղաբաղաբ

161

Ո՛վ սուրբ ընթերցողք և լսաւոր սուրբ Աւետարանիս, յիշեցէք զՇմաւուն բարունապետն և զտէր Սաեփանոս արհեպիսկոպոս Սիւնեաց նահանգէ, որ ետ զսուրբ Աւետարանս ի գեղաբաղաբն Անգեղակաւք, ի սուրբ եկեղեցին Սարգիս նահատակն: Արդ, եթէ ոք հանել ջանայ զսուրբ Աւետարանս ի դրանէ սուրբ եկեղեցոյս՝ ի մերոց կամ յաւտարաց, հանէ զնա Քրիստոս աստուած ի խաւարն արտաքին, և մասն և բաժին զնոցայն առնու, որ զտէրն ի խաչ հանին, և ընդ նոսա դասակցի, ամէն, եղիցի, եղիցի:

403

Յ Ա Յ Ս Ա Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

Երևան 1511

վայր՝ Շնապունեաց-ձոր, Կուփի գիւղ

667բ

...Արդ, այս Տանացոյց կարգեալ բովանդակ տարոյ աշխատութեամբ տէր Իւրայէլի Խաչենեցոյ եպիսկոպոսի, հրամանաւ վանական վարդապետի, ի խնդրոյ Ջալալ-Դօլին՝ տեառն Խաչենոյ և տէր Գրիգորի եպիսկոպոսի, որք աղաչեցին զտէր Իւրայէլ եպիսկոպոսն, հայեցեալ ի կորովութիւն մտաց նորա և ի ժուժկալութիւն բարուցն: Նւ նա յանձին կալաւ և շանս եդ գտանել զար նահատակութեան սրբոցն, որ գրեալ կայ ի լիակատար պատմութիւնն, համառօտելով նմա զսքանչելի կատարումն սրբոցն, և եդ ընդ այլ կարգեալ Յայսմաւուրսն, զոր կարգ ամսոցն հայիւ և հռոմիւ միաշունչ եղեալ անսղալ զտարին կատարեն:

Բայց ոմանք յանգէտս եղեալ [հակառ]ակեն այսպիսի գեղեցիկ և

սքանչելի ընթնցոյն լածոց, որ արքայտարէ զլսելիս մեր զարհուրեցուցանէ ե ղողումն ցաւաղին տայ անձանց մերոց:

Եւ արդ, եթէ այնպիսեացն է արքայութիւնն երկնից, ապա մեզ զի՞նչ լինի՝ ծուլիցս և հեղագեցելոցս: Այլ միայն յայս ապաւինեալ յառաջ ընթանալ յաւժար սրտիւ, և առնել զյիշատակ սրբոցն և բարեխօս ունել առ աստուած, զի յաշտեսցի ընդ մեզ, և բարձցէ յաշխարհէ զպատուհաս մեղաց մերոց, և արժանի արասցէ սրբոցն փառաց հասանել ի Քրիստոս Յիսուս ի տէր մեր, որում փառք յաւիտեանս ամէն:

Ի թվարհրութեանս Հայոց ի ՋԻ. (1471) թուականին գրեցաւ գիրքս սոսկացուցիչ ի ձորս Շեապուեաց, ի գելոս որ կոչի Կուֆի, ընդ հովանեաւ սուրբ Հաղարաբիւրացս, և սուրբ կաթողիկէիցս՝ սուրբ Աստուածածնի և սուրբ Ստեփաննոսի, և գեղամիշի սուրբ Գրիգորիս, և սուրբ Նշանիս, և այլ միահամուռ Վարդանանց սուրբ նահատակացս, ի հայրապետութեան տեառն Ռաֆայիլի, և յաշխարհակալութեանն Հասան-բակիւն, որ յաղթեաց Ջեանշայիւն, և եկեալ ի դաշտն Խօեայ և փախըստական արար զՀասան-Ալի, և երթեալ ի Ղարապաղն և անդ ևս զՊարսկաց բռնաւորն զգուպտան///*

404

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Մ Ո Ի

Երևան 3854

գրիչ՝ Յակոբ վայր՝ Շարվաճոյ երկիր, Սաւկուրլու գիւղ

ա

Փառք... որ ետ կարողութիւն տկար ոգոյ մեղսաներկ և մատնադեղ անձին Յակոբի սուտանուն երիցի ելանել յաւարտ իրիս:

308ր Արդ, եղև զրաւ գրչութեան սորա ի թվ. Հայոց ՋԻ. (1471), || ի յերկիրս Շարվաճոյ, ի գելոս Սաւկուրլու, ի հայրապետութեան Աղուանից տեառն Թումայի, և ի ղանութեանն Շէրաւըշանի՝ որդոյ Խալիլ-պէկի, ի խնդրոյ եղբարս մերում Աստուածաժողովրդիցին, որ ըստացաւ զսա ի հալալ արդեանց իւրոց՝ յիշատակ իւր, և ծնողաց իւրոց՝ հաւրն** և մաւրն**, և որդոցն իւր**, և կողակցին իւրոյ**, և ամենայն արեան մերձաւորացն իւրոց՝ կենդանեաց և որք փոխեցեալ են աստեացս ի յանանց կեանսն:

309ա Արդ, աղաչեմ զամենեսանդ, որք հանդիպիք սմա տեսութեամբ [և] կամ գաղափար առնելով, յիշե՛լցէք ի մաքրափայլ և ի մեղսաքաւիչ յաղաւթս ձեր զստացող սորա զտէր Աստուածաժողովրդն և զվերոյգրեալքդ ի սմա: Ընդ նոսին և զհարեոյրն իմ զԽօնըջա ապաշխարողն, այլ և զմիարանքս առհասարակ և որք մասն ինչ ունին ի սմա երախտիս: Ընդ նոսին և զեզ-

* Շարունակութիւնը չի պահպանվել: Տողք կարելի է լրացնել այսպէս՝ «զսուլտան [Բուսխտն եսպան]:»

** Անուաների լրացման համար տեղ է բոց թողնված:

կելի գծող սորա զՅալորս՝ ղծոյս և ղընկղմալս ի մէջ մեղաց, և ղծնաւոյսըն իմ յիշել ի տէր, և աստուած յիշողացդ զմեզ ի բարի և յիշնցելոցս ողորմելի Քրիստոս ղթածն ողորմեսցի այժմ և յաւուրն աներեկի, ամէն, եղիցի, եղիցի:

Այլ և խոշորութեան և անարհեստ գրչութեան սորա անմեղադիր լերուք, զի կար մեր այս էր:

F

281ա Ողորմեա ստացողի դրոցս տէր Աստուածատուրին և ծնողացն իւր բարի և զաւակացն և ամենայն արեան մերձաւորացն իւր:

Այլ և գծողիս անպիտանի

Մեղաւք լցեալ յոյժ աղտեղի

Սուտ անոսանեալ քահանայի,

Որ և Յակոբ վերակոչի,

Նւ ծնողացն իմ Զանիպէկի և Մամխարունի,

Նւ որ ի սմայ մասն ինչ ունի:

Քրիստոս աստուած առհասարակ ողորմեսցի

Յիշողացդ զմեզ ի բարի

Նւ յիշելոցս, ամէնայնի, ամէն, եղիցի, եղիցի*:

305ա ... Բարեպաշտ տանուտէրն Արքովաշէն և կենակիցն իւր Դովլաթն... յաշխարհիս լալոտ աշօք և տրտում կացին ի վերայ իւրեանց զաւակացն՝ սրտարէկ և սրտահառաչ, զի իբրև ղ[Յ]որայ փորձանք եկն ի վերայ սոցա, որ զրկեցան յորդոց և ի դստերացն, վասն զի զմին որդին ի ճանապարհ սպանեցին, և մինն ի տունն մեռաւ: Նւ մին որբ մնաց սոցա մխիթար, և նա էլ զարգացաւ և եհաս մահն և զնա միջաբեկեաց, և սոքա մնացին ողորմ ու լալի ի վերայ աշխարհի: Նւ յետոյ ետուն գրել զսուրբ Աւետարանս յիշատակ իւրեանցն և իւրեանց զաւակացն և իւրեանց ծնողացն, և դուք հանդիպողք սորա՝ ընթերցողք և լսողք, լի բերանով աստուածողորմի ասացէք Արքովաշին և Դովլաթին, և որդոցն՝ Պարունշին, և Քարիմշին, և այլ տղայոցն, և որբիկ Մուրադին, և նորին մօրն Խաթուն-Փաշին, և Արքովաշի հօրն՝ Քարիմշին, և մօրն՝ Մարթա-Խաթունին, և եղբօրն՝ Դովլաթշին, և Դովլաթի հօրն էվառշին, և Աւագ-Տիկնոզն, և քերցըն՝ Դիլշատին և Խայխաթունին, և այլ ամենայն արեան մերձաւորացն սերտ սիրով աստուած ողորմի ասացէք...:

* 310ա—բ էջերում կա անվարժ ձեռագրով գրված և զժվարընթեռնելի ընտանեկան էիշատակարան. ՇՄաթէոս ծնաւ թվկ. 215. (1478): Յովսէփ ի մօրէ ծնաւ թվկ. 20. (1481), Մարդիս ի մօրէ ծնաւ թվկ. 215. (1472). աւրինեալ աստուած յաւիտեանս, ամէն. Յովսէփին մայրն ի Քրիստոս փոխեցաւ թվ. 215. (1486) տանուտէր կշիս, արանց ամսոյ 1. (30), աստուած ողորմի իւր հողոյնս:

Եւ արդ ևս՝ անարժան գծողս Վարդան սուտանուն էրէց, տեսի զսէր և
 300^ա զփափաք սոցա, յանձն առի զսուրբ Աւետարանս, և || ողորմութեամբն
 աստուծոյ կատարեցի ի քաղաքս որ կոչի* ընդ հովանեաւ սուրբ Աստու-
 ծածնին և սուրբ Վարդան զօրավարին, ի թուականութեանս Հայոց ՋԻ.
 (1471), ի հայրապետութեանն տեառն Ստեփանոսի և Արիսաակիսի Բ. կա-
 թողիկոսացն, ի թաղաւորութեանն Հասան-բէկին, որ եսպան զՋնանշէն
 և տիրեց ուլոր աշխարհիս: Եւ դուք՝ հարք և եղբարք, յիշեցէք ի Քրիստոս
 զվերոյ յիշեցեալն զԱրթուխշէն, և զհօրեղբայրն զՍուլբանշէն, և զնորին
 որդին զԱւետիսն, և զքոյրն զՈւլուս-Խաբունն, և զայլ ամենայն արեան
 մերձաւորք սորա, և զիս՝ զմեղապարտ գծողս՝ զՎարդան սուտանուն
 էրէց, և զիմ ծնօղսն, և զիմ եղբարքն, և զորդիքն իմ՝ զՆիկողայոս քահա-
 նայն, որ զՅոհան զլուխն նա գրեաց, և զմիւս որդին զՅովաննէսն, որ երի-
 տասարդ հասակաւ ի Քրիստոս փոխեցաւ, և զայլ ամենայն արեան
 300^բ մերձաւորքն իմ, և զայնոսիկ, որ ի վերայ մեր երախ||տիք ունին...:
 Դարձեալ, աստուած-ողորմի ասացէք Արթուխշի քեռուն՝ Ստեփանո-
 սին, և որդոյն Մխիթարին, և աստուած ձեզ ողորմի, ամէն:

406

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 5401

գրիչ՝ Յովանէս

ա

Փառք... որ ետ կարողութիւն: Եւ կարողութեան իմոյ հասանել յաւարտ
 սուրբ Աւետարանիս ի դառն և ի վըշալից ժամանակիս, զի խիստ ուրա-
 խութեամբ սկսայ և տրտմութեամբ աօարտեցի:
 244^բ Արդ, որք հանդիպիք սմայ կարգալով կամ տեսանելով, լի բերանով
 աստուած-ողորմի ասացէք ստացողի սուրբ Աւետարանիս Փաշին, և
 Թօղանին, և մալրն Շամշայ-Խաբունին, և եղբօրն Յովանիսին և Թաւա-
 ֆալին, և հարեղբօրն Առաքել կրօնաւորին, և քրեւրցն Սուլտանին և
 Հոսիփսիմին, և որդոցն Ազնաուրին, Վարդանիսին և Սուփասին, և այլ
 ամենայն արեան մերձաւորացն՝ կենդանեաց և հանգուցեւոցն, և զՍտե-
 փանոսն, և զորդին իւր զԹումա կրօնաւորն, և զայլ ամենայն արեան
 մերձաւորս...:
 Ընդ նոսին և ինձ՝ անարժան գծողիս մեղաց թողութիւն խնդրեցէք,
 և իմ ծնօղացն՝ հաւրն իմոյ Մէլիքէսէք քահանայի և մօրն իմոյ Խաբուն-
 Մէլիքի, և եղբաւրն իմոյ Մէլիքէսէք քահանայի, և Կարապետ քահանայի,
 և Մկրտիչ սարկաօագի՝ տարածամ փոխեցելոյն ի Քրիստոս, և եթող մեզ
 սուք անմխիթար, զի եկին ազգն անիծեալ և ժանդաբարոյ ի գեօղն Շատ-
 ւան, և զաղայ էրին, և է. (7) հոգի սպանեցին: Ո՛հ, ո՛հ, զողորմելի
 մահս, այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն մեղաց մերոց:

* Քաղաքի անունը չի գրված: Կնոչիք բառից հետո, տողի վրա կա միայն մեկ կամ երկու տառի տեղ: Նկատվում է ինչ որ տառի (ւչ) հետք, որով սակայն որևէ քաղաքի անուն չի ստացվում:

245ա ... Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ընդ հովանեաւ սուրբ Թումայի առաքելս և սուրբ Գէորգեա զաւրավարի, ձեռամբ յոգնամեղ գրչի Յովանիսի, որ միայն զանունս ունիմ և ոչ զգործս բարի, զի անհաստատ եմ ի գործս բարութեանն: Գրեցաւ ի թվականիս ՋԻ. (1471)...:

Ով որ զպահաւանսն գրոցս կտրէ, թէ այս է, ու թէ այլ՝ նայ ինքն շնչի ի դպրութենէ կենաց. գիրքն՝ և Աւետարանն աստուած անուանի, շէ պարտ զպահարան գրոցն կտրել, շատ թերի՝ և անհաստ մարդ կենէ, աղաչեմ զձեզ՝ մի առնէք զայդ: Աստուած զայն մարգն աւրհնէ, որ զայն բան շառնէ:

Բ

245բ Դարձեալ աղա||չեմ զձեզ, ո՛վ դասք լուերամից, կրկին յիշեցէք ի Քրիստոս զԹումայ կրօնաւորն, և զԹնօղսն իւր՝ զհայրն իւր զՍաեփանոս, որ սրախողիտիս եղեալ կատարեցաւ ի յանաւրինաց, և զմայրն իւր զԴուխտար, և զեղբարքն՝ զԱւետիս և զՅովանէս, և զհարսններն՝ զՇամշայ և զԽաթուն-Մէլէֆ, և զորդիքն իւրեանց՝ զԷլէֆսան, զՅոնանէս, զՍաեփանոս և զԳաւապար, և զայլսն ամենայն, և դուք յիշեալ լիշիք ի Քրիստոսէ աստուծոյ ի միւսանգամ գալըստեանն իւրոմ, ամէն*:

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 6767

գրիչ՝ Մէլիսէզ վայր՝ Խառաքատոյ վանք

Ա

304ա ... Եւ արդ, ես՝ յետինս ի գրչաց ե. ունայնս յամենայն հոգեւոր բարեաց, անարժան այսմ շնորհի և աստիճանի, սոսկանուն քահանայ Մելիսէզ, հարկեալ ի վեհափառ հրամանէ մեծի տէր Գրիգորու, ձեռն ի գործ արկի մեծաւ տաժանմամբ և մեղսամակարթ մատամբ աւարտեցի: Եւ յուսամ ի մարդասիրութիւնն աստուծոյ սրբանուէր աղափիւք ձերովք, զի իմ բազում մեղացն և անթիւ յանցանացն թողութիւն արասցէ, ամէն:

304բ Եւ արդ, գրեցաւ սուրբ || Աւետարանս ի դեղս Առեստ, և աւարտեցաւ ի սուրբ անապատս Խառաքատայ վանք, ընդ հովանեաւ Արծրաբեր սուրբ Աստուածածնիս, ի հայրապետութեան տեառն Ռքստակիսի, և յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս Յովանէս քաջ վարդապետի և տէր Յովանէս արքեպիսկոպոսի, և ի բնակալութեանն Ուզուն-Հասանի, ի մեծ թվ. ՋԻ. (1471):

Արդ, որք ճաշակէք յաստուածային սեղանոյս կամ տեսությամբ, ընթերցմամբ և կամ արինակելով, յիշեսցիք յազաւթս ձեր զստացաւղ սորայ զտէր Գրիգոր Առնջեցի կազմող արեղայն, և զհարազատ եղբայրն զՄկրտիչ, և զեղբօրորդին զտէր Յոնանէս կրօնաւորն, և զամենայն վերոյգրեալսն, և բոլոր սրտիւ աստուած-ողորմի ասացէք: Ընդ նոսին և

* Այս Բ. հիշատակաբանը հնադրական տվյալներով գրված պետք է լինի ԺԶ. դարում:

ղանախտան գրիչս զՄելիսեդ սուտանուն քահանայ, և զծնաւուն իմ զԿարապետ և զԽոնդ-Խաթուն, և զեղբայրն Լմին-բէզն, նաև զհոգեւոր ևրախտաւորքն մեր և զմարմնաւոր, և զտէր Իգնատիոս քաջ քարտուղարն, որ զսակաւ գիրս ուսոյց մեզ, յիշեցէք ի տէր զամենեսեան և աստուած զձեզ յիշէ, ամէն:

306ա Դարձևալ կրկին անգամ յիշեցէք ի Քրիստոս աստուած զտէր Գրիգորն, զտէր Յոնանէսն*, և զտէր Կարապետն, և զեղբարորդիքն իւր զՄիւրան-շէն, զՇահմասուրն, և զքորն իւր զՊատի-Խաթուն, և զԻնախշէն, և զՔարիմշէն, և զայլ արեան մերձաւորսն...:

Բ

241բ Զստացող սուրբ Աւետարանիս զտէր Գրիգոր Առընշեցի յիշեցէք ի Քրիստոս, որ յայսմ աւուր վարգ երեւր փրկոնաւն ի լի մեզ:

Գ

243ա ...ննդրեմ ի ձէնշ... ասել աստուած-ողորմի անարժան գծողի սուրբ Աւետարանիս՝ Մելիսեդի, զի յոյժ մեղաւոր եմ, և աղքատ հոգեւով և անմխիթար մարմնով, որ զրկեցայ ի կողակցէն և յորդոյն, և աստուած յիշողացգ ողորմեսցի, ամէն:

Գ

նկարող՝ Կարապետ

31բ ԶԿարապետ նկարողս յիշեցէք ի Քրիստոս և աստուած զձե[զ յիշէ]**:

408

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

ԲԾՎ 271, Խմբիչ ԳԻ-Գ

գրիչ՝ Յովհաննէս Մանգասարեեց վայր՝ Արեւիչ

Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուին Հայոց ՋԻ. (1471) ամին, ձեռամբ անարժան Յովհաննէս երիցու, ի քաղաքիս Արեւիչ: Վասն որոյ աղաչեմ զձեզ աստուած-ողորմի ասացէք մեղաւորիս, և ուսուցչին իմոյ՝

* 14ա էջի ներքեւում նկարված են երկու հոգևորականներ, որոնք ձեռքերը պարզել են վեր, ուր քառակերպյան աթոռի վրա բազմել է Նրիսանոսը: Ամենայն հավանականութեամբ այդ նկարի վրա պատկերված են տէր Գրիգորն ու տէր Յոնաննէսը:

** Հատուկ արժեք է ներկայացնում սույն № 6787 ձեռագրի կաղմբ: Կաղմբի երկդնբրին փակցված են չորս ավետարանիչների սիմվոլները պատկերող արծաթե արծնապատ (էմալապատ) թիթեղներ: Արծնապատված են նաև կաղմբի կենտրոնի մեծաչիբր խաչի չորս կողմերում ամրացված չորս փոքր խաչերը, ինչպես և փահիչների ծաղկաձև հիմքերը: Չնայած արծնը լավ չի պահպանված, այնուամենայնիվ այժմ էլ պարզ երևում է, որ օգտագործվել են մուգ կապույտ, կանաչ, երկնազույն և կարմիր գույնի արծններ: Դրանք, անտարակույս, պատրաստված են հայ վարպետի կողմից, որովհետև պատկերներից առաջինում հայերեն տառերով գրված է՝ ՎՄԹ.Յ (Մատթէոս) և ՎԵՆ.Յ (Յովհաննէս): Մատենադարանի ձեռագրերի կաղմբից մեզ հայտնի են արծնապատ այլ օրինակներ ևս: Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ հայ արծաթագործները միջնադարյան Հայաստանում քաջ ծանոթ են եղել արծնի տեխնիկային:

քաջ թաքունոյն իմոյ Թովմայի, և ծնաւղաց իմոց Մանկասարին և Փաշային, և աստուած ձեզ ողորմեսցի, ամէն:

Արդ, աւարտեցաւ սուրբ Աւետարանս յիշատակ Սերունիս և իւր բարի կենակցին Ուլու-Մէլէֆին, և տուաւ ի դիւղն որ կոչի խմիշկ, ի դուռն սուրբ և հրաշագործ տաճարիս, որ յանուն սրբոյն Ստեփաննոսի նախավկային, ի հայրապետութեան ահարկու և հրաշատես հայրապետիս մեր տեառն Ստեփաննոսի, զոր տէր աստուած իրրև զարեգակն պայծառ պահեսցէ, ամէն: Եւ ի տանուտէրութեան երկրիս և դեղիս աստուածատէր և իմաստուն երիտասարդն պարոն Վաշօն, որդի պարոն Մկրտչին, և քահանայութեան տէր Ստեփաննոսին, և տէր Բարսեղ[ի], և տէր Յովհաննէս[ի], զոր տէր աստուած հաստատ և անսայթակ պահեսցէ:

409

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն
Երևան 7782

գրիչ՝ Յովանէս
վայր՝ Արծկէ

303բ ... Գրեցաւ տէրունեան սուրբ Աւետարանս ի թուականիս Հայոց ՋԻ. (1471) ամին, ի քաղաքիս որ կոչի Արծկէ, ձեռամբ անարժանիս Յովանէս երիցու, վասն որոյ աղաչեմ աստուած-ողորմի ասացէք ան[ար]ժանիս և ծնօղաց իմոց Յակոբ քահանայի, և աստուած ձեզ ամենեցուն ողորմեսցի, ամէն:

410

Մ Ա Ծ Տ Ո Ց

Երևան 4516, էջ 201-202 (Ղ. Փերդ-
նշխարք պամ. հայոց, 1.)

գրիչ՝ Յակոբ
վայր՝ Արծկէ

... Աւարտեցաւ տառս որ կոչի Մաշտոց ձեռամբ Յակոբ սարկաւագի, յամի ՋԻ. (1471), ի քաղաքիս Արծկէ, ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարիս, որ յանուն սրբունոյ Աստուածածնին, և սուրբ Ստեփաննոսի նախավկայիս:

Եւ գիս՝ զմեղոցեալ գրիչ զՅակոբ յիշեցէք ի Քրիստոս, և զծնողսն իմ զՅովհաննէս քահանայ և զՄարթայ...:

411

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն
Երևան 2632

գրիչ՝ Թումայ
վայր՝ Աղթամար

320ա ... Եւ արդ, ես... սուտանուն քահանայ Թումայ... կատարեցի զսա մեղսամած մատամբ իմով յաստուածաբնակ կղզիս Աղթամար, ընդ

- հովանակ ամենայաղթ սուրբ Խաչիս և սուրբ Նշանիս, ի հայրապետութեան տեառն Ստեփանոսի, ի թուականիս Հայոց ԹՃ. ու Ի. (1471)...:
- 320բ ... Յիշեսցիք յերկնազնաց յաղօթս ձեր... ստացող սուրբ Աւետարանիս Բառեցի Մարտիրոսին, և ծնաւդացն իւր Աւետիսին, և որդոյն Աւետին, և կենակցին իւր Մարգարէն, և որդոյն Ներսէսին... և զայլ ամենայն աղբատոհմսն նոցա և զարեան մերձաւորսն...:
- 321ա ... Ընդ նոսին և զամենամեղ Թումայ գծագրող սորա, և զծնողսն իմ՝ զՌԻԳՈՐ քահանայ, որ ուսոյց մեզ զարուեստ գրչութեանս, և զՔՐՄԱՆՆԱՐԱՆ, և ղկենակիցն մեր, և զորդին իմ զԽաչատուր, որ յայսմ ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս և եթող ինձ սուգ անմխիթարելի և վէր անողջանալի և ցաւք անբժշկելի...:
- Եւ արդ, ես՝ Բառեցի Մարտիրոս և որդին իմ տուաք զսուրբ Աւետարանս յաստուածապահ դեօղն ի Յիր, ի դուռն Տիեզերաց սուրբ Աստուածածնին, յիշատակ մեզ և ծնողաց մերոց. և մի ոք իշխեսցէ հեռացուցանել զսա ի դրանէ սուրբ Աստուածածնէն Տիեզերաց կամ ընծախելով, կամ գրաւելով, կամ այլ ինչ աղագաւ, ոչ ի մերոց և ոչ յաւտարաց, ոչ ի կարգաւորաց և ոչ յաշխարհականաց. և եթէ ոք յանդգնի և հեռացուցանէ՝ նա զանէժքն զաւձին և զկայենին ժառանգեսցէ, և զմասն զՅուզային և զայլ խաչահանուացն առցէ ինքն և այլ կամակիցքն նորա, հանդերձ ծնողօք և ազգականօք, ամէն:
- Այլ և յիշեցէք ի Քրիստոս զհամշիրաք եղբարն մեր զԿարապետ քահանայ, որ աշխատեցաւ ի ծաղկել սուրբ Աւետարանիս. տէր աստուած տացէ վարձս ըստ վաստակոց իւրոց՝ զերկնից արքայութիւն և զանբաւ բարութիւն ամէն...:

412

Ա Ի Ե Ա Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 6359

գրիչ՝ Սարգիս

վայր՝ Խաչնայծորայ ս. Ստեփանոս

- 333բ Փառք... որ արժանի արար զնեխեալ մեղաւք և զանարհեստ և զանարժան Սարգիս գրիչ սուտանուն կրանաւոր հասանել ի վերջին գիծ սուրբ Աւետարանիս, ի թուաբերութեան հայկազան տումարիս ՋԻ. (1471), ի սուրբ և ի գերամաքուր յանապատիս Խաչնայծորայ սուրբ Ստեփանոսիս, և սուրբ Սարգսիս, և այլ բազում սրբոց, որ աստ կան հաւաքեալ:
- Արդ, յերեսս անկեալ աղաչեմ զընթերձողդ սուրբ Աւետարանիս և զհանդիպողք՝ յիշել ի մաքրափայլ յաղաւթս զիս՝ զանարժան գրիչ Սարգիս սուտանուն՝ եպիսկոպոս և զծնողսն իմ, զի բազում աշխատութեամբ և ջանիւ գծագրեցի զսուրբ Աւետարանս...:
- 334ա ... Մաղագիայ միայնակեցն և եղբայրն իւր Ազարիա քահանայն զսուրբ Աւետարանս գրել տուին ի հալալ ընչից իւրեանց, յիշատակ իւրեանց, և ծնողաց՝ հաւրն իւրեանց* քահանային և մաւր*, և այլ ամենայն արեան մերձաւորաց...:

* Անուններ լրացման համար տեղ է բաց թողնված:

413

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն Յ Ո Վ Հ Ա Ն Ո Ի

Երևան 6273, էջ 312, (Փիրդ. Նօս.) Վան՝ Հայկականք

գրիչ՝ Յակրբ
վայր՝ Խուլայ վանք

...Շնորհիւ տեանն սկսայ և ոգորմութեամբ նորին կատարեցի զքրիստոսականդ սուրբ մատեանս ի սուրբ անապատս Խուլայ, ընդ հովանեաւ սուրբ Գէորգայ և սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Սարգսի զօրավարին, ձեռամբ մակոնատ կածնիս Յակոբ անուամբ միայն կրօնաւորի, ի խընդրոյ Մովսէս դեռարոյս կրօնաւորի...: Արդ, գրեցաւ ի թուին Հայոց ՋԻ. (1471), ի վերադիտողութիւն* սուրբ անապատացս Խուլայ և Արդըլմսհայ՝ երիցս երանեալ քաջ հոնտորի Գրիգոր վարդապետի և այլ ամենայն միաբանիցն:

414

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 6370

գրիչ՝ Մելիսէք
վայր՝ Բաբերդ

279բ ... Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուին Հայոց ՋԻ. (1471), ի յանառ դղեակս ի Բաբերդու քաղաքս, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի և սուրբ Հրեշտակապետի և այլ [սրբութեանցս, որ աստ] կան հաւաքեալ, [ձեռ]ամբ անարհեստ գրչի Մելիսէք սուտանուն իրիցու:

Արդ, աղաչեմ զամենեսեան որք ընթեռնոյք զսա յիշեսչիք զամենայն երախտաւորսն և զուսուցիչքն իմ, և մեղաց թողութիւն խնդրեցէք ինձ և իմոցն ամենայնի. և աստուած ձեզ ողորմեսցի և այնոցիկ, որ ի լսելն զամէնն ասեն:

280ա ... Արդ, աղաչեմ զամենեսեան, որք հանդիպիք սուրբ Աւետարանիս, յիշեսչիք ի սուրբ և ի մաքրափայլ աղաւթս զՇեռֆոր-Խաթունն, որ ստացաւ զսա ի հալալ արդեանց իւրեանց, յիշատակ իւր, և կողակցին Աստուածատրին, և իւր զաւակին Սառաղին, և ազգականացն իւր Զաֆարէ և Վարդին, և ամենայն արեան մերձաւորաց...:

Այլ և եղաւ սայ ի դովնն Պէորգեայ զաւրավարին, որ է ի դղեակն, որ ասի Յուշապկա. ի ձեռն Կառապետ քահանային և Գէորգ քահանային և|||

* Ղ. Փիրդալեմյանի ընդօրինակութեան մեջ զբովանձ է զվերադիտողի, կարծում ենք, որ բնագրում եղել է «Վերադիտողուի.» (հապավմած):

415

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Երուսաղէմ 1286 Մ.Տ.Մ.

գրիչ՝ Աւետիֆ
վայր՝ Աւագ վանք

Գրեալ ի թու. ՋԻ. (1471), ի սուրբ անապատն Աւագ վանք, ընդ հո-
վանեալ սուրբ Աստուածածնի և սուրբ Կարապետի, ի խնդրոյ Սարգիս
արքեպիսկոպոսի, ձեռամբ Աւետիֆ կրօնատրի:

416

Ճ Ա Շ Ո Յ

Բ. Կիւլէսէրեան, Յուցակ Անկիւրիոյ, № 28, սյուն. 167 — 169

գրիչ՝ Թորոս Երուսաղեմացի
վայր՝ Սիրի-Հիսար Անկիւրիոյ

ա

921բ — Արդ, ի յոքունց ի մարդկայնոցս ազդէ, ըստ բազմապիսի բարուցն և
932ա ախորժակացն իւրեանց թողին յիշատակ յաշխարհիս յապագա ժամանակս
յազգս որ ծնելոցն իցեն: Ոմանք ըստ ճգնութեան մեծութեան և փառացն
փարթամութեան, շինուածս մեծաշահս և գումարս մարտի բազմահան-
դէս պատերազմաց: Վասն որոյ և ես նուաստ և անմիաստ և անարհեստ
գրիչս Թորոս եպիսկոպոս Երուսաղեմացիս ձեռն արգի ի գործս, որ ի վեր
է քան զկար իմ, ի ժամանակս ծերութեան, տկարացեալ անձամբ և պա-
կասեալ ի լուսոյ, և յաւտարարնակ տեղոյ:

Արդ, եղև զբաւ գրչութեան սորա ի թվականութեանս Հայոց ՋԻ. (1471),
նոյնմբեր ԻԴ. (24), ի յաստուածապահ քաղաքս Սիվրասարև, ընդ հովա-
նեալ սուրբ աստուածաբնակ տաճարիս սուրբ Աստուածածնի և այլ սուրբ
տաճարացս, զոր Քրիստոս աստուած անշարժ պահեսցէ մինչև ի սուրբ
և ի միաանգամ գալուտն իւր. ընդ որսս և զպատուելի քահանայք և
զքրիստոսասէր ժողովուրդ քաղաքիս այս պահեսցէ Քրիստոս յամենայն
փորձանաց հոգոյ և մարմնոյ, որ բազում սիրով և պատուով ընկալան
զմեզ, որոց Քրիստոս արասցէ փոխարէն յիւր սուրբ արքայութեանն,
ամէն:

Արդ, գրեցաւ ի խնդրոյ աստուածասէր և հոգևոր [Ս]արգսիւն, որ ըս-
տացաւ ղգիրգս յիշատակ հոգո իւրոյ և եդ ի սուրբ Աստուածածինն*,
ձեռամբ բազմամեղ և փցուն գրչի Թորոս եպիսկոպոս Երուսաղեմացոյ:

Յերեսս անկեալ աղաչեմ յիշել զսուրբ հանդիպողսդ և զկարդացողս
յիշել յազակթս և մեղաց թողութեան խնդրել ինձ, և ծնողաց իմոց՝ հարն
իմոյ Աբրահամի և մարն իմոյ Նուրխաթունի, և ամենայն արեան մերձա-
տրաց իմոց Շահրիեարեեց կոչեցելոց: Աղաչեմ յիշել և զՍտեփաննոս
Չամուշև և զծնաւոյս իւր, որ բազում և անչափ աշխատեցաւ հետ մեզ ի

* Ստացողի մասին հատվածը գրված է այլ թանաքով ու գրերով:

գրոցս դրել, և զամենայն պիտոյս գրոցս և զմերն անպակաս հոգաց, զոր Քրիստոս արժանի արասցէ իւր տեսութեանն և անտրտամ ուրախութեանն:

Դարձեալ աղաչեմ անմեղադիր լինել սղալանաց և խոշորութեան և անյարմարութեան գրիս, զի ի ժամանակի ծերութեան և տկարութեան գրեցաւ, այլ միով տէր ողորմայիւ յիշել, զի թերևս թողութիւն մեղաց գտից ծովացեալ մեղաց իմոց, զի բազում են քան զասաղ ծովու. զի և դուք յիշեալ լիջիք յամէնողորմ փրկչէն Քրիստոսի:

Յիշեցէք և զպարոն մղտէսի Ղարան, որ զգրոցս զինն շուտով գտաւ և մեզ երեխտաւոր եղև, աստուած ողորմի իւր ծնողացն, ամէն*:

F

389բ Քրիստոս աստուած, քո սուրբ յարութեամբդ թողութիւն շնորհեա աշխատողի սուրբ մատենիս մեղուցեալ և փցուն գրչի Քորոս եպիսկոպոսի Երուսաղեմացոյ, և ծնողաց իմոց՝ հարն իմոյ Աբրահամի և մարն իմոյ Նուխարունի, և հարաքեռն իմոյ Խէրխարունի, և եղբարն իմոյ Յոնաննէս սարկաւազի՝ փոխեց[ել]ոյն առ Քրիստոս: Նաև Ստեփաննոս Չամուղին, որ բազում և անչափ կու աշխատի հետ մեզ, և հատոյ նմա փոխարէն յարքայութեան քում: Եւ առաւել այնոցիկ, որ մի սրտիւ աստուած ողորմի ասեն, և քեզ փառք յաւիտեանս, ամէն**:

417

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 4515, էջ 204 (Ղ. Փիբղ. Նշխարք պտմ. Հայոց, Բ.)

գրիչ՝ Մկրտիչ եպիսկոպոս

...Արդ, յանկ ելեալ կատարեցաւ սուրբ Աւետարանս... ի խանութեան Հասան-բէկին, որ տիրեաց բազում գաւառաց և աշխարհաց, ձեռամբ յոգնամեղ և անարժան գրչի Մկրտիչ եպիսկոպոսի, և թոսականիս Հայոց ինն հարիւր և քսան յաւելորդի (1471), ի խնդրոյ բարեմիտ կնոջն Մարեմ կոչեցեալ, յիշատակ հոգոյ իւրոյ, և ծնողաց իւրոց՝ հօրն Գամիսէ (՞) և մօրն Շահուղին, և որգույ իւր Սպանդիարին...:

Դարձեալ, աղաչեմ յիշեսչիք զմեղապարտ գծողսս զՄկրտիչ եպիսկոպոս, և զուսուցիչն իմ զՅովաննէս կրօնաւոր, և զՅոնաննէս քարտուղարն, և զծնողսն իմ. և որ յիշէ յիշեալ լիցի ի Քրիստոսէ...:

418

Ժ Ա Մ Ա Գ Ի Ր Ք

Երևան 4515, էջ 203 (Ղ. Փիբղ. Նշխարք պտմ. Հայոց, Բ.)

նորոգող՝ Կիրակոս

Ձվերջին ստացող տետրակիս՝ զարհեպիսկոպոսն տէր Մկրտիչն, որդի խոջայ Շամշատինին և առաջնորդ սուրբ աւատիս, որ է անուամբ Ամե-

* Այս սլարերեութիւնը ևս զրված է այլ թանաքով ու գրերով:

** Մանր հիշատակագրութիւններ Քորոս եպիսկոպոսը թողել է նաև ձեռագրի 295ա, 534ա և 758ա էջերում:

նտփրկիչ, և է ի սպասաւորութիւն և յաշխատութիւն սորա փոյթ և արի, զոր տէր աստուած պահեսցէ հաստատուն իւրով սուրբ կրօնաւորօքն, ամէն:

Արդ, նորոգեցաւ ձեռամբ ամենամեղ և անարժան Կիրակոս եպիսկոպոսի, ի թուականիս ՋԻ. (1471), սեպտեմբերի Ի. (20)...

419

Գ Ա Ն Ձ Ա Ր Ա Ն

Երևան 4515, էջ 201 (Ղ. Փիբդ. Նշխարք պամ. Հայոց Բ.)

գրիչ՝ Անդրէաս
վայր՝ Եւրոկիա

...Գրեցաւ եղանակաւոր տառս որ կոչի Գանձատետրս, ձեռամբ անիմաստ գրչի Անդրէաս քահանայի, ի թվ. Հայոց ՋԻ. (1471), ի քաղաքիս Եւրոկիայ, ի գուռն սրբոյն Ստեփաննոսի նախավկային և սրբոյն Սիմէոնի |||

420

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

ՍՅՀ հա. Ա. 23, էջ 59

գրիչ և տէր՝ Թաղէոս
վայր՝ ի սահմանս Երուսաղէմի*

475 Գարձեալ ծաներուք, ո՛վ սուրբ եղբարք, որ տուաք յիշատակ հոգոց մերոց զսուրբ Աւետարանս՝ հոգևոր որդոյ մերոյ և աշակերտին իմ տէր Աբրահամ դեռաբուսիկ քահանային Մօլբրցոյ: Աստուած արհնէ զինքն, զիւր որդիքն, ողորմեսցի Քրիստոս աստուած իւր ննջեցելոց հոգոյն, զի բազում անգամ աշխատեցաւ հետ ի մեզ, ի մարմնաւոր պիտոյիցս ծառայութիւն անելով. և գայ ի յիսանէ փող մ՝ չէ տեսել: Աստուած հատուցանէ իւր միւսանգամ գալըստեանն, ամէն:

Ծաներուք, ո՛վ սուրբ եղբայրք, վկայութեամբ Աբրահամ վարդապետին, և տէր Տաւնակաւնին, և տէր Սողոմոնին, և տէր Հայրապետին, որ տրւաք զսուրբ Աւետարանս յիշատակ հոգոց մերոց տէր Աբրահամին, եթէ ոք կամիցի ի դմանէ դաւի անելով կամ գողանալով՝ ըզմասն Յուդայի առցէ և զխաչհանողացն: Թվականութեանս Հայոց ՋԻ. (1471):

* Հիշատակարանի հեղինակի և վայրի մասին տվյալը քաղում ենք զըջուլթյան հիշատակարանից, որ տեղադրված է 1455-ի թվաշարքում:

421

Գ Ա Ն Չ Ա Ր Ա Ն

Երևան 3505

գրիչ՝ Մէլֆիսէք

1837 Փառք... որ հասոյց ղիս ի յաւարտ Գանձարանիս, զոր փափա[զա]-
նաւք սրբագրել երէտ Ղարաւնա Յոճաննէսն, յիշատակ իւր և ծնաւդաց
իւրոց. որք հանգիպիք և եղանակէք յիշեցէք ի սուրբ յաղաթս ձեր զբցոն
գրիչս՝ զՄէլֆիսէքս, և զստացող սորա զՂարաւնա Յոճաննէսն, և զծնաւդս
իւր, և աստուած զձեզ յիշէ իւր յարթ[այ]ութիւն, ամէն:
Գրեցաւ Գանձարանս ի թվիս Հայոց Ջ[Ի]* (1471°):

422

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Տեղը անհայտ Մ.Տ.Մ.

կազմող՝ Յովսէփ

Ես Յովսէփ եպիսկոպոս կազմեցի Աւետարանս ի թիւն Հայոց ՋԻ.
(1471): Ով կարդայք՝ ի սուրբ յաղաթս ձեր յիշեցէք և աստուած ողորմի
ասացէք, և որք յիշէքդ յիշեալ լիշիք և դուք ի Քրիստոսէ աստուծոյ
մերոյ, ամէն:

423

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Ց

Ն. Ջուղա 326, Մ.Տ.Մ.

Արդ, գրեցաւ ի թվ. Հայոց ՋԻ. (1471), ի հայրապետութեան տէր
Արիսաակիսի, և յետոյ նստեալ յաթոռ սուրբ Լուսատրչին՝ տէր Գրիգոր
րաբունապետն ամենայն Հայոց, և զեղբայրն իւր Շահապ, որ յանկար-
ծամահ եղև:

* Տասնավոր թիվը ցնշված է. թվականի վրա դրված պատմոնշանի երկարությու-
նից կարելի է դատել, որ կամ տասնավորին հաջորդել է որևէ միտվոր թիվ (այդ դեպ-
քում ձեռագրի գրության տարեթիվը կարող է ընկնել 1472—1480 թթ. միջև), կամ Ի.
(20)՝ փոխարեն տասնավորը եղել է Ե. (40). վերջին դեպքում ձեռագիրը դրված պետք
է լինի 1491 թվականին:

Գ Ա Ն Ձ Ա Ր Ա Ն

Երևան 4515, էջ 205—208
(Ղ. Փիրոյ. Նշարարք պամ. Հայոց, Բ.)

դրիչ՝ Մովսէս Արծկեցի

ա

...Արդ, ես նրաստս յամենեսին,
 Որ զվեց տառիւ անունս կոչին՝
 Մենն առաջին և Սէն յետին,
 Որ համարով վերաբերին
 Ութն հարիւր ընդ եօթնեկին
 'ի եօթըն հազար բոլորովին*:
 Արդ, ես՝ Մովսէս հոգիս մըթին
 Յինըն հարիւր Հայոց թըւին
 'ի ի քսան մէկն** յաւելածին (1472)
 Գրեցի զգանձս աստուածային
 Ի յԱրծկէ լաւ քաղաքին,
 Ընդ հովանեաւ Աստուածածնին,
 Պատերազմի սուրբ Նշանին,
 Սքանչելագործ զօրեղ խաչին.
 Ի ժամանակս հայրապետին
 Արիստակէս էջմիածնին
 Եւ Ստեփաննոս Աղթամարին,
 Սքանչելագործի աթոռին՝
 Եպիսկոպոս Ստեփաննոսին:
 Մեծ սուգ եղև իմ ծնողին՝
 Խաւնծայ տիկնոջ հոգեկանին,
 Որ էր խոցեալ սիրտըն խորին՝
 Վիրօք սպեաց բազմադիմին.
 Ձի ի Հայոց մեծի թըվին
 Յինն հարիւր և տասն և ինն***
 Մեծ դառնութիւն եհասս նմին,
 Քանզի մեռաւ սիրուն որդին:
 Սուգ ոչ միայն էր ծնողին,

* Մովսէս անվան տառանիշերի թվական արժեքների գումարը, իրոք հավասար է 7807-ի (Մ=200+Ո=600+Վ=3000+Ս=2000+Է=7+Ս=2000=7807):

** Բնագրում՝ շԻԱ.յ:

*** Բնագրում՝ շԺ և ժԲ.յ:

Այլ որոց զնա տեսեալ էին.
 Եւ զի անկարք էր ի մարմին՝
 Հոգովն ի կարգ կարգաւորին,
 Ի մեռանել Միրանշային
 Ամ մի և ութ ամիս անցին՝
 Մեռաւ իւր մայրն՝ ընդ կողակցին,
 Որբերն անկան ի փողոցին.
 Աչօք իմովք այս տեսանին՝
 Սաստիկ կսկիծքս դառնագին,
 Ջի Կարապետն ընդ Մկրտչին,
 Եւ Յովանէսն ընդ Ղարիպչին,
 Մեծ հայր նոցին ծեր մուղդասին՝
 Որբապահակըն խրղճադին՝
 Եղև անարգ յաչս ամենին,
 Հաւն ընդ թոռունսն ի միասին:
 Ըզհանդիպողք տառի սըմին,
 Միշտ աղաչեմ կողկողագին
 Վերագրելոցս բոլորովին
 Ասել զամէնն և զողորմին
 Ինձ՝ Մովսէսիս ծոյլ ի բարին՝
 Գըրչի այսըմ Գանձարանին,
 Որ օրինկօք բազմագունին
 Հասեալ եղէ յաւարտ սորին:
 Այլ և ծաղկօք գունըղդունին
 Ջարդարեցի վայելչագին,
 Հաւաքելով ի մի տըփին,
 Կազմեալ զեզերսըն բոլորին:
 Ինձ և ծնողացն իմ մարմնային՝
 Դանիէլի քահանային,
 Եւ մօրն իմոյ Խայ-Խարունին,
 Քըւերըն խոջայ Միրանշին,
 Եւ հօրեղբարցն իմ ի կարգին՝
 Կիրակոսի կրօնաւորին,
 Մերունին, ընդ Սիմէոնի,
 Եւ զաւակացն ի միասին,
 Հանգուցելոցն՝ որք նընչեցին,
 Սրտիւ ասել զտէր-ողորմին:
 Եւ կենդանեաց որ կան ի ժմին՝
 Տէր Աւագին կեանքս տացցին,
 Իմ դեռաբոյս պատանեկին,
 Որ Միքայէլ անուն ասին,
 Ջոր վայելել տայ տէր նըմին
 Ջգիրքս ի յերկար ժամանակին.
 Գուք՝ որ առնուք սակրս մասին

Ի քաղցրութեանցս այս երկնային՝
 Վերադրելոցս որ ի սըմին,
 Աշխոյժ մտօք զուարթագին
 Ասցէք զամէն և զողորմին:
 Եւ տեառն կամքըն քաղցրասցին
 Յաւուր մեծի դատաստանին
 Յիշեցելոցս ի միասին
 Եւ յիշողաց գրնաւին,
 Ամէն, ամէն և եղիցին:

Բ

Յինն հարիւր Հայոց թվական,
 Ընդ որ յՁ. (16) այլ յաւելան (1467),
 Այն մեծ արքան արևելեան՝
 Խաղաղարարըն Ջրհանջայն,
 Յամէն դիմաց եհան հրաման,
 Որ զօրք բազում ժողովեցան.
 Եւ էջ նոքօք յԱսորեստան,
 Առ ի յաղթել զմիւր Հասանն,
 Իսկ Հասան-բէկ քաջ փահլաւանն,
 Զօրօքն իւրով որ գումարան,
 Ի քուն եգիտ ըզՋրհանջայն,
 Զօրացն ի գատ, անպահապան.
 Որ և սպան անդէն ըզայն
 Եւ զՄուհամաա՝ որդի նորայն:
 Իսկ շար հեծեալքն, որ յետ դարձան,
 Առին բազում առ և թաղթան:
 Հասան-Ալին, այն շար գազանն,
 Որ ի Մալու էր ի զընդան,
 Ելեալ գնաց դէպ ի Ղափան,
 Եւ կոտորեաց զհազինայն,
 Այնչափ երես պարզևս մարզկան,
 Վասն այն բազումք ժողովեցան,
 Քան զերկերիւրըն հազարեան՝
 Այլ աւելի անդ գումարան:
 Իսկ ի գալ միւսն ամեան (1468)
 Աղ-ղոյլուցիքըն զօրացան,
 Ելին յաշխարհըն Հայաստան,
 Մինչ յԵրասխայ յափըն հասան:
 Հասան-Ալին՝ հեղ յիմարն այն,
 Մըտեալ նըստաւ ի կարճ մէշայն,
 Զոր զօրքն անդէն ապստամբան
 Ի ի թշնամիքն եկեալ խառնան:
 Հասան-Ալեանքըն զարհուրան

'Ի ի բանակէն ելեալ փախեան.
 Զոր և եկեալ սուտան Հասանն
 Մնացեալքն անթիւ հնազանդեցան,
 Նստեալ ի թաղթըն շահաստան
 Զաշխարհս էած իւրն ի հաւան,
 Երկիր բոլոր խաղաղացան,
 Որպէս ի մօր դիրկրն արդայն:
 Հասան-Ալին, իւրքն ամենայն,
 Փախեալ հասին ի շաղաթայն,
 ԶԲուսայիտն առեալ եկան
 Եւ զքառասուն որդին լրման:
 Եկեալ զօրօք գումարեցան
 Վասրն կըռույ և բարկութեան,
 Հասան-Ալիքըն միաբան
 Ի մէջ նոցա ալտ դարձան:
 Յերեկոյին յորժամ հասան,
 Որ և զամբարք նոցա լուցան,
 Ելեալ զիրեարըս խառնեցան,
 Ոմանք սպանան և այլք փախեան:
 Իսկ Հասան-բէկըն՝ քաջ արքայն,
 Որ այսք վասն իւր ներգործեցան,
 Եկեալ բարուք խաղաղութեան
 Յաւար էառ զբանակ նոցայն:
 ԸզԲուսայիտն անդէն էսպան
 Եւ զայլս յորդոցն, որք ըմբռնան,
 ԶՀասան-Ալին՝ զանբաղդրն զայն,
 Զորդին և զայլքն զամենայն:
 Հասան-Ալին՝ անդօլվաթն այն
 Եկեղեցի շինեաց զՄակուայն,
 Որոյ անուն սուրբ Վարդան,
 Եւ նա շեղև իւրն օգնական,
 Կամօք վերինըն հայրական:
 Իսկ Աղ-ղոյլուքըն քաջացան
 Եւ զԲարեւոն առեալ կալան,
 Մինչ յԱմուսն զնացեալ հասան,
 Որ և ըստոյգ է Խորասան:
 Իսկ յանցանելն երրորդ ամեան (1470),
 Որ և զթաղթն ինքեանք կալան,
 Հասան փատշահըն՝ մեծ սուլտան
 Զօրս առաքեաց ի Քրտասաւան:
 Մեծ զօրավարըն Սուլէյման,
 Զօրօք հասեալ գաղտագողեան
 Քաջ պաշարեաց զնոսա այնքան,
 Որ մեծ զարմանք ըզմեզ կալան:

Իսկ ի յերկսւ ամսին լըրման
 Չէկաց անդէն բէկ Սուլէյմանն.
 Քանզի քըրդերն զօրացան՝
 Կորուանել զնա կամեցան:
 Ջոր երկուցեալ ի յետ դարձան,
 'ի ի Վան քաղաք ձըմընեցան:
 Իսկ քուրդն արար զդախիրայն՝
 Ի աղում ընչից պատրաստութեան:
 Դարձեալ, ի գալ միւսն ամեան,
 Եւ թվական հայ դարմեան
 Ինըն հարիւր էր և քսան (1471),
 Կրկին նոքա անդէն դարձան:
 Ի Մուշ գնաց 'տալիլ իշխանն,
 Եւ ի Բաղէշ՝ քաջ Սուլէյմանն,
 Եւ Բայանդուռ 'լօշ իմիրայն՝
 Կալաւ զբոլոր Խլաքայ թումանն:
 Երբ յաւելան կրկին թվական (1472)
 Քըդեր բերդին Կալահոքեան,
 Յաւուրս պահոց աղուհացեան,
 Որ էր տաճկացն ըռամադան,
 Եկեալ ի Մուշ շար խորհրդեամբ,
 Առ ի յաղթել զ'տալիլ իշխանն,
 Եւ զքրիստոնեայքն զամենայն
 Տանչել շարեօք զանազանեան:
 Իսկ թագաւորն տարօնեան
 Եւ խնամատարն ազանց համայն՝
 Մեծ Կարապետն՝ բանին ձայն,
 Որ մկրտեաց զտէրն Յորդանան՝
 Եհար, վանեաց զՔարիմ աղայն
 Եւ զզօրս նորա զամենեւեան:
 Ջի շատք ի ձիւնրն մըսեցան,
 'ի այլքն սրբոյ ճարակ եղան:
 Իսկ Բայանդուռ 'լօշ ամիրայն
 Նրդմեալ ըզբերդրն Խլաքայն
 Երբ վեց ամիսըն լրմնեցան՝
 Էառ զ'Խլաք և զԲըլիւնայն,
 Քակեաց ըզբերդրն Խլաքայն,
 Եւ զպահողքն ըզբերդին այն
 Արար իւրեանրն զօրական,
 Եւ ելեալ էջ ի Ջըզիրայն:
 Քանզի քըրդերն երկրին Բուխտան,
 Ելեալ գնացին ի Ջըզիրայն,
 Ջթուրքերն, որ անդ, սպանին համայն
 'ի ինքեանք ըզբերդն առեալ նստան:

ԶԲայանյուուի ձայնն երբ լրան
 Նոքա կըուու պատարասեցան,
 Եւ երբ ըոագմն կագմեցան՝
 Նոքա վանեալ, հարեալ լըքան,
 Կէսքըն սրով սատակեցան
 Եւ կէսքն ի դետրն խեղդեցան,
 Բայանդուուն առ յըջըրայն
 Եւ եօթն բերդն յերկրին Բուխտան:
 Եկն ի գաւառն Բըզնունեան,
 Որ Արծկէ յորջորջի այն.
 Բերել ըզջուրըն Մըռգետեան
 Պէջնագումեւ՝ դեղջին միայն,
 Ի տասն և հինգ՝ յուլիս ամսեան
 Եհան ըղջուրըն Ձամբըղկեան,
 Յերեք աւուրն յետոյ հատեան
 Եւ սուրբ խաչին կրկին բըղխան,
 Իսկ Հասան-բէկ արի արքայն
 Զթաղթրն տըւեալ՝ զՇիրագ այն,
 Յորդին իւր՝ Խալիլ սուլթան՝
 Պահել զկողմանս Արևելեան:
 Եւ դարձաւ ինքն յԱսորեստան,
 Եկն ի գաւառըն Տարօնեան,
 Զբերդըն քակեաց ի խոր հիման,
 Նըւէրս երես վանաց Գլակայն:
 Զօրս առաքեաց ի Հոռմաց տան,
 Քաղաքըն մեծ Թողաք հասան,
 Ոսկի արծաթ եղև թաղթան,
 Կոռմաշն ամէն հրով կիզան:
 Իսկ փատշահն էջ ի Շամայ տանն,
 Հալապ քաղաքըն շահաստան
 Քաղաքացիքըն շհնաղանդեցան**:
 ԶԲաղէջ՝ զշինուածն Աղէքսանդրեան,
 Զոր պաշարեալ էր Սուէյմանն,
 Ամ մի և հինգ ամիս կեցան,
 Որ քսան երկու աջեաց թվական (1473),
 Քուրդն ետ ըզբերդն ի թուրքմանն,
 Զի ի տեառնէ էր սաստ նոցայն.
 Հազար* հոգի ի բերդն ելան

* Ձեռագրում՝ «ԺԵ.»:

** Ղ. Փիրղալեմյանը հայտնում է, որ ձեռագրում «մի տող ձգած էր», այսինքն՝
 զբված չի եղել:

*** Ձեռագրում «Թ.»:

Նւ վեց հարիր*՝ որք անդ նեխան,
Ութ մարդ մնաց և Ամիրայն**:

425

Մ Ա Ե Տ Ո Ց

Երևան 5910

գրիչ՝ Մելիխեյք
վայր՝ Արշարոյ վանք

117ա ...Արդ, գրեցաւ սուրբ գիրքս, որ կոչի Մաշթոց... ի թռականիս մեր
 ՋԻԱ. (1472) ամին, ձեռամբ Մելիխեյք արեղայի, ի սուրբ անապատս
 Արշարոյ վանք, ընդ հովանեաւ սուրբ կենսաբեր Աստուածածնիս, ի կա-

117բ թուղի|կոսութեան տեառն Ըոքստակիսի էջմիածնի, և ի պարոնութեանն
 Հասան-Քէկին: Ի խնդրոյ*** պատուական մաղղասի արեղային Աստու-
 ածատրոյ, որ ստացաւ զսա եռափափագ սիրով. յիշատակ հոգոյ իւրոյ,
 և ծնաւդաց իւրոց՝ Ջանիբէկին և Դոստմելեփին, և ծնօղաց մօրն իւրոյ՝
 Թումային և Դովլաթին, և հօր ծնաւդացն՝ Կարապետին, այլ և եղբօրն
 իմոյ Խաչատրոյ, և այլոցն հանգուցելոցն, այլ և հոգևոր հօրն իմոյ խաւշայ
 Արաքանամին, և մօրն իմոյ Մէրդինջայ-Խաթունին, ամէն:

Նւ ետու զսուրբ գիրքս ի դուռն սուրբ զօրավարին Թէոդորոսի, յիշա-
տակ բարի հոգոյ իմոյ և վերոգրելոցս ի սմա: Նւ մի ոք իշխեսցէ հեռացնել
զսա ի դրանէ սուրբ տաճարիս, ո՛չ յաւտարաց և ո՛չ ի բնակաց: Նւ ով
ոք խնամ տանի և լաւ պահէ արհնի յաստուծոյ և ի սրբոյն Թէոդորոսէ,
ամէն:

118ա Դարձեալ, աղաչեմք զհանդիպողքդ սուրբ գրոցս յիշեցէք ի Քրիստոս
զմեռեալն հոգևով զՄելիխեյք գրիչս, որ և մեղաւոր մատամբս գրեցի
զսուրբ գիրքս, նաև ծնաւդաց իմոց՝ հաւրն իմոյ Ղազարին և մարն իմոյ
Ոսկիհատին, և միա մարն իմոյ Փոֆր-Տիկեայ, և հարեզբարն իմոյ
Ստեփանոս կրանաւորի, և ամենայն արեան մերձաւորաց իմոց,
և ուսուցողացն մերոց, նաև այնոց[իկ], որ ի վերայ մեզ երախտիք ունին,
որ շատ և որ սակաւ: Աղաչեմ խոշորութեան և սխալման սորա անմեղա-
դիր լինել, զի կարս մեր այս է:

118բ Արդ, որ շարժողն է ամենայն բարութեանց՝ երևելիաց և աներևութից՝
արարիչն աստուած՝ շարժեաց ի սէր աստուածային բարութեան իւրոյ
զընտրեալ և զսրբասնեալ և զամենայն առաքինութեամբ զարդարեալ
զսէր Աստուածատու մղտեսի ընտրեալ կրանաւորն, զի ունկնդիր եղև
մարգարէին, որ ասէ՝ Երանի, որ ունիցի զաւակ ի Սիոն, և ընտանեակ

* Ձեռագրում շ. ձ. 2:

** Այսքանով ավարտվել է Մովսես Արծկեցու հիշատակարանը: Ընդօրինակող
 Ղ. Փերդայեմյանը վերջում հայտնում է՝ շ. Ահա այսչափ միայն էին տարեգրութիւնք
 Մովսէս քահանայի Արծկեցւոյ, զոր խնամով ընդօրինակեցի յինքնաձեռագիր Գանձարանէ
 նորին, ի պէտս տարեգրութեանս:

*** Այստեղից սկսած մինչև շարձեալ աղաչեմքով սկսվող պարբերութիւնը, ինչպես
 և 118բ էջն ամբողջութեամբ, զբոված է այլ ձեռագրով:

յճրուսաղէմ, եղ զհայր՝ Մաշթոցս ի յԱւաբ վանքն, ի գուռն սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Կարապետին և սուրբ Առաքելոցն. յիշատակ իւր, և ծնողաց իւրոց Ջանիպէկին և Դուռմելիֆին, և ծնաւդաց մար իւրոյ՝ Թումային և Դովլաթին, և հարն ծնաւդացն՝ Կարապետին, այլ և եղբարն իւրո խաչատրոյ, և ամենայն արեան մերձաւորաց իւրոյ:

Եւ արդ, մի ոք իշխեսցէ հանել զսայ ի դրանէ սուրբ եկեղեցեաց ծախելով կամ դրաւ դնելով, ո՛չ առաջնորդ, ո՛չ եկեղեցական, և ով ոք յանդգնի և խորէ՛ ընդ Յուդայի և ընդ խաչահանուացն պատժեսցի, այլ խնամով պահողքն արհնին յաստուծոյ և մէնշ, ամէն:

426

Գ Ա Ն Ձ Ա Ր Ա Ն

Հ Ա Յ Ա Ն 1905 թ., էջ 638, Բողոք

գրիչ՝ Յովանէս վայր՝ Հերմոնի վանք

Գրեցաւ այս հոգևոր Գանձարանս ի թվականութեան Հայոց ՋԻԱ. (1472), ձեռամբ[ը] անարուեստ գրչի Յովանիսի, ի խնդրոյ պիտակ անուն Յակովբի, յետինս ի բանասիրաց. որ միայն անուամբս եմ և ոչ (՛) գործով հեռի, վարժեալ և սնեալ առ ոտս քաջ հոետորի Սարգիս կոչեցեալ, ի վանս Հերմոնի, ընդ հովանեալ սուրբ Լուսաւորչիս և սուրբ Յակովբ նշանիս: Ստացա-զսա յիշատակ հոգւոյ և ամենայն արեան մերձաւորաց իմոց, և շնորհեցի զսա իմ սէրասնունդ աշակերտացն՝ Յովանիսի և Մկրտիչ քահանայիցն...:

427

Մ Ա Շ Տ Ո Յ Ե Ի Գ Ա Ն Ձ Ա Ր Ա Ն

Սրեան 4392

գրիչ՝ Յոնանէս Մանգասարեեց վայր՝ Արեւշ

201ա ...Արդ, գրեցաւ և աւարտեցաւ հասարակաց Մաշտոցս և ծաղկաքաղ Գանձարանս: Մաշտոցն կառավարիչ կարգաց և խորհրդոց եկեղեցոյ և Գանձարանս՝ ի պատիւ տօնից տէրունականաց և ամենայն սրբոց, որ տօնախմբին ի բոլոր տարին, այլ և յուրախութիւն տօնասէր և ժամասէր քահանայից և ժողովբոց: || Վասն որոյ տեսեալ զգեղեցկութիւն սորա և զպայծառութիւն իմաստուն և աստուածասէր [և պատուական և երանաշնորհ քահանայն տէր Գրիգոր]* և ստացաւ զսա յիշատակ բազում ժամանակաց և զաւակ բարի ի գուռն եկեղեցոյ, յիշատակ իւրն, և աստուածասէր և բարեպաշտ ծնողացն՝ հարն [Աստուածատուրուն, և մօրն Սաղղաթին, և բարի ամուսինոյն և թագուհոյն Ազիզ-Խաթունին, և իւր ծնաւդացն՝

* Փակագծի մեջ առնված հատվածները (տե՛ս նաև ստորև) լրացված են էիշատակարանի գրությունից հետո՝ հավանաբար նույն Յովհաննէս գրչի կողմից:

Հէրապետին և մօրն Մարքսային, և զհորեղբայրն զխօջա Աստուածատուրն, և զհաչատուրն, և զԳովմէլէ՛ն, և զամենայն մերձաւորս Ազիզ-տաթունին և տէր Գրիգորին],

Վասն որոյ ամենեքեան ուղիղ սրտիւ աստուած-ողորմի ասացէք նոցա և աստուած ձեզ ողորմի, և ամենայնի որ զաստուած-ողորմին ասէ: 200ւ Այլ և ինձ՝ անարժան զրչիս Յովանէս երիցու և ծնօղաց իմոց՝ Մանգասարին և Փաշա-Մէլէֆին. որ բազում աշխատանաւք գրեցի զգիրքս ի թուիս Հայոց ՋԻԱ. (1472), յԱրեւս քաղաքի, ի դուռն Գէորգ զօրավարիս, յիշատակ բարեպաշտ և աստուածասէր քահանային տէր Գրիգորին և ծաղկեալ զաւակացն՝ որ առ աստուած գնացին և զծնօղաց սիրտն խոցեցին՝ պարոն Գոր[գի՛ն] և Աւէտին, և կենդանոյն Յովախային: Որոց տէր աստուած վայելել տացէ և յետ սոցա յիշատակ լինի բազում ժամանակաց ի դրանս եկեղեցեաց, ամէն:

Դարձեալ կրկին յիշեցէք առ աստուած զստացող սուրբ կտակիս զերանաշնորհ քահանայն զտէր Գրիգորն, և զհօրեղբայրն զՏիրատուրն, և զամուսին նորին զՂամարն, և զորդիս նոցին զպարոն Յովանէսն, և զնո- 202ր բարոզորջ զաւակս || նորին զԿարապետն, և |||՝

F

49ր Տէր աստուած... ողորմեա ստացողի սուրբ գրոցս սրբասէր կրանա-տորին Սիմէոնին** և ծնաւոց նորին, և ամենայն արեան մերձաւորաց նորին՝ կենդանեաց և հանգուցելոց, ամէն:

428

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն
ն. Ջուղա 476, Մ.Տ.Մ. Մ.Տ.Ա.

գրիչ՝ Յոնանէս
վայր՝ Կտրոց

372ր— ... Ընդ նոսին և [յիշեցէք] զմեղաւոր գրիչս Յոնանէս... զվարպետն 376ր իմ զԳրիգորն, և զԽաչատուր կրօնաւորն, զի շատ հայրութիւն արեր է մեզ, և աստուած փոխարէն տացէ յիւր արքայութիւն:

Եւ արդ, գրեցաւ սա ի թվականիս Հայոց ՋԻԱ. (1472), ի սուրբ ուխտս, որ կոչի Կտրոց, ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս, և սուրբ Աստուածածնիս, և սուրբ Կարապետիս, և սուրբ Ստեփանոսիս, և սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչիս, և սուրբ Հովբասիմեանց, ձեռամբ մեղսաներկ Յոնանիսի, ի խնդրոյ Մկրտչին և Խազարէկին, զոր աստուած բարով վայելել տացէ և

* Շարունակութիւնը 5 տող՝ ցնջված է:
** Ա. չիշատակարանի տվյալներով ձեռագրի ստացողը կոչվում է Գրիգոր, սակայն, ինչպես ասացինք, ստացող Գրիգորի ու նրա ազգականների անունները լրացվել են հետագայում, նախօրոք ազատ թողնված տողերի վրա: Պետք է ենթադրել, որ ձեռագրի պատվիրատուն սիզբից եղել է Սիմէոն կրօնավորը, բայց ընդօրինակության ավարտման պահին նա կամ մահացած է եղել, կամ չի ցանկացել սրանալ ձեռագիրը, ուստի՝ և գրիչը ստիպված է եղել զլրավոր հիշատակարանում ստացողին և նրա ազգականներին վերաբերող մասերը դատարկ թողնել: Հետագայում միայն, գտնելով նոր ստացող Գրիգորին, նա լրացրել է դատարկ թողնված այդ մասերը:

ընթերցաւոր խաղաղական կենաւք պահեսցէ...: Յիշեցէք յաղօթս ձեր զհազարէկն, որ ստացաւ զսուրբ Աւետարանս յիշատակ հոգոյ իւրոյ, և ծնօղացն իւրոց, և ամենայն ազգականացն, հօրն Ստեփաննոսին, և մօրն Խազրէվարդին, և կենակցին Շարմէլիֆին, և հօրեղբօրն Յոնաննին, և ծնօղացն՝ Ներսէսին և Ազիզին, և կողակցին Խոնծին, և զաւակացն Բարսեղին, և կնոջն Խսրիպին, և զաւակին Յովաննիսին, և ճորտ Մկրտչին, որ երիտասարդ հասակաւ փոխեցաւ յաշխարհէս առ Քրիստոս և սուր անմխիթար եթող հօրն և եղբարն, և կենակցին՝ Մարգարտին, և մօրքերն Նուրաթին, և այլ ամենայն արեան մերձաւորացն և ազգականացն...:

429

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երկան 2631

գրիչ՝ Ջաֆարէ
վայր՝ Աշոտաց երկիր,
Անկիւնեաց վանք

262բ ... Աստուածասէր և ընտրեալ ապաշխարաւորն Կուլփաշան... ստացաւ զսուրբ Աւետարանս յիշատակ իւր, և ծնաւորացն իւրոց՝ Յովաննիսին և մարն Ամբարիբն, և աղբարն Հայրապետին, որ տղայ փոխեցաւ ի Քրիստոս, և որդւոյն Յուսեփին, և միռա որդւոյն Գրապետին. և ստացաւ զսուրբ Աւետարանս ի հալալ արդեանց յիշատակ իւր, և ծրնաւորաց իւրոց, և ամենայն արեան մերձաւորացն և հանգուցելոցն, ամէն:

Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի յերկիրս Աշոտաց, ի սուրբ ուխտըս, որ կոչի յԱնկիւնեաց վանք, ի դուռն սուրբ Լուսաւորչին, և Վարդի-
263ա հաւր սուրբ գերեզմանին, և սուրբ Պեկտրոսի, և սուրբ Պաւղոսի, և սուրբ Սիովնի, և սուրբ Սուքիասանց, ի թուին Հայոց ՋԻԱ. (1472), փետրվար ամսոյ ի ԺԴ. (14) ասարտեցաւ սուրբ Աւետարանս, ձեռամբ անարժանի և սուտանուն գրչի Ջաֆարէ արեղայի...:

263բ Գրեցաւ ի յառաջնորդութեան սէր Աստուածատուր հայրպետին, ի յեպիսկոպոսութիւնն տէր Գրիգորին: Աղաչեմ զամենեսեան, որ կարգայք զսուրբ Աւետարանս յիշեցէք զտէր Գրիգոր եպիսկոպոսն և զտէր Աստուածատուր հայրպետն, որ կամակից եղան սուրբ Աւետարանիս և յորդորեցին զիս ի գրելն. աստուած զիւրենք յորդորէ ի յիւր արքայութիւն: Եւ յիշեցէք զտէր Մինաս աղբեզայն, որ ի կոկելն աւգտեց, յիշեցէք և աստուած-ողորմի ասացէք, ամէն:

Յիշեցէք և զծնաւորսն իմ զՄելիսեդն և զմայրն իմ զՄելիֆն, որ փոխեցաւ ի Քրիստոս, ամէն: Յիշեցէք զՀերիֆ մամն և զՄխթալ մամն, որ խիստ աշխատեցան ի հետ մեզ, ոմն ի հացին թխելն, ոմն ի յաւելլ ածելն, ոմն ի շրին բերելն, յիշեցէք և աստուած-ողորմի ասացէք, ամէն: Եւ զմզտեսի Մխիթարն, որ Վարդիհաւրն լոյս կու այնէ՝ յիշեցէք և աստուած-ողորմի ասացէք, ամէն, ամէն:

430

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Ց

Երևան 5858

գնող՝ Աւետիփ
վայր՝ Կաֆա

326^ա Ես՝ Աւետիփ արեղաս գնեցի Շարակնոցս հալալ արդեանց իմոց, յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց, թվ. ՋԻԱ. (1472), ի Կաֆա քաղաք, ի Յոհանէս վարդապետէ, որ մականունն Բանճարկեր կոչի:

431

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Ն. Ջուղա, ս. Մինաս եկեղեցի Ս.Տ.Ա.

նորոգող և կազմող՝ Մանելի գրիչ

264^ա ... Զստացող սորա զՍտեփանոս քահանայ, որ ստացաւ զսուրբ Աւետարանս յիշատակ իւրն և ծնողաց իւրոց՝ հար իւր Սաֆարշին և մար իւրոյ Քամարին, որ ետ զգինս սուրբ Աւետարանիս ի հալալ վաստակոց իւրոց յիշատակ հոգոյ իւրոյ և վայելումն որդոյ իւրոյ Ստեփանոս քահանայի, զոր տէր աստուած վայել[ել] տացէ, ամէն: Ընդ նոսին և զնորոգաւ սորա և զկազմող զՄանելի անարժան գրիչս յիշեցէք ի մաքրափայլ յազաւթս ձեր և զվերադրեալս ի սմայ...:

Թվականիսն ՋԻԱ. (1472):

432

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 5469

ա

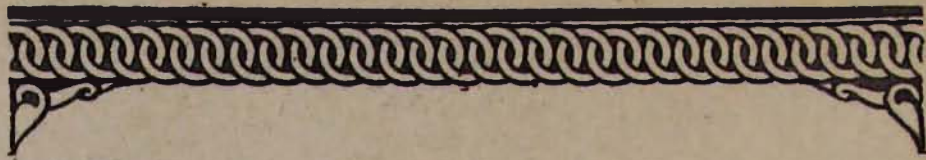
271^ա Արդ, աղաչեմք զձեզ, ո՛վ սուրբ մանկունք եկեղեցոյ, յիշեսցչիք ի սուրբ յազաւթս ձեր զհեզահոգի քահանայն զտէր Ստեփանոս մաղդասին, որ ստացաւ զսուրբ Աւետարանս յիշատակ հոգոյ իւրոյ և ծնաւդացն և ազդականացն|||*

Թվ. ՋԻԱ. (1472):

բ

109^ա Արդ, աղաչեմք զամենեւեանդ, ո՛վ լուսերամ դասք քահանայից, յիշման արժանի առնէք զտէր Ստեփանոսն, և զծնաւդսն իւր ըստ մարմնոջ՝ զհայրն զՅակոբն և զմայր զՇամամն, և զաւակն՝ զԹովորն...:

* Շարունակութունք Թ առդ՝ քերված է:

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Շամախու Ղալազյա գյուղ. Մ.Տ.Մ.

ղրիչ՝ Յովսէփ վայր՝ Հիզնայ երկիր, Սորի գիւղ

259ա ...Արդ, կատարեցաւ աստուածախաւս և տիեզերաքարոզ սուրբ Աւետարանս ի խնդրոյ պատուական և հաւատարիմ և սրբասէր կրանաւորին Մովսիսի, զոր և տէր աստուած բարեալ վայելել շնորհեսցէ իւրն, և եղբարց իւրոց Ատովին, Խաչատրին և Գրիգորին, և զաւակաց նոցին..., և ի ծնողսն իւր Իբրէնիմն և յԱննա-Խաթունն..., և մեծ պապուն՝ Յոհաննիսին, և Հասմին, և եղբարց իւրոց Ատովին, Խաչատրուն և Գրիգորին, և հարսներուն Մուղանին, Շնորհաւորին և Գոհարին: Արդ, ես մեղաւոր Յովսէփ քահանայ դրեցի զսուրբ Աւետարանս ի դեաւաւս որ Սորի կոչի, ընդ հովանեալ սուրբ Աստուածածնի, և սուրբ Քրիստափորի, և այլ ամենայն սրբոցս... [ի յիշատակ] գրչիս Յովսէփի, և ծնողաց իմոց Յովսէփս քահանայի և Զըմրուխտի, և հօրեղբօրն իմոյ մահգասի Յոհաննէս եպիսկոպոսի, և զաւակաց իմոց Գրիգորին, և կենակցին իմոյ Խոնդիայի...:

Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թիւ Հայոց ՋԻԲ. (1473), ի դռնն և ի նեղ ժամանակիս, ի դանութեան Ուզուն-Հասանին, որ յայսմ ամի ասպատակեաց ի Քրդստան, էառ զԲաղէշ և զԽլաթ և զՄուշ և զԲոհտանք, և բազում արեան հեղութիւն արարեալ, և աւար առեալ զազգս Տաճկաց, և գնաց յերկիրն Հոռոմոց. և ի դէմ ելեալ սուլտանն Մսրայ և զանն Ռումայ խոնդար՝ եւթն հարիւր հազար հեծելօք: Եւ յելանել արևուն մինչև ի մուսս արևուն պատերազմեցան և յերկու կողմանցն իմ. (20,000) այր սպանաւ, և երկու կողմանքն փախստական եղեալ: Եւ բնակեցաւ զանն Հասան ի Դավրէժ, զոր տէր աստուած փրկեսցէ զազգս քրիստոնէից յազգէն նետողաց, ամէն: Եւ մեք փախստական լեալ բնակեցաւ[ք] յերկիրն Հիզնայ, ի գիւղս Սորի, և բազում նեղութեամբ կացեալ ի սմա դրեցաք զԱւետարանս ի յանցուղարձ տանս, վասն զի ոչ ետուն առանձնակի տեղ, և եթէ սխալեալ իցեմ ի սմա անմեղադիր լերուք:

Այլ գրեցան ի պայծառ և յընտիր արիւնակէ, զոր տէր աստուած ողորմեսցի վարդապետին իմոյ Կիրակոս քահանային, և լուաւորեսցէ Քրիստոս զհոգի Միսիթաւ փիլիսոփային, որ զարիւնակն ետուր զԱւետարանիս:

434

Ա Ի Ե Ա Տ Ա Ր Ա Ն

«Արեւելք» օրագիր, 1884 թ., № 120, էջ 3—4*

վայր՝ Ակիսի քաղաք

... Եւ ձեռնարկեալ գրեցի զսուրբ Աւետարանս ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգսի զօրավարին և Գէորգայ զինաւորին, ի քաղաքս որ կոչի Ակիսի, իսկ յաշխարհակալութեան նետողաց ազգին Հասանին:

Եւ գրեցաւ սա ի թուականութեանս Հայոց ՋԻՐ. (1473), ի փառս Քրիստոսի աստուծոյ: Արդ, որ հանդիպիք սուրբ Աւետարանիս տեսութեամբ կամ ընթեռնելով կամ գաղափարելով ի պէտս օրինակի՝ յիշեցէք ի Քրիստոս զստացող սորա՝ զվերոյսացեալն զՀայրապետն, և զԿուլինարն (կողակից նորին), և զորդիս իւրեանց, և զարեան մերձաւորս իւրեանց ///, զմայրն իմ զՇարա-նաթուն, և զեղբայրն իմ, և /// սալրկաւակս ///, և զմերձաւորս իմ ///**

Յայսմ ամի, եկն անօրէն խովանդարն, որ Չքախ կոչի՝ բազում և անթիւ զօրօք ի Հոռոմոց աշխարհէն յաշխարհս մեր: Եւ եկն նախ ի յԵրզնկայն և ալրեաց զքաղաքն /// և ալ սակաւ զօրօք յառաջ գալին ընդդէմ Չքախին: Իսկ Չքախն ոչ գիտէր զդարանամուտ զօրաց մերոց, և յառաջ եկան և մտան ի պատերազմ ընդ սակաւ զօրացն, որ ընդդէմ նոցա կայր, և դարանամուտքն հասին զկնի, փակեցին զզօրսն Չքախին, և եղև սաստիկ պատերազմ յառաւօտէ մինչև ցերեկոյ: Յառաջ յաղթեցան զօրքն մեր. և հրամանաւ աստուծոյ յաղթեցան զօրքն Չքախին, վասն զի ել հողմն սաստիկ և փշեաց զերկրին փոշին ի վեր Չքախին, և այնպէս փոշի եղև, որ մին զմին ոչ կարէր տեսանել: Եւ զօրքն մեր զհետամտեալ սաստկապէս կոտորեց /// բռնեալ և ածին Հասանին և սպանին: Եւ ողորմութեամբն աստուծոյ (ազատեցաւ)՝ աշխարհս մեր ի զօրաց Չքախին /// իսկ փատրիահն նոցա, որ խովանդար կոչի՝ փախեաւ և եմուտ յամրոցն՝ անպիտան զօրօքն, իբրև վաթսուն հազարաւ: Վասն զի ամրոցն, այն, որ յետեւին էին բերեալ իբրև զքաղաք մի բոլոր էր մեծութեամբ, և մեծամեծ զնշիլով և տախտակով փալիեալ ///: Եւ մնաց պարոնն սակաւ զօրօք, և ելեալ զօրքն Չիքախին յամրոցէն և սկսան կոչել*** յաշխարհն իւրեանց, իսկ զօրքն, որ հետ պարոնին էին՝ թողին զպարոնն և փախեան, և Չքախն զերծեալ փախեաւ: Եւ զօրաժողով արար Հասան և ///

* Հիշատակարանը հրատարակել է Մ. Նաթանյանը, «Կարևոր հնութիւնք ի Կոստանի» (ի Չարանանգ) հոգովածում:

** Մի թերթ ընկած է եղել զհարկանված թերթից շատ ազգեր եղել են այրված և անընթեռնելի գարձած:

*** Այսինքն՝ ընկել—զագթել:

435

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

«Արց-ի», էջ 247

գրիչ՝ Սարգիս

վայր՝ Խաչենաձորոյ գաւառ

Ի ժամանակիս յայսմիկ, որ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց ի վտանգի կայր ազգն քրիստոնէից ի աղգէն անօրինաց, և էր թուականն Հայոց ՋԻՔ. (1473)*, և ողիմբիաքն, որ է նահանջ ՄԼ. (230), ի ղանութիւն Հասան-բէկին, որ գնաց յտշխարհն Հոռոմոց և աղգի ազգի շարութիւն հասոյց ի հետ ալգին տաճկաց, և ի կաթողիկոսութեան Հայոց տէր Ռատակեսի, և հայրապետութեան սուրբ ուխտին Գետամիջոյ տէր Սարգսի, և փակակալութեան տեղոյն Յովնանէն կոյսակրան արեղայի:

Բայց արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի գաւառս Խաչենաձորոյ, ընդ հովանեալ սուրբ Ստեփաննոսի, սուրբ Սքանչելագործ Նշանիս, սուրբ Սարգսի, և ի տէրութեան տեղոյս պարոն Վէլիջանին, զոր տէր աստուած ընդ երկայն աւուրս արասցէ:

Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս յարինակէ տեառն Եփրեմի Խուրին Ասորոյ՝ համարաւ և կիտիւ և բանիւ և նշանագրով /// ի խնդրոյ արքեպիսկոպոսի, որ վառեալ ջահ է եկեղեցոյ /// պարոնտէր, թողութիւն արարէք, եղանակիս որ գրուեցաւ՝ անձրև խիստ, և տեղիքս գէճ, և հողս ջրբաշ, և ես մենակ:

436

Մ Ա Յ Ր Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Փիբդ. 6273, էջ 316—317,

Արճէշ, յԱրծուաբեր ուխտն

գրիչ՝ Մելիսէք

վայր՝ Առեստ գիւղ—Սուխարայ վանք

... Եւ արդ, գրեցաւ սա ի թուականիս Հայոց ՋԻՔ. (1473), ձեռամբ անիմաստ գրչի Մելիսէքի, ի գեօղս Առեստ, որ կոչի Բանդումանի. և կէսն գրեալ եղև ի վանքն Սուխարայ, ընդ հովանեալ Արծուաբեր Աստուածածնին, ի յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս տէր Յովնանէն արհիեպիսկոպոսի, և տէր Յովնանէն հերպետի, և տէր Սիմէօն փակակալի, և այլ սուրբ կրօնատրացս՝ տէր Գրիգոր գրոց աշակերտի, և տէր Ներսէսի, և տէր Յովսէփի, և տէր Իգնատիոսի, և տէր Ստեփաննոսի, և տէր Ջաֆէոսի, և տէր Կարապետի, և Յովնանէսի, և տէր Յովնանէսի, և տէր Մկրտչի, և այլ միաբանիցս, զոր պահէ Քրիստոս աստոսած անփորձ և անսասան: Ի հայրապետութեան տէր Սարգսի, և ի թագաւորութեան Ուզուն-Հասանին, որ յայսմ ամի կոխեալ եղև ի Չարաղէն:

* «Արց-իում» ազված է ՋԻՔ. (1403): Ահնայա սիւլ է, որ առաջացել է «Ի» և «ն» տառերի շփոթութիւնից: 1403 թվից շատ առաջ մեռել էին ե՛ր Ուզուն-Հասանը և՛ Արիսաակէս կաթողիկոսը:

Յիշեցէք զստացող սուրբ տառիս զԱլեքսան տանուտէրն, որ ստացաւ զսա և ետ յիշատակ ի դուռն Արծուաբերու:

437

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 7539

գրիչ՝ Յուսէփ

ա

207ա ... Յամի թուականութեանս Հայկաղան տոհմի ՋԻՖ. (1473) տանուտէր ոմն Քոչքէկ՝ հարազատ և աստուածասէր յամենայն բարութիւնս միտրեալ...: Տէր Քրիստոս աստուած, գթա ի յոգիս Քոչքէկին, և ծնաւդացնորին, և եղբարն Սկանդարին, և որդոյ նորին Ղամբարին և Վաւեփաշին, և այլ ամենայն արեան մերձաւորաց.... զԱւետարանս ստացաւ յիշատակ իւրո կատարմանն, և ամենայն ննջեցելոց իւրոց, և յետ իւրն՝ զաւակաց իւրոց, զոր վաեիլ տացէ ընդ երկայն ատուր կրկին կեն||աւք և Բ. աշխարհաւք, ամէն:

Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի ժամանակիս վերջացեալ դարիս, ըստ այնմ, որ ասէ յոտից մինչև ցըզուփս շիք առողջութիւն առ Խամայելեան և ժպիրճ ազդիս, որ քրիստոսազաւ ազգս հասուցին մինչև ի դրունս մահու:

Ես անպիտանս և յետնեալս ամենայնի, որք հանդիպիք յայս սուրբ գանձարանիս՝ աստուածաշունչ Աւետարանիս՝ յիշեցէք զվերոյգրեալան, և աստուած զձեզ յիշէ՝ զյիշողքդ, ամէն: Եւ զիս՝ անպիտանս և յետնեալս ի բանասիրեաց, որ միայն անուանս ունիմք և ոչ զգործս, յորժամ կարդայք կամ արինակիկ յիշեցէք. կազմողս, և աստուած, որ առատն է ի տուրս բարեաց տացէ ձեզ զարքաութիւնն և հանգուցէ ի գոգն Արբահամու, ամէն և եղիցի, եղիցի:

Բ

80ա Եղկելի գրիչս Յուսէփ ետին եպիսկոպոս աղաչեմ աղերսալի մաղթանօք աստուածապատիւ սուրբ հայրքդ և սրբազան ընթերցողքդ յիշել ի տէր, և Քրիստոս որդին աստուծոյ զձեզ յիշէ իւր արքայութիւնն, ամէն:

Գ

206բ Ձանարժան գրիչս Յուսէփ յիշել աղաչեմ. Թվ. ՋԻՖ. (1473) գրեցաւ:

դ

180բ Ձանպիտան Յուսէփ յետին եպիսկոպոս երես անկեալ աղաչեմ զմանկունսդ Սիոնի յիշել ի տէր: Թվ. ՋԻԳ. (1474)*:

* Այս հիշատակագրութիւնը գրված է Ղուկասի ավետարանի վերջում, իսկ Գ. հիշատակագրութիւնը՝ Յովհաննի վերջում: Դժվարանում ենք հավատար, որ Ձեռագրի վերջին մասի ընդօրինակութիւնն ու կազմումը ավարտվել է 1473-ին, իսկ միջին մասի ընդօրինակութիւնը՝ 1474-ին: ՋԻԳ. (1474)-ը պետք է համարել կամ գրչական սխալ, կամ էլ ձեռագրի ընդօրինակութիւնից մի ասորի հետո արված հիշատակագրութիւն:

գրիչ՝ Դաւիթ
վայր՝ Վայոց-ձոր

314ա ...Գծագրեալ եղև սա ձեռամբ յոգնամեղ և անարհեստ Դաւիթ սուտա-
տուն իրիցի, որ միայն զանունս ունիմ և ոչ զգործս, ի թվականիս Հայոց
ՋԻՔ. (1473), ի ղանութեան Հասան- բէկին՝ թոռինն Պայընաբընյ, որ տի-
314բ րեաց բազում աշխ||արհաց և քաղաքաց. ի կաթուղիկոսութեանն վաղար-
շապատու տէր Ըռըստակիսի, ե մերում նահանգի պարոնութեանս պարոն
Ջուսին: Եղև զբաւ սորա յերկիրս Վայի-ձորոյ, ի դեզս որ կոչի Մրկղունս,
ընդ հովանեաւ սուրբ Գէորգի տաճարիս, և սուրբ Նշանացս՝ սուրբ Յակո-
բի և սուրբ Նշանի, առ ոտս արիաշան հովապետի Աւագաւթի վարդապե-
տի՝ հարեղրարս մերոյ, և այլ հարազատ և կուսակրան արեղայիցս՝
եղբարցս իմոցս՝ տէր Ջափաբիայի, և Աբրահամի, և Ոհանէս արեղայի՝
ընկերակցի սոցա, և Եզեկիէլ ընկերակցի իմոյ՝ դեղոյ իրիցի և այլ եղ-
բարցս:

Եւ ըստացեալ զանառիկ փարթամութեան մեծութիւնս աստուածասէր
և բարեմիտ տանուտէրն Սիրական կոչեցեալ, յիշատակ իւրն, և ծնաւդացն
իւրոց հարն [Մանաւագին, և հարեղրարն Մկրտչին, և մարն Մանիշա-
315ա կին]*, || և ամուսնոյն իւրոյ Գուլին, և հարազատ դստերն իւրոյ Մանիշա-
կին, և այլ ամենայն արեան մերձատրացն՝ յիշատակ անջինջ և զանձ
անկողոպտելի...: Եւ ետ գրել իմոյս տկարութեանս եռանդեա սիրով և
փափագելի բաղձամբ ի սէրն անմահ փեսային, վասն քաղցր դատաս-
տանի արդարադատ դատաւորին և անթառամ պսակին, զոր պարգևեսցէ
նմա տէր աստուած:

Դարձեալ, աղաչեմ զհանդիպողքդ այսմ հոգէնորոգ Աւետարանիս, զի
յիշեսչիք ի յապենիաղն աստուած զՍիրական ստացաւ սորա, և զՄա-
նուշակ, և զԳուլ, և զծնաւդսն իւրեանց, և զիս՝ զանարժան գրիչս զԴաւիթ
էրէց, որ այրեալ եմ ի հաղբից մեղաց, և զհարազատ որդիս իմ զԱլէք-
315բ սիանոս դեռարուակ, և զծնաւդսն իմ զՏէրաւէր և զը||Գոնցայ, և զեղբարսն
իմ. և սղալանաց և խոշորութեան գրոյս անմեղադիր լերուք, զի կար մեր
այս էր...:

գրիչ՝ Խաչատուր
վայր՝ Արարադեան գաւառ, Ուրծ գիւղ

354բ ...Ըստ նմին արինակի հոգիահրաշ վարդափթիթ անուշահոտ բու-
րաստանիս ի խնդիր եղեալ հեզահոգի և սրբասէր Մեսրոպ կրանաւոր,
ի վայելումն անձին իւրոյ և յիշատակ ծնաւդաց իւրոց:

* Այս անունները գրված են այլ ձեռագրով:

Գրեցաւ ձեռամբ յոգնամեղ և անհիմաստ Խաչատուր գրչի, ի թվականութեանս հայկազեանս տումարի ՋԻԲ. (1473), ի հայրապետութեան Հայոց տեառն Արիստակիսի յաթոռ սուրբ Էջմիածնի, և ի թագաւորութեանն 355ա թիւրաց մեծին*, և ի ղանութեանն Հասան-բէկին, թոռն Աւքմանին: Կատարեցաւ ի հոյակապ և ի հռչակաւոր գաւառս Արարազեան, ի գիւղս որ կոչի Ուրծ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և սուրբ Ստեփաննոսիս, և ի հայրապետութեան տէր Մանուէլ արհեստակոպոսի**:

Ի խնդրոյ և յարդեանցս երջանիկ և սրբասէր Մեսրոպ արեղայի...: Արգ, աղաչեմ զամենեանս, որք աւգտիք ի սմանէ կարդալով կամ աւրինակելով, յիշեցէք... զհայրն իմ Մաղթում, և մայր իմ Մելիք-խաթուն, եղբայրն իմ Վարդիկ, և Մկրտիչ կուսակրան արեղայն, և Մխիթար, և զայլ ամենայն մերձաւորսն մեր, և տէր Յովնանէն կուսակրան արեղայն, և հանգուցեալ եղբարն իմ Ըստեփանոս սարկաւազին, Գալբստին և Սարգսին, և արհի և պատուական հայրապետի, որ Ըստեփանոս արհեստակոպոսի, որ զթողթս շնորհեաց մեզ, որ և եղև հայր ամենայն 355բ կրանաւորաց և ժողովրդիս, հեզ, խոնարհ, հանդարտ, սրբամիտ, սրբասէր:

Նւ աստուած, որ առատ է ի տուրս և ձեզ, յիշողացզ և մեզ յուսողացս առ հասարակ ողորմեսցի, ամէն:

Ընդ նմին և զՅակոբ վարդապետն:

440

Գ Ա Ն Ձ Ա Ր Ա Ն

Փիրդ. № 6273, էջ 316, Եւզոկիոյ ք. Նրբորդութիւն եկեղեցի

գրիչ՝ Մաաթէոս
վայր՝ Եղեգիս

...Վասն որոյ ես՝ անպիտանս ի պիտանեաց և անարգս ի փառաւորաց, հէք, փանաքի վտիտս Մաաթէոս, փափագեցայ այսմ հրաշափառ Գանձարանիս և ծիրեալ, ծերացեալ անձամբ գրեցի զսա՝ ութսունամհայ գուլով, առ ի յիշատակ գոլ կենդանի մեռելոտի, մեղսամահ մեղուցեալ մահապարտ հոգւոյս, բարեխօս ունելով զամենայն սուրբս, որ աստ գծագրեցան, և ի վայելումն հարազատացն իմ վանականաց կրօնաւորաց՝ Իգնատիոսին, Սաայտյն Նաղաշի, և եղբարց իւր Թաղէոսի և Ստեփաննոսի...: Նւ ի Քրիստոս հանգուցեալ հօրն իմ յիշատակ բարեաց՝ պարոն Սուլթանին, և Իկիդ աղին, և մօրն իմ պարոն Թովսթէին: Գրեցաւ գիրքս յԵղեգիս ի թուիս Հայոց ՋԻԲ. (1473):

* Անվան լրացման համար տեղ է բաց թողնված. այն տարիներին Վրաստանում Թագավորում էր Բագրատ 2-ը (1466—1478):
** Շարունակութունը գրված է այլ ձեռագրով:

441

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 9431

նկարող՝ Եսայի
վայր՝ Հերմոնի վանք

330ա ...Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվականիս Հայոց ՋԻԲ. (1473), ի նա<ւա>հանդիս վայո-ծորո, ի վանս Հերմոնի, ընդ հովանաւ անբարձ յուղէս(°) և գերաշնորհ սուրբ Լուսաւորչիս և սքանչելայդործ սուրբ Նշանացս, յառ ոտն շնորհազարդ հրաբունոյս մերո Սարգիս վարդապետիս և այլ միաբանիցս, որ աստ կան հաւաքեալ, ձեռամբ Եսայի նկարողի սորին, ի լաւ և ընդիր աւրինակէ:

Արդ, աղաչեմք զհանդիպողս յիշել զմեղ...:

336բ. Նաև ըստացող այսմ... սուրբ Աւետարանիս զաստուածասէր յայրն Յեօգար աղին, և կողակցին Խաթունին, և զանառիկ մեծութիւն սորա և զանհամամետ բարձրութիւնն, ըստացաւ սա իւր անկողոպտելի գանձն և աննուազ փարթամութիւնն յաւիտենական, և յիշատակ անշինշանելի և անծերանալի հոգեոր հարն մերո Եօգար աղին, և կողակցին Խաթունին, և հրապոնի Սարգիս վարդապետին, յիշատակ իւր, և ծնողաց իրոց, և յամենայն յարեան մերձաւորաց՝ կենդանեաց և հանգուցելոց, առհասարակ, ամէն:

442

Մ Ա Յ Ր Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Փիրզ. 6273, էջ 315, Մարդուանի եկեղեցի

գրիչ՝ Յովանէս
վայր՝ Խլաք

... Արդ, գրեցաւ սուրբ Մաշտոցս, որ գանձ է պատոսական, մահու կենաց է պիտոսական, քահանայից՝ և աշխարհական, ամէն իրաց սա գայ ի բան: Եւ ես Յովանէս անարժանս գրեցի զսա ի ՋԻԲ. (1473) թուական, ի քաղաքիս Խլաք, ընդ հովանեաւ սուրբ Գէորգ զօրավարին, և ԺԱ. Խորանին, և սուրբ Վարդանին, և խնդրակատար Աստոսածածնին, ի կաթուղիկոսութեան տեառն տէր Ըոքստակէսի, և ի թագաւորութեան Հասան-բէկի:

Արդ, որք հանդիպիք սուրբ Մաշտոցիս կարդալով կամ օրինակելով լի բերանով և ուղիղ սրտիւ աստոսած-ողորմի ասացէք ստացողի գրոցս՝ պատուական իմաստուն և հեղահոգի կրօնաւորին Գրիգորի գրոց աշակերտի և ծնողաց նորին...: Յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զանարժան գծողս զՅովանէս, և զծնողսն իմ զԿարապետ քահանայ և զԲաղամյալիքն...:

Եղբայրներ մարտ արե վարդայ պէտք աւշինն
 տու թէ՛ Թարգ մանուշե՛. ի թուր ողորտն՝
 որ որ ք հան ի պի ք անայ կարող պուլ կանա
 թին աւկ Ելով. կէտր անու թի ի նոր րեց է քի քի
 է. ի սո ջ աղ է վ աշին. որ է Բ ժ շ ի շ կ ա ս ա յ ի ս ա Երկ
 րիս. կարող ու թ Բ Ե ն այ. և որ որ ոյ ի ր ոյ մ ու ր ա ա
 Բ ա յ ա շ ի ն. զ որ ս ր ն ա յ ա ճ է ս ա շ ա շ ու Ե Բ
 և ը ն ու Ե ր կ ա յ ն ա ա ու ր ո ս ա ր ա ս յ է ա մ է ն :
 որ որ ր է ց ա ա գ ի ր ք ա յ ս : որ է ան ու ան ա ,
 մ ա ղ ր ա յ պ ա տ ի ն : որ Թ ա ր գ մ ա ն ի ի ճ ա յ Բ ա տ ս
 Բ ժ շ կ ա ր ա ն . ի որ ու ո ս մ ի ջ ի վ ա ն ա յ ս Բ ան ձ ա ձ ն
 ի ա . ի ճ ա յ ր ա յ պ է ա ու թ Ե . ս ր ը ու ը ս ա տ ա ք ի ա ի :
 ի Ե : Թ ա ր գ ա ո թ ու թ Ե . պ ա ր ո ն զ ա ո ղ ա ո ղ ի ն .
 ի Ե պ ի ճ ի ո պ ո ս ա թ Ե . ս ր գ ի ր ի գ ի ր ի . որ է ա ա ա ջ Ե
 որ որ ա մ յ ի ս ա Ե ր կ ի ի ս . ի ս ա ն ու ս ր ու թ Ե ս ր
 ա ղ ը ղ ի ն . և պ ա ր ո ն վ ա ր ճ Ե լ Ե ի ն . ա յ լ Ե ս ր
 գ ի ր է ց ի գ ի ր ք ս . ճ ա ր պ ի ա ն ի որ գ ի ս ս ր յ ա կ ո թ ա
 որ յ ա յ մ ա մ ի ճ Ե ո ն ա յ գ ի ր է ց ա յ . Ե լ ա յ Թ ա ղ ու
 թ Ե ա ր ա ր է ք ս ղ ա յ ան ա յ գ ի ք ի ս . գ ի յ ա ո ա
 ջ ի գ ի ր ն է ր . և գ ժ ա ր ա յ գ ա ր ճ . զ ի զ ո յ մ
 ա ր գ ո յ զ Օ ղ ու ա ճ ա ն ք ն ն է ի յ ա ր ա պ լ Ե գ ու է ո
 ի ճ ա յ ա ն . Ե . որ Բ յ ի ճ մ ա ն ա ր ժ ա ն ի ա ո ն է
 ք զ ա լ Ե . Յ ի շ է ս յ է և զ ճ Ե պ թ յ որ ժ ա մ գ ա յ ղ ա
 ս ո ղ ա կ ա ն յ ա ր ղ ո ո ն ի ր Ե . Թ ա ղ ու թ Ե շ
 ն որ է է ց ի ք . մ Ե ր և Ե ճ Ե ր ն յ ջ է ց է լ ո յ ն ի ք ն
 է ա մ է ն :

ՆԿ. 17. Մի էջ Յակոբ գրչի հիշատակարանից՝

443

Բ Ճ Շ Կ Ա Ր Ա Ն

Երևան 415

ա

գրիչ՝ Յակոբ որդի Մարտիանի

վայր՝ Սամցխու երկիր

20^ր Ո՞վ ընթերցողք՝ բժիշկը և յիմաստնայտէրք, զի գիտացաք, որ յոյժ բժշկէ գիրքս, և ով որ բժշկէք և բժշկիք՝ կենդանութիւն շնորհեցէք և խընդ-

րեց[էք] յաստուածոյ խոշայ էվաչին, որ անուանեն րժի[շ]կ Սամցխու, և որդոյ իւրոյ Մուրատբախշին, և ինձ սուտանուն Յակոբ իրիցիս...:

F

215ա ... Ջշահավէտ և զուժ աւգտակար գիրքս այս, որ է քննութիւն բնութեան մարդոյս և նորին զանազան կրից և պատճառանաց հիւանդութեան
215բ ցաւոց, զոր դրեալ էր համայնիրակ || եղբայ[ր]ն մեր Մարգարէ վարդայպետն, աշխատութեամբ թարգմանողի Գրիգորիսի:

Արդ, որք հանդիպիք սմայ կարդալով կամ արինակելով՝ կենդանութիւն խնդրեցէք ի Քրիստոսէ խոշայ էվաչին, որ է բժիշկ Սամցխու հրկրիս կարողութեամբն աստուծոյ, և որդոյ իւրոյ Մուրատբախշին, զոր տէր աստուած պահեսցէ խաղաղութեամբ և ընդ երկայն աւուրս արասցէ, ամէն:

Արդ, գրեցաւ գիրք[ս] այս, որ է անուանպ Մազրայպատինս, որ թարգմանի ի հայ բաւա բժշկարան, ի դուս միջի վանաց սուրբ Աստուածանիս, ի հայրապետութեան տէր Լորստաֆիսի*, ի թագաւորութեան պարոն Ղաււղաւրին, ի եպիցկոպոսութեան տէր Գրիգորի, որ է առաջնորդ Սմցխու երկրիս, ի տանուտէրութեան պարոն Ազրգին և պարոն Վարձելին: Այլ ես<տէր>գրեցի գիրքս՝ Մարպիանի որդիս տէր Յակոբս, որ յայսմ ամի ձեռնայդրեցայ: Ա<ա>յլ թողութիւն արարէք սղալանաց գրքիս, զի յառաջի գիրն էր և դժարայդարձ, զի զամենայն մարդոյ զօդուածսն քննէ ի յարապ լեզուէն. ի հայսն: Եւ որք յիշման արժանի առնէք զմեղ յիշեսցէ և զձեզ Քրիստոս, յորժամ դայ զատողական յաթոռն իւր: Եւ թողութիւն շնորհեցէք մեր ե ձեր ննչեցելոցն ի Քրիստոսէ, ամէն:

444

Ա Մ Ս Ա Յ Ո Յ Յ Գ Ո Ի Շ Ա Կ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Երևան 415

գրիչ՝ Պարսխս

220բ Ի թվ. Հայոց ՋԻԲ. (1473), տրէ ի ԺԸ. (18), մարտի Ժ. (10), ես՝ մեղաւ[ն]ր գրչակս Պարսխս**, որ գրեցի զայս Ամսայցուց Իսպին համար: Ով որ հանդիպիք կարդալով կամ արինակելով աստուած ողորմի ասցէք և թողութիւն մեղաց խնդրեցէք, և աստուած ձեզ և մեղ ողորմեսցի, ամէն:

* Հիշատակարանի գրութեան մերձավոր ժամանակը որոշվում է Արևոտակեռի կաթողիկոսութեան տարիներով: Մ. Օրմանյանի ձեռքի տակ եղած թերի ու վիճելի տվյալներով Արևոտակեսը ինքնուրույն կերպով աթոռակալել է 1463 - 1469 թթ.: Մական մեր այս ժողովածուի հիշատակարանների ռեձեռած տվյալներով նա կաթողիկոս է դարձել 1465-ին և մնացել է արևոտ վրա մինչև 1473 թ. (տես նախորդ հիշատակարանը): Հաջորդը՝ Մարգրիս Բ.-ն հիշատակվել է սկսվում նույն այդ՝ 1473 թվականին միայն (տե՛ս հաջորդ հիշատակարան):

Այսպիսով բժշկարանի այո հիշատակարանը կարող է զբղած լինել 1465-1473 թթ. միջև բնկած տարիներին, ամենայն հավանականությամբ 1473 թվականից մի քանի տարի առաջ:

Այս եզրակացութիւնը հաստատվում է նաև ձեռագրի վերջում, այլ գրչի կողմից ընդօրինակված «Ամսացոյց»-ի հիշատակարանից, որը զբղած է 1473-ին (տե՛ս հշտկ. № 444):

** Անունը զբղած է սողամիջում:

445

Ճ Ա Շ Ո Յ

Երևան 1875

գրիչ՝ Կարապետ
վայր՝ Վառ

ա

...Եւ արդ, ես՝ անպտուղս ի բարեաց... տգետս ի գիտնականաց բազմամեղ Կարապետ սուտ||[անուն կրանաւո՞ր, որ ան]ունս ովնիմ և գործս ո՞չ, տեսի զը[սէր/|| խ]ոջա Մարշին և եղբարս նորա Շաֆարբէկին, զոր [ունէր առ հոգ]ւորսն, [ն տկար ան]ձամբս ||| որ է՞ի] ՀԸ. (78) ամաց ||| ա)*մենակար[ող] զարուսեամբն աստուծոյ կատարեցի զսա անշնշելի յիշատակ ի դուռն սուրբ առաքելոցս Պետրոսի և Պաւլոսի, որ հանապազ հրճուին. սովաւ սրբասէր սպասաւորք և ընտրեալ քահանայք տաճարի սուրբ Առաքելոցս, և անմոռաց յիշմամբ յիշեսցին յերկնագնաց յազաւթս իւրեանց զյառաջյիշեցեալ ստացող գրոցս զխոջայ Մարշէն, և զեղբայրն զՇաֆարբէկն, և զծնաւդքն իւրեանց զՍտեփանոսն և զԳոհար-Մէլիքն, զպարոն Զանիբէկն, և զիւր ծնաւդքն զԱւետիսն և զԱզիզվէլէֆն, և զամենայն արեան մերձաւորսն...:

Եւ արդ, ես՝ ամենամեղ և անարժան ծառայ ծառայիցդ աստուծոյ, բաղում աշխատութեամբ հասուցի զսա յաւարտումն ի քաղաքիս Վան, ընդ հովանեաւ Նախավկայիս սուրբ Ստեփանոսի, և սուրբ Սահակայ Հայրապետի, և սրբազան առաքելոցս Պետրոսի և Պաւլոսի, և սուրբ Վարդան զաւրավարի, որոց՝ յիշատակ շինողաց սոցին արհնութեամբ եղիցի, ի թուականութեան ազգիս Հայոց ՋԻԲ. (1473), ի հայրապետութեան տեառն Սարգիս բարունապետի, որ յայսմ ամի նստաւ յաթոռ սուրբ Լուսաւորչին, յառաջնորդութեան սուրբ ովստիս Վարագայ տէր Յովանէէս եպիսկոպոսի, ի թագաւորութեանն սուրբան Խասան-բէկի, վասն որոյ բարեխաւութեամբ |||

Բ

285բ Յարութեամբ քո Քրիստոս, որդի աստուծոյ, ողորմեա ամենայն հաւատացելոց քրիստոնէից, և առաւել ստացողաց սուրբ գրոցս խոջա Մարշին, և եղբարն Շաֆարին, և ծնողաց նոցին Ստեփանոսին, որ յայսմ ամի առ աստուած փոխեցաւ, պարոն Զանիբէկին, և իւր ծնողացն, և Կարապետ գծողի, ամէն:

ԹՎԿՆ. ՋԻԲ. (1473):

Խասան կոտրեցաւ ի Զիթաղէն, և ոչ գիտեմք զինչ լինելոց եմք:

Գ

206ա Զսացող սուրբ գրոցս զխոջայ Մարշէն, և զեղբայրն զՇաֆարբէկն, և զաներն զխոջայ Բախշայիշն, և զգոթանչն զԱզիզ-Խաթունն յիշեցէք ի Քրիստոս և աստուած-ողորմի ասացէք:

* Էջի վերին եզրը պատուած է: Առաջին 8 տողերից մնացել են միայն մի քանի տառեր. ննարավորին չափ, ըստ իմաստի, վերականգնեցինք՝ կորուստը նշելով ուղղագիծ փակագծերով:

Գ

Նկարող՝ Կարապետ

ՋԿարապետ նկարողս յիշեցէք ի Քրիստոսս և աստուած ըզ[ձեզ յիշէ]՞:

446

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 5007

գրիչ՝ Կարապետ

վայր՝ Բերկրի

... Արդ, գրեցաւ քարոզութիւն սուրբ Աւետարանիս Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ յամի ծնընդեան փրկչին հազարերորդի շորահարիւր և քսաներորդի*, և ի թվականութեան արեթական տոհմիս տումարի ՋԻԲ. (1473)-երորդի, յընտիր արինակաց սրբոց հարցըն գըրեալ: Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս տէրոմեան ի քաղաք Տարբերունի, որ կոչի Բերկրի, ընդ հովանեաւ սրբոյն Գէորգեա ղաւրավարին, և ընդ հովանեաւ սուրբ ուխտիս՝ լուսազարդ և ի գեղեցկաեղց, աստուածընկալ և քրիստոսաբնակ անպատիս տէր Յուակայ որդւոյ, և սուրբ մաւրն լուսոյ՝ տիրամար Աստուածածնի կուսին, և սուրբ Կարապետին, և սուրբ Յարութեանն, և յառաջնորդութիւն Մկրտիչ քաջ և արի ըստուանպետին, և ի հայրապետութեանն տէր Յովանէս արհեստակոպոսի, ձեռամբ յաւանամեղ և սխալագիր գրիչ՝ սուտանուն քահանայի Կարապետի: Ողորմութեամբ տեանս սկսաւ և շնորհիւ նորին կատարեցի || ի խնդրոյ բարեսէր և իմաստուն տանուտրոշն ըռէս Մարտիրոսին, և եղբարցն Ստեփանոսին, Մուրադին և Յովանիսին, և քեւերն Շանփաշին, և ծաղկեալ զաւակաց նոցին Ղաւչին և Կարապետին, ամէն:

Արդ, յերես անկեալ պաղատիմ մանկանց սուրբ եկեղեցւոյ, և աղաչանս բազմապիսիս առաջի վերաժանողացդ մատուցանեմ, յիշատակել բարի կամաւք և սեռն սիրով ի պատկանաւոր խընդըրուածս զստացող սուրբ Աւետարանիս՝ զաստուածասէր և զբարեպաշտ տանուտէրն զՄարտիրոսն, և ըզծնաւոսն իւր զՄկրտիչն և զԱսրլմէլիքն, և ըզկողակիցն իւր զՅուստիանէն, և զասակս նոցին ըզԱզնաուրն, և զՋանփաշէն՝ ըզհանգուցեալսն ի || Քրիստոսս:

Դարձեալ, աղաչեմ յիշել ի տէր զըռէս Մարտիրոսն՝ զհանգուցեալն ի Քրիստոսս, և զեղբարս նորին զՅովանէսն, և զՍտեփանոսն, և զՄուրադէն, և զկողակից նոցին զՅուստիանէն, և զՄարգարիտն, և զԲուրսէն, և զԳաւնարն, և զհանգուցեալ զաւակսն զԱզնաուրն, և զՄանուկն, զՋանփաշէն, և զՍաւլթանն, և զՄկրտիչն, և զԲարեաւրդարն, և զամենայն արեան մերձաւորսն՝ զկենդանիս և զհանգուցեալսն, ամէն:

Ընդ որս և ես՝ անպիտանս ի մանկունս եկեղեցւոյ սուտանուն քահա-

* Գրված է 207ր էջի մեծադիր նկարի ցածի կապտավուն եզրի վրա, երկաթազեր սառեբով:

** Համարում ենք զըշական սխալ, զեւթ է գրեք՝ շեւթանաներորդի:

նայս Կարապետ, որ սկսա, և գրեցի, և զարդարեցի ոսկով և ծաղկիւ զսուրբ Աւետարանս յիշատակ ըստացողի սորայ, ամէն:

Արդ, երեսս անկեալ աղաչեմ զձեզ, ո՛վ սուրբ ընթերցողք, յիշման արժանի առնել ղիս, և զծնաւզան իմ, և զամենայն արեան մերձաւորսն՝
359ա ղկենդանիս || և զհանգուցեալսն, ամէն:

Եւ ղհոգևոր հարբն մեր ղՊետրոսն և զտէր Մինասն՝ զուսուցիչքն իմ և զվարպետքն իմ, որ բաղում աշխատանք և երախտիք ունին ի վերայ մեր, ղոր տէր աստուած հանդուացէ զհոգիս նոցա ի դասս լուսեղէն, ամէն*:

447

Մ Ա Ն Ր Ո Ի Ս Մ Ո Ի Ն Ք

Նրևան 7209

գրիչ՝ Կարապետ Բերկրցի

ա

33բ Ձյետինս ի գրչաց և զառաջինս թ մեղատրաց՝ կրկնավէր Կարապետ Բերկրցիս** աղաչեմ յիշել ի տէր, և աստուած ըզձեզ յիշէ յիւր միռւանգամ գալուստն, ամէն:

Բ

65բ Ո՛հ, ո՛հ, ո՛հ:

Երիցս եղկելի և ողորմելի,
Մին բան շունիմ պատասխանի,
Մրնայ ամաւթն ինձ սոսկալի,
Եւ գերելոյս տէրն ողորմի:

448

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Եթորոս Աղրարձ, Բ., էջ 420

Տիգրանակերտ, ս. Սարգիս Կեղեցի

գրիչ՝ Մանուէլ վայր՝ Երզնկայ

Յիշատակ Յոհաննու քահանայի ի գեղջէն Ուոոյ, և կենակցին իւրոյ Թանուխին, և զաւակին Խաչատուր սարկաւագին, և ծնողաց Վարդապե-

* Ձեռագրի 380ա էջի վրա կա 1541 թվականի մի հիշատակագրութիւն, որի շարունակութեամբ, նույն թ.Ձ. դարի ձեռագրով, զրված են մեծ կարեւորութիւն ունեցող հետևյալ տողերը. «Յիշատակ է սուրբ Աւետարանս սուլար ասնաֆին, ձեռամբ ուսթայ Ալխասին, որ ետ [ի] ղու[ռ]ն Գետրոս առաքելոյն, և Կանոց սուրբ Աւետար[ան]ին, և սրբոյն Մինասայ, և Սարգսի զօրավարին անջինջ յիշատակի Յիշեցէք և աստուած-ողորմի ասացէք, ամէն»:

Հիշատակագրութեան մեջ նշված սուկար ասնաֆ-ը՝ սուլ կարողների համաբարութիւնն է: Որքան մեղ հայանի է, այս ամենահին ուղղակի վկայութիւնն է միջնադարյան հայկական քաղաքներում համաքրական կաղմակերպութեան գոյութեան մասին:

Մեծ հավանականութեամբ պետք է ենթադրել նաև, որ սուկարների այս համաբարութիւնը եղել է հենց ձեռագրի գրչութեան վայրում՝ Բերկրի քաղաքում:

** Ամենայն հավանականութեամբ նախորդ հիշատակարանի գրիչն է:

տին և Հռիփսիմէին, ի գիւղն Ուռիկ, ի դրան սուրբ Ստեփաննոսին և սուրբ Սիմէոնին: Գրեալ ի թվ. Հայոց ՋԻՔ. (1473), ձեռամբ Մանուէլ երիցու, ի թագաւորութեան Հասան պարոնին, ի հայրապետութեան տեան Սարգսի եպիսկոպոսի, ի գառն և յանբարի ժամանակս, ի գաւառս Երզնկայ, ի քաղաքս, ի դուռն սուրբ Աստուածածնիս, Սևաստուրէզ դրան:

Յիշեցէք զՄանուէլ երէցն, զվարպետն՝ զՍամուէլ պատկերահանն, և զհայրն զՏիրացու քահանայն...:

449

Ճ Ա Ռ Ը Ն Տ Ի Ր

184 712, վան, նորաշէն

գրիչ՝ Իսրայէլ
վայր՝ Սղեբք

...Մանաւանդ զստացող դրոցս զՎարդան քահանայն, և զծնողոսն իւր, և զորդիքն զՅովսէփ և զԿիրակոս քահանայքն, և կարդացողաց և լսողաց, և Իսրայէլ մեղաւոր գրչիս, և իմոցն ամենայնի՝ ՀԲ. (72) ցեղիցն. ի դրախտէն յելիցն Ադամայ կենաց մինչև ի վախճանն Մովսէսի ՅՈ. և էՃ. (6670), և ի մահուանէն Մովսէսի մինչ ի Քրիստոս Ռ. և ԴՃ. և ԿԸ. (1468) ամ է, և ի Քրիստոսէ մինչև յայս, որ գիրս գրեցաւ Ռ. ու ԴՃ. ու ԺԸ. (1418) ամ է, զի ՋԻՔ. (1473) ամին գրեցաւ, և աւր ուրբաթին, ի հոռի ԺԾ. (15):

Որոց բարեխաւսութեամբն ողորմի Քրիստոս աստուած արինակ տըտողին խոջա Մսեհին, և իւր ծնողացն, և ազգականացն, ամէն: Սա բազում արդիւնս արար ի կենդանութեան իւրում ի դրոնս սուրբ եկեղեցւոյ՝ ի գրոց և ի շուրջառաց և ի խաչ արհնելոյ, և դէմ եգեալ գնաց ի Երուսաղէմ, և շրջեալ ի տնարինական տեղիսն Քրիստոսի, և ուրախութեամբ կատարեալ զովստն իւր, զոր ցանկայր ի վաղուց հետէ, և արար անդ ողորմութիւն կարատելոց, և ի յաւուրս տանի սուրբ զատկին ետ շունտարացն ինչս ծածկաբար և եմոյծ ի սուրբ Յարութիւն, որ տեսին զլոյսն պայծառ, որ բուրէր ի գերեզմանէն Քրիստոսի ի խնգրոյ Լուսաւորչին Հայոց սրբոյն Գրիգորոյ, և կատարեաց զովստ իւր, և ել ուրախութեամբ ի ճանապարհ իւր, և եկեալ եհաս առողջութեամբ ի հայրենական գաւառն՝ ի քաղաքն Սղեբք: Եւ դեռևս փափագ բազում ունէր ի մտի վասն սիրոյ անանց հանգստեան: Եւ ասացին և ծանուցին, թէ կայ ի յայս տեղիս գիրք մի, որ Ոսկիփոր կոչի, և յեղաւ ի սրտի՝ թէ պիտի որ տեսանեմ գնա, և յուղարկեաց խնդրել, և ոչ ետուն: Եւ ապա ջանաց բազում աջխատանաւք և արդեամբք, և էառ և ուրախացաւ հոգով և մարմնով: Եւ ապա սկիզբն արար[աք] դրելոյ գրոյս՝ որ Ոսկիփոր անուանի գիրքս, զի ամենայն գրոց ի յինքն հաւաքեալ ունի՝ յԱւետարանէ, ի Ճառէ, ի Խէրանց վարքէ, ի մեղսաբարիչ և յամենայն սրբոց պատմութեանց՝ զպայծառն, զգովելին և զուրախալին կայ ի ցանգս գրոցս, և թէ կամիս գիտի հասարագիրն և ուրախացիր:

450

Ո Ս Կ Ե Փ Ո Ր Ի Կ

Վիեն. 146. Տաշ. Յուլ. ք. էջ 448—449

Ա. գրիչ՝ Ըոքստակէս
վայր՝ Երուսաղէմ

ա

106բ Ձմեղապարտ գրիչս՝ զսուտանուն քահանայ Ըոքստակէս աղաչեմ
յիշել ի տէր սուրբ աղաւթիւք ձերովք, և զծնօղսն մեր և զեղբարս և զամե-
նայն ազգայինս, և աստուած զձեզ յիշէ, ամէն:

բ

87բ Արդ, աղաչեմ շմեղադրել, զի ձմեռն էր և թէն, և ես տգէտ և շեմ ծա-
նաւթ դրոց: Յիշման արժանի համարել աղաչեմ ի տէր:

Բ. գրիչ՝ Աւետիք

գ

304բ—305ա Արդ, պայծառ գիրքս ցանկալի,
Եւ զանազան պտղով ի լի
Դրախտ է սա ախորժելի
Ու ծաղկաւէտ բուրաստանի...
Առակարան գիրք կոչեսցի:
Գրեցաւ ձեռամբ անարժանի,
Որ Աւետիք անուն կոչի,
Սուտանուն եպիսկոպոսի...
Ի հայկազեանն թուականի
Տասնետիւթն* յիսնեկի՝
Քսանեւերկու** յարարարդի (1473),
ՅԵրուսաղէմ սուրբ քաղաքի,
Ի վանս սուրբ Աստուածածնի,
Մերձ առ դրանս Բեթխահեմի,
Միշտ թողութիւն մեղաց խնդրի...:
Այլ և եղբարցս անապատի,
Որ են բնակեալ յայս սուրբ տեղի՝
Արիստագիսի և Մելիսեդեկի
Եւ Յակոբ ճգնատրի,
Յիշողացդ ամենայնի.
Եւ գիր մեղաց ձեր ջնջեսցի, ամէն:

451

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

ԲՅՎ 226, 18Վ 926

Կատարեցաւ երանելի վկայն Քրիստոսի սուրբն Դաւիթ [Խարբերգի]
ի մեծ թվականին Հայոց ՋԻԲ. (1473), յամի Կոյս կոչեցելոյ, յորում
տարւոջ և զգիրքս դրեցաք յաւուր կիրակէի, ի վիառս Քրիստոսի աստու-
ծոյ մերոյ:

* Բնագրում՝ ԵԺԸ:
** Բնագրում՝ ԵԻԲ:

452

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Յ

«Մանդուկէի էջերւար» լրագիր, 1869 թ.
գեղեկաների 21, № 1110*

գրիչ՝ Կիրակոս վարդապետ
վայր՝ Զէյրոն

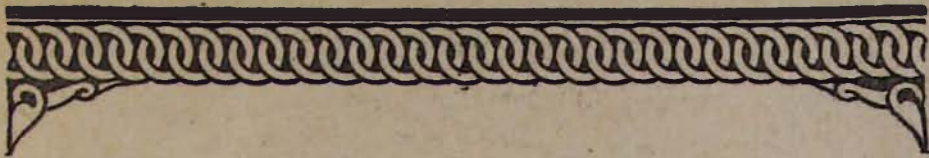
Արգ, խնդրեմ զի լիշեսչիք յաղօթս ձեր գնախնի հարն իմ և զիշխանն մեր զՀեթում, որ զօրապետ բանակաց Հայոց, առ թագաւորօք Կոստանդնու և Լեոնի վերջնոյ: Սա էր [որ] սպան դրաշ զօրապետն եգիպտացւոց Էօմէր ի դաշտն Ատաւնայու, յաւուրս Կոստանդնու արքային, և արար յաղթութիւն մեծ: Սա էր որ սպան Ալի զօրավարն եգիպտացւոց յաւուրս Լեոնի վերջնոյ ի դաշտն Սոյոյ: Յետ այսորիկ ևս բազում քսչութիւնս առնելով ի Կաւչու, յետ գերութեան Լեոնի, սպանաւ նենգութեամբ ձեռամբ մատնիչ Գրիգորի, որ պատրեալ ի բանից սուլտանին՝ ոսլանանելով զՀեթում և արձակելով զորդի սուլտանին, որ էր գերի Հայոց՝ ձեռամբ Զարմանունի տիկնոջ, եղև մատնիչ և դաւաճան ազդին մերոյ...: Յիշեցէք զկին նորա զԶարմանունի, զի սա ևս յետ գերութեան արքայի մերոյ, ի գիշերի գաղտ արձակեալ ի բանակն եգիպտացւոց՝ արար կոտորած մեծ ընդ առն իւրում Հեթմոյ, և ձերբակալ արարեալ զորդի սուլտանին: Բայց ապա տեսեալ, թէ մատնիչք սպանին զՀեթում, և կամին ևս սպանանել զինքն, և արձակեցին զարքայորդին՝ փախեալ ի լերինս Կոկիսոնի և Ուլնիոյ, և անդ թափառէր ամս հինգ: Յետ հինգ ամաց ժողովեալ ի լեռնականաց արս երեքհարիւր, էառ ընդ որդոյ իւրում [Գէորգեայ] զԿապան, և աղատեաց զազգն ի ձեռաց այլազգեաց ամս վաթսուն և հինգ: Զքաջութիւն սորա և զառն իւրոյ Հեթմոյ և զորդւոցն իւրոց են դրեալք ի գիրս յիշատակարանին վանաց սրբոյն Կարապետի, և ի վանս սրբոյն Ստեփաննոսի որ ի Կաւչու, և ի վանս Յոնըզու. և զամենայն անցսն, և զպատերազմսն, և երկրաշարժն մեծ, և սովն մեծ, և զմահտարածամն, մեծ են դրեալք նոյնպէս: Զայսոսիկ միայն դրեցան, զի մի կորիցեն անուանք նախահարցն իմոց, զի մեր օձախն է իջեալ ի Հեթմոյ և ի Զարմանայ:

Յիշեցէք և զիս՝ զմեղաւոր ծառայ ձեր զտէր Կիրակոս վարդապետ, և զեղբայրն իմ զտէր Յովհաննէս քահանայն Կաւչուի, և զորդիսն նորա զՀեթում և զԼեոն... և դուք յիշեալ լիջիք ի տեսունէ, ամէն:

Գրեցաւ Շարականս այս ի թուին Հայոց ՋԻԲ. (1473), ի վանս սրբոյն Ստեփաննոսի, յետ աւերման սրբոյն Կարապետի...**:

* «Մանդուկէ» թերթի նշված համարը չկարողացանք գտնել մեր գրադարաններում: Հիշատակարանը հրատարակում ենք Ղ. Փիրղալիեյանի (Շնչխարք պատմ. Հայոց) հտ. Բ-Նրևան. ձեռ. № 4513, էջ 209—210), Մ. Տէր-Մովսիսյանի (Հայերեն ձեռագրերի անտիպ ցուցակ) և Ղ. Ալիշանի («Միստուհ», էջ 184, 194, 227, 542), կատարած ընդօրինակութիւններով և քաղվածքներով հիման վրա:

** Մեր հաստատ համոզմամբ հիշատակարանի տվյալները կեղծ են: Դրանք հորինել է կամ Կիրակոս վարդապետը, կամ էլ նրա հաջորդներից Ղուկաս վարդապետը (վանահայր Զեյթունիս. Կարապետի, որը 1557 թվականին նորոգելով գիրքը, իրեն ևս համարում է Հեթումի և Զարմանունու դարմից, հիշատակելով նաև իր եղբորը՝ Մատթոս քահանային և նրա որդիներին՝ Սարգսին և Լեոնին: Ղ. Ալիշանը օգտագործելով հիշատակարանի տվյալները, նույնպես կասկած է հայտնում նրանց արժանահավատութեան մասին:

ՌԱՄԿԱԿԱՆ ԳԻՐՔ ԱՄԻՐԴՈՎԼԱԹԻ ԱՄԱՍԻԱՑԻՈՑ

«Ներկայագուշակ», 1884 թ., էջ 551 - 553

հեղինակ՝ Ամիրզովլաք Ամասիացի

Յանուն աստուծոյ գթածին և ողորմածին: Ի սկիզբն բանիս այս իմաստութեան արհեստիս, որ հաստատեցին իմաստասէրքն ողորմութեամբն անհեղին և անմահին ըարձրելուն, որ զարարածս ստեղծեց՝ զծով և զցամաք, զհրեշտակք և զմարգ, զհոգի և զշնչոտր և զանասուն և զգազան, զթռչուն և զսողուն, և փառք արարածոցն աստուծոյ, ամէն: Եւ կրկին գոհանալով փառօրենք զմիանցնական սուրբ երրորդութիւն զհայր և զորդի և զսուրբ հոգին, և հաւատամ զօհտումն Քրիստոսի, և զծնունդն Քրիստոսի, և զմկրտութիւն Քրիստոսի, և զխաչելութիւն Քրիստոսի, և զատուածապէս յարութիւնն և զհամբարձումն Քրիստոսի, և զնովքն մարմնով զգալուտն միռսանկամ, և զդատաստանն յափտեանական հաւատամբ: Եւ կրկին գոհութիւն միասնական սուրբ երրորդութեան, որ շնորհեց մեր Հայոց ազգին զսուրբ Գրիգորիս Լուսորիչն մեծ Հայաստանեայց, և առաջնորդ եղև լուս գիտութեան Հայոց, և լուսաւորեց զամենայն տիեզերս Հայաստանաց հրամանին աստուծոյ: Եւ գոհանալով փառօրենք զարարիչն աստուած, որ յայտնեց զսուրբն Սահակ Պարթև և յազգէն Լուսաւորչէն, որ յայտնեցին հետ սրբոյն Մէսրոպ վարդապետին՝ զհայ գիրն և թարգմանեցին զամենայն հին և նոր կտակարանքն, և զարտաքին ղիմաստութիւնքն, և ղքերականութեան արվեստն, և զաստեղաբաշխական և զերկրաչափական և զբժշկական և զոսմկական և այլ բաղում արվեստն: Եւ ի վերջին դարուա, որ նվազել էր Հայկազուն ազգս//* կաթողիկոսութեան տէր Սարգսիւ և ի հայրապետութեան տէր Յովակիմայ արհիեպիսկոպոսին, ի մայրաքաղաքն ի Կոստանտինոյպոլիս, ընդ հովանեաւ սրբոյն Նիկողայոսի սքանչելագործին, և ի թուականութիւնքն Հայոց ՋԻԳ. (1474) ամին, ի մայիս ամսոյ հոռմայեցոց ԻԶ. (26) աւրն: Եւ թարգմանեցաւ գիրքս ըոսմկական ի տաճիկ լեզվէ ի հայ լեզու ձեռամբ անպիտան և անիմաստ ծառային աստուծոյ Ամիրտովլաք բժշկին: Եւ որք կարդայք և կամ արինակէք թողութիւն խնդրէք ծառայիս աստուծոյ և աստուած յիշէ ի միասնգամ գալուտն, ամէն:

* Յ առդ անընթեռնելի:

454

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

ՆբԼան 6268

գրիչ՝ Զաֆէա
վայր՝ Վայոց-ձոր

ա

11ա Քրիստոս աստուած լուսաւորեա զամենայն հոգի հաւատացելոց քրիստոնէից, եւ առաւել զստացողի սուրբ գրոցս Մեսրոպ նորարողոջ արեղայի, և ծնողաց նորին Մախտումին և Մելիֆին, և Մխիթար քահանայի, և Մկրտիչ զեղեցկատեսիլ սարկաւադին, և ամենայն արեան մերձաւորացն, ամէն:

Ընդ նոսին և մեղաւոր գրչիս Զաֆէոսիս, և իմ ծն[ողացն], և կարգացողաց և լսողաց:

բ

68ա Գրում ի, մովկն ցեթեց ի վերայ լուսանցին:

գ

72բ Քրիստոս աստուած... ողորմեա ամենայն հաւատացելոց, եւ առաւել ստացողի սուրբ գրոցս Մեսրոպ քահանային, և ծն[ողացն]՝ Մաղթումին և Մելիֆին, և Մխիթար քահանային, և ծնողաց, նաև պարոնտիբին տէր Ստեփանոս* արհեսպիսկոպոսին, որ առաջնորդ եղև գրոցս և գթայր ի վերայ մեր, որպէս հայր ի վերայ սիրելի որդոյ. զոր տէր Յիսուս պահեսցէ զսա մեզ ընդ երկայն աւուրս ուղիղ վերակացութեամբ, և յետ աստեացս ելանելոյ ընդ Ոսկիբերանին դասակից և պսակակից առնէ: Ընդ նոսին և զմոխրիկ ծրողի սորա զԶաֆէոսի և ծն[ողացն] իմ Իբրիւանտսին և Դաւթին: Քրիստոս լուսաւորէ զհոգի Աբրահամ քահանային և զաշքն խաւարեցնէ, որ վասն նորա նիաթին Ա. (1) տարի բոլոր զէս Բ. (2) ամիսս բոունք գրեցի տքտքալով:

դ

175ա Վա՛յ մեզ, վա՛յ մեզ, թէ որպէս լինիմք քրիստոնեայ, որ միայն խաւսաց ընկերին ոչ համբերեմք, ոչ թէ գանից և տանջանաց: Եւ առաւել վա՛յ զմոխրիկ գծողս, որ իսկի շունիմ համբերութիւն. և զինչ լինիմ, վա՛յ, որ մին լուի կծելոյ ոչ համբերեցի և ապա զտողն լմնեցի:

ե

202ա Թէպէտ և ինքն կամեցօ ես չեմ հաւանիլ, թէ ի տոռտող մարտիրոսերն ոչ մերձենան գազանքն, և զսա (զԻզնապիոս հայրապետն) կերան**:

* Ընդգծվածը գրված է կարմիր թանաքով:

** Գրելն իր տարակուսանքը հայտնել է Իզնատիոս հայրապետի վարքարանության առթիվ, ուր ասված է, թե ՎԵՆ Իրրե հասին ի չում մուծին զսուրբ հայրապետն ի թիւարոնն, և արկին զնա կերակուր Բ. առիւծուցն, և նոյն ժամայն հեղձուցին զնա և կերանս:

զ

222բ Այսաւր լուա դառնութեան ձայն, թէ եպիսկոպոսն մեր տէր Ստեփանոս անկեալ է ի ձիոյ. և ես խիստ սփռնեցա՞ և արտասուաւք խնորեցի ի նախավկայէս, զի բարէխաւեսցէ առ տէր վասն կենաց անուանակցին իւրոյ, որ կրկին տեսանեմք զփափաքելի երես նորա:

է

249բ— 250ա ԶԹուա նորաբողոք քահանայն յիշեցէք յաղաթս, որ այսաւր երեկ աւ ինձ երկու ձիթով բաղարճ եբեր, որ ես կերա. նաև զմայր նորա, որ աղարկեալ էր զայն մեծ-մեծ հացերն:

ը

256բ Գիտեմ որ տուն: և գիր պակաս կայ յայս ճառս, ապա վկայ է արս, որ յարինական չկէր, մի՛ մեղադրեր:

թ

288բ Ո՞վ սուրբ կարդացող, ինձ հայնց թվաց, թէ բան կայ պակաս, թէ կարես նա բերան ասայ, թէ չէ նա վայ տուր զծոյլս, որ յայլ տեղ կամ յայլ գիրք որոնեցի ոչ:

գրիչ՝ Գալուստ

ժ

370բ Աոցա աղօթիւքն ողորմի Քրիստոս Մեսրոբ քահանային և ծնողացն, ևս առանկ պարոնտիրին տէր Ստեփանոսին և ծնողացն, և նորին շառւիղին տէր Գրիգորին և իւր ծնողացն, և ինձ մեղաւոր Գալուստ սուտ գրչիս և իմ ծնաւղացն, և կարդացողաց և լսողաց, և Քրիստոսի փառք յաւիտեան:

Աւրհնեալ է արարիչն աստուած, որ զմեզ բարով թափեց ի յէս գրքէս, զի Բ. եղբարքս է. (7) տարի էր, որ վերա ինք, Ռ. (1000) բռունք պրծանք. Դրիշցվր . երգըշվ՞: ումմ

ճ. 5. չ. Ք. :||·|||:||:| |||:

ժա

394բ Գ. տեղ է գրած՝ յ[Ն]ղեգիս, Հերմոնի վանք, Աստուածածնումն, էս տեսրս|||***

ժբ

433ա Թողութիւն արարէք, ո՞վ եղբարք, մատս մանկաղով կտրել ի, հէնչանք կարացի գրել, փառք աստուծոյ: Ա. (1) ոչարի արիւն գնաց:

* Այս բառը լավ չի կարդացվում:
** Մածկաղիբ այս առը կարդացվում է «Գալուստ, Զաբէոս» (եթե միայն վերջից 4-րդ տառը «Գ»-ի փոխարեն՝ համարենք «Փ»): Շարունակութունը մեզ չհաջողվեց վերծանել:
*** Գրված է ներքին լուսանցքի վրա. հետագայում (կազմելու ժամանակ) լուսանցքը կտրել են, կտրվել են նաև վերջին մեկ կամ երկու բառերը:

ժգ

434բ— Հստեղս հասայ՝ բարկութիւնն նեյ ընգաւ. ացին* թէ Հասան-բէկ
436ա կոխեցաւ, արինակն պահեցաւ, գրողս խատատեցաւ, տետրաս շլմնեցաւ, վա՛յ մեզ:

ժդ

443ա Շնհաւոր շիրդուն՝ (") իմ քիրն մեռաւ, իմ շքիւնն կոտորեցաւ, թողութիւն արարէք:

ժե

454բ Ձէս տետրս ղրելիս խիստ դառնացաւ, վա՛յ,
Մէր շունի, Ա. քոյր ունի, էն էլ մեռաւ, վա՛յ,
Քանի միտս ընկնէր, գրիչս ձեռնէս վեր ընկնէր,
Խիստ կտրաւտ ի՛նչ շտեսայ, [վա՛յ]:

ժզ

464բ Ողորմի Քրիստոս Սարգիս ըրարունապետին:

ժէ

470բ Ո՛վ սուրբ Գէորգ, յայս կ[ե]անս պաաւհասէ փրկեայ, յայն կ[ե]անք՝ դժոխոցն, աղաչեմ գքեզ:

ժը

473ա Իսկի շէց թողութիւն արարէք, կիրն գիտել չեմ:

ժր

476բ— Սուրբ Սարգսի պասին տցի ծոմ կենամ. ինքն գլուխս ման երէկ ու
477ա քիրն յերազի տեսայ ու խիստ դառնացայ, հէնձ, որ ձեռս թուլացաւ ու կաղամբարն վեր ընկաւ. թողութիւն արարէք, ո՛վ եղբարք իմ սիրելիք**:

ի

506բ - 507ա Այս ճառս գրեցաւ
Ացին թէ տէրն վաղջանեցաւ
Նպիփանու դասաւորեցաւ,
Մեղաւորս հէնձ դառնացաւ,
Որ ձեռս թիւացաւ
Սուրբ էր և սուրբս հանգեաւ,
Վայ ինձ թէ ինչ կամիմ լինիլ:

իա

516բ— Ո՛վ ընթերցող եղբարք, աղաչեմ զձեզ, զի խոշորանաց գրոյս անմե-
517ա ղագիր լեր, զի ժամատուն կու շինին, բան էի արել և ձեռս խամացել էր. յամենայն ժամ վարդապետն*** կանչէր և ես վռաղեցայ... թէ տետրս լմնեմ:

Նւ թուական էր ՋԻԳ. (1474):

* իմ ւասցիւնս:
** եվ էրոք, 477 և 478 թերթերի ներքին լուսանցքի վրա թանաք է թափված:
*** Հապավված է այսպես՝ «վարդան»:

իբ

526բ Ո՛վ կղբարք, թողութիւն արարէք, զի ժամատան փէտն ձեռիցս էր-
րնկել, այս շափ կարացի զայս տետրս [գրել]:

իգ

537բ— 538բ Ո՛վ եղբարք, գրոյս խոշորանացն անմեղադիր լերուք, զի ըշտապե-
ցայ, թէ այս տետրէս խլրսիմ ու կրթամ ի յայլ տեղի, վասն այնորիկ, որ
չտեսնելոյ բանն ոչ տեսում. ինձ թողութիւն արարէք: Բաւ է իմաստից,
որ դիտողն է: Աւրհնեալ տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս, ամենայուրք
երրորդութիւնն:

Ժողկող՝ Աբրահամ

իդ

353ա Ո՛վ երջանիկ հայր Աբրահամ,
Վաշ և երանիս ես քեզ տամ,
Առ յիշատակս քո լամ և ողբամ:
Ծս եղկելիս՝ սուտ Աբրահամ
Ջքեզ տեսանելն յոյժ ցանկամ
Գերիս լինի արժան ընդ քեզ:

իե

542ա Ո՛վ զինօոր Թէոդորոս,
Բարեխօսեսոյ առ տէր Յիսուս
Տալ օղնութիւն մեղուցելոյս
Հասնիլ ի վերջ այս ծաղկոյս*:

օգնող՝ Յակոբ

իզ

493ա Այս էջս Յակոբս գրեցի Մաթէոսի աշակերտ, ով էջս կարդայ՝ զիս
յիշեա**...:

օգնող՝ Մրապիոն

իէ

528ա Յիշեցէք զՄրապիոնս, որ կէս էջս գրեցի զայս:

455

Ա Ի Ծ Ա Տ Ա Ր Ա Ն

Փերդ. 6273, էջ 320, Ականց աւան

գրիչ՝ Աստուածատու-
վայր՝ Տփխիս

...Սուրբ Աւետարանս գրեցաւ ի թուարերութեան. Հայոց տումարիս.
ՋԻԿ. (1474):

* Ծաղկող Աբրահամի հիշատակագրութիւնները կարմիր թանաքով են:

** Այս նույն Յակոբի մասին 491ա էջի լուսանցքում կա հիշատակագրութիւն. «Այս
տեարս Յակոբ վարդապետն է ծաղկած»:

Ո՛հ և եղունկ և վայ է մեր լսելիաց, և վայ է մեր տեսանելի աշաց. որ վասն մեղաց մերոց բարկացաւ անբարկանալին աստուած ի վերայ Տփլիս քաղաքիս. և էր խիստ մեծ մահ, որ ոչ կտրենք պատմել գրովք:

Այ, վայ է մեզ հազար բերանով: Այն ահ եղև օրն և ժամ <վայ է մեզ հազար բերանով>, որ գալարէր սրտերս ի փորիս. որ մեր զաւակս հրեշտակ տեսանէր և մեզ ցուցանէր և խօսելով զարդար հոքին աւանդէր:

Երբ լուանէր՝ ճիչ և լալ քաղաք ընկնէր. ոչ աղբէր կարէր երթալ ի մխիթարել զեղբայրն* . անպէս ողբոյն ո՛վ կարէ պատմել:

Ի ամս հայրապետութեան տեառն տէր Սարգսի, և արհիեպիսկոպոսութեան մերոյ տէր Ղուկասի, որ յայսմ ամի շինեաց զանգաղատուն բարձր և խաչ ի գլուխ նորա՝ ոսկի խնձորով, տէր աստուած ընդ երկայն աւուրս արասցէ... և թագաւորութեան վրաց Բակրատայ: Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի քաղաքս Տփլիս, ընդ հովանեաւ սուրբ կաթողիկէ Աստուածածնիս, ձեռամբ անարհեստ գրչի Աստուածատուր անարժան քահանայի, ի խնդրոյ Դիլքա տանուտէր բարեպաշտի:

456

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիբգ. 6273, էջ 318 - 319, ի Վեդիբ-Պոփրուի եկեղեցի

գրիչ՝ Մելիսեդ վայր՝ Գուգարաց գաւառ, Ուխտիք դղեակ

...Արդ, այս անմահական ըմպելոյ և անգիտ մարդարտիս և ամենագով օրինակիս փափաղող եղեալ սրբասէր և աստուածահաճոյ քահանայն Աստուածատուր, և ետ զաղափարել զսա ի ձեռն Մելիսէղի անարհեստ գրչի, ի ժամանակս վերջինս, ի թուականութեանս հայոց 219. (1474), ի գաւառիս Գուգարաց, ի դղեակս Ուխտիք կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և սուրբ Կարապետիս և այլ սուրբ նշանացս...:

457

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

Փիբգ. 4518, էջ 211—212 (նշխարք պամ. Հայոց, Բ.)

գրիչ՝ Մարգարայ վայր՝ Վերին Վարագ

Փառք... որ ետ կարողութիւն մեղսամած և անարհեստ գրչի Մարգարայ մեղաւոր արեղայի հասանել յաւարտ սորին... ի խնդրոյ բարեպաշտ և աստուածասէր տանուտիրոջն պարոն Ումեկիւն, որ ստացաւ զսա ի հալալ արդեանց իւրոց յիշատակ իւրն և ծնողացն իւրոց Աւրանիւն և Աւագունիւն: Արդ, գրեցաւ սա ի սուրբ և ի հռչակաւոր ուխտս ի Վերին-Վարագ, ընդ հովանեաւ սուրբ խորանացս, որ աստ կան կառուցեալ յանուն կենսատու Փրկչին, և աստուածորնկալ սուրբ նշանին, և Երկոտասան սիւն լուսոյն, որ էջ ի պատիւ սուրբ Խաչին, ի խնդրոյ սուրբ Տգնատրին:

* 'Կ. Փիբգալեմյանը սխալմամբ ընդօրինակել է «գերբ այրն»:

Թօթկայ և ի պարծանս քրիստոնէից, և յայլ սրբոցս որ աստ կան, ք զառն և ի նեղ ժամանակիս, ի թուաբերութեան Հայոցս ՋԻԳ. (1474)՝ ՁՄարգարայ գրիչս յիշման արժանի արարէք, և զծնողսն իմ՝ զՄկրտիչ քահանայն և զՇնօհուրն, զեղբայրն իմ զՅովնանէն քահանայն, և զկողակիցն իւր զԽոնձայն, և զքոյրն իմ զՆշիւունն, և զհոգևոր եղբայրն իմ զԽարտղանաղզիստ կրօնաւոր զԴաւութստ աբեղայն Թաւրիզեցի, և զամենայն արեան մերձաւորս...:

Յիշեցէք յաղօթս ձեր զՈւմէկն, և զշոշ պապն իւր, և զհանիկն զԲէրաւշէն, և զՍուլտանն, և զհոգևոր եղբայրն իմ զՄկրտիչ աբեղայն զՏըղեղիքն, և աստուած-ողորմի ասացէք, և աստուած ձեզ ողորմեսցի, ամէն*:

458

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Սերասար, ս. Նշան 85, ՀԱ, 1928, սյուն. 339

գրիչ՝ Երեմիա
վայր՝ Կոնքեր գիւղ

Գրեցաւ սայ ի թուիս Հայոց ՋԻԳ. (1474), ի փառս Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ: Յիշեսչիք ի Քրիստոս զստացողն սորա Ջաւրան և զկենակիցն իւր Ջիման, որ ստացաւ զսա ի հալալ վաստակոց իւրոց յիշատակ իւր, և ծնողաց իւրոց, զդեռաբուսիկ որդին իւր զՈսկեսունկն: Եւ զիս զԵրեմիա զծողս և զծնողս իմ աղաչեմ յիշել ի տէր և աստուած զձեզ յիշէ, զհայր իւր զԹաքոս, զմայր իւր զՓաշայ-Մելիքն, և զքոյրն իւր Սարդ-Մելիքն, և զդուստրն իւր զՓաշայ-Մելիքն, և զհանգուցեալսն իւր ի Քրիստոս, ամէն: Եւ եղի զսայ ի Կոնքերն ի զեաւզն, ի դուռն սուրբ Սարգսի զաւրովարին:

459

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 7991

գրիչ՝ Յովանէս Մանգասարեց
վայր՝ Արճէջ

... Գրեցաւ տէրունական սուրբ Աւետարանս ի մեծ թուականիս Հայոց ՋԻԳ. (1474) ամին. <յերկրորդում ամի> յառաջին ամի նստելոյն յաթոռն էջմիածնի տէր Սարգիս սուրբ և մաքուր կաթողիկոսի: Եւ եպիսկոպոսք երկրիս մեր || Քաջբերունյ՝ արին և իմաստունն վարդապետն 336ր Յովանէն, և նորընծայ սուրբ հեզահոգի տէր Կարապետ եպիսկոպոս, զորս տէր աստուած յերկար ամօք պահեսցէ ի կամս և ի հրամանս աստուածային:

Արդ, ես՝ անարժան գրիչս Յովանէս աշխարհի երէց՝ անուամբ և ոչ գործով... ձեռնարկեցի ի սուրբ Աւետարանս և մեծաւ զգուշութեամբ գրեցի, վասն որոյ աղաչեմ զամենեան աստուած-ողորմի ասել անար-

* Ձեռագրի հետ Ղ. Փիլղալեմյանը ծանոթացել է 1881 թ., Սալմաստին մերձակա Ուլայ գյուղում:

ժանիս, և ուսուցողին իմոյ մեծ րաբունոյն Թումայի, և մարմնաւոր ծնօղաց իմոց Մանգալսաւրին և Փաշային, և ամենայն արեան մերձաւորաց իմոց, և աշխատողիս ի սպասաւորութիւն մեր Զուլալ-Խաբունի, և ծնող- [աց նորա]...:

Գրեցաւ և ասարտեցաւ սուրբ Աւետարանս ի քաղաքիս Արեւն, ի դուռն սուրբ տաճարիս Գէորգեայ զօրավարիս. և Քրիստոսի փաւր յաւ- լիտեանս, ամէն]...:

237ա

Դարձեալ, կրկին յիշեցէք առ աստուած զսացաւղ սուրբ Աւետարա- նիս զԱստուածատուրն, և զեղբայրն իւր հարազատ՝ զհանգուցեալն ի Քրիստոս զՄկրտիչն, և զըրոյրն զՄարգարիտն, և զՄէհրիմիգարն, և զՄրարն, և զհօրեղբայրն զՀէրապետն, և զորդին զԽաչատուրն, և զբա- րի ամուսին Աստուածատուրին՝ զՍիրա-Խաբունն, և զժաղկեալ թոռուն- քըն՝ զԴարմանշէն, զՏղայարունն, զՄիրանշէն, և զՄէլիֆշէն, և զՍօլ- քան-Խաբունն, և զԽոնդարն, և զհայր տղայոցս զՅովանէս, և զՄկր- տիչն, և զՄուրատշէն, և զՅակոբշէն, և զՇրուանշէն, և զմօրքրւերքն՝ զԷլիսաբունն և զԴերմարակէն, և զորդին զՅոնսանէսն, և զթոռն զՍի- մէնն...:

Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս յիշատակ Աստուածատուրն և Սիրա- քունիւն, և տուաւ ի դուռն սուրբ Ստեփաննոս նախավկայիս, ի վսյելումն անձանց պատուական քահանայիցս տէր Ստեփանոսի և տէր Մկրտչի:

237բ

Արդ, արհնութիւն ամենակալին աստուծոյ և արհնութիւն սուրբ Նա- խավկային և արհնութիւն սուրբ Աւետարանիս հանգիցէ ի վերայ աս- տուածաշէն գեղիս, որ կոչի Մատղալտնէ, և արհնեսցէ զտանուտէր և զառաջնորդ գեղիս՝ զուէս Աւետշէն՝ իւր ծաղկեալ որդովքն, զպարոն Սօլ- քանշէն՝ իւր զաւակօքն, զՅոնանէսն՝ իւր որդովքն, զԴանաբէկն՝ իւր զաւա- կաւքն, և զայլ ամենայն ժողովուրդ գեղիս՝ զմեծ և զփոքր, զաղքատ և զհա- րուստ, զայր և զկին, զժեր և զտղայ. հայր աստուած՝ զհայրքդ արհնէ, որդին միածին՝ զձեր որդիքդ արհնէ, հոգին սուրբ հանգչի ի հոգիս ննչեցելոց ձերոց, միութիւն սուրբ երրորդութեանն զամենեսեան ժողո- վուրդ աստուածեղէն գեղիս արհնէ, ամէն:

460

Ճ Ա Ռ Ը Ն Տ Ի Ր

Փիրդ. 8273, էջ 319, նաև 4515, էջ 210
Վանի Տիրամայր եկեղեցի

գրիչ՝ Վարդան
վայր՝ Վան

... Եւ արդ, գրեցաւ սա ի թուականիս Հայոց ՋԻԳ. (1474), ձեռամբ անարհեստ գրչի Վարդան սուտանուն երիցու, ի կաթուղիկոսութեան տեառն Ընքստակէսի և մերոյ աթոռակալիս տէր Յովանիսեայ, ի քաղա- քիս որ կոչի Վան, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և սուրբ Վար- դան քաջ զօրավարիս:

... Եւս առաւել [յիշեցէք] ստացողի գրոյս խոջայ Մուրատին, և ծնո-

դաց նորին Ջանիբէկին և Շամշայ-խարունին, և կենակցին Ասլիփաշին, և նորին ծնողացն խոջայ Փոլատին և Ալամշին, և Վարդան մեղապարտ գժողիս, և իմ ծնողացն Յովաննէս քահանային և Զմրութին, և որդոյ իմոյ Յովանիսին...*

461

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 218

գրիչ՝ Պաղոս
վայր՝ Մղաֆու վանք

205ա ...Որոյ ցանկացող եղեալ սուրբ Աւետարանիս աստուածասէր, հաւատարիմ և երկիրւած տանտիկինն խաթուն Գովփաշէն և ստացաւ զսա ի հալալ վաստակոց իւրոց, յիշատակ հոգւոյ իւրոյ, և ծնաւդաց իւրոց Մկրտչին և Շայմէլէֆին, և եղբարն իւրոյ պարոն Սադաղին, և զաւակացն իւրոց՝ գնացելոցն առ Քրիստոս՝ Խալիֆին, և քւերն իւրոյ Շամշա-խարունին, տէր Տիրկանն, և Ամիր-Մելիֆին, և Մարտիրոսին, և առն Գովփաշին՝ Ճանիբէկին, Շնորհուրին, և Նադար-Փաշին, Մխիբարին, Ղարիպշին, և զաւակի Սադաղին՝ ծաղկեալ Դանիէլին, զոր տացէ նմա տէր աստուած ընդ երկայն աւուրս, և զաւակի Խալիֆին:

205բ Եւ արգ, գրեցաւ սա ի վանքս Մղաֆու, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածրնի տաճարիս, և սուրբ Յակոբայ, և սուրբ Գէորգայ զաւրավարիս, ի թրւիս Հայոց ՋԻԳ. (1474), ի թագաւորութեան Հասան-բէկի և որդոց նորին, և ի կաթողիկոսութեան Ըօրստակիսի ընդհանուր Հայոց, և Աղքամարա՝ տէր Ստեփանոսի: Յայսմ ամի, յորում Հասան-բակն զԲաղէշ խրսարեաց և զբազումս ի մարաց ազդէն կոտորեաց. և Հայոց ազգիս յոյժ ողորմած է, զի գերի ոչ աւնէ. և այս ի խնամոցն աստուծոյ պիտի իմանալ:

Վասն որոյ յերեսս անկեալ աղաչեմ ձեզ, ո՛վ սուրբ մանկունք եկեղեցւոյ, յիշեսցիք ի սուրբ յաղաթս ձեր զմեղսամած գրիչս՝ զնուաստ և զնորգեալ պիտակ անուն վարդապետս Պաղոս, || և զեղբարքն իմ զխոճա Աղուպն և զՆիկողայոսն, և զհանգուցեալն ի Քրիստոս զորդի Նիկողայոսին՝ զտարածամ փոխեցեալն առ Քրիստոս զՅակոբն, այլ և զհոգևոր և զբազմերախտ հայրն իմ զՂազար բարունին, և զծնաւղքն իւր՝ զԱստուածատուրն և զԱմէն-Տիկինն յիշեսցիք յերկնաբացիկ յաղաթս ձեր, և աստուած-ողորմի ասացէք նոցա:

Դարձեալ, աղաչեմ զձեզ աստուած-ողորմի ասացէք մեր մարմնաւոր ծրնաւդացն Մխիբարին և Միրմա-խաթունին, և եղբարցն իմոց՝ հանգուցելոցն առ Քրիստոս Կիրակոսին և Մարտիրոսին, և քրւերցն իմոց

* Վերջին պարբերութիւնը գտնվում է միայն Ղ. Փիրղալեմյանի «Նշխարք պտմ. Հայոց» աշխատութեան Բ. հատորում (Երևան, № 4515, էջ 210): Դրա փոխտրեւն Ա՝ 6373 ձեռագրում բերված է միայն այդ հատվածի համառոտությունը, այսպես՝ «արդեամբ տանուէր խոջայ Փոլատի և փեսային իւրոյ խոջայ Մուրատայ»:

Էւատ-Մելէֆին, Խարուն-Մելէֆին, Գուլպահարին, և զաւակի նորին՝ Մուրափին...:

208ր Դարձեալ, աղաչեմ զձեզ աստուած-ողորմի || ասացէք կրկնապատիկ ստացողի սուրբ Աւետարանիս Գուլփաշին, և ծնաւդացն իւրոց՝ հաւրն Մըկրտչին և մաւրն իւրոյ Շայմելեֆին, և առն Գուլփաշին՝ Ճանիբէկին, և զաւակի նորին Խալիֆին, և զաւակի նորին Էգգարին, ամենեցուն առ հասարակ...:

Դարձեալ, աղաչեմ զձեզ, որք հանդիպիք սմա լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք մեր խաթուն հարսինն՝ Նուպարին...:

462

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիրդ. 6273, էջ 310, նաև 4515, էջ 210 - 211

Վան՝ Տիրամայր եկեղեցի

գրիչ՝ Վարդան
վայր՝ Վան

... Եւ արդ, ես անարժան սուտանուն քահանայ Վարդան և որդեակս իմ Նիկողայոս էրէց դրեցաք զսուրբ Աւետարանս ի քաղաքս որ կոչի Վան, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Վարդան զօրավարին, ի թուականութեանս Հայոց ՋԻԳ. (1474), ի թագաւորութեան Հասան-բէկին, և ի հայրապետութեան տեառն Սարգսի նորրնծայ կաթողիկոսին, և մերոյ աթոռակալացս սուրբ ուխտիս Վարագայ՝ տէր Յովնաննէսի:

Լուսափայլ մարգարտիս ցանկացաւ աստուածասէր տանուտէրն Յովաննէսն, և եղբայրն իւր Յոնաննէսն, և քոյր իւր Խաբիթ-Խարունն*...:

463

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 4770

գրիչ՝ Յովաննէս
վայր՝ Խիզան

ա

246ր ... [Եւ արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս] ի մեծ թուիս Հայոց ՋԻԳ. (1474), ի կաթողիկոսութեանն հայկազեան սեռի տեառն Սարգսի, և ի մերոյ կաթողիկոսութեան Աղքամարայ տեառն Ստեփաննոսի**, և ղանութեանն Հասան-բէկի:

Եւ արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի քաղաքիս, որ կոչի Խիզան, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի, և սուրբ Յարութեանն, և սուրբ

* Վերջին պարբերությունը քաղում ենք № 4515 ձեռագրից (Ղ. Փիրդ. շնչիարք պամ. հայոց աշխատության Բ. հատոր):

** Սույն ձեռագրի 24ա էջը իրենից ներկայացնում է այդ Ստեփաննոս կաթողիկոսի կարմիր թանաքով գրված մի կոնդակի մասը: Կոնդակի ձախ կողմը պատուված է: Գանձանված հատվածը տող առ տող կարդացվում է այսպէս.

Սարգսի զարավարին և որդւոյ նորա. Մարտիրոսի, և սուրբ Գէորգեայ, որ է հեռի:

Այլ և, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ Յովանէս քահանայի սուտ և խմար գրչի և անարժանի, և իմ անընդունակ գոլով յարուեստ գրչու- 347ա թեան և բազում || մեղաց ցնորիւք պաշարեալ: Այլ ըստ կարի մերում, զոր պարգևեաց մեզ մարդասէր հոգին սուրբ բազում աշխատասիրեալ իմ ի սմայ:

Արդ, աղաչեմ զամենեանս յիշեցէք ի Քրիստոս զանարժան գրիչս զՅովանէս քահանայ, և զԺնաւղսն իմ զԹովմայ քահանայն, և զԽոնդ-Մե- լիքն, և զմեծ մայրն իմ զՍուլտանն, և զհարեղբայրն իմ զՅոնանէսն, և զուսուցիչն մեր զՄիգրիչ քահանայն, և զորդին իւր զՅովանէս քահա- նայն և որ բազում աշխատութեամբ սնոյց զմեզ՝ զվարձս բարեաց պար- գևեացէ Քրիստոս իւրեանց և իւրեանց ծնաւոյցն, ամեն...:

347բ ... Արդ, որք ճաշակէք յաստուածային բուրաստանէս և յամենալիր սեղանոյս յիշեցէք ի Քրիստոս զերիս երանեալն և զառատասիրտն՝ զհա- ւատարիմ տանուտէրն զՍահակն, և զեղբայրն զԱռով, և զկողակից[ք]ն նոցին՝ զԽաթուն և զԱնա, այլ և զաւակն իւրեանց զԱւետիս, և զԲրիւ, զԳրիգոր, զՅովանէսն, զԹովմանուկն, մանաւանդ զգոստերքն նոցին՝ զԽաթուն և զԽէրէֆ, և զՄարթա, և զԽոնձա, զՆօնօֆար, զՇուրան, զԽա- րուն-Մէլէֆ, զԹամար, այլ և զազգն ամենայն և զամենայն արեան մեր- ձաւորսն նոցա*...:

Ժաղկող՝ Ներսէս եպիսկոպոս.

Բ

Զժաղկող սուրբ Աւետարանիս զՆերսէս եպիսկոպոս Աղքամաբայ յի- շեցէք ի Քրիստոս:

- 1 ԵՏն. Ստեփանոս կաթողիկոսէ ամենայն Հայոց ե[ւ] Աղքամարայ
- 2 |||աց հոգոյ սրբոյ առաքել ընդ ամենայն աշխարհ Հայոց, մանաւանդ
- 3 |||այ, որ չայջէն(°) Հոգոց վանս, զոր և վիճակ նորին
- 4 |||հեցաք զիւր. սեփական թեմերն ի Շուտխոյ մինչև
- 5 |||եր և փոքր գեղորայք, վանորայք և անսպատերն:
- 6 |||և սոցին սպաս[աւ]որէ տեառն Ստեփանոս կաթողիկոսէ և ի սուրբ
- 7 |||պաւ և յաջորդ, աթոռակալ և փոխանորդ սրբոց
- 8 |||և մեր սուրբ լուսաւորչէն՝ Գրիգորի և շնորհայրաշխ աջերոյ
- 9 |||և այլոցն, զոր զբեմք ի զբան սուրբ աթոռոյս
- 10 |||սուրբ Խաչէս կաթողիկէ եկեղեցոյ, աւրհնութիւն աւրհնութեանց առ մեր
- 11 |||եպիսկոպոսաց, քահանայից, սարգաւ[աք]աց, և ամենայն ժողովելոց, նախ աստուածասէր
- 12 |||սուժուտ արեստեղացոյ, աշխայ[տա]սէր]սոցայգործ[աց
- 13 |||ամենայն հաւատացելոց քրքստոնիցա:

* 18ա էջի վրա կա հետագա ստացող խոջա Ավետիսի անթվական հիշատակագրու- թյունը, որը ըստ հնագրական տվյալների կարող է լինել կամ ԺՆ. գաբի վերջից, կամ ԺԶ. գաբի սկզբից: Ահա այն.

ԵՊարձեալ, վերջոսին յիշեցէք ի Քրիստոս զմահաբախ խօջա Աւետիսն, որ զսուրբ Աւետարանս ի ձեռաց այլազգեացն գնեաց ի գերողացն և վերստին ի յիւր գեւղն ի Բա- գնեց յուղարկեաց, յիշատակ իւրն, և իւր ծնողացն՝ հօրն խօջա Թաժդնից և մօրն Խանգա- դին. և կողակցին Մարգարտին, և որդոցն Գրիգորին, Ամիրզադին, Ամիրարին, յիշեցէք ի Քրիստոս և լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք իւրն և իւր ծնողացն՝ մեծի և փոքու, ամէննա:

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 5738

գրիչ՝ Յովսէփ
վայր՝ Հիգանոյ Երկիր

ա

278ա ... Արդ, կատարեցաւ աստուածախօս և տիեզերաքարոզ սուրբ Աւետարանս ի խնդրոյ պատուական և հաւատարիմ և սրբասէր կրօնաւորին Մովսէս փիլիսոսփային, զոր տէր աստուած բարեաւ վայելել տացէ իւրն և լաւ պահողաց սորա, ամէն:

Ձոր և խնդրեմք ի տեառնէ աստուծոյ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ, զի ընկալցի զսա, որպէս պատարադն Հաբելի և զԱբրահամու և զամենայն նախահարցն սրբոց: Եւ որպէս հայեցաւ ի Հաբէլ և ի պատարադն նորա, նոյնպէս հայեցի հաճեսցի ընդ Մովսէս կրօնաւորն, և ի ծնաւզսն իւր՝ ի Վարդանն և ի Յարմէլիքն, և յեղբայրն իւր Սարգիս, և թողութիւն շնորհեսցէ ամենայն յանցանաց նոցա և ամենայն արեան մերձաւորացն իւրոց...:

278բ Եւ արդ, ես՝ ունայնս ի բարեաց գործոց, որ անուամբ եմ և եթ և ոչ արդեամբք, || որ ձայնիւ բարձրացեալ երէց գոլով և հոգով կորացեալ և մտաւք մոլար, ըստ իմում տկարութեանս գրեցի զսուրբ Աւետարանս յերկիրս Հիգանոյ, ի գեաւդս որ [Ս]արի* կոչի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Քրիստափորին և յայլ ամենայն սրբոցս, ի հայրապետութեան տեառն Ստեփանոս կաթողիկոսի Ախքամարայ, և ի դանութեան բռնաւորին տաճկաց Ուզուն-Հասանի, և ի թվականութեանս Հայոց 279. (1474) գրեցաւ, ձեռամբ Յովսէփ մեղաւորի: ի խնդրոյ մաքուր և սուրբ կրանաւորին Մովսէսի, յիշատակ հոգոյ իւրոյ և ծնողաց իւրոց...:

279ա ... Կրկին, աղաչեմ [ղձեզ, ո՞վ դասք] լուսերամ քահանայից, յորժամ ընթեռնուք կամ աւրինակէք զսուրբ դիրս՝ խնդրեցէք ձեր սուրբ աղօթիւք մեղաց թողութիւն անարժան գրչիս՝ Յովսէփ մեղաւորիս, և աստուածողորմի ասացէք ինձ, և իմ ծնաւորացն Յովանէս քահանայի և Հովսիսիմի, և կենակցին իմոյ Խոնդաբի, և որդոց իմոց Գրիգորի, և այլոցն, և ամենայն ազգականացն իմոց, ամէն...:

Աստուած ողորմի Քաժ // Առաքելին և Խաթունին, որ զտեղիքն երեսո ի տունս, զի գրեցաք զԱւետարանս]**:

նկարող՝ Կարապետ

բ

2բ ԶԿարապետ նկարողս յիշեա ի Քրիստոս***:

* Գյուղի անվան առաջին տառը ջնջված է. կարծում ենք սեպ է եղած ինի ՎՍ, որովհետև Խիգանի դավառում, դեռևս ժԹ. դարում գոյություն ունեւր ՎՍօրի՝ անունով գյուղ՝ սուրբ Աստուածածին և սուրբ Քրիստափոր եկեղեցիներով (տե՛ս Գ. Նաթանեան Արտօսը Նայաստանի, էջ 189):

** Վերջին պարբերությունը գրված է ներքին լուսանցքի վրա:

*** Գրված է Մատթէոս ավետարանչի նկարի ստորին մասում:

465

Ճ Ա Շ Ո Յ

ԵՐԼԱՆ 9093

Կազմող՝ Դաւիթ

ա

430ա Փառք... որ ետ կարողութիւն սրբասնեալ և երջանիկ սուրբ կրանաւորին տէր Մաթիոսին, այլ և զհարեգրարն իմ զխոճա Շանճիման, և զորդին իւր զԹաջիմանն, և ծնաւդաց նոցին՝ հարն Սաւալանին և մարն Թամարին, եղբարն Բարաբալին: Այլ և զհանգուցեալ եղբարն իմ, որ առ Քրիստոս է գնացեալ՝ զԱնիլիմանն և զՂարամանն:

Աստուած-ողորմի իւրեանցըն և տայ լսել զերանաւէտ ձայն, եթէ՝ Եկայք արհնեալք հար իմոյ, ժառանգեցէք զպատրաստեալ զձեզ զարքաութիւն աստուծոյ: Յիշեց||էք ի սուրբ յաղօթս ձեր զՇանճիմանն, և զկողակիցն իւր զՆազմէլիմն, որ ետ կազմել և նոքոգել զսուրբ գիրքս յիշատակ իւրն, և ծնաւդաց իւրոց, և ամենայն արեան մերձաւորաց իւրոց՝ կենդանեաց և հանգուցիւոց...:

435բ Ի կաթողիկոսութիւն տեառն Յոնանիսի, ի հայրապետութիւն տէր Վարդան եպիսկոպոսին, թվականութիւն հայկազան տումարիս 2879. (1474)...:

բ

164ա Ո՛վ դասք լոյսերամ քահաճայից... զմեղօք մեռեալ ոգի զԴաւիթ կազմող սուրբ դրոցս յիշեսչիք ի սուրբ և յԵրկնաթռիչ յաղօթս ձեր, և աստուած ողորմի ասացէք...:

Ծանի՛ք, ո՛վ սուրբ քահանայք, որ դոցոց թուղթս Թաւրէզի է, և խիստ կտրատել էր և դառնութեամբ ոսլւոյեցի ու կազմեցի ըստ մեր կարեացս, առանց դրամ, իմ հոգոյս համար և իմ ծնօղացն՝ Հասան-բէկին և Խոնդ-Խարունին: Ով ոք հանդիպի սմալ կարդալով կամ արինակելով՝ յիշեցէք զմեզ... և զշիրակ եղբայրն մեր վաւեր Թաղէոս ճգնաւորն յիշեցէք, որ բազում աշխատեցաւ ի հետ դրոցս կազմելուն և զնայ յիշեցէք ի սուրբ յաղօթս ձեր, և զուր յիշեալ լիջիք առաջի Քրիստոսի, ամէն:

Կազմեցաւ սուրբ գիրքս ի թուականիս Հայոց 2879. (1474), ի փառս Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ:

466

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Վրացական ՍՍՌ, Կենտրոնական պատմական արխիւ,
Ֆոնդ 233, № 544

գրիչ՝ Ստեփանոս
վայր՝ Կիրողի վանք

284ա ...Արդ, ես նուաստս և յետնեալ հողս Ստեփանոս ծո]լլս և ան[պիտանս ի] եպիսկոպոսաց դասուց և անարհեստս ի գրչաց...:

Արդ, գրեցաւ սա ի թուականութեանս Հայոց Ջ. և ԻԳ. (1474)-ն, ի վանքս
 որ կոչի Կիւրղի, ի յառաջնորդութիւն աէր Ստեփանոսի և Կարապետ վար-
 204ր դապետի, || ընդ հով[անեաւ սրբոյ] նշանաց ||| տա]ճարացս սուրբ Աս-
 տուածածնիս, և սուրբ Լուսաւորչիս, և սուրբ Յովհաննու աւետարան-
 չին...:

Ես՝ Սաճակ՝ երէցս Խուռնաւիլու, որ փափաքեցա այս սուրբ և աւե-
 տաքարոդ Աւետարանիս ||...դրել տուի զսուրբ Աւետարանս յիշատակ
 ինձ և ծնողաց իմոց և զաւակաց և ամենայն արեան մերձաւորաց, ի հա-
 լալ արդեանց իմոց և եղի յիշատակ ի վաւտոին ժամատեղն՝ ի դուռն
 սուրբ Առաքելոցն. ով ոք իշխանութիւն շունի զօտարանս հանել ի ժա-
 մայտեղացս ծախելով կամ գրաւելով...:

467

Ա Ի Ծ Տ Ա Ր Ա Ն

Նոր Ջուղա 413, Ս.Տ.Ա. և Մ.Տ.Մ.

գրիչ՝ Զաւրվար-
 վայր՝ Տիվրիկ

283ր ...Եղև զրաւ գրչութեան աւետարեր մատենիս ի քաղաքիս Տիվրիկոյ,
 ի դուռն սուրբ Սարգսի, ի թուականիս Հայոց ՋԻԳ. (1474) ամի, ձեռամբ
 անարհեստ գրչի Զաւրվար երիցու, ի խնդրոյ բարեպաշտ և հոգիւնկալ
 ծերուն ||| որ ստացաւ զսա ի յիշատակ իւր, և ծնաւոց իւրոց, և ամե-
 նայն արեան մերձաւորացն, և աստուածասէր կնոջն Բաղդաւա-Խաթունիւն,
 և իւր աղբօրորդոյն Զաբարիւն, Քոչկանն և Ամիր-Եղիլիւն, և այլ արեան
 մերձաւորացն:

Ի թվականիս Հայոց ՋԻԳ. (1474) ամի, ի դուռն սուրբ Առաքելոցն:

Ո՛վ սուրբ քահանայք, ով ոք որ հանդիպի սմա կարդալով կամ արի-
 նակելով՝ աստուած-ողորմի ասացէք Բաղդաւա-Խաթունիւն. ով ոք զայս
 սուրբ Աւետարանս հեռացնէ և կամ ի յայլ տեղ տանէ ի դրանէ սուրբ
 Առաքելոցն՝ զպարգևքն Յուդայի առնէ և զանէծքն Կայնի առնէ ինքն և
 իւր մասնակիցքն, որ զայն կամենան, և իւր ննջեցեալքն, ամէն:

Եւ այլ ով ոք ոչ ունի իշխանութիւն Աւետարանիս, զի սուրբ Աւետա-
 րանս ի ձեռն տէր Մկրտչիւն է և նարա է տրած և է:

468

Ա Ի Ծ Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 7835

ստացող՝ Մկրտիչ

ա

307ր ...Արդ, որ ճաշակէք յաստուածային բուրաստանէս և յամենալի սե-
 ղանոյս՝ լի սրտիւ և առատ բերանով աստուած-ողորմի ասացէք բարե-
 պաշտ տանուտրոջն Մխիթարիւն, և իւր կենակցին Խոնդ-Խաթունիւն, և
 որդւոյն Մարտիրոսիւն, և քորոջն Ասէլ-Մէլեֆիւն, և որդւոյն Մարտիրոսիւն,
 308ա և Աբուլիւն, և Կամրագէլ սարկաւագին, և Սիրունբէկիւն, և մօրն Ալլզը-
 զիւն, և Կարապետիւն, և որդւոյն Ասլանիւն, և եղբօրն Առով սարկաւագին,

և մօրն Խաթ-Մէլէֆին, և հարսին Թարթիփշին, և Մըսըր-Մէլէֆին, և որգոցն Աւագին և Դարմանին, քրւերն Խոնձա-Խաթունին, և Յովանիսին, և այլ ամենայն արեան մերձաւորաց իւրոց՝ կենդանեաց և հանգուցելոցն. և աստուած-ողորմի ասացէք նոցա և Մարգարայ գրչին, ամէն:

Թուական ՋԻԳ. (1474):

Դարձեալ, յիշեցէք ի Քրիստոս զՄկրտիչ արեղայս, զԽաչատուրն, զհայրն իմ զԱբրահամ, և զմայրն իմ զՍուլլտան-Մելիֆ, և զեղբայրն իմ զԱմիրբէկն, և զկենակիցն իւր զՅուստիանէն, և զմիւս եղբայրն իմ զՈվսէփն, և զքորն Խոնձա-Խաթունն, և զհօրեղբայրն իմ զՍտեփանոսն, և զհիւր կենակիցն զԱզիզ-Խաթուն, և զհիւր որդիքն զՍարգիս, և զԿարապետն, և զՄինաս սարկաւազն, և զհարսներն զՄեհրուբան և զԳայիանէն, և զմիւս հօրեղբայրն իմ զՅովանէսն, որ տարաժամ մահուամբ փոխեցաւ ի Քրիստոս, և զկենակիցն զԳուհարն, և զորդին զՄովսէս, և զքորն զԽա-
308բ լիմ-Խաթունն, և աստուած-ողորմի ասացէք նոցա...:

Նւ արդ, ես՝ կենդանի Մխիթարս քարգործ՝ ետու զսուրբ Աւետարանս ի ձեռն Մկրտիչ արեղային, որ հոգևոր որդեակ է ինձ, որ հանապազ կարդայ և խնամ տանի ի վերայ, և աստուած-ողորմի ասէ:

Նւ արդ, մի ոք իշխեսցէ հեռացուցանել զսա յետ իմ անցմանն, ոչ ի մերոց և ոչ յատարաց՝ դաւ ինչ առնելով կամ գողանալով. եթէ ոք յանդրգանի և կամ հակառակէ՝ նա Յուդայի մասնակից լինի և այլ խաչահանուացն, և ընդ Սիմոնի կախարդին տանջի, եղիցի, եղիցի...:

գրիչ՝ Մարգարայ

Բ

175բ Վա՛յ, որ զրոյցն. զիս կու խափանէ ի դրելոյ:

նկարող՝ Կարապետ

Գ

17բ ԶԿարապետ նկարաւղ սուրբ Աւետարանիս յիշեցէք ի Քրիստոս*:

469

Ա Ի Ծ Ա Տ Ա Կ Ա Ր Ա Ն

Երևան 3330

հետ. ստացող՝ Յակոբ

259բ Զվերջի ստացող սուրբ Աւետարանիս զ[Յ]ուդայ քահանայ, և զեղբայրքս իմ զՅովանէսս և զԱնառնս..., և զծնողսն մեր Թովսթամուրն, և զմայրն զՆարդանն, և զամենայն արեան մերձաւորսն յիշեցէք ի սուրբ յազաւթս ձեր, և զեղրաւորորդիս զՍարգիս սարկաւառքս, զոր տէր աստուած վայելել տացէ, ամէն:

Արդ, յերես անգեալ աղաչեմք զսրբասնեալ քահանայքս զընթեր-
ձողքս սուրբ Աւետարանիս, յիշման արժանի արարէք, որ ի հալալ լըն-
չիք իմոց ստացայ և ետու կազմել յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց, որք զիս յիշէք և դուք յիշեալ լիշիք ի Քրիստոսս աստուծոյ մերոյ, ամէն:

* Գրված է երկաթագիր տառերով, Մատթեոս ավետարանչի նկարից ջաձ՝ կապույտ երիզի վրա:

Ջկազմող՝ Գրիգոր անարժան քահանայ յիշել աղաչեմ. թվ. ՋԻԳ.
(1474) կազմեցաւ:

470

Գ Ա Ն Չ Ա Ր Ա Ն

Երևան 474

գրիչ՝ Ալեքսիանոս

331ա ...Գրեցօ այս հոգևոր Գանձարանս ի թվ. Հայոց ՋԻԳ. (1474), ձե-
ռամբ անարժան և անարուեստ ծրողի Ալեքսիանոսի, անարժանս ի կար-
գից՝

Այլ և աղաչեմ զամենեսեան խոշորութեան և սղալանաց գրոյս ան-
մեղադիր [լե]րուք, զի առաջի գիրն էր. և հեծեծանօք յերեսս անկեալ
աղաչեմ, զի որք տեսանէք, կարդայք և օրինակէք յիշեցէք զանարժանս
ի յաղօթս ձեր և [աստուած] զձեզ յիշէ յիւր արքայութիւնն, ամէն:

471

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 4638

գրիչ՝ Սարգիս

283բ ...Գրեցաւ ի թվականիս ՋԻԳ. (1474)* ... ընդ հովանեաւ սուրբ Աս-
տուածածնիս, և սրբոյն Գրիգորի մեր լուսաւորչին, և կենսակիր սուրբ
Նշանիս: Բայց գրեցաւ սա ի վայելումն դեռաբոյս Սարգիսի, ի վայելումն
անձին իւրոյ, և յիշատակ ծնաւուց իւրոց: Եւ արդ, ես՝ նուստ Սարգիս,
յերես անկեալ աղաչեմ զամենեսեան, որք հադիպիք սմայ կամ տեսա-
նէք՝ մեղաց թողութիւն խնդրեցէք ինձ, և հաւրն իմոյ Մախառումին, և
մաւրն իմոյ Թագունին, և եղբարցն իմոց զԱլամշին, Իշխանին ///

472

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Ց

Երևան 8971

գրիչ՝ Գրիգոր

382ա ...Շնորհիւ տւառն սկսայ և ողորմութեամբ նորին կատարեցի զտառս
որ կոչի Շարակնոց, ի լաւ և յընդիր աւրինակէ, որ կոչի Խրիկցի, ձե-
ռամբ իմով Գրիգորի || անուամբ միայն արեղայի, որ զանունն ունիմ
և զգործն ոչ: Արդ, որք աւտիք ի սմանէ ուսմամբ կամ աւրինակելով,
յիշեցէք յաղաւթս ձեր, և որք յիշէք՝ յիշեալ լիցիք ի Քրիստոսէ:
Ի թվ. ՋԻԳ. (1474)**:

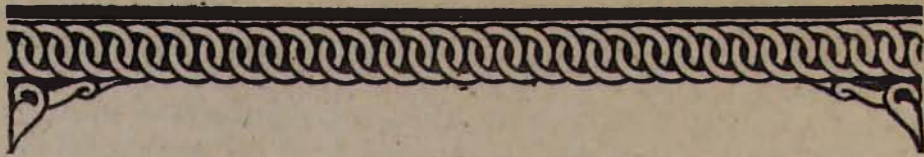
* Ամբողջ թերթի վրա հետագայում թուղթ է փակդրած, որի ձախ սյունակի վրա
զբված է այլ բան. նրա տակ գտնվող հիշատակարանի հատվածը չի վերծանվում: Հիշա-
տակարանի այլ սյունակը կարդացվում է լույսի տակ պահելով:

** Շարունակութունը զբված է բնագրից տարբեր՝ մանր ձեռագրով:

Ջստացող Շարակնոցիս զհաւատարիմ և զերկիւղած ծերունին զՄկրտիչն աղաչեմ զամենեսեանդ, որք հանդիպիք այսմ երգարանի յիշման արարէք արժանի, որ ըստացաւ զսայ վասն յիշատակի հոգոյ իւրոյ և ի վայելումն //)*, զոր տէր աստուած վայելել տացէ երկարեալ ամօք. ամէն:

Արդ, աղաչեմ զմանկունսդ սուրբ եկեղեցոյ յիշել սրտի մտաւք ի 382, սուրբ յաղաթս ձեր զվերոյգրեալքս ի սմա զՄկրտիչն, հանդերձ || կենդանեալք և ննջեցելովք և ամենայն արեան մերձաւորալք. և որք յիշէք՝ յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ, որ է յաւիտեանս, ամէն:

* Անունք քերված է:

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

ԵՐԿԱՆ 6383

գրիչ՝ Արիստակէս
վայր՝ Սաճաճիճ

319բ ...Ձոր և տեսեալ զսորայսն անճառ փրկագործութեան խորհուրդ բարեմիտ և սրբահաատ մահուասի Սաղաթիաբ և ամուսին իւր Գուլսուրամ, ոչ ունելով մարմնաւոր զաւակ ի վերայ երկրի, այլ ըստացան զսուրբ Աւետարանս յիշատակ յաւիտենական կտակ անվախճան կենացն, պաշար և առաջնորդ երկնաշու ճանապարհին, ի հալալ արդեանց իւրոց, ակն ունելով ելից ի կենցաղոյս, ջերմեռանդ սիրով և անհատական յուսով, զաւակ ի Սիոմն և գանձ անկողոպտելի ի վերինն Նրուաղէմ, յիշատակ

320ա հողէլոյ իւրոյ, և բարի ծնաւոյցն իւր՝ հաւրն Նիկաւոսիճ և մաւրն Գիլշատ-Խաթունիճ, և ամենայն արեան մերձաւորաց՝ կենդանեաց և ննջեցելոց, և մեղաց թողութիւն խնդրել ի Քրիստոսէ:

Նւ արդ, ես՝ յետինս ի կրանաւորս և անարժանս ի մանկունս եկեղեցոյ Արիստակէս մեղուցեալ գրիչս, տեսի զսէր և զփափագ մահգասուն՝ զպարոն Սատաղիաբիճ և զկենակցին իւրոյ Գուլսուրամիճ, զոր ունէին առ հոգևորսն, և իմ անընդունակ գոլով յարեւստ գրչութեան և բաղում մեղաց ցնորիւք պաշարեալ, ըստ կարի մերում, զոր պարգևեաց մեզ մարդասէր հոգին յանձն առի, և բազում աշխատութեամբ և տառապանաւք գծագրեցի զսա մեղսամած մատամբ իմով ի յաստուածաբնակ վանքս, որ կոչի Սաճաճիճ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և հրաշափառ Կաթուղիկէիս, և ամենայն սրբոցս, որ աստ հաւաքեալ կան, ի յառաջնորդութեան տէր Բարսեղ եպիսկոպոսի և այլ միաբանիցս առ ոտս ամենայն, ի թուականութեանս Հայոց ՋԻԴ. (1475):

Նւ արդ, յերեսս անկեալ աղաչեմ զսրբութիւնդ ձեր, հարք և եղբարք, յիշել և զմեղ ի յաղաթս ձեր, և զուուցիչն իմ զտէր Յովնանէնէս՝ ամենայն սրբութեանց վարպապետ, և զհաւրեղբայրն իմ զտէր Ներսէս փրիսոսփա, և զծնաւոս մեր՝ <և> զհայրն իմ զՋանփաշէն և զմայրն իմ զՆուկբարն, և զայլ ամենայն մերձաւորս, որ բազում աշխատանաւք ծառայեցին մեզ՝ յիշեցէք յաղաթս ձեր. և զհաւրեղբարորդին իմ զտէր Ովանէս կուսակրան արեղայ, և զաշակերտն մեր զտէր Խաչատուր կուսակրան արեղա, և սուրբ սրտիւ աստուած-ողորմի ասացէք, զի և ձեզ ողորմեսցի Քրիստոս աստուած յիւր միւսանգամ գալստեանն, ամէն:

Ա Ի Ե Ս Ա Ր Ա Ն

Երևան 2634

գրիչ՝ Աւագուէր

վայր՝ Վայոց-ձոր, Բոլորաբերդոյ անապատ
ա

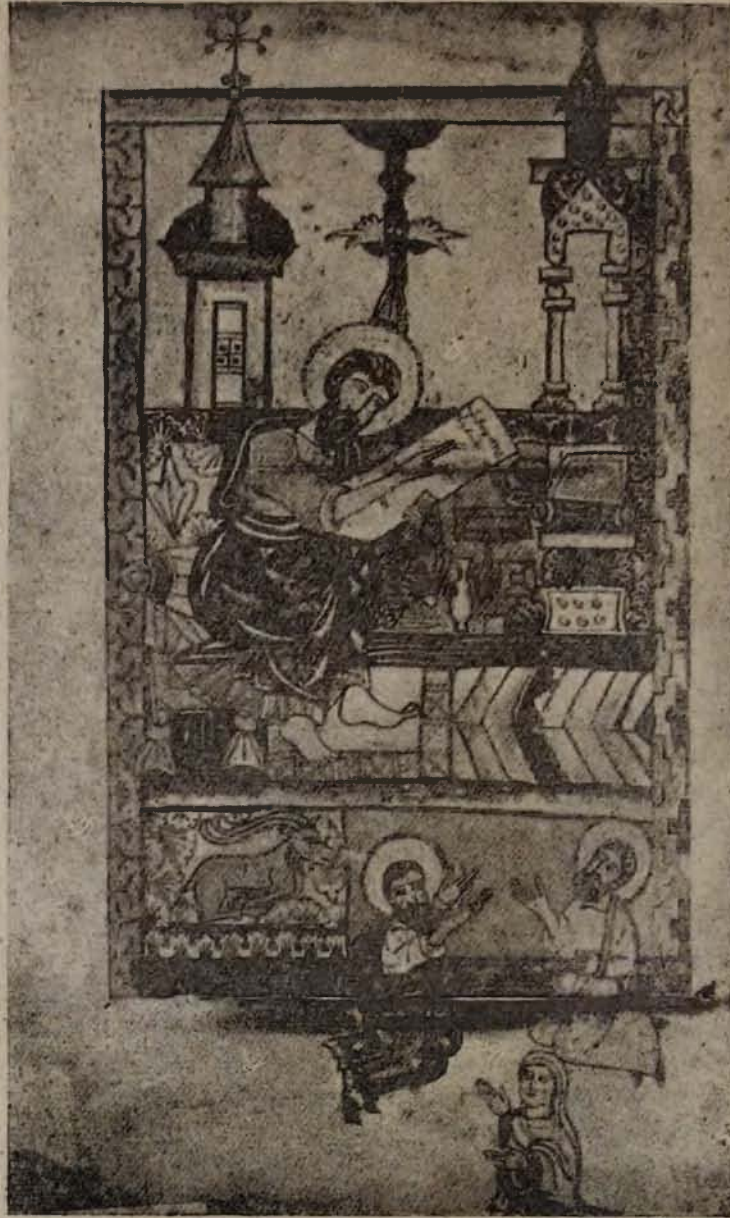
187 ...Արդ, եղև զրաւ գրագրութեան սորա ի թվականիս Հայոց Մեծաց
 ՋիԴ. (1475), ի կաթողիկոսութեան տէր Սարգսի ընթհանուր Հայաս-
 տանեայց աղգի, ի յահրիեպիսկոպոսութեան մերում գաւառի տէր Յոնա-
 նիսի՝ աստուածահաճոյ և մաքուր սուրբ հայրապետի՝ թոռին մեծին
 Պաւլայ, որ է առ դրան սուրբ Գեղարդեան, և եղբար նորին տէր Ստե-
 փանոսին՝ նորընծայ կուսակրան արեղայի, զոր տէր աստուած ընդ
 երկայն աւուրս առնէ, և միւս եպիսկոպոսի տէր Եղիշայի՝ մաքուր և սուրբ
 հայրապետի՝ թոռին մեծին Բիրթելեանց, ի պարոնութեան մերոյ նա-
 հանգիս մեծազգի և երևելի իշխանաց իշխողի և բարեհաւատ պարոն
 210ա Զումին՝ թոռին մեծին Պաւլայ՝ ասպարապետին Հայոց, և որդւոց նորին
 պարոն Լազարէկին, Ուլուքէկին, Թումանբէկին, և եղբայրորդոց սո-
 րին պարոն Հայկազին, Ամիր-Վասակին, Հաղբակին, Ամիր-Հասանին,
 եղբարց տէր Յոնանիսին և տէր Ստեփանոսին, զոր տէր աստուած ընդ
 երկայն աւուրս պահեսցէ զսոսայ յամենայն փորձանաց հոգոյ և մարմ-
 նոյ, ամէն և եղիցի:

Եւ գծագրեալ եղև սուրբ Աւետարանս ձեռամբ անարհեստ և սղալա-
 միտ և փրժուն գրչի Աւագուէր սուտանուն բանասիրի, որ անուամբս եմ
 միայն և ոչ գործով, ի յերկիրս Եղեգեաց, որ կոչի Վայոյ-ձոր, ի յանա-
 պատիս Բոլորաբերդոյ, առ դրան սուրբ Աստուածածնիս, և սուրբ Կարա-
 պետիս, և սուրբ ձգնաւորաց գերեզմանացս, որ աստ են հանգուցեալ:
 Առ ոտս երիցս երանեալ և քաջ հեռետորի և բանիբուն վարդապետի և
 անյաղթ փիլիսոփայի՝ վարժապետիս իմոյ Սարգսի, զի որպէս զարե-
 գակն փայլէ յազգս Հայոց: Եւ համշիրաք եղբարցս և ուսումնակցացս
 մերոց՝ Յակոբ վարդապետին, Պաւլոս վարդապետին, Վարդան վարդա-
 պետին, զոր տէր աստուած պահեսցէ զսոսայ ի փորձանաց սատանայի,
 ամէն:

Նաև մարմնսուր արեան ազգակցացս իմոց՝ եղբարս իմ Տէրտէր
 միակեցի, և որդոց սորա տէր Դաւթի գրագրի և աստուածային շնոր-
 հաւքն լի ի կարգ քահանայութեան, և եղբարց սորին՝ կուսակրան արե-
 ղայիցս՝ աէր Զաքարիե և տէր Աբրահամին՝ ծաղկողի* և կազմողի սուրբ
 Աւետարանիս, և եղբարց սոցին՝ Մարգարին և Յակոբ տնտեսին ի դրան
 սուրբ Աստուածածնիս, և առ Քրիստոս փոխեցեալ հոգևոր ծնողին իմոյ՝
 տէր Երեմիայի ձգնաւորին, և մարմնաւոր ծնողացն իմ Յովանիսին և
 Մարթին, և եղբարցն իմ Մուրատին, Հայրապետ Ղարի և Խաչատրի, և

* Տեր Սքբսհամի նկարած պատկերները (հատկապէս ավետարանիչները) մեծ հե-
 տաբերութիւն են ներկայացնում: Նկարիչը հմուտ է և ինքնատիպ:

Ք10բ քվերն Խամուշի: || Եւ ձեւնասնունդ աշակերտացս մեր՝ կուսակրօն
 արեղայիցս՝ տէր Ստեփանոսին, տէր Յոնանիսին, տէր Մարգարէին, և
 գեղոյ իրիցու տէր Զեկիէլին, տէր Մարտիրոսին, տէր Երեմիին և Հայ-
 րապետ դարի, ամէն և եղիցի:

Նկ. 18. Մի նմուշ Արրահամ ծագողի նկարներից

Արդ, ստացաւ ի իմ աստուածազարդ Աւետարանիս աստուածա-
սէր և աղքատասէր և ողորմասիրտ և բարիհաւատ այրս Սատաղայ և
բարեմիտ կենակիցն իւր Դիլշատն, և աստուածապահ որդիքն իւր Սա-
կիկն, և որդիք նորա Աստուածատուր և Շանշայ, և երկրորդն՝ Վարդան,
և որդիք նորա Միգանշէն, Թուրանշէն, և երրորդն՝ Հովադեղ, և որդիք
նորա**, և չորրորդն Եղիշայ քահանայ՝ վայելող սուրբ Աւետարանիս, և
որդիք սորա՝ Բարսեղ սարկաւազ, Յունան, հինգերորդ՝ Ասպանշայ, և
որդիք նորա Բէկիջան, վեցերորդն՝ Սալթանշայ, և որդի նորա Ղարաճայ,
և դստերաց սորա**, և հարսներոյն**, և եղբարց սորա Յոճանիսին**, և
զմիւս եղբարն Զաւրին**, և ի Քրիստոս հանգուցեալ ծնողացս սորա
Վարդանիկն և Թանկիկն, Քրիստոս աստուած ողորմի սոցա հոգոյն, ամէն և
ևղիցի:

Եւ ետ գրել զսուրբ Աւետարանս յիշատակ իւր և իւրոցն ամենայնի, և
բարեխաւս առ Քրիստոս յաւուրն դատաստանի և յերկար կենդանութեան
որդոց իւրոց և ամենայն ընտանեաց, որոց յիշատակ սոցա|||

Բ

Քրիստոս աստուած քո սուրբ շարժարանացդ և սուրբ Յարութեանդ
բարեխաւսութեամբ թող զամենայն զմեզս և զյանցանս ըստացողի սուրբ
Աւետարանիս զՍատաղին, և զիւր հարսն և մարսն, և զկենակցին իւրոյ-
զԴիլշատին. թող զմեզքն և քաւս զյանցանս զիւրն և զիւր ծնողացն,
ամէն: Եւ զիրեանց որդիքն զտէր Եղիշայ, զՍակիկն, զՎարդան, զՀովադեղ,
զԱսպանիկն, զՍալթանշայ տէր աստուած ընդ երկայն աւուրս առնէ,
ամէն***:

Գ

169ա Զտառապեալ ոգի մեղաւք դամէնամեղ զՍատաղայ և զկենակիցն իւր
զԴիլշատն յիշեա Քրիստոս աստուած ի քում արքայութեանդ, || և զանար-
ժան գծող սորա քո սուրբ տեսող արժանի արա, և զԵղիշայ սուրբ քա-
հանայ՝ սմա վայելող ընդ երկայն աւուրս արա:

ծաղկող՝ Աբրահամ

Դ

104բ ԶԱբրայեամ տկարս յիշեայ և ասայ միշտ տէր ողորմեայ***:

գրիչ՝ Դաւիթ
վայր՝ Վայոց-ձոր, Մրկղուճ գիւղ

318ա ...Արդ, գրեցաւ այս աստուածանկար բուրաստանս ի թվականու-
թեանս Հայոց ՋԻԴ. (1475), ի դանութեան Հասան-բէկին, թոռինն Պայըն-

* Ստացող Սատաղայի, նրա կնոջ Դիլշատի և տեր Եղիշեի պատկերները նկարված են Մատթեոս ավետարանչի պատկերից ներքև, ձեռագրի 1ր էջի վրա (տե՛ս նկ. 18):

** Անունների լրացման համար տեղ է բաց թողնված:

*** Գրված է 103բ—104ա էջերի ստորին լուսանցքներում:

**** Գրված է Ղուկաս ավետարանչի նկարից ներքև՝ լուսանցքի վրա:

տրոն], ի յաթոռակալութեանն Վաղարշապատու տէր Սարգիս կաթողիկոսի, և մերում նահանգի եպիսկոպոսութեանն տէր Յոհաննիսի, որ է ի դուռն սուրբ Գեղարզեանն, ի յերկիրս Վայիձորոյ, ի դեօղս որ կոչի Սրկըղունս, ընդ հովանեաւ սուրբ Գէորգի և սուրբ Յակոբի և այլ սրբութեան, որ աստ կան, ի իշխանութեան պարոն Ջումին և որդոցն իւրոց ||, առ ոտս արիաշան և սրբահաճոյ Աւագտէր վարդապետի՝ հարեղբօրս մերոյ, որ է ի յանապատն Բոլորաձորոյ, ի դուռն սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Կարապետին, որ վերստին նորոգեաց՝ շինութեամբ և պայծառութեամբ ժամատեղաց: Եւ այլ մարմնաւոր եղբարցս իմ՝ տէր Զաքարի և տէր Աբրահամի՝ նկարողի Աւետարանիս, կուակրան արեղայից, և ընկերակցի իմոյ տէր Զեկիէլ դեղու իրիցի և տէր Ստեփանոս՝ փեսոյ իմոյ:

Չեռագրեցաւ սա իմոյ տկարութեանս՝ Դաւիթ իրիցի:

Որ եմ յետնեալս ամենայնի,
 Որ շեմ արժան<եմ> ի կարգի,
 Որ ըղանունս շարժէի,
 Որ իբիցուկ ես կոչէի,
 Որ յուժ պղերգ եմ ի բարի,
 Արագաթիւր եմ ի շարի,
 Պիք միայն տէրն ինձ ողորմի
 Ի յահեղ արն իւր յատենի,
 Որ ի յաթոռն սուրբ բազմի
 Եւ բաժանէ զազգս ամէնի.
 Եւ նմա փառք յաւիտենի:

319ա Արդ, ստացեալ զԱւետարանս բարեմիտ այրն Բարկուշատեցի Շահրամիր և Աղաւ...:

Դարձեալ, աղաչեմ զհանդիպողքդ այսմ տառի, զի յիշեսչիք ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր զվերոյդրեալքս ի սմա և զիս՝ զանարժան գրիչս՝ զԴաւիթ էրէց, և զծնողսն իմ՝ զհայրն իմ զՏէրտէր և զմայրն իմ զԴոնցայ՝ հանգուցեալ առ Քրիստոս յոյսն ամենեցուն, և զհարազատ որդիքս իմ զԱլեքսանոս և զՅոհան, և զմայր սոցա, զի աշխատութեամբ || սպասաւորէ մեղ: Եւ սխալանաց և խոշորութեան գրոյս անմեղադիր լերուք, զի կար մեր այս էր: Եւ որ առատն է ի տուրս բարեաց ձեզ՝ յիշողացզ և մեզ յիշելոցս առհասարակ ողորմեցի, և նմա փառք յաւիտենիւ, ամէն:

382բ ...Որոյ ցանկացող եղևալ բարէմիտ և ողշախոհ տանուտէրն Ասաուածառուր և ստացաւ || զյիշատակ հոգոյ իւրոյ, և ծնողաց իւրոց Ստեփանոսին և Ըռուս-Խաթունին, և զաւակացն Ստեփանոսին և փոխեցելոցն ի Քրիստոս Շահումին և Մուրատին, և կենակցին Խաթուն-Մելեֆին, և հար-

սինն Դուրստանին, և զաւակաց նորին Թումին, Պարոնին, և Սարխաւ-
չին, Բուսին, Ղրիմին, և Մարգրտին, Ատոմին, և Շարմելեֆին, և եղբարցն
Ապրու-Մուսեֆին, Սուլաւանչին, և Գորգուն, և քրւորցն Նըղշունին և Սալ-
չուկին, և Խաչատրուն, և հարեղբարցն Մուրատին և Եւատին, և մեծ
պապին՝ Խողղեղին, Կարապետին, Յովանիսին, Ալֆաբէկին, Շեռփտին,
Հեւապետին, Մեհերին, Դարին, Խալինարին, Ներսէս քահանային, և
Մովսէս քահանային, և Իզլտին, և ամենայն մերձաւորաց իւրոց, ամէն...

291... Եւ արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի Խլաք քաղաքի, ընդ հովանեաւ
ԺԱ. (11) Խորանացն, և սուրբ Գէորգ զաւրավարին, և խնդրակատար
Աստուածածնին, և սուրբ Ղարդանին, ձեռամբ յոգնամեղ և անիմաստ
գրչի Յովանիսի սուտանուն քահանայի, յամի ՋԻԴ. (1475) Թըլականի, ի
հայրապետութեանն տեառն Սարգսի՝ էջմիածնի կաթողիկոսի:

Արդ, կրկին անգամ աղաչեմ զձեզ յիշել ի մաքրափայլ յազաւթս ձեռ
զստացող սուրբ Աւետարանիս զԱստուածատուրն, և զծնաւղսն իւր, և
զամենայն արեան մերձաւորսն՝ զկենդանիսն և զհանգուցեալսն: Ընդ նո-
սին և զիս յիշեցէք ի Քրիստոս՝ զմեղաւք լցեալ գրիչս զՅովանէս, որ բա-
զում աշխատութեամբ դրեցի, և զծնօղսն իմ զԿարապետ քահանայն և
294 զԹա||ղամելիֆն, և զեղբայրն իմ զԱստուածատուր քահանայ և զաւակ-
սըն իմ զՄկրտիչ քահանայ, և զՍիրունն, և զՍտեփանոս սարկաւազն,
որ երիտասարդական հասակաւ փոխեցաւ ի Քրիստոս, և զկենակիցն իմ,
և աստուած զձեզ յիշէ յիւր արքայութիւնն, ամէն:

Այլ ես, թափուրս յամենայնի
Յովանէս գրիչս ողորմելի
Ձձեզ աղաչեմ, մանկունք բարի,
Ձմեզ յիշեսչիք յեկեղեցի
Եւ ի ժամ սուրբ պատարագի,
Սուրբ աղօթից տէրն լսէ,
Առհասարակ ողորմեսցի
Ձեզ եւ մեզ և ստացաւի:
Արդ, կատարեալ գործն ի բարի
Երանի այն մարդ, որ ունի:
Ով որ ունի արթուն հոգի
Թող զանցաւոր կեանքս շսիրէ,
Ոչ ժողովէ արծաթ՝ և ոսկի
Եւ արդիւնք, զինչ որ լինի,
Ամէնն անցնի, որ շերեւի:
Ով իմաստուն, որ կու գիտէ
Քան զայս չկա գանձ գովելի:
Ով Աստուածատուր, եղբայր բարի
Դու զուգեցեր գանձ պանծալի,
295 Ձինչ || որ ակունք կայ գովելի,
Անգին ջաւհարն զսա շարժէ.
Ամենայն ինչք որ լինի՝
Անտես մընայ և անցանի,

Սա քեզ ճըրագ ի վառ լինի,
 Ձհոգիդ յերկինս ուղեւորէ,
 Ձհոգիդ զհաւր ձայնն լըսէ՝
 Եկ դու հանգիր իմ սիրելի,
 Քեզ պատրաստեալ եմ սուրբ տեղի,
 Որ յաւիտեան ոչ անցանի:
 Ձի տէրն քաղցր է և բարի,
 Որ կու լսէ իւր ծառայի:
 Եւ որ ասէ զտէր ողորմին
 Աստուած իւրենն ողորմեսցի
 Եւ ամենայն քրիստոնէի,
 Որ զսա լսէ յաւժար սրտի
 'Ի ի միտ առնու և աւգտեսցի.
 Եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեան, ամէն:

477

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

«Արևելեան մամուլ», 1897 թ. № 10, էջ 554—555
 Մագնիսիա, ս. Լուսաւորիչ

գրիչ՝ Ղազար
 վայր՝ Արծկէ

ա

011ա Փառք... որ ետ կարողութիւն սղալամիտ և մեղսամած գրչի սուտանուն Ղազար քահանայի յանկ հանել զաստուածախաւ կտակարանս, աւժանդակութեամբ սուրբ աստուածածին ամենաւրհնեալ և գերագով կուսին Մարիամու, զնա կալեալ բարեխաւ առ միածին որդին իւր և աստուած իմ Յիսուս Քրիստոս:

Աւարտեցաւ... սուրբ տառս ի յամի Ջ. և ԻԴ. (1475)-երրորդի, ի յԱրծկէ քաղաքի, ընդ հովանեալ ամենամաքուր սուրբ Աստուածածնին, և Պատերազմի սուրբ նշանին, և սուրբ Սքանչելագործին, և նախավկայ սուրբ Ստեփաննոսին, ի հայրապետութեան էջմիածնին տեառն տէք Սարգսին, ձեռամբ յոգնամեղ և անարհեստ գրչի Ղազար քահանայի, ի խնդրոյ սրբասնեալ և բարեմիտ գրոց աշակերտին տէր Գրիգորին, որ ետ զսա յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց:

Քանզի որ մեծութեան ընչիցն ըղձանան՝ ոչինչ աշխատութիւն զմտաւածեն յայլմէ յայլ գաւառս հեռագնացս ուղևորութեամբ, որպէս զի շահն աճեցուցեալ մարթասցին, նաև ընդ համատարած ծովուն ծփանս նաւարկեալք, որ բարկացայտ ալեալքն լեռնացեալ կոխածև դաշտանան, անդրնդապտոյտ խորոցն բքացեալ կուտիցն մէտ առ մէտ ալեացն ահս պակուցեալ տեսողացն արկանելով...: Ըստ նմին արինակի բարեմիտ և աստուածահաճոյ գրոց աշակերտն Գրիգոր կրանատրն ի խնդիր ելեալ այսմ հոգիանորոգ և լուսերանգ, վարթափթիթ և ծաղկաւէր անուշահոտ

րուրաստան[ի]... յիշատակ իւր և ծնողացն... և ստացաւ ի հալալ արդեանց յիշատակ իւրն, և ծնողաց իւրոց՝ հաւրն Եղիազարու և մաւրն Սառայի, և հարազատ եղբարցն Յոնտնէսին, Յովանէսին, և Սահակին, և Խաթունին, և վարպետին իւրոյ Գրիգոր արեղային, և հարեղբօրն Ստեփանոսին, և Խլաքին, և ամենայն արեան մերձաւորացն:

Դարձեալ յերես անկեալ աղաչեմ զամենեանս, որք հանդիպիք այս մատենիս յիշեսցիք յազաւթս ձեր զվերոյ գրեալսդ...: Ո՛վ դասք լուսերամից, աղաչեմ զձեզ պատրաստ բռնեցէք զմումն, որ չկաթէ ի մէջ գրոցն: Կատարողք աղաչանաց մերոց արհնէք յաստուծոյ և յամենայն սրբոցն նորա, ամէն:

Մակոնատ կածնի Սկրտիչ խաբեբայս և ոչ արեղայս, որ զյիշատակարաններն գրեցի զԴ. ամսոյ, յերես անկեալ աղաչեմ յիշել առաջի անմահ գառին Յիսուսի և մեղաց թողութիւն խնդրել, ամէն:

Բ.

293բ Աւաղ, հոգիս կու ելանէ ի գրելն: Աստուած զողորմի թխթիս նըշայողի հոգուն, ամէն:

478

Ա Ի Ծ Ա Տ Ա Ր Ա Ն

Փիրդ. 6273, էջ 323—324, Կարին՝

ս. Աստուածածին եկեղեցի

գրիչ՝ Գրիգոր Բերկրցի
վայր՝ Բերկրի

...Ուստի և տեսեալ զսորայս անճառ փրկագործութեան խորհուրդ աստուածաբան և քաջ հոետորն և մեծ բարունապետն Մկրտիչ, և եռափափաղ սիրով... ետ գրել հարազատի իւրոյ՝ Գրիգորի անարժանի՝ ի վայելումն մանկանց Սիոփնի և յիշատակ բարի ի դրունս սուրբ եկեղեցւոյ հոգւոյ իւրոյ, և ծնողաց իւրոց հօրն Աթաբէկին և մօրն Շահջհանի, և եղբօրն Գրիգորի...:

Նւ արդ, ես յետինս ի կրօնաւորաց... Մկրտիչ սոսկանուն վարդապետս ստացայ զսուրբ Աւետարանս առ ի թողութիւն մեղաց...: Աստուած ողորմի ասացէք ինձ և ամենայն վերագրելոց ի սմա...:

Դարձեալ, աղաչեմ յիշել ի Քրիստոս զսրբասէր և զմաքրամիտ արհիեպիսկոպոսն զԼսահակ և զԾնողսն իւր, որ օգնական եղև ի զարդ սուրբ Աւետարանիս...: Շնորհիւ տեառն սկսայ և ողորմութեամբ նորին կատարեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուականիս Հայոց ՋԻԴ. (1475), ձեռամբ անիմաստ Գրիգորի Բերկրցոյ, ի հայրապետութեան տեառն Սարգսի, ի գաւառիս Տարբերունի, որ այժմ ասի Բերկրի, ի սուրբ ուխտս որ կոչի տէր Յուսկիայ որդի, ընդ հովանեալ սուրբ Աստուածածնիս, և սուրբ Յարութեանս, և սուրբ Կարապետիս, և սքանչելագործ կարմիրակն սուրբ Նշանի, և դամբարանի սուրբ վարդապետին տէր Յուսկան որդւոյ, և յառաջ-

նորդութիւն տէր Յովհաննէս արհիեպիսկոպոսի, և Մկրտիչ վարդապետի՝ ստացողի Աւետարանիս, և այլ միեղէն եղբարցս, որ աստ կան:

Յայսմ ամի է թագաւոր ի Թաւրէզ Հասան-բէկն՝ եկեալ ի Միջագետաց, և տիրէ աշխարհս Արևելեան. և մեք եմք ի բազմադիմի նեղութիւնս. միթէ Քրիստոս աստուածն մեր այց արասցէ, և նմա փառք յաւիտեանս, ամէն:

Այլ ևս աղաչեմ յիշել ի բարին Քրիստոս զբազմերախտ հոգևոր ծնողն և ղոռուցիչն՝ զմեծ բաբունաբետն Մկրտիչ. որ սնոյց զմեզ և զգիրս ուսոյց. տէր աստուած տացէ նմա վարձս փոխարինի՝ զերկնից արքայութիւնն. և Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ փառք յաւիտեանս, ամէն:

479

Ա Ի Ծ Ա Տ Ա Ր Ա Ն

184, սյուն. 471—473, 1իմ անապատ 13

գրիչ՝ Խաչատուր
վայր՝ Կտուց անապատ

...Արգ, յանգ ելեալ կատարեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ անարժան սուտ արեղայի Խաչատուր, ի ներքսագոյն և աստուածաբնակ յանապատիս, որ կոչի Կտուց, ընդ հովանեաւ սուրբ սքանչելագործ և դիւահալած սուրբ Կարապետիս, և սուրբ Աստուածածնիս, և սուրբ Ստեփաննոսիս, և Գրիգորիս, և սրբոց Հռիփսիմեանցս, որ աստ կան հաւաքեալ, թուաբերութեանս Հայոց ՋԻԴ. (1475): Ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, որ շփոթեմք, թէ ի՞նչ տի լինի Հայոց ազգիս:

Ի գայլոց միջիս շիվարեալ կանք ողորմելի,
Սպառել ենք մեղաւք հանապազ ի հոգս աշխարհի,
Աղաւթք և աղաչանք շունինք առ աստուած, որ մեզ ողորմի
Ըզսէր աշխարհի ունինք՝ աստուծոյ եղեալ թշնամի:
Հանապազ բերան լալ պիտի, թէ զի՞նչ տանք մեք պատասխանի
Յորժամ արարիլըն գայ և քըննաւ լինի ամենի.

«Նկայք» արդարոցն ասէ, զմեղաւորքըն դատապարտէ:

Աւահ ու հազար ավահ, ճըշմարիտ, որ այս տի լինի:

Դարձեալ, աղաչեմք ըզձեզ՝ զմանկունքը սուրբ Սիոնի,

Յորժամ հանդիպիք տառիս յիշեցէք զստացողն յաղօթի,

Ձմեռեալ տառապեալ գերի՝ զհողացեալքն ի գերեզմանի,

Քրիստոս-ողորմի ասացէք, որ յանգչին ի յաւթեմանի:

Նւ ձեզ ողորմի Քրիստոս ի յահեղ ատուրըն մեծի,

Ի յաջակողմեան դասուն ձեզ պըսակ փառաց պատրաստի,

Ձնկայքըն լսել տայ ձեզ՝ ժառանգեալ զդրախտըն ադենի, ամէն:

Դարձեալ, աղաչեմք ըզմանկունք սուրբ եկեղեցւոյ, յորժամ հանդիպիք տառիս յիշեցէք զստացող սուրբ Աւետարանիս, որ այսմ աստուածեղէն և երկնապարզ և գանձիս և լուսափայլ մարգարտիս ցանկացող եղեալ՝ սրբասէր և բարեմիտ խոշայն էդրլըն և մայրն իւր Գաւնգուլլէն, և փափաքեաց սմա որպէս միեղշերուն, որ ի յուրութենէ հրահանք մա-

սին բաղձա աղբերց շրոյ, ըստ բանի երջանկին Դաւթի: Պասքեալ հացին կենաց և ապաւինեալ ի մարդն ճշմարիտ և ի գառն աստուծոյ, զոր պատմէ աւետաբարբառն Մաթէոս: Վստահացեալ յառիժն խրոխտական, ի հզարն Յիսուս, զոր ծանուցանէ Մարկոս: Աւժանդակեալ յեղն պարարակ և ի զուարակն արդիւնական, զոր յայտ առնէ քաջաբան Ղուկաս: Բուռն հարեալ արծուաթռիչ բարձրութեան, որ բերէ ի վերայ միջնողան, որպէս գրէ որդին աւրինաց, որ բերէ զաւրինակ աստուածաբան Յովհաննէսն...^{*}:

Եւ արդ, ես՝ յետինս ի կարգաւորաց, և անբարիս ի բարի գործոց, և անարժանս ի մանկունո ի կեղեցեոյ, և անիմաստ ի գիրս գրչութեան Խաչատուր սուտ աբեղայ, վա՛յ և եղով է ինձ որ շեմ արժանի կարգիս և անուանս, աղաչեմ ամաւթալի դիմաւք և արտասուալի աչաւք զսուրբ անձինքդ, զի խոշորութեան և սխալանացս անմեղադիր լինել, զի կարմեր այս էր: Եւ մի բերան աստուած-ողորմի ասացէք, և ողորմածն աստուած ողորմեսցի առհասարակ մեծի և փոքու և աւրհնեսցէ հոգով և մարմնով աստ իւր միւսանգամ գալուստն, ամէն...:

480

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 1902

գրիչ՝ Ազարիա
վայր՝ Վան.

280բ ...Որոյ ցանկացող եղեալ երջանիկ և սրբասնեալ և բարեմիտ տանուտէրն Պետրոս և ջանաց ստանալ զանառիկ փարթամութիւնս և || զգանձս անկողոպտելի, յիշատակ հոգոյ իւրոյ, և ծնողաց իւրոց՝ հաւրն Թումիւն և մաւրն Խէր-Խաբունիւն, և կողակցին իւրոյ Բաղդատիւն, և զըստերն Դուրդանիւն, և եղբարն Վարդանիւն, և եղբարորդոյն իւրոյ Սարգիս: քահանային, և քրերն Դոհաւրիւն, և քրերդստերն Մաջանիւն, և լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք և աստուած ձեզ ողորմեսցի, ամէն...^{**}:

281ա Արդ, ես՝ յետնեալս յամենայնի և զառածեալս մեղաւք Ազարիայ սուտանուն քահանայ, որ զանունս ունիմ և զգործս ոչ, տեսի զեռափափաք սէր և զջան հեզահոգի տանուտորջն զՊետրոսիւն, և ձեռնարկեալ դրեցի զսուրբ Աւետարանս ի քաղաքս Վան, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին և սրբոյն Պաւղոսի և սրբոյն Սահակայ ե սրբոյն Վարդանայ: Ի թվականիս մերում ՋԻԴ. (1475): || Եւ ի կաթողիկոսութեանն էջմիածնին Սարգսի, և կաթողիկոսութեանն Աղթամարայ Ստեփանոսի, ե ի թագաւորութեանն Հասան-բէկիւն:

* Դուրս ենք թողել երկու ընդարձակ պարբերութիւն, ուր հիշատակված են ստացողներէ բազմաթիւ ազգականները:

** Բաց ենք թողնում մի ընդարձակ հատված, ուր հիշատակվում են ձեռագրի ստացողներէ նորանոր ազգականների բազմաթիւ անուններ:

Արդ, յերես անդեալ աղաչեմ զձեզ հարք և եզրարք, որք հանդիպիք սմա կարդալով կամ արինակելով, յիշման արժանի արարէք զԱզարիայ գծող, և զԹ[ն]օղոսն իմ և զուսուցիչ զԿարապետ քահանայն, որ նահատակեցաւ ի յԱրեւել Քաղաքի, և զՍաղղաք, և զեղբարքն իմ՝ զկենդանիք և զհանգուցեալքն ի Քրիստոս, և աստուած զձեզ յիշէ յիւր միւսանգամ գալուստն, ամէն...»:

481

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 5013

գրիչ՝ Կարապետ վայր՝ Վան

ա

288բ ...Աւարտեցաւ այս մարգարտաշար ակնս պատական... արդեամբք հալալ վաստակաւք աղքատ Յովսէփին, որ ետ գրել զայս լուսաւոր և զպայծառ հրամանս տէրոնական զսուրբ Աւետարանս... յիշատակ հող-ւոյ եւրոյ և ծնողաց իւրոց՝ ժամհար Մկրտչին և Շեանորին...:

359ա ...Եւ արդ, ես՝ թափուրս ի բարեաց գործոց Կարապետ սուտանուն էրէց, մեղսամած մատամբ կատարեցի զսուրբ Աւետարանս՝ զբերանս Քրիստոսի և զքարոզս Տիսուսի տեառն աստուծոյ ի քաղաքս Վան, ընդ հովանեաւ սուրբ || Աստուածածնի տաճարիս և սուրբ Ստեփաննոս նախավ-

289բ կայիս և սուրբ Սահակ հայրապետի, ի թրականիս մերոյ ՁԻԴ. (1475), ի հայրապետութեան տեառն Յոնանիսի, ի թագաւորութեանն Խասան-բէկի:

Արդ, աղաչեմք զմանկունսդ սուրբ եկեղեցւոյ յիշեցէք ի Քրիստոս և ի սուրբ յաղօթս ձեր զյառաջ յիշեցեալ ստացող սուրբ Աւետարանիս և զքրիստոսասէրն Յովսէփ, և զծնաւղքն իւր՝ զհայրն զՄկրտիչ և զմայրն Շեովհոր, զեղբարքն զՅովանէս և զՋանիբէկ, զքրեւրքն զՍուլտան-Մէլիք և զԳույիմրարի, զքրեւորգիքն՝ զԿարապետ քահանայ և զՅոնանէս, զկենակիցն զՀէր-Խաթուն, որ ստացան զսուրբ Աւետարանս ի հալալ ընչից իւրեանց և եղին ի ձեռն Կարապետ քահանային, յիշատակ բարի հոգւոց իւրեանց, և ծնողաց իւրեանց, և ամենայն ազգականացն: Եւ որք աւագտիք ի սմանէ կարդալով կամ արինակելով լի սրտիւ աստուած-ողորմի ասացէք և աստուած ձեզ ողորմեսցի, ամէն:

290ա Եւ դարձեալ յերես || անկեալ ևս առաւել աղաչեմք զձեզ յիշեցէք ի Քրիստոս և ի սուրբ յաղօթս ձեր և զիս՝ զանարժան Կարապետ գծող, և ծնողքն իմ զՍտեփանոս քահանայ և զՄինէյ, և զորդիքս իմ զՍտեփանոս քահանայ և զՄեսրոպ, և զամենայն ազգականս իմ, և զայնոսիկ, որ ի վերայ մեզ երախտիք ունին. և բոլոր սրտիւ և լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք: Եւ Քրիստոս-աստուած, որ առատն է ի տուրս բարեաց ձեզ՝ յիշողացդ և մեզ՝ յիշեցելոցս առհասարակ ողորմեսցի, ամէն:

* Այս նույն հիշատակարանը, համառոտութե ու օխտլներով, տպագրված է Դ. Մրվանձտյանի «Քորոս Աղբար»-ի Բ. հատորում (էջ 276): Հրատարակիչը թվականը օխտմամբ կարգացել է ՁԻԴ. (1475)-ի փոխարեն՝ ՁԽԴ. (1495):

ծաղկող՝ Միևսս

Բ

ՋՄիևսս անարժան ծաղկողս յիշեցէք ի Քրիստոս*:

482

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիբղ. 6273, էջ 321, վանի Տիրամայր եկեղեցի

գրիչ՝ Կարապետ վայր՝ Վան

...Արդ, յանդ ելեալ կատարեցաւ սուրբ Աւետարանս... ի քաղաքիս Վան, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի Տաճարիս, և սուրբ Ստեփաննոս նախավկայիս, և սուրբ Սահակ հայրապետիս... ձեռամբ Կարապետ իրիցոյ... ի թուականիս Հայոց ՋԻԴ. (1475), ի յաթոռակալութեան սուրբ ուխտիս Վարագայ տէր Յովանէս եպիսկոպոսի, և ի թագաւորութեան Հասան-բէկի:

Արդ, աղաչեմ զմանկունսդ սուրբ եկեղեցւոյ՝ յիշեցէք ի Քրիստոս. զստացող սորա զաստուածասէր և զբարեպաշտ ոսկերիչ Ասպանաշէն, ...որ ետ ի դուռն Տիրամայր Աստուածածնի տաճարին:

483

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Նոր-Ջուզ 409, Մ.Տ.Մ. և Մ.Տ.Ա

գրիչ՝ Ներսէս վայր՝ Աղթամար

Ա

328... Նւ արդ, ես՝ ...Ներսէս արքեպիսկոպոս... գրեցի զսուրբ Աւետարանս ի կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս, ի թուականութեան մերում Ջ. և ԻԴ. (1475) ամի, ի հայրապետութեան տեառն Ստեփանոս կաթողիկոսի՝ հարազատ եղբարն իմոյ, և յաշխարհակալութեան Հասան-բէկին...:

Նւ արդ, ես՝ Յովանէս էրէմէրցի, որդի Պէշգէնի և Եղիսաբեթի, ստացա զսուրբ Աւետարանս ի հալալ և ի քրթնաչան վաստակոց իմոց/// և գթասցէ ի բարի ծառայն իւր Յովանէսն, և թողցէ զամենայն յանցանս նորին, և զբարի ծնաւաց նորին՝ զհարն զՔօջբէկին և մօրն զԵղիսաբեթին, և զեղրարցն, ևս առաւել ինձ՝ մեղաւորիս՝ տառապեալ ոգոյս Ներսէս եպիսկոպոսիս, և իմ ծընօղացս՝ Գուշիբէկին և Էմնա-Խարունիւն, և ամենայն արեան մերձաւորացն մերոց՝ կենդանեաց և հանգուցելոց, լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք մեզ առհասարակ, և Ջանազրգին, և այնոցիկ որք յանձնեցին ի մեզ յիշատակել և գրել յաստուածախաա սուրբ Աւետարանս:

Բ

184... Ո՛վ սրբասէր և պատուական ընթերցաւոր և ունկնդիրք, աղաչեմ զձեզ սիրովն աստուծոյ յիշել... մեղսամած անձինս Ներսէս անարժան գծողի

* Գրված է Մատթեոս ավետարանչի նկարից ցած՝ 10ր էջի ստորին լուսանցքում:

մեղուցեալ եպիսկոպոսի, և եղբօրն իմոյ տեառն Սաեփաննոս Հայոց կաթողիկոսի և վերադիտողի, և ծնօղացն մեր Կուռչիբէկի և էմնայի, և ամենայն ազգայնոցն, ամէն, և ստացողի սուրբ Աւետարանիս Յովանիսին և իւր ծնօղացն աստուած ողորմի...:

484

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

ԼԾՎ 197, սյուն. 480, Փիբդ. 6273, էջ 322, Ալբու վանք

գրիչ՝ Ըոքստակէս
վայր՝ Բագենց անապատ

...Արդ յանգ ելեալ կատարեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ անարժան և անարհեստ գրչի Ըոքստակէս սուտանուն արեղայի, որ մեծաւ աշխատութեամբ գրեցի զսա ի վայելումն Յովանէս արեղային...:

Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս յանապատիս՝ որ կոչի Բագենց, ընդ հովանեաւ սուրբ էջմիածնիս և սուրբ Աստուածածնիս, ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս սրբասէր և հեզահոգի Յակոբ եպիսկոպոսին, և հէրպետութեան Կարապետ արեղային՝ յոյժ խոնարհ և բարեմիտ և քրտնաջան ի բանս սուրբ ուխտիս, ի թուարբրութեանս Հայոց ՋԻԴ. (1475), ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, որ չգիտեմք ինչ տի լինի Հայոց ազգիս ի գայլոց միջիս:

485

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 225

գրիչ՝ Սարգիս
վայր՝ Պատուազրկու վանք

345ա ...Ի յամս հայկազեան թուարբրութեան տումարին, յորում էր թիւ համարոյ թուականին թորքոմեան տոհմին ինն հարիւր և ԻԴ. (1475)-ին, աւարտագործեալ եղև սուրբ և կենսատու Աւետարանս...:

347բ ...Արդ, լրացաւ սուրբ Աւետարանս ի վանքս Պատուազրկու, ընդ հովանեաւ սուրբ Կարապետիս, և աստուածընկալ սուրբ Նշանիս, և այլ բազմահաւք որբոցս, որք աստ կան հաւաքեալ, և յառաջնորդութեան երանաշնորհ սուրբ հաւրս մերում տէր Կարապետ հայրպետի և այլ ամենայն եղբայրսիրութեանս մերում՝ հնգետասան կրանաւորացն, որք աստ կան ժողովեալ, որոց անուանք սոցա գրեալ են ի դպրութիւն կենաց:

348ա Արդ, որք հանդիպիք սմա կարդալով կամ արինակելով և կամ տեսանելով, յիշեսցիք ի Քրիստոս-աստուած զստացաւղ սուրբ Աւետարանիս զբարի և զհաւատարիմ և զհոգևոր ծերունին Սիմէոնին և զկողակիցն իւր զԿիրա-Խաբուն, որ ստացաւ զսուրբ Աւետարանս յիշատակ իւր, և ծնողաց իւրոց Տրպալին, և մարն իւրոյ Մանանին, և հանգուցեալ զաւակացն Պետրոսի, և Պաղոսի, և Սահակի...:

Ընդ նմին և զբազմամեղ գրիչս զՍարգիս սուտանուն քահանայ, և զծնաւղան մեր, և զամենայն երախտաւորքն մեր, և զքոյրն իմ Հրոխիմ-սիմէ, և զհարսն իւր զԵլիսաթունն...:

486

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

Երևան 1690

գրիչ՝ Յովաքէս
վայր՝ Հիգան

...Արդ, զայս լուեալ հաւատարիմ և իմաստուն և հոգևոր, աստուածաւէր և աղքատասէր խոշա Դամուրն, ցանկացող եղեալ աստուածային տառիս այս... ետուր գրել զպատմութիւն սրբոցս, որ հաւաքեալ կան ի սմայ՝ յիշատակ հոգոյ իւրոյ, և ծնօղացն՝ հօրն Յովանիսին, և կենակցին Խուրլու-Մէլէֆին, և Ալմաշին, ամէն:

Արդ, յերես անկեալ աղաչեմ զամենեսեան յիշեցէք ի Քրիստոս և աստուած-ողորմի ասացէք խօջա Դամուրին, և կենակցին Ղարիպ-Խուրունին, և զաւակացն սոցին վարդանիսին, Հոքստակիսին, Մելֆիսեթին, Մուրատշին, և Կարապետին, Մլիսանին, և Գօզալին, և ամենայն արեան մերձաւորաց, յիշեցէք և աստուած-ողորմի ասացէք լի բերանով և բոլորով սրտիւ, և որ առատն է ի տուրս բարեացն պարգևեցէ և յիշողացն զառատ ողորմութիւն իւր, ամէն:

Դարձեալ, աղաչեմ զամենեսեան յիշեցէք ի Քրիստոս զխօջա Դամուրն, և զեղբարսն իւր զՍիմէոն, զՍիրուն, և զԵլրէկն, և զծնօղսն սոցայ զՅովաքէսն և զԵղիսէն, և զամենայն արեան մ'րձաւորսն, ամէն:

Արդ, կայցէ սա ի դուռս սուրբ Աստուածածնիս, և սուրբ Յարութեանս, և սուրբ Սարգսի զօրավարիս, և որդույ նորա Մարտիրոսի, և սրբոյն Գէորգեայ, որ է սակաւ մի հեռի: Նւ թէ ոք յանգզնի կամ յեղբարց իմոց կամ յազգականաց կամ յընդանեաց, կամ ծախէ, կամ գրաւէ, նա զանէծսն Կայենի և զՅուդային առցէ և զայլ խաչահանուածսն, ամէն:

Դարձեալ յերեսս անկեալ աղաչեմ կողկողագին պազատանաւ յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զանպիտան և զախմար գրիչս զՅովաքէս քահանայս, և զծնօղս իմ զԹումայ քահանայն և զԽոնդ-Մելիֆն...:

Արդ, գրեցաւ տառս այս ձեռամբ յոգնամեղ անարհեստ գրչի Յովաքէս քահանայի, և իմ անընդունակ գոլով յարուեստ գրչութեան գրիս, զի կար մեր այս է: Յիշեցէք ի Քրիստոս զուսուցիչն իմ զՄկրտիչ քահանայն և զորդին իւր զՅովաքէս քահանայն, վարձս բարեաց պարգևեցէ Քրիստոս իւրն, և իւր ծնօղացն, ամէն, և ամենայն արեան մերձաւորացն մերոց, առհասարակ, լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք, ամէն:

Արդ, գրեցաւ տառս այս ձեռամբ երկուց Յովաքէս քահանայից, ի քաղաքիս որ կոչի Հիգան, ի թվակօնութեանս Հայոց ի ՋԴԴ. (1475), ի հայրապետութեանն էջմիածնին տէր Սարգսի և Աղթամարայ տէր Ստեփաննոսի:

487

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

ՍՅՎ 144 (1113), հտ. Ա. 321

դրիչ՝ Մարգարէ
վայր՝ Բալու գաւառ, Նեխրի գիւղ

274ր ...Արդ, այս անմահական՝ ըմպելոյ և անգիւտ մարգարտիս և ամենագով արիւնակիս փափաքաւ և զլեալ անարժան և անիմաստ և մեղաւք լցեալ դրիչս սուտանոն աշխարհի էրէցս Մարգարէ, գրեցաւ սայ ի Բալու դաւառի, ի դեղն որ կոչի Նեխրի, ընդ հովանեալ սուրբ Աստուածածնին, ի թվիս Հայոց ՋԻԴ. (1475):

Արդ, աղաչեմ զամենեան, որք ընթեռնուք զսուրբ Աւետարանս զայս, և կամ արիւնտկէք, և կամ հանդիպիք սմա, յիշեսցիք յազաւթս ձեր և թողութիւն խնդրեցէք ինձ՝ մեղապարտ դրչոս Մարգարէի, և իմ ծնողացն Գրիգոր քահանային, և մար իմ Նորխարունին, և Ուղիտին, և եղբօրն իմ Յովանիսին, և ամենայն մերձաւորաց՝ կենդանեաց և մեռելոց, ամէն:

Ընդ նրմին և զստացաւ սուրբ Աւետարանիս զԱսրլայէկն, և զկենսակիցն իւր զԽուբլուն, և զԱստուածատուր քահանայն, և զԱմիր[ր]այէկն, և զՆըրըրվանն, և զԲէ (") ամենայն արեան մերձաւորս...:

488

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիրդ. 6273, ւր 320—321, Արապկիր

դրիչ՝ Գրիգոր
վայր՝ Տիվրիկոյ գաւառ,
Խուտնաւիլու վանք

...Արդ, ես՝ նուաստ հողս Գրիգորս՝ ծոյս և անարժանս ի կրօնաւորս, շնորհիւն աստուծոյ և ողորմութեամբ նորին գրեցի զսուրբ և զկենսունակ Աւետարանս ի պայծառութիւն մանկանց նորին:

Գրեցաւ սա ի թուականութեանս Հայոց ՋԻԴ. (1475), ի գաւառիս Տիվրիկոյ, ի սուրբ և ի գերահոչակ անապատս որ կոչի Խուտնաւիլու, ի դուռս սուրբ Աստուածածնին, և սուրբ Լուսաւորչին, և սուրբ Յոհաննէս անտարանչին, և աստուածընկալ սուրբ նշանաց որ աստ:

Այլ վասն նեղութեան ժամանակիս, որ գայ և հասանէ շարն, հանեն և թագուցանեն ի յամրոցին՝ մինչև անցանէ բարկութիւն, և օրինակ մի՛ խնայեսցէ որք: Իսկ խնամով պահողքն օրհնին յաստուծոյ և ամենայն սրբոց. երբ որ խաղաղութիւն լինի՝ դարձեալ ի յետ բերեն ի սուրբ Փրկիչս և ի սուրբ Երևուստ: Այլ և զքիմխայ կարմիր շուրջառն իմ դրի հետ Աւետարանիս յիշատակ ինձ՝ Գրիգոր արեղիս և ծնողացն իմոց՝ ներկարար Գրիգորին և Շուշանին:

489

Ա Դ Ա Մ Գ Ի Ր Ք Ա Ռ Ա Ք Ե Ղ Ի Ս Ի Ի Ն Ե Յ Ի Ո Յ
Վեներիկ 568

գրիչ՝ Ներսէս
վայր՝ Ամասիա

...Ներսէս քահանայս, որդի Ստեփան քահանայի, գրեցի զսա յաշ-
խարհիս Հոռոմֆ կոչեցեալ, ի մայրաքաղաքիս յԱմասիա, առ ոտս սուրբ
Նիկողաւոսի սբանչեւագործ և արագահաս հայրապետի, ի թուին Հայոց
ՋԻԴ. (1475), յամսեանն յունիսի ի Թ. (9), աւուր շորեքշաբթի (՞), պա-
հոց սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի աւարտ եղև գրոց, ի հայրապետութեան
տեառն Սարգսի, յեպիսկոպոսութեան տեառն Յովանիսի:

490

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն
Երևան 7831

գերութիւնից ազատող՝ Աւետիֆ
վայր՝ Կ. Պօլիս

296^ա Ի թվականիս Հայոց ՋԻԴ. (1475), յունիս ամսոյ Ջ. (6) Իսմայէլացիքն
առին զԿտֆայն. և գերեցաւ սուրբ Աւետարանս և բերաւ ի յԼսաբնւպալ-
և ես՝ Աւետիֆս գնեցի և եղի սրբոյն Սարգսի տաճարն, ի յիշատակի վե-
րացման խաչին կիրակին:

296^բ Ջվերջին ստացաւ սուրբ Աւետարանիս ըզպարոն Աւետիֆն յիշեսչիք
հանդերձ ծնողովք, որ ստացաւ զսուրբ Աւետարանս ի յայլազգեացն, որ
դերեալ ի Կաֆայէն և բերին ի յԼսաբնւպալս: Եւ ես՝ Աւետիֆս, որ եմ
Տրապիզոնցի և եմ այժմ սուրկուն ի յԼսաբնւպալս, ի Յայթթոսիայի
մահալան, ի դուռն սրբոյն Սարգսի զաւրավարին: Եւ այժմ ես՝ Աւետիֆս
ըստացա ըզսուրբ Աւետարանս յիշատակ ինձ՝ Աւետիֆիս, և հարն իմոյ
Մխիթարին, և մարն իմոյ Փաշա-Խաթունին, և կենակցին իմոյ Թուրվան-
տայ-Խաթունին, և աներոշն իմոյ Սիմէոնին, և զոքանչին իմոյ Փաշա-
Խաթունին, և զաւակաց իմոց՝ Քարամ-Խաթունին և Տովլաթ-Խաթունին,
և հարեղբարն իմոյ պարոն Վարդին, և որդուն իւրոյ մալազ տէր Գէորգ
աբեղին, և ամենայն զարմից իմոց՝ կենդանեաց և հանգուցելոց, և ամե-
նայն ընթերցողք սուրբ Աւետարանիս և պատահողք և տեսանողք սմա
յիշեսչիք ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր զվերոյգրեալ զպարոն Աւետիֆն՝
իւրաովքն, ամէն:

296^ա Այլ և աղաչեմք զդասս քահանայիցդ և զընթերցաւորք սուրբ Աւետա-
րանիս, որ ամ յամէ տեառն ծնընգեան և յայտնութեան Յիսուսի Քրիս-
տոսի յուսոյն մերոյ ճրագալուցի աւուրն՝ կարդայք զյիշատակարան սուրբ
Աւետարանին և Աստուած անեղ և Քրիստոս որդի և Հայր մեր որ յերկինս
և Աստուած-ողորմի ասէք յիշատակ տուողացն՝ պարոն Աւետիֆին և
իւրայոցն, և Քրիստոս աստուած, որ առատն է ի տուրս ողորմութեան,
առհասարակ, ողորմեսցի յիշեցելոցս, և յիշողացդ ողորմեսցի, ամէն:

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

«Միարանք և այլելու» Երուսաղէմի», էջ 473

գրիչ՝ Սողոմոն
վայր՝ Երուսաղէմ

... Արդ, դրեալ եղև սա ի սուրբ քաղաքս Երուսաղէմ, ընդ հովանեալ կափարիչ սուրբ վիմիս դերեզմանին Քրիստոսի, և սուրբ բանտիս, և այլ ամենայն սուրբ տնաւորինականացս Քրիստոսի աստուծոյ, որ կ'սն ի սուրբ քաղաքս Երուսաղէմ, ի թվին Հայոց ՋԻԴ. (1475), ի հայրապետութեան Սոյ Հայոց տեառն Ստեփաննոսի, և յկախկոպոսութեան սուրբ քաղաքիս Երուսաղէմի տէր Մկրտիչ արհեպիսկոպոսի, ի խնդրոյ վերոգրեալ Մխիթար քահանայի Հեշատեցոյ:

Արդ, աղաչեմ զձեզ հանդիպողսդ սուրբ Աւետարանիս, յիշեցէք... զՄխիթար քահանայ, որ ստացաւ զսուրբ Աւետարանս և եդ զսա ի սուրբ Փրկիչ, ի յիշատակ... հարն իւր Գալաթիայի, և մարն իւր Սաաաաւի, և եղբարց իւրոց հանգուցելոց ի Քրիստոս Ստեփաննոսին և Զաւապանին, և քուերցն Շաբարին և Մրուուաթին, և եղբարորդոց իւրոց Մկրտչին և Զաւարին...:

Այլ ե յիշեցէք զփակակալ սուրբ Փրկչին զտէր Տաւնականն, և զհայր Թաղէնոսն, որ աշխատեցաւ ի սրբագրելն զսուրբ Աւետարանս, և զճրդնադղեաց հայրն Շրուանշայ, նաև զուայիս Դազարն:

Արդ, գրեցաւ սա ի լաւ և յրնտիր արինակէ, ձեռամբ յոգնամեղ և անարհեստ փծուն գրչի պիտակ և սուտանուն Սողոմոն արեղայի, որ անուամբս միայն կոչիմ և գործով եմ տարագիր և յոյժ հեռի...:

Ի թվիս Հայոց ՋԻԴ. (1475), յորում գրեցաւ սուրբ Աւետարանս, առին զԿաֆան տաճիկն, և արարին բազում դերութիւնս եւ աւերումն, և եղև յոյժ տրտմութիւն և սուգ քրիստոնէիցս. և այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն մեղաց մերոց...:

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Սրեան 5262

գրիչ՝ Դանիէլ

149ր ...Արդ, գրեցաւ տառս աստուածային որ կոչի, Մաշտոց ի թվականիս Հայոց ՋԻԴ. (1475), ձեռամբ մեղաւոր և անարհեստ գրչի՝ սուտանուն քահանայի Դանիէլի: Աղաչեմ զձեզ, ո՛վ մանկունք եկեղեցի, որք հանդիպիք «Մա տեսանելով կամ արինակելով միով տէր ողորմիւ յիշեցէք զմեղաւոր Կիւրիս. և զիմ ծնաւոսն, և զամենայն արեան մերձաւորս իմ, և աստուած յիշողացդ և յիշեցելոցդ ողորմեսցի, ամէն*...:

* Շարունակով թյունը գրված է այլ ձեռագրով:

150ա Արդ, գրեցաւ տառս աստուածային որ կոչի Մաշտոց ի խնդրու Շան-մելեկի՛ն, որ է ի Կնու գաւառէն, որ ստացաւ զսա ի հալալ վաստակոց իւրոց յիշատակ իւր, և ծնաւդսց իւրոց, և իւր քուրոշն խոնզաի՛ն, որ վասն իւր հոգոյն գնեցաւ սայ...:

Եւ այլ ոք մի զսա վաճառեսցէ և կամ զգինն կերիցէ և որ անագնի և վաճառէ՝ ընդ քսնիւ լինիցի:

493

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

Երևան 531:

վայր՝ վան

222բ— Քրիստոս աստուած ի քո ահաւոր գալըստեանն յիշեա յարքայութեան քում զպատական քահանայն զտէր Կարապետն, և զեղբայրն զՅովտնէս, և զծնողս նոցին զտէր Մկրտիչ, և զամենայն տանուտէրք Վանայ քաղաքիս՝ զմեծ և զփոքր, որ կանգնեցան և շինեցան զկումբէթ սուրբ Պաւլոս առաքելոյն: Քրիստոս աստուած զիւր արքայութիւնն նոցա պարգևէ, ամէն: Թուական ՋԻԴ. (1475)*:

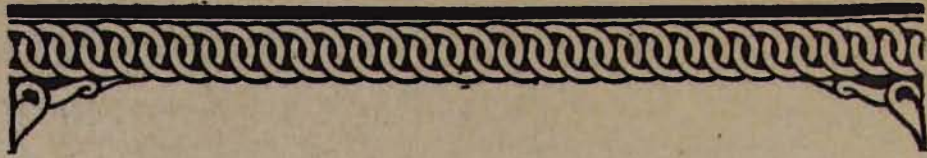
494

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍԱՄՈՒԷՂԻ ԱՆԵՑԻՈՅ

Երևան 5619

226բ Գնեցի զայս գիրքս, որ է գաւազանք ի թվին ՋԻԴ. (1475), մէկ կոսպաշտ իՊիկ** մն, որ անունն այս է:

* Ձեռագիրը հիմնականում ընդօրինակված է 1465 թ., վանում, վարդան գրչի կողմից: Վերջին էջերը, 1471 թ. ընդօրինակել է Դանիել գրիչը, որը մանր հիշատակագրութուններ է թողել 548 և 593ա էջերում: Ստորև տալիս ենք առաջին հիշատակագրութունը. «Արդ, գրեցաւ ճառս ի թագաւորութեան Նասան պարնին, ի շրջագայութեան սոմարիս ՋԻ. (1471): Արդ, Նասան պէկն այս Գ. (3) տարի է, որ թագաւորեաց ի Պարս, և յԱրևելս, ի Միջագետս, ի Հարաւ, և ի Հիւսիս խաղաղութեամբ, կամաւն աստուծոյ: ** Հապաված անուն է. վերծանել զժվարանում ենք:

Յ Ա Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք
Երևան 1876

գրիչ՝ Գրիգոր և Յովսէփ

Տ10ա Փառք... որ ետ կարողութիւն տկար և տարտամ անձին Գրիգորի սուտանուն քահանայի և Յովսէփ քահանայի, որ յանձն առինք և աւարտեցինք զսա, որ օր ըստ աւուր սոսկացնէ զոսկերս լրսողաց սորա պատմութիւն կարծրագոյն տանջանաց և սքանչելի շքնաշխարհիկ վարուց սրբոցն, որ աստ հաւաքեալ կան: Որոց սիրատարփ տենչմամբ և եռափափադ ըղձմամբ սրտի ցանկացող եղեալ ամենագով և բարեպաշտ Քուճմանչէն և Նիկարշա-Խաթունն, որ ստացան զսա յիշատակ բարի իւրեանց, և ծնողաց նոցին Մուրատշային, Վասիլ-Խաթունին և Ղիմաթ-

Տ10բ Խաթունին, և զաւակաց՝ Աւագշային և Պուտախին և Մարտանշալլին: Եւ մեք անպիտանքս փրցնագիր և մատնադեղեւ գրիչքս Յովսէփ և Գրիգոր տեսաք զփափագ բարեպաշտ Քուճմանչէն և յանձն առեալ սկըսաք յամի ՋԻԵ. (1476) թրականիս մերում, որ յայսմ ամի եկն արեանարբու բեկլարբեկի տէրն թաղթին, մարդադէմ զազանն, անագորոյն և տըմարդի Հասանն, որդի Աւքման պարնին, երթեալ ծանր զօրօք ի Վիրս* և մէգ և մառախուղ խաւարային պատեաց զմեզ վասն բազում մեղաց մերոց. և արարին լՁԹ. (36,000) գերի, թո՛ղ զայլսն, զոր սպանին և սրախոխ արարին: Եւ շատ աւերք արար ե պակասութիւն քրիստոնէից, մինչ զի ասէաք լերանց, թէ անկերուք ի վերայ մեր և բ:րոց, թէ ծածկեցէք զմեզ: Եւ ոչ այս միայն, այլ և զբազումս տարեալ վտարեցին յարեւելք և յարեւմուտք, բաժանեալ հայր յորոգյ և դուտոր ի մօրէ, եղբայր եղբօրէ և սիրելիք ի սերելեաց: Եւ այս ամենայն եկն ի վերայ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց: Եւ յայսմ ամի եղև աւարտումն գրոցս, ի թրականիս Հայոց ՋԻՁ. (1477) ամին: Աւարտեցաւ տառս աստուածային ի յերկիրս |||** ընդ հովանեաւ սուրբ Թադէոս առաքելի, և սուրբ Յակովբ

* Ուզուն-Հասանի գեպի Վրաստան կատարած այս արշավանքի մասին ակնարկ կա նաև Երևանի № 003 ձեռագիր Մաշտոցի 1բ և 20բ էջերի վրա կատարված ընտանեկան հիշարժան գեպերի գրանցումներում: Այնտեղ գրված է Շաղիոս տղայ ելաւ Թվականիս ՋԻԳ. (1474). Աստուածայտուր՝ ՋԻԳ. (1475), որ Ուզուն-Հասան գնաց ի Վրաստան. ՋԻԻԷ. (1478)՝ Տիրատուրն տղայ՝ (էջ 1բ) և թվական ԹՃԻԳ. (1475) Աստուածատուրն, որ աղայ ծն. |||> (էջ 20բ):
Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ Ուզուն-Հասանի արշավանքի թվականը թյուրիմացաբար համարվում է 1475ը:
** Մի առգ, ուր գրված են եղել ընդօրինակութայն զավառի և զյուզի անունները՝ քերված է:

հայրապետի, և սուրբ Սարգսի զօրավարի և Միրանաւոր սուրբ Աստուածածնիս:

Ի հայրապետութեան մեծ աթոռոյն տէր Յոնանիսին ընդհանուր Հայոց կաթողիկոսի:

496

Տ Ա Ղ Ա Ր Ա Ն

Ծրուարէմ 1193

Բ. Կիւլէնէրեան, Պատմ. կաթողիկոսաց
Կիլիկիոյ, սյուն. 68—72

գրիչ՝ [Ստեփանոս.
Զմշկածագցի]

480ր Աւաղ է մեզ հազար բերան,
Որ այլազգաց եղաք կոխան.
Զի հարքն մեր ազոխ կերան,
Նւ զաւակաց ատամք առան:
Չար գործեցին շատ 'ւ անհամար,
Նւ մեզ ածին մութն և խաւար,
Մեղս արարին անասնաբար,
Կործանեցան յանդունդք ի վայր:
Զի վասն իւրեանց հպարտ մտաց,
Մուռ և մոլոր ճանապարհաց
Նզովս ասին յառաջնորդաց՝
Լուաւորչին շառաւիղաց:
Զի զհայրապետն Արիստակէս՝
Զմարմնաւոր հրեշտակն յերկրէս՝
Սպան թագաւորն |||*
||| ի տար անդորրութիւն,
Այլ կու նեղեն յոյժ դառնագոյն:
Զսուրբ հայրապետն աստուածագեաց՝
Զշառաւիղեալն ի Պարթևաց,
Տէրն փութով ի մէնջ եբարձ,
Զի շինք արժան ազգըս տիրատեաց:
Նւ զմեզ երես ձեռս այլազգեաց
Հագարացի ազգին տաճկաց,
Որ կու նեղեն յամէն դիմաց
Նւ միշտ** պահեն զմեզ ի լաց:
Զքահանայս մեր անարգեն,
Զքրիստոնեայսն հալածեն
||| զեկեղեցիսն հայհոյեն,
Խաչի յերեսըն թքանեն:
Մէջ այս ամէնըս փորձանաց

* Հրատարակիչը հայտնում է, որ ձեռագրից թուղթ է ընկել:
** Տպված է, անշուշտ վրիպակով, «միտո»:

Չենք դադարիր մեք ի մեղաց,
 Այլ ընթանամք զհետ շարեաց
 Չերկնչելով տեառնէն բարձանց:
 Վասն այսորիկ տէր բարկանայ,
 Կորուսանել զմեղ կամենայ
 Ջազիր ազդան Հադարայ,
 Դառնացուցէ զազգս Արամայ:
 Որպէս եղև ի մերս ամի,
 Ձի զփատշահին կամքըն բարի՝
 ՋՀասան-բէկին Աղ-ղօլուի
 Մեզ դառնացոյց զերդ ը[զ]լեղի:
 Հարկապահանջն յամէն տեղի
 Քաշէ ծեծէ զազդրս Արամի.
 Խընդրէ արծաթ՝ և ընտիր ոսկի,
 Յայնմ որ շունի փող պըղնձի:
 Կապուտ նշան եղ քրիստոնեաց,
 Ձի բաժանին յանօրինաց.
 Ձմեռեալն ի ցած տանել ասաց,
 Չուանով շափել զվիղս մանկանց:
 Էանց զպատուէրն առաջնորդին
 Ձիւր կարծեցեալ փէղամբարին,
 Էառ զխարաճ քահանային
 Եւ զնորահաս սարկաւազին:
 Այլ և զհարումն զանգակի՝
 Ձգուշակ փողոյն Գաբրիէլի՝
 Ետ իրափանել յամէն տեղի,
 Գեղ՝ և յանապատ՝ և ի քաղաքի:
 Եւ այս լինի ըստ իմ մեղաց,
 Որ բարկանայ մեզ տէր աստուած,
 Շրջէ զսիրտ բռնատրաց,
 Առ ի բառնալ զմեզ ի կենաց:
 Որպէս եղև ի յայսմ ամի
 Յինըն հարիւր Հայոց թուի
 Եւ ի քսան հինգ՝ սկսեալ ամի (1476),
 Որ տանուտէր Կարիճն ասի,
 Հասան փաղշահըն մեծ սուլտան
 Յամէն դիմաց հրսման եհան,
 Որ զօրք բազում ժողովեցան,
 Վասըն աւերմանցն Վրաց տան:
 Հարիւր հազար թիւ էր համակ
 Ի ձիաւոր՝ և ի հետեակ.
 Տփխիս մտին խիստ համարձակ,

* Բնագրում՝ «Յինըն ծ. Հայոց թուի եւ ի ԻՆ.»:

Առեալ արին զնա աւերակ:
 Բազրատ թագաւորն* Վրաց տան
 Գնացեալ էր ի Լակզստան
 Վասն կուռյ և բարկութեան,
 Մնացեալ աշխարհն անտիրական:
 Եւ այս կամօքն աստուածային
 Վասրն շարեաց Վրաց ազդին,
 Որ ըղսուտանրն կաշառեցին
 Եւ զԳոգդթայ ի մէ[ն]ջ առին:
 Զթուրքմանի ձայնն երբ լուան,
 Ամենեքեան ելեալ փախեան,
 Ս'այրս 'ւ ի մացառուտս գնացեալ մտան,
 'ի ալլքն ի բերդերն ամրացան:
 ԶՏփիլիս առեալ և նստէին,
 Զմնացեալսն ինքեանց հնազանդէին.
 Գունդ մի հեծեալ պատրաստեցին
 Գօրոյ վերայ յուղարկեցին:
 Ընդ հասանելն՝ ըզբերդն առին,
 Զարսըն սրով կոտորեցին՝
 Զերեք հարիւրսն՝ որք անդ կային,
 Զկին և զտղայսրն գերեցին:
 Հապա ելեալք մայրին մտին,
 Տասնևհինգ օր որոնեցին,
 Զամենեսեան ըմբռնեցին,
 Չար կապանօք առեալ բերին,
 Զարսըն սրով խողխողէին,
 Զպառաւ կանայս ալլ ընդ նոսին,
 Զքահանայսըն զենուին,
 Առեալ զարիւնն ըմպէին:
 Ո՞վ կարէ գրով պատմել,
 Կամ զմեռեալսն համարել,
 Ըզմռնչիւն նոցա լըսել,
 Որք ի յարիւնսն էին շաղախել:
 Հարսն և փե[սայն նոր պսակած]**
 Որ [տասն աւուրն] շէր լցած,
 Նախ /// թաւալած
 [Կին ի] /// թափած.
 Ճոխ կը[ալըրճ] /// մտանէին,
 Զկինն և [ըզտղայսն առ]եալ գնացին

* Բնագրում՝ «Թագաւորին»:

** Փակագծի մեջ տրվում են այն բառերը, որոնք «կարկատանի վրա վերջին դրված են»: Իսկ երեք գծիկներով ցույց են տրվում կարկատելուց հետո գատարկ թողնված բառերի տեղերը:

[Քորքն ի վերայ] անկեալ լային
 Լալ չը տային լալականին:
 Եւ երբ տարեալ բաժանէին,
 Ջտղայսըն ի մարցն մեկնէին,
 Ոմանք զմայրսն յ||*

497

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Ց

ԵՐՈՍԱԳԷՄ 1657 Մ.Տ.Մ.

գրիչ՝ Մկրտիչ երէց
 վայր՝ Տփխիս քաղաք

...Ընդ հովանեաւ սուրբ Կաթողիկէի և բժիշկ ցաւոց Մողնոյ սուրբ Գէորգեայ, ի խնորոյ Տիրատուր քահանայի, որգւոյ Թաղէոսի և Աւրաու-մելիքայ, ի դառն և ի շար ժամանակի** որով նեղիմք ի բռնութենէ անօրի-նաց, ի ղանութիւն Հասան-բէկին, որ և գերեաց զՎրացաուն և աւերեաց զքաղաքն Փայտակարան, ի հայրապետութեան տէր Սարգսի***:

498

Մ Ա Շ Տ Ո Ց

Ն. Ջուզա, 336, Մ.Տ.Ա. և Մ.Տ.Մ.

313ա ...Յիշեցէք ի սուրբ յաղաւթս ձեր զստացաւոյ Մաշտոցիս զտէր Դա-նիէլ վարդապետ և ղեզբարորդին իւր զՆերսէս արհեստակոպոս Սեանա, և ղեղբայրն իւր զՔիրսամ և զՄարգարէ, և ղքորն իւր, զմայրն իւր զՆա-րին-Խաթուն..., և ղեղբայրորդին իւր զտէր Յեսային, և ղորդին իւր Գրի-գորիս կուսակրօն արեղայն, և զմիւս որդին զՍահակ և զՄովս, և զայլ եղբարքն և ղորդին...****: [Յիշեցէք և] զտէր Ներսէս արհեստակոպոս, և ղեղբայրորդին իւր զՅակոբ, և զՎրդանէս դպիրն, և զՄարտիրոսն: Արդ, որ ճաշակէք յաստուածային բուրաստանէս յիշեցէք յաղաւթս ձեր ի սոս-կալի ժամ սուրբ պատարագիս զԴանիէլ վարդապետն և ղաշակերտն իւր զՅորդանան վարդապետն Տաթևոյ, և ղԳալուստ վարդապետն Յոնանա-վանա, և ղՍարգիս վարդապետն Կէտանցի, և ղԿարապետ վարդապետն Շամբիձորոյ, և ղմիաբանք սուրբ ուխտին Սեանա սուրբ Առաքելոցն՝

* Շարունակութիւնը չի պահպանվել:
 ** Մ. Տեր-Մովսիսյանի ցուցակում, ձեռագրի նկարագրության բաժնում, ընդօրինա-կության տարեթիվը նշանակված է ՋԼԴ. (1495): Մակայն, ինչպես տեղեկանում ենք նա-խորդ հիշատակարանից, Ուզուն-Հասանի (1486—1478) մեծ արշավանքը գլխի վրաստան տեղի է ունեցել 1476—1476 թվականներին:
 *** Ձեռագրի ծաղկոզն է «Սեանիտենոս եպիսկոպոս Յառնջեցից»:
 **** Մինչև այստեղ բացակայում է Մ. Տեր-Ավետիսյանի ցուցակից:

զտէր Յովանէս Կակաղեցիւն, ի// և զտէր Յովանէս, և զտէր Տիրատուրն, և զայլ միարանքս...:

Արդ, զրեցաւ սուրբ տառս թուականիս մերոյ ՋԻՆ. (1476), դառն և անբարի ժամանակիս մերում, զի յամենայն կողմանց նեղեն և շարչարեն զաղզս քրիստոնէից աղղն տաճկաց. ի հարկապահանջութիւն, ի գերութիւն, ի սով, ի սուր և յայլ ազգի ազգի վիշտս և ի տառապանս նեղիմք վասն ծովացեալ մեղաց մերոց, զոր տէր աստուած փրկեսցէ զմեզ ի նոցանէ զամենայն հաւատացեալս իւր, ամէն...:

Ընդ նոսին աղաչեմ յիշել ի տէր զերջանիկ և զառաքինի, զհեզահոգի և զսրբասնունդ, զառաքելաշնորհ զարհիեպիթկոպոսն զտէր Թուլմայն, որ եռափափադ և շերմեւանդ սիրով վերստին նորոգել ետ զսուրբ գիրքս*: Դարձեալ աղաչեմ յիշել... զԱստուածատուր արեղայն, զի յոյժ եղբայրական սիրով սիրէ զմեզ և պատուէ...:

Բ.

201ր Նկարեցաւ սուրբ Մաշտոցս ձեռամբ Ստեփանոս եպիսկոպոսի Յառնընցեցո. ի վանքս Յառնընցոյց ի դուռս սուրբ Աստուածածնիս. և որ զմեղ յիշէ՝ նա աստուած զինքն յիշէ, ամէն:

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Լիվուսիան զիւր Գարսիաստանի Չարմահալ գաւառում, Մ.Տ.Մ.

գրիչ՝ Ստեփանոս
վայր՝ Այրիվանք

ա

...Վասն որոյ ցանկացող եղեալ այսմ աստուածային և լուսազարդ սուրբ Աւետարանիս ոմն ի գեղաքաղաքէն Երևանոյ՝ Արապ անուն, և ետ գրել զսա իմոյ անարժանութեանս ձեռամբ՝ եղկելի արեղայի, և սկսա՛ գծագրել մինչև ի Ղուկաս գլուխն և ոչ ժամանեցի ի յետին գիծն, այլ ժամանակ մահու իմո եհաս:

Արդ, ես՝ անարժանս և յոգնամեղ և փծուն և անարհեստ գրիչս Ստեփաննոս սկսա գծագրել ի վանս հրաշալի Այրիվանս, ընդ հովանեալ սուրբ և հրաշափառ Կաթողիկէիս, և ներկեալ արեամբն Քրիստոսի սուրբ Գեղարդեանս, և շնորհաբաշխ սուրբ աշոյս Յովհաննու Մկրտչի, և այլ բազում և անթիւ սուրբ նշանացս, որ աստ կան հաւաքեալ, ի հայրապետութեան տեառն Սարգսի ի յաթոռն էջմիածնի, և ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս տէր Յովհաննէս եպիսկոպոսի, և եղբար նորին տէր Ստեփանոս նորընծա եպիսկոպոսի, և այլ միեղէն եղբարցս, ի փակակալութեան Խաչատրի, ի զանութեան Հասան-բէկիւն՝ որդոյ Աւթմանիւն, ի դառն

* Մ. Տեր-Ավետիսյանը մեջ է բերել նաև ձեռագրի գրչութեան հիշատակարանը, որից պարզվում է, որ ընթացիկնակվել է Ղազար գրչի կողմից, Դանիել Շքաջ բարունապետին համար, Եկեղեցաց զավառի Դալար սուրբ Յահան վանքում:

և ի վշտաշարժ ժամանակի, զոր նեղիմք յանարինաց և յանիրաւ պահանջողաց:

Արդ, երես անկեալ աղաչեմ զհանդիպողք սուրբ Աւետարանիս, որք հանդիպիք սմա տեսութեամբ կամ կարդալով, յիշեսցիք ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր զստացող սուրբ Աւետարանիս զԱրապն և զհանգուցեալ որդին իւր զԵնադին, որ կիսարեա ել յաշխարհէս: Նաև զՀապիպն, և զԵզրա[ն]բաշխ, և զՄուրատրաշխն, և զԽամոզն, և զԱստուածատուրն, և զայլ արեան մերձաւորսն իւր, ասելով: Ի խորոց սրտէ՝ տէր աստուած ողորմեա նոցա, թող զմեզս նոցա:

Արդ, ես՝ Արաւսյս և ամուսին իմ ստացաք զսուրբ Աւետարանս ե տուաք գրել յիշատակ մեզ և զաւակաց մերոց, և նուիրիցաք զսա ի գեղաքաղաքիս մերոյ Երևանոյ՝ ի դուռն սուրբ Կաթողիկէին սուրբ Աստուածածնին, անմոռաց յիշել և կարգալ զյիշատակարանս ի յատենի յամենայն ամի և արտասուօք յիշել յաղօթս ձեր զԱրապն, և զամուսինն իւր, և զորդին՝ զԵնատին և զԱնանիէն...: Գրեցաւ ի թվականիս Հայկազեան տումարի Զ. և ԻԾ. (1476):

ժողկող՝ Ըստեփանոս Առնշեցի

Բ

Մաղկեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ Ըստեփանոս եպիսկոպոսի, ի վանքս Առնշոց, ի գառն և ի նեղ ժամանակիս, զի գնաց Հասան-բէկն և գերեաց զՎրաստան, թվ. ԶԻԶ. (1477):

500

Ա Ի Ծ Ա Տ Ա Կ Ա Ր Ա Ն

Երևան 6603

Նախավկայ 2/18 Ս.Տ.Ա.

գրիչ՝ Պաւլոս

վայր՝ Վայոց-ձոր, Վերի-Նորավանք

ա

243բ ...ի թվականիս Հայոց ԶԻԾ. (1476) և նաւասարդի ամսոյն ԺԹ. (19) եղ[և զրա]ւ սորա, ի դանութեան Հասան-պէկին և ի հայրապետութեան տեառն տէր Սարգսի, որ այսմ ամսոյ եղև աքսորեալ ի յասդմանէ չարին, զոր յուամք յաստուած, զի վերջստին դարձցի ի յաթոռն իւր:

Սև գրեցաւ սուրբ աւետարեբս ձեռամբ յոգնամեղ և խիստ ծանրացեալ, մեղաւք փծուն և անարհեստ և յետնեալս ի բանասիրաց, որ անուամբս միայն եմ և գործովս վա[տ]թար, ծուլ և քնով թանթանջեալ, և ոչ ար մի և ժամ մի ոչ կարացի կատարել զհրամանս տէրունական, որ Պաւլոս վերկոչիմ սոսմ անուամբս և ոչ գործովս վարդապետ*:

* Հիշատակարանի շարունակութիւնը ընկել է. վերջնում ենք Ս. Տեր-Ավետիսյանի շեղումներէ նախավկայի վանաց...: ձեռագիր ցուցակից, որ կազմված է 1904 թվականին:

Արդ, եղև գրչագրութիւն [սոր]այ ի գաւառիս Վա[յոց-ձ]արոյ, որ է նղեցեաց, սուրբ և ի հոչակաւոր մենաստանիս Վերի-Նյորավանս կոչեցեալ... որ ճշմարիտ հար և [ն]ման է վերին Երուաղէմի, ընդ հովանեաւ սուրբ Սիովնի, որ մայր ամենայն եկեղեցեաց, և լուսոյ մօր սուրբ Աստուածածնիս, և սուրբ Նշանացս բազմահոյլ և բազմաժողով, և սուրբ վարդապետաց նահատակաց Դաւիթ և Առաքեալ, և այլ բազում սրբոց նշխարացս, որ աստ կան հաւաքեալ: Առ ոտս քաջ և արի ընդունապետիս Դաւիթ վերակոչելոյ՝ խիստ ճգնազգեստ և առ[աք]իկնի Ճ. (100)-ամեա ճգնելով, և ուսուչին իմոյ և հոգևոր զիս անարժանս վերստին ծնաւորի Սարգիս արի և քաջ ընդունապետին, նայ և առաջնորդի սուրբ ուխտիս, որ բազում հոգաբարձութեամբ խնամող է վանիցս՝ Շառիկ միայնակեցի, որ եթող զսէր աշխարհիս և հետևի զհետ Քրիստոսի:

Աղաչեմ զհանդիպող սուրբ Աւետարանիս յիշեցէք ի սուրբ աղաւթս ձեր զիս զանարժանս, և զհամշիրաք եղբարքս իմ՝ խիստ ճգնազգեաց և ազգի ազգի առաքինութեամբ զարդարեալ՝ զսէր Դաւիթ և զսէր Անանիէ, որ խիստ հոգաբարձութեամբ խնամածու և ցաւակից են տառապելոցս, և զայլ միեղէն հարքս ու եղբարքս՝ զսէր Զեկիէլ և զսէր Սարգիս՝ ծերացեալ ալեալք և իմաստութեամբ, որ հայրական գթով զթան ի վերայ եղբարցս և մեղ խրատիւք, և զայլ համուց՝ հաւասար և զհամշիրաք եղբարքն իմ զսէր Կարապետ և զսէր Յովանէս դեռաբուսիկ և նորընծա, և այլ դասք սրբազան միայնակեցեաց և աղաւթից հետևողաց՝ Մուրատ, որ Մկրտիչ կոչի, և Ամիր-Ազիզ, և Յովանէս, որ բազում աշխատութեամբ կու սպասաւորէ, և ընդ նոս[ին] զԳրիգոր ծերունին, և զԱմիրապէկ /// զՍէրովբն, որ կու ճմ /// ին թողեալ են զսէր աշխարհիս՝ առեալ զխաչն Քրիստոսի և հետևեալ զկնի Քրիստոսի ///...: Ընդ նոսին յիշեցէք և զսէր... վարպետն իմ՝ զհանգուցեալն ի Քրիստոս և աստուած-ողորմի ասացէք լիբերան: Նայ և զծնաւոյն իմ զմարմնաւոր՝ զհայրն իմ Դավաւտաշ, և զմայրն իմ ///, և զհարազատ եղբա///, և զԲարսեղ ձեռնասնունգ սարկաւակք, որ բազում աշխատութեամբ ուսու/// զնոսայ, և զայլ ամենայն արեան մերձաւորքն իմ, որ տրաւք և որ հոգաբարձութեամբ և այլ զինչ կերպ /// որ երախտիք ունին ի վերայ իմ՝ հիքացելոյս: Դարձեալ աղաչեմ և արտաստալի դիմալք զգարչապար ոտից ձերոց համ[բ]ուրեմ, զի խոշորանաց և սխալանաց գրոյս անմեղադիր լերուք, զի կար մեր այսէր, այլ ոչ օելի: Դարձեալ, կրկին կր[կնա]պատիկ աղաչեմ զընթերձող և զգաղաքարաւ սուրբ Աւետարանիս, զի ի տեսանելն զան[հ]արմարութիւն գրոյս մի նայիք, այլ ըստ ձերում անոխակալութեանդ յիշեցէք ի սուրբ և արտաստալի աղաւթս ձեր զվերոյգրեալքդ...:

Բ

Ո՛վ պատուական եղբայր, անմեղադիր լեր, լուք շունի ու կար մեր այս էր երկաթագրիս**:

* Թերևս ձեռագրում եղիլ է շահնուոցս:

** Գրված է Մարկոսի Ավետարանի աւաջին էջի վրա, որի երկրորդ տողը երկաթագրի տառերով է:

501

Ճ Ա Շ Ո Ց

Ծրևան 3761

նորոգող՝ Զաֆարայ
վայր՝ Վայոց-ձոր, Բոլորածորոյ վանք

279^ա ...Արդ, եղև կրկին նորոգումն սորա ի թվականիս Հայոց Մեծաց Ջիծ. (1476), ի դանութեան Պայանդուր Հասան-բէկին, որդոյ Աւրման-բէկին, ի կաթողիկոսութեան տեառն Սարգսի և յանդիպակոսութեան մերոյ նահանգիս տէր Յոնանիսի, ի յիշխանութեան պարոն Զումին, և որդոց նորին՝ Ղալայբէկին, Ուլուբէկին, Թումանբէկին, պարոն Հայկազին, և եղբարց նորին՝ պարոն Ամիր-Վասակին, Հաղբակին, Ամիր-Հասանին:

Աւարտեցաւ ձեռսմբ Զաֆարիայ կուակրան արեղայի և եղբար սորին՝ շնորհալի Աբրահամ արեղայի, ղպակասն գրել և ի վասլայելն և ի ծաղկելն և ի կազմելն, ի սուրբ մենաստանս, որ անուամբ յորջորջի Բոլորածորոյ անապատ, առ զրան սուրբ Աստուածածնիս և շնորհաբաշխ սուրբ Կարապետիս և սրբոց ճգնատրաց հանդրատարանիս, ի յառաջ-նորդութեան սուրբ ուխտիս նուաստ ի բանասիրաց Աւագտէր անուն կոչեցեալ և այլ միեղէն եղբայրութեանցս, որ աստ են ժողովեալ: Ի խընդ-րոյ մաքրամիտ և սրբասէր Մովսէս քահանայի, և || կնոջն իւր*, և որդոցըն*, և դստերացն*, լսելով զայն թէ՛ Երանի որ ունիցի զաւակ ի Սիոն և ընտանեակ յԵրուսաղէմ: Արդ, որք հանապիք սմայ տեսանելով կամ օրինակել, յիշեսցիք ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր զՄովսէս քահանայն ամենայն ընտանեալք հանդերձ, և զիս՝ զանարժանս Զաֆարա հարեղայ, որ միայն զանունս ունիմ, և ոչ զգործս, զի յոյժ հնացեալ էր և փտեալ: Բազում աշխատանալք և շարշարանալք նորոքեցի սուրբ գիրս, որ կոչի Ճաշոց: Կրկին անգամ աղաչեմ զհանտիպողք սմա, զի յիշեսցիք ի սրբալուստոյ յաղաթս ձեր զհայրն իմ Տէրտէր և զմայրն իմ Գոնցա՝ հանկուցեալ ի Քրիստոս, և դուք յիշեալ լի[ջիք] ի միռանգամ գալուստն Քրիստոսի, ամէն:

502

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Ց

«Սիսական», էջ 91

վայր՝ Վայոց-ձոր

Գծագրեալ եղև Շարունակս ի զանութեան Հասան-բէկին՝ թոռինըն Պայրնդոյ, զոր տիրեաց թախթիս Հուլաւոյ, ի թվաբերութեանս Հայկազնեա Ջիծ. (1476), ի յաթոռակալութեանըն Վաղարշապատու Յովնանիսի, ի յերկիրս Վարդիձորոյ, զոր այժմ Վայիձոր և Եղեգիս յորջորջի:

* Անուններէ լրացման համար տեղ է բաց թողնված:

ԹՈՒՂԹ ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ՆԵՐՍԻՍԻ ՇՆՈՐՀԱԼԻՈՑ

Երևան 2512

գրիչ՝ Զաֆար
վայր՝ Անկունեաց վանք

160ա ...Արդ, գոհութիւն և իրառս մատուցանեմք համագոյ սուրբ երրորդութեանն հաւր և որդոյ և հոգոյն սրբո, որ ետ կարողութիւն մեռեալ ոգոյս և տկար անձինս հասանել յաւարտ գրոյս, որ կոչի Ընդհանրական ի սրբոյն շնորհաց Ներսէսէ և յայլ վարդապետաց՝ խրատք ոգէշահք և պատուականք ամենայն եպիսկոպոսաց և քահանայից, կրանաւորաց և ժողովրդոց: Արդ, գրեցաւ սա ձեռամբ ումեմն անարժանի՝ սուտանուն արեղի փծուն գրչի Զաֆարի, ի խնդրոյ ճգնաւոր և մաքուր սրբասիրի և առաքինի սուրբ և ընտրեալ քահանայիս*

Գրեցաւ սա ի սուրբ և ի հռչակաւոր ուխտս առ դրան սուրբ Լուսաւորչին և սուրբ վարդիհօրն գերեզմանին, ի վանքս որ կոչի Անկունեաց և այլ սրբոցս, որ հաւաքեալ կան ի սայ:

Գրեցաւ ի թվականիս Հայոց ՋԻԵ. (1476), դեկտեմբեր ամսոյ Ի. (20), և յառաջնորդութեան Աստուածատու հայրապետիս, և յեպիսկոպոսութեան տէր Գրիգորիս, և ի դանութեանն Հասան-պէկին, և ի պարոն||ութեան 160բ Հուսէն-պէկին, ՋԻԵ. (1476) գնաց ի վերայ թագաւորին:

Ո՛վ սուրբ քահանայք և մանկունք սուրբ եկեղեցւոյ, որք հանդիպիք կարդալով կամ արինակելով և աւգտիք ի սմանէ յիշեսչիք ի սուրբ աղաթս ձեր գ՛րիգոր եպիսկոպոսն և զԱստուածատու հայրապետն, որ [հոր]դորեցին զմեզ ի գրելն և հետ մեզ աշխատեցան...:

Ո՛վ հոգևոր հայրք իմ և եղբայրք՝ անմեղադիր լերուք սղալանաց և խոշորութեան գրիս, գի կայր մեր այս է:

Յիշեցէք և զծնաւդն՝ զՄելիֆիսէղն, և զմայրն իմ ՚Մելիֆն, և զեղբայրն իմ զՎասիլն, և զքուրն իմ զԱսլի-Մելիֆն և զՏովլաթ-Խաթունն և զՄարեմն, յիշեցէք և աստուած ողորմի ասացէք, ամէն, և զՄարկոսն, որ զթուղթ կոկեց և ի հետ մեզ աշխատեցաւ, ամէն:

Ձեռս երթայ՝ դառնայ ի հող, գիրս մնայ յիշատակող, ամէն: Եւ զՀերիֆ մամն, որ խիստ աշխատեցաւ ի հրետ մեզ՝ ի հացին թխելն, ի տան աւիելն, և զտէր Մինաս, որ զջուրն իբեր զտանն, յիշեցէք և աստուած-ողորմի ասցէք իւրն և ծնաւդացն, ամէն, ամէն:

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 6497

գրիչ՝ Յովանէս
վայր՝ Արծկէ

286ա ...Որոյ ցանկացող եղեալ այսմ աստուածային պայծառ և պատուական զանձիս պատուական և աստուածասէր տանուտէրն Ստեփանոս, յի-

* Երեք և կէս տող դատարկ է թողնված օտացողի և նրա մերձավորների անվանց լրացման համար:

շատակ բարի հոգոյ իւրոյ, և ծնողաց իւրոց՝ պարոն Ասիդարին և Իգդիշ-
 Խարունին...:

Եւ արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ Յովանէս անարժան քա-
 հանայի, ի գաւառս Բվնունեաց, ի քաղաքս Արծկէ կոչեցեալ, ընդ հովա-
 նեաւ սուրբ Տիրամօր աստուածածնի տաճարիս և սուրբ Ստեփանոսի
 նախավկայիս, ի հայրապետութեան տեսող[ն] Յոնանիսի ընդհանիւր Հա-
 յոց կաթողիկոսի, և ի թագաւորութեան Ամիր-Հասան Բահադուրի, ի
 թրւականիս մերում Ջ. և Ին. (1476) ամի:

Եւ արդ, յերես անկեալ աղաչեմ ... յիշեսցիք ... վերոյասացեալ ստա-
 յող դրոցս զպարոն Ստեփանոս, և զկենակիցն իւր զԳուլփաշայ, և զժաղ-
 կեալ որդիքն իւր զտէր Վերանէս, և զԱրիստակէս, և զՈւրախ, և զՎառ-
 դան, զՇահբար, և զըսոյն իւրեանց զԽարուն, Այլ և զԷղբայր Ստեփանո-
 սին՝ զութայ Մարտիրոս, և զկենակիցն իւր զՀոսիփսիմէ, և զորդին իւր
 զՏէրտէր, և զմիա եղբայրն զՇահնէլին, և զորդին իւր զԲարսեղն, և զմեա
 եղբայրն էլէֆանոս, և զկենակիցն իւր զՄուդամ, և զորդին իւր զՎեյլի-
 ջան...:

Եւ դանպիտան գծողս յիշման արժանի արարէք և զծնողսն |||

505

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

104 924 (անտիպ), Արարսւքի եկեղեցի

գրիշ՝ Աբեղայ
 վայր՝ Աղրամար

Փառք... զի ետուն գծագրել զսա յիշատակ անջինշ կինս այս Մինայ-
 Խարուն հոգոյ իւրոյ և այրոջն նորին Կիրակոսին, որ երիտասարդական
 մահուամբ փոխեցաւ առ Քրիստոս, և զաւակաց նոցին Մկրտչին և Խո-
 ցաղեղին, Աւետիսին և Սարգսին, և դստերացն Դովլարին, Սուլտանի՛,
 Սառին, Մարքին, Հոսիփսիմին, և ծնողաց նորին Սարգսին և Զարդին, և
 եղբօրն Նիկողոսին, և Պապկէն, Աւետիսին, և քրւերն Մինին, և հաւտեղ-
 բարն Ստեփաննոսին, և որդոյն Կիրակոսին, և Հերապետին, և քրւերն
 Հոսիփսիմին...: Ես սոսկանուն Աբեղայ կատարեցի... ի կղզիս Աղրամար,
 ընդ հովանեաւ ամենայաղթ գմբէթայարկ սուրբ Խաչիս և սուրբ Սարգիս
 զաւրավարիս և այլ ամենայն սրբոց, որ աստ կան հաւաքեալ, ի հայրա-
 պետութեան տեսողն Ստեփանոսի, և ի թոսականութեան Հայոց ի Ջ. և ի
 Ին. (1476), ի դառն և ի վշտալից ժամանակի, յորում կամք ընդ հարկի
 և ընդ ծառայութեան ազգին նետողաց...:

Այլ յիշեցէք ի Քրիստոս զմարքոյրն իմ զՄինայ-Խարուն, և զորդիքն
 իւր զտէր Ստեփանոս սրբազան կաթողիկոսն, և տէր Ներսէս եպիսկո-
 պոսն, և լի բերանով և ուշիղ մտաւք աստուած-ողորմի ասացէք նոցա,
 ի հայրապետութեան տէր Բարսեղ կաթողիկոսին սուրբ աթոռոյն էջ-
 միածնայ, և մերոյ առաջնորդիս տէր Աստուածատուր եպիսկոպոսին՝
 Մատնէվանից սուրբ Աստուածածնին: Արդ, ողորմութեամբ աստուծոյ
 սկսայ և շնորհաւք սուրբ հոգոյն աւարտեցի ըստ իմում տկարութեան...:

Աստուած-ողորմի ասացէք ստացողի սուրբ գրոցս տէր Սարգիս և տէր Ներսէս հեզահոգի և սրբասնունդ կրօնաւորացն և ծնողաց սոյա...

Եւ արդ, ես Արեղայս և քեռին իմ տէր Սարգիս հեզահոգի և բարեմիտ կրօնաւորն, որ վնացեալ եհաս ի մեծն Հռոմ, ի սուրբ գերեզմանսս դիւաւորացն Պետրոսի և Պօղոսի, և կացեալ անդ տարով և այլ աւելն, և ելեալ գնաց ի Սպանեայ և ի Լուրիկէ*, որ է եզր աշխարհիս՝ ի սուրբ Յակոբայ գերեզմանն, որ ասեն թէ ով որ ի յայն գերեզմանն Լրթայ՝ ի դատաստան ոչ մտանէ, այլ պարզերես մնայ յաւուրն դատաստանին: Եւ անտի դարձաւ... և եհաս ի Վարագ... և գեղեցիկ անօթիւ շուրջառօք և պատուական սլօք և խաչերօք, և եկեալ աստ:

Եւ ստացանք զսուրբ դիրքս և եղինք ի դուռն սուրբ Նշանիս Վարագայ յիշատակ բարի մեր, և ծնողաց մերոց, և ամենայն ազգականացն, ձեռամբ Մարգարայ արհիեպիսկոպոսի և առաջնորդի սուրբ ուխտիս, և սրբասնեալ և հեզահոգի վարդապետացն Ստեփաննոսի և Կարապետի, և առաքելաշնորհ արհիեպիսկոպոսացն Ստեփաննոսին և Յովնանէսին, և այլ միաբան եղբարցս ամենի:

Եւ մի ոք իշխեսցէ հեռացուցանել ի դրանէ սուրբ Նշանիս Վարագայ:

506

Ճ Ա Ռ Ը Ն Տ Ի Ր

Նոր Զուգոյ 544, Մ.Տ.Մ. և Ս.Տ.Ա.

գրիչ՝ Ագարիա վայր՝ Վան

987ա— 967բ ...Դարձեալ յերես անգեալ աղաչեմ զձեզ, հարք և եղբարք, յիշեցէք ի սուրբ յազաւթս ձեր զհեզահոգի և զբարեմիտ քահանայն զԿարապետ, որ ստացաւ զսուրբ Տանականս յիշատակ բարի հոգոյ իւրոյ և ծնողաց իւրոց: Զոր և ամենակարողն աստուած անասանելի կենաւք պահեսցէ զտէր Կարապետն, որ ի յայս դառն և վշտալից ժամանակիս բազում արդիւնս արար, որ ի բազում ժամանակաց խոնարհեալ էր քումբէթ տաճարին սուրբ Պաղոս առաքելոյն և ժամատեղն խափաներ էր, և կարողութեամբն աստուծոյ և օգնականութեամբ սուրբ առաքելոցն վերստին նորոգեաց զսուրբ քումբէթն և զժամատունն և զդուռն սուրբ եկեղեցւոյն, և զարդարեաց գեղեցիկ շուրջառաւք և ժամատեղաւք...

Դարձեալ, յիշեցէք ի սուրբ յազաւթս ձեր զԿարապետ քահանայն, և զծնաւդսն իւր զՄկրտիչ քահանայն և զՆսէֆ-Խաթունն, և զեղբայրն իւր զԽօջայ Յովնանէսն, և զնորին կենակիցն զՇուրաբն, և զդստերքն իւրեանց զԲէկիդանն և զԽաթունջանն, զքոյրն զՍուրտան-Մէլիֆն, և զիւր որդին զԿարապետ քահանայն, և զդուստրն զԴովլաթն, և զհարքորդի զԽաթուն-Մէլիֆն, և զնորին զաւակսն զԱտովն, զԲաիւշայիշն և զԲէկիշէն, զԿարապետն, զԳրիգորն, զՅառուիւն, զՓաւլայն, և զՄուրատն, և զՅո-

* Կարելի է կարգաւ նաև Լուաիկէ: Հաժանարար խոսքը իսպանական հին քաղաքներէց Լիրիայի (Liria) մասին է, որը գտնվում է Վալենսիայից 22 կմ հյուսիս արևմուտք:

վանէսն, և զքեռին իւր զՄկրտիչ քահանայն, և զնորին ծնաւղքն զՍտեփաննոս քահանայն և զԱղոյր-Խարունն, զմաւրաքորքն զՄէլիք-Խարունն և զՇահստանն, և զհարեղբար որդիքն զՔշմշեց Պաւոսն, զՊետրոսն, զՅովանէսն, և զՅոհանէս, զչնգար (") Խաչատուրն, և զորդիքն իւր զՄեսրոպ քահանայն և զԱմիր-Սարգիսն, զԽօսրունշէն, և զիւր որդիքն, և զամենայն արեան մերձաւորք նոցին, և լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք և աստուած ձեզ ողորմեսցի, ամէն:

Արդ, յերևս անդեալ աղաչեմ զձեզ յիշեցէք ի սուրբ և ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր զԿարապետ քահանայն, և զկենակիցն իւր զՔէլի-Խարունն, և զնորին ծնաւղքն զՍտեփաննոսն և զՄրուարն, և զեզրարքն զԿարապետն և զՅովանէսն, և զքոյրն զՍուլաանբախտն, և զհօրքուրն, և զնորին հասերքն զԴովլար-Փաշէն և զԱնլի-Փաշէն, և զքեռին իւր զԴաւանամազեց Սանիաննոսն, և զմաւրաքորքն զՄարմէլիքն և զԱրմէլիքն, և զորդին իւր զԴրիգոր քահանայն, և զնորին կենակիցն զԴաւալ-Խարունն, և զնորին ծնաւղքն զՅիլասն և զՔէլի-Խարունն, և զեղբայրն իւր զԿախան, և զտէր Կարապետի հոգևոր քոյրն զԽարունշանն, և ուղիղ սրտիւ աստուած-ողորմի ասացէք...: Դարձեալ յիշեցէք զԴրիգոր քահանայն, և զորդիքն զՄկրտիչ սարկաւազն և զՅովանէսն, և զդուտորն զԽանգաղէն, և աստուած-ողորմի ասացէք, ամէն:

Դարձեալ, յիշեցէք ի սուրբ և ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր զխոջայ Քրմանն, և զծնաւղսն իւր զխոջայ Յուսէփն և Մարգրիտն, և զեղբայրքն իւր՝ զխոջա Փաւլատն և զԽոջաբարն, և զխոջայ Քրմանի կողակիցն զԴոզալն, և զորդին զԴրիգորն, և զԽաչատուրն, զխոջա Փոլատն և զկողակիցն զԴուհարհատն, և զորդին զՄիրաֆն, զԽոջաբարն, և զնորին կողակիցն զՔէլիքանն, և զորդիքն իւր զՇահսրարն և զԲախտիառն, զխոջայ Յուսէփն, և զՔրմանն, և զԽահարունն, և զկենակիցն զԼարիպ-Խարունն, և զգասերքն զՄուղալն և զՋհանն, և զամենայն արեան մերձաւորքն իւրեանց, որ ետուն զարծաթի սկին և զըրուվառն ի գուռն սուրբ Առաքելոյս Պետրոսի և Պօղոսի, յիշատակ իւրեանց և ամենայն մերձատրաց: Մանաւանդ յիշեցէք և լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք խոջա Քրմանին և ծնողաց նորին, ամէն: Եւ մի ոք իշխեսցէ հեռացուցանել զսա ի զրանէ սուրբ առաքելոցս կամ ծախելով կամ գրաւելով, ոչ ի մերոց, և ոչ յաւտարաց, և եթէ ոք յանդոնի՝ պատժի ի սուրբ առաքելոցս, ամէն...:

Դարձեալ, յիշեցէք ի սուրբ և ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր զխուս Մըլխամն, և զծնաւղքն իւր զխուս Աւետիսն և զՄամա-Խարունն, և զկենակիցն իւր զՇուրառն, և զորդիքն իւր զխուս Կարապետն և զԽղարն, և զամենայն արեան մերձաւորսն իւրեանց՝ զկենդանիքն և զհանգուցեալսն, և զուր յիշեցէք և լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք ութայ Մլխամին, և եղբարցն Ատոմին և Աբղուլին՝ հանգուցելոցն ի Քրիստոս, որ զսուրբ Պօղոսի և զՊետրոսի ժամատունքս ծածկեց և շատ աշխատեցաւ ի վերայ սոցա:

...Դարձեալ, յիշեցէք ի Քրիստոս զԹամդաչի էղգարն, զՇաղաւարն, և զՄուսիսն, և զՍմբատն, որ զձկան թամդէն և զընկուզի բաղկեցին...:

Դարձեալ, յիշեցէք ի սուրբ և ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր զբարեմիտ և սհաատարիմ տանուտէրն զոսկերիչ Եղանբախշն, և զծնաւղքն իւր զՅովանէս և զԱզիզն, և զկենակիցն իւր զՇահումն, և զորդիքն իւրեանց զՄուրաւբաղշն, և զԽուդաբաղշն, և զՅովանէսն, Ղարապէկին, և զՓաշաղանն... որ զարծաթի ս[կ]իններ ետ ի դուռն սուրբ առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի, յիշատակ բարի հոգոյ իւրոյ, և ծնաւղաց իւրոց, և եղբօրն Կարապետին...: Դարձեալ, կրկին անգամ աղաչեմ զձեզ յիշեցէք... զբարեպաշտ տանուտէրն զխոջայ Լզղանբախշն, և զհայրն իւր Յովանէսն, և զմայրն իւր զԱզիզ-Խաթունն, և զեղբայրն իւր զԿարապետն, և զքոյրն իւր զԳաւր-Խաթունն, և զկողակիցն զՇահում-Խաթունն, և զաւակսն իւրեանց զԱմատն և Աղաբէկն, որ տարածամ մահուամբ փոխեցան առ Քրիստոս, և մանասանդ որդոյն իւրոյ Մուրաւբաղշին և կողակցին... Սօլթանին, որ վերստին շինեց և ծաղկեց զսկին...:

Դարձեալ, յիշեցէք զբարեպաշտ հաւատարիմ տանուտէրքն Վանայ քաղաքիս՝ զխոջա Յովանէսն, ղմելիք Բախտիարն, զխոջա Պարսամն, ղոէս Փէրիջանն, ղոէս Սարխոշն, զխոջայ Ազնաւուրն, զխոջա Գրիգորն, զխոջա պարոն Գորգն, զխոջա Յովանէսն, զմիա խոջա Յովանէսն, զխոջա Կարապետն, զԱնճրեանց Մուրատն, զխոջայ Էզղանբախշն, մեծ և զփոքր քաղաքի տանուտէրքս, որ ամէն եկեղեցեաց ոխֆերու շարէքն բաղկեցին...*:

Յիշեցէք Զմրաթ-Խաթունն, և զծնաւղքն իւր զՄեհաւազ և զԽալիմ-Խաթունն, այլ և զտէր Կարապետ, և ղորդին Գրիգոր քահանայն, և զնորին կողակիցն զԳօգալ-Խաթունն, և ղորդիքն զՄկրտիչ քահանայն և զՅովանէսն, որ ետ զիւր այգին ծառով ոխֆ Վարագայ սուրբ Նշանին, ի լառացնորդութիւն Գրիգոր բարունապետի և վկայութեամբ մաղղասի տէր Յովանիսին և տէր Արիստակէս հերպետին, այլ և կամօք ե վկայութեամբ քահանայից սուրբ առաքելոցս տէր Յովանիսին, տէր Գրիգորին, տէր Մեւրոպին, տէր Զաֆարին, տէր Ստեփաննոսին, և միւս տէր Յովանէսին, այլ և ի յերեսփոխանութեան Վարագայ պարոն Յովանէսին...:

* «Ոխֆերու շարեք»-ի բազմելու (իմա չեղյալ զարձնելու) մասին նույն ձեւաչրի մեջ կա ըստ երկու թիւն մի այլ հիշատակարան ևս, որը Մ. Տեր-Մովսիսյանի կողմից վեոճանվել է այսպես. «Դարձեալ, յիշեցեք||| զԽօջ||| և զպարոն Գորգն և զծնօղս || և զՓոլատն և զամ||| որ հառն զվարագուրն յիշատակի: Դարձեալ, յիշեցէք... տանուտէո զմ ելիք Գով-լաթեարն և զմելիք Ստեփանոսն, զԹուսէն և զնոսրոջն, որ զեկեղեցես ոխֆերու շարեքն բաղկեց||| զՏանձկուլենց Ատոնի և զծնողսն իւր զԴովլաթն և զկենակիցն իւր զՋանվազ[էն], ղորդիքն զՉալիկն և զԹալիկն, որ զսուրբ Պօղոսու իրիցանու տաւարն թարխան արար, և որ յետ սորա յանզգնի ու առնու՝ նա պատժի ի սուրբ առաքելոցն, ամէն»:

Նոր Ջուղայի № 644 ձեռագրի այս արժեքավոր հիշատակարանները արժանի են նոր հրատարակութեան, ձեռագրի մանրակրկիտ քննութեան հետ մեկտեղ:

Հիշենք նաև, որ անհաջող ընթացիկակամ այս հիշատակարանում հիշվող մելիք Դովլաթիարի և մյուսների մասին հիշատակութիւն կա նաև Երևանի № 4674 ձեռագրի (Սարգիս Ենոբհայի) 612ա էջում. «Դրիստոս աստուած, քո սուրբ յարութեամբք ոգորեա ամենայն հաւատացելոց, ևս առաւել Դովլաթիարին և Մոսրոպին, Մկրտչին և Թ. Լմին, և ծնողաց նոցին և ամենայն ազգականացն, որ զոխֆերոյ շարէքն բաշխեցին: Արարիչն աստուած զիւրեանց մեզքն թողու, ամէն: Ընդ նոսին զՄուսկանց Կարապետին, որ միջնորդ եղև այսմ բարի գործոյս, ամէն»:

...Դարձեալ, յիշեցէք ի Քրիստոս զՇնչնենց խոջայ Յովանէսն, և զեղբայրն իւր Կարապետն, և զժնօղս իւրեանց զՍտեփանոսն և զԴաւենիէն, և զկենակիցն իւր զԲաղդատ-Խաթունն, և զորգիքն իւրեաց զԱւետիսն և զԶաքարէն, և զգատերքն իւր զԴօզալ-Խաթունն, զԲէկիշիխանն... որ զամառան ժամատունն և զխցններն շինեց և շատ աշխատեցաւ ի վերայ սորա...:

Դարձեալ յիշեցէք... զհեզահոզի և զբարեմիտ քահանայն զտէր Կարապետն, որ ետ գրել զսուրբ Տաւնականս յիշատակ հոգոյ իւրոյ և ծնաւդաց իւրոց, և ետ զսուրբ գիրքս ի դուռն սուրբ առաքելոցս Պետրոսի և Պօղոսի, և ետ ի ձեռն սրբասէր քահանայիցն... և սարկաւագացս..., որ սոքա՝ քահանայք և սարկաւագունք և բարեմիտ հաւատարիմ մանկունք սուրբ եկեղեցոյս, որ բաղում շարշարանաւք աշխատեցան ի նորոգումն սուրբ կրմբէթին: Որոց տէր աստուած ընդ սուրբ քահանայից պսակակից և դասակից արասցէ...: Նորոգեցաւ սուրբ Պաւղոս առաքելոյ տաճարի կրմբէթս ի թուականութեանս մերում ՋԻՇ. (1476): Դարձեալ, յիշեցէք ի սուրբ յաղաթս ձեր զխաւջայ Ազատն, որ այսար առ մեզ հանդիպեցաւ...:

Նւ արդ... քահանայք և ժողովուրդք, սիրով և աներկմիտ հաւատով և լիակատար սրտիւ աստուած-ողորմի ասացէք Ազարիայ գծողիս և իմ ծնօղացն Կարապետ քահանային և ուսուցչին իմոյ, որ նահատակեցաւ յԱրնէշ քաղաքի ի ձեռաց անարիւնաց, և մաւր իմոյ Սաղղութին, և եղբարցն իմ փոխեցելոցն ի Քրիստոս Ստեփանոսին և Մերունին, և այլ ամենայն արեան մերձաւորացն իմոց՝ կենդանեաց և հանգուցելոցն ի Քրիստոս, մասնաւանդ միւս վարպետին իմոյ տէր Յովանիսին Արնշեցոյն, որ Մանգոսարէնց կոչի...: Յուսամք ի յամենակալ և յամենախնամ և յողորմած աստուածն մեր, որ ողորմութիւն շնորհեսցէ մեր վարպետացն և այնոցիկ, որ ի վերայ ինձ փոքր ի շատէ երախտիք ունին...:

Նւ զիս՝ զանարժան գրչիս զԿարապետ սուտանուն քահանայ, որ ըստ իմում տկար անձամբս յանձն առի և աւգնականութեամբն աստուծոյ գրեցի Ի. (20) տետր ի սուրբ գրոցս և իմում տկար մատամբս կազմեցի զսուրբ գիրքս յիշատակ տէր Կարապետին...:

Դարձեալ, յիշեցէք ի սուրբ յաղօթս ձեր մեղաւոր ժամարար Մկրտիչս, ամէն:

Դարձեալ յիշեցէք ի սուրբ յաղօթս ձեր զՀաւուրձենց Ղարիպշէն, և զկինն իւր զԱզիզն, և զորդին զՀօրմզն, որ զգրոց կաշին երես...*:

507

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 5333

գրիչ՝ Թումայ
վայր՝ Աղթամար

332...Նւ արդ, ես յետինս ի գրչաց և անարժանս ի կարգաւորաց սուտանուն քահանայ Թումայ... կատարեցի զսա մեղսամած մատամբս

* Տե՛ս նաև 1461-ի թվաշարքում:

իմով յաստուածաբնակ կղզիս Աղրամար, ընդ հովանեաւ ամենայաղթ սուրբ Խաչիս և սուրբ Նշանիս, ի հայրապետութիւն տեառն Ստեփաննոսի կաթողիկոսիս Հայոց, ի թրականիս Հայոց ՋԻՆ. (1476)...:

832բ ...Արդ, որք ճաշակէք յաստուածային բիրաստանէս և յամենալի սեղանոյս, որք պատահիք սմա տեսութեամբ և կամ ընթերցմամբ յիշեսցիք յերկնադնաց յաղօթս ձեր... զաստուածասէր տանուտէրն զՄիրենց Սաղաղէն, և զծնողսն իւր զՊարոն և զՇուխրան-Խաթուն, և զպապիկն ռՄերն, և զկենակից սորին զԽունար-Մելէֆն, և զհօրքորն զԽաթուն-Մելէֆ, և կենակիցք սորին զԹումարէկն և զԱրմանշէն, և զաւակս սոցա զԽախարուն, և զՄիքայէլ, և զԻսրայէլ, և զՄուխարամշայ, և զՍաղաղի կենակիցն՝ զԽալիխարուն, և զաւակս նոցա զպարոն Գորգն, և զՍուրբան, և զԹիլի-Փաշայ, և զքեռին Ջանիբէկն, և զազգն ամենայն...: Ընդ նոսին և զանպիտան Թումայ գծող սորա, և զծնողսն մեր զԳրիգոր քահանայ, որ ուսոյց մեղ զարուեստս դրշովեան, և զՔրման-Խաթուն, և զորդին իմ զԽաչատուր պատանին, որ փոխեցաւ առ Քրիստոս և եթող ինձ սուգ անմխիթար մինչև ի մահ, վէրք անողջանալի և խոց անբժշկելի, և զկենակիցն իմ, և զբրւերքն իմ. և զամենայն ազգականքն մեր և զերախտաւորքն...:

333ա Այլ և յիշեցէք ի Քրիստոս զսէր Յովսէփն Շիրիլենցն, որ յորդորիչ և միջնորդ եղև սուրբ Աւետարանիս...:

Ճ Ա Ռ Ը Ն Տ Ի Ր

Փերդ. 6373, էջ 324—325, վան՝ յԱբարբ

գրիչ՝ Հայրապետ վայր՝ Աղթամար

...Նւ արդ, ես՝ անպտուղս ի բարեաց... բազմամեղ և անարժան, սոսկանուն Հայրապետ արեղայ... տեսի զսէր Մինայ-Խաթուն բարեպաշտ տիկնոջն ադ հոգևորս և իմով իսկ տկարութեամբ... կատարեցի զսա մեղսամած մատամբ իմով... յաստուածաբնակ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ ամենայաղթ գմբէթայարկ սուրբ Խաչիս, և սուրբ Սարդիս զօրավարիս, և այլ ամենայն սրբոց, որ աստ կան հաւաքեալ, ի հայրապետութեան տեառն Ստեփաննոսի, և ի թրականութեանս հայոց ՋԻՆ. (1476), ի դառն և ի վշտալից ժամանակիս, յորում կամք ընդ հարկի և ընդ ծառայութեան ազգին նետողաց...:

Այլ և յիշեցէք ի Քրիստոս զմօրքորն իմ՝ զՄինա-Խաթուն, և զորդիքն իւր զսէր Ստեփաննոս սրբազան կաթողիկոսն և զսէր Ներսէս եպիսկոպոսն...:

509

Ա Ի Ծ Ա Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 5414

գրիչ՝ Իսրայելի
վայր՝ Մոկի, Փաստվանք գիւղ

356ա ...Քրիստոս աստուած... ողորմեայ ըստացողի սուրբ Աւետարանիս
վարդանին, և կողակցին Թավրէզին, և իւրեանց ծնաւդացն Յովսէփին և
Ուալունին, Սարգսին և Տիրանցին, Յովհաննէսին և Նազմէլէֆին, Ջափարին
և Հագարէկին, Մարին, և Մկրտչին, Ստեփանոսին...

356բ Արդ, գրեցաւ սուրբ Սուրբ Աւետարանս ի յերկիրս [Մոկաց]*, ի գեղս որ
Փաստվանք կոչի, ի դուռն [սուրբ Աստուած]ածնիս, և սուրբ Գրիգոր-
[րիս, և] սուրբ Կարապետիս, [և ա]յլ սրբոց, որ աստ կան [հան]գուցեալ
ի փառս աստուծոյ: [Ձեռ]ամբ Իսրայել մեղապարտ դոշի ի թրւարերու-
թիւնս [Հայոց] ՋԻԾ. (1476) ամին, ի [դառ]նացեալ ժամանակիս:

Արդ, ես՝ Իսրայել մեղաւոր քահանայ յերես անգեալ ա[ղա]շեմ
ղկարդացաւդդ և [զ]սողդդ և լի բերան[ով] ասա՛ց]էք զաստուած ողոր-
մին [ե՛ղկ]ելի գրչիս, և ծն[աւդաց] իմոց Ամիրշախին, և /// ալ ամենայն
երախ[տաւորաց] իմոց, և կողակցին իմոյ /// ունի, և զաւակաց՝ փոխե-
ցելոցն ի Քրիստոս և կենդանեացս՝ Մարգարտին, և Ալամշին, և Հոնդա-
րին, և դեռարոյս որդոյ իմոյ ///, և եղբարցն Սահակայ և Յունանի, և
կանանցն Հարունշին և Փաշին, և զաւակացն Մլխամշին և Թուխանին
///**, և վարպետաց իմոց Մարգարայ Կոնեցոյն և Վարդսն մահաասոյն
և որ մականուն Մախի ասի, և աւրինակի տըւողջս Գրիգորի և իւր ծնաւ-
դացն, և դուք ասացէք զաստուած-ողորմին և աստուածն յիշողացդ ողոր-
մեսցի հազարապատիկ, ամէն***:

510

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Ալիւան Վարարաս, էջ 172

վայր՝ Յովհաննավանք

Սակաւ ամօք զկնի (1464) յիշատակի մահաասի Սամուէլ ոմն գրա-
սէր որ ընծայեաց վանիցն բնամաշտոց մի, հաւաքեալ խնամօք Ներսիսի
ուրումն վարդապետի, և վայելողքն կոչին, տէր Կարապետ, տէր Ստե-
փանոս, տէր Մկրտիչ, տէր Յովհաննէս, տէր Գարիէլ, տէր Մելիսեդեկ
և տէր Գալուստ, Կարապետ և Խաչատուր և Սարգիս: Յիշատակի յայսմ

* Ձեռագրի վերջին թերթերի աջ եզրերը պատուած են, ուստի մի շարք բառեր
չեն կարգացվում: Հնարավորութեան դեպքում ուղղագրի փակագծերով լրացնում ենք
պատուած մասերը՝ տալով ըստ իմաստի հավանական ընթերցվածքներ:

** Ձալակնեւի ու մերձավոր ազգականների հիշատակութեամբ այս հատվածը թա-
նաքով ջնջված է, դժվարութեամբ մեզ հաջողվեց վերծանել ջնջված անունների մեծ մասը:

*** 257ա էջում, այլ ձեռագրով, կրկին անգամ հիշատակվում է ձեռագրի ստացող
Վարդան տանուտերը, իր մեծաքանակ ազգականների հետ միասին: Այդ հիշատակարանը
նորոթյուն չի պարունակում:

մատենի համառօտիւ նորոգութիւն եկեղեցւոյն: Սուրբ Կարապետն, որ նոր շինեցաւ թվ. ՋԻԵ. (1476): Այլուր ամաւ կանխէ. Սուրբ Կարապետին վերջին շինումն թվ. ՋԻԴ. (1475):

511

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

«Արարատ», 1903, էջ 732
Կիւմուշխանէի ս. Փրկչի վանք, № 3

հետ. ստացող՝ Մկրտիչ
վայր՝ Պալախոռոյ վանք

Ի թվին ՋԻԵ. (1476) ես Մկրտիչ երէցս և հարսն իմ Մելիք-Խաթուն ստացանք զսուրբ Աւետարանս ի հալալ արդեանց մերոց ի յիշատակ մեր, և ծնաւորաց մերոց պարոն Վարդին, մաւր իմոյ Մարթային, և հարսինն ծնողաց՝ հաւր իւրոյ Մկրտչին և մաւր իւրոյ Ճալխաբունին, և եղբար իւրոյ Ալէքսանոսին, և զաւակին իւրոյ Կարապետ սարկաւազին, և ամենայն արեան մերձատրաց մերոց. և եղաք յիշատակ ի վանս Պալախոռոյ, ի դուստ սուրբ Գէորգայ զօրավարին...: Եւ մի ոք իշխեսցէ հանել զսա ի դրանէ սուրբ եկեղեցւոյ, ոչ առաջնորդ և ոչ ազգականք մեր. և ով ոք յանդրնի և հանէ ծախելով և կամ գրաւ դնելով՝ պատիժն աստուծոյ կրեսցեն և ի սուրբ Գէորգայ:

512

Ս Ա Ղ Մ Ո Ս Ա Ր Ա Ն

ՍՍՎ 45 (1228), Ա. սյուն. 247—248

գրիչ՝ Յովսէփ
վայր՝ Դարանաղեաց գաւառ, Վարդենցոց վանք

281բ Անուամբն աստուծոյ և Տիսուաի Քրիստոսի տեառն մերոյ: Ես Յովսէփ եպիսկոպոս՝ գրեցի և կազմեցի զՍազմոսարանս ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփանոսի նախավկայիս, ի ստորոտ Բղնոյ լեռան, որ կոչի Վարդենցոց վանք, [ի] Դարանաղեաց երկրիս՝ որ կոչի Կամախ, և ի վանացս առաջնորդութեան տէր Պաւղոս եպիսկոպոսին, և հերպետութեան Կոստանտին. Քրիստոս աստուած արհնէ զնոսա, զի շատ ծառայեցին մեղ՝ մինչև աւարտեցաւ:

Գրեցաւ Սազմոսարանս ձեռամբ անարհեստ փժուն գրչի Յովսէփի, ի թվականութեանս Հայոց ՋԻԵ. (1476): Ով կարդայք և ավտիք ի սուրբ յաղաթս ձեր յիշեցէք աստուած-ողորմի ասելով և հայր մեր որ երկինք կարդալով, և ինքն՝ արարիչն աստուած, ձեզ և մեզ, առհասարակ, ողորմեսցի իւր միւսանգամ գալստեանն. ամէնն հրեշտակք ասասցեն, և եղիցին՝ մեք: Արդ, աղաչեմ զձեզ՝ խոշորութեան և սղալանացն մի մեղադրէք, զի կարն մեր այս էր: Ընդ նմին յիշեցէք զհոգևոր հայրն իմ խաւճայ Ա[րթ]ին-պէկն ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր, ո՛վ սուրբ ընթերցողք |||

513

ԺՈՂՈՎՈՒՄՆ ՄԵԿՆՈՒԹԵԱՆ ՍՐԲՈՅ ԱԻՆՏԱՐԱՆԻ, ՈՐ ԸՍՏ ՄԱՏԹԷԻ, ՆԵՐՍԻՍԻ ՇՆՈՐՀԱԼԻՈՅ

Երևան 2687

վայր՝ Աւագ վանք

81բ Ջհեզահոզի և զանյաղթ փիլիսոփայն՝ զմեծ հեռեաորն Յոնաննէս Մործորեցի, որ զսուրբ մատեանս մեկնեալ շնորհեաց բանասիրաց մանկանց Սիովնի՝ յիշեսչիք ի տէր*:

Ընդ նմին և զստացաւ աստուածաշունչ սուրբ մատենիս՝ վարի և զքաջ հեռեաորն՝ զհեզահոզի և ամենայն առաքինութեամբ զարգարեալն՝ զՅովաննէս զարհի և զմեծ բարունն զՀամշէնեցին աղաչեմ յիշել ի տէր: Եւ զգծոզ սմին զսիրասնունդ զաշակերտն իւր զՄովսէս արժանի յիշման:

Ի թվն. ՋԻԾ. (1476):

514

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Երևան 6831

գրիչ՝ Կիրակոս Տրապիզոնեցի
վայր՝ Խախտեաց գաւառ, Անլոց վանք

228ա ...Աւարտեցաւ սուրբ մատեանս՝ որ կոչիւր Մաշտոց, ձեռամբ Բարսեղի և փրծոն դրոշի Կիրակոս եպիսկոպոսի Տրապիզոնեցոյ, ի գաւառս Խախտեաց, ի յանապատս Անլոց, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի և սուրբ Կարապետին, ի թվականիս Հայոց ՋԻԾ. (1476). Ի խնդրո հեզահոզի և պատուական քահանայի Իգնատիոսի, ի վայելումն անձին իւրոյ, և յետ աստեացս ելանելոյ յաշխարհէս՝ յիշատակ հոգւոյ իւրոյ և ամուսնոյ իւր Միևային. և վասն զի ոչ ունելոյ սոցա զաւակ յերկրի, այլ և հրաժարեալ

228բ յերկրաւորէս և հետևեալ յղկնի Քրիստոսի և գնացեալ յԵրուսաղէմ և արժանաւորեալ տեսլեան աստուածընկալ գերեզմանին և սուրբ Տնաւրինականաց փրկչին՝ ակն ունելով միաանգամ գալստեան նորա. և զստացան զսուրբ գիրքս ի յարդար վաստակոց և հալալ ընչից իրեանց՝ յիշատակ հոգւոյ իւրոյ և կենակցին իւր Միևայի...:

Արդ, յերեսս անկեալ աղաչեմ զամենեսեանդ, որք հանդիպիք այսմ մատենի, խնդրել սրտի մտաւք զթողութիւն մեղաց յամենառատ յարարչէն ամենեցուն աստ տալ զխաղաղութիւն կենաց և ի հանդերձելումն լըսել զձայն կենարարին, որ ասէ՝ Եկայք. արհնեալք հար իմոյ, ժա-

229ա ոանդեցէք զան||սպառ ուրախութիւնն ընդ ամենայն սուրբս, ամէն:

Այլ և աղաչեմ յիշել զծնողս Ընֆնատիոս քահանային՝ զհայրն իւր զպարոն Ներսէս և զմայրն իւր զՏաւնայն, և զեղբայրսն իւր զՄեղիառնն,

* Ներսէս Շնորհալու կիսատ թողած մեկնութիւնն ավարտել ու լույս է ընծայել Հովն. Մործարեցին, 1316 թվականին:

և կենակիցն, և զհար որդին զՅոնանէսն, և զՎառվառն, և զԿիսայն զՂանիարն, և զմիւս հղբայրն Մարտիրոսն, և զհարեղբայրն զԽաւցադեղն, և զհար որդիքն զըռայիս Յովանէսն, և զՊաւղոսն, և զՊետրոսն: Այլ և աղաչեմ զհանդիպողսդ հայցել յաստուծոյ պահել ամբողջ կենալք զրարունպետս դաւաւիս Բարեբրո զտէր Սարգիս, նայ և զվերատեսուչ սուրբ ուխտին Բերքականն՝ զՂազար եպիսկոպոսն, և զքահանայսն 229ր դեղջին Աւձդեղա՝ զԹորոս երէցն ՚՚՚*:

...Եւ եդի զսայ յիշատակ անձին ՚՚՚ ի դուռն սուրբ Յակոբայ: Եւ մի ոք իշխեսցէ հանել զսա յաստի, ո՛չ ազդական և ո՛չ [քահ]անայ, կամ տանուտէր, կամ այլ ոք, ո՛չ ծախելով, ո՛չ [գրաւ] դնելով, ոչ բաշխելով, և թէ ոք յանդգնի այսմ ՚՚՚ նայ զՅուդային և զԿայենին պատիժն առցէ, հանցի իւրայովքն ի դրոյն կենաց:

515

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Սերաստիա, ս. Նշան 88, ՀԱ, 1928, էջ 339—340

գրիչ՝ Սարգիս

ա

...Արդ, գրեցաւ հարկաւոր և մեղսայքաւիչ տառս այս ձեռամբ անպիտան և անարհեստ գրչի Սարգիս սուտանունն քահանայի, ի թվին Հայոց ՋԻԵ. (1476), ի դուռն սուրբ Կարապետիս և այլ սրբոցս, որք աստ կան հաւաքեալ, և ի հայրութեանս մերում տէր Կարապետի և այլ հնգետասան հոգևոր ՚՚՚

բ

Աստուած ողորմի Պաղտատ մամային հոգոյն՝ տնտեսին, որ ամենայն ժամ կու կերակրէր: Աստուած զհար մեղք թողու:

գ

Յիշատակ է Մաշթոցս սիր Ամիր-Պոյնուն, և իւր կնոջն Մանաշին, և որդուն Դանիէլ երիցուն, և թոռին Աստուածատուր սարկաւազին, և ամենայն արեան մերձաւորաց: Ստացաւ զգիրքս ի հալալ արդեանցն՝ առեալ ԻԸ. (28) մառդիլ ղոռիլ(°), և եդ յիշատակ ի գիւղն՝ որ կոչի Խառիկունի բերգ:

* 229բ էջի սկզբի տողերը մաշված են և շատ բառեր մնում են անբնթեանելի, ուստի և մի պարբերութիւնն (նորութիւնն չպարունակող բովանդակութեամբ) դուրս են բթողնում:

516

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Յ

Նրևան 5680

գրիչ՝ Զաւրվար
վայր՝ Տիրիկ

408բ ...Գրեցաւ եղանակաւոր տառս ի քաղաքիս Տիրիկոյ, ի գուռն սուրբ Սարգսին, ի թուին ՋԻԵ. (1476), աւգոստոս ամսոյ է. (7), ձեռամբ բազմամեղ Զաւրվար երիցու, ի խնդրոյ՝

517

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Մ Ո Ւ

Նրևան 2335

գրիչ՝ Կարապետ
վայր՝ Երուսաղէմ

308ա Գրեցաւ հաւատոյ դաւանութիւնս ի թվիս Հայոց յՋ և ԻԵ. (1476), ձեռամբ մեղապարտ Կարապետ քահանայի և սուտանուն կրանաւորի, և յիշատակ հոգոյ իմոյ և ամենայն արեան մերձաւորաց իմոց՝ հաւրն իմոյ Յոնանիսի, և մարն իմոյ Նղիսարեթի, և եղբարց իմոց Յովանիսի և Գրիգորի, և կենակցաց նոցին Ալամշայի և Դովլաթի, և դեռաբոյս զաւակացն նոցա, զոր տէր աստուած Յիսուս Քրիստոս յոյսն ամենեցուն շառաւիղ բարի պահեսցէ նոցա, թէ արու և կամ էգ, յազգէ մինչև յազգ, ամէն:

Գրեցաւ ի սուրբ քաղաքս Երուսաղէմ, ընդ հովանեաւ սրբոյս Յակոբայ, որդոյ Ջեբեթեա, և այս է աթոռ եղբարն տեառն Յակոբայ:

Աղաչեմ զհանդիպողքդ, զի թողութիւն մեղաց խնդրէք յաստուծոյ ինձ՝ Կարապետի, և իմոցն ամենայնի, և որք մասնաւոր պիտոյից աւգնական եղեալ են մեզ ի սուրբ Տնաւրէնութեան տեղիքս, խնդրեցէք ի Քրիստոսէ, զի ի ժամ սոսկալի դատաստանին Քրիստոսի ողորմութիւն լիցի նոցա և աւգնութիւն ի Քրիստոսէ...**:

518

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Մ Ո Ւ Թ Ղ Թ Ո Յ

Նրևան 2678

գրիչ՝ Մաթէոս

ա

308ա ...Գրեցաւ սուրբ գիրքս այս՝ որ կոչի թխթոց, ձեռամբ ՚իբոյս Մաթէոսի, քանզի սկսայ ըզսա ՊՂԵ. (1426) թվին և կատարեցաւ ՋԻԵ. թվիս

* Ընդարձակ տեղ է թողնված ստացողի մասին լրացումներ կատարելու համար:

** Ուշադրով են ձեռագրի առջին էջի վրա հետադա (ԺՁ. դար) ստացողներից մեկի կողմից գրված հետևյալ տողերը.

«Շիրազի խենքն այսպէս է. յառաջն Ա. կարմիր, յետոյ Ա. սեաւ, յետոյ Ա. ըսպիտակ, Ա. այլ սեաւ, Ա. այլ կարմիր»:

Հայոց (1476), ի յիշատակ հոգոյ աղքատիս, և առ ի վկայելումն հարազատացն իմ Իգնատիոս կրօնաւորին, և Նսայի վարդապետին, և Ռւսկսնն աշակերտի, և Առիսաակէտի: Եւ ունի գիրքս այս յինքեանն զբովանդակ բանս ուղղափառ վարդապետաց և զճշմարիտ դաւանութիւնն, որ ի Քրիստոս հաւատոցն, որք օգտիք ի սմանէ յիշեցէք ի բարի զյիմարս Մաթէոս, և աստուած ղձեզ յիշէ ի փառս իւր, ամէն:

Բ

62ր Զանպիտան հողս և զանարհեստ գրչակս և զեղկելի գծաւղս Մաթէոս այսմ ծաղկաքաղ ոգեշահ մատենի աղաչեմ, աղաչեմ, որք հանդիպիք սմա վերածնութեամբ կամ արինակելով յիշեսցիք զմեզ ի սուրբ աղաւթսն ձեր, որ և դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերմէ:

519

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երեւն 6257

կազմող և նորոգող՝ Թաղէոս

270ա ...Յիշեցէք... ընդդեմին ի հայրայպետաց և գովեալն ի մէջ եպիսկոպոսաց պատուելի և փառաւոր հայրապետն մեր զտէր Ազարիա արհեսպիսկոպոս, որ երեստ վերստին նորոգել զսուրբ Աւետարանս յիշատակ իւրն, և ծնաւղաց իւրոց՝ հաւրն իւրոյ Յալթունտաշ ոսկէգործի և մաւրն իւրոյ Օֆայ-Խաթունի, և զեղբայրս իւր՝ զկենդանին և զհանգուցեալն, և զեղբայրորդին իւր՝ զնորարողբոշ ծաղիկն զտէր Ղուկաս եպիսկոպոս, և զայլ ամենայն արեան մերձաւորք իւր...:

Ընդ նմին և ինձ՝ անարժան, մեղաւոր, զծոյլ և զյետինս ի կարգաւորաց Թաղէոս կազմող սորայ յիշեցէք ի Քրիստոս, և զհայր իմ, և զմայրն իմ, և զերախտաւոր վարդապետն իմ. և յիշողք յիշեալ լիջիք առ||աջի անմահ գառին աստուծոյ:

270բ Կազմեցաւ ի թվականիս Հայոց ԶԺԻԵ. (1476), և Քրիստոսի փառք յաւիտեանս, ամէն:

520

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Նոր Զուղա 561, Մ.Տ.Մ.

հետ. ստացող՝ Սարգիս

162բ ...Արդ, և ես Սարգիս քահանայս առի զսուրբ Աւետարանս ի հաւալ ընչից իմոց, յիշատակ... հաւր իմոյ Ներսէսին, և մաւրն իմոյ Խոնձին, և եղբարցն իմոց Դաւթին և Քանմանին և Ղապարթովին, և քուերացն իմոց Աշամարթին, Շանիսլիմին, Ղառամին, և եղբայրորդոցն իմոց՝ Յայկագին, և Ստեփանոսին, Գատկին, Թարխանին և Բարսղին, և դասերն իմոյ Գիշշաւին...: Ի թիվս Հայոց ԶԺԻԵ. (1476): Այլ և զվերջին կազմող սուրբ Աւետարանիս Զաւարեայ սուտանուն քահանայ յիշեսցիք:

521

Գ Ա Ն Ջ Ա Ր Ա Ն

Երևան 8373

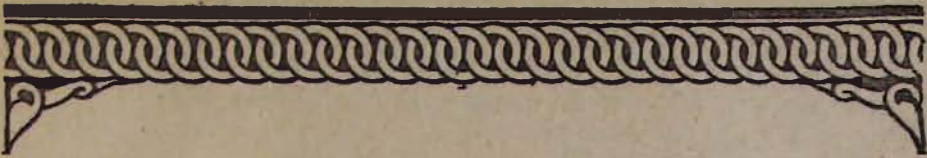
Հետ. ստացող՝ Գրտուն

173ր Ո՞վ մանկունք եկեղեցոյ՝ քահանայք և դպիրք, ուլ որ կարդայք կամ
 արինակէք դայս Գանձատետրս ի վերջին ըստացողս յիշեցէք՝ պարոն
 Գրտունս, և զիւր ծրնաւն՝ Աստուածատուրն և զԲաւլն]բաւն, և զանդրա-
 նակն, և զիւր կողակիցն զՍաֆարն, և ըզդուտորս ըզՏալվար-Խարունս,
 և ըզԸնդրչին՝ ըզԿիսասան, և ըզԱսլիմեյիֆս յիշեցէք ի Քրիստոս, և աս-
 տուած զիւր ևրկնից արքաութիւնն սլաարաստէ ձեզ և ձեր նընշեցելոցն,
 ամէն: Ի վայելումն սրբոյն Հրեշտակապետի եկեղեցոյն:

Վերջի յիշատակութիւնս գրեցաւ թիին Հայոց ՋԻՆ. (1476), |||* թողնի
 Խաչատուրն:

* Անձնանուն է. մաշված լինելով, դարձել է անընթեռնելի:

Ա Ի Ծ Տ Ա Ր Ա Ն*

Երևան 6319

գրիչ՝ Մելիսէր վայր՝ Բասեն, էգէպատ գիւղ

246բ ...Յամի յինն հարիր քսան և վեցերորդի թուականութեանս Հայոց (1477) գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ անարժան և անարհեստ գրչի Մելիսէր սուտանուն իրիցու, որ անուամբս եմ կոչեցեալ և գոր-
 247ա ծովս ոչ, ընդ հովանեաւ սուրբ Փրկչիս, ի գաւառս || Բասենոյ, ի գիւղս որ կոչի էգէպատ, ի դառն և յանբարի ժամանակիս, որոյ արդարութեանն կողմն հակեալ էր և անիրաւութիւն և անկարգութիւնն ամենայն ուրէք դարացեալ, և ուր ուրէք գաանէր ճշմարտութիւն վասն ծովացեալ մեղաց իմոց, ի բազմանալ անարիւնացն և ի նուազել քրիստոնէիցն, ի թագաւորութեան Վրաց Բագրատա, և ի յաթաբեկութեան Ղաւղաւրէի, և ի դանութեան տաճկաց թոռինն Արմաւնա՝ Ուզուն-Հասաւին:

Ի թուականութեանս Հայոց 2. և ԻԾ. (1476) ամի, ամսոյն սեպտեմբերի ժողովեցան անթիւ զարքն տաճկաց և գնացին զազա ի Վրացտուն, և իջեալ բանակեցաւ առ ափն Քուռ դետոյն, ի քաղաքն Փայտակալալն, որ այժմ ասի Տփլիս, և ափռեաց զարսն իւր յաշիւարհն Վրաց, և հասեալ մինչև ի սահմանս Ափխազից, և ելեալ ի կատար լերինն Կովկասու, և ան-
 247բ դի ժողովեցին բազում աւարս և գերիս ի մի վայր, և շատ ոճիրս գործեաց: Քանզի լԲԹ. (32,000) գերեցաւ և ԽԸԹ. (48,000) մարդ ի սուր սուսերի մաշեցաւ: Չայս ամենայն մեր լուեալ և տեսեալ զարհուրէաք, զի ողորմածն աստուած յանողորմն սուրն մատն[եաց] զազա քրիստոնէից վասն մեղաց իմոց. քանզի թոյլ ետ ողորմածն աստուած և մտեալ սատանա ի սիրտ յանողորմ յազգին տաճկաց և կատարեաց զցանկութիւն իւր, զոր տէր աստուած փրկեսցէ զամենայն քրիստոնայքս ի յանարիւնաց և ի սատանաի փորձանաց, ամէն, եղիցի, եղիցի:

Նաև յիջեցէք ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր, ո՞վ սուրբ ընթերձաւք սուրբ Աւետարանիս, զստացող սորա զԳրիգորն՝ զՆղիից որդին, զի յոյժ փափաքանաւք և ջերմեռանդ սիրով ստացաւ զսուրբ Աւետարանս ի հալալ յԵրջից իւրոց յիշատակ իւր, և գաւակաց իւրոց Միսիթաբին և Հաբապետին, և դեռաբոս մանկանցն Ազիզբէկին, Նղիին, Մուսէսին, և եղ-
 248ա բարն Սաւակին, և ծնաւղացն իւրոց՝ փոխեցեալոցն առ Քրիստոս՝ զհայ-

* Թեմաների ուրույն ընթրութեամբ, կատարողական ինքնատիպութեամբ և տեխնիկայով ուշագրութեան արժանի են այս ավետարանի մանրանկարները, որոնք պատկանում են հայ մանրանկարչութեան ժողովրդական ուղղութեանը:

րբն իւր զԵղիէն և զմայրն իւր զՄարբան, և զայլ ամենայն առուարեան* մերձաւորսն և զհանգուցեալսն յիշեցէք առ Քրիստոս...:

Եւ խոշորութեան զրիս և սղալանաց անմեղադիր լերուբ, զի կար մեր այս էր:

Այլ և յիշեցիք ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր զփցուն գրիչս զՄէլիսէր սուտանուն երէցս, և զհայրն իմ զՍիմէոն քահանայն, և զմայրն իմ զՂալար-Խարունն, և այլ զամենայն արեան զմերձաւորսն իմ՝ զփոխեցեալքն առ Քրիստոս...**:

523

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 0858

308բ ...Արդ, գրեցաւ սայ ի թուականիս Հայոց ՋԻՉ. (1477), ի դառն և յանբարի ժամանակի, զի յայսմ ամի եկն Աւրմանին թոռն Հասան-պէկն ի վերայ Փայաակարան քաղաքին, որ այժմ ասի Տըլիխիս. էառ աւար և գերի, և ի սուր սուսերի մաշեաց զայն ահագին երկիրն, և ո՛վ կ[արէ]//

524

Մ Ա Յ Ր Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Երևան 805

գրիչ՝ Գաբրիէլ
վայր՝ Յովնաննավանք

ա

305ա Փառք... որ ետ կարողութիւն տկարիս հասանել ի յաւարտ դծիս:
Առդ, ի վերջինս ի խումբս բանասիրաց Սիմէոն վարդապետ շրջեցայ ի բազում տեղիս և ի գրեանս և ժողովեցի զբանք սուրբ և լուսապայծառ Մաշտոցս, նախ՝ վասն ստուգութեան և ճշմարիտ արինակի, երկ-

* Իժա՛ շարեանառու:

** Ձեռագրի հա՛որդ՝ 248բ էջում, շատ անվարժ ձեռագրով գրված է մի անթվական հիշատակարան, որը հնազրական տվյալներով կարող է ժՁ—ԺԷ զարից լինել: Իր բովանդակութեամբ այդ հիշատակարանը արժեքավոր է, ուստի տալիս ենք ստորև.

Եւս Միրանս տովի զսուրբ Աւետարանս տէր Յովանէսին: Եր որ էս բանս ինձ եղօ, որ գերեցայ իմ կին ու աղով: Ելի եր որ պրծայ ու եկի իմ տղեքն էլ աղքեցի, հեթ հասան. զիս էլ բռնեցին ու զիմ տղեքն էլ: Ես էլի պրծայ ու տղեքս կորան: Եկի մուտ ի Յովանէս էրէցն, ու ասի թէ զօտարանո տանիմ ու զիմ գերեքն ազատիմ: Նայ էլի մ[ի]տք արի, թէ որ մարդ է ինքն զիւր գլուխ կտրել, որ ես զիմ գլուխս կտրեմ ու կամ զիմ ծնօղաց վարձն ու զիյիշատակն կորցեմ: Ելի չկարցի զմիշ անել, թող էլի ես կորիմ ու զիմ ազգին յիշատակն չկորցեմ: Ես Յովանէս իրիցէն Ճ. թանկի արծաթս առի, զիմ աղքի յիշատակ Աւետարանս տովի. յիշատակ էր ու էլի յիշատակ տվի տէր Յովանէսին:

Ով որ գէս մոշլէ ու կամ իրքմին խօսք ասէ, նա անիծած լինի ինքն ու իր ծնօղքն, յօիտեանս յօիտենից ու զարիմ ընլի սուրբ Աւետարանս իրեն ու իր տանուտեղինս:

րորդ՝ վասն կարատուութեան և պիտանութեան սորա մեզ՝ ի կեանս և ի մահուն, երրորդ՝ վասն լուատրութեան և աւգտութեան նորոգ մանկանց եկեղեցւոյ, չորրորդ՝ վասն յիշատակութեան մեզ յետ մահու առաջի անմահ թագաւորին և բարեխաւս առ աստուած, հինգերորդ՝ զի յամենայն շնորհաց սորա, որով արժանաւորին մարդիկ, մասնակցեցէ զմեզ Քրիստոս յոյսն սրբոց իւրոց:

Արդ, գրեցաւ սա ի գաւառիս Արարադեա, ի վանքս Յովնանու, ի դրան սուրբ Կաթողիկէի, և շնորհաբաշխ սուրբ Կարապետիս, և այլ 360ր ամենայն սրբոցս՝ սուրբ Վարշամակի և սուրբ Ստեփանոսի նախաժկայի աչի, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս:

Գրեցաւ ձեռամբ անարհեստ և փժոն գրչի Գաբրիէլ եպիսկոպոսի, ի թվականութեան մեր ՋԻՉ. (1477), ի կաթողիկոսութեան տէր Ոհանիսիւն, ի յաթոռն սուրբ էջմիածնին Վաղարշապատու:

Արդ, ցանկացող եղև այսմ սուրբ գրոց Մաշտոցիս խաւճա Հանդիկն, և ամուսին իւր Խուրլու-Խաթուն, և զաւակ սոցին դեռաբոյսն Յակոբ: Եւ ետու ընծայ ի սուրբ և ի հրաշափառ աստուածաբնակ և երկնանման սուրբ տաճարն էջմիածինն, յիշատակ հոգւոյ իմոյ և վասն արևշատութեան զաւակին իմոյ Յակոբին:

Արդ, որք կարդայք կամ արինակէք յիշեցէք ի սուրբ և ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր խաւջա Հանդիկս և զամուսին իմ Խուրլու-Խաթուն: Եւ ոչ որ ունի իշխանութիւն հանելոյ ի դրանէ սուրբ էջմիածնին. բայց աղաչեմ զձեզ, ո՛վ սուրբ դասս քահանայից, որ ամէն տօնի զյիշատակարանս կարդայք և աստուած-ողորմի ասէք Հանգկան և ծնաւոյց իւրոց, ամէն:

Արդ, յերեսս անկեալ աղաչեմ զամենեսեան, որք հանդիպիք սմա տեսութեամբ կամ աւգտութեամբ, յիշեսչիք զստացող սորին զխաւճա Հանդիկն, և զամուսին Խուրլու-Խաթուն՝ հանդերձ ծնողօք և ամենայն արեան մերձաւորօք, և զիմ անարժանութիւն Գաբրիէլ գծողի՝ հանդերձ ծնօղաւք իմովք յիշեսչիք զմեղ բարի կամօք և ջերմեռանդ սրտիւ, և թողութիւն խնդրեցէք ի մարդասիրէն աստուծոյ ամենայն յանցանաց մերոց, փրկելով զմեզ յաւիտենից հրոյն և արժանի արասցէ անմահ կենացն և երկնից արքայութեանն:

Եւ դարձեալ աղաչեմք յիշել ի տէր զփժոն գրչս Գաբրիէլ եպիսկոպոս, և զաշակերտքս մեր զՄարտիրոս աբեղայն, և զՂուկաս աբեղայն, որ զթուխտս կոկեաց, և սպասաւորն մեր զԱստ-Մէլիֆն յիշեցէք ի Քրիստոս: Եւ ինքն որ առատն է ի տուրս բարեաց ողորմեսցի ձեզ՝ յիշողացք և մեզ՝ յիշեցելոցս, ամէն:

Բ

137ա ...Բիւր մեղաւք խաւարեալս և մահացեալս՝ զԳաբրիէլ եպիսկոպոս գրչս, և ստացող զխաւճա Հանդիկն, և զամուսին իւր, և զաւակ սոցին զդեռաբոյսն Յակոբ յիշեցէք ի Քրիստոս:

Թվ. ՋԻԵ. (1476) զգերութիւնն Վրաստանայ, որ Հասան-բէկն գերեցոյց:

Գ

225...Վրաստան, որ Հասան-բէկն գերի արար ԼՐՌ. (32,000), թվ. [Ջ]ԻԵ. (1476):

Դ

ստացողի բարեկամ՝
Աստուածատու Պալախաւրցի

4ր հաւճայ Հանգիկ ու պատուէլի
Դու աստուծոյ ես սիրելի,
Արգունք առնես զամէն բարի,
Աստուած անէ ընդունելի:
Աստուածատու Պալախաւրցի,
Որ զայս սակաւ բանս ասացի:
Յակոբ մանուկն է քո որդի
Եւ ժառանգորդ իւր հայրենի:

525

Ա Ի Ե Տ Ա Կ Ա Ր Ա Ն

ՀԱՐԱՐԱՏ 1911 թ. մարտ, էջ 219—20, Ագուլիս

գրիչ՝ Զաֆարիա
վայր՝ Աշոտա-ձոր, Յանկիւնեաց վանք

292բ ...Եւ արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվին Հայոց Ջ. և ԻՉ. (1477) ամի, ի ձորս Աշոտա և ի վանս Յանկիւնեաց, ընդ հովանեաւ սուրբ Լուսաւորչիս, և սուրբ Վարդիհաւր գերեզմանիս տես(՞) տաճարիս, և սքանչելագործ սուրբ Նշխարացս, ձեռամբ մեղսամած և անարժան գրչի Զաֆարիաի, ի թագաւորութեան Հասան պարոնի, որ առ ու գերի արաւ զաշխարհն Տիխիս՝ ԿՌ. (60,000) մարդ: ԼՐ. (30,000) ի սուրն անցուցին, ԼՐ. (30,000)՝ գերի. վայ ինձ հազար բերան. ի հայրապետութեան տէր Սարգսի: Եւ արդ, յերես անկեալ աղաչեմ զմանուկս սուրբ եկեղեցոյ յիշել ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր զստացող աստուածաբան սուրբ Աւետարանիս՝ զհաւատարիմ և զհոգևոր քրիստոնէն զԱզնեբն, և զկողակիցն իւր զԴրշխոյ-Մէլիբն, և հարազատ որդին իւր Միխթար քահանայն և զկենակիցն իւր Գոնար, և զորդին իւր Մելիքիսէք քահանայն, որ ստացաւ զսուրբ Աւետարանս իւրեանց յիշատակ, և ծնաւղաց նոցին, և եղբարցն Մարտիրոսին և Յովնանիսին, պարոն Սէք սարկաւագին, և քվերն նորա Ազրգին, և ետուր զսայ նորայրնձայ քահանայիս տէր Միխթարիս...:

Դարձեալ, կրկին աղաչեմ յիշել ի Քրիստոս զպատական և զարբասնեալ քահանայն զուսուցիչն իմ զտէր Կարապետն, և զմիւս վարպետն իմ զտէր Ոնովիթոսն, որ փոխեցաւ... և զհայրապետն մեր զտէր Գրիգոր եպիսկոպոսն, և զտէր Աստուածատու հրարպետն, և զտրնտեսն՝ զՀերիբն, որ սիրով հոգայն նեղացան և սպասաւորեցին սուրբ Աւետարանիս և հոգ տարան ի թուղթ նշայել, որ ի յաւել ածելն, որն ի շրին բերելն, որ և ինքն տէր աստուած Յիսուս Քրիստոս անթաւաճ փառօքն

ղարդարեսցէ զնորօք, ամէն: Եւ զիս՝ զանարժան գրիչս Զաֆարէ քահանայս, որ զանուն ունիմ և զգործս ոչ՝ յիշման արժանի արարէք միով աստուած-ողորմիւ, և զծնողսն իմ զՄելիսէղն, և զմայրն իմ զՄելիֆն, և զեղբայրն զՎասիլն, և զքոյրն իմ զՍալի-Մելիֆ, և զՏովլաթն, և զՄարիամն, և զամենայն արեան մերձաւորսն՝ զկենդանիս և զանգուցեալսն, ամէն: Եւ զՄարկոսն, որ զթուղթն կոկեց, և դուք յիշողքդ և մեք յիշեցեալքս մասն բարեաց ընկալցուք ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ, ամէն և եղիցի:

Աւարտեցաւ սուրբ Աւետարանս յուլիս ամսոյ ի Ե. (5)...:

Ձեռս երթայ՝ դառնայ ի հող,

Գիրս մնայ յիշատակող...:

526

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Մ. Տ. Մ.

գրիչ՝ Զաֆարիս
վայր՝ Յանկիւնեաց վանք

Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվիս Հայոց 212. (1477) ամի, տեղիս ի Ձորս Աշոտա, ի վանս Յանկիւնեաց, ընդ հովանեաւ սուրբ Լուսաւորչիս, և սուրբ Վարդիհաւր գերեզմանիս, և սուրբ Միոնիս, և սուրբ Պետրոսի և սուրբ Պաւլոսի, ձեռամբ մեղսամած և անարժան գրիչ Զաֆարիս, ի խանութեան Հասան-պէկիւն, և ի հայրապետութեան տէր Յովնանիսի, առ դրան սուրբ Էջմիածնի*։ Դարձեալ, կրկին աղաչեմ յիշել ի Քրիստոս զպատուական և սրբասնեալ քահանայս Վարդիհաւր զտէր Գրիգոր եպիսկոպոսն, և զտէր Հայրապետն, Աստուածատուրն և զՀերիֆ մամն: Եւ զիս՝ զանպիտան գրիչս Զաֆարէս, և զուսուցիչն իմ զտէր Կարապետն, և զմիւս վարպետն իմ ըզՈճովիւրիսն, որ փոխեցաւ ի Քրիստոս, և զՄարկոսն որ զթուղթն կոկեց...:

527

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Նոր Զուգա 50, Մ.Տ.Ա. և Մ.Տ.Մ.

գրիչ՝ Զաֆարս
վայր՝ Յանկիւնեաց վանք

280 — ... Հստ նըմին աւրինակի երջանիկ և պատուական քրիստոնէն Ամեա-
291ր դիւն, ի խնդիր եղեալ անգին մարգարտիս և ստացաւ զգանձս անկողոպտելի, և դուք սրբասնեալ հարք և եղբարք՝ մանկունք սուրբ եկեղեցւոյ, որք հանդիպիք սուրբ Աւետարանիս լի բերանով և ուղիղ սրտիւ աստուած-ողորմի ասացէք Ամեադեին և կնոջ Հոփսիմիւն և ծնաւղացն:

* Մինչ այստեղ հրատարակված է է. Մասի «Дневник поездки в Шавшетию и Кларжетию» աշխատութեան մէջ (տե՛ս «Тексты и разыскания», VII. СПб, 1911, էջ 27—28):

Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուականութեանս Հայոց ՋԻԶ. (1477), ձեռամբ մեղաւոր և զանարժան դրչի Զաբարա արեղաի, ի վանս որ կոչի Յանկիւնեաց, ընդ հովանեաւ սուրբ Լուսաւորչիս, և սուրբ Վարդիհօր սուրբ գերեզմանիս, և աստ հօաքեալ ամենայն սրբոց:

528

Ա Ի Ե Ա Տ Ա Ր Ա Ն

Նրեան 1779

նորոգող՝ Անանիայ
վայր՝ Գողթան գաւառ

332^ա ...Արդ, նորոգեցաւ սուրբ Աւետարանս. ես Գուլում ցանկացայ Աւետարանիս և առի զսայ ի հալալ ինչից իմոց և ընծայեցի սուրբ Քրիստափորոյ, յիշատակ ինձ, և կողակցին իմոյ Խարուն-Փաշային, և զհայրն իմ Պարսում՝ հանգուցեալ ի Քրիստոս, և զհոգևոր հայրն իմ զԱւագ, և զմայրն իմ Սաղաւայ-Մէլիէ, զհարազատ եղբայրն իմ Նոկգար: Կրկին անկամ յիշեցէք յաղակթս Շմաւուն արեղէն, որ միշնորդ կա[ն]կնեցաւ Աւետարանի նորոգելն: Ի հայրապետութեան մերում գաւառիս Գողթան տէր Սիմէոն արհեպիսկոպոսիս՝ ժրայշան և քաջ մշակի վերնուն Սիոնի: || Եւ միաբան եղբարքս և սպասաւորքս և շինարարքս սուրբ ուխտիս, որք կան առ ոտս սորա բնակեալ՝ զտէր Բարսեղ արեղէն, զտէր <Ար> Ագարիայ՝ տիրին եղբայրորդին, զտէր Հայրապետ արեղէն Տէրունեցի՝ հայրապետ վանիցս, զտէր Յովանէս արեղէն Խիկարեցի յիշեցէ[ք] ի բարի, զՅովան երէց Գրաբեցի յիշեցէք ի Քրիստոս, զտէր Յովսէփ արեղէն յիշեցէ[ք] ի բարի, և զտնտես Պապն՝ աշխատաւոր վանիցս յիշեցէք ի բարի, և զընչինս զհողս՝ զհնազանդս՝ զկազմող Աւետարանիս Անանիայ արեղէս սուտ անուամբս, որ եմ իբրև զմի փոքրագունից սպասաւորաց տեառնս մեր տէր Սիմէոնի, ի թվականութեանս Հայկազան տումարի ՋԻԶ. (1477):

Դարձեալ, փառաւոր պատուով և ծածկուցով պահէ զսուրբ Աւետարանս, Գուլում եղբայր, զԱնանիէս յիշէ ի նստել ի տան և զնալ ի ճանապարհ, և յամենայն ժամու, և զքեզ անսասան պահեսցէ, Գուլում, մինչև յարն վերջին, ամէն...:

529

Ա Ի Ե Ա Տ Ա Ր Ա Ն

Մ. Աթոռ 12, «Էջմիածին», 1950 թ. հուլիս-օգոստոս, էջ 81

ծաղկող՝ Ստեփանոս Առնշեցի

112^բ Մտգկեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ Ըստեփանոս եպիսկոպոսի, ի վանքս Առնշուց, ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, զի գնաց Հասան-բէկն և գերեաց զվնաստուն*, թվ. ՋԻԶ. (1477):

* Նոսքը, անշուշտ, Վրաստանի մասին է: Նկատի ունենալով Ուզուն-Հասանի ձեռնարկած վրացական արշավանքի բնթացքում զոհված ու գերված տասնյակ հազարավոր մարդկանց, Ստեփանոս Առնշեցին դիմում է բառախազի և Վրաստանի փոխարեն գրում է Վնաստուն:

530

Ճ Ա Շ Ո Յ

Երևան 6378

վայր՝ Արեւշ

ա

334ա Տէր աստուած... [ողորմեա] ստացողի գրոյս տէր Յովանէս եպիսկոպոսի և հարազատին իւրոյ նորընծայ ամբողջին Գալուստիւն, որ յայսմ ամի գնաց յԵրուսաղէմ և ի ճանապարհին առ աստուած փոխեցաւ:

բ

387բ Տէր աստուած Յիսուս Քրիստոս... ողորմեա ստացողի սուրբ գրոցս սրբասէր եպիսկոպոսին տէր Յովանիսին և ծնողաց նորին և հարազատացն իւր՝ սուրբ և սրբասէր հրեշտականման կրօնաւորացն տէր Ստեփանոսին և տէր Գալուստիւն, որ տղայհասակ յաստուած փոխեցան և սուգ անմխիթար թողին:

գ

հետ. ստացող՝ Խաչատուր
եպիսկոպոս Գողթնեաց

592բ ... Գտի զսա ի բաղում ամաց դրեալ և ոսկէզօծ յորինուածով զարդարեալ յերկիրն Քաջբերունեաց, ի քաղաքն Արեւիշու, ի թուականութեանն արամեանս աղին ՋԻ. և վեցերորդ ամին (1477), ի բարեխօսութիւն և յիշատակ բարի արքեպիսկոպոսի ուրումն Յովանիսի...*:

531

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Յ

Երուսաղէմ 1669

գրիչ՝ Կարապետ արեղայ
վայր՝ Բաղէշ

...Ի վայելումն Թումայ եպիսկոպոսի՝ առաջնորդի սուրբ ուխտին Գումաց, որ ի Բաղէշ, ի դուռն սուրբ Աստուածածնի և սուրբ Գէորգեայ, ի սուլտանութիւն Հասան-բէկին, և ի կաթողիկոսութիւն Յովնաննիսի:

532

Գ Ա Ն Չ Ա Ր Ա Ն

Երևան 4976

գրիչ՝ Իւրայել
վայր՝ Մոկֆ, Փասավանֆ գիւղ

212բ Փառք... որ ետ կարողութիւն մեղաւոր գրչիս Իւրայելի անարժան քահանայի, որ գրեցի զԳանձարանս ի վայելումն Աւետիս դարբնին, ի գեղ-

* Գողթնյաց եպիսկոպոս Խաչատուրի այս ծանոթագրութիւնը, ձեռագրի գրչութեան տարեթիւ ու հանգամանքներէ մասին, գրված է 1663 թվականին, հավանաբար գլխավոր շիջատակարանի տվյալների հիման վրա, որն այժմ ձեռագրից բացակայում է:

շէն Աղեա, և յիշատակ ծնաւդացն Ղազարին և Սուլտանին, [և զաւակին իրեանց Աւետիսին, և կողակիցին իւրոյ Թագունոյն, և դեռայրոյս զաւակացն իրեանց Հայրապետին, և Կարապետին, և Գրիգորոյն, և Սուլտանին, և մուրոյոջն Աւետիսին, Սուլտանին և զՅոնանէս կրօնաւորին, զքեռին և զքորերն իւր՝ զԹաւրէզն, և զզաւակն իւր, և զՄրուաթն, և Ջարաբաբէլ, և զԲաղտատ, և զաւակ իւր ամէն, Մարգարիտն, ամէն]*:

Գրեցաւ Գանձարանս ի յերկիր Մոկաց, ի գեղս որ Փասավանք կոչեն, ի դռնն սուրբ Աստուածածնիս, և սուրբ Գրիգորիս, և սուրբ Կարապետիս, ձեռամբ Իսրայէլ մեղապարտ գրչի, ի թըւականիս ՋԻՉ. (1477) ամիս, ի դառնացեալ ժամանակիս:

Աղաչեմ զձեզ, ով ոք որ տեսանէք զԳանձարանս և կամ արինակէք, նա լի բերանով ասաղէք զաստուած-ողորմին եղկելի գրչիս, և ծնաւդաց իմոց Ամիրշահին և Շոնոցին, և կողակցոյն Թագունի, և ազգացն ամենայնի, և եղբարցն. և ասողացդ ողորմի Քրիստոս աստուած, ամէն, ամէն**:

533

Գ Ա Ն Չ Ա Ր Ա Ն

Նոր Զուգա 24*, Ս.Տ.Ա. և Մ.Տ.Մ.

գրիչ՝ Մելիքիսէփ
վայր՝ Ռշտունիք,
Շատուան գիւղ

291ա ... Արդ, որք հանդիպիք տեսութեամբ կամ արինակելով և կամ եղանակելով յիշեցէք ի բարին Քրիստոսս՝ զըստացող սորա զՎարդան սրբամիտ կրօնաւորն և զծնողսն իւր՝ զհայրն իւր զՅովնանէս և զմայրն զՆղիսաբէթ, և զեղբարքն իւր զԿարապետ և զՄարտիրոս, և զհարեղըսայրն՝ զԹումայ հեզահոգի կրօնաւորն, և զքեռիքն՝ զԱստուածատուր և զՅովնանէս զմաքուր կրօնաւորքն, և զմիւս հարեղըսայրն իւր զՀէրապետ, որ յերիտասարդական հասակի ի յազգմանէ շարին ի յուսինն անկաւ և հեղձամահ եղև ի ներքոյ բազմութեան ձեանն, և սուղ անմխիթար եթող եղբարցն, և քրեւրցն իւրոց Թանկ-Խաթունին և Մարթային, մինչև ի փոխին իրեանց յաշխարհէն...:

Եւ արդ, ես՝ Վարդան սոսկանուն կրօնաւոր՝ ծառայ ծառայիցդ աստուծոյ ետու գծագրել զսա ի մխիթարութիւն հոգոյ իմոյ... և ծնողաց իմոց Յովանիսին և Նղիսաբէթին, և եղբարցն Թումայ կրօնաւորին և Հերապետին, քեռեացն Աստուածատուր կրօնաւորն և Յովանէս կրանաւորն, և հօրնքւերցն իմոց՝ Թանկ-Մելիքին և Մարթային, և զաւակաց նորին, այլ և քրեւրցն իմոց Սիրամարգին, և զաւակաց նոցին Սիրունին և Առաքելին, Արուս-Խաթունին և Նշխունին, այլ և Ազրգին, և որդոյ նորա

* Փակագծերի մեջ առնված հատվածը լրացված է այլ ձեռագրով, գրչի կողմից նախորդ րադ Բողնված տողերի վրա:

** Վերջին բաժնն-ը գրված է փակագրով:

Խաչատուրուն և Մրշանին, և որդւոյ նորա Շահապին, և միւս քրւերն Եղիսաբեթին, և որդոյ նորին Յովանիսին և Ստեփաննոսին...:

Եւ արդ, ևս՝ անկարգս կարգաւորաց, անպտուղ ի բարեաց, մեղաւորս յարդարոց Մելիսէթ ծրագրող սորա, աղաչեմ զձեզ հայրական գթով և եղբայրական սիրով աստուած-ողորմի ասացէք ինձ՝ Մելիսէթի անարհեստ գրչի, և ծնողաց իմոց Ստեփաննոսին և Գօհարին, և զաւակաց իմոց...:

Այլ և Աստուածատուր կրօնաւորն, որ աշխատեցաւ ի կոկել թղթին:

Բայց գրեցաւ սա ի յերկիրս Հորշաունեաց, ի գեաւղս որ կոչի Շաւաւն, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին, և սրբոյն Ստեփաննոսի նախավկային, և սրբոյն Գէորգեա զաւրավարին, և սրբոց Ոսկեանց քահանայիցն, յամի յորում էր թին հայկազեան Ջ. և ԻՉ. (1477), յառաջ-նորդութեան տեառն Ստեփանոսի կաթողիկոսի, և ի դիտապետութեան այսմ նահանգի տէր Յովանիսի սրբազան եպիսկոպոսի՝ սպասուորի սրբոյ Թումայի առաքելոյ, այլ և յաշխարհակալութեան Աղուպ-ղանին...*:

534

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Ց

«Ղույս» 1908 թ., էջ 111, Բալու

գրիչ՝ Ստեփանոս
վայր՝ Մշոյ Եղրդոտ մենաստան

Գրուած է Մշոյ Եղրդոտ մենաստանին մէջ ՋԻՉ. (1477) թուակա-նին... նոյն ժամանակ մենաստանին առաջնորդն է եղեր Յովաննէս եպիսկոպոս: Գրիչը՝ Ստեփանոս անուն կրօնաւոր մըն է, որ կ'գրէ՝ զՇարակնոցս յիշատակ ճշմարիտ և սրբասունդ կրօնաւորին Դաւիթ արեղային, ի վայելումն անձին իւրոյ:

535

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

ՍՅՎ 148 (120), հա. Ա. 028

գրիչ՝ Աստուածատուր
վայր՝ Եզրեկայ

274բ Եղև զրաւ գրչութեան սրբոյ Աւետարանիս ի թուարերութեան արեթա-կան գրոհի Ջ. և ԻՉ. (1477): Արդ, գրեցաւ տառս աստուածային և տիեզէրաքարոզ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ մեղսամակարդ ոգւոյ և փցուն գրչի, սուտանուն Աստուածատրի անարժան քահանայի, ի մայրաքաղաքս Եզրեկայիս, ի վանքս որ կոչի Երեզի սուրբ Աստուածածին, որ է տեղի շարշարանաց սրբոյն Գրիգորի մեր լուսաւորչին: Ի հայրապետութեանն Հայոց տէր Յովանիսի, և յառաջնորդութեանն մերում տէր Սարգիս ար-

* Յազուրը դահ բարձրացավ 1478 թ. հուլիսի 17-ին և իշխեց մինչև 1490 թ. վերջերը, ուստի այս հիշատակարանի գրութեան տարեթիվը, անկասկած, սխալ է գրված կամ քնդօրինակված:

քեպիսկոպոսի, և եղբարորդոյն իւրոյ՝ նորարողբոշ զաւակին իւրոյ ակեր Յովաննէս արքեպիսկոպոսի, և պարոն Պակթամուրին:

Արդ, աղաչեմ զամենեսեան, ո՛վ դասք լուսերամից, որք հանդիպիք այսմ աստուածախաւս մատենիս կարդալով կամ արինակելով, յիշեսուցիք ի մաքրափայլ աղաթս ձեր զստացող սուրբ Աւետարանիս զՅակոբն և զկողակիցն զՃիճան-Մելիքն, որ ստացան զսուրբ Աւետարանս ի հալալ ար[դ]եանց և եդին յիշատակ ի սուրբ Սոփի, ի գիւղ Աճճնի՝ յիշատակ իւրեանց, և ծնաւդաց իւրեանց, և զաւակաց, և ամենայն արեան մերձատրաց՝ Յովանիսին, Եգեկիէլին, Իմրանին, Ասլի-Մելիքին, և իւր որդոցն՝ Քամուրին, և Քուրմանդին, և հարն Կաղ-Աստուածատրին, և Շնոֆորին, Յովանէս քահանային, Կարապետին, և Հարապետին, և ամենայն արեան մերձատրաց...:

F

Յիշեսուցիք ի սուրբ աղաթս և ի մեղսաքաւիչ պատարագս ձեր զՄկրտիչ քահանայ, և զԵգեկիէլ քահանայն, և զուուցիչն իմ զՂազար քահանայն, և զհայրն իմ զՅեսային, և զմայրն իմ զՄեծիաքունն՝ զփոխեցեալսն առ Քրիստոս, և զեղբայրն իմ զպարոն Մկրտիչն, և զդեռարոյս զաւակն իւր զԱմիրզատն, և զքոյրն իմ զԽոթրու-Փաշան, և զմիա քուերսն իմ՝ զփոխեցեալսն առ Քրիստոս՝ զԵմին-Մելիքն և զՆոնոֆարն, և զդուստրն իւր զԽոթրան-Փաշան, և զայլ ամենայն ազգայինսն մեր՝ զկենդանիս և զհանգուցեալսն առ Քրիստոս, ո՛վ դասք քահանայից յիշեցէք ի մաքրափայլ յազաթս ձեր առ Քրիստոս, ամէն:

536

Ա Ի Շ Ա Տ Ա Կ Ա Ր Ա Ն

«Աղուանից երկիր և դրացիք» էջ 9, Քեմիք-խան-Շուրա

գրիչ՝ Մատթէոս

Աւետարանը գրած է Մատթէոս անուն ոմն և ստացած է (գնած) Տիկին-էմին ոմն: Բայց յիշատակարանից յայտնի չէ թէ ուր գրուած է միայն յայտնի է թուականն, որ է ՋԻՉ. (1477)...: Յիշատակարանից երևում է, որ Տիկին-էմին նուիրած է Աւետարանս ոմն Սարգիս քահանայի. բայց թէ ուր, կրկին անյայտ է: Սարգիս քահանային երէցկին Տինարն վաճառում է Աւետարանս Յովաննիսի որդի Դանիէլին ճՄ. (150) թանկայ դրամի՝ միջնորդութեամբ Ղարա-Քեշիշին:

537

Ա Ի Շ Ա Տ Ա Կ Ա Ր Ա Ն

Սերաստիա, ս. Նշան 32, ՀԱ, 1928, սյուն. 261

570. ...Բայց գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուականիս Հայոց ՋԻՉ. (1477), ձեռամբ բազմամեղ և ն |||

Արդ, աղաչեմ յիշեցէք ի մաքրափայլ աղաթս ձեր զստացող Աւետարանիս զԴոնիկ Ստեփանոսն, զԿիրակոսն, զՄեծ-Խաքունն, զԹորոսն, զՍարգսին, Ջափարէ քահանայն: Յիշատակ գնեցին զսուրբ Աւետարանոս, յիւրեանց հալալ արդեանցն գնեցին:

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

Երևան 4873

Հետ. սատացող՝ Ամիր

307ա ...Պարզևաւք և առատ ողորմութեամբն աստուծոյ բարեբարին ցանկացող եղեալ բաղձանաւք հոգևոր սիրոյ սուրբ գրոցս Այսմատւրացս, ես՝ Ամիրս ետոյ ստացայ զսայ հալալ ընչից իմոց՝ յիշատակ ինձ, և ծնողաց իմոց՝ հաւրն իմոյ Աբաբիսին և մաւրն իմոյ Սիմիկին, և հարազատ եղբարցն իմոց Ամիր-Սարգսին, Մկրտչին և Մարտիրոսին...*, և յետ աւարտմանն յանուանցս՝ նորաբողբոջ, - դեռաբուսիկ և սիրասնունդ որդոցս մերոց՝ Վրբանէս սարկաւագին և Գալուստ սարկաւագին...:

Ի թվաբերութիւնս Հայոց ՋԻԼ. (1478), արանց ի ԻԸ. (28): Ի սմին ժամանակի եկն Հասան պարոն ի Վրացտուն և քակեաց, և բազումս սրով կոտորեաց, և աւէրս էած, և քառասուն հազար անձն գերեաց. և զտառապանքս սոցա ո՞ կարէ գրով արկանել: Բազումս եկեղեցիք քակեցին, զիւաչ և զգիրգ կորուցին, զայլ անաւթ եկեղեցո: Եւ ինքն շարայշաբ մահուամբ սատակեցաւ, որպէս մանկակոտորն Հերովթէս անիծեալն:

Որք հանդիպիք ի սմայ կարդալով, կամ տեսանելով, կամ արինա-կելով, զգրիչս յիշեցէք ի սուրբ աղաւթս ձեր, և աստուած զձեզ յիշէ...+

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Յ

ՀԱ, 1940, սյուն. 209

գրիչ՝ Գրիգոր Բերկրեցի վայր՝ Բերկրի, Արգելան վանք

Աւարտեցաւ... Շարակնոցս ի թուականութեանս Հայոց Ջ. և ԻԷ. (1478), յերկիրս Տարբերունի, ի սուրբ և յաստուածաբնակ մենաստանիս յԱրգելան, որ է հանդէպ քաղաքիս Բերկրոյ, ձեռամբ... սխալագիր գրիչ Գրիգորի Բերկրեցոյ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի տաճարիս, և սուրբ Կարապետի, և սուրբ Յարութեան, և հրաշալի սուրբ գերեզմանին տէր Յուսկան որդւոյ, և սքանչելագործ Կարմիրակն սուրբ Նշանի, և յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս տէր Յովնանէս հեզահոգի արհեսպիսկոպոսի, և երջանիկ և արի աստուածաբան Մկրտիչ վարդապետի՝ հարազատի իմոյ,

* չիշատակվում են Ամիրի և նրա եղբայրների բազմաքանակ որդիների ու զբաւրերի, թոռների և այլ ազգականների անունները:

ի հայրապետութեան տեառն Յովնաննէսի և տեառն Սարգսի արհիեպիսկոպոսի Եզնկացայ, որ ընդ ձեռամբ իւրով գրաւեալ ունի զկաթ-դիկոսարանն և մեծ արիութիւնս արար ազատելով զգերիսն Վրացտանի Հասանպէկին, որ յայսմ ամի եղև, այլ և յայսմ աւուրքս Օղուրու որդի Հասանբէկին ի զաւրացն հարն, այլ ոչ հրամանաւ նորա ///

Յիշեցէք զԳրիգոր զծողս, և զծնողս իմ զԱքաբէկ և զՍայրքնան, և զպսակ գլխոյ իմոյ՝ զհարազատն զՄկրտիչ աստուածաբան, և զուուցիչն իմ զարի և զքաշ վարդապետն զՄկրտիչ...:

540

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

«Արձագանք», 1868, № 12, էջ 162 163, «Արցախ» էջ 344,

«Այրարատ» էջ 187, 274

գրիչ՝ Գրիգոր Եպիսկոպոս
վայր՝ Բջնի

...Արդ, ես յետինս ի կրանաւորաց և անարժանս ի մանգանց եկեղեցոյ Գրիգոր Եպիսկոպոս Բջնոյ՝ տեսի զսէր և զփափագ պատրոն Վարապետին (՝) և ամուսնոյն Մելիքին, զոր ունէին առ հոգևորսն, և անընդունակ գոլով յարուեստ գրչութեան, այլ ըստ կարի մերում, զոր պարգևեաց մեզ մարդասէր հոգին՝ յանձն առի և բազում աշխատութեամբ և տառապանաւք զծագրեցի զսա մեղսամած մատամբ իմով ի յաստուածաբան և յանառիկ դղեակս Բջնի, ընդ հովանեաւ երկնանման աթոռոյ սուրբ Աստուածածնիս, ի հայրապետութեան տեառն Սարգսի Հայոց վերադիտողի, ի թուաբերութեանս Հայոց ՋԻԷ. (1478): Եւ արդ, յերես անգեալ աղաչեմք զսրբութիւնդ ձեր, սուրբ ընթերցողք հարք և եղբարք, յիշել զգրող սորայ զԳրիգոր Եպիսկոպոս, և զծնողսն իմ՝ զհայրն իմ զՀասան-Բուլա և զմայրն իմ Թամբա-Խաթուն, և զամենայն ննչեցեսլքն իմ, և զհամշիրաք եղբարքս իմ՝ զտէր Սարգիս, և զտէր Յոնաննէս, և զտէր Յորգանան, որ յոյժ աշխատեցան ի կոկել սորա...:

Եւ արդ, ես՝ Պատրոնս և ամուսին իմ Մելիք-Խաթուն ստացաք զսուրբ Աւետարանս ի յարդար վաստակոց մերոց, և տուաք զսա ընծայ ի գուռն սուրբ Ամենափրկչին Աշտարակու, և սուրբ Մարիանին, և սուրբ Կարմրատրին*, ի վայելումն մանկանց սոցա...:

Եւ մի ոք իշխեսցէ հեռացուցանել զսուրբ Աւետարանս ի յԱշտարակու ի դրա /// սուրբ Ամենափրկչին և սուրբ վանորէացս ծախելով և կամ խորհրդով, եթէ ոք յանդգնի՝ մեր մեղացն պտրտական լիցի յաւուրն դատաստանի:

Եւ ես Գրիգոր Եպիսկոպոս Աշտարակեցի՝ նստելով Եպիսկոպոս իմ ի սուրբ յաթոռս ԺԷ. (17) ամ և Զ. (6) ամիս, դրեցի զսուրբ Աւետարանս ի դուռն աթոռոյ Աստուածածնիս, որք կարդայք աստուած-ողորմի ասէք մեղուցեալ հոգոյ իմոյ...:

*«Արձագանք»-ում տված է «համբրաւունին»: «Արցախ»-ում՝ «համբրաւորին»:

Ճ Ա Ռ Ը Ն Տ Ի Ր

Ծրեան 943

գրիչ՝ Դաւիթ վայր՝ Վայոց-ձոր, Սրկղունք

ա

189... Սկսեալ եղև և աւարտեալ այս սուրբ կտակս ի դառն և ի նեղ ժամանակի, զոր տատանեալ կամք ի յանաւրինաց, զի սէրն և գութն բարձեալ է ի միմեանց, և հարք զորդիս իւրեանց կամին կորուսանել, և որդիք զհարս, և եղբայրք զեղբայրս: Զոր խնամքն արարչական և գութն հայրական պահեսցէ անսասան զհաւատացեալքս իւր յայս մարդադաւան ժամանակէս, ամէն:

Գծադրեալ եղև այս սուրբ մատեանս որ կոչի Ճառընտիր, զոր ընտրեալ և հաւաքեալ է սուրբ վարդապետաց և եղեալ ի մի տուփ Յոհան Ոսկեբերանի, Յոհան Մանղակունեցոյ, Սարդիս Ենորհալից վարդապետի, Զաքարիայ Հայոց կաթողիկոսի, զոր սահմանեալ են և եղեալ ի պայծառութիւն և ի զարդ ազուհացից պահոցն և սուրբ յարութեանն, և ի սգաստութիւն հոգեկիր արանց:

Եղև օարտ գրգոյս* ի թվիս Հայոց ՋԻԷ. (1478), և ի զանութեան Յայդուպ-պէկիւն, որդոյ Հասան-բէկիւն, թոռինն Աւսմեայ, զոր յայսմ ամի էսպան զեղբայրն իւր զՍուլթան-Խալիլն և էառ գաութ-սնոթիւնն: Եւ ի յաթոռակալութեանն Վաղարշապատու տէր Սարգիս կաթողիկոսի և մերում նահանգի եպիսկոպոսութեան տէր Յոհաննիս<իս> ի և տէր Եղիշէի՝ հոգևոր եղբարց:

489 Եւ էառ զզրաւ ձեռամբ խելագար և փցուն գրչի Դաւիթ անարժան և մեղսամակարթ իրիցի, որ միայն զանունս ունիմ և ոչ զգործս. ի յերկիրս Վայի-ձորոյ, ի գեաւղս որ կոչի Սրկղունս, ընդ հովանե ՚ւ ս-ւր- Գ՛որգի և սուրբ Յակոբի և այլ սուրբ նշանացս, որ աստ կոչն: Ա- ոտս առիաջսն և բանիբուն Աւագմէր վարդապետի՝ հարեօբարս մեր-յ, և եղբարսս իմոց տէր Զաւարայ արեղային, և տ՛ր Աբրահմ՝ մ ժողկոոդին, որ է փարթամ շնորհաւք ի լին, և Ակոբ միակեցին, և Նահապետ արեղային, և հարն իմ Տէրտէր միակեցին, և Աղահան և Ղուկաս և Աթաւնս և Աւալարէկ դարացս, որ են ի յանապատն Բոլորաբերթոյ, առ դուռն սուրբ Աստուածածնին, և սուրբ Կարապետին, և Կիւրղի սուրբ աջոյն, որ աստուածասէր և միաբան պահեսցէ զնոսա ա՛ր, ամէն** և զԵգեկիէլ ընկերակցի իմոյ, և այլ եղբարցս: Եւ ստացեալ զանառեկ և զհոգնուագ երգարանս՝ զովեալն յամենայն լեզուաց, սուրբ և ընտիր, ժրաջան և

* Ընդգծվածը գրված է կարմիր թանաքով՝ լուսանդրում: Այդ առթիվ գրիչը ներքին լուսանդրում գրել է այսպիսի ծանոթագրություն. «Մ-ի եզրայն, պայս կարմիր դիսս, որ գրած է, թէ օլիտի՝ կարգա, թէ չէ՝ թող որ կեն՛ա՛: Իմ միաբա հէնց կբեր գոս- թէ չէ գու քո բառովը կարգայ ու աստուած ողորմի էլ ասայո:»
** Գրված է տողից վերև՝ կարմիր թանաքով:

միշտ ի պաշտան, գրգասէրն և հրեշտականմանն տէր Սարգիս ճգնաւոր և մահադասին կրօնօրը և արեղայն խոյրարարձ և վակասաւորն՝ յիշատակ իւր, և ծնօղացն՝ հաւրն Զաքարիէն և մաւրն Դաւնգիշիէն, և եղբարցն էտկարիւն, Զաքիկիւն, Ասպանանշիւն, Ամիրխասիւն, և Դաւիթ սարկաւագին, և Ստեփանոսիւն, և այլ ամենայն արեան մերձաւորացն, յիշատակ անշինջ և գանձ անկողոպտելի, լսելով զայն որ ասէ, թէ՛ Երանի որ ունիցի զաւակ ի Սիոն և քնտանի Երուսաղէմ, զոր տէր աստուած վայելել տացէ նոցա մինչ ի խորին ծերութիւնն, ամէն:

Եւ դարձեալ, յիշեսցիք յաղաթս զհոգևոր եղբայր տէր Սարգսիւն, զՄեսրոբ արեղայն, զԿարապետն, զհոյսեոր հայր Շատիկն, զԴիլշատ քոյրն, և զայլսն ամենայն, ամէն:

Եւ ես անարժան Դօիթ գրիչս, որ հող եմ և մոխիր ոտից ձերոց, կրկին անգամ աղաչեմ, զի յիշեսցիք ի մաքրափայլ և ի մեղսաքաւիչ յաղօթս ձեր զստացաւո գրոյս զտէր Սարգիսն, և զիս՝ զանպիտան գրչակս՝ զԴաւիթ էրէց, և զհայրն մի զՏէրաէր, և զմայրն իմ զԳոնցայ՝ փոխեցեալն առ Քրիստոս, և զեղբայրքն իմ՝ զՎերոյդրեալքն, և զՄարգարայ, և զորդիքս՝ մեր՝ զԱլեքսանոս և զՅոնանէս, և զայլ ամենայն արեան մերձատորսն իմ, և զկենակիցն իմ զՓաշա-Խաթունն, որ բազում աշխատութեամբ ծառայել է մեզ սպասաւորութեամբ, և զայլ աշխատաւորսն, որ ի վերայ մեզ երախտիք և աշխատանք ունին, ամէն:

Եւ դուք, ո՛վ պատուական յիշատակող եղբայրք, եթէ կարգօրք և թէ յաշխարհական, որք հանդիպիք այսմ սուրբ գրոյս կարդալով, կամ արինակելով, և կամ զհրամանք սորայ լսելով՝ ասասցիք ի խորոց սրտէ, թէ՛ Տէր աստուած ողորմի նոցա: Եւ աստուած, որ առատն է ի սուրս բարեաց, ձեզ յիշողացդ և մեզ յիշեցելոցս, առհասարակ, ողորմեսցի, և նմա փառք անզրաւ յաւիտեանս յաւիտենիւ, ամէն: Եւ սղալանաց և խոշորութեան գրոյս անմեղադիր լերուք, զի կար մեր այս էր:

Բ

...Ողորմեա ստացողի սուրբ գրոցս Սարգիս արեղային, և ծնօղացն իւրոց, և Կարապետ միակեցին, որ մեզ ճաշ երեր զայծն, և ինձ՝ Դօիթ գծողի, և իմ ծնողացն, կարդացողաց և լսողաց, և քեզ փառք յաւիտեանս, ամէն:

Գ

217ա Տէր և աստուած, գու լեր իմ յոյս,
 Ի յաւազի հինգշաբաթոյս,
 Որ էր թվական ՋԻԷ. (1478)-ոյս.
 Որ էր զատիկ Հայոց ազգոյս.
 Ոխտս խիստ ցուրտ և չոր տարոյս,
 Ի զանութեան նոր փաթշահոյս՝
 Խալիլ-Սուլտանն նստեալ այժմուս,
 Ահաբեկեալ ի Վրացոյս*:

* Կարմիր թանաքով գորգիքս մերձ-ի վերի գրված է շեկս իմ, այսինքն շորդեակքս իմ: (°)
 ** Այս հիշատակագրութիւնը, անշուշտ, գրված է գլխավոր հիշատակարանից մի քանի ամիս առաջ, որովհետեւ որպէս գան այստեղ նշված է Սուլթան-Յալիլի անուկը:

Գ

316ա Քրիստոս աստուած ողորմի պարոն Դուլգունին, որ մեզ նոր կարասէ գինի էր աղարկել մին գաւ:

542

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Նոր-Ձուլա 419, Մ.Տ.Մ.

գրիչ՝ Երեմիայ վայր՝ Հերմոնի վանք

359բ ...Աւարտեցաւ Աւետարանս ի յանապատիս Հերմոնի վանիցս, ընդ հովանեաւ սուրբ Լուաւորչիս և սուրբ Յակովբի և այլ ամենայն սրբոց եկեղեցեաց: Այլ և ստացող սուրբ Աւետարանիս Յակոբ վարդապետ [յետինս] ի բանասիրաց, որ անուամբս եմ և գործով հեռի ստացա զսա յիշատակ հոգոյ իմոյ, և ծնաւդաց իմոց Դաւլաքշին, և մաւր իմոյ Խարխաբունին, և Մելիքին, և Նիգարին, և հոգևոր հօրն Աստուածատուր տնտեսին, և շնորհացի աշակերտին իմոյ՝ Մկրտիչ քահանային և Յովանիսին, յիշատակ հօր Դանիէլին և մաւրն Թանկսուղին, ի վայելս անձին:

Այլ և յիշեցէք զքուերք նորա զՀովսիսիմէն, զԴիլշատ, զՄարթայ, զՍդիլշէն, զԹումաշէն, զԲեշկենն, և զամենայն արեան մերձաւորք...:

Արդ, գրեցաւ սայ ձեռամբ Երեմիայի սոսկ անուամբ արեղայի, որ եմ յետնեալ ամենայնի. ի թվին ՋԻԷ. (1478):

543

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Յ

Երևան 8128

գրիչ՝ Մկրտիչ վայր՝ Տաշրա գաւառ, Յոնան Ուձնեցու ուխտ

327բ Փառք... որ. ետ կարողութիւն ոգոյ և մեղսաներկ անձին Մկրտիչ եպիսկոպոսի հասանել յաւարտ սուրբ գրոցս, որ կոչի Շարակնոց: Զոր նախ||նիքն մեր և աստուածաբանքն ուղղափառ վարդապետքն եկեղեցոյ երգեալ են աւժանդակութեամբ հոգոյն սրբոյ, առ ի պայծառութիւն եկեղեցոյ և ի կրթութիւն մանկանց Սիրովնի և յիշատակութիւն սրբոցն աստուծոյ և պատիւ տէրունական տաւնից, և մաղթանք, աղաւթք և երգք հոգևորք:

Որ եղև աւարտ սորա ի թվականիս Հայոց ինն հարիւրի և ԻԷ. յաւելորդի (1478), ի գաւառիս Տաշրա, ի սուրբ ուխտս Յոհանու Ուձնեցու, առ ոտս երջանիկ և սրբամաքուր և հեզահոգի բարունոյ Սարգիս վարդապետի, ի հայրապետութեան տեառն՝ Սարգիս կաթողիկոսի ի Վաղարշապատ քաղաքի, ի խնդրոյ սրբազան և առաքելաշնորհ արհիեպիսկոպոսի և բանի խնդրողի տէր Յորդանան վարդապետի՝ սիրասնունդ աշակերտի տիեզերալոյս և քաջ բարունապետի տանս Արևելեան Դանիէլի մեծի հռետորի: Եւ սրբասնեալ և սրբազնամաքուր. արհիեպիսկոպոսս և վար-

328ա դպանս տէր Յորդանան է տեսուչ և վերադիտող մեծի արհիական նահանգին Եւ||րստաթէի, որ կոչի Սիւնեաց: Զոր և ետ դրել ըզսա յիշատակ իւր, և ծնաւոց իւրոց՝ հար իւրոյ Շմաւնի և մարն Խուրլու-Խաթունի, և եղբարցն Յովանէս երիցու և Յոնանիսի, և եղբարորդոցն Եզեկիէլի, Դանիէլի, Շմաւնի և Գեղամի՝ դպրացն և այլ ամենայն արեան մերձաւորաց մերոց՝ կենդանեաց և հանգուցելոց ի Քրիստոս: Եթէ ոք հանդիպիք սմա տեսանելով, կարդալով և կամ արինակելով յիշեսչիք ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր և աստուած զձեզ յիշէ յիւր միւսանգամ գալրստեանն իւրոյ, ամէն, եղիցի, եղիցի:

544

Գ Ա Ն Չ Ա Ր Ա Ն

Երևան 9222, 107

գրիչ՝ Մանուէլ վայր՝ Կուֆի գիւղ

4ա ...Աստանաւոր յանկ ելեալ կատարեցաւ քաղցր երգարանս Գանձարան ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, որ յանարինաց հալածիմք ի հարկապահանջութիւն և ի բազում տրտմութիւն, և զքրիստոնեայքս յերբմանի կու պահեն և ի տարտարոս. եւ մէք յուաւրով յողորմութիւնն աստուծոյ, զի նա փրկեացէ զմեզ ի յանարինաց և յամենայն փորձանաց, ամէն:

4բ Արդ, գրեցաւ սուրբ Գանձարանս ի դեաւոս որ կոչի Կուֆի, ընդ հովանեաւ սուրբ Հազարաբերացս, և սուրբ Գրիգորիս, և սուրբ Նշանիս, և ամենայն սրբոց նահատակացս, որ աստ կան հաւաքեալ, ի Թակահիս մերում Զ. և Իէ. (1478)...:

Գրեցաւ սուրբ Գանձարանս ձեռամբ յոգնամեղ և մատնադետեւ գրիչ Մանուէլի եղկելի և սուտանուն քահանայի, որ գործովս եմ խիստ յուր, անուամբ միայն քահանայի: Որ մեծաւ աշխատութեամբ գրեցի զսա ի խնդրոյ Ընուզբէկին, որոյ ցանկացող եղեալ յայս սուրբ տառիս, և ինքն փոխեցաւ ի Քրիստոս՝ յոյսն ամենայնի, և յանձն արարեալ կենակցին իւրոյ Ասուգանին և զըստերն իւր Սաւրբան-Մէլիֆին, և թոռանցն իւրոյ Սաթիբէկին, որ և նոքա յոյժ փափաքանաւք ետուն դրել զԳանձարանս յիշատակ բարիհաւատ Ընուզբէկ պզընձգործին, և կենակցի իւրոյ Ասուգանին, և փեսային իւրոյ Հազարբէկին, և զստերն իւր Սաւրբան-Մէլիֆին, և իւր որդոցն՝ Սաթիբէկին, [Յակոբին, Աճաթիբէկին]*, և ծնողաց իւրոց, և ամենայն արեան մերձաւորաց իւրոց՝ մեծի և փոքու, և ետուն ընծայ Ազուլեաց միջի Թաղի եկեղեցեացն [սուրբ Սիոնին, սուրբ Յակոբին]*:

8ա [Արդ, աղա]չեմ ձեզ, ո՛վ սուրբ մանկունք եկ[եղեցոյ], որք երգէք և կամ օրինակէք [սուրբ բեր]անով աստուած ողորմի ասացէք ստաց[աւղի ս]որա Ընուզբէկին, Ասուգանին, [Հազ]արբէկին, Սաւրբան-Մէլիֆին և

* Այս անունները լրացված են այլ ձեռագրով:

իւր զաւակացն. և ինձ՝ մեղապարտ գրչի Մսնւէլի, և զծնաւոսն իմ յիշեցէք ի Քրիստոս՝ զՊետրոս քահանայն և զԱլամշատն, և զկողակիցն իմ, և զզաւակսն իմ, և զամենայն արեան մերձաւորսն մեր...:

Եւ զԱրդունշէն յիշեցէք ի Քրիստոս՝ զօրինակի տէրն, և զտէր Բարսէղ քահանայն, որ զօրինակս շնորհեցին, և աստուած զձեզ յիշէ, ամէն*:

545

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Նոր-Ջուղա 527, Մ.Տ.Մ., և Մ.Տ.Ա.

գրիչ՝ Հայրապետ վայր՝ Աղթամար

217... Արդ, ես Դուռդանէս և քոյրն իմ Շահգաղէն ստացանք զսուրբ Աւետարանս ի հալալ և յարդար վաստակոց իւրեանց յիշատակ իւրեանց, և ծնօղաց նոցին՝ հարն Աբղըլմսենիէն, և մարն Դովլաթ-Խաթունիէն, և պապկանն Ստեփանոսի, և որդոցն Գուշիբէկիէն, Աւետիսիէն և Աղբ կիւն, և քուերն Շահգաղիէն, և որդոց նոցին Ամիրմէլիբիէն և Ազնաւուրիէն...: Այլ և գծագրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թրականիս Հայոց ի ԹՃ և ԻԷ. (1478), ի յաստուածապահ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս և սուրբ Սարգիս զարավարիս, ի հայրապետութեան տեառն Ստեփանոս կաթողիկոսի, ի գառն և ի նեղութեան ժամանակիս, որ երկիր ամենայն երերեալ կայ և տատանեալ ի ձեռաց անօրէն ազգին նետողաց, վասն ծովացեալ մեղաց մերոց: Այլ և զիս [յիշեցէք]՝ զյետինս ի կարգս կրանաւորաց և զառաջինս ի դասս մեղաւորաց՝ զմեղօք մեռեալ գոծողս զՀայրապետ, և զծնօղսն իմ զԽաչատուր և զՈսկէտիկիէն, և երսխտաւոր քեռոյն իմոյ Միւսաբեկ թումայ աբեղային, և եղբօրն իմոյ Յոնանիսիւն, և կենակցին իւրոյ, և եղբօրորդոյն իմոյ Կարապետի՝ ծաղկողի սուրբ Աւետարանիս...:

Դարձեալ, յիշեցէք ի սուրբ յաղաթս ձեր զստացող սուրբ Աւետարանիս՝ զբարեպաշտ կիսն զԴուռդանէն, և զհարեղբայրն իւր զԱմիրմուսէն, և զնորին կենակիցն՝ զԹուրվանդէն, և զորդիքն զՄելիքաղէն և զԱմիրմուսէն, և զդաստերքն զԲէկիւն և զՂրիմ-Խաթունէն** և զՏայուս-Խաթունէն...:

546

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

ԼԾՎ 199, սյուն. 483—486, Շատախի եկեղեցի

գրիչ՝ Մխիթար վայր՝ Բունաշէն

Փառք... ուստի և տեսեալ զսորա անճառ փրկագործութեան խորհուրդ ոմն ի լուսազարմից Խոսրով անուն, որ ցանկայր ի վաղուց հետէ այսմ

* Ձեռագիրը, որից անյատկած է այս հիշատակարանը, պահանել է Պ. Դադյանին, և նկարագրվել նրան պատկանած ձեռագրերի ցուցակում № 24-ի տակ (տե՛ս է. Թօփճեան, Յուլյանի ձեռագրաց խաչիկ վարդապետի Դագեան, մասն Ա., Վարդաշապատ, 1898, էջ 39):
** Ս. Տ. Ա. շրջիւրիմ-Խաթունէն:

աստուածախաւ սուրբ Աւետարանիս, և ետ գրել զսա ի յիշատակ հոգոյ իւրոյ, ի մեծ թուականիս Հայոց ՋԻԷ. (1478), ի կաթողիկոսութեան հայկազ[ն]ան սեռիս՝ տէր Ստեփաննոսի Աղթամարայ, և ի մերոյս նախանգիս՝ <մերոյ> տէր Ղազար եպիսկոպոսի, զոր տէր աստուածն Իսրայլի պահեսցէ անսասան զաթոռ հայրապետական և թագաւորական մերոյ ազգին:

Սւ արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի գեաւղս, որ կոչի Բոնաշէն, ընդ հովանեան սուրբ Քրիստափորի զաւրավարին: Այլ և գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ Մխիթար քահանայի՝ անարժան և տխմար գրչի: Սւ իմ անընդունակ դարձով յարուեստ գրչութեան և բազում մեղաց ցնորիւք պաշարեալ, այլ ըստ կարի մերում, զոր պարգևեաց մեզ մարդասէր հոգին սուրբ, բազում աշխատասիրեալ իմ ի սմայ գրեցի անարժան ձեռք իմովք զսուրբ Աւետարանս յիշատակ խոսրովին, և ծնողացն իւրոց Կարապետին [և] Խէրէֆին, և կողակցին իւր Մարգարտին, և զաւակացն իւրոց Մարտիրոսին, և կողակցին իւրոյ Խոնցա-Հաթունին, որ յայսմ ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս և սուգ մեծ եթող սիրելեացն իւրոց և շատ որբեր մնացին, ... և աստուած-ողորմի ասացէք խոնցա-Հաթունին, ամէն, և իւր զաւակին՝ Թարհանին, և Կարապետին, և Հայրապետին, և Ալամշահին, և Ջանմէլիֆին, և միւս զաւակին՝ Սահակին, և կողակցին իւրոյ Մուսատին, և զաւակին իւրոյ Թումային, և Հայրապետին, և ամուսինն Խելաւֆին, խոսրովու, և դստերն Հռիփսիմին, և զաւակին իւրոյ Խելաւֆին, և միւս դստերն Խանթութին, և զաւակին իւրոյ Խոստեղին, և Սաւաթին, և Յակոբոսին, փեսային Վարդաշահին, ամէն: Սւ ամենայն արեան մերձաւորս խոսրովին, առհասարակ, յիշեցէք ի Քրիստոս և լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք, և աստուած, որ առատն է ի տուրս բարեաց ձեզ և մեզ ողորմեցցի, առհասարակ, ամէն:

Սւ արդ, ես՝ յերես տնկեալ աղաչեմ զձեզ, ո՛վ մանկունք Սիոնի, յիշեցէք ի մաքրափայլ աղօթս ձեր զանարժան և զմեղապարտ գրիչս զՄխիթար քահանայ, և ծնողս իմ Յովնանէնէ քահանայ և զՄարթայ, զաւակս մեր զՅովնանէնէ քահանայ, որ կապեաց զսա, և զԱռաքել քահանայն, որ ծաղկազարդեալ պայծառացոյց զսա: Տէր աստուած պահեսցէ զնոս անսասան, ամէն: Սւ զՄկրտիչն, և զԿարապետն, և զՄովսէս սարկաւազըն, և զամենայն արեան մերձաւորսն մեր, առհասարակ, յիշեցէք ի Քրիստոս, և աստուած զձեզ յիշէ և ողորմեցցի ի յիւր միաանգամ գալըստեանն, ամէն:

Դարձեալ, կրկին մաղթանաւք աղաչեմ զձեզ յիշեցէք ի Քրիստոս զստացող սուրբ Աւետարանիս զխոսրովն, և զծնողսն իւր Կարապետն, Խերէֆին, և զկողակիցն իւր զՄարգարտն, և զաւակս իւր զՄարտիրոսն, և զՍահակն, և զՀանթութն, և Ամանին, և իւր որդոյն Հայրապետին, Ամիր-Ամաղն, Փողփուլին, և մաւր Խելաւֆին: Աստուած-ողորմի ասացէք սոցա և աստուած ձեզ ողորմի, ամէն: Ով ոք յանդգնի կամ ծախէ, կամ գրաւ դենի, կամ անօրինացն մատնի, թէ մերոց և թէ աւտարաց՝ նա զմասն Յուդայի առցէ և զանէծս Կայենի առցէ, ամէն, ամէն:

547

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Ց

ԳՅԲ ԱՅ 38, էջ 30

գրիչ՝ Գրիգոր
վայր՝ Իշմայի վանք

322բ ...Յամի իննհարիւրերորդի և ԻԷ. յանելորդի թվականութեանս Հայոց (1478) գրեցաւ եղանակաւոր տառս, որ կոչի Շարակնոց, ձեռամբ Գրիգոր լոկ անուն արեղայի, ի մեծափառ վանքս, որ Իշմայի վանք կոչի, ընդ հովանեաւ Ապտըլմսեհ նահատակին և սուրբ Կարապետի տաճարին... ի յառաջնորդութեան վանացս Գրիգոր բարունապետի, ի հայրապետութեան տեառն Սարգսի...:

548

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Ց

«Միարանք և այցելութեան Երուսաղէմի», էջ 401—403

գրիչ՝ Նիկողայոս
վայր՝ Պաւնտոս քաղաք (Տրապիզոն)

Ի թվ. ՋԻԷ. (1478) ի սուրբ Երուսաղէմ սկսեալ, և ապա եկեալ ի հրոշակաւոր մենաստանն, որ կոչի Աւագ վանք, և անդ փոքր մի ծրեալ, և ապա անտի, վասն ահին ժանտաբարոյ Չիքախին, եկաք ի քաղաքս մեր Պաւնտոս, ընդ հովանեաւ Ամենափրկչին, և սուրբ Կարապետին, և սուրբ Խաչին, և է անապատ կրօնաւորաց: Եւ իմ անդ եղեալ կրեցի բազում վիշտս...:

549

Գ Ա Ն Չ Ա Ր Ա Ն

«Լոյս», 1905 թ., էջ 969

գրիչ՝ Յովան
վայր՝ Մովք

...Գրեցաւ սուրբ Գանձարանս ի Մովքս, ի դուռն սուրբ Նշանիս, ի թռականիս... ՋԻԷ. (1478), ձեռամբ յոքնամեղ և մատնդիդ (՝) Յովան սուտանուն էրիցուա...: Յիշեսցիք յաղաւթս ձեր զիս և զծնողսն իմ Մուրադ և զԴաւնաթ*, և ղորդիս իմ Խաչատուր՝ վոխեցաւ Քրիստոս, և Սառայն, զՅոնան, Մարգար երէց, որ զարինակն ետուր. ապա աղաչեմ զձեզ, որ խոշորութեան և սխալանաց մի մեղադրէք, զի կար մեր այսչափ էր:

* Թերևս ուղղելի՛ «Դաւնաթ»:

550

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

ՍՅՀ հա. Ա, 48, էջ 96-97

դրիչ՝ Մելփսէք
վայր՝ Հալապ

ա

524ա ...Արդ, տեսեալ և իմացեալ զսորա անճառելի աւետիքն և զամենեցուն փրկագործութեան խորհուրդ, ամէնաւրհնեալն և հոգեացեալն ի գործս ամենայն բարութեան և իմաստուն... պարոն Ֆարանն, և ստացաւ զսա յիշատակ բարի հոգոյ իւրոյ, և բարեպաշտ ծնաւորացն հարն Աստուածատուր մաղղասուն և մարն մաղղասի Ֆիմոցին, և հարազատ եղբարցն Յոնանիսին, Սիմէոնին, Կարապետին, Դանիէլին, և քրեւրցն Շամէ-Խաբունին, Շենոնուր /// և Դանարին: Արդ, որք հանդիպիք և վայելէք յաստուածային /// լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք ստացաւորի սուրբ Աւետարանիս՝ աստուածասէր և բարեպաշտ պարոն Ֆարանին և որդւոյ իւրոյ Աբրամ սարկաւագին:

Եւ արդ, ես՝ յետինս ի կարգաւորաց և անպիտանս և անարգս ի գիրս գրչութեան Մելփսէք կրօնաւոր, որ զանունս [ունիմ] և գործս ոչ, շնորհաւք տեառն սկսայ և ողորմութեամբն աստուծոյ կատարեցի զտէրունեան սուրբ Աւետարանս ի թվականիս Հայոց ՋԻԷ. (1478) ամին, ի մայրաքաղաքս Հալապ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Նշխարացս, որ աստ կան հաւաքեալ: Վասն որոյ ուղիղ սրտիւ և լի բերանով աստուած-ողորմի ասացէք ստացօղի սուրբ Աւետարանիս Ֆարանին, և որդւոյն Աբրահամ սարկաւագին, և ծնօղացն մաղղասի Աստուածատուրն և Ֆիմոցին, և ինձ անարժանիս Մելփսէք գրչի, և ուսուցչին իմոյ Մկրտիչ վարդապետին, և մարմնաւոր ծնօղաց իմոց՝ հարն իմոյ Ղազարին և մօրն Ոսկինատին, և հօրեղբօրն իմոյ Ստեփանոս կրօնաւորին, և քրեւր իմոյ Ասանէթին:

Դարձեալ, կրկին աղաչեմ զմանկունս սուրբ եկեղցոյ, որք հանդիպիք սմա աստուած-ողորմի ասացէք Ֆարանին, կենակցին իւրոյ Ղարիպ-Խաբունին, և ինձ անարժան Մելփսէք գրչի, ամէն:

Եւ խոշորութեան և սխալանաց գրիս մի մեղադրէք, զի այդչափ էր կար մեր: Եւ առաւել յիշման արժանի առնել ըզՖարանն, և զմիա կենակիցն իւր զԽաբունն, և զժողկեալ զաւակն իւրեանց զԱստուածատուր և Ջաֆարէն, և զԻոայիս Պետրոսն, և զիւր որդիքն զՖարանն և զԱպանդոն և զԱպուլան:

բ

529բ /// Եւ Մուլալս... որդին Ֆարանիս եղիւր զայս սուրբ Աւետարանս ի դուռն սուրբ Աստուածածնայ յիշատակ իմ հոգուա, որ ոչ որդի և ոչ եղբայր և քոյր զիմ յիշատակս առնէ. ով որ դիմադարձ լինի ու առնու ու ծախէ՝ նայ զՅուզայի պատիժ առնիցէ, ազգայինին (*) անէժք, աստուած ողորմի ասացէք, ամէն:

գ

ՋԿարապետ Բերկրցի նկարող[ը]ս յիշեցէք ի Քրիստոս:

551

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Նոր-Ջուղա 561, Մ.Տ.Մ.

Կազմող՝ Ազարիա

162բ ...Արդ, և ես՝ Սարգիս քահանայս, առի զսուրբ Աւետարանս ի հալալ ընչից իմոց՝ յիշատակ ինձ, և ծընաւդաց իմոց՝ հար իմոյ Ներսէսին և մար իմոյ Խոնձին. և եղբարցն իմոց Դարին և Քանմանին և Զապարբուին(՞), և քուերացն իմոց Աշամարին, Շահիսլիմին, Զաաամին, և եղբայրորդոցն իմոց Հայկազին, և Սաեփանոսին, Գաւրկին, Քարխանին և Բարսղին, և դրստերն իմոյ Դիլշաաին, և ամենայն յարեան մերձաւորացն: Զոր և աստուած վայելել տացէ մինչև խորին ծերութիւն, ամէն:

Ի թվ[ահան]իս Հայոց ՋԻԷ. (1478):

Այլ և զվերջին կազմող սուրբ Աւետարանիս զԱզարիայ սուտանուն քահանայ յիշեսջիք ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր և աստուած զձեզ յիշէ, ամէն:

552

Գ Ի Ր Ք Չ Ե Ռ Ն Ա Դ Ի Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Վիեն. 338, Տաշ. ցուց., էջ 786

գրիչ՝ Յակոբ

48ա Զստացող սուրբ գրոցս զտէր Յովանէս եպիսկոպոսն և զգծող սորին զՅակոբ քահանայս յիշեսջիք ի Քրիստոս, ո՛վ բարեմիտ կարդացողք և հաւատարիմ և իմաստուն լսողք...

Գրեցաւ ի թվ. ՋԻԷ. (1478), ի փառս:

553

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Ց

Նրուադէմ 2470, Մ.Տ.Մ.

դրիչ՝ Մելիսէք
վայր՝ Առեստ գիղ

Գրեցաւ ի թվ. ՋԻՐ. (1479), ի յընտիր արինակէ առաջին վարժապետին և քաշ քարտուղարին Գրիգորի մականուն Խուլ կոչեցելոյ, ի յերկիրս Տարբերունոյ, ի գիւղս Առեստ, որ կոչի Քանտումանի, ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարիս Գէորգեայ և Անտոնի և հրաշագործ Գետարդեի սուրբ նշանի: Եւ կէսն դրեալ եղև ի յՂնծանի(“), ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածին տիրամօր լուսոյ, և սուրբ Առաքելոյս Թադէոսիս, քանզի փախեալ էաք ի յանարինաց, զի Հասան-բէզն մեռաւ և թագաւորեաց որդին՝ Սօլբան-Խսլիլն, և միւս որդին Աղուբէկն յարեաւ բաղում զաւրաք ի վերայ եղբօրն, և եսպան զնա, և ինքն թաղաւորեաց ամենայն աշխարհի. և այժմ զնացեալ է բաղում զօրօք ի յԱրևելս՝ դէմ Չաղաթին, և զոր աստուած կամի՝ այն լինի*:

554

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Նոր-Ջուղա 413, Մ.Տ.Մ.

դրիչ՝ Յովհանէս Մանգասարեց
վայր՝ Արնէշ

...Արդ, տեսեալ և իմացեալ զսորա անճառելի աւետիքն և զահագին սպառնալիքն և զամենեցուն փրկագործութեան խորհուրդ՝ ամէնաւրհնեայն և հոգիացեալն ի գործս ամենայն առաքինութեան, իմաստուն և աստուածասէր տղայ Քաբէն, Յովանէսն, Դաւութն, Գրիգորն: Եւ ստացաւ զանառիկ մեծութիւնս և զփարթամ հարստութիւնս՝ զտէրունեան սուրբ Աւետարանս յիշատակ իւրն, և ծնաւդացն իւրոց՝ Միրզին և հանգուցեալ Նարինջ-Խաբունին, Քաբառիկին, և որդիքն հանգուցեալ ի Քրիստոս՝ տէր Առաքելն, Մելիսէք...: [Յիշեցէք] հաւատարիմ և երանելի Յովանէսն, և ծնողաց իւրոց՝ Միրզէն, Խաբունն, և դուստրն իւր Մայրիսնէն, և թոռներն իւր սարկաւաք Յսկոբ, Յոհանն, Մկրտիչն, Խանդուտն, Սաբերէն, Սալուարիսանն, Խաւհարին, ամէն...:

* Մ. Տեր-Մովսիսյանը հայանում է, որ ձեռագիրն ընդօրինակել է Մելիսիսի քահանան զի վայելումն աէր Մկրտիչ կրանաւորի, որդոյ տէր Ներսէսի և Քալիսիիչի:

Եւ արդ, ես՝ անարժանս և անպիտանս ի դասս քահանայից Յովաե-
նէս երէց, ոչ ունելով իշխանութիւն ձեռնարկել ի սուրբ Աւետարանս,
բայց յուալով ի ներողութիւնն և ի մարդասիրութիւնն աստուծոյ սկսայ
ղսուրբ Աւետարանս և աւարտեցի ի դառն և ի սարսափելի աւուրքս, որ
կայ ի միշի մերում սուրն աստուածային և խոցոտէ զանմեղ տղայքս.
խոցեալքն մեռանին ե այլքն ահաբեկ լինին, լան և տրտմին, ոչ հաց
ուտեն և ոչ ջուր ըմպեն: Եւ խոցեալքն դան լալով և կաղալով առ մայրն
և անկանի ի դիրկս մօրն և ասէ. ո՛վ քաղցրիկ ծնօղ, մեռանելոյ խոցե-
ցայ, թէ ճար դիտես արա, միթէ ոչ բաժանիմ ի ձեզանէ: Եւ ողորմելի
ծնօղն այրէր, խորովէր, ե ճար չգիտէր: Եւ ապա տղայն թաւալէր և հո-
դեվարէր, և կռուելով և կանչելով զհոգին հանէր, և լալի և ողորմելի
ծնօղքն գոչէին, գոռային և հառաչէին, վա՛յ որդի կանչէին և ուշաթա-
փեալ կենդանոյն մեռանէին: Եւ ո՛ր լեզու կարէ պատմել զխեղճ մեռանել
տղայոցն և զայրել և զխորովել ծնողացն:

Յայն սարսափելի աւուրքս լալոտ աչօք գրեցի սուրբ Աւետարանս:
Եւ է թուական Հայոց ՋԻՐ. (1479), ի հայրապետութիւնն տէր Յովաենէս
կաթողիկոսի, և է փաթշահ աշխարհիս Եաղուպ-բէկն: Գրեցաւ սուրբ տէ-
րունեան Աւետարանս ի քաղաքս Քաջբերունոյ Արեւիս կոչեցելոյ, ի դուռն
սուրբ տաճարիս Գէորգեայ զօրավարի և կաթուղիկէ սուրբ Աստուա-
ծածնիս: Վասն որոյ աստուած-ողորմի ասացէք անարժան գրիս, և
ուսուցչին իմոյ Թովմա սուրբ բարունոյն, և ծնօղաց իւրոց, և աշխատո-
ղացս ի սպասաւորութիւն մեր զնուշալի (՞) և ծնօղաց նորա, ամէն:

555

ՄԱՇՏՈՅ ԵՒ ԳԱՆՁԱՐԱՆ

Փիւրղ. 6273, էջ 325—326, Եւգոկիոյ
ս. Գէորգ եկեղեցի

գրիչ՝ Զափարիա
վայր՝ Արեւիչ

Գրեցաւ Մաշտոցս և Գանձարանս ի դուռն սուրբ Աստուածածնի
յԱրեւիչ քաղաքիս, ի ՋԻՐ. (1479) թուականիս, ձեռամբ Զափարիա քա-
հանայի:

556

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Սեբասիա, ս. նշան, 33, ՀԱ. 1925, սյուն. 262—263
Փիւրղ. 6273, էջ 326

գրիչ՝ Պաղոս
վայր՝ Մուշ

ա

...Արդ, այսմ անմահական ըմպելոյ փափագաւզ եղեալ աստուածա-
սէր և ամենայն արհնութեանց արժանաւոր խոճա Յովսէփն, զորոյ և

զսա ի բաղում ժամանակաց ցանկացող եղեալ այսմ անգիտ մարգարտիս
և ամենագով արքինակիս... հաւատարիմ և ողորմած աղքատաց և տնան-
կաց, ամենագովելի և մեծաշուքն և իշխան Տարունայ գաւառիս խոճայ
Յովսէփ ետ գաղափարել զսա ի ձեռն նուաստ և ներգեւեալ ողոյ Պալոս
վարդապետի՝ փծուն և անյարմար և ախմար գրչի:

Արդ, գրեցաւ սա ի քաղաքս Մուշ, ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարիս
Պաղատի աստուածածնին, ի թվականութեանն Հայոց ՋԻԸ. (1479) ամին,
և ի թագաւորութեանն Բայանդուլի աղգին նետողաց՝ Եղուպ-խանին, և ի
կաթողիկոսութեան սուրբ էջմիածնի տէրն Յովհաննիսի և Սարգսի:

Գրեցաւ սա հրամանաւ և ծախիւք խոճա Յովսէփին, յիշատակ հոգոյ
իւրոյ, և ծնողացն իւրոց՝ հարն պարոն Սէրին և մարն Դուխտարին, և
կողակցին իւրոյ Դուլիգարին, և դասերն իւրոյ հանգուցելոյն առ Քրիս-
տոս Աննային, և ծաղկեալ գաւակի սորին Շառաիին, և ամենայն ազգս-
կանաց իւրոց՝ կենդանեաց և հանգուցելոց...:

Դարձեալ, աղաչեմ յիշատակել յազաթս ձեր զՅովհաննէս քահանայ,
զի աշխատեցաւ ի կոկել թիղին, և աստուած-ողորմի ասել նմա և ծնո-
ղացն իւրոց, ամէն:

Դարձեալ, աղաչեմ յիշեցէք ի Քրիստոս զհարեղրայրորդին իմ
դիսաւշա Յովաննէսն, և զծնաւղսն իւր, և զկողակցին իւր զՍուլթանն, և
ղորդին զՄելգոն, զՇաղաթն, զԹաղբիվերիզն, զԱղաչան, և զգոտտորն՝
զԽանումն, և զՄելգոնէ կողակցին զԹուրանդէն, և զղորդին զԹարխան,
և զայլ ամենայն մերձատրքն...:

Բ

Ջխաւճա Յովսէփ և զծնաւղսն նորա աղաչեմ յիշատակել յազաթս
ձեր... մանաւանդ և առաւել զուզակցի նորին՝ պարոն Յովսէփին՝ խա-
թուն Դուլիգարի, և մար Դուլիգարին՝ Գուեար-Մելիփին, և ամենայն
արեանառու ազգականաց խաւճա Յովսէփին, ունելով զսուրբ Աւետարա-
նըս միջնորդ և անբարբառ բարեխաւա առ միածին որդին աստուծոյ, և
յիշատակ անշինջ հոգոյն իւրոյ ի սուրբ եկեղեցի: ՋԻԸ. (1479) գրեցաւ,
ի ժամանակս Պօղոս վարդապետի:

557

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

Փիւրգ. 6273, էջ 327, Վան՝ Հաւենց գիւղ

գրիչ՝ Յոհաննէս
վայր՝ Խարբերգ, Սինամուա գղեակ

...Արդ, գրեցաւ գիրքս այս ի քաղաքս Խարբերգ, յանառիկ դղեակս
որ կոչի Սինամուա, ձեռամբ մեղսամած և անարժան ծառայիս աստու-
ծոյ սարկաւաք Յոհաննէս գրչի, ընդ հովանեաւ սրբոյն Սարգսի զօրա-
վարին և որդւոյ նորա Մարտիրոսի, ի թուականութեանն հայկազեան
տումարի ՋԻԸ. (1479), ի յամիրութեանն ազգին նետողաց, որ ասի Տուլ-
ղաաարցի Մելիփ-Ասլանին, ի կաթողիկոսութեանն Վաղարշապատու տէր
Գրիգորի, և յեպիսկոպոսութեան տէր Սիմէօնի և տէր Դաւթի:

558

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

«Բարեկանդ», էջ 362

գրիչ՝ Գրիգոր
վայր՝ Աղթամա՞ր

Գրեցաւ տառս ///... ձեռամբ անիմաստ և անարհեստ գրչի Գրիգոր սուտանուն արեղի, ի խնդրոյ հեղահոգի և դեռարոյս Առաքել քահանայի, որ ստացաւ զսա ի արդար վաստակոց իւրոց և յիշատակ ծնողաց իւրոց:

/// ոյց գրեցաւ սա ի գաւառս /// և յանապատս /// [Աղթամա՞ր]*, ընդ հովանեաւ ս ///: Արդ, ես և ս /// վնաս վառեց(՞) ե այլ բազմահաւաք սրբոցս, յեպիսկոպոսութեան տէր Յուսկանս վերադիտողի /// և /// և /// աւ առին, յիշեցէք և զԿիրակոս արեղա, որ բազում աշխատեց առ ի թղթիս կոկելն /// և զիս՝ զանարժանս՝ գրիգոր արեղաս, և զհոգևոր մայրն իմ զՀանիշոր (՞) տնտեսն յիշեցէք ի Քրիստոս...:

Խոշորութեան սխալանաց անմեղադիր լերուք, զի կար մեր այսչափ էր ///

559

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 9538

գրիչ՝ Աստուածատու
վայր՝ Տղա սուրբ Գրիգորի վանք

ա

Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս թվ. ՋԻԸ. (1479), ձեռամբ մեղսամակարթ և փժուն գրչի Աստուածատու կոչեցեալ անարժան երիցու, ի գաւառս ի լեկեղեաց ի սուրբ մենաստանս, որ կոչի Տղա սուրբ Գրիգոր, որ և տղայացեալն աստուած ի տղա հասակի երևեցաւ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, և այլ բազմահաւաք սրբոցս, որ աստ կան:

Արդ, աղաչեմ զամենեանն, որք հանդիպիք սմա կարդալով կամ աւրինակելով խոշորութեան դրիս և սղալանաց սորա մի՛ մեղադրէք, զի այս էր կար մեր:

բ

Ձտարտամս ի բարիս և զարադս ի շարիս զմեղապարտ գժողս զԱստուածատու յիշեցէք ի Քրիստոս միով տէր ողորմայիւ:

560

Ա Ղ Օ Թ Ա Մ Ա Տ Ո Յ Ց

Ալիշան, Հայկաբան

գրիչ՝ Գրիգոր
վայր՝ Երուսաղէմ

Արդ, գրեցաւ սա, որ կոչի Աղօթամատոյց և փրկական սուրբ խորհուրդս պատարագի ի նմին տփի՛ ի սուրբ բաղաքս Երուսաղէմ, ի վանքս

* Հրատարակելը հայտնում է, որ «Աղթամար»-ը եղծված է եղել:

Փրկչի... ձեռամբ... Գրիգոր անարժանի... կրօնաւորի... Յիշեցէք... հօ-
րրն իմ Սարգսի և մարն իմ Աւէային(°)... օրինակն շնորհողին Առաքել
ճգնաւորի, որ է յօրինակէ Թումայ վարդապետին:

561

Ա Ի Ծ Ա Ր Ա Ն

Տ. Պալեան, Յուդակ հայերէն Ձեռագրաց ի Թուրքիա,
հա. Ա., տետր Բ., էջ 47, Կեսարիայի ս. Աստուածածնի
եկեղեցի № 2

գրիչ՝ Սարգիս

263ա ...ի թվիս Հայոց ՋԻԸ. (1479) գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ
անարժան սուտ արեղայի, յիշատակ Ղա[զա]րին և իւր ծնաւդին և ամե-
նայն արեան մերձաւորացն, որ ստացաւ զսա յիւր հալալ ընչից իւրոց,
և ետ յիշատակ Կարապետ քահանային ի վայելումն անձին իւրոյ: Յի-
շեցէք եղբայր սորա զէտիլն, և զիւր ծնաւդսն՝ զհայրն զպարոն Սողոմոն
և զմայրն իւր, և զայլ արեան մերձաւորսն:

Դարձեալ, աղաչեմ զձեզ, ո՞վ սուրբ ընթերցաւ, յիշեսչիք ի սուրբ
յազակթս ձեր զպարոն Ղազարն և զիս՝ զանարժան զՍարգիս անուն, Աղա-
չեմ անմեղադիր լերուք սղալանաց սորա, զի կար մեր այսչափ էր, և ով
զմեզ յիշէ աստուած զինքն յիշէ յիւր արքայութիւն, ամէն*:

562

Հ Մ Ա Յ Ի Լ

Երևան, հմայիլ 1

գրիչ՝ Ստեփանոս

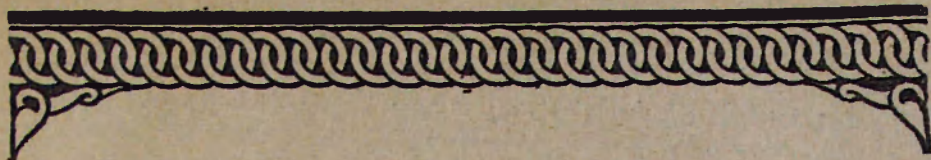
...Պահէ զժառայս աստուծոյ զխոշա Քրմանն, և զկողակիցն իւր
զԴաւիթարշատն, և զզաւակսն իւրեանց զՆայիպշէն, և զայլ արեան մեր-
ձաւորսն, ամէն**:

Գրեցաւ Կիպրինս*** առ դրան սուրբ Յովաննիսին, սուրբ Աստուա-
ծածնին, սուրբ Ստեփանոսին և սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչին, ՋԻԱ. (1479)
թվին, ձեռամբ անարժան գրիչ Ստեփանոսի...:

* Նույն այս հիշատակարանը, ձեռագրի նկարագրութեան հետ միասին Տ. Պալանը
հրատարակել է նաև «Մաղիկ» թերթի 1891 թ. № 41-ում (էջ 2):

** Սաացոյնների անունները գրված են այլ ձեռագրով:

*** Իմա՝ «Կիպրիանոս»:

Ս Ա Ղ Մ Ո Ս

Վ. Թորղոմեան, Ամիրդովաթայ
Սաղմոսը, ՀԱ. 1895, էջ 246—249

գրիչ՝ Մարտիրոս
վայր՝ Ըստամայալ քաղաք

...Գրեալ ձեռամբ յողնամեղ և անարժան ծառայի Մարտիրոս արեղայի, ի խնդրոյ հեզահօգի և պատուական իմաստասիրի, ճարտարհմուտ հին և նոր կտակարանի և աստեղաբաշխութեան արհեստի՝ Ամիրտովաթ մեծ գիտնականի և արագ բժիշկի, որ այժմ գործով անունն երևի, զի զտիւ և զգիշեր ոչ դադարի, միշտ ի գիտութիւնս պարապի և անհաս բանի հասու լինի, քանզի անշար է սէր սորա առ աստուած և առ գիրքս աստուածային, կամի որ զամենայն ընդիր և զեղեցիկ գրեանս առ ինքն ժողովէ: Յորոց մինն այս հողէնուազ Սաղմոսս Դաւթայ, յարդարեալ և սրբագրեալ մեծ վարդապետին Հայոց Յովնաննիսի մականունն Գառնեցի կոչեցեալ, յորոյ աղաւթքն օրհնութիւն միշտ եղիցի ի վերայ հաւատացելոց, մանաւանդ ի վերայ հայկազուն տոհմիս Արամեան:

Յորժամ գնաց մեծ խօնղքար սուլտան Մուհամաւան ի վերայ Ուզուն-Հասանայ, և կոտորեաց զնա, արար փախստական, բռին զերծեալ զնաց ի Թավրէժ, և սա դարձաւ եմուտ ի Խախքեան գաւառ, ի քաղաքն Բաբերք կոչեցեալ՝ այրեաց աւերեաց, և գերի երէր Ըստքմալօլ Սաղմոսարան մի՝ լաւ և ընդիր արինակ, հանդիպեցաւ Ամիրտովաթ բժիշքս և ազատեաց զսուրբ գիրքս զայն ի գերութենէ: Այս եղև ի թվ. ՋԻԹ. (1473) ամին:

Դարձեալ, ի թուականիս Հայոց ՋԻԸ. (1479) սուրկուն արար խօնտքարն զՂարամանին աշխարհին զՀայ ազգս. և զիս՝ զանպիտան հողս զՄարտիրոս հետ բերին ի Կոստանդնուպօլիս, առ ոտս սուրբ վարդապետին մերոյ տէր Մաթէոսի Սերաստացոյ և Աբրահամ վարդապետի Տրապիզօնեցոյ, որ և զսոքայ ալ խօնղքարն բերել էր վասն պատրիարգութեան համար, և սոքա ոչ առին յանձն, լաւ համարելով զմիայնակեցութիւն քան թէ փառք առնուլ ի մարգկանէ:

Դարձեալ, յիշեցուցանեմ զվերոյասացեալն զԱմիրտովաթ բժիշկն, որ միշտ ցանկացող է և սիրող պատուական գրոց, վասն որոյ հարկ եղիր ինձ՝ փանաքի և անվարժ գրչի Մարտիրոս արեղայիս, և ես ոչ եթէ իբր զքաջ արուեստաւոր կամ հմուտ գրչութեան արհեստի յօժարեցայ զսա գրել, այլ կարի վտանգէի ի հարկէ և ի սիրոյ, զոր պատահեցոյց մեզ պարոն Ամիրտովաթ բժիշկն, յանձն առի գրել մեծաւ աշխատութեամբ ի դառն և դժար ժամանակիս, և հասոյց աստուած աւարտ բանիս:

Աղաչեմ չի ընել մեղադիր սղալանաց և խաւշորութեան սորա, զի կար

մեր այս էր, և այլ ոչ էի գրեալ, զի առաջինն այս էր, վասն ի հարկէ սիրողաց արկի ի սա ձեռն: Բայց ի ծաղկելն առաւել նեղացայ, որ չէի տեսեալ ի վարպետէ, այլ արինակ գնելով և ղնիւթին գոյնն ոչ գիտելով, բաղում աշխատութեամբ կատարեցի զսա:

Արդ, գրեցաւ սա ի թվ. ՋԻԹ. (1480), ի յամսեան յովիս Ը. (8), մեծահամբաւ կայսերանիստ քաղաքս Լստամալալ, ի դուռն Չարախաբան սուրբ Աստուածածնիս: Ո՞վ սուրբ ընթերձողք, յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր զԱմիրտովլաք բժիշկս, որ ստացաւ զսա յարդար ընչից իւրոց ի վայելումն բարի զաւակաց իւրոց, զոր տէր աստուածն ամենայնի վայելեալ տացէ և յետ աստեացս ելանելոյն ընդ սուրբ իմաստասիրացն դասակից և պսակակից արասցէ, ամէն: Այլ և յիշեցէք զմեր պարոն երեսփոխան Աստուածատուրն և ղկենակիցն իւր զԹաւուս-Խաթունն, որ շատ ծնողութիւն կանեն և յամէն ար Բ. (2) անդամ Ե. (5) հոգւոյս կերակուր կու պատրաստեն, լսել տա աստուած զերանաւէտ ձայնն, թէ՛ Եկայք արհնեալք հօր իմոյ, ժառանգեցէք...:

Դարձեալ, յիշեցէք յաղօթս ձեր զՍահակ սարկաւազն, որ բաղում անկամ աշխատել է ի մագաղաթս բերելն, սուրբ Ստեփաննոսի նախասարկաւազին աղաւթիցն մասնակից արասցէ Քրիստոս:

Այլ երես անգեալ աղաչեմ զհանդիպողսդ սուրբ տառիս, ո՞վ սուրբ և ընտրեալ եղբայրք, յիշեցէք ի սուրբ յաղաւթս ձեր զՄաթէոս վարդապետն, որ ուսուցիչ է մեզ և խրատիչ աստուածային սուրբ պատուիրաւնաց: Դարձեալ, յիշման արժանի արասցիք զմեր համշիրակ եղբայրքս՝ զՂազար աբեղայս, և զՍտեփաննոս մալազս, և ղիս՝ զանպիտան գրիչս, և դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ, որ է արհնեալ յաւիտեանս, ամէն:

Բ

գնող՝ Կիրակոս
վայր՝ Պուրսայ

Եւ յետոյ առի մեղաւոր Կիրակոսս պարոն Ամիրտովլաք բժըշկէն Ե. (5) ֆլորին, ի Պուրսայ քաղաքն, աստուած վայելել տացէ, ամէն...:

564

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ՄԻՆԱՅԻԼԻ ԱՍՈՐԻՈՅ ԵՒ ՍԱՍՈՒՔԻԼԻ ԱՆՅՑԻՈՅ

Երուսաղէմ 343

Ն. Գոգաբեան, Մայր ցուցակ, Գ, էջ 280—281

գրիչ՝ Ներսէս
վայր՝ Կ. Պոլիս

... Շնորհիւ տեսնն սկիւս և ողորմութիւն նորա յանկ հանեալ կատարեցի զԳաւազանագիրքս հայրապետաց և թագաւորաց, զոր ժողովեալ ի գրոց պատմագրաց հիւանալ շաբաբեաց, սկսեալ ի նախաստեղծէն Ադամայ մինչև իւր ժամանակն երշանիկ կաթողիկոսն Ասորոց Միխայէլ, զոր տեսեալ զսա մեծ և պատուական կաթողիկոս տէր Կոս-

տանդին յերկրորդ մասնէ Հայոց, ի ղղեկէ Բարձրբերդէ, ընտրեալ ի հոգւոյն սրբոյ յաստիճան առաքելական, որ և բազում բաղձանաւք ի յասորոց թարգմանել ետ զսա ի հայս, յաւել ի գանձս մեր, պիտանի և շահաւէտ բուրաստան լայն և երկայն իմաստիւք լցեալ, և կարճատաւ բանիւք բաւանդակեալ: Ստուգիւ մեկնէ զպատմութիւն և զշարս իւրաքանչիւր գաւազանաց անտարակուսապէս:

Ձոր տեսեալ զսա հետևողն իմաստութեանց և սիրողն սուրբ գրոց մեծահաւատ թարգմանող բժիշկ Ամիրտովլաք, և ետ զսա գրել ի վա-յելումն անձին իւրոյ և գեղուղէշ նորահաս զաւակին իւրոյ Ամիրէտիլին, և յետ աստեացս յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց, ամէն:

Արդ, գրեցաւ Պատմագիրքս այս ի թուականութեանս Հայոց ՁԻԹ. (1470), ի քաղաքիս ի Բիւզանդիայ. որ այժմ կոչի Կոստանդինուպուլիս, ձեռամբ մեղապարտ և անարհեստ գրչի Ներսէս սուտանուն քահանայի, ի թագաւորութեան սուլտան Մահմատին, ի նեղ և ի նուրբ ժամանակիս, զոր բաղում մրրիկ հարուցանէր ի վերա քրիստոնէից և իւր ազգին, ի տեղէ ի տեղ փոխելով և հարկապահանջութեամբ և այլ վնշ-տաւք:

Արդ, յերես անկեալ աղաչեմ զձեզ, որք կարդայք կամ արհնակէք յիշեցէք ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր զթափուրս յամենայն բարեաց. իսկ եթէ սղալ, կամ խոշորագիր կամ անախորժ մտաց ձերոց գտցի ի սմա՝ անմեղադիր լերուք, զի ի մէջ դառնութեան գրեցի զսա, զի բռնութեամբ և ակամայ ի յԱմասիու զմեզ բերին ի Կոստանդինուպուլիս. և ես լալով և բաղում հառաչանաւք գրեցի զսա. այլ և կար մեր այս է:

Եւ որ առատն է ի տուրս բարեաց ձեզ՝ յիշողացդ և մեզ՝ յիշեցելոց առհասարակ ողորմեսցի Քրիստոս աստուածն, որ է արհնեալ յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն:

565

ԱՌԱԿՍ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ԵՒ ԲԱՆԱԼԻ ՄՏԱՅ ՄԱՐԴԿԱՆ

Երևան 2001

հեղինակ՝ Ատոմ

Քր Թագաւոր մի էր ահեղ և զարմանալի և տէր ամենայն փառաց և պատուոյ. ունէր հեծելազօրս անթիւս և անհամարս, ունէր և ծառայս արծաթագինս՝ բազում ի տան իւրում, էր նա տէր բազում քաղաքաց, շատ թեմի և թումանի, և ունէր Գ. (3) խըզինայս՝ ներքին, միջին և վերին: Ներքին դուռն երկաթի, միջին դուռն արծաթի և վերին՝ ոսկի, լուսատու ակամբ զարդարեալ էին. և միջին խզինայն՝ ի բազմացն սակաւք էին մտեալ և ելեալ, ապա ի վերինն անհնար էր ոք ի նա մտանել և գիտել թէ զինչ կայր ամբարեալ ի նմա, բայց ի թագաւորին: Եւ յետ ժամանակաց մին ի ծառայից թագաւորին, որ անարժն էր և տրգէտն, ցաճկացաւ մտանել ի ներքին խզինայն և գիտել թե որչափ գանձ կայ ի նմա, եւ աղաչեաց զառաջիկայք թագաւորին, և հրաման առին ի թագաւորէն վասն այն անիմաստ ծառային:

Սրկու զանթարի դոնապան կայր թագաւորին, որ ի տեսլենէ նոցա զարհուրէր ամենայն կենդանի: Եւ յորժամ հրաման եղև ի թագաւորէն հրամայեցին առաջիկայք, թագաւորին, թէ ով անմիտ, դու միայն եթէ մտանես զի՛նչ կարես առնել: Ասէ ծառայն. ունիմ եղբայրս Բ., զնոքա բերեմ յաւգնութիւն 'ինձ: Եւ մտին Գ. եղբարքն ի խլիհայ թագաւորին. խորհուրդ արարին և եղին կշեռք և կշռեցին զամենայն գանձն և սահմանեցին Ճ. (100) բեռն. Ղ. ու Ե. (95) բեռն՝ մէկ մէկ ԿԹ. (69) զիտր և Ե. (5) բեռն՝ Հ.—Հ. (70—70) զիտր: Եւ ապա դարձեալ գին արարին. այն բեռներն, որ ԿԹ. (69) զտրական էր ԻՅՏԲ. ու ԳՃ. և ԺԷ. (25317) թանկի և կիսու էր. և այն որ Հ.—Հ. (70—70) էր՝ նա ԻՅՏԲ. և էՃ. և Ծ. (25750) թանկի էր: Եւ այն թանկէն՝ թագաւորական էր, որ մէկն Ե. (5) շահոօհի էր, և էր ամէն թանկայ ի Գ. (4) դէկան և ամէն դէկան Լ. (30) պլիկ. և այսքան առ այս:

Ո՛վ եղբայր տէր Յովաննէս, էնց գիտացիր, որ զինչ որ բեռինք են դտրերն՝ յայտնի են. ապա ջանայ, որ ղդեկանքն և ղպլկներն ի համար բերես, և անարժան ծառ[այ]իս ձերոյ Առամիս աստուած ողորմի ասես, ամէն:

Գրեցաւ սակաւ դիրս Ջ. և ԻԹ. (1480) թրւին*:

566

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Մ Ո Ի
Երևան 2711

դրիչ՝ Կարապետ
վայր՝ Վարագ

550ա ...Գրեցաւ սուրբ գիրքս ձեռամբ յոգնամեղ և անարհեստ գրչի Կարապետ սուտանուն կրանաւորի դատապարտեալ և անարժան ծառայի ծառայիցն աստուծոյ: Եւ իմ գրելով զայս ի հզար և ի լուաւոր բանից, ի գեղեցիկ և յանուշահոտ ծաղկանց և զանազան բանից սրբոց վարդապետաց և ի տանից տէրոնականաց և ի սրբոց պատմութեանց ի մի հաւաքեալ, որ կեանս տա կամայորդոր լսաւղացն: Զոր տկար անձամբ իմով շարագրեալ եղև ի դուռն հրաշափառ և ի գերահռչակ սուրբ կաթուհիէ է. (7) եկեղեցեացս և ընդ հովանեաւ սուրբ Նշանիս Վարագայ և Սրկուտասան սիւն լուսոյ վերնայարկ անապատին, ի թուականիս մերոյ :Ջ. և 550բ ԻԹ. (1480), ի կաթողիկոսութեանն || տեառն Սարգսի, և յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս տէր Առաքել հէրպէտի, և յաշխարհակալութեան նետողական ազգին, ի դառն և ի վշտաբեր ժամանակիս:

Եւ արդ, աղաչեմ... յիշեցէք ի սուրբ և յերկնաբացիկ յաղակթս ձեր զստացող սուրբ գրոցս զՅոնանէս և զՍղիսարէթ՝ աստուած-ողորմի ասե-

* Մովաւով փոքրիկ, բայց ուշագրաւ բովանդակութեամբ այս հոդվածն ըստ էութեան թվարանական մի խնդիր է: Նկատի առնելով նրա կարևորութիւնը ժԵ դարի գրամական գործածական միավորների և նրանց հարաբերութիւնները պարզելու տեսակետից, նպատակահարմար գտանք հրատարակել հիշատակարանի դեր կատարող վերջին տողերի հետ միասին՝ ողջ հոդվածը:

լով նոցա: Եւ վասն սիրոյն Քրիստոսի և յուսոյ արքայութեանն թողութիւն մեղաց խնդրեցէք յաստուծոյ Կարապետ քահանային, և Յոնանիսին և Եղիսաբէթին՝ ծնողաց նորին, և եղբարցն Յովնանիսին և Գրիգորին, և կանանց Դովլաբին և Ալամշային, և ուստերաց և դստերաց նոցա՝ կենդանեացն և հանգուցելոցն, ամէն:

...Այլ և զսիրելի եղբարսդ մեր՝ զպատուական քահանայսդ և զհաւատարիմ ժողովուրդստ՝ զայր և զկին, զընթերցողսն և զյսաւղսն, և խնամով պահողաց գրոցս՝ շապկով, շորով կապել տալով, Քրիստոս աստուած... թողցէ զյանցանս նոցա...:

551ա ...Դարձեալ, յիշեցէք յազաւթս և ի մաղթանս ձեր զառաջնորդ սուրբ ուխտիս Վարազայ զտէր Յովնանէս երջանիկ և զհեզահոգի արհօնակիսկուպոսն մեր, զտէր Առաքել հէրպետն՝ հոգաբարձու և սպասաւոր վանացս, և զայլ սիրելի և խնամածու եղբարքս մեր՝ զսրբազան դասս քահանայից կրանաւորական անձանց՝ զՍուրբիսան, զՍտեփանոսն, զԱտոմն, զԿարապետն, զՍահակն, զԹովմէն, զՄարտիրոսն, զԳրիգորն, զԵկեղեցպան Մաղաբիայն, զՄկրտիչն, զՆերսէսն, զԽաչատուրն, զՄովսէսն, զՄարգարէն, զՅովնանէսն և զըսպասաւոր և զաշխատաւոր տնտես խալիֆայն, այլ և զամենեսեան առհասարակ՝ զմեծ և զփոքր, որ գրեցան և որք մնացին...:

Այլ և ես՝ Կարապետ գրծող տառիս, թէպէտ և ողորմութեամբ տեսնս սկսա և շնորհիւ նորին կատարեցի, բայց կամակցութեամբ եղբարցս եղև, ի մարմնաւոր աշխատութեանց խնամարկէին զմեզ, հատուցէ նոցա և տէր||աստուած զվարձս բարեաց երախտեաց նոցա և ազատեսցէ յամենայն սխալանաց, ի պատրանաց սատանայի և յաւիտենական տանջանացն, ամէն:

551բ Եւ դարձեալ, աղաչեմ զամենեսեան վասն սիրոյն Քրիստոսի յիշել յազաւթս ձեր զամենայն եբախտաւորսն իմ առ աստուած՝ զՆերսէս րաբունապետ, որ ժամանեալ է աստ ի զրաւել մատենիս, և զՅովնանէս առաջնորդ Վերին անապատին, և զԳրիգոր սպասաւոր բանի, և զՅովսէփ կրանաւոր, և զՇահկանց Ստեփանոս՝ զհանգուցեալն ի Քրիստոս, որ ձեռնտու եղև ի Ներքսագոյն անապատին, հատուցէ նմա տէր աստուած զվարձս իւր: Այլ և զԿարապետ քահանայ կազմող գրոցս, և զհոգևոր և զմարմնաւոր եբախտաւորսն մեր, եթէ արք և կամ կանայք. և զվարպետն իմ զԳրիգոր Բերկրեցի, և զհարազատ եղբայրն իւր զՄկրտիչ, որ է քաջ հր[անտո՞ր], և զանարժան գրծողիկս...:

567

Մ Ա Շ Տ Ո Ց

Երևան 5581

գրիչ՝ Հայրապետ վայր՝ Աղբամար

241ա ...Աստանօր աւարտեցաւ գիրքս այս, որ է Մաշթոց, ձեռամբ անարհեստ և անիմաստ, սուտանուն և մեղաւոր Հայրապետ արեղայի, ի կըզ-

զիս Աղբամար, ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս և սուրբ Սարգիս զօրավարիս, ի հայրապետութեան տեառն Ստեփան կաթողիկոսիս, ի թագաւորութեան Աղուալ-բէկիւն, ի թուականիս մերոյ ի ԹՃ. և ԻԹ. (1480) ամին, ի դառն և ի նեղ ժամանակիս: Վասն ծովացեալ մեղաց մերոց կամք ի ձեռն յանօր[ին]աց ի հարկապահանջութիւն: Յայսմ ժամանակիս ցանկացող եղեալ բարեպաշտ հաւատարիմ տանուտէրն Կարապետ, և ետ գծա-
 241ր դրեալ զսուրբ դիրզքս ի հալալ և յարդար վաստակոց իւրոց՝ յիշատակ || իւրն, և ծնօղացն իւրոյ՝ հօրն Մերունին և մաւրն Գուլմելէֆին, և եղբարցըն Յովհաննիսին, և Խալիֆին, և Կարապետին, կենակցին իւրոյ Ասա-Խաթունին, և զաւակաց նոցին պարոն Ղալչին, և Թումային, և Ջանագրդին, և Խաւարաւին, և դստերացն Խանում-Հաթունին և Բար-Հազրդին, և Յովհաննիսի կենակցին՝ Թաթար-Խաթունին, և դեռարոյս զաւակին իւրոյ Մխիթարին, և Խալիֆի կենակցին՝ Սալչուկ-Խաթունին, և իւր տղայոցն, և այլ ազգականացն մերոց և ամենայն արեան մերձաւորացն, կենդանեացն և հանգուցելոցն ողորմի տէր աստուած և թողցէ զյանցանս նոցա: Եւ լսել տայ ձեզ Քրիստոս զերանաւէտ բարբառն Կարապետին և իւր ծնօղացըն...:

Եւ դարձեալ, յիշեցէք ի Քրիստոս զիս՝ զանարժանս ծառայս... զՀայրապետ արեղայս՝ գծող տառիս, և ծնօղքն իմ և ղերախտաւորքն...:

568

Գ Ա Ն Չ Ա Ր Ա Ն

Փիբղ. 6273, էջ 327—328, ի Կ. Գօլիս, առ մասնաւոր ոմն

գրիչ՝ Առաքել վայր՝ Աւագ վանք

...Արդ գրեցաւ Գանձարանս ի սուրբ անապատս որ կոչի Աւագ վանք, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և սուրբ Կարապետիս և սուրբ Առաքելոցս, ի թուին ՋԻԹ. (1480), առ ոտս Յովհաննէս բաբունապետին, ձեռամբ անարհեստ գրչի Առաքել սուտանուն արեղայի...: Յիշեսցիք զսուրբ ուխտիս առաջնորդն՝ զտէր Յովհաննէս եպիսկոպոսն, և զգրոց աշակերտներն, և զայլ միաբանք սուրբ ուխտիս՝ զարեղայքն և զսարկաւագունքն և զգործաւորքն ի սուրբ աղօթս ձեր:

569

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Փիբղ. 6273, էջ 327, ի վանս Տէր Յուսկան որդւոյ

գրիչ՝ Երեմիա վայր՝ Կեղի

Բայց գրեցաւ ձեռամբ Երեմիա սուտանուն սարկաւագի, ի քաղաքս Կեղի, ի դուռն սուրբ Աստուածածնին, և սուրբ Յակովբին, և սուրբ Սարգսին, և այլ ամենայն սրբոց, որ աստ կան. ի թուին ՋԻԹ. (1480):

570

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Վրացական ՍՍՌ, Կենտրոնական պատմական արխիվ
ֆոնդ 233, № 584

վաճառող՝ Գրիգոր
վայր՝ Վրաստան

Ես՝ տէր Գրիգորս, և իմ կղբայր Ալադադա*, և մեր որդիքս ծախեցաք սուրբ Աւետարանս վերայ Ճավի որդացո՛ւ՝ Վարձիգուլիդ, և ձեր ախարացո՛ւ՝ Սիմէոնիդ, Ամիրգուլիդ, Ղարիպշիդ և ձեր որդացո՛ւ. առաք ղդինն անպակաս: Ոչ ով դավի շունի, ոչ հակառակ: Մեր սրտի առատութեամբ ծախեցաք: Այսոր վկայ է Մաթէոս եպիսկոպոս, տէր Անտոն, տէր Զաֆարէ, տէր Գրիգոր, տէր Բարսեղ, Մլնամն, Շապանն:

Ես՝ Ճավի որդիքս՝ Վարձիգուլս, Սիմէոն, Ամիրգուլս, Ղարիպշէս, Մղարաւէլս ղնեցաք սուրբ Աւետարանս յիշատակ մեզ, և ծնողաց մերոց՝ հաւր մերոյ Ճաւիւն, մեր մարտն Թա[նկ]–Խաթունիւն, մեր որդոցն՝ Ովանէսիւն, Հերապետիւն, Զանուն, Խոցադեղիւն, Քարիմադիւնիւն, Միտիչիւն, Գրիգորիւն, Լամիսգուլիւն, Գուլիսգուլիւն:

Ով որ կարգէք կամ արհնակէք յիշեցէք ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր և աստուած զձեզ յիշէ, ամէն:

Գրեցաւ ի թվարեբրութեանս Հայոց ՋԻԹ. (1480), հոռի ԻԾ. (25):

571

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

«Թորոս Աղբար» Ա., էջ 231,
Տեղրիկի ո. Աստուածածին եկեղեցի

գրիչ՝ Զաւրվար
վայր՝ Տիրիկ ֆաղափ

... Արդ, ես նուաստ Զօրավար երէցս զմտաւ ածի զայս ամենայն և զրեցի սուրբ Աւետարանս ողորմութեամբն աստուծոյ՝ յիշատակ ինձ, և ծնողաց իմոց Ստեփանոս քահանային և Նար–Մէլիփիւն, և կենակցին իմոյ Մեհրի–Մելիփիւն, և հոգևոր մօրն մերոյ մղտեսի Միւնայիւն, և ամենայն արեան մերձատրացն, ի վայելումն դեռաբոյս զաւակին իմոյ Յովհաննէս սարկաւազին...:

Որ է յիշատակ տէր Ներսէս եպիսկոպոսին, և գրեցաւ ի թուականութեանս Հայոց ՋԻԹ. (1480), ի քաղաքիս Տիրիկոյ, ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգսի տաճարիս: Արգ, աղաչեմք զձեզ, ո՛վ մանկունք նոր Սիովնի, որք հանդիպիք այս սուրբ և աւետաքարոզ Աւետարանիս, կարդայք և ավտիք և արհնակէք ի սմանէ, յիշեցէք սրտի մտաւք ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր զԶաւրվար գրիչս և զվարպետն իմ զտէր Գրիգոր Զաղրոցն, այլ և յիշեսչիք զբազմերախտաւորն ի վերայ մեր զվարպետ Սամուէլն, այլ և յիշեսչիք զհոգևորն մեր ծնաւղ, որ երեստ զխորնեբրուն և ղտնաւ-

* Անվան առաջին տառը (ՃԱ) լավ չի նշմարվում:

րինականացն զինչ որ խարճ եղաւ... , այլ և յիշեսշիք զպարոն Մելիս-
սեղն, որ զարինակն շնորհեց, այլ և յիշեսշիք զառաշնորդ գաւառիս
զտէր Ստեփաննոս և Կարապետ վարդապետն, որ մեզ աւրնական է
յամենայն պէտս հոգևոր և մարմնաւոր:

572

ՄԵԿՆՈՒԹԻԻՆ ՂՈՒԿԱՍՈՒ, ԻԳՆԱՏԻՈՍԻ

Ծրուսագէտ 352

Ն. Գողարեան, Մայր ցուցակ, Գ., էջ 269

հետ. կազմող՝ Գրիգոր
Արեիշեցի

611 Յիմար Գրիգորս Արեիշեցի,
Կոխան ամէն վարդապետի,
Ինն հարիւր թվականի,
' Ի ի քսան ինն աւելորդի,
Ի սուրբ Երուսաղէմս եկի,
Երեք տարի ի տեղս կացի:
ՋԱւետարանրս Քրիստոսի,
Ջզլուխս որ Ղուկաս անուանի,
Որ է մեկնեալ Իգնատիոսի
Աստուածաբան հեռետորի,
Բաներ ունի յոյժ պիտանի,
Քաղցրայճամ քան զխորիսխ մեզի,
Ըստ իմ տկարութեանս կարի
Բանիկ-րանիկ դաս ասացի
Աւանականութեամբն Յիսուսի:
Ի սուրբ Գէորգ սկիզբն արի
Ի նոր կիրակէն վճարեցի:
Կապն էր հնացեալ՝ նոր կազմեցի,
Հոգևոր եղբայրն մեր բարի
Քաջ վարդապետն Ծաւյի,
Որ է ամէն շնորհաւք իլի,
Հմուտ ամենայն արհեստի,
Ի կապելն այս սուրբ կտակի
Խրատատու եղև մեզի:
Որք հանդիպիք այսմ տառի
Ընթերցմամբ կամ արինակի,
Միշտ յիշեցէք զմեզ յաղաթի,
Ասէք մեզ աստուած-ողորմի.
Նայ, որ առատն է ի տուրս բարի
Ձեզ ու մեզ հաւասար ողորմի:

573

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Երևան 7742

262^ա Ի թվիս ՋԻԹ. (1480). Եւ այլ յիշատակ է սուրբ Աւետարանս կրկին տէր Աստուածատրին, և իւր իրիցականոն, և անարանիկ, գեղեցիկ սարկաւազ որդոյ տէր Պապին, որ մահտարածամով ի Քրիստոս փոխեցաւ, և միւս փոքր որդոցն, տէր Աւետիքին, և դասերացն Քուլտֆ-Խաթունին, իւր մամուն Ագիգ-Մելիքին, մարտիրոջն Ուլու-Խաթունին: Թէ քահանա, թէ ժողովուրդ հրամանք շունենա զայս սուրբ Աւետարանս սուրբ Աստուածածնէս գրաւէ կամ ծախէ կամ այլ տեղ տա, թէ որ ձեռնամուկ լինա՝ նա անիծած լինա սուրբ Յարութենէս՝ որդոցէ որդիք, և այլ անէծք և պատիժ կրէ Յուդայի և խաչահանուաց <և Յուդաի>: Եւ ով որ փառաւոր պահէ, նայ Քրիստոս զինքն զիւր տեսութեան և սուրբ արքայութեան արժանասցէ, որդոցէ որդիք: Եւ այլ ով քահանա կամ կրաւնաւորք, որք հանդիպիք, որք բանայք ու կարդայք, նա աստուած ձեզ թողութիւն շնորհէ, և յիշատակացս ձեր աղաւթիւք թողութիւն խնդրեցէք, ողջ լիւրուք ի տէր:

574

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Տ. Պալեան. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Թուրքիա,
հա. Ա, աեար Ա, Կ. Պուլիս, 1892, էջ 11
Կեսարիայի ս. Սարգսի վանք ՁԵ 2

գրիչ՝ Ստեփաննոս եպիսկոպոս

285^ա— ... Սմին՝ այս աստուածաւանդ սուրբ Աւետարանիս ցանկացա ես՝
286^ա նուաստ ծառայս աստուծոյ փցուն և անարհեստ գրիչս Ստեփաննոս եպիսկոպոս: Իսկ յաւժարութիւն սրտիս և կարողութիւն և մարդասիրութիւնն աստուծոյ, որ յամենայնի կարող է և անյուսից յոյս է և անաւանականից աւանական, որ ոչ անտես առնէ զյուսացեալս յինքն. ի շնորհս նորա ապաւինեալ սկսա, և նա ետ կարողութիւն հասանել յաւարտ սորա:

Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուականիս Հայոց ՋԻԹ. (1480): Վասն որո աղաչեմ զսուրբ դասք քահանայից, առհասարակ զհանդիպողսդ, ... յիշեսցիք զտէր Ստեփաննոս եպիսկոպոսն, որ բազում աշխատութեամբ գրեց զսուրբ Աւետարանս յիշատակ Գրիգորիս՝ աւագ սարգաւազիս, յիշատակ իւր և արեան մերձաւորացն, յիշատակ դրի ի սուրբ երեք Մանկունքս: Ով զայս Աւետարանս ծախէ կամ գրաւի դնէ՝ զմասն խաչահանողացն առցէ և զպատիճն Յուդայի: Ով զայս յիշատակս քերէ կամ կեղնէ՝ Յուդայի և Կայենի մասնակից լինի:

575

Ժ Ա Մ Ա Գ Ի Ր Ք ԵՒ Տ Օ Ն Ա Յ Ո Յ Ց

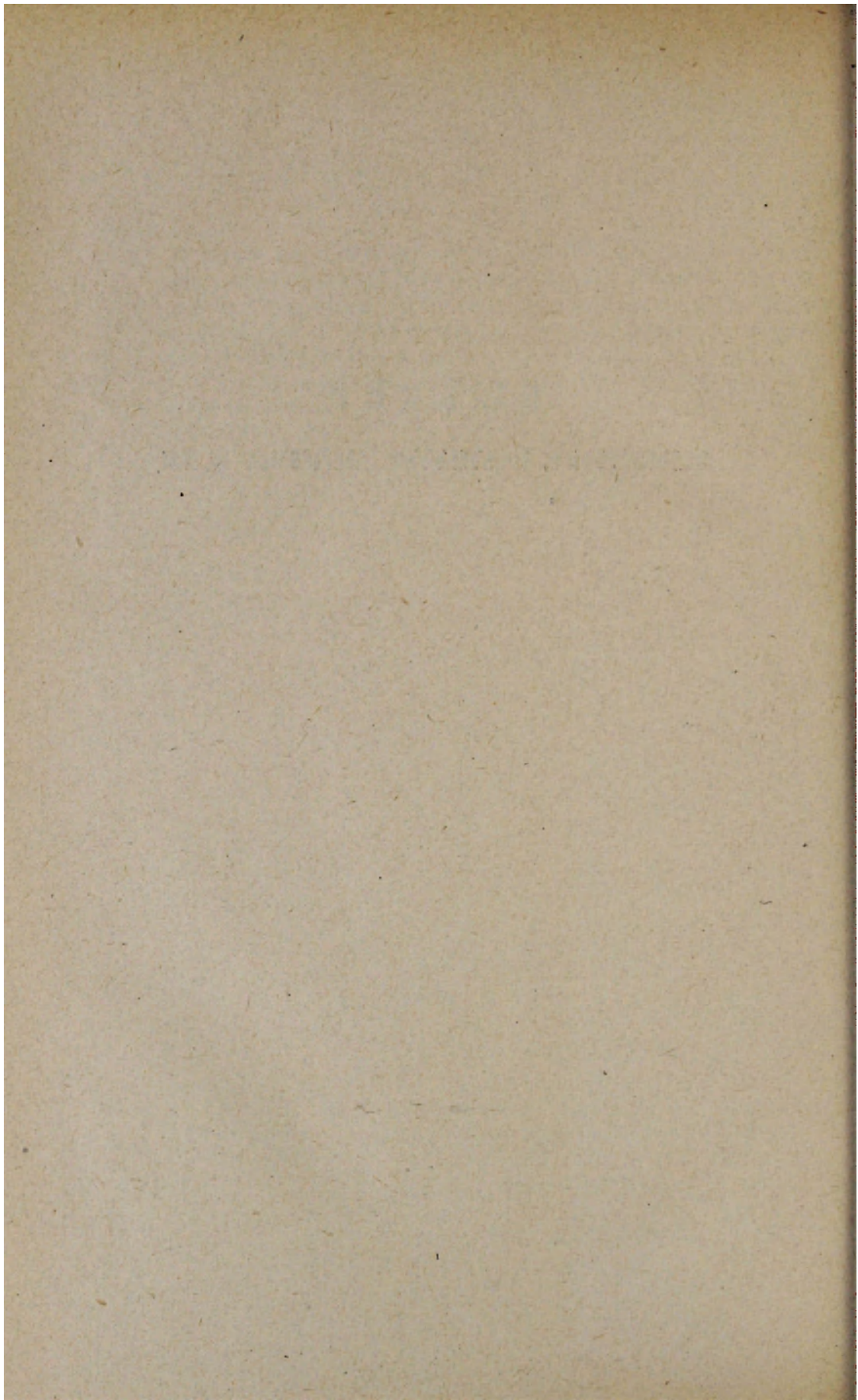
ՍՅՀ հա. Ա, 113, էջ 193

473 Գրեցաւ սայ ի թվականիս Հայոց ՋԻԹ. (1480), ի խնդրոյ պատուական և սուրբ կրանատորի Յոհաննիսի, որ մականունն Ճալա կոչի, ի վայելումն մանկանց եկեղեցոյ և յիշատակ իւր և իւրայոցն. աղաչեմ, որքան առնուք ի ձեռս ձեր ընթեռնելով և կամ ուսանելով յիշեցէք առ Քրիստոս զտէր Յովանէսն և զծնողսն իւր...:

Աղաչեմ և գրչիս անմեղադիր լեր, զի բանն մի հետ մէկի կու գար և գրելն կու ձանձրանայի, բայց արհնութիւնն յաստուծոյ է, նմա փառք յալիտեանսն:

Ց Ա Ն Կ Ե Ր

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ, ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ, ԱԹՇԲԱՏԱԿԱՆ ԵՎ ԱՅԼ

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Սույն ցանկը կազմված է ճիշտ այն սկզբունքով, ինչ ժն. դարի առաջին հիսնամյակի հիշատակարանների հրատարակված ժողովածուի ցանկը: Նշանավոր անձանց մասին տրված տեղեկությունները, ընդարձակ լինելով, այստեղ ևս կատարում են ծանոթագրության դեր: Կիրառված են հետևյալ համառոտագրությունները.

ազգ.— ազգական
Աւետ.— Աւետարան
եղբ.— եղբայր
եպս — եպիսկոպոս
կթղկս — կաթողիկոս
կր.— կրոնավոր
հղևր — հոգևոր
հնգցլ — հանգուցյալ

հշվ.— հիշված
պր.— պարոն
սբ — սուրբ
ստ.— ստացավ
վրդ.— վարդապետ
քհյ — քահանայ
օր.— օրինակեց, ընդօրինակեց.

Ս.

Արգուլ (Ապտուլա)

1. Ուսթայ, եղբ. խոջա Արգըլ—Աղիղի, որ 1459 թ. Ոստանում գնեց մի Ճաշոց — 117
- 2 Հնգցլ եղբ. վանեցի հյուան Մխամի, 1476 թ. Վան—404
- 3 Որդի ուսիս Պետրոսի, հշվ. 1478 թ., Հայէպում — 434

Արդլ — Աղիգ

- 1 Խոջա, որդի պր. Զաքարի. 1459 թ. Ոստանում գերութիւնից ազատեց մի Ճաշոց. կառուցել էր նաև եկեղեցի — 117, 118
2. Որդի Ստեփանոսի. 1462 թ. ընտանիքով և վիրեցին Մընչկտնց գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ.— 185

Արգուլբէկ — Հորեղբորորդի ոստանցի Ստեփանոս քհյի. 1458-ից հետո ստ. սրան պատկանող Աւետարանը — 103

Արդլմսեհ (Արգըլմսեհ, Արդլմըսեհ, Արդուլ—Մուսեհ)

1. Կարապետ գրչի 1451 թ. մահացած որդի, հշվ. Վանում — 7, 259
2. Եղբորորդի Խաչատուրի, որ 1453 թ. ստ. Աւետ.— 37
3. Եղբ. Վարդան հերպետի, որ 1456 թ. Արէլում ստ. Աւետ.— 71

Արդլմսեհ

4. Փեսա Կարապետ քհյի, որ 1457 թ. Ոստանում ստ. Գանձարան — 89
5. Հայր Դաւիթ կր.-ի, որ Եղբորտ վանքում 1463 թ. ստ. Ռամգիրք, իսկ 1467 թ.—Մեկն. տոմարի — 205, 262
6. Եղբ. տանուտեր Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խլաթում ստ. Աւետ.— 379
7. Հայր Դուռզանայի և Շահզադայի, որոնք 1478 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ.— 431

Արդուլ—Քառամ — Պր., որդի Ամիր-Հասանի, եղբ. Ամիր-Գօլի, որ 1455 թ. Բաղեշում ստ. Աւետ.— 56

Արեղայ — Գրիչ, մորաքրոջորդի Ստեփանոս կթղկսի, 1476 թ. Աղթամարում օր. Յայսմաուրք — 402, 403

Արուլ — Ազգ. Մխիթար քարգործի, որ 1474 թ. ստ. Աւետ.— 370

Արու—Սայիդ (Բուսախտ, Պուսախտ) — Սուլթան Միչին-Ասիական Քամուրյան պետութիւն (Մավերաննախրի), զահակալել է 1458—1468 թթ. և Խայտառակ պարտութիւն կրեց Ուզուն-Հասանից, գերի ընկավ և սպանվեց՝ հանձնելով իր հակառակորդ Քամուրյան արքայազն Մուհամեդ Յաղիզարի ձեռքը — 281, 297, 316, 334

Արտաճառ

1. Անկիրացի, բանաստեղծ, 1453 թ. գրեց «Ոտանաւոր ի վերայ Կոստանդինուպոլսին, յորժամ էառ Օսմանցինս ողբը — 32
2. Որդի տանուտեր Սեփեանտի, որ 1454 թ. Բաղնից վանքում սա. Աւետ.— 42
3. Կր., որդի Դաւթի, 1455 թ. Աղթաճարում, եղբոր հետ միասին սա. Ճաշոց — 57
4. Որդի տանուտեր Յոհաննէսի, որ 1455 թ. Փասավանք գյուղում սա. Աւետ.— 53, 59
5. Պապ վերոհիշյալ տանուտեր Յոհաննէսի — 53
6. Որդի տէր Գրիգորի, ի վայելումն որի 1456 թ. Բաղէշում օր. Աւետ.— 79
7. Վրդ., միաբան Թովմայ առաքյալի գերեզման կոչվող վանքի, 1457 թ.— 91
8. Եղբ. Յովհաննէս մահապառ, որ 1457 թ. Հիզանում սա. Աւետ.— 94
9. Միաբան Հաղբատի վանքի, 1458 թ.— 92
10. Եղբ. Վարդուն քհնյի, որ 1460 թ. Խիզանում սա. Աւետ.— 148
11. Մաղկող ու կազմող, «Փարթամ շնորհաւոր իլի», եղբ. Դաւիթ գրչի, եղբորորդի Բոլորածորի վանքի (Մրկղունք) առաջնորդ Աւաղտէր վրդի. առաջին անգամ հիշվում է 1461 թ., 1474 թ. Բոլորածորի կամ Բոլորաբերդի վանքում ժողկեց Յայսմաւուրք, 1475 թ.— 2 Աւետ., 1476 թ.— նորոգեց մի Ճաշոց, 1478 թ. ծաղկեց Ճառնտիր—157, 346, 361, 375, 377, 378, 400, 427
12. Մահապառ, միաբան նկարեճայ. սր Յարութիւն վանքի (Ոշաունիք), 1461 թ.—190, 162
13. Մահապառ, Զաքարիա Գ կթղկսի կողմից, 1461—62 թթ. նվիրակ ուղարկվեց ինչ-որ թեմ (հմմ. նախորդի հետ) — 173
14. Վարպետ, «դասազլուխ» Աւագ վանքի համալսարանի, 1463 թ.— 190, 192, 207
15. Որդի Մկրտիչ, վանահայր Երուսաղէմի Յովհ. Մկրտիչ (Լեոնակողման) վանքի. 1463 թ. սա. Յայսմաւուրք, 1466 թ.—Գրութիւնք Վարդան Մարթապառ, 1471 թ.— Աւետ.— 204, 254, 329
16. Վրդ., միաբան Երուսաղէմի սր Փրկչի վանքի, հշվ. 1463, 1471 թթ.— 204, 329
17. Միաբան Հայոց-Թառի Ամենափրկիչ վանքի, 1464 թ.— 214
18. Երէց, 1464 թ. Այլախ երկրի Խորթանց գրողում Աւետարանի օրինակ տվեց Մաթէոս գրչին — 220
19. Հայր Սահակ միայնակեցի, որ 1466-ից

Արտաճառ

- առաջ Ղեզանի սր Աստուածածնի վանքում սա. Աւետ.— 245
20. Միաբան Կապոսի վանքի, 1466 թ.— 261
21. Պապ Մաթևոս քհնյի, որ 1466 թ. Անուարգայում սա. Ճաշոց — 251
22. Վրդ. Տրապիզոնցի, 1467, 1468 թթ. Տրապիզոնում կազմեց 2 Աւետ., 1480 թ. գրողներով էր Կ. Պոլսում — 265, 272, 441
23. Ազգ. Մկրտիչ գրչի, որ 1469 թ. Քիւրթանում օր. Տաղարան — 288, 289
24. Շահբարեանց, հայր Բորոս եղբ. Երուսաղէմացու, որ 1471 թ. Միւրիհիսաբան օր. Ճաշոց — 327, 328
25. Խոշա, հղեր հայր Աստուածատուր արքայի, որ 1472 թ. Արշրոյ վանքում սա. Մաշտոց — 337
26. Ոմն քհնյ, հշվ. 1474 թ. Վայոց-ձորում — 358
27. Հայր Մկրտիչ արքայի, որ 1474 թ. նվեր սա. մի Աւետ.— 371
28. Մարկաւագ, որդի պր. Յարաճի, որ 1478 թ. Հալէպում սա. Աւետ.— 434
- Աղիբէկ — Պարոն Բղնունիքի (ուր գտնվում էր Յիպանայ վանքը), 1457 թ.— 81
- Ազատ — Վանի խոյաներից, 1476 թ.— 496
- Ազատբէկ — Եղբ. Մկրտիչ գրչի, որ 1466 թ. Աղթամարում օր. Գանձարան — 248
- Ազատաշայ — Հնդցի եղբ. մահապառ Մեփանոսի, որ 1457 թ. Արգելանում սա. Յայսմաւուրք — 79
- Ազատիա
1. Որդի կամ եղբորորդի Ղազարի, որ 1456 թ. Մայմաստում գերությունից ազատեց մի Աւետ.— 68
2. Դպիր, 1458 թ. Խառարաստի վանքում, որոշ թերթեր ընդօրինակելով օգնում էր Իզնատրոս գրչին — 101
3. Արքեպս, ուսուցիչ Խաչատուր գրչի, որ 1461 թ. Ուրծում օր. Աւետ.— 153
4. Գրիչ, որդի Արճեշում նահատակված Կարապետ քհնյի, աշխատում էր Վանում, 1463 թ. օր. Աւետ., 1465 թ.— Աղթաճար, 1475 թ.— Աւետ., 1476 թ.— Ճառնտիր — 198, 242, 383, 384, 406
5. Երէց, 1464 թ. երաժշտական խազերը գրեց (խազեց) այն Շարակեոցի, որի ընդօրինակությունը թերի էր մնացել Ղազար գրչի մահով — 219
6. Եղբ. Մելքիսէթ քհնյի, որ 1464 թ. Խորթանց գյուղում սա. Աւետ.— 219

Ազարիտ

7. Ենկարող, որդի Բարսեղ քհնյի, 1466 և 1468 թթ. Գանձակի շրջանի Գառնակերի վանքում ծաղկեց (Ենկարակերտեց) Եղվարդում օր. 2 Աւետ.— 244, 272
8. Քհյ, իր եղբոր հետ, 1471 թ. Խայնաձորում ստ. Աւետ.— 325
9. Արքեպս, որդի Յայթունտաչ ոսկեգործի, որի պատվերով 1478 թ. նորոգվեց ու կազմվեց մի Աւետ.— 412
10. Կր., եղբորորդի Գողթան գաւառի արքեպս Սիմէոնի, 1477 թ.— 420
11. Քհյ, 1478 թ. կազմեց մի Աւետ.— 435

Ազրէի

1. Եղբորթոն Զիալի, որ 1456 թ. Ռշտունիքի Բերդաձորի վանքում ստ. Աւետ.— 73
2. Որդի՝ խոշա Խոսրովի, որ 1459 թ. ստ. Սարգիս Շնորհալու Մկն, կաթուղիկէից—129
3. Պր., Մարմետի տանուտերերից, 1462 թ.— 183
4. Աղդ. Շիրազ-Խաթունի, որ 1470 թ. Շուշանց գյուղում նորոգեց մի Աւետ.— 307

Ազիզ (ար.)

1. Խոշա, 1458-ից շատ առաջ Պաֆայում կառուցել է եկեղեցի — 111
2. Պր., Սամցխէի հայերի տանուտեր, 1473-ից առաջ — 350

Ազիզբեկ

1. Պր., պապ Մանուէլ արքեպս Եղվարդեցու, հշվ. 1452, 1484 թթ.— 16, 215, 215*
2. Եղբ. Զիալի, որ 1456 թ. Ռշտունիքի Բերդաձորի վանքում ստ. Աւետ.— 73
3. Որդի Սիմէոն քհնյի, որ 1460 թ. Բշնիում գնեց Գանձարան — 131
4. Որդի Խաչատուրի, որն իր եղբայրների հետ 1462 թ. Մընչկանց գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ.— 185
5. Նորագեղի տանուտերերից, 1465 թ.— 232
6. Որդի Գրիգորի, որ 1477 թ. Բասենի էգէպատ գյուղում ստ. Աւետ.— 415

Ազիզպէյ — Որդի Չրքին Խաչատուրի, 1458 թ. Կաֆայում ստ. Սաղմոս — 111

Ազիզ (իգ.)

1. Դուստր Ֆիլ Աւետիսի, որ 1458 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 102
2. Կին տարածամ հնգջլ Յովաննէսի, որի հիշատակին 1458 թ. Սորավանքում ստ. Աւետ.— 106
3. Քույր Գուլբահարի, որ 1459 թ. Արբենց գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ.— 127
4. Մայր Մաթէոս դրիչ Շիրվանեցու, որ

Ազիզ

- 1460 թ. Եղուձոր գյուղում օր. Աւետ.— 135
5. Կին Կիրեղի, որ 1460 թ. Յաշի սբ. Աստուածածին եկեղեցուն նվիրեց մի Ճաշոց— 152
6. Դուստր (թէ՛ որդի) Սարգսի, քր իր եղբայրների հետ 1462 թ. Մընչկանց գյուղի եկեղեցուն նվ. մի Աւետ.— 185
7. Դուստր մահդասի Պաղոսի, որ 1484-ից առաջ ստ. Աւետ.— 222
8. Քույր մահդասի Մուրատի, որ 1464 թ. Երեբան վանքում ստ. Աւետ.— 228
9. Կին ոմն. 1465 թ. Եղվարդում գնած Աւետարանը նվիրեց Նորագեղի եկեղեցուն — 232
10. Քույր մահդասի Ստեփանոսի, որ 1469 թ. Փասավանքում ստ. Յայսմաուրք — 282
11. Մայր Մկրտչի, որ 1472 թ. Կտուցում ստ. Աւետ.— 340
12. Աղդ. Մխիթար քարգործի, որ 1474 թ. ստ. Աւետ.— 370
13. Կին Ղարիպշահ Հարմղենցի, որ 1476 թ. Վանում կաշի տվեց մի Ճառքնտիր կազմելու համար — 406
14. Քույր Վարդան կր.-ի, որ 1477 թ. Շատան գյուղում ստ. Գանձարան — 422

Ազիզ-Խարուն

1. Մայր Սառայի, որ 1458 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 102
2. Կին Գրիգոր քհնյի, որ 1472 թ. Արճէշում ստ. Մաշտոց-Գանձարան — 338, 339
3. Զոքանչ խոշա Մարշահի, որ 1473 թ. Վանում ստ. Ճաշոց — 351
4. Հորեղբորկին Մկրտիչ աբեղայի, որ 1474 թ. նվեր ստ. մի Աւետ.— 371
5. Մայր վանեցի ոսկերիչ նվիրատու Եղգտնբախչի, 1476 թ.— 405

Ազիզ-Մելիք (Ազիզ-Մէլէք)

1. Քույր Փաշայ կնոջ, որ 1451 թ. Վանում ստ. Աւետ.— 6
2. Մայր Գրիգոր և Թոմա գրիչների, հշվ. 1452 — 1463 թթ.— 21, 162, 185, 199
3. Հարս մահդասի Ստեփանոսի, որ 1457 թ. Արգեւանի վանքում ստ. Յայսմաուրք—80
4. Եղբորկին Ստեփանոս — Ղարիպշայի, որ 1460 թ. Արճէշում ստ. Ճաշոց — 137
5. Մայր Միքայէլ գրչի, որ 1460 թ. Արճէշում և 1462 թ. Ունձք գյուղում օր. 2 Աւետ.— 140, 178

Ազիզ-Մելիք

6. Մայր պր. Ջանիբեկի, որ 1473 թ. վանում ստ. Ճաշոց — 351
7. Մամ Աստուածատուր քհնյի, որ 1480 թ. ստ. Աւետ.— 449

Ազմելիք — Մայր Ստեփանոս գրչի, որ 1463 թ. Աւազ վանքում օր. Գր. Աստուածաբանի «Առ որս» Ճառերը — 190

Ազնաուր

1. Այր Աղուծ-Խաթունի, որ 1453 թ. վանում ստ. Աւետ.— 34
2. Որդի Փաշայի, որ 1471 թ. ստ. Աւետ.— 321
3. Հնգյլ որդի ռես Մարտիրոսի, որի հիշատակին 1473 թ. Բերկրիում ստ. Աւետ.— 352
4. Խոշա, Վանի նշանավոր տանուտերերից, 1476 թ.— 405
5. Որդի Շահգաղայի, որ 1478 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ.— 431

Ազեհր — 1477 թ. Անկիւնեաց վանքում ստ. Աւետ.— 418

Աբարէկ

1. Հայր Յուսկան որդու վանքի առաջնորդ Մկրտիչ րարունապետի, 1475 թ.— 381
2. Հայր Գրիգոր Բերկրցի գրչի, որ 1478 թ. Արդեւանի վանքում օր. Շարակնոց — 426

Աբանաս

1. Հայր Ամիրի, որ 1478 թ. ստ. Յայսմատուրք.— 425
2. Դպիր ռմն, հշվ. 1478 թ. Բուրբաբերդի (Սրկղունք) վանքում — 427

Աբրամէլիք — Մայր Ղազար քհնյի, որ 1452 թ. Մրդուք գյուղում ստ. Աւետ.— 28

Ալաղաղ — Իր Գրիգոր եղբոր հետ, 1480 թ. Վրաստանում վաճառեց մի Աւետ.— 447

Ալամ

1. Դուստր տանուտեր Յոհաննէսի, որ 1455 թ. Փասավանք գյուղում ստ. Աւետ.— 58
2. Դուստր մահգասի Յովհաննէսի, որ 1457 թ. Խիզանում ստ. Աւետ.— 94

Ալամ-Խաթուն — Կին Ղազար քհնյի, որ 1452 թ. Մրդուք գյուղում ստ. Աւետ.— 28

Ալամշան (Ար.) — Եղբ. Սարգիս գրչի, որ 1474 թ. օր. Աւետ.— 372

Ալամշան (Ալամշայ) իգ.

1. Մորթողդուստր Վարդան կր.-ի, որ 1454 թ. Արճէշում ստ. Աւետ.— 41
2. Քույր տանուտեր Յոհաննէսի, որ 1455 թ. Աղթամարում ստ. Ճառերսիր — 58
3. Քրոջղուստր Յոհաննէս կր.-ի, որ 1458 թ. Աղբակի շրջանում ստ. Աւետ.— 108

Ալամշահ

4. Հարս Խոնձա կնոջ, որ 1460 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ.— 144
5. Կին Ատոմի, որ 1463 թ. Ամիրզանք գյուղում ստ. Շարակնոց — 203
6. Ջորանչ խոշա Մուրատի, որ 1474 թ. Վանում ստ. Ճառերսիր — 365
7. Խորթ մայր խոշա Դամուրի, որ 1475 թ. Խիզանում ստ. Յայսմատուրք — 387
8. Դուստր Իսրայէլ գրչի, որ 1476 թ. և այլ տարիների Փասավանքում օր. Ճեռագրեր — 408
9. Եղբորկին Կարապետ գրչի, որ 1476 թ. Երուսաղէմում օր. Ժողովածու, իսկ մի այլ ժողովածու էլ ստ. Վարագամ 1480 թ. — 412, 445
10. Բոռ Խոսրովի, որ 1478 թ. Բոնաշէն գյուղում ստ. Աւետ.— 432

Ալամշառ — Մայր Մանէլ գրչի, որ 1478 թ. Կուքի գյուղում օր. Գանձարան — 431

Ալեքսան (Ալէքսան, Ալլէքսիանոս, Էլէքսան)

1. Այր Սուլթան-Մէլէքի, որ 1452 թ. Ոստանում ստ. Աւետ.— 20, 21
2. Հայր Կիրակոս գրչի, որ 1454 և 1463 թթ. Բաղէշում օր. 2 Աւետ.— 46, 195
3. Ալէքսիանոս, միաբան Պատուգրակ վանքի, 1455 թ.— 60
4. Որդի կամ եղբորորդի Ղազարի, որ 1456 թ. Սալմաստում գերութիւնից ազատեց մի Աւետ.— 68
5. Ալլէքսանոս արեղայ, 1457 թ. Ուրծ գյուղում օգնում էր Խաչատուր գրչին թուղթ կոկելով — 82
6. Ալէքսանոս, որդի Վարդան քհնյի, որ 1462 թ. Տփխիսում ստ. Աւետ.— 169
7. Ութայ, հշվ. 1462 թ. Ունձք գյուղում — 179
8. Կր., եղբայր Միքայէլ գրչի, ուսուցիչ Ստեփանոս վրդի, հշվ. 1462 թ. Ունձք գյուղում — 179
9. Ալէքսանոս մանուկ, հշվ. 1462 թ. Մելքիսեթ գրչի կողմից — 189
10. Պր., 1464 թ. Գաղափայում ստ. և նվբրեց սր Կարապետի եկեղեցուն Մաշտոց — 228
11. Ալէքսանոս եպս., առաջնորդ Քթիշոյ վանքի, 1464-ից հետո — 228*
12. Միաբան Գետարդելի վանքի, 1465 թ.— 232
13. Ալէքսանոս, միաբան Սիրունքարի վանքի, 1467 թ.— 263
14. Ալէքսանոս քհնյ, որդի Նուրպէկ աղայի.

Այնպէս

- 1368 թ. Տրապիզոնում նպաստեց մի Աւետարանի կազմելուն — 278
  - 15. Անրեղոյի բահաններէն, 1469 թ.— 290
  - 16. Ալլիւսանոս, որդի Ստեփանոս բճշի, որ 1469 թ. Հերմոնի վանքում սա. Աւետ.— 291
  - 17. Եղբորորդի Բուսայ կր.-ի, հշվ. 1471 թ.— 322
  - 18. Տանուտեր, 1473 թ. ստ. և Սուխարայ վանքին նվիրեց Մաշտոց — 345
  - 19. Այեբրանոս, որդի Գաւիթ գրչի, որ 1473—1478 թթ. Բոլորածորի վանքում (Սրկղունք) օր. 2 Աւետ. և Ծառնետիր — 346, 378, 428
  - 20 Ալիւսիտնոս դրիչ, 1474 թ. օր. Գանձարան — 372
  - 21. Էլլիսանոս, եղբ. տանուտեր Ստեփանոսի, որ 1476 թ. Արծկէում ստ. Աւետ.— 402
  - 22. Ալլիսանոս, եղբ. Մկրտիչ բճշի, որ 1476 թ. Պալախոտոյ վանքում ստ. Աւետ. — 409
  - 23. Արեղայ, 1589 թ. վկա եղաւ մի համաձայնագրի կնքման — 43*
  - 24. Որդի ռես Արիշանի կամ պր. Վարդի, որոնք ԺՁ. դարում ստ. և նորոգեցին մի Յայամաւորք — 88*
- Այնպէս — Թագաւոր վրաց՝ 1412—1443 թթ., հշվ. որպէս Գեորգի Ը-ի (1446—1466) հայր — 120, 171
- Ալէքսիոս — Արեղայ, միաբան Սեանայ, 1451 թ. Գանիէլ գրչին տվեց օրինակելու Գր. Տաթևացու Մկն. աւետ. Մատթէոսի աշխատութիւն իր ձեռագրերը — 5
- Ալէլ — Մեծ պապ Մաթէոս բճշի, որ 1466 թ. Անաւաբաջում սա. Ծառոց — 251
- Ալբուս — Պր., Մարմետի տանուտերերէն, 1402 թ.— 183
- Ալբուստաշ (գրված՝ Յալթունտաշ) — Ոսկեգործ, հայր Աղարիա արքեպսի, որ 1476 թ. նորոգել և կազմել տվեց մի Աւետ. — 413
- Ալի — Զորավար Եփրատոսի, որ իբր պատերազմել է Կիլիկիայի վերջին թագաւոր Լևոն Զ-ի (1374—1375) դեմ (Կեղծիք է) — 356
- Ալիբ — Պոաստիւք գյուղում 1459 թ. ստ. Աւետ.— 128
- Ալիսա — Ուսթայ, արհեստագետ Բերկրիի սուլկարների համաբարութիւն (ասնաֆի), ԺՁ. դարի 2-րդ հիսնամյակ — 353*

Ալղու

- 1. Հայր մահդասի Շեխի, որ 1457 թ. Ուրծ գյուղում ստ. Ծառոց — 82

Ալղու

- 2. Որդի Սալուկ-խաթունի, որ 1466 թ. ստ. Մաշտոց և նորոգեց եկեղեցու գմբեթը — 254
- Ախիջան — Ազգ. Խաչատուր և Ստեփանոս կրեղբայրների, որոնք 1462 թ. Կտուցի վանքում ոտ. Յայամաւորք — 182
- Ակոբ — Տե՛ս Յակոբ
- Անարոն
- 1. Միաբան Վարագայ վանքի, 1454 թ. — 40
  - 2. Հորեղբորորդի Ատոմ կր.-ի, որ 1462 թ. վանում ստ. Գանձարան — 187
- Անլիման — Հնգյլ եղբ. Մաթէոս կր.-ի որ 1474 թ. ստ. Ծառոց — 369
- Անլիփաշայ — Ազգ. Կարապետ բճշի, որ 1476 թ. վանում ստ. Ծառնետիր — 404
- Անտիրէլ — Բոռ հնգյլ պղնձագործ Ըռուզէկի, որի հիշատակին 1478 թ. Կուքի գյուղում հարազատները ստ. Գանձարան — 430
- Ալարիկ — Հնգյլ որդի վանեցի ոսկերիչ նվիրատու Եղգանբախչի, 1476 թ.— 405
- Արազար — Եղբ. Ամիրի, որ 1463 թ. Տփխիսում ստ. Աւետ.— 195
- Աղախան — Հայր Գրիգոր գրչի, որ 1454 թ. Աղթամարում օր. Աւետ.— 45
- Աղաճան
- 1. 1464-ից հետո նվիրեց Քթիշոյ վանքին Երեբանի վանքում օրինակված մի Աւետարան — 228*
  - 2. Դպիր Բոլորաբերդի (Սրկղունք) վանքում. հշվ. 1478 թ.— 427
- Աղա-Մէլիք — Մայր Ամիրի, որ 1463 թ. Տրփիսում ստ. Աւետ.— 195
- Աղաշայ — Ազգ. Խոջա Յովսէփի, որ 1479 թ. Մուշում ստ. Աւետ.— 438
- Աղբատինե — Ազգ. (՞) Մկրտիչ բճշի, որ 1461 թ. Սրկղունքում ստ. Աւետ.— 157
- Աղբիկ — Որդի Դուռդանայ կնոջ, որ 1478 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ.— 431
- Աղբրաց (իգ.)
- 1. Եղբորթոռ ռես Մանկտաւագի, հշվ. 1455 թ. Սիւնիքի Մցի գյուղում — 52
  - 2. Մայր Կարապետ կր.-ի հշվ. 1460 թ. Արծկէում — 138
  - 3. Ազգ. Սարգսի, որ 1468 թ. Խիղանում ստ. Աւետ.— 274
- Աղիք (գրված՝ Աղչին հոլովված ձևով) — Կին Ամիրի, որ 1463 թ. Տփխիսում ստ. Աւետ.— 195
- Աղուք (Աղուտ)
- 1. Քույր ռես Մանկտաւագի, հշվ. 1455 թ. Սիւնիքի Մցի գյուղում — 52

Աղոթք

2. Մայր Խաչատուր գրչի, որ 1457 թ. Ուրծ գյուղում օր. Ճաշոց, իսկ 1460 թ.—Յայտմաւորք — 82, 132
3. Մայր Մկրտիչ գրչի, որ 1457, 1459 և 1468 թթ. Խիզանում օր. Աւետարաններ — 94, 118, 270
4. Մայր Եմտուն վրդ Տաթևացու, որ 1459 թ. Տաթև բերեց մի քանի ձեռագիր. — 123
5. Հնգցի ազգ. Վարդան քհչի, որ 1462 թ. Տփխիսում ստ. Աւետ. — 169

Աղոթք-Խաբուն

1. Մայր Մելիք-Խաթունի, որ 1453 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 34
2. Ոմն Եատիցայի հետ միասին 1460 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 146
3. Տառ Կարապետ քհչի, որ 1478 թ. Վանում ստ. Ճառքնատիր — 404

Աղոթք — Թոռ Ամիրի, որ 1463 թ. Տփխիսում ստ. Աւետ. — 195

Աղուպ

1. Ջրաղացպան, 1460 թ. Արծւում, Բանաք պատրաստելու համար զլթոր էր տալիս Միրայիլ գրչին — 140
2. Խոջա, եղբ. Պաւղոս վրդի, որ 1474 թ. Մղաքու, վանքում օր. Աւետ. — 365
3. Աղուպ-ղան տե՛ս Ծաղուպ-ղան

Աղուպչափ (գրված՝ Աղուպչայ)

1. Որդի տանուտեր Յոհանէսի, որ 1455 թ. Աղթամարում ստ. Ճառքնատիր — 58
2. Նղբ. Պողոս վրդի, որ 1461 թ. նվիրարեբրութուններ արեց Բաղէշի սբ Յովաննէս վանքին (հմմ. Աղուպ № 2) — 160

Աղբա-Մալիք — Մայր մահադասի Մուրատի, որ 1464 թ. Երեբրանի վանքում ստ. Աւետ. — 228

Աղլուր-Մէլիք — Կին պո. Պոսակի, Աղթամարի Ստեփանոս կթղկսի ե ներսէս եպսի շնորհներէս, հշվ. 1470 թ. — 309

Ամաա — Հնգու որդի վանեցի ոսկերիչ նվիրատու Եզդսնքախչի, 1476 թ. — 405

Ամաւն — Որդի՝ Խոսրովի, որ 1478 թ. Բոնաշէն գյուղում ստ. Աւետ. — 432

Ամբար

1. Մայր Յովաննէս քհչի, որ 1466 թ. Աղթամարում ստ. Գանձարան — 247
2. Քոյր Սարգսի, որ 1468 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 274
3. Քոյր մահադասի Ստեփանոսի, որ 1469 թ. Փասաւանքում ստ. Յայտմաւորք — 282

4. Մայր Կուլփաշայի, որ 1472 թ. Անկիւնեաց վանքում ստ. Աւետ. — 340

Ամբար-Խաբուն — Նորորկին Զիայի, որ 1456 թ. Ռշաունիքի Բերդաձորի վանքում ստ. Աւետ. — 73

Ամէն-Տիկիւն

1. Մայր Ղազար բարունապետի, հշվ. 1455 և 1474 թթ. Ամրօլու և Մղաքու վանքերում — 56, 365
2. Կին Աւղուլ գինեծախի, որ 1458 թ. Ղրիմում ստ. Սաղմոս — 112

Ամիր

1. Որդի Հասանի. 1463 թ. Տփխիսում ստ. Աւետ. — 195
2. Նորագեղի տանուտերերից, 1465 թ. — 232
3. Հայր Ստեփանոս քհչի, որ 1469 թ. Հնրմոնի վանքում ստ. Աւետ. — 291
4. Սարկաւագ, որդի Յակոբ գրչի. 1470 թ. Խարրերղում օգնում էր հորը՝ Բուղթ կոհելուլ — 298
5. Ազգ. (հորեղբորորդի՝) Աղթամարի Ստեփանոս կթղկսի ե ներսէս եպսի, հշվ. 1471 թ. — 309
6. Որդի Աթանասի. 1478 թ. ստ. Պայտմաւորք — 425

Ամիր-Ազիզ

1. Հնգցի որդի Եատիցայի, որ 1460 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 146
2. Որդի Յեսաթ-Մելիքի, որ 1470 թ. Անկիւնեաց վանքում ստ. Աւետ. — 305
3. Միաբան Վերի-Նորավանքի, 1476 թ. — 399

Ամիրաթ — Որդի Խոջա Աւետիսի, որ ԺԵ — ԺԶ ող. գերությունից ազատեց Բազենց գյուղի Աւետարանը — 367*

Ամիրաղա — Խոջա, Թղթեց մականունով. ԺԶ դարում յուրայինների հետ մեկտեղ նորոգել տալով՝ նվիրեց ի դուռն սբ Ստեփանոս Նախավկայի և Սահակ հայրապետի մի Աւետ. — 265*

Ամիր-Ամաղ — Թոռ Խոսրովի, որ 1478 թ. Բոնաշէն գյուղում ստ. Աւետ. — 432

Ամիրլիկ (Ամիրպէկ)

1. Հայր Եախփաշի, որ 1453 թ. Վանում նորոգել տվեց մի Աւետ. — 35
2. Ոմն, 1455 թ. Հաղբատում ստ. Աւետ. — 52
3. Թոռ Գրիգոր քհչի, ի վայելումն որի 1456 թ. Բաղէշում օրինակվես Աւետ. — 70
4. Որդի պո. Աւագի, 1456 թ. Գայթիս գյուղում ստ. Աւետ. — 72, 73
5. Սարկաւագ, որդի Վարդան քհչի. 1460 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 148

Ամիրքի

- 6. Պր., հայր Մանուկի քհնյի, որ 1465 թ. Կաթ գյուղում օր. Ճաշոց — 230
- 7. Որդի վերոհիշյալ Մանուկի քհնյի — 236, 231
- 8. Որդի խոշա Յովանէսի, որ 1466 թ. Արծկում սա. Գանձարան — 246, 247
- 9. Մորթորոզի Մկրտիչ կր.-ի, որ 1470 թ. Արեւրդի վանքին նվիրեց Աւետ.— 301
- 10. Եղբ. Մկրտիչ արեղայի, որ 1474 թ. նվիր ոտացալ մի Աւետ.— 371
- 11. Ազգ. Ասըլպէկի, որ 1475 թ. Բալուխ Նեխրի գյուղում ստ. Աւետ.— 388
- 12. Միաբան Վերի-Նորաձանքի, 1476 թ.— 399

Ամիրգուլ (Ամիրկուլ)

- 1. Քեռի Տէրտէրի, որ 1451 թ. Ղրիմում գնեց Աւետ.— 11
- 2. Եղբ. Վարձիգուլի, որ 1480 թ. Վրաստանում գնեց մի Աւետ.— 447

Ամիրդաւ — Եղբ. Աղութ-Խաթունի, որ 1466 թ. Վանում ստ. Աւետ.— 146

Ամիրդավաթ (Ամիրտովաթ) — Ամասիացի, որդի Եզիայի. նշանավոր բժիշկ, մհ. 1496 թ. 1459 թ. Կ. Պօլսում շարադրեց ճիւղումն բժշկութեանը, 1468 թ. օրինակեց ճրագ Գառնանուի, 1469 թ. Յիլիպոպոլսում շարադրեց ճիւղումն բժշկութեանը, 1474 թ. Կ. Պօլսում շարադրեց ճիւղումն գիրքը, 1480 թ. Կ. Պօլսում ստ. Սաղմոս և ի վայելումն իր Ամիրտէրի որդու օրինակել տվեց Միխայէլ Ասորու և Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութիւնները — 115, 116, 277, 285, 286, 357, 441, 442, 443

Ամիր-Գօլ — Պր., որդի Ամիր-Հասանի, 1455 թ. Բազէշում ստ. Աւետ.— 56

Ամիր-Խոսայի — Խոշա, 1461 թ. վկա եղաւ Բազէշի սբ Յովհաննէս վանքին տրված նվիրաբերութեանը — 160

Ամիրգաղ (Ամիրգաստ)

- 1. Եղբորորդի Աստուածատուր գրչի, որ 1477 թ. Երզնկայում օր. Աւետ.— 424
- 2. Որդի խոշա Աւետիսի, որ ԺԵ—ԺԶ գդ. գերութիւնից ազատեց Բաղնից գյուղի Աւետարանը — 367°

Ամիրէղիլ

- 1. Եղբորորդի 1474 թ. Տիւրիկում մի Աւետ. ստացողի — 370
- 2. Որդի Ամիրդովաթ Ամասիացի բժիշկի, որ 1480 թ. Կ. Պօլսում որդու համար օրինակել տւեց Միխայէլ Ասորու և Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութիւնները — 443

Ամիրխան — Հայր Քարիմի, որ ԺԵ—ԺԶ գդ. Գերութիւնից ազատեց սբ Վարդանի վանքին պատկանող և Խիզան տարված «կառաւակը» — 36°

Ամիրխաւ — Եղբ. Սարգիս կր.-ի, որ 1478 թ. Սրկղոնքում ստ. Ճառքներ — 428

Ամիր-Հառաձ

- 1. Հայր պր. Ամիր-Գօլի, որ 1455 թ. Բազէշում ստ. Աւետ.— 56
- 2. Եղբորորդի Վայոց-ձորի իշխան Պոռնեան պր. Զումայի, հշվ. 1475, 1476 թթ.— 375, 406

Ամիր-Մէլիք (ար.)

- 1. Եղբ. խոշա Թումաշահի, որ 1462 թ. Արճէշում ստ. Յայամաուրք — 172
- 2. Խիզանի քուրդ ամիր, հշվ. 1468 թ.— 274
- 3. Որդի Շահադաշի, որ 1478 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ.— 431

Ամիր-Մէլիք (Ամիր-Մեխիք) իգ.

- 1. Քույր Ամիր-Գօլի, որ 1455 թ. Բազէշում ստ. Աւետ.— 56
- 2. Ազգ. Ստեփանոս մահաւան, որ 1467 թ. ստ. Յայամաուրք — 258
- 3. Քույր Գուլիաշայի, որ 1474 թ. Մղաքու վանքում ստ. Աւետ.— 365

Ամիր-Մալիք — Որդի Ղազար քհնյի, որ 1452 թ. Մըզուք գյուղում ստ. Աւետ.— 28

Ամիր-Մուսէ

- 1. Հորեղբ. Գուրգանայի, որ 1478 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ.— 431
- 2. Հորեղբորորդի վերոհիշյալ Գուրգանայի — 431

Ամիրշահ (Ամիրշախ)

- 1. Հայր Իսրայէլ գրչի, որ Մոկաց Փասաւանք գյուղում օրինակել է մի շարք ձեռագրեր. հշվ. 1456, 1476, 1477 թթ.— 76, 408, 422
- 2. Ոմն, 1452 թ. Արծկի Կողուց վանքում թուղթ էր կոկում — 26

Ամիր-Պոյնի — Սիր, 1476 թ. ստ. և նվիրեց Խառակոնի բերդ կոչվող գյուղի եկեղեցուն մի Մաշտոց — 411

Ամիր-Սարգիս

- 1. Քեռորդի Տէրտէրի, որ 1451 թ. Ղրիմում գնեց Աւետ.— 11
- 2. Անեք մահաւան Շեխի, որ 1457 թ. Ուրծ գյուղում ստ. Ճաշոց — 82
- 3. Ազգ. Ներսէս քհնյի, որ 1461 թ. Ուրծ գյուղում ստ. Աւետ. (հմմ. նախորդի հետ)— 158
- 4. Սկսարայր Մըսըր-Մէլիքի, որ 1462 թ. Ունձք գյուղում ստ. Աւետ.— 179

Ամիր-Սարգիս

5. Ազգ. Կարապետ քչյի, որ 1476 թ. Վանում ստ. Ճառընտիր — 404

6. Եզր. Ամիրի, որ 1478 թ. ստ. Յայսմաւուրք — 425

Ամիր-Սուլեյման — Տե'ս Սուլեյման

Ամիր-Վասակ — Պր., եղբորորդի Վայոց-ձորի պարոն Պռոշեան Զումայի, հշվ. 1475, 1476 թթ. — 375, 400

Ամնադին

1. Նահատակված եղբայր Քարիմադին ներկարարի, որ 1461 թ. ստ. Աւետ. — 168

2. 1477 թ. Անկիւնեաց վանքում ստ. Աւետ. — 419

Այգսն — Դուստր տանուտէր Մելքիսեթի, որ 1462 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 187

Այլսարուն — Մայր Վարդան կր.-ի, որ 1454 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 40, 41

Այալիք

1. Քույր Յակոբ կր.-ի, որ 1452 թ. Արծկէում ստ. Աւետ. — 26

2. Մայր Գրիգոր քչյի, որ 1458 թ. ստ. Յայսմաւուրք — 113, 114

3. Քույր Սալուկ-Խաթունի, որ 1466 թ. ստ. Մաշտոց և նորոգեց ինչ-որ եկեղեցու դրմբեթ — 254

Այտին — Հնգլ եղբ. Մելքիսեթ գրչի, որ 1453 թ. Աւան գյուղում օր. Գանձարան — 33

Անան — Հայր Մարտիրոս գրչի, որ 1458 թ. Կաֆայում օր. Սաղմոս — 112

Անանիա

1. Սոկացի կթղկս (946—968) — 308

2. Որդի կամ եղբորորդի Ղազարի, որ 1456 թ. Սալմաստոճում գերությունից ազատեց Աւետ. — 68

3. Եզր. Մելքիսեթ քչյի, որ 1464 թ. Խորտթանց գյուղում ստ. Աւետ. — 219

4. Կր., գրիչ, 1464 թ. Հռոմկլաւի մոտ գրտնրվող Խալիֆի գյուղում օր. Աւետ. — 229

5. Գրիչ, 1469 թ. Հերմոնի վանքում օր. Մաշտոց և Աւետ. — 290, 291

6. Միաբան Վերի-Նորավանքի, 1476 թ. — 399

7. Հնգլ որդի՝ Արապ Երևանցու, որ 1476 թ. ստ. Աւետ. — 398

8. Աբեղայ, 1477 թ. Գողթան գաւառի վանքերից մեկում նորոգեց ու կազմեց մի Աւետ. — 420

Անդրէաս (Անդրիաս)

1. Որդի Մելքիսեթ գրչի, որ 1453 թ. Աւան գյուղում օր. Գանձարան — 33

Անդրէաս

2. Հայր Սարգսի, որ 1462 թ., արժեքի կեսը վարկելով, նպասանց մի Մաշտոցի դրությանը — 186

3. Հայր Աստուածատուրի, որ 1463 թ. Ռշտունիքի Բերդաձորի վանքում ստ. Աւետ. — 200

4. Գրիչ, որդի պր. Շնորհաւորի, 1463 թ. Եւրոկիայում օր. Աւետ., իսկ 1471 թ. — Գանձարան — 203, 329

5. Պոնտացի, Աւագ վանքի սարկաւազներէց, 1463 թ. — 208

6. Եզր. մահդասի Ստեփանոսի, որ 1467 թ. Վանում ստ. Յայսմաւուրք — 258

7. Հնգլ արքեպս Տեղերոյ սր Աստուածածնի, հշվ. 1469 թ. — 289

Անբառան

1. Դուստր Մելքիսեթ գրչի, որ 1453 թ. Աւան գյուղում օր. Գանձարան — 33

2. Դուստր Քաղէոս քչյի, 1471 թ. Մեղունաց վանքում ստ. Աւետ. — 317

Անձրեւ — Որդի Սարգսի, որ 1468 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 274, 275

Անդալաթ

1. Տառ Խաչատուր և Ստեփանոս կր. եղբայրների, որոնք 1462 թ. Կտուցի վանքում ստ. Յայսմաւուրք — 182

2. Մորաքույր Հայրապետ գրչի, որ 1471 թ. Աղթամարում օր. Մաշտոց — 312

Աննա (Անա, Աննայ)

1. Մայր Ներսէս երեցի, որ 1451 թ. Արճէշում ստ. Գանձարան — 14

2. Մայր տանուտեր Մկրտչի, որ 1452 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 23

3. Քրոշդուստր Յակոբ կր.-ի, որ 1452 թ. Արծկէում ստ. Աւետ. — 26

4. Ազգ. Աւետիս և Մելքիսեթ կր.-ների, որոնք 1454 թ. գերությունից ազատեցին մի Աւետ. — 48

5. Հնգլ քույր Մխիթար կր.-ի, որ 1457 թ. Արճէշում ստ. Ճաշոց — 86

6. Մայր Էդիւրայի, որ 1463 թ. Արծկէում ստ. Աւետ. — 196

7. Քույր Մարգարէ գրչի, որ 1463 թ. Երուսաղէմում օր. Յայսմաւուրք — 204

8. Կին Աստմի, որ 1474 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 367

9. Հնգլ դուստր Խոշա Յովսէփի, որ 1479 թ. Մուշում ոտ. Աւետ. — 438

10. Հարս ռես Արիշանի, որ ժՁ գարում ստ. և

- նորոգել տվեց 1457 թ. օրինակված մի Յայսմաուրք — 88°
- Անտա-խարուն**
1. Դուստր Աւագերկցի, որ 1456 թ., 100 գրամով, վաճառեց մի ձեռագիր Քարոզ-դիրք — 78
  2. Մեծ մամ մահդասի Ստեփանոսի, որ 1457 թ. Արգելանի՛ վանքում ստ. Յայսմաուրք — 79
  3. Աղդ. Ստեփանոս գրչի, որ 1462 թ. Տեպուր գյուղում օր. Աւետ.— 170
  4. Կին պր. Յովհաննիսի, որ 1466 թ. Ղրիմում գեղեց մի Աւետ.— 252
  5. Դուստր Աստուածատուր քհյի, շշվ. 1466 թ.— 255
  6. Մայր Մովսէս կր.-ի, որ 1473 թ. Սորի գյուղում ստ. Աւետ.— 342
- Անպար — Հրեր մայր Յոհանէս գրչի, որ 1458 թ. Այրիվանքում օր. Մաշտոց — 99**
- Անտա — Մայր Աւուլ գինեծախի, որ 1458 թ. Ղրիմում ստ. Սաղմոս — 112**
- Անտոն (Անգոն)**
1. Ազգ. Թովմայի, որ 1452 թ. Վասպուրահանում ստ. Աւետ.— 25
  2. Որդի պր. Աւետիքի, որ 1456 թ. Կաֆայում ստ. Աւետ.— 78
  3. Միաբան Հայոց-թառի Ամենափրկչի, 1464 թ.— 214
  4. Գրիչ, 1464 թ. Մալէզկերոյ վանքում օր. Մաշտոց — 219
  5. Ազգ. Նորմանուկի, որ 1469-ից հետո նվիրեց Աւագ վանքին մի Աւետ.— 294
  6. Եղր. Յակոբ քհյի, որ 1474 թ. ստ. Աւետ.— 371
- Աշայիշ — Աներձագ Մկրտչի, որ 1459 թ. Շատուան գյուղում ստ. Աւետ.— 125**
- Աշխիբէկ — Ռես, որդի Մարգարի. 1451 թ. ստ. Յայսմաուրք — 14**
- Աշամար կամ Աշամարք — Քոյր Սարգիս քհյի, որ 1476 և 1478 թթ. ստ. 2 Աւետ.— 413, 435**
- Աշեր — Հա՛յր Փաշայ-Մէլէքի, որ 1458 թ. Սորավանք գյուղում, որդու և ամուսնու հիշատակին ստ. Աւետ.— 106**
- Ապտեռ — Որդի ռայիս Պետրոսի, հշվ. 1478 թ. Հալէպում — 434**
- Ապուլ-Քարամ — Տե՛ս Արդուլ-Քարամ**
- Աշիպ — Հնդցլ այր Զհանի, որ 1452 թ. Տփիսիսում ստ. Աւետ.— 16**
- Առաջ — Պր., հայր տիկին Դշուսի, որ 1455 թ. Ասպաւերուկ գյուղում ստ. Աւետ.— 60**

- Առաքել (Առաքեալ)**
1. Սիւնեցի, ժն. դարի սկզբի մատենագիր, հեղինակ «Ադամգրօի», «Դրախազգրի», Քերականի մեկնութեան, Սահմանաց գրքի մեկնութեան և այլ երկերի: Օրինակել է Վարդան Արևելցու Սաղմոսաց մեկնութեան այն ձեռագրի սկզբի մասը, որն ալարտեց Մաթէոս գրիչը 1457 թ.— 83
  2. Բաղիշլցի, որդի Ներսէսի, բանաստեղծ, 1453 թ. գրեց «Ողբ մայրաքաղաքին Ըստըմբուրու» — 31, 32
  3. Վրդ., 1452 թ. իրեն պատկանող ձեռագիր ժողովածուն տվեց օրինակելու Դաւիթ Մերտինցի գրչին, 1465 թ. «Մեկն, առակացն Սողմոնի» — Սարգիս վրդ-ին — 29, 243
  4. Քեռի Կարապետ Մանկարաւի, հշվ. 1451 թ. Վանում — 6
  5. Քհյ, որդի Աստուածատուրի. 1451 թ. ստ. Աւետ.— 13
  6. Ազգ. Սերովբէ կամ Կարապետ քհյ-ներթ, որոնք 1353 կամ 1452 թ. Որոտնա՛յ վանքում օր. Ծառընտիր— 20
  7. Ոստանի սր Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցու քհյ-ներից հշվ. 1460-ական և 1470 թթ. — 22, 299
  8. Հորեղբորորդի Վարդան կր.-ի, որ 1454 թ. Արճէշում ստ. Աւետ.— 40
  9. Հորեղբայր Աւետիս և Մելքիսեթ կրոնավորների, որոնք 1454 թ. գերուժյունից ազատեցին Աւետ.— 48
  10. Նույնանուն երկու միաբան Բասենի Սպիտակ վանքի, 1455 թ.— 53
  11. Հայր Վարդան քհյի, որ 1455 թ. Պատուգրակ վանքում ստ. Մաշտոց—Ֆանձարան — 60
  12. Միաբան Տրապիզոնի Վերի-Աստուածածին մենաստանի, 1455 թ.— 61
  13. Եղր. Մեծոփայ վանքի վանահայր Վարդանի, հշվ. 1456 և 1464 թթ. (երկրորդ անգամ՝ որպես հնգյլ) — 71, 218
  14. Միաբան այն վանքի, որի հերպետն էք Վարդան կր.-ը (Մեծոփայ վանք), 1456 թ. — 71
  15. Մահդասի, ազգ. Ստեփանոսի, որ 1457 թ. Արգելանո՛ւմ ստ. Յայսմաուրք — 80
  16. Հայր խոշա Խաչատուրի, որ 1457 և 1462 թթ. Արճէշում ստ. Յայսմաուրք և Աւետ.— 88, 179
  17. Որդի Յովանէս քհյի, որ 1458 թ. ստ. Աւետ.— 114

Առաքել

18. Արրկնց գյուղի տանուտերերից, որդի Չաղարի, 1459 թ.— 128
19. Աբեղայ, 1461 թ. 100 թանկայով վաճառեց Դանիէլ վրդ. Սեանեցուն Գր. Տաթևացու Քարոզգիրք — 157
20. Անդամ Մընչկանց գյուղի մի գերդաստանի, որը 1462 թ. նվիրեց գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ.— 185
21. Որդի Մարտիրոսի, որ 1463 թ. նվիրեց Հօրդոմու սր Աստուածածնին մի Մաշտոց — 198
22. ՔՀյ, միաբան Աղթամարի, հշվ. 1463, 1465/66 և 1479 թթ.— 199, 240, 439
23. Սարկաւազ, եղբ. Անդրէաս գրչի, որ 1463 թ. նուիրեց Սրբ. Աւետ.— 203
24. Կր., որդի Աստուածատուրի, 1463 թ. նուիրեց Սրբ. Անդրէասի, որը 1468 թ.— Մաշտոց, իսկ 1479 թ. Աղթամատուցի օրինակով նուիրեց Գրիգոր գրչին — 204, 279, 440
25. Միաբան նուիրեցի որ Փրկիչ վանքի, 1463 թ.— 204
26. Կր., հոգևոր եղբ. Մարգարէ գրչի. 1463 թ. նուիրեց Սրբ. Անդրէասի, որը 1468 թ. նուիրեց Սրբ. Անդրէասի, որը 1468 թ.— Մաշտոց, իսկ 1479 թ. Աղթամատուցի օրինակով նուիրեց Գրիգոր գրչին — 204, 279, 440
27. Հնգյլ եղբ. Աբրահամ կր.-ի, որ 1463 թ. նուիրեց Սրբ. Անդրէասի, որը 1468 թ.— Մաշտոց, իսկ 1479 թ. Աղթամատուցի օրինակով նուիրեց Գրիգոր գրչին — 204, 279, 440
28. Նղրնկացի, ծեր միաբան Աւազ վանքի, 1463 թ.— 207
29. Որդի Մխիթար գրչի, հշվ. հոր կողմից 1466 թ. Սոկայ Բոնաշէն գյուղում՝ որպէս սարկաւազ, 1478 թ. ՔՀյ էր և ծաղկում էր հոր օրինակած Աւետարանը — 249, 432
30. ՔՀյ, հորեղբ. վերահիշյալ Մխիթար գրչի, 1466 թ.— 249
31. Նպս Խարբերդի, 1468 թ.— 276
32. ՔՀյ, միաբան Բալուի Հաւանքի, 1468 թ.— 276
33. ՔՀյ, 1468 թ. 200 ոսկի ծախսելով և 7 ամիս շարշարվելով՝ գերութուներից ազատեց ու նրանկայից կրկին Քացու գյուղ բերեց 5 տարի առաջ գողացված Աւետարանը — 276, 277
34. Սարկաւազ, որդի Քումայի, որ 1468 թ. ստ. Աւետ.— 279, 280
35. Բոռ Զաքարոնց Յովաննէսի, հշվ. 1469 թ. Փասովանքում — 282
36. Պր., եղբ. Սսի կթղկս Կարապետի (1446—1477), հշվ. 1469 թ.— 285
37. Նղրորորդի Սսի կթղկս Կարապետի — 285

Առաքել

38. Ոմն, հշվ. 1469 թ. Բիւրականում — 289
  39. Տանուտեր, 1469 թ. նվիրեց Սուրս գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ.— 293, 294
  40. Վերահիշյալի որդին — 293
  41. Ազգ. Մկրտիչ կր.-ի, որ 1470 թ. նվիրեց Արրերդի վանքին մի Աւետ.— 301
  42. Նղրորորդի Արրերդի վանքի երախտաժող Գրիգոր Կիրակոսեցի, 1470 թ.— 304
  43. Նղբ. Աստմ արքեպսի, հշվ. 1471 թ., որպէս Աղթամարի վանքի օգտին շատ աշխատող — 311
  44. Կր., հորեղբայր Փաշայի, որ 1471 թ. ստ. Աւետ.— 321
  45. Սորի գյուղի տանուտերերից, 1474 թ. պատասպարեց Աւետ, օրինակող Յովաննէսի գրչին — 368
  46. Քեռորդի Վարդան կր.-ի, որ 1477 թ. Շատան գյուղում ստ. Գանձարան — 422
  47. Հնգյլ որդի Յովաննէսի, որ 1479 թ. Արճէշում ստ. Աւետ.— 436
  48. Հէրպետ Վարազայ վանքի, 1480 թ.— 444, 445
  49. Գրիչ, 1480 թ. Աւազ վանքում օր. Գանձարան — 446
- Ասիւծ — 1451 թ., իր եղբ. Յակոբահի հետ միասին, մի Աւետ. նվիրեց Յասի (Յաշի) սր Աստուածածնին եկեղեցուն — 12
- Ատաթ — Նղբ. Աղութ-Խաթունի, որ 1460 թ. վանում ստ. Աւետ.— 146
- Ատա-Խաթուն — Կին տանուտեր Կարապետի, որ 1480 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 446
- Ասանէթ
1. Դուստր Գրիգոր ՔՀյի, որ 1458 թ., ստ. Յայամաւորք — 113, 114
  2. Քույր Մելիսեթ գրչի, որ 1478 թ. Հալէպում օր. Աւետ.— 434
- Ասան-Խուրլու — Մայր խոշա Դովաթշահի, որ 1465 թ. Աղթամարում օթանդակեց մի Գանձարանի ստացմանը — 236, 237
- Ասեր — Զավակ Մխիթար գրչի, որ 1466 թ. Սոկայ Բոնաշէն գյուղում օր. Աւետ — 249
- Ասիդար — Պր., հայր տանուտեր Ստեփանոսի, որ 1476 թ. Արծկէում ստ. Աւետ.— 402
- Ասիլ — Խոշա, 1457 թ. Խարբերդում վկա եղավ մի Մաշտոցի վաճառքի — 93
- Ասլան
1. Հորեղբայր Աղթամարի Ստեփանոս կաթողիկոսի և ներսէս եպսի, հշվ. վերջինիս կողմից 1458, 1461 և 1471 թթ.— 103, 163, 309

Ասլան

2. Խոշա, որդի պր. Հասանի, 1459 թ. Բաղէշում սա. Յայմատուրք — 125, 126
3. Հորեղորդի՝ Աղթամարի, Ստեփանոս կթղկսի և Ներսէս Եպսի, հշվ. 1471 թ. — 309
4. Հայր Երրազ-Խաթունի, որ 1470 թ. Եռշանց գյուղում նորոգել տվեց մի Աւետ.— 307
5. Աղբ. Մխիթար քարգործի, որ 1474 թ. սա. Աւետ.— 376

Ասլանըկ — Որդի Երրազ-Խաթունի, որ 1470 թ. Եռշանց գյուղում նորոգել տվեց մի Աւետ.— 307

Ասլան-Մելիք — Ազգ. (հորեղբայր) Աւետիս և Մելքիսեթ կրոնավորների, որոնք 1454 թ. գերությունից ազատեցին մի Աւետ.— 48

Ասլապէկ — 1475 թ. Բալուի Նեխրի գյուղում ստ. Աւետ.— 388

Ասլի-Մելիք (Ասլմելիք, Ասլմէլէք, Ասլի-Մէլէք)

1. Մայր Յունանի, Կասաի և Ջանօի, հշվ. 1451 թ. Խիզանում — 10
2. Հարս տանտուեր Ստեփանոսի, որ 1454 թ. Բաղենից վանքում ստ. Աւետ.— 42
3. Դուստր Մրսըր-Մէլիքի, որ 1462 թ. Ունձք գյուղում ստ. Աւետ.— 178, 179
4. Մայր Խաչատուր և Ստեփանոս կր. եղբայրների, որոնք 1462 թ. Կտուց վանքում ստ. Յայմատուրք — 182
5. Հնգյւ քույր պր. Յովաննէսի, որ 1466 թ. Ղրիմում գնեց Աւետ.— 252
6. Քույր Զաքարէ գրչի, որ 1470 և 1476 թթ. Անկիւնեաց վանքում օր. Աւետ. և Թուղթ ընգհանրական — 306, 401
7. Մայր ռես Մարտիրոսի, որի հիշատակին 1473 թ. Բերկրիում ստ. Աւետ.— 352
8. Քույր Մխիթար քարգործի, որ 1474 թ. ստ. Աւետ.— 370
9. Ազգ. պր. Գրառնի, որ 1476 թ. սա. Գանձարան — 414
10. Ազգ. Յակոբի, որ 1477 թ. նվիրեց Անճնի գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ.— 424

Ասլի-Փաշայ

1. Կին Միրանի, որ 1471 թ. գերի գնեց և ուղարկեց Աղթամար — 313
2. Կին Խոշա Մուրատի, որ 1474 թ. վանում ստ. Զառընտիր — 365

Ասուլան — Կին Հուսէպէկ պղնձագործի. ամուսնու հիշատակին, 1478 թ. Կուրի գյուղում ստ. Գանձարան — 430

Ասուղայ — Զոքա՞նը Մկրտիչ գրչի, որ 1469 թ. Բիւրականում օր. Աւետ.— 288, 289

Ասպանեան

1. Որդի Սաթ առաքաւունի, որ 1463 թ. Երեւանի վանքում ստ. Աւետ.— 202
2. Ասլան-Մելիքենց, եղբ. Խոշա Դովաթշահի, 1465-ից առաջ՝ Վրան մահուամբ ի յանօրինաց փոխեցաւ — 236, 236*, 237
3. Որդի Սատաղայի և եղբ. Սարգիս կր.-ի 1475 թ. Բոլորարեղբի վանքում (Սրկղուք) ստ. Աւետ., իսկ 1478 թ.— Զառընտիր—377, 428
4. Ոսկերիչ, 1475 թ. վանում ստ. Աւետ.— 385

Ասպետ — Պր., հայր Վահրամի, որ 1468 թ. Կիպրոսի սբ Աստուածածին եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ.— 279

Աստուածապով — Փեսա Մելքիսեթ գրչի, որ 1453 թ. Աւան գյուղում օր Աւետ.— 34

Աստուածառու

1. Եղբ. Խաչատուր երէցի, որ 1451 թ. սա. Աւետ.— 3
2. Վարսիմոսի եղև յանօրինաց, եղբ. մահաբաի Պօղոսի, հշվ. 1451 թ. Զերմաձորոյ երկրի Փոքր-Ակոռոյ վանքում — 4
3. Հայր Թումայ կր.-ի, որ 1451 թ. Խիզանում ստ. Աւետ — 10
4. Որդի Բովմայ քհչի, որ 1451 թ. Ղրիմում գնեց Աւետ.— 12
5. Հայր Առաքել քհչի, որ 1451 թ. սա. Աւետ.— 13
6. Անեք Ներսէս երէցի, որ 1451 թ. Արճէշում ստ. Գանձարան — 14
7. Եղբորորդի Դաւիթ միայնակեցի, սբ 1452 թ. Աղշոց վանքում ստ. Աւետ.— 18
8. Որդի Սերովբէ քհչի, որ 1353 կամ 1452 թ. Որոտնայ վանքում ստ. Զառընտիր — 19
9. Մալազ, եղբ. Մերուն կր.-ի. 1452 թ. Մերտինում ստ. Երազկոնց — 27
10. Քհչ, 1453 թ. Հոգեաց վանքում սա. Երազկոնց — 38*
11. Եղբ. Պառուեգրակ վանքի հէրպետ Կարապետի, 1454 թ.— 47
12. Հայր Ստեփանոս քհչի, որ 1454 թ. սա. Աւետ.— 50
13. Արքեպս Հաղբատայ, 1455, 1458 թթ.— 51, 98
14. Հայր Ղազար րաբունապետի, հշվ. 1455 և 1474 թթ. Ամրգօրու և Մղաքու վանքում — 56, 365
15. Ազգ. Յովաննէս քհչի և Յոհաննէս տանու-

Աստուածատուր

- ակրի, որոնք 1455 թ. Փասավանք գյուղում ստ. Աւետ.— 58
16. Աբելայ, միարան Տրապիղոնի վերի-Աստուածածին մենաստանի, հշվ. 1455 թ., 1468 թ. գտնվում էր Երուսաղէմում, ուր օր. Մաշտոց — 61, 279
17. Որդի Յակոբոսի, 1456 թ. Փասավանք գրուղում ստ. Աւետ.— 75
18. Հնգլի եղբ. պր. Աւետիքի, որ 1456 թ. Կաֆայում ստ. Աւետ.— 78
19. Հայր մահադասի Ստեփանոսի, որ 1457 թ. Արգելանի՝ վանքում ստ. Յայսմաւուրք — 79, 80
20. Եղբորորդի վերոհիշյալ Ատեփանոսի — 80
21. Ազգ. տանուտեր Ստեփանոսի, որ 1457 թ. Յիպնայ վանքում ստ. Մաշտոց — 82
22. Տնտես Հերմոնի վանքի, հրէք հայր Յակոբ գրչի, որը 1457, 1478 թթ. օր. Աւետարաններ — 85, 429
23. Գրիչ, որդի Յեսայի, 1457 թ. Կամախում, իր ուսուցիչ Գրիգոր եպոսի հետ, օրինակեց Մաշտոց, 1458 թ. Երզնկայում օգնում էր մի գրչի՝ Թուղթ կոկելով, 1465 թ. Տիրաշէն վանքում օր. Մաշտոց, 1477 թ. Երզնկայում օր. Աւետ., 1479 թ. Տղա սք Գրիգորի վանքում օր. Աւետ. (Թերևս 2 տարբեր անձանվորութիւններ են) — 94, 110, 241 423, 439
24. Պր., որդի պր. Միրաթի, 1457 թ. գնեց Աւետ.— 96
- 25 Փակակալ Հաղբատայ վանքի, 1458 թ.—98
26. Հնգլի որդի Զանազիզ վարդապետի, որ 1458 թ. Հաղբատում ստ. Ճաշոց — 98
27. Հայր Ոստանցի Ստեփանոս քհչի, որ 1458 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 102
28. Քհչի, հորեղբ. Յոհաննէս գրչի, որ 1458 թ. Խնդրակատար Աստուածածնի վանքում օր. Աղթամատոց — 110
29. Որդի Գրիգոր քհչի, որ 1458 թ. ստ. Յայսմաւուրք — 114
30. Եպոս, որդի Խոցադեղի. 1459 թ. Այրիվանքում ստ. և նվիրեց Հոռոմոսի վանքին մի Ճաշոց — 121, 122
31. Մեծ պապ Մկրտչի, որ 1459 թ. Շատուան գյուղում ստ. Աւետ.— 125
32. Եղբորորդի Ատեփանոս — Ղարիպշահի, որ 1460 թ. Արծկէում ստ. Ճաշոց — 137
33. Փեսա վերոհիշյալ Ստեփանոս-Ղարիպշահի — 137

Լստուածատուր

34. Որդի Ըղթիարի, որ 1460 թ. Բազէշում ստ. Աւետ.— 141
35. Հայր Կիրակոսի, որ 1460 թ. Յաշի սք Աստուածածին եկեղեցուն նվիրեց մի Ճաշոց — 152
36. Որդի վերոհիշյալ Կիրակոսի — 152
37. Որդի տանուտեր Յովաննիսի, որ 1461 թ. ստ. Աւետ.— 167
38. Եղբ. Գրիգոր երկ. Գորեցու, որ 1462 թ. գնեց Աւետ.— 170
39. Միարան Կտուցի, 1462 թ.—181
40. Ոմն, հշվ. 1462 թ. Կտուցում — 182
41. Անեքնազ տեր Աւագի, որն իր եղբայրների հետ 1462 թ. Մընշկանց գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ.— 185
42. Քհչի, որդի Թումի, որ 1463 թ. վանում ստ. Աւետ.— 197
43. Հայր Մարտիրոսի, որ 1463 թ. նվիրեց Հօրգոմի վանքին մի Մաշտոց — 198
44. Որդի Անդրէասի. 1463 թ. Ռշտունիքի Բերդաձորի վանքում ստ. Աւետ.— 200
45. Որդի պր. Կոստանդի, որ 1463 թ. Եւզոկիայում ստ. Աւետ.— 203
46. Հէրպետ Երուսաղէմի սք Յակոբայ վանքի, 1463 թ.— 204
47. Միարան Երուսաղէմի սք Փրկչի, 1463 թ.— 204
48. Ոմն կր., հշվ. 1463 թ. Երուսաղէմում — 204
49. Հայր Առաքել կր.-ի, որ 1463 թ. Երուսաղէմում ստ. Յասմաւուրք — 204
50. Վրդ. Զեքմացի. Աւագ վանքի համալսարանի ղեկավարներից (աջերմեռանդ սիրող վառի ի շինութիւն այս սուրբ ուխտիք), 1463 թ.— 207
51. Ոմն, հշվ. 1464 թ. Արծկէում — 217
52. Միարան Խլպաշի վանքի, 1464 թ.—221
53. Եղբ. մահադասի Պաւղոսի, որ 1464-ից առաջ ստ. Աւետ.— 222
54. Քհչի, պապ Ատոմ գրչի, որ 1464 թ. Շատուան գյուղում օր. Յայսմաւուրք — 224
55. Եղբ. Տիրացու աւագերէցի, որ 1464 թ. Ախալցխայում գնեց Աւետ.— 227
56. Հնգլի եղբ. Մանուէլ քհչի, որ 1465 թ. Կած գյուղում ստ. Ճաշոց — 230
57. Որդի Ազիզ կնոշ, որ 1465 թ. Նորագեղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ.— 232
58. Ազգ. Աւետիս քհչի, որ 1465 թ. վանում ստ. Յայսմաւուրք — 233

Աստուածատուր

- 59. Որդի տանուտեր Յոհաննէսի, որ 1465 թ. ստ. Գանձարան — 236, 237
- 60. Քհչ սր Յովհաննէս ե Ամենափրկիչ եկեղեցու, որին 1465 թ. նվիրեցին մի Գանձարան — 237
- 61. Գրիչ, 1465 թ. Խլաթում, Կիրակոս գրչի հետ միասին օրինակեց Յայսմաւուրք—240
- 62. Սարկաւազ, միաբան Արբերդի վանքի, 1466 թ. — 248
- 63. Մեծ ապա Մխիթար գրչի, որ 1466 թ. Մոկաց Բ. Կաշէն գյուղում օր. Աւետ.— 249
- 64. Միաբան Կապուսի վանքի, 1466 թ.— 251
- 65. Որդի Մուսլսի, հշվ. 1466 թ.— 255
- 66. Երկու Լուսինանուն հորեղբորդիներ մահգասի Սահփանոսի, որ 1467 թ. Վանում ստ. Յայսմաւուրք — 258
- 67. Որդի Յովանէս քհչի, որ 1467 թ. Վանում ստ. Մաշտոց — 259
- 68. Մորբորդորդի Յովհաննէս քհչի, որ 1467 թ. Ուսանում ստ. Աւետ.— 261
- 69. Պագրոն, հշվ. 1469 թ. Բիւրականում—289
- 70. Միաբան Տեղերոյ սր Աստուածածնի, հշվ. 1469 թ. Բիւրականում — 290
- 71. Քհչ ոմն, հշվ. 1469 թ. Բիւրականում—290
- 72. Հէրպետ Հերմոնի վանքի, 1469 թ.— 290
- 73. Եպս, սրա խնդրանքով 1469 թ. Սանահնում օր. Շարակնոց — 296*
- 74. Գառնուկ մականունով, հայր Ներսէս կր.-ի, որի հորդորմամբ 1469-ից հետո Աւազ վանքին տրվեցին նվերներ—295
- 75. Ազգ. Մկրտիչ կր.-ի, որ 1470 թ. Արբերդի վանքին նվիրեց մի Աւետ.— 301
- 76. Քնոթրդի վերոհիշյալ Մկրտիչ կր.-ի—301
- 77. Հորեղբորթոն վերոհիշյալ Մկրտիչ կր.-ի — 303
- 78. Հիրպետ Անկիւնեաց վանքի, հշվ. 1470—1477 թթ.— 305, 306, 307, 340, 401, 418, 419
- 79. Ազգ. Աղթամարի Ստեփանոս կթղկսի և Ներսէս եպսի, հշվ. 1471 թ.— 309
- 80. Երկ. 1471 թ. Շարվանայ երկրի Սաւփութլու գյուղում սա. Ժողովածու—319, 320
- 81. Ամուսին Շնոթոր-Խաթունի, որ 1471 թ. Բարբերդում ստ. Աւետ.— 326
- 82. Աբեղայ, որդի Ջանիքէկի. 1172 թ. Արշերոյ վանքում ստացավ և նվիրեց Աւազ վանքին մի Մաշտոց — 337, 338
- 83. Հայր Գրիգոր քհչի, որ 1472 թ. Արճէշում ստ. Մաշտոց-Գանձարան—338

Աստուածատուր

- 84. Խոյա, հորեղբայր վերոհիշյալ Գրիգոր քհչի—339
  - 85. Գրիչ, 1474 թ. Տփխիսում օր. Աւետ.—362
  - 86. Քհչ, 1474 թ. Ուխտիք գլխակում ստ. Աւետ.— 362
  - 87. Ոմն, 1474 թ. Արճէշում ստացավ և նվիրեց Մատղավանք գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ.— 364
  - 88. Բոռ Սատաղայի, որ 1475 թ. Բոլորաբերդի անապատում (Սրկղունք) ստ. Աւետ.—377
  - 89. Տանուտեր, 1475 թ. Խլաթում ստ. Աւետ.— 378, 379
  - 90. Եղբ. Յովանէս գրչի, որ 1475 թ. Խլաթում օր. Աւետ.— 379
  - 91. Հայր Ասըլպէկի, որ 1475 թ. Բալուկ Նեխրի գյուղում ստ. Աւետ.— 388
  - 92. Ոմն, ծնվեց 1475 թ.—392
  - 93. Միաբան Սեանայ վանքի, 1476 թ.—397
  - 94. Որդի Արապ Երևանցու, որ 1476 թ. ստ. Աւետ.— 398
  - 95. Եպս, առաջնորդ Մատնէվանքի սր Աստուածածնի, 1476 թ.— 402
  - 96. Սարկաւազ, թոռ Ամիր-Պոյճու, որ 1476 թ. նվիրեց Խառիկոնի Բերդ կոչվող գյուղի, եկեղեցուն մի Մաշտոց—411
  - 97. Հայր պր. Գրտոնի, որ 1476 թ. ստ. Գանձարան — 414
  - 98. Պալխաւոցի, 1477 թ. Յովհաննավանքում մի քանի տող ոտանավոր-ձոն գրեց խոշա Հանդիկի մասին, վերջինիս պատվերով օրինակվող Մաշտոցի մեջ — 418
  - 99. «Կաղ» մականունով, հայր Յակոբի, որ 1477 թ. նվիրեց Անճնի գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ.— 424
  - 100. Կր., քեռի Վարդան կր.-ի, որ 1477 թ. Շատուան գյուղում ստ. Գանձարան — 422.
  - 101. Կր., 1477 թ. Շատուան գյուղում թողթ կոկելով օգնում էր Մելքիսեթ գոչին — 423
  - 102. Մահգասի, հայր պր. Յարաճի, որ 1478 թ. Հալէպում ստ. Աւետ. — 434
  - 103. Որդի վերոհիշյալ պր. Յարաճի — 434
  - 104. Պր., երեսփոխան Կ. Պօլսի Չարխափան սր Աստուածածին եկեղեցու, 1480 թ.—442
  - 105. Քհչ, 1480 թ. ստ. Աւետ.— 449
- Աւր-Մլիխ — Սպասուհի Գաբրիէլ եպսի, որ 1477 թ. Յովհաննավանքում օր. Մաշտոց— 417
- Առով
- 1. «Հակիթ» մականունով, հնգցլ ամուսին

Առում

- Փաշայ կնոջ, որ 1451 թ. Վանում ստ. Աւետ.— 6
2. Քեոի վերոհիշյալ Փաշայ կնոջ — 6
3. Համիթենց, որդի Ստեփանոս քհնյի, Ոստանի նախավկա սր Ստեփանոս եկեղեցու քահանաներից. հշվ. 1451—1470 թթ., 1454 թ. Աղթամարում սա. Աւետ.— 7, 22, 45, 103, 299
4. Եղբ. Առաքել քհնյ, որ 1451 թ. ստ. Աւետ.— 13
5. Ութայ, որդի Սարգսի, 1460-ական թթ. գերությունից աղատեց քուրդ ամիր Եղդիշերի ժամանակ Ոստանից տարված Ավետարանը—22
6. Որդի Ոստանի նախավկա սր Ստեփանոս եկեղեցու քհնյ Սահիանոս-Սաղաղայի, 1452 թ.—22
7. Քհնյ Ոստանի նախավկա սր Ստեփանոս եկեղեցու, 1452 թ.—22
8. Որդի տանուտեր Մկրտչի, որ 1452 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ.— 23
9. Միաբան Վարդայ վանքի, 1454, 1480 թթ.— 40, 445
10. Բերդակեցի հյուան, 1456 թ. Ռշտանիքում ստ. Աւետ.— 73
11. Պր., որդի Նիլ Աւետիսի, որ 1458 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ.— 102
12. Նկարող, 1458 թ. ծաղկեց Սորավանք գյուղում օր. Աւետարանը — 108
13. «Բանի սպասաւոր», հիշատակագրություն թողեց Իրնատիոսի Մկն, Ղուկ. Աւետարանի 1396 թ. ընդօրինակված ձեռագրի մագաղաթյա պահպանակի վրա — 123
14. Քեոի Մկրտչի, որ 1459 թ. Շատուան գյուղում ստ. Աւետ.— 125
15. Ազգ. վերոհիշյալ Մկրտչի — 125
16. Քհնյ Արբէնց գյուղի եկեղեցու, 1459 թ.— 128
17. Գրիչ, որդի Մկրտչի, 1460 թ. Արծկէում օր. Ոսկեփորիկ, իսկ 1466 թ.— Գանձարան և Աւետ.— 138, 246, 247
18. Քհնյ, որդի Ստեփանոսի, 1460 թ. Արծկէում ստ. Ոսկեփորիկ — 138
19. Շահմէլիքենց, առաջնորդ կամ հէրպետ Երաշխաւոր սր Աստուածածնի վանքի, հշվ. 1461, 1462 և 1471 թթ. (վերջին անգամ՝ որպես արքեպս) — 163, 185, 310
20. Միաբան Վարդան զօրավարի վանքի, 1461 թ. — 165

Առում

21. Կր., որդի Հէրպետի, 1462 թ. Վանում օր. Գանձարան, հշվ. նաև 1463 թ. Աղարիա գրչի կողմից, որպես իր հղեր եղբայր — 187, 198
  22. Արմիղանք գյուղում 1463 թ., ուրիշների հետ մեկտեղ ստ. Շարակնոց — 202, 203
  23. Գրիչ, որդի Թումայ քհնյի, 1464 թ. Շատուան գյուղում օր. Յայսմաւորք — 224
  24. Վարպետ Մխիթար գրչի, որ 1466 թ. Մոկաց Բոնաշէն գյուղում օր. Աւետ.— 249
  25. Հարեղբ. Կիրակոս Ջոշկանց գրչի, որ 1467 թ. Բաղէշում-Աղթամարում օր. Ճառընտիր — 257
  26. Հորեղբորորդի մահդառի Ստեփանոսի, որ 1467 թ. Վանում ստ. Յայսմաւորք — 258
  27. Հայր Յովաննէս քհնյի, որ 1467 թ. Վանում սա. Մաշտոց — 258, 259
  28. Մեծ պապ Յոհաննէսի, որ 1469 թ. Գամաղիլի վանքում ոտ. Աւետ.— 295, 296
  29. Թոռ Մլխամի, որ 1470 թ. Արրեբրի վանքին նվիրեց մի արտ — 304
  30. Եղբ. Մովսէս կր.-ի, որ 1473 թ. Սորի գյուղում ստ. Աւետ.— 342
  31. Իր եղբայր տանուտեր Սահակի հետ 1474 թ. Խիղանում ստ. Աւետ.— 367
  32. Սարկաւազ, ազգ. Մխիթար քարգործի, որ 1471 թ. ստ. Աւետ.— 370
  33. Թոռ տանուտեր Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խլաթում սա. Աւետ.— 379
  34. Հորքորոշորդի Կարպետ քհնյի, որ 1476 թ. Վանում ստ. Ճառընտիր — 403
  35. Հնդցլ եղբ. վանեցի հյուան Մլխամի, 1476 թ., Վան — 404
  36. Տանձկուլենց, որդի Դովլաթի, 1476 թ. «Թարխան արար» Վանի Պօղոս-Պետրոս եկեղեցու տավարի վարձը — 405
  37. 1480 թ. գրեց «Առակս իմաստասիրական և բանալի մտաց մարդկան» խորագրով թվաբանական մի խնդիր — 444
- Արապ — Երևանցի, 1476 թ. Ալրիվանքում ստ. Աւետ.— 397, 398
- Արապշահ — Կարա-Կոյունլու պետութեան բարձրատիճան ավագներից մեկը, որպես քաղաքական հանցագործ բանտարկվել էր Ջհանշահի կողմից. 1459 թ. ազատ արձակվեց Ջհանշահի ապստամբ որդի Հասան-Աբու կողմից — 117
- Արև — Հայր Բասենի մելիք պր. Յակոբի, հշվ. 1455-ից հետո — 54

- Արզու — Քույր Ներսէս քհնյի, որ 1461 թ. Ուրծում սա. Աւետ.— 158
- Արքիւն-ալի — Խոշա, հգւր հայր Յովսէփ եպսի, որ 1476 թ. Վարդենցոց վանքում օր. Սաղմոսարան — 409
- Արքուի — Միարան Հաղրաաի վանքի, 1458 թ. — 98
- Արքուխշահ
1. Ամուսին Զուլալ-Խաթունի, որ 1470 թ. Աղլամարում ստ. Աւետ.— 304
  2. 1471 թ. իր հնգյլ որդիների հիշատակին սա. Աւետ.— 320, 321
- Արիջան — Ռես, ԺՁ դարում ստացավ և նորոգել տվեց 1457 թ. օրինակված մի Յայսմատուրք — 88°
- Արլւստակէս (Հոքստակէս, Ռստակէս)
1. Կաթողիկոս Հայոց, ըստ Օրմանյանի աթոռակալել է 1465—1469 թթ., 1448 թ. սկսած աթոռակից լինելով Գրիգոր Մակունցուն. Հիշատակարանների ավյալները այլ են, 1457 թ. Արիստակեսը հիշված է որպէս Արարտտեան գաւառի արքեպս. 1460 թ. — որպէս եպս Բշնո՞յ, իսկ 1469—1474 թթ. հիշատակարաններում, բազմիցս, որպէս կթղկս արնհհանուր Հայոցս (1465 թ. մի հիշատակարանում ասված է ուղղակի, որ էյայսմ ամի նստաւ յաթոռ հայրապետութեանս) — 82, 217, 232, 240, 246, 252, 258, 260, 267, 276, 280, 281, 286, 290—292, 297, 299, 315, 318, 319, 321, 322, 330, 331, 337, 344, 346—348, 350, 364, 365, 393
  2. Նղբ. Դանիէլ վրդ Սևանեցու, հշվ. 1451, 1464, 1471 թթ.— 5, 214, 316
  3. Թո՞ն Ղազար քհնյի, որ 1452 թ. Մըզուր գյուղում ստ. Աւետ.— 28
  4. Հնգյլ եղբ. Վարդան կրտի, որ 1454 թ. Արճիշում ստ. Աւետ. — 40, 41
  5. Ոմն, հշվ. 1456 թ. Վերի-Նորավանքում — 65
  6. Միարան Մեծոփա՞յ վանքի, 1456 թ.— 71
  7. Զավախեթում վախճանված որդի Գրիգոր Անկեղակութեցի գրչի, որ 1459 թ. Կիկեթում օր. Աւետ.— 119
  8. Թոռ Մկրտչի, որ 1459 թ. Շատուան գյուղում ստ. Աւետ.— 125
  9. Պապ Նիկողայոս եպս Աղքերմանցու, որ 1460 թ. օր. Ճաշոց — 150
  10. Որդի Ներսէս քհնյի, որ 1461 թ. Ուրծում ստ. Աւետ.— 158
  11. Որդի Փաշայ-Մելիք Նրզնկացու, որ 1461 թ.

- Արիստակէս
- Նվիրեց Երուսաղէմի սր Յակոբայ վանքին մի արծաթե սկիւ՛ — 166
12. Որդի Վարդան քհնյի, որ 1462 թ. Տիխիսում սա. Աւետ.— 169
  13. Որդի Ստեփանոս քհնյի, որ 1469 թ. Հերմոսի վանքում սա. Աւետ.— 291
  14. Տանուտեր, 1469 թ. Խարբերում օգնական եղև ի գին Աւետարանինս — 292
  15. Նղբ. Ներսէս կրտի. Ընտանիքով 1469-ից հետո նվիրեցին Աւադ վանքին դատիֆաշուրչաւ — 295
  16. Գրիշ, որդի Զանփաշայի, 1469 թ. Սանահնում օրինակեց Շարակնոց, իսկ 1475 թ.— Աւետ.— 296°, 374
  17. Գրիշ, 1473 թ. Երուսաղէմում. օր. Ոսկեփորիկի մի մասը — 355
  18. Գրիշ, 1475 թ. Բազնեց անապատում օր. Աւետ.— 386
  19. Որդի Խոշա Դամուրի, որ 1475 թ. Խիզանում ստ. Յայսմատուրք — 387
  20. Որդի տանուտեր Ստեփանոսի, որ 1476 թ. Արծիւում ստ. Աւետ.— 402
  21. Հէրպետ Վարդայ վանքի, 1476 թ. — 408
  22. Ուրիշների հետ մեկտեղ 1476 թ. ստացավ Մատթէոս գրչի օրինակած Բղթոց ժողովածուն — 413
- Արղուն
1. Մայր Նշանավոր գրիշ Թումայ Մինասնեցի — 57, 312
  2. Ազդ. Յովաննէս քհնյի և Յոհաննէս տանուտերի, որոնք 1455 թ. Փասավանք գյուղում ստ. Աւետ.— 58
  3. Կին Խաչատուր Շատուանցու, որ 1461 թ. Նվիրեց Նկարենայ սուրբ Յարութիւն վանքին մի Մաշտոց — 162
  4. Քույր Սահակ կրտի, որ 1468 թ. Խիզանում ստ. Աւետ.— 270, 271
  5. Մորաքույր Մկրտիշ կրտի, որ 1470 թ. Նվիրեց Արքերդի վանքին մի Աւետ.— 301
- Արղուն-Մէլէֆ — Քույր Գրիգոր գրչի, որ 1470 թ. Աղթամարում օր. Աւետ.— 305
- Արղունջան — Ոմն, 1478 թ. Կուքի գյուղում Գանձարանի օրինակ շնորհեց Մանէլ դրրչին — 431
- Արմանի — Քույր Կարապետ գրչի, որ 1457 թ. Ոստանում օր. Գանձարան, իսկ 1467 թ. — Աւետ.— 89, 260
- Արմանի-Խաթուն — Քույր Յովաննէս կրտի, որ 1465 թ. Սմբատ թաղաւորս-ից գնեց մի Շարակնոց — 238

Աւմանջան

1. Հորեղը. Վարդան կր.-ի, տր 1454 թ. Ար-
ճէշում ստ. Աւետ.— 40
2. Աղդ. Սագաղայ Միրինցի, որ 1476 թ. Աղ-
թամարում ստ. Աւետ.— 407

Աւմէլիք (Արմէլէք)

1. Մայր տանուտեր Յոհաննէսի, որ 1455 թ.
Աղթամարում ստ. Ծառնտիր — 58
2. Աղդ. Փաշայ-Մէլէքի, որ 1458 թ. Սորա-
վանք գյուղում ստ. Աւետ.— 106
3. Ազգ. Կարապետ քհնյի, որ 1476 թ. Վանում
ստ. Ծառնտիր — 404

Արու-հարուն

1. Հնգյլ դուտեր Փաշայ կնոջ, որ 1451 թ.
Վանում ստ. Աւետ.— 6
2. Կենակից հաշատուրի, որ 1453 թ.
ստ. Աւետ.— 37
3. Հորաքույր Վարդան կր.-ի, որ 1454 թ.
Վանում ստ. Աւետ. և 1477 թ. Շատուան
գյուղում—Փանձարան — 41, 422
4. Քույր Սարգիս գրչի, որ 1457 թ. Ծրու-
սաղէմում ստ. Փանձարան — 96
5. Ազգ. Փաշայ — Մէլէքի, որ 1458 թ. Սո-
րավանք գյուղում ստ. Աւետ.— 106
6. Աղդ. տանուտեր Մելքիսեթի, որ 1462 թ.
Վանում ստ. Աւետ.— 187
7. Մայր մահապի Յովաննէսի, որ 1464,
1469 թթ. ստ. 2 Աւետ.— 223, 295, 296
8. Ազգ. Յովհաննէս քհնյի, որ 1467 թ. Վա-
նում ստ. Մաշտոց — 259

Արսէն

1. Հերպետ Յիպնայ վանքի, 1457 թ. — 81
2. Բաղէշի քահանաներից, 1463 թ. — 195

Արֆայ — Տա՛տ Յովաննէս քհնյի և Յոհաննէս
տանուտերի, որոնք 1455 թ. Փասավանք
գյուղում ստ. Աւետ.— 58

Աւագ (Աւաք)

1. Պր., հայր Մանուէլ արքեպսի, հշվ. 1452,
1464 թթ.—16, 215, 215*
2. Պր., հայր Ամիրբէկի, որ 1456 թ. Գայթիս
գյուղում ստ. Աւետ.— 73
3. Կաֆայի՛ քահանաներից, 1458 թ.— 112
4. Քհնյ, 1462 թ. իր եղբայրների հետ միասին
նվիրեց Մընչկանց գյուղի եկեղեցուն մի
Աւետ.— 184, 185
5. Նորագեղի տանուտերից, 1465 թ.— 232
6. Հորեղբայր Մովսէս Արծկեցի գրիչ—հիշա-
տակագրի, 1472 թ.— 332
7. Ազգ. Միսիթար քարգործի, որ 1474 թ.
ստ. Աւետ.— 371

Աւագ

8. Հգնր հայր Գոլումի, որ 1477 թ. Գողթան
գաւառում ստ. Աւետ.— 420

Աւագ (իգ.)

1. Քույր Սուքիաս քհնյի, որ 1451 թ. Բերդա-
ձորի վանքում ստ. Փանձարան — 8
2. Եղբորկի վերահիշյալ Սուքիաս քհնյի — 8
3. Կին մահապի Պաղոսի, որ 1464-ից առաջ
ստ. Աւետ.— 222

Աւագիւրէց — (Կոշված նաև Աւաք) հայր Ան-
նայ-հաթունի, որ հոր օրինակած Քարոզ-
գիրքը 1456 թ. 100 դրամով վաճառեց Գրի-
գոր եպսիս — 78, 78*

Աւագ-հարուն

1. Մայր տանուտեր Կարապետի, որ 1451 թ.
Խիզանի Գամաղիէլի վանքում ստ. Աւետ.—
— 10
2. Տա՛տ վերահիշյալ Կարապետի — 10

Աւագշայ — Որդի Քումաշահի, որ 1476 թ. ստ.
Յայսմատուրք — 392

Աւագունի (Աւագուխի, Աւագուխ)

1. Կին տանուտեր Յովաննէսի, որ 1452 թ.
Վանում ստ. Աւետ., իսկ 1453 թ. իր որ-
դեգիր Քումային նվիրեց Ծ. դարի վեր-
չերին ստացած Ծառնտիրը — 24, 37*
2. Քույր Հալիֆայի, որ 1463 թ. Կտուցում
ստ. Աւետ.— 197
3. Ազգ Աղթամարի Ստեփանոս կթղկսի և
Ներսէս եպսի, հշվ. 1471 թ.— 309
4. Մայր պր. Ումէկի, որ 1474 թ. Վերին-
Վարագում ստ. Յայսմատուրք — 362

Աւագտէր (Աւաքտէր)

1. Որդի Յովաննէսի, հիշվում է 1458—1478 թթ.
որպես՝ գրիչ, վրդ, ճգնաւոր, բանասէր,
1476 թվականից՝ առաջնորդ Բոլորածորի
վանքի (Սրկղունքի), որը ավերատին նո-
րոգեաց շինութեամբ և պայծառութեամբ
ժամատեղեացա (1475-ից առաջ), հիշված
է նաև իր եղբորորդի և աշակերտ Դաւիթ
գրչի կողմից — 114, 157, 346, 375, 373,
400, 427
2. Ազգ. տեր Ստեփանոսի, որ 1462 թ. Տե-
պուր գյուղում ստ. Աւետ.— 170

Աւագտիկին

1. Հնգյլ ազգ. ոես Մանկտաւագի, հշվ.
1455 թ. Սինիրի Մցի գյուղում — 52
2. Մորաքույր հաշատուր Շատուանցու, որ
1461 թ. նվիրեց Նաբենայ սուրբ Յարու-
թին վանոին մի Մաշտոց — 162
3. Զորտնչ Արթուրշահի, որ 1471 թ. ստ.
Աւետ.— 320

Աւաւիւ — (Անշուշտ Յովհաննէս անվան աղա-
վաղումն է) Նղբորորդի Գրիգոր Անգեղա-
կուժեցի գրչի, որ 1459 թ. Կիլիկիոյ օր.
Աւետ.— 119

Աւգալ-Մուսի — Ոմն, հշվ. 1462 թ. Տեպուր
գյուղում օրինակված Աւետարանի հիշա-
տակարանում — 171

Աւետիք (Աւետիս, Աւետ, Աւէտ)

1. Ոստանի սր Ստեփանոս եկեղեցու քհչ-նե-
րից, հշվ. 1451, 1452 և 1470 թթ.— 7,
22, 299
2. Եպս, սվերադիտող Դերշնա և Բաբերդոյ,՝
1451 թ.— 11
3. Միարան Մերտինի՝ Ամենափրկչի վանքի,
1452 թ.— 27
4. Կր., թոռ պր. Քաղէոսի, որդի Քումայի,
1454 թ. Վանում ստացավ մի Աւետարան,
նվիրեց զի դուռն սրբոյն Ստեփանոսի Նա-
խավկային, մի այլ Աւետ. էլ՝ աղատեց
գերությունից — 44, 48
5. Հորեղբայր Ստեփանոս քհչի, որ 1454 թ.
ստ. Աւետ.— 50
6. Արեղայ Տրապիզոնցի, 1455 թ. Տրապի-
զոնում ծաղկեց մի Սաղմոսարան, իսկ
1475 թ., դանվելով Կ. Պօլսում, գերություն-
նից ազատեց Կաֆայից բերված մի Ա-
ւետ.— 61, 389
7. Գրիչ, 1455 թ. Ագբբկի վանքում օր. Աւետ.,
իսկ 1458 թ.— Շարահնոց — 61, 109
8. Միարան Տրապիզոնի վերի-Աստուածածին
մենաստանի, 1455 թ.— 61
9. Նղբորորդի Աստուածատուրի, որ 1456 թ.
Փասավանք գյուղում ստ. Աւետ.— 75
10. Պր., որդի Հերապետի, 1456 թ. նվիրեց
Կաֆայի սր Ստեփանոս եկեղեցուն մի
Աւետ.— 77
11. Տանուտեր, «Երկայն» մականունով, հշվ.
Յոհաննս վրդ գրչի կողմից 1457 թ. Յիպ-
նա, վանքում, որպես իր երախտավոր—81
12. Արեղայ, որդի Առաքելի, եղբ. խոշա Խա-
լատուրի, 1457 թ. Արճէշում ստ. Յայսմա-
տուրք — 37, 88
13. Ոստանի Նոր քաղաքի Քարի սր Աստուա-
ծածին եկեղեցու հնդցլ քհչնեբրից, հշվ.
1457, 1458 թթ.— 89, 103
14. Պապ Կարապետ քհչի, որ 1457 թ. Ոստա-
նում ստ. Գանձարան — 89
15. Նղբ. վերոհիշյալ Կարապետ քհչի — 89
16. Եպս, առաջնորդ Քովմայ առաքելի գե-
րեզման կողմով վանքի (Ռշտունիքում),
1457 թ.— 91

Աւետիք

17. Տեր. 1457 թ. Բալուի սր Գէորգայ վան-
քում ստ. Մաշտոց և Սահմանագրութիւն
դաստիարակութեան,— 93
18. Նղբ. Զաքարէ վրդի, որ 1458 թ. Խառա-
բաստի վանքում ստ. Սաղմոսարան—Աղօ-
թամատոյց — 100
19. «Տիւ» մականունով, որդի Յովհաննէսի,
1458 թ. Աղթամարում ստ. և նվիրեց Բեր-
դակի սր Յովհաննէսին մի Մաշտոց — 101,
102
20. Հորեղբ. Ստեփանոս քհչ Ոստանցու, որ
1458 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ.— 103
21. Որդի Արդուլբէկի, որ 1458-ից հետո կըր-
կին ստացավ նախկինում իր հորեղբորոր-
դի Ստեփանոսին պատկանող Աւետարա-
նը — 103
22. Որդի Յովհաննէս քհչի, որ 1458 թ. ստ.
Աւետ.— 114
23. Որդի Մելքեսէթ գրչի, որ 1459 թ. Շա-
տուանում օր. Աւետ.— 125
24. Ազգ. Մկրտչի, որ 1459 թ. Շատուանում
ստ. Աւետ.— 125
25. Որդի Շատիշայի, որ 1460 թ. Վանում
ստ. Աւետ.— 146
26. Մեծ պապ գաւաշցի Յովհաննէս արեղայի,
որ 1461 թ. Շատուանում ստ. Գանձա-
րան — 165
27. Կր., եղբորորդի խոշա Խալատուրի, որ
1462 թ. Արճէշում ստ. Աւետ.— 179
28. Որդի Խալատուրի, որ 1462 թ., իր եղ-
բայրների հետ միասին, Մընշկանց դյուզի
եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ.— 185
29. Որդի Ստեփանոսի, հորեղբորորդի վերո-
հիշյալ Աւետիսի — 185
30. Դեռաբուսիկ որդի, տանուտեր Մելքեսէթի,
որ 1462 թ. Վանում ստ. Աւետ.— 187
31. Նղբորորդի Մարտիրոսի, որ 1463 թ. նվի-
րեց Հօրգոմի սր Աստուածածինին Մաշ-
տոց — 199*
32. Կր., միարան Աւագ վանքի (հշվ. 1463 թ.),
1471 թ. օր. Մաշտոց — 208, 327
33. Միարան Հայոց-թառի Ամենափրկչի,
1464 թ.— 214
34. Պապ Կարապետ քհչի, որ 1464 թ. նվիրեց
Ոստանի սր Աստուածածինին մի Յայսմա-
տուրք — 224
35. Նղբ. վերոհիշյալ Կարապետ քհչի — 224
36. Շատուան գյուղի քահանաներից, 1464 թ.
— 225

Աւետիք

- 37. Եղբ. մահուանի Մուրատի, որ 1464 թ. Երևանի վանքում ստ. Աւետ.— 228
- 38. Հորեղբայր Աւետի քհնի, որ 1465 թ. վանքում ստ. Յայտաւորք — 233
- 39. Քհն. որդի Մկրտիչ քհնի, 1465 թ. ստ. և նվիրեց վանի Պօղոս-Պետրոս եկեղեցուն մի Յայտաւորք — 233, 234, 234*
- 40. «Փիլիսոփայ», միաբան Աղթամարի, 1465/66 թթ.— 240
- 41. Հորեղբայր Յովաննիս քհնի, որ 1466 թ. Աղթամարում ստ. Գանձարան — 247
- 42. Միաբան Արքեպիս վանքի, 1466, 1470 թթ. — 248, 303
- 43. Միաբան Կապուսի վանքի, 1466 թ.— 251
- 44. Վանի Պօռոս-Պետրոս եկեղեցու քահանաներից, 1467 թ.— 259
- 45. Հայր Սուլտանշահի, որ 1467 թ. Ոստանում ստ. Աւետ.— 260
- 46. Հնդցի եղբ. Մարտիրոս գրչի, որ 1467 թ. Ղրիմում օր. Յայտաւորք — 267
- 47. Որդի տանուտէր Առաքելի, որ 1469 թ. նվիրեց Սուրս դուղի եկեղեցուն մի Աւետ.— 293
- 48. Իր որդի Խոջայրասայի հետ միասին 1470 թ. նվիրեց Ոստանի սբ Ստեփանոս եկեղեցուն մի Աւետ. — մի շուրջառ և մի դուռ — 299
- 49. Ոստանի սբ Ստեփանոս եկեղեցու քահանաներից, 1470 թ.— 299
- 50. Ազգ. Մկրտիչ կր.-ի, որ 1470 թ. նվիրեց Արքեպիս վանքին մի Աւետ.— 301
- 51. Հորեղբորթոս վերոհիշյալ Մկրտիչ կր.-ի — 303
- 52. Խոջա, որդի վանքի բարեգործ Յովաննիս Ենչեննցի, 1470 թ. նվիրեց Արքեպիս վանքին ներկարարենց կոչվող արտը՝ վարդենիս գյուղում — 304, 406
- 53. Հնդցի եղբ. Գրիգոր գրչի, որ 1470 թ. Աղթամարում օր. Աւետ.— 305
- 54. Մորթրոզորդի Հայրապետ գրչի, որ 1471 թ. Աղթամարում օր. Մաշտոց — 312
- 55. Հյուսն, 1471 թ. Աղթամարում պատրաստում էր կազմի տախտակ. հյուսն էր նաև իր որդի Մլխամը (տե՛ս) — 313, 404
- 56. Հորեղբորդի Արթուրշահի, որ 1471 թ. ստ. Աւետ.— 321
- 57. Եղբ. Բումայ կր.-ի, հշվ. 1471 թ.— 322
- 58. Հայր Մարտիրոս Բառեցու, որ 1471 թ. Յիր գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ.— 325
- 59. Որդի վերոհիշյալ Մարտիրոսի — 325

Աւետիք

- 60. Հնդցի որդի Գրիգոր քհնի, որ 1472 թ. Արճիշում ստ. Մաշտոց—Գանձարան—339
  - 61. Արեղայ, 1472 թ. Կաֆայում գնեց Շարակնոց — 341
  - 62. Հայր պր. Ջանիրէկի, որ 1473 թ. վանքում ստ. Ճաշոց — 351
  - 63. Գրիչ, 1473 թ. Երուսաղէմում օր. Ոսկի-փորկի մի մասը — 355
  - 64. Որդի կամ եղբորորդի տանուտէր Սահակի, որ 1474 թ. Խիզանում ստ. Աւետ.— 367
  - 65. Որդի Մինա-Խաթունի, որ 1476 թ. Աղթամարում ստ. Յայտաւորք — 402
  - 66. Դարբին, Ազնայ գյուղացի, 1477 թ. Փասավանքի գյուղում ստ. Գանձարան — 421, 422
  - 67. Աղդ. վերոհիշյալ Աւետիս դարբնի — 422
  - 68. Որդի Դուռդանայի, որ 1478 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ.— 431
  - 69. Որդի Աստուածատուր քհնի, որ 1480 թ. ստ. Աւետ.— 449
  - 70. Խոջա, որդի Խոջա Թաթևի. ԺԵ—ԺԶ դդ. գերությունից աղատեց մի Աւետարան, որն ուղարկեց նախկին ախրոջը՝ Բազենց գյուղի եկեղեցուն — 367*
  - 71. Վրդ, ԺԶ դարում, տանուտէր Միրզայի հետ միասին, գնեց 1459 թ. Բաղլշում օրինակված մի Աւետ.— 127*
- Աւետաբան — Ռես Մատնավանք գյուղի, 1474 թ. — 364
- Աւիտուն — Տանուտէր, 1463 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 200
- Աւէայ — Մայր Գրիգոր գրչի, որ 1479 թ. Երուսաղէմում օր. Աղթամատոց — 440
- Արայ-Խարուն — Մեծ տատ Աղթամարի Ստեփանոս կթղկսի և Ներսէս ե պսի, հշվ. 1458, 1471 թթ.— 103, 309
- Արման (Օթման, Ղարա-Ոթման) — Աղ-Կոյունլուների դինաստիայի հիմնադիր Կարտ-Յուլուք Օսման (1378—1434): Այստեղ հիշված է որպէս պապ Ուղուն-Հասանի (որոշ հիշատակագիրներ, սխալմամբ, կոչում են՝ հայր Ուղուն-Հասանի)—79, 299, 347, 392, 397, 415, 416, 427
- Ալփարէկ — Աղդ. Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խլաթում ստ. Աւետ.— 379
- Աղուլ (Աւղալ)
- 1. Որդի Տօնականի, գինեծախ, 1458 թ. Ղրիմում ստ. Մաղմոս — 112
  - 2. Բարկուչատեցի Շահրամիրի հետ միասին 1475 թ. Սրկղունքում ստ. Աւետ., հշվ. Նաև

1478 թ. (Աւղալբկ ձևով), որպես դպիր Սրկղոնքի վանքում — 378, 427

Աւղուլ (իդ.) — Քույր Լեղանի սր Աստուածածնի վանքի առաջնորդ Ստեփանոս եպսի, հշվ. 1466-ից առաջ—245

Աւղուլ-Մելիք — Աղզ. Մանուէլ քհյի, որ 1465 թ. Կած գյուղում սա. Ճաշոց — 231

Աւնոփրիոս — Տե՛ս Օնոփրիոս

Աւսայսարուն — Մայր մահաասի Սամուէլի, որ 1464 թ. Նղվարդում ստ. և նվիրեց Յովհաննավանքին մի Մաշտոց — 216

Աւրան (Ավրան)

1. Գարրին, հայր Մկրտիչ գրչի, որ 1457, 1459, 1468 թթ. նիղանում օր. ձեռագրեր — 94, 118, 270
  2. Հորեղո. Ներսէս քհյի, որ 1461 թ. Ուրծ գյուղում ստ. Աւետ.— 158
  3. Հայր պր. Ումէկի, որ 1474 թ. Վերի-Վարդում սա. Յայամաւորք — 362
- Աւրանբէկ — Կերահայր Մանուէլ քհյի թոռների՛, հշվ. 1465 թ. Կած գյուղում — 231
- Աւրաու-Մելիք — Մայր Տիբասուր քհյի, որ 1476 թ. Տիփսիսում ստ. Շարակնոց — 396
- Աւիայ-Խարուն — Կին Գրիգոր Գորեցու, որ 1462 թ. գնեց մի Աւետ.— 170

Բ

Բարայ — Արճէշում 1479 թ. իր եղբայրների հետ ոտ. Աւետ. — 436

Բարսեան — Պր., տեր Բիւրականի, 1469 թ.— 288

Բարգան — Որդի ռես Արիշանի, որ ժՁ դարում ստ. և նորոգել ավեց մի Յայամաւորք — 88*

Բագրատ — Բագաւոր վրաց (1466—1478), հշվ. 1467—1477 թթ. — 230, 244, 316, 362, 395, 415

Բախտիար (Բախտիառ)

1. Որդի վանեցի նվիրատու Խոշխարարի, 1476 թ.—404
2. Մելիք, Վանի նշանավոր տանուտերերից, 1476 թ.— 405

Բախտիկ — Դուստր Սարգսի, որն իր եղբայրների հետ 1462 թ. Մընշկանց գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ.— 185

Բաճը-Ազիզ — Քույր տեր Գրիգորի, ի վայելումն որի 1456 թ. Բաղէշում օրինակվեց Աւետ.— 70

Բաղդասար (Պաղտասար)

1. Հնգյլ եղբ. Ղաղար ըստունապետի, հշվ. 1455 թ. Ամրդօլու վանքում — 56
2. 1458 թ. մեռած որդի Յոհաննէս գրչի, որ

Բաղդասար

նույն թվականին օր. Յայամաւորք — 113, 114

3. Հայր Գուրահարի, որ 1459 թ. Աղթամարում ստ. և նվիրեց Արբենց գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ.— 127

4. Աղթ գյուղի տանուտերերից, 1460 թ.—144

5. Հայր Մուղալ-Խաթուն և Շամշիղամար քույրերի, որոնք 1461 թ. Վանում ստ. Աւետ.— 164

6. Հայր դաւաշցի Յովաննէս արեղայի, որ 1461 թ. Շաաուանում ստ. Գանձարան—165

7. Նղբ. խոշա Թումաշահի, որ 1462 թ. Արճէշում ստ. Յայամաւորք — 172

8. Քեռի Յովաննէս քհյի, որ 1467 թ. Վանում ստ. Մաշտոց — 259

Բաղդաստ (Բաղտաստ)

1. Մայր Մովսէս գրչի, որ 1451 թ. Պղնձայդոյ անապատում օր. Աւետ. — 11

2. Մայր Ներսէս քհյի, որ 1451 թ. Արճէշո՛ւմ ստ. Գանձարան — 14

3. (Նույն ինքը՝ Սաղդա՛թ), դուստր ոստանցի ութայ Ատոմի, որ 1460-ական թթ. գերությունից ազատեց մի Աւետ.— 22

4. Աղզ. Յովաննէս քհյի և Յովաննէս տանուտերի, որոնք 1455 թ. Փասավանք գյուղում ստ. Աւետ.— 58

5. Զորանչ մահաասի Շեխի, որ 1457 թ. Ուրծ գյուղում ստ. Ճաշոց — 82

6. Մայր Յոհաննէս կր.-ի, որ 1458 թ. Աղբակի նահանգում ստ. Աւետ.— 108

7. Նղբորհարս Խաչատուր և Ստեփանոս կր. եղբայրների, որոնք 1462 թ. Կտուց վանքում ստ. Յայամաւորք — 182

8. Զորանչ Հալիֆայի, որ 1463 թ. Կտուցում ստ. Աւետ.— 197

9. Կին Աստուածատուրի, որ 1463 թ. Բերդաձորի վանքում ստ. Աւետ.— 200

10. Տատ Մելքիսէթ քհյի, որ 1464 թ. Խորոթթանց գյուղում ստ. Աւետ.— 220

11. Քույր Ստեփանոս գրչի, որ 1464-ից առաջ օր. Աւետ.— 222

12. Կին Սիոն քհյի, հշվ. 1464-ից առաջ — 223

13. Զորանչ Աւետիս քհյի, որ 1465 թ. Վանում ստ. Յայամաւորք — 233

14. Մայր Մկրտիչ գրչի, որ 1469 թ. Բիւրականում օր. Տաղարան — 287, 289

15. Կին Պետրոսի, որ 1475 թ. Վանում սա. Աւետ.— 383

16. Մամայ, տնտես սր Կարապետի վանքի, 1476 թ. — 411

Քաղաքատեղիներ

1. Քույր Աղուի-Խաթունի, որ 1460 թ. Վանում սա. Աւետ.— 146
2. Ազգ. ոմն ստացողի, որ 1474 թ. Տիրիկում սա. Աւետ.— 370
3. Կին վանեցի բարեգործ խոշա Յովանէս Ենչենեցի, 1476 թ.— 406

Քաղաքայիջ (Քաղաքայիջ)

1. Անեքազ Մկրտչի, որ 1459 թ. Ետտուտ գյուղում սա. Աւետ.— 125
2. Պր., «Տանուտէր» Քաղաքայիջի քրիստոնեաների, 1465 թ.— 236
3. Խոշա, աներ խոշա Մարշահի, որ 1473 թ. Վանում սա. Ծառոց — 351
4. Ազգ. Կարապետ քչի, որ 1476 թ. Վանում սա. Ծառոց — 403

Քաղաքիկ

1. Հնգյլ ազգ. Վարդան քչի, որ 1462 թ. Տիրիկում սա. Աւետ.— 169
  2. Սարկաւազ, հշվ. 1465 թ. Վանում — 234
- Քայանդուռ Ղօջ Իմիրգա (Քայանդուռ-րեկ) —**
 — Ուղուն-Հասանի անվանի զորահրամանատարներից, որ մեծ դեր էր կատարում Աղ-Կոյունլուների պետության կյանքում նաև Յաղուրի գահակալութւան տարիներին (1478—1490)։ — 335, 336

Քաշաւար

1. Նղր. Վրթանէս քչի, որ 1456 թ. Գետամիշոյ վանքում սա. Աւետ.— 67
2. Նղր. խոշա Աւետիսի, որ 1470 թ. Արբերդի վանքին նվիրեց մի արտ՝ Վարդենիս գյուղում — 304

Քարաշախ — Նղր. Մաթթոս կր.-ի, որ 1474 թ. սա. Ծառոց — 369

Քարթղիմէոս (Քարթղիմէոս)

1. Քոռ Մկրտչի, որ 1459 թ. Ետտուտում սա. Աւետ.— 125
2. Քչյ, նահատակված եղբ. Նիկողայոս եպս Աղքերմանցու, որ 1460 թ. օր. Ծառոց—150, 151

Քարիոգ (Քարիոգ)

1. Որդի Խոնձայ կնոջ, 1460 թ. Աղթամարում մոր ստացած Աւետարանը հաշորգ թվին նվիրեց Աղթ գյուղի եկեղեցուն — 143, 144
2. Կր., 1466 թ. Աղվանից Վարդուղ (Գիւլըստան) գյուղում սա. Մաշոց — 246

Քար-Հազիզ — Դուստր տանուտեր Կարապետի, որ 1480 թ. Աղթամարում սա. Մաշոց—446

Քարհաւրդար — Հնգյլ եղբորորդի ռես Մարտիրոսի, որի հիշատակին 1473 թ. Բերկրիում ստացան Աւետ.— 352

Քարսեղ

1. Կր., համշիրաք եղբ. Աւետիս և Մելքիսեթ կրոնավորների, որոնք 1454 թ. գերութւնից աղատեցին մի Աւետ.— 48
  2. Նղր. Աստուածատուրի, որ 1456 թ. Փասվանքի գյուղում սա. Աւետ.— 75
  3. Ուսուցիչ Ջաքար արեղայի, որ 1458 թ. գնեց Եարակնոց — 113
  4. Հնգյլ ծոռ Մկրտչի, որ 1459 թ. Ետտուտում սա. Աւետ.— 125
  5. Հայր Ազարիա նկարողի, որ 1467 թ. Գոնակերի վանքում ծաղկեց Աւետ.— 244
  6. Հերպետ Աւթմընայ վանքի, 1467 թ.— 264
  7. Քչյ ոմն, հշվ. 1469 թ. Բիրականում—288, 289
  8. Առաջնորդ Տիրիկի Վառս գյուղի սր Աստուածածին վանքի 1469 թ.—294
  9. Խժիշկ գյուղի քահանաներից, 1471 թ.—324
  10. Որդի Մկրտչի, որ 1472 թ. Կտուցում սա. Աւետ.— 340
  11. Նպս, առաջնորդ Սանահնի, 1475 թ.— 374
  12. Սարկաւազ, թոռ Սաղաղայի, որ 1475 թ. Բոլորարեղի անապատում (Սրկաւազ) սա. Աւետ.— 377
  13. Սարկաւազ, եղբ. Պաղոս վրդի, որ 1476 թ. Վերի-Նորավանքում օր. Աւետ.— 399
  14. Կաթողիկոս Էմիանի, Հիշված միայն մեկ անգամ 1476 թ. Աղթամարում Արեղայ գրչի շարադրած հիշատակարանում, Պետք է ենթադրել, որ աթոռակալել է այն ժամանակ, երբ Սարգիս կթղկսը թեղև արքայալի յաղթմանէ շարինս (տե՛ս էջ 393) — 402
  15. Նղբորորդի տանուտեր Ստեփանոսի, որ 1476 թ. Արծկէում սա. Աւետ.— 402
  16. Նղբորորդի Սարգիս քչի, որ 1476 թ. սա. և նորոգել տվեց մի Աւետ.— 413
  17. Արեղայ, միաբան Գողթան գաւառի վանքերից մեկի, 1477 թ.— 420
  18. Քչյ, 1478 թ. Կուքի գյուղում Գանձարանի օրինակ շնորհեց Մանուէլ գրչին — 431
  19. Հորեղբորորդի Սարգիս քչի, որ 1478 թ. սա. Աւետ.— 435
  20. Տէր, 1480 թ. Վրաստանում վկա եղավ մի Աւետարանի վաճառքի — 447
- Քալգիկ** — Որդի Յովանէս Մուրատենցի, հշվ. 1458 թ. Աղթամարում — 102
- Քաւերաւ** — Մայր պր. Գրտոնի, որ 1476 թ. սա. Գանձարան — 414
- Քերամ (Քլրամ)**
1. Հնգյլ որդի ռես Մանկտաւազի, հշվ. 1455 թ. Սիւնիքի Մցի գյուղում — 52

Բերամ

2. Եղբ. Միրզալի, որ 1457 թ. սր Մամսանապատում ստ. Աւետ.— 84

3. Ոմն, հշվ. 1469 թ. Բիւրականում — 290

Բերամքան (Բերամշալ)

1. Եղբ. Յոհաննիսի, որ 1469 թ. Բիւրականում ծաղկեց ու կազմեց Տաղարան — 288

2. Պապ Ումէկի, որ 1474 թ. Վերին-Վարդում ստ. Յայսմատուրք — 363

Բէկի (ար.) — Սարկաւազ, 1470 թ. Անկիւնեաց վանքում թուղթ էր կոկում — 306

Բէկի (իգ.)

1. Թոռ ոստանցի ութալ Ատոմի, որ 1460-ական թթ. գերութիւնից ազատեց մի Աւետ.— 22

2. Քուլր տանուտեր Յոհաննիսի, որ 1455 թ. Աղթամարում ստ. Ճառքնտիր — 58

3. Կին առքաւուն Սաթի, որ 1463 թ. Երեւանի վանքում ստ. Աւետ.— 202

4. Քուլր Սալուկ-Խաթունի, որ 1466 թ. ստ. Մաշտոց և նորոգեց ինչ-որ եկեղեցու գրմբեթ — 254

5. Ազգ. Դուռգանալի, որ 1478 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ.— 431

Բէկրուլայ (գրված՝ Պէկրուլայ) — Պր., եզր. լեզանի սր Աստուածածին վանքի առաջնորդ Ստեփաննոս եպսի, հշվ. 1466-ից առաջ — 245

Բէկրամուր (գրված՝ Պակթամուր) — Պարն Երզնկայի, 1477 թ.— 424

Բէկիկ — Ազգ. (հորեղբորդի) Աղթամարի Ստեփաննոս կթղկսի և Ներսէս եպսի, 1471 թ.— 309

Բէկիխաթուն

1. Հնգյլ մորաքուլր տէր Ստեփաննոսի, որ 1462 թ. Տեպուր գյուղում ստ. Աւետ.— 170

2. Դուստր. խոջա Խաչատուրի, որ 1462 թ. Արճէշում ստ. Աւետ.— 179

3. Կին Աւետիս քհչի, որ 1465 թ. Վանում ստ. Յայսմատուրք — 233

4. Կին Սմբատ «Թագաւորի», հշվ. 1465 թ. — 238

5. Կին խոջա Մալհամի, հշվ. 1466 թ. — 254

6. Կին Կարապետ քհչի, որ 1476 թ. Վանում ստ. Ճառքնտիր — 404

7. Ազգ. վերոհիշյալ Կարապետ քհչի — 404

Բէկիշահ — Հորեղբորդի Կարապետ քհչի, որ 1476 թ. Վանում ստ. Ճառքնտիր — 403

Բէկիշան

1. Թոռ Սատաղալի, որ 1475 թ. Բոլորաբերդի անապատում (Սրկղունք) ստ. Աւետ.— 377

Բէկիշան

2. Եղբորդուտր Կարապետ քհչի, որ 1476 թ. Վանում ստ. Ճառքնտիր — 403

3. Կին նվիրատու Խոջաբարի, 1476 թ. Վան — 404

Բէկիշիխան — Դուստր վանեցի նվիրատու խոջա Յովանէս Շնչենեցի, 1476 թ. — 406

Բէկում-Խաթուն — Կին Կարա-Կոյունլու սուլթան Ջհանշահի. մասնակից էր պետութիւն կառավարման գործին: Պահպանվել է նրա 1462 թ. հրովարտակը, արված Գանձասարի Յովանէս կաթողիկոսին, հշվ. 1462 թ.— 172

Բէշէն (Բեշկեն, Բիշթէն, Պէշգ(ն))

1. Եղբ. Մանուէլ եպսի. երկուսը միասին հիշված են որպէս եղվարդի վանքի առաջնորդներ, 1465, 1469 թթ.— 233, 283*

2. Ազգ. Յակոբ վրգի, որ 1478 թ. Հերմոնի վանքում ստ. Աւետ.— 429

3. Հայր Յովանէս Էրէմէրցու, որ 1475 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ.— 335

Բէօշ — Բիւրականի տանուտերերից, 1469 թ.— 290

Բրբի — Որդի կամ եղբորդի տանուտեր Սահակի, որ 1474 թ. Խիզանում ստ. Աւետ.— 367

Բիաղիտ — Հայր պր. Սարգսի (Մարմետի տանուտերերից), 1462 թ.— 183

Բլէլ — Որդի Իսաղի, իր եղբայր Ղազարի հետ 1456 թ. Սալնապատում գերութիւնից ազատեց մի Աւետ.— 67

Բուր — Դուստր Ստեփաննոս քհչի, որ 1472 թ. ստ. Աւետ.— 341

Բոննաւշ — 1459 թ. կազմեց Գրիգոր Անգեղակոթեցի գրչի կողմից Կիկլթում օրինակված Աւետարանը — 119

Բուղաղ (գրված՝ Պուտախ) — Որդի Թումաշահի, որ 1476 թ. ստ. Յայսմատուրք — 392

Բուլղան — Քուլր տանուտեր Ստեփաննոսի, որ 1454 թ. Բաղնից վանքում ստ. Աւետ.— 42

Բուլուք — Թոռ ոստանից ութալ Ատոմի, որ 1460-ական թթ. գերութիւնից ազատեց մի Աւետ.— 22

Բուլթէլ — Հնգյլ եղբ. Սարգսի, Խաչատուրի և տէր Աւագի, որոնք 1462 թ. Մընչկանց գյուղի եկեղեցուն նվիրեցին մի Աւետ.— 184, 185

Բուռուկի (գրված՝ Բուսկէ աղավաղ ձևով) — Եղբորդի Աստուածատուրի, որ 1456 թ. Փասավանք գյուղում ստ. Աւետ.— 75

Բուս — Թոռ տանուտեր Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խլաթում ստ. Աւետ.— 379

Բուսայիտ — Տե՛ս Արու-Սայիդ
Բուսէր — Որդի՝ Սալլուկ-Խաթունի, որ 1466 թ. ստ. Մաշտոց և նորոգեց մի եկեղեցու գրմ-
բւթ — 253, 255
Բուրայ — Եղբորկին ընս Մարտիրոսի, որի հիշատակին 1473 թ. Բերկրիում ստացան Աւետ.— 352

Գ.

Գարիէլ
1. Գրիչ, միարան Յովհաննավանքի, 1462 թ. օր. Սաղմոս, 1477 թ.— Մաշտոց — 171, 216, 408, 417
2. Հղեր որդի Մկրտիչ գրչի, որ 1469 թ. Բիւրականում օր. Տաղարան — 288
Գագիկ — Թաղատր Արծրունեաց (908—937), հշվ. որպես նախնի Աղթամարի կաթողիկոս Զորարիայի — 154, 172, 181, 239*, 308
Գագ կամ Գագիկ — Որդի Սարգսի, որ 1468 թ. Խրղանում ստ. Աւետ.— 274, 275
Գայիկ — Նորագեղի տանուտերերից, 1465 թ.— 232
Գալուստ
1. Աբեղա, Ղրիչ, 1452 թ. Աղշոց վանքում օր. Աւետ., իսկ 1474 թ. մի Յայսմաուրբի վերջին մասը — 18, 19, 359
2. Որդի Մելքիսեթ գրչի, որ 1453 թ. Աւան գյուղում օր. Գանձարան — 33
3. Միարան Մեծոփայ, վանքի, 1456 թ. — 71
4. Վրդ., աշակերտ Դանիւլ վրդի, միարան Յովհաննավանքի, հշվ. 1464, 1476 թթ.— 216, 396, 408
5. Որդի Տիրացու Լրէցի, որ 1464 թ. Ախալցխայում գնեց մի Աւետ.— 227
6. Եղբ. վերոհիշյալ Տիրացու երէցի — 227
7. Քհչ, փեսա Ովանէս քհչի, որի հիշատակին 1466 թ. նվիրեցին մի Աւետ.— 255
8. Քհչ, որդի Մարտիրոսի. 1471 թ. Սիւնիքի Արևյան գյուղում ստ. Աւետ.— 316
9. Աղբ. Մերովբ կր.-ի, որ 1473 թ. Ուրծ գյուղում ստ. Ճաշոց — 347
10. Կր. Բարիղեցի, հղեր եղբ. Մարգարայ գրչի, որ 1474 թ. Վերին-Վարագում օր. Յայսմաուրբ — 363
11. Աբեղայ, Արճէշից մեկնեց Երուսաղէմ, բայց ճանապարհին վախճանվեց, 1477 թ. — 421
12. Սարկաազ, որդի Ամիրի, որ 1478 թ. ստ. Յայսմաուրբ — 425
Գամիռն — շայր Մարիամի, որ 1471 թ. ստ. Աւետ.— 328

Գայիանէ — Հորեղբոր հարս Մկրտիչ արեղայի, որ 1474 թ. նվեր ստ. մի Աւետ.— 371
Գանը-Նաթուն
1. Դուստր Շատիշայի, որ 1460 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ.— 146
2. Դուստր խոշա Խաչատուրի, որ 1462 թ. Արճէշում ստ. Աւետ.— 179
3. Դուստր Զուպալ-Խաթունի, որ 1470 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ.— 304
Գասպուր
1. Եղբորորդի Բումայ կր.-ի, հշվ. 1471 թ.— 322
2. Որդի կամ թոռ ընս Արիւանի, որ ՔՁ դարում ստ. և նորոգել տվեց մի Յայսմաուրբ — 88*
Գատիկ — Եղբորորդի Սարգիս բչի, որ 1476 թ. ստ. և նորոգել տվեց մի Աւետ.— 413
Գարիանէ (Գարսնէ)
1. Հորաբույր Աւուլ գինեծախի, որ 1458 թ. Ղրիմում ստ. Սաղմոս — 112
2. Մայր Ստեփաննոսի, որ 1460 թ. նվիրեց Ղրիմի սբ Թորոսի եկեղեցուն մի Ճաշոց — 152
3. Մեծ տատ Մարտիրոս գրչի, որ 1467 թ. Ղրիմում օր. Յայսմաուրբ — 267
Գալզալ — Տե՛ս Գոզալ
Գաւնար — Տե՛ս Գոհար
Գաւնզուլայ — Տե՛ս Գոնդուլայ
Գաւրզի — Տե՛ս Գորգի
Գաւր-Խոսրուն — Քույր վանեցի նվիրատու ոսկերիչ Եղանբախշի, 1476 թ.— 405
Դեղամ — Եղբորորդի Սիւնեաց արքեպս Յորդանան վրդի, 1478 թ.— 430
Գեւմարակէ — Մորաբույր Աստուածատուրի, որ 1474 թ. Արճէշում ստ. Աւետ.— 364
Գէորգ (տե՛ս նաև Գորգ)
1. Կթղկս Էջմիածնի, 1453 թ. (հավանաբար բնագրում եղել է Գրիգոր, շփոթել է արտագրող Մ. Տեր-Մովսիսյանը) — 38*
2. Կաֆայի քահանաներից, 1458 թ.— 112
3. Քհչ Յուշապկայ ղղեակի սբ Գեորգ եկեղեցու, 1471 թ.— 326
4. Որդի Հեթում զորապետի և Զարմանուհի տիկնոջ, որոնք ապրել են, իբր, ՔՂ դարի վերջերին (կեղծիք) — 358
5. Աբեղայ, որդի պր. Վարդի, հորեղբորորդի Աւետիք Տրապիզոնցու, որ 1475 թ. Կ. Պօլսում գնեց մի Աւետ.— 389
Գըռուզ — Եղբորորդի՝ Ստեփանոս մահդասու որ 1469 թ. Փասավանք գյուղում ստ. Յայսմաուրբ — 282

- Իրտուն — Որդի Աստուածատուրի, 1476 թ. ստ. մի Դանձարան — 414
- Գիշչաա — Եղբորդուստր Սարգիս քչյի, որ 1476 թ. ստ. և նորոգել տվեց մի Աւետ.— 413
- Իլշուկ — Հայր Սարգիս, Խաչատուր և տէր Աւագ Լոբալորներ, որոնք 1462 թ. նվիրեցին Մրնչկանց դյուղի եկեղեցուն * մի Աւետ.— 184, 185
- Գիբամ — Որդի Վարդան քչյի, որ 1462 թ. Տիխիսում սա. Աւետ.— 169
- Գիւրկիլ — Որդի կամ եղբորորդի Ղազարի, որ 1456 թ. Սալմաստո՛ւ գերությունից աղատեց մի Աւետ.— 68
- Գոզուն — Ազդ. Սարգսի, որ 1468 թ. Խիզանում ստ. Աւետ.— 274
- Գօգար — Եպս, առաջնորդ Սալլաւանապատի, 1457 թ.— 86, 87
- Գոզուվէ — Հորեղբորդուստր ռես Մանկտաւադի, հշվ. 1455 թ. Սիւնիքի Մցի գյուղում — 52
- Գոլում — Որդի Պտրոսի, 1477 թ. Գոզթան գաւառում սա. Աւետ.— 420
- Գոնար (Գաւհար, Գուհար, Գուխար, Գօհար)
1. Դուստր Գրիգորի, 1451-ից առաջ աքարավէժ եղև ի բերդն Զոալլու — 4
  2. Հորեղբորդի տանուտեր Մկրտչի, որ 1452 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ.— 23
  3. Մայր Ատոմ քչյի, որ 1454 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ., իսկ 1460 թ. Արծկէում Ոսկևորիկ — 45, 138
  4. Մայր հնգյլ ռես Մանկտաւադի, հշվ. 1455 թ. Սիւնիքի Մցի գյուղում — 52
  5. Ազդ. վերոհիշյալ ռես Մանկտաւադի—52
  6. Կին Յովաննէսի, որ 1457 թ. Յիպնայ վանքում ստ. Մաշտոց — 81
  7. Ուտանում 1461 թ. ստ. Աւետ.— 164
  8. Քույր Ներսէս քչյի, որ 1461 թ. Ուրծ գյուղում սա. Աւետ.— 158
  9. Մայր Մելքիսեթ գրչի, որ 1459 թ. Շատուանում օր. Աւետ., 1465 թ. Աղթամարում — Գանձարան, իսկ 1477 թ. դարձյալ Շատուանում՝ մի այլ Գանձարան — 165, 237, 423
  10. Դուստր վերոհիշյալ Մելքիսեթ գրչի—125
  11. Անդամ մի գերդաստանի, որի անդամները միարան՝ 1462 թ. Մրնչկանց գյուղի եկեղեցուն նվիրեցին մի Աւետ.— 185
  12. Դուստր տանուտեր Մելքիսէթի, որ 1462 թ. Վանում ստ. Աւետ.— 187

Գոնար

13. Մայր Սաթ առքաւունի, որ 1463 թ. Երեւանի վանքում ստ. Աւետ.— 202
  14. Մայր մահդասի Պաւղոսի, որ 1464-ից առաջ ստ. Աւետ.— 222
  15. Դուստր վերոհիշյալ Պաւղոսի — 222
  16. Մայր Սամուէլ Նաղաշի, որ 1466 թ. Կապոսի վանքում ծաղկեց (գուցե և՛ օրինակեց) մի Գանձարան — 251
  17. Դուստր մահդասի Ստեփանոսի, որ 1469 թ. Փասաւանք գյուղում ստ. Յայսմաուրբ — 282
  18. Դուստր Մարգարտի, որ 1469 թ. Խարբերդում մասնակցեց մի Աւետարանի գնմանը — 292
  19. Դուստր տանուտեր Առաքելի, որ 1469 թ. նվիրեց Սուրս գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ.— 293
  20. Կին տանուտեր Փանիկի, հշվ. 1469 թ. Գամաղիլի վանքում — 296
  21. Դուստր Մարգարտի, որ 1470 թ. Սուր վանքին նվիրեց մի Աւետ.— 297
  22. Մայր Մկրտիչ կր.-ի, տր 1470 թ. Արբերդի վանքին նվիրեց մի Աւետ.— 301
  23. Հարս Մովսէս կր.-ի, որ 1473 թ. Սորի գյուղում ստ. Աւետ.— 342
  24. Եղբորդին ռես Մարտիրոսի, որի հիշատակին 1473 թ. Բերկրիում ստ. Աւետ.— 352
  25. Հորեղբորդին Մկրտիչ արեղայի, որ 1474 թ. նվիր ստ. մի Աւետ.— 371
  26. Քույր Պետրոսի, որ 1475 թ. Վանում ստ. Աւետ.— 383
  27. Քույր պր. Յարաճի, որ 1478 թ. Հալէպում ստ. Աւետ.— 434
  28. Մայր, տանուտեր Միքայէլի, որ ԺԵ-ԺԶ դդ. վերացրեց սր Վարդանի վանքի ռոխվերու հարճերը — 36* (Տե՛ս նաև Զաւհար)
- Գոնար-Ազիզ — Հնգյլ կի՛ն Կարապետ քչյի, որ 1452 կամ 1453 թ. Որոտնայ վանքում ստ. Ճառքնտիր — 19, 20
- Գոնարեհատ — Կին մանեցի նվիրատու խոջա Փօլատի, 1476 թ.— 404
- Գոնար-Խարուն — Մայր տեր Մարտիրոսի, որ 1455 թ. Բասենի Սպիտակ վանքում ստ. Աւետ.— 53
- Գոնար-Մեխի (Գոհար-Մէլէք)
1. Քույր Տէրտէրի, որ 1451 թ. Ղրիմում գնեց Աւետ.— 11
  2. Մայր Սուլթան-Մէլէքի, որ 1452 թ. Ուտանում ստ. Աւետ.— 20, 21

Գոհար-Մլիխ

- 3. Մայր Ստեփանոս գրչի, որ 1452 թ. Աղթամարում սա. Աւետ.— 23
- 4. Մորաքույր մահադասի Ստեփանոսի, որ 1457 թ. Արգելանում ստ. Յայմատուրք— 79
- 5. Կին Գոյով-Կարապետի, հշվ, 1466 թ. Արծկէում — 137
- 6. Մորաքույր Ստեփանոս-Ղարկաշահի, որ 1460 թ. Արծկէում ստ. Ծառոց, որը 1465 թ. Եվիթից Աղթամարի վանքին—137
- 7. Մայր խոշա Մարշահի, որ 1473 թ. Վանում ստ. Ծառոց — 351
- 8. Զոքանչ խոշա Յովակի, որ 1479 թ. Մուշում ստ. Աւետ.— 438

Գաւհարաւա — Կին խոշա Քրմանի, որ 1479 թ. ստ. Հմայիլ — 440

Գոնցա

- 1. Մայր Գաւիթ գրչի, որ 1461, 1473, 1475 և 1478 թթ. Սրկղունքում օր. ձեռագրեր—157, 346, 378, 428
- 2. Մայր Զաքարա արեղայի, որ 1476 թ. Բոլորածորի վանքում նորոգեց մի Ծառոց — 400

Գոգ

- 1. Պր., որդի Վարդանի, հշվ. 1454 թ. Լիւ կղզում — 43°
- 2. Ոմն, հշվ. 1454 թ. Վանում — 44
- 3. Պր., որդի պր. Ամիրգուլի, որ 1455 թ. Բաղէշում ստ. Աւետ.— 56
- 4. Ուտուցիլ Մինաս ծաղկողի, որ 1456 թ. Բաղէշում ծաղկեց Աւետ.— 70
- 5. Որդի Մելքեւէթ գրչի, որ 1459 թ. Շատուանում օր. Աւետ., 1461 թ.— Գանձարան, 1465 թ. մի այլ Գանձարան — 125, 165, 237
- 6. Պր., 1460 թ. վկա եղավ Ղրիմի սբ Թորոս եկեղեցուն մի Ծառոց նվիրաբերելուն — 153
- 7. Աւագ վանքի սարկաւազներէց, 1464 թ.— 209
- 8. Պր., եղբ. Խալիմ-Խաթունի, ար 1465 թ. Արճէշում ստ. Աւետ.— 235
- 9. Հայր խոշա Յովանէսի, որ 1466 թ. Արծկէում ստ. Գանձարան — 248, 247
- 10. Որդի վերոհիշյալ խոշա Յովանէսի—246, 247
- 11. Պր., որդի Սալուկ-Խաթունի, որ 1466 թ. ստ. Մաշոց և նորոգեց մի եկեղեցու գմբեթ — 254

Գոգ

- 12. Պր., ազգ. Ովանէս քհչի, որի հիշատակին 1466 թ. ստ. Աւետ.— 255
- 13. Պր., հնգյլ արդի Գրիգոր քհչի, որ 1472 թ. Արճէշում ստ. Մաշոց-Գանձարան — 339
- 14. Եղբ. տանուտեր Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խլաթում ստ Աւետ.— 379
- 15. Խոշա պր., Վանի նշանավոր տանուտերներից, 1476 թ.—405
- 16. Պր., որդի Փուլատի, 1476 թ. Եվիթից Վանի Պօղոս-Պեարոս եկեղեցուն մի վարագույր — 405°
- 17. Պր., որդի Սաղաղայ Միրենցի, որ 1476 թ. Աղթամարում օր. Աւետ.— 407

Գոգի (Գարդի, Գիարդի, Կարկի և այլն)

- 1. Գիարդի է Վրաց Թագավոր (1446 — 1466), որդի Ալեքսանդր Ա-ի. 1465 թ. Վալիալ եղև Սամցխէի Աթաբեկ Ղորղորի կողմից, իսկ 1466 թ. սպանվեց — 17, 120, 169, 195, 230, 244, 245, 272
- 2. Որդի Միքայէլի, 1456 թ. Բաղէշում օր. Աւետ. — 70
- 3. Միաբան Հաղատայ վանքի, 1458 թ.—98
- 4. Որդի Մկրտչի, որ 1459 թ. Շատուանում ստ. Աւետ.— 125
- 5. Ոմն, հշվ. 1462 թ. Կտուցում — 182
- 6. Եղբորորդի տանուտեր Յոհաննէսի, որ 1465 թ. Աղթամարում ստ. Գանձարան — 236, 237
- 7. Հորեղբորորդի Սարգիս քհչի, որ 1478 թ. ստ. Աւետ.— 435

Գոգիկ (գրված՝ Գորգիկն հռոմականով) — Եղբորորդի Սուքիաս քհչի, որ 1451 թ. Ուտուների Բերդածոր գյուղում ստ. Գանձարան — 8

Գոգի-Միքան — Հնգյլ որդի պր. Գուշիբէկի, հշվ. 1451 թ. Վանում — 7

Գուգար — Հայր Մելքիսէթ կր.-ի, որ վերաշինեց Էրէրնայ վանքը և 1460 թ. Ուրծ գյուղում ստ. Յայմատուրք — 132, 133

Գուլ

- 1. Դուստր Հալիֆայի, որ 1463 թ. Կտուցում ստ. Աւետ.— 197
- 2. Կին տանուտեր Սիրականի, որ 1473 թ. Սրկղունքում ստ. Աւետ.— 346

Գուլագիգ

- 1. (Գրված Գուագիգ աղավաղ ձևով), 1589 թ. վկա եղավ մի համաձայնագրի — 43°
- 2. Թոռ Մկրտչի, որ 1459 թ. Շատուան գյուղում ստ. Աւետ.— 125

Գուլագիզ

3. Պր., խուսան (Հյուսնի) որդի, Մարմետի տանուտերերից, 1462 թ.— 183

Գուլամբիկ — Եղր. Գրիգոր Գորեցի գրչի, որ 1462 թ. դնեց Աւետ.— 170

Գուլամբի — Որդի Յովաննէս մահաբաու, որ 1457 թ. խղանում սա. Աւետ.— 94

Գուլամբի — Աննի Մկրտչի, որ 1459 թ. Շաաուան դուրդում ստ. Աւետ.— 125

Գուլամ-Խաթուն — Դուստր Վարդանի, հշվ. 1454 թ. կիմում — 43

Գուլրահար (Գուլպահար)

1. Մայր Իդնատիոս քհչի, որ 1451 թ. ստ. Աւետ.— 13

2. Կին ոմն, 1459 թ. Աղթամարում ստ. և նվիրեց Արքեպ գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ.— 127

3. Քույր Պաղոս վրդի, որ 1474 թ. Մղաքու պնքում օր. Աւետ.— 366

Գուլզուն — Պր. 1478 թ. նոր բացած կարասից գինի բերեց Գաւիթ գրչին, երբ նա Սրբկըղունքում օրինակում էր Ճառընտիր— 429

Գուլիգար

1. Մայր Սալուկ-Խաթունի, որ 1466 թ. ստ. Մաշտոց և նորոգեց ինչ-որ եկեղեցու զըմբեթ — 254

2. Քոստանուհի Մլխամի, որ 1470 թ. Արքերդի վանքին նվ. մի արտ — 304

3. Կին խոշա Յովսէփի, որ 1479 թ. Մուշում ստ. Աւետ.— 438

Գուլիմարի

1. Անդամ Մընչկանց գյուղի մի գերդաստանի, որը 1462 թ. գյուղի եկեղեցուն նվ. մի Աւետ.— 185

2. Քույր Յովսէփի, որ 1475 թ. Վանում ստ. Աւետ.— 384

Գուլիսգուլ — Որդի կամ եղբորորդի Վարձիգուլի, որ 1480 թ. Վրաստանում գնեց Աւետ.— 447

Գուլիվարդ — Դուստր Արքերդի վանքի երախտաւոր Գրիգոր Կիրակոսեցի, 1470 թ.— 303

Գուլ-Խաթուն — Քրոշղուստր Յոհաննէս կր.-ի, որ 1458 թ. Աղրակում ստ. Աւետ.— 108, 109

Գուլ-Մելիք (Գուլմելէք)

1. Մայր Միրզայի, որ 1457 թ. սք Մամասանապատում ստ. Աւետ.— 84

2. Ազգ. ներսէս քհչի, որ 1461 թ. Ուրծում սա. Աւետ.— 158

3. Եղբորկին խայտուր և Ստեփանոս կր. եղբայրների, որոնք 1462 թ. Կտուցում ստ. Յայմատուրք — 182

Գուլ-Մելիք

4. Հարս Սարգսի, որ իր եղբայրների հետ 1462 թ. Մընչկանց գյուղի եկեղեցուն նվիրեց Աւետ.— 185

5. Մայր Մանուէլ քհչի, որ 1465 թ. Կած գյուղում օր. Ճաշոց — 230

6. Ոմն, հշվ. 1466 թ.— 255

7. Ազգ. Գրիգոր քհչի, որ 1472 թ. Արճէշում ստ. Մաշտոց-Գանձարան — 339

8. Մայր տանուտէր Կարապետի, որ 1480 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 446

Գուլշատ-Խաթուն — Դուստր Սիրունի. 1464 թ. Արծկէում ստ. Աւետ.— 216, 217

Գուլում — Դուստր Սուլտանշահի, որ 1467 թ. Ոստանում ստ. Աւետ.— 260

Գուլսուրամ — Կին Սաղաթիարի, որ 1475 թ. Սանահնում ստ. Աւետ.— 374

Գուլստան (Գուլիստան)

1. Դուստր կամ եղբորդուստր Իսրայէլ գրչի, որ 1456 թ. Փասավանք գյուղում օր. Աւետ.— 76

2. Ազգ. Ստեփանոսի, որ 1462 թ. Տեպուր գյուղում ստ. Աւետ.— 170

3. Հարս Սահակ կր.-ի, որ 1468 թ. խղանում, ստ. Աւետ.— 270, 271

4. Դուստր մահաբաի Աստեփանոսի, որ 1469 թ. Փասավանք գյուղում ստ. Յայմատուրք — 282

5. Հարս տանուտէր Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խլաթում ստ. Աւետ.— 379

Գուլիաշայ

1. Դուստր Ջիալի, որ 1456 թ. Ոշտունիքի Բերդաձորի վանքում ստ. Աւետ.— 73

2. Գուլիաշայ, հնգյլ ծոռ Մկրտչի, որ 1459 թ. Շատուան գյուղում ստ. Աւետ.— 125

3. Մայր Մելիքիէթ քհչի, որ 1464 թ. Խորթանց գյուղում ստ. Աւետ.— 219

4. Դուստր Խալիմ-Խաթունի, որ 1465 թ. Արճէշում ստ. Աւետ.— 235

5. Կին Արքերդի վանքի երախտաւոր Գրիգոր Կիրակոսեցի, 1470 թ.— 303

6. Դուստր Մկրտչի. 1474 թ. Մղաքու վանքում ստ. Աւետ.— 365, 366

7. Կին տանուտէր Ստեփանոսի, որ 1476 թ. Արծկէում ստ. Աւետ.— 402

Գուլխան-Խաթուն — Եղբորդուստր Ստեփանաշարիպշահի, որ 1457 թ. Արգելանի վանքում ստ. Յայմատուրք, 1460 թ. Արծկէում — Ճաշոց — 80, 137

Գուհար — Տե՛ս Գոհար

Գուհար — Հղեր մայր Յոհանէս կր.-ի, որ 1458 թ. Աղբակում ստ. Աւետ.— 109

Գուղի — (Գրված՝ Կուռճի), ոմն, որդի Սպանդարի, հշվ. 1458 թ.— 114

Գուղիբլկ.

1. Պր., վանի տանուտերերից, 1451 թ.— 7
2. Աղղ. Սերովրէ կտմ Կարապետ քահանաների, որոնք 1353 կամ 1452 թ. Որոտնայ վանքում ստ. Ճառքնտիր — 20
3. Հայր Աղթամարի Ստեփանոս կթղկսի, ներսէս եպսի և Սմբատ «թաղատորի», հշվ. բազմիցս իր ներսէս որդու շարագրած հիշատակարաններում՝ 1458—1475 թթ.— 103, 142, 163, 238, 309, 311, 385, 386,
4. Անկր Աստուածատուր քհնյի, որ 1463 թ. վանում ստ. Աւետ.— 197
5. Պր., որդի Բաթարի, Մարմետի տանուտերերից, 1462 թ.— 183
6. Հնդցի եղբ. Կիրակոս Զոռկանց գրչի, որ 1467 թ. Բաղէշում-Աղթամարում օր. Ճառքնտիր — 257
7. Որդի Դուռզանայ կնոջ, որ 1478 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ.— 431

Գուռնիկ — Որդի Սուքիաս քհնյի, որ 1451 թ. Բերդաձորի վանքում ստ. Գանձարան — 8

Գուրիաս — Հնդցի եղբ, Իղնատիոս քհնյի, որի համար հայրը՝ Առաքել քհնյ՝ 1451 թ. ստ. Աւետ.— 13

Գրապետ — Որդի Կուլփաշայի, որ 1472 թ. Անկիւնեաց վանքում ստ. Աւետ.— 340

Գրիգոր (Գրիգորիոս)

1. Նարեկացի — 249, 308
2. Մագիստրոս Պահլաւունի — 287
3. Խուլ, խմբագիր Շարակնոցի (ԺԲ դար)— 436
4. Եպս, որի խնդրանքով Իսրայէլ Խալնցիին 1251-ից առաջ խմբագրեց Յայսմատուրքը — 88, 318
5. Տաթևացի, նշանավոր Աստվածաբան-փիլիսոփա, մհ. 1409/10 թ.— 17, 64, 122, 123
6. Մերենց, խմբագիր Գանձարանի, Յայսմատուրքի, նշանավոր գրիչ, հիշատակագիր ու գանձասաց. մհ. 1425 թ.— 32, 203
7. Գրիգոր Ժ կթղկս Զալարէկեանց, ըստ Օրմանյանի աթոռակալել է 1443—1465 թթ. սակայն որպես կաթողիկոս հիշատակվում է նաև 1466, նույնիսկ 1468 թթ.— 3, 5, 6, 9—11, 15, 17, 18, 24, 33—35, 39, 40, 44, 46, 48, 51, 53—55, 57, 68,

Գրիգոր

71, 76, 77, 80, 82, 84—86, 94, 98—100, 104, 111, 112, 115, 118, 120, 124, 126, 131, 132, 134, 138, 139, 146, 148, 149, 152, 158, 161, 168, 170, 189, 198, 202, 215, 220, 228, 231, 232*, 244, 247, 253, 272

8. Գրիչ, 1451 թ. Երզնկայում օր Աւետ.— 3
9. Աղղ. մահդասի Պօղոսի, որ 1451 թ. Զերմտձորոյ երկրի Փոքր-Ակրոսոյ վանքում ստ. Աւետ.— 4

8. 1451 թ. «լեւորիտասարդական տիս» վախճանված եղբ. Դանիէլ գրչի, որ 1451 թ. Սեան կղզում օր. Գր. Տաթևացու Մկն. Մաթ. Աւետարանին — 5

9. Որդի Կարապետ Մանկաբաւի. թոռ Փաշայ կնոջ, որ 1451 թ. վանում ստ. Աւետ.— 6

10. Որդի Թովմայ քհնյի, որ 1451 թ. Ղրիմում գնեց Աւետ.— 12

11. Գրիչ, որդի Խաչիկի, 1452, 1461, 1462 և 1463 թթ. Աղթամարում օրինակեց 2 Աւետ., 2 Մաշտոց — 20, 21, 161, 162, 183, 184, 198

12. Գրիչ, որդի Վարդան գրչի, 1452, 1453, 1458 և 1465 թթ. վանում օր. 2 Աւետ, Ճաշոց և Յայսմատուրք — 24, 36, 104, 234

13. Եղբ. Յակոբ կր.-ի, որ 1452 թ. Արծկէում ստ. Աւետ.— 25, 26

14. Հնդցի եղբ. Յովանես գրչի, որ 1452 թ. Մըղուք գյուղում օր. Աւետ., 1459 թ. Բաղէշում—Յայսմատուրք, 1460 թ. Արծկէում—Ճաշոց—28, 126, 135, 196

15. Միաբան Վարդայ վանքի, 1454, 1480 թթ.— 40, 445

16. Հորեղբոր. Վարդան կր.-ի, որ 1454 թ. Արճէշում ստ. Աւետ.— 40

17. Հորեղբորորդի վերոհիշյալ Վարդան կր.-ի — 40

18. Գրիչ, որդի Աղախանի, 1454 թ. Աղթամարում օր. Աւետ.— 45

19. Արեղայ, գրիչ, 1455 թ. Հաղբատում օր. Աւետ.— 51

20. Ազգ. 1455 թ. Փասավանք գյուղում Աւետարան ստացած եղբայրների — 58

21. Պապ վերոհիշյալ եղբայրների — 58

22. Ոմն, հշվ. 1455 թ. Փասավանքում — 59

23. Քհնյ, բարունի. 1456 թ. Բաղէշում ստ. Հուսիսիմէ մահդասու ծախսով օրինակված Աւետարանը — 68, 70

24. Միաբան Մեծոփայ վանքի, 1456 թ.— 71

25. Պր., հայր Խալատուր քհնյի, որ 1456-ից

Գրիգոր

- առաջ Կաֆայում կառուցել էր սբ Ստեփանոս եկեղեցին — 77
26. Եպս, 1456 թ. 100 դրամով գնեց Գր. Տավևացու Քարոզգիրք — 78
27. Եղբորորդի Յովաննիսի, որ 1457 թ. Յիսուսի վանքում սա. Մաշտոց — 81, 82
28. Բարունի, ուսուցիչ Խաչատուր գրչի, որ 1457 թ. Ուրծ գյուղում օր. Ճաշոց — 82
29. Գրիչ, 1457 թ. Բալուի սբ Գեորգի վանքում մասնակցեց մի Մաշտոցի օրինակությանը — 93
30. Եպս, 1457 թ. իր աշակերտ Աստուածատուր սարկաւազի մասնակցութեամբ Կամախում օր. Մաշտոց — 94
31. «Բրոց աշակերտ», որդի Եղիազարի, միաբան Սուխարայ վանքի (1473 թ.), նույն թվականին Խլաթում ստ. Մաշտոց, 1475 թ. Արծկեում սա. Յայսմաուրք. հշվ. նաև 1457 թ. իր հղևր եղբ. Սարգիս գրչի կողմից — 96, 344, 348, 380
32. Միաբան Հաղբատայ վանքի, 1458 թ.—98
33. Կր., հղևր եղբ. Յահանէս գրչի, որ 1458 թ. Հաղբատում օր. Ճաշոց — 98
34. Եպս, հորեղբ. Ջաքարէ վրդի, որ 1458 թ. Խառաբասայ վանքում ստ. Սաղմոսարան — Աղօտամատոյց — 100
35. Աբեղայ, վարպետ Յոհանէս գրչի, որ 1458 թ. Խնդրակատար Աստուածածնի վանքում օր. Աղօթամատոյց, իսկ 1472 թ. Կտուցում — Աւետ.— 110, 339
36. Նորհատենց, եպս Կաֆայի, 1458 թ.—112
37. Բոռ Աւուլ գինեծախի, որ 1458 թ. Ղրիմում ստ. Սաղմոսարան — 112
38. Քհյ, որդի Խուլուչի, 1458 թ. սա. Յայսմաուրք — 113, 114
39. Անկեղակութեցի, ծերունի գրիչ, 1459 թ. Կիլիկիում օր. Աւետ.— 118, 119
40. Եղբ. Վարդան քհյի, որ 1460 թ. Խիզանում ստ. Աւետ.— 148
41. Գրիգորիս, որդի Ներսէս քհյի, որ 1461 թ. Ուրծ գյուղում ստ. Աւետ.— 158
42. Մարեցի, ծաղկող. 1457 թ. Մալեզկերոյ անապատում ծաղկեց Ուրծ գյուղում օր. Ճաշոց. իսկ 1461 թ. Աւետ.— 83, 150
43. Միաբան Բաղեշի սբ Յովաննէս վանքի, 1461 թ.— 160
44. Հայր տանուտէր Յովաննէսի, որ 1461 թ. ստ. Աւետ.— 167
45. Երէց Գորեցի, 1462 թ. գնեց Աւետ.— 170

Գրիգոր

46. Եպս Առաջնորդ Կտուցի վանքի, 1462 թ.— 181—183
47. Պր., Մարմետի տանուտերից, 1462 թ.— 183
48. Անդամ Մընչկանցի մի գերդաստանի, որը 1462 թ. գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ.— 184, 185
49. Մի այլ անդամ Մընչկանցի վերոհիշյալ գերդաստանի — 185
50. Բազէշի քհյ-ներից, 1463 թ.— 195
51. Քհյ, «արագ նկարող», եղբ. Անդրէաս գրչի, որ 1463 թ. Եւրոկիայում օր. Աւետ.— 203
52. Ռայիս Երուսաղէմի, 1463 թ.— 204
53. Միաբան Երուսաղէմի սբ Փրկչի, 1463 թ.— 204
54. Եպս, առաջնորդ Երզնկայի Լուսատրչի վանքի, 1463 թ.— 207
55. Վրդ., Կաֆայեցի. 1463 թ. Աւագ վանքում ծաղկեց մի ձեռագիր — 208
56. Մաւրուկացի, միաբան Աւագ վանքի, 1464 թ.— 210
57. Եղբ. Դանիէլ վրդ Սևանցու, հշվ. 1464, 1471, 1476 թթ.— 214, 316, 396
58. Եպս Աղվանքի այն շրջանի (Գարդմանից), ուր գտնվում էր Մալեզկերոյ վանքը. 1464 թ.— 219
59. Որդի Մարգարէի, 1464 թ. նվիրեց Կոնկրեկայ գյուղի եկեղեցուն մի Գանձարան — 220
60. Երէց, որդի Ղարալի, 1464-ից հետո Ախլըցըրիայում նորոգեց ու կազմեց մի Աւետ.— 227
61. Եղբորթոն Մանուէլ քհյի, որ 1465 թ. Կած գյուղում ստ. Ճաշոց — 231
62. Արճիշեցի վաճառական, հայր՝ Կարապետ, Յօհանէս և Էզգանբախը եղբայրների, որոնցից 2-ը սպանվեցին առևտրական շրջագայութունների ժամանակ, իսկ փոքրը՝ մեռավ Քավրիզում: Գրիգորը մեռավ 1465-ից առաջ Սուլթանիայում — 235
63. Միաբան Աղթամարի, 1465, 1471 թթ.— 240, 309
64. Մեծ պապ Մխիթար գրչի, տր 1466 թ. Բոնաշէն գյուղում օր. Աւետ.— 249
65. Քհյ, եղբ. վերոհիշյալ Մխիթար գրչի—249
66. Ըոն, 1466 թ. Ղրիմում վկա եղավ մի Աւետ. վաճառքի — 253
67. Քհյ, 1466 թ. Ղրիմում միջնորդ եղավ մի Աւետ. վաճառման — 253

Գրիգոր

68. Որդի մահադասի Սահփանոսի, որ 1467 թ. վանում սա. Յայսմաուրք — 258
69. Վանի Պօղոս-Պետրոս եկեղեցու քահանաներից, 1467 թ.— 259
70. «Դերարոյս մանկտի» Սիրունքարի վանքում, 1467 թ.— 263
71. Փակակալ Կիրոզի վանքի, 1467 թ. — 264
72. Կր., գրիչ, որդի Տիրիկցի ներկարար Գրիգորի, 1467 թ. ստ., կազմել տվեց և նվիրեց Աթմընայ վանքին մի Աւետ., իսկ 1475 թ. Խուռնաւիւրյ վանքում ինքն օր. Աւետ.— 264, 265, 388
73. Տիրիկցի ներկարար, հայր վերոհիշյալ գրչի — 264, 265, 388
74. Եպս. 1468 թ. միաբան, իսկ հաջորդ՝ 1469 թ. առաջնորդ Խիզանի Գամազիկի վանքի — 274, 293, 296
75. Քհյ. 1469 թ. Տայշող գյուղում ծաղկեց ու կազմեց մի Աւետ.— 282
76. Եղբորորդի Մկրտիչ գրչի, որ 1469 թ. Բիւրականում օր. Տաղարան — 288
77. Վրդ կամ ըաբունապետ, հչվ. 1469 թ. Բիւրականում — 289
78. Եպս Տեղերոյ սբ Աստուածածնի, 1469 թ.— 289
79. Վրդ. միաբան Տեղերոյ սբ Աստուածածնի՞, հչվ. 1469 թ. Բիւրականում — 290
80. Աբղայ, միաբան Տեղերոյ սբ Աստուածածնի, 1469 թ.— 290
81. Ոմն, հչվ. 1469 թ. Բիւրականում — 290
82. Որդի Ստեփանոս քհյի, որ 1469 թ. Հերմոնի վանքում ստ. Աւետ.— 291
83. Որդի Ստեփանոս քհյի, որ 1469 թ. Հերմոնի վանքում ստ. Աւետ.— 291
84. Հայր Յակոբ գրչի, որ 1469 և 1470 թթ. Խարբերդում օր. 2 Աւետ.— 292, 298
85. Գրիչ, որդի Չարբասի. 1469 թ. Գորիում օր. Աւետ.— 292
86. Հորեղբորորդի Ներսէս կր.-ի, որի հարազատները 1469-ից հետո Աւագ վանքին նվիրեցին դատիֆա շորջառ — 295
87. Քհյ, գրիչ, 1469 թ. օր. Մաշտոց — 296
88. Հնգջլ որդի Յակոբ դր.-ի, որ 1470 թ. Խարբերդում օր. Աւետ.— 298
89. Վրդ, հարազատ Մկրտիչ վրդ. Արդեւանցու, որ 1470 թ. Արճիչում ստ. Շարակեանց — 300
90. Միաբան Կտուցի, 1470 թ.— 301
91. Կիրակոսեանց, Արրեղի վանքի երախտավորներից, 1470 թ. — 303

Գրիգոր

92. Քհյ, աղդ. Մկրտիչ կր.-ի, որ 1470 թ. Արրեղի վանքին նվիրեց մի Աւետ.— 303
93. Գրիչ որդի Սլթի, 1470 և 1479 թթ. Աղթամարում օր. 2 Աւետ. (նույնն է, հավանաբար, 1461 թ. Ճառընտիր օրինակած դրչը) — 304, 305, 439
94. Ոմն, 1470 թ. Աղթամարում միջնորդ եղավ մի Աւետարանի դրության գործին — 305
95. Եպս, առաջնորդ Անկիւնեաց վանքի, 1476, 1472, 1477 թթ.— 305—307, 340, 418, 419
96. Հայր կոշկակար Մարտիրոսի, որ 1470 թ. Անկիւնեաց վանքում ստ. Աւետ.— 306
97. Մայրական պապ Աղթամարի կթղկս Ստեփանոսի և Ներսէս եպսի, հչվ. 1471 թ.— 309
98. Գրիչ, Սիւնիքի Արեւլիս գյուղում 1471 թ. օր. Աւետ.— 316
99. Առընջեցի, կազմարար, 1471 թ. Խառաբաստայ վանքում ստ. Աւետ.— 322, 323
100. Հայր և գրչության արվեստի ուսուցիչ Թումայ գրչի, որ 1471 և 1476 թթ. Աղթամարում օր. 2 Աւետ.— 325
101. Վրդ., «քաջ հոետոր», առաջնորդ Խուլայ վանքի, 1471 թ.— 326
102. Բաբունապետ, 1471 թ. դարձա՞վ կթղկս էջմիածնի, 1479 թ. ևս հիշվում է Գրիգոր անունով կթղկս Այդ 2 հիշատակարաններն էլ այս նորահայտ Գրիգոր կթղկսի մասին ակնարկ պարունակող՝ հրատարակված են ո՛չ բնագրերից, ուստի հնարավոր է, որ գործ ունենք ընդօրինակողների անուշադրության հետևանքով առաջացած թյուրիմացության հետ — 330, 438
103. Քհյ, որդի Աստուածատրի. 1472 թ. Արճիչում ստ. Մաշտոց-Գանձարան — 338, 339
104. Որդի Յովսէփ գրչի, որ 1473 և 1474 թթ. Սորի գյուղում օր. 2. Աւետ.— 342, 368
105. Եղբ. Մովսէս կր.-ի, որ 1473 թ. Սորի գյուղում ստ. Աւետ.— 342
106. Գրիգորիս բժիշկ, հեղինակ խիստ արժեքավոր բժշկարանի, որ պահպանվել է Յակոբ գրչի Սամցխեում 1473-ից առաջ կատարած ընդօրինակությամբ — 350
107. Եպս Սամցխու երկրի, 1473 թ.— 350
108. Մատիչ, սպանեց Կիլիկիայի վերջին հայ թագավորներ Կոստանդնի և Լեոնի գորապետ Հեթումին (կեղծիք) — 356
109. Տէր, ջառավիղ (ժառանգ) Վայոց-ձորի պարոնտէր Ստեփանոս եպսի, 1474 թ.— 359

Գրիգոր

- 110. Որդի կամ եղբորորդի տանուտեր Սահակի, որ 1474 թ. Խիզանում ստ. Աւետ.—367
- 111. Կազմող, 1474 թ. կազմեց մի Աւետ.—372
- 112. Աբեղայ, գրիչ, 1474 թ. օր. Շարակնոց — 372
- 113. Վարպետ Գրիգոր «գրոց աշակերտի», որ 1475 թ. Արծկում ստ. Յայամաւորք—381
- 114. Բերկերցի, գրիչ, որդի Աթաբէկի, 1475 թ. Յուսկան որդու վանքում օր. Աւետ. իր ուսուցիչ Մկրտիչ րաբունապետի պատվերով, 1478 թ. Արգելանի վանքում օր. Շարակնոց. հշվ. նաև 1480 թ. իր աշակերտ Կարապետ գրչի կողմից — 381, 425, 426, 445
- 115. Եղբ. Բերկրիի Յուսկան որդու վանքի առաջնորդ Մկրտիչ րաբունապետի, 1475 թ.— 381
- 116. Հայր Մարգարէ գրչի, որ 1475 թ. Քալուի Նխրի գլուղում օր. Աւետ.— 388
- 117. Քչյ գրիչ, 1476 թ. Յովսէփ գրչի հետ միասին օր. Յայամաւորք — 392
- 118. Մկրտնի միարան Վերի-Նորավանքի, 1476 թ.— 399
- 119. Հորաքրոջորդի Կարապետ քհչի, որ 1476 թ. Վանում ստ. Ծառընտիր — 473
- 120. Ազգ. Կարապետ քհչի, որ 1476 թ. Վանում ստ. Ծառընտիր — 404
- 121. Ոմն քհչ, հշվ. 1476 թ. Վանում — 404
- 122. Որդի նվիրատու խոշա Քրմանի, 1476 թ. Վան — 404
- 123. Բաբունապետ, առաջնորդ Վարագայ վանքի, 1476 թ., (նույնն է, հավանաբար, 1480 թ. Վարագայ վանքում հշվ. ասպասատր բանի» Գրիգորը) — 405, 445
- 124. Վանի Պողոս-Պետրոս եկեղեցու քհչ-նեբրից, 1476 թ.— 405
- 125. Որդի Զմբաթ-Խաթունի, որ 1476 թ. Վարագայ վանքից նվիրեց մի այգի — 405
- 126. Խոշա, Վանի նշանավոր տանուտերերից, 1476 թ.— 405
- 127. 1476 թ. Փասավանքում Աւետարանի օրինակ տվեց Իսրայէլ գրչին — 408
- 128. Եղբ. Կարապետ գրչի, որ 1476 թ. Երուսաղէմում օր. Ժողովածու — 412
- 129. Որդի Եղիի. 1477 թ. Բասենի էգէզատ գլուղում ստ. Աւետ.— 415
- 130. Որդի դարբին Աւետիսի, որ 1477 թ. Մուկաց Աղնայ գլուղում ստ. Գանձարան—422
- 131. Աշտարակեցի, եպիսկոպոս Բշնոյ՝ 1461-ից. 1478 թ. օր. Աւետ.— 426

Գրիգոր

- 132. Բաբունապետ, առաջնորդ Իմայի վանքի, 1478 թ.— 433
- 133. Գրիչ, 1478 թ. Իմայի վանքում օր. Շարակնոց — 433
- 134. 1479 թ. Արճէչում, այլոց հետ մեկտեղ ստ. Աւետ.— 436
- 135. Կր. գրիչ, որդի Սարգսի, 1479 թ. Երուսաղէմում օր. Աղօթամատոյց — 440
- 136. Եղբ. Կարապետ քհչի, որ 1480 թ. Վարագայ վանքում ստ. Ժողովածու — 445
- 137. Զազրոց, վարպետ (ուսուցիչ) Զաւրվար գրչի, որ 1480 թ. Տիրիկում օր. Աւետ.— 447
- 138. Իր եղբ. Ալագազի հետ միասին Վրաստանում 1480 թ. վաճառեց մի Աւետ.— 447
- 139. Որդի կամ եղբորորդի Վարձիգուլի, որ 1480 թ. Վրաստանում գնեց Աւետ.— 447
- 140. Տէր, 1480 թ. Վրաստանում վկա եղավ մի Աւետարանի վաճառքի — 447
- 141. Արճիշեցի, 1480 թ. Երուսաղէմում կազմեց մի ձեռագիր — 448
- 142. Աւագ սարկաւազ, 1480 թ. ստ. Ստեփանոս եպսի օր. Աւետարանը — 449
- 143. Ոմն, 1589 թ. վկա եղավ մի համաձայնագրի — 43*
- 144. Եպս, միարան Նկարենայ սբ Յարութիւն վանքի, ԺԵ—ԺԶ դդ.— 162*
- 145. Որդի խոշա Աւետիսի, որ ԺԵ—ԺԶ դդ. գերությունից ազատեց Բազենց գլուղի Աւետարանը — 367*

Գօզալ

- 1. Դուստր խոշա Դամուրի, որ 1475 թ. Խիզանում ստ. Յայամաւորք — 387
- 2. Կին վանեցի նվիրատու խոշա Քրմանի, 1476 թ.— 404

Գօզալ-Խաթուն

- 1. Դուստր պր. Ամիրդօլի, որ 1455 թ. Բաղէշում ստ. Աւետ.— 56
- 2. Ազգ. Կարապետ քհչի, որ 1476 թ. Վանում ստ. Ծառընտիր — 404
- 3. Հարս Զմբաթ-Խաթունի, որ 1476 թ. Վարագայ վանքին նվիրեց մի այգի — 405
- 4. Դուստր վրանցի նվիրատու խոշա Յովսէփ Աղնայեցի, 1476 թ.— 406

Գօզալոջ

- 1. Մաղիկ հասակում վախճանված ազգ. Աւետիս և Մեղիսեթ կր.-նեբրի, որոնք 1454 թ. գերությունից ազատեցին մի Աւետ.— 49

Գուգարգոջ

2. Դուևտր խոշա Խաշատուրի, որ 1462 թ. Արճէշում ստ. Աւետ.— 179
- Դոգալրէկ — Հայր Գրիգոր Գորեցու, որ 1462 թ. գնեց Աւետ.— 170
- Գոհար — Տե՛ս Գոհար
- Գոնգուլ (Գանդուլլայ)

  1. Հարս տանուտեր Յոհաննէսի, որ 1465 թ. Աղթամարում ստ. Գանձարան — 236, 237
  2. Մայր խոշա Էդրլշահի, որ 1475 թ. Կտուցում օր. Աւետ.— 382

Դադիան — Որդի Հալիֆայի, որ 1463 թ. Կտուցում ստ. Աւետ.— 197

Դադիս — Տե՛ս Քաղէոս

Դալեաթ — Մայր Յովան գրչի, որ 1478 թ. Մովքում օր. Գանձարան — 433

Դալօրէկ — Որդի տէր Աւագի, որ իր եղբայրների հետ Մրնչկանց գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ.— 185

Դամուր

1. Հայր Յովանէս քհնի, որ 1466 թ. Աղթամարում ստ. Գանձարան — 247
2. Խոշա, որդի Յովանիսի. 1475 թ. Խիզանում ստ. Յայամաուրք — 387

Դամուրաշ — Հայր Պաւղոս վրդի, որ 1476 թ. Վերի-Նորավանքում օր. Աւետ.— 399

Դանաթէկ — Մատղավանք գյուղի առաջնորդներից, 1474 թ.— 364

Դանա-Խարան

1. Դուևտր Շախաշի, որ 1453 թ. Վանում նորոգել տվեց մի Աւետ.— 35
2. Կին Ջանիբէկի, որ 1463 թ. Արմիզանք գյուղում ստ. Շարակնոց — 203

Դանիէլ

1. Վրդ. Սևանեցի, «Տիեզերալոյս և քաջ բարոնապետ տանս Արևելեան, որդի Կարապետ քհնի, 1451 թ. Սևանայ կղզում օր. Գր. Տաթևացու Մկն. Մատթէոսի Աւետարանին, 1461 թ. 100 թանկայով գնեց Գր. Տաթևացու Քարոզգիրք, 1464 թ. Հայոց-Քառում ստ. Ծաղոց, 1471 թ. Աղչոց վանքում ստ. Աւետ., 1476-ից առաջ Յկեղեաց գաւառի Դալար սբ Յոհան վանքում ստ. Մաշտոց: Սրա աշակերտներից են՝ Յորդանան վրդ. Տաթևի, Գալուստ վրդ Յոհանավանքի, Սարգիս վրդ Կէտանոցի, Կարա-

Դանիէլ

- պետ վրդ Շամբիձորի, ինչպես նաև Տիրատուր արեղայ գրիչ — 4, 5, 156, 171, 214, 315, 316, 396, 397, 429
2. Աբեղայ, որդի Դաւթի, 1452 թ. Այրիվանքում ստ. Շարակնոց — 15, 16
3. Որդի տանուտէր Մկրտչի, որ 1452 թ. Աղթամարում, սա. Աւետ.— 23
4. Միաբան Արծկէի Կողոց վանքի, 1452 թ.— 26
5. Հայր Վալաթի, որ 1453 թ. Քաչքերունիքի Ականց գյուղաքաղաքում ստ. Աւետ.— 34
6. Հորեղբորորդի, ոչս Մանկտաւագի, հշվ. 1455 թ. Սիւնիքի Մցի գրւղում — 52
7. Հնդցլ աղբ. վերոհիշյալ Մանկտաւագի—52
8. Գրիչ, ավարտեց 1458 թ. Հաղբատում օր. Ծաղոցի վերջին մասի ընդօրինակությունը—99
9. Քհն, գրիչ, 1460 և 1475 թթ. Արծկում օր. Աւետ. և Մաշտոց — 139, 390
10. Որդի Սարգիս քհնի, որ 1460 թ. Արծկում ստ. Աւետ.— 139
11. Քհն, 1460 թ. Արծկում Աւետ. օրինակ շնորհեց Միքայէլ գրչին — 140
12. Որդի Ամիր-Սարգիսի, ազգ. Ներսէս քհնի, որ 1461 թ. Ուրծում ստ. Աւետ.— 158
13. Նղբ. Աստուածատուրի, որ 1463 թ. Բերդաձորի վանքում ստ. Աւետ.— 200
14. Ազգ. Դանիէլ վրդ. Սևանեցու — 214
15. Վանի Պօռոս-Պետրոս եկեղեցու քհն-նե-րից, 1465, 1467 թթ.— 234, 259
16. Կր., ազգ. Ովանէս քհնի, որի հիշատակին 1466 թ. նվիրեցին մի Աւետ.— 255
17. Հայր Մովսէս Արծկեցի գրիչ-հիշատակագրի, 1472 թ.— 332
18. Նրէց, որդի սիր Ամիր-Պոյճու, որ 1476 թ. նվիրեց Խառակոնի Բերդ գյուղի եկեղեցուն մի Մաշտոց — 411
19. Նղբ. պր. Ֆարաճի, որ 1478 թ. Հաղբատում ստ. Աւետ.— 434
20. Որդի պր. Սաղաղի, եղբորորդի Գուգարայի, որ 1474 թ. Մղաքու վանքում ստ. Աւետ.— 365
21. Որդի Յովհաննէսի, 1477-ից հետո երէց-կին Տիւնարից 150 թանկայով գնեց մի Աւետ.— 424
22. Հայր Յակոբ վրդի աշակերտ Մկրտիչ քհնի, հշվ. 1478 թ. Հերմոնի վանքում — 429
23. Նղբորորդի Սիւնեաց արքեպս Յորդանաճ վրդի, 1478 թ.— 430

Դարման (Տարման)

1. Որդի տիկին Դշխուհի, որ 1455 թ. Ասպա-
ւերուկ դյուզում ստ. Աւետ.— 60
2. Հնդցի որդի Ստեփանոս գրչի հղևր մայր
Խաթունի, հշվ. 1464-ից առաջ — 223
3. Որդի խոշա Մլհամի, հշվ. 1466 թ. — 254
4. Աղղ. Մխիթար քարգործի, որ 1474 թ.
ստ. Աւետ.— 371

Դարմանշահ — Քոռ Աստուածատուրի, որ
1474 թ. Արճէշում ստ. Աւետ.— 364

Դար — Մայր Զաքոն գրչի, որ 1474 թ. Վա-
յոց ձորում օր. Յայմատուրքի մի մասը—
— 358

Դարիք

1. Անյաղթ — 275, 287
2. Կթղկս Աղթամարի (1393—1433) — 308,
310, 311
3. Առաջնորդ Ջերմաձորոց երկրի, Փոքր-
Ակոտու վնքի, 1451 թ.— 4
4. Եղբ. Սուրբաս քհչի, որ 1451 թ. Ռշտու-
նիքի Բերդաձորի վանքում ստ. Գանձա-
րան — 8
5. Որդի վերոհիշյալ Սուրբաս քհչի — 8
6. Աղղ. վերոհիշյալ Սուրբաս քհչի — 8
7. Քեռի Տէրտէրի, որ 1451 թ. Ղրիմո՞ւմ
գնեց մի Աւետ.— 11
8. Հնգյլ հայր Դանիէլ արեղայի, որ 1452 թ.
Այրիվանքում ստ. Եարակնոց — 15
9. Միայնակեց, որդի Միքայէլի. 1452 թ.
Ազոց վանքում ստ. Աւետ.— 18
10. Քեռորդի վերոհիշյալ Դարիթ միայնակե-
ցի — 19
11. Եղբ. Ստեփանոս գրչի, որ 1452 թ. Աղ-
թամարում օր. Աւետ.— 23
12. Մերսինցի. 1452 թ. օր. մի Ժողովածու,
հիշատակարանին կցելով հարուստ բո-
վանդակութեամբ ժամանակագրութիւն— 29
13. Եպս Խարբերդի, 1453 թ. օր. Յայմա-
տուրք, հշվ. նաև 1479 թ. — 31, 438
14. Միաբան Վարազայ վանքի, 1454 թ.— 40
15. Պր., որդի պր. Յովանէսի, հորեղբորորդի
մահազասի Կիրակոսի, որ 1454 թ. ստ. և
նորոգել տվեց մի Աւետ.— 49
16. Նորքնծայ քհչ, որդի Խաչատուր քհչի.
Արճէշում սկսել էր օրինակել Աւետ., բայց
մեռավ 1455 թ. կիսատ թողնելով գոր-
ծը — 54, 55
17. Գրիչ, 1455 թ. Բաղէշում օր. Աւետ.— 56
18. Հայր Ստեփանոս և Աբրահամ կր.-նեբրի,
որոնք 1455 թ. Աղթամարում ստ. Ծա-
լոց — 57

Դարիք

19. Եպս, առաջնորդ Գամաղիէլի վանքի, հշվ.
1455, 1468 և 1469 թթ.— 59, 274, 296
20. Աղգ. Յովանէս քհչի և Յոհաննէս տանու-
տէրի, որոնք 1455 թ. Փասսավանքում ստ.
Աւետ.— 59
21. Հայր Յակոբ գրչի, որ 1457 թ. Հերմոնի
վանքում օր. Աւետ.— 85
22. Միաբան Հաղբատայ վանքի, 1458 թ. — 98
23. Գրազիր, որդի Տէրտէրի, եղբորորդի Ա-
ւադատէն վրդի, Սրկղոնքում 1459, 1461,
1473, 1475 թթ. օր. 4 Աւետ., իսկ 1478 թ.
— Ծառնտիր — 122, 157, 346, 375,
427, 428
24. Հայր Միրանշի, որ տարիներ առաջ նվեր
ստացած Աստուածաշունչը 1460 թ. նվիրեց
Սանահնի վանքին — 130
25. Եղբ. Վարդան քհչի, որ 1460 թ. Խիզանում
ստ. Աւետ.— 148
26. Աբեղայ գրիչ. 1462 թ. Տփխիսում օր.
Աւետ.— 169
27. Աղղ. Հալիֆայի, որ 1463 թ. Կտուցում
ստ. Աւետ.— 197
28. Կր., որդի Ապտուսեհի, 1463 թ. ստ.
Ռամգիրք, 1467 թ. Եզրդոտ վանքում— 84.
Ղրիմեցու Մեկնութիւն Տումարի — 205, 262
29. Միաբան Հայոց-Քառի Ամենափրկչի,
1464 թ.— 214
30. Եպս, Միաբան Խլպաշի վանքի, 1464 թ.
— 221
31. Աղղ. վերոհիշյալ Ստեփանոս եպսի — 221
32. Գործակալ Խլպաշի վանքի, 1464 թ. — 222
33. Առաջնորդ Վասպուրականի վանքերից
մեկի, որում 1464-ից առաջ Ստեփանոս
գրիչն օր. Աւետ.— 222
34. Հայր մահդասի Յովանէսի, որ 1464 թ.
գերութիւնից աղատեց մի Աւետ.— 223
35. Ոմն, հշվ. 1469 թ. Բիւրականում — 290
36. (Գրված՝ Դայուտ աղավաղ ձևով), եղբ.
ուսթա Վարդանի, որ 1471 թ. Աղթամա-
րում ստ. Յայմատուրք — 311
37. Եղբ. Անթառանի, որ 1471 թ. Մեղուանց
վանքում ստ. Աւետ.— 318
38. Խարբերդցի նահատակ, սպանված 1473
թ.— 355
39. Կազմող, որդի Հասան-րէկի, 1474 թ.
նորոգեց, ուլայեց և կազմեց մի Ծալոց—
— 369
40. Աղգ. Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խլա-
թում ստ. Աւետ.— 379

Դասիր

- 41. 1.10-ամյա բարունապետ, հշվ. 1476 թ. վերի-նորավանդում — 399
- 42. Միարան վերի-նորավանդի, 1476 թ.—399
- 43. Եղբ. Սարգիս քհնյի, որ 1476 թ. ստ. և կազմել տվեց մի Աւետ.— 413
- 44. Ոմն, 1477 թ. Մշոյ Նղրդոտ մենաստանում ստ. Շարակնոց — 423
- 45. Սարկաւադ, եղբ. Սարգիս կր.-ի, որ 1478 թ. Սրկղունքում ստ. Ճառքնտիր — 428
- 46. Եղբ. Սարգիս քհնյի, որ 1478 թ. ստ. Աւետ.— 435
- 47. Դաւութ, 1479 թ. Արճէշում իր եղբայրների հետ ոտ. Աւետ.— 436
- 48. Արքեպս, առաջնորդ Նկարենայ սբ Յարութիւն վանքի, ԺԵ—ԺԶ դդ.— 162*
- 49. Միարան Նկարենայ սբ Յարութիւն վանքի, ԺԵ—ԺԶ դդ.— 162*

Դաւնդի (Դոնգիշ)

- 1. Եղբորկին Զաքարէ վրդի, որ 1458 թ. Խառաբաստայ վանքում ստ. Սաղմոսարան— Աղօթամատոյց — 100
- 2. Քոյր Սարգիս քհնյի, որ 1460 թ. Արծկէում ստ. Աւետ.— 139
- 3. Մայր Սարգիս կր.-ի, որ 1478 թ. Սրկղունքում ստ. Ճառքնտիր — 428

Դեղախարուն — Մայր (Յե՞ մորաքույր) Ստեփանոս բարունապետի, որ 1452 թ. Տըփիխում օր. Գր. Տաթևացու Քարոզգիրք, իսկ 1462 թ. սա. Աւետ.— 17, 170

Դէզափ — Որդի Թաճընի՝ Խոնձա կնոջ հղեր որդու, որ 1460 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ.— 143

Դէսբանայ (Իմա՛ Դեսպինա) — մորաքույր Աղթամարի Ստեփանոս կթղկսի և Դաւիթ եպսի, հշվ. 1471 թ.— 309

Դիլդար — Դուստր տանուտէր Փանիկի, հշվ. 1469 թ. Գամաղիէի վանքում — 296

Դիլշաա (ար) — Տանուտէր, 1474 թ. Տփխիսում սա. Աւետ.— 362

Դիլշաա (իգ.)

- 1. Մայր Յովհաննէս գրչի, որ 1451 թ. Խիզանում. օր. Աւետ.— 10
- 2. Հգեր մայր Յովաննէս քհնյի, որ 1457 թ. Երրգել տվեց մի Աւետ.— 97
- 3. Մայր Մկրտիչ քհնյի, որ 1461 թ. Սրկղունքում սա. Աւետ.— 157
- 4. Կին մահապսի Մուրատի, որ 1464 թ. Երեւանի վանքում ստ. Աւետ.— 228

Դիլշաա

- 5. Քոյր Դովլաթ կնոջ, որ ամուսնու հետ միասին 1471 թ. ստ. Աւետ.— 320
- 6. Կին Սատաղայի, որ 1475 թ. Բոլորբերդի անապատում (Սրկղունք) ստ. Աւետ.— 377
- 7. Քոյր Սարգիս կր.-ի, որ 1478 թ. Սրկղունքում ոտ. Ճառքնտիր — 428
- 8. Քոյր Յակոբ վրդի, որ 1478 թ. Հերմոնի վանքում ստ. Աւետ.— 429
- 9. Դուստր Սարգիս քհնյի, որ 1478 թ. ստ. Աւետ.— 435

Դիլշաա-խարուն

- 1. Քոյր Կարապետ քհնյի, որ 1457 և 1464 թ. Ոստանում ստ. Գանձարան և Յայսմաւուրք — 89, 224
- 2. Դուստր վերոհիշյալ Կարապետ քհնյի—89, 224
- 3. Մայր Սագսթիարի, որ 1475 թ. Սանահնում ստ. Աւետ.— 374

Դինար (Գրված Տինար) — Կին Սարգիս քհնյի. 1477-ից հետո իր ամուսնուն պաականած Աւետարանը վաճառեց ոմն Դանիէլի — 424

Դշխոյ (Դշխու)

- 1. Տիկին, դուստր պր. Առաշի, 1455 թ. Ասպաւերուկ գյուղում ստ. Աւետ.— 60
- 2. Հնդցի դուստր Յակոբ գրչի, որ 1470 թ. Խարբերդում օր. Աւետ.— 298
- 3. Քոյր Մարտիրոսի, որ 1470 թ. Անկիւնեաց վանքում ստ. Աւետ.— 306

Դրշխոյ-Մէլիք — Կին Ազների, որ 1477 թ. Անկիւնեաց վանքում ստ. Աւետ.— 418

Դովլաթ (ար.)

- 1. Ոմն, հշվ. 1460 թ. Աղթամարում — 145
- 2. Հայր Եվթիմատու Ատոմ Տանձկուլենցի, 1476* թ. — 405

Դովլաթ (Դաւլաթ, Դովլաթ) (իգ.)

- 1. Կին Վարդան գրչի, որ 1452 թ. Վանում օր. Աւետ.— 24
- 2. Մայր Աստուածատուրի, որ 1456 թ. Փասավանք գյուղում ստ. Աւետ.— 75
- 3. Մայր Մխիթար կր.-ի, որ 1457 թ. Արճէշում ստ. մի Ճառք — 86
- 4. Քոյր Մելքեսէթ գրչի, որ 1459 թ. Շատուան գյուղում սա. Աւետ.— 125
- 5. Զաւակ Խաչատուր Շատուանցու, որ 1461 թ. Եվթրեց Նկարենայ սբ Յարութիւն վանքին մի Մաշտոց — 162
- 6. Մայր Դուլշաա-Խաթունի, որ 1464 թ. Արծկէում ստ. Աւետ.— 217
- 7. Հօրեղբօր կին Յովաննէս քհնյի, որ 1466 թ. Աղթամարում ստ. Գանձարան — 247

Դավլար

- 8. Կին Արթուրյաչի, որ 1471 թ. իր հնգյլ որդիների հիշատակին ստ. Աւետ.— 320
- 9. Տովլաթ, բույր Զաքարէ գրչի, որ 1470-ական թթ. Անկիւնեաց վանքում օր. ձեւադրեր — 306, 401, 419
- 10. Մայրական տատ Աստուածատուր արեւդալի, որ 1472 թ. Արշըրոյ վանքում ստ. Մաշտոց — 337, 338
- 11. Դուատր Մինա-Խաթունի, որ 1476 թ. Աղթամարում ստ. Յայսմաուրբ — 402
- 12. Փրոշղուտր Կարապետ քչի, որ 1476 թ. Վանում ստ. Ճառընտիր — 403
- 13. Եղորդկին Կարապետ գրչի, որ 1476 թ. Երուսաղմում օր. Ժողովածու — 412
- 14. Եղորդկին Կարապետ գրչի, որ 1480 թ. Վարազայ վանքում օր. Ժողովածու (հմմ. նախորդի հետ) — 445

Դավլարեան (Տովլաթիար)

- 1. Թոռ Յովհաննես քչի, որ 1467 թ. Ոստանում ստ. Աւետ.— 261
- 2. Մելիք, ուրիշների հետ միասին վերացրեց Վանի Պօղոս-Պետրոս եկեղեցու «ոխվերու շարէքն», 1476 թ.— 405*

Դավլար-Խաթուն (Տովլաթ-Խաթուն)

- 1. Հնգյլ դուատր ոստանցի ուստա Ատոմի, որ 1460-ական թթ. գերությունից աղատեց մի Աւետ.— 22
- 2. Կարճահասակ դուատր Աստուածատուր քչի, հշվ. 1466 թ.— 255
- 3. Դուատր Աւետիքի, որ 1475 թ. Կ. Պօստում դնեց Կաֆայից գերված մի Աւետ.— 389
- 4. Դուատր պր. Գրոտնի, որ 1476 թ. ստ. Գանձարան — 414
- 5. Մայր Դուռգանայի և Եահզաղի, որոնք 1478 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ.— 431

Դավլարշահ

- 1. Հայր Կտուց վանքի առաջնորդ Գրիգոր եպսի, 1462 թ.— 182
- 2. Պր., որդի Մաղթումի, Մարմետի տանուտներին, 1462 թ.— 183
- 3. Որդի Խաչատուրի, որ 1462 թ. իր եղբայրների հետ միասին Մընչկանց գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ.— 185
- 4. Խոշա, 1465 թ. Աղթամարում օժանդակեց մի Գանձարանի ստացմանը — 236, 237
- 5. Եղբ. Արթուրյաչի, որ 1471 թ. ստ. Աւետ.— 320
- 6. Հայր Յակոբ վրդի, որ 1471 թ. Հերմոնի վանքում ստ. Աւետ.— 429

Դովլատշահ (իգ.) — Փրոշղուտր Խաչատուր և

Ստեփանոս կր. եղբայրների, որոնք 1452 թ. Կտուց վանքում ստ. Յայսմաուրբ — 182

Դովլար-Փաշայ — Ազգականուհի Կարապետ քչի, որ 1476 թ. Վանում ստ. Ճառընտիր — 404

Դուխտար (Դուխթար)

- 1. Հարս Ղաղար քչի, որ 1452 թ. Մըզուբ գյուղում ստ. Աւետ.— 28
- 2. Եղորդարս ռէս Մանկաուգի, որ 1455 թ. Մցի գյուղում «օգնական եղև ի գին Աւետարանիս» — 52
- 3. Կին Հազարբէկի, ազգ. Եիրազ-Խաթունի, որ 1470 թ. Եուշանց գյուղում նորոգեց մի Աւետ.— 307
- 4. Մայր Թումայ կր.-ի, հշվ. 1471 թ.— 322
- 5. Մայր Խոշա Յովսէփի, որ 1479 թ. Մուշում ստ. Աւետ.— 438

Դունիա — Մայր վանեցի նվիրատու Յովանէս Ենչենեցի, 1476 թ.— 406

Դունիա-Խաթուն

- 1. Մայր Ամիրբէկի, որ 1456 թ. Գայթիս գյուղում ստ. Աւետ.— 73
- 2. Մայր Մմբատ Թագաւորի, հշվ. 1465—1466 թթ.— 238

Դուռմելիք — Մայր Աստուածատուր արեւդալի, որ 1472 թ. Արշըրոյ վանքում ստ. Մաշտոց — 337, 338

Դուրդան (Դուրգանայ)

- 1. Դուատր Ներսէս երէցի, որ 1451* թ. Արճէշում ստ. Գանձարան — 14
- 2. Դուատր Պետրոսի, որ 1475 թ. Վանում ստ. Աւետ.— 383
- 3. Դուատր Աբղըլմսեհի. 1478 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ.— 431

Եաղար (Աղուպ, Յաղուպ)

- 1. Պապ Մելքիսեթ քչի, որ 1464 թ. Խորթանց գյուղում ստ. Աւետ.— 220
- 2. Աղ-Կոյունլու բէկ, ղան, որդի Ուզուն-Հասանի, գրավեց գահը՝ սպանելով իր Սուլթան-Խալիլ եղբորը, գահակալեց 1478—1490 թթ.— 423, 427, 436, 437, 438, 446

Եբրեմնա

- 1. Պապ Ստեփանոսի, որ 1460 թ. Ղրիմի սբ Թորոս եկեղեցուն նվիրեց մի Ճաշոց— 152
- 2. Եղբ. Խոշա Աւետիսի, որ 1470 թ. Արբերդի վանքին նվիրեց մի արտ՝ Վարդենիս գյուղում — 304

Եբրեմսիմ — Դուատր ռէս Արիշանի, որ ԺՁ դարում նորոգեց մի Յայսմաուրբ — 88*

Նդիլըսան — Տն'ս էդիլըսահ

Նգյաւերախը (Նդրաներաշխ, էլդիլըսաշխ)

1. Որդի տանուտ'ը Յոհանէսի, որ 1455 թ. Աղթամարում սա. Ճա ընտիր — 58
2. Որդի Արդուլբ'կի, որ 1458-ից հետո Ոստանում կրկին ստ. նախկինում իր հորեղորորորդուն պատկանող Աւետարանը — 103
3. Որդի Ըղթիարի, որ 1460 թ. Բաղլաւ սա. Աւետ. — 141
4. Սարկաւագ, աղդ. Ներսէս գրչի, 1460 թ. Առթամարում օգնում էր վերջինիս — 142
5. Որդի արճիշեցի Գրիգորի և Խալիմ-Խաթունի, երիտասարդ հասակում առևտրական գործերով մեկնեց Արևելյան երկրներ. դարձի ճանապարհին՝ մեռավ Բաւլրիզում, 1465-ից առաջ — 235
6. Որդի Արապ Նրևանցու, որ 1476 թ. ստ. Աւետ. — 398
7. Ոսկերիչ, որդի Յովանէսի, 1476 թ. նվիրեց վանի Պօղոս-Պետրոս եկեղեցուն արծաթե սկիհներ — 405
8. Խոշա, վանի նշանավոր տանուտերերից, 1476 թ. — 405

Նգլիճըլը (էղտիհըլը) — Ոստանի բուրդ ամիր, հշվ. 1460-ական թթ. որպես Ոստանի եկեղեցիների սրբությունները գերող և Ռըշտունիաց կրկիրը թալանող — 22, 232

Նգեկիլ (Ջեկիլ)

1. Սրկղունք գյուղի երէց, ընկերակից Դաւիթ դրչի, հշվ. 1461-1478 թթ. — 157, 346, 376, 378, 427
2. Միաբան Աւագ վանքի, 1463 թ. — 208
3. Քհյ Քրէժու (Գորիի մոտ) սբ Լուսաւորիչ եկեղեցու, 1469 թ. — 292
4. Միաբան վերի-Նորավանքի, 1476 թ. — 399
5. Ազգ. Յակոբի, որ 1477 թ. նվիրեց Անճնի գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ. — 424
6. Ոմն քհյ, հշվ. 1477 թ. Երզնկայում — 424
7. Նդրորորդի Սիւնեաց արքեպս Նորգանանի, 1478 թ. — 430

Նլիաս — Ազգ. Կարապետ քհյի, որ 1476 թ. վանում ստ. Ճառընտիր — 404

Նկղիչ — Տն'ս Իգղիչ

Նղևոն — Որդի Ասոմ քհյի, որ 1454 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 45

Նղիա (Նդի)

1. Հայր Մեթիսէթ քհյի, որ 1464 թ. Խորաթան գյուղում ստ. Աւետ. — 219, 220
2. Նղբ. Գալուստ քհյի, որ 1471 թ. Սիւնիքի Արևիս գյուղում ստ. Աւետ. — 316

Նղիսգար

3. Հայր Գրիգորի, որ 1477 թ. Բասենի էգէպատ գյուղում ստ. Աւետ. — 415, 416
4. Որդի վերոհիշյալ Գրիգորի — 415

Նղիսգար

1. Աննր Խաչատուրի, որ 1460 թ. Ղրիմում ստ. Աւետ. — 149
2. Հայր Գրիգոր կր.-ի, որ 1475 թ. Արծկէում ստ. Յայսմաւուրք — 381

Նղիշէ (Նդիշայ, Յեղիշէ)

1. Նդրորորդի Մանուէլ քհյի, որ 1465 թ. Կած գյուղում ոտ. Ճաշոց — 231
2. Նպս Վսլոց-ձորի, Բիւրթլիկանց տան պայազատներից, հշվ. 1475, 1478 թթ. — 375, 427
3. Քհյ, որդի Սատաղայի, որը ի վայելումն որդու, 1475 թ. Սրկղունքում ստ. Աւետ. — 377

Նղիս (Նդիսէ)

1. Դուստր Ներսէս երկցի, որ 1451 թ. Արճէշում ստ. Գանձարան — 14
2. Քույր Վաբդան քհյի, որ 1460 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 148
3. Մայր Խոշա Դամուբի, որ 1475 թ. Խիզանում, ստ. Յայսմաւուրք — 387

Նղիսաքեք

1. Դուստր Ջ'ան կնոջ, որ 1452 թ. Տփիսիւսում ստ. Աւետ. — 16
2. Հորեղբորկին Վաբդան կր.-ի, որ 1454 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 40
3. Քույր Ասոմ քհյի, որ 1454 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 45
4. Մայր Կիրակոս գրչի, որ 1454 և 1463 թթ. Բաղէշում օր. 2 Աւետ. — 46, 195
5. Մայր պր. Կիրակոսի, որ 1456 թ. Բասենում ստ. Ճաշոց — 67
6. Կին Աստուածատուրի, որ 1456 թ. Փասավանք գյուղում ստ. Աւետ. — 75
7. Հնգյլ քույր Ասոմ քհյի, որ 1460 թ. Արծկէում ստ. Ոսկեփորիկ — 138
8. Մայր Երաշխաւոր սբ Աստուածածնի վանքի առաջնորդ Ասոմի, 1461 թ. — 163
9. Անդամ Մընշկանցի մի գերդաստանի, որը 1462 թ. գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 185
10. Զոքանչ մընշկանցի վերոհիշյալ գերդաստանի անդամ տէր Աւագի — 185
11. Հնգյլ դուստր պր. Կոստանդի, որի հիշատակին 1463 թ. Նւրոկիայում հայրը ստ. Աւետ. — 203

Նդիտարեք

- 12. Կին Մանուէլ քչի, որ 1465 թ. Կած գյուղում ստ. Ճաշոց — 231
- 13. Խաթուն, տարածամ հնգցլ դուստր պր. Յովաննիսի, որ 1466 թ. Ղրիմում գնեց Աւետ. — 252
- 14. Երկցկին, հշվ. 1466 թ. — 255
- 15. Հղեր մայր Մկրտիչ գրչի, որ 1469 թ. Բիւրականում օր. Տաղարան — 288
- 16. Մայր Յովաննէս էրէմբրցու, որ 1475 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 385
- 17. Մայր Կարապետ գրչի, որ 1476 թ. Երուսաղէմում օր. Ժողովածու — 412
- 18. Մայր Վարդան կր.-ի, որ 1477 թ. Մատուան դուղում սա. Գանձարան — 422
- 19. Քույր Վարդան կր.-ի, որ 1477 թ. Մատուան դուղում սա. Գանձարան — 423
- 20. Մայր Կարապետ քչի, որ 1480 թ. Վարդալ վանքում ստ. Ժողովածու (հմմ. № 17-ի հետ) — 444, 445

Ննալիս (կամ Ննատին) — Հնգցլ որդի Երևանցի Արապի, որ 1476 թ. ստ. Աւետ. — 398

Ննոբ (գրված՝ Յինոբ) — Եղբորորդի Մանուէլ քչի, որ 1465 թ. Կած գյուղում ստ. Ճաշոց — 231

Նովանէս — Տե՛ս Յովաննէս

Նոինէ — Ազգականուհի մահդասի Ստեփանոսի, որ 1469 թ. Փասավանքում ստ. Յայամաւուրք — 282

Նսայի

- 1. Նաղաշ, «անհաս նկարող», 1453 թ. Վերինորավանքում ծաղկեց ու կազմեց Տօնական, 1473 թ. Հերմոնի վանքում օր. Աւետ., հշվ. նաև իր հարազատ Մատթէոս եպսի կողմից — 65, 347, 348
- 2. Կր., հշվ. Արարատեան գավառի Ուրծ գյուղում 1457 թ. — 82
- 3. Մարկաւազ, որդի Մատթէոս քչի, որ 1466 թ. Անաւարդում ստ. Ճաշոց: Օգնում էր գրչին թուղթ կոկելով — 251
- 4. Եղբորորդի Դանիէլ վրդի, որ 1476 թ. ստ. Մաշտոց — 396
- 5. Վրդ., սրա և ուրիշների պատվերով Մատթէոս գրիչը 1476 թ. օր. թշթոց ժողովածու, իսկ 1480 թ. Երուսաղէմում սրա խորհուրդներով Գրիգոր Արճիշեցին կազմեց մի ձեռագիր — 413, 448
- 6. Հայր Աստուածատուր քչի, որ 1477 թ. Երզնկայում օր. Աւետ. — 424 (Տե՛ս նաև Ամիր-Նսայի)

Նսրեք (գրված՝ Իսթեր) — Մայր Աւետիս կր.-ի,

որ 1454 թ. Վանում ստ. Մաշտոց և գերութիւններից աղատեց մի Աւետ. — 44, 48

Նտիլպէլ — տե՛ս Էտիլպէլ

Նրան-Մելիք — Մայր Շատիպէկի և Կուտճիի, հշվ. 1458 թ. — 114

Նրանոս — Քչյ Ղրիմի Սալայճուխ վայրի սր Սիմէոն եկեղեցու, 1460 թ. — 149

Նրեմիա

- 1. Ե՛պո. «առ ոտս» սորա 1459 և 1461 թթ. Սրկղունքում Դաւիթ գրիչն օր. 2 Աւետ., հշվ. նաև որպես հգևր հայր Աւագտէր վրդի — 122, 157, 375
- 2. Կր. գրիչ, 1464 թ. Կեղի քաղաքում օր. Մաշտոց-Գանձարան, 1474 թ. Կոնթեր գյուղում-Մաշտոց, 1478 թ. Հերմոնի վանքում-Աւետ., 1480 թ. դարձյալ Կեղի քաղաքում-Աւետ. — 225, 226, 363, 429, 446 446
- 3. Վրդ., միաբան Կապոսի վանքի, 1466 թ. — 251
- 4. Աշակերտ Աւագտէր վրդի, որ 1475 թ. Սրկղունքում օր. Աւետ. — 376

Նւաղայ — Տե՛ս Էւատշահ

Նւոուիս — Ոմն, հշվ. 1462 թ. Տեպուր գյուղում — 171

Նփրոսին — Դուստր Մկրտիչ գրչի, որ 1469 թ. Բիւրականում օր. Տաղարան — 288, 289

Չանգան — Ազգ. Սուքիաս քչի, որ 1451 թ. Բերդաձորի վանքում ստ. Գանձարան — 8

Չանգիշ — Փեսա Յոհաննէս կր.-ի հգևր մայր Գունաշի, հշվ. 1458 թ. Աղթամարում — 109

Չապարթու — Եղբ. Սարգիս քչի, որ 1478 թ. ստ. Աւետ. — 435

Չապլու-Խարուն — Տարածամ հնգցլ դուստր պր. Յովաննիսի, որ 1466 թ. Ղրիմում գնեց Աւետ. — 252

Չատամ — Քույր Սարգիս քչի, որ 1478 թ. ստ. Աւետ. — 435

Չարման — Հորեղբորորդի Չաքար արևղայի, որ 1458 թ. դնեց Եարակնոց — 113

Չարմանդուխտ — Մահդասի, 1463 թ. Բաղէշում ստ. Աւետ. — 195

Չարմանունի — Տիկին, կին Կիլիկիայի վերջին թագավորների զորապետ Հեթումի. ամուսնու սպանութիւնից հետո, մարտնչելով եղիպտացիների դեմ «փախեալ լիբիս» Կոկիտոնի և Ունիոյ, ապա գրավեց Կապանը (Կեղծիք) — 356

- Ջար — Եղբ, Սատաղայի, որ 1475 թ. Սրկղունքում ստ. Աւետ. — 377
- Ջարարաբէլ — Քոյր դարբին Աւետիսի, որ 1477 թ. Աղնայ գյուղում ստ. Աւետ. — 422
- Ջարան — Ոմն, 1474 թ. Կոնթեր գյուղում ստ. Մաշտոց — 363
- Ջարավար (կամ Ջարվար) — Գրիչ, որդի Սահփանսի, աշխատում էր Տիւրիկում, 1465, 1474, 1476, և 1480 թթ. օր. 2 Աւետ., Ճաշոց և Շարահնոց — 241, 370, 412, 447
- Ջախ — Աներ մահադասի Մուրատի, որ 1464 թ. Երեւանի վանքում ստ. Աւետ. — 228
- Ջախարիա (Ջաքարայ, Ջաքարէ, Ջաքար)
1. Ա, Սեֆեդինեան, կթղկս Աղթամարայ (1296—1336) — 309
  2. Բ, կթղկս Աղթամարայ, նահատակվեց Ոստանի քուրդ ամիրի կողմից 1393 թ. — 309
  3. Գ, կթղկս Աղթամարայ, 1419 թ. հշված է որպես ճայրապետա Դաւիթ Գ. կթղկսի հետ միասին, 1439 թ. մի գրիչ հայտնում է, որ այսամ ամի նստաւ յաթոս հայրապետութեանա. 1460 թ. Ջհանշահից ստացավ էշմիածնի կաթողիկոսութունը և Գրիգոր Լուսաւորչի աչք ու սկսեց կռչվել ճընդհանուր Հայոց կաթողիկոս և պատրիարք Վաղարշապատու, մեռավ 1464 թ. — 4, 6, 10, 20, 23, 24, 25, 38, 39, 42, 45, 57, 59, 74, 76, 89, 102, 103, 104, 106, 117, 118, 127, 135, 138 — 143, 145, 148, 153, 154, 156, 157, 160, 161, 163, 164, 169, 172—175, 177—179, 181, 184 — 187, 193, 195—198, 200, 215, 217, 218, 222—224, 237, 237*, 238
  4. Որդի Վարդաղատի, ունի Զերմաձորոյ երկրի Յիննեց գյուղի (ոչն էր նաև իր եղբ. Քուման), հշվ. 1451 թ. — 4
  5. Վրդ, առաջնորդ Վտրաղոյ վանքի, հշվ. 1451—1458 թթ. — 7, 24, 40, 105
  6. Որդի կամ եղբորորդի Ղազարի, որ 1456 թ. Սալմաստում գերութիւնից աղատեց մի Աւետ. — 68
  7. 1456 թ. Փասավանքում Աւետարանի օրինակ շնորհեց Իսրայիլ գրչին — 76
  8. Իր ընկերոջ կողմից սպանված մորաքրոջորդի մահադասի Ստեփանոս-Ղարիպշահի, որ 1457 թ. Արգելանի վանքում ստ. Յայսմաւուրք, հշվ. նաև 1460 թ. Արծկէում — 79, 137
  9. Արքեպս, հշվ. 1457 թ. Արարատեան գավառի Ուրծ գյուղում — 82
  10. Արեղայ, ուսուցիչ Սարգիս գրչի, որ 1457 թ. Երուսաղէմում օր. Գանձարան — 96

- Ջախարիա
11. Վրդ, որդի Յովանէսի. 1458 թ. Խառաբատայ վանքում ստ. Սաղմոսարան-Ազօթամատոյց — 100
  12. Եղբգիս գյուղի տանուտերերից, 1458 թ. — 107
  13. Ջաքար Արեղայ, որդի Էրկիլի. 1458 թ. գնեց Շարահնոց — 112
  14. Հնգցի հորեղբ. վերոհիշյալ Ջաքար արեզայի — 113
  15. Որդի Յովանէս քհչի, որ 1458 թ. ստ. Աւետ. — 114
  16. Պր. Ջաքար, հայր Խոշա Արղըլ-Աղիզի, որ 1459 թ. Ոստանում գնեց Ճաշոց — 117
  17. Քհչ, գրիչ, 1460 թ. Հերմոնի վանքում օր. Աւետ. 1462 թ. Տիւրիկում՝ Աւետ., իսկ 1479 թ. Արճէշում՝ Մաշտոց-Գանձարան (կարող են նաև տարբեր գրիչներ լինել) — 133, 134, 188, 437
  18. Քհչ, 1460 թ. Եղուձոր գյուղում ստ. Աւետ. — 135
  19. Քհչ, պապ Յովանէս գրչի, որ 1460 թ. Խիզանում օր. Աւետ. — 148
  20. Դպիր ապա արեղայ, եղբ. Դաւիթ գրչի, եղբորորդի Աւաղտէր վրդի, միաբան Բուրաբերդի վանքի (Սրկղունք), հշվ. 1461—1478 թթ. — 157, 346, 375, 378, 427
  21. Աներ տէր Աւաղի, որ 1462 թ., իր եղբայրների հետ, Մընչկանց գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 185
  22. Եղբորորդի Դաւիթ կր.-ի, որ 1463 թ. ստ. Ռամգիրք — 205
  23. Եղբ. Յիննեց գյուղի ուն Քումայի, հշվ. 1464-ից առաջ — 223
  24. Հորեղբորորդի Սուլտանշահի, որ 1467 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 261
  25. Քհչ, որդի Յովանէս Ջաքարոնցի, հշվ. 1469 թ. Փասավանք գյուղում — 282
  26. Քոս վերոհիշյալ Յովանէս Ջաքարոնցի — 282
  27. Ազգ. Ենոֆոր-Խաթունի, որ 1471 թ. Բաբերդում ստ. Աւետ. — 326
  28. Եղբորորդի ոմն ստացողի, որ 1474 թ. Տիւրիկում ստ. Աւետ. — 370
  29. Հայր Մխիթար քհչ Հեշատեցու, որ 1475 թ. Երուսաղէմում օր. Աւետ. — 390
  30. Եղբորորդի վերոհիշյալ Մխիթար քհչի — 390
  31. Որդի Տէրտէրի. 1476 թ. Բուրաձորի վանքում իր Աբրահամ եղբոր հետ նորոգեց ու կազմեց մի Ճաշոց, ապա նաև մի Աւետ. — 400, 413

Զափարիա

- 32. Գրիչ, որդի Մելքիսեդի. Անկիւնեաց վան-
քում 1470 թ. օր. 2 Աւետ., 1472 թ. մի այլ
Աւետ., 1476 թ. Թուղթ ընդհանրական, իսկ
1477 թ. 3 Աւետ. — 305, 306, 340, 401,
418, 419, 420
- 33. Վանի Պօղոս-Պետրոս եկեղեցու քչյ-նեբրից,
1476 թ. — 405
- 34. Որդի վանեցի նվիրատու խոշա Յովանէս
Շնչեմեցի, 1476 թ. — 406
- 35. Աղդ. Վարդանի, որ 1476 թ. Փասավանք
գյուղում օր. Աւետ. — 408
- 36. Աղդ. Դոնիկ Ստեփանոսի, որ 1477 թ. գնեց
մի Աւետ. — 424
- 37. Հայր Սարգիս կր.-ի, որ 1478 թ. Սրկը-
ղունքում ստ. Ճառքնտիր — 428
- 38. Որդի պր. Ֆարաճի, որ 1478 թ. Հալէպում
ստ. Աւետ. — 434
- 39. Տէր, 1480 թ. Վրաստանում վկա եղավ մի
Աւետարանի վաճառմանը — 447

Զափնոս

- 1. Միարան Սուխարայ վանքի, 1469 թ. ստ.
Շարահնոց — 281, 344
- 2. Գրիչ, որդի Իբրիանոսի, 1474 թ. Վայոց-
ձորում օր. Յայմաւուրքի մի մասը — 358

Զափիկ — Նղր. Սարգիս կր.-ի, որ 1478 թ. Սրկըղունքում ստ. Ճառքնտիր — 428

Զեալ (կամ Զիալ) — Որդի Մինասի. 1456 թ. Ռշաունիքի Բերդաձորի վանքում ստ. Աւետ. — 73

- Զեկիէլ — Տե՛ս Նղեկիէլ
- Զեւոն — Բուրջանդական կայսր — 308
- Զէրիֆ — Կին Աստուածատուր քչյի, հշվ. 1466 թ. — 255

Զմրուք (Զմրուք, Զմրուք)

- 1. Կին Մկրաչի. հգևր հոր Սուլթան-Մէլէքի,
որ 1452 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 21
- 2. Մայր Վարդան գրչի, որ 1452—1474 թթ.
Վանում օրինակում էր ձեռագրեր — 24,
34, 36, 234, 258, 365
- 3. Քույր Վարդան քչյի, որ 1460 թ. Խիզա-
նում ստ. Աւետ. — 148
- 4. Դուստր Մենաւագի. 1476 թ. Վարագայ
վանքին նվիրեց մի այդի — 405
- 5. Հարս ռէս Արիշանի, որ ԺԶ գարում ստ.
և նորոգել տվեց մի Յայմաւուրք — 88*

Զքմբուխ — Մայր Յովսէփ գրչի, որ 1473 թ. Սորի գյուղում ստ. Աւետ. — 342

Զուլալ-Խաբուն

- 1. Դուստր Ամիրբէկի, որ 1455 թ. Հաղրա-
տում ստ. Աւետ. — 52

Զուլալ-Խաբուն

- 2. Մայր սր Բարթողիմէոս առաքեալի վի-
ճակի (Աղբա՛կ) աթոռակալ Հայրապետ
եպսի, 1461 թ. — 160
- 3. Ոմն, 1470 թ. Աղթամարում ստ. և նվիրեց
Սալնապատի վանքին մի Աւետ. — 304
- 4. Սպասուհի Յովհան Մանգասարեց նշա-
նավոր գրչի, հշվ. 1474 թ. — 364

Է

Էդգար (էտկար, Յեգար)

- 1. Հնգցլ եղբ. Մէհրիշատի, որ 1464 թ. Մա-
լէղկերոյ վանքում եղբոր հիշատակին ստ.
Մաշտոց — 219
- 2. Թոռ Գուլփաշայ կնոջ, որ 1474 թ. Մղաքու
վանքում ստ. Աւետ. — 366
- 3. Աղա, 1473 թ. Հերմոնի վանքում ստ.
Աւետ. — 348
- 4. Վանի թամղաշինեբրից, 1476 թ. — 404
- 5. Նղբ. Սարգիս կր.-ի, որ 1478 թ. Սրկը-
ղունքում ստ. Ճառքնտիր — 428

Էդկարշան — Պր., որդի Խաչատուրի, Մարմետի տանուտերերից, 1462 թ. — 183

Էդիլ (զրված՝ էտիլ)

- 1. Հորեղբորորդի Զաքար արեղայի, որ.
1458 թ. գնեց մի Շարահնոց — 113
- 2. Նղբ. Ղազարի, որ 1479 թ. ստ. Աւետ. —
— 440

Էդիլ-Մեյիք — Մայր Մարտիրոս գրչի, որ 1467 թ. Ղրիմում օր. Յայմաւուրք — 267

Էդիլշան (էդիլշայ, էդըշահ)

- 1. Տանուէր, որդի Ատեփանոսի, որ 1436 թ.
Արծկէում ստ. Աւետ. — 196
- 2. Խոշա, 1475 թ. Կտուցում ստ. Աւետ. — 382
- 3. Աղգ. Յակոբ վրդի, որ 1478 թ. Հերմոնի-
վանքում ստ. Աւետ. — 429

Էտիլպէյ

- 1. Պր., եղբ. պր. Ազիզպէի, որ 1458 թ.
Կաֆայում ստ. Սաղմոսարան — 111
- 2. Պր., Վարապետի, 1460 թ. Թուղթ բե-
րեց Կաֆայում Սաղմոսարան օրինակող
Մարտիրոս գրչի համար — 149

**Էդիլփաշայ — Կին Շախփաշի, որ 1453 թ. Վա-
նում նորոգել տվեց մի Աւետ. — 35**

**Էդկարշան — Որդի Վարդանի, հշվ. 1454 թ.
լիմում — 43***

Էլբէկ

- 1. Նղբ. Մանուէլ քչյի, որ 1465 թ. Կած գյու-
ղում ստ. Ճառքն — 230, 231
- 2. Նղբ. խոշա Դամուրի, որ 1475 թ. Խիզա-
նում ստ. Յայմաւուրք — 387

Էլէֆան — Տե՛ս Ալեքսան

Էլիսարուն

1. Տատ՝ Սերբովէ կամ Կարապետ քհչ-ների, որոնք 1353 կամ 1452 թ. Որոտնայ վանքում ոտ, Ճառքնտիր — 20
2. Եղորդկին Կարապետ քհչի, որ 1457 թ. Ոստանում ստ. Գանձարան, իսկ 1464 թ. Յայսմաուրք — 89, 224
3. Կին Ամիրբէկի, որ 1455 թ. Հաղթատում ստ. Աւետ. — 52
4. Քուր տանուտէր Յովաննէսի, որ 1457 թ. Յիսկայ վանքում ստ. Աւետ. — 82
5. Մորթուր Աստուածատուրի, որ 1474 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 364
6. Ազգ. Սարգիս գրչի, որ 1475 թ. Պառուդրակի վանքում օր. Աւետ. — 387

Էմին (ար.)

1. Եղբորորդի Մխիթար կր.-ի, որ 1457 թ. Արճէշում ստ. Ճառք — 86
2. Մահդասի, եղբ. Մարթայ Խաթունի, որ 1468 թ. Անկիրիայում ստ. Աւետ. — 277

Էմին-րկ (էմին-պէկ)

1. Եղբ. Մելքիսեղ գրչի, որ 1471 թ. Առեստում-Խառարաստայ վանքում օր. Աւետ. — 323
2. Որդի Մարդարտի, որ 1469 թ. Խարբերդում օժանդակեց մի Աւետ. գնման գործին — 292
3. Որդի Մարգարտի, որ 1470 թ. Սուր վանքին նվիրեց մի Աւետ. — 297

Էմին (իգ.) Մայր Հայոց-Քառի միաբան Ստեփանոս գրչի, որ 1464 թ. օր. Ճառք — 215

Էմին-Խարուն

1. Մայր Տէրտլրի, որ 1451 թ. Ղրիմում գնեց. Աւետ. — 11
2. Մայր անհայտ մեկի, որ 1471 թ. Հայոցթառում ստ. Աւետ. (հմմ. վերոհիշյալ էմինի հետ: Եթէ սրանք նույնն են, ապա Աւետ. ստացողը պետք է լինի Ստեփանոս կր.-ը) — 313, 314

Էմին-Մելիք

1. Մայր Մարտիրոս գրչի, որ 1458 թ. Կաֆայում ստ. Սաղմոսարան — 112
2. Մայր Խաչատուրի, որ 1460 թ. Ղրիմում ստ. Աւետ. — 149
3. Հնգըլ քուր Աստուածատուր գրչի, որ 1477 Երզնկայում օր. Աւետ. — 424

Էմիշ — Հգեղ մայր Յովաննէս քհչի, որ 1457 թ. Նորոգել տվեց մի Աւետ. — 97

Էմնազին — Քեռորդի Շախփաշի, որ 1453 թ. Վանում նորոգել տվեց մի Աւետ. — 35

Էմնա-Խարուն — Մայր Աղթամարի Ստեփանոս կթղկսի և Ներսէս եպսի, հշվ. վերջինիս կողմից բազմիցս — 103, 142, 163, 309, 311, 385, 386

Էվա (գրված՝ Էվին հորվաձևով) — Մայր Վալաթի, որ 1453 թ. Քաչքերունի Սկանց գյուղաքաղաքում ստ. Աւետ. — 34

Էվադ (Եւատ)

1. Հորեղբ. Յոհաննէս գրչի, որ 1458 թ. Խընդրակատար Աստուածածնի վանքում օր. Աղթամատայ — 110
2. Հորեղբ. տանուտէր Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խալթում ստ. Աւետ. — 379

Էվադշան (գրված մեծ մասամբ Էվատշահ)

1. Հայր Յովաննէսի, որի Ժ՛Դ դարի վերջերին ստացած Ճառքնտիրը 1453 թ. Սղգայոյ վանքում կազմել տվեց իր որդեգիր Թուման — 37
2. Յոռաշ, երախտաւոր Սուլթան-Մելիքի, որ 1452 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 21
3. Որդի Ոստանցի ուսթայ Ատոմի, որ 1460-ական թթ. գերությունից աղատեց մի Աւետ. — 22
4. Հայր Վարդան կր.-ի, որ 1454 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 40, 41
5. Աղթ գյուղի տանուտերից, 1460 թ. — 144
6. Եղբ. Խաչատուր և Ստեփանոս կր.-ների, որոնք 1462 թ. Կտուցում ստ. Յայսմաուրք — 182
7. Հայր տանուտէր Մէքիսեթի, որ 1462 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 187
8. Ոմն, հշվ. 1469 թ. Բիւրականում — 289
9. Անեթ Արթուրշահի, որ 1471 թ. ստ. Աւետ. — 320

Էվա-Մելիք (էւատ-Մելիք, Յեւաթ-Մելիք)

1. Ոմն, 1470 թ. Անկիւնեաց վանքում ստ. Աւետ. — 305
2. Հնգըլ դո՛ւտար Մարտիրոսի, որ 1470 թ. Անկիւնեաց վանքում ստ. Աւետ. — 306
3. Քուր Պաղոս վրդի, որ 1474 թ. Սղաքու վանքում օր. Աւետ. — 366

Էվաշ — Խոռա, բժիշկ Սամցխու երկրի, 1473 թ. ստ. Գրիգորիսի մեծարժեք Բժշկարանը — 350

Էրկիլ — Հայր Զաքար արեղայի, որ 1458 թ. գնեց մի Շարակնոց — 112

Էօմէր — Զօրապետ եգիպտացոց, որ արշավեց Կիլիկիա սլաւուրս Կոստանդնու արքային (կեղծիք) — 356

Ը

- Ըղբիար — Դուստր Կիրակոսի, 1460 թ. Բաղէշում ստ. Աւետ. — 141
- Ընդիշ — Փեսա պր. Գրառնի, որ 1476 թ. ստ. Գանձարան — 414
- Ընդ-Մկիլի — Կին Սուրս դյուղի քհյ Սահակի, հշվ. 1469 թ. — 294
- Ըոբզլու-Մեկիլ — Տե՛ս Ռուզլու-Մեկիլ
- Ըոբստակէս — Տե՛ս Արիստակէս

Ճ

Իարառիկ — Աղղ, Յովանէսի, որ 1479 թ. Արճիշում ստ. Աւետ. — 436

Քազունի

1. Քույր տանուտը Մկրտիչի, որ 1452 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 23
2. Սորորդուստր Ջաքարայի, որ 1456 թ. Փասավանքում Աւետարանի օրինակ շնորհնց Իսրայէլ դրլին — 76
3. Դուստր Ստեփաննոսի, որ 1460 թ. Եվիւրնց Ղրիմի սը Թորոս եկեղեցուն մի ճաշոց — 152
4. Հարս տանուտը Յովանէսի, որ 1461 թ. ստ. Աւետ. — 167
5. Մորաքո՛ւյր մահգասի Ստեփաննոսի, որ 1469 թ. Փասավանքում ստ. Յայսմաւուրք — 282
6. Մայր Սարգիս դրլի, որ 1474 թ. իրեն համար օր. Աւետ. — 372
7. Կին Փասավանք գյուղում աշխատող բազմարդյուն գրիշ Իսրայէլի. հշվ. 1477 թ. — 422
8. Կին դարբին Աւետիսի, որ 1477 թ. Աղնայ գյուղում ստ. Գանձարան — 422

Քաղէոս (Քաթոս)

1. Ոստանի սը Ստեփաննոս եկեղեցու քհյ-նեբից, հշվ. 1451, 1452, 1470 թթ. — 7, 22, 299
2. Միաբան Վարազայ վանքի, 1454 թ. — 40
3. Պր., պապ Աւետիս և Մեկրիսեթ կր.-նեբի, որոնք 1454 թ. գերութիւնից ազատեցին մի Աւետ. — 48
4. Սարկաւագ, ապա՝ կր., 1455 թ. Երուսաղէմի մոտ գտնվող սը Սաբայի անապատում օր. Աւետ., 1475 թ. Երուսաղէմում սրբագրեց Աւետ., հշվ. նաև 1463 թ., որպես միաբան սը Փրկլի — 62, 204, 390
5. Քհյ, հշվ. 1456 թ. Վերի-Նորավանքում — 65
6. Կր. կաֆայիցի, հգէր հայր մահգասի Ստեփաննոսի. 1457-ից առաջ՝ ընդհանուր յերուսաղէմ ի ծովու ընկղմեցաւ — 80, 135

Քաղէոս

7. Քաթոս Կիպոսցի. 1458 թ. Մարտիրոս եպոսին վաճառեց մասունք Աստուածաշնչի — 113
8. Հնգյլ որդի Ներսէս քհյի, որ 1461 թ. Ուրծում ստ. Աւետ. — 158
9. Բաղէշի քհյ-նեբից, 1463 թ. — 195
10. Նպս, միաբան Տեղեբոյ սը Աստուածածնի, 1469 թ. — 290
11. Հայր Անթառանի, որ 1471 թ. Մեղուանց վանքում ստ. Աւետ. — 317, 318
12. Հարազատ ոմն Մատթէոս եպս գրլի, որ 1473 թ. Նղեգիսում օր. Գանձարան — 347
13. Քաթոս, հայր Զաւրանի, որ 1474 թ. Կոնթեր գյուղում ստ. Մաշտոց — 363
14. Կազմող, 1474 թ. օգնում էր Դաւթին. երբ նա նորոգում և կազմում էր քայքայված մի ճաշոց, 1476 թ. ինքը նորոգեց ու կազմեց մի Աւետ. — 369, 413
15. Դադիոս ոմն, ծնված 1474 թ. — 392*
16. Հայր Տիրատուր քհյի, որ 1476 թ. Տիփթսում ստ. Շարակնոց — 396
17. Հէրպետ սը Վարդանայ վանքի, ԺՆ. գաբի վերջ — 142
18. Պր., հշվ. ԺՆ-ԺՁ դարի անթվական մի հիշատակարանում — 45*

Քարաւ (ար.)

1. Տանուտէր, առաջնորդ (1) Կողբի Լուսարլի և Սուրիասանց վանքի, հշվ. 1449—1455 թթ. միշոցին — 54
2. Նղրորդի պր. Կիրակոսի, որ 1456 թ. Բասնում ստ. ճաշոց — 67
3. Հայր Մարմեսի տանուտէր պր. Գուշիբէկի, 1462 թ. — 183
4. Պր., Մարմեսի տանուտերերից, 1462 թ. — 183

Քարաւ (իդ.) — Դուստր Մկրտիչ, եղբորթոռ Ջիայի, որ 1456 թ. Բերդաձորի վանքում ստ. Աւետ. — 73

Քարաւ-Խարուն — Նղրորկին տանուտէր Կարապետի, որ 1480 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 446

Քալիկ — Որդի վանեցի նվիրատու Ատոմ Տանձկուլենցի, 1476 թ. — 405

Քաղամեկիլ — Մայր Յովանէս գրլի, որ 1473 և 1475 թթ. Խլաթում օր. Մաշտոց և Աւետ. — 348, 379

Քաղայիշ — Նորբրոզորդի տանուտէր Մեկրիսեթի, որ 1462 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 187

Քաղրիղալի — Որդի Սառայ Խաթունի, որ 1458 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 102

Քաղաքի վերից — Հորեղբոր թոռ խոշա Յովսէփի, որ 1479 թ. Մուշում ստ. Աւետ. — 438

Քանգունար — Քույր Զարսր արեղայի, որ 1458 թ. գնեց մի Շարակնոց — 113

Քանգին (Թաճորին, Թաճորին)

1. Պր., որդի Ամիր-Հասանի, եղբ. պր. Ամիր-դօլի, որ 1455 թ. Բաղէշում ստ. Աւետ. — 56

2. Հղեր որդի խոնձա կնոջ, որ 1460 թ. Աղ-թամարում ստ. Աւետ. — 143

3. Որդի ներկարար Քարիմագինի, որ 1461 թ. ստ. Աւետ. — 168

4. խոշա, հայր խոշա Աւետիսի, որ ԺԾ-ԺՁ դդ. գերութիւնից ազատեց Բաղենց գյուղի Աւետարանը — 367

Քաշէ — Աղդ. ոէս Մանկտաւագի, հշվ. 1455 թ. Սիւնիքի Մցի գյուղում — 52

Քանիկ

1. Ազգ. Մելքիսէթ քհչի, որ 1464 թ. խորաթանց գյուղում ստ. Աւետ. — 220

2. Մայր Ստեփանոս քհչի, որ 1469 թ. Հերմոնի վանքում ստ. Աւետ. — 290

Քաշիւան — Հորեղբոր որդի Մաթիոս կր.-ի, որ 1474 թ. ստ Ճաշոց — 369

Քան-խարուն (Քաշ-խաթուն)

1. Մայր Թումայ կր.-ի, որ 1451 թ. խիզանում ստ. Աւետ. — 10

2. Ապաշխարող, 1452 թ. Աղշոց վանքում օժանդակում էր Գալուստ գրչին — 19

Քաշ-Մէլէֆ

1. Մայր Ներսէս վրդի, որ 1458 թ. վանում ստ. Ճաշոց — 104

2. Կին վարդան քհչի, որ 1460 թ. խիզանում ստ. Աւետ. — 148

Քամամ

1. Քույր ոէս Մանկտաւագի, հշվ. 1455 թ. Սիւնիքի Մցի գյուղում — 52

2. Մայր Զիւլի, որ 1456 թ. Բերդաձորի վանքում ստ. Աւետ. — 73

Քամամ-խարուն — Մայր Բասենոյ գալմառի Մելիք Պր. Յակորի, հշվ. 1455-ից հետո — 54

Քամար

1 Կին տանուէր Մկրտչի, որ 1452 թ. Աղ-թամարում ստ. Աւետ. — 23

2. Մեծ մայր Սարգիս քհչի, որ 1460 թ. Արծկէում ստ. Աւետ. — 139

3. Երեմիայի (Թագուհի), կին վրաց Ալեքսանդր թագաւորի (1412—1443) — 171

4. Նղբոր կին Մանուէլ քհչի, որ 1465 թ. Կած գյուղում ստ. Ճաշոց — 231

Քամար

5. Մայր Ղազար գրչի, որ 1468 թ. խիզանի Գամաղիլի վանքում օր. Աւետ. — 275

6. Իշխանուհի, կին Բիրականի տէր պր. Բտբաճանի, 1469 թ. — 288

7. Մայրական տատ Աղթամարի կթղկ Ստեփանոսի և Ներսէս եպսի, հշվ. 1471 թ. — 309

8. Մայր Ստեփանոս քհչի, որ 1472 թ. ստ. Աւետ. — 341

9. Դուստր կամ եղբորդուստր տանուտեր Սահակի, որ 1474 թ. խիզանում, ստ. Աւետ. — 367

10. Մայր Մաթիոս կր.-ի, որ 1474 թ. ստ. Ճաշոց — 369

Քամար-խարուն — Մայր Կիրակոս արեղայի, հշվ. 1458 թ. Աղթամարում — 102

Քամրա — Մայր տանուէր Թումայի, որ 1453 թ. Սղդայի վանքում կազմել տվեց մի Ճաշոցնաիր — 36

Քամրա-խարուն

1. Մայր Զանշան ապաշխարողի, որ 1457 թ. ստ. Աւետ. — 96

2. Մայր Բշնոյ եպս Գրիգոր Աշտարակեցու, հշվ. 1478 թ. — 426

Քամիկ — Քույր Մելքիսէթ կր.-ի, որ վերաշինեց Նրերանի վանքը և 1460 թ. Ուրծ գյուղում ստ. Յայսմաուրբ — 132, 133

Քամուր — Որդի Յակոբի, որ 1477 թ. նվիրեց Անճնի գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ. — 424

Քամուր-Պուլա — Նղբ. Լեղանի սբ Աստուածածին վանքի առաջնորդ Ստեփանոս եպսի, հշվ. 1466-ից առաջ — 245

Քամիփշայ

1. Մահդասի, եղբ. Շախփաշի, որ 1453 թ. վանում նորոգել տվեց մի Աւետ. — 35

2. Նղբ. Մէհրիշատ կնոջ, որ 1464 թ. Մալէղկերոյ վանքում ստ. Մաշտոց — 219

3. Աւագ եղբ. Գալուստ քհչի, որ 1471 թ. Սիւնիքի Արևիս գյուղում ստ. Աւետ. — 316

Քանքուլ — Նղբ. Դաւիթ միայնակեցի, որ 1452 թ. Աղշոց վանքում ստ. Աւետ. — 18

Քանկ — Մայր Սատաղայի, որ 1475 թ. Բոլորարբերդի անապատում ստ. Աւետ. — 377

Քանկ-խարուն (Քանգ-Հաթուն)

1. Մայր խոշա Ասլանի, որ 1459 թ. Բաղէշում ստ. Յայսմաուրբ — 126

2. Քույր խաչատուր Շատաւեցու, որ 1461 թ. նվիրեց Նկարենայ սբ Յարութիւն վանքին մի Մաշտոց — 162

3. Տա՛տ Գաւաշցի Յովաննէս արեղայի, որ

Քանկ-Խաբուն

- 1461 թ. Եատուան գյուղում ստ. Գանձարան — 165
- 4. Եղբորդուստր Մարտիրոսի, որ 1463 թ. նվիրեց Հորգոմու Աստուածածնին մի Մաշտոց — 199
- 5. Սկեսուր Սալուկ-Խաթունի, որ 1466 թ. ստ. Մաշտոց և նորոգեց ինչ-որ եկեղեցու դմրեթ — 254
- 6. Քույր Վարդան կր.-ի, որ 1477 թ. Եատուանում ստ. Գանձարան — 422
- 7. Մայր Վարձիգուլի, որ իր եղբայրների հետ միասին 1480 թ. Վրաստանում գնեց Աւետ. — 447

Քանկ-Մելիք (Քանգ-Մէլիք)

- 1. Ազգ. տանուտէր Յովաննիսի, որ 1457 թ. Յիպիայ վանքում ստ. Մաշտոց — 82
- 2. Դուստր Սուրս գյուղի քչյ Սահակի, 1469 թ. — 294
- 3. Հորաբույր Վարդան կր.-ի, որ 1477 թ. Եատուանում ստ. Գանձարան — 422

Քանուխ (Քանկուղ)

- 1. Հնգջլ կին Յոհանէս գրչի, որ 1458 թ. օր. Յայսմաուրք — 113, 114
- 2. Հնգջլ քույր Աստուածատուր եպսի, որ 1459 թ. նվիրեց Հոռոմոսի վանքին մի Ճաշոց — 122
- 3. Թոռ Մկրտիչ, որ 1459 թ. Եատուան գյուղում ստ. Աւետ. — 125
- 4. Քույր Մելիքիսեթ կր.-ի, որ վերաշինեց Երեբանի վանքը և 1460 թ. Ուրծ գյուղում ստ. Յայսմաուրք — 132, 133
- 5. Դուստր Ամիրի, որ 1463 թ. Տփլիսում ստ. Աւետ. — 195
- 6. Մայր Յակոբ գրչի, որ 1469 և 1470 թթ. Խարբերդում օր. 2 Աւետ. — 293, 298
- 7. Կին Յոհան քչյի, որ 1473 թ. Ուռիկ գյուղում ստ. Աւետ. — 353
- 8. Մայր Յակոբ վրդի աշակերտ Մկրտիչ քչյի, հշվ. 1478 թ. Հերմոնի վանքում —

Քարթիվան

- 1. Եղբորդուստր Մարտիրոսի, որ 1463 թ. նվիրեց Հորգոմու Աստուածածնին մի Մաշտոց — 199*
- 2. Ազգ.-ուհի Մխիթար քարաքոծի, որ 1474 թ. ստ. Աւետ. — 371
- 3. Մայր Մկրտիչ կր.-ի, որ 1479 թ. ստ. Եարակնոց — 436*

Քարխան (Քարհան)

- 1. Հորեղբորդի Սարգիս քչյի, որ 1476 և 1478 թթ. ստ. 2 Աւետ. — 413, 435

Քարխան

- 2. Թոռ Խոսրովի, որ 1478 թ. Բոնաշին գյուղում ստ. Աւետ. — 432
- 3. Ազգ. խոշա Յովսէփի, որ 1479 թ. Մուշում ստ. Աւետ. — 438

Քաւախալ

- 1. Հայր պր. Կիրակոսի, որ 1456 թ. Բասենում ստ. Ճաշոց — 67
- 2. Հայր դժբախտ պատահարով 1458 թ. Սորավանք գյուղում մահացած Յովաննէս գրչի — 107
- 3. Աղթ դյուղի տանուտէրերից, 1460 թ. — 114
- 4. Հորեղբ. Սոլաւոշայի, որ 1467 թ. Ուստանում ստ. Ա. Ես. — 261
- 5. Հորեղբ. Մարգարի, որ 1468 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 274
- 6. Եղբ. Փաշայի, որ 1471 թ. ստ. Աւետ. — 321

Քաւլսն (Քօղան)

- 1. Սնեք Աստուածաւարի, որ 1456 թ. Փասավանքում ստ. Աւետ. — 75
- 2. Հայր Փաշայի, որ 1471 թ. ստ. Աւետ. — 321

Քարիկ — Որդի Շիրազ-Խաթունի, որ 1470 թ. Եուշանց գյուղում նորոգեց Աւետ. — 307

Քաւուս-Խաբուն — Կին Կ. Պօլսի երեսփոխաններից պր. Աստուածատուրի, 1480 թ. — 442

Քաւրէզ (Քաւրէզ)

- 1. Կին Վարդանի, որ 1476 թ. Փասավանքում ստ. Աւետ. — 408
  - 2. Քույր դարբին Աւետիսի, որ 1477 թ. Աղնայ գյուղում ստ. Գանձարան — 422
- Քաւրէզ-Խաբուն — Քույր Յովաննէս կր.-ի, որ 1465 թ. Սմբատ ձթագաւորից» գնեց մի Եարակնոց. — 238**

Քաւրէզ-Անլիք

- 1. Մայր պր. Ամիր-գօլի, որ 1455 թ. Բաղէշում ստ. Աւետ. — 56
- 2. Դուստր վերոհիշյալ պր. Ամիր-գօլի — 56

Քլէնիկ — Սանամէր Գրիգոր Անգեղակոթեցի գրչի, որ 1459 թ. Կիկէթում օր. Աւետ. — 119

Քլոյղորոս — Հնգջլ հայր Գրիգոր Անգեղակոթեցի գրչի, որ 1459 թ. Կիկէթում օր. Աւետ. — 119

Քլիշլանց — Եղբ. Ջաքար արեղայի, որ 1458 թ. գնեց մի Եարակնոց — 113

Քիլի-Փաշայ — Դուստր Սաղաղայ Միրենցի, որ 1476 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 407

Քիւմ — Թոռ Յովհաննէս քչյի, որ 1467 թ. Ուստանում ստ. Աւետ. — 261

Քիֆանէ — Տիկին, քույր Վահրամի, որ 1468 թ.

- Կիարոսի սբ. Աստուածածին եկեղեցուն
 նվիրեց մի Աւետ. — 279
- Քումայ (Քումայ)**
1. Մեծոփեցի, ժն դարի առաջին կեսի նշանավոր մատենագիր և եկեղեցական գործիչ. հշվ. որպես Աղօթամատուցի խմբագիր և ուսուցիչ Յովհան Մանգասարենց գրչի — 14, 71, 86, 87, 124, 126, 180, 197, 281, 300, 324, 364, 437, 440,
  2. Որդի Վարդաղատի, ուս Յիննից գյուղի. հշվ. 1451 և 1464 թթ. — 4, 223
  3. Եղբ. մահդասի Պօղոսի, որ 1451 թ. Զերմածորոյ երկրի Փոքր-Ակոռոյ վանքում ստ. Աւետ. — 4
  4. Կր., որդի Աստուածատուրի, 1451 թ. Խրղանի Գամաղիւի վանքում օր. Աւետ. — 10
  5. Քհյ, որդի Սահակի. 1451 թ. Ղրիմում գնեց Աւետ. — 12
  6. Հայր Ներսէս երէցի, որ 1451 թ. Արճէշում ստ. Գանձարան — 14
  7. Գրիչ, որդի Գրիգոր գրչի. 1452—1463 թթ. Աղթամարում օգնում էր հորը թուղթ կոկելով և որոշ թերթեր օրինակելով. 1465—1476 թթ. ինքն օրինակել է 3 Աւետ. և մի Յայտմաւորք — 21, 45, 162, 185, 199, 238, 305, 324, 325, 406, 407
  8. «Հռչակաւոր քարտուղար», որդի Խաչիկի, հշվ. իր եղբ. Գրիգոր գրչի կողմից 1452—1463 թթ. Աղթամարում — 21, 162, 185, 199
  9. Որդի Սուլթան-Մէլէքի, որ 1452 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 20, 21
  10. Ազգ. վերոհիշյալ Սուլթան-Մէլէքի — 21
  11. 1452 թ. Աւետ. օրինակելու թուղթ բերեց Աղթամարում աշխատող Գրիգոր գրչի համար — 21
  12. Մինասենց, որդի Սիմէոնի, նշանավոր գրիչ և ծաղկող. 1420 թ. սկսած, մինչև իր մահը՝ 1455 թ. օրինակել է բազմաթիւ ձեռագրեր, հարուստ բովանդակութեամբ հիշատակարաններով: Ժն. դարի երկրորդ հինամյակում օրինակել է Գր. Նարեկացու Մատեան ողբերգութեանը (1452 թ.) և մի ճաշոց (1455 թ.), որը կիսատ մնաց իր մահվան պատճառով (շարունակեց քնոնորդին՝ Հայրապետ գրիչը): Հշվ. է վերոհիշյալ Հայրապետ գրչի և Ներսէս եպսի կողմից — 23, 57, 58, 128, 303, 310—313, 431
  13. Զուլահարկ (իմա՝ շուհատկ), որդի Ոհա-
- Քումայ**
- նէսի. հշվ. 1452 թ. Վարդան գրչի կողմից — 25
  14. Որդի Յակոբի, 1452 թ. Վասպուրականում ստ. Աւետ. — 25
  15. Ազգ. Ղաղար քհյի, որ 1452 թ. Մըզուք գյուղում ստ. Աւետ. — 28
  16. Տանուտէր, որդի Մարտիրոսի. 1453 թ. Սղդայի վանքում կազմել տվեց ոմն Յովանէսի պատկանող Ճառերտիրը, դառնալով նրա որդեգիրը և Ճառերտրի ժառանգորդը — 36
  17. Հայր Աւետիս կր.-ի, որ 1454 թ. Վանում ստ. Մաշտոց — 44
  18. Հայր Աւետիս և Մելքիսեթ կր.-նների, որոնք 1454 թ. գերությունից ազատեցին մի Աւետ. — 48
  19. Պր., որդի Խալիֆի, ազգ. վերոհիշյալ Աւետիս և Մելքիսեթ կր.-նների — 48
  20. Հնգյ, որդի ուս Մանկուսագի, հշվ. 1455 թ. Սինիքի Մցի գյուղում — 52
  21. Որդի Յովանէսի քհյի, որ 1455 թ. Փասավանքում ստ. Աւետ. — 58, 59
  22. Աբեղայ, գրիչ, 1456 թ. Աղուանքի Գետամիշոց վանքում օր. Աւետ. — 66
  23. Եղբ. Ստեփանոս գրչի, որ 1456 թ. Շատուան գյուղում օր. Մաշտոց — 74
  24. Հնգյ, որդի Աստուածատուրի, որ 1456 թ. Փասավանքում ստ. Աւետ. — 75
  25. Ազգ. վերոհիշյալ Աստուածատուրի — 75
  26. Հովիվ, մորքորոշորդի մահդասի Ստեփանոսի, որ 1457 թ. Արգելանում ստ. Յայտմաւորք — 80
  27. Քհյ, Սպասատոր այն Աւետարանի, որ 1458 թ. ստ. ոստանցի քհյ Սահիանոսը — 103
  28. Կր., 1458 թ. ինքը, իսկ 1477 թ. իր հորեղբ. Վարդան կր.-ը Շատուանում ստ. 2 Գանձարան — 105, 422
  29. Ազգ. Փաշայ-Մէլէքի, որ 1458 թ. Սորավանքում ստ. Աւետ. — 106
  30. Ռայիս Եղեգիս գյուղի, 1458 թ. — 107
  31. Եղեգիս գյուղի տանուտերից, 1458 թ. — 107
  32. Պր., հայր Յոհաննես կր.-ի, որ 1458 թ. Աղբակում ստ. Աւետ. — 108
  33. Հայր Սարգիս քհյի, որ 1459 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 118
  34. Եղբ. Մկրտչի, որ 1459 թ. Շատուանում ստ. Աւետ. — 125
  35. Քոռ վերոհիշյալ Մկրտչի — 125

Թումայ

- 36. ՔՀյ, մահազասի, հգևր հայր Ատոմ գրչի, որ 1460, 1466, թթ. Արծկէում օր. Ոսկեփորիկ և Գանձարան — 137, 247
- 38. Ոմն, 1460 թ. Աղթամարում սա. Աւեա. — 142
- 39. Հայր Աղթ գյուղացի Վարդանի, որ 1460 թ. Աղթամարում սա. Մաշտոց — 145
- 40. Որդի վերոհիշյալ Վարդան Աղթեցու — 145
- 41. Մորթոշորգի Խաչատուր Շատուանցու, որ 1461 թ. նվիրեց նկարենայ սբ Յարուբիւն վանրին մի Մաշտոց — 162
- 42. Աղդ. վերոհիշյալ Խաչատուր Շատուանցու — 162
- 43. Կեցնայ երկրում բուքից խեղդված եղբ. 1461 թ. Շատուան գյուղում Գանձարան ստաղած գաւաշցի Յովաննէս արեղայի — 165
- 44. Նղբորորդի տանուտէր Յովաննէսի, որ 1461 թ. ստ. Աւետ. — 167
- 45. Նղբ. տէր Ստեփաննոսի, որ 1462 թ. Տեառուր գյուղում սա. Աւետ. — 170
- 46. Նղբ. խոշա Խաչատուրի, որ 1462 թ. Արճիշում ստ. Աւետ. — 179
- 47. Պր., Մարմնատի տանուտէրերից, 1462 թ. — 183
- 48. Որդի Սարգսի, որն իր եղբայրների հետ 1462 թ. Մընշկանց գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 185
- 49. Որդի վերոհիշյալ Սարգսի եղբ. տէր Աւագի — 185
- 50. Աղդ. վերոհիշյալ Սարգսի և Աւագի — 185
- 51. ՔՀյ ոմն, 1462 թ. ստ. Մաշտոց — 186
- 52. Հնդցի հայր վերոհիշյալ Թումայ քՀյի — 186
- 53. Հայր Աստուածատուր քՀյի, որ 1463 թ. վանում ստ. Աւետ. — 197
- 54. ՔՀյ գրիչ, 1463 թ. Աղթամարում օր. Մաշտոց — 199
- 55. Որդի Աստուածատուրի, որ 1463 թ. Բերդաձորի վանքում ստ. Աւետ. — 200
- 56. Հնգյլ որդի մահազասի Պաւղոսի, որ 1464-ից առաջ ստ. իր եղբորորդի Ստեփանոս գրչի օրինակած Աւետարանը — 222, 223
- 57. ՔՀյ, հայր Ստեփանոս գրչի, որ 1464-ից առաջ օր. Աւետ. — 222
- 58. ՔՀյ, հայր Ատոմ գրչի, որ 1464 թ. Շատուանում օր. Յայմատուրք — 224
- 59. Վանի Պօղոս-Պետրոս եկեղեցու քՀյ-ներից, 1465, 1467 թթ. — 234, 259

Թումայ

- 60. Միաբան Աղթամարի, հշվ. 1465, 1471 թթ. — 240, 309
- 61. Կթղկս Աղուանից, հշվ. 1466, 1471 թթ. — 246, 319
- 62. Գրիչ, 1465 թ. Խալկին գյուղում օր. Մաշտոց — 241
- 63. Աբեղայ դրիչ, 1465 թ. օր. Շարակնոց — 242
- 64. Հայր Մկրտիչ գրչի, որ 1466 թ. Աղթամարում օր. Գանձարան — 248
- 65. Հորեղբ. Մխիթար գրչի, որ 1466 թ. Մոկաց Բռնաշէն գյուղում օր Աւետ. — 249
- 66. Ազգ. վերոհիշյալ Մխիթար գրչի — 249
- 67. Ազգ. Սարգսի, որ 1468 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 274
- 68. Նպս Շամիա աշխարհի Սակունեաց երկրի, 1466 թ. — 252
- 69. Տէր հգևր հայր Կիրակոս Զօշկանց գրչի, որ 1467 թ. Բաղէշում-Աղթամարում օր. Ճառնտիր — 257
- 70. Հայր Յովհաննէս քՀյի, որ 1467 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 261
- 71. Արքեպս, 1467 թ. ստ. Մելքիս'թ քՀյի օր. Աւետ. — 269
- 72. Հայր Ղազար գրչի, որ 1468 թ. Խիզանի Գամաղիէլի վանքում օր. Աւետ. — 275
- 73. Ոմն, 1468 թ. ստ. Աւետ. — 279
- 74. Ի յայլազգեաց սրախողխող եղբարորդի՝ մահազասի Ստեփանոսի, որ 1469 թ. Փասավանքում ստ. Յայմատուրք — 281
- 75. Նղբ. Մկրտիչ կր.-ի, որ 1470 թ. Արբերդի վանքին նվիրեց մի Աւետ. — 301
- 76. Տնտես Արբերդի վանքի, 1470 թ. — 303
- 77. Նղբ. Արբերդի վանքի երախտաւոր Գրիգոր Կիրակոսենցի, 1470 թ. — 303
- 78. Փեսա ութա Վարդանի, որ 1471 թ. Աղթամարում ստ. Յայմատուրք — 311
- 79. Աղդ. Հայրապետ գրչի, որ 1471 թ. Աղթամարում օր. Մաշտոց — 312
- 80. Հյուան, որդի Քուրդամիրի. 1471 թ. Աղթամարում պատրաստում էր ձեռագրերի կազմի տախտակը — 313
- 81. Կր., որդի Ստեփանոսի, ազգ. Փաշայի, որ 1471 թ. ստ. Աւետ. — 321
- 82. Մայրական պապ Աստուածատուր արեւղայի, որ 1472 թ. Արշըրոյ վանքում ստ. Մաշտոց — 337, 338
- 83. ՔՀյ, 1474 թ. Վայոց-ձորում 2 ձիթով քաղաքձ տվեց Զաքէոս գրչին — 359
- 84. Հայր Յովաննէս գրչի, որ 1474, 1475 թթ.

Քուվայ

- Խիզանում օր. Ա.ևտ. և Յայսմաուրք—367, 387
- 85. Թոռ տանուտէր Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խլաթում ստ. Ա.ևտ. — 379
- 86. Հայր տանուալը Պետրոսի, որ 1475 թ. Վանում ստ. Ա.ևտ. — 383
- 87. Արքիպս, 1476 թ. Սևանում նորոգել տվեց մի Մաշտոց — 397
- 88. Ուրիշների հետ միասին 1476 թ. վերացրեց Վանի Պօղոս-Պետրոս եկեղեցու թոխֆերու շարժքն՝ — 405°
- 89. Եպս, առաջնորդ Բաղէշի Գոմուց վանքի, 1477 թ. — 421
- 90. Թոռ Խոսրովի, որ 1478 թ. Բննաշէն գյուղում ստ. Ա.ևտ. — 432
- 91. Միաբան Վարադայ վանքի, 1480 թ.—445
- 92. Որդի տանուտէր Կարապետի, որ 1480 թ. Աղթամարում, ստ. Մաշտոց — 446
- 93. Եպս, միաբան սր Վարդանի վանքի, հշվ. Ժն դարի վերջերին — 142
- 94. Ոմն, Ժն դարի վերջերին վկա եղավ սր Վարդանի վանքին մի Ա.ևտ. նվիրաբերելուն — 142
- 95. Եպս, միաբան Նկարենայ սր Յարութիւն վանքի, Ժն—ԺՁ դդ. — 162°
- 96. Ոմն քհյ, հշվ. Ժն—ԺՁ դդ.— 45°

Քոռու

- 1. Նշանավոր ծաղկող և գրիչ. 1490 թ. Դրազարկում օր. փառահեղ մի Ա.ևտ., որ նվեր ուղարկեց Տարոնի սր Ղազարի վանքին: Այդ Ա.ևտարանը Հետագայում օրինակ է ծառայել մի շարք գրիչների համար — 46, 68, 71
- 2. Հորեղբ. Ատոմ քհյի, որ 1454 թ. Աղթամարում և 1460 թ. Արծկէում ստ. Ա.ևտ, և Ոսկեփորիկ — 45, 138
- 3. Եղբ. պր. Աւետիքի, որ 1456 թ. Կաֆայում ստ. Ա.ևտ. — 78
- 4. Գրիչ. 1460 թ. հիշատակարան գրեց Ղրիմի սր Թորոս եկեղեցուն մի Ճաշոց նվիրելու մասին — 153
- 5. Գործակալ Խլպաշի վանքի, 1464 թ.—222
- 6. Եպս երուսաղէմցի, Շահրիբարենց ազգանունով. 1465 թ. Երուսաղէմում օր. Ա.ևտ., 1471 թ. Սիրիահիսարում—Ճաշոց — 242, 327, 328
- 7. Ազգ. Յովհաննէս քհյի, որ 1461 թ. Ոստանում ստ. Ա.ևտ. — 261
- 8. Երէց Աձղեղ գյուղի, 1476 թ. — 411

Դուխտար

- 9. Ազգ. Դոնիկ-Ստեփանոսի, որ 1477 թ. դնեց Ա.ևտ. — 424
- 10. Մշեցի, տաղասաց, հեղինակ երկրաշարժից Երզնկայի կործանման մասին ողբի, Ժն դա՞ր — 95°
- Քուվսան — Եղբորորդի Իսրայէլ գրչի, հշվ. 1476 թ. Փասսվանքում — 408
- Քուխրամուր — Հայր Յակոբ գրչի, որ 1474 թ. ստ. Ա.ևտ. — 371
- Քուլրանկ — Մայր Աստուածատուրի, որ 1463 թ. Բերդաձորի վանքում ստ. Ա.ևտ. — 200
- Քուխտար (Քուխթար)
  - 1. Քուլր Մելքիսեթ գրչի, որ 1453 թ. Ավան գյուղում օր. Գանձարան — 33
  - 2. Կին Մարտիրոսի, որ 1470 թ. Անկիւնետց վանքում ստ. Ա.ևտ. — 306
- Քուլրէ — Մայր Մատթէոս Ե՛պս գրչի, որ 1473 թ. Եղեգիսում օր. Գանձարան — 347
- Քուլսէնի — Պր., մայր Մաթէոս երէցի, որ 1456 թ. Վերի-Նորավանքում ստ. Տօնական — 65
- Քուլսիկ — Ոմն, հշվ. 1469 թ. Բիւրականում — 290
- Քուխծամ
  - 1. Մերձավոր Մաթէոս երէցի, որ 1456 թ. Վերի-Նորավանքում ստ. Տօնական — 65
  - 2. Հարս Մանուէլ քհյի, որ 1465 թ. Կած գյուղում ստ. Ճաշոց — 231
- Քուխմանուկ — Որդի կամ եղբորորդի տանուտէր Սահակի, որ 1474 թ. Խիզանում ստ. Ա.ևտ. — 367
- Քումարէկ
  - 1. Ազգ. Եիրաղ-Խաթունի, որ 1470 թ. Շուշանց գյուղում նորոգել տվեց մի Ա.ևտ. — 307
  - 2. Հորաքրոջ ամուսին Սաղաղայ Միրենցի, որ 1476 թ. Աղթամարում ստ. Ա.ևտ. — 407
- Քումանրէկ — Պր., որդի Պոռշյան իշխան Ջումայի, 1475, 1476 թթ. — 375, 400
- Քումանշահ — Որդի Մուրատշահի. 1476 թ. ստ. Յայսմաուրք — 392
- Քումանօլէյ — Հնդցի եղբ. պր. Ազիզպի, որ 1458 թ. Կաֆայում ստ. Սաղմոսարան—111
- Քումաշահ (Քումաշ)
  - 1. Մահտեսի, որդի Սուլթանշահի. 1462 թ. Արճէշում, ստ. Յայսմաուրք — 172, 177
  - 2. Ազգ. Յակոբ վրդի, որ 1478 թ. Հերմոնի վանքում ստ. Ա.ևտ. — 429
- Քուրանշահ — Թու Սատաղայի, որ 1475 թ. Բուրաբերդի վանքում ստ. Ա.ևտ. — 377

Քուրմանդայ — Որդի Յակոբի, որ 1477 թ. նվիրեց Անճնի գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ. — 424

Քուրվանդայ (Թուրուանդա)

1. Քրոջ գուտար տանուտէր Մկրտչի, որ 1452 թ. Աղթամարում սա. Աւետ. — 23
2. Դուտար պր. Կիրակոսի, որ 1456 թ. Բասնում ստ. Ծառոց — 67
3. Խաթուն, 1459 թ. Արծկէի սր Աստուածածին տաճարին նվիրեց սկիհ — 124
4. Քույր Ասոմ գրչի, որ 1460 թ. Արծկէում օր. Ոսկեփորիկ — 138
5. Դուտար Խայատուրի, որ իր եղբայրների հետ 1462 թ. Մընչկանց գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 185
6. Դուտար Հալիֆայի, որ 1463 թ. Կտուցում ստ. Աւետ. — 197
7. Հորեղբորհարս մահազաի Ատեփանոսի, որ 1467 թ. Վանում ստ. Յայսմաուրք — 258
8. Ազգ. Մկրտիչ կր.-ի, որ 1470 թ. Արբերդի վանքին նվիրեց մի Աւետ. — 301
9. Խաթուն, կին Աւետիքի, որ 1475 թ. Կ. Պօլսում գնեց Կաֆայից գերված մի Աւետ. — 389
10. Հորեղբորկին Դուրդանայ կնոջ, որ 1478 թ. Աղթամարում սա. Աւետ. — 431
11. Ազգ. խոշա Յովսէփի, որ 1479 թ. Մուշում ստ. Աւետ. — 438

Խ

Իբրէնիմ — Հայր Մովսէս կր.-ի, որ 1473 թ. Սորի գյուղում ստ. Աւետ. — 342

Իբրիանոս

1. Ազգ. Մկրտիչ քհնյի, որ 1461 թ. Սրկղունքում ստ. Աւետ. — 157
2. Հայր Զաքէոս գրչի, որ 1474 թ. Վայոց ձորում օր. Յայսմաուրքի մի մասը (թերևս նույնն է նախորդի հետ) — 358, 359

Իգդիշ (գրված՝ Իկդիշ, Իկտիշ)

1. Նըրորկին Միքայի, որ 1457 թ. սր Մամաս անապատում ստ. Աւետ. — 84
2. Ազգ. Ասոմ քհնյի, որ 1460 թ. Արծկէում ստ. Ոսկեփորիկ — 138
3. Մայր Սարգսի, որ 1462 թ. վճարեց մի Մաշտոցի ընդօրինակման վարձի կեսը — 186

Իգդիշ-Խարուն — Մայր տանուտեր Ստեփանոսի, որ 1476 թ. Արծկէում ստ. Աւետ. — 402

Իզնաթիոս

1. Շնորհալի, ԺԲ. գարի մատենագիր, հեղինակ Դուկասի Աւետ. մեկնության — 448
2. Քհյ, որդի Առաքել քհնյի. 1451 թ. հայրը որդու համար ստ. Աւետ. — 13
3. Գրիշ, միարան Սովսարայ վանքի, 1454 թ. օր. Մեկն. կաթուղ. թղթոց, 1458 թ. — Սաղմոսարան-Աղթամասոյց, հշվ. նաև իր աշակերտ Մելքիսեզ գոշից, որպես շքաշքարտողար՝ — 39, 40, 100, 323, 344
4. Մտերիմ Մատթէոս գրչի, որ 1456 թ. Վերի-Նորավանքում ստ. Տօնական, 1473 թ. Նղեգիսում օր. Գանձարան — 65, 66, 347
5. Հայր Աւագերէցի, որի օր. Քարոզգիրքը 1456 թ. գնեց Գրիգոր եպսր — 78*
6. (Գրված նաև Ընքնատիոս), քհյ, որդի պր. Ներսէսի. 1476 թ. Անլոց վանքում ստ. Մաշտոց — 410
7. Կր., ուրիշների հետ միասին 1476 թ. ստ. Մատթէոս գրչի օրինակած թղթոց ժողովածուն — 413

Իզիա — Ազգ. Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խլաթում ստ. Աւետ. — 379

Իկիթ կամ Իկիդ — Աղա, ազգ. Մատթէոս գրչի, որ 1455 թ. Վերի-Նորավանքում ստ. Տօնական, իսկ 1473 թ. Նղեգիսում օր. Գանձարան — 65, 347

Ինճու — Խոշա, 1457 թ. վկա եղավ մի Մաշտոցի վաճառքին — 93

Իմիր-Մէլիք — Դուտար ութա Ալեքսանի, հշվ. 1462 թ. Ունձք գյուղում — 179

Իմրան — Ազգ. Յակոբի, որ 1477 թ. Անճնի գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 424

Ինախաջան — Ազգ. Գրիգոր Աւընջեցու, որ 1471 թ. Խառաքաստայ վանքում ստ. Աւետ. — 323

Ինախ-Փառայ — Կին Մլխամի, որ 1470 թ. Արբերդի վանքին նվիրեց մի Արտ — 304

Ինաեթիկ — Պր., իշխան Սրկղունքի շրջանի (Վայոց-ձոր), հշվ. 1461 թ. պր. Զումի հետ միասին — 157

Իշխան — Նըք. Սարգիս գրչի, որ 1474 թ. իրեն համար օր. Աւետ. — 372

Իսազ

1. Հայր Ղազար և Բլէլ եղբայրների, որոնք 1456 թ. Սալմաստում գերությունից ազատեցին մի Աւետ. — 67

2. Որդի վերահիշյալ Ղազարի կամ Բլէլի — 68

Իսաեթիկ — Տե՛ս Սահակ

Իսթեր — Տե՛ս Նսթեր

Իսաբէկ — Հնգյլ որդի Յովաննէս քհնի, որ 1455 թ. Փասսավանքում սա. Աւետ. — 58, 59

Իսկի՛ (գրված «Իսկոյն» հոլովածակով) — Մայր Խաչատուր երէցի, որ 1451 թ. ստ Աւետ. — 3

Իսպ (դրված «Իսպին» հոլովածակով) — Ստացավ Գրիգորիսի մեծարժէք Բժշկարանը, Ամասցուլց գուշակութիւնների հավելւածով, 1473 թ. — 350

- Իւրայլ**
1. Խաչենցի, ԺԳ դարի 40-ական թթ. խմբագրեց Յայմատուրքը — 87, 88, 318
  2. Պր., հնգյլ ազգ. Աւետիս և Մելքիսեթ կր.-ներ, արոնք 1454 թ. գերութիւնից աղատեցին մի Աւետ. — 48
  3. Գրիչ, որդի Ամիրշահի, 1455—1477 թթ. Մոկքի Փասսավանք գյուղում օր. 5 Աւետ., 2 Յայմատուրք, 1 Մաշտոց, 1 Գանձարան — 59, 75, 78, 146 201, 202, 248, 250, 281, 408, 421, 422
  4. Որդի կամ եղբորորդի Ղազարի, որ 1456 թ. Սայմաստո՞ւմ գերութիւնից ազատեց մի Աւետ. — 68
  5. Հնգյլ եղբ. Յոհաննէս գրչի, որ 1458 թ. օր. Յայմատուրք — 113, 114
  6. Ոմն, որ 1465 թ. Սարգիս վրդին նվիրեց իր «Մկն. առակացն Սողոմոնի» ձեռագիրը — 243
  7. Գրիչ, 1469 թ. Գամաղիէի վանքում մասնակցեց մի Աւետ. օրինակման աշխատանքին. թերևս նույն է 1473 թ. Սղերդում ճառընտիր օր. Իսրայէլը — 294, 354
  8. Հնգյլ որդի Յակոբ գրչի, որ 1470 թ. Խարբերդում օր. Աւետ. — 298
  9. Ազգ. Սադաղայ Միրենցի, որ 1476 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 407

Իվանիկ — Մեծ պապ պր. Սմբատի, որ 1471 թ. ստ. Աւետ. — 317

Իւաք — Հնգյլ որդի տանուտէր Մելքիսեթի, որ 1462 թ. վանում ստ. Աւետ. — 187

Իվար-Խարուն — Կին խոշա Դովլաթշահի, որ 1465 թ. Աղթամարում նպաստեց մի Աւետարանի ստացմանը — 236, 237

Լ

Լազարէկ — Պր., որդի Պոռչան իշխան պր. Զումայի, 1475 թ. — 375

Լալիաբուն — Մայր Ներսէս կր.-ի, որի ընտանիքը 1469-ից հետո Աւագ վանքին նվիրեց ղատիֆա շուրշառ — 295

Լալիուան — Կին ուն Աշխիբէկի, որ 1451 թ. ստ. Յայմատուրք — 14

Լաաիւ — Ազգ. Ստեփանոս եպսի, որ 1464 թ. Խլպաշի վանքում օր. Աւետ — 221

Լաւիսագուլ — Որդի կամ եղբորորդի Վարձիգուլի, որ 1480 թ. Վրաստանում գնեց մի Աւետ. — 447

- Լեւոն (Լեոն)**
1. Ե. վերջին թագավոր Կիլիկիայի (1375) — 356
  2. Եղբորորդի Կիրակոս վրդի, որ 1473 թ. Զեյթունում հորինեց կեղծ պատմութիւն իր կարծեցյալ նախապատ Լեւոնի և նախատատ Զարմանուհու մասին — 356
- Լիկ — Եղբ. Վրթանէս քհնի, որ 1456 թ. Աղուաների Գետամիշոյ վանքում ստ. Աւետ. — 67
- Լիսարիտ — Հայր Խարբերդի եպս Յոհաննէսի, հշվ. 1466 թ. — 251
- Լիստիկին — Դուստր Խաչատուրի, որ 1460 թ. Ղրիմում ստ. Սաղմոսարան — 149
- Լի-Տիկին — Մայր Ներսէս քհնի, որ 1461 թ. Ուրծում ստ. Աւետ. — 158
- Լուսաւագ — Ոմն, հշվ. 1462 թ. Կտուցում — 182
- Լուսիկ — Որդի Կիրեղի, որ 1460 թ. Յաշի սր Աստուածածին եկեղեցուն նվիրեց մի ճաշոց — 152
- Լուսինա — Մորաքո՞ւյր Աղթամարի Ստեփանոս կթղկսի և Ներսէս եպսի, հշվ. 1471 թ. — 309
- Լուսիաբուն — Մայր Յովաննէս քհնի, որ 1469 թ. Խարբերդում ստ. Աւետ. — 292
- Լաիւ-Խարուն — Կին ուսթա Ալեքսանի, հշվ. 1462 թ. Ունձը գյուղում — 179

Խ

Խաբիբ — Տե՛ս Հարիբ

Խար-Մէլէֆ

1. Մայր Յովաննէս գրչի, որ 1460 թ. Խիզանում օր. Աւետ. — 148
2. Ազգ. Սուլտանշայի, որ 1467 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 261
3. Ազգ. Մխիթար քարգործի, որ 1474 թ. ստ. Աւետ. — 371

Խարուն (Հաթուն)

1. Եղբորկին Սուքիաս քհնի, որ 1451 թ. Բերդաձորի վանքում ստ. Գանձարան — 8
2. Իրիցկին, խորթ մայր Ստեփաննոսի, որ 1460 թ. Ղրիմի սր Թորոս եկեղեցուն նվիրեց մի ճաշոց — 152
3. Ազգ. տէր Ստեփաննոսի, որ 1462 թ. Տեպուր գյուղում ստ. Աւետ. — 170

Խաբուն

4. Առթանչ Քումայ քչյի, որ 1462 թ. ստ. Մաշտոց — 186
5. Մայր Մարգարէ գրչի, որ 1463 թ. Երուսաղէմում օր. Յայամաւորք — 204
6. Հղեր մայր Ստեփաննոս գրչի, որ 1464-ից առաջ օր. Աւետ. — 223
7. Քույր Լեղանի սբ. Աստուածածին վանքի առաջնորդ Ստեփաննոս եպսի, հշվ. 1466-ից առաջ — 245
7. Մորաքույր մահդասի Ստեփաննոսի, որ 1469 թ. Փասսավանքում ստ. Յայամաւորք — 282
9. Քույր վերոհիշյալ Ստեփաննոսի — 282
10. Կին Յոհաննէսի, որ 1469 թ. Գամաղիէի վանքում ստ. Աւետ. — 295
11. Երկրորդ կին պր. Ֆարաճի, որ 1478 թ. Հայէպում ստ. Աւետ. — 434
12. Կին Յնսգար աղայի, որ 1473 թ. Հերմոնի վանքում ստ. Աւետ. — 348
13. Կին տանուէր Սահակի, որ 1474 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 367
14. Դուստր կամ եղբորդուստր վերոհիշյալ Սահակի — 367
15. Ոմն, 1474 թ. Սորի գյուղում, ձեռագիր օրինակելու համար տեղ տվեց Յովսէփ գրչին — 368
16. Քույր Գրիգոր կր.-ի, որ 1475 թ. Արծկէում ստ. Յայամաւորք — 381
17. Դուստր տանուէր Ստեփաննոսի, որ 1476 թ. Արծկէում ստ. Աւետ. — 402

Խաբուն-Մելիք (Խաթուն-Մէլէք)

1. Կին Քովմայի, որ 1452 թ. Վասպուրականում ստ. Աւետ. — 25
2. Քույր Ղազար քչյի, որ 1452 թ. Մըզուք գյուղում ստ. Աւետ. — 28
3. Քույր Զիւլի, որ 1456 թ. Բերդաձորի վանքում ստ. Աւետ. — 73
4. Մայր մահդասի Ստեփաննոսի, որ 1457 թ. Արզնիւանի վանքում ստ. Յայամաւորք — 79, 80
5. Քույր մահդասի Յովհաննէսի, որ 1457 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 94
6. Մայր Խաչատուր Շատուանցու, որ 1461 թ. Նկարենայ սբ Յարութիւն վանքին նվիրեց մի Մաշտոց — 162
7. Հնգյւ մայր Քարիմադին Ներկարարի, որ 1461 թ. ստ. Աւետ. — 168
8. Դուստր ութայ Ալեքսանի, հշվ. 1462 թ. Ունձք գյուղում — 179

Խաբուն-Մելիք

9. Սկեսուր Մըսըր-Մէլիքի, որ 1462 թ. Ունձք գյուղում ստ. Աւետ. — 179
  10. Անդամ Մընշկանցի մի գերդաստանի, որ 1462 թ. նվիրեց գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ. — 185
  11. Մայր Աստուածատուր քչյի, որ 1463 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 197
  12. Մայր Յակոբ գրչի, որ 1464 թ. Արծկէում օր. Աւետ. — 217
  13. Մայր Գրիգոր երէցի, որ 1464 թ. նվիրեց Կոնկուկայ գյուղի եկեղեցուն մի Գանձարան — 220
  14. Մորաքույր Աւետիս քչյի, որ 1465 թ. Վանում ստ. Յայամաւորք — 234
  15. Մայր տանուէր Յոհաննէսի, որ 1465 թ. Աղթամարում ստ. Գանձարան — 237
  16. Մայր Յովանէս գրչի, որ 1468 թ. Գամաղիէի վանքում օր. Մաշտոց, իսկ 1471 թ. — 275, 321
  17. Ոմն, հշվ. 1469 թ. Բիւրականում — 290
  18. Եղբորկին Քումայ կր.-ի, հշվ. 1471 թ. — 322
  19. Քույր Պաւղոս վրդի, որ 1474 թ. Մղաքու վանքում օր. Աւետ. — 366
  20. Դուստր կամ եղբորդուստր տանուէր Սահակի, որ 1474 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 367
  21. Կին տանուէր Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խլաթում ստ. Աւետ. — 378
  22. Հորաքույր Կարապետ քչյի, որ 1476 թ. Վանում ստ. Ճառընտիր — 403
  23. Հորաքույր Սադաղայ Միրենցի, որ 1476 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 407
- Խաթունեղան** (Հաթունշահ, Խաթունշայ, Խաթունշ)
1. Հորեղբորկին Վարդան կր.-ի, որ 1454 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 40
  2. Կին Գորգի, հշվ. 1454 թ. Վանում — 44
  3. Եղբորկին Իսրայէլ գրչի, որ աշխատում էր Փասսավանքում, հշվ. 1456, 1476 թթ. — 76, 408
  4. Քույր Շատիշայի, որ 1460 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 146
  5. Քույր Խաչատուր և Ստեփաննոս կր. եղբայրների, որոնք 1462 թ. Կտուցում ստ. Յայամաւորք — 182
  6. Կին Սարգսի, որն իր եղբայրների հետ 1462 թ. Մընշկանց գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 185
  7. Ազգ. Աղթամարի Ստեփաննոս կթղկսի և Ներսէս եպսի, հշվ. 1471 թ. — 310

Խարուհւան

- 8. Ազգ. Կարապետ քհնյի, որ 1478 թ. Վանում սա. Ճառքնտիր — 404

Խարուհւան (Հաթունջան)

- 1. Աղդ. Աւետիս քհնյի, որ 1465 թ. Վանում ստ. Յայմատուրք — 233*
- 2. Եղբորդուստր Կարապետ քհնյի, որ 1476 թ. Վանում ստ. Ճառքնտիր — 403
- 3. Հգիբ քուրյ վերոհիշյալ Կարապետ քհնյի — 404

Խարուն-Փայայ

- 1. Դուստր Կարապետ Մանկարաւի, թոռ Փաշայ կնոջ, որ 1451 թ. Վանում սա. Աւետ. — 6
- 2. Թոռ տանուտէր Յոհաննէսի, որ 1465 թ. Աղթամարում ստ. Գանձարան — 236, 237
- 3. Քուրյ Մկրտիչ գրչի, որ 1466 թ. Աղթամարում օր. Գանձարան — 248
- 4. Մայր հնգցլ Մուրատի, հոգևոր որդւոյ Արթուր-շահի, որ 1471 թ. սա. Աւետ. — 320
- 5. Կին Գոլումի, որ 1477 թ. Գողթան գաւառում ստ. Աւետ. — 420

Խալիլ-պէկ — Իմա՝ Շիրվան-շահ Խալիլուլահ Ա. (1417—1462) — 319

Խալիլ իշխան — Այսպես է կոչված Մովսիսու քոչվորական ցեղի պետ, Ուղուն-Հասանի անվանի զորահրամանատար Սուֆի-Խալիլը, որը 1490—1491 թթ. փաստորեն իր ձեռքն առավ Աղ-Կայունլուների փլզվող պետութայն ղեկը, հշվ. 1472 թ. — 335

Խալիլ-Սուլթան — Որդի Ուղուն-Հասանի—Տե՛ս Սուլթան-Խալիլ

Խալիմ (Հալիմ)

- 1. Դուստր Թումայի, տր 1460 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 142
- 2. Քուրյ Գաւաշցի Յովհաննէս արեղայի, որ 1461 թ. Շատուան գյուղում ստ. Գանձարան — 165
- 3. Անդամ Մընշկանցի մի գերդաստանի, որ 1462 թ. գյուղի եկեղեցուն նվիրեց Աւետ. — 185
- 4. Կին Մարտիրոսի, որ 1463 թ. նվիրեց Հօրգոմի սբ Աստուածածնին մի Մաշտոց — 198
- 5. Եղբորկին մահաբաի Ստեփանոսի, որ 1467 թ. Վանում ստ. Յայմատուրք — 258
- 6. Քուրյ Յովհաննէս քհնյի, որ 1467 թ. Ոստանում ստ. Աւետ — 261
- 7. Աղդ. Մկրտիչ կր.-ի, որ 1470 թ. Արբերդի վանքին նվիրեց մի Աւետ. — 301

Խալիմ-Խարուն (Հալիմ-Խաթուն)

- 1. Դուստր Ներսէս երէցի, որ 1451* թ. Արճէշում ստ. Գանձարան — 14
- 2. Դուստր Խաչատուրի, որ 1453 թ. ստ. Աւետ. — 37
- 3. Դուստր հյունն Կարապետի, հշվ. 1454 թ. Վանում — 44
- 4. Դուստր Զիալի, որ 1456 թ. Բերդաձորի վանքում ստ. Աւետ. — 73
- 5. Քրոջուստր Զաքարէ վրդի, որ 1458 թ. Խառաբաստի վանքում ստ. Սաղմոսարան-Աղթամարոց — 100
- 6. Ազգ. Փաշայ-Մէլէքի, որ 1458 թ. Սորավանք գյուղում ստ. Աւետ. — 106
- 7. Ազգ. Խոշա Խաչատուրի, որ 1462 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 180
- 8. Զոքանչ Աւետիս քհնյի, որ 1465 թ. ստ. Յայմատուրք — 233
- 9. Արճիշեցի վաճառականի կին. 1465 թ. գըժ-բախտ պատահարներով վախճանված ու սպանված իր խոշա որդիներին հիշատակին ստ. Աւետ. — 235
- 10. Հորեղբորդուստր Մկրտիչ արեղայի, որ 1474 թ. նվիր ստ. մի Աւետ. — 371
- 11. Մայր Զմրաթ-Խաթունի, որ 1476 թ. Վարդայ վանքին նվիրեց մի այգի — 405

Խալիւնա — Քեռորդի Սուլտանշահի, որ 1467 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 260

Խալիւնար

- 1. Դուստր Մելքիսէթ գրչի, որ 1459 թ. Շատուանում օր. Աւետ., իսկ 1461 թ.-Գանձարան — 125, 165
- 2. Ազգ. Մկրտչի, որ 1459 թ. Շատուանում ստ. Աւետ. — 125
- 3. Մայր Ատոմ գրչի, որ Արծկէում 1460 թ. օր. Ոսկեփորիկ, իսկ 1466 թ.-Գանձարան — 137, 247
- 4. Ազգ. Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խլաթում ստ. Աւետ. — 379

Խալիֆայ (Խալիֆ, Հալիֆայ)

- 1. Որդի Սուլթան-Մէլէքի, որ 1452 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 20, 21
- 2. Ազգ. Աւետիս և Մելքիսէթ կր-ներին, որոնք 1454 թ. գերությունից ազատեցին մի Աւետ. — 48
- 3. Ազգ. Ներսէս գրչի, որ 1458 թ. Աղթամարում օր. Աւետ. — 103
- 4. Հնգցլ ծոռ Մկրտչի, որ 1459 թ. Շատուան գյուղում ստ. Աւետ. — 125
- 5. Եղբորորդի Խաչատուր և Ստեփանոս կր-

Խալիֆայ

- Եղբայրների, որոնք 1462 թ. Կտուցում ստ. Աւետ. — 182
6. Պր., Մարմնտի տանուտերերից, 1462 թ. — 183
7. Տանուտեր, որդի Մելիքի, 1483 թ. Կտուցում ստ. Աւետ. — 197
8. Անեբ Աւետիս քհնյի, որ 1465 թ. Վանում սա. Յայմատուրք — 233
9. Եղբորորդի տանուտէր Յոհաննէսի, որ 1465 թ. Աղթամարում սա. Գանձարան — 236, 237
10. Սարկաւագ, եղբորորդի Մխիթար գրչի, որ 1466 թ. Մոկաց Բռնաշէն գյուղում օր. Աւետ. — 249
11. Հորեղբորորդի Ստեփանոս Կթղկսի և Ներսէս Եպսի, հշվ. 1471 թ. — 309
12. Հնդցլ որդի Գուլիաշայի, որ 1474 թ. Մղաքի վանքում ստ. Աւետ. — 365, 366
13. Եղբ. տանուտէր Կարապետի, որ 1480 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 446

Խալ-Խարուն (Հալխաթուն)

1. Ազգ. Խոնձայի, որ 1460 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 144
2. Անդամ Մընշկանցի մի գերդաստանի, որ 1462 թ. գյուղի Եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 185
3. Մայր Գրիգոր գրչի, որ 1470 թ. Աղթամարում օր. Աւետ. — 305

Խազարէկ — Տե՛ս Հաղարբէկ

Խազրեվադ — Տե՛ս Հազրեվադ

Խաղանլ — Կի՛ն Ստեփանոս գրչի, որ 1451 թ. օր. Յայմատուրք — 14

Խալրակ (դրված՝ Հաղբակ) — Պր., եղբորորդի Վայոց-ձորի իշխան Զումայ Պոսշեանի, հշվ. 1475, 1476 թթ. — 375, 400

Խամուշ (Խամոշ, Համօշ)

1. Քույր Սալուկ-Խաթունի, որ 1466 թ. ստ. Մաշտոց և նորոգեց մի Եկեղեցու գրմբի — 254
2. Դուստր Արապ Երևանցու, որ 1476 թ. սա. Աւետ. — 398
3. Մայր Ղազար և Բլէլ եղբայրների, որոնք 1456 թ. Սայմաստում գերությունից ազատեցին մի Աւետ. — 67
4. Քույր Աւագտէր վրդի, որ 1475 թ. Սրկըղունքում օր. Աւետ. — 376

Խամուշ-Խարուն

1. Կին Խաչատուրի, որ իր եղբայրների հետ 1462 թ. Մընշկանց գյուղի Եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 185

Խալիմ-Խարուն

2. Կին խոշա Աւետիսի, որ 1470 թ. Արբերդի վանքին նվիրեց մի արտ՝ Վարդենիս գյուղում — 304

Խայխարուն (Խախաթուն) — Տե՛ս Հայխաթուն Խանալ — Մայր Ստեփանոս գրչի, որ 1451 թ. օր. Յայմատուրք — 14

Խանդուր (Խանդուտ, Հանդուտ, Խանթուր)

1. Ազգ. ռէս Մանկտաւագի, հշվ. 1455 թ. Սիւնիքի Մցի գյուղում — 52
2. Կին Խէրապետի, հշվ. 1470 թ. Աղթամարում — 303
3. Դուստր Խոսրովի, որ 1478 թ. Բռնաշէն գյուղում ստ. Աւետ. — 432
4. Քոռ Յովանէսի, որ 1479 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 436

Խանգաղայ

1. Դուստր Գրիգոր քհնյի, որ հշվ. 1476 թ. Վանում — 404
2. Մայր խոշա Աւետիսի, որ ժԵ—ժԶ դդ. գերությունից ազատեց Բագենց գյուղի Աւետարանը — 367*

Խանմէլիք — Ազգ. տէր Ստեփանոսի, որ 1462 թ. Տեպուր գյուղում սա. Աւետ. — 170

Խանում

1. Քոռ Ոստանցի ութա Ատոմի, որ 1460—ական թթ. գերությունից ազատեց մի Աւետ. — 22
2. Հարս խոշա Յովանէսի, որ 1466 թ. Արժկէում սա. Գանձարան — 246*
3. Ազգ. Խոշա Յովսէփի, որ 1479 թ. Մուշում ստ. Աւետ. — 438

Խանում-Խարուն

1. Քույր Սմբատ «թագաւորի», հշվ. 1465—1466 թթ. — 239
2. Դուստր տանուտէր Կարապետի, որ 1480 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 446

Խան-Սուլթան — Կին Յովանէս քհնյի, որ 1458 թ. ստ. Աւետ. — 114

Խաչատուր

1. Երէց, որդի Յովհաննիսի, 1451 թ. Երզրեկայում ստ. Աւետ. — 3
2. Որդի Կիրակոսի, 1453 թ. ստ. Աւետ. — 37
3. Քնոթորդի Վարդան կր.-ի, ար 1451 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 41
4. Հորեղբորորդի Աւետիս և Մելիքսեթ կր.-ների, որոնք 1454 թ. գերությունից ազատեցին մի Աւետ. — 48
5. Հորեղբայր Ստեփանոս քհնյի, որ 1454 թ. ստ. Աւետ. — 50
6. Քհնյ, որդի Յոհաննէսի, հայր Դաւիթ քհնյի,

Խաչատուր

- որ մահացավ 1455 թ. Արճէշում, կիսատ թողնելով Աւետարանի օրինակութունը — 54, 55
7. Հայր Հայրապետ գրչի (Թումայ Մինասեցի քնոորդու), որ 1455—1478 թթ. Աղթամարում օր. 3 Աւետ., Ճաշոց և Մաշտոց — 57, 58, 128, 303, 312, 313, 431
8. ՔՀյ, որդի պր. Գրիգորիսի. 1458-ից առաջ Կաֆայում կառուցել էր սր Ստեփանոսի եկեղեցին — 77
9. Գրիչ, որդի Յորդանանի, 1457, 1460, 1461 թթ. Ուրծ գյուղում օր. Ճաշոց, Յայսմաւորք, Աւետ. — 82, 132, 158
10. Ազգ. տանուտէր Յովաննէսի, որ 1457 թ. Յիպնայ վանքում ստ. Մաշտոց — 82
11. Խոշա, որդի Առաքելի. 1457 թ. Արճէշում ստ. Յայսմաւորք — 87, 88
12. Սարկաւազ, 1457 թ. Ուտանում, թուղթ կոկիլով օգնում էր Կարապետ գրչին — 90
13. Որդի մահճասի Յովհաննէսի, որ 1457 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 93, 94
14. Եղբ. Սարգիս գրչի, որ 1457 թ. Երուսաղէմում օր. Գանձարան — 96
15. Հորեղբայր Ստեփանոս քՀյ Ուտանցու, որ 1458 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 103
16. Թոռ պր. Աղիզպէի, որ 1458 թ. Կաֆայում ստ. Սաղմոսարան — 111
17. «Չրքին» մականունով, աղեղուզ, հայր վերոհիշյալ պր. Աղիզպէի — 111
18. Հայր Մմառն վրդի, որ 1459 թ. Տաթև բերեց մի քանի ձեռագրեր — 123
19. ՔՀյ ոմն, 1459 թ. ստ. Ճաշոց — 129
20. Հայր Կարապետ. կր.-ի՝ հզեր հոր Ատոմ գրչի, որ 1460 թ. Արծկէում օր. Ոսկեփորիկ — 138
21. Միաբան, ապա նաև հէրպետ (1470 թ.) Արբերդի վանքի — 144, 248, 301, 303
22. Որդի Միմէնի. 1460 թ. նվիրեց Սալայճուխի (Ղրիմ) սր Միմէնի եկեղեցուն մի Սաղմոսարան — 149
23. Շատուանցի, գրիչ, 1461 թ. Նկարենայ սր Յարութին վանքում օր. Մաշտոց, մի այլ Մաշտոց էլ ստ. Աղթամարում ու նվիրեց նույն վանքին — 160, 162
24. Ոմն, որի միջնորդութեամբ 1461 թ. Ներսէս կր. գրիչը Աղթամարում օր. Աւետ. — 163
25. Խոշա, որդի Առաքելի, 1462 թ. Արճէշում ստ. Աւետ — 179, 180
26. Կր., որդի Յովանիսի, 1462 թ. Կտուցում

Խաչատուր

27. Գրիչ, միաբան Կտուց վանքի, 1463—ավարտեց իր Յովան քՀյ Արծկեցի եղբոր կողմից սկսված Յայսմաւորքի օրինափությունը, որը նվիրեց Մարմետի սր Ստեփանոս եկեղեցուն — 180, 181, 182, 1475 թթ. օր. 2 Աւետ. — 181, 197, 382, 383
28. Հայր Մարմետի տանուտերից պր. էրկարշահի, 1462 թ. — 183
29. Իր եղբայրների հետ 1462 թ. նվիրեց Մընչկանց գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ. — 184, 185
30. ՔՀյ, որդի Խլղաթի, 1463 թ. Բաղէշում ստ. Յակոբ Ղրիմեցու Մեկնութիւն տոմարի աշխատութեան մի ձեռագիր — 194
31. Եղբնկացի, սարկաւազ, հշվ. 1463 թ. Աւագ վանքում — 208
32. Միաբան Յովհաննավանքի, 1464, 1467 թթ. — 216, 408
33. Վանի Պօղոս-Պեարոս եկեղեցու քՀյ-ներից, 1465, 1467 թթ. — 234, 259
34. Եղբ. Մկրտիչ գրչի, որ 1466 թ. Աղթամարում օր. Գանձարան — 248
35. Փեսա Սալլուկ-Խաթունի, որ 1466 թ. ստ. Մաշտոց և նորոգեց ինչ-որ եկեղեցու դբմբ — 254
36. Քնոորդի Սուլտանշահի, որ 1467 թ. Ուտանում ստ. Աւետ. — 260
37. Որդի Սահակ երէցի, որ 1467 թ. Կիսթղի վանքում ստ. Աւետ. — 263
38. Տէր, 1467 թ. Կաֆայում Յայսմաւորքի օրինակ տվեց Մարտիրոս կր. գրչին — 268
39. Գրիչ, 1468 թ. Խարբերդի Խուլայու վանքում օր. Դաւիթ Անյաղթի Գիրք սահմանացը — 275
40. Թոռ Ջաքարոնց Յովաննէսի, հշվ. 1469 թ. Փասավանքում — 282
41. Եղբորդի՝ մահճասի Ստեփանոսի, որ 1469 թ. Փասավանքում ստ. Յայսմաւորք — 282
42. Ամբերդի քՀյ-ներից, 1469 թ. — 290
43. ՔՀյ, որդի Մարտիրոսի, 1469 թ. Կեսարիայի Նիւսիա գյուղում ստ. Մաշտոց — 295
44. Աբեղայ, 1470 թ. Գողթան գաւառում նորոգեց ու կազմեց մի Աւետ. — 298
45. Կր., ուսուցիչ Յոհաննէս գրչի, որ 1476 և 1472 թթ. Կտուցում օր. 2. Աւետ. — 301, 339

Խաչատուր

46. Որդի Խերապետի. հշվ. 1470 թ. Աղթամարում — 303
  47. Եղբ. Ատոմ արքեպսի, հշվ. 1471 թ. որպես Աղթամարի համար շատ աշխատող — 311
  48. Աղդ. Հայրապետ դրչի, որ 1471 թ. Աղթամարում օր. Մաշտոց — 312
  49. Հնգյլ որդի Քումայ գրչի, որ 1471 և 1476 թթ. Աղթամարում օր. 2 Աւետ. — 325
  50. Եղբ. Աստուածատուր արեղայի, որ 1472 թ. Արշըրոյ վանքում ստ. Մաշտոց — 337, 338
  51. Հորեղբ. Գրիգոր քհյի, որ 1472 թ. Արճէշում սա. Մաշտոց-Գանձարան — 339
  52. Եղբ. Մովսէս կր.-ի, որ 1473 թ. Սորի գյուղում ստ. Աւետ. — 342
  53. Սարկաւազ, որդի Յոհան քհյի, որ 1473 թ. Ուտիկ գյուղում ստ. Աւետ. — 353
  54. Որդի կամ հորեղբորդի Աստուածատուրի, որ 1474 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 364
  55. Ազգ. Մկրտիչ արեղայի, որ 1474 թ. Նվեր ստացավ մի Աւետ. — 371
  56. Արեղայ, աշակերտ Արիստակէս գրչի, որ 1475 թ. Սանահնում օր. Աւետ. — 374
  57. Եղբ. Աւագուր գրչի, որ 1475 թ. Բոլորաբերդի անապատում օր. Աւետ. — 375
  58. Աղդ. տանուտէր Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խլաթում ստ. Աւետ. — 379
  59. Փակակալ Այրիվանքի, 1476 թ. — 397
  60. Որդի Նվիրատու Խոջա Քրմանի հշվ. 1476 թ. Վանում — 404
  61. Հորեղբորդի Կարապետ քհյի, որ 1476 թ. Վանում ստ. Ճառքետիր — 404
  62. Ոմն, հշվ. 1476 թ. — 414
  63. Քրոջորդի Վարդան կր.-ի, որ 1477 թ. Շատուանում ստ. Գանձարան — 423
  64. Հնգյլ որդի Յովան գրչի, որ 1478 թ. Մովրում օր. Գանձարան — 433
  65. Միարան Վարագայ վանքի, 1480 թ. — 445
  66. Վրդ տմն, որ 1539-ին ժամանել է Կաֆայ — 111*
  67. Եպս Գողթնեաց, 1663 թ. բուն հիշատակարանի տվյալների օգտագործմամբ նոր հիշատակարան գրեց 1477 թ. օրինակված Ճաշոցի մեջ — 421
  68. Խոջա, հշվ. ԺԵ—ԺԶ գգ. — 45*
- Պաշտ** — Հայր Խաչատուր Շատուանցու, որ 1461 թ. Նվիրեց Նկարենայ սր Յարութիւն վանքին Մաշտոց — 162

Խաչերես

1. Հնգյլ որդի պր. Յովաննիսի, որ 1466 թ. Ղրիմում գնեց մի Աւետ. — 252
  2. Հնգյլ եղբ. Մարտիրոս կր. գրչի, որ 1467 թ. Ղրիմում օր. Յայամաւուրք — 267
- Խաչիկ**
1. Հայր Գրիգոր և Քումայ գրիչների, որոնք աշխատում էին Աղթամարում, հշվ. 1452—1463 թթ. — 21, 162, 185, 199
  2. Անեի ոստանցի ութա Ատոմի, որ 1460-ական թթ. գերությունից ազատեց մի Աւետ. — 22
- Խաչիկ-Խարուն** — Տե՛ս Հապիպ-Խաթուն
- Խաւ** — Որդի Մարգարտի, որ 1469 թ. Խարբերում մասնակից եղավ մի Աւետ. գնման գործին — 293
- Խաւան** — Հայր մահապի Յովաննիսի, որ 1457 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 93, 94
- Խաւրէկ** — Եղբորքուն Զիւլի, որ 1456 թ. Բերդաձորի վանքում ստ. Աւետ. — 73
- Խաւ-Խարուն** (գրված՝ Հաս-Հաթուն)
1. Հորեղբորդի՞ն Յովաննիսի քհյի, որ 1466 թ. Աղթամարում ստ. Գանձարան — 247
  2. Քույր Մկրտիչ կր.-ի, որ 1470 թ. Արբերդի վանքին Նվիրեց մի Աւետ. — 301
- Խաւ-Մէլիք** — Կին պր. Աստուածատուրի, որ 1457 թ. գնեց մի Աւետ. — 96
- Խաւ-Մէլիք** — Մայր Սարգիս քհյի, որ 1459 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 118
- Խաւոց** — Տե՛ս Հայոց
- Խաւմար** — Քոռ Յովաննիսի, որ 1479 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 436
- Խըշաղ** — Տե՛ս Ղիշաղ
- Խըքըշայ** — Եղբ. մահապի Ստեփանոս-Ղարիպշահի, որ 1457 և 1460 թթ. Արճէշում ստ. Ճաշոց և Յայամաւուրք — 79, 80, 137
- Խելաւք** (Խելօք)
1. Մայր Խաչատուրի, որ 1453 թ. ստ. Աւետ. — 37
  2. Հարս Խոսրովի, որ 1478 թ. Բռնաչից գյուղում ստ. Աւետ. — 432
  3. Դուստր տանուտէր Առաքէլի, որ 1469 թ. Նվիրեց Սուրս գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ. — 293
- Խերաղին** — Ամուսին Ազիզ Կնոջ, որ 1465 թ. Նվիրեց Նորագեղի եկեղեցուն մի Աւետ. — 232
- Խերէք** — Տե՛ս Հերիք
- Խէրապետ** — Տե՛ս Հայրապետ

ԽԵՐ-ԽԱՐԱՆ (ՀԼԻՐԽԱՅԻՆ)

1. Դուստր տանուտէր Յովաննէսի, որ 1457 թ. Յիպնայ վանքում ստ. Մաշտոց—81
2. Քույր վերոհիշյալ Յովաննէսի— 82
3. Մերձավոր ազգ. Յակոբ գրչի, որ 1457 թ. Հերմոնի վանքում օր. Աւետ.— 85
4. Հորաքույր Թորոս եպս Շահրիեարենցի, որ 1471 թ. Սարի-Հիսար քաղաքում օր. Ճաշոց — 328
5. Մայր Պետրոսի, որ 1475 թ. Վանում ստ. Աւետ.— 383
6. Կին Յովսէփի, որ 1475 թ. Վանում ստ. Աւետ.— 384
7. Խարխաթուն, մայր Յակոբ վրդի, որ 1478 թ. Հերմոնի վանքում ստ. Աւետ.— 429

ԽԵՐ-ՄԷԼԷՖ — Դուստր Աստուածատուրի, որ 1463 թ. Բերդաձորի վանքում ստ. Աւետ.— 200

ԽԻԼԱՐ

1. Մայր Վարդան քհնյի, որ 1455 թ. Պատուազրակի վանքում ստ. Մաշտոց-Գանձարան — 60
2. Մայր Անթառանի, որ 1471 թ. Մեղուանց վանքում ստ. Աւետ.— 317

ԽԼԱՐ — Ազգ. Գրիգոր կր.-ի, որ 1475 թ. Արծկէում ստ. Յայսմաւուրք — 381

ԽԼՂԱՐ

1. Հայր Խաչատուր քհնյի, որ 1483 թ. Բաղէշում ստ. Յակոբ Ղրիմեցու Մեկն. Տոմարի շխատուրթյան մի ձեռագիր — 194
2. Նղբ. խոշա Աւետիսի, որ 1470 թ. Արբերդի վանքին նվիրեց մի արտ՝ Վարդենիս գյուղում — 304
3. Որդի վանեցի հյուն Մլխամի, հշվ. 1476 թ. Վանում — 404

ԽՆՂՈՐԷՂ — Տե՛ս Հնդուրէկ

ԽՆՂՐԱԾ — Ազգ. Շիրազ-Խաթունի, որ 1470 թ. Շուշանց գյուղում նորոգեց Աւետ.— 307

ԽՆԿԻԿ — Որդի տանուտէր Փանիկի, հշվ. 1469 թ. Խիզանի Գամաղիէի վանքում—296

ԽՈՅԱՆԱ — Կին պր. Կիրակոսի, որ 1456 թ. Բասնում ստ. Ճաշոց — 67

ԽՈՅՄԷԼԷՖ — Կին Յովաննէս քհնյի, որ 1457 թ. նորոգել տվեց մի Աւետ.— 97

ԽՈՆՂ — Քույր տանուտէր Առաքելի, որ 1469 թ. նվիրեց Սուրս գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ.— 293

ԽՈՆՂԻԿ — Ծրկրո՞րդ կին Ամիրի, որ 1463 թ. Տփխիսում ստ. Աւետ.— 195

ԽՈՆՂ-ԽԱՐԱՆ (ԽՈՆԱՆՂ-ԽԱՅԻՆ)

1. Կին Կարապետ գրչի, որ 1451 և 1467 թթ. Վանում օր. Աւետ. և Մաշտոց — 7, 259
2. Քույր մահադասի Կիրակոսի, որ 1454 թ. նորոգել տվեց մի Աւետ.— 49
3. Կին Միրզայի, որ 1457 թ. սր Մամասանապատում ստ. Աւետ.— 84
4. Մայր Մելքիսեդ գրչի, որ 1471 թ. Առէստում-Խառաբասայ վանքում օր. Աւետ.— 323
5. Մայր Դաւիթ կազմողի, հշվ. 1474 թ.—369
6. Կին Մխիթար քարգործի, որ 1474 թ. ստ. մի Աւետ.— 370

ԽՈՆՂ-ՄԵԼԻՖ (ԽՈՆՂ-ՄԷԼԷՖ)

1. Մայր Յակոբ կր.-ի, որ 1452 թ. Արծկէում ստ. Աւետ.— 25, 26
2. Քրոշղուստր Յակոբ կր.-ի, որ 1452 թ. Արծկէում ստ. Աւետ.— 26
3. Մայր Յովաննէս գրչի, որ 1474 թ. Խիզանում օր. Աւետ., իսկ 1475 թ.— Յայսմաւուրք — 367, 387

ԽՈՆՂՂԱ[Ճ] — Ապաշխարող, հորաքույր Յակոբ գրչի, որ 1471 թ. Շիրվանի Սակուրցու գյուղում օր. ժողովածու — 319

ԽՈՆՂՔԱՐ (ՀՈՆՂՔԱՐ)

1. Ոմն, զշատ ծառայութիւն արարա՞ Վարդան գրչին, որ 1452 թ. Արծկէի կողուց վանքում օր. Աւետ.— 26
2. Նղբորկին Յովաննէս գրչի, որ դժբախտ պատահարի զո՞հ գնաց 1458 թ. Սորավանք գյուղում — 107*
3. Մայր խոշա Թումաշահի, որ 1462 թ. Արճէշում ստ. Յայսմաւուրք — 172
4. Նղբորհարս Խաչատուր և Ատեփանոս կր.-ների, որոնք 1462 թ. Կտուցում ստ. Յայսմատուրք — 182
5. Մայր Ազարիայ նկարողի, որ 1467 թ. Գառնակերի վանքում ծաղկեց մի Աւետ.— 244
6. Կին խոշա Յովաննէսի, որ 1466 թ. Արծկէում ստ. Գանձարան — 246, 247
7. Հանիկ Անթառանի, որ 1471 թ. Մեղուանց վանքում ստ. Աւետ.— 317
8. Կին Յովսէփ գրչի, որ 1473 և 1474 թթ. Սորի գյուղում օր. 2 Աւետ.— 342, 368
9. Թոռ Աստուածատուրի, որ 1474 թ. Արճէշում ստ. Աւետ.— 364
10. Դուստր Իսրայէլ գրչի, որ մի շարք ձեռագրեր օրինակեց Փասավանք գյուղում, հշվ. 1476 թ.— 408

Խոնձայ (Խոնձ, Խոնձայ, Խոնձայ և այլն)

1. Վաղամամ մ'հցծ կին Մելքիսեթ գրչի, որ 1453 թ. Ավան գյուղում օր. Գանձարան — 34
2. Հնդցլ եղբորթոռ ուն Մանկտաւագի, հշվ. 1455 թ. Միւնիքի Մցի գյուղում — 52
3. Հարս Կարապետ քհչի, որ 1457 և 1464 թթ. Ոստանում ստ. Գանձարան և Ցայսմաւորք — 89, 224
4. Դուսար վերոհիշյալ Կարապետ քհչի — 89, 224
5. Դուսար Մկրտչի. 1460 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 143, 144, 145
6. Քույր խոշա Թումաշահի, որ 1462 թ. Արճէշում ստ. Ցայսմաւորք — 172
7. Անդամ Մրնշկանցի մի գերդաստանի, որ 1462 թ. գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 185
8. Կին տանուտէր էդիլշահի, որ 1463 թ. Արծկեում ստ. Աւետ. — 196
9. Մայր Մաթէոս քհչի, օր 1466 թ. Եղվարդում ստ. Աւետ. — 244
10. Տիկին, հղևր մայր Մովսէս Արծկէցու, մհ. 1472 թ. — 331
11. Կին Մկրտչի, որ 1472 թ. Կտուցում ստ. Աւետ. — 340
12. Եղբորկին Մարգարայ գրչի, որ 1474 թ. Վերին-Վարդամ օր. Ցայսմաւորք — 363
13. Դուսար կամ եղբորդուստր տանուտէր Սահակի, որ 1474 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 367
14. Խոնզա, քույր Շահմելքի, որ 1475 թ. ստ. Մաշտոց — 391
15. Մայր Սարգիս քհչի, որ 1476 և 1478 թթ. ստ. 2 Աւետ. — 413, 435

Խոնձայ-Խաբաւ

1. Հարս Յովաննէս կր.-ի, որ 1465 թ. Սըմրատ ռթագաւորից՝ զնեց մի Շարակնոց — 238
  2. Կին Յովաննէս քհչի, որ 1467 թ. Վանում ստ. Մաշտոց — 259
  3. Ազգ. Մխիթար քարգործի, որ 1474 թ. ստ. Աւետ. — 371
  4. Քույր Մկրտչի արեղայի, որ 1474 թ. նվեր ստ. մի Աւետ. — 371
  5. 1478 թ. մահացած հարս Խոսրովի, որ Բոնաշէն գյուղում ստ. Աւետ. — 432
- Խաբամա (գրված՝ Խաւամատ). — Որդի ութա Ալեքսանի, հշվ. 1462 թ. Ունձք գյուղում — 179

- Խոշաբ — Քույր Մելքիսեթ գրչի, որ 1453 թ. Ավան գյուղում օր. Գանձարան — 33
- Խոշխարար — Եղբ. նվիրատու խոշա Քրմանի. հշվ. 1476 թ. Վանում — 404
- Խոշնաղար (գրված՝ Խոշնագար) — Եղբորդի Մանուէլ քհչի, որ 1465 թ. Կաժ գյուղում ստ. Ճաշոց — 231
- Խոշնամ — Որդի Աղութ-Խաթունի, որ 1453 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 34
- Խոշայ (գրված՝ Խաւձայ) — Որդի Փաշա-Մելիք Երզնկացու, որ 1461 թ. նվիրեց Երուսաղէմի սր Յակոբայ վանքին արծաթէ մի սկիհ — 166
- Խոշարէկ — Որդի Սուլթան-Մէլէքի, որ 1452 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 20, 21
- Խոշայ-Ջառայ — Իր հայր Աւետիսի հետ 1470 թ. նվիրեց Ոստանի սր Ստեփանոս եկեղեցուն մի Աւետ., մի լավ շուրջառ և գուռ — 299

Խոսրով

1. Անձևացի, հայր Գր. Նարեկացու, մատենագիր Ժ դարի — 84, 85
2. Հնդցլ եղբ. Ներսէս վրդի, որ 1458 թ. Վանում ստ. Ճաշոց — 104
3. Խոշա, 1459 թ. ստ. Սարգիս Ենորհալու Մկն կթղկէից թղթոց — 129
4. Ուրիշների հետ միասին 1476 թ. վերացրեց Վանի Պօղոս-Պետրոս եկեղեցու «ոխֆերու շարէքն» — 405*
5. Որդի Կարապետի. 1478 թ. Բոնաշէն գյուղում ստ. Աւետ. — 431, 432
6. Խաւարաւ, որդի տանուտէր Կարապետի, որ 1480 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 446

Խոսրովիղուխա

1. Մայր Արդուլբէկի, որ 1458-ից տարիներ հետո ստացավ նախկինում իր հորեղբորդի Ստեփանոս քհչ. Ոստանցուն պատկանող Աւետարանը — 103
2. Կին Ստեփանոս քհչի, որ 1465 թ. Կաժ գյուղում, հոր հետ միասին, ստ. Ճաշոց — 231

Խոցաղեղ (Խոցդեղ, Խոսդեղ և այլն)

1. Եղբ. պր. Կիրակոսի, որ 1456 թ. Բասենում ստ. Ճաշոց — 67
2. Հայր Աստուածատուր եպսի, որ 1459 թ. Հոռոմոսի վանքին նվիրեց մի Ճաշոց — 121, 122
3. Թոռ Մկրտչի, որ 1459 թ. Շատուան գյուղում ստ. Աւետ. — 125
4. Մայր Մելքիսեթ գրչի, որ 1459 թ. Շատուան գյուղում օր. Աւետ. — 125

Խոցադնդ

- 5. Որդի Խաչատուրի, որի բեղաբայրների հետ 1462 թ. Մրնշկանց գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 185
- 6. Մեծ պապ Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խլաթում ստ. Աւետ. — 379
- 7. Որդի Մինա-Խաթունի, որ 1476 թ. Աղթամարում ստ. Յայմատուրք — 402
- 8. Հորեղբայր Իգնատիոս քհնյի, որ 1476 թ. Անլոց վանքում ստ. Մաշտոց — 411
- 9. Թոռ Խոսրովի, որ 1478 թ. Բանաշէն գյուղում ստ. Աւետ. — 432
- 10. Որդի կամ եղբորորդի Վարձիգուլի, որ 1480 թ. Վրաստանում գնեց Աւետ. — 447

Խուլարաշխ (Խուրաբաղշ)

- 1. Հնգջլ որդի Կարապետ Մանկաբաւի և Փաշայի, որ 1451 թ. Վանում ոտ. Աւետ. — 6
- 2. Որդի տանուտէր Յոհաննէսի, որ 1455 թ. Աղթամարում ստ. Ճառնտիր — 58
- 3. Մարկաւազ, եղբ. մահդասի Ստեփանոս-Ղարիպշահի, որ 1457 թ. Արգիւնո՞ւմ ստ. Յայմատուրք, իսկ 1460 թ. Արծկէում Ճաշոց — 79, 80
- 4. Մորթորդի՞ վերոհիշյալ Ստեփանոս-Ղարիպշահի — 80, 137
- 5. Որդի Սառայ-Խաթունի, որ 1458-ի թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 102
- 6. Որդի Ըղթիարի, որ 1460 թ. Բաղէշում ստ. Աւետ. — 141
- 7. Եղբորթոռ Խաչատուր և Ատեփանոս կր. եղբայրների, որոնք 1462 թ. Կտուցում ստ. Յայմատուրք — 182
- 8. Որդի տէր Աւագի, որ 1462 թ. իր եղբայրների հետ միասին Մրնշկանց գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 185
- 9. Որդի վանեցի ոսկերիչ Եղգանբախշի, հշվ. 1476 թ. — 405

Խուրան — Մայր Մարգարէ գրչի, որ 1467 թ. Սիրունքարի վանքում օր. Շարակնոց — 262

Խուրլու

- 1. Դուտար Յովաննէսի, որ 1457 թ. Տիպնայ վանքում ստ. Մաշտոց — 81, 82
- 2. Աղղ. տանուտէր Յովաննէսի, որ 1457 թ. Տիպնայ վանքում ստ. Մաշտոց — 82
- 3. Քույր Մխիթար կր.-ի, որ 1457 թ. Արճէշում ստ. Ճաշոց — 86
- 4. Հայր Յակոբ քհնյի, հշվ. 1462 թ. Կտուցում — 182
- 5. Քույր Մինաս Մաղկողի, որ 1462 թ. Կտուցում ծաղկեց մի Յայմատուրք — 182

Խարլու

- 6. Զորանշ էդիլշահի, որ 1463 թ. Արծկէում ստ. Աւետ. — 196
- 7. Եղբորկին Մարտիրոսի, որ 1463 թ. նվիրեց Հօրդոմու սր Աստուածածնին մի Մաշտոց — 199
- 8. Քույր Աբրահամ կր.-ի, որ 1463 թ. Ծբուսաղէմում ստ. Յայմատուրք — 204
- 9. Քույր Մկրտիչ կր.-ի, որ 1470 թ. Արբեքդի վանքին նվիրեց մի Աւետ. — 301
- 10. Կին Ասըլպէկի, որ 1475 թ. Բալուի ծծիր գյուղում ստ. Աւետ. — 388

Խուրլուրէլլ — Մայր Ներսէս եպսի, որ 1462 թ. ստ. Աւետ. — 187

Խուրլու-Խարուն

- 1. Մորաքույր Աստուածատուր եպսի, որ 1459 թ. նվիրեց Հոռոմոսի վանքին մի Ճաշոց — 122
- 2. Հնգջլ քույր վերոհիշյալ Աստուածատուր եպսի — 122
- 3. Կին խոշա Հանդիկի, որ 1477 թ. Յովհաննավանքում ստ. և նվիրեց էշմիածնին մի Մաշտոց — 417
- 4. Մայր Սինեաց արքեպս Յորդանան վրդի, հշվ. 1478 թ. — 430

Խուրլու-Մելիք (Խուրլու-Մէլիք Դուրլու-Մէլիք)

- 1. Մայր Առաքել Բաղիշեցու, հշվ. 1453 թ. Դուրլու-Մէլիք գրությամբ — 32
- 2. Մէծ մայր մահդասի Կիրակոսի, որ 1454 թ. նորոգել տվեց մի Աւետ. — 49
- 3. Կին մահդասի Յովաննէսի, որ 1464 թ. գրությունից ազատեց մի Աւետ. — 223
- 4. Հորաքույր Կարապետ քհնյի, որ 1464 թ. Ոստանի սր Աստուածածնին եկեղեցուն նվիրեց մի Յայմատուրք — 224
- 5. Ոմն, 1465 թ. օժանդակեց մի Գանձաքանի գրությանը — 237
- 6. Մայր Յովաննէս քհնյի, որ 1467 թ. Վանում ստ. Մաշտոց — 258, 259
- 7. Մայր խոշա Դամուրի, որ 1475 թ. Խիզանում ստ. Յայմատուրք — 387

Խուրլուշան (գրված՝ Հուրլուշայ, Խուրլուշ)

- 1. Ծոն, 1456 թ. Փասավանքում թուղթ շնորհեց Իսրայէլ գրչին, որն օրինակում էր Աւետ. — 75
- 2. Հայր Գրիգոր քհնյի, որ 1458 թ. ստ. Յայմատուրք — 113, 114

Խուրլու-Փաշայ — Քույր Աստուածատուր գրչի, որ 1477 թ. Երզնկայում օր. Աւետ. — 424

Խուրան-Փաշայ — Քրոջդուտար Աստուածատուր

- գրչի, որ 1477 թ. Երզնկայում օր Աւետ.— 424
- Խուլի — Քեռորդի Տէրտէրի, որ 1451 թ. Ղրիմում գնեց մի Աւետ. — 12
- Խուլար — Քուլր Սուլտանշահի, որ 1437 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 260
- Խուլար-Խարուն — Եղորդիին Ջաքարէ վրդի, որ 1458 թ. Խառաքաստում ստ. Սաղմոսարան-Աղօթամատոյց — 100
- Խուլար-Մելիք — Տատ Սադաղայ Միրենցի, որ 1476 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 407
- Խուլիկ — Դուստր Խաչատուրի, որն իր եղբայրների հետ միասին 1462 թ. Մընչկանց գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 185
- Խուրամշան — Որդի Վարդանի, հշվ. 1454 թ. Լիմում — 43*

Մ

- Մամ — Քուլր Ջաքար արեղայի, որ 1458 թ. գնեց մի Շարակնոց — 113
- Մարգիան — Հայր Յակոբ գրչի, որ 1473-ից առաջ Սամցխէում օր. Բժշկարան — 350
- Մեր — Պապ Սադաղայ Միրենցի, որ 1476 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 407

Մերուն

1. Հայր Սուլթան-Մէլէքի, որ 1452 թ. Ոստանի սր Ստեփանոս եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 20, 21
2. Կր., 1452 թ. Մերտինում ստ. Շարակնոց — 27
3. Եղբ. Քովմայ, որ 1452 թ. Վասպուրականում ստ. Աւետ. — 25
4. Հորեղորորդի Ատոմ քհչի, որ 1454 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 45
5. Միաբան Տրապիզոնի Վերի-Աստուածածին մենաստանի, 1455 թ. — 61
6. Միաբան Մեծոփայ վանքի, 1456 թ. — 71
7. Քհչ, հայր Ատեփանոսի, որ 1460 թ. Ղրիմի սր Քորոսի եկեղեցուն նվիրեց մի Ճաշոց — 152
8. Արեղայ, առաջնորդ սր Վարդան զօրավարի վանքի, 1461 թ. — 165
9. Հայր Յովաննէս կր.-ի, որ 1465 թ. Սղմրատ «Քաղաւորից» գնեց մի Շարակնոց — 238
10. Արքեպս Գանձակայ երկրի, 1467, 1468 թթ. — 244, 272
11. Աղա, շոշ պապ» Սալլուկ-Խաթունի, որ 1466 թ. ստ. Մաշտոց և նորոգեց ինչ-որ եկեղեցու գմբէթ — 254
12. Ոմն, հշվ. 1469 թ. Բիւրականում — 290

Մերուն

13. Ոմն, 1471 թ. Արճէշում ստ. Աւետ., որը նվիրեց Խժիշկ գյուղի եկեղեցուն — 324
  14. Հնգյլ հորեղբայր Մովսէս Արծկէցի հիշատակագրի, հշվ. 1472 թ. — 332
  15. Հնգյլ եղբ. Ազարիա գրչի, որ 1476 թ. Վանում օր. Ճառքնտիր — 406
  16. Հայր տանուտէր Կարապետի, որ 1480 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 446
- Մղարաւէլ — Ազգ. Վարձիգուլի, որ իր եղբայրների հետ միասին 1480 թ. Վրաստանում գնեց մի Աւետ. — 447
- Մովիւնար — Կին Յունանի, հշվ. 1469 թ. Խիզանի Գամաղիէլի վանքում — 296

- Կաթիկ — Եղբորորդի Մկրտիչ կր.-ի, որ 1470 թ. Արբերդի վանքին նվիրեց մի Աւետ. — 301
- Կամրագէլ — Սարկաւազ, ազգ. Մխիթար քարգործի, որ 1474 թ. ստ. Աւետ. — 370
- Կանէլ — Հնգյլ մայր Դանիէլ արեղայի, որ 1452 թ. Այրիվանքում ստ. Շարակնոց — 15
- Կասաւ — Ոմն, հշվ. 1451 թ. Խիզանում — 10

Կարապետ

1. Կր., 1451 թ. Երզնկայում ստ. Աւետ., որ նվիրեց Խաչատուր երէցին — 3
2. «Մանկարան» մականունով, որդի Ստեփանոսի, փեսա Փաշայ կնոջ, որ 1451 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 6
3. Գրիչ, երէց, որդի Ստեփանոս քհչի, որ 1451—1476 թթ. Վանում, Ոստանում, Վարազայ վանքում, օրինակեց 7 Աւետ., 3 Գանձարան, 3 Մաշտոց, 2 Ճառքնտիր և 1 Ճաշոց — 5, 6, 37*, 44, 89, 105, 118, 164, 187, 259, 260, 261, 351, 352, 384, 385, 406
4. Քհչ, հայր Դանիէլ քհչ Սեանեցու, հշվ. 1451—1471 թթ. — 5, 156, 214, 316
5. Տանուտէր, որդի Մինասի, 1451 թ. Խիզանի Գամաղիէլի վանքում օր. Աւետ. — 16
6. Քեռի ներսէս երէցի, որ 1451 «թ. Արճէշո»ւմ ստ. Գանձարան — 14
7. Բարունապետ, առաջնորդ Սուխարայ (Խառաքաստայ) վանքի, ուսուցիչ Ստեփանոս րարունապետի, որին սովորեցրել է «զվարդապետական և զերաժշտական գիտութիւնս» և Սարդիս գրչի (Քերես սա է հշվ. 1454 թ. որպես վրդ. իսկ 1474 թ. որպես եպս՝ «առաջնորդ երկրին Քաշքերունոյ»): հշվ. 1452—1458, (1474*) թթ. — 18, 36, 40, 96, 100, 101, 363*

Կարգապետ

8. ՔՀյ, 1353 կամ 1452 թ. Որոտնայ վանքում ստ. Ճառքնտիր — 19, 20
9. Որդի ոստանցի ութա Ատոմի, որ 1480-ական թթ. գերությունից աղատեց մի Աւետ. — 22
10. Ոստանի սր Ստեփանոս եկեղեցու քՀյ-ներից, հշվ. 1460-ական թթ. — 22
11. Արճէշում 1444—1452 թթ. միշոցին նահահատակված եղբ. և ուսուցիչ Վարդան գրչի որ 1452—1467 թթ. Վանում օր. ձեռագրեր — 24, 34, 104, 258,
12. Եղբ. Յակոբ կր.-ի, որ 1452 թ. Արծկէում սա. Աւետ. — 25, 26
13. Ազգ. Վարդան գրչի, որ 1452 թ. Արծկէի Կողոց վանքում օր. ձեռագիր — 26
14. Սարկալագ, որդի Ղազար քՀյի, որ 1452 թ. Մրզութ գյուղում ստ. Աւետ. — 28
15. Առաջնորդ Մշոյ սր Ղազարի վանքի, 1453 թ. — 33
16. Երկու նույնանուն որդիներ Շախաշի, որ 1453 թ. Վանում նորոգել տվեց մի Աւետ. — 35
17. Վարագայ վանքի երեք միաբաններ, 1454 թ. — 40
18. Փեռու որդի Վարդան կր.-ի, որ 1454 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 41
19. Հյուան, որդի վանեցի հյուան Մլխամի, քեռի խոշա Խաչատուրի, հշվ. 1454, 1462, 1476 թթ. — 44, 180, 404
20. Առաջնորդ Պառուագրակ վանքի, որդի Սիմէոնի. 1454 թ. օր. Աւետ., հշվ. նաև 1455 և 1475 թթ. — 46, 47, 60, 386
21. Եւրոկեցի, կթղկս Կիլիկիոյ (1446—1477) — 48, 204, 229, 284, 285
22. Պապ Ստեփանոս քՀյի, որ 1454 թ. ստ. Աւետ. — 50
23. Պր., որդի Ամիր-Հասանի, հշվ. 1455 թ. Բաղէշում — 56
24. Միաբան Խիզանի Գամաղիէի վանքի, 1455, 1468 թթ. — 59, 274
25. Գրիչ, 1455 թ. Ասպաւերուկ գյուղում օր. Աւետ. — 60
26. Նաղաշ, 1456 թ. Բաղէշում Աւետարանի օրինակ տվեց Ատեփանոս գրչին — 71
27. Մեծոփայ վանքի երեք միաբաններ, 1456 թ. — 71
28. Որդի Ջիւլի, որ 1456 թ. Ոշտունքի Բերդաձորի վանքում ստ. Աւետ. — 73
29. Եղբորթոռ վերոհիշյալ Ջիւլի — 73

Կարգապետ

30. Եղբորորդի Իսրայիլ գրչի, հշվ. վերջինիս կողմից 1456 թ. Փասսավանքում — 76
31. Եթաշ մականունով, որդի պր. Աւետիքի, որ 1456 թ. Կաֆայում ստ. Աւետ. — 78
32. Սարկալագ, քեռորդի մահդասի Ստեփանոսի, որ 1457 թ. Արգեշանում և 1467 թ. Վանում ստ. 2 Յայամաւորք — 80, 258
33. Գրիչ, 1457 թ. Արճէշում օգնում էր Յայամաւորք օրինակող Յովհ. Մանդասարենց նշանավոր գրչին — 87
34. Ոստանի նոր քաղաքի Քարի սր Աստուածածին եկեղեցու քՀյ-ներից, 1457, 1458 թթ. — 89, 103
35. ՔՀյ, որդի խոշա Ստեփանոսի, 1457 թ. Ոստանում ստ. Գանձարան հշվ. նաև 1458 թ. որպես Ոստանի Քարի սր Աստուածածին եկեղեցու քՀյ-ներից — 89, 103
36. Եղբ. Քաքարէ վրդի, որ 1458 թ. Խառաբասում սա. Սաղմոսարան — Աղօթամատոյց — 100
37. Որդի Սառայ-Խաթունի, որ 1458 թ. Աղթամարում օր. Մաշտոց — 102
38. Պապ Ատեփանոս քՀյի, որ 1458 թ. Աղթամարում ստ. — Աւետ. 103
39. Եղբ. 1458 թ. Սորավանք գյուղում դժբախտ պատահարի զոհ զճացած Յովաննէս գրչի — 107
40. ՔՀյ, հայր Յովհաննէս գրչի, որ 1458, 1473 և 1475 թթ. Խլաթում օր. Յայամաւորք, Մաշտոց և Աւետ. — 113, 114, 348, 379
41. Կր., որդի Խաչատուրի, հզկր հայր և ուսուցիչ Ատոմ գրչի, հշվ. 1460—1466 թ. Արծկէում — 137, 225, 247
42. Երուվ մականունով, սանահայր Ստեփանոս-Ղարիպշահի, որ 1460 թ. Արծկէում ստ. Ճաշոց Կարապետ Գոլովը Աղթամարում 4 տարի ճեպատանանք է Յովաննէս գրչին (թե՛ Ստեփանոս-Ղարիպշահին) — 137
43. Որդի Թումայի, որ 1460 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 142
44. Միարան Արքեքի վանքի (հշվ. 1460, 1466 թթ.) 1470 թ. նվիրեց վանքին մի արտ Վախուանց գյուղում — 144, 248, 304
45. Հայր Շատիայի, որ 1460 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 146
46. Հորեղբ. Յովաննէս գրչի, որ 1460 թ. Խիզանում օր. Աւետ. — 148
47. Խոշա, 1461 թ. Բաղէշում վկա եղավ սր Յովհաննէսի վանքին տրված նվիրաբերության — 160

Կարգայեա

48. Գրիշ, 1461 թ. Պալատորու վանքում օր. Աւետ. — 166
49. Պատրիարք Երուսաղէմի, 1461 թ. — 166
50. Որդի Մըսր-Մուլիթի, որ 1462 թ. Ունձք գյուղում սա. Աւետ. — 178, 179
51. Կսուց վանքի երեք միաբաններ, 1462 թ. — 181
52. Կոչված «Ախի», հավանաբար լինելով «Ախի» կազմակերպության անդամ (այդպէս էին կոչվում Փոքր-Ասիայի քաղաքների առևտրա-արհեստավորական շէրտերից կազմված «եղբայրութիւններն» ու նրանց անդամները), Հշվ. որպէս պապ 1462 թ. Կտուցում Յայտմաւորք ստացած հաշատուր և Ստեփանոս կր.-ներին — 182
53. Եղբ. վերոհիշյալ հաշատուր և Ստեփանոս կր. եղբայրների — 182
54. Քեռորդի վերոհիշյալ հաշատուրի և Ստեփանոսի — 182
55. Պապ ոմն, հշվ. 1462 թ. Կտուց վանքում — 182
56. Հայր Մարմետի տանուտէր պր. Միքայիլի, 1462 թ. — 183
57. Պր., որդի երէցի, Մարմետի տանուտերերից, 1462 թ. — 183
58. Պր., Մարմետի տանուտերերից երկուսը, հշվ. 1462 թ. — 183
59. Անդամ Մընչկանցի մի գերդաստանի, որ 1462 թ. գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 185
60. Քեռորդի Մելքիսէթ տանուտէրի, որ 1462 թ. վանում ստ. Աւետ. — 187
61. Տիրիկցի, աշակերտ Յովհ. Համչէնցու, հզեր եղբ. Ստեփանոս գրչի. հշվ. 1463 թ. Աւագ վանքում — 192, 208
62. Եղբ. Հալիֆայի, որ 1463 թ. Կտուցում սա. Աւետ. — 197
63. Քհյ, հայր և ուսուցիչ Աղարիայ գրչի նահատակվել է Արճէշ քաղաքում 1463-ից տարիներ առաջ (հմմ. Մ 11-ի հետ. բայց նույնը չպետք է լինի): Հշվ. որդու կողմից 1463—1476 թթ. — 198, 384, 406
64. Որդի Մարտիրոսի, որ 1463 թ. նվիրեց Հօրդոմու սբ Աստուածածնին մի Մաշտոց — 198
65. Ծաղկող, որդի Յոհաննէսի, եղբորորդի Հայրապետ գրչի. 1462—1478 թթ. միշտ-ցին Աղթամարում, Ռշտունիքի Բերդածոր վանքում, Արճէշում, Խառաքաստայ վանքում և Սորի գյուղում ծաղկեց 8 Աւետ. և

Կարգայեա

- 2 Մաշտոց — 180, 200, 303, 309, 312, 323, 325, 368, 371, 431
66. Յովհաննավանքի երկու միաբաններ, 1464, 1476 թթ. — 216, 408
67. Միաբան հլպաշի վանքի, 1464 թ. — 222
68. Քհյ, որդի խոշա Ստեփանոսի, 1464 թ. Շառունում ստ. և նվիրեց Ոստանի սբ Աստուածածնին մի Յայտմաւորք — 224
69. Բաղէշցի, հզեր եղբ. Ատոմ գրչի, որ 1464 թ. Շատունում օր. Յայտմաւորք — 225
70. Հորեղբ. Աւետիս քհյի, որ 1465 թ. վանում ստ. Յայտմաւորք — 233
71. Ազգ. վերոհիշյալ Աւետիս քհյի — 233*
72. Վանի քհյ-ներից, որդի Մկրտիչ քհյի, հշվ. 1465—1476 թթ. «Նորոգեաց զսուրբ քումբէթն և զժամատունն և զդուռն սուրբ եկեղեցոյ (Վանի Պօղոս-Պետրոս եկեղեցի) և զարդարեաց դեղեցիք շուրջառաւք և ժամատեղաւք» — 234, 259, 391, 403
73. Վանի Պօղոս-Պետրոս եկեղեցու քհյ-ներից 1465, 1467 թթ. — 234 259
74. Քհյ, 1465 թ. վանում միշնորդի դեր կատարեց Վարդան գրչի և Յայտմաւորք ստացող Աւետիս քհյի միջև — 234
75. Քեռի Աւետիս քհյի, որ 1465 թ. վանում ստ. Յայտմաւորք — 234
76. Արճիշեցի վաճառական, որդի Գրիգորի և Խալիմ-Խաթունի. 1465-ից առաջ սպանվեց Սուլթանիայից Արճէշ դառնալու ճանապարհին — 235
77. Եղբ. տանուտէր Յոհաննէսի, որ 1465 թ. Աղթամարում ստ. Գանձարան — 236, 237
78. Եղբ. Յովաննէս կր.-ի, որ 1465 թ. Սըմբատ «թագաւորից» գնեց մի Շարակնոց — 238
79. Ազգ. Յովաննէս քհյի, որ 1466 թ. Աղթամարում ստ. Գանձարան — 247
80. Որդի Մխիթար գրչի, որ 1466 թ. Մոկաց Բոնաշէն գյուղում օր. Աւետ. — 249
81. Եղբորորդի վերոհիշյալ Մխիթար գրչի — 249
82. Ազգ. վերոհիշյալ Մխիթար գրչի — 249
83. Պր., եղբ. պր. Յովաննէսի, որ 1466 թ. Ղրիմում գնեց մի Աւետ. — 252
84. Հորեղբորթոն մահապի Ստեփանոսի, որ 1467 թ. վանում ստ. Յայտմաւորք — 258
85. Վրդ, առաջնորդ Կիրղի վանքի, 1467 թ. — 263, 264, 370
86. «Դերաբոյս մանկտի» Սիրունքարի վանքում, 1467 թ. — 263

Կարագետ

- 87. Եզր. Յովաննէս միակեցի, որ 1467 թ. Երուսաղէմում ստ. «Յիսուս որդի» — 287
- 88. Հայր Սարգսի, որ 1468 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 274, 275
- 89. Որդի Մկրտիչ գրչի, որ 1469 թ. Բիւրականում օր. Տաղարան — 288, 289
- 90. Ոմն, հշվ. 1469 թ. Բիւրականում — 289
- 91. Եպս, առաջնորդ Տեղերոյ սբ Աստուածածին վանքի հշվ. 1469 թ. Բիւրականում — 290
- 92. Միաբան Տեղերոյ որ Աստուածածին վանքի, 1469 թ. — 290
- 93. Եզր. Խոշա Աւետիսի, որ 1470 թ. Արբերդի վանքին նվիրեց մի արտ՝ Վարդենիս գյուղում — 304
- 94. Որդի Զաւլաւ-Խաթունի, որ 1470 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 304
- 95. Փէսկիր, ազգ. ուսթա Վարդանի, որ 1471 թ. Աղթամարում ստ. Յայսմաւուրք — 311
- 96. Քհյ, եզր. Յովաննէս գրչի, որ 1471 թ. օր. Աւետ. — 321
- 97. Հայր Մելքիսեթ գրչի, որ 1471 թ. Առեստում-Խառարաստայ վանքում օր. Աւետ. — 323
- 98. Տէր, ազգ. Գրիգոր Առընչեցու, որ 1471 թ. Խառարաստայ վանքում ստ. Աւետ. — 323
- 99. Քհյ Յուշապկայ գղեակի սբ Գէորգ զօրավարի եկեղեցու, 1471 թ. — 326
- 100. Որք մանուկ, ազգ. Մովսէս Արծկեցի գրչի, հշվ. 1472 թ. — 332
- 101. Պապ Աստուածատուր աբեղայի, որ 1472 թ. Արշըրոյ վանքում ստ. Մաշտոց — 337, 338
- 102. Հորեղբորթոռ Գրիգոր քհյի, որ 1472 թ. Արճէշում ստ. Մաշտոց-Գանձարան — 339
- 103. Միաբան Սուխարայ վանքի, 1473 թ. — 344
- 104. Բերկրցի, գրիչ և ծաղկող. 1473 թ. Բերկրիում օր. Աւետ. և Մանրումունք, 1478 թ. Հալէպում ծաղկեց Մելքիսեթ գրչի օր. Աւետարանը — 352, 353, 434
- 105. Եղբորորդի՝ ոէս Մարտիրոսի, որի հիշատակին 1473 թ. Բերկրիում օր. Աւետ. — 352
- 106. Ազգ. Մխիթար քարգործի, որ 1474 թ. ստ. Աւետ. — 370
- 107. Հորեղբորորդի Մկրտիչ աբեղայի, որ 1474 թ. նվեր ստ. մի Աւետ. — 371
- 108. Ազգ. Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խլաթում ստ. Աւետ. — 379
- 109. Քհյ. քնորդի Յովսէփի, որ 1475 թ. Վա-

Կարագետ

- նում, ի վայելումն սրա (Կարագետի) ստ. Աւետ. — 384
- 110. Հէրպետ Բազենից վանքի, 1475 թ. — 386
- 111. Որդի Խոշա Դամուրի, որ 1475 թ. Խիզանում ստ. Յայսմաւուրք — 387
- 112. Վրդ Շամբիձորոյ, աշակերտ Դանիէլ վրդի, 1476 թ. — 396
- 113. Միաբան Վերի-Նորավանքի, 1476 թ. — 399
- 114. Վրդ. միաբան Վարադայ վանքի, 1476 թ. Նավանաբար նույնն է Կարագետ կր.-ը, որ 1480 թ. Վարագում օր. Ժողովածու — 403, 444, 445
- 115. Քհյ, 1476 թ. Վանում ստ. Ճառընտիր — 404, 406
- 116. Քնորդի վերոհիշյալ Կարագետ քհյի — 403
- 117. Հորաքրորդի վերոհիշյալ Կարագետ քհյի — 403
- 118. Աներծագ վերոհիշյալ Կարագետ քհյի — 404
- 119. Եզր. նվիրատու ոսկերիչ Եզրանբախչի, 1476 թ. Վան — 405
- 120. Խոշա, Վանի նշանավոր տանուտերից, 1476 թ. — 405
- 121. Ամուսին Զմբաւթ-Խաթունի, որ 1476 թ. Վարագայ վանքին նվիրեց մի այգի — 405
- 122. Խոնկանց ազանունով, 1476 թ. միշնորգ եղավ նվիրաբերական մի գործառնութիան — 405*
- 123. Եզր. վանեցի նվիրատու Խոշա Յովաննէս Շնչենեցի, 1476 թ. — 406
- 124. Եղբորորդի Մկրտիչ երէցի, որ 1478 թ. Պալախոռու վանքում ստ. Աւետ. — 409
- 125. Եպս, վանահայր սբ Կարագետի, 1476 թ. — 411
- 126. Գրիչ, որդի Յոհանիսի, 1476 թ. Երուսաղէմում օր. Ժողովածու — 412
- 127. Քհյ, ուսուցիչ Զաքարիա գրչի, որ 1477 թ. Անկիւնեաց վանքում ստ. Աւետ. — 418, 419
- 128. Եզր. Վաբդան կր.-ի, որ 1477 թ. Շատուան գյուղում ստ. Գանձարան — 422
- 129. Որդի դարբին Աւետիսի, որ 1477 թ. Աղնայ գյուղում ստ. Գանձարան — 422
- Անճնի գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ.
- 130. Ազգ. Յակոբի, որ 1477 թ. Անճնի գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 424
- 131. Այծ նվիրեց Դաւիթ գրչին, երբ նա 1478 թ. Սրկղունքում օր. Աւետ. — 428
- 132. Հղեր Եզր. Սարգիս կր.-ի, որ 1478 թ. Սրկղունքում ստ. Ճառընտիր — 428

Կարագնա

- 133. Աղդ. (որդի՞) Մխիթար գրչի, որ 1478 թ. Բռնաշէն գյուղում օր. Աւետ. — 432
- 134. Հայր Խոսրովի, որ 1478 թ. Բռնաշէն գյուղում ստ. Աւետ. — 432
- 135. Թոռ վերոհիշյալ Խոսրովի — 432
- 136. Եղբ. պր. Յարաճի, որ 1478 թ. Հալէպում ստ. Աւետ. — 434
- 137. Քհյ ռմն, 1479 թ. Եվեր ստ. Աւետ. — 440
- 138. Միարան Վարագայ վանքի, 1480 թ. — 445
- 139. Քհյ, 1480 թ. Վարագայ վանքում կազմեց մի ժողովածու — 445
- 140. Քհյ, որդի Յոհաննիսի, 1480 թ. Վարագայ վանքում ստ. մի ժողովածու — 445
- 141. Տանուտէր, որդի Մերունի, 1480 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 446
- 142. Հնգգլ եղբ. վերոհիշյալ Կարապետի — 446
- 143. Վրդ, առաջնորդ Տիրիկի, 1480 թ. — 448
- 144. Միարան սր Վարդանայ վանքի, ժՅ դարի վերջ — 142
- 145. Եղբ. Քարիմի, որ ժՅ—ժՁ գդ. գերությունից աղատեց սր Վարդանայ վանքին պատկանող և Խիզան տարված «կառաւակը» — 36*
- 146. Մահդասի, միարան Եկարենայ սր Յարութիւն վանքի, ժՅ—ժՁ գդ. — 162*

Կարելի — Ասորի, հայր Ստեփանոս գրչի, որ 1463 և 1464 թթ. Աւագ վանքում օր. Գր. Աստուածաբանի «Առ որս»-ը և Դիոնիսիոս Արիոպագացու գրութունները — 190, 210

Կախա (ար.) — Աղգ. Կարապետ Քհյի, որ 1476 թ. վանում ստ. Ճառքնտիր — 404

Կիրակէտուր — Եղբ. Թումայի և Ստեփաննոս վրդի, որոնք 1468 թ. ստ. Աւետ. — 279

Կիրակոս

- 1. Հայր Սուքիաս Քհյի, որ 1451 թ. Բերդաձորի վանքում ստ. Գանձարան — 8
- 2. Եղբորորդի վերոհիշյալ Սուքիաս Քհյի — 8
- 3. Բանասէր, 1451 թ. Բաղէշում ստ. «Յիսուս որդի» — 9
- 4. Փնսա տանուտէր Մկրտչի, որ 1452 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 23
- 5. Կր., եղբորորդի Թովմայի, որ 1452 թ. Վասպուրականում ստ. Աւետ. — 25
- 6. Հայր Խաչատուրի, որ 1453 թ. ստ. Աւետ. — 37
- 7. Միարան Վարագայ վանքի, 1454 թ. Սուխարայ վանքում ստ. Մեկնութիւն կաթողիկէից թղթոց, որ նվիրեց Վարագայ վանքին — 39

Կիրակոս

- 8. Հորեղբորորդի Վարդան կր.-ի, որ 1454 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 40
- 9. Քհյ, գրիչ, Ջօշկանց մականունով, որդի էլիքսանի. 1454 թ. Բաղէշում օր. Աւետ., 1463 թ. մի այլ Աւետ., իսկ 1467 թ. Բաղէշում սկսեց և Աղթամարում ավարտեց մի Ճառքնտիր — 45, 194, 195, 256, 257
- 10. Հորեղբայր Ատոմ Քհյ, որ 1454 թ. Աղթամարում օր. Աւետ., իսկ 1460 թ. Արճէշում Ոսկեփորիկ — 45, 138
- 11. Աղգ. վերոհիշյալ Ատոմ Քհյի — 45
- 12. Պր., մեծ հայր մահդասի Կիրակոսի, որ 1454 թ. նորոգել տվեց մի Աւետ. — 49
- 13. Մահդասի, որդի Պեհնամի. — 1454 թ. ստ. մի Աւետ., որ տվեց նորոգելու և զարդարելու — 49
- 14. Միարան Բաննի Սպիտակ վանքի, 1455 թ. — 53
- 15. Կթղկս. հավանաբար հիշատակված է Կիրակոս Վիրապեցին (1441—1442) — 54
- 16. Քհյ, Մարդանեց. 1455 թ. Արճէշում իր հգևր հայր Խաչատուր Քհյից Եվեր ստացավ մի Աւետ., որ մասամբ օրինակել էր Խաչատուրի հնգգլ որդին — 55
- 17. Եղբ. Պօղոս գրչի, որ 1455 թ. Ամրօլում վանքում օր. Աւետ. — 56
- 18. Պր., որդի Թաւաքալի. 1456 թ. Բասնի Սպիտակ վանքին նվիրեց մի Ճառոց — 67
- 19. Որդի Ստեփանոս գրչի, որ 1456 թ. Շատուանում օր. Մաշտոց — 74
- 20. Հորեղբայր Զաքարէ վրդի, որ 1458 թ. Խառարաստի վանքում ստ. Սղմոսարան-Աղթամարում — 100
- 21. Արեղայ, հշվ. 1458 թ. Աղթամարում — 102
- 22. Աղգ. Փաշայ-Մէլէքի, որ 1458 թ. Սորավանք գյուղում ստ. Աւետ. — 106
- 23. Քեռի Մկրտչի, որ 1459 թ. Շատուանում ստ. Աւետ. — 125
- 24. Տեքր Գուլբահարի, որ 1459 թ. Արրենց գյուղի եկեղեցու համար գնեց մի Աւետ. — 128
- 25. Պապ Միրան[շահ]ի, որ 1460 թ. Սանահնի վանքին նվիրեց տարինեք առաջ ստ. Աստուածաշունչը — 130
- 26. Անե՞ր Ատոմ Քհյի, որ 1460 թ. Արճէշում ստ. Ոսկեփորիկ — 138
- 27. «Փոլի» մականունով, հայր Ըղթիարի, որ 1460 թ. Բաղէշում ստ. Աւետ. — 141
- 28. Վրդ կամ բարունապետ, միարան Արբերդի վանքի, 1460 և 1466 թթ. — 144, 248

Կիրակոս

29. Աղթ գյուղի ասնուաւերերից, 1460 թ.—144
30. Եղբ. Աղութ-Խաթունի, որ 1460 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 146
31. Ոմն բարձրաստիճան հոգևորական. 1461—1463 թթ. Զաքարիա կթղկսի կողմից նվիրակ կարգվեց. հավանաբար ինքն է 1471 թ. Ներսէս եպսի կողմից Աղթամարի վանահայր կոչվածը — 174, 316
32. Պապ Կտուցի առաջնորդ Գրիգոր եպսի, հշվ. 1462 թ. — 182
33. Մարմենտի սր Ստեփաննոս եկեղեցու քհյ-ներից, 1462 թ. — 183
34. Հնգյլ անդամ Մընչկանցի մի գերդաստանի, որ 1462 թ. գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 184, 185
35. Երէց, պապ Թումայ քհյի, որ 1462 թ. ստ. Մաշտոց — 186
36. Աներ վերոհիշյալ Թումայ քհյի — 186
37. Քեռի տանուաւեր Մելքիսեթի, որ 1462 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 187
38. Աշակերտ և օգնող Ստեփաննոս գրչի, որ 1463 թ. Տարօնի Եղրդոտ վնքում օր. Աւետ. — 193
39. Երէց, հորքորդորդի Տովսէփ գրչի, որ 1463 թ. Բաղէշում օր. Յակոբ Ղրիմեցու Մկն. տոմարի — 194
40. Բաղէշի քահանաներից, 1463 թ. — 195
41. Սարկեցի, պր., 1463 թ. Արծկէում միջնորդ եղավ մի Աւետարանի գնման գործում — 196
42. Հայր պր. Կոստանդի, որ 1463 թ. Եւգո-կիայում ստ. Աւետ. — 203
43. Միաբան Խլպաշի վանքի, 1464 թ. — 221
44. Հայր Քարիմատինի, որ 1464-ից հետո Ախալցխայում նորոգել տվեց մի Աւետ. — 227
45. Սպասավոր սր Տովհաննէս և Ամենափրկիչ եկեղեցու, որ 1465 թ. ստ. Գանձարան — 237
46. Գրիչ, 1465 թ. Խլաթում Աստուածատուր գրչի հետ միասին օր. Յայտմաւորք — 240
47. Տնտես Գառնակերի վանքի, 1467 թ. — 244
48. Տնտես Կապոսի վանքի, 1466 թ. — 251
49. Հայր մահդասի Ատեփանոսի, որ 1467 թ. Վանում ստ. Յայտմաւորք — 258
50. Միաբան Սիրունքարի վանքի, 1467 թ. — 263
51. Հէրպետ Խլաթի Մատնէվանքի, 1468 թ. — 272

Կիրակոս

52. Միաբան Խիղանի Գամաղիլի վանքի, 1468, 1469 թթ. — 274, 296
  53. Աղդ. Զաքարոնց Տովաննիսի, հշվ. 1469 թ. Փասավանքում — 282
  54. Եզր. Մկրտիչ գրչի, որ 1469 թ. Բիրակա-նում օր. Տաղարան — 289
  55. Եպս Տրապիղոնցի. 1469 թ., լինելով պանդուխտ, Կեսարիայի Նիսա գյուղում օր. Մաշտոց, 1476 թ. Խախտեաց գաւառի Անլոց վանքում օր. մի այլ Մաշտոց — 295, 410
  56. Հայր Մկրտիչ կր.-ի, որ 1476 թ. Արրերդի վանքին նվիրեց մի Աւետ. — 301
  57. Ազգ. վերոհիշյալ Մկրտիչ կր.-ի — 301
  58. Եղբ. Մարտիրոսի, որ 1470 թ. Անկիւնեաց վանքում ստ. Աւետ. — 306
  59. Ազգ. Ատեփանոս կթղկսի և Ներսէս եպսի, հշվ. 1471 թ. — 309
  60. Եպս, 1471 թ. նորոգեց մի Ժամագիրք — 329
  61. Կր., հնգյլ հորեղբայր Մովսէս Արծկեցի հիշատակագրի, 1472 թ. — 332
  62. Ուուցիչ Տովսէփ գրչի, որ 1473 թ. Սորի գյուղում օր. Աւետ. — 342
  63. Քհյ, որդի Վարգան քհյի, որ 1473 թ. Սզերդում ստ. Ժառնտիր — 354
  64. Կր., 1473 թ. Ձէյթունում օր. Շարակ-նոց, որի հիշատակարանում կեղծ պատմութիւններ հորինեց իր կարծեցյալ նախապապ Հեթումի և նախատատ Զարմանուհու մասին, որոնք գործել են, իբր, կիլիկյան վերջին թագավորների օրոք — 356
  65. Հնգյլ եղբ. Պաղոս վրդի, որ 1474 թ. Մղաքու վանքում օր. Աւետ. — 365
  66. Հնգյլ ամուսին Մինա-Խաթունի, որ 1476 թ. Աղթամարում ստ. Յայտմաւորք — 402
  67. Ազգ. Գունիկ-Ստեփանոսի, որ 1477 թ. գնեց Աւետ. — 424
  68. Արեղայ, 1479 թ. Աղթամարում օգնում էր Գրիգոր գրչին թուղթ կոկելով — 439
  69. Ոմն, Պուրսայ քաղաքում, 5 ֆլորին վճարելով բժիշկ Ամիրդովլաթից գնեց 1480 թ. նրա պատվերով օրինակված Մաղմուսը — 442
- Կիրայ-Խաթուն (Կիրա-Խաթուն)
1. Մեծ մայր մահդասի Կիրակոսի, որ 1454 թ. նորոգել տվեց մի Աւետ. — 49
  2. Քույր վերոհիշյալ Կիրակոսի — 49
  3. Կին Սիմէոն ծերունու, որ 1475 թ. Պառուագրակի վանքում ստ. Աւետ. — 386
- Կիւլիկէ — Խոսքը Լուկաս Նոտարաս հոլին իշ-

խանի մասին է, որ 1453 թ. դավաճանա-
րար օղնեյ իուրբերին Կ. Պօլիսը գրավելու
դորձում — 30, 31

Կիրևի

- 1. Կր., 1453 թ. Սևաստիայի դաւառում
կազմեց մի Աստուածաշունչ — 38
- 2. Տանուաւը, 1460 թ. ստ. Նիկողայոս եպս
Աղբրմանցու օր. Ճաշոցը, որ նվիրեց
Յաշի սր Աստուածածին եկեղեցուն — 152

Կոստանդին (Կոստանդ)

- 1. Կոստանդին Ե, թագաւոր Կիլիկիայի
(1363—1373) — 356
- 2. Կոստանդին ԺԱ Դրադաս, Պալեոլոգ, Բյու-
զանդիայի վերջին կայսր (հշվ. որպես
թագաւորն հռոմոցք), գահակալել է
1419—1453 թթ. — 30
- 3. Սարկաւագ, հնգցլ եղբ, Մարտիրոս եպսի,
որ 1458 թ. գնեց Մասունք Աստուածաշն-
չի — 113
- 4. Պր., որդի Կիրակոսի, 1463 թ. Եգոկիա-
յում, ի հիշատակ իր հնգցլ դստեր, ստ.
Աւետ. — 202
- 5. Կոստանդին Բ, թագաւոր Քարթլիի
(1479—1505) — 230
- 6. Հէրպետ Դարանաղեաց գաւառի վարդե-
ցոց վանքի, 1476 թ. — 409

Կորնով — Վրդ., հշվ. 1457 թ. Յիպնայ վան-
քում — 81

Կուլմար (Իմա' Գուլմար)

- 1. Որդի Տէրտէրի, որ 1451 թ. Ղրիմում գնեց
Աւետ. — 12
- 2. Քեռորդի վերահիշյալ Տէրտէրի — 12

Կուլսպան

- 1. Քեռի Տէրտէրի, որ 1451 թ. Ղրիմում գնեց
Աւետ. — 11
- 2. Քեռորդի վերահիշյալ Տէրտէրի — 12

Կուլիկ — Քուլր Գրիգոր Անգեղակոթեցի գրչի,
որ 1459 թ. Կիլիկիոս օր. Աւետ. — 119

Կուլինաւ — Կին Հայրապետի, որ 1473 թ. Ակի-
սի քաղաքում ստ. Աւետ. — 343

Կուլշայ — Մորաբուլր Զաքար արեղայի, որ
1458 թ. գնեց Շարակնոց — 113

Կուլփաշա

- 1. Կին տանուտէր Թումայի, որ 1453 թ. Սըղ-
դայի վանքում կազմել տվեց մի Ճառըն-
տիր — 36
- 2. Պր., կին Վրթանէս քհչի, որ 1456 թ.
Աղուանից Գետամիչոյ վանքում ստ.
Աւետ. — 67
- 3. Մայր Զաքար արեղայի, որ 1458 թ. գնեց
մի Շարակնոց — 113

- 4. Ապաշխարող, դուստր Յովհաննիսի. 1472
թ. Անկիւնեաց վանքում ստ. Աւետ. — 340
- Կուլլան — Կին՝ Շամշատին ոսկեգործի, որ
1468 թ. Կողոնիայի եկեղեցուն նվիրեց մի
Աւետ. — 278

Կուրճի — Տե'ս Գուրճի

Կուռշիրէկ — Տե'ս Գուռշիրէկ

Հարիր (Խարիր, Հապիպ)

- 1. Կին Հալիֆայի, որ 1463 թ. Կտուցում ստ.
Աւետ. — 197
- 2. Քուլր մահդասի Ստեփանոսի, որ 1467 թ.
Վանում ստ. Յայսմաւուրք — 258
- 3. Հարս Մկրտչի, որ 1472 թ. Կտուցում ստ.
Աւետ. — 340
- 4. Դուստր Արապ Երևանցու, որ 1476 թ. ստ.
Աւետ. — 398

Հարիր-Խարուն (Խապիպ-Խաթուն)

- 1. Հարս Կարապետ գրչի, 1451 թ. Վանում
օգնում էր սկեսրայրին թուղթ կոկեկով — 7
- 2. Քուլր տանուտէր Յովանէսի, որ 1474 թ.
Վանում ստ. Աւետ. — 366

Հարիր-Մելիք (գրված՝ Հապիպ-Մելիք) — Մայր
Աբրահամ կր.-ի, որ 1463 թ. Երուսաղէ-
մում ստ. Յայսմաւուրք — 204

Հազարբէկ (Խազարբէկ)

- 1. Հնգցլ որդի Աստուածատուրի, որ 1456 թ.
Փասավանքում ստ. Աւետ. — 75
- 2. Հորեղբ. Մաթէոս քհչի, որ 1466 թ. Եղ-
վարդում ստ. Աւետ. — 244
- 3. Պր., աղբ. Շիրազ-Խաթունի, որ 1470 թ.
Շուշանց գյուղում նորոգեց Աւետ. — 307
- 4. Որդի Ստեփանոսի, 1472 թ. Կտուցում,
ոմն Մկրտչի հետ միասին ստ. Աւետ. — 340
- 5. Աղբ. վարդանի, որ 1476 թ. Փասավան-
քում ստ. Աւետ. — 408
- 6. Փեսա հնգցլ պղնձագործ Ըռուգր'կի, որի
հիշատակին հարազատեցրը 1478 թ. Կուքի
գյուղում գրել տվին մի Գանձարան — 430

Հազրէվարդ (Հազրավարդ, Խազրէվարդ)

- 1. Դուստր տանուտէր Յոհաննէսի, որ 1455 թ.
Փասավանքում ստ. Աւետ. — 58
- 2. Դուստր Ստեփանոսի, որ իր եղբայրների
հետ 1462 թ. Մընչկանց գյուղի եկեղեցուն
նվիրեց մի Աւետ. — 185
- 3. Աղբ. Մահդասի Ստեփանոսի, որ 1469 թ.
Փասավանքում ստ. Յայսմաւուրք — 282
- 4. Մայր Խազարբէկի, որ 1472 թ. Կտուցում
ստ. Աւետ. — 340

Հալաֆ — Մահդասի, կին Մկրտչի գրչի, որ

- 1869 թ. Բիրականում օր. Տաղարան — 287, 289
- Հալիֆայ — Տե'ս հալիֆայ
- Հալխարուն — Տե'ս հալ-հաթուն
- Հաղբակ — Տե'ս հաղբակ
- Հաճի-Կիրէ (իմա' Գիրեյ) հան — Ղրիմի խան, 1456 թ. փախավ Կաֆայից, շկարողանալով դիմադրել Մահմաթագ սուլթանին—78
- Համայնապալ — Ոմն, 1489 թ. վկա եղավ մի համաձայնագրի — 43*
- Համաուր — Մայր Դանիէլ վրդ Սեանեցու, հշվ. 1451—1471 թթ. — 5, 157*, 214, 316
- Համօղ — Տե'ս համուղ
- Համօղ-հաթուն — Տե'ս համուղ-հաթուն
- Հայ-հաթուն (հայ-հաթուն, հալխաթուն, հահաթուն)
1. Դուսար Կարապետ Մանկաբաւի, թոռ Փաշայ կնոջ, որ 1451 թ. վանում սա. Աւետ. — 6
  2. Ազգ. Սուլթան-Մէլիքի, որ 1452 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 21
  3. Դուսար հալատուրի, որ 1453 թ. ստ. Աւետ. — 37
  4. Կին ոստանցի Ստեփանոս քհնյի, որ 1453 և 1458 թթ. Աղթամարում ստ. 2 Աւետ. — 50, 102
  5. Քույր վերոհիշյալ Ստեփանոս քհնյի—50, 102
  6. Դուսար հերապետի, հշվ. 1470 թ. Աղթամարում — 303
  7. Մայր խոշա Աւետիսի, որ 1470 թ. Արբերդի վանքին նվիրեց մի արտ՝ Վարդենիս գյուղում — 304
  8. Դուսար Զուլալ-հաթունի, որ 1470 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 304
  9. Քույր Դովլաթ կնոջ, որ ամուսնու հետ միասին 1471 թ. սա. Աւետ. — 320
  10. Մայր Մովսէս Արծկեցի հիշատակագրի. 1472 թ. — 332
  11. Ազգ. նվիրատու խոշա Քրմանի, հշվ. 1476 թ. վանում — 404
  12. Կին Սադաղայ Սիրենցի, որ 1476 թ. Աղթամարում սա. Աւետ. — 407
  13. Հորաքրոջ դուստր վերոհիշյալ Սադաղայի — 407
  14. Մայր Քարիմի, որ ԺԵ—ԺԶ դդ. գերությունից աղատեց սր Վարդանի վանքի «կառաւակը» — 36*
- Հայկազ
1. Պր., եղբորորդի Վայոց-ձորի իշխան Պոռչետն Զումայի, հշվ. 1475, 1476 թթ.—375, 400

- Հայկազ
2. Եղբորորդի Սարգիս քհնյի, որ 1476 և 1478 թթ. ստ. 2 Աւետ. — 413, 435
- Հայոց (հաւոց)
1. Դուստր Մանգաբաւի, կին Մկրտչի. հշվ. 1452 թ. Աւետ. ստ. ոստանցի Սուլթան-Մէլիքի մերձավորների շարքում — 21
  2. Եղբորդուստր ուն Մանկտաւագի, հշվ. 1455 թ. Սինիքի Մցի գյուղում — 52
- Հայասր — Եղբորորդի պր. Կիրակոսի, որ 1456 թ. Բասենում ստ. Ճաշոց — 67
- Հայրապետ (Հիրապետ, Հէրպետ, Խիրապետ)
1. Հնդցի եղբ. Յովհաննէս գրչի, որ 1451 թ. Խիղանում օր. Աւետ. — 10
  2. Պա'պ տանուտէր Կարապետի, որ 1451 թ. Խիղանում ստ. Աւետ. — 10
  3. Արթուս, կնքաւոր ներսէս եպսի, որ 1451* թ. Արճիշո'ւ ստ. Գանձարան — 14
  4. Հերպետ Վարադայ վանքի, 1454 թ. — 40
  5. Գրիչ, 1454 թ. իմ կղզում օր. Աւետ.—43
  6. Բազմարդյուն գրիչ, որդի հալատուրի, բեռորդի Թումայ Մինասեց նշանավոր գրչի, մորաքրոջորդի Ստեփանոս կթղկսի և ներսէս եպսի, միաբան Աղթամարի վանքի, 1455—1480 թթ. Աղթամարում օր. 4 Աւետ., 2 Ճարտերի (մեկը՝ սկսեց օրինակել էջմիածնում 1467 թ.), 2 Մաշտոց, 2 Ճաշոց — 57, 58, 102, 127, 128, 240, 257, 301, 309, 310, 312, 313, 407, 431, 445, 446
  10. Եղբ. Ստեփանոս և Արբահամ կր-ների, որոնք 1455 թ. Աղթամարում ստ. Ճաշոց — 57
  11. Կր., որդի տէր Գրիգորի, ի վայելումն սրա 1456 թ. Բաղէշում օր. Աւետ. — 70
  12. Քհնյ, հայր Ստեփանոս գրչի, որ 1456 թ. Բաղէշում օր. Աւետ. — 71
  13. Մեծոփա'յ վանքի երկու միաբաններ, 1456 թ. — 71
  14. Որդի Զիալի, որ 1456 թ. Բերդաձորի վանքում ստ. Աւետ. — 73
  15. Հայր պր. Աւետիքի, որ 1456 թ. Կաֆայում ստ. Աւետ. — 78
  16. Եղբորորդի Յովաննէսի, որ 1457 թ. Յիպնայ վանքում ստ. Մաշտոց — 81, 82
  17. Սարկաւագ, որդի Կարապետ քհնյի, որ 1457 թ. Ոստանում ստ. Գանձարան — 89
  18. Եպս, առաջնորդ Քրարմ' կոչված երկրի ինչ-որ վանքի, 1457 թ. — 92
  19. Միաբան Հաղբատայ վանքի, 1458 թ. — 98

Հայրագետ

20. Արքեպս, որդի Ստեփանոս քհչի, առաջնորդ Աղրակի, կամ աթոռակալ սր Բարթուղիմէոսի, 1458, 1461 թթ. — 109, 160
21. Կաֆայի՛ քահանաներից, 1458 թ. — 112
22. Երախտավոր Աւետ. ստ. Խոնձայի՛ Բարիոք որդու, հշվ. 1460 թ. Աղթամարում — 144
23. Պր., Մարմետի տանուտերերից, 1462 թ. — 183
24. Հայր Ատոմ կր.-ի, որ 1462 թ. Վանում ստ. Գանձարան — 187
25. Աներ Հալիֆայի, որ 1463 թ. Կտուցում ստ. Աւետ. — 197
26. Միարան Երուսաղէմի սբ Փրկիչ վանքի, հշվ. 1463 թ., հավանաբար ինքն է, որ 1471 թ. վկա եղավ մի Աւետարանի նվիրարարմանը — 204, 329
27. Հնդցլ որդի Կարապետ քհչի, որ 1464 թ. Շատուան գյուղում ստացած Աւետարանը նվիրեց Ոստանի սր Աստուածածին եկեղեցուն — 224
28. Եպս, գրիչ, 1466 թ. Անաւարդայում օր. Ծառոց — 252
29. Գրիչ, որդի Յովանէսի, 1466 թ. օր. Մաշտոց — 254
30. Հնդցլ եղբ. Կիրակոս Զօղկանց դրչի, որ 1467 թ. Բաղէշում — Աղթամարում օր. Ծառուտիր — 257
31. Եղբ. մահդասի Ստեփանոսի, որ 1469 թ. Փասսավանքում ստ. Յայսմաւորք — 281
32. Ոմն, հշվ. 1469 թ. Բիւրականում — 289
33. Որդի տանուտէր Առաքելի, որ 1469 թ. նվիրեց Սուրս գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ. — 293
34. Հոգևր հայր Հայրապետ գրչի, որ 1470 և և 1471 թթ. Աղթամարում օր. Աւետ. և Մաշտոց — 303, 312
35. Եղբորորդի Արքեպի վանքի երախտավոր Գրիգոր Կիրակոսեցի, 1470 թ. — 304
36. Հայր ուսթա Վարդանի, որ 1471* թ. Աղթամարում օր. Յայսմաւորք — 311
37. Աներ Գրիգոր քհչի, որ 1472 թ. Արճէշում ստ. Մաշտոց — Գանձարան — 339
38. Հնդցլ եղբ. Կուլփաշայի, որ 1472 թ. Անկիւնեաց վանքում ստ. Աւետ. — 340
39. Ոմն, 1473 թ. Ակիսի քաղաքում ստ. Աւետ. — 343
40. Հորեղբայր Աստուածատուրի, որ 1474 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 364
41. Գպիր, եղբ. Աւագտէր վրդի, որ 1475 թ.

Հայրագետ

- Քորորաբերդի անապատում (Սրկղունք) օր. Աւետ. — 375
  42. Աշակերտ վերոհիշյալ Աւագտէր վրդի — 376
  43. Ազգ. Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խլաթում ստ. Աւետ. — 379
  44. Որդի Գրիգորի, որ 1472 թ. Բասնի էգէպատ գյուղում ստ. Աւետ. — 415
  45. Որդի դարբին Աւետիսի, որ 1477 թ. Աղնայ գյուղում ստ. Գանձարան — 442
  46. Արեղայ Տէրունեցի, հերպետ Գողթան գաւառի վանքերից մեկի, 1477 թ. — 420
  47. Երախտասարգ հասակում բքից խեղդված եղբ. Վարդան կր.-ի, որ 1477 թ. Շաաուանում ստ. Գանձարան — 422
  48. Ազգ. Յակոբի, որ 1477 թ. նվիրեց Անճնի գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ. — 424
  49. Որդի Խոսրովի, որ 1478 թ. Բունաշէն գյուղում ստ. Աւետ. — 432
  50. Թոռ Խոսրովի, որ 1478 թ. Բունաշէն գյուղում ստ. Աւետ. — 432
  51. Մի այլ Թոռ վերոհիշյալ Խոսրովի — 432
  52. Որդի կամ եղբորորդի Վարձիգուլի, որ 1480 թ. Վրաստանում գնեց Աւետ. — 447
  53. Քհչ, ժն դարի վերջերին սր Վարդանի վանքին նվիրեց մի Աւետ. — 142
  54. Հայր տանուտէր Միքայիլի, որ ժն—ժՁ դդ. վերացրեց սր Վարդանի վանքի թոխվերու հարճերն» (իմա՛ վակֆերի դիմաց տրվող հարկերը) — 36*
  55. Միարան նկարենայ որ Յարութիւն վանքի, ժն—ժՁ դդ. — 162*
- Հանդիկ — Խոշա, 1477 թ. Յովհաննավանքում ստ. և նվիրեց էջմիածնի վանքին մի Մաշտոց — 417, 418
- Հանիշո՛ւր — Հգևր մայր Գրիգոր գրչի, որ 1479 թ. Աղթամարում օր. Աւետ. — 439
- Հասան**
1. Հորեղբայր Աղթամարի Ստեփանոս կթղկսի և ներսէս եպսի, հշվ. վերջինիս կողմից 1458, 1461 և 1471 թթ., Աղթամարում — 103, 163, 309
  2. Պր., հայր խոշա Ասլանի, որ 1459 թ. Բաղէշում ստ. Յայսմաւորք — 125
  3. Հայր Ամիրի, որ 1463 թ. Տփլիսում ստ. Աւետ. — 195
  4. Եղբ. Մէհրիշատ կնոշ, որ 1464 թ. Մալէզկերոյ վանքում ստ. Մաշտոց — 219 (Տե՛ս նաև Ամիր-Հասան)
- Հասան-Ալի**
Կարա-Կոյունլու վերջին գահակալ, որդի

Ջահնշահի, թագավորեց հոր սպանութիւնից հետո 1467—1468 թթ. ընդամենը մի քանի ամիս: Հշվ. 1458-ից սկսած, կրր անհաշող ապստամբութիւն բարձրացրեց հոր դէմ — 101, 117, 175, 197, 260, 271, 271, 281, 283, 319, 333, 334

Հասան-բէկ — Տէ'ս Ուղուն-Հասան
Հասան-բէկ — Հայր Դաւիթ կազմողի, 1474 թ. — 369

Հասան-Բուղա — Հայր Բջնոյ Լպս Գրիգոր Աշտարակեցու, հշվ. 1478 թ. — 426

Հասան-Սան — Խարբերդի ամիր, 1466 թ. — 251
Հասմ — Տաճա Մովսէս կր.-ի, որ 1473 թ. Սորի գլուղում սս. Աւետ. — 342

Հարար
1. Որդի պր. Կիրակոսի, որ 1456 թ. Բասնում ստ. Ճաշոց — 67

2. Աղդ. Ներսէս քհչի, որ 1461 թ. Ուրծ գլուղում ստ. Աւետ. — 158

Հասիր-Մլխիբ — Եղբ. Լեղանի սբ Աստուածածին վանքի առաջնորդ Ստեփաննոս Լպսի, հշվ. 1466-ից առաջ — 245

Հաւաս-Խարուն — Մայր Վարդան քհչի, որ 1462 թ. Տիփսիսում ստ. Աւետ. — 169

Հաւաս-Տիկիլե (կամ Խաթուն) — Կին Սերոյրէ քհչի, որ 1353 կամ 1452 թ. Որոտնայ վանքում ստ. Ճառքնտիր — 19, 20

Հերում
1. Գրիչ. Ստում օրինակել էր այն Շարակնոցը, որ 1465 թ. Սմբատ «թագաւորը» վաճառեց Յովհանն'ս կր.-ին — 237

2. «Ջորալեւա բանակաց Հալոց առ թագաւորոք Կոստանդնու և Լեոնի վերջնոյ» (կեղծիր) — 356

3. Եղբորդի Կիրակոս վրդի, որ 1473 թ. Ջելթունում հորինեց կեղծ պատմութիւն իր «Նախորդներ» Հեթումի և Ջարմանուճու ժասին — 356

Հեղինէ — Դուստր պր. Աղիղպէի, որ 1458 թ. Կաֆայում, ստ. Սաղմոսարան — 111

Հերիբ (Հերիբայ, Խէրիբ)
1. Մայր Ստեփաննոս գրչի, որ 1463 թ. Տարօնի Եղբորդ վանքում օր. Աւետ. — 193

2. Մամ, տնտեսուհի Անկիւնեաց վանքի, 1470—1477 թթ. օգնում էր Ջաքար դըրչին — 306, 307, 340, 401, 418, 419

3. Դուստր կամ եղբորդուստր տանուտէր Սահակի, որ 1474 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 367

4. Մայր Խոսրովի, որ 1478 թ. Բանաշլն գլուղում ստ. Աւետ. — 432

Հէրատուն — Հայր Ներսէս քհչի, որ 1461 թ. Ուրծում ստ. Աւետ. — 158

Հլր-Խարուն — Տէ'ս Խլր-Խաթուն
Հլրմլիբ

1. Մամ Սալուկ-Խաթունի, որ 1466 թ. ստ. Մաշտոց և նորոգեց մի եկեղեցու դըմբակ — 254

2. Քույր վերահիշյալ Սալուկ-Խաթունի — 254
Հմայեակ — Եղբորդի Սուքիաս քհչի, որ 1451 թ. Բերդաձորի վանքում ոտ. Գանձարան — 8

Հնագունդ — Քույր Կիրակոս Ջօշկանց դրչի, որ 1467 թ. Բաղլշում-Աղթամարում օր. Ճառքնտիր — 257

Հնդուրկ (դրված՝ Խնդուրկ) — Ամուսին Շերաղ-Խաթունի, որ 1470 թ. Շուշանց գլուղում նորոգեց Աւետ. — 307

Հնդուրան — Հլուան. 1470 թ. Գողթան գավառում «գԱւետարանիս կողն նորոգեաց» — 298

Հովաղեղ (ար.) — Որդի Սատաղայի, որ 1475 թ. Բոլորաբերդի անապատում ստ. Աւետ., — 377

Հովաղեղ (իդ.) — Աղդ. Անթառանի, որ 1471 թ. Մեղուանց վանքում ստ. Աւետ. — 317

Հուրլուրան — Տէ'ս Խութուրան
Հումա-Խաթուն — Մայր Շամշատին ոսկեգործի, որ 1468 թ. Կողոնիայի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 278

Հուսէն-պէկ — Պր. Կաղղվանի՝ (այն շրջանի՝ ուր գտնվում էր Անկիւնեաց վանքը), հշվ. 1476 թ. — 401

Հոիփսիմէ (Հոռոքսիմ, Հոռոմսիմ)
1. Աղդ. Սուքիաս քհչի, որ 1451 թ. Բերդաձոր վանքում ստ. Գանձարան — 8

2. Ազգ. Վարդան գրչի, որ 1452 թ. Կողուց վանքում օր. Աւետ. — 26

3. Կին մահադասի Կիրակոսի, որ 1454 թ. նորոգել տվեց մի Աւետ. — 49

4. Մահադասի, 1456 թ. Բաղլշում, ի վայելումն ոմն Գրիգոր քհչի ստ. Աւետ. — 68, 70

5. Հնգցլ քրոջուստր Ջաքարէ վրդի, որ 1458 թ. Խառաքասայ վանքում ստ. Սաղմոսարան-Աղթամատոյց — 100

6. Մայր Աստուածատուր եպսի, որ 1459 թ. Հոռոմոսի վանքին նվիրեց մի Ճաշոց — 122

7. Քույր Մեկքիսէթ գրչի, որ 1459 թ. Շատուանում օր. Աւետ. — 125

8. Մայր Գուրահարի, որ 1459 թ. Աղթամարում ստ. և նվիրեց Արբենց գլուղի եկեղեցուն մի Աւետ. — 127

Հոփսիմի:

9. Կին խաչատուրի, որ 1460 թ. Ղրիմում ստ. Սազմոսարան — 149
  10. Կին աչր Աւագի, որ իր եղբայրների հետ 1462 թ. Մընշկանց գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 185
  11. Նղրորկին վերոհիշյալ տ'ր Աւագի — 185
  12. Մայր խաչատուր քհյի, որ 1463 թ. Բաղէշում ստ. Յակոբ Ղրիմեցու Մկն. տոմարի — 194
  13. Մայր տ'ր Մարտիրոսի, որ 1464 թ. Արծկում ստ. Աւետ. — 217
  14. Մորարույր Մարտիրոս կր.-ի, որ 1467 թ. Ղրիմում օր. Յայամաուրք — 267
  15. Քույր Ստեփանոս քհյի, որ 1169 թ. Հերմոնի վանքում ստ. Աւետ. — 291
  16. Քույր Մկրտիչ կր.-ի, որ 1470 թ. Արեբրղի վանքին նվիրեց մի Աւետ. — 301
  17. Դուստր Մարտիրոսի, որ 1470 թ. Անկիւնեաց վանքում ստ. Աւետ. — 306
  18. Մայր Փաշայի, տր 1471 թ. ստ. Աւետ. — 321
  19. Մայր Յոհան քհյի, որ 1473 թ. Ուտիկ գյուղում ստ. Աւետ. — 354
  20. Մայր Յովսէփ գրչի, որ 1474 թ. Սորի գյուղում օր. Աւետ. — 368
  21. Քույր Սարգիս գրչի, որ 1475 թ. Պառուագրակի վանքում օր. Աւետ. — 387
  22. Դուստր Մինա-Խաթունի, որ 1476 թ. Աղթամարում ստ. Յայամաուրք — 402
  23. Նղրորկին տանուաէր Ստեփանոսի, որ 1476 թ. Արծկում ստ. Աւետ. — 402
  24. Կին Ամնադնի, որ 1477 թ. Անկիւնեաց վանքում ստ. Աւետ. — 419
  25. Քույր Յակոբ վրդի, որ 1478 թ. Հերմոնի վանքում ստ. Աւետ. — 429
  26. Կին ռէս Արիշանի, որ ԺՁ դարում ստ. և նորոգեց, տվեց 1457 թ. օր. մի Աւետ. — 88°
- Հոռմշաճ — Որդի խոշա Դովլաթշահի, որ 1465 թ. Աղթամարում ձեռնտու եղավ մի Գանձարանի ստացման գործին — 236
- Հօրմզ — Որդի Ղարիպշահ Հաւրմղենցի, որ 1476 թ. Վանում կաշի տվեց մի ճառընտրի կազմի համար — 406

Ղ

Ղարայրէկ — Որդի Վայոց-ձորի իշխան Զումայ Պոօշանի, 1476 թ. — 400

Ղազար

1. Քհյ, 1451 թ. Բարիձորոյ վանքում ստ. Մաշտոց — 9

Ղազար

2. Միաբան Մերտինի՝ Ամենափրկիչ վանքի, 1452 թ. — 27
3. Քհյ, որդի Փօլատի, 1452 թ. Մըզուք գյուղում ստ. Աւետ. — 28
4. Որդի Մելքիսեթ գրչի, որ 1453 թ. Աւան գյուղում օր. Գանձարան — 33
5. Հնդցլ ազր. Վարդան կր.-ի, որ 1454 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 40
6. Քհյ, որդի ռէս Մանկատաւագի, 1455 թ. Մինիքի Մցի գյուղում ստ. Աւետ. — 53
7. Բարունի, ուսուցիչ Պօղոս վրդի, որ 1455 և 1474 թթ. Ամրդուլու, ապա Մղաբու վանքում օր. ձեռագրեր — 56, 365
8. Միաբան Գամաղիէի վանքի, հշվ. 1455, 1469 թթ. — 59, 293, 296
9. Որդի Իսազի, իր Բլէլ եղբոր հետ 1456 թ. Սալմաստում գերությունից աղատեց մի Աւետ. — 67
10. Հայր ՄԼճոփայ վանքի հերպ'տ Վարդանի, հշվ. 1456, 1464 թթ. — 71, 218
11. Միտրան Մեծոփայ վանքի, 1456 թ. — 71
12. Էշմիածնի նվիրակ Ղրիմում, 1456 թ. միշնորդ եղավ Գր. Տաթևացու Քարոզգրքի մի ձեռագրի վաճառքի, հշվ. նաև 1458 թ. — 78, 112
13. Կր. գրիչ, 1452—1457 թթ. վայրից-վայր տեղափոխվելով (Լիմ-Սուխարայ վանք-Արգելյան) օր. Յայամաուրք. 1464 թ. Արգելյանում օրինակում էր Շարակնոց, որ իր մահով կիսատ մնաց — 80, 218
14. Սարկաւագ, 1457 թ. Յիպնայ վանքում օգնում էր Յոհանէս վրդին թուղթ-կոկելով — 81
15. Հայր Ներսէս վրդի, որ 1458 թ. Վանում ստ. Ճաշոց — 104
16. Կաֆայի՝ քհյ-նեբից, 1458 թ. — 112
17. Նղր. Յոհանէս գրչի, որ 1458 թ. ստ. Յայամաուրք — 114
18. Արբէնց գյուղի տանուտերերից, 1459 թ. — 128
19. Ոմն, 1460 թ. վկա եղավ սր Թորոս եկեղեցուն մի ճաշոցի նվիրաբերմանը — 152
20. Վրդ., 1461 թ. Բաղէշում վկա եղավ ինչոր նվիրաբերության — 160
21. Մարմետի սր Ստեփանոս եկեղեցու քհյ-նեբից, 1462 թ. — 183
22. Որդի Հալիֆայի, որ 1463 թ. Կտուցում ստ. Աւետ. — 197
23. Նղր. Աստուածատուրի, որ 1463 թ. Բերդաձորի վանքում ստ. Աւետ. — 200

Ղազար

24. Քհյ, հորեղբայր Մարգարէ գրչի, որ 1463 թ. Երուսաղէմում օր. Յայսմա-ուորր — 204
25. Միարան Հայոց-Քառի Ամենափրկչի, 1464 թ. — 214
26. Քհյ, եղբ, Յակոբ գրչի, որ 1464 թ. Արծ-կէում օր. Աւետ. — 217
27. Մաղկող ու կազմարար. 1464 թ. ծաղկեց ու կազմեց այն Աւետաբանը, որ օր. Մա-թէոս Շրվանեցի գրիչը Ալլախի Խորաթոնց գյուղում — 220
28. Հորեղբայր Մահդասի Ստեփանոսի, որ 1467 թ. Վանում ստ. Յայսմաուորք — 258
29. Երախտաժող Յովաննէս քհյի, որ 1467 թ. Վանում ստ. Մաշտոց — 259
30. Միարան Կաթայի սբ Աննայի վանքի, 1467 թ. — 268
31. Ծեր եպս, առաջնորդ Սիրունքարի վանքի, 1468 թ. — 273
32. Գրիչ, որդի Քումայի. 1468 թ. Խիզանի Գամաղիէլի վանքում օր. Աւետ. — 274, 275
33. Եղբ. Սարգսի, որ 1468 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 275
34. Աբեղայ, հշվ. 1469 թ. Բիւրականում—290
35. Քնոռորդի տանուտէր Առաքելի, որ 1469 թ. Եվրոնց Սուրս գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ. — 293
36. Որդի Սուրս գյուղի քհյ Սահակի, հշվ. 1469 թ. — 294
37. Ազգ. Աղթամարի Ստեփանոս կթղկսի և Ներսէս եպսի, հշվ. 1471 թ. — 309
38. Հայր Մելքիսեթ գրչի, որ 1472 թ. Արշըբոյ վանքում օր. Մաշտոց, իսկ 1478 թ. Հալէ-պում-Աւետ. — 337, 434
39. Գրիչ, 1475 թ. Արծկէում օր. Յայսմա-ուորք — 380
40. Ռայիս Երուսաղէմի Հայոց, 1475 թ. — 390
41. Գրիչն է եղել այն Մաշտոցի, որ 1476 թ. Նորոզեցին Սեանում — 397*
42. Եպս, Վերատեսուչ սբ տիստին բերթա-կաննա, 1476 թ. — 411
43. Հայր դարբին Աւետիսի, որ 1477 թ. Աղ-նայ գյուղում ստ. Գանձարան — 422
44. Քհյ, ուսուցիչ Աստուածատուր գրչի, որ 1477 թ. Երզնկայում օր. Աւետ. — 424
45. Եպս Մովսէս (այն թ. մի որ գտնվում էր Բռնաշէն գյուղը), 1478 թ. — 432
46. Որդի պր. Սողոմոնի. 1479 թ. ստ. Աւետ. — 440
47. Աբեղայ, համշիրակ եղբ. Մարտիրոս գրչի,

- որ 1480 թ. Կ. Պօլսում օր. Սաղմոսա-րան — 442
- Ղամար — Զոքանչ ոէս Մանկտաւագի, հշվ. 1455 թ. Սիւնիքի Մցի գյուղում — 53
- Ղամար — Հորեղբորկին Գրիգոր քհյի, որ 1472 թ. Արճէշում ստ. Մաշտոց-Գանձա-րան — 339
- Ղամար-Խարուն — Դուստր Զուլալ-Խաթունի, որ 1470 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ.—304
- Ղամբար — Եղբորորդի տանուտէր Քոլբէկի, որ 1473 թ. ստ. Աւետ. — 345
- Ղայար-Խարուն — Մայր Մելքիսեթ գրչի, որ 1477 թ. Բասենի էգէպատ գյուղում օր. Աւետ. — 416
- Ղապարբու — Եղբ. Սարգիս քհյի, որ 1476 թ. ստ. և կազմել տվեց մի Աւետ. — 413
- Ղասրմ — Քուրդ ամիր Խիզանի, 1455 թ. — 59
- Ղատամ — Քուրդ Սարգիս քհյի, որ 1476 թ. Նո-րոզել տվեց մի Աւետ. — 413
- Ղատերես — Մահդասի, քուրդ Մատթէոս գրչի, որ 1452 թ. Ալրիվանքում և 1471 թ. Մե-ղուանց վանքում օր. Շարակնոց և Աւետ. — 16, 318
- Ղարայ
  1. Եղբ. Լեզանի սբ Աստուածածնի վանքի առաջնորդ Ստեփաննոս եպսի, հշվ. 1466-ից առաջ—245
  2. Պր., մահդասի, 1471 թ. Սիրիհիսաբ քա-ղաքում Վրդրոցս դիմն շուտով դատաւ—328
- Ղարա-Արման — Տե'ս Աւթման
- Ղարայգաւզ — 1589 թ. պարտավորագիր ստո-րագրեց ոմն տէր Ակոբի որդեգրելու մա-սին — 43*
- Ղարա-Ուտուֆ — Կարա-Կոյունլու, հայր Զհան-շահի, հշվ. որդու կապակցութեամբ — 5, 18, 42, 57, 79, 85, 120, 124, 131, 135, 139, 187, 214, 217, 231, 232, 247, 299
- Ղարա-Քնշիշ — 1477-ից հետո միջնորդ եղավ մի Աւետարանի վաճառքի — 424
- Ղարաթէկի — Որդի վանեցի նվիրատու ասկերիչ Եզդանբախշի, 1476 թ. — 405
- Ղարալ — Հայր Գրիգոր կազմողի, որ 1464-ից հետո Ախլցխայում կազմեց մի Աւետ.—227
- Ղարանայ — Քոռ Սատաղայի, որ 1475 թ. Բո-լորաբերդի անապատում ստ. Աւետ. — 377
- Ղարաման
  1. Հայր Լեզանի սբ Աստուածածնի վանքի (Գանձակ) առաջնորդ Ատեփանոս եպսի, հշվ. 1466-ից առաջ — 245
  2. Հնգել եղբ. Մաթիոս քհյի, որ 1474 թ. ստ. Ճաշոց — 369

Ղարիպ-Խաբուն

- 1. Կին խոշա Դամուրի, որ 1475 թ. Խիզա-նում ստ. Յայսմաուրք — 387
- 1. Ազդ. նվիրատու խոշա Քրմանի, 1476 թ. Վան — 404
- 3. Կին պր. Չարունի, որ 1478 թ. Հալէպում ստ. Աւետ. — 434

Ղարիպլահ (Ղարիպլայ)

- 1. Ավել անուն մահդասի Ստեփանոսի, որ 1460 թ. Արծկէում ստ. Ծաշոց, որ 1465—1466 թթ. նվիրեց Աղթամարի վանքին—136, 137, 240
- 2. Որք մանուկ, ազդ. Մովսէս Արծկեցի հիշատակագրի, 1472 թ. — 332
- 3. Ազդ. Գուլիպլայի, որ 1474 թ. Մզաքու վանքում ստ. Աւետ. — 365
- 4. Հարմեկեց, 1476 թ. Վանում մի Ծառնե-տիր կազմելու համար նվիրեց կաշի — 406
- 5. Եղր. Վարձրդուլի, որ 1480 թ. Վրաստա-նում գնեց մի Աւետ. — 447

Ղարիպլահ — Բէլեցի՛ ոմն, 1457 թ. Յովհաննէս Մանգասարենց գրչին նվեր էր բերում լօշ, ռմանդրամէս, պանիր և ձուկ — 87

Ղաւշ

- 1. Եղբոր կամ քրոջ որդի ուն Մարտիրոսի, որի հիշատակին 1473 թ. Բերկիրում օր. Աւետ. — 352
- 2. Պր., որդի տանուտէր Կարապետի, որ 1480 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 446

Ղաւրդաւրէ — Սամցխեի Աթաբեկ, հշվ. 1465, 1467 թթ. և 1473-ից առաջ — 230, 244, 350

Ղրբել

- 1. Շոշ մայր Յովհաննէս քհչի, որ 1467 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 261
- 2. Ջոքանչ տանուտէր Առաքելի, որ 1469 թ. Սուրս գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 293, 294

Ղրշաղ (Ղիշախ, Խըշաղ)

- 1. Կին ուն Մանկտաւագի, հշվ. 1455 թ. Սիւնիքի Մցի գյուղում — 52
- 2. Դուստր մահդասի Հուսիսիմէի, որ 1456 թ. Բաղէշում ստ. Աւետ. — 68
- 3. Կին Յովհաննէս Մուքատենցի, հշվ. 1458 թ. Աղթամարում — 102
- 4. Տա՛տ Կտուց վանքի առաջնորդ Գրիգոր եպսի, հշվ. 1462 թ. — 182

Ղղար-Խաբուն — Դուստր Վարդանի, հշվ. 1454 թ. Լիմում — 43*

Ղղարբէկ — Ազգ. տէր Ստեփանոսի, որ 1462 թ. Տեպուր գյուղում օր. Աւետ. — 170

Ղիմաթ-Խաբուն — Ջոքանչ Թումանշահի, որ 1476 թ. ստ. Յայսմաուրք — 392

Ղլիճ-Աւլան — Կարա-Կոյունլունների պետու-թյան ավագանիներից. բանտարկվել էր Ջհանշահի հրամանով. ազատ արձակվեց ապստամբ Հասան-Ալու կողմից 1459 թ. — 117

Ղուբլու-Մելիք — Տե՛ս Խութլու-Մելիք

Ղուլիջան

- 1. Հայր ուն Արիշանի, որ ԺՋ գարում նորոգել տվեց 1457 թ. օր. մի Աւետ. — 88*
- 2. Որդի կամ թոռ վերահիշյալ Արիշանի—88*

Ղուկա

- 1. Առաջնորդ Հաղբատայ վանքի, արքեպս Տփխիսի, վերադիտող նահանգիս Վրաց. հշվ. 1452—1474 թթ., 1474 թ. շինեց զանգակատուն — 17, 169, 195, 280, 362
- 2. Միաբան Հաղբատայ վանքի, 1458 թ.—98
- 3. Միաբան Հայոց-Թառի. Ամենափրկչի, 1464 թ. — 214
- 4. Վրդ, սրա միշոցով (սի ձեռն) 1467 թ. տէր Վարդան Բաբերդցին գրավից ազատեց մի ձեռագիր — 269
- 5. Եպս, եղբորորդի Ազարիա արքեպսի, որ 1476 թ. նորոգել և կազմել տվեց մի Աւետ. — 413
- 6. Արեղայ, աշակերտ Գաբրիէլ եպսի, որ 1477 թ. Յովհաննավանքում օր. Մաշտոց Օգնում էր ուսուցչին թուղթ կոկելով — 417
- 7. Դպիր ոմն Սրկղունքի (Բուրաբերդի) վանքում, 1478 թ. — 427

Ղսմաթ (գրված՝ Ղըմաթ) — Կին ութա Վարդանի, որ 1471* թ. Աղթամարում ստ. Յայսմաուրք — 311

Ղրիմ — Թոռ տանուտէր Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խլաթում ստ. Աւետ. — 379

Ղրիմ-Խաբուն (ըստ այլ ընթերցման՝ Ծիրիմ-Խաթուն) — Եղբորդուստր Դուրդանայ կնոջ, որ 1478 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 431

Ճ

Ճազ — Ռէ, թագաւոր Կիպրոսի (Յակոբ Բ. Լուսինեան), հշվ. 1467 թ. — 266

Ճալխաբուն — Ջոքանչ Մկրտիչ երէցի, որ 1476 թ. Պալախոռու վանքում ստ. Աւետ.— 409

Ճանիար — Փեսա Իգնատիոս քհչի, որ 1476 թ. Անլոց վանքում ստ. Մաշտոց — 411

Ճանիբէկ — Տե՛ս Ջանիբէկ

Ճաճում — Եղբ. տէր Վարդան Բաբերդցու, որ

1467 թ. գրավից ազատեց մի ձեռագիր — 269
 ձաւ (կամ ճաւ) — Հայր Վարձիդուլի, որ 1480 թ., իր եղբայրների հետ, Վրաստանում ստ. Աւետ. — 447
 ձաւար — Որդի Յևաթ-Միլիթի, որ 1470 թ. Անկիւնեաց վանքում ստ. Աւետ. — 305
 ձինաց-Մելիք — Տե՛ս Ջ՛ան-Մելիք
 ձուվաք — Մաճղասի, Սերափիսում 1467 թ. ստ. Ճաշոց — 265

Մ

Մաղաղէն — Մայր Գրիգոր գրչի, որ 1454 թ. Աղթամարում օր. Աւետ. — 45
 Մալուխ — ՓԼՍա Կարապետ քհնդ. որ 1457 թ. Ոստանում ստ. Գանձարան — 89
 Մակուր — Եպս, 1467 թ. վկա եղաւ Միխայիլ Ասորու պատմութեան մի ձեռագրի գրավից ազատելու ղործարքին — 268
 Մանմարագ — Սուլթան, 1456 թ. գրավել է Կաֆան և իրաւունքի մատենել Հաշի-Գիրեյ խանին — 78

Մաղաքիա (Մաղաքիաս, Մաղաքիա)

1. «Արրեպս ամենայն հիւսիսական կողմանց» կամ Ղրիմի, առաջնորդ Կաֆայի սր Աննայի վանքի, 1458—1467 թթ. — 111, 112, 149, 152, 252, 253, 267, 268
2. Կր. գրիչ, 1463 և 1464 թթ. Երեւանի վանքում օր. Աւետ. — 202, 228
3. Միաբան իւլպաշի վանքի, 1464 թ. — 221
4. «Գրոց աշակերտ» Կապոսի վանքում, 1466 թ. — 251
5. Միայնակեց, 1471 թ. Խաչենաձորում, իր եղբ. Աղարիա քհնդ. հետ ստ. Աւետ. — 325
6. Եկեղեցական Վարագայ վանքի, 1480 թ. — 445

Մաղրում (Մախտում)

1. Ազգ. Յոհանէս կր.-ի, որ 1458 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 109
2. Հայր Միխայիս նշանավոր ու բազմարդուն ծաղկողի. — 182
3. Հայր Մարմետի ասնուտէր պր. Դովլաթշահի, 1462 թ. — 183
4. Եղբ. Միստիչ գրչի, որ 1469 թ. Բիւրականում օր. Տաղարան — 288, 289
5. Հայր Մեսրոպր կր.-ի, որ 1473 թ. Ուրծ գյուղում ստ. Ճաշոց, իսկ 1474 թ. Վայոցձորում-Յայսմաւորք — 347, 358
6. Հայր Սարգիս գրչի, որ 1474 թ. իր համար օր. Աւետ. — 372

Մաղրում-Խարուն — Դուստր Վարդանի. հշվ. 1454 թ. կիմում — 43°

Մաղրուվշա[ն] — Դուստր Խաչատուրի, որ 1462 թ. իր եղբայրների հետ Մրնշկանց գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 185

Մամայ — Դուստր Շիրադ-Խաթունի, որ 1470 թ. Շուշանց գյուղում նորոգեց Աւետ. — 307

Մամախարուն

1. Մայր ոստանցի Ստեփանոս քհնդ. որ 1454 թ. (վայր անհայտ) և 1458 թ. Աղթամարում ստ. 2 Աւետ. — 50, 102, 103
2. Ազգ. ուն Մանկտաւագի, հշվ. 1455 թ. Սիւնիքի Մցի դուրսում — 52
3. Եղբորդուստր Ստեփանոս-Ղարիպշահի, որ 1460 թ. Արծկէում ստ. Ճաշոց — 137
4. Դուստր Խոնձայ կնոջ, որ 1460 թ. Աղլւսմարում ստ. Աւետ. — 143
5. ՄԼԺ մայր Շատիշայի, որ 1461 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 146
6. Ազգ. տէր Ստեփանոսի, որ 1462 թ. ՏԵպուր գյուղում ստ. Աւետ. — 170
7. Տատ Աւետիս քհնդ. որ 1465 թ. Վանում ստ. Յայսմաւորք — 233, 234
8. Մայր Սահակ երլցի, որ 1467 թ. Կիւրդի վանքում ստ. Աւետ. — 263
9. Ազգ. Աղթամարի Ստեփանոս կթղկսի և Ներսէս եպսի. հշվ. 1471 թ. — 309
10. Մայր Յակոբ գրչի, որ 1471 թ. Շիրվանի Սաւկութլու գյուղում օր. Ժողովածու — 320
11. Մայր հյուան Միխայի, որ 1476 թ. Ժածկեց Վանի Պողոս-Պետրոս եկեղեցու տանիք — 404

Մամոյ — Քույր տանուտէր Մկրտչի, որ 1452 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 23

Մամոց — Մայր մահդասի Յովհաննէսի, որ 1457 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 93, 94

Մամֆան — Եղբորդուստր մահդասի Ստեփանոսի, որ 1457 թ. Արգելանում ստ. Յայսմաւորք — 80

Միւնայ-Խաթուն — Քույր մահդասի Կիրակոսի, որ 1454 թ. նորոգել տվեց մի Աւետ. — 49

Մանան

1. Ապաշխարող, որ Ջանշան կնոջ հետ միասին 1457 թ. ստ. Աւետ. — 96
2. Մայր Սիմէոն ծերունու, որ 1475 թ. Պառուարակի վանքում ստ. Աւետ. — 386

Մանանայ — Մայր Խարբերդի եպս Յոհաննէսի, որ 1466 թ. ստ. Ճաշոց — 251

Մանանայ-Խարուն — Կին պր. Աւետիսի, որ 1456 թ. Կաֆայում ստ. Աւետ. — 78

Մանուկ — Որդի պր. Կոստանդի, որ 1463 թ. հուլիսի ամս. Աւետ. — 203

Մանուկ — Հայր տանուտէր Սիրականի, որ 1473 թ. Սրիզունքում ստ. Աւետ. — 346

Մանգարաւ — Հայր Խաւոցի (Իմա՝ Հայոց), հշվ. 1452 թ. Ոստանում — 21

Մանուսար (կամ Մանգասար) — Հայր արճի- շեցի նշանավոր դրիչ Յովհաննէս Մանգա- սարկեցի, հշվ. որդու կողմից բողոքիցս — 41, 86, 87, 180, 197, 236, 321, 339, 361

Մանիկ — նորաղևոր տանուտէրերից. 1455 թ. — 232

Մանիշակ (Մանուշակ)

1. Դուսար Ամիրի, որ 1463 թ. Տիվիսիում ստ. Աւետ. — 195

2. Զորանչ մահադասի Մուրատի, որ 1464 թ. Երեւանի վանքում ստ. Աւետ. — 228

3. Մայր տանուտէր Սիրականի, որ 1473 թ. Սրիզունքում ստ. Աւետ. — 316

4. Մանուշ, հորաբույր Սամուէլ նաղաշի, որ 1466 թ. Կապոսի վանքում ծաղկեց Գան- ձարան — 251

Մանլուր — Հորաբույր Սամուէլ նաղաշի, որ 1466 թ. Կապոսի վանքում ծաղկեց Գան- ձարան — 251

Մանուէլ (Մանուէլ)

1. Արրիպս, առաջնորդ Եղիարդի, որդի պր. Աւագի, թոռ Աղիզրէկի, հշվ. 1452 — 1473 թթ. — 16, 215, 215*, 233, 283, 283*, 347

2. Նկարող կամ նաղաշ. 1452 թ. ծաղկեց Տիվիսիում օր. Աւետ., 1458 թ. Հաղրատում օր. Ճաշոց, 1459 թ. Կիկէթում օր. Աւետ. — 17, 99, 119

3. Որդի Սարգիս բէշի, որ 1460 թ. Արծկէում ստ. Աւետ. — 139

4. Քհչ, համշիրակ եղր. Խաչատուր գրչի, որ 1461 թ. Ուրծ գյուղում օր. Աւետ. — 158

5. Միաբան Հայոց-թառի Ամենափրկչի, որ 1464 թ. — 214

6. Քհչ, որդի պր. Ամիրբէկի. 1465 թ. Կած գյուղում ստ. Ճաշոց — 230, 231

7. Հորեղբ. Սամուէլ նաղաշի, որ 1466 թ. Կապոսի վանքում ծաղկէց Գանձարան — 251

8. Գրիչ, 1466 թ. Ղրիմում օր. Վարդան Այ- գեկցու աշխատութեան երբ — 254

9. Գրիչ, 1472 թ. նորոգեց ու կաղմեց մի Աւետ. — 341

10. Երէց, հշվ. 1473 թ. Երզնկայում — 354

Մանուէլ

11. Գրիչ, որդի Պետրոս բէշի, 1478 թ. Կուրի- գյուղում օր. Գանձարան — 430, 431

Մանուկ

1. Պր., հայր պր. Յովաննէսի, որ 1466 թ. Ղրիմում գնեց մի Աւետ. — 252, 253

2. Հնգլլ եղբորորդի Ռէս Մարտիրոսի, որի հիշատակին 1473 թ. Բերկրիում ստ. Աւետ. — 352

Մանկուազ (Մանկուազ)

1. Որդի Մարտիրոսի սրբ. հիշտակին 1455 թ. Սիւնիքի Մցի գյուղում գնվեց մի Աւետ — 52, 53

2. Որդի Աստուածատուրի, որ 1463 թ. Բեր- դաձորի վանքում ստ. Աւետ. — 200

Մաարէնս (Մաթէոս)

1. Հերոցեո Պղնձաղոյ անապատի, 1451 թ. — 11

2. Գրիչ, 1452 և 1454 թթ. Այրիվանքում օր. Շարակնոց և Ճաշոց — 15, 16, 129

3. Եղբորորդի Դաւիթ միայնակեցի, որ 1452 թ. Աղջոց վանքում ստ. Աւետ. — 18

4. Միաբան Մերտինի Ամենափրկիչ վանքի, 1452 թ. — 27

5. Միաբան Տրտպիղոնի Վերի-Աստուած- ծին մենաստանի, 1455 թ. — 61

6. Որդի Սուլթանի, միաբան Վերի-Նորսվան- քի. 1456 թ. ստ. Տօնական, 1456 թ. օր. Ժողովածու մեկնութեանց Մատթի և Յով- հաննու աւետարանաց. 1473 թ., 80-ամյա հասակում, Եղեգիսում օր. Գանձարան — 65, 66, 347

7. Գրիչ, 1457 թ. օր. Մկն, սաղմոսաց և Մկն. պատարագի, 1476 թ. ավարտեց 1426 թ. սկսած Գիրք թղթոցի օրինակութունը, 1477 թ. օր. Աւետ. (այս տվյալները կարող են վերաբերվել 2 տարբեր գրիչներին) — 83, 84, 85, 412, 413, 424

8. Գրիչ, 1457 թ. սր Մամաս անապատում օր. Աւետ. — 84

9. Եպս, էջմիածնի նվիրակ Ղրիմում, 1458 թ. — 112

10. Երվանեցի, որդի Մարգարէի, գրիչ, 1460 թ. Երուձոր գյուղում օր. Աւետ. 1464 թ. Այ- լախ երկրի Խորտթանց գյուղում՝ մի այլ Աւետ. — 134, 220

11. Սեբաստացի, 1463 թ. Աւագ վանքում կաղ- մեց մի ձեռագիր, 1480 թ. գտնվում էր Կ. Պօլսում — 208, 441, 442

12. Միաբան. Հայոց-թառի Ամենափրկչի. 1464 թ. — 214

Մատթեոս

13. Գրիչ, աշխատում էր Եղվարդում. 1464 թ. օր. Մաշտոց, 1465 թ.-Աւետ., 1469 թ. Սարգիս Շնորհալու Մկն. կաթուղիկէից— 215, 232, 283
14. Ուուցիչ Մաղաքիա կր. գրչի, որ 1464 թ. Երբրանի վանքում օր. Աւետ.— 228
15. Եղորորդի Մանուէլ քչի, որ 1465 թ. Կած գյուղում ստ. Ճաշոց — 231
16. Միարան Գետարգելի վանքի (Եղվա՛րդ), 1465 թ. — 232
17. Քչյ, 1468 թ. Եղվարդում ստ. 2 Աւետ., որոնցից մեկի «նկարակերտութունը» կատարեց Գառնակերի վանքում (Գանձակ) Աղարիա նկարողը — 244, 272
18. Որդի Ստեփանոսի, 1466 թ. Անաւարդալում ստ. Ճաշոց — 251
19. Անրերդի քահանաներից, 1469 թ. — 290
20. Գրիչ, 1471 թ. Մեղուանց վանքում օր. Աւետ. — 318
21. Ուուցիչ Յակոբ գրչի, որ 1474 թ. Վայոցձորում մի էջ օրինակելով օգնեց Գալուստ գրչին — 361
22. Կր., որդի Սաւալանի, 1474 թ. սա. Ճաշոց — 369
23. Եպ., 1486 թ. Վրաստանում վկա եղավ մի Աւետ. վաճառքի — 447

Մարատարն (՝) — Միարա՛ն Տեղերոյ սբ Աստուածածնի, հշվ. 1469 թ. Բիւրականում — 290

Մարգարէ (Մարգարայ, Մարգար)

1. Գրիչ, որդի Յոհանէսի, Ռշտունիքի Բերդաձորի վանքում 1451, 1456 և 1463 թթ. օր. Գանձարան և 3 Աւետ. — 7, 73, 200
2. Քչյ Վանի սր Ստեփանոս եկեղեցու, 1451 թ. — 7
3. Հայր ռէս Աշխիբէկի, որ 1451 թ. ստ. Յայամաւորք — 14
4. Արեղայ. սրա մայրը 1453 թ. Աւան գյուղում «մէկ դաստայ» թուղթ նվիրեց Մելքիսեթ գրչին — 34
5. Հայր Մկրտոնի և Մարտիրոսի, որոնք 1454 թ. լիմ կղզում սա. Աւետ. — 43
6. Ոմն, հշվ. 1455 թ. — 53^a
7. Վրդ., վարպետ Խաչատուր քչի, որ 1455 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 55
8. Հյուան, եղր. մահաասի Հուսիսիմէի, որ 1456 թ. Բաղէշում ստ. Աւետ. — 70
9. Վանահա՛յր Մեծոփայ վանքի, 1456 թ. — 71
10. Հայր Ատեփանոս գրչի, որ 1456 թ. Շատուան գյուղում օր. Մաշտոց — 74

Մարգարէ

11. Կոռեցի, վարպետ (ուսուցիչ) Մոկքի Փասավանք գյուղում աշխատող Իսրայէլ գրչի. հշվ. վերջինիս կողմից 1456—1476 թթ. — 76, 256, 468
12. Արեղայ գրիչ, 1457 և 1475 թթ. Բալուի Նևիրի գյուղում և սր Գլորդի վանքում օր. Մաշտոց, Սահմանագրութիւն դաստիարակութեան և Աւետ — 93, 388
13. Հնդցլ եղբ. Զաքար վրդի, որ 1458 թ. Խառարաստայ վանքում ստ. Սաղմոսարան-Աղօթամատոյց — 100
14. Հորեղբորորդի Զաքար արեղայի, որ 1458 թ. գնեց մի Շարակնոց — 113
15. Հայր Մաթէոս գրիչ Երվանեցու, որ 1460 թ. Եղուձոր գյուղում օր. Աւետ.—134
16. Եղբ. Դաւիթ գրչի, եղբորորդի Աւագաէր վրդի, հշվ. սրանց կողմից 1457, 1475 և 1478 թթ. Սրկղունքում — 157, 375, 428
17. Եղբ. Ատոմ կբ.-ի, որ 1462 թ. Վանում օր. Գանձարան — 187
18. Դասագրութի Աւագ վանքի համալսարանի, 1463 թ. — 190, 207
19. Կր. գրիչ, որդի Ներսէսի, 1463 թ. Երուսաղէմում օր. Յայամաւորք, 1467 թ. Մեծկերտի Սիրունքարի վանքում օր. Շարակնոց, 1468 թ. — Յայամաւորք — 204, 262, 263, 272
20. Հայր Գրիգոր Երէցի, որ 1464 թ. նվիրեց Կոնկուկայ գյուղի եկեղեցուն մի Գանձարան — 220
21. Դպիր, եղբորորդի Մանուէլ քչի, որ 1465 թ. Կած գյուղում ստ. Ճաշոց — 231
22. «Քաղցրաձայն փիլիսոփայ», միարան Կապուսի վանքի, 1466 թ. — 251
23. Սկեսրայր Սալլուկ-Խաթունի, որ 1466 թ. ստ. Մաշտոց և նորոգեց ինչ-որ եկեղեցու գմբեթ. — 254
24. Վրդ., գրիչ 1473-ից առաջ Սամցխում օրինակված Գրիգորիս բժշկի մեծարժեք Բժշկարանի նախագաղափար օրինակի—350
25. Գրիչ, որդի Մկրտիչ քչի, 1474 թ. Վերին-Վարագում օր. Յայամաւորք — 362, 363
26. Գրիչ, 1474 թ. Մխիթար քարգործի պատվերով օր. Աւետ. — 371
27. Աշակերտ Աւագաէր վրդի, որ 1475 թ. Բորորաբերդի անապատում օր. Աւետ.—376
28. Եղր. Դանիէլ վրդի, որ 1476 թ. ստ. Մաշտոց — 396
29. Արքեպս, առաջնորդ Վարագայ վանքի, 1476 թ. — 403

Մարգարէ

30. Երկն, 1478 թ. Սովորում Գանձարանի օրինակ տվեց Յովան գրչին — 433
  31. Միարան Վարագայ վանքի, 1480 թ.—445
- Մարգարիտ**
1. Կին Ներսէս երկնցի, որ 1451 թ. Արճէշում ստ. Գանձարան — 14
  2. Մայր ոչն Աշխիբէկի, որ 1451 թ. ստ. Յայամաուրք — 14
  3. Կին վերոհիշյալ Աշխիբէկի — 14
  4. Քրոջդուտոր Յակոբ կր.-ի, որ 1452 թ. Արծկէում ստ. Աւետ. — 26
  5. Դուտոր Իսրայէլ գրչի, որ 1455—1477 թթ. Մոկքի Փասավանքի գյուղում օր. ձեռագրեր — 76, 408
  6. Մայր Յոհաննէս գրչի, որ 1458 թ. Խընդրակատար Աստուածածնի անապատում օր. Սղոթամատոյց, իսկ 1470 թ. Կտուցում— Աւետ. — 110, 301
  7. Քույր Աստուածատուր եպօսի, որ 1459 թ. Կիրիբց շոտոմոսի վանքին մի ճաշոց—122
  8. Աղջ. Խոնձայի, որ 1460 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 144
  9. Եղբորդուտոր Խաչատուր Շատուանցու, որ 1461 թ. Կիրիբց Նկարենայ սբ Յարութիւն վանքին մի Մաշտոց — 162
  10. Մայր Ատոմ կր.-ի, որ 1462 թ. Վանում ստ. Գանձարան — 187
  11. Դուտոր Մանուէլ քհնյի, որ 1465 թ. Կաթ գյուղում ստ. Ճաշոց — 230
  12. Հորեղբորկին Յովանէս քհնյի, որ 1466 թ. Աղթամարում ստ. Գանձարան — 247
  13. Մայր Մաթէոսի, որ 1466 թ. Անաւարզայում ստ. Ճաշոց — 251
  14. Հորաքույր Սամուէլ նաղաշի, որ 1466 թ. Կապոսի վանքում ծաղկեց Գանձարան—251
  15. Մայր Ստեփանոս գրչի, որ 1466 թ. օր. Շարակնոց — 255
  16. Եղբորկին մահդասի Ստեփանոսի, որ 1469 թ. Փասավանքում ստ. Յայամաուրք — 281
  17. Դուտոր Ստեփանոս քհնյի, որ 1469 թ. Հերմոնի, վանքում ստ. Աւետ. — 291
  18. Իր որդիներին հետ միասին 1469 թ. Խարբերդում մասնակցեց մի ձեռագրի գնման գործին — 292
  19. Կին տանուտէր Առաքելի, որ 1469 թ. Կիրիբց Սուրս գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ. — 293, 294
  20. Ոմն, 1470 թ. Խարբերդում ստ. Աւետ., որ Կիրիբց Սուրս վանքին — 297, 298

Մարգարիտ

21. Մայր Մարտիրոս քհնյի, հշվ. 1470 թ. Արբերգում — 303
22. Խաթուն, մայր պր. Սմբատի, որ 1471 թ. ստ. Աւետ. — 317
23. Կին Մարտիրոս Բառեցու, որ 1471 թ. Յիր գյուղի եկեղեցուն Կիրիբց մի Աւետ.—325
24. Հարս Մկրտչի, որ 1472 թ. Կտուցում ստ. Աւետ. — 340
25. Եղբորկին ոչն Մարտիրոսի, որի հիշատակին 1473 թ. Բերկրիում ստ. Աւետ. — 352
26. Քույր Աստուածատուրի, որ 1474 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 364
27. Քոռ տանուտէր Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խաթում ստ. Աւետ. — 379
28. Մայր վանեցի Կիրատու խոշա Քրմանի, 1476 թ. — 404
29. Քույր դարբին Աւետիսի, որ 1477 թ. Աղնայ գյուղում ստ. Գանձարան — 422
30. Կին Խոսրովի, որ 1478 թ. Բոնաշն գյուղում ստ. Աւետ. — 432
31. Կին խոշա Աւետիսի, որ ժծ—ժՁ դդ. գերութունից աղատեց Բաղենց գյուղի Աւետարանը — 367*
32. Դուտոր ոչն Արիշանի, որ ժՁ դարում նորոգել տվեց մի Յայամաուրք — 88*

Մարթայ

1. Մայր Փաշայ կնոջ, որ 1451 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 6
2. Քեռու դուտոր Վարգան կր.-ի, որ 1454 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 41
3. Մայր Ստեփանոս և Աբրահամ կր.-ների, որ 1455 թ. Աղթամարում ստ. Ճաշոց — 57
3. Մայր Ստեփանոս և Աբրահամ կր.-ների, որ 1455 թ. Աղթամարում ստ. Ճաշոց — 57
4. Կին Գրիկի. հշվ. 1455 թ. Փասավանքում — 59
5. Մայր Ստեփանոս գրչի, որ 1456 թ. Շատուանում օր. Մաշտոց — 74
6. Քույր Զաքար վրդի, որ 1458 թ. Խառաբաստայ վանքում ստ. Սաղմոսարան—Աղթամատոյց — 100
7. Դուտոր Գունաշի՝ հգեր մոր Յոհաննէս կր.-ի, որ 1458 թ. Աղբակում ստ. Աւետ.— 109
8. Հորաքույր գինեծախ Աւղուլի, որ 1458 թ. Ղրիմում ստ. Սաղմոսարան — 112
9. Հորաքույր վերոհիշյալ Աւղուլի — 112
10. Մայր Աւագուտ վրդի, որ 1458, 1475 թթ. Բոլորարբերդի (Սրկղունքի) վանքում օր. ձեռագրեր — 114, 375

Մարթայ

11. Հնդդի բույր Աստուածատուր եպսի, որ 1459 թ. նվիրեց Հոռոմոսի վանքին մի Ճաշոց — 122
12. Եղբորկին Մընչկանցի Յ Լղբայրների, որոնք 1462 թ. գյուղի Լկեղեցուն նվիրեցին մի Աւետ. — 185
13. Դուստր Աստուածատուրի, որ 1463 թ. Բերդաձորի վանքում ստ. Աւետ. — 200
14. Մայր Միխիթար գրչի, որ 1465 և 1478 թթ. Բոնաշէն գյուղում օր. 2 Աւետ. — 249, 432
15. Կին Ստեփանոս քհնյի, որ 1469 թ. Հերմոնի վանքում ստ. Աւետ. — 291
16. Մայր Խաչատուր քհնյի, որ 1469 թ. Կեսարիայի Նիւսիա գյուղում ստ. Մաշտոց — 295
17. Ազգ. Մկրտիչ կր.-ի, որ 1470 թ. Արեւրդի վանքին նվիրեց մի Աւետ. — 301
18. Մայր Յակոբ գրչի, որ 1471 թ. Արծկելում օր. Աւետ. — 324
19. Զորանչ Գրիգոր քհնյի, որ 1472 թ. Արճէշում ստ. Մաշտոց-Գանձարան — 339
20. Դուստր և Լղբորդուստր տոնուտ'ր Սաճակի, որ 1474 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 367
21. Դուստր Մինա-Խաթունի, որ 1476 թ. Աղթամարում ստ. Յայսմատուրք — 402
22. Մայր Մկրտիչ երէցի, որ 1476 թ. Պալատուս վանքում ստ. Աւետ. — 409
23. Մայր Գրիգորի, որ 1477 թ. Բասենի էրէպատ գյուղում ստ. Աւետ. — 416
24. Հորաքույր Վարդան կր.-ի, որ 1477 թ. Շատուանում ստ. Գանձարան — 422
25. Քույր վերոհիշյալ Վարդան կր.-ի, — 422
26. Քույր Յակոբ վրդի, որ 1478 թ. Հերմոնի վանքում ստ. Աւետ. — 429

Մարթայ-Խաթուն

1. Մայր 1458 թ. Սորավանքում դժբախտ պատահարով մահացած գրիչ Յովանէս գրչի — 107
2. Կին Վարդան քհնյի, որ 1462 թ. Տփխիսում ստ. Աւետ. — 169
3. Դուստր պղնձագործ Ուսումի, 1468 թ. Անկիրիայում ստ. Աւետ. — 277, 278
4. Մայր Արթուրշաճի, որ 1471 թ. ստ. Աւետ. — 320

Մարիամ (Մարեամ, Մարեմ)

1. Եղբորկին Սուքիաս քհնյի, որ 1451 թ. Բերդաձորի վանքում ստ. Գանձարան — 8
2. Տատ Ներսէս երէցի, որ 1451 թ. Արճէշում ստ. Գանձարան — 14

Մարիամ

3. Մայր Պատուազարկ վանքի հերպետ Կարապետի, հշվ. 1454 թ. — 47
4. Դուստր մահդասի Կիրակոսի, որ 1454 թ. Նորոզկ տվեց մի Աւետ. — 49
5. Գրչուհի, 1456 թ. Զուղայում օր. և ծաղկեց Գր. Տաթևացու Քարողղիքը — 64
6. Մայր Մեծոխայ վանքի հերպետ, ապա վանահայր Վարդանի, հշվ. 1456, 1464 թթ. — 71, 218
7. Դուստր Յովաննէսի, որ 1457 թ. Յիպնայ վանքում ստ. Մաշտոց — 81, 82
8. Մայր Զարբաբէ վրդի, որ 1458 թ. Խառատասայ վանքում ստ. Սաղմոսարան-Աղթամատուրք — 100
9. Կին Գրիգոր քհնյի, որ 1458 թ. ստ. Յայսմատուրք — 113, 114
10. Քույր Աղութ-Խաթունի, որ 1460 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 146
11. Եղբորկին Աստուածատուրի, որ 1463 թ. Բերդաձորի վանքում ստ. Աւետ. — 200
12. Քույր Մարդարէ գրչի, որ 1463 թ. Երուսաղէմում օր. Յայսմատուրք — 204
13. Կին Տիրացու երէցի, որ 1464 թ. Ախալցրխայում ղնեց Աւետ. — 226
14. Կին Յովաննէս քհնյի, որ 1466 թ. Աղթամարում ստ. Գանձարան — 247
15. Կին մահգասի Ստեփանոսի, որ 1467 թ. վանում ստ. Յայսմատուրք — 258
16. Խաթուն, մայր Նորմանուկի, որ 1469-ից հետո նվիրեց Աւագ վանքին մի Աւետ. — 294
17. Քույր Զարբաբէ գրչի, որ 1470, 1476 թթ. Անկիրնեաց վանքում օր. 2 Աւետ. և Ներսէս Շնորհ. Թուղթ ընդհանրական — 306, 401, 419
18. Դուստր Գամիսի. 1471 թ. ստ. Աւետ. — 328

Մարիանէ (Մարիան)

1. Մայր մահդասի Շեխի, որ 1457 թ. Ուրծ գյուղում ստ. Ճաշոց — 82
2. Մայր Սարգիս քհնյի, որ 1460 թ. Արծկէլում ստ. Աւետ. — 139
3. Մայր Խաչատուրի, որ 1460 թ. Ղրիմում ստ. Սաղմոսարան — 149
4. Ոմն, հշվ. 1466 թ. — 255
5. Դուստր Յովաննէսի, որ 1479 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 436

Մարկոս

1. Միաբան Երուսաղէմի սր Մարթայի մենաստանի, 1455 թ. — 62
2. Գրիչ, 1455 թ. օր. Մաշտոց — 63
3. Ոմն, 1476 և 1477 թթ. Անկիրնեաց վան-

- րում օգնում էր Զաքարիա գրչին թուղթ կոկկլում — 401, 419
- Մարուզէ**
1. Առաջնորդ Հաւատուորի վանքի և սր Գէորդի անաղատի (Արծկէի մոտ), 1460 թ. — 110
  2. Որդի Մաթէոս քչի, որ 1466 թ. Անաւարդայում սա. ճաշոց — 251
- Մարուդիկ** — Աղդ. մահադասի ծովհաննէսի, որ 1457 թ. Խիզանում սա. Աւետ. — 94
- Մարտանշայ** — Գուսար (թե՛ որդի) Բումանշահի, որ 1476 թ. ստ. Յայսմաւուրք — 392
- Մարտիկ** — Եղբորորդի Սուքիաս. քչի, որ 1451 թ. Ոշտունիքի Բերդաձորի վանքում ստ. Գանձարան — 8
- Մար-Տիկին** — Հորաքույր Մարտիրոս կր. գրչի, որ 1467 թ. Ղրիմում օր. Յայսմաւուրք — 267
- Մարտիրոս**
1. Աղդ. Սուքիաս քչի, որ 1451 թ. Ոշտունիքի Բերդաձորի վանքում օր. Գանձարան — 8
  2. Քչյ, հորեղբ. Դանիէլ վրդի, որ 1452 և 1476 թթ. Այրիվանքում ստ. Շարահնոց և Մաշտոց — 15, 396
  3. Մովկացի, Երախտաւոր Սուլթան-Մէլէքի, որ 1452 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 21
  4. Ոստանի սր Ստեփաննոս եկեղեցու քչյնեբրեց, 1452 թ. — 22
  5. Հայր տանուտէր Թումայի, որ 1453 թ. Սղդախոյ վանքում նոր կազմել տվեց մի ճառընտիր — 36
  6. Եղբ. Խաչատուրի, որ 1453 թ. ստ. Աւետ. — 37
  7. Իր եղբ. Մկրտոնի հետ միասին 1454 թ. լիմում ստ. Աւետ. — 43
  8. Հորեղբորորդի Ատոմ քչի, որ 1454 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 45
  9. Հայր ոչս Մանկտաւագի, հշվ. 1465 թ. Սիւնիքի Մցի գյուղում — 52
  10. Վերոհիշյալ Մանկտաւագի 3 հնգը որդիները — 52
  11. Վերոհիշյալ Մանկտաւագի 2 հնգը ազգականները — 52
  12. Որդի Մելօիսէդի, 1455 թ. Բասենի Սպիտակ վանքում ստ. Աւետ. — 53
  13. Եղբ. Պողոս գրչի, որ 1455 թ. Ամրգօլու վանքում և 1474 թ. Մղաքու վանքում օր. 2 Աւետ. — 56, 365
  14. Որդի տանուտէր Յոհաննէսի, որ 1455 թ. Փասովանք գյուղում ստ. Աւետ. — 58, 59
  15. Ռայիս, 1456 թ. Բասենում վկա եղաւ մի ճաշոցի գնման — 67

- Մարտիրոս**
16. Եղբ. Աստուածատուրի, որ 1456 թ. Փասովանքում ստ. Աւետ. — 75
  17. Վրդ, 1456 թ. Ենքսէս հայրապետի օրինակէն արտադրեց մի ժողովածու — 78
  18. Մեծ պապ մահադասի Ստեփաննոսի, որ 1457 թ. Արգելանում ստ. Յայսմաւուրք — 79
  19. Եղբ. Մխիթար կր.-ի, որ 1457 թ. Արճէշում ստ. ճաշոց — 86
  20. Քչյ, անօրեններեց սրով սպանված որդի Զանդան կնոջ, որ 1457 թ. ստ. Աւետ. — 96
  21. Քեռորդի Զաքարէ վրդի, որ 1458 թ. Խաւարատում ստ. Սաղմոսարան-Աղթամաստոց — 100
  22. Աղդ. Ներսէս կր. գրչի, որ 1458 թ. Աղթամարում օր. Աւետ. — 103
  23. Գրիչ, որդի Անանի, 1458 և 1460 թթ. Կաֆայում օր. 3 Սաղմոսարան — 111, 112, 149
  24. Որդի գինեծախ Աւղուլի, որ 1458 թ. Ղրիմում ստ. Սաղմոսարան — 112
  25. Եպս, 1458 թ. Թաթէոս Կիպօսցուց գնեց մասունք Աստուածաշնչի — 113
  26. Եպս, առաջնորդ Կ. Պօլսի, 1459 թ. — 115
  27. Եղբ. և աշակերտ Աստուածատուր եպսի, որ 1459 թ. նվիրեց Հոռոմոսի վանքին մի ճաշոց — 122
  28. Որդի Ատոմ քչի, որ 1460 թ. Արծկում ստ. Ոսկեփորիկ (հմմ. Մ 8-ի հետ. գուցե նույնն է) — 138
  29. Թո՛ւ Թումայի, որ 1460 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 142
  30. Եղբորորդի Վարգան Աղեթցու, որ 1460 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 145
  31. Մաղկող, 1461 թ. ծաղկեց Ստեփաննոս գրչի օր. Աւետարանը Թերես նույնն ի Մարտիրոս եպս Պոլսացին, որ 1463 թ. Երուսաղէմում ծաղկեց մի Յայսմաւուրք — 168, 204
  32. Ոմն, հշվ. 1462 թ. Կտուղում — 182
  33. Որդի Սարգսի, որն իր եղբայրների հետ 1462 թ. Մընշկանց գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 185
  34. Որդի Աստուածատուրի, 1463 թ. նվիրեց Հօրդոմու սր Աստուածածնին մի Մաշտոց — 198, 199
  35. Եղբորորդի Դաւիթ կր.-ի, որ 1463 թ. ստ. Ռամգիրք — 205
  36. Քչյ, որդի Յոհաննէսի. 1464 թ. Արծկում ստ. Աւետ. — 217

Մարտիրոս

37. Հնգյւ տրդի Սիոն քհչի. հշվ. 1464-ից առաջ — 223
38. Հիզանցի, 1464 թ. Երուսաղէմում օր. Աւետ. — 229
39. Ամուսին Խալիմ-Խաթունի, որ 1465 թ. Արճւշում ստ. Աւետ. — 235
40. Միաբան Արքեպոսի վանքի, 1466 թ. — 248
41. Զրաղացական Արքեպոսի վանքի, 1466 թ. — 248
42. «Գրոց աշակերտ» Կապոսի վանքում, 1466 թ. — 251
43. Քհչ, որդի Ովանէս քհչի, որի հիշատակին 1466 թ. նվիրեցին մի Աւետ. — 255
44. Ազդ. վերոհիշյալ Ովանէս քհչի — 255
45. Եղբ. մահադասի Ատեփանոսի, որ 1467 թ. վանում ստ. Յայսմատուրք — 258
46. Պապ Յովհաննէս քհչի, որ 1467 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 261
47. Վատրրցի, Աթմբնայ վանքի ղեկավար վանականներից, 1467 թ. — 264
48. Կր. գրիչ, որդի Ստեփաննոսի. 1467 թ. Կաֆալում օր. Յայսմատուրք, որ նվիրեց սբ Յակոբի եկեղեցուն — 267, 268
49. Գրիչ. 1468 թ. Կիպրոսում հիշատակագրութիւն գրեց մի ձեռագիր գնեւու ե սբ Աստուածածնի եկեղեցուն նվիրաբերելու մասին — 279
50. Գպիր, հգնր որդի Գրիգոր գրիչի, որ 1469 թ. Գորիում օր. Աւետ. — 292
51. Հորեղբորորդի Ներսէս կր.-ի, որի հարազատները 1469-ից հետո Աւագ վանքին նվիրեցին ղատիֆա շուրջառ — 295
52. Հայր Խաչատուր քհչի, որ 1469 թ. Կեսարիայի Նիսիա գյուղում ստ. Մաշտոց — 295
53. Որդի տանուտէր Փանիկի. հշվ. 1469 թ. Գամաղիէլի վանքում — 296
54. Կր. գրիչ. 1470 թ. Աղթամարում օգնում էր Հայրապետ գրչին, օրինակվելով Աւետարանի որոշ էջեր (") — 303
55. Քհչ, որդի Փաշի, հշվ. 1470 թ. Արքեպոսիում — 303
56. Եղբորորդի Գրիգոր Կիրակոսեցի. Արքեպոսի վանքի երախտավորներից, 1470 թ. — 304
57. Կողար, որդի Գրիգորի, 1470 թ. Անկիւնաց վանքում ստ. Աւետ. — 306
58. Մեծ պապ Աղթամարի Ստեփանոս կթղկսի և Ներսէս եպսի, հշվ. 1471 թ. — 309
59. Հորեղբորորդի վերոհիշյալ անձանց — 309, 311

Մարտիրոս

60. Հայր Գալուստ քհչի, որ 1471 թ. Սիւնիքի Արեւիս գյուղում ստ. Աւետ. — 316
  61. Բառեցի, 1471 թ. Աղթամարում ստ. ե նվիրեց Յիւր գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ. — 325
  62. Ռէս. սրա հիշատակին 1473 թ. Բերկրիում ստ. Աւետ. — 352
  63. Փեսա Գուլփաշայի, որ 1474 թ. Եզաբու վանքում ստ. Աւետ. — 365
  64. Որդի Մխիթար քարգործի, որ 1474 թ. ստ. Աւետ. — 370
  65. Քեռորդի վերոհիշյալ Մխիթարի — 370
  66. Աշակերտ Աւագտէր վրդի, որ 1475 թ. Բոլորաբերդի (Սրկզունք) վանքում օր. Աւետ. — 376
  67. Ութա, եղբ. տանուտէր Ստեփանոսի, որ 1476 թ. Արծկէում ստ. Աւետ. — 402
  68. Եզր. Իգնատիոս քհչի, որ 1476 թ. Անլոց վանքում ստ. Մաշտոց — 411
  69. Արեղայ, աշակերտ Գաբրիէլ եպսի, որ 1477 թ. Յովհաննավանքում օր. Մաշտոց — 417
  70. Եղբ. Ազնբրի, որ 1477 թ. Անկիւնաց վանքում ստ. Աւետ. — 418
  71. Եղբ. Վարդան կր.-ի, որ 1477 թ. Շատուանում ստ. Գանձարան — 422
  72. Եղբ. Ամիրի, որ 1478 թ. ստ. Յայսմատուրք — 425
  73. Որդի Խոսրովի, որ 1478 թ. Բանաշէն գյուղում ստ. Աւետ. — 432
  74. Գրիչ. 1480 թ. Կ. Պօլսում (ուր գտնվում էր բոնագաղթված լինելով Ղարամանիայից), Ամիրղոզվաթ բժիշկ Ամասիացու պատվերով օրինակեց Սաղմոսարան — 441
  75. Միաբան Վարագայ վանքի, 1480 թ. — 445
- Մեխիտէ — «Մանկագոյն կրանաւոր», 1467 թ. Կաֆայի սբ Աննայի վանքում ծաղկեց մի Յայսմատուրք — 268
- Մեխիտան (Մեղիտոն)
1. Ազդ. տանուտէր Առաքելի, որ 1469 թ. նվիրեց Սուրբ գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ. — 293
  2. Եղբ. Իգնատիոս քհչի, որ 1476 թ. Անլոց վանքում ստ. Մաշտոց — 410
- Մեխիթ (ար.)
1. Հայր տանուտէր Հալիֆայի, որ 1463 թ. Կտուցում ստ. Աւետ. — 197
  2. Եղբորորդի Մանուէլ քհչի, որ 1465 թ. Կաթ գրուում ստ. Մաշտոց — 230, 231
  3. Եղբորորդի տանուտէր Յոհաննէսի, որ

Մեյիք

1465 թ. Աղթամարում ստ. Գանձարան — 236, 237

4. Ազգ. Յակոբ վրդի, որ 1478 թ. Հերմոնի վանքում սա. Աւետ. — 429

Մեյիք (Մելէք) (Իդ.)

1. Մայր Վարդան գրչի, որ 1452, 1461 թթ. Արծիւի Կողոց վանքում օր. 2 Աւետ.— 26, 161

2. Տա՛տ Յովաննէս քհյի և Յոհաննէս տանուտւրի, որոնք 1455 թ. Փասավանքում ստ. Աւետ. — 58

3. Մայր Յակոբ գրչի, որ 1457 թ. Հերմոնի վանքում օր. Աւետ. — 85

4. Մայր Յոհաննէս գրչի, որ 1458 թ. օր. Յայսմաւուրք — 113, 114

5. Խորթ մայր Գրիգոր Կր.-ի, որ 1467 թ. Նվիրեց Աւթմընայ վանքին մի Աւետ.— 264, 265

6. Մայր Մտրթայ-Խաթունի, որ 1468 թ. Անկիրայում ստ. Աւետ. — 277

7. Մայր Զտքարէ գրչի, որ 1470—1477 թթ. Անկիրեաց վանքում օր. ձեռագրեր — 306, 340, 401, 419

8. Մայր Մեսրոպ արեղայի, որ 1473 թ. Վայոց-ձորում ստ. Ճաշոց, 1474 թ.-Յայսմաւուրք — 347, 358

Մեյիք-Ասլան — Տուղատարցի, Խարբերգի ա-միր, 1479 թ. — 438

Մեյիքադէ (Մելիքադատ)

1. Հնդցլ որդի մահադասի Շեխի, որ 1457 թ. Ուրծ գյուղում ստ. Ճաշոց — 82

2. Եղբորորդի Խաչատուր և Ստեփանոս Կրեղբայրների, որոնք 1462 թ. Կտուցում ստ. Յայսմաւուրք — 182

3. Հորեղբորորդի Դուռդանայի, որ 1478 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 431

Մեյիք-Խարուն (Մելէք-Խաթուն)

1. Դուստր Ստեփաննոս քհյի. 1453 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 34, 35

2. Մայր պր. Աւետիքի, որ 1456 թ. Կաֆայում ստ. Աւետ.— 78

3. Մայր Յիւ Աւետիսի, որ 1458 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 102

4. Խորթ մայր Կարապետ քհյի, որ 1464 թ. Նվիրեց Ոստանի սր Աստուածածնին մի Յայսմաւուրք — 224

5. Մայր Աւետիս քհյի, որ 1465 թ. Վանում ստ. Յայսմաւուրք (Հմմ. Մ 3-ի Հետ)— 233, 234

Մեյիք-Խարուն

6. Մայր մահադասի Ստեփանոսի, որ 1467 թ. Վանում ստ. Յայսմաւուրք — 258

7. Մորաքույր Կարապետ քհյի, որ 1476 թ. Վանում ստ. Ճառքնտիր — 404

8. Կին Մկրտիչ երէցի, որ 1476 թ. Պալախոնու վանքում ստ. Աւետ. — 409

9. Կին պատրոն Վարապետի, որ 1478 թ. Նվիրեց Աշտարակի Ամենափրկիչ եկեղեցուն մի Աւետ. — 426

Մեյիքչան

1. Հայր Մահադասի Ստեփանոսի, որ 1469 թ. Փասավանքում ստ. Յայսմաւուրք — 281

2. Թոռ Աստուածատուրի, որ 1474 թ. Արճէղում ստ. Աւետ. — 364

Մեյիքանդ (Մելքեսեզեկ, Մելքիսէթ, Մելքէսէթ)

1. Հնդցլ եղբ. Կարապետ գրչի, որ 1451 և 1467 թթ. Վանում օր. Աւետ. և Յայսմաւուրք — 7, 258

2. Գրիչ, 1451 թ. Բաբիձորոյ վանքում օր. Մաշտոց — 9

3. Ոստանի սր Ստեփանոս եկեղեցու քհյ-ներից, հշվ. 1460-ական թթ. և 1470 թ.— 22, 299

4. Միաբան Վարադայ վանքի (1454 թ.), 1458 թ. ստ. Մաշտոց — 40, 105

5. Գրիչ, որդի Յախըրկան, 1453 թ. Աւան գյուղում օր. Գանձարան — 33, 34

6. Մաղկող, 1453 թ. Աւան գյուղում ծաղկեց վերահիշյալ գրչի օր. Գանձարանը — 34

7. Որդի Շախադաշայի, որ 1453 թ. Վանում նորոգել տվեց մի Աւետ. — 35

8. Աբեղայ, Թոռ պր. Թաղէոսի, որդի Թումայի. 1454 թ. գերությունից ազատեց մի Աւետ. — 48

9. Ազգ. ռէս Մանկտաւազի, հշվ. 1455 թ. Սիւնիքի Մցի գյուղում — 52

10. Հայր Մարտիրոսի, որ 1455 թ. Բասնի Սպիտակ վանքում ստ. Աւետ. — 53

11. Հերպետ Բասնի Սպիտակ վանքի, 1455 թ. — 53

12. Կր., եղբ. Ստեփանոս և Աբրահամ Կր.-ների, որոնք 1455 թ. Աղթամարում ստ. Ճաշոց — 57

13. Ի վայելումն սորա 1457 թ. քույրը՝ Զանչան ապաշխարող ստ. Աւետ. — 96

14. Հնդցլ հորեղբորորդի Զաքարէ վրդի, որ 1458 թ. Խառաքատում ստ. Սաղմոսարան-Աղթամատոց — 100

15. Գրիչ, որդի Ստեփանոսի, 1458, 1459.

Մեղիսեղ

- 1461, 1465, 1477 թթ. Ռշտունիքի Շատուան դյուղում օր. 4 Գանձարան և Աւետ. — 105, 124, 125, 165, 237, 423
16. Կր., որդի Գուգորի, 1460 թ. Ուրծ գյուղում ստ. Յայսմաւորք: Խոշոր շինարարական աշխատանքներ է կատարել Երբրանի վանքում. «Շինեցի, — գրում է նա, — զժամատունս և զկրկին գաւիթս և զերկու տրնտնտունս՝ ամառան և ձմեռան» — 132
17. Միարան նկարենայ սբ Յարութին վանքի, 1461 թ. — 160, 162
18. Բաղէշի աւագերէց, 1461 թ. — 161
19. Փորր թՀյ, Մարմետի սր Ստեփանոս Լկեղեցու թՀյ-նեբից, 1462 թ. — 183
20. Տանուաւր, որդի Էվատշի, 1462 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 187
21. ՔՀյ դրիչ, 1462 թ. օր. Աւետ. — 189
23. Միարան Յովհաննավանքի, Հշվ. 1464, 1476 թթ. — 216, 408
24. ՔՀյ, որդի Եղիայի, 1464 թ. Խորաթանց դյուղում ստ. Աւետ. — 219
25. Միարան Խլպաշի վանքի, 1464 թ. — 221
26. Աշակերտ Աղարիայ նկարողի, որ 1467 թ. Գառնակերի վանքում ծաղկեց մի Աւետ. — 244
27. ՔՀյ, 1467 թ. իր հղևր եղբ. Թումայ արքեպիս խնդրանքով օր. Մաշտոց — 269
28. ՔՀյ, հայր Յովաննէս դրիչ, որ 1468 թ. Գամաղիլի վանքում օր. Մաշտոց, 1471 թ. Աւետ. — 275, 321
29. Մորթրոշորդի մահդասի Ստեփանոսի, որ 1469 թ. Փասավանքում ստ. Յայսմաւորք — 282
30. Հնգյլ եղբ. ներսէս կր.-ի, որի հարազատները 1469-ից հետո Աւագ վանքին նվիրեցին զատիֆայ շուրջառ — 295
31. Հայր Զաքարէ գրիչ, որ 1470—1477 թթ. Անկիւնեաց վանքում օր. ձեռագրեր — 306, 340, 401, 419
32. ՔՀյ, եղբ. Յովաննէս գրիչ, որ 1471 թ. օր. Աւետ. — 321
33. Գրիչ, որդի Կարապետի, 1471 թ. Առեստում-Խառաբաստի վանքում օր. Աւետ., 1473 թ.-Մաշտոց, 1479 թ.-Շարակնոց — 322, 323, 344, 436
34. Գրիչ, 1471 թ. Բարբերգում օր. Աւետ. — 326
35. Գրիչ, 1471 թ. օր. Գանձարան — 330
36. Գրիչ, որդի Ղազարի, 1472 թ. Արշըրոյ

Մեղիսեղ

- վանքում օր. Մաշտոց, 1478 թ. Հալ'պում օր. Աւետ. — 337, 434
37. Միարան Երուսաղ'մի սր Աստուածածնի վանքի, 1473 թ. — 355
38. Գրիչ, 1474 թ. Գուգարքի Ուխտիք դղիւկում օր. Աւետ. — 362
39. Որդի խոշա Դամուրի, որ 1475 թ. Խիզանում ստ. Յայսմաւորք — 387
40. Գրիչ, որդի Սիմ'ոն թՀյի. 1477 թ. Բառնեի էգէպատ գյուղում օր. Աւետ. — 415, 416
41. Պր., 1480 թ. Տիւրիկում Աւետարանի օրինակ տվեց Զարվար գրիչին — 448
42. Մահդասի, միարան նկարենայ սբ Յարութին վանքի, ԺԵ—ԺԶ դդ. — 162՝
- Մեղիսեղ (Մեղիսեղ)
1. Աղդ, Կարապետ գրիչ, որ 1467 թ. Վանում օր. Մաշտոց — 259
2. Հարեդրթոռ խոշա Յովսէփի, որ 1479 թ. Մուղում ստ. Աւետ. — 438
- Մեղիսեղ — Հնգյլ որդի Յովաննէսի, որ 1479 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 436
- Մեծատուր
1. Հայր Յովաննէս թՀյի և Յոհաննէս տանուաւերի, որոնք 1455 թ. Փասավանք գյուղում ստ. Աւետ. — 58
2. Հորեդրթոռ մահդասի Ստեփանոսի, որ 1467 թ. Վանում ստ. Յայսմաւորք — 258
- Մեծ-Խարուն
1. Մամ գինեծախ Աւուլի, որ 1458 թ. Ղրիմում ստ. Սաղմոս — 112
2. Աղդ. Դոնիկ-Ստեփանոսի, որ 1477 թ. գնեց Աւետ. — 424
3. Մայր Աստուածատուր գրիչ, 1477 թ. Երզնկայում օր. Աւետ. — 424
- Մեծպարուն
1. Աղդ. Ստեփանոս եպոսի, որ 1464 թ. Խըլպաշի վանքում օր. Աւետ. — 221
2. Ոմն, Հշվ. 1464 թ. Խլպաշի վանքում — 222
- Մեծեր (Մէհէր)
1. Աղդ. Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խլաթում ստ. Աւետ. — 379
2. Որդի Յովհաննէս Մանգասարենց նշանավոր գրիչի Մեռավ 1470 թ. մահատարած մին — 300
- Մեծրան — Ոմն Հշվ. 1469 թ. Բիւրականում — 289
- Մեծրի-Մեղիսեղ — Կին Զարվար գրիչ, որ 1480 թ. Տիւրիկում օր. Աւետ. — 447

Վերհիմար — Քույր Աստուածատուրի, որ 1474 թ. Արևելում ստ. Աւետ. — 364

Մեհրիչատ — Դուստր Սարգիս աղի. 1464 թ. Աղվանքի Մալղիկերոյ վանքում. ի հիշատակ իր հնղջլ էտկար եղբոր ստ. Մաշտոց—219

Մենուպան (Մեհրոբան)

1. Քույր Իրիգորի, ի վայելումն որի 1465 թ. Բաղէշում ստ. Աւետ. — 70

2. Անդամ Մընչկանցի մի գերդաստանի, որ 1462 թ. գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 185

3. Հնղջլ կին Յակոբ դբլի, որ 1464 թ. Արծկէում օր. Աւետ — 217

4. Հորեղբորհարս Մկրտիչ արեղայի, որ 1474 թ. նվեր ստացավ մի Աւետ. — 371

Մեհրո (Մէհրաւ)

1. Արբենց գյուղի տանուտէրերից, 1459 թ. — 128

2. Որդի տէր Կադրի, որ իր եղբայրների հետ 1462 թ. Մընչկանց գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 185

Մեհաւազ — Հայր Զմբաւթ-Խաթունի, որ 1476 թ. Վարազայ վանքին նվիրեց մի այգի—405

Մեսրոբ (Մեսրոպ)

1. Մաշտոց — 276

2. Ոստանի սր Ստեփանոս եկեղեցու քհնարից հշվ. 1460-ական թթ. և 1470 թ.—22, 299

3. Քեռորդի տանուտէր Մկրտչի, որ 1452 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 23

4. Միարան Մեծոփայ վանքի, 1456 թ. — 71

5. Քեռորդի Յոհանէս կր.-ի, որ 1458 թ. Աղբակում ստ. Աւետ. — 108

6. Թոռ Մանուէլ քհնարի, որ 1465 թ. Կած գյուղում ստ. Ճաշոց — 231

7. Մանուկ հասակում մեռած որդի Մկրտիչ դբլի, որ 1469 թ. Բիւրականում օր. Տաղարան — 288, 289

8. Ազգ. Մկրտիչ կր.-ի, որ 1470 թ. Արբերդի վանքին նվիրեց մի Աւետ. — 301

9. Արեղայ, որդի Մաղթումի, որ 1473 թ. Ուրծ գյուղում ստ. Ճաշոց, իսկ 1474 թ. Վայոց-ձորում-Յայամաուրք — 346, 347, 358, 359

10. Որդի Կարապետ դբլի, որ 1475 թ. Վանում օր. Աւետ. — 384

11. Քհյ, Վանի Պօղոս-Պետրոս եկեղեցու, հշվ. նաև իր ազգ. Կարապետ քհնարի կողմից, որ 1476 թ. ստ. Ճառնտիր — 404, 405

12. Արեղայ, հղևր եղբ. Սարգիս կր.-ի, որ 1478 թ. Սրկղունքում ստ. Ճառնտիր—428

Մեհրիչատ

1. Մայր Սահակ կր.-ի, որ 1468 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 270, 271

2. Խաթուն, կին Խոջա Աբրահամի, հշվ. 1472 թ. Արշերոյ վանքում — 337

Մերչեր (Քե՞ Չէր) — Ազգ. տէր Ստեփանոսի, որ 1462 թ. Տեպուր գյուղում ստ. Աւետ. — 170

Մրիալ — Մամ, տնտեսուհի (հաց թխող, ալիլ ածող և այլն) Անկիւնեաց վանքի, հշվ. 1470, 1472 թթ. — 306, 340

Միւնայ

1. Մայր Կարապետ գրչի, որ 1451—1475 թթ. Վանում օր. մի շարք ձեռագրեր — 7, 37, 44, 187, 259, 384

2. Ազգ. տանուտէր Մկրտչի, որ 1452 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 23

3. Մայր Վարգան գրչի, որ 1452 թ. Մոկաց երկրում օր. 2 Աւետ. — 24, 25

4. Քույր Գուրահարի, որ 1459 թ. Արբենց գյուղի եկեղեցու համար գնեց Աւետ. — 127

5. Մայր մահդասի Ստեփանոսի, որ 1469 թ. Փասավանքում ստ. Յայամաուրք — 281

6. Կին վերահիշյալ Ստեփանոսի — 282

7. Կին Իգնատիոս քհնարի, որ 1476 թ. Անըոց վանքում ստ. Մաշտոց — 410

8. Մահտեսի, հղևր մայր Զաւրվար գրչի, որ 1480 թ. Տիւրիկում օր. Աւետ. — 447

Միւնայ-Խաթուն

1. Մայր Մկրտոնի և Մարտիրոսի, որոնք 1454 թ. Լիմ կղզում ստ. Աւետ. — 43

2. Կին Զանաղիզ վարդապետի, որ 1458 թ. Հաղբատում ստ. Ճաշոց — 98

3. Մայր Սարգիս գրչի, որ 1457 թ. Նրուաղէմում օր. Գանձարան — 96

4. Մայր Մըսրըր-Մելիքի, որ 1462 թ. Ունձք գյուղում ստ. Աւետ. — 178, 179

5. Մայր Աղթամարի Ստեփանոս կթղկսի և Ներսէս եպսի. հշվ. 1476 թ. — 402, 407

6. Ոմն, 1467 թ. Աղթամարում ստ. Յայամաուրք և Ճառնտիր (Յայամաուրքը նվիրեց Վարազայ վանքին) — 402, 407

Միւնաւ

1. Հայր տանուտէր Կարապետի, որ 1451 թ. Գամաղիէլի վանքում ստ. Աւետ. — 10

2. Որդի Մաղթումի. միարան Աղթամարի, նշանավոր ծաղկող, ահալակաւոր և անուանի նկարիչ, թաջ նկարող, 1452—1475 թթ. ծաղկեց Վանում, Լիմում, Բազենց վանքում, Բաղէշում, Արճէշում, Խառաքաստայ վանքում, Արծկէում, Կտուցում, Արգելանի

Միճաս

վանքում, Ոստանում, Աղթամարում ընդօրինակված 8 Աւետ., 2 Ծաղոց, 2 Շարահնոց, 1 Յայմատուրք, 1 Աղթամատոյց (պարզ չէ՝ ի՞նքն էր շրջում, թե՞ ձեռագրերն էին ընդունում իրեն մոտ ծաղկելու), հշվ. նաև Յովանէս, Մուրատ և Կարապետ ծաղկողների հողմից, որպես իրենց ուսուցիչ—24, 41, 43, 70, 72, 100, 101, 135, 145, 182, 219, 238, 240, 240°, 261, 296°, 311, 353, 385

3. Գրիչ. 1454 թ. Տիրիկի հոռունայլիւոյ վանքում օր. Աւետ. — 47

4. Որդի կամ եղբորորդի Ղազարի, որ 1456 թ. Մամաստում գերությունից աղատեց մի Աւետ. — 68

5. Գրիչ. 1456 թ. Գայթիս գյուղում (Արճէշի մոտ) օր. Աւետ. — 72

6. Հայր Զիալի, որ 1456 թ. Բերդաձորի վանքում ստ. Աւետ. — 73

7. Արքեպս Արծկէի, 1460 թ. (1464-ին արդեն մեռած էր) — 139, 217

8. Միաբան Անկիւնեաց վանքի, 1470—1476 թթ. օգնում էր Զաքարէ գրչին թուղթ կոկելով, շուր բերելով — 305, 307, 340, 401

9. Սարկաւագ, հորեղբորորդի Մկրտիչ արեղայի, որ 1474 թ. նվեր ստացավ մի Աւետ. — 371

Միտիլ — Որդի կամ եղբորորդի Վարձիգուլի, որ 1480 թ. Վրաստանում գնեց Աւետ. — 447

Միբաք — Պր., հայր պր. Աստուածատուրի, որ 1457 թ. գնեց մի Աւետ. — 96

Միբան

1. Սարկաւագ, 1459 թ. Աղթամարում օգնում էր Հայրապետ գրչին թուղթ կոկելով — 128

2. Ոմն, 1471 թ. գերի գնեց և ուղարկեց Աղթամար — 313

3. Ոմն, ԺՁ—ԺԷ դդ. 100 թանկայով իր Աւետարանը վաճառեց Յովանէս երէցին—416°

Միբանշահ (Միբանշայ)

1. Որդի Վարդանի, հշվ. 1454 թ. լիմում—43°
2. Քեռորդի տանուտէր Յոհանէսի, որ 1455° թ. Աղթամարում ստ. Ծառնտիր — 58

3. Որդի Գաթի, միաբան Սանահնի վանքի. 1460 թ. Սանահնի վանքին նվիրեց տարիներ առաջ նվեր ստացած Ստում օրինակված իր Աստուածաշունչը — 130

4. Որդի Սարգսի, որ իր եղբայրների հետ

Միբուշահ

1462 թ. Մընչկանց գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 185

5. Եղբորորդի Գրիգոր Առնչեցու, որ 1471 թ. Խառաքաստայ վանքում ստ. Աւետ. — 323

6. Որդի Խոնձայ տիկնոջ, աղդ. Մովսէս Արծկեցու, մեռավ 1470 թ. — 332

7. Խոչա, քեռի Մովսէս Արծկեցի հիշատակագրի, 1472 թ. — 332

8. Թոռ Աստուածատուրի, որ 1474 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 364

9. Թոռ Սատաղայի, որ 1475 թ. Բուրբարեղի անապատում ստ. Աւետ. — 377

Միբախ

1. Ոստանի Քարի սր Աստուածածին եկեղեցու քչ-նեբեց, 1457 թ. — 89

2. Աղդ. Աւետիս քչի, որ 1465 թ. Վանում ստ. Յայմատուրք — 234°

3. Որդի Խոչա Դովլաթշահի, որ 1465 թ. Աղթամարում ձեռնտու եղավ մի Գանձարանի ստացման գործին — 236

4. Որդի նվիրատու Խոչա Փօլատի, 1476 թ. Վան — 404

Միբգայ

1. Որդի Մելիքի. 1457 թ. սր Մամաս անապատում օր. Աւետ. — 84

2. Հայր Յովանէսի, որ 1479 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 436

3. Տանուտէր. ԺՁ դարում գնեց 1459 թ. Բաղէշում օր. մի Յայմատուրք — 127°

Միբիշահ — Ոմն, որ ԺԵ դարի վերջերին վկա եղավ սր Վարդանայ վանքին մի Աւետ. նվիրաբերմանը — 142

Միբում — Հորեղբորորդի Յովանէս քչի, որ 1467 թ. Վանում ստ. Մաշտոց — 259

Միբայլ

1. Գրիչ, որդի Յովանէս քչի, 1451, 1460 թթ. Արծկում և 1462 թ. Ունձք գյուղում օր. 3 Աւետ. — 8, 139, 178

2. (Գրված՝ Միթլ), հայր Դաւիթ միայնակեցի, որ 1452 թ. Աղչոց վանքում ստ. Աւետ. — 18

3. Եղբ. տէր Գրիգորի, որի համար 1456 թ. Բաղէշում օր. Աւետ. — 70

4. Միաբան Մեծոփայ վանքի, 1456 թ. — 71

5. Եղբորորդի Խայատուր և Ստեփանոս կր. եղբայրների, որոնք 1462 թ. Կտուցում ստ. Յայմատուրք — 182

6. Պր., որդի Կարապետի, Մարմետի տանուտէրերից, 1462 թ. — 183

7. Սարկաւագ, քեռորդի Ղազար կր.-ի, որ

Միջալի

- Արգելանում 1464 թ. օրինակում էր Շարակնոց (կիսատ մնաց նրա մահով). Միջալին օգնում էր քեռուն՝ թուղթ կոկելով — 218
- 8. Ե՛զր. Իսրայելի, որն իրենց Մկն. առակացն Սողոմոնի ձևադիրը 1465 թ. նվիրեց Սարգիս վարդապետին — 243
- 9. Կիլեղեցպան Կաֆայի՝ սբ Յակոբ եկեղեցու, 1467 թ. Մարտիրոս գրչից նվիր ստացավ նրա օր. Յայամաուրբը — 268
- 10. Պատանի որդի Մովսէս Արծկէցի գրչի, ի վայելումն որի 1472 թ. հայրն օրինակեց նշանավոր Գանձարանը՝ ընդարձակ ու արժեքավոր շահածո հիշատակարանով — 332
- 11. Հորբերոշորդի Սաղաղայ Միրենցի, որ 1476 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 407
- 12. Տանուտէր ոմն, ԺԵ—ԺԶ դդ. վերացրեց սբ Վարդանայ վանքի առիվերու հարճերն — 36*

Մլնամ (Մլոսամ, Մաւհամ)

- 1. Որդի Գուղվ-Կարապետի, հշվ. 1469 թ. Արծկէում — 137
- 2. Որդի տւր Աւագի, որ 1462 թ. իր եղբայրներին հետ Մընչկանց գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 185
- 3. Խոշա, տանուտէր Քաշքերունիքի քրիստոնյաների, 1465 թ. — 236
- 4. Խոշա, որդի Նիկողոսի. 1466 թ. նպաստեց մի Աւետարանի գրությանը — 254
- 5. Տանուտէր 1470 թ. Արբերդի վանքին նվիրեց Ճիականց կոչվող արտը — 304
- 6. Հյուան, որդի հյուան Աւետիսի, 1476 թ. վանում զգուրք Պօղոսի և Պետրոսի ժամատունքս ծածկեց և շատ աշխատեցաւ ի վերայ սոցա — 404
- 7. Ոմն, 1480 թ. վրաստանում վկա եղավ մի Աւետարանի վաճառքի — 447

Մլնամշան — Եղբորորդի (թե՛ դուստր) Իսրայել գրչի, հշվ. 1476 թ. Փասավանքում—408

Մլնան

- 1. Դուստր Մարտիրոսի, որ 1463 թ. նվիրեց Հօրգոմի Աստուածածնին մի Մաշտոց—198
- 2. Հարս Սահակ կր.-ի, որ 1468 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 270, 271
- 3. (Գրված՝ Մլիան), դուստր խոշա Դամուրի, որ 1475 թ. Խիզանում ստ. Յայամաուրբ — 387

Մլնան-Խարուն — Կին պր. Ամիրգօլի, որ 1455 թ. Բաղէշում ստ. Աւետ. — 56

Մխիրար

- 1. Որդի Վարդազատի, եղբ. Զերմածորոյ երբի Յինենց գյուղի ռէս Թումայի, հշվ. 1451 թ. — 4
- 2. Եղբ. Տէրտէրի, որ 1451 թ. Ղրիմում գնեց մի Աւետ. — 11
- 3. Արեղայ, քեռորդի Դաւիթ միայնակեցի, որ 1452 թ. Աղջոց վանքում ստ. Աւետ. — 19
- 4. Քհյ, միաբան Աղջոց վանքի, 1452 թ.—19
- 5. Առաջնորդ Սզգայի վանքի, 1453 թ. — 36
- 6. Որդի կամ հորեղբորորդի Ասոմ քհյի, որ 1454 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ, իսկ 1460 թ. Արծկէում-Ոսկեփորիկ — 45, 138
- 7. Հայր Պօղոս վրչի, որ 1455 թ. Ամրգօլու վանքում, իսկ 1474 թ. Մղաքու վանքում օր. 2 Աւետ. — 56, 365
- 8. Միաբան Գամազիէլի վանքի, 1455 թ.—59
- 9. Եպս, 1456 թ. Բասունում վկա եղավ մի Ճաշոցի վաճառքի — 67
- 10. Քհյ. հշվ. 1456 թ. Բաղէշում, որպես Աւետ: ստացո՞ղ — 71
- 11. Եղբ. Մարգարէ գրչի, որ 1456 և 1463 թթ. Բերդանորի վանքում օր. 2 Աւետ. — 73, 200
- 12. Եղբ. Ամիրբէկի, որ 1456 թ. Գայթիս գյուղում ստ. Աւետ. — 73
- 13. Որդի կամ եղբորորդի Իսրայել գրչի, հշվ. 1456 թ. Փասավանքում — 76
- 14. Կր., որդի Վարդաշահի. 1457 թ. Արճէշում ստ. և նվիրեց Սայլաւանապատի վանքին մի Ճաշոց — 86
- 15. Միաբան Հաղթատայ վանքի, 1458 թ.—98
- 16. Կաֆայի քհյ-նեբից, 1458 թ. — 112
- 17. Որդի Գուլբահարի, որ 1459 թ. Աղթամարում ստ. և նվիրեց Արբենց գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ. — 127
- 18. Ժամկոչ. սրա կինը 1460 թ. Հերմոնի վանքում ամուսնու հիշատակին գրել տվեց մի Աւետ. — 134
- 19. Որդի Խոնձայ կնոջ, որ 1460 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 143
- 20. Եպս, առաջնորդ Նկարենայ սբ Յարութիւն վանքի. 1461 թ. — 161, 162
- 21. Բաղէշի աւագերէցնեբից, 1461 թ. — 161
- 22. Որդի Մըսըր-Մելիքի, որ 1462 թ. Ունձք գյուղում ստ. Աւետ. — 178, 179
- 23. Միաբան Կտուց վանքի, 1462 թ. — 181
- 24. Ոմն, հշվ. 1462 թ. Կտուցում — 182
- 25. Պր., որդի Սարգսի. Մարմետի տանուտէրեբից, 1462 թ. — 183
- 26. Որդի Խաչատուրի, որ 1462 թ. իր եղբայր-

Մխիթար

- նկրի հետ Մրնշկանց գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 185
27. Եղբ. Յիննեց գյուղի ոէս Թումայի, հշվ. 1464-ից առաջ — 223
28. Վանահայր Գետարգիլի վանքի, 1465 թ. — 232
29. Նորագեղի տանուտէրերից, 1465 թ. — 232
30. Գրիշ, որդի Յովհաննէս քհչի. 1466 թ. Մոկրի Բունաշէն գյուղում օր. Աւետ., մի այլ Աւետ. օր. 1478 թ., որի ժամանակ նրան օգնում էին որդիները՝ կազմարար Յովհաննէսը և ծաղկող Առաքելը — 249, 432
31. Որդի Սուլտանշայի, որ 1467 թ. Ոստանում սա. Աւետ. — 260
32. Ազգ. Մարտիրոս կր. գրչի, որ 1467 թ. Կաֆայի սբ Աննայի վանքում օր. Յայսմատուրք — 268
33. Վաղամեռիկ որդի Յովհաննէս Մանգասարենց նշանավոր գրչի, որ զոհ գնաց 1470 թ. մահտարածմին (կարող է լինել ոչ անձնանուն, այլ «մխիթար» բառը, այդ դեպքում խոսքը Մանգասարենցի մյուս 2 որդիների մասին է, որոնք նույնպես զոհվեցին մահտարածմին) — 300
34. Ազգ. Մկրտիչ կր.-ի, որ 1470 թ. Արքերդի վանքին նվիրեց մի արտ — 301
35. Մահդասի, հշվ. 1470 թ. որպես Անկիւնեաց վանքի տավարած — 306
36. Ազգ. Շիրազ-Խաթունի, որ 1470 թ. Շուշանց գյուղում նորոգել տվեց մի Աւետ. — 307
37. Եղբորորդի Հայրապետ գրչի, որ 1471 թ. Աղթամարում օր. Մաշտոց — 312
38. Քեռու որդի Արթուրշահի, որ 1471 թ. ստ. Աւետ. — 321
39. Մահդասի, լուսարար Անկիւնեաց վանքի, 1472 թ. — 340
40. «Փրիսոփայ», 1473 թ. Սորի գյուղում Աւետարանի օրինակ տվեց Յովսէփ գրչին — 342
41. Եղբ. Մեսրոպ կր.-ի, որ 1473 թ. Ուրծ գյուղում ստ. Ճաշոց — 347
42. Ազգ. Մեսրոպ աբեղայի, որ 1474 թ. Վայոց-ձորում ստ. Յայսմատուրք (հմմ. նախորդի հետ) — 358
43. Ազգ. Գուպիաշայի, որ 1474 թ. Մզաքու վանքում ստ. Աւետ. — 365
44. Քարգործ, 1474 թ. Մկրտիչ արեղային նվիրեց մի Աւետ. — 370- 371

Մխիթար

45. Հայր Աւետիքի, որ 1475 թ. Կ. Պօլսում գնեց Կաֆայից գերված մի Աւետ. — 389
46. Քհչ շեղատեցի որդի Զաքարիայի. 1475 թ. Երուսաղէմում ստ. Աւետ. — 390
47. Որդի Գրիգորի, որ 1477 թ. Բասենի էգէպատ գյուղում ստ. Աւետ. — 415
48. Քհչ, որդի Ազների, որ 1477 թ. Անկիւնեաց վանքում ստ. Աւետ. — 418
49. Եղբորորդի տանուտէր Կարապետի, որ 1480 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 446
- Մխիթարիչ — Մանուկ հասակում վախճանված որդի Տիրացու աւագերէցի, որ 1464 թ. գնեց մի Աւետ. — 227
- Մկրտիչ**
1. Որդի Ներսէս Լրէցի, որ 1451 թ. Արճւշո՞ւ ստ. Գանձարան — 14
2. Հնգյլ որդի Սերովբէ քհչի՞, որ 1353 կամ 1452 թ. Որոտնայ վանքում ստ. Ճառնետի — 20
3. Սարկաւազ, որդի Սուլթան-Մելիքի, որ 1452 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 20, 21
4. Ամուսին Խաւոցի (իմա՝ Հայոց), որ հիշված է վերոհիշյալ Սուլթան-Մելիքի ազգականների շարքում — 21
5. Հգեր հայր վերոհիշյալ Սուլթան-Մելիքի — 21
6. Հայր Ստեփաննոս գրչի, որ 1452 թ. Աղթամարում օր. Աւետ. — 23
7. Տանուտէր, որդի Յովանիսի. 1452 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 23
8. Ծպս, «հողերո հայր և եղբայր» Վարդան գրչի, որ 1452 թ. Մոկրում օր. 2 Աւետ. — 25
9. Մալաղ, միարան Մերտիին՞ Ամենափրկի վանքի, 1452 թ. — 27
10. Միաբան Վարադայ վանքի, 1454, 1480 թթ. — 40, 445
11. Մի այլ միարան Վարադայ վանքի, 1454 թ. — 40
12. Հնգյլ ազգ. ոէս Մանկտաւագի. հշվ. 1455 թ. Սիւնիքի Մցի գյուղում — 52
13. Պր., որդի Ամիր-Հասանի, եղբ. պր. Ամիր-գօլի, որ 1455 թ. Բաղէշում ստ. Աւետ. — 56
14. Միաբան Պառուադրակ վանքի, 1455 թ. — 60
15. Հերպետ Բաղէշի սբ Յովանէս վանքի, երախտավոր Մինաս ծաղկողի, հշվ. 1456, 1461 թթ. — 70, 160
16. Միաբան Մեծոփա՞յ վանքի, 1456 թ. — 71
17. Եղբորորդի Զիալի, որ 1456 թ. Բերդաձորի վանքում ստ. Աւետ. — 73

Մկրտիչ

18. Հնդցլ որդի Ստեփանոս գրչի, որ 1456 թ. Շատուանում օր. Մաշտոց — 74
19. Եղբորորդի Աստուածատուրի, որ 1456 թ. Փասսվանքում ստ. Աւետ. — 75
20. Քհչյ, գրիչ. 1456 թ. Խիզանում օր. 2. Աւետ., 1460—1475 թթ., հշվ. նաև Յովանէս գրչի կողմից, որպես «հայր և ուսուցիչ» — 76, 148, 367, 387
21. Հայր Յովաննէսի, որ 1457 թ. Յիպնայ վանքում օր. Մաշտոց — 81
22. Որդի վերոհիշյալ Յովաննէսի — 81, 82
23. Եղբորորդի վերոհիշյալ Յովաննէսի — 81, 82
24. Հնդցլ եղբ. Մխիթար կր.-ի, որ 1457 թ. Արճէշում ստ. Ծաշոց — 86
25. Կր., հզևր հայր Կարապետ քհչի, որ 1457 թ. ստ. Գանձարան — 89
26. Գրիչ, որդի դարբին Ավրանի. 1457, 1459 և 1468 թթ. Խիզանում օր. 3 Աւետ. — 93, 118, 270
27. Հնդցլ որդի Զանազիզ վարդապետի, որ 1458 թ. Հաղբատում ստ. Ծաշոց — 98
28. Սարկաազ, եղբորորդի Զարաթ վրգի, որ 1458 թ. Խառաքաստայ վանքում ստ. Սաղմոսարան-Ազօթամատոց — 100
29. Որդի Ստոյ-Խաթունի, որ 1458 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 102
30. Որդի Յոհաննէսի. 1459 թ. Շատուանում ստ. Աւետ. — 125
31. Եղբ. խոշա Ասլանի, որ 1459 թ. Բաղէշո՞ւմ ստ. Յայսմաուրբ — 126, 127
32. Հայր Ատոմ գրչի, որ 1460 և 1466 թթ. Արծկէում օր. Ոսկեփորիկ և Գանձարան — 137, 247
33. Քհչյ, 1460 թ. Արծկէում հորդորեց Ստեփանոս միակեցին պատվիրել մի Աւետ. — 140
34. Հայր Խոնձայի, որ 1460 թ. Աղթամարում ստ. և նվիրեց Արբերդի վանքին մի Աւետ. — 143, 144
35. Միաբան Արբերդի վանքի, ուսուցիչ Իսրայլլ գրչի, 1460, 1466 թթ. — 144, 248
36. Մի այլ միաբան Արբերդի վանքի — 144
37. Գրիչ, որդի Քումայի, միաբան Աղթամարի, 1460 թ. օր. Մաշտոց, 1466 թ. - Գանձարան, հշվ. նաև 1471 թ. — 145, 240, 248, 309
38. Տանուտէր, 1460 թ. վկա եղավ Ղրիմի սր Քորոս եկեղեցուն մի Ծաշոց նվիրաբերելուն — 153
39. Քհչյ, որդի Զեսարի. 1461 թ. Սրկղունքում ստ. Աւետ. — 157

Մկրտիչ

40. Վրդ Արծկէի Սքանչելագործ վանքի, 1461 թ. — 160
41. Խոշա, 1461 թ. որպես վկա ստորագրեց Բաղէշի սր Յովաննէս վանքին տրված նվիրաբերության արձանագրությանը — 160
42. Կր., եղբ. Խաչատուր Շատուանցու, որ 1461 թ. Նկարենայ սր Յարութիւն վանքին նվիրեց մի Մաշտոց — 162
43. Ազգ. Մուղալ-Խաթուն և Շամշիղամար քույրերի, որոնք 1461 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 164
43. Վրդ., երախտավոր գաւաշցի Յովաննէս արեղայ Բրծոնցի, որ 1461 թ. Շատուանում ստ. Գանձարան — 165
44. Եղբ. Վարդան քհչի, որ 1462 թ. Տփխիսում ստ. Աւետ. — 169
45. Հնդցլ արեղայ. 1462-ից առաջ Տփխիսում 50 թանկայով նպաստեց մի Աւետարանի օրինակմանը — 169
46. Միաբան Կտուց վանքի, 1462 թ. — 181
47. Քեռորդի Խաչատուր և Ստեփանոս կր. եղբայրների, որոնք 1462 թ. Կտուցում ստ. Յայսմաուրբ — 182
48. Եղբորորդի վերոհիշյալ կր. եղբայրների — 182
49. Պր., Մարմետի տանուտէրերից, 1462 թ. — 183
50. Մարմետի սր Ստեփանոս եկեղեցու քհչյներից, 1462 թ. — 183
51. Որդի Խաչատուրի, որ իր եղբայրների հետ 1462 թ. Մրնշկանց գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 185
52. Ազգ. վերոհիշյալ Խաչատուրի — 185
53. Հորեղբ. Ատոմ կր.-ի, որ 1462 թ. Վանում ստ. Գանձարան — 187
54. Քհչյ, գրիչ, 1462, 1464, և 1468 թթ. օր. 3. Աւետ. — 188, 229, 280
55. Քհչյ, գրիչ, 1463 թ. - Տփխիսում օր. Աւետ. — 195
56. Հայր Աբրահամ կր.-ի, որ 1463 թ. Երուսաղէմում ստ. Յայսմաուրբ — 204
57. Աւագ վանքի սարկաւագներից, 1464 թ. — 209
58. Միաբան Յովաննէսվանքի, 1464, 1476 թ. — 216, 408
59. Եղբ. Գուլշատ-Խաթունի, որ 1464 թ. Արծկէում ստ. Աւետ. — 217
60. Վրդ, «մեծ բարունապետ», որդի Աթաբէկի, առաջնորդ Բերկրիի Արգելանի կամ Յուսկան որդու վանքի. հշվ. նաև որպէս

Մկրտիչ

- ուսուցիչ Գրիգոր և Մելքիսեթ գրիչներին—
— 218, 300, 352, 381, 382, 425, 426, 434
61. Միարան Արգելանի վանքի, 1464 թ.—219
62. Եղբ. ՄԼՏրիշատ կնոջ, որ 1464 թ. Մալեզ-
կերոյ վանքում սա. Մաշտոց — 219
63. ՔՀյ, հայր Աւետիս քհնյի, որ 1465 թ. Վա-
նում ստ. Յայսմաւուրք — 233, 234
64. Միարան Աղթամարի, 1465—1466 թթ.—
— 240
65. Հովիւ Արբերգի վանքի, 1466 թ. — 248
66. Որդի Մխիթար գրչի, որ 1466, 1478 թթ.
Բռնաշէն գյուղում օր. 2 Աւետ. — 249, 432
67. ՔՀյ, հորեղբայր վերոհիշյալ Մխիթար
գրչի — 249
68. Ազգ. Սամուէլ Նաղաշի, որ 1466 թ. Կա-
պոսի վանքում ծաղկեց Գանձարան — 251
69. Որդի Սալլուկ-Խաթունի, որ 1466 թ. ստ.
Մաշտոց և նորոգեց մի եկեղեցու գմբեթ—
— 254
70. Պապ Սուլտանշահի, որ 1467 թ. Ոստա-
նում ստ. Աւետ. — 260
71. Որդի վերոհիշյալ Սուլթանշահի — 261
72. Հերպետ Աթմընայ վանքի, 1467 թ. — 264
73. Ազգ. Մարտիրոս գրչի, որ 1467 թ. Կա-
ֆայի սբ Աննայի վանքում օր. Յայսմա-
ւուրք — 268
74. Եղբ. Սահակ կր.-ի, որ 1468 թ. Խիզանում
ստ. Աւետ. — 270, 271
75. Գրիչ, 1468 թ. Խլաթում օր. 6 նվիրեց
Մատնեվանքին մի Աւետ. — 272
76. Եպս, եղբ. Խաչատուր գրչի, որ 1468 թ.
Խարբերդի Խուլայու վանքում օր. Դաւիթ
Անյաղթի Սահմանաց գիրքը — 275
77. Նաղաշ, նշանավոր բանաստեղծ, 1469 թ.
Մերտինում շարագրեց մահտարածամի մա-
սին իր ողբը (սկ. «Արարիչն արարածոց
մեղ բարկացաւ...») — 284
78. Գրիչ, որդի Յակոբի. 1469 թ. Բիւրականում
օր. Տաղարան — 287, 289, 290
79. Եպս, միարա՞ն Տեղերոյ սբ Աստուածած-
նի, 1469 թ. — 290
80. Արեղայ, հորեղբայր Ստեփանոս քհնյի, որ
1469 թ. Հերմոնի վանքում ստ. Աւետ. —
— 291
81. Եպս, առաջնորդ Վաւորու գյուղի (Տիւ-
րիկի շրջան) վանքի, 1469 թ. — 294
81. Յակոբ գրչի հնգյլ որդիներէց 2-ը, հշվ-
հոր կողմից 1470 թ. Խարբերդում — 298
82. Ազգ. Մկրտիչ կր.-ի, որ 1470 թ. Արբերգի
վանքին նվիրեց մի Աւետ. — 301

Մկրտիչ

83. Կր., որդի Կիրակոսի. 1470 թ. նվիրեց
Արբերգի վանքին մի Աւետ. — 301, 303
84. Ջրաղացպան Արբերգի վանքի, 1470 թ.—
— 303
85. Որդի Զուլալ-Խաթունի, որ 1470 թ. Աղթա-
մարում ստ. Աւետ. — 304
86. Սարկաւազ, հնգյլ եղբ. Յովանէս դրչի, որ
1471 թ. օր. Աւետ. — 321
87. Եղբ. Գրիգոր Առնշեցցու, որ 1471 թ.
Խառարաստում ստ. Աւետ. — 322
88. Պր., հայր պր. Վաշոյի, որ հիշված է
1471 թ. Խժիշկ գյուղում, որպես տանուտէր
սերկրիս և դեղիցք — 324
89. Արբեպս, որդի խոշա Շամշատինի, 1471 թ.
— 328
90. Եպս, 1471 թ. օր. Աւետ. — 328
91. Որդ մանուկ, ազգ. Մովսէս Արծկեցու,
1472 թ. — 332
92. ՔՀյ, աշակերտ Յովանէս դրչի, որ 1472 թ.
Հերմոնի վանքում օր. Գանձարան — 338
93. Որդի Ներսէսի. 1472 թ., Խազարբէկի հետ
միասին, Կտուցում ստ. Աւետ. — 339
94. «Ճորտ» Մկրտիչ, որ 1472 թ. Կտուցում
ստ. Աւետ. — 340
95. Միարան Սուխարայ վանքի, 1473 թ.—344
96. Հորեղբ. տանուտէր Միրականի, որ 1473 թ.
Սրկղունքում ստ. Աւետ. — 346
97. Արեղայ, եղբ. Մեսրոպ կր.-ի, որ 1473 թ.
Ուրծ գյուղում ստ. Ճաշոց — 347
98. Հայր ռէս Մարտիրոսի, որի հիշատակին
1473 թ. Բերկրիում սա. Աւետ. — 352
99. Հնգյլ եղբորորդի վերոհիշյալ Մարտիրո-
սի — 352
100. Սարկաւազ, ազգ. Մեսրոպ արեղայի, որ
1474 թ. Վայոց-ձորում ստ. Յայսմաւուրք
(հմմ. Ն 97-ի հետ) — 358
101. Հայր Մարդարայ գրչի, որ 1474 թ. Վե-
րին-Վարազում օր. Յայսմաւուրք — 363
102. Արեղայ, Տշողեցի, հգևր եղբ. վերոհիշյալ
Մարդարայ գրչի — 363
103. ՔՀյ Մատղավանք գյուղի սբ Ստեփանոս
եկեղեցու, 1474 թ. — 364
104. Հնգյլ եղբ. Աստուածատուրի, որ 1474 թ.
Արճէշում ստ. Աւետ. — 364
105. Փեսայ վերոհիշյալ Աստուածատուրի—364
106. Հայր Գուպիշայի, որ 1474 թ. Մղաքու
վանքում ստ. Աւետ. — 365, 366
107. ՔՀյ. 1474 թ. Տիւրիկում սրա օգտագործ-
ման ու խնամքի տակ դրին մի Աւետ.—370

Մկրտիչ

- 108. Աբեղայ, որդի Աբբահամի. 1474 թ. նվեր ստացավ մի Աւետ. — 371
- 109. Սերունի ոմն, 1474 թ. սա. Շարակնոց—373
- 110. ՔՀյ, որդի Յովանէս գրչի, որ 1475 թ. թլաթում օր. Աւետ. — 379
- 111. Աբեղայ. 1475 թ. գրեց հիշատակարան այն Յայմատուրքի վերջում, որ օրինակել էր Ղազար գրիչը — 381
- 112. Ժամհար կամ, Ժամարար, հայր Յովսէփի, հշվ. 1475, 1476 թթ. վանում—384, 406
- 113. Արքեպս Նրուսաղէմի, 1475 թ. — 390
- 114. Հայր Կարապետ քՀյի և Յովանէսի, որոնք, 1475 թ. վանի ազգեցիկ այլ մարդկանց հետ միասին, մասնակցեցին սր Պօղոսի եկեղեցու գմբեթի կառուցման աշխատանքներին: Կարապետ քՀյն 1476 թ. նույն եկեղեցուն նվիրեց նաև մի ծառընտիր— 390, 403
- 115. Նղբորորդի Մխիթար քՀյ Հեշատեցու, որ 1475 թ. Նրուսաղէմում ստ. Աւետ. — 390
- 116. Որդի Մինայ-Խաթունի, որ 1476 թ. Աղթամարում ստ. Յայմատուրք — 402
- 117. ՔՀյ, քեռի Կարապետ քՀյի, որ 1476 թ. վանում ստ. ծառընտիր — 404
- 118. Սարկաւազ, որդի Գրիգոր քՀյի, հշվ. 1476 թ. վանում — 404
- 119. Որդի՝ Չմրութ-Խաթունի, որ 1476 թ. վարագայ վանքին նվիրեց մի այգի — 405
- 120. վանի մեծատուններից. 1476 թ., ուրիշների հետ միասին, քաթլեցա վանի Պօղոս-Պետրոս եկեղեցու շինվերոյ շարէքնա — 405
- 121. Ազգ. վարդանի, որ 1476 թ. Փասավանտում ստ. Աւետ. — 408
- 122. Նրէց, որդի պր. վարդի. 1476 թ. Պալախոռոյ վանքում ստ. Աւետ. — 409
- 123. Անեբ վերահիշյալ Մկրտիչ երէցի — 409
- 124. Պր., եղբ. Աստուածատուր գրչի, որ 1477 թ. Նրզնկայում օր. Աւետ. — 424
- 125. ՔՀյ. ոմն, հշվ. 1477 թ. Նրզնկայում—424
- 126. Նղբ. Ամիրի, որ 1478 թ. ստ. Յայմատուրք — 425
- 127. Նպս, 1478 թ. Օձունի վանքում օր. Շարակնոց — 429
- 128. ՔՀյ, աշակերտ Յակոբ վրդի, որ 1478 թ. Հերմոնի վանքում ստ. Աւետ. — 429
- 129. Թոռ Յովանէսի, որ 1479 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 436
- 130. Կր., որդի Ներսէսի. 1479 թ. ստ. Շարակնոց — 436

Մկրտիչ

- 131. Նղբ. Գրիգոր Բերկրեցու, որ հիշված է 1480 թ. վարագայ վանքում, որպես Կարապետ գրչի ուսուցիչ — 445
  - 132. Որդի Ղարայգաւզի, որ 1589 թ. որդեգրեց տէր Ակոբին — 43
  - 133. Սարկաւազ, 1589 թ. վկա եղավ տէր Ակոբի որդեգրման մասին համաձայնագրի— 43
  - 134. ՔՀյ, իր եղբ. Ստեփանոս քՀյի հետ միասին Ժն—ԺՁ գգ. կրկին ստացավ 1458 թ. վանում օր. Ճաշոցը — 104
  - 135. Միաբան Նկարենայ սր Յարութիւն վանքի, Ժն—ԺՁ գգ. — 162
- Մկրտան — Տանուտէր, որդի Մարգարի, 1454 թ. իր Մարտիրոս եղբոր հետ միասին իմ կղզում ստ. Աւետ. — 43
- Մղառում Սվա — Եվերակացու և հրամանատար Նրուսաղէմի սր Յակոբայ վանքի, 1463 թ. — 204
- Մովսէս (Մուսէս)
- 1. Միայնակեց, հորեղբայր Կարապետ գրչի, որ 1451 թ. վանում օր. Աւետ. — 7
  - 2. ՔՀյ, ա՛զգ. Սուրբիաս քՀյի, որ Բերդաձորի վանքում ստ. Գանձարան — 8
  - 3. Աբեղայ, գրիչ, որդի Յովհաննէս քՀյի. 1451 թ. Պղնձայգոյ վանքում, իսկ 1455 թ. Բասենի Սպիտակ վանքում օր. 2 Աւետ. — 10—11, 53
  - 4. Որդի տանուտէր Մկրտչի, որ 1452 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 23
  - 5. Ազգ. վերահիշյալ Մկրտչի — 23
  - 6. Հորեղբորորդի ռէս Մանկտաւադի. հշվ. 1455 թ. Սինիքի Մցի գյուղում — 52
  - 7. Միաբան Մեծոփա՛յ վանքի, 1456 թ. — 71
  - 8. Անեբձագ Աստուածատուրի, որ 1456 թ. Փասավանքում ստ. Աւետ. — 75
  - 9. Վրդ, 1457 թ. շի երկիրն որ կոչի Բարմա օրինակեց Մեսրոպ վայոցձորեցու Պտմ. սրբոյն Ներսեսի — 92
  - 10. Հայր Սառայ-Խաթունի, որ 1458 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 102
  - 11. Հնգցլ եղբ. Ատոմ գրչի, որ 1460 թ. Արծկէում օր. Ոսկեփորիկ — 138
  - 12. Արծկեցի, որդի Դանիէլ քՀյի, գրիչ, հեղինակ պատմական հարուստ բովանդակությամբ չափածո հիշատակարանի (շարագրված 1472 թ.): 1460 թ. հշվ. հոր կողմից, որպես դպիր — 139, 331, 332
  - 13. Հայր Մարմետի տանուտէր պր. Սաղաղայի, հշվ. 1462 թ. — 183

Մովսէս

- 14. Ոմն, 1466 թ. — 255
- 15. Հորեղբայր Յովաննէս քհնյի, որ 1467 թ. վանում ստ. Մաշտոց — 259
- 16. Թոռ Յովաննէս Զաքարոնցի, հշվ. 1469 թ. Փասավանքում — 282
- 17. Կր., 1471 թ. Խուլայ վանքում ստ. Աւետ. ըստ Յովհաննու — 326
- 18. Կր., որդի Իբրէհիմի. 1473 թ. Խիզանի Սորի գյուղում ստ. Աւետ. — 342
- 19. «Փիլիսոփայ», որդի Վարդանի, 1474 թ. Խիզանի Սորի գյուղում ստ. Աւետ. — 368
- 20. Հորեղբորորդի Մկրտիչ արեղայի, որ 1474 թ. նվիր ստացավ մի Աւետ. — 371
- 21. Քհյ, ազգ. Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խաթում ստ. Աւետ. — 379
- 22. Քհյ, 1476 թ. Բերդաձորի վանքում ստ. Ճաշոց — 400
- 23. Արեղայ գրիչ, աշակերտ Յովաննէս Համշենցու, 1476 թ. իր ուսուցչի համար օր. ներսէս Շնորհալու և Յովհ. Մործորեցու Մկն. անտ. Մատթէի — 410
- 24. Որդի Գրիգորի, որ 1477 թ. Բասենի էգէպատ գյուղում ստ. Աւետ. — 415
- 25. Ազգ. (որդի) Մխիթար գրչի, որ 1478 թ. Բոնաշէն գյուղում օր. Աւետ. — 432
- 26. Միաբան Վարազայ վանքի, 1480 թ. — 445

Մուղամ — Նղբորկին տանուտէր Ստեփանոսի, որ 1476 թ. Արծկէում ստ. Աւետ. — 402

Մուղան-Խաթուն — Քուլը Յովաննէս կր.-ի, որ 1465 թ. Սմրատ «թագաւորից» գնեց մի Շարակնոց — 238

Մութ — Մայր Վարգան գրչի, որ 1458 թ. Վանում օր. Ճաշոց — 104

Մուլբ — Ազգ. Դանիէլ վրդի, որ 1476 թ. ստ. Մաշտոց — 396

Մուխարաւմաճան — Հորաքրոջորդի Սադաղայ Միրենցի, որ 1476 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 407

Մուհամատ (Մահմադ, Մահմուտ)

- 1. Մուհամատ Բ Ֆաթիհ, Օսմանյան Սուլթան (1451—1481). 1453 թ. գրավեց Կ. Պօլսը — 115, 441, 443
- 2. Մահմուտ-բէկ, կաթնեղբայր Ջհանշահի, «կողմնապետ» Վանի, հշվ. 1462 թ. — 175, 176
- 3. Որդի Ջհանշահի. սպանվեց հոր հետ միասին՝ 1467 թ. — 333

Մուղալ (ար.)

- 1. Որդի պր. Ատոմի, Թոռ Տիլ-Աւետիսի, որ 1458 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 102

Մուղալ

- 2. Որդի պր. Ֆարաճի, որի 1478 թ. Հալլպում ստ. Աւետարանը տարիներ հետ նվիրեց «Ի դուռն սր Աստուածածնէն» — 343

Մուղալ (իգ.)

- 1. Ազգականուհի վանեցի նվիրատու Խոշաքրմանի, 1476 թ. — 404
- 2. Քուլը տէր Գրիգորի, ի վայելումն որի 1456 թ. Բաղլշում ստ. Աւետ. — 70
- 3. Դուստր Հալիֆայի, որ 1463 թ. Կտուցում ստ. Աւետ. — 197

Մուղալ-Խաթուն

- 1. Դուստր Սուլթան-Մելէքի, որ 1452 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 20, 21
- 2. Քուլը Ոստանցի Ստեփանոս քհնյի, որ 1454 և 1458 թթ., Աղթամարում ստ. 2 Աւետ. — 50, 102
- 3. Հարս Զիալի, որ 1456 թ. Բերդաձորի վանքում ստ. Աւետ. — 73
- 4. Մայր Կիրեղի, որ 1460 թ. Յաշի սր Աստուածածին եկեղեցուն նվիրեց մի Ճաշոց — 152
- 5. 1461 թ. Վանում, իր Շամշիղամար քրոջ հետ միասին ստ. Աւետ. — 164
- 6. Ազգ. Նիրազ-Խաթունի, որ 1470 թ. Շուշանց գյուղում նորոգեց Աւետ. — 307

Մուղան — Հարս Մովսէս կր.-ի, որ 1473 թ. Սորի գյուղում ստ. Աւետ. — 342

Մուլբիլ — Ոմն ոէս, ժն դարի վերջերին վեա եղավ սր Վարդանայ վանքին մի Աւետ. նվիրաբերելուն — 142

Մուրադ (Մուրատ)

- 1. Մուրատ Բ Ղազի, Օսմանյան սուլթան (1421—1451) — 81
- 2. Որդի Ջհան կնոջ, որ 1452 թ. Տփլիսում ստ. Աւետ. — 16
- 3. Որդի Շախիաշի, որ 1453 թ. Վանում նորոգել տվեց մի Աւետ. — 35
- 4. Որդի տանուտէր Ստեփանոսի, որ 1454 թ. Բազենից վանքում ստ. Աւետ. — 42
- 5. Հնդցլ որդի ոէս Մանկտաւազի, որ 1455 թ. Միւնիքի Մցի գյուղում ստ. Աւետ. — 52
- 6. Մաղկող, աշակերտ Մինաս ծաղկողի (եղբորորդի Հայրապետ գրչի, քրոջթոռ նշանավոր գրիչ Թումայ Մինասեցի), 1460 թ. Արծկէում և Աղթամարում ծաղկեց 2 Աւետ., 1471) թ.- Մաշտոց. հշվ. նաև 1455, 1459 թթ. — 57, 128, 140, 145, 313
- 7. Աղայ, հայր Վրթանէս քհնյի, որ 1456 թ.

Մուրադ

- Աղուանքի Գետամիշոյ վանքում սա. Աւետ. — 66
8. Հնգցլ որդի Աստուածատուրի, որ 1456 թ. փաստվանքում ստ. Աւետ. — 75
  9. Որդի Յովանէս Մուրատենցի. հշվ. 1458 թ. Աղթամարում — 102
  10. Հայր Յոհանէս գրչի, որ 1458 թ. Խնդրակատար Աստուածածնի անապատում օր. Աղթամարում, իսկ 1470 թ. Կտուցում — Աւետ. — 110, 301
  11. Փեսայ Զաքար արեղայի. սրա հորդորանում 1458 թ. Զաքարը գնեց Շարակնոց — 113
  12. Մոռ Մկրտչի, որ 1459 թ. Շատուան գյուղում սա. Աւետ. — 125
  13. Պր., Մարմնտի տանուտէրերից, 1462 թ. — 183
  14. Որդի տէր Աւագի, որ 1462 թ. իր եղբայրների հետ Մընչկանց գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 185
  15. Եղբորորդի Մարտիրոսի, որ 1463 թ. նվիրեց Հօրդոմու Աստուածածնին մի Մաշտոց — 199^a
  16. Մահդասի, որդի Տողտողի. 1464 թ. Երեւանի վանքում օր. Աւետ. — 228
  17. Որդի Արթուրի վանքի երախտաւոր Գրիգոր Կիրակոսենցի, 1470 թ. — 303
  18. Հնգցլ հոգեօրդի Արթուրաշի, որ 1471 թ. ստ. Աւետ. — 320
  19. Խոշա, որդի Զանիբէկի. 1474 թ. Վանում ստ. Ճառընտիր — 364
  20. Քեռորդի Պաւլոս վրդի, որ 1474 թ. Մղաբու վանքում օր. Աւետ. — 366
  21. Եղբ. Աւագտէր վրդի, որ 1475 թ. Բուրաբերդի անապատում (Սրկղունք) օր. Աւետ. — 375
  22. Հնգցլ որդի տանուտէր Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խլաթում ստ. Աւետ. — 378
  23. Հորեղբայր վերոհիշյալ տանուտէր Աստուածատուրի — 379
  24. «Որ Մկրտիչ կոչուի». միաբան Վերի-Նորավանքի, 1476 թ. — 399
  25. Հորաքրորդի Կարապետ քչի, որ 1476 թ. Վանում ստ. Ճառընտիր — 403
  26. Անձրեոնց, Վանի նշանավոր տանուտէրերից, 1476 թ. — 405
  27. Որդի տանուտէր Միքայէլի, որ ԺԵԻ թ. Վերացրեց սր Վարդանի վանքի «ոխվերու հարճերն» — 36^a

Մուրատրաշխ (Մուրատրախչ)

1. Որդի «Սամցխու երկրի» բժիշկ խոշա էվտի, հշվ. 1473-ից առաջ — 350
2. Որդի Արապ Երևանցու, որ 1476 թ. ստ. Աւետ. — 398
3. Որդի վանեցի նվիրատու խոշա Եղանբախչի, 1476 թ. — 405

Մուրատշահ

1. Եղբորորդի Խաչատուր և Ստեփանոս կրեղբայրների, որոնք 1462 թ. Կտուցում ստ. Յայսմաւուրք — 182
2. Եղբորորդի Սուլտանշահի, որ 1467 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 260
3. Եղբ. Մկրտիչ գրչի, որ 1469 թ. Բիրականում օր. Տաղարան — 289
4. Եղբ. Շիրազ-Խաթունի, որ 1470 թ. Շուշանց գյուղում նորոգեց Աւետ. — 307
5. Եղբ. Մարտիրոսի, որի հիշատակին 1473 թ. Բերկրիում ստ. Աւետ. — 352
6. Փեսայ Աստուածատուրի, որ 1474 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 364
7. Որդի խոշա Դամուրի, որ 1475 թ. Խիզանում ստ. Յայսմաւուրք — 387
8. Հայր Թումանշահի, որ 1476 թ. ստ. Յայսմաւուրք — 392

Մուրեմիկ — 1457 թ. Խարբերդում վկա եղավ մի Մաշտոցի վաճառմանը — 93

Մաշան (Մրշան)

1. Աղդ. տանուտէր Մկրտիչ, որ 1452 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 23
2. Կին Թումայ քչի, որ 1462 թ. ստ. Մաշտոց — 186
3. Մայր Յովանէս քչի, որ 1467 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 261
4. Քրոջուսար Պետրոս քչի, որ 1475 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 383
5. Քրոջուսար Վարդան կր.ի, որ 1477 թ. Շատուան գյուղում ստ. Գանձարան — 423

Մանն (Մուսեհ, Մուսեխ)

1. Խոշա, մեծ պապ Խաչատուր քչի, որ 1455 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 55
2. Եղբ. Մեծոփայ վանքի վանահայր Վարդանի, որ 1464 թ. ստ. Շարակնոց — 218
3. Որդի Սալուկ-Խաթունի, որ 1466 թ. ստ. Մաշտոց և նորոգեց ինչ-որ եկեղեցու զբարեթ — 254
4. Խոշա, 1473 թ. Սղերդում Ճառընտիր օրինակ տվեց Բարայէլ գրչին — 354
5. Վանի թամղալիներից, 1476 թ. — 404

Մար (գրված՝ Մըսըր) — Որդի Զհան կնոջ, որ 1452 թ. Տփխիսում ստ. Աւետ. — 16

Մարի

1. Երախտաւոր Աւետ. ստ. Խոնձայի՝ Բարիոք որդու, հշվ. 1460 թ. Աղթամարում — 144
2. Ազգ. Վարդանի, որ 1476 թ. Փասավանքում ստ. Աւետ. — 408

Մար-Մէլէֆ (Մըսրը-Մելիք)

1. Կին տանուտէր Կարապետի, որ 1451 թ. Գամաղիէի վանքում ստ. Աւետ. — 10
2. Զոքանլ վերոհիշյալ Կարապետի — 10
3. Քույր Սուլթան-Մէլէֆի, որ 1452 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 20, 21
4. Կին անուտէր Յոհաննէսի, որ 1455 թ. Աղթամարում ստ. Ճառընտիր — 58
5. Բոռ Մկրտչի, որ 1459 թ. Շատուանում ստ. Աւետ. — 125
6. Կին ներսէս քհնյի, որ 1461 թ. Ուրծ գյուղում ստ. Աւետ. — 158
7. Զոքանլ ներկարար Քարիմադինի, որ 1461 թ. ստ. Աւետ. — 168
8. Դուստր Յակոբի, 1462 թ. Ունձք գյուղում ստ. Աւետ. — 178
9. Դուստր ուսթա Ալեքսանի, հշվ. 1462 թ. Ունձք գյուղում — 179
10. Մայր Մինաս ծաղկողի, հշվ. 1462 թ. — 182
11. Կին կոշկակար Յարիմադինի, որ 1464-ից հետո Ախալցխայում նորոգել տվեց մի Աւետ. — 227
12. Ազգ. քարգործ Մխիթարի, որ 1474 թ. ստ. Աւետ. — 371
13. Ազգ. Կարապետ քհնյի, որ 1476 թ. Վանում ստ. Ճառընտիր — 404

Մարշան (Մըրըշայ)

1. Ծղր. Վարդան քհնյի, որ 1462 թ. Տփխիսում ստ. Աւետ. — 169
2. Խոշա, որդի Ստեփանոսի. 1473 թ. Վանում ստ. Ճառոց — 351

Մրուար (Մրվաթ, Մրաթ, Մրութ)

1. Քույր տանուտէր Մկրտչի, որ 1452 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 23
2. Քույր հյուսն Կարապետի, հշվ. 1454 թ. Վանում — 44
3. Հղեր մայր Աւետիս և Մելիքսեթ կր. եղբայրների, որոնք 1454 թ. գերությունից ազատեցին մի Աւետ. — 48
4. Մայր խոշա Խաչատուրի, որ 1457 և 1462 թթ. Արճէշում ստ. Յայսմաուրք և Աւետ. — 88, 179
5. Սկեսուր Խոնձայի, որ 1460 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 144
6. Դուստր Խաչատուրի, որ 1462 թ. իր եղ-

Մրուար

- բայրների հետ միասին Մընչկանց գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 185
7. Հորաքույր տանուտէր Մելիքսեթի, որ 1462 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 187
  8. Դուստր Հալիֆայի, որ 1463 թ. Կտուցում ստ. Աւետ. — 197
  9. Մայր Մարտիրոսի, որ 1463 թ. նվիրեց Հօրղոմի սր Աստուածածնին մի Մաշտոց — 198
  10. Մորաքույր Աւետիս քհնյի, որ 1465 թ. Վաշնում ստ. Յայսմաուրք — 234
  11. Խաթուն, քույր Յովաննէս քհնյի, որ 1467 թ. Վանում ստ. Մաշտոց — 259
  12. Գանկոյ Չուրի գյուղից. 1468 թ. Անկիրիայում վաճառեց մի Աւետ. — 278
  13. Ոմն, հշվ. 1469 թ. Բիւրականում — 289, 290
  14. Քույր Աստուածատուրի, որ 1474 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 364
  15. Քույր Մխիթար քհնյի Հեշատեցու, որ 1475 թ. Երուսաղէմում ստ. Աւետ. — 390
  16. Զոքանլ Կարապետ քհնյի, որ 1476 թ. Վանում ստ. Ճառընտիր — 404
  17. Քույր դարբին Աւետիսի, որ 1477 թ. Աղնայ դրուղում ստ. Գանձարան — 422
  18. Հարս Խոսրովի, որ 1478 թ. Բոնաշէն գյուղում ստ. Աւետ. — 432
- Մրվան — Ննգլ ազգ. Վարդան քհնյի, որ 1462 թ. Տփխիսում ստ. Աւետ. — 169

Յ

Յազիգ — Տե՛ս Աղիղ

Յակոբ (Ակոբ, Յակովբ)

1. Մայրական պապ Տէրտէրի, որ 1451 թ. Ղրիմում գնեց Աւետ. — 11
2. Արծկեցի, նետրարենց, որդի ներսէսի. Գանձասաց, Միաբան Արծկէի Կողուց վանքի: 1452 թ. օրինակել տվեց Աւետ., ինքն էլ մասնակցելով այդ գործին. 1464 թ. օր. մի. այլ Աւետ. — 25, 26, 216, 217
3. Հայր Թովմայի, որ 1452 թ. Վասպուրականում ստ. Աւետ. — 25
4. Քհնյ, հայր Յովաննէս գրչի, որ 1452—1471 թթ., Մըզուք գյուղում, Արծկէում, Բաղէշում օր. ձեռագրեր — 28, 124, 126, 135, 196, 217, 231, 324
5. Նաղաշ, սոսկող քարտուղար, 1453 թ. օրինակեց ու ծաղկեց Առ. Բաղիշեցու Քոլղբա-ր — 32

Յակոբ

6. Միաբան Վարագայ վանքի, 1454 թ. Հավանաբար ինքն է՝ Յակոբ եպս՝ առաջնորդ Վարագայ, 1460 թ. — 40, 146
7. Որդի տանուտէր Ստեփաննոսի, որ 1454 թ. Բաղենից վանքում ստ. Աւետ. — 42
8. Եղբ. Ատոմ քհնյի, որ 1454 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ., իսկ 1460 թ. Արծկեում-Ոսկեփորիկ — 45, 138
9. Որդի ուն Մանկտաւադի, հշվ. 1455 թ. Սիւնիքի Մցի գյուղում — 52
10. Ազգ. վերոհիշյալ ուն Մանկտաւադի — 52
11. Պր., յիւրեք Բասենոյ գաւառի, հշվ. 1455-ից հետո — 53, 54
12. Գրիչ, վայրից վայր տեղափոխվելով (Յուկան որդոյ վանք — Կողք — էջմիածին — Մակու) 1449—1455 թթ. ընթացքում օր. Գր. Խլաթեցու լծմ. Մենդոց գրոց — 54
13. Սղը. Պօղոս գրչի, որ 1455 թ. Ամբոլու վանքում օր. Աւետ. — 56
14. Եղբ. Սաեփանոս և Աբրահամ կր.-նքերի, որոնք 1455 թ. Աղթամարում ստ. Ճաշոց — 57
15. Աբեղայ, գրիչ, 1452 թ. Մերտինո՞ւ օր. Շարակնոց, 1455 թ. Տրապիզոնում օր. Սաղմոսարան, 1458 թ. (վայրը անհայտ) -Շարակնոց, 1471 թ. Խուլայ վանքում-Աւետ. ըստ Յովհաննու (կարող են տարբեր գրիչներ լինել) — 26, 27, 61, 113, 326
16. Թոռ տէր Գրիգորի, ի վայելումն որի 1456 թ. Բաղէշում ստ. Աւետ. — 70
17. Մեծոփայ վանքի 2 միաբաններ, 1456 թ. — 71
18. Հայր Աստուածատուրի, որ 1456 թ. Փասավանքում ստ. Աւետ. — 75
19. Գրիչ, որդի Գաւթի. 1457 թ. Հերմոնի վանքում օր. Աւետ. — 85
20. Եպս, 1457 թ. Դերձկոյ վանքում 'ստ. կանոնների ու խրատների մի ժողովածու.—91
21. Մեր կր., միաբան Քարմա երկրի ինչ-որ վանքի, 1457 թ. օգնում էր Մովսէս վրդ. գրչին — 92
22. Քհյ, 1458 թ. Այրիվանքում ստ. Մաշոցոց — 99
23. Կր. գրիչ, որդի Յովսէփի. 1458 թ. Աղթամարում օր. Մաշոց, իսկ 1460 թ. — Աւետ., հշվ. նաև 1471 թ. — 102, 143, 309
24. Մոր պապ գինեծախ Աւրուչի, որ 1458 թ. Ղրիմում ստ. Սաղմոսարան — 112

Յակոբ

25. Մոռ Մկրտչի, որ 1459 թ. Շատուանում ստ. Աւետ. — 125
26. Գրիչ, որդի Յովանէս գրչի, 1459, 1460 և 1463 թթ. Արծկեում օգնում էր հորը թուղթ կոկելով, իսկ 1464 և 1471 թթ. ինքը ևս օրինակում էր ձեռագրեր — 126, 136, 196, 217, 324
27. Մաղկող. 1460 թ. Եղուձոր գյուղում ծաղկեց Մաթէոս գրիչ Շրվանեցու օր. Աւետարանը — 135
28. Որդի Ատոմ գրչի, որ 1460 թ. Արծկեում օր. Ոսկեփորիկ, իսկ 1466 թ. — Գանձարան — 138, 247
29. Աբեղայ, 1460 թ. Աղթերմանում օգնում էր Նիկողայոս եպս գրչին թուղթ կոկելով—150
30. Ոմն, 1460 թ. վկա եղավ Ղրիմի սբ Բորոս եկեղեցուն մի Ճաշոց նվիրաբերելուն—152
31. Եղբ. Գաւթ գրչի, եղբորորդի Աւագտէր վրդի., տնտես Բոլորարբերդի (Սրկղունք) անապատի. հշվ. 1461, 1475 և 1478 թթ.— 157, 375, 427
32. Ութա, 1461 թ. Բաղէշում վկա եղավ սբ Յովհաննէս վանքին տրված նվիրաբերությանը — 160
33. Հայր Մըսըր-Մէլիքի, որ 1462 թ. Ունձք գյուղում ստ. Աւետ. — 178, 179
34. Որդի ութա Ալեքսանի, հշվ. 1462 թ. Ունձք գյուղում — 179
35. Միաբան Կտուց վանքի, 1462 թ. — 181
36. Ազգ. Մինաս ծաղկողի, որ 1462 թ. Կտուց վանքում ծաղկեց Յայսմատուրք — 182
37. Քհյ ոմն, հշվ. 1462 թ. Կտուց վանքում—182
38. Պր., Մարմետի տանուտէրերից, 1462 թ. — 183
39. Անդամ Մընչկանցի մի գերդաստանի, որ 1462 թ. գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 185
40. Հորեղբ. Սարգսի, որ 1462 թ. գնի կեսը վճարելով նպաստեց մի Աւետ. օրինակմանը — 186
41. Աբեղայ Մշեցի, վարպետ Յովսէփ քհյ գրչի, որ 1463 թ. Բաղէշում օր. Յակոբ Ղրիմեցու Մկն. Տոմարի — 194
42. Խորթ եղբ. Մարտիրոսի, որ 1463 թ. նվիրեց Հօրգոմու սբ Աստուածածնին մի Մաշոցոց — 199
43. Հորեղբ. Աստուածատուրի, որ 1463 թ. Բերդաձորի վանքում օր. Աւետ. — 200
44. Փակակալ Երուսաղէմի սբ Փրկչի, 1463 թ. — 204

Յակոբ

- 45. Փակակալ Աւագ վանքի, 1463 թ. — 207
- 48. Միաբան Հայոց-Թառի Ամենափրկչի, 1464 թ. — 214
- 47. Եզր. Մեծոփայ վանքի վանահայր Վարդանի, հշվ. 1464 թ. — 218
- 48. Միաբան Արգելանի վանքի, 1464 թ. — 219
- 49. Գործակալ Խլպաշի վանքի, 1464 թ. — 222
- 50. Ազգ. Աւետիս քչի, որ 1465 թ. Վանում ստ. Յայմատուրք — 233*
- 51. Գրիչ, որդի Գրիգորի, 1466, 1469 և 1470 թթ. Խարբերգում օր. Ճաշոց և 2 Աւետ. — 250, 292, 297
- 52. Քչի, հայր Յովաննէս երէցի, որ 1466 թ. Ղրիմում վաճառեց մի Աւետ. — 253
- 53. Եզր. Կիրակոս Զօղկանց գրչի, որ 1467 թ. Բաղէշում—Աղթամարում օր. Ճառքնտիր— 257
- 54. Եպս, 1467 թ., ահ ու փախի մեշ, Արծկէում օր. Աւետ. — 260
- 55. Հայր Միրախլ գրչի, որ 1469 թ. Բիւրակահում օր. Տաղարան — 287, 289
- 56. Միաբան Տեղերոյ սր Աստուածածնի, հշվ. 1469 թ. Բիւրակահում — 290
- 57. Որդի Ստեփանոս քչի, որ 1469 թ. Հերմոնի վանքում ստ. Աւետ. — 291
- 58. Որդի տանտէր Արիստակէսի, որ 1469 թ. Խարբերգում ռօգնական եղև ի գին Աւետարանին — 292
- 59. Եզր. տանտէր Առաքէլի, որ 1469 թ. նվիրեց Սուրս գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ. — 293
- 60. Եզր. խոշա Աւետիսի, որ 1470 թ. Արբերդի վանքին նվիրեց մի արտ՝ Վարդենիս գյուղում — 304
- 61. Եղբորորդի Արբերդի վանքի երախտաւոր Գրիգոր Կիրակոսեցի, հշվ. 1470 թ. — 304
- 62. Գրիչ, որդի Զանիբէկի. 1471 թ. Շիրվանի Սակուժու գյուղում օր. Ժողովածու — 319, 320
- 63. Հայր Ստեփանոս քչի, որ 1472 թ. ստ. Աւետ. — 341
- 64. Վրդ., հշվ. 1473 թ. Ուրծ գյուղում — 347
- 65. Գրիչ, որդի Մարպիանի, 1473-ից առաջ Սամցխէում օր. Գրիգորիսի արժեքավոր Բժշկարանը — 350
- 66. Ծգնաւոր, միաբան Երուսաղէմի սք Աստուածածնի վանքի, 1473 թ. — 355
- 67. Գրիչ, 1474 թ. Վայոց-ձորում մի էշ օրինակելով օգնեց Աբրահամ գրչին — 361
- 68. Հնգյլ եղբորորդի Պաւղոս վրդի, որ

Յակոբ

- 1474 թ. Մղաքու վանքում օր. Աւետ. — 366
  - 69. Քչի, որդի Թուխթամուրի. 1474 թ. ստ. Աւետ. — 371
  - 70. Ուսումնակից Աւագտէր գրչի, որ 1475 թ. Բոլորաբերդի անապատում օր. Աւետ. — 373
  - 72. Եպս, առաջնորդ Բաղենց վանքի, 1475 թ. — 386
  - 72. Աղդ. Դանիէլ վրդի, որ 1476 թ. ստ. Մաշտոց — 396
  - 73. Որդի խոշա Հանդիկի, որ 1477 թ. Յովհանավանքում ստ. և նվիրեց էշմիածնին մի Մաշտոց — 417, 418
  - 74. Որդի Կաղ-Աստուածատուրի. 1477 թ. Երզնկայում ստ. և նվիրեց Անճնի գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ. — 424
  - 75. Վրդ., որդի Դովլաթշահի (Դաւլաթշի). 1478 թ. Հերմոնի վանքում ստ. Աւետ. — 429
  - 76. Թոռ հնգյլ պղնձագործ Հոուլբէկի, որի հիշատակին 1478 թ. Կուքի գյուղում օր. Աւետ. — 430
  - 77. Հնգյլ Թոռ վերոհիշյալ Հոուլբէկի — 430
  - 78. Թոռ Խոսրովի, որ 1478 թ. Բոնաշէն գյուղում ստ. Աւետ. — 432
  - 79. Քչի, գրիչ, 1478 թ. օր. Գիրք ձեռնադրութեան — 435
  - 80. Սարկաւագ, Թոռ Յովանէսի, որ 1479 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 436
  - 81. Քչի, 1589 թ. հատուկ համաձայնագրով որդեգրեց ոմն Ղարայգաւաղի — 43*
- Յակոբըան
- 1. Իր եղբ. Առիւծի հետ 1451 թ. Յաշի քք Աստուածածնին նվիրեց մի Աւետ. — 12
  - 2. Փեսա Յոհաննէս կր.-ի, որ 1458 թ. Աղբակում ստ. Աւետ. — 109
  - 3. Եզր. խոշա Դովլաթշահի, որ 1465 թ. Աղթամարում օժանդակեց մի Գանձարանի ստացմանը — 236, 237
  - 4. Փեսա՝ Աստուածատուրի, որ 1474 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 364
- Յամասի — Դուստր-ռէս Արիշանի, որ ԺՁ գարում ստ. և նորոգել տվեց մի Յայմատուրք — 88*
- Յարմէլիք — Մայր Մովսէս կր.-ի, որ 1474 թ. Խիզանի Սորի գյուղում ստ. Աւետ. — 363
- Յեազար — Տե՛ս էտգար
- Յեւաթ-Մէլիք — Տե՛ս էւաթ-Մելիք
- Յիճոք — Տե՛ս Ենոք
- Յովալիլ — Արքեպս Կ. Պօլսի, հշվ. 1469, 1474 թթ. — 286, 357

Յովհաննէս (Յովանէս, Յոհանէս, Յոհան, Ովանէս և այլն)

1. Գտոնեցի, ժԳ դարի մատենագիր և եկեղեցական գործիչ, սրբագրել է Սաղմոսը — 111, 112, 441,
2. Երզնկացի (Պլուզ), ժԳ դարի նշանավոր մատենագիր և բանաստեղծ (մ.հ. 1293 թ.) — 287
3. Երոժորեցի, ունիթոս մատենագիր և թարգմանիչ, գործել է ժԳ դարի առաջին երեք տասնամյակներում — 410
4. Վրգ. «Սարմիր» մականունով, Գր. Տաթևացուց նվեր էր ստացել Գր. Մագիստրոսի Քերականութիւնը պարունակող այճ ձեռագիրը, որ 1459 թ. Շմառն վրդը կրկին բերեց Տաթև — 122
5. Գրիչ, կոչված «Աղծթընի» արտագրել էր Բորոս փիլիսոփայի կողմից 1290 թ. Դրադարկում օրինակված շքեղ Աւետարանը: Սրա արտագրութիւնից մի այլ օրինակ 1456 թ. Բաղէշում հանեց Ստեփանոս գրիչը — 68
6. Հայր Խաչատուր երէցի, որ 1451 թ. Երզնկայում ստ. Աւետ. — 3
7. Կակազեցի, միաբան Սեանայ վանքի, հշվ. 1451, 1476 թթ. — 5, 397
8. Հնդցլ որդի Փաշայ կնոջ, որ 1451 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 6
9. Հնդցլ եղբ. Կարապետ գրչի, որ 1451 — 1476 թթ. Վանում, Պատուազրակ վանքում, Ոստանում և Երուսաղէմում օր. 2 Աւետ., Գանձարան և Ժողովածու — 7, 47, 89, 260, 412
10. Յովանէս և Յոհանէս՝ եղբայրներ Սուքիաս քհնյի, որ 1451 թ. Բերդաձորի վանքում ստ. Գանձարան — 8
11. Վրդ, առաջնորդ Խիզանի Գամաղիէլի վանքի, հշվ. 1451—1469 թթ. — 9, 59, 274, 293, 296
12. Վանահայր Խիզանի Գամաղիէլի վանքի, 1451 թ. — 9
13. Վրդ, «բանախնդիր», որդի Վարդանի, 1451 և 1455 թթ. Գամաղիէլի վանքում օր. 2 Աւետ. — 9, 10, 59
14. Հնդցլ եղբ. Յովհաննէս գրչի, որ 1451 թ. Խիզանում օր. Աւետ., 1459 թ. Բաղէշում—Յայսմաուրք և 1460 թ. Արծկէնում — Ծառոց — 10, 126, 135
15. Աներ տանուտէր Կարապետի, որ 1451 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 10

Յովհաննէս

16. Հայր Մովսէս գրչի, որ 1451 թ. Պղնձայգոյ անապատում օր. Աւետ. — 11
17. Արեղայ, 1451 թ. Ղրիմում մահադասի Տէրտէրին վաճառեց Աւետ. — 12
18. Մանգասարեց, նշանավոր ու բազմադրուան գրիչ, աշխատում էր Արճէշում. 1451—1479 թթ. օրինակել է 10 Աւետ., 2 Ծառոց, 2 Շարակնոց, և Գանձարան, Յայսմաուրք, Ծառնտիր, Մաշտոց — 14, 40, 41, 55, 71, 86, 87, 160, 180, 196, 197, 236, 257, 281, 296*, 300, 323, 339, 363, 406, 437
19. Հայր Ստեփանոս գրչի, որ 1451 թ. օր. Յայսմաուրք, 1463 թ. (Տարօնի Եղրդոտ վանքում)—Աւետ. և 1466 թ.—Շարակնոց — 14, 93, 255
20. Որդի Ներսէս երէցի, որ 1451 թ. Արճէշում ստ. Գանձարան — 14
21. Գրիչ, 1452 թ. Տփլիսում օր. Աւետ. և Գր. Տաթևացու Քարոզգրքի այն ձեռագիրը, որի սկզբի մասն օրինակել էր պատվիրատու Ստեփանոս րաբունապետը — 17, 18
22. Կր., «Նոգույ հարազատ սննդակից եղբայր» Ստեփանոս րաբունապետի, որ 1452 թ. Տփլիսում ստացավ (մասամբ ինքն օրինակելով) Գր. Տաթևացու Քարոզգրքը — 17
23. Երէց, քեռորդի Դափթ միայնակեցի, որ 1452 թ. Աղշոց վանքում ստ. Աւետ. — 19
24. Հնդցլ որդի Սերովբէ քհնյի, որ 1353 կամ 1452 թթ. Որոտնայ վանքում ստ. Ծառնտիր — 19, 20
25. Քհնյ, որդի Բաղէոս քհնյի, Ոստանի սր Ստեփանոս եկեղեցու քհնյ-նիերից, հշվ. 1460-ական թթ. և 1470 թ. — 22, 299
26. Փեսա ոստանցի ուսթա Ատոմի, որ 1460-ական թթ. գերութիւնից ազատեց մի Աւետ. — 22
27. Հայր տանուտէր Մկրտչի, որ 1452 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 23
28. Հորեղբայր վերոհիշյալ տանուտէր Մկրտչի — 23
29. Ծպս, առաջնորդ Վարագայ վանքի, հշվ. 1452—1480 թթ. — 24, 35, 36, 40, 164, 186, 187, 198, 234, 259, 351, 364, 366, 385, 403, 405, 445
30. Հայր Վարդան գրչի, որ 1452—1474 թթ. Վանում օր. 3 Աւետ., 2 Յայսմաուրք, Ծառոց և Ծառնտիր — 24, 34, 36, 104, 234, 258, 365

Յովհաննէս

31. Որդի վերոհիշյալ Վարդան գրչի — 24, 36, 104, 234, 365
32. Տանուտէր, 1452 թ. վանում ստ. Աւետ.— 24
33. Հայր Թումայ ջուհակի. հշվ. 1452 թ. վասպուրականում — 25
34. Եղբ. Յակոբ կր.-ի, որ 1452 թ. Արծկէում սա. Աւետ.— 25, 26
35. Ոմն, 1452 թ. Արծկէի Կողուց վանքում թուղթ էր կոկում — 26
36. Միաբան Կողուց վանքի, 1452 թ. — 26
37. Վրդ., միաբան Կողուց վանքի. 1452 թ.— 26
38. Արքեպս, վերատեսուչ Մերտի՞ն քաղաքի, 1452 թ. — 27
39. Գրիչ, որդի Յակոբ քհնյի. Աղթամարում աշակերտել է 4 տարի Մինաս ծաղկողին. 1452 թ. Մըղուք գյուղում օր. Աւետ., 1459 թ. Արծկէում Աւետ. և Յայսմաւուրք, 1460 թ.-Ճաշոց, 1463, 1464 թթ.-2, Աւետ. 1465 թ. Գեղարքունեաց Կած գյուղում-Ճաշոց, 1471 թ. Արծկէում-Աւետ.— 28, 124, 126, 127, 135, 196, 217, 230, 231, 324
40. Քհյ, որդի Ղազար քհնյի, որ 1452 թ. Մըղուք գյուղում ստ. Աւետ.— 28
41. Գրիչ, 1452 թ. Ստեփաննոս կր.-ի պատվերով օր. Գանձարան — 29
42. Քհյ, հնգյլ որդի բանաստեղծ Առաքել Բաղիշեցու, հշվ. 1453 թ. — 32
43. Եղբ. Մելքիսէթ գրչի, որ 1453 թ. Աւան գյուղում օր. Գանձարան — 33
44. Վրդ. դրիչ, որդի Սիոնի. 1453 թ. Վարագայ վանքում օր. Մաշտոց: Հավանաբար նույնն է Յովհաննէս արեղայ Վարադեցի կոչվածը, որ 1453-ից առաջ օր. մի Քարոզգիրք — 35, 37
45. Որդի Էվատշահի. ԺԳ դարի վերջերին ստացել էր մի Ճառքնտիր, որ 1453 թ. նվիրեց իր որդեգիր տանուտէր Թումային: Վերջինս կազմել տվեց այն Սղգայի վանքում — 36, 37
46. Որդի Խաչատուրի, որ 1453 թ. ստ. Աւետ.— 37
47. Գրիչ, 1453 թ. Հոգեաց վանքում օր. Շարակնոց — 38
48. Վարագայ վանքի երկու միաբաններ, 1454 թ. (սրանցից մեկը հշվ. նաև 1480 թ.) — 40, 445

Յովհաննէս

49. Քնուու որդի Վարգան կր.-ի, որ 1454 թ. Արճէշում ստ. Աւետ.— 41
50. Գրիչ, 1454 թ. Բաղենից վանքում օր. Աւետ.— 42
51. Եղբ. Ատոմ քհնյի, որ 1454 թ. Աղթամարում սա. Աւետ., իսկ 1467 թ. Արծկէում Ոսկեփորիկ — 45, 138
52. Եպս Բազէշի, ազգանունն է Բամուրենց, հշվ. 1454—1467 թթ.— 46, 101, 141, 160, 194, 195, 254, 257
53. Եպս, «Տաւիլ» մականունով. 1454 թ. Երուսաղէմում սրա խնդրանքով օր. Աւետ., հշվ. նաև 1463 թ. որպես հրէք հայր Մարգարէ գրչի — 48, 204
54. Առաջնորդ Տիւրիկի Խուռնայիւոյ վանքի, 1454 թ. — 48
55. Պր., հորեղբայր մահաբաի Կիրակոսի, որ 1454 թ. նորոգել տվեց մի Աւետ.— 49
56. Հորեղբայր ոչս Մանկտաւազի, հշվ. 1455 թ. Սիւնիքի Մցի գյուղում — 52
57. Վերոհիշյալ ոչս Մտնկտաւազի ազգականներից երկուսը (մեկը՝ հնդցլ) — 52
58. Միաբան Բասենի Սպիտակ վանքի, 1455 թ. — 53
59. Քհյ, ուսուցիչ Դաւիթ քհնյի, որ մեռավ 1455 թ. կիսատ թողնելով սկած Աւետարանի օրինակութիւնը — 55
60. Հայր Խաչատուր քհնյի, որ 1455 թ. Արճէշում ստ. մասամբ իր հնգյլ որդու օրինակած Աւետարանը — 55
61. Եղբ. Հայրապետ գրչի, քնորդի Թումայ Մինասենցի և հայր Կարապետ ծաղկողի. հշվ. եղբոր կողմից 1455—1478 թթ. Աղթամարում — 57, 128, 303, 313, 314, 431
62. Տանուտէր, որդի Ֆախրադնի, որ 1455 թ. Աղթամարում ստ. Ճառքնտիր — 58
63. Պր. կամ տանուտէր, որդի Մեծատուրի, 1455 թ. Փասավանքում, իր Յովաննէս եղբոր հետ միասին (ինքը՝ Յոհաննէս է կոչվում) ստ. Աւետ.— 58, 59
64. Խիզանի Գամաղիլի վանքի միաբաններից երեքը (2-ը՝ Յոհաննէս, մեկը՝ Յովաննէս), հշվ. 1455—1469 թթ.— 59, 274, 293, 296
65. Եպս Տրապիզոնի, 1455 թ. — 61
66. Միաբան Երուսաղէմի սր Սարայի մենաստանի, 1455 թ. օգնում էր Թադէոս գրչին թուղթ կոկելով — 62
67. Դպիր, Երուսաղէմացի, 1455 թ. կազմեց մի Աւետ.— 62, 63
68. Կթղկա Աղուանից, «որդի պարոն Զալալի»,

Յովհաննէս

- Հշվ. 1456—1468 թթ. — 66, 219, 244, 245, 272
69. Նղր. պր. Կիրակոսի, որ 1456 թ. Բասենում սա. Ճաշոց — 67
70. ՄԼժոփայ վանքի միաբաններից երեքը 1456 թ. — 71
71. Կր. միաբան Մեծոփայ վանքի, թեոքորի վանահայր Վարդանի, Հշվ. 1456 թ. 1464 թ. նահապակվեց թի ձեռաց անօրինաց Մեծոփայ վանքի մոտ գտնվող Ովիտ կողմի վայրում — 71, 218
72. Հայր Մարգարէ դրչի, որ 1456 և 1463 թթ. Բերդաձորի վանքում օր. 2 Աւետ. — 73, 200
73. Նղր. վերոհիշյալ Մարգարէ դրչի — 73, 200
74. Հնգյւ որդի Ստեփանոս գրչի, որ 1456 թ. Շատուան գյուղում օր. Մաշոց — 74
75. Հնգյւ որդի Աստուածատուրի, որ 1456 թ. Փասավանքում օր. Աւետ. — 75
76. Անճրձաֆ վերոհիշյալ Աստուածատուրի — 75
77. Գրիչ, 1456 թ. Բաբերդում օր. Աւետ. — 77
78. Որդի պր. Աւետիքի, 1456 թ. Կաֆայում ստ. Աւետ. — 78
79. Քհյ, 1457 թ. Արգելանում, 3 ճառ արտադրելով օգնեց Յայսմաուրք օրինակող Ղազար գրչին — 80
80. Վրդ, որդի Յովանէսի. 1457 թ. Յիպնայ վանքում օր. Մաշոց — 80, 81
81. Հայր վերոհիշյալ Յոհանէս վրդ. գրչի — 81
82. Տանուտէր, աջանիկա մականունով, որդի Մկրտչի, 1457 թ. Յիպնայ վանքում ստ. Մաշոց — 81
83. Որդի վերոհիշյալ տանուտէր Յովանէսի — 81, 82
84. Նրէց ոմն, Հշվ. 1457 թ. Յիպնայ վանքում — 81
85. Կր., 1457 թ. Ուրծ գյուղում Հշվ. որպես երախտավոր խալատուր գրչի, իսկ 1473 թ. որպես ազգ. Մեսրոպը կր.-ի — 82, 347
86. Նղրորդի Միսիթար կր.-ի, որ 1457 թ. Արճէշում ստ. Ճաշոց — 86
87. Քհյ, պապ Կարապետ գրչի, որ 1457 թ. Ոստանում օր. Գանձարան, իսկ 1467 թ. Աւետ. — 89, 260
88. Հգեր հայր Կարապետ քհյի, որ 1457 թ. ստ. Գանձարան — 89
89. Որդի վերոհիշյալ Կարապետ քհյի — 89
90. Խըննց, Ոստանի Քարի սր Աստուածածին եկեղեցու հնգյւ քհյ-ներից, Հշվ. 1457, 1458 թթ. — 89, 103

Յովհաննէս

91. Ոստանի Քարի սր Աստուածածին եկեղեցու հնգյւ քհյ-ներից երեքը, Հշվ. 1457, 1458 թթ. — 89, 103
92. Փակակալ Քարմա երկրի վանքի, 1457 թ. — 92
93. Մահապետ, որդի Խասանի. 1457 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 93, 94
94. Հայր Սարգիս գրչի, որ 1457 թ. Նրուսաղէմում օր. Գանձարան — 96
95. Նղրորդի Ջանջան ապաշխարողի, որ 1457 թ. ստ. Աւետ. — 96
96. Քհյ, 1457 թ. Նորգեղ տվեց մի Աւետ. — 97
97. Գրիչ, 1458 թ. Հաղբատում օր. Ճաշոց — 98
98. Վարպետ, 1458 թ. Հաղբատում Ճաշոցի օրինակ շնորհեց Յոհանէս գրչին — 98
99. Հաղբատայ վանքի Միաբաններից չորսը, 1458 թ. — 98
100. Արեղայ, գրիչ, 1458 թ. Այրիվանքում օր. Մաշոց — 99
101. Կր., 1458 թ. Հայոց-Քառում ստ. Շարակնոց, Հշվ. նաև 1471 թ. — 99, 315
102. Հայր Ջաքարէ վրդի, որ 1458 թ. Խառաբատայ վանքում սա. Սաղմոսարան-Աղօթամատոց — 100
103. Նղրորդի վերոհիշյալ Ջաքարէ վրդի — 100
104. Ոմն, նահատակված Շաշմուտի բերդում 1458-ից առաջ — 102
105. Հայր Յիւ-Աւետիսի, որ 1458 թ. Աղթամարում — 102
106. Մուրատենց, Հշվ. 1458 թ. Աղթամարում ստ. Մաշոց — 102
107. Նղբ. Ներսէս վրդի, որ 1458 թ. Վանում ստ. Ճաշոց — 104
108. Քհյ, որդի Թաւաքալի, 1458 թ. Կեցնայ-ձորի Սորավանք գյուղում օրինակում էր Աւետ., բայց զոհվեց զժբախտ պատահարից — 105—107
109. Տարածամ հնգյւ որդի Փաշայ-Մ'լէքի, որ որդու և ամուսնու հիշատակին 1458 թ. Կեցնայ-ձորի Սորավանք գյուղում ստ. Աւետ. — 106
110. Կր. որդի պր. Թումայի. 1458 թ. Աղբակի նահանգում ստ. Աւետ. — 108, 109
111. Բարունապետ Համշենցի, ուսուցչապետ Դարանաղեաց գաւառի Աւագ, ապա Կապուսի վանքին կից ստեղծված բարձրագույն ուսումնական հաստատութիւն, Սրա մոտ սովորել են 30 աշակերտներ, որոնցից շատերը վարժ գրիչներ լինելով, ընդօրինա-

Յովհաննէս

- կել են մեծարժէք ձեռագրեր, գրվատանքի չերմ խոսքեր ուղղելով իրենց ուսուցչի հասցեին: Մահացել է 1497 թ. — 110, 190, 191, 207, 212, 213, 231, 410, 446
112. Գրիչ, որդի Մորոտի, 1458 թ. Խնդրակատար Աստուածածնի անապատում օր. Աղօթամատոյց, 1470 և 1472 թթ. Կտուցում—2 Աւետ., և 1478 թ. Մովքում-Գանձարան— 110, 300, 339, 433
113. Քէյ, որդի Գրիգոր քէյի, օր 1458 թ. ստ. Յայսմատուրք — 113, 114
114. Հայր Ասգառէր վրդի, որ Բոլորարեւոյի վանքում (Սրկղունք) օրինակել է ձեռագրեր և լինելով առաջնորդը այդ վանքի՝ վերաշինել է այն. հշվ. 1458, 1475 թթ. — 114, 375
115. Գրագիր կամ գրիչ, որդի Կարապետ քէյի, աշխատում էր Խլաթում. 1458, 1473 և 1475 թթ. օր. Յայսմատուրք, Մաշտոց, Աւետ. — 114, 348, 379
116. Քէյ, 1458 թ. ստ. Աւետ. — 114
117. Զավախնթում մեռած որդի Գրիգոր Անդեղակութեցի գրչի, որ 1459 թ. Կիկէթում օր. Աւետ. — 119
118. Ծաղկող, միաբան Հայոց-Թաոի Ամենափրկչի. հշվ. 1459 թ. որպէս ուսուցիչ Մատթէոս գրչի. 1464 թ. կաղմել է Ճաշոց, 1471 թ. ծաղկել Աւետ. — 120, 214, 315
119. Հորեղբ. Աստուածատուր եպսի, որ 1459 թ. Եվրոպացի Հոռոմոսի վանքին մի Ճաշոց—122
120. Հայր Մկրտչի, որ 1459 թ. Շատուանում ստ. Աւետ. — 125
121. Փեսա վերոհիշյալ Մկրտչի — 125
122. Կորցի, հգէր հայր խոշա Ասլանի, որ 1459 թ. Բաղէշում ստ. Յայսմատուրք—126
123. Գրիչ, ամիականի ձերունի, 1459 թ. Երզնկայի Պռաստինք գյուղում օր. Աւետ.— 128
124. Քէյ, գրիչ, 1459 թ. օր. Ճաշոց — 129
125. Փակակալ Սանահնի, 1460-ից առաջ լրացրեց պակասներն ու կաղմեց այն Աստուածաշունչը, որ Սսից Սանահն էր բերել Ստեփանոս վրդը: Հավանաբար նույնն է Յովհաննէս եպսը, որի խնդրանքով 1469 թ. Ստանահնում օրինակվեց Շարակնոց — 130, 296*
126. Եղբորդի Ստեփանոս-Ղարիպշահի, որ 1460 թ. Արծկէում ստ. Ճաշոց և 1467 թ. Վանում Յայսմատուրք — 137

Յովհաննէս

127. Որդի Գրիգոր-Կարապետի, հշվ. 1460 թ. Արծկէում — 137
128. Հայր Սարգիս քէյի, որ 1460 թ. Արծկէում ստ. Աւետ. — 139
129. Հայր Միքայէլ գրչի, որ 1460 թ. Արծկէում և 1462 թ. Ունձք գյուղում օր. 2 Աւետ. — 140, 178
130. Որդի վերոհիշյալ Միքայէլ գրչի — 140
131. Հնգյլ որդի վերոհիշյալ Միքայէլ գրչի—140
132. Եղբ. Թումայի, որ 1460 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 142
133. Ամուսին Խոնձայի, որ 1460 թ. Աղթամարում ստ. և Եվրոպացի Արեւիկի վանքին մի Աւետ. — 143, 144
134. Որդի վերոհիշյալ Խոնձայի — 143
135. Որդի ոմն գղակ[ի]արի, հշվ. 1460 թ. Աղթամարում — 144
136. Գառնարած, շարախոխ մահուամբ աւանդւոց հողին, հշվ. 1460 թ., Աղթամարում — 145
137. Եղբորդի Վարդան Աղեթցու, որ 1460 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 145
138. Գրիչ, որդի Մկրտիչ քէյի. 1460 թ. Խիղանում օր. Աւետ., 1475 թ., ընկերակցութեամբ մի այլ Յովհաննէս գրչի՝ Յայսմատուրք, հշվ. նաև 1474 թ. — 148, 367, 387
139. Եպս, առաջնորդ Եղբորոջ մենաստանի, 1460—1477 թթ. — 149, 250, 423
140. Միաբան Մշոյ սբ Յովհաննէս վանքի, 1460 թ. — 149
141. Հնգյլ քեռորդի Նիկողայոս եպս Աղթնրմանցու, հշվ. 1460 թ. — 151
142. Քէյ, 1460 թ. վկա եղավ Ղրիմի սբ Թորոս եկեղեցուն մի Ճաշոց Եվրոպացիներուն — 153
143. Հորեղբ. Ներսէս քէյի, որ 1461 թ. Ուրծում ստ. Աւետ. — 158
144. Եկեղեցական Բաղէշի սբ Յովհաննէս վանքի, 1461 թ. — 160
145. Միաբան Բաղէշի սբ Յովհաննէս վանքի, 1461 թ. — 160
146. Եղբ. Խաչատուր Շատուանցու, որ 1461 թ. Եվրոպացի Նկարինայ սբ Յարութիւն վանքին մի Մաշտոց — 162
147. Հնգյլ որդի վերոհիշյալ Խաչատուրի—162
148. Եպս., առաջնորդ Վերին-Վարազայ վանքի, 1461, 1480 թթ. — 164, 445
149. Աբեղայ, Գաւաշցի, շատ նախնեացն Բլծոնց կոչեցեալ, որդի Բաղգասարի.

Յովհաննէս

- 1461 թ. Շատուան գյուղում ստ. և նվիրեց
սր Վարդանի վանքին մի Գանձարան—165
150. Հնգցլ եղբ. վերոհիշյալ Գաւաշցի արեղայի
— 165
151. Միարան սր Վարդանի վանքի, 1461 թ.—
— 165
152. Արեղայ, գրիչ, 1461 թ. օր. Շարակնոց—
— 167
153. Տանուտէր, որդի Գրիգորի, 1461 թ. ստ.
Աւետ. — 167
154. Հայր Վարդան քհնյի, որ 1462 թ. Տփսիս-
սում սա. Աւետ. — 169
155. Շամշուղէում նահատակված երէց, որի
կիներ 1462 թ. ստ. Աւետ. — 170
156. Վրդ. Սանահնեցի, ուսուցիչ Տիրատուր,
Ատոմ և Արիստակէս գրիչների, հշվ.
1462, 1464 և 1475 թթ. — 171, 225, 374
157. Որդի Մըսըր-Մելիքի, որ 1462 թ. Ունձք
գյուղում ստ. Աւետ. — 178, 179
158. Վերոհիշյալ Մըսըր-Մելիքի հնգցլ թոռնե-
րից երկուսը — 178
159. Կտուց վանքի միաբաններից երկուսը,
1462 թ. — 181
160. Ըգնատըր, միարան Կտուց վանքի, 1462 թ.
— 181
161. Հայր Խաչատուր և Ստեփանոս կր. եղ-
բայրների, որոնք 1462 թ. Կտուց վանքում
ստ. Յայսմաւուրք — 182
162. Նղրորդի վերոհիշյալ Խաչատուրի և Ստե-
փանոսի — 182
163. Քհյ Արծկեցի, 1462-ից առաջ սկսել էր
օրինակել Յայսմաւուրք, որ այդ թվակա-
նին ավարտեց Խաչատուր կր.-ը Կտուց
վանքում — 183
164. Մարմնտի սր Ստեփանոս եկեղեցու քհյ-
ներից երկուսը, 1462 թ. — 183
165. Պր., որդի Սահակի, Մարմնտի տանու-
տէրերից, 1462 թ. — 183
166. Պր., Մարմնտի տանուտէրերից երկուսը,
1462 թ. — 183
167. Մընշկանցի մի գերդաստանի անդամնե-
րից և նրանց ազգականներից 6-ը (կոչված
Յովանէս և Յոհանէս), Այս գերդաստանի
անդամները 1462 թ. նվիրեցին իրենց գյու-
ղի եկեղեցուն մի Աւետ. — 184, 185
168. Տիրիկեցի, Աւագ վանքի սարկաւազներից,
Երորորդի Ստեփանոս գրիչի, հշվ. 1463 և
1464 թթ. — 190, 207, 210, 212
169. Արքեպս Տարօնի, 1463 թ. — 193

Յովհաննէս

170. Եպս Մշոյ սր Կարապետի. նահատակվեց
Բաղէշում 1463 թ. — 193
171. Արեղա, 1463 թ. Տարօնի Նղրորտ վան-
քում ստ. Աւետ. — 193
172. Աշակերտ և օգնական Ստեփանոս գրիչ,
որ 1463 թ. Տարօնի Նղրորտ վանքում օր.
Աւետ. — 193
173. Նղբ. Հալիֆայի, որ 1463 թ. Կտուցում սա.
Աւետ. — 197
174. Քնոորդի Անդրէաս գրիչի, որ 1463 թ. Եւ-
ղոկիայում օր. Աւետ. — 203
175. Միարան Երուսաղէմի սր Փրկչի, հշվ.
1463 թ., 1467 թ. ստ. «Յիսուս որդի»—204,
267
176. Մի այլ միարան Երուսաղէմի սր Փրկչի,
1463 թ. — 204
177. Նղբ. Դաւիթ կր.-ի, որ 1463 թ. ստ. Ռամ-
գիրք — 205
178. Դարանաղցի. աշակերտ Յովհաննէս Համ-
շենցու, 1463 թ. Աւագ վանք — 208
179. Միարան Աւագ վանքի, 1463 թ. — 208
180. Կուսակրոն քհյ, միարան Հայոց-թառի
Ամենափրկչի. 1464 թ. մի այլ Յովհաննե-
սի հետ միասին (տե՛ս Մ 118) կազմեց մի
Ճաշոց — 214
181. Միարան Յովհաննավանքի, 1464, 1476 թթ.
— 216, 408
182. Հայր տէր Մարտիրոսի, որ 1464 թ. Արծ-
կէում ստ. Աւետ. — 217
183. Արքեպս, առաջնորդ Արգելանի կամ Յու-
կան որդու վանքի. 1464—1478 թթ.—218,
352, 382, 425
184. Սարկաւագ, 1464 թ. Մալէզկերոյ վան-
քում սրա համար ստ. Աւետ. — 219
187. Յովաննէս և Յահաննէս՝ եղբայրներ Մելքի-
սէթ քհնյի, որ 1464 թ. Խորտթանց գյուղում
ստ. Աւետ. — 219
188. Ազգ. Ստեփանոս եպսի, որ 1464 թ. Խըլ-
պաշի վանքում օր. Աւետ. — 221
289. Խլպաշի վանքի միաբաններից երկուսը,
1464 թ. — 221
190. Մահդասի, որդի Դաւթի. 1464 թ. գերու-
թյունից ազատեց մի Աւետ. — 223
191. Պապի եղբ. Կարապետ քհնյի, որ 1464 թ.
նվիրեց Ոստանի սր Աստուածածինն մի
Յայսմաւուրք — 224
192. Որդի վերոհիշյալ Կարապետ քհնյի — 224
193. «Բուլղանդար» մականունով. հգևը եղբ.
Ատոմ գրիչի, որ 1464 թ. Շատուանում օր.
Յայսմաւուրք — 225

Յովհաննէս

194. Շատուանի հնգր քհյ-ներից երկուսը, հշվ. 1464 թ. — 225
195. Շատուանի քհյ-ներից երեքը, 1464 թ.—225
196. Հայր Տիրացու աւագերէցի, որ 1464 թ. Ախալցխայում գնեց մի Աւետ. — 227
197. Որդի վերոհիշյալ Տիրացու աւագերէցի — 227
198. Երէց, գրիչ, 1453 թ. օր. Ժողովածու—228*
199. Վարպետ Մաղաքիա կր. գրչի, որ 1464 թ. Երբրանի վանքում օր. Աւետ. — 228
200. Վրդ, միարան ինչ-որ վանքի, 1465 թ. — 231
201. Եպս Հայոց-Քառի, 1465 թ. — 232
202. Միարան Գետարգելի վանքի (եղվարդի մտ) , 1465 թ. — 232
203. Աներծազ Աւետիս քհյի, որ 1465 թ. Վանում ստ. Յայսմաուրք — 233
204. Ազդ. վերոհիշյալ Աւետիս քհյի — 233*
205. Որդի Ատոմի, քհյ վանի Պօղոս-Պետրոս եկեղեցու, 1465, 1467 և 1476 թթ.—234, 259, 405
206. Երկու հնղի եղբայրներ Աւետիս քհյի, որ 1465 թ. Վանում ստ. Յայսմաուրք—234*
207. Ազդ. վերոհիշյալ Աւետիս քհյի — 234*
208. Խոշա, որդի Գրիգորի և Խալիմ-Խաթունի. Արճիշեցի վաճառական. 1465-ից առաջ Իսպահանում սպանվեց թի ձեռաց հարամկաց — 235
209. Եղբ. վերոհիշյալ Խոշայի — 235
210. Եղբ. տանուէր Յոհաննէսի, որ 1465 թ. Աղթամարում ստ. Գանձարան — 236, 237
211. Արքեպս Քաջբերունեաց, առաջնորդ Խառաասայ վանքի, 1465—1477 թթ.—236, 246, 281, 322, 344, 421
212. Կր. որդի Մերունի, միաբան Աղթամարի, 1465 թ. Սմբատ թաղաւորից 210 թանկայով գնեց մի Շարահնոց, հշվ. նաև 1466, 1471 թթ. — 237, 238, 240, 309
213. «Փիլիսոփայ», միաբան Աղթամարի, 1465, 1471 թթ. — 240, 309
214. Միարան Աղթամարի, 1465, 1470 և 1471 թթ. — 240, 305, 309
215. Քհյ, 1465 թ. Խլաթում ստ. Յայսմաուրք — 240
216. Արեղայ, 1465 թ. իր ձեռագիր ժողովածուն գրավ գրեց Սարգիս վրդի մոտ, նրա՞նից ստանալով 10 ոսկի — 242
217. Քհյ, 1465 թ. վկա եղավ վերոհիշյալ գործարքին — 242

Յովհաննէս

218. Ուսուցիչ Սամուէլ դրչի, որ 1465 թ. Մանիայում օր. Ժամադիրք-Տօնացույց—243
219. Եղբ. Մաթէոս քհյի, որ 1466 թ. Եղվարդում ստ. Աւետ. — 244
220. Վրդ. առաջնորդ կամ հէրպետ Խառաասայ վանքի. կոչված նաև եպս. Քաջբերունեաց (այլ է № 211-ը), 1466—1474 թթ — 246, 281, 322, 344, 363
221. Խոշա, որդի Գորգի, 1466 թ. Արծկէում ստ. Գանձարան — 246, 247
222. Քհյ, որդի Գամուրի, 1466 թ. Աղթամարում ստ. Գանձարան — 247
223. Աղթեցի, միարան Արբերդի վանքի, 1466, 1470 թթ. — 248, 303
224. Բեկեցի, միարան Արբերդի վանքի, 1466 թ. — 248
225. Գրիչ, 1466 թ. Մոկքի Դաշտ գյուղում օր. Գր. Նարեկացու Մատեան ողբերգութեանը — 248
226. Քհյ, 1466 թ. Մոկքի դաշտ գյուղում ստ. Գր. Նարեկացու Մատեան ողբերգութեանը — 249
227. Հայր Մխիթար գրչի, որ Մոկքի Բոնաշէն գյուղում 1466, 1478 թթ, օր. 2 Աւետ.—249
228. Սարկաւազ, որդի վերոհիշյալ Մխիթար գրչի — 249
229. Ազդ. վերոհիշյալ Մխիթար գրչի — 249
230. Եղբ. այն մարդու (անունը չի պահպանվել), որ 1466 թ. Բոնաշէն գյուղում ստ. Աւետ. — 249
231. Հերպետ Եղդոտ վանքի, 1466 թ. — 250
232. Եպս Խարբերդի, որդի Լիպարիտի, 1466 թ. ստ. Ճաշոց — 251
233. «Գրոց աշակերտ» Կապոսի վանքում, 1466 թ.— 251
234. Քհյ, 1466 թ. Ղրիմում հորդորեց իր քեռի պր. Յովաննէսին մի Աւետ. Եվրիբլ սր Նիկողայոս եկեղեցուն — 252
235. Պր., որդի պր. Մանուկի, 1466 թ. Ղրիմի սր Նիկողայոս եկեղեցուն Եվրիբց մի Աւետ. (հմմ. № 234) — 252, 253
236. Որդի Յակոբ քհյի, 1466 թ. Ղրիմում 1200 սպիտակով վաճառեց պր. Յովաննէսին մի Աւետ. — 253
237. Եպս, «Ժառանգապահ» Ղրիմի առաջնորդ Մաղաքիա արքեպսի, 1466, 1467 թթ.—253, 267, 268
238. Արեղայ, գրիչ, 1466 թ. Կաֆայում օր. Գանձարան — 253

Յովնանցիս

239. ՔՀյ, 1466 թ. Կաֆայում սա. Գանձա-
րան — 253
240. Հայր Հիրապետ գրչի, որ 1460 թ. օր.
Մաշտոց — 254
241. Որդի վերոհիշյալ Հիրապետ գրչի — 255
242. Սրա հիշատակին 1466 թ. ինչ-որ սր Յա-
րույիս Եկեղեցու նվիրեցին Աւետ. — 255
243. Եղբ. Ստեփանոս գրչի, որ 1466 թ. օր.
Շարակնոց — 255
244. Յարկանց գյուղի տանուտէրերից, 1467 թ.
Աղթամարում ստ. Ճառնտիր — 257
245. Յովանէս և Յոհանէս՝ որդիք Սուլթանշահի,
որ 1467 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 260
246. ՔՀյ, որդի Թումայի. 1467 թ. Ոստանում
ստ. Աւետ. — 261
247. Հորեղբ. Յովհաննէս քՀյ, որ 1467 թ. Ոս-
տանում ստ. Աւետ. — 261
248. Տանուտէր, աղբ. վերոհիշյալ Յովհաննէ-
սի — 261
249. Երկու հորաքրորդիներ վերոհիշյալ Յով-
հաննէսի — 261
250. Եղբ. Դաւիթ կր.-ի, որ 1467 թ. Եղբորտ
վանքում ստ. Յակոբ Ղրիմեցու Մեկն. սո-
մարի — 262
- 251 Միաբան Սիրունքարի վանքի, 1467 թ. — 263
252. «Դերարոյս մանկտի» Սիրունքարի վան-
քում, 1467 թ. — 263
253. Եղբ. Սահակ կր.-ի, որ 1468 թ. Խիզանում
ստ. Աւետ. — 270, 271
254. Միաբան Խլաթի Մատնէվանքի, 1468 թ. —
— 272
255. Հորեղբ. Սարգսի, որ 1468 թ. Խիզանում
ստ. Աւետ. — 274
256. Քեռի վերոհիշյալ Սարգսի — 274
257. Եղբ. վերոհիշյալ Սարգսի — 275
258. Գրիչ, որդի Մելքիսեթ քՀյի, 1468 թ. Գա-
մաղիէլի վանքում օր. Մաշտոց, 1471 թ. —
Աւետ. — 275, 322
- 259 ՔՀյ Բալուի Հաւավանք եկեղեցո՞ւ, 1468 թ.
— 276
260. Երէց, 1468 թ. Անկիրիայում հիշատակա-
րան գրեց ոմն Մարթայ-Խաթունի կողմից
ձեռագիր նվեր ստանալու մասին — 277
261. ՔՀյ, 1469 թ. Տաշտղ գյուղում, ի վայե-
լումն իր Սարգիս որդու ստ. և ծաղկել ու
կազմել տվեց մի Աւետ. — 282
262. Զաքարոնց, երախտաւոր Իսրայէլ գրչի,
որ 1469 թ. Փասավանքում օր. Յայմա-
տուրք — 282
263. Զորս նույնանուն ազգականներ մահաբա-
նի

Յովնանցիս

- Ստեփանոսի, որ 1469 թ. Փասավանքում
ոտ. Յայմատուրք — 282
264. Մաղկող և կազմող. 1469 թ. Բիրակա-
նում ծաղկեց ու կազմեց մի Տաղարան — 288
265. Որդի Մկրտիչ գրչի, որ 1469 թ. Բիւքա-
կանում օր. Տաղարան — 288, 289
266. Եղբ. և եղբորորդի վերոհիշյալ Մկրտիչ
գրչի — 288
267. Գրագիր, հշվ. 1469 թ. Բիրականում — 290
268. Սրբու նույնանուն քՀյ-ներ, հշվ. 1469 թ.
Բիրականում — 290
269. Արեղայ ոմն, հշվ. 1469 թ. Բիրակա-
նում — 290
270. Ամբերդի քՀյ-ներից, 1469 թ. — 290
271. Ոմն, հշվ. 1469 թ. Բիրականում — 290
272. Գրիչ, օրինակել էր այն Մաշտոցի մեծ
մասը, որ 1469 թ. Հերմոնի վանքում
ավարտեց Անանիա գրիչը — 291*
273. Արեղայ, առաջնորդ Բրէժու (Գորիի մոտ)
սր Լուսաւորչի, 1469 թ. — 292
274. ՔՀյ, որդի Շահպարտի, 1469 թ. Խարբեր-
դում սա. Աւետ. — 292
275. Եղբ. տանուտէր Արիստակէսի. 1469 թ.
երկուսով միասին ռօզնական եղեն ի գին
Աւետարանին — 292
276. Հայր նորմանուկի, որ 1469-ից հետո նվի-
րեց Աւագ վանքին մի Աւետ. — 294
277. Նաղաշ Եզնկեցի. վարպետ կիրակոս եպս
Տրապիզոնցու, որ 1469 թ. Նիւսիա գյու-
ղում օր. Մաշտոց — 295
278. Հնգյլ եղբ. Ներսէս կր.-ի, որի հարա-
զատները 1469-ից հետո Աւագ վանքին
նվիրեցին ղատիֆա շուրջառ — 295
279. Տանուտէր, 1469 թ. Գամաղիէլի վանքում
ստ. Աւետ. — 295, 296
280. Հայր վերոհիշյալ տանուտէր Յոհաննէսի, —
295, 296
281. Գրիչ, 1470 թ. Վերի-Նորավանք և Մեղուս
վանքերում օր. Մաշտոց — 298, 299
282. ՔՀյ Ոստանի սր Ստեփանոս եկեղեցու,
1470 թ. — 299
283. Աղբ. Մկրտիչ կր.-ի, որ 1470 թ. Արբերդի
վանքին նվիրեց մի արտ — 301
284. Մաճկալ Արբերդի վանքի, 1470 թ. — 303
285. Հայր խոջա Աւետիսի, որ 1470 թ. Արբեր-
դի վանքին նվիրեց մի արտ՝ Վարդենիս
գյուղում — 304
286. Փակակալ Աղթամարի, 1471 թ. — 309, 311
287. Հայր 1471 թ. Հայոց-թառում Աւետ.

Յովհաննէս

- ստացած անունն անհայտ մի անձնավորութեան — 314
238. Արեղայ, գրիչ, 1471 թ. Աղշոց վանքում օգնում էր Վարդան եպս գրչին — 316
239. Եղբ. Գալուստ քհնյի, որ 1471 թ. Սիւնիքի Արեղայի գյուղում ստ. Աւետ. — 316
290. Քեռի՝ Անթառանի, որ 1471 թ. Մեղուանց վանքում ստ. Աւետ. — 317
291. Ուսուցիչ Մաթեոս գրչի, որ 1471 թ. Մեղուանց վանքում օր. Աւետ. — 318
292. Հնգը որդի Վարդան գրչի, որ 1471 թ. օր. Աւետ. — 321
293. Եղբ. Փաշայի, որ 1471 թ. ստ. Աւետ. — 321
294. Եղբ. Թումայ կր.-ի, հշվ. 1471 թ. — 322
295. Եղբորորդի վերոհիշյալ Թումայի — 322
296. Հայր Յակոբ գրչի, որ 1471 թ. Արծկէում օր. Աւետ. — 324
297. Կր., եղբորորդի տէր Գրիգոր Առնշեցու, որ 1471 թ. Խառաքաստայ վանքում ստ. Աւետ. — 322, 323
298. Խմբիչ գյուղի քհնյ-ներին, 1471 թ. — 324
299. Քարտուղար, ուսուցիչ Մկրտիչ եպսի, որ 1471 թ. օր. Աւետ. — 328
300. Կր., վերոհիշյալ Մկրտիչ եպսի մյուս ուսուցիչը — 328
301. Սարկաւազ, հնգը եղբ. Թորոս եպս Շահրիեարենցի, որ 1471 թ. Սիւրիհիսարում օր. Ճաշոց — 328
302. «Ղարաճայ» մականունով, 1471 թ. ստ. Գանձարան — 330
303. Որբ մանուկ, աղգ. Մովսէս Արծկէցու, 1472 թ. — 332
304. Գրիչ, 1472 թ. Հերմոնի վանքում օր. Գանձարան — 338
305. Քհնյ, աշակերտ Յովանէս գրչի, որ 1472 թ. նրա համար օր. Գանձարան — 338
306. Պր., հորեղբորորդի Գրիգոր քհնյի, որ 1472 թ. Արճէշում ստ. Մտշտոց-Գանձարան — 339
307. Հայր Կուլիաշայի, որ 1472 թ. Անկիւնեաց վանքում ստ. Աւետ. — 340
308. Հորեղբայր Խազարբէկի, որ 1472 թ. Կտուցում ստ. Աւետ. — 340
309. Թո՛ւ Մկրտիչ, որ 1472 թ. Կտուցում ստ. Աւետ. — 340
310. Վրդ, «Բանճարկեր» մականունով, 1472 թ. Կաֆարում վաճառեց մի Շարակեոց — 341

Յովհաննէս

311. Հայր Յովսէփ դրչի, որ 1473, 1474 թթ. Սորի գյուղում օր. 2 Աւետ. — 342, 368
312. Եպս, հորեղբայր վերոհիշյալ Յովսէփ գրչի — 342
313. Մեծ պապ Մովսէս կր.-ի, որ 1473 թ. Սորի գյուղում ստ. Աւետ. — 342
314. Փակակալ Գետտիշոյ (Խաչենաձորի) վանքի, 1473 թ. — 344
315. Սուխարայ վանքի միաբաններին երկուսը, 1473 թ. — 344
316. Միաբան Բորտարբերդի վանքի (Սրկըղունք), 1473 թ. — 346
317. Եղբ. ռէս Մարտիրոսի, որի հիշատակին 1473 թ. Բերկիրում ստ. Աւետ. — 352
318. Քհնյ, Ուռիկ գյուղից, 1473 թ. ստ. Աւետ. — 353
319. Քհնյ, եղբ. Կիրակոս վրդի, որ 1473 թ. Զեյթունում հորինեց կեղծ պատմութուն իր կարծեցյալ նախահայր Հեթումի և նախամայր Զարմանուհու մասին — 356
320. Քհնյ, եղբ. Մարգարայ դրչի, որ 1474 թ. Վերին-Վարազում օր. Յայմատուրք — 363
321. Փեսայ Աստուածատուրի, որ 1474 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 364
322. Սորքորշորդի վերոհիշյալ Աստուածատուրի — 364
323. Մատղավանք գյուղի առաջնորդներին, 1474 թ. — 364
324. Վանի նշանավոր ասնուտէրբերից, եղբայր Կարապետ քհնյի, 1475 թ. ուրիշներին հետ միասին, մասնակցեց սր Պօզոս. եկեղեցու գմբեթի կառուցման աշխատանքներին. հշվ. նաև 1474 և 1476 թթ. — 366, 391, 405
325. Եղբ. տանուտէր Յովանէսի, որ 1474 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 366
326. Որդի Յովանէս գրչի ուսուցիչ Մկրտիչ քհնյի. հշվ. 1474 թ. Խիզանում — 367
327. Գրիչ, որդի Թումայ քհնյի, որ 1474 և 1475 թթ. Խիզանում օր. Աւետ. և Յայմատուրք — 367, 387
328. Հորեղբ. վերոհիշյալ Յովանէս գրչի — 367
329. Որդի կամ եղբորորդի տանուտէր Սահակի, որ 1474 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 367
330. «Ընդհանուր Հայոց կաթողիկոս» (ըստ Օրմանյանի՝ 1474—1484), հշվ. 1474—1479 թթ. Սարգիս Բ կթղկսի հետ միասին («ի կաթողիկոսութեան սր էշմիածնի տէրն Յովանէսիս և Սարգիս») — 369, 384, 393, 400, 402, 417, 418, 421, 423, 426, 437, 438

Յովհաննէս

- 331. Աղգ. Մխիթար քարգործի, որ 1474 թ. ստ. Աւետ. — 371
- 332. Հնդցի հորեղբ. Մկրտիչ արեղայի, որ 1474 թ. նվեր ստացավ Աւետ. — 371
- 333. Եղբ. Յակոբ քհնյի, որ 1474 թ. ստ. Աւետ. — 371
- 334. Արևղայ, հորեղբորդի Արիստակէս գրչի, որ 1475 թ. Սանահնում օր. Աւետ. — 374
- 335. Արևկայս Վայոց-ձորի, Պոջեան տոհմից, եղբ. իշխան Ջումայի. նստում էր Այրի-վանքում, հշվ. 1475—1478 թթ. — 375, 378, 397, 400, 427
- 336. Եղբ. Սատաղայի, որ 1475 թ. Բոլորաբերդի անապատում ստ. Աւետ. — 377
- 337. Արևղայ, աշակերտ Աւագտէր վրդի, հշվ. 1475 թ. Բոլորաբերդի (Սրկղունք) անապատում — 370
- 338. Որդի Դաւիթ գրչի, որ 1475 և 1478 թթ. Բոլորաբերդի (Արկղունք) անապատում օր. Աւետ. և Ճառընտիր — 378, 428
- 339. Աղգ. Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խլաթում ստ. Աւետ. — 379
- 340. Յովանէս և Յոհաննէս՝ եղբայրներ Գրիգոր կր.-ի, որ 1475 թ. Արծկէում ստ. Յայսմաւորք — 381
- 341. Եղբ. Յովսէփի, որ 1475 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 384
- 342. Քնոթրդի վերոհիշյալ Յովսէփի — 384
- 343. Էրէմէլցի, որդի Պէղգէնի կամ Քոչրէկի. 1475 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 385, 386
- 344. Արեղայ, 1475 թ. Բաղենց անապատում ստ. Աւետ. — 386
- 345. Հայր լսոջա Դամուրի, որ 1475 թ. Խիզա-նում ստ. Յայսմաւորք — 387
- 346. Եղբ. Մարգարէ գրչի, որ 1475 թ. Բալուի Նեխրի գյուղում օր. Աւետ. — 388
- 347. Եպս Ամասիայի, 1475 թ. — 389
- 348. Միաբան Սևանայ վանքի, 1476 թ. — 397
- 349. Նորընծայ միաբան Վերի-Նորավանքի, 1476 թ. — 399
- 350. Միաբան Վերի-Նորավանքի, 1476 թ. — 399
- 351. Խոջա, եղբ. Կարապետ քհնյի, որ 1476 թ. Վանում ստ. Ճառընտիր և Նորոգեց սբ Պօղոսի եկեղեցին — 403
- 352. Հորաքրոջորդի վերոհիշյալ Կարապետ քհնյի — 403—404
- 353. Քշմշենց, հորեղբորդի վերոհիշյալ Կարապետ քհնյի — 404

Յովհաննէս

- 354. Երկու այլ ազգ. վերոհիշյալ Կարապետ քհնյի — 404
- 355. Որդի Գրիգոր քհնյի, հշվ. 1476 թ. Վանում — 404
- 356. Հայր ոսկերիչ Եղանբախչի, որ 1476 թ. Վանի Պօղոս-Պետրոս եկեղեցուն նվիրեց արծաթե սկիհներ — 405
- 357. Որդի վերոհիշյալ ոսկերիչ Եղանբախչի — 405
- 358. Որդի Ջմբաւթ-Խաթունի, որ 1476 թ. Վարաշայ վանքին նվիրեց մի այդի — 405
- 359. Պր., երեսիոխան. Վարաշայ վանքի, 1476 թ. — 405
- 360. Խոջա, Վանի նշանավոր տանուտէրերից երկուսը, 1476 թ. — 405
- 361. Վանի Պօղոս-Պետրոս եկեղեցու քհնյ-ներէից, 1476 թ. — 405
- 362. Խոջա, Շնչենենց ազգանունով, որդի Ստեփանոսի. 1476 թ. Վանի զղամառան ժամատուն և զխցերն շինեց — 406
- 363. Աղգ. Վարդանի, որ 1476 թ. Փասավանքում ստ. Աւետ. — 408
- 364. Եղբորդի Իգնատիոս քհնյի, որ 1476 թ. Անլոց վանքում ստ. Մաշտոց — 411
- 365. Ռայիս, հորեղբորդի վերոհիշյալ Իգնատիոս քհնյի — 411
- 366. Հայր Կարապետ գրչի, որ 1476 թ. Երուսաղէմում օր. Փողոմիածու — 412
- 367. Եղբ. Աղնբրի, որ 1477 թ. Անկիւնեաց վանքում ստ. Աւետ. — 418
- 368. Գրտընեցի, միաբան Գողթան գաւառի վանքերից մեկի, 1477 թ. — 420
- 369. Խիկտրեցի, միաբան Կողթան գաւառի վանքերից մեկի, 1477 թ. — 420
- 370. Արեղայ, միաբան նույն վանքի — 420
- 371. Աղգ. դարբին Աւետիսի, որ 1477 թ. Ազնայ գյուղում ստ. Գանձարան — 422
- 372. Հայր Վարդան կր.-ի, որ 1477 թ. Շատուան գրուղում ստ. Գանձարան — 422
- 373. Քեռի վերոհիշյալ Վարդան կր.-ի — 422
- 374. Քնոթրդի վերոհիշյալ Վարդան կր.-ի, — 423
- 375. Եպս Ռշտունեաց, 1477 թ. — 423
- 376. Արքեպս, եղբորդի Երզնկայի առաջնորդ Մարդիս արքեպսի, 1477 թ. — 424
- 377. Երկու նույնանուն ազգ. Յակոբի, որ 1477 թ. նվիրեց Անճնի գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ. — 424
- 378. Հայր Դանիլի, որ 1477-ից հետո, երէց-կին Տինարից 150 թանկայով գնեց Աւետ. — 424

- Յովհաննէս
379. Հղևր եզր. Բշնոյ եպս Գրիգորի, որին 1478 թ. օգնում էր թուղթ կոկելով — 426
380. Աշակերտ Յակոբ գրչի. հշվ. 1478 թ. Հեր- յոնի վանքում — 429
381. Յովանէս երէց և Յոհաննէս՝ Լղբայրներ Սիւնեաց արքեպս Յորդանան վրդի, 1478 թ. — 430
382. Կազմարար, որդի Միթթար գրչի, որ 1478 թ. Բոնաշէն գյուղում օր. Աւետ. (Յովհաննէս որդին կազմեց, իսկ Առաքե- լը՝ ծաղկեց այդ ձեռագիրը) — 432
383. Որդի՝ Յովտն գրչի, որ 1478 թ. Մովքում օր. Գանձարան — 433
384. Եղբ. պր. Ֆարաճի, որ 1478 թ. Հալէպում ստ. Աւետ. — 434
385. Եպս, 1478 թ. սա. Գիրք ձեռնագրու- թեան — 435
386. Ոմն, 1479 թ. Արճէշում, իր եղբայրների հետ սա. Աւետ. — 436
387. Թոռ վերոհիշյալ Յովանէսի — 436
388. Գրիչ, 1479 թ. Խարբերդի Սինամուտ թա- ղում օր. Յայսմաուրբ — 438
389. Խոշա, հորեղբորորդի խոշա Յովսէիի, որ 1479 թ. Մուշում ստ. Աւետ. — 438
390. Քհյ, 1479 թ. Մուշում թուղթ էր կոկում — 438
391. Հայր Կարապետ քհյի, որ 1480 թ. Վա- րագայ վանքում ստ. Ժողովածու — 444, 445
392. Եզր. վերոհիշյալ Կարապետ քհյի — 445
393. Եղբ. տանուտէր Կարապետի, որ 1480 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 446
394. Սարկաուզ, որդի Զարվար գրչի, որ 1480 թ. Տիրիկում որդու համար օր. Աւետ. — 447
395. Որդի կամ եղբորորդի Վարձիդուի, որ 1480 թ. Վրաստանում գնեց մի Աւետ. — 447
396. Կր., «Ճաւա» մականունով, 1480 թ. սա. Ժամագիրք — Տօնացույց — 450
397. Կր., ա՛ղբ. Խերապետի, որ ժե դարի վեր- չերին սբ Վարդանի վանքին նվիրեց 1460 թ. օրինակված մի Աւետ. — 142
398. Ոմն, 1589 թ. շարագրեց մի համաձայ- նագիր — 43*
399. Նուրենայ սբ Յարութիւն վանքի միա- բաններին Երկուսք, ժե—ժՁ դդ. — 162*
400. Երէց, ժՁ—ժԷ դդ. 100 թանկայով գնեց մի Աւետ. — 416*

Յովսէփ (Յուսէփ, Ուսէփ)

1. Որդի Սուքիաս քհյի, որ 1451 թ. Ռշտու-

Յովսէփ

- նիքի Բերդաձորի վանքում օր. Գանձարան — 8
2. Եղբ. վերոհիշյալ Սուքիաս քհյի — 8
3. Հայրական պապ Տէրտէրի, որ 1451 թ. Ղրիմում գնեց մի Աւետ. — 11
4. Գրիչ, 1451 թ. ընդօրինակեց մի Աւետ. — 13
5. Գրիչ, 1453 և 1456 թթ. Քաշերունեաց Ականց գյուղաքաղաքում օր. 2 Աւետ. — 34, 68
6. Ազգ. ուս Մանկտաւազի, հշվ. — 1455 թ. Սիւնիքի Մցի գյուղում — 52
7. Հայր Ստեփանոս և Աբրահամ կր.-ների, որոնք 1455 թ. Աղթամարում ստ. Ճաշոց — 57
8. Եղբորորդի մահդասի Հուսիսմէի, որ 1456 թ. Բաղէշում ստ. Աւետ. — 70
9. Մաճկալ Մեծոփայ վանքի, 1456 թ. — 71
10. Գրիչ, որդի տէր Գրիգորի, 1456 և 1463 թթ. Բաղէշում օր. Աւետ. և Յկ. Ղրիմեցու Մկն, տոմարի — 70, 194
11. Քհյ, եղբ. մահդասի Յովհաննէսի, որ 1457 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 94
12. Հայր Յակոբ կր. գրչի, որ 1458 և 1460 թթ. Աղթամարում օր. Մաշտոց և Աւետ. — 102, 144
13. Եպս, առաջնորդ Վարագայ վանքի, 1458 թ. — 105
14. Ազգ. Ատոմ քհյի, որ 1460 թ. Արծկէում ստ. Ոսկեփորիկ — 138
15. Որդի Թումայի, որ 1460 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 142
16. Ոմն, հշվ. 1460 թ. Աղթամարում — 144
17. Եպս, 1461 և 1462 թթ. Շահապունեաց-ձորի Կուգոյ վանքում օր. Պատարագամտոյց և Շարակնոց (հմմ. № 22-ի հետ) — 159, 171
18. Աներ ներկարար Քարիմագիւնի, որ 1461 թ. ստ. Աւետ. — 168
19. Եզր. տէր Ստեփանոսի, որ 1462 թ. Տե- պուր գյուղում օր. Աւետ. — 170
20. Որդի Խաչատուրի, որ 1462 թ. իր եղ- բայրների հետ Մրնշկան գյուղի եկեղե- ցուն նվիրեց մի Աւետ. — 185
21. Հերպետ Դարանաղեաց գաւառի Աւագ վանքի, 1463 թ. — 190, 208
22. Միաբան Աղթամարի, 1465, 1471 թթ. — 240, 309
23. Եպս, 1466 թ. նորոգեց մի Շարակնոց, 1471 թ. կազմեց Աւետ., 1473 թ. օր.

Յովնէփ

- Աւետ. (նույնն է արդյո՞ք № 16-ը կամ № 39-ը) — 255, 330, 345
24. Քեռի Մարտիրոս կր. դրչի, որ 1467 թ. Ղրիմում օր. Յայսմաւորք — 267
25. Մյուսրան Խյաթի Մատնէվանքի, 1468 թ. — 272
26. Աղղ. մահադասի Ստեփանոսի, որ 1469 թ. Փասավանքում ստ. Յայսմաւորք — 282
27. Ոմն, հշվ. 1469 թ. Բիւրականում — 289
28. Եղրորորդի Գրիգոր Կիրակոսնցի՝ Արբերդի վանքի երախտավորներից, 1470 թ. — 304
29. Փեսա Գրիգոր գրչի, որ 1470 թ. Աղթամաւորում օր. Աւետ. — 305
30. Քեռորդի այն անձնավորութեան, որ 1471 թ. Հայոց-թառում ստ. Աւետ. — 315
31. Որդի Կուլփաշայի, որ 1472 թ. Անկիւնեաց վանքում ստ. Աւետ. — 340
32. Գրիչ, որդի Յովանէս քհնյի, 1473 և 1474 թթ. Խիզանի Սորի գյուղում օր. 2 Աւետ. — 342, 368
33. Միաբան Սուխարայ վանքի, 1473 թ. — 344
34. Որդի Վարդան քհնյի, որ 1473 թ. Սգերդում ստ. Ծառընտիր — 354
35. Եղբ. Մկրտիչ արեղայի, որ 1474 թ. Նվեր ստ. Աւետ. — 371
36. Որդի Ժամհար Մկրտիչի, 1475 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 384
37. Քհնյ գրիչ, 1476 թ., Գրիգոր գրչի հետ միասին օր. Յայսմաւորք — 392
38. Խոշա, հայր խոշա Քրմանի, որ 1476 թ. Վանի Պօղոս-Պետրոս եկեղեցոյն նվիրեց արծաթե սկիհ և բուրվառ — 404
39. Շիրիննց, 1476 թ. Աղթամարում միջնորդ եղավ Քումայ գրչի և պատվիրատուի միջև — 407
40. Հայր Վարդանի, որ 1476 թ. Փասավանքում ստ. Աւետ. — 408
41. Նպս, գրիչ, 1476 թ. Դարանառեաց դաւառի Վարդենցոց վանքում օր. և կազմեց մի Սաղմոսարան (հմմ. № 22-ի հետ) — 409
42. Խոշա, «իշխան Տարունոյ դաւառի», որդի պր. Սէթի, 1479 թ. Մուշում ստ. Աւետ. — 437, 438
43. Կր., երախտաւոր Կարապետ գրչի, որ 1480 թ. Վարազայ վանքում օր. Ժողովածու — 445

Յորդանան

1. Հայր Խաչատուր գրչի, որ 1460 և 1461 թթ.

Յորդանան

- Ուրծում օր. Յայսմաւորք և Աւետ. — 132, 158
2. Պր., Մարմետի տանուտէրերից, 1462 թ. — 183
3. Որդի հյուան Հնդուշահի, որ 1470 թ. Գողթան դաւառում զԱւետարանիս կողմնորոգեաց — 298
4. Վրդ., որդի Մմաունի, 1476 թ. հշվ. որպէս Դանիէլ վրդի աշակերտներից մեկը, 1478 թ. Թուղթ կոկելով օգնում էր իր հղեր Եղր. Բընոյ եպս Գրիգորին, նույն թվականին Օձունում ստ. Շարակնոց, որի հիշատակարանում կոյված է արքեպս Սիմեոս — 396, 426, 429, 430

Յուլիտայ

1. Հորաբույր Մամուէլ Կապոսի վանքում ծաղկեց Գանձարան — 251
2. Դուստր Գրիգոր քհնյի, որ 1472 թ. Արճշում ստ. Մաշտոց-Գանձարան — 339
3. (Գրված՝ Ուղիտ), ազգ. Մարգարէ գրչի, որ 1475 թ. Բալուի ներքի գյուղում օր. Աւետ. — 388

Յունան

1. Ոմն, հշվ. 1451 թ. Խիզանում — 10
2. Եղբ. Փասավանք գյուղում աշխատող Իսրայէլ գրչի, հշվ. 1456, 1476 թթ. — 76, 408
3. Եղբ. խոշա Ասլանի, որ 1459 թ. Բաղէշում ստ. Յայսմաւորք — 125
4. Եղբ. տանուտէր Փանիկի, հշվ. 1469 թ. Խիզանի Գամաղիէլի վանքում — 246
5. Քոռ Սաղաղայի, որ 1475 թ. Բուրբուրքի անապատում ստ. Աւետ. — 377
6. Նպս, «տեսուչ Բասենու դաւառի և Աւխտեաց (Օլթի) դաւառին», 1455, 1456 թթ. — 53, 67
7. Ոմն, հշվ. 1456 թ. Վերի-Նորավանքում — 65
8. Եղբ. Դանիէլ վրդի, որ 1464 թ. Հայոց-թառում ստ. Ծառոց — 214

Յուսիկ (գրված՝ Ուսիկ) — Աշակերտ ոմն, որ ուրիշների հետ միասին 1476 թ. ստ. Մատթէոս գրչի օրինակած Գիրք թղթոց — 413

Յուստիանէ — Տե՛ս Ուստիանէ

- Նադար-Փուշայ — Ազգ. Գուլիաշայի, որ 1474 թ. Մղաբու վանքում ստ. Աւետ. — 365
- Նադրմէկ — Քոռ Մկրտիչ, որ 1459 թ. Շատուան գյուղում ստ. Աւետ. — 125

- Նազիկ — Աղդ. ուն Մանկալուսի, հշվ. 1455 թ.
Միւնիքի Մցի գյուղում — 52
- Նազիկիսան — Կին Ստեփանոս գրչի, որ 1451 թ.
օր. Յայմաուրք — 14
- Նագիաբուն**
1. Մայր Ստեփանոս գրչի, որ 1456 թ. Բաղէշում օր. Աւետ. — 71
  2. Ոմն, հշվ. 1462 թ. — 186
  3. Մայր տանուտէր Առաքելի, որ 1469 թ. Նվիրեց Սուրս գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ. — 293, 294
- Նագմելիք (Նագմէլէք)**
1. Մայր Խալիմ-Խաթունի, որ 1465 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 235
  2. Կին խոշա Շահրիմանի, որ 1474 թ. կազմել է նորոգել տվեց մի Աւետ. — 369
  3. Աղդ. Վարդանի, որ 1476 թ. Փասաճանքում ստ. Աւետ. — 408
- Նաճապետ**
1. Քհյ, աղդ. Հալիֆայի, որ 1463 թ. Կտուցում ստ. Աւետ. — 197
  2. Միարան Բուրբաբերդի (Սրկղունքի) վանքի, 1478 թ. — 427
- Նայիպշան** — Որդի խոշա Քրմանի, որ 1479 թ. ստ. Հմայիլ — 440
- Նանայ** — Դուստր Վարդանի, հշվ. 1454 թ. իմում — 43
- Նար** — Արքեանց գյուղի տանուտէրերից, 1459 թ. — 128
- Նարադին** — Որդի ներկարար Քարիմադինի, որ 1461 թ. ստ. Աւետ. — 168
- Նասիր**
1. Եղբ. Վրթանէս քհյի, որ 1456 թ. Աղունքի Գետամիշոյ վանքում ստ. Աւետ. — 87
  2. Եղբ. Ջաքար աբեղայի, որ 1458 թ. գնեց մի Շարակնոց — 113
- Նարգիլ** — Քույր տէր Գրիգորի. ի վայելումն որի 1456 թ. Բաղէշում օր. մի Աւետ. — 70
- Նարզան** — Մայր Յակոբ քհյի, որ 1474 թ. ստ. Աւետ. — 371
- Նարին**
1. Քույր Աստուածատուր եպսի, որ 1459 թ. Նվիրեց Հոռոմոսի վանքին մի Ճաշոց — 122
  2. Կին Ամիր-Սարգսի, աղգ. Ներսէս քհյի, որ 1461 թ. Ուրծում ստ. Աւետ. — 158
  3. Մայր Կտուց վանքի առաջնորդ Գրիգոր եպսի, 1462 թ. — 182
- Նարին-Խարուն**
1. Մայր կոշկակար Քարիմատինի, որ 1464-ից
- Նարին-Խարուն**
- հետո Ախալցխայում նորոգել տվեց մի Աւետ. — 227
2. Մայր Դանիէլ վրդի, որ 1476 թ. ստ. Մաշտոց — 396
- Նարինը-Խարուն** — Մայր Յովանէսի, որ 1479 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 436
- Նար-Մէլիք** — Մայր Ջաւրվար գրչի, որ 1480 թ. Տիրիկում օր. Աւետ. — 447
- Նաւասարդ**
1. Որդի Խաչիկի, եղբ. Գրիգոր և Թումայց գրիչների, հշվ. Գրիգոր եղբոր կողմից 1452 թ. Աղթամարում — 21
  2. Հնգյլ որդի վերոհիշուալ Գրիգոր գրչի — 21
  3. Եղբ. Աղունք-Խաթունի, որ 1460 թ. վանում ստ. Աւետ. — 146
  4. Պր., Մարմետի տանուտէրերից, 1462 թ. — 183
- Նաւուզ-Խարուն** — Կին Ոստանի քհյ Ատեփանոս Խամիթենցի, 1458 թ. — 103
- Ներսէս**
1. Շնորհալի, ժբ. դարի նշանավոր գործիչ և բանաստեղծ — 84, 287
  2. Համբրոնացի, եպս Տարսնի, ժբ դարի նշանավոր մատենագիր — 287
  3. Վրդ ոմն, հավաքող (իմա խմբագիր), Մաշտոց կոշվող ծիսարանի, ժամանակն անհայտ (հշվ. 1464 թ.) — 408
  4. Արքեպս Երզնկայի, 1451, 1459 թթ. — 3, 128
  5. Արքեպս Սեանի, եղբորորդի Դանիէլ վրդ Սեանեցու, հշվ. 1451, 1464 թթ., որպես արքեպս՝ 1476 թ. — 5, 214, 396
  6. Միաբան Վարագայ վանքի, հշվ. 1451-ից հետո՝ և 1480 թ. — 7, 445
  7. Հայր Տէրտէրի, որ 1451 թ. Ղրիմում գնեց մի Աւետ. — 11
  8. Երէց, որդի Թումայի. 1451 թ. Արճէշում ստ. Գանձարան — 14
  9. Վրդ Ղալամեանց (*). 1452 թ. Որոտնայ յլանքում օր. Ճառնտիր (կասկածելի) — 19
  10. Որդի տանուտէր Մկրտչի, որ 1452 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 23
  11. Քհյ, հայր Յակոբ կր. գրչի (Նետրաբենց), որ 1452 թ. Արծկէում ստ., իսկ 1464 թ. օր. Աւետ. — 25, 26, 217
  12. Արծկեցի, 1452 թ. Կողուց վանքում թողվէր կոկում — 26
  13. Հնգյլ եղբ. Յովանէս գրչի, որ 1452-ից 1463 թթ. Մըզուք գյուղում, Աղթամարում

ՆՆԵՐԱԷ

- և Արթիկում օր. ձեռագրեր — 28, 126, 135—136, 142, 196
14. Հայր Առաքել Բաղիշեցու, հշվ. 1453 թ. — 32
15. Եզր. Ատոմ քհյի, որ 1454 և 1460 թթ. Աղթամարում և Արծիւնում ստ. Աւետ. և Ոսկեփորիկ — 48, 138
16. Հարկըրորդի ուն Մանկտաւագի, հշվ. 1455 թ. Սիւնիքի Մցի գյուղում — 52
17. Վրդ, առաջնորդ Արզնւանի վանքի, Եր վանքն շինեացա, հշվ. 1449—1456 թթ. միշև — 54
18. Սարկաւագ Մեծոփայ վանքի, 1456 թ. — 71
19. Ոմն հերպետ, որին պատկանող ձեռագիր ժողովածուն 1456 թ. օր. Մարտիրոս վրդբ — 78
20. Եպս, որդի Գուրչիբէկի և Լմնա-Խաթունի, եղբայր Աղթամարի Ստեփանոս Գ. կթղկսի, վարժ գրիչ է. 1457—1475 թթ. Աղթամարում օրինակել է մի շարք ձեռագրեր (5 Աւետ., Մաշտոց, Յայտաւորք) — 92, 103, 163, 199, 301, 311, 367, 385, 402, 407
21. Միաբան Հաղբատի, 1458 թ. — 98
22. Վրդ, որդի Ղազարի, 1458 թ. վանում ստ. Ճաշոց — 104
23. Վարժապետ, ուսուցիչ Մատթէոս գրչի, որ 1459 թ. Այրիվանքում օր. Ճաշոց — 120
24. Թոռնորդի Մկրտչի, որ 1459 թ. Շատուան գյուղում ստ. Աւետ. — 125
25. Միաբան (և հերպետ) Արքերդի վանքի, հշվ. 1460—1470 թթ. — 144, 248, 303
26. Միաբան Մշոյ սր Կարապետ (Յովհաննէս) վանքի, 1460 թ. — 149
27. Քհյ, որդի Հէրատունի. 1461 թ. Ուրծում սա. Աւետ. — 158
28. Կր, միաբան Կտուց վանքի, 1462 թ. — 181
29. Եպս, որդի Ստեփաննոսի, 1462 թ. Տիւրիկում ստ. Աւետ., հշվ. նաև 1480 թ. Զաւրվար գրչի կողմից — 188, 447
30. Հայր Մարգարէ գրչի, որ 1463 թ. Երուսաղէմում օր. Յայտաւորք, իսկ 1467 թ. Սիրունքարի վանքում-Շարակնոց — 204, 262
31. Միաբան Երուսաղէմի սր Փրկչի, 1463 թ. — 204
32. Բաղիշեցի, ծեր միաբան Աւագ վանքի, 1463 թ. — 207
33. Հաղբատացի, աշակերտ Յովհաննէս Համ-

ՆՆԵՐԱԷ

- շենցի ըարունապետի, հշվ. 1463 թ. Աւագ վանքում — 208
34. Տիւրիկեցի, Աւագ վանքի սարկաւադնեբից, 1464 թ. — 209
35. Եպս Ղրիմեցի, առաջնորդ Անկիւրիայի, մհ. 1464 թ. ապրիլի 22-ին — 216
36. Ազգ. Ստեփաննոս եպսի, որ 1464 թ. Խըլպաշի վանքում օր. Աւետ. — 221
37. Արքեպս Գաղատիայի, 1464 թ. — 228
38. Թոռ Մանուէլ քհյի, որ 1465 թ. Կած գյուղում ստ. Ճաշոց — 231
39. Միաբան Աղթամարի, 1465—1466 թթ. — 240
40. Միաբան Խիզանի Գամաղիլի վանքի, 1468, 1469 թթ. — 274, 293, 296
41. Երբ նույնանուն ազգականներ մահդասի Սանփանոսի, որ 1469 թ. Փասաւանքում ստ. Յայտաւորք — 282
42. Միաբան Տեղբորչ սր Աստուածածնի, հշվ. 1469 թ. Բիւրականում — 290
43. Ոմն, հշվ. 1469 թ. Բիւրականում — 290
44. Կր., որդի Աստուածատուրի. Լերդկայ երկրից: 1469-ին (կամ քիչ հետո) սրա հորդորներով ազգականները նվիրեցին Աւագ վանքին դատիֆա շուրջառ, իսկ ոմն Նորմանուկ՝ մի Աւետ. — 294—295
45. Եղբ. իռոյա Աւետիսի, որ 1470 թ. Արքերդի վանքին նվիրեց մի արտ՝ վարդենիս գյուղում — 304
46. Որդի Մարտիրոս Բառեցու, որ 1471 թ. Յիր գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 325
47. Հայր Մկրտչի, որ 1472 թ. Կտուցում սա. Աւետ. — 340
48. Միաբան Սուխարայ վանքի, 1473 թ. — 344
49. «Փիլիսոփայ», հորեղբ. Արիստակէս գրչի, որ 1475 թ. Սանահնում օր. Աւետ. — 374
50. Ազգ. Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խլաթում ստ. Աւետ. — 379
51. Գրիչ, որդի Ստեփան քհյի. 1475 թ. Ամասիայում օր. Առաքել Սիւնեցու Ադամգիրք — 389
52. Միաբան Մատնէվանքի՝. 1476 թ. ստ. Մինայ-Խաթունի նվիրած. Յայտաւորքը — 403
53. Հայր Իգնատիոս քհյի, որ 1476 թ. Անլոց վանքում ստ. Մաշտոց — 410
54. Հայր Սարգիս քհյի, 1476 թ. ոտ. և կազմել տվեց մի Աւետ. — 413
55. Հայր Սարգիս քհյի, որ 1478 թ. սա. Աւետ. — 435

ՆԵՐՍԵ

- 56. Հայր Մկրտիչ կր.-ի, որ 1479 թ. ստ. Շարակնոց — 436°
- 57. Քհչյ, գրիչ, 1480 թ. Կ. Պօլսում, Ամիրդովլաթ բժշկի պատվերով օր. Միխայէլ Ասորու և Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութունները պարունակող մի ձեռագիր—443
- 58. Բարունակետ, 1480 թ. ժամանեց Վարադայ վանք — 445
- 59. Արթեպս, առաջնորդ Նկարենայ սր Յարութիւն վանքի, ժն—ժՁ դդ. — 162°

Նէֆամա (Նէքամայդ)

- 1. Թոռ Մելքիսեթ դրչի, որ 1453 թ. Աւան գյուղում օր. Գանձարան — 34
- 2. Աղդ. Զիալի, որ 1456 թ. Ռշաունիքի Քերդաձորի վանքում ստ. Աւետ. — 73

Նըղաշ-Խաթուն — Աղդ. Հայրապետ գրչի, որ 1471 թ. Աղթամարում օր. Մաշտոց — 312

Նիգար (Նիկար)

- 1. Քույր մահդասի Շեխի, որ 1457 թ. Ուրծ գյուղում ստ. Ճաշոց — 82
- 2. Ազգ. խոշա Խաչատուրի, որ 1462 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 180
- 3. Մայր Կիրակոս Զօշկանց գրչի, որ 1467 թ. Բաղէշում-Աղթամարում օր. Ճառքնտիր — 257
- 4. Կին Սուլտանշահի, որ 1467 թ. Ուստանում ստ. Աւետ. — 260
- 5. Աղդ. Մկրտիչ կր.-ի, որ 1470 թ. Արբերդի վանքին նվիրեց մի Աւետ. — 301
- 6. Աղդ. Յակոբ վրդի, որ 1478 թ. Հերմոնի վանքում ստ. Աւետ. — 429

Նիգար-Խաթուն (Կուլված նաև Նիկար) — Կին ռոստանցի ուսթա Ասոմի, որ 1460-ական թթ. գերութիւնից ազատեց մի Աւետ.—22

Նիգարշա[ն]ի-Խաթուն — Կին Թումանշահի, որ 1476 թ. ստ. Յայամաուրք — 392

Նիգար-Փաշայ

- 1. Մորաքույր մահդասի Ստեփանոսի, որ 1457 թ. Արգելանում ստ. Յայամաուրք, իսկ 1467 թ. Արճէշում-Ճառք — 80, 137
- 2. Դուստր տանուտէր Մերիսիթի, որ 1462 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 187

Նիկողայոս (Նիկոլոս, Նիկողոս)

- 1. Գրիչ, որդի Վարդան գրչի, 1452—1474 թթ. Վանում, հոր հետ միասին (երբեմն նաև մենակ) օրինակում էր ձեռագրեր — 24, 35, 36, 104, 198, 234, 258, 321, 366
- 2. Անեթ Յովանէսի, որ ժԴ. դարի վերջերին ստացած Ճառքնտիրը 1453 թ. տվեց իր որդեգիր Թումային — 37°

Նիկողայոս

- 3. Եպս. Աղբերմանցի. 1460 թ. Աղբերմանում օր. Ճաշոց — 150
- 4. Քհչյ, պապ Կիրղի, որ 1460 Յաշի սր Աստուածածին եկեղեցուն նվիրեց մի Ճաշոց — 152
- 5. Որդի վերոհիշյալ Կիրղի — 152
- 6. Պոնտացի. 1463 թ. Աւագ վանքում աշակերտում էր Յովհաննէս Համշենցուն. 1478 թ. Երուսաղիմ—Աւագ վանք—Տրապիզոնում օր. Շարակնոց — 208, 433
- 7. Միարան Խլպաշի վանքի, 1464 թ. — 221
- 8. Գրիչ, 1464 թ. Գաղատիայում օր. Մաշտոց — 228
- 9. Հայր խոշա Մալճամի, հշվ. 1466 թ.—254
- 10. Եղբ. Յովաննէս քհչի, որ 1467 թ. Վանում ստ. Մաշտոց — 258—259
- 11. «Ալեալք ծաղկեալ ծերունի» վարպետ Դաւիթ կր.-ի, որ 1467 թ. Եղբոստ վանքում ստ. Յկ, Ղրիմեցու Մկն. տոմարի — 262
- 12. Հղևր հայր Մարտիրոս դրչի, որ 1467 թ. Կաֆայի սր Աննայի վանքում օր. Յայամաուրք — 268
- 13. Քհչյ ոմն. հշվ. 1469 թ. Բիւրականում—29,
- 14. Եղբ. Պաղոս վրդի, որ 1474 թ. Մղաքու վանքում օր. Աւետ. — 365
- 15. Հայր Սադաթիարի, որ 1475 թ. Սանահում ստ. Աւետ. — 374
- 16. Ոմն. ժՁ դարում նորոգեց Յովհ. Մանգասարենց նշանավոր գրչի 1457 թ. օրինակած Յայամաուրքը — 88°
- 17. Նիկոլ Տօմաթիւսեանց. 1656 թ. նորոգեց 1353 կամ 1452 թ. օր. մի Ճառքնտիր—19°

Նիֆար — Ոմն, հշվ. 1469 թ. Բիւրականում—290

Նշխուն

- 1. Կին Թումայի, որ 1460 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 142
- 2. Մորաքույր Մընչկանցի եղբայրների, որոնք 1462 թ. գյուղի եկեղեցուն նվիրեցին մի Աւետ.— 185
- 3. Շնգլ կին Յովհաննէս քհչի, որ 1467 թ. Ուստանում ստ. Աւետ. — 261
- 4. Աղդ. Մկրտիչ կր.-ի, որ 1470 թ. Արբերդի վանքին նվիրեց մի Աւետ — 303
- 5. Քույր Մարգարայ գրչի, որ 1474 թ. Վերին-Վարագում օր. Յայամաուրք — 363
- 6. (Գոված՝ Նըղուն), քույր տանուտէր Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խլսթում ստ. Աւետ. — 379
- 7. Քույր Վարդան կր.-ի, որ 1477 թ. Շատուանում ստ. Գանձարան — 422

Նովգոր — Եզր. Գրչումի, որ 1477 թ. Գողթան գաւառում ստ. Աւետ. — 420

Նորագիգ — Երախտաւոր Խաչատուր գրչի, որ 1457 թ. Ուրծ գյուղում օր. Ծաշոց — 82
Նորատունկ (Նորտունկ)

1. Եղր. Յովաննէսի, որ 1457 թ. Յիպնայ վանքում ստ. Մաշտոց — 81, 82

2. Պր., 1463 թ. Արծկէում մասնակցեց մի Աւետ. գնմանը — 196

3. Սարկաւազ, քեռորդի Սուլթանշահի, որ 1467 թ. Ուտանում ստ. Աւետ. — 260

Նորխարուն — Մայր Մարգարէ գրչի, որ 1475 թ. Բալուի Նեխրի գյուղում օր. Աւետ. — 388

Նորհատ — Ոմն, 1610 թ. ստ. 1470 թ. Անկիւնեաց վանքում օրինակված Աւետարանը — 305*

Նորմանուկ — Որդի Յովաննէսի, 1460-ից հետո նվիրեց Աւազ վանքին մի Աւետ. — 294

Նորշան — Որդի Գրիկի. հշվ. 1455 թ. Փաստվանքում — 59

Նորպարուն — Եղր. Մարտիրոսի, որ 1470 թ. Անկիւնեաց վանքում ստ. Աւետ. — 306

Նուբար (Նուպար)

1. Դուստր Սալուկ-Խաթունի, որ 1466 թ. ստ. Մաշտոց և Նորոգեց ինչ-որ եկեղեցու գմբեթը — 254

2. Հարս Գուլիաշայի, որ 1471 թ. Մղաքու վանքում ստ. Աւետ. — 366

Նուկար (Նուկպար)

1. Մայր Միհրիշատի, որ 1464 թ. Մալեղկերոյ վանքում ստ. Մաշտոց — 219

2. Դուստր Ստեփանոս քհչի, որ 1469 թ. Հերմոնի վանքում ստ. Աւետ. — 291

3. Մայր Արիստակէս գրչի, որ 1475 թ. Սանահնում օր. Աւետ. — 374

Նունուֆար (գրված՝ Նոյնոյֆար, Նոնոֆար, Նոնոֆար աղավաղ ձևերով)

1. Ազգ. Մկրտչի, որ 1459 թ. Շատուանում ստ. Աւետ. — 125

2. Զոքանչ Աստուածատուր քհչի, որ 1463 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 197

3. Դուստր կամ եղբորդուստր տանուէր Սահակի, որ 1474 թ. Նիզանում ստ. Աւետ. — 367

4. Հնգդ. բուշր Աստուածատուր գրչի, որ 1477 թ. Երանուղում օր. Աւետ. — 424

Նուշիկ — Տէ՛ս Նաէֆ

Նուշիւմն (գրված՝ Նըշըւմն) — Ազգ. Ասըլպիկի, որ 1475 թ. Բալուի Նեխրի գյուղում ստ. Աւետ. — 388

Նուսուր — Մորաքույր Մկրտչի, որ 1472 թ. Կտուցում ստ. Աւետ. — 340

Նուրադին

1. Եղր. խոջա Թումաշահի, որ 1462 թ. Արճէշում ստ. Յայամաուրք — 172

2. Հշվ. 1469 թ. Բիւրականում — 289

Նուրխարուն — Մայր Ներսէս եպս Երուսաղէմացու, որ 1471 թ. Սիւրիհիսարում օր. Ծաշոց — 327

Նուրմէլիք — Քույր Ստեփանոս քհչի, որ 1469 թ. Հերմոնի վանքում ստ. Աւետ. — 291

Նուրպլի — Աղա, հայր Ալեքսանոս քհչի, որ 1468 թ. Տրապիզոնում նպաստեց մի Աւետարան կազմելուն — 278

Նուրշահ — Մայր Մելքիսեթ գրչի, որ 1453 թ. Աւան գյուղում օր. Գանձարան — 33

Նաէֆ

1. Դուստր Հալիֆայի, որ 1463 թ. Կտուցում ստ. Աւետ. — 197

2. Մորաքույր Աւետիս քհչի, որ 1465 թ. Վանում ստ. Յայամաուրք — 234

3. (Կոչված Նակ՝ Նուշիկ), դուստր Մլխամի, որ 1470 թ. Առսերդի վանքին նվիրեց մի արտ — 304

4. Հարս ռէս Արիշանի, որ ԺՁ գարում ստ. և Նորոգել տվեց 1457 թ. օրինակված մի Յայամաուրք — 88*

Նալֆ-Խարուն

1. Քույր Աւետիս քհչի, որ 1465 թ. Վանում ստ. Յայամաուրք — 234*

2. Մայր Կարապետ քհչի, որ 1476 թ. Վանում ստ. Ծառքնտիր — 403

Նուշիս — Մայր Սիմէոն քհչի, որ 1460 թ. Բըշնիում գնեց Գանձարան — 131

Շ

Շադի — Քույր պր. Ամիրգօլի, որ 1455 թ. Բաղէշում ստ. Աւետ. — 56

Շադի-Փաշայ — Դուստր Զանմէլէթի և Մկրտչի, որ 1459 թ. Շատուանում ստ. Աւետ. — 135

Շալա — Եղր. Միհրիշատ կնոջ, որ 1464 թ. Մալեղկերոյ վանքում ստ. Մաշտոց — 219

Շան — Հնգդ. հորեղր. Զարար արեղայի, որ 1458 թ. գնեց Շարակնոց — 113

Շահանդուխտ

1. Քույր Զաքար արեղայի, որ 1458 թ. գնեց Շարակնոց — 113

2. Կին Սիմէոն քհչի, որ 1460 թ. Բըշնիում գնեց Գանձարան — 131

Շահագ

1. Ազգ. ոչն Մանկտաւագի, հշվ. 1455 թ. Մինիքի Մցի գլուղում — 52
2. Հանկարծամահ եղած եղբ. Գրիգոր բարու-նապետի, որ 1471 թ. դարձավ կթղկս — 330
3. Աղղ. Վարդան կր.-ի, որ 1477 թ. Շատու-նում ստ. Գանձարան — 423

Շահբար — Որդի տանուէր Ստեփանոսի, որ 1476 թ. Արծկէում ստ. Աւետ. — 402

Շահրուպող (գրված՝ Շախպուտախ) — Որդի Մըսըր-Մէլիքի, որ 1462 թ. Ունձր գլուղում ստ. Աւետ. — 178

Նահաղէ (Շահղաղայ, Շահղատ, Շաղղաղայ)

1. Հնգցլ որդի մահդասի Շեխի, որ 1457 թ. Ուրծ գլուղում ստ. Ճաշոց — 82
2. Կին ներկարար Քարիմադիւնի, որ 1461 թ. ստ. Աւետ. — 167, 153
3. Ազգ. տէր Ստեփանոսի, որ 1462 թ. Տե-պուր գլուղում օր. Աւետ. — 170
4. Մայր Վարդան Բարեբոցու, որ 1467 թ. գրավից ազատեց մի ձեռագիր — 268
5. Աղղիկ-թոռ Մլխամի, որ 1470 թ. Արբեբ-դի վանքին նվիրեց մի արտ — 304
6. Քույլ Դուռդանայի. երկուսով միասին 1478 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 431

Շահիկ — Հնգցլ միաբա՛ն Մեծոփայ վանքի, հշվ. 1456 թ. — 71

Շահինար (գրված՝ Շայինար) — Դուստր Սարդ-սի, որ իր եղբայրների հետ 1462 թ. Մընշ-կտնց գլուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 185

Շահինըք — Ազգ. Մընշկանցի վերոհիշյալ ըն-տանիքի — 185

Շահնախ (գրված՝ Շանշուլ, Շայինշայ)

1. Եղբորորդի Սուլտանշահի, որ 1467 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 261
2. Թոռ Աստաղայի, որ 1475 թ. Բուրբաբերդ, անպատում ստ. Աւետ. — 261, 377

Շահնալիմ — Քույր Աարգիս քհչի, որ 1476 թ. նորոգել տվեց, իսկ 1478 թ. ստ. Աւետա-րաններ — 413, 435

Շահնըմբք — Մայր Մկրտիչ գրչի, որ 1466 թ. Աղթամարում օր. Գանձարան — 248

Շահնանուր — Եղբորորդի Գրիգոր Առնշեցու, որ 1471 թ. Խառաքաստայ վանքում ստ. Աւետ. — 323

Շահնվլիք

1. Հայր Երաշխատր սբ Աստուածածին վան-քի առաջնորդ Ատոմի, հշվ. 1461 թ. — 163
2. Եղբ. պր. Կոստանդի, որ 1463 թ. Եւրո-կիայում ստ. Աւետ. — 303

Շահնվլիք (Շահնվլիք)

1. Զոքանչ ներսէս քհչի, որ 1461 թ. Ուրծում ստ. Աւետ. — 158
2. Կին տանուէր Յոհաննէսի, որ 1465 թ. Աղթամարում ստ. Գանձարան — 236
3. Մայր Գուլիաշայի, որ 1474 թ. Մղաքու վանքում ստ. Աւետ. — 365, 366
4. Ոմն (կի՛ն, Պե այր), Կնու դաւառից, 1475 թ. ստ. Մաշտոց — 391

Շահնալ — Եղբ. Վարդան Բարեբոցու, որ 1467 թ. գրավից ազատեց մի ձեռագիր — 269

Շահնաղար

1. Եղբ. Մելքիսէթ քհչի, որ 1464 թ. Խորա-թանց գլուղում ստ. Աւետ. — 219
2. Եղբորորդի Մանուէլ քհչի, որ 1465 թ. Կած գլուղում ստ. Ճաշոց — 230—231

Շահնիգար (գրված՝ Շախնիգար) — Կին Ար-գուլբէկի, որ 1458-ից հետո կրկին ստա-ցավ նախկինում իր հորեղբորորդուն պատ-կանող Աւետարանը — 103

Շահում (ար.)

1. Եղբ. Վրթանէս քհչի, որ 1456 թ. Աղուան-քի Գետամիշոյ վանքում ստ. Աւետ. — 67
2. Հնգցլ որդի տանուէր Աստուածատուքի, որ 1475 թ. Խլաթում ստ. Աւետ. — 378

Շահում (իգ.) — Կին վանեցի նվիրատու ոս-կերիչ Եղղանբախշի, 1476 թ. — 405

Շահումբէկ — Ազգ. մահդասի Յովհաննէսի, որ 1457 թ. Խիղանում ստ. Աւետ. — 94

Շահպարուն

1. Ոմն, հշվ. 1460 թ. Աղթամարում — 144
2. Հայր Յովաննէս քհչի, որ 1469 թ. Խար-բերդում ստ. Աւետ. — 292

Շահրեան — Մայր Յուսկան որդու վանքի առաջ-նորդ Մկրտիչ բարունապետի, հշվ. 1475 թ. — 381

Շահուալ — Քույր Շախիաշի, որ 1453 թ. Վա-նում նորոգել տվեց մի Աւետ. — 35

Շահուալ — Մայր Մարեմի, որ 1471 թ. ստ. Աւետ. — 328

Շահուատ

1. Տուղարցի (Զիւլպատրեան), Երզնի թա-գատրին Գերմանիկոյ, հշվ. 1468 թ. — 273
2. Որդի նվիրատու Խոշխարարի, հշվ. 1476 թ. Վանում — 404

Շահուառն (ար.) — Որդի Ֆիլ-Աւետիսի, որ 1458 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 162

Շահատան (իգ.)

1. Աղյիկ-թոռ Մլխամի, որ 1470 թ. Արբերդի վանքին նվիրեց մի արտ — 304
2. Մորարույր Կարապետ քչյի, որ 1476 թ. Վանում ստ. Ճառքնտիր — 404

Շահրամիր

1. Միջնեկ եղբ. Ամիրի. որ 1463 թ. Տփխիսում ստ. Աւետ. — 195
2. Բարկուշատեցի. 1475 թ. Բոլորաբերդի (Սրկղունք) անապատում ստ. Աւետ. — 378

Շահրիար

1. Քնորդի՝ Շախաշալի, որ 1453 թ. Վանում նորոգել տվեց մի Աւետ. — 35
2. Հայր Քիհան-Խաթունի, որ 1462 թ. Տեպուր գյուղում օգնեց մի Աւետ. օրինակութունը — 171

Շահրիման (ար.)

1. Որդի Շատիշալի, որ 1460 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 146
2. Եղբ. Գուլշատ-Խաթունի, որ 1464 թ. Արծկէում ստ. Աւետ. — 217
3. Խոշա, 1474 թ. նորոգել ու կազմել տվեց իր եղբորորդի Մաթիոսի ստացած Ճաշոցը — 369

Շահրիման (իգ.) — Մայր Շատիշալի, որ 1460 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 146

Շահուլի — Եղբ. տանուտէր Ստեփանոսի, որ 1476 թ. Արծկէում ստ. Աւետ. — 402

Շահփաշայ (Շախփաշայ)

1. Մահապի, որդի Ամիրբէկի. 1453 թ. Վանում ճեւտ գողանալուն նորոգել տվեց մի Աւետ. — 35, 36
2. Քույր Ստեփանոս քչյի, որ 1454 թ. ստ. Աւետ. — 50
3. Քույր տանուտէր Յոհաննէսի, որ 1455 թ. Աղթամարում ստ. Ճառքնտիր — 58
4. Քույր ոստանցի Ստեփանոս քչյի, որ 1458 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 102
5. Դուստր ուսթա Ալեքսանի. հշվ. 1462 թ. Ունձք գյուղում — 179
6. Քրոջուստր Խաշատուր և Ստեփանոս կր. եղբայրների, որոնք 1462 թ. Կտուցում ստ. Յայմաւուրք — 182
7. Քոռ տանուտէր Յոհաննէսի, որ 1465 թ. Աղթամարում ստ. Գանձարան — 236, 237
8. Քույր ռէս Մարտիրոսի, որի հիշատակին 1473 թ. Բերկրիում ստ. Աւետ. — 352

Շաղաք — Հորեղբորթոռ խոշա Յովսէփի, որ 1479 թ. Մուշում ստ. Աւետ. — 438

Շաղաւաք — Վանի Թամղաշիներից, 1476 թ. — 404

Շամամ

1. Եղբորկին Սուրբաս քչյի, որ 1451 թ. Ռշտունիքի Բերդաձորի վանքում օր. Գանձարան — 8
2. Քույր Թովմայի, որ 1452 թ. Վասպուրականում ստ. Աւետ. — 25
3. Տիկին, մայր Գաւիթ քչյի, որ մեռավ 1455 թ. Արճէշում, կիսատ թողնելով սկսած Աւետ. օրինակութունը — 55
4. Քույր գաւաշցի Յովաննէս արեղալի, որ 1461 թ. Շատուան գյուղում ստ. Գանձարան — 165
5. Դուստր Աստուածատուրի, որ 1463 թ. Բերդաձորի վանքում ստ. Աւետ. — 200
6. Մայր Դաւիթ կը.-ի, որ 1463 թ. ստ. Ռամգիրք — 205
7. Քույր մահապի Պաւղոսի, որ 1464-ից առաջ ստ. Աւետ. — 222
8. Դուստր մահապի Ստեփանոսի, որ 1467 թ. Վանում ստ. Յայմաւուրք — 258
9. Մայր Դաւիթ կը.-ի, որ 1467 թ. Եղբորդ վանքում ստ. Յկ. Ղրիմեցու Մկն. տոմարի — 262
10. Հարս Սահակ կը.-ի, որ 1468 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 270, 271
11. Քրոջուստր վերոհիշյալ Սահակ կը.-ի — 270, 271
12. Ազգ. Մկրտիչ կը.-ի, որ 1470 թ. Արբերդի վանքին նվիրեց մի Աւետ. — 301
13. Մայր ուսթա Վարդանի, որ 1471 թ. Աղթամարում ստ. Յայմաւուրք — 311
14. Մայր Ստեփանոս քչյի, որ 1472 թ. ստ. Աւետ. — 341

Շամ-Խաթուն (Շամք-Խաթուն, Շամէ-Խաթուն)

1. Մայր Յովաննէսի, որ 1457 թ. Յիպնայ վանքում ստ. Մաշտոց — 81
2. Մայր տիկին Դշխուի, որ 1455 թ. Ասպակերուկ գյուղում ստ. Աւետ. — 60
3. Քույր պր. Յարաճի, որ 1478 թ. Հալէպում ստ. Աւետ. — 434

Շամշադին (Շամսադին)

1. Բաղէշի քուրդ ամիր, հշվ. 1454 թ. Բաղէշում, 1455 թ. Արճէշում — 46, 55
2. Որդի Սալունկ-Խաթունի, որ 1466 թ. ստ. Մաշտոց և նորոգեց ինչ-որ եկեղեցու զբմբթ — 254
3. Բարբրդացի, ոսկեգործ. 1468 թ. Տրապի-

Շամշադին

զոնում կազմել տվեց Աւետ., որը նվիրեց Կողոնիայի Եկեղեցուն — 278

4. Խոշա, հայր Մկրտիչ արքեպս. հշվ. 1471 թ. — 328

Շամշայ

1. Մայր Սարգիս, Խաչատուր և տէր Աւագ եզրայրենբրի, որոնք 1462 թ. Մընչկանց գյուղի եկեղեցուն նվիրեցին մի Աւետ. — 184, 185

2. Աղզ, Մընչկանցի վերոհիշյալ եղբայրենբրի — 185

3. Եղբորկին Քումայ կր.-ի. հշվ. 1471 թ. — 322

Շամշայ-Խաթուն

1. Մայր Յովանէսի, որ ԺԴ դարի վերջերին ստացած Ճառընտիրը 1453 թ. նվիրեց իր որդեգիր Քումային — 37*

2. Քույր Ատոմ քհչի, որ 1454 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 45

3. Ազգ. Աւետիս և Մելքիսեթ կր.-ենբրի, որոնք 1454 թ. գերությունից ազատեցին Աւետ. — 48

4. Մայրական տատ Ստեփանոս քհչ Ոստանցու, որ 1458 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 103

5. Մայր Փաշայի, որ 1471 թ. ստ. Աւետ. — 321

6. Մայր խոշա Մուրատի, որ 1474 թ. վանում ստ. Ճառընտիր — 365

7. Քույր Գուլիաշայի, որ 1474 թ. Մղաբու վանքում ստ. Աւետ. — 365

Շամշիլամար — 1461 թ. իր Մուղալ-Խաթուն քրոջ հետ վանում ստ. Աւետ. — 164

Շաշիկ — Եղբ. Գրիգոր Անդեղակութեցի գրչի, որ 1459 թ. Կիկէթում օր. Աւետ. — 119

Շապան — 1480 թ. վրաստանում վկա եղավ մի Աւետարանի վաճառքի — 447

Շապուն — Որդի վարդազատի, եղբ. Զերմաձորոյ երկրի Յինենց գյուղի ոչս Քումայի, հշվ. 1451, 1464 թթ. — 4, 223

Շառալ (Շառու)

1. Որդի կամ թոռ խոշա Յովսէփի, որ 1479 թ. Մուշում ստ. Աւետ. — 438

2. Մահազատի, միարան նկարենայ սբ Յարութիւն վանքի, ԺԵ—ԺԶ դդ. — 182*

Շաառե

1. Սիւնիքի Մցի գյուղի ոչս Մանկտաւազի ազգականներից երկուսը, հշվ. 1455 թ. — 52

2. Հայր տանուտիր Առաքէլի, որ 1469 թ.

Սուրս գյուղի եկեղեցուն նվիրեց Աւետ. — 293, 294

Շատիկ

1. Առաջնորդ վերի-նորավանքի, 1476 թ. — 399

2. Հղեր հայր Սարգիս կր.-ի, որ 1478 թ. Սրկղունքում ստ. Ճառընտիր — 428

Շաաիպէկ

1. Ոմն, որդի Սպանդիարի, հշվ. 1458 թ. — 114

2. Պր., որդի պր. Վարդի Սրա պատվերով Ամիրգովաթ Ամասիացին 1459 թ. գրեց իր «Ուսումն բժշկութեան» աշխատությունը — 115

Շաաիշայ — Աղութ-Խաթունի հետ միասին 1460 թ. վանում ստ. Աւետ. — 146

Շաաունամ — Մայր Գալուստ քհչի, որ 1471 թ. Սիւնիքի Արեւիս գյուղում ստ. Աւետ. — 316

Շարաֆ — Ամիր կամ մելիք Բաղլչի, հշվ. 1458 — 1467 թթ. — 101, 126, 149, 194, 195, 257

Շարաֆ-Խաթուն

1. Կին Կարապետ Մանկաբաւի, դուստր Փաշայ կնոջ, որ 1451 թ. վանում ստ. Աւետ. — 6

2. Հորաքույր Վարդան կր.-ի, որ 1454 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 41

Շարխաթուն — Քույր Աղութ-Խաթունի, որ 1460 թ. վանում ստ. Աւետ. — 146

Շարմէլէֆ (Շարմէլիք)

1. Քեռու դուստր Վարդան կր.-ի, որ 1454 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 41

2. Կին տանուտէր Յոհաննէսի, որ 1455 թ. Փասավանքում ստ. Աւետ. — 58, 59

3. Հնգը կին Կարապետ քհչի, որ 1457, 1464 թթ. Ոստանում ստ. Գանձարան և Յայամաւորք — 89, 223

4. Մայր Խաչատուր սարկաւազի, որ 1457 թ. Ոստանում թուղթ էր կոկում — 90

5. Քույր մահազատի Յովհաննէսի, որ 1457 խիզանում ստ. Աւետ. — 94

6. Եղբորկին Հայրապետ կր. գրչի, որ 1459 և 1470 թթ. Աղթամարում օր. 2 Աւետ. — 128, 303

7. Կին Կարապետ գրչի, որ 1467 թ. Ոստանում օր. Աւետ. — 260

8. Հորաքույր Յովաննէս քհչի, որ 1467 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 261

9. Կին Խազարբէկի, որ 1472 թ. Կտուցում ստ. Աւետ. — 340

Ենթահավար

7. Ազգ. Փաշայ-Մէլիքի, որ 1458 թ. Սորա-վանք գյուղում ստ. Աւետ. — 106
8. Մայր Մկրտչի, որ 1459 թ. Շատուանում ստ. Աւետ. — 125
9. Տատ Ատոմ քչի, որ 1460 թ. Արծկում ստ. Ոսկեփորիկ — 138
10. Մայր աղթեցի Վարդանի, որ 1460 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 145
11. Դուստր հայատուրի, որ 1460 թ. Ղրիմում ստ. Սաղմոս — 149
12. Մայր Սիոն միակեցի, որ 1461 թ. Կողուց վանքում ստ. Աւետ. — 161
13. Մայր գաւաղցի Յովաննէս աբեղայի, որ 1461 թ. Շատուան գյուղում ստ. Գանձաբան — 165
14. Մայր տանուտէր Յովաննէսի; որ 1461 թ. ստ. Աւետ. — 167
15. Հորաքույր հայատուր և Ստեփանոս կր. եղբայրների, որոնք 1462 թ. Կտուցում սա. Յայսմաուրք — 182
16. Մայր տանուտէր Մելքիսէթի, որ 1462 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 187
17. Քույր Հալիֆայի, որ 1463 թ. Կտուցում ստ. Աւետ. — 197
18. Տիկին, մեծ մայր Յովաննէս քչի, որ 1467 թ. Վանում ստ. Մաշտոց — 258
19. (Նշոհոր) հան (մեծ տատ) Մարտիրոս կր. գրչի, որ 1467 թ. Ղրիմում օր. Յայսմաուրք — 267
20. Քույր Մկրտիչ գրչի, որ 1469 թ. Բիրա-կանում օր. Տաղարան — 289
21. Կին Նորմանուկի, որ 1469-ից հետո նվի-րեց Աւազ վանքին մի Աւետ. — 294
22. Մայր Մարտիրոսի, որ 1470 թ. Անկիւ-նեաց վանքում օր. Աւետ. — 306
23. Մայր Եիրազ-հաթունի, որ 1470 թ. Եու-շանց գյուղում նորոգեց Աւետ. — 307
24. «Ջոշ մայր» ուսթա Վարդանի, որ 1471 թ. Աղթամարում ստ. Յայսմաուրք — 311
25. Քույր վերոհիշյալ ուսթա Վարդանի — 311
26. Հարս Մովսէս կր.-ի, որ 1473 թ. Սորի գյուղում ստ. Աւետ. — 342
27. Քույր Վայոց-ձորում աշխատող Գալուստ գրչի, մհ. 1474 թ. — 360
28. Մայր Մարգարայ գրչի, որ 1474 թ. Վերին-Վարագայում օր. Յայսմաուրք — 363
29. Ազգ. Գուլփաշայի, որ 1474 թ. Մղաքու վանքում ստ. Աւետ. — 365
30. Ազգ. Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խա-թում ստ. Աւետ. — 379

Ենթահավոր

31. Մայր Յովսէփի, որ 1475 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 384
32. Մայր Յակորի, որ 1477 թ. Եվիրեց Անճնի գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ. — 424
33. Քույր պր. Յարաճի, որ 1478 թ. Հալէպում ստ. Աւետ. — 434

Ենթահաւոր-խաբուն

1. Մայր խոշա Արգրի-Ազիդի, որ 1459 թ. Ոստանում գնեց Ճաշոց — 117
2. Ոմն, 1471 թ. Բաբերգում Եվիրեց Յու-շապկայ գոյակի եկեղեցուն մի Աւետ.—326

Շողխարուն — Քույր Աւետիս քչի, որ 1465 թ. Վանում ստ. Յայսմաուրք — 234*

Շուղան

1. Եղբորդուստր Սուքիաս քչի, որ 1451 թ. Ռշաունիքի Բերդաձորի վանքում օր. Գան-ձարան — 8
2. Հորաքույր Ատոմ կր.-ի, որ 1462 թ. Վա-նում ստ. Գանձարան — 187
3. Հնգյւ մայր Գրիգոր կր.-ի, որ 1467 թ. Եվիրեց Աւթմրնայ վանքին մի Աւետ.—264, 265
4. Դուստր կամ եղբորդուստր տանուտէր Սա-հակի, որ 1474 թ. Խիղանում ստ. Աւետ.— 367
5. Մայր Գրիգոր գրչի, որ 1475 թ. Խուրնա-փլոյ վանքում օր. Աւետ. — 388

Շուխան

1. Կին Յովհաննէս Մանդասարենց նշանավոր գրչի, մհ. 1465 թ. — 87, 236
2. Կին խոշա Յովաննէսի, եղբորկին Կարա-պետ քչի, որ 1476 թ. Վանում ստ. Ճառ-ընտիր — 403
3. Կին Վանեցի հյուան Մլխամի, հշվ. 1476 թ. Վանում — 404
4. Շուխբրան-հաթուն, մայր Սադաղայ Մի-րենցի, որ 1476 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 407

Շրուվան (Շէրուան)

1. Պր., Մարմետի տանուտէրերից, 1462 թ.— 183
2. Եղբ. Սուլտանշահի, որ 1467 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 260

Շրուանշահ (Շէրանշահ)

1. Որդի հաղիւ-պ'կի (իմա՝ Շիրվանշահ հալիուլլահ Ա.), «ղան» Շիրվանի (իմա Շիրվանշահ). Թագավորել է 1462—1500 թթ., հշվ. 1471 թ. — 319
2. Փեսա՝ Աստուածատուրի, որ 1474 թ. Ար-ճէշում ստ. Աւետ. — 364

Շրուանշան

3. Միարան Երուսաղէմի սր Փրկչի, 1475 թ.— 390

Ո

Ոլճայ-Խաթուն — Տատ Տէրտէրի, որ 1451 թ. Ղրիմում գնեց մի Աւետ. — 11

Ոնոփրլուս — Տե'ս Օնոփրիոս

Ոսկի

1. Հնգցլ մայր Խաչատուր քչի, որ 1455 թ. Արճէշում ստ. մասամբ իր հնդցլ որդու օր. Աւետարանը — 55

2. Մայր Մարգարէ գրչի, որ 1456 և 1463 թթ. Բերդաձորի վանքում օր. 2 Աւետ. — 73, 200

3. Մայր Ստեփանոս գրչի, որ 1464-ից առաջ օր. Աւետ. — 222

Ոսկի-Խաթուն — Մայր Խոնձալի, որ 1460 թ. Աղթամարում ստ. և նվիրեց Արրեբդի վանքին մի Աւետ. — 143, 144

Ոսկիճառ (Ոսկեհատ)

1. Մայր Միրանշի, որ 1460 թ. Սանահնի վանքին նվիրեց տարիներ առաջ Սսից բերած Աստուածաշունչը — 130

2. Մայր Առաքել կր.-ի, որ 1463 թ. Երուսաղէմում ստ. Յայսմատուրք — 204

3. Մայր Մելքիսեթ գրչի, որ 1472 թ. Արշրու վանքում օր. Մաշտոց, իսկ 1478 թ. Հալէպում օր. Աւետ. — 337, 434

Ոսկիտիկի (Ոսկէտիկի)

1. Մայր Հայրապետ գրչի, քույր Թումայ Մինասեց հուլակավոր գրչի. հշվ. որդու կողմից 1455—1478 թթ. Աղթամարում — 57, 58, 128, 303, 312, 313, 431

2. Կին Ովանէս քչի, որի հիշատակին 1466 թ. նվիրեցին մի Աւետ. — 255

Ոսկէվան — Եղր. տէր Ատեփանոսի, որ 1462 թ. Տեպուր գյուղում ստ. Աւետ. — 170

Ոսկեաունկ — Որդի Զարանի, որ 1474 թ. Կոնքեր գյուղում ստ. Մաշտոց — 363

Ոսթան-Մէլէք — Դուստր Ստեփանոսի, որ իր եղբայրների հետ 1462 թ. Մընշկանց գյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 185

Ուղու-Խաթուն — Ոմն. հշվ. 1462 թ. Տեպուր գյուղում — 171

Ուլուն-Հասան կամ Հասան-բէկ — Աղ-Կոյունլունների աշխարհածավալ պետութւան հիմնադիր. 1467 թ. պարտութւան մատնեց Ջհանշահին, 1468 թ. գրավեց Թավրիզը և հաստատվեց գահի վրա, մինչև իր մահը՝ 1478 թ. — 41, 79, 80, 149, 221, 258, 259,

260, 272, 273, 281, 283, 290, 292, 297, 299, 312—316, 319, 321, 322, 328, 333 334, 336, 337, 342—344, 346—348, 351, 354, 359, 365, 366, 368, 377, 382—385, 392, 392*, 394, 396—398, 400—402, 415—418, 420, 421, 425—427, 436, 441

Ուլու-Խաթուն

1. Կին տանուտէր Ստեփանոսի, որ 1454 թ. Բաղենից վանքում ստ. Աւետ. — 42

2. Քույր Կարապետ քչի, որ 1457 թ. Ոստանում ստ. Գանձարան — 89

3. Քըռշ մայր Սուլամանշահի, որ 1467 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 261

4. Մորաքույր Աստուածատուր քչի, որ 1480 թ. ստ. Աւետ. — 449

Ուլուս — Մայր Լեղանի սր Աստուածածին վանքի (Գանձակ) առաջնորդ Ատեփանոս եպոսի, հշվ. 1466-ից առաջ — 245

Ուլուսըկ — Պր., որդի Վայոց-ձորի իշխան Զումայ Պոստեանի, հշվ. 1475, 1476 թթ. — 375, 400

Ուլուս-Խաթուն — Քույր Արթուշահի, որ 1471 թ. ստ. Աւետ. — 321

Ուլուրու Մունամնէ (գրված՝ Օղուրու) — Որդի Ուղուն-Հասանի. հշվ. 1478 թ. — 426

Ումբիշառ — Կին Աղբալսերի, ազգ. Մկրտիչ քչի, որ 1461 թ. Սրկղունքում ստ. Աւետ. — 157

Ումէկ — Որդի Աւրանի, 1474 թ. Վերին-Վարագում ստ. Յայսմատուրք — 362, 363

Ումիդ — Սարկաւազ, 1467 թ. Յղնայում նորոգեց մի Աւետ. — 256

Ուննսրէկ — Ազգ. Շիրաղ-Խաթունի, որ 1470 թ. Շուշանց գյուղում նորոգեց մի Աւետ. — 307

Ուշալ — Սպասաւոր Յովհ. Մանգասարենց նշանավոր գրչի, հշվ. 1479 թ. — 437

Ուլու (Ուլուն)

1. Մայր Առաքել քչի, որ 1451 թ. ստ. Աւետ. — 13

2. Զոքանչ ոստանցի ութա Ատոմի, որ 1460-ական թթ. գերութւունից ազատեց մի Աւետ. — 22

3. Մորաքույր Վարդան կր.-ի, որ 1454 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 40, 41

4. Մայր Վարդանի, որ 1476 թ. Փասավանքում ստ. Աւետ. — 408

Ուլու-Մելիք (Ուլուն-Մելիք)

1. Կին Ատոմ քչի, որ 1454 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ., իսկ 1460 թ. Արծկէում-Ոսկեփորիկ — 45, 138

Ուսում-Մեխիք

- 2. Կին Յովաննիս քհչի, որ 1455 թ. Փասա-վանքում սա. Աւետ. — 58, 59
- 3. Եղբորկին մահդասի Հուսիսմէի, որ 1456 թ. Բաղէշում սա. Աւետ. — 70
- 4. Կին Ամիրբէկի, որ 1456 թ. Գայթիս գյուղում ստ. Աւետ. — 73
- 5. Կին Մերոնի, որ 1471 թ. Նվիրեց Խժիշկ գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ. — 324

Ուկանէս — Ջովախեթում վախճանված որդի Գրիգոր Անգեղակոթեցի գրչի, որ 1459 թ. Կիկլթում օր. Աւետ. — 119

Ուտով — Պղնձագործ, Հայր Մարթայ-Խաթունի, որ 1468 թ. Անկիրիայում ստ. Աւետ. — 277, 278

Ուստիան (Ուստիանէ, Յուստիանէ)

- 1. Քույր Զարար արեղայի, որ 1458 թ. գնեց մի Շարակնոց — 113
- 2. Քույր Միրայել գրչի, որ 1462 թ. Ունձք գյուղում օր. Աւետ. — 178
- 3. Զորքանչ խոջու Խաչատուրի, որ 1462 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 180
- 4. Քույր Մանուէլ քհչի, որ 1465 թ. Կած գյուղում ստ. Ժաշոց — 230
- 5. Կին ռէս Մարտիրոսի, որի Հիշտակին 1473 թ. Բերկրիում սա. Աւետ. — 352
- 6. Եղբորկին Մկրտիչ արեղայի, որ 1474 թ. Նվեր ստացավ մի Աւետ. — 371

Ուրախ — Որո՞ւ տանուտ'ը Ստեփանոսի, որ 1476 թ. Արծկէում ստ. Աւետ. — 402

Ջ

Չալիկ — Որդի վանեցի Նվիրատու Ասոմ Տանձկուկնեցի, հշվ. 1476 թ. — 405*

Չարգաս — Հայր Գրիգոր գրչի, որ 1469 թ. Գօրիում օս. Աւետ. — 292

Չաւաթան — Հնգցլ եղբ. Մխիթար քհչ շեշատեցու, որ. 1475 թ. Երուսաղէմում սա. Աւետ. — 390

Չախան-պակ — Իշխող Հոռմկլայի և շրշակայ-քի, 1464 թ. — 229

Չիքախ կամ Չիքաղ — Այսպես են կոչում հիշատակագիտերից շատերը Օսմանյան սուլթան Մահմադ Բ Չաթիհին (1451—1481) — 62, 343, 344, 351, 433

Չիման — Կին Զարանի, որ 1474 թ. Կոնթեր գյուղում սա. Մաշոց — 363

Չինար — Աղգ. աէր Ստեփանոսի, որ 1462 թ. Տեպուր գյուղում սա. Աւետ. — 170

Չիշագ — Եղբորկին Մանուէլ քհչի, որ 1465 թ. Կած գյուղում սա. Ժաշոց — 231

Պալի — Խոջա, որդի պղնձագործ Ուտովի, եղբ. Մարթայ-Խաթունի, որ 1468 թ. Անկիրիայում սա. Աւետ. — 277, 278

Պալրամուր — Տե'ս Ռէկթամուր

Պաղտասուր — Տե'ս Բաղգասար

Պաղաատ — Տե'ս Բաղգազ

Պաշառաղ — Տե'ս Բաշարաթ

Պապ

Ի. Պր., ամուսին տիկին Դշխուի, որ 1455 թ. Ասպակերտ գյուղում ստ. Աւետ. — 60

2. Տնտիս Գողթան գաւառի վանքերից մեկի, 1477 թ. — 420

3. Սարկաւազ, հնգցլ որդի Աստուածատուր քհչի, որ 1480 թ. ստ. Աւետ. — 449

Պասլիկ — Ազգ. Խաչատուր Շատուանցու, որ 1461 թ. Նվիրից Նկարենայ սր Յարութին վանքին մի Մաշոց — 162

Պատուական

1. Հնգցլ եղբ. Վարդան կր.-ի, որ 1454 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 41

2. Մեծ Հայր մահդասի Կիրակոսի, որ 1454 թ. Նորոգել տվեց մի Աւետ. — 49

Պատրաղ — Եղբորորդի պր. Կիրակոսի, որ 1456 թ. Բասն'ում ստ. Ժաշոց — 67

Պարախ — Գրիչ, 1473 թ. Սամցխ'ում Գրիգորիսի արժեքավոր բժշկարանի վերջում, օր. Ամասցոյց-Գուշակոթյուններ — 350

Պարընգօրծ — Եղբորորդի Սուլտանշահի, որ 1467 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 260—261

Պարոն

1. Քոռ տանուտէր Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խլաթում ստ. Աւետ. — 379

2. Հայր Սաղաղայ Միրենցի, որ 1476 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 407

Պարոնլուս

1. Հայր Սարգսի, որ 1454 թ. Բաղէշում ստ. Աւետ. — 45

2. Քեռու որդի Մարտիրոս գրչի, որ 1467 թ. Ղրիմում օր. Յայսմաւուրք — 267

Պարոնշահ

1. Ազգ. Խաչատուր Շատուանցու, որ 1461 թ. Նվիրեց Նկարենայ սր Յարութին վանքին մի Մաշոց — 162

2. Հնգցլ որդի Արթուրշահի, որ 1471 թ. ստ. Աւետ. — 320

Պարիեզ — Դպիր, եղբորորդի Լեղանի սր Աստուածածնի վանքի առաջնորդ Ստեփանոս եպսի, հշվ. 1466-ից առաջ — 245

Պարսամ

1. Միաբան սբ Ստեփանոս Նախավկայ կամ Վարագայ վանքի, 1451 թ. — 7
2. Եղբ. Ստեփանոս գրչի, որ 1463 թ. Աւագ վանքում օր. Գր. Աստուածաբանի «Առ որս» — 190
3. Խոշա, Վանի նշանավոր տանուտէրերից, 1476 թ. — 405
4. Հնգյլ հայր Գոռամի, որ 1477 թ. Գողթան գաւառում ստ. Աւետ. — 420

Պաղոս (Շօղոս)

1. Մահասի, որդի Ստեփանոսի. 1451 թ. Զերմաձորոյ երկրի Փոքր-Ակոռոյ վանքում ստ. Աւետ. — 4
2. Առաջնորդ Մուշի սբ Ղազարի վանքի, 1453 թ. — 33
3. Վրդ. գրիչ, որդի Մխիթարի. 1455 թ. Բաղչի Ամրօլու վանքում օր. Աւետ., 1461 թ. վկա եղավ սբ Յովհաննու վանքին նվիրաբերութիւններ տալուն, 1474 թ. Մզարու վանքում օր. Աւետ. — 56, 160, 365
4. Հնգյլ եղբ. Ղազար բարունապետի, հշվ. 1455 թ. Ամրօլու վանքում — 56
5. Ոստանի Քարի սբ Աստուածածին եկեղեցու հնգյլ քչյ-ներին, հշվ. 1457 թ. — 89, 103
6. Բ. կթղկա Գառնեցի (1418—1430), հշվ. 1460 թ. — 130
7. Իր Պետրոս եղբոր հետ 1460 թ. «Կերակրաք և ըմբելեաք» սպասավորում էր Նիկողայոս եպս Աղքերմանցուն — 150
8. Ոմն. 1460 թ. վկա եղավ Ղրիմի սբ Թորոս եկեղեցուն մի Ճաշոց նվիրաբերուն — 153
9. Մահասի, 1463 թ. Փասավանքում ստ. Աւետ. — 202
10. Կր., Դորեղբայր Անդրէաս գրչի, որ 1463 թ. նւրկիրում օր. Աւետ. — 203
11. Սարկաւագ ոմն Աւագ վանքում, 1463 թ. — 208
12. Մահասի, որդի Ստեփանոսի, 1464-ից առաջ Յինիինց գյուղում ստ. Աւետ. — 222, 223
14. Աներ մահասի Յովանէսի, որ 1464 թ. գերութիւնից ազատեց մի Աւետ. — 223
15. Շասուանի քչյ-ներին, 1464 թ. — 225
16. Նորագեղի տանուտէրերից, 1465 թ. — 232
17. Մաճկալ Արբերդի վանքի, 1466 թ. — 248
18. Սարկաւագ գրիչ, 1460 թ. Խարբերում, ընկերակցութիւն մտնող գրչի օր. Ճաշոց — 250

Պաւլոս

19. Միրունքարի վանքի միաբաններից երկուսը, 1467 թ. — 263
20. Քչյ, 1467 թ. վկա եղավ գրավ դրված մի ձեռագրի ազատմանը — 268
21. Պարոնտէր Հերմոնի վանքի, 1469 թ. — 290
22. Բիրականի տանուտէրերից, 1469 թ. — 290
23. Վրդ., որդի Դամոքրոսի, ուսումնակից Աւագտէր վրդի. 1476 թ. Վերի-Նորավանքում օր. Աւետ. — 375, 398
24. Հնգյլ որդի Սիմոն ծերունու, որ 1475 թ. Պատուագրակի վանքում ստ. Աւետ. — 386
25. Քշմշեց, հորեղբորորդի Կարապետ քչի, որ 1476 թ. վանում ստ. Ծառնտիր — 404
26. Եպս, առաջնորդ Դարեւաղեաց գաւառի վարդենցոց վանքի, 1476 թ. — 409
27. Հորեղբորորդի Իգնատիոս քչի, որ 1476 թ. Անլոց վանքում ստ. Մաշտոց — 411
28. Վրդ ոմն, որ 1479 թ. Մուշում անվանի էր — 438

Պեհնամ — Հայր մահասի Կիրակոսի, որ 1454 թ. նորոգել տվեց մի Աւետ. — 49

Պետրոս

1. Գրիչ, 1454 թ. Վարգան վրդի պատվերով օր. մի ժողովածու — 49
2. Եղբորորդի Աստուածատուրի, որ 1456 թ. Շասավանքում ստ. Աւետ. — 75
3. Միաբան Հաղբատայ վանքի, 1458 թ. — 98
4. Կաֆայի քչյ-ներին, 1458 թ. — 112
5. Եղբ. Սարգիս քչի, որ 1459 թ. Խիղանում ստ. Աւետ. — 118
6. Եզր. Աստուածատուր եպսի, որ 1459 թ. նվիրեց Հոռոմոսի վանքին մի Ճաշոց — 122
7. Իր Պօղոս եղբոր հետ, 1460 թ. «Կերակրաք և ըմբելեաք» սպասավորում էր Նիկողայոս եպս Աղքերմանցուն — 150
8. Արքեպս Երուսաղէմի, 1461, 1463 թթ. — 166, 204
9. Հնգյլ որդի տանուտէր Մելքիսեթի, որ 1462 թ. վանում ստ. Աւետ. — 187
10. Աշակերտ և օգնող Ստեփանոս գրչի, որ 1463 թ. Տարօնի եղբոր վանքում օր. Աւետ. — 193
11. Մարընդունի, Աւագ վանքի սարկաւագներին, 1463 թ. — 208
12. Ազգ. Ստեփանոս եպսի, որ 1464 թ. Խըլպաշի վանքում օր. Աւետ. — 221
13. Կր., հզեր հայր Ստեփանոս գրչի, որին 1464 թ. (երբ նա օրինակում էր Աւետ.) «բազում մեղր է տուեր» — 222
14. Ոմն, հշվ. 1464 թ. Խլպաշի վանքում — 222

Պետրոս

- 15. ՔՀյ, 1464 թ. ստ. Մկրտիչ գրչի օրինակած Աւետարանը — 229
- 16. Միարան Կապոսի վանքի, 1466 թ. — 251
- 17. Ուսուցիչ և հզեր հայր Կարապետ գրչի, որ 1473 թ. Բերկրիում օր. Աւետ. — 353
- 18. Տանուտէր, որգի Բումայի. 1475 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 383
- 19. Հնգյլ որգի Սիմէոն ծերունու, որ 1475 թ. Պատուարակի վանքում ստ. Աւետ. — 386
- 20. Քշմշնց, հորեղբորորդի Կարապետ քՀյի, որ 1476 թ. Վանում ստ. Ճառքնտիր—404
- 21. Հորեղբորորդի Իգնատիոս քՀյի, որ 1476 թ. Անլոց վանքում ստ. Մաշտոց — 411
- 22. Հայր Մանուէլ գրչի, որ 1478 թ. Կուբի գյուղում օր. Գանձարան — 431
- 23. Ռայիս, աղգ. պր. Յարաճի, որ 1478 թ. Հայկում ստ. Աւետ. — 434

Պէմլիխ — Հնդցլ քույր Մարտիրոս կր. գրչի, որ 1467 թ. Ղրիմում օր. Յայսմաուրբ — 267

Պլկի — Տե՛ս Բէկի

Պէկպուղայ — Տե՛ս Բլկրուղայ

Պէշգէն — Տե՛ս Բեշկեն

Պուտախ — Տե՛ս Բուգաղ

Պռուզ

- 1. Իշխան, Խաղթակեան-Պուռնան Ֆեոդալական տան հիմնադիր — 375
- 2. Եղբ. Աստուածատուր եպսի, որ 1459 թ. նվիրեց Հոռոմոսի վանքին մի Ճաշոց—122

Պսակ

- 1. Պր., շնախնի Աղթամարի կաթողիկոսական-Ֆեոդալական ընտանիքի. հշվ. 1470 թ. — 309
- 2. Հորեղբորորդի՝ Աղթամարի կթղկս Ստեփանոսի և Ներսէս եպսի. հշվ. 1458, 1471 թթ. — 103, 309

Պստի-Խարուն — Քույր Գրիգոր Առնշեցու, որ 1471 թ. Խառաբաստի վանքում ստ. Աւետ. — 323

Ջ

Ջալալ — «Մեծ իշխան Հայոց», հայր Աղուանից կթղկս Յոհաննէսի, հշվ. 1466 թ. — 66

Ջալալ-ղօլի — Իշխան Խաչենի, որի խնդրանքով տէր Իսրայէլը 1451-ից առաջ խմբագրեց Յայսմաուրբը — 88, 318,

Ջալսլ-Խարուն — Մայր Կարապետ Մանկարարի, հշվ. 1451 թ. Վանում — 6

Ջալու — Հշվ. 1470 թ. որպես Վախուանց գյուղում արտ ունեցած ոմն — 304

Ջամալ — Դո՛ւար ուն Մանկտաւագի, հշվ. 1455 թ. Սիւնիքի Մցի գյուղում — 52

Ջանազիզ

- 1. Վարգպետ, 1458 թ. Հաղթատում ստ. Ճաշոց — 98
- 2. Ոմն. հշվ. 1475 թ. Աղթամարում — 385
- 3. Որդի տանուտէր Կարապետի, որ 1480 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 446
- 4. Ոմն, 1589 թ. վկա եղավ մի համաձայնագրի — 43*

Ջանի (դրված՝ Ջանուն հոլովածով) — Որդի կամ եղբորորդի Վարձիգուլի, որ 1480 թ. Վրաստանում գնեց մի Աւետ. — 447

Ջանիրէկ (Ճանիրէկ)

- 1. Ոմն, հշվ. 1457 թ. ով լինելը չի պարզւում — 93
- 2. Մանուկն գաղտագողի նահատակեցին ի Հիդանա, որդի Փաշայ կնոջ, որ 1451 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 6
- 3. Հորեղբ. Աղթամարի Ստեփանոս կթղկսի և Ներսէս եպսի, հշվ. 1458—1471 թթ.—103, 163, 309, 311
- 4. Աղթ գյուղի տանուտէրերից, 1460 թ.—144
- 5. Եղբ. Շատիշայի, որ 1460 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 146
- 6. Մընշկանց գյուղի եկեղեցուն 1462 թ. մի Աւետ. նվիրած գերդաստանի անգամներից երկուսը — 185
- 7. Ամիրղոնք գյուղում, 1463 թ., ուրիշների հետ ստ. Աւետ. — 202, 203
- 8. Նորագեղի տանուտէրերից, 1465 թ. — 232
- 9. Եղբ. տանուտէր Յոհաննէսի, որ 1465 թ. Աղթամարում ստ. Գանձարան — 236, 237
- 10. Ամուսին Սալուկ-Խաթունի, որ 1466 թ. ստ. Մաշտոց և նորագեց ինչ-որ եկեղեցու գմբեթ — 254
- 11. Հայր Կիրակոս Ջօշկանց գրչի, որ 1467 թ. Բաղէշում-Աղթամարում օր. Ճառքնտիր— 257
- 12. Եղբ. Յովհաննէս քՀյի, որ 1467 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 261
- 13. Հայր Յակոբ գրչի, որ 1471 թ. Շիրվանի Սաւկութլու գյուղում օր. Ժողովածու—320
- 14. Հայր Աստուածատուր արեղայի, որ 1472 թ. Արշըրոյ վանքում ստ. Մաշտոց— 337, 338
- 15. Պր., որդի Աւետիսի. 1473 թ. Վանում մասնակցեց մի Ճաշոցի ստացմանը — 351
- 16. Ամուսին Գուլիաշայի, որ 1474 թ. Մղաքու վանքում ստ. Աւետ. — 365, 366

Ջաներնկ

17. Հայր խոշա Մուրատի, որ 1474 թ. Վանում ստ. Ճարտարտիր — 365
18. Եղբ. Յովսէփի, որ 1475 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 384
19. Քնոի Սաղաղայ Միրենցի, որ 1476 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 407

Ջանխարուն — Մայր Աղութ-Խաթունի, որ 1460 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 146

Ջանմլիք (Ջամլիք, Ջանմելիք)

1. Մայր Կարապետ քչի, որ 1457 թ. Ոստանում ստ. Գանձարան, 1464 թ. Շատուանում-Յայմաւուրք — 89, 224
2. Դուստր վերոհիշյալ Կարապետ քչի — 89, 224
3. Կին Մկրտչի, որ 1459 թ. Շատուանում, ստ. Աւետ. — 125
4. Աղբ. տէր Ստեփանոսի, որ 1462 թ. Տեպուր գյուղում ստ. Աւետ. — 170
5. Մայր Սուլտանշահի, որ 1467 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 260
6. Թոռ Խոսրովի, որ 1478 թ. Բոնաշէն գյուղում ստ. Աւետ. — 432

Ջանջան — Ապաշխարող, դուստր Վարծելի, 1457 թ. ստ. Աւետ. — 96

Ջանփաշայ (ար.)

1. Հնգգլ զաւակ (որդի)՝ ուն Մարտիրոսի, որի հիշատակին 1473 թ. Բերկրիում ստացան Աւետ. — 352
2. Հայր Ստեփանոս գրչի, որ 1476 թ. Սանահնում օր. Աւետ. — 374

Ջանփաշայ (իգ.)

1. Ջաւակ (դո՛ւստր) Յովանէս քչի, որ 1457 թ. Նորոգել տվեց մի Աւետ. — 97
2. Կին վանեցի նվիրատու խոշա Տանձկուլենցի, հշվ. 1476 թ. — 405°

Ջանօ — Ոմն, հշվ. 1451 թ. Խիզանում — 10

Ջաշուռ — Հայր Սարգսի, որ 1464 թ. գրեց մի փոքրիկ հիշատակագրութիւն — 229

Ջլսար — Հայր Մկրտիչ քչի, որ 1461 թ. Սըրկըղունքում ստ. Աւետ. — 157

Ջնան

1. Կին ոմն, որ 1452 թ. Տփիսիսում ստ. Աւետ. — 16
2. Մայր Յովանէս քչի և Յոհաննէս տանուտէրի, որոնք 1455 թ. Փասաւանքում ստ. Աւետ. — 58
3. Ազգականուհի վանեցի նվիրատու խոշա Քոմանի, 1476 թ. — 404

Ջնան-Խարուն — Ոմն, 1462 թ. Տեպուր գյուղում օգնեց Աւետ. օրինակութիւնը — 171

Ջնան-Մելիք (Ճիհան-Մելիք)

1. Մայր պր. Աստուածատուրի, որ 1457 թ. գնեց մի Աւետ. — 96
2. Կին Յակոբի, որ 1477 թ. Երզնկայում ստ. Ե նվիրեց Անճնի գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ. — 424

Ջնանշան

1. Կարա-Կոյունլու փառիշահ, որդի Կարա-Յուսուֆի, գահակալել է 1437—1467 թթ. — 3—6, 18, 21, 31, 33—36, 38°, 40, 42, 44, 46, 51, 55, 57, 59, 66, 68, 71, 76, 79, 81, 82, 85, 86, 98, 100, 101, 106, 113, 117—120, 122, 124, 126, 131—135, 133°, 139, 141, 148, 149, 153, 156, 158, 160, 161, 163, 168, 170—172, 173°, 175, 179, 181, 187—189, 195—198, 202, 214, 217, 218, 230, 222, 228, 231, 232, 234, 236, 236°, 244—248, 250, 256—260, 271, 278, 281—283, 297, 298, 314, 319, 321, 333
2. Որդի Սաթ առքաւունի, որ 1463 թ. Երեւանի վանքում օր. Աւետ. — 202
3. Եղբորորդի Սուլտանշահի, որ 1467 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 261

Ջուլքար (կամ Գուլնար) — Քույր Սալուկ-Խաթունի, որ 1466 թ. ստ. Մաշտոց և Նորոգեց ինչ-որ եկեղեցու գմբեթ — 254

Ջունար (Ջաւար, Ջոհար)

1. Մայր մահդասի Պօղոսի, որ 1451 թ. Ջերմաձորոյ երկրի Փաթր-Ակոռոյ վանքում ստ. Աւետ. — 4
2. Եղբորդուստր Սուքիաս քչի, որ 1451 թ. Ռշտունիքի Բերդաձորի վանքում օր. Գանձարան — 8
3. Քույր տանուտէր Մկրտչի, որ 1452 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 23
4. Մայր Թովմայի, որ 1452 թ. Վասպուրականում ստ. Աւետ. — 25
5. Դո՛ւստր Յովանէս քչի, որ 1455 թ. Փասաւանքում ստ. Աւետ. — 59
6. Կին Աստուածատուր քչի, որ 1463 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 197
7. Երկրորդ կին Մարտիրոսի, որ 1463 թ. նվիրեց Հօրգոմի սբ Աստուածածնին մի Մաշտոց — 198
8. Քույր Ստեփանոս գրչի, որ 1464-ից առաջ օր. Աւետ. — 222
9. Կին Մաթէոս քչի, որ 1466 թ. Անաւարդայում ստ. Ճաշոց — 251

Ջունայ — Իշխան Վայոց-ձորի, «ասպարապետ շալոց», զթոռ մեծին Պուաւշայա (իմա՛

- Պոռոշեան տոմար (հր.), հշվ. 1461—1476 թթ.— 157, 346, 375, 400
- Ջումլայ-կարուն — Մորաբույր գինեժախ Աւղուլի, որ 1458 թ. Ղրիմում ստ. Սաղմոս — 112
- Ջօր-կարուն (Մար-կաթուն)
  - 1 Կին խոշա Յառուխաճի, հշվ. 1451 թ. Վանում — 6
  - 2 Դուստր պր. Գուռչիբէկի. հշվ. 1451 թ. Վանում — 7
  - 3 Դուստր խոշա կալատուրի, որ 1462 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 179

ՅԵ

- Ռանմանշահ — Հայր առքաւուն Սաթի, որ 1463 թ. Երեւանի վանքում ստ. Աւետ.—202
- Ռասաէվան — Եղբ. տէր Սահիտնոսի, որ 1462 թ. Տեպուր գյուղում ստ. Աւետ. — 170
- Ռուզբէկ (գրված՝ Ըռուզբէկ) — Պղնձագործ. մեռավ Գանձարան գրելու մտադրութիւնը շխատորած. 1478 թ. հայաղասաները ի հիշատակ հեղցի Կոքի գյուղում ստ. և նվիրեցին Ազուլիսի Միշի թաղի եկեղեցուն մի Գանձարան — 30
- Ռուզու-Մելիք (գրված՝ Ռազու-Մէլիք) — Դուստր երզնկացի Փոշա-Մելիքի, որ 1461 թ. Երուսաղէմի սր Յուրբայ վանքին նվիրեց արծաթե սկիհ — 166
- Ռուս-կարուն (Րուս-կաթուն) — Մայր տանուար Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խաւթում ստ. Աւետ. — 378
- Ռաւակէս — Տե'ս Արիստակ'ս

- Սարախ-Մելիք — Տատ ոստանցի քհյ Ստեփանոսի, որ 1454 և 1458 թթ. ստ. 2 Աւետ.— 50, 103
- Սարբուայ — Թոռ Յովանէսի, որ 1479 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 436
- Սաղաղայ (Սատաղայ)
  - 1 Քեռի Դանիւլ գրչի, որ 1451 թ. Սևանում օր. Գր. Տաթևացու Մկն. աւետ. Մտթ. — 5
  - 2 Որդի կալատուրի, որ 1453 թ. ստ. Աւետ. — 37
  - 3 Որդի Ամիրբէկի, որ 1455 թ. Հաղբատում օր. Աւետ. — 51
  - 4 Հնգյլ եղբորթոռ ուս Մանկտաւագի. հշվ. 1455 թ. Սիւնիքի Մցի գյուղում — 52
  - 5 Եղբորորդի պր. Կիրակոսի, որ 1456 թ. Բասնում ստ. Ճաշոց — 67

- Սաղաղայ
  - 6 Ոստանի Քարի սր Աստուածածին եկեղեցու քհյ-ներէց, 1457 թ. — 89
  - 7 Եղբ. Սարգիս գրչի, որ 1457 թ. Երուսաղէմում օր. Գանձարան — 96
  - 8 Որդի Յիւ-Աւետիսի, որ 1458 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 102
  - 9 Եղբ. տէր Ստեփանոսի, որ 1462 թ. Տեպուր գյուղում ստ. Աւետ. — 170
  - 10 Աղբ. վերահիշյալ տէր Սահիտնոսի—170
  - 11 Պր., որդի Վարդանի, Մարմետի տանուատէրերէց, 1462 թ. — 183
  - 12 Պր., որդի Սիմէոնի, Մարմետի տանուատէրերէց, 1462 թ. — 183
  - 13 1462 թ. Մընչկանց գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ. նվիրած գերբաստանի անդամներէց երկուսը — 185
  - 14 Հորեղբ. Յովանէս քհյի, որ 1466 թ. Աղթամարում ստ. Գանձարան — 247
  - 15 Քույր Ստուղի-կաթունի, որ 1466 թ. ստ. Մաշտոց և նորագից ինչ-որ եկեղեցու գրմբթ — 254
  - 16 Հնգյլ եղբ. Կիրակոս Ջօշկանց գրչի, որ 1467 թ. Բաղէշում-Աղթամարում օր. Ճառքնտիր — 257
  - 17 Հորեղբորորդի Մկրտիչ կր.-ի, որ 1470 թ. Արբերդի վանքին նվիրեց մի Աւետ. — 303
  - 18 Որդի Շնորհոր-կաթունի, որ 1471 թ. Բաբերդում ստ. Աւետ. — 326
  - 19 Պր., եղբ. Գուլիաշայի, որ 1474 թ. Մղաքի վանքում ստ. Աւետ. — 365
  - 20 Ոմն, 1475 թ. Բուրբաբերդի անապատում ստ. Աւետ. — 377
  - 21 Միրենց, որդի Պարոնի, 1476 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 407
  - 22 Փեսա կէրպետի, որ ժն. դարի վերջերին սր Վարդանի վանքին նվիրեց 1460 թ. օրինակված մի Աւետ. — 142
- Սաղաք (Սագատ, Սատատ)
  - 1 Քույր Մկրտիչ գրչի, որ 1469 թ. Բիւրականում օր. Տաղարան — 289
  - 2 Ոմն, հշվ. 1469 թ. Բիւրականում — 290
  - 3 Մայր Միսիթար քհյ Հեշտեցու, որ 1457 թ. Երուսաղէմում ստ. Աւետ. — 390
- Սաղաքիար — Մահդասի, որդի Նիկաւորոսի, 1475 թ. Սանահնում ստ. Աւետ. — 374
- Սաղաղայ-Մելիք — Մայր Գուրամի, որ 1477 թ. Դողթան դաւառում ստ. Աւետ. — 420
- Սարի (Գրված նաև՝ Սագեկ) — Դուստր Ամիրի, որ 1463 թ. Տփլիսում ստ. Աւետ. — 195

- Սաբի — Առբաուն, որդի Ռահմանշահի, 1463 թ. նրվանի վանքում օր. Աւետ. — 202
- Սաբիրիկ — Թոռ Հ'ուցլ պղնձագործ Ըռուզբ'կի, որի հիշատակին 1478 թ. Կուրի գյուղում հարազատները գրել տվեցին Գանձարան — 430
- Սաբիկ — Ուն, հշվ. 1469 թ. Բիւրականում — 239
- Սաբրլմիշ — Ոմն, հշվ. 1469 թ. Բիւրականում — 289
- Սալի-Մեխի — Փուլր Զաբարիա գրչի, որ 1477 թ. Անկիւնեաց վանքում օր. Աւետ. — 419
- Սալի-Փաշայ — Փուլր Մկրտիչ գրչի, որ 1466 թ. Աղթամարում օր. Գանձարան — 248
- Սալուարիսուե — Թոռ Յովանէսի, որ 1479 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 436
- Սալուշահ — Եղբ. Մաթէոս երէցի, որ 1456 թ. Վերի-Նորավանքում ստ. Տօնական — 65
- Սալշուկ
1. Հորեղբորի՞ն Վարդան կր.-ի, որ 1454 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 40
  2. Դուստր Աստուածատուրի, որ 1456 թ. Փասավանքում ստ. Աւետ. — 75
  3. Մահդասի, քուլր Կիրակոս Ջօշկանց դրչի, որ 1467 թ. Բաղէշում-Աղթամարում օր. Ժառնարի — 257
  4. Ոմն, հշվ. 1469 թ. Բիւրականում — 290
  5. Փուլր տանուտէր Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խլաթում ստ. Աւետ. — 379
- Սալշուկ-Խաթուն
1. Մայր Յովհաննէս գրչի, որ 1452—1465 թթ. Արճէշում և այլ վայրերում օր. մի շարք ձեռագրեր — 28, 124, 126, 135, 196, 217, 231
  2. Դուստր Ստեփանոսի. 1466 թ. ստ. Մաշտոց և 150 թանկայով նպաստեց ինչ-որ եկեղեցու նորոգմանը — 254
  3. Ազգ. Աղթամարի Ստեփանոս կթղկսի և ներսէս եպսի, հշվ. 1471 թ. — 309
  4. Եղբորի՞ն Տանուտէր Կարապետի, որ 1480 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 446
- Սալշուկ-Խոնդ — Փուլր խոշա Թումաշահի, որ 1462 թ. Արճէշում ստ. Յայամաուրք — 172
- Սակիկ — Որդի Սատաղայի, որ 1475 թ. Բալո՞րաբերդի անապատում ստ. Աւետ. — 377
- Սահակ
1. Եպս. առաջին ստացողն էր այն Շարակնոցի, որ օրինակել էր Հեթում քհնյն Սսում 1465-ից շատ առաջ — 237
  2. Հայր Թովմայ քհնյն, որ 1451 թ. Ղրիմում գնեց Աւետ. — 12

- Սահակ
3. Եղբ. Ասոմ քհնյն, որ 1454, 1460 թթ. Աղթամարում և Արճէշում ստ. Աւետ. և Ոսկեփորիկ — 45, 138
  4. Հնգցլ Լաբորթոռ ռէս Մանկտաւագի, հշվ. 1455 թ. Սիւնիքի Մցի գյուղում — 52
  5. Որդի տէր Գրիգորի, ի վայելումն որի 1456 թ. Բաղէշում օրինակվեց Աւետ. — 70
  6. Եղբ. Փասավանք գյուղում աշխատող Իսրայէլ գրչի. հշվ. 1456, 1476 թթ. — 76, 403
  7. Երոց աշակերտ, քեռորդի՞ Մարտիրոս գրչի, որ 1458 և 1460 թթ. Կաֆայում օր. 2 Սաղմոսարան — 111, 149
  8. Վարդապետ վերոհիշյալ Մարտիրոս գրչի — 112
  9. Կր. վերաշինող Տէրպետի վանքի, 1462-ից առաջ — 177
  10. Հայր Մարմետի տանուտէր պր. Յովանէսի, 1462 թ. — 183
  11. Եղբ. Ստեփաննոս գրչի, որ 1463 թ. Տարօնի Եղբոր վանքում օր. Աւետ. — 193
  12. Եղբ. Մարտիրոսի, որ 1463 թ. նվիրեց Հօրգոմի սբ Աստուածածնին մի Մաշտոց — 199
  13. Եղբ. Դանիէլ վրդ Սևանեցու, որ 1464 թ. Հայոց-Թառում ստ. Ժառոց, 1476 թ. — Մաշտոց — 214, 396
  14. Եղբորորդի Մանուէլ քհնյն, որ 1465 թ. Կած գյուղում ստ. Ժառոց — 231
  15. Միայնակեց, որգի Աբրահամի, 1466-ից առաջ Լեղանի սբ Աստուածածնի վանքում ստ. Աւետ. — 245
  16. Երկց, որդի Տէր-Պարոնի, 1467 թ. Կիւրդի վանքում ստ. Աւետ. — 263
  17. Կր., որդի Սարգսի. 1468 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 270, 270*, 271
  18. Քեռորդի մահդասի Ստեփանոսի, որ 1469 թ. Փասավանքում ստ. Յայամաուրք — 282
  19. Քհնյ Սուրս գյուղի սբ Յովաննէս եկեղեցու, լինամածու և պահպան» է կոչված այն Աւետարանի, որ նվիրել էր գյուղի եկեղեցուն 1469 թ. տանուտէր Առաքելը — 293, 294
  20. Սարկաւագ, տարածամ հնգցլ սան ոմն գրչի, որ 1469 թ. Գամաղիլի վանքում օր. Աւետ. — 295
  21. Եղբ. Մկրտիչ կր.-ի, որ 1470 թ. Արաբերդի վանքին նվիրեց մի Աւետ. — 301
  22. Սարկաւագ, եղբ. Անթառանի, որ 1471 թ. Մեղուանց վանքում ստ. Աւետ. — 317, 318

Աահակ

23. Տանուտէր, 1474 թ. Խիզանում իր Ատոմ եղբոր հետ ստ. Աւետ. — 367
24. Երէց Խուռնաւիրու. 1474 թ. Կիւրդի վանքում ստ. Աւետ. — 370
25. Իսահակ, արքեպս Բեբկրիի, 1475 թ. — 381
26. Եղբ. Գրիգոր կր.-ի, որ 1475 թ. Արծկում ստ. Յայմատուրք — 381
27. Հնգյո որդի Սիմէոն ծերունու, որ 1475 թ. Պառուարակի վանքում ստ. Աւետ. — 386
28. Եղբ. Գրիգորի, որ 1477 թ. Բասենի էգէպատ գրուղում ստ. Աւետ. — 415
29. Որդի Խոսրովի, որ 1478 թ. Բոնաշէն դյուզում ստ. Աւետ. — 432
30. Սարկաւազ, 1480 թ. Կ. Պօլսում մագաղաթ էր հայթայթում Մարտիրոս գրչին, որն օրինակում էր Սաղմոսարան — 442
31. Միաբան Վարագայ վանքի, 1480 թ. — 445
32. Մահդասի, միարան Նկարենայ սր Յարութիւն վանքի, ԺՅ. դդ. — 162°

Սահարէլի (Մահարպէկ)

1. Որդի պր. Կոստանգի, որ 1463 թ. Եւրոկիայում ստ. Աւետ. — 203
2. Եղբ. Մելքիսեթ գրչի, որ 1464 թ. Խորտթանց գյուղում ստ. Աւետ. — 219
3. Որդի Յովհաննէս Մանգասարենց նշանավոր գրչի. մեռավ 1470 թ. մահտարածմին — 300

Սահմաղին (գրված՝ Սախմաղին) — Եղբ. Մկրտիչ գրչի, որ 1466 թ. Աղթամարում օր. Գանձարան — 248

Սաղաթիլ — Հայր Մարմեսի տանուտէր պր. Մկրտիչ, 1462 թ. — 183

Մաղղաբ

1. Դուստր ոստանցի ուսթա Ատոմի, որ 1460-ական թթ. գերությունից ազատեց մի Աւետ. — 22
2. Մայր Յակոբի, ազգ. Յոհանէս կր.-ի, որ 1458 թ. Աղբակում ստ. Աւետ. — 109
3. Դուստր Հալիֆայի, որ 1463 թ. Կտուցում ստ. Աւետ. — 197
4. Մայր Ազարիայ գրչի, որ 1463, 1475 և 1476 թթ. Վանում օր. 2 Աւետ. և Ծառընտիր — 198, 384, 406
5. Մայր Գրիգոր քհչի, որ 1472 թ. Արճէշում ստ. Մաշտոց-Գանձարան — 338
6. Մայր ռէս Արիշանի, որ ԺՁ դարում նորոգեց 1457 թ. օր. Յայմատուրքը — 88°

Սաղղաբ-Խարուն

1. Մայր ոստանցի ուսթայ Ատոմի, որ

Սաղղաբ-Խարուն

1460-ական թթ. գերությունից ազատեց մի Աւետ. — 22

2. Կին Մկրտիչ քհչի գրչի, որ 1468 թ. իր օրինակած Աւետարանը նվիրեց Խլաթի Մատենականքին — 272

Սաղտաղաւու — Մորաքրոջգուսար Յովհաննէս քհչի, որ 1467 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 261

Սաւմո՞ն — Եղբ. Սարգսի, որ 1468 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 275

Սամուլ

1. Քհչի, եղբ. Գանիկի արեղայի, որ 1452 թ. Այրիվանքում օր. Շարակնոց — 15
2. Հայր Վարգան գրչի, որ 1452 թ. Մոկաց երկրում օր. 2 Աւետ. — 24, 25
3. Որդի Սիմէոն քհչի, որ 1460 թ. Բշնիում գնեց Գանձարան — 131
4. Մահդասի. սրա թղթով և սրա հիշատակին 1460 թ. Հերմոնի վանքում օր. Աւետ. — 134
5. Մահդասի, որդի Վահրամշահիկի (Վահրամշահան), 1464 թ. Եղվարդում ստ. և նվիրեց Յովհաննավանքին մի Մաշտոց (նո՞ւյնն է Ք 4-ը) — 216
6. Գրիչ, որդի Տիրացու քհչի, 1465 թ. Մանիլայում օր. Ժամագիրք-Տօնացոյց — 243
7. Նաղաշ կամ պատկերահան, 1466 թ. Կպոսի վանքում ծաղկեց Գանձարան, հշվ. նաև 1473 թ. Երզնկայում — 251, 354
8. Քեռորդի անունն անհայտ մեկի, որ 1471 թ. Հայոց-Թաոսում ստ. Աւետ. — 315
9. Մահդասի, 1464 թ. մի Մաշտոց նվիրեց ինչ-որ վանքի (նո՞ւյնն է Ք 4-ը) — 408
10. Վարպետ Զարվար գրչի, հշվ. 1480 թ. Տիրիկում — 447

Սայմէլէֆ — Մայր Շախփաշայի, որ 1453 թ. Վանում նորոգել տվեց մի Աւետ. — 35

Սայրճան — Մայր Գրիգոր գրիչ Բերկրեցու, որ 1478 թ. Արգելանի վանքում օր. Շարակնոց — 426

Սանդուխտ

1. Հորաքույր Վարդան կր.-ի, որ 1454 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 40, 41
2. Եղբորկին տանուտէր Յովաննէսի, որ 1457 թ. Յիպնայ վանքում ստ. Մաշտոց — 82
3. Զոքանչ մահդասի Յովաննէսի, որ 1464 թ. գերությունից ազատեց մի Աւետ. — 223

Ստոայ

1. Հգևր մայր Խաչատուր քհչի, որ 1455 թ.

Սառայ

- Արաւելում ստ. մասամբ իր հանգուցյալ որդու կողմից օրինակված Աւետարանը — 55
- 2. Մայր Վրթանիս քչի, որ 1456 թ. Աղուանից Գետամիբոյ վանքում ստ. Աւետ. — 66 — 67
- 3. Հորեղորդոգստր մահդասի Ստեփանոսի, որ 1457 թ. Արգելանում ստ. Յայամատուրք — 80
- 4. Մայր Յոհաննէս վրդի, որ 1457 թ. Յիպնայ վանքում օր. Մաշտոց — 81
- 5. Կին Յիւ-Աւետիսի, որ 1458 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 101, 102
- 6. Քույր Վարդան Աղթեցու, որ 1460 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 145
- 7. Մորաքույր Յովհաննէս քչի, որ 1467 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 261
- 8. Դուստր տանուէր Փանիկի, հշվ. 1469 թ. Գամաղիէլի վանքում — 296
- 9. Մայր Գրիգոր կր.-ի, որ 1475 թ. Արծկէում ստ. Աւետ. — 381
- 10. Դուստր Մինա-Խաթունի, որ 1476 թ. Աղթամարում ստ. Յայամատուրք — 402
- 11. Դուստր Յովան գրչի, որ 1478 թ. Մովզում օր. Գանձարան — 433

Սառայ-Խարուն

- 1. Քույր մահդասի Կիրակոսի, որ 1454 թ. նորոգել տվեց մի Աւետ. — 49
  - 2. ՎԵԾ մամ մահդասի Ստեփանոսի, որ 1457 թ. Արգելանում ստ. Յայամատուրք — 79
  - 3. 1458 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 102
- Սառաւղիա — Քույր Լեղանի սր Աստուածածին վանքի առաջնորդ Ստեփանոս եպսի, հշվ. 1466-ից առաջ — 245

Սարգիս

- 1. Պապ Սուքիաս քչի, որ 1451 թ. Ուշտունիքի Բերդածորի վանքում օր. Գանձարան — 8
- 2. Արեղայ, Վանից վարպետ Պղնձայգոյ անապատի, 1451 թ. — 11
- 3. Հնգըլ որդի Զհան կնոջ, որ 1452 թ. Տփիսիսում ստ. Աւետ. — 16
- 4. Եղբորորդի Դաւիթ միայնակեցի, որ 1452 թ. Աղշոց վանքում ստ. Աւետ. — 18
- 5. Հայր ռաթա Ատոմի, որ 1460-ական թթ. գերությունից ազատեց Ոստանի սր Ստեփանոս եկեղեցուն պատկանող Աւետարանը — 22
- 6. Քեռորդի Յակոբ կր.-ի որ 1452 թ. Արծկէում ստ. Աւետ. — 25, 26
- 7. Հաղարենց վրդ., բարունապետ, «անյաղթ փիլիսոփայ», սքաշ հոետորդ. հշվ. 1452 —

Սարգիս

- 1476 թթ. որպես Հերմոնի վանքի առաջնորդ և ուսուցիչ Յովհաննէս, Աւագտէր և Պաւլոս վրդ. գրիչների — 28, 134, 231, 289, 291, 338, 343, 360, 375, 399
- 8. Միաբան Բազենից վանքի, հավանաբար սրա հորդորանքով 1454 թ. Ստեփանոս տանուտերը դրել տվեց Աւետ. — 42
- 9. Որդի Պարոնլուաի, 1454 թ. Բաղէշում ստ. Աւետ. — 45
- 10. Հնգըլ եղբորթոռ ռէս Մանկտաւագի. հշվ. 1455 թ. Սիւնիքի Մցի գյուղում — 52
- 11. Կր., 1455 թ. Բաղէշում ստ. Աւետ. — 56
- 12. Որդի Յոհաննէս քչի, որ 1455 թ. Փասսավանքում ստ. Աւետ. — 58, 59
- 13. Ազգ. վերահիշյալ Յովաննէս քչի — 58
- 14. Միաբան Գամաղիէլի վանքի, 1455 — 1469 թթ. — 59, 274, 293, 296
- 15. Մահդասի միաբան Գամաղիէլի վանքի, 1455 թ. — 59
- 16. Գրիչ, որդի Յովաննէսի. 1455 — 1479 թթ. Պատուագրակի վանքում, Երուսաղէմում, Ամիրզանք գյուղում, սր Կարապետի վանքում օր. Մաշտոց-Գանձարան, Գանձարան, Շարակնոց, Աւետ., Մաշտոց, Աւետ. (կարող են լինել նաև տարբեր 2 գրիչներ) — 60, 95, 96, 202, 387, 411, 440
- 17. Որդի կամ եղբորորդի Ղազարի, որ 1456 թ. Սայմաստում գերությունից ազատեց մի Աւետ. — 68
- 18. Ոմն. 1456 թ. Շատուան գյուղում ստ. Աւետ. — 74
- 19. Հորեղբ. մահդասի Ատեփանոսի, որ 1457 թ. Արգելանում ստ. Յայամատուրք — 80
- 20. Ոմն, 1458 թ. Աղթամարում միշնորդ եղավ մի Մաշտոցի գրությունը — 102
- 21. ՎԵԾ վարդապետ, սրա օրինակած ընտիր Մաշտոցից 1458 թ. Վարագայ վանքում Կարապետ երեցը կատարեց նոր օրինակություն — 105
- 22. Փեսա պր. Աղիղպէի, որ 1458 թ. Կաֆայում ստ. Սաղմոսարան — 111
- 23. Պապ գինեծախ Աւղուլի, որ 1458 թ. Ղրիմում ստ. Սաղմոս — 112
- 24. Ոմն, հշվ. 1458 թ. — 113
- 25. Քչի, որդի Թումի. 1459 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 118
- 26. Եղբ. Աստուածատուր եպսի, որ 1459 թ. Հոռոմոսի վանքին նվիրեց Ճաշոց — 122
- 27. Դպիր, եղբորորդի Տաթևի Շմաուն վրդի. 1459 թ. — 123

Սուրդիս

28. Արևիայ, միարան Սանահնի վանքի, հշվ. 1460-ից առաջ — 130
29. Պր. Սարգիս առաջնորդ Բշտոյ, 1460 թ. — 131
30. Վարպետ Մելքիսեթ կր.-ի, որ վերջիննց Երեւանի վանքը Ե 1460 թ. ստ. Յայսմաուրք — 133
31. Քհյ, որդի Յովանէսի. 1460 թ. Արծիէում սա. Աւետ. — 139
32. Որդի Թումայի, որ 1460 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 142
33. Մահապար Աղթ գյուղի տանուտէրերից, 1460 թ. — 144
34. Ամուսին Խալ-Խաթունի, ազդ. Խոնձայի, որ 1460 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 144
35. Աղդ. Խոնձայի, որ 1460 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 144
36. Երբորդի Վարդան Աղթեցու, որ 1460 թ. Աղթամարում սա. Մաշտոց — 145
37. Հայր Ազութ-Խաթունի, որ 1460 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 146
38. Քհյ Սալայճուլի (Ղրիմ) սք Սիմէոն եկեղեցու, 1460 թ. — 149
39. Արեղայ ոմն, որ 1461 թ. Կոչուց վանքում թողթ էր կոխում — 161
40. Որդի երզնկացի Փաշայ-Մելիք կնոջ, որ 1461 թ. գալով Երուսաղէմ՝ նվեր բերեց արծաթե սկիհ — 166
41. Կր., 1461 թ. ստ. Շարակնոց — 167
42. Միարան Կտուցի, 1462 թ. — 181
43. Ոմն Քհյ, հշվ. 1462 թ. Կտուցում — 182
44. Պր., որդի Բիաղտի. Մարմետի տանուտէրերից, 1462 թ. — 183
45. Հայր մարմետի տանուտէր պր. Մխիթարի, 1462 թ. — 183
46. Իր Եղբայրների հետ 1462 թ. նվիրեց Մընչկանց դյուզի եկեղեցուն մի Աւետ. — 184, 185
47. Որդի Անդրիասի. 1462 թ. վճարեց դնի կեսը այն Մաշտոցի, որ ստ. Թումայ Քհյն — 186
48. «Կրկնորդ» (խորթ) հայր Խաչատուր Քհյի, որ 1463 թ. Բաղէշում ստ. Յկ. Ղրիմեցու Մկն, տոմարի — 194
49. Եղբ. ար. Կոստանդի, որ 1463 թ. Եւրոկիայում ստ. Աւետ. — 203
50. Եպս կամ արքեպս Երզնկայի, հշվ. 1463—1478 թթ. 1478 թ. նրա մասին ասված է, որ «ընդ ձեռամբ իւրով դրաւեալ ունի զկաթողիկոսարանն և մեծ արութիւնս արաբ

Սարգիս

- աղաւակով զգիրիսն Վրացտանիս — 207, 241, 251, 327, 423, 426
51. Փալիսկալ Հայոց-Թաուի Ամենափրկչի, 1464 թ. — 214
52. Վրդ., բարոնապետ. Ժն դարի առաջին կեսին մեծ հռչակ ուներ Ղրիմում, ուր դասախոսութիւններ էր կարդում ու մեկնում իմաստասիրական աշխատութիւններ. 1431-ից հետո կոչվում է «Երեսփոխան սրբոյ կաթողիկոսին և աթոռակալ Հոնաց աշխարհի և Կաֆայիս». հշվ. 1464 թ. — 216
53. Միարան Յովհաննավանքի, 1464, 1476 թթ. 216, 408
54. Եպս Գորդմանից (սրա թմումն էր Մալէզկերոյ վանքը), 1464 թ. — 219
55. Աղայ, հայր Մհրիշատի, որ 1464 թ. Մալէզկերոյ վանքում ստ. Մաշտոց — 219
56. Շատուանի Քհյ-ներից, 1464 թ. — 225
57. Հիշատակագիր, որդի Զաշուտի, 1464 թ. — 229
58. Վրդ., առաջնորդ Եղվարդի վանքի (Գեաարդելի վանք), 1465 թ. — 232
59. Նորագեղի տանուտէրերից, 1465 թ. — 232
60. Նորագեղի Քհյ-ներից, 1465 թ. — 232
61. Ազդ. Աւետիս Քհյի, որ 1465 թ. Վանում ստ. Յայսմաուրք — 233*
62. Հորեղբ. Խալիլ-Խաթունի, որ 1465 թ. Արճիշում ստ. Աւետ. — 235
63. Միարան Աղթամարի, հշվ 1465, 1471 թթ. — 240, 309
64. Վրդ, 1465 թ. 10 ոսկի պարտք տվեց Յոհանն. արեղային, որպես գրավ վերջնելով նրա ձեռագիր Ժողովածուն — 242
65. Հայր Մաթէոս Քհյի, որ 1466 թ. Եղվարդում ստ. Աւետ. — 244
66. Որդի Մխիթար գրչի, որ 1466 թ. Բոնաշեն գյուղում օր. Աւետ. — 249
67. Կթղկս, հշվ. մեկ անգամ 1466 թ. (որ, անշուշտ, Սարգիս Բ. Աշատարն է) և բազմիցս՝ 1473—1478 թթ., երբեմն նաև «բաբունապետ» կոչումով: 1474 թ. Վարդան գրիչը նրան անվանում է «նորընծայ կթղկս». 1476 թ. արտորկեց «յտղղմանէ շարին», սակայն հաջորդ 2 տարիներին ևս (երբեմն Յովհաննէս է. -ի հետ միասին)՝ ճանաչված է որպես էջմիածնի կթղկս — 251, 344, 351, 354, 357, 361, 363, 366, 375, 378, 379, 380, 381, 383, 387, 389, 396, 397, 398, 400, 418, 426, 427, 429, 433, 438, 444

Մարդիս

- 63. Մխարան Կապուսի վանքի, 1466 թ. — 251
- 69. Բոս Ուլան'ս քչի, որ' հիւատակին 1466 թ. ն'իրեցին մի Աւետ. — 255
- 70. Քչի, որոի Յովհաննէս քչի, որ 1467 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 261
- 71. Եսլս Կիպրոսի, 1467 թ. — 266
- 72. Հայր Սահակ կր.-ի, որ Խիղանում ստ. Աւետ. — 270, 271
- 73. Մխարան Խլաթի Մատնէվանօի, 1468, 1476 թթ. — 272, 403
- 74. Որդի Կարապետի, 1468 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 274, 275
- 75. Քչի, 1469 թ. Տայրող գյուղում սրա համար, հայրը՝ Յովհաննէս քչի՝ ստ. և ծաղկելու կազմել տվեց մի Աւետ. — 282
- 76. Վրդ Բիրականցի, 1469 թ. կառուցեց Տեղերոյ սբ Աստուածածնի պարիսպը — 290
- 77. Ոմն, հշվ. 1469 թ. Բիրականում — 290
- 77. Ոմն, հշվ. 1469 թ. Բիրականում — 290
- 78. Հորեղբորդի Ներսէս կր.-ի, որի հարազատները 1469-ից հետո Աւագ վանքին նվիրեցին զատիքա շուրջառ — 295
- 79. Հնգցլ որդի Յակոբ գրչի, որ 1470 թ. Խարբերղում օր. Աւետ. — 298
- 80. Եսլս Խաչնեաձորոյ, առաջնորդ Գետամիչոյ վանքի, 1471 թ. օր. Աւետ., հշվ. նաև 1473 թ. — 325, 344
- 81. 1471 թ. Միրիհիսարում սա. Ճաշոց — 327
- 82. Ազգ. Մեսրոպ կր.-ի, որ 1473 թ. Ուրծ գյուղում ստ. Ճաշոց — 347
- 83. Եղբ. Մովսէս կր.-ի որ 1474 թ. Խիզանի Սոքի գյուղում սա. Աւետ. — 368
- 84. Հորեղբորդի Մկրտիչ արեղայի, որ 1474 թ. նվեր ստացաւ մի Աւետ. — 371
- 85. Սարկաւագ, եղբորդի Յակոբ քչի, որ 1474 թ. ստ. Աւետ. — 371
- 86. Գրիչ, որդի Մաղտումի. 1474 թ. իր համար օր. Աւետ. — 372
- 87. Քչի, եղբորդի Պետրոսի, որ 1475 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 383
- 88. Վրդ Կէտանոցի, աշակերտ Դանիէլ վրդի, 1476 թ. — 396
- 89. Մեր միաբան Վերի-Նորավանքի, 1476 թ. — 399
- 90. Հայր Մինա-Խաթունի, որ 1476 թ. Աղթամարում ստ. Յայսմատուրք — 402
- 91. Որդի վերոհիշյալ Մինա-Խաթունի — 402
- 92. Կր., թեոի Աղթամարի Ստեփանոս կթղկսի. գնացել էր Հոռոմ, ապա Սպանիա և լու-

Սարգիս

- րիկէ. նվերնևոով վերադարձաւ Վարդալ վանք, հշվ. 1476 թ. — 403
- 93. Անե՛ր Վարդանի, որ 1476 թ. Փասավանքում ստ. Աւետ. — 408
- 94. Բարունակետ գաւառիս Բարբրթոս, 1476 թ. — 411
- 95. Քչի, որդի Ներսէսի. 1476 և 1478 թթ. ստ. 2 Աւետ. — 413, 435
- 96. Ազգ. Դոնիկ-Ստեփանոսի, որ 1477 թ. գնեց մի Աւետ. — 424
- 97. Քչի, 1477 թ. ոմն Տիկին-էմիլից նվեր ստ. Աւետ. — 424
- 98. Հգևր եղբ. Բչնոյ եպս Գրիգորի. 1478 թ. օգնում էր վերջինիս թուղթ կոկէլով — 426
- 99. Կր., որդի Զաքարի. 1478 թ. Սրկղունքում ստ. Ճառքնորդ — 428
- 100. Վրդ, բարունի. առաջնորդ Օձունի վանքի. 1478 թ. — 429
- 101. Հայր Գրիգոր գրչի, որ 1479 թ. Երուսաղեմում օր. Աղթամատուց — 440 (Տե՛ս նաև Ամիր-Սարգիս)
- Սարդ-Միլիք — Քուր Զարանի, որ 1474 թ. Կոնթեր գյուղում ստ. Մաշտոց — 363
- Սարխաշ (Սարխաշ)
  - 1. Ազգ. Աւետիս քչի, որ 1465 թ. Վանում ստ. Յայսմատուրք — 233*
  - 2. Բոռ տանուտէր Աստուածատուրի, որ 1475 թ., ստ. Աւետ. — 379
  - 3. Ռէս, Վանի նշանավոր տանուտէրից, 1476 թ. — 405
- Սաւալան — Հայր Մաթիոս կր.-ի, որ 1474 թ. ստ. Ճաշոց — 369
- Սաւառ — Հնգցլ եղբ. Մանուէլ քչի, որ 1465 թ. Գած գյուղում ստ. Ճաշոց — 230
- Սաւի-Խաթուն — Դուստր Աբդուլր'կի, որ 1458 թ. տարինեք հետո կրկին ստացաւ նախկինում իր հորեղբորդի ոստանցի Ստեփանոս քչիին պտտկանած Աւետարանը — 103
- Սաւառ — Կին պր. Գտոնի, որ 1476 թ. ստ. մի Գանձարան — 414
- Սաֆարշան
  - 1. Ոմն, հշվ. 1469 թ. Բիրականում — 289
  - 2. Հայր Ստեփանոս քչի, որ 1472 թ. ստ. Աւետ. — 341
- Սերովրէ — Քչի, ստացող այն Ճառքնորդի, որ օրինակված է 1353, կամ 1452 թթ., Որոտնայ վանքում — 19, 20
- Սերովիլիայ — Կին Մաթիոս քչի, որ 1466 թ. Եղվարդում ստ. Աւետ. — 244

Սէք (Սեթ)

1. Ոմն, հշվ. 1469 թ. Բիրականում (միաբան Տեղերոյ սր Աստուածածնի) — 290
2. Հայր Գրիգոր գրչի, որ 1470 թ. Աղթամարում օր. Աւետ. — 305
3. Պր., սարկաւագ եղբ. Աղների, որ 1477 թ. Անկիւնեաց վանքում սա. Աւետ. — 418
4. Հայր խոյա Յովսէփի, որ 1479 թ. Մուշում ստ. Աւետ. — 438

Սէիդ-Ալի (գրված՝ Սլտալի) — Առաջնորդ Ռոմկան քրդերի. 1459 թ. կողոպտեց Գաւաշի շրջանի գյուղերը — 117

Սիան — Որդի Սիոն քհնյի. հշվ. 1464-ից առաջ — 223

Սիանու — Քեռի տանուտէր Յովանէսի, որ 1461 թ. սա. Աւետ. — 167

Սիմայ — Կին ռէս Աշխրէկի, որ 1451 թ. ստ. Յայամաւորք — 14

Սիմիկ

1. Զհանչահի արքայանքի ժամանակ սպանված մայր Գրիգոր Անգեղոսկութեցի գրչի, որ 1459 թ. Կիկիթում օր. Աւետ. — 119
2. Մայր Ամիրի, որ 1478 թ. ստ. Յայամաւորք — 425

Սիճէֆարիմ — Արքայ — 308

Սիռն

1. Փնսա տանուտէր Մկրտչի, որ 1452 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 23
2. Արեղայ, հշվ. 1452 թ. Վասպուրականի վանքերից մեկում — 25
3. Հայր Յովանէս վրդի, որ 1453 թ. Վարագայ վանքում օր. Մաշտոց — 35
4. Միակեց, որդի Քուրգեաշի. 1461 թ. Կողոպտեց վանքում ստ. Աւետ. — 161
5. Քհյ, հշվ. 1464-ից առաջ — 223
6. Քհյ, ազդ. մահդասի Ստեփանոսի, որ 1469 թ. Փասավանքում ստ. Յայամաւորք — 283

Սիրա-Խարուն — Կին Աստուածատուրի, որ 1474 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 364

Սիրական — Տանուտէր, որդի Մանաւազի. 1473 թ. Սրկղունքում ստ. Աւետ. — 346

Սիրամարգ

1. Եղբորկի՛ն Մխիթար կր.-ի, որ 1457 թ. Արճէշում ստ. Եաշոց — 86
2. Քույր Վարդան կր.-ի, որ 1477 թ. Շատուան գյուղում ստ. Գանձարան — 422

Սիրայ — Հորաքույր Խաչատուր և Ստեփանոս կր. եղբայրների, որոնք 1462 թ. Կտուցում ստ. Յայամաւորք — 182

Սիրան — Եղբ. Վրթանէս քհնյի, որ 1456 թ.

Աղուանից Գետամիշոյ վանքում ստ. Աւետ. — 67

Սիրանու — Հայր տանուտէր Յոհաննէսի, որ 1465 թ. Աղթամարում ստ. Գանձարան — 237

Սիրատեղ — Նորագեղի տանուտէրերից, 1465 թ. — 232

Սիրմայ

1. Մայր Պողոս գրչի, որ 1455 թ. Ամրթուլում վանքում օր. Աւետ. — 56, 365
2. Մայր Մելիքսեթ կր.-ի, որ վերաշինեց Երեւանի վանքը և 1460 թ. Ուրծ գյուղում ստ. Յայամաւորք — 132, 133
3. Հարս Միրտիչ կր.-ի, որ 1470 թ. Արբերգի վանքին նվիրեց մի Աւետ. — 301

Սիրմայ-Խարուն

1. Մայր Դաւիթ միայնակեցի, որ 1452 թ. Աղշոց վանքում ստ. Աւետ. — 18
2. Որդի Մելքսեթ դրչի, որ 1459 թ. Շատուան գյուղում օր. Աւետ., իսկ 1461 և 1465 թթ.-2 Գանձարան — 125, 165, 237

Սիրուն

1. Սարկաւագ, եղբ. Մելքսեթ դրչի, որ 1459 թ. Շատուանում ստ. Աւետ. — 125
2. Հայր Գուլշատ-Խաթունի, որ 1464 թ. Արծկէում ստ. Աւետ. — 217
3. Եղբ. Յովանէս քհնյի, որ 1466 թ. Աղթամարում ստ. Գանձարան — 247
4. Որդի Յովանէս գրչի, որ 1475 թ. Խաթունում օր. Աւետ. — 379
5. Քեռորդի (Քե՛ դուստր) Վարդան կր.-ի, որ 1477 թ. Շատուան գյուղում սա. Գանձարան — 422

Սիրունքէկ

1. Վաղածամ հնգյու որդի Սուլթան-Մէլէքի, որ 1452 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 20, 21
2. Եղբորորդի Զաքարէ սարկաւագի, որ 1458 թ. Խառաքատում ստ. Սաղմոսարան-Աղթամատոյց — 100
3. Ազգ. Մխիթար քարգործի, որ 1474 թ. ստ. Աւետ. — 370

Սիֆար-Մէլէֆ — Մայր Աստուածատուր, որ 1464 թ. Շատուան գյուղում օր. Յայամաւորք — 224

Սիմեոն (Սիմաոն, Սիմոն, Սիմէոն)

1. Հայր Պատուազարակի վանքի առաջնորդ Կարապետի, հշվ. 1454 թ. — 47
2. Քթանի սպասաւորք, վրդ, 1454 թ. Երուսղէմում օր. Աւետ. — 48
3. Հայր նշանավոր գրիչ Քումայ Մինասնեցի — 57, 312
4. Քհյ, 1457 թ. Հերմոնի վանքում ավարտեց

Սիմէոն

- Յակոբ դրչի սկսած Աւետարանի օրինակութիւնը — 85
- 5. Կր., գրիչ, 1457 թ. Գերձկոյ անապատում օր. կանոնների ու խրատների մի ժողովածու — 91
- 6. ժԲՆ յարհիական յաթոն Բշնոյ, 1460 թ. գնեց մի Գանձարան — 131
- 7. Եղբ. Վարդան Աղթնցու, որ 1460 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 145
- 8. Հայր Խաչատուրի, որ 1460 թ. Ղրիմում ստ. Սաղմոսարան — 149
- 9. Հայր Նիկողայոս եպս Աղթերմանցու, որ 1460 թ. օր. Եաշոց — 150, 151
- 10. Վրբ., խմբագրել ու սրբագրել է Մաշտոց կոչվող ծիսական ժողովածուն, 1464-ից շատ առաջ — 215, 416
- 11. Միաբան Խլպաշի վանքի, 1464 թ. — 221
- 12. Աներձագ մահոթի Յովանէսի, որ 1464-ին գերութիւնից ազատեց մի Աւետ. — 223
- 13. Մահոթի ոմն, հշվ. 1467 թ. Գառնակերի վանքում, Աղարիա նկարչի կողմից — 244
- 14. Քհյ. ոմն, հշվ. 1466 թ. Շամիա աշխարհի Սակունեաց երկրի սր Աստուածածնի վանքում — 252
- 15. Հորեղբ. Յովհաննէս քհյի, որ 1467 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 261
- 16. Հորաքոչորդի վերոհիշյալ Յովհաննէս քհյի — 261
- 17. Հայր Վարդան Բաբերդացու, որ 1467 թ. գրավից աղատեց մի ձեռագիր — 268
- 18. Եպս Խարբերգի, կոչված նաև՝ րաբունապետ. Սուր անապատում եղարոց էր կարգեալ բազում աշակերտաց, 1468—1479 թթ. — 276, 292, 297, 438
- 19. Որդի Մարդարտի, որ 1469 թ. Խարբերգում մասնակցեց մի Աւետարանի գնմանը — 292
- 20. Հնգյլ հորեղբ. Մովսէս Արծկէցի հիշատակագրի, 1472 թ. — 332
- 21. Կր., հավանաբար պատվիրատուն էր այն Աւետարանի, որ ստացավ Գրիգոր քհյն 1472 թ. Արճէշում — 339
- 22. Փակակալ Սուխարայ վանքի, 1473 թ. — 344
- 23. Ազգ. Աստուածատուրի, որ 1474 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 364
- 24. Մերունի, որդի Տրպալի, 1475 թ. Պառուագրակի վանքում ստ. Աւետ. — 386
- 25. Եղբ. խոջ Դամուրի, որ 1475 թ. Խիզանում ստ. Յայտաւորք — 387
- 26. Աներ Աւետիքի, որ 1475 թ. Կ. Պօլսում գնեց Կաֆայից գերված մի Աւետ. — 389
- 27. Քհյ, հայր Մելքիսէթ գրչի, որ 1477 թ.

Սիմէոն

- Բասենի էգէպատ գրչուց օր. Աւետ. — 416
- 28. Արքեպս Գողթան գաւառի, 1477 թ. — 420
- 29. Եղբ. պր. Յարաճի, որ 1473 թ. Հայկում ստ. Աւետ. — 434
- 30. Եղբ. Վարձիգուլի, որ 1480 թ. Վրաստանում գնեց մի Աւետ. — 447

Սմբատ

- 1. Որդի Գուրչիբէկի և Դունիա-Խաթունի, եղբորորդի Աղթամարի Զաքարիա կաթողիկոսի, եղբայր Ստեփանոս կթղկսի 1465 թ. Ստեփանոս կթղկսը Սմբատին օժեց «թագաւոր» Արծրունեաց (աւստ նախնեաց իւրոց Գաղկայա), Ոչ մի դեր չկատարեց և չէր կարող կատարել քաղաքական այս խրովիւակը 1465—1471 թթ. Աղթամարում շարադրված մի քանի հիշատակարաններում միայն անցողակի հիշատակվում է նա իր «թագաւոր» տիրոջսով — 237, 238, 239, 240, 249, 250, 309
- 2. Պր., որդի Ստեփանոսի, թոռ Սմբատի, թոռնորդի Իվանիկի. հավանաբար Սիւնեաց Օրբելյաններից, 1471 թ. ստ. Աւետ. — 317
- 3. Պապ վերոհիշյալ պր. Սմբատի — 317
- 4. Վանի թաղմաշիներից, 1476 թ. — 404

Սողոմոն

- 1. Արեղայ, գրիչ, 1467 թ. Երուսաղէմում օր. Աւետ. 1475 թ.-մի այլ Աւետ., ինքն է, հավանաբար, 1471 թ. Երուսաղէմում, որպես մի Աւետարանի նվիրաբերման վկա հիշատակված տէր Սողոմոնը — 267, 329, 390
- 2. Հայր Ղազարի, որ 1479 թ. ստ. Աւետ. — 440

Սովեչպէկ — Խաղաղ, 1466 թ. Ղրիմում վկա եղավ մի Աւետարանի վաճառքի — 253

Սուլէյման

- 1. Սուլթան Եգիպտոսի, հշվ. 1453 թ. — 30
- 2. Խիզանի թուրք ամիր, 1456, 1459 թթ. — 76
- 3. Բէկ Բիթան-օղլի, Ուզուն-Հասանի նշանավոր զորավարներից. Աղ-Կոյունլունների պետութիւն մեջ մեծ դեր կատարեց հատկապես Յաղուր փառիշահի մահվանից հետո. 1491—1492 թթ. պետութիւն ղեկը փաստորեն գտնվում էր նրա ձեռքում: Սպանվեց 1492 թ. — 334, 335, 336

Սուլթան (Սալթան, Սուլտան)

- 1. Հայր Մաթէոսի, որ 1456 թ. Վերի-Նորավանքում ստ. Տօնական, իսկ 1473 թ. Եղեգիսում օր. Գանձարան (նույն անձն է) — 65, 347

Սուլբան

2. Պապ Ատոմ քհնյի, որ 1460 թ. Արժեկնում սա. Ոսկեփորիկ — 138
3. Նղբ, Մանուէլ քհնյի, որ 1465 թ. Կած գյուղում սա, Ճաշոց — 230, 231
4. Գրգլ եղբորորդի (ՔԼ՝ դուստր) ուխ Մարտիրոսի, որի հիշատակին 1473 թ. Բերկրիում սա. Աւետ. — 352
5. Ազդ. դարբին Աւետիսի, որ 1477 թ. Աղնայ գյուղում սա. Գանձարան — 422

Սուլբան-Խալիլ — Որդի Ողոն-Հասանի, 1472 թ. Նշանակվեց Շիրազի կառավարիչ: Հոր մահվանից հետո (1478) դարձավ փառաշահ, սակայն թաղավորեց ընդամենը 6 ամիս. ստրկվեց Յարուր եղբորից — 336, 427, 428, 436

Սուլբուն (իգ.)

1. Դուստր Մկրտչի, ազգ. Զիալի, որ 1456 թ. Ռշտունիքի Բերդաձորի վանքում սա, Աւետ. — 73
2. Դուստր Կարապետ քհնյի, որ 1457 թ. Ոստանում սա. Գանձարան — 89
3. Քույր Յոհաննիս կր.-ի, որ 1458 թ. Աղրահում սա. Աւետ. — 108
4. Հորաքույր Խաչատուր և Ստեփանոս կր. եղբայրների, որոնք 1462 թ. Կտուցում սա. Աւետ. — 182
5. 1462 թ. Մընչկանց գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ. նվիրած գերդաստանի անգամներից երկուսը — 185
6. Դուստր Կարապետ քհնյի, որ 1464 թ. Նվիրեց Ոստանի սբ Աստուածածին եկեղեցուն մի Յայմատուրք — 224
7. Կին խոջա Սքանգարի, հշվ. 1465 թ. — 237
8. Կին Կիրակոս Զօշկանց գրչի, որ 1467 թ. Բաղէշում-Աղթամարում օր. Ճառքնտիր — 257
9. Դուստր Սուլանշահի, որ 1467 թ. Ոստանում սա. Աւետ. — 260
10. Հարս Յովհաննէս քհնյի, որ 1467 թ. Ռստանում սա. Աւետ. — 261
11. Քույր Փաշայի, որ 1471 թ. սա. Աւետ. — 321
12. Տատ պր. Ումէկի, որ 1474 թ. Վերին-Վարազում սա. Յայմատուրք — 363
13. Մեծ մայր Յովաննէս գրչի, որ 1474 թ. Խիզանում օր. Աւետ. — 367
14. Դուստր Մինա-Խաթունի, որ 1476 թ. Աղթամարում սա. Յայմատուրք — 402
15. Հարս վանեցի ոսկերիչ Նղաճաբախչի, 1476 թ. — 405
16. Դուստր Սադաղայ Միրենցի, որ 1476 թ. Աղթամարում սա. Աւետ. — 407

Սուլբան

17. Մայր դարբին Աւետիսի, որ 1477 թ. Աղնայ գյուղում սա. Գանձարան — 422
18. Դուստր վերոհիշյալ դարբին Աւետիսի — 422
19. Հորեղբորհարս Խոջա Յովաննիսի, որ 1479 թ. Սուլբում սա. Աւետ. — 438

Սուլբանբախտ (Սալթանբաղթ)

1. Դուստր Վարդանի, հշվ. 1454 թ. Լիմում — 43
2. Հնգր ազդ. Մանուէլ քհնյի, որ 1465 թ. Կած գյուղում սա. Ճաշոց — 231
3. Քենի Կարապետ քհնյի, որ 1476 թ. Վանում սա. Ճառքնտիր — 404

Սուլբանբէլ — Նորագեղի տանուտէրերից, 1465 թ. — 232

Սուլբան-Խաթուն (Սալթան-Խաթուն)

1. Աղդ. Աւետիս և Մելքիսէթ կր.-ների, որոնք 1454 թ. գերությունից ազատեցին մի Աւետ. — 49
2. Կին խոջա Խաչատուրի, որ 1457 և 1462 թթ. Արճէշում սա. Յայմատուրք և Աւետ. — 45, 88, 179, 180
3. Քույր Միքայիլ գրչի, որ 1462 թ. Ունձք գյուղում օր. Աւետ. — 178
4. Քրոջուստր Խաչատուր և Ստեփանոս կր. եղբայրների, որոնք 1462 թ. Կտուցում սա. Յայմատուրք — 182
5. Յոս Աստուածատուրի, որ 1474 թ. Արճէշում սա. Աւետ. — 364

Սուլբան-Սնիխ (Սուլթան-Մէլէք)

1. Ոմն, 1452 թ. Աղթամարում սա. և Նվիրեց Ոստանի սբ Ստեփանոս եկեղեցուն մի Աւետ. — 20, 21
2. Քույր Ստեփանոս դրչի, որ 1452 թ. Աղթամարում օր. Աւետ. — 23
3. Մայր Հղթիարի, որ 1460 թ. Բաղէշում սա. Աւետ. — 141
4. Մայր Մուղալ-Խաթունի և Եամշիղամար քույրերի, որոնք 1461 թ. Վանում սա. Աւետ. — 164
5. Մայր Հայրսպետ գրչի, որ 1460 թ. օր. Մաշոց — 254
6. Քույր անունն անհայտ մեկի, որ 1471 թ. Հայոց-Թառում սա. Աւետ. — 313, 315
7. Մայր Մկրտիչ աբեղայի, որ 1474 թ. Նվիր սա. մի Աւետ. — 371
8. Քույր Յովաննիսի, որ 1475 թ. Վանում սա. Աւետ. — 384
9. Քույր Կարապետ քհնյի, որ 1476 թ. Վանում սա. Ճառքնտիր — 403
10. Դուստր հնգր պղնձագործ Ըռուզէկի, որ 1476 թ. Աղթամարում սա. Աւետ. — 407

որի հիշատակին 1478 թ. Կուրթի գյուղում
ստ. Աւետ. — 430

Սուրբանշահ (Սուլտանշայ)

1. Եղբ. Փաշայ կնոջ, որ 1451 թ. վանում ստ. Աւետ. Սուլթանշահը Եի ճանապարհ գնաց և այդ դիտացին թէ զինչ Եղև — 6
2. Եղբ. 1458 թ. Սորավանք գյուղում դժբախտ պատահարի զոհ գնացած Յովաննէս քչյ գրչի — 107
3. Մորաբորոչորդի Զաքար արեղայի, որ 1458 թ. գնեց մի Շարակնոց — 113
4. Ամուսին Շատիշայի, որ 1460 թ. վանում ստ. Աւետ. — 146
5. Եղբորորդի Խաչատուր և Ստեփանոս կր. եղբայրների, որոնք 1462 թ. Կտուցում ստ. Յայսմաուրբ — 182
6. Որդի Աւետիսի, 1467 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 260, 261*
7. Հայր խոշա Թումանշահի, որ 1462 թ. Արճէշում ստ. Յայսմաուրբ — 172
8. Որդի Մըսըր-Մլիքի, որ 1462 թ. Ունձք գյուղում ստ. Աւետ. — 178
9. Ուն, հշվ. 1469 թ. Բիւրականում — 289
10. Հորեղբ. Սրթուխշահի, որ 1471 թ. ստ. Աւետ. — 321
11. Պր., Մատղավանք գյուղի ազդեցիկ տանուտէրերից, 1474 թ. — 364
12. Որդի Սատազայի, որ 1475 թ. Բուրբաբերդի անապատում ստ. Աւետ. — 377
13. Եղբ. տանուտէր Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խլաթում ստ. Աւետ. — 379
14. Եղբորկին Սուրբաս քչյի, որ 1451 թ. Ռշտունիքի Բերդաձորի վանքում օր. Գանձարան — 8

Սուրբան — Եղբ. Զաքար արեղայի, որ 1458 թ. գնեց մի Շարակնոց — 113

Սուրառ

1. Դասար տանուտէր Առաքելի, որ 1469 թ. նվիրեց Սուրբ գյուղի եկեղեցուն մի Աւետ. — 293
2. Թոռ Խոսրովի, որ 1478 թ. Բոնաշէն գյուղում ստ. Աւետ. — 432

Սուրիաս

1. Քչյ, որդի Կիրակոսի, 1451 թ. Ռշտունիքի Բերդաձորի վանքում ստ. Գանձարան — 7, 8
2. Եղբ. Ստեփանոս գրչի, որ 1452 թ. Աղթամարում օր. Աւետ. — 23
3. Միաբան Վարազայ վանքի, 1454, 1480 թթ. — 40, 445
4. Եղբ. Յակոբ կր. գրչի, որ 1458 և 1460 թթ., Աղթամարում օր. Մաշտոց և Աւետ. — 102, 144

Սուրիաս

5. Միաբան Խիզանի Գամաղիէլի վանքի, 1468, 1469 թթ. — 274, 293, 296
6. Քեռորդի Մկրտիչ կր.-ի, որ 1470 թ. Արբերդի վանքին նվիրեց Աւետ. — 301
7. Որդի Փաշայի, որ 1471 թ. ստ. Աւետ. — 321

Սպանդիար

1. Հայր Շատիպէլի և Կուտճիի, հշվ. 1458 թ. — 114
2. Որդի Մարիամի, որ 1471 թ. ստ. Աւետ. — 328

Ստեփանոս

1. Օրբելեան, Սիւնեաց մետրոպոլիտ, նշանավոր պատմագիր (մհ. 1304 թ.) — 287
2. Գ. կթղկ Աղթամարայ (1272—1296*) — 308
3. Վանքի մարտիրոսացած եղբ. Յովաննիսի, որ ԺԳ. դարի վերջերին ստ. Ճառընտիր — 37*
4. Կր. գրիչ, 1451 թ. Զերմաձորոյ երկրի Փորթ-Ակոռոյ վանքում օր. Աւետ. — 4
5. Վեր կատարեցաւ յանօրինաց. հայր մահադասի Պողոսի, որ 1451 թ. Փորթ-Ակոռոյ վանքում ստ. Աւետ. և մի այլ Աւետարան էլ 1464-ից առաջ (նույնն է արդյոք) — 4, 222
6. Հայր Փաշայ կնոջ, որ 1451 թ. վանում ստ. Աւետ. — 6
7. Հայր Կարապետ Մանկաբաւի, հշվ. 1451 թ. վանում — 6
8. Վրդ. առաջնորդ Վանի որ Ստեփանոս եկեղեցու հշվ. 1451 թ. — 7
9. Քչյ վանի սբ Ստեփանոս եկեղեցու, 1451 թ. — 7
10. Հայր Կարապետ գրչի, որ 1451—1475 թթ. վանում օր. 8 տարբեր ձեռագրեր — 7, 37, 44, 89, 187, 259, 260, 384
11. Եպս, միաբան Վարազայ վանքի, 1451, 1476 թթ. — 7, 403
12. Եղբորորդի Սուրբաս քչյի, որ 1451 թ. Ռշտունիքի Բերդաձորի վանքում ստ. Գանձարան — 8
13. Քչյ, եղբ. Մովսէս գրչի, որ 1451 թ. Պղնձայգոյ անապատում օր. Աւետ. — 11
14. Գրիչ, որդի Յովաննիսի, 1451 թ. օր. Յայսմաուրբ, 1466 թ. Շարակնոց — 14, 255
15. Վարդապետ, «քաջ բարունի», որդի Վարդանի. 1452 թ. Տփլիսում, մասամբ ինքն օրինակելով, ստ Գր. Տաթևացու Քարոզգիրք — 17
16. Նկարող և կազմող. 1452 թ. Աղբոյ վան-

Ստեփանոս

- բում ծաղկեց ու կաղմեց մի Աւետ., 1459 թ. Այրիվանրում-Ճաշոց (կարող է նույնը լինել 1476 թ. և հետագա տարիներին մի շարք ձեռագրեր նկարադարձած Ստեփանոս եպս Առնչեցին) — 19, 120
17. Համիթենց կամ Խամիթենց, Ոստանի սր Ստեփանոս եկեղեցու քհյ-ներից. հշվ. 1452, 1457 և 1458 թթ. — 22, 89, 103
18. Սագաղայ կրկնանունով, քհյ Ոստանի սր Ստեփանոս եկեղեցու, 1452 թ. — 22
19. Ոստանի սր Ստեփանոս եկեղեցու քհյ-ներից, 1452 թ. — 22
20. Գրիչ, որդի Մկրտչի, 1452 թ. Աղթամարում օր. Աւետ. — 23
21. Հայր Սիոնի, աղղ. տանուտէր Մկրտչի, որ 1452 թ. Առթամարում ստ. Աւետ. — 23
22. Եղբ. Թովմայի, որ 1452 թ. Վասպուրականում ստ. Աւետ. — 25
23. Հայր Վարդան գրչի, որ 1452 և 1461 թթ. Արծկէի Կողուց վանքում օր. 2 Աւետ.—26, 161
24. Որդի Ղաղար քհյի, որ 1452 թ. Մըղաբ գլուղում ստ. Աւետ. — 28
25. Կր., 1452 թ. ստ. Աւետ. — 29
26. Քհյ, հայր Մելիք-Խաթունի, տր 1453 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 34
27. Գրիչ, 1453, 1460 և 1461 թթ. օր. 3 Աւետ. (նույն գրիչն է արդյո՞ք) — 37, 153, 168
28. Վարազայ վանքի միաբաններից երկուսը (մեկը հշվ. նաև 1480 թ.), 1454 թ.—40, 445
29. Քնոթրդի Մեծոփայ վանքի առաջնորդ Վարդանի, հշվ. 1454 և 1464 թթ. — 41, 218
30. Տանուտէր, 1454 թ. Բաղենից վանքում ստ. Աւետ. — 41, 42
31. Հայր Աստմ քհյի, որ 1454 և 1460 թթ. Աղթամարում և Արծկլում ստ. Աւետ. և Ոսկեփորիկ — 45, 138
32. Քհյ որդի Աստուածատուրի. 1454 թ. ստ. Աւետ. — 50
33. Հնգյլ եղբորորդի ոէս Մանկտաւազի, հշվ. 1455 թ. Սիւնիքի Մցի գլուղում — 52
34. Պր., մեծ պապ Խաչատուր քհյի, որ 1455 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 55
35. Կր., որդի Դաւթի, 1455 թ. Աղթամարում իր Աբրահամ եղբոր հետ միասին, ստ. Ճաշոց — 57
36. Միաբան Երուսաղէմի սր Սարայի մենաստանի, 1455 թ. — 62
37. Ոմն, հշվ. 1456 թ. Վերի-Նորավանքում—65
38. Գրիչ, որդի Հայրապետի. 1456 և 1460 թթ. Բաղէշում օր. 3 Աւետ. — 68, 70, 71, 141

Ստեփանոս

39. Քհյ. ի վայելումն սրա որդիների 1456 թ. Բաղլճում օրինակվից Աւետ. — 70
40. Տնակս Մեծոփայ վանքի, 1456 թ. — 71
41. Միաբան Մեծոփայ վանքի, 1456 թ. — 71
42. Գրիչ, որդի Մարդարայի. 1456 թ. Ոշտունիի Եսաուան գլուղում օր. Մաշտոց—74
43. Հնգյլ որդի Աստուածատուրի, որ 1456 թ. Փասավանքում ստ. Աւետ. — 75
44. Մահազախ, որդի Աստուածատուրի, 1457 թ. Արգելանում ստ. Յայսմաւուր — 79, 80
45. Եղբ. Յովաննիսի, որ 1457 թ. Յիպնայ վանքում ստ. Մաշտոց — 81
46. Երէց, աղղ. տանուտէր Յովաննէսի, սր 1457 թ. Յիպնայ վանքում ստ. Մաշտոց—82
47. Եթոնիս մականունով. Ոստանի Քարի սր Աստուածածին եկեղեցու հնգյլ քհյ-ներից, հշվ. 1475 թ. — 89
48. Ոստանի Քարի սր Աստուածածին եկեղեցու հնգյլ քհյ-ներից, հշվ. 1457 թ. — 89
49. Խոջա, հայր Կարապետ քհյի, որ 1457 թ. Ոստանում ստ. Գանձարան — 89
50. «Սարու» մականունով. 1457 թ. Խարբերգում վկա եղավ մի Մաշտոցի վաճառմանը — 93
51. Որդի Յովանէս քհյի, որ 1457 թ. Նորոզել տվեց մի Աւետ. — 97
52. Կր., գրիչ, 1458—1471 թթ. Հայոց-թաւում օր. Շարակնոց. Ճաշոց, Աւետ., և 1476 թ. Այրիվանքում՝ մի այլ Աւետ.—99, 214, 315, 397
53. Քհյ, 1458 թ. Աղթամարում միշնորդ եղավ Մաշտոց օրինակող գրչի և պատվիրատուի միչև — 102
54. Քհյ Ոստանի սր Աստուածածին եկեղեցու, 1458 թ. իր հոր հիշատակին ստ. Աւետ.— 102, 103
55. Մայրական պապ վերոհիշյալ Ստեփանոս քհյի — 103
56. Ոստանի սր Աստուածածին եկեղեցու քահանաններից երեքը, հշվ. 1458 թ. — 103
57. Դ կթղկս Աղթամարի (1464—1489), որդի Գուռչիբէկի, եղբորորդի Զաքարիա Գ կթղկսի, 1465 թ. իր եղբայր Սմբատին օծեց «թագաւոր», 1467 թ. «գնաց յէշմիածին և տիրեաց յամենայն հայկազհան ազգի», սակայն խիստ կարճատև եղավ նրա էշմիածնում հաստատվելը. Հշվ. նաև մինչ կթղկս լինելը, որպես կր. — 103, 142, 156, 163, 199, 224, 225, 234, 237—238, 239, 240, 248—250, 257, 259, 260, 261, 271, 281, 299, 303, 304, 308, 309, 311, 312, 321,

Ստեփանոս

- 324, 325, 331, 365, 366, 367, 368, 383, 385—387, 402, 407, 423, 431, 432, 446
58. Երկու նույնանուն եղբայրներ Ներսէս վրդի, որ 1458 թ. վանում սա. Ճաշոց—104
59. Ոմն, որի հիշատակին 1458 թ. Կեցանայ-ձորի Սորավանք գյուղում օր. Աւետ. — 106
60. Արեղայ, 1458 և 1467 թթ. Կաֆայի սր Աննայի վանքում օգնում էր Մարտիրոս գրչին Թուղթ կոկեիով — 112, 268
61. Եղբ. Ջաբար արեղայի, որ 1458 թ. գնեց մի Շարակնոց — 113
62. Եղբ. Սարղիս քչյի, որ 1459 թ. երզնում ստ. Աւետ. — 118
63. Արթուր Ծաթի, եղբորորդի Ծմաւոն վրդի, 1459 թ. — 123, 124
64. Հայր Մելրեսեթ գրչի, որ 1459, 1461, 1465 և 1477 թթ. Շատուանում օր. Աւետ. և 3 Գանձարան — 125, 165, 237, 423
65. Վրդ. Բարարատեան գաւառէ, յանմատոյց դղեկին Անբերդոյն, Սսից Սանահին բերեց մի Աստուածաշունչ, որ լրացրեց, կազմեց և 1460 թ. նվիրեց Սանահին վանքին (հմմ. № 15-ի հետ) — 130
66. Ոմն, 1460 թ. Գառնիի կաթուղիկէ եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 131
67. Մահապատի (նակ՝ Ղարիպաշ). 1460 թ. Արծկում ստ. և 1465 թ. նվիրեց Աղթամարի վանքին մի Ճաշոց — 135—137
68. Միակեց, 1460 թ. Արծկում ստ. և նվիրեց Հաւատուորի վանքին մի Աւետ. — 139, 140
69. Վրդ., ուսուցիչ Միքայիլ գրչի, որ 1460 և 1462 թթ. Արծկում և Ունձք գյուղում ստ. 2 Աւետ. — 140, 179
70. Թու Թումայի, որ 1460 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 142
71. Աղթ գյուղի տանուտէրերից, 1460 թ.—144
72. Եղբորորդի Վարդան Աղթեցու, որ 1460 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 145
73. Արեղայ, 1460 թ. Աղքերմանում օգնում էր մի Ճաշոց ծաղկող Նիկողայոս եպս Աղքերմանցուն — 150
74. Վոյվատայ (իմա՝ Վոյնեւոդա), սրա տիրապետութեան տակ էր գտնվում Աղքերման քաղաքը, 1460 թ. — 151
75. Որդի Մերոն քչյի. 1460 թ. Ղրիմի սր Թորոս եկեղեցուն նվիրեց մի Ճաշոց — 152
76. Քչյ, որդի Խաչատուր գրչի հգևր եղբ. Մանուէլ քչյի, հշվ. 1461 թ. Ուրծում—158
77. Դաւիթենց, միաբան Նկարենայ սր Յարութիւն վանքի, 1461 թ. — 160, 162
78. Հայր Բարթուղիմէոս առաքեալի աթոռա-

Ստեփանոս

- կալ Հայրապետ եպսի (պետք է հասկանալ եպս Աղթակի), 1461 թ. — 160
79. Եղբ. Խաչատուր Շատուանցու, որ 1461 թ. նվիրեց Նկարենայ սր Յարութիւն վանքին մի Մաշտոց — 162
80. Երկու նույնանուն քեռորդիներ դաւաշցի Յովաննէս արեղայի, որ 1461 թ. Շատուանում ստ. Գանձարան — 165
81. Հնդցլ եղբ. Յովաննէս արեղայի — 165
82. Արեղայ, գրիչ, 1461 թ. օր. Վիճակացոյց (Գիրք ըռամի) — 166, 167
83. Ոմն, 1461 թ. սա. Աւետ. — 168
84. Հնդցլ աղգ. Վարդան քչյի, որ 1462 թ. Տփիսում ստ. Աւետ. — 169
85. Ոմն, 1462 թ. Տեպուր գյուղում սա. Աւետ. — 170
86. Վրդ., առաջնորդ Մեծոփայ վանքի, 1462—1465 թթ. — 178, 218, 236
87. Ամուսին Մըսըր-Մէլիքի, որ 1462 թ. Ունձք գյուղում ստ. Աւետ. — 178, 179
88. Վրդ. Յալաք մականունով. 1462 թ. նորագեց Կտուցի սր Կարապետի եկեղեցին — 181, 183
89. Կր., որդի Յովաննէսի, միաբան Կտուցի, 1462 թ. ստ. իր Խաչատուր եղբոր օր. Յայսմատուրքը — 181, 182
90. Արեղայ, եղբորորդի Խաչատուր և Ստեփանոս կր. եղբայրների, որոնք 1462 թ. Կտուցում ստ. Յայսմատուրք — 182
91. Պր., Մարմետի տանուտէրերից, 1462 թ.— 183
92. Մարմետի սր Ստեփանոս եկեղեցու քչյներից, 1462 թ. — 183
93. Մընչկանց գյուղի եկեղեցուն 1462 թ. մի Աւետ. նվիրած գերդաստանի անդամներից և ազգականներից երեքը — 184, 185
94. Որդի Թումայ քչյի, որ 1462 թ. ստ. Մաշտոց — 186
95. Որդի Կարապետ գրչի, որ 1462, 1467 և 1475 թթ. օր. 2 Աւետ. և Մաշտոց — 187, 259, 384
96. Արեղայ, հգևր եղբ. Ասոմ կր.-ի, որ 1462 թ. վանում ստ. Գանձարան, 1464 թ. Շատուանում օր. Յայսմատուրք — 187, 225
97. Քչյ, 1462 թ. վանում Գանձարանի օրինակ տվեց Կարապետ գրչին — 187
98. Քչյ, հայր Ներսէս եպսի, որ 1462 թ. Տիւրիկում ստ. Աւետ. — 188
99. Չմշկածագեցի, որդի Կարէլ ասորու. աշակերտում էր Աւագ վանքում Յովաննէս Համշենցուն. 1463 թ. օր. Գր. Աստուածա-

Ստեփանոս

- բանի «Առ որս» ճառերը, 1464 թ. — Դիոն. Արիոպագացու դրությունները և մի ժողովածու, իսկ 1476 թ. — մի ճաղարան — 190, 191, 210, 212, 213, 393
100. Գրիչ, որդի Յովաննէսի, 1463, 1466, 1467 և 1477 թթ. Տարօնի Եւրդոտ վանքում օր. Աւետ., Գանձարան, 34. Ղրիմեցու Մեկն. տումարի և Շարակնոց — 193, 250, 262, 423
101. Հայր էգիլշահի, որ 1463 թ. Արծկում ստ. Աւետ. — 196
102. Աներ վերոհիշյալ էգիլշահի — 196
103. Աղղ. Հայիֆայի, որ 1463 թ. Կտուցում ստ. Աւետ. — 197
104. Եղբորդի Մարտիրոսի, որ 1463 թ. Եվիրեց Հօրդումու Աստուածածնին մի Մաշտոց — 199°
105. Հնդցլ որդի Աստուածատրի, որ 1463 թ. Բերդաձորի վանքում ստ. Աւետ. — 200
106. Որդի վերոհիշյալ Աստուածատրի — 200
107. Միաբան Յովհաննավանքի, 1464, 1476 թթ. — 216, 408
108. Եպս կամ արքեպս Ալլախ երկրի, առաշնորդ Լեղանի սբ Աստուածածնի (Գանձակ), 1464, 1466 թթ. — 220, 245
109. Եպս Խորձենոյ գավառի Խլպաշի վանքի. 1464 թ. օր. Աւետ. — 221
110. Կր., գրիչ, որդի Քումայ քհնյի, 1464-ից առաջ օր. Աւետ. — 222
111. Խոշա, հայր Կարապետ քհնյի, որ 1464 թ. Շատուանում ստ. և Եվիրեց Ոստանի սբ Աստուածածին եկեղեցուն Յայսմաուրթ — 224
112. Շատուանի քհնյ-ներեց. 1464 թ. միշնորդ եղավ Յայսմաուրթ օրինակող Ատոմ գրչի և պատվիրատուների միջև — 225
113. Երկու նուրնանուն քհնյ-ներ Շատուանում, 1464 թ. — 225
114. Քհնյ, իր հայր Մանուէլ քհնյի հետ միասին 1465 թ. Կած գլուղում ստ. Ճաշոց — 230, 231
115. Եպս, «վերադիտող Գեղամայ գաւառի», 1465 թ.: Հավանաբար ինքն է 1474 թ. Վայոց-ձորում հիշված Ստեփանոս արքեպս պարոնտերը — 231, 358, 359
116. Քեռի Աւետիս քհնյի, որ 1465 թ. Վանում ստ. Յայսմաուրթ — 234
117. Քհնյ վանի Պօղոս-Պետրոս եկեղեցու, 1465 թ.: Հավանաբար ինքն է հշվ. նաև 1476 թ., որպես պապ Կարապետ քհնյի — 234, 404

Ստեփանոս

118. Քհնյ վանի Պօղոս-Պետրոս եկեղեցու, հշվ. 1465, 1467 և 1476 թթ. — 234, 259, 405
119. Հայր Խալիմ-Խալիմի, որ 1465 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 235
120. Արքեպս, «Գաւազայ» մականունով, Քեռի Յովաննէս կր.-ի, որ 1465 թ. գնեց մի Շարակնոց — 238, 240
121. Մահդասի, միաբան Աղթամարի, 1465—1466 թթ. — 240
122. «Փիլիսոփայ», միաբան Աղթամարի, 1465, 1471 թթ. — 240, 309
123. Հայր Տիրիկում աշխատող Զարվար գրչի, հշվ. 1465, 1480 թթ. — 241, 447
124. Քհնյ Սոճենց, հշվ. 1466 թ. Արծկում — 246
125. Հորեղբայր Յովաննէս քհնյի, որ 1466 թ. Աղթամարում ստ. Գանձարան — 247
126. Տնտես Արքերդի վանքի, 1466 թ. — 248
127. Ճգնաւոր, միաբան Արքերդի վանքի, 1466 թ. — 248
128. Քհնյ, հորեղբ. Մխիթար գրչի, որ 1466 թ. Մոկաց Բռնաշէն գլուղում օր. Աւետ. — 249
129. Հնդցլ որդի վերոհիշյալ Մխիթար գրչի — 249
130. Քհնյ, հայր Մաթէոսի, որ 1466 թ. Անաւարդայում ստ. Ճաշոց — 251
131. Շաւրցի. հշվ. 1466—1475 թթ. որպես կթղկս Ազի — 252, 266, 390
132. Վրդ, առաջնորդ. ինչ-որ նահանգի, 1466 թ. — 254
133. Հայր Սալլուկ-Խաթունի, որ 1466 թ. ստ. Մաշտոց և նորոգեց ինչ-որ եկեղեցու զբմբիթ — 254
134. Եղբ. Ովաննէս քհնյի, որի հիշատակին 1466 թ. ստ. Աւետ. — 255
135. Արքեպս Գողթան գաւառի, 1467, 1470 թթ. — 256, 298
136. Հնգլ եղբ. Կիրակոս Զօշկանց գրչի, որ 1467 թ. Բաղէշում-Աղթամարում օր. Ճառնտիր — 257
137. Բարունապետ, եղբ. Յովաննէս քհնյի, որ 1467 թ. Վանում ստ. Մաշտոց — 258
138. Մահդասի, որդի Կիրակոսի. 1467 թ. Վանում ստ. Յայսմաուրթ — 258
139. Հգևր եղբ. մահդասի Ստեփանոսի, որ 1467 թ. Վանում ստ. Յայսմաուրթ — 258
140. Վարպետ Յովաննէս քհնյի, որ 1467 թ. Վանում ստ. Մաշտոց — 259
141. Եպս, առաջնորդ Սիրունքարի վանքի, 1467, 1468 թթ. — 263, 273
142. Եպս, գրիչ, առաջնորդ Կիրդի վանքի,

Ստեփանոս

- 1467, 1474, 1480 թթ. օր. 4 Աւետ.—263, 264, 369, 370, 449
143. Նախապապ Մարտիրոս կր. գրչի, որ 1467 թ. Ղրիմում օր. Յայամաւորք — 267
144. Հայր վերոհիշյալ Մարտիրոս կր.-ի — 267
145. Միաբան երզնանի Գամաղիէլի վանքի, 1468, 1469 թթ. — 274, 293, 298
146. Վրդ կամ բարունապետ, 1468 թ. ստ. Աւետ. — 279, 280
147. Գրիչ, 1468 թ. օր. Տոմարաղիտուիթին—280
148. Մահրատի, որդի Մելիքշահի. 1469 թ. Փասավանքում ստ. Յայամաւորք — 281
149. Քհյ, հշվ. 1469 թ. Բիւրականում — 290
150. Քհյ, որդի Ամիրի. 1469 թ. Հերմոնի վանքում ստ. Աւետ. — 291
151. Աներ տանուէր Առաքելի, որ 1469 թ. նվիրեց Սուրս դյուղի եկեղեցուն մի Աւետ. — 293, 294
152. Գրիչ, 1469 թ. Տիրիկի Վատրո դյուղի վանքում օր. Աւետ. — 294
153. Որդի Նորմանուկի, որ 1469-ից հետո նվիրեց Աւաղ վանքին մի Աւետ. — 294
154. Հորեղբ. Խաչատուր քհյի, որ 1469 թ. Կեսարիայի Նիւախ դյուղում ստ. Մաշտոց — 295
155. Միաբան Գամաղիէլի վանքի, 1469 թ.—296
156. Հորաքրորորդի Մկրտիչ կր.-ի, որ 1470 թ. Արբերդի վանքին նվիրեց Աւետ. — 301
157. Եղբ. Արբերդի վանքի երախտաւոր Գրիգոր Կիրակոսենցի, 1470 թ. — 303
158. Արքեպս, առաջնորդ Սալնապատայ վանքի, 1470 թ. — 304
159. Որդի Սմբատի, թոռ Իվանիկի, հայր պր. Սմբատի, որ 1471 թ. ստ. Աւետ. (անտարակույս՝ Սիւնեաց Օրբելեաններէց) — 317
160. Քեռի Արթուրշահի, որ 1471 թ. ստ. Աւետ. — 321
161. Հայր Թումայ կր.-ի, որ 1471-ից առաջ Էսրախողխոս եղեալ կատարեցաւ ի յանօրինաց — 321, 322
162. Եղբորորդի Թումայ կր.-ի, հշվ. 1471 թ. — 322
163. Խժիշկ գյուղի քհյ-ներէց, 1471 թ. — 324
164. Չամուշ մականունով. 1471 թ. Սիրիհիսարում խնամում էր ճաշոց օրինակող Թոբոս եպս Երուսաղէմացուն — 327, 328
165. Եպս Արծկէի, 1472 թ. — 331
166. Հորեղբ. Մելքիսեթ գրչի, որ 1472, 1473 թթ. Արջրոյ վանքում և Հալէպում օր. Մաշտոց և Աւետ. — 337, 434

Ստեփանոս

167. Հայր Խաղարէկի, որ 1472 թ. Կտուցում ստ. Աւետ. — 340
168. Քհյ, մահրատի, որդի Յակոբի. 1472 թ. ստ. Աւետ. — 341
169. Քհյ, որդի Սաֆարշահի. 1472 թ. ստ. Աւետ. — 341
170. Միաբան Սուխարայ վանքի, 1473 թ.—344
171. Արքեպս, 1473 թ. Ուրծ դյուղում Մեսրոպ արեղայ գրչին, ճաշոց օրինակելու համար, շնորհեց թուղթ — 347
172. Հնգլ եղբ. Մեսրոպ կր.-ի, որ 1473 թ. Ուրծ դյուղում ստ. Ճաշոց — 347
173. Մտերիմ Մատթէոս եպս գրչի, որ 1473 թ. Եղեգիսում օր. Գանձարան — 347
174. 1473 թ. մեռած հայր Մարշահի, որ Նույն այդ թվին վանում ստ. Ճաշոց — 351
175. Եղբ. ռէս Մարտիրոսի, որի հիշատակին 1473 թ. Բերկրիում ստ. Աւետ. — 352
176. Քհյ Մատղավանք գյուղի սր Ատեփանոս եկեղեցու, 1474 թ. — 364
177. Հորեղբ. Մկրտիչ արեղայի, որ 1474 թ. նվեր ստ. մի Աւետ. — 371
178. Եղբ. Զումայ Պոջեան իշխանի և Գեղարդի (= Վայոց-ձորի) եպս Յոհաննէսի. 1475 թ. հշվ. որպես արեղայ, 1476 թ. որպես՝ նորընծայ եպս — 375, 397
179. Արեղայ, աշակերտ Աւագտէր վրդի, որ 1475 թ. Բուրբարբրդի անապատում (Սըրկղունք) օր. Աւետ. — 376
180. Փեսա Գալիթ գրչի, որ 1475 թ. Բուրբարբրդի անապատում (Սըրկղունք) օր. Աւետ. — 378
181. Հայր տանուէր Աստուածատուրի, որ 1475 թ. Խլաթում ստ. Աւետ. — 378
182. Որդի վերոհիշյալ Աստուածատուրի — 378
183. Հնգլ որդի Յովանէս գրչի, որ 1475 թ. Խլաթում ստ. Աւետ. — 379
184. Հորեղբ. Գրիգոր կր.-ի, որ 1475 թ. Արծկէում ստ. Յայամաւորք — 381
185. Քհյ, հայր Ներսէս գրչի, որ 1475 թ. Ամասիայում օր. Ադամգիրք — 389
186. Հնգլ եղբ. Մխիթար քհյ Հեշաանցու, որ 1475 թ. Երուսաղէմում ստ. Աւետ. — 390
187. Եպս. Առնչեցի. 1476—1477 թթ. Առնչուց վանքում ծաղկեց 2 Աւետ., Շարակնոց և Մաշտոց (հմմ. № 16-ի հետ) — 396, 397, 398, 420
188. Տանուէր որդի պր. Ասիդարի. 1476 թ. Արծկէում ստ. Աւետ. — 401, 402
189. Վրդ, միաբան Վարագայ վանքի, 1476 թ. — 403

Ստեփանոս

190. Անհր Կարապետ քհնյի, որ 1476 թ. վանում
ստ. Ճառքնտիր — 404
191. Դառնամազենց, կնոջ քեռի Կարապետ
քհնյի, որ 1476 թ. վանում ստ. Ճառքն-
տիր — 404
192. Մելիք, ուրիշների հետ միասին 1476 թ.
վերացրեց վանի Պօղոս-Պետրոս եկեղեցու
առիվերու շարժնա — 405*
193. Հնդցլ եղբ. Ազարիա գրչի, որ 1476 թ.
վանում օր. Ճառքնտիր — 406
194. Հայր վանեցի նվիրատու Յովանէս Ենչե-
նենցի, 1476 թ. — 406
195. Ազդ. Վարդանի, որ 1476 թ. Փասավան-
քում ստ. Աւետ. — 408
196. Եղբորորդի Սարգիս քհնյի, որ 1476 թ. նո-
րոգել տվեց մի Աւետ. — 413
197. Հարազատ Յովանէս եպսի, որ 1477 թ.
Արճէշում ստ. Ճառքն — 421
198. Քրոջդուտր Վարզան կր.-ի, որ 1477 թ.
Շաաուան գյուղում ստ. Գանձարան — 423
199. Դոնիկ, 1477 թ. դենց մի Աւետ. — 424
200. Եղբ. Սարգիս կր.-ի, որ 1478 թ. Արկը-
ղունքում ստ. Ճառքնտիր — 428
201. Պաղ Դուռդանայի և Շահգաղի, որոնք
1478 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 431
202. Հորեղբորորդի Սարգիս քհնյի, որ 1478 թ.
ստ. Աւետ. — 435
203. Գրիչ. 1479 թ. օր. Հմայիլ — 440
204. Մալաղ, համշիրակ եղբ. Մարտիրոս գրչի,
որ 1480 թ. Կ. Պօլսում օր. Սաղմոսարան—
— 442
205. Շահկանց, հնդցլ երախտավոր Կարապետ
գրչի, որ 1480 թ. Վարազայ վանքում օր.
Ժողովածու — 445
206. Եպս, առաջնորդ Տիւրիկի, 1480 թ. — 448
207. Վրդ, միաբան Վարազայ վանքի. ԺՆ գարի
վերջին կամ ԺՁ.-ի սկզբին գերությունից
ազատեց նախկինում Վարազայ վանքին
պատկանած մի Աւետ. — 7*
208. Եպս սր Վարդանայ վանքի. ԺՆ. դարի
վերջերին սրա միջնորդությամբ վանքը
նվեր ստացավ մի Աւետ. — 142
209. Միաբան սր Վարդանայ վանքի, հշվ. ԺՆ.
դարի վերջերին — 142
210. Քհյ, իր Մկրտիչ քհնյի եղբոր հետ ԺՆ—
ԺՁ դդ. ստ. 1458 թ. վանում օր. մի Ճա-
ռքն — 104*
211. Արքեպս, միաբան Նկարենայ սր Յարու-
թիւն վանքի, հշվ. ԺՆ—ԺՁ դդ. — 162*
- Սարլվիլիք — Քույր Յակոբ կո.-ի, որ 1452 թ.
Արծկէում ստ. Աւետ. — 26

Սրապիտե — Գրիչ, 1474 թ. Վայոց-ձորում, կէս
էջ օրինակելով, օգնեց Գալուստ գրչին—361
Սքանդար (Սկանզար)

1. Որդի Փաշայ կնոջ, որ 1451 թ. վանում
ստ. Աւետ. — 6
2. Խոշա, եղբ. Աբգըլ-Աղիզի, որ 1459 թ.
Ոստանում ստ. Աւետ. — 117
3. Փնսա Կարապետ քհնյի, որ 1457 թ. Ոստա-
նում ստ. Գանձարան — 89
4. Պր. Կեղի քաղաքի, 1464 թ. — 225
5. Խոշա, 1465-ից առաջ զի ձեռաց անօր-
նաց նահատակեցաւ — 236*, 237
6. Աղդ. մահդասի Ստեփանոսի, որ 1469 թ.
Փասավանքում ստ. Յայմատորք — 282
7. Եղբ. տանուտէր Քոյրլիկի, որ 1473 թ. ստ.
Աւետ. — 345

Վալար — Ոմն, 1453 թ. Քաջբերունքի Ականց
գյուղաքաղաքում ստ. Աւետ. — 34

Վահրամ

1. Բաբունի, ԺԳ դարի կիլիկյան մատենա-
գիր — 287
2. Որդի պր. Ասպետի, 1468 թ. Կիպրոսի սր
Աստուածածին եկեղեցուն նվիրեց մի
Աւետ. — 279

Վահրամշահիկ (գրված՝ Վահրամշահան հոլովա-
ձևով) — Հայր մահդասի Սամուլի, որ
1464 թ. Եղվարդում ստ. և նվիրեց Յով-
հաննավանքին Մաշտոց — 216

Վանական — Վարդապետ, ԺԳ. դարի նշանավոր
մատենագիր, ուսուցիչ Վարզան Արնեցու
և Կիրակոս Գանձակեցու (մհ. 1451 թ.) —
— 318

Վանիաշայ — Եղբորորդի (թե՛ դուտր) տա-
նուտէր Քոյրլիկի, որ 1473 թ. ստ Աւետ.—
— 345

Վայր-Տիկիլե — Մայր Անդրէաս գրչի, որ 1463 թ.
Եւդոկիայում օր. Աւետ. — 202

Վաշօ — Որդի պր. Մկրտիչի, տանուտէր Խժիչկ
գյուղի և շրջակայքի (զի տանուտէրութեան
երկրիս և գեղիս), 1471 թ. — 324

Վառզէլ — Որդի Տէրտլի, որ 1451 թ. Ղրիմում
գնեց Աւետ. — 12

Վառվառ

1. Դուտր Կիրեղի, որ 1460 թ. Յաշի սր
Աստուածածին եկեղեցուն նվ. մի Ճառքն—
— 152
2. Եղբորդուտր Իգնատիոս քհնյի, որ 1476 թ.
Անլոց վանքում ստ. Մաշտոց — 411

Վասակ Սիւնի — 31

Վասիլ — Եղբ. Զաքարիա գրչի, որ 1470 — 1477 թթ. Անկիւնեաց վանքում օր. 2 Աւետ. և Թուղթ ընդհանրական — 306, 401, 419

Վասիլ-Խարուն — Մայր Թումաշահի, որ 1476 թ. սա. Յայտաւորք — 392

Վարապետ — Պատրոն. 1478 թ. Բշնիում ստ. և նվիրեց Աշտարակի Ամենափրկիչ եկեղեցուն մի Աւետ. — 426

Վարդ

1. Պր., սանահայր մահադասի Ստեփանոսի, որ 1457 թ. Արգելանում ստ. Յայտաւորք — 80

2. Պր., հայր պր. Շաաիպէկի, որի պատվերով Ամիրդովլաթ Ամասիացին 1454 թ. դրեց իր «Ուսումն բժշկութեան» աշխատութիւնը — 115

3. Ամուսին Մարդարտի, որ 1470 թ. Սուր վանքին նվիրեց մի Աւետ. — 297

4. Որդի վերահիշյալ Մարդարտի — 297

5. Ազգ. Շնոֆոր-Խաթունի, որ 1471 թ. Բարերում ստ. Աւետ. — 326

6. Պր., հորեղբայր Աւետիք Տրապիզոնցու, որ 1475 թ. Կ. Պօլսում գնեց Կաֆայից գերված մի Աւետ. — 389

7. Հայր Մկրտիչ երէցի, որ 1476 թ. Պալտոնում վանքում ստ. Աւետ. — 409

8. Պր., որդի ռէս Արիւանի, որ ԺՁ դարում նորոգել տվեց 1457 թ. օր. մի Յայտաւորք — 88*

9. Հայր Յիսնեց գյուղի ռէս Թումայի և ռէս Զաքարիի, 1451, 1464 թթ. — 4, 223

Վարդան

1. Արևելցի. ԺԳ դարի նշանավոր մատենագիր — 83

2. Եղբ. Դանիէլ գրչի, որ 1451 թ. Սևանում օր. Գր. Տաթևացու Մկն. աւետ. Մտթ.—5

3. Սղոթորդի Սուքիաս քչի, որ 1451 թ. Բերդաձորի վանքում (Ոշտունիք) ստ. Գանձարան — 8

4. Գրակապ կամ գրակազմ. 1451 թ. Արծկէում ստ. Աւետ., 1452 թ. Վանում կազմեց Աւետ., 1453 թ. Սղգայոյ վանքում կազմւց Յայտաւորք — 9, 24, 36

5. Հայր Յովհաննէս գրչի, որ 1451 թ. Խիզանում օր. Աւետ. — 10

6. Որդի Զհան կնոջ, որ 1452 թ. Տփիսիսում ստ. Աւետ. — 16

7. Հայր Ստեփանոս ըրարունապետի, որ 1452 թ. Տփիսիսում իր համար օր. Գր. Տաթևացու Քարոզգիրք — 17

Վարդան

8. Եղբ. Սուլթան-Մէլէքի, որ 1452 թ. Ոստանում ստ. Աւետ. — 20, 21

9. Որդի տանուտէր Մկրտչի, որ 1452 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 23

10. Քչի, գրիչ, որդի Յովանէսի, 1453—1474 թթ. Վանում օր. 7 Աւետ., 2 Յայտաւորք, Ճաշոց և Ճառնտիր — 24, 34, 35, 36, 104, 146, 164, 233, 234, 257, 258, 321, 364, 365, 366

11. Գրիչ, որդի Սամուէլի. 1452 թ. Մոկրի Սերիվանք ուխտում օր. Աւետ., և մի այլ Աւետ. շնորհ հովանեաւ սուրբ տաճարիս Գէորգեա և սուրբ Նշանիք — 24, 25

12. Կր., գրիչ, որդի Ստեփանոսի. 1452 և 1461 թթ. Արծկի Կողուց վանքում օր. 2 Աւետ. — 25, 26, 161

13. Կր., որդի էւատշի. 1454 թ. Արճիշում ստ. Աւետ. — 40, 41

14. Ա՞զգ. Մկրտոնի և Մարտիրոսի, որոնք 1454 թ. Լիմ կղզում սա. Աւետ. — 43*

15. Վրդ., 1454 թ. ստ. Ժողովածու — 49

16. Ազգ. ռէս Մանկտաւագի, հշվ. 1455 թ. Սիւնիքի Մցի գյուղում — 52

17. էլթանեց, վարպետ հաշատուր քչի, որ 1455 թ. Արճիշում ստ. Աւետ. — 55

18. Քչի, որդի Առտքելի. 1455 թ. Պառուագրակ վանքում ստ. Մաշտոց-Գանձարան — 60

19. Եպս, որդի Ղազարի, հերպետ Մեծոփայ վանքի. հշվ. 1456—1474 թթ. — 71, 218, 369

20. Մահադասի, «Մաքի» մականունով, վարպետ Խարայել գրչի, որ աշխատում էր Փասավանք գյուղում, հշվ. 1455, 1466, 1476 թթ. — 76, 250, 408

21. Կր., 1456 թ. Խիզանում ստ. Աւետ. — 76

22. Հայր հաշատուր գրչի, որ 1457 թ. Ուրծ գյուղում օր. Ճաշոց — 82

23. Վարդպետ, ուսուցիչ Մխիթար կո.-ի, որ 1457 թ. Արճիշում ստ. Ճաշոց — 86

24. Մխիթար Հաղբատայ վանքի, 1458 թ.—98

25. Քեռի Մկրտչի, որ 1459 թ. Շատուանում ստ. Աւետ. — 125

26. Գրիչ, 1460 և 1471 թ. Աղշոց վանքում օր. 2 Աւետ. — 131, 315

27. Աղթ գյուղի տանուտէրերից երկուսը, 1460 թ. — 144

28. Տանուտէր (Աթ գյուղից), որդի Թումայի, 1460 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 145

Վարդան

29. Քչյ, 1460 թ. Խիզանում, ի վայելումն իր Ամիրբեկ որդու, ստ. Աւետ. — 148
30. Վրդ. ուսումնակից Դաւիթ և Աւագաէր վրդ. դրիչներ, հշվ. սրանց կողմից 1461, 1475 թթ. Սրկղունքում — 157, 375
31. Քհյ, որդի Յովաննէսի. 1462 թ, Տփխիսում ստ. Աւետ. — 169
32. Հայր մարմնացի տանուտէր պր. Սադաղայի, 1462 թ. — 183
33. Աներձագ տիր Աւագի, որն իր եղբայրներէ հետ 1462 թ. Մրնշկանց դյուղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 185
34. Եղբ. Աստուածատուրի, որ 1463 թ. Բերդաձորի վանքում ստ. Աւետ. — 200
35. Քհյ ոմն, հշվ. 1463 թ. Բերդաձորի վանքում — 200
36. Եղբ. Առաքել կր.-ի, որ 1463 թ. Երուսաղէմում ստ. Յայմատուրք — 204
37. Քհյ, միարան Աղթամարի, 1465—66 թ.— 240
38. Դարբին, 1465-ից հետո ստ. Յայմատուրք — 240
39. Դպիր, աշակերտ Հայրապետ եպօսի, որ 1466 թ. Անաւարդայում օր. Ճաշոց — 252
40. Քհյ, հորեղբ. Կիրակոս Զօշկանց դրչի, որ 1467 թ. Բաղէշում-Աղթամարում օր. Ճառընտիր — 257
41. Հնգլլ փեսա մահդասի Ստեփանոսի, որ 1467 թ. Վանում ստ. Յայմատուրք — 258
42. Իարբերդիցի, որդի Սիմէոնի. 1467 թ. 12 սպիտակ տալով գրավից աղատեց մի ձևազիր — 268
43. Միարան Խլաթի Մատնէվանքի, 1468 թ. — 272
44. Որդի մահդասի Ստեփանոսի, որ 1469 թ. Փասավանքում ստ. Յայմատուրք — 282
45. Միարան Տեղերոյ սր Աստուածածնի, հշվ. 1469 թ. Բիրտականում — 290
46. Քհյ Բրէժու (Գօրիի մոտ) սր Լուսաւորիչ եկեղեցու, 1469 թ. — 292
47. Միարան Արբերդի վանքի, 1470 թ. — 303
48. Փեսայ Մլխամի, որ 1470 թ. Արբերդի վանքին նվիրեց մի արտ — 304
49. Պր., ուսթա, որդի Հէրապատի, 1471 թ. Աղթամարում ստ. Յայմատուրք — 311
50. Աղգ. Հայրապետ գրչի, որ 1471 թ. Աղթամարում օր. Մաշտոց — 312
51. Եղբ. Գալուստ քհյի, որ 1471 թ. Սիւնիքի Արեւիս գյուղում ստ. Աւետ. — 316
52. Քհյ. 1473 թ. Սղերթում ստ. Ճառընտիր — 354

Վարդան

53. Հայր Մովսէս կր.-ի, որ 1474 թ. Խիզանի Սորի դյուղում ստ. Աւետ. — 368
54. Հայր Սատաղայի, որ 1475 թ. Բալորարբերդի անապատում ստ. Աւետ. — 377
55. Որդի վերոհիշյալ Սատաղայի — 377
56. Եղբ. Պետրոսի, որ 1475 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 383
57. Որդի տանուտէր Ստեփանոսի, որ 1478 թ. Արծկէում ստ. Աւետ. — 402
58. Որդի Յովնէփի. 1476 թ. Փասավանքում ստ. Աւետ. — 408
59. Կր. որդի Յովհաննէսի. 1477 թ. Շատուանում ստ. Գանձարան — 422

Վարդանեմ — 30

Վարդաշահ

1. Հայր Մխիթար կր.-ի, որ 1457 թ. Արձէշում ստ. Ճաշոց — 86
2. Փեսա Խոսրովի, որ 1478 թ. Բոնաշէն գյուղում ստ. Աւետ. — 432

Վարդաշախ — Դուստր տանուտէր Յոհաննէսի, որ 1455 թ. Փասավանքում ստ. Աւետ. — 58

Վարդապետ — Հայր Յոհան քհյի, որ 1473 թ. Ուրիկ գյուղում ստ. Աւետ. — 353—354

Վարդեբուփ — Դուստր Մարտիրոսի, որ 1470 թ. Անկիւնեսուց վանքում ստ. Աւետ. — 306

Վարդենի — Կին Վարդան քհյի, որ 1455 թ. Պառուգրակ վանքում ստ. Մաշտոց-Գանձարան — 60

Վարդեսիկին (Վարդատիկին)

1. Եղբորկին Մանուէլ քհյի, որ 1465 թ. Կած գյուղում ստ. Ճաշոց — 231
2. Մայր Գրիգոր գրչի, որ 1469 թ. Գօրիում օր. Աւետ. — 292

Վարդերես — Ոմն, 1466 թ. Ղրիմում վկա եղավ մի Աւետարանի վաճառքի — 253

Վարդիկ — Եղբ. Մեսրոպ կր.-ի, որ 1473 թ. Ուրծ գյուղում ստ. Ճաշոց — 347

Վարդ-Խաթուն

1. Քրոշդուստր Թումայ Մինասնեցի. քույր Հայրապետ գրչի, հշվ. վերջինիս կողմից 1455—1471 թթ. Աղթամարում — 57, 128, 312

2. Աղգ. ոէս Մանկտաւազի. հշվ. 1455 թ. Սիւնիքի Մցի գյուղում — 52

Վարդ-Մանուկ — Փեսա Մկրտչի, որ 1459 թ. Շատուանում ստ. Աւետ. — 125

Վարծէլ — Հայր Զանջան ապաշխարող կնոջ, որ 1457 թ. ստ. Աւետ. — 96

Վարձել — Պր., տանուտէր Սամցխէի հայերի, հշվ. 1473-ից առաջ — 350

Վարձիգուլ — Որդի Ճավի. 1480 թ. Վրաստանում գնեց մի Աւետ. — 447

Վարոց — Որդի պր. Ասոմի, թոռ Յիւ-Աւետիսի, որ 1458 թ. Աղթամարում ստ. Մաշտոց — 102

Վիլիշան (Վիլիշան)

1. Պր., տէր Խաչենաձորոյ այն մասի, որտեղ գտնվում էր Գետամիչոյ վանքը, հշվ. 1473 թ. — 344

2. Եղբորորդի տանուտէր Ստեփանոսի, որ 1476 թ. Արծկէում ստ. Աւետ. — 402

Վիշնի — Պր., «վերակացու երկրիս» (Եղվարդի և շրջակայքի), 1465 թ. — 232

Վիրապաուր — Որդի Ազիզ կնոջ, որ 1465 թ. Նորագեղի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 232

Վսիգար — Զորան Ակրտաշի, որ 1459 թ. Շատուանում ստ. Աւետ. — 125

Վրբանէս (Վրբանէս, Վարդանէս)

1. Եղբորորդի Դաւիթ միայնակեցի, որ 1452 թ. Աղչոց վանքում օր. Աւետ. — 18

2. Եղբ. Դանիէլ վրդ. Սեանեցու, հշվ. 1464—1476 թթ. — 214, 316, 396

3. Քհյ, որդի Մուրազ աղայի, որ 1456 թ. Աղուանքի Գետամիչոյ վանքում օր. Աւետ. — 66

4. Զաւարիեթում վախճանված որդի Գրիգոր Անգեղակոթեցի գրչի, որ 1459 թ. Կիկէթում օր. Աւետ. — 119

5. Հնգցլ հայր ներկարար Քարիմադիինի, որ 1461 թ. ստ. Աւետ. — 163

6. Որդի Փաշայի, որ 1471 թ. ստ. Աւետ. — 321

7. Որդի խոշա Դամուրի, որ 1475 թ. Խիզանում ստ. Յայսմաուրք — 387

8. Քհյ, որդի տանուտէր Ստեփանոսի, որ 1476 թ. Արծկէում ստ. Աւետ. — 402

9. Սարկաւազ, որդի Ամիրի, որ 1478 թ. ստ. Յայսմաուրք — 425

Տաճիր — Սուլթան Եգիպտոսի, 1469 թ. — 285

Տայու-Խարուն — Ազգ. Դուռդանայի, որ 1478 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 431

Տարման — Տե'ս Դարման

Տաւնական (Տօնական)

1. Հայր գինեծախ Աւղուլի, որ 1458 թ. Ղրիմում ստ. Սաղմոս — 112

2. Ազգ. Ստեփանոս եպսի, որ 1464 թ. Խըլպաշի վանքում օր. Աւետ. — 221

3. Կր., ապա նաև փակակալ Երուսաղէմի սբ Փրկչի տաճարի, հշվ. 1463—1475 թթ. — 204, 329, 390

Տաւնայ — Մայր Իգնատիոս քհյի, որ 1476 թ. Անոց վանքում ստ. Մաշտոց — 410

Տաւնայետ — Աղդ. Ստեփանոս եպսի, որ 1464 թ. Խիլպաշի վանքում օր. Աւետ. — 221

Տէրում — Սարկաւազ, 1589 թ. վկա եղաւ մի համաձայնագրի — 43*

Տէր-Պարոն — Հայր Սահակ երէցի, որ 1467 թ. Կիւրդի վանքում ստ. Աւետ. — 263

Տէրպետ — Կր., վերաշինող Տէրպետի կողմած վանքի, հշվ. 1462-ից առաջ — 177

Տերաւէր

1. Մահապի, որդի Ներսէսի. 1451 թ. Ղրիմում գնեց Աւետ. — 11—12

2. Որդի Սերովբէ քհյի, որ 1353 կամ 1452 թ. Որոտնայ վանքում ստ. Ճառնտիր — 19

3. Հայր Դաւիթ գրչի, եղբայր Աւագտ'ր վրդի. հշվ. սրանց կողմից 1461—1478 թթ. Սըրկըղունքում — 157, 346, 375, 378, 427, 428

4. Աղդ. տէր Ստեփանոսի, որ 1462 թ. Տէպուր գյուղում օր. Աւետ. — 170

5. Հայր Զաքարայ արեղայի, որ 1476 թ. Բոլորածորի վանքում (Սրկըղունք) նորոգեց մի Ճառոց — 400

6. Եղբորորդի տանուտէր Ստեփանոսի, որ 1476 թ. Արծկէում ստ. Աւետ. — 402

Տիկիւն-Էմին — 1477 թ. ստ. և նվիրեց ոմն Սարգիս քհյի մի Աւետ. — 424

Տիկիւն-Մէլէք — Մայր Փաշայ-Մէլէքի, որ 1458 թ. Սորավանք գյուղում ստ. Աւետ. — 106

Տիւար — Տե'ս Դինար

Տիրանց — Խնամի Զաքարոնց Յովաննէսի և զորան Աւագանի. հշվ. 1469, 1476 թթ. — 282, 408

Տիրապետ — Եղբ. պր. Աւետիքի, որ 1456 թ. Կաֆայում ստ. Աւետ. — 78

Տիրատուր

1. Արեղայ, միաբան Սեանայ վանքի, հզեր եղբայր Դանիէլ վրդի, հշվ. 1451, 1476 թթ. — 5, 397

2. Հնգցլ հորեղբ. Պառուագրակ վանքի հայրապետ Կարապետի, հշվ. 1454 թ. — 47

3. Աղդ. ոչն Մանկատաւգի, հշվ. 1455 թ. Սիւնիքի Մցի գյուղում — 52

4. Միաբան Հաղբատայ վանքի, 1458 թ. — 98

5. Հորեղբ. Ներսէս քհյի, որ 1461 թ. Ուրծ գյուղում ստ. Աւետ — 158

6. Արեղայ, 1462 թ. Տեպուր գյուղում օր. Աւետ. — 170

7. Ազգ. Աղթամարի Ստեփանոս կթղկսի և Ներսէս եպսի, 1471 թ. — 309

Տիրաւոր

8. Հորեղբ. Գրիգոր քհնյի, որ 1472 թ. Արճէշում սա. Մաշտոց-Գանձարան — 339
9. Ոմն, ծնվեց 1478 թ. — 392°
10. Քհյ, որդի Քաղկոսի. 1476 թ. Տփխիսում ստ. Շարահնոց — 396

Տիրացու

1. Քհյ Մշոյ, խմբագրել է ճաշոց կոչվող ծիսական մատյանը, ժԳ դարում — 86
2. Պատանի որդի Մելքիսէթ գրչի, որ 1453 թ. Ավան գյուղում օր. Գանձարան — 33
3. Եղբ. Մելքիսեթ կր.-ի, որ վերաշինեց Երեւանի վանքը և 1460 թ. ստ. Յայմատուրք — 133
4. Եղբ. Ատոմ գրչի, որ 1460 թ. Արծկէում օր. Ոսկեփորիկ — 138
5. Որդի Խաչատուրի, որ 1480 թ. Ղրիմում ստ. Սաղմոսարան — 149
6. Աւագեղց, որդի Յոհաննէսի. 1464 թ. Ախալցխայում գնեց մի Աւետ. և մի արծաթե սկիհի հետ միասին նվիրեց որ Գրիգոր եկեղեցուն — 226, 227
7. Քհյ, պապ վերոհիշյալ Տիրացուի — 227
8. Մեծ պապ Աւետիս քհնյի, որ 1465 թ. Վանում ստ. Յայմատուրք — 233, 234
9. Քհյ, հայր Սամուէլ գրչի, որ 1465 թ. Մանիկայում օր. Ժամագիրք-Տօնացույց — 243
10. Քհյ, հշվ. 1473 թ. Երզնկայում — 354

Տիրուազ — Որդի Ամիր-Սարգսի, աղբ. Ներսէս քհնյի, որ 1461 թ. Ուրծում ստ. Աւետ. — 158

Տիրիկ

1. Քհն. Մլխամի, որ 1470 թ. Արբերդի վանքին նվիրեց մի արտ — 304
2. Քրոշմուռին Գուլիաշայի, որ 1474 թ. Մղաքու վանքում սա. Աւետ. — 365

Տղապարս — Քոռ. Աստուածատուրի, որ 1474 թ. Արճէշում ստ. Աւետ. — 364

Տոլտոլ — Հայր մահդասի Մուրատի, որ 1464 թ. Երեւանի վանքում ստ. Աւետ. — 228

Տովլաք-Խաթուն — Տե՛ս Դովլաթ-Խաթուն

Տօր — Նախապապ Մարտիրոս կր. գրչի, որ 1467 թ. Ղրիմում օր. Յայմատուրք — 267

Տօրան — Եղբ. Մարթայ-Խաթունի, որ 1468 թ. Անկիւրիայում ստ. Աւետ. — 277

Տօրփ (գուցե եղել է Տուրք) — Մայր Գրիգոր Գորեցու, որ 1462 թ. գնեց մի Աւետ. — 170

Տոգա — Նահատակված եղբ. Ներկարար Քարիմադինի, որ 1461 թ. ստ. Աւետ. — 168

Տրպա — Հայր Սիմէոն ծերունու, որ 1475 թ. Պատուարակի վանքում ստ. Աւետ. — 386

Փայօշ — Հնգյլ մորթորորդի մահդասի Ստեփանոս-Ղարիպազի, որ 1457 թ. Արգելանում և 1460 թ. Արծկէում ստ. Յայմատուրք և ճաշոց — 79, 137

Փանիկ — Տանուտր, հշվ. 1469 թ. Գամաղիէի վանքում — 296

Փաշայ (ար.)

1. Քեռորդի Մանուէլ քհնյի, որ 1465 թ. Կած գյուղում ստ. ճաշոց — 230
2. Հայր Մարտիրոս քհնյի. հշվ. 1470 թ. Աբբերդում — 303
3. Որդի (թե՛ դուստր) Քօդանի, որ 1471 թ. ստ. Աւետ. — 321

Փաշայ (իգ.)

1. Դուստր Ստեփանոսի, 1451 թ. Վանում ստ. Աւետ. — 6
2. Փաշայ կամ Փաշայ-Մելիք, մայր Նշանավոր արճիշեցի գրիկ Յովհաննէս Մանգասարենցի, հշվ. 1451—1474 թթ. — 14, 41, 86, 87, 180, 197, 236, 324, 339, 364
3. Դուստր Աստուածատուրի, որ 1456 թ. Փասավանքում ստ. Աւետ. — 75
4. Եղբորկին Իսրայէլ գրչի, որ աշխատում էր Մոկիթի Փասավանք գյուղում, հշվ. 1456—1476 թթ. — 76, 408
5. Հգեր մայր Խաչատուր գրչի, որ 1457 թ. Ուրծ ձյուղում օր. ճաշոց — 82
6. Հգեր մայր գաւաղցի Յովհաննէս արեղայի, որ 1461 թ. Շատուանում ստ. Գանձարան — 165
7. Քրոշդուստր Խաչատուր Շատուանցու, որ 1461 թ. նվ. Նկարենայ սբ Յարութիւն վանքին մի Մաշտոց և 1462 թ. Կտուցում ստ. Յայմատուրք — 162, 182
8. Եղբորդուստր Հայրապետ գրչի, որ 1471 թ. Աղթամարում օր. Մաշտոց — 312

Փաշայ-Խաթուն

1. Հգեր մայր Ներսէս կր. գրչի, որ 1460 և 1461 թթ. Աղթամարում օր. 2 Աւետ. — 142, 163
2. Մայր Աւետիքի, որ 1475 թ. Կ. Պօլսում գնեց Կաֆայից գերված մի Աւետ. — 389
3. Ջոքանչ վերոհիշյալ Աւետիքի — 389
4. Կին Դաւիթ գրչի, որ 1478 թ. Սրկղունքում օր. Ճառքնտիր — 428
5. Հնգյլ մայր մահդասի Կիրակոսի, որ 1454 թ. Նորոգել տվեց մի Աւետ. — 49
6. Մայր Կարապետ գրչի, որ 1457 և 1467 թթ. Ոստանում օր. Գանձարան և Աւետ. — 89, 260

Փաշայ-Մելիք (Փաշայ-Մէլէֆ)

1. Քուլր մահադասի Յովհաննէսի, որ 1457 թ. Հիդանում սա. Աւետ. — 94
2. Մայր Յակոբ կր. գրչի, որ 1458 և 1460 թթ. Աղթամարում օր. Մաշտոց և Աւետ. — 102, 144
3. Կին ոմն, որ 1458 թ. Կեցանայ-ձորի Սորավանք գյուղում, ի հիշատակ իր հնգցի ամուսնու և որդու, ստ. Աւետ. — 106
4. Հորաքույր դաւաջի Յովհաննէս արեղայի, որ 1461 թ. Շատուան գյուղում ստ. Գանձարան — 165
5. Եղրնկայցի, 1461 թ. գալով Երուսաղէմ, մի արծաթե սկիհ նվիրեց սբ Յակոբայ վանքին — 166
6. Մայր Յովհաննէս կր.-ի, որ 1465 թ. Սըմրատ «Թաղաւորից» գնեց մի Շարակնոց — 237, 238
7. Մայր Զարանի, որ 1474 թ. Կոնթեր գյուղում ստ. Մաշտոց — 363
8. Դուստր վերոհիշյալ Զարանի — 363

Փաշիկ — Կին մահադասի Սամուէլի, որ 1464 թ. Եղվարդում ստ. և նվիրեց Յովհաննավանքին մի Մաշտոց — 216

Փաշիթան

1. Ազգ. Աւետիս քչի, որ 1465 թ. Վանում ստ. Յայամաուրք — 233*
2. Որդի վանեցի նվիրատու Եղղանբախչի, 1476 թ. — 405

Փառուխջան — Տե'ս Յատուխջահ

Փասիլ — Եղբ. տանուտէր Թաթարի, որ Լր առաջնորդ Կողբի սբ Լուսաւորչի և Սուրիասանց վանքի, հշվ. 1449—1455-ի միջև — 54

Փարեխան — Եղբ. խոշա Աւետիսի, որ 1470 թ. Արբեղի վանքին ն'իրեց մի արտ՝ Վարգնիս գյուղում — 374

Փարաւ — Կին Վարզան Բաբեղցու, որ 1467 թ. գրավից աղատեց մի ձեռագ'ր — 268—269

Փալայ — Հորաքրոջորդի Կարսպետ քչի, որ 1476 թ. Վանում ստ. Ճառքնտիր — 403

Փալստ (Չօլստ)

1. Հայր Ղազար քչի, որ 1452 թ. Մըղուք գյուղում ստ. Աւետ. — 28
2. Որդի խոշա Պալիի, եղբորորդի Մարթայ Խաթունի, որ 1468 թ. Անկիւրիայում ստ. Աւետ. — 278
3. Խոշա, աներ խոշա Մուրատի, որ 1474 թ. Վանում ստ. Ճառքնտիր — 365
4. Եղբ. վանեցի նվիրատու խոշա Քրմանի, 1476 թ. — 404
5. Հայր պր. Գորգի, որ 1476 թ. Վանի Պօ-

ղոս-Պետրոս եկեղեցուն նվիրեց մի վարագույր — 405*

Փերիջան — Վանի նշանավոր տանուտէրերից. 1476 թ. — 405

Փիլիպպոս

1. Քչի, 1455 թ. Գամաղիէլի վանքում ստ. Աւետ. — 59
2. Ոմն, 1464 թ. Խլպաշի վանքում թուղթ կոկերու մարմառ տվեց Ստեփաննոս եպս գրչին — 221

Փիր-Բուղալ (գրված՝ Փիր-Պուտալս) — Որդի Ջհանշահի. Շիրաղի կառավարիչն էր 1461 կամ 1462 թ. ապստամբեց հոր դեմ, պարտութուն կրեց և տեղափոխվեց Բաղդադ. Կրկին ապստամբեց 1463 (թէ՛ 1464) թվականին. Երկու տարի Բաղդադը պաշարելով Ջհանշահը գրավեց այն 1465 թ. և սպանեց անհնազանդ որդուն — 234, 236

Փիրուքախլաք — Մայր խոշա Մուհամի. հշվ. 1466 թ. — 254

Փղփուլ — Թոռ Խոսրովի, որ 1478 թ. Բոնաջէն դյուղում ստ. Աւետ. — 432

Փխր-Տիկին — Խորթ մայր Մելքիսեթ դրչի, որ 1472 թ. Արշըրոյ վանքում օր. Մաշտոց — 337

Փօլստ — Տե'ս Փալստ

Փաղաֆ — Մայր Թովմայ քչի, որ 1451 թ. Ղրիմում գնեց մի Աւետ. — 12

Քանանայ — Դպիր, 1458 թ. օգնում էր մի գրչի՝ Թուղթ կոկելով — 110

Քանման — Եղբ. Սարգիս քչի, որ 1476 և 1478 թթ. ստ. 2 Աւետ. — 413, 434

Քարամ (ար.)

1. Եղբ. Ատոմ գրչի, որ 1460 թ. Արծկէում օր. Աւետ. — 138

2. Ազգ. Ստեփանոս եպսի, որ 1464 թ. Խըլպաշի վանքում օր. Աւետ. — 221

Քարամ (իդ.) — Դուստր ոչն Մանկտաւագի, հշվ. 1455 թ. Սիւնիքի Մցի գյուղում — 52

Քարամ-Խաթուն — Դուստր Աւետիքի, որ 1475 թ. Կ. Պօլսում գնեց Կաֆայից՝ գերված մի Աւետ. — 389

Քարիմ

1. Աղա, Կալահոքեան բերդի քրդերի առաջնորդ. 1472 թ. արշավեց Մուշ՝ Սուֆի-Խալիլի դեմ, բայց պարտութուն կրեց — 335

2. Ոմն, ժն—ժՁ դդ. գերութունից աղատեց սբ Վարդանի վանքին պատկանող Եկառավակը — 36*

Քարիմադին (Քարիմատին)

1. Ոսկերիչ, ամուսին Ըղթիարի, որ 1460 թ. Բաղէշում ստ. Աւետ. — 141
2. Ներկարար, որդի Վարգանէսի. 1461 թ. ստ. Աւետ. — 167
3. Կոշկակար. նորոգել տվեց այն Աւետարանը, որ 1464 թ. նվիրել էր Ախալցխայի սբ Գրիգոր եկեղեցուն Տիրացու աւագերէցը — 227
4. Որդի կամ եղբորորդի Վարձիգուլի, որ 1480 թ. Վրաստանում գնեց մի Աւետ. — 447

Քարիմշան (Քէրիմշահ)

1. Հնգյլ եղբ. Մուհրիշատ կնոջ, որ 1464 թ. Մալէղկերոյ վանքում ստ. Մաշտոց — 219
2. Հայր Արթուրյանի, որ 1471 թ. իր հնգյլ որդիների հիշատակին ստ. Աւետ. — 320
3. Հնգյլ որդի վերոհիշյալ Արթուրյանի — 320
4. Աղբ. Գրիգոր Առընջեցու, որ 1471 թ. Խաւարաստայ վանքում ստ. Աւետ. — 323

Քաֆուր — Մայր Սարգսի, որ 1454 թ. Բաղէշում ստ. Աւետ. — 45

Քիշի-Խաբուն — Քույր Միքայէլի գրչի, որ 1462 թ. Ունձք գյուղում օր. Աւետ. — 178

Քիրամ — եղբ. Գանիէլ վրդի, որ 1476 թ. ստ. Մաշտոց — 396

Քնուր — Մայր Սուրբաս քհնյի, որ 1451 թ. Ոշտունիի Բերդանորի վանքում ստ. Գանձարան — 8

Քնիւզ-Խաբուն — Կին Կիրակոս գրչի, որ 1454 թ. Բաղէշում օր. Աւետ. — 46

Քոչ (Քե՛՛ Քոչի) — Քհնյ, որդի Յովանէս քհնյի, որ 1458 թ. ստ. Աւետ. — 114

Քոչրկի (Քաւրկի, Քօչրէկ)

1. Հորեղբ. Մաթէոս երէցի, որ 1455 թ. Վերի-Նորավանքում ստ. Տօնական — 65
2. Ոմն, հշվ. 1469 թ. Բիրականում — 289
3. Տանուտէր, 1473 թ. ստ. Աւետ. — 345
4. Հայր Յովանէս էրէմէրցու, որ 1475 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 385

Քոչիկ (Քաւիկ)

1. Աղթ գյուղի տանուտէրերից, 1460 թ. — 144
2. Եղբորորդի ոմն ստացողի, որ 1474 թ. Տիրիկում ստ. Աւետ. — 370

Քուլաֆ-Խաբուն — Գուստր Աստուածատուրի, որ 1480 թ. ստ. Աւետ. — 449

Քուրդամիր

1. Որդի Քաճգնի, հգէր որդւոյ Խոնձայ կնոջ, որ 1460 թ. Աղթամարում ստ. Աւետ. — 143
2. Ավագ եղբ. Ամիրի, որ 1463 թ. Տփլիսում ստ. Աւետ. — 195
3. Նահատակված որդի վերոհիշյալ Ամիրի — 195

Քուրդամիր

4. Մորաբրորդի Աղթամարում աշխատող Հայրապետ գրչի, հշվ. 1471 թ. — 312
5. Հայր հյուսն Քումայի, որ 1471 թ. Աղթամարում ձեռագրերի կաղմի համար տախտակ էր պատրաստում — 313

Քուրդնայը — Հայր Սիոն միակեցի, որ 1461 թ. Կտուցում ստ. Աւետ. — 161

Քրիստոստուր — Եղբ. Տիրացու աւագերիցի, որ 1464 թ. Ախալցխայում գնեց Աւետ. — 227

Քրման

7. Պր., Մարմետի տանուտէրերից, 1462 թ. — 183
  - Խոշա Քրման, որդի խոշա Յուսէփի. 1476 թ. նվիրեց Վանի Պօղոս-Պետրոս եկեղեցուն արծաթե սկիհ ու բուրվառ — 404
  - Խոշա, 1479 թ. ստ. Հմայիլ — 440
- Քրման-Խաբուն** — Մայր Քումայ գրչի, որ 1471 և 1476 թթ. Աղթամարում օր. 2 Աւետ. — 325, 407

Օ

Օսսէնդ — Արեղայ. 1451 թ. Ղրիմում նորոգեց, ծաղկեց ու նկարազարդեց Թովմայ քհնյին պատկանող այն Աւետարանը, որի նկարները՝ «հատեալ էր յանօրինաց» — 12

Օճօփրիսս (Ոնփրիսս, Աւնփրիսս)

1. Հնգյլ հայրապետ Պառուագրակ վանօի. հշվ. 1454 թ. իր պաշտօնը ժառանգած եղբորորդի Կարապետի կողմից — 47
- Կր. գրիչ, միաբան Խլպաշի վանքի. 1456 թ. օր. Աւետ., հշվ. նաև 1464 թ. — 77, 292
- Նիկողայոս եպս Աղբերմանցու երկու նույնանուն հնգյլ եղբայրներ, հշվ. 1460 թ. — 151
- Հնգյլ վարպետ Զաքարիա գրչի, որ 1477 թ. Անկիւնեաց վանքում ստ. Աւետ. — 418, 419

Օֆայ-Խաբուն — Մայր Աղարիա արքեպսի, որ 1476 թ. նորոգել ու կազմել տվեց մի Աւետ. — 413

Ֆ

Ֆախրադին

1. Հայր տանուտէր Յոհանէսի, որ 1455 թ. Աղթամարում ստ. Ճառքնտիր — 58
  - Հայր Շամշատին ոսկեգործի, որ 1468 թ. Տրապիզոնում կազմել տվեց և Կողոնիայի եկեղեցուն նվիրեց մի Աւետ. — 278
- Ֆախրիկ** — Հայր Մելքիսեթ գրչի, որ 1453 թ. Ավան գյուղում օր. Գանձարան — 33

Նահրադ — Բաղիշեցի խոջա, որդի Թուրվան-
դայ-Խաթունի, որ 1459 թ. Արսկէի սբ Աս-
տուածածնի տաճարին նվիրեց մի սկիհ—
124

Ֆառուխ — Հորքրոշորդի Կարապետ քչի, որ
1476 թ. վանում ստ. Ճառքնտիր — 403

Ֆառուխ-Յասար (դրված՝ Եէքանշահ) — Եիր-
վանշահ. թագավորի է 1462—1500 թթ.,
հշվ. 1471 թ. — 319

Ֆառուխշահ

1. Խոջա եղբ. Փաշայ կնոջ. քրոջ պատվերով
1451 թ. վան բերեց Աւետարան օրինակելու
համար թուղթ — 6

2. Ծղբ. Մաթէոս երէցի, որ 1456 թ. Վերի-
նորավանքում ստ. Տօնական — 65

Ֆառուխշահ

3. Որդի Ֆիլ-Աւետիսի, որ 1458 թ. Աղթամա-
րում օր. Մաշտոց — 102

Ֆառան

1. Որդի ոսյիս Պետրոսի, հշվ. 1478 թ. Հա-
լէպում — 434

2. Պր., որդի մահդասի Աստուածատուրի,
1478 թ. Հալէպում ստ. Աւետ. — 434

Ֆիմոց — Մայր պր. Ֆարաճի, որ 1478 թ. Հա-
լէպում ստ. Աւետ. — 434

Ֆանկ-Խորան (Ֆոանգ-Խաթուն)

1. Քույր Յովանէս քչի, որ 1467 թ. վանում
ստ. Մաշտոց — 259

2. Հորաքույր Մարտիրոս գոյի, որ 1467 թ.
Ղրիմում օր. Յայամաւորք — 267

ԱՋԳԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աղիքընի — Յովանէս գրիչ, 1456-ից առաջ—68

Աղրամարցի — Առաքել քչյ, 1463 թ. Աղթա-
մար — 199

Անճրեանց — Մուրատ տանուտւր, 1476 թ.
վան — 405

Աօրանմլիքեանց — Առպահանշահ, 1465 թ. —
236*

Բաղդասարեանց — Հերապետ, 1460 թ. Աղթա-
մար — 144

Բայանդուր, նաև Պայրեուր — Տոհմանուն Աղ-
Կոյունյունեի թագավորող դինաստիայի—
— 31, 346, 377—378, 400, 472, 438

Բըձնց — Յովանէս արեղայ Գաւաչցի, 1461 թ.
Շատուան — 165

Բիւրքիլեանց — Օրբեկեան իշխանների մի ճյուղի
տոհմանուն — 375

Գրաբեցի — Յովան երէց, 1477 թ. Գողթան
գավառ — 420

Գառնամազեանց — Սահիանոս, 1476 թ. վան —
404

Դաւիթեանց — Ստեփանոս կր., 1461 թ. Նկարե-
նայ սբ Յարութեան վանք — 160

Զաւարեանց — Յովանէս, 1469 թ. Փասավանք—
— 282

Էլթանեանց — Տէր Վարդան, 1455 թ. Արճէշ—55

Ըռօշկանեանց աղգ — Բաղեշի քրդական կառավա-
րող դինաստիայի ցեղանունը — 117

Քամուրեանց — Յովանէս եպոս, առաջնորդ Բա-
ղէշի, 1463 թ. — 195

Խիկարեցի — Յովանէս արեղայ, 1477 թ. Գող-
թան գավառ — 420

Խլճեանց — Յոհանէս քչյ, 1457 թ. Ոստան — 89

Խունկանց — Կարապետ, 1476 թ. վան — 405*

Մերեանց — Գրիգոր, անվանի եկեղեցական մա-
սանադիր (սպանվեց 1425 թ.) — 203

Միրեանց — Սադաղայ (պապի անունն է Մեր),
1476 թ. Աղթամար — 407

Կիրակոսեանց — Գրիգոր, 1470 թ. Արբերդի
վանք — 303

Կուրցի — Յովանէս կր., 1459 թ. Բաղլճ — 126

Հազարեանց — Սարգիս վրդ Հերմոնավանեցի,
1452 թ. — 28

Համիրեանց կամ Խամիրեանց — Ստեփանոս քչյ
և Ատոմ քչյ, 1452—1458 թթ. — 22, 103

Հաւրմզեանց — Ղարիպշահ, 1476 թ. վան — 406

Մանգասարեանց կամ Մանկասարեանց — Յովհան-
նես, Արճիշեցի նշանավոր գրիչ — 257 և
այլն

Մարդանեանց — Կիրակոս քչյ, 1455 թ. Արճէշ—
— 55

Մարտիրոսի — Պետրոս, 1463 թ. Աւաղ վանք—
— 208

Միևանեանց — Թումայ, նշանավոր գրիչ — 23,
57, 431

Մուրադեանց — Յովանէս, 1458 թ. Աղթամար—
— 102

Նորնաթեանց — Գրիգոր եպոս, 1458 թ. Կաֆա—
— 112

Շանկանց — Ստեփանոս, 1480 թ. Վարազայ
վանք — 445

Շանմլիքեանց — Ատոմ (որդի Շահմելքի),
1461, 1462 թթ., Ծրաշխատր սբ Աստուա-
ծածնի վանք — 163, 185

- Շանքիսարենց — Բորոս հայս Երուսաղէմացի, 1471 թ. — 327
 Շիրինենց — Յովսէփ, 1476 թ. Աղթամար — 407
 Շերենենց — Խոշա Յովանէս, 1476 թ. Վան — 406*
 Չաղրոց — Տէր Գրիգոր, 1480 թ. Տիրիկ — 447
 Չարչոնց — Եսայ ոմն, հշվ. 1470 թ. Աղթամարում — 310
 Ջօշկանց — Կիրակոս գրիչ, 1467 թ. Բաղէշ-Աղթամար — 257
 Սառանենց — Ոմն կազմարար, 1456 թ. Յայ-ժա՛սա — 68
 Սարփեցի — Կիրակոս, 1463 թ. Արծկէ — 196
 Սոնենց — Ստեփանոս քհյ, 1466 թ. Արծկէ — 246
 Սոսկոնցի — Վրդ ոմն, հշվ. 1470 թ. Աղթամարում — 310
 Տանձկուլենց — Ատոմ, 1476 թ. Վան — 405
 Տէրունցի — Հայրապետ աբեղայ, 1477 թ. Գողթան գաւառ — 420
 Քշմբենց — Կարապետ քհյ, 1476 թ. Վան — 404

ՄԱԿԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Ռանճարկիւր — Յոհանէս վրդ, 1472 թ. Կաֆա — 341
 Բաւլղանդար — Ատոմ գրիչ, 1464 թ. Շատուան — 225
 Գառնուկ — Աստուածատուր քհյ, 1469-ից հետո, Աւագ վանք — 295
 Գոլով — Կարապետ, 1460 թ. Արծկէ — 137
 Գօզալ — Ստեփանոս արքեպս, 1465 թ. — 238, 240
 Գօսեխ — Ստեփանոս քհյ, 1457 թ. Ոստան — 89
 Դոնիկ — Ստեփանոս, 1477 թ. — 424
 Երկայն — Աւետիս, 1457 թ. Յիպնայ վանք — 81
 Խօւլ — Գրիգոր, Խմբագիր Շարակնոցի — 436
 Կարմիր — Յովանէս վրդ, ԺՅ դարի սկզբները — 122
 Հաւկիթ — Ատոմ, 1451 թ., Վան — 6
 Ղարսնա — Յոհաննէս, 1471 թ. — 330
 Ճաւլա — Յոհաննէս կր., 1480 թ. — 450
 Մանկարաւ — Կարապետ, 1451 թ. Վան — 6
 Մաֆի — Վարդան մահդասի, 1466, 1476 թթ. Փասաւանք — 250, 408
 Չամուշ — Ստեփանոս, 1471 թ. Սիրիհիսար — 327, 328
 Չրփին — Խաչատուր, 1458 թ. Կաֆա — 111
 Ջոնիկ — Յովաննէս տանուտէր, 1457 թ., Յիպնայ վանք — 81
 Սարու — Ստեփանոս, 1457 թ. Խարբերդ — 93
 Վարդապետ — Սիմէոն, 1454 թ. Երուսաղէմ — 48
 Տաւիլ — Յովաննէս հայս, 1452—1463 թթ., Երուսաղէմ — 27, 48, 204
 Փոլի — Կարապետ, 1460 թ. Բաղէշ — 141
 Ֆալաֆ — Ստեփանոս վրդ, 1462 թ. Կտուց — 181
 Չիլ — Աւետիս տանուտէր, 1458 թ. Բերդակ — 101

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑՆՆԿ

Ս.

Ազուլիս — 430
 Ազրերի վանք, Խախուայ և Քորթումայ (իմա՝ Քորթում) դաւառում — 61, 109
 Ախլայիս — 227
 Ախավանց, գիւղ Աղթամարի հանդիպակաց ծովափին — 117
 Ականց, գիւղաքաղաք Քաջրերունեաց դաւառում, Արճւշից հլուսիս — 34, 68, 246
 Ակիսի քաղաք, վայրն անորոշ — 313
 Անար, Աարպասականի Ղարաբաղ գաւառի վարչական կենտրոնը — 68
 Աղաւնոյ այլ, սրբավայր Անրերդի մոտ — 130
 Աղրակոյ նահանգ — 109
 Աղեխանդերիս — 130
 Աղբ, գիւղ Մոկաց Կարկառ դաւառում — 144, 145, 248
 Աղբամար կղզի, վանք — 20, 23, 26, 45, 91, 92, 101, 103, 117, 127, 128, 135, 137, 142, 143, 145, 155, 161, 163, 164, 172, 175, 176, 180, 181, 184—186, 198, 199, 200, 240, 248, 257, 303, 304, 309, 312, 313, 367, 368, 385, 402, 407, 431, 439, 446
 Աղնայ, գիւղ Մոկաց երկրում — 422
 Աղուանք, Աղուանից նահանգ — 66, 219
 Աղունայ, ծովափնայ գիւղ Աղթամարի մոտ — 117
 Աղջոց վանք, Այրարատի Քեղոյ-ձոր կոչված վայրում, Այրիվանքից հարավ-արեւելք — 18, 131, 316
 Աղեբման, քաղաք Ուկրաինայում — 152
 Ամասիա մայրաքաղաք — 389, 443
 Ամիր կամ Ամիր քաղաք — 31, 221, 271, 282
 Ամրդուր վանք, Բաղդի մոտ — 56
 Ամու երկիր, նույնն է Արբերանի գաւառը — 39
 Ամուսան, ռոր և ըստոյգ է Խորասան — 334
 Այաս — 273
 Այլախ, Միւնեաց Մղուկ գաւառի շրջաններից — 220
 Այրիվանք — 15, 99, 120, 397
 Անարգոտու կոմ Անաւագա, Կիլիկիայում — 252, 273
 Անրերդ անմատոյց գղեակ — 130, 290

Անգեղակոյր, գիւղ Սիւնիքում — 124
 Անքափ (իմա՝ Այնքափ) քաղաք — 273
 Անլոց վանք, Խախտեաց գաւառում — 410
 Անկիւնեաց կամ Յանկիւնեաց վանք, Այրարատի Աշոտաց-ձոր կոչված վայրում (ըստ Ղ. Ալիշանի՝ Կաղղվանի շրջանում, իսկ ըստ Ժէ. դարի մի հիշատակադրի՝ Վայոց-ձորում) — 305, 306, 340, 401, 418, 419, 420
 Անկիւրիս կամ Անկուրիս քաղաք — 216, 278
 Անենի, գիւղ Երզնկայի կողմերում — 424
 Աշոտաց-ձոր կամ երկիր (ըստ Ղ. Ալիշանի՝ Կաղղվանի շրջանում, ըստ Ժէ. դարի մի հիշատակագրի՝ Վայոց-ձորում) — 305, 306, 340, 418, 419
 Աշտարակ — 215, 426
 Ապանունեաց երկիր — 308
 Առաքելոց կամ Ղազարու վանք՝ Տարսնում — 68, 71
 Առեստ գիւղ կամ Բանդումահի — 322, 344, 436
 Առնջուց վանք, Կոտայքում — 397, 398, 420
 Ասիս — 130
 Ասորեստան — 333, 336
 Ասպան — Տե՛ս Իսպան
 Ասպանուկ գիւղ, վայրն անորոշ — 60
 Ասփսրան, գիւղ Վանի շրջանում — 109
 Ավան գիւղ — 33
 Ատանու — 273
 Ատանայու դաշտ — 356
 Ատտալիս քաղաք, Կիլիկիայի համանուն գաւառում — 130
 Արամու, գիւղ ռՄամիա աշխարհի Մակունեաց երկրում (Անտիոքից հարավ Արամո գիւղն է) — 148
 Արանոյ լեռ — 283
 Այրարատեան կամ Արարատեան գաւառ — 18, 82, 83, 130, 132, 173, 175, 215, 232, 283, 308, 316, 347, 417
 Արբեց, գիւղ Վասպուրականում — 128
 Արբերդի վանք, նույնն է Պախվանից սուրբ Յովհաննէսի վանքը՝ Ռչտունիքում — 143, 248, 303, 304

Արգելանքի վանք, նույնն է Յուսկան որդույ
Վանքը բերկրի մոտ — 54, 79, 175, 218,
425
Արևյիս (այժմ Արևիք) գիւղ Գողթան դաւա-
ռում — 316
Արծկէ քաղաք — 8, 124, 135, 138, 139, 160,
196, 216, 217, 231, 246, 247, 260, 321,
331, 336, 380, 402
Արծկոյ դաւան — 25
Արծուարիւր սուրբ Աստուածածնի վանք՝ Ար-
ճէշի շրջակայքում. կոչված նաև Սուխա-
րայ կամ Խառարաստայ վանք — 281
Արդնի, այժմ Արզանա-Մաղեն, Դիարբեքիբից
Հյուսիս-արևմուտք — 31
Արնէշ կամ Արնէս քաղաք — 24, 34, 41, 55,
72, 86, 160, 172, 179, 197, 198, 236, 281,
296*, 300, 323, 339, 364, 384, 406, 421,
437
Արմիզանք, գիւղ Արճէշի շրջանում — 202
Արբոյ վանք, Արճէշի շրջանում — 337
Արագ գաւառ — 54
Աւաղ վանք, Դարանաղեաց գաւառում — 190,
191, 211—213, 294, 295, 327, 433, 446
Աւսմբնայ վանք, Տիւրիկի մոտ — 264
Աւսեանց գաւառ (իմա՝ Օլթի) — 67
Աւնդի, գիւղ Խաղտեաց գաւառում կամ Բա-
բերդում — 411
Ափսազից աշխարհ — 415

Բ

Բարեյոն քաղաք (իմա՝ և տե՛ս Բաղդադ) — 218,
246, 297, 334
Բարեդ կամ Բաբերք քաղաք — 31, 77, 268,
278, 326, 411, 441
Բազուան, Բագրևանդ գաւառում, Եփրատի ձախ
ափին — 175
Բազնց, գիւղ Մոկաց աշխարհի Սպարկերտ գա-
ւառակում — 367*
Բազնց վանք — 57, 386
Բալու գաւառ — 92, 276, 388
Բաղդադ — 81, 217, 234, 236, 236*, 250
Բաղէշ քաղաք — 9, 46, 55, 56, 58, 71, 81,
101, 124, 126, 160, 161, 174, 175, 193,
194, 207, 256, 335, 336, 342, 365
Բայազիտ — 175
Բանդումանի կամ Առեստ գիւղ — 344, 436
Բան*, գիւղ Մոկաց աշխարհում — 325
Բասենոյ դաւառ — 53, 67, 415
Բարիձորոյ վանք, Խիզանում — 9
Բարկուչատ*, Սիւնեաց Բաղք գաւառում — 378
Բարձրբերդ, Լեռնային Կիլիկիայում — 273, 443

Բարձր մահալա, Կեդի (Քրդի) քաղաքի թաղա-
մասերից — 226
Բարմ եկիր, նույնն է Աղրակ գաւառը — 92
Բդնոյ լեռ, Դարանաղեաց գաւառում — 409
Ի-Ելու*, գիւղ Ռշտունիքում — 248
Բերդակ, գիւղ Վանի շրջանում — 73, 102
Բերրական ուխտ, Խաղտեաց կամ Բաբերդ գա-
ւառում — 411
Բերդածորի վանք, Ռշտունիքում — 8, 73, 300
Բերկրի քաղաք — 352, 425, 445
Բերկրի գաւառ — 381
Բզնունեաց դաւառ — 8, 336, 402
Բրլինայն, բերդ Խլաթից Հյուսիս (այժմ Բլեշան)
— 335
Բիւրական գիւղ — 289, 290
Բիւզանդիա (Տե՛ս նաև Կոստանդնուպոլիս) —
— 443
Բոյոբաբերդի կամ Բոյոբաձորի անապատ, Վա-
յոց-ձորում, Սրկղունքի մոտ — 375, 378,
400, 427
Բոնտանք կա՛մ Բուխտան երկիր, Բոհտան-սու-
գետի հովիտը — 335, 336, 342
Բշնի անառիկ դղեակ — 426
Բոնաշէն գիւղ, կենտրոն համանուն գաւառի, որ
բնկնում էր Խոյթից արևմուտք, Շատախից
արևելք ու Մշոյ դաշտից հարավ — 249, 432
Բրէձու սուրբ Լուսաւորիչ, Գորիի մոտ (այժմ
Բրեձա գյուղ) — 292

Գ

Գաղաթա ժայրաքաղաք — 228
Դամադիէլի վանք, Խիզանում — 9, 10, 59, 274,
275
Գայթիս գիւղ, Արճէշի մոտ — 72
Դայլ գետ գաւառ (այժմ Կելիխ) — 31
Դանգոյ — 278
Դանձակայ երկիր, գաւառ — 244, 245, 272
Դառնակերի վանք, Գանձակի շրջանում — 244,
272
Դառնի գիւղաքաղաք — 131
Դաւաղ գիւղ, — 165
Դաւաղից երկիր (իմա՝ Ռշտունեաց գաւառ) —
— 117
Գելան (իմա՝ Գիլան), նահանգ Կասպից ծովի
հարավ-արևելյան շրջանում — 79
Գեղամայ գաւառ, երկիր, տուն — 5, 156, 231
Գեղարդի վանք — 375, 378
Գեղարձունի գաւառ — 231
Գեաամիջոյ վանք, Խաչենաձորում — 66, 344
Գիլխտան գիւղ, որ է Վարդուզ, Աղվանքում —
— 246

Դուկայ վանք — 336
 Կողբան զատու — 256, 298, 420
 Դոմաց վանք, Բաղլչի արևմտյան կողմը — 421
 Դուգրաց գաւառ — 362
 Դուզոյ կամ Կուրոյ վանք, Մահապունեաց ձորում — 159, 171
 Դորի կամ Դորի գիւղաքաղաք — 170, 291, 395

Դ

Դալար սուրբ Յովհաննու վանք, Եկեղեցաց գաւառում — 397*
 Դաղման (իմա՝ Դամղան), քաղաք Թեհրան-Մաշհադ ճանապարհի վրա — 86
 Դամասկոս — 271
 Դաշտ, գիւղ Մոկաց աշխարհում — 249
 Դարանաղեաց գաւառ, երկիր, «որ է Կամախ» — 191, 208, 211, 212, 409
 Դերձկոյ անապատ, հավանաբար Խիզանի Սեղ գիւղի մոտ գտնվող Դերձկու կամ Դէրձկու սուրբ Աստուածածին վանքն է — 91
 Դերջան, ներքին — 31
 Դերջան, վերին — 31
 Դրագարկ — 46, 68, 71

Ե

Եգիպտոս — 30, 130, 285
 Եզդ, քաղաք կենտրոնական Իրանում — 86
 Եկեղեցաց գաւառ — 207, 251, 397*, 439
 Եկեղեց շէն, կոչված՝ Տէրպետի վանք, Վասպուրականում — 177
 Եղեղեաց երկիր, նույնն է Վայոց-ձոր — 134, 375, 399, 400
 Եղնգիս, կենտրոն Վայոց-ձորի — 347, 359
 Եղնգիս գիւղ, Վանի Կարճկան գաւառի կենտրոնը — 107, 108
 Եղիպարու վանք — Տե՛ս Ղազարու վանք
 Եղիվարդ գիւղաքաղաք, կոչված նույնիսկ քաղաք — 215, 232, 244, 272, 283
 Եղուձոր, գիւղ Վայոց-ձորում — 134
 Եղրդատ վանք կամ մենաստան, Մուշի մոտ — 148, 193, 250, 262, 423
 Երասխ գետ — 333
 Երեւոնի կամ Էրեւանի (էրէրնայ սուրբ Սահակ) վանք, Վանից հյուսիս՝ Առքերանի գաւառում — 132, 133, 202, 227
 Երևան գիւղաքաղաք — 397, 398
 Երզնկայ կամ Եզնկայ մայրաքաղաք — 3, 31, 95, 111, 128, 207, 208, 211, 251, 277, 423
 Երզնկայ գաւառ — 354
 Երուսաղէմ — 28, 48, 62, 80, 95, 130, 135,

166, 204, 205, 229, 241, 253, 266, 279, 285, 354, 355, 390, 412, 421, 433, 439, 448
 Եւրոկիա, «զորտ այլք Թաւղաթ (իմա՝ և տե՛ս Թոխաթ) կոչեն» — 203, 329

Զ

Չամբրդկեան — աղբյուր Բզնունիքում — 336

Է

Էգեպատ, գիւղ Բասենում — 415
 Էջմիածին — 5, 15, 40, 54, 111, 112, 126, 132, 140, 143, 149, 156, 161, 164, 173, 173*, 175, 180, 181, 186, 214, 223, 257, 267, 281, 283, 315, 417, 419
 Էրեւանի վանք — Տե՛ս Երեւանի վանք

Ը

Ըարշուսեաց երկիր — Տե՛ս Ռշտունեաց երկիր
 Ընումիայ — Տե՛ս Ռումիայ
 Ընծանի, գիւղ Բերկրիի շրջանում — 436

Թ

Թացու, գիւղ Երզնկայի կողմերում — 277
 Թավրէզ, նաև Դավրէժ քաղաք, շահաստան — 67, 101, 172, 181, 235, 236, 271, 273, 314, 342, 369, 382, 441
 Թոխաթ — 203, 285, 336
 Թովմայ առաքելի վանք, Ռշտունիքում — 91

Ի

Իշմայի վանք, վայրն անորոշ — 433
 Իսպահան — 35, 40, 79, 86, 172, 173, 181, 235
 Իրաղաց աշխարհ կամ Իրաղայ տուն, այսինքն՝ Իրաք — 86, 172, 175, 179, 197

Լ

Լակզտան, իմա՝ Դաղստան — 395
 Լանին — Տփիսիսի շրջակայքում (Ռումիայի քաղաքի մոտ)՝ Լոճինիս խեղի (այսինքն՝ Լոճինի ձոր) — 169
 Լաւոյ գաւառ, իմա՝ Լոռի — 98
 Լեռկայ երկիր, Տիւրիկի կողմերում — 295
 Լեւոնի բերդ, Կիլիկիայում — 273
 Լեւուսիա, մայրաքաղաք Կիպրոսի — 266
 Լիմն կամ Լիմ կղզի և վանք — 39, 41, 43, 79
 Լուրիկէ, Իսպանական քաղաք կամ (ըստ Ս. Երեմյանի) Պիրինեյան լեռնաշղթայի հյուսիսային փեշերին գտնվող Լուրդ ուխտատեղին — 403

Խ

Խալիֆի գիւղ, Հոռմկլայի մոտ — 229
 Խալկին գիւղ, վայրն անորոշ — 241
 Խալսուայ գաւառ, Քորթոմի կից, վրացական
 Խախուլի նշանավոր վանքով — 61, 109
 Խաղտեաց գաւառ — 166, 410, 441
 Խաչեն — 88, 318
 Խաչենածորոյ գաւառ — 325, 344
 Խառարստայ վանք, նույնն է Սուխարայ կամ
 Արծուարբեր վանքը (տե՛ս) — 39, 100, 322
 Խառիկոնի բերդ, գիւղ Կիլիկիայի կողմերում —
 — 411
 Խարբերդ քաղաք — 93, 250, 275, 276, 292,
 297, 438
 Խմիչկ, գիւղ Քաշերունիքում — 324
 Խիզան կամ Հիզան քաղաք — 6, 10, 36*, 76,
 94, 148, 270, 342, 366, 368, 387
 Խլար քաղաք — 54, 81, 174, 240, 272, 342,
 348, 379
 Խլարայ բերդ — 335
 Խլարայ քուման — 335
 Խլպաշի վանք, Կեդի կամ Խորձին (այժմ Քըղի)
 գաւառում — 77
 Խնդրակատար Աստուածածնի անապատ — 109,
 110
 Խորասան, Խորասանայ տուն, աշխարհ — 35,
 79, 100, 113, 132, 158, 172, 181, 214,
 271, 281, 334
 Խորձենոյ գաւառ (իմա՛ Խորձեան), կոչված նաև
 Կեդի (Քըղի) — 221
 Խորտրանց գիւղ, Ալլախ երկրում (Սիւնիքի
 Մղուկ գաւառ) — 220
 Խուր, Տարոնի գաւառներից — 174
 Խուլայ վանք, Խարբերդում — 275, 326
 Խուտնաիլու կամ Խուտնայիլոյ վանք, Տիւրի-
 կում — 47, 388
 Խօեայ դաշտ — 319
 Խօյու քաղաք (Հին Հեր քաղաքը) — 118

Պ

Մըղգետ, Բզնոնիքում — 336
 Մղաֆու վանք, Բզնոնիքում — 365
 Մովս, Մովս լճակի կղզին և վանքը — 433

Պ

Վալանոֆեան բերդ, Մշոյ կողմերում — 335
 Ված, գիւղ Գեղարքունեաց գաւառում — 231
 Վակաղ*, այժմ Քաղսի գիւղ, Ախտայի շրջա-
 նում — 397
 Վամիայ կամ Դուրանդեաց երկիր — 31, 94,
 188, 211, 409
 Վանշու, բերդ Կիլիկիայում — 356

Վազան, Ջեթունի գաւառակում — 356
 Վապուի վանք, Երզնկայից արևմուտք — 251
 Վաֆա (Քեոդոսիա) քաղաք, մայրաքաղաք, Ղրի-
 մում — 62, 77, 135, 208, 253, 268, 341,
 389, 390
 Կեդի (այժմ՝ Քըղի) երկիր, քաղաք — 31, 77,
 225, 226, 446
 Կեսարիոյ երկիր, դաւառ — 221, 295
 Կեցնայ կամ Կեցանայ-ձոր, Մոկքից հարավ-
 արևմուտք, սահմանակից Բաղէշին (Կե-
 ծան) — 106, 165
 Կէտանոց, գիւղ Արևելեան Հայաստանում (Սիւ-
 նիքում) — 396
 Կիլիկիա — 284, 285
 Կիկէք, գիւղ Վրաստանում (Կոչորի ամառա-
 նոցի մոտ) — 119
 Կիպրոս, Կիպոս — 130, 266, 279
 Կիւրդի վանք, Տիւրիկի շրջանում — 263, 264,
 370
 Կնու գաւառ, վայրն անորոշ — 391
 Կոկիսոնի լեռներ, Կիլիկիայում — 356
 Կողոց վանք, Արծկէի շրջանում — 25
 Կողր, գիւղ Հին Ճակատք գաւառում — 54
 Կողոնիս, սոր արդ սսի Ղարասարք — 278
 Կոնակ դաւառ, այժմյան Դերսիմի կողմերում
 — 31
 Կոնրեր գիւղ, վայրն անորոշ — 363
 Կոնկոկայ, գիւղ Կեսարիայի կողմերում — 220,
 221
 Կոպիտառոյ բերդ, Կիլիկիայում — 273
 Կոռ*, վայրն անորոշ — 250, 408
 Կոստանդնուպօլիս, հաճախ դրված Ստամբուլ,
 Ըստամբուլ և այլ ձևերով — 30, 31, 32, 81,
 115, 130, 211, 216, 357, 389, 441, 442,
 443
 Կովասա, գիւղ Տարոնում (Կուաոս) — 273
 Կովկասու լեռներ — 415
 Կուլի; գիւղ Շահապունեաց-ձորում — 319, 430
 Կտուց վանք, անապատ — 181, 197, 301, 339,
 382

Զ

Հազարբուրդ կոչվող սուրբ Խաչ, Շահապունեաց
 ձորի Կուզոյ վանքում — 159, 162
 Հալապ, Հալլապ քաղաք, մայրաքաղաք — 273,
 281, 336, 434
 Հաղրատ — 51, 98, 169, 171, 195, 208
 Համադան — 79, 86
 Համշէն* — 207
 Հայաստան — 333
 Հայոց-քստ, այսպես են կոչում հիշատակա-

գիրները Հավուց-թառի Ամենափրկչին — 99,
214, 232, 314, 315
Հաւովանք, Բալուի շրջանում — 276
Հաւեայայ, Տփխիսի արվարձան — 169
Հեշտո՞, վայրն անորոշ — 390
Հերմոնի վանք, Վայոց-ձորում — 28, 85, 134,
290, 291, 338, 348, 359, 429
Հիզան — Տե՛ս Խիզան
Հոգեաց վանք, Անձևացեաց գաւառում — 38*
Հոռոմոսի վանք — 122
Հոռոմաց տուն կամ Հոռոմ — 336, 389
Հոռվմ — 30
Հոռվմկլայ — 229
Հոբէ, Հին Հրեա քաղաքը, այժմ՝ Հերաթ — 79,
131, 172, 181, 271
Հօրգոմ, գիւղ (այժմ Խորգոմ) Ռշտունիքի և
Հայոց-ձորի սահմանում — 199

Ղ

Ղազարու կամ Եղիազարու վանք, Տարօնում —
33, 271
Ղազիք — 79
Ղալարան, Կ. Պօլսի թաղերից — 216
Ղարամանի աշխարհ — 441
Ղարազաղ — 319
Ղարասար, որ և Կողոնիս — 278
Ղափան — 81, 333
Ղեիմայ երկիր — 216

Ճ

Ճաւախէդ, Հին Ջաւախք գաւառը — 119

Մ

Մալեզկեբոյ անապատ, Աղուանքում — 83, 159,
219
Մակու, Արաազ գաւառում — 54, 117, 333, 334
Մր Մամա անապատ, վայրն անորոշ — 84
Մանիլայ սուրբ Եղան, Այրիվանքի մոտ — 243
Մատալվանք, Արճէշի շրջանում — 364
Մատենավանք, Խլաթի մոտ — 272, 402
Մարման գիւղաքաղաք, Վանի մոտ — 183
Մաւրոկայ՞, վայրն անորոշ — 210
Մեծկերտ գաւառ — 262, 272
Մեծոփայ վանք — 178, 218
Մեղուանց կամ Մեղուս վանք, Վայոց-ձորում —
299, 318
Մերոին քաղաք — 27, 31, 284
Մըզուր կամ Մըզուր գիւղ — 28, 28*
Մընչկանց գիւղ, Վասպուրականում — 184
Միշագետ — 308, 313, 382
Մուկաց երկիր — 24, 59, 75, 146, 202, 248 —
250, 281, 408, 422

Մուշ քաղաք — 81, 86, 174, 194, 335, 342,
423, 438
Մշոյ բերդ — 250
Մշոյ դաշտ — 80, 271
Մշոյ երկիր — 193
Մցի, գիւղ Սիւնիքում — 53

Յ

Յաս, կամ Աս կամ Ասիւ-Պազար, իմա՛ ծաշ
քաղաք, Մուղավիայում — 13, 150, 152
Յայրորոսիս, Կ. Պօլսի թաղերից — 389
Յիենեից, գիւղ Վասպուրականում — 223
Յիր, գիւղ Վասպուրականում — 325
Յովհաննավանք, Աշտարակի շրջանում — 396,
408, 417
Յովհաննես Մկրտչի կամ Մշոյ սուրբ Կարապե-
տի վանք — 149, 193
Սր. Յովհաննէսի վանք, Բաղէշում — 160
Յոնան Ուննեցու վանք, Օձուն գիւղում — 429
Յուշապկայ դղեակ, Բաբերդի մոտ — 326
Յուսկան որդւոյ վանք, Բերկրիի մոտ (տե՛ս
նաև Արգելանի անապատ) — 54, 381

Կ

Կայիսկեց, Կիլիկիայում — 273
Կեխի, գիւղ Բալուի գաւառում — 388
Կիւսիս, գիւղ Կեսարիայի գաւառում — 295
Կկարենայ կամ Կկարինայ սուրբ Յարութեան
վանք, Ռշտունիքում — 160, 162
Կորադեղ, Արարատեան գաւառում — 232
Կորավանք կամ Վերի-Կորավանք, Վայոց-ձո-
րում, Ամաղու գիւղի մոտ — 66, 299, 899
Կոր գիւղ, վայրն անորոշ — 53*
Կոր-Բաղաֆ, Ոստանի մի թա՞ղը — 89, 103,
204

Շ

Շահապունեաց-ձոր — 159, 171, 319
Շամ, նաև Շամայ կամ Շամիայ աշխարհ, տուն
(իմա՛ Միրիս) — 252, 281, 336
Շամբախի քաղաք (իմա՛ Շամախի) — 123
Շամբիձոր, նույնն է Դադաշամբ — 396
Շամբրամայ ամուր (իմա՛ Վանի բերդ) — 175
Շամշուրէ բերդ, վրաց. Սամշվիլէս, Տփխիսից
հարավ-արևմուտք — 170
Շամբան քաղաք, Շիրվանում (իմա՛ Շաբրան,
կամ Հին Շապուրան քաղաքը) — 123
Շաախ — 366
Շաաուն, գիւղ Ռշտունիքում — 74, 105, 125,
160, 162, 165, 224, 321, 423
Շաւր՞, նույնն է Շուլը անապատ, Զիթունի
մոտ — 252

Շինեան գաւառ, Գայլ գետե ակունքների շրջա-
նում գտնվող Շարիան գաւառն է — 31
Շիրազ — 35, 40, 79, 86, 175, 181, 297, 336
Շիրվան, գրված՝ Շրվան կամ Շարվանայ, եր-
կիր — 134, 220, 319
Շօր — Տե՛ս Իսպահան

Ո

Ոստան, մայրաքաղաք, քաղաք — 20, 21, 22,
88, 117, 118, 164, 176, 224, 260, 261,
299, 309
Ովիա, Մեծոփայ վանքի մոտ գտնվող մի
վայր — 218
Որոնեայ վանք — 19՞
Ուլնիոյ լեռներ — 356
Ուխտիք դղնակ (այժմ Օլթի քաղաք) — 362
Ունձ գիւղ, Քաջբերունիքում — 178
Ունկաբու սուրբ Նշան, Արճէշի մոտ — 72
Ուռոյ կամ Ուռիկ գիւղ, Երզնկայի շրջանում —
353, 354
Ուրծ, գիւղ կամ գիւղաքաղաք Արարատեան գա-
ւառում — 82, 132, 158

Պ

Վազամ, բե՛րդ կիլիկիայում — 273
Չմշկածագ — 213
Չուֆի, գիւղ Գանգուայի շրջանում — 278

Պ

Պալախոռու կամ Պալախուրու վանք, Խաղ-
տեաց գաւառում — 166, 409, 418
Պաղարսու բերդ, կիլիկիայում — 273
Պառուաբակու վանք — 46, 60, 386
Պարս, Պարսկաստան — 35, 44, 106, 181, 311,
313
Պէշնագումբ, գիւղ Արճէշի շրջանում — 336
Պիւրնձայգոյ անագառ, Դերջանի կամ Բարբերդի
շրջանում — 11
Պոնտոս կամ Պանդոս քաղաք, եոր է Տրապի-
զոն — 130, 208, 211, 265, 278, 433
Պուրսայ քաղաք — 204, 442
Պոասաիք, գիւղ Երզնկայի մոտ — 128

Ջ

Ջեմաձորոյ երկիր, նույնն է Շաաի — 4, 207
Ջըզիրայ — 335, 336
Ջուղայ (Հին) — 64

Ռ

Ռէ (իմա՛ Ռէյ), նշանավոր քաղաք Իրանում,
որի ավերակները գտնվում են Թեհրանի
մոտ — 79

Ռշտունեաց երկիր, գրված մեծ մասամբ Հաջը-
տունեաց ձևով — 8, 73, 74, 125, 178, 200,
224, 262, 423
Ռուվիայ (գրված՝ Ըուուիա), եոր թարգմանի
Ֆիլիպիայ, Ֆիլիպոպոլիս կամ Պլովզիվ
քաղաքը՝ Բուլղարիայում — 286

Ս

Սալյանուի, Ղրիմում — 149
Սալմաստ — 68
Սալնագառոյ վանք, Վանի շրջանում — 304
Սակունեաց երկիր, Շամիայ աշխարհում (իմա՛
Սիրիայում) — 252
Սամարղանդ քաղաք (գրված՝ Սըմըրզնդ ձևով)
— 281
Սամցիէ, այժմ՝ Ախալցխայի շրջան — 350
Սալլու անագառ, գուցե Սալնագառի վանքն է,
Վանի շրջանում — 86
Սանաճին — 130, 230, 296, 374
Սասուն — 174
Սատաղ — 31
Սարկաւագանց վանք, Սիւնիքում — 122
Սարփ՞, հավանաբար Սորբ գիւղն է Վանայ լճի
հարավային ափին — 139
Սաւայ, քաղաք կենտրոնական Իրանում — 79
Սաւուրլու, գիւղ Շիրվանում — 319
Սեբաստիա քաղաք — 208, 265
Սեբաստիոյ գաւառ — 37
Սերի վանք, Մոկաց երկրում — 24
Սեւանայ կղզի, վանք — 5, 156, 396
Սինամուտ, թաղ Խարբերդ քաղաքի — 250, 276,
297, 438
Սիս քաղաք, մայրաքաղաք — 130, 161, 237,
273, 284
Սոսյ դաշտ — 356
Սիրուեմարի վանք, Մեծկերտում — 262, 272
Սիրի-Հիսար քաղաք, գրված՝ Սիւրասար — 327
Սինեաց երկիր, նահանգ — 318, 430
Սղգայ վանք, գրված՝ Սղթաո վանք, Վարազի
մոտ — 36
Սղերք, քաղաք Բաղէշից հարավ — 354
Սորաւանք, գիւղ Կեցանայ-ձորում (թերևս
նույնն է Սերիվանքը) — 106
Սորի, գիւղ Խիզանի շրջանում — 342, 368
Սուլքանիա — 235
Սուխարայ վանք, եոր այժմ Խառաքասուայ
վանք վերանայնի — 39, 79, 344
Սուր վանք, Խարբերդի եպիսկոպոսանիստ վանք
— 297
Սուրս, գիւղ Խիզանի շրջանում — 294
Սպանիա — 403
Սպիտակ վանք, Բասենոյ գաւառում — 63, 67

Արկզունի, գիւղ Վայոց-ձորում — 122, 157
346, 378, 427

Ատամբուլ — Տե՛ս Կոստանդնուպօլիս

Վ

Վախուանց, գիւղ Ռշտունիքում, Արբերգի վան-
քի մոտ — 304

Վանկայ բերդ — 273

Վաղարշապատ — 15, 17, 18, 80, 84, 98, 131,
154, 156, 184, 218

Վայոց-ձոր գաւառ, երկիր — 195, 346, 348,
375, 378, 399, 400, 427

Վան քաղաք — 5, 24, 35, 44, 104, 105, 117,
146, 164, 175, 176, 186, 187, 198, 234,
258, 259, 335, 351, 364, 366, 383, 384,
385, 391, 405

Վանայ բերդ — 175

Վանկոյ սուրբ Նշան, Կիլիկիայում — 284

Վասպուրական կամ Վասպուրական երկիր — 177,
181, 197

Վարազայ վանք — 7*, 24, 35, 36, 39, 105,
146, 187, 198, 234, 259, 351, 366, 385,
403, 405, 444, 445

Վարազ, Վերին — 362

Վարդան գօրավորի վանք, Ռշտունիքում, Եա-
սուան գիւղի մոտ — 36*, 142, 143, 165

Վարդեհիս, գիւղ Ռշտունիքում, Արբերգի վան-
քի մոտ — 304

Վարդեցոց վանք, Դարանաղեաց երկրում, «ի
ստորոտ Բզնոյ լեռան» — 409

Վարդիձորայ երկիր (տե՛ս նաև Վայոց-ձոր) —
400

Վարդուղ կամ Գիւլստան, գիւղ Աղուանքում —
246

Վաւաթ, գիւղ և վանք Տիրիկի շրջանում — 264,
294

Վերի-Նորավանք — Տե՛ս Նորավանք

Վիրի, Վրաստան, Վրացաուն — 211, 392, 392*,
394, 396, 398, 415, 417, 418, 420, 425,
426

Յ

Տարևի կամ Նսաաթի վանք — 122, 123, 396

Տաշրայ գաւառ — 429

Տայշող կամ Տշող գիւղ, Ռշտունիքում — 283

Տարբրունայ գաւառ, երկիր, «որ այժմ ասի
Բերկրի» — 176, 218, 352, 381, 425, 436

Տարօն, կամ Տարունայ գաւառ — 46, 68, 71
193, 262, 271, 336

Տարսն — 273

Տեղեռայ սուրբ Աստուածածին, Բիւրական գիւ-
ղի մոտ — 399, 290

Յեպուր, գիւղ Շուկավերի մոտ — 170

Տէրպետի վանք, Վասպուրականում — 177

Տիրաշէն վանք, Եկեղեցաց գաւառում — 241

Տիրիկ քաղաք — 188, 208, 209, 241, 265, 370,
412, 447

Տիրիկոյ գաւառ, նաև՝ երկիր, նահանգ — 47,
294, 388

Տղա սուրբ Գրիգորի վանք, Եկեղեցաց գաւառում
— 439

Տոսսայ գաւառ — 175

Տրապիզոն (տե՛ս նաև Պոնտոս) — 61, 211, 297

Տփլիս քաղաք, մայրաքաղաք (տե՛ս նաև Փայ-
տակարան) — 16, 17, 169, 195, 362, 394,
415, 416, 418

Փ

Փայտակարան (տե՛ս նաև Տփլիս) — 17, 169,
396, 415, 416

Փասավանք գիւղ, անապատ կամ գեղավանք,
Մոկաց երկրում — 59, 75, 146, 202, 248,
250, 281, 408, 422

Փոքր-Անոնոյ վանք, Ջերմածորոյ երկրում — 4

Ֆ

Ֆաղեաց-Ֆար (իմա՛ Յախաց-քար) վանք, Վա-
յոց-ձորում, Նղեգիսի մոտ — 195

Ֆիլվեայ վանք, Բղնունեաց գաւառում (կոչված
նաև Դաստակ) — 80, 81

Ֆղեայ. Գողթան գաւառում — 256

Գ

Գաշան, կենտրոնական Իրանի քաղաքներէն — 79

Գարբերունեաց կամ Փաշբերունի երկիր — 34,
39, 40, 55, 68, 72, 79, 86, 100, 160, 172,
178, 179, 196, 238, 246, 300, 363, 421, 437

Գեղոյ-ձոր Արարասեան գաւառում, Գառնիի
մոտ — 18, 316

Գրիշոյ վանք, հետադայում կոչված Գտշայ
վանք, Դիղակի շրջանում — 228*

Գուր գետ — 415

Գրդստան — 334, 342

Գրման, քաղաք և նահանգ հարավ-արևելյան
Իրանում — 79, 86, 175, 181

Յ

Յախկեանց, գիւղ Ռշտունիքում — 257

Յիլիպայ կամ Յիլիպիայ մայրաքաղաք (տե՛ս
նաև Ռումիայ) — 285, 286

Յոնրգ, այժմ Յուռնուղ, քաղաք Կիլիկիայում —
356

ԱՌԱՐԿԱՅԱԿԱՆ ՑԱՆԿ

Արհեստ, զբաղմունք

Ախի — 182

Ազնիզուգ — 111

Ասնաֆ — 353°

Բարակգործ — 149

Գառնարած — 145

Գասկար — 144

Գինէճախ — 112

Գործաւորք Վանից — 11, 47, 53, 209, 446

Գրակապ, կազմող, կապող — 9, 19, 24, 119,

160, 220, 227, 238, 315, 322, 341, 372,

413, 435 և այլն

Դարաղ — 21

Դարբին — 114, 240, 270, 421

Թամղալի — 404

Խազազ (Մետաքս մշակող) — 253

Խոշալ — 6, 45°, 55, 56, 87—89, 93, 111, 117,

127, 160, 179, 180, 224, 235—237, 247,

254, 337, 339, 350, 351, 365, 369, 387,

404—406, 417, 418, 437, 440 և այլն

Մաղկող, նկարող — 17, 19, 24, 34, 43, 61, 65,

83, 99, 101, 120, 135, 140, 158, 159, 180,

182, 200, 203, 219, 220, 238, 261, 315,

323, 348, 352, 367, 368, 371, 375, 377,

385, 397, 398, 427, 434 և այլն

Եկերպասագործ — 135

Կոշկար — 112, 227

Հիւան, խուս — 44, 70, 73, 180, 183, 298, 313,

404

Հովիւ — 80, 248

Ճոն — 75, 253

Ճորտ — 340

Մաճկալ, մաճակալ — 71, 248, 303

Մշակ — 74

Նաղաշ — 71, 119, 251

Ներկարար — 167, 264, 265, 388

Ոսկերիչ, ոսկեգործ — 141, 278, 385, 405

Ուսթալ — 22, 117, 160, 179, 254, 311, 402,

404

Պատկերահան — 354

Պղնձագործ — 277, 278, 430

Ջաղացպան — 140, 248, 303

Զալճարկ (խմա՛ ջուլհակ) — 35

Սօլկար — 353°

Վարպետ — 11, 55, 76, 86, 90, 98, 103, 113,

120, 171, 173°, 194, 206, 214, 219, 248,

249, 250, 259, 339, 353, 399, 406, 408,

419, 447

Տնտես — 71, 85, 209, 244, 248, 251, 303,

375, 411, 420, 439, 445

Փէտկիր — 311

Ֆուշ — 21

Գերեզմարութիւն, կողոպուտ, հալածանք — 3, 6,

22, 31, 39, 41, 80, 81, 119, 211, 271,

274, 282, 299, 392, 395, 416, 418, 425,

441, 443

Դրամական միավորներ

Դեկան — 173°, 444

Թամուրի — 81

Թանկալ, Թանգալ — 157, 160, 161, 169, 238,

254, 271, 424, 444

Կարմիր — 277

Կարմիր փող — 242

Մարլի (գրված՝ Մարգիլ) — 411

Շահոօհի — 444

Պլիկ — 444

Սպիտակ — 67, 253, 269, 277

Փարալ — 91

Փող — 329

Փող պղնձի — 394

Չլորին — 93, 211, 442

Երազն — 266

Մածկազիր — 133, 241, 359

Վայ ֆեռդալ-կալվածատերեր — 16, 53—54, 56,

65, 66, 131, 154, 157, 215, 232, 249, 250,

288, 309, 324, 344, 346, 347, 350, 375,

378, 400, 426

Հարկադաճանդություն, ծանր տնտեսական և

իրավական վիճակ — 42; 51, 57, 135, 166, 211,

214, 299, 393, 394, 397, 430

Չեռագրերի առ ու վաճառք և գերությունից

ազատում — 12, 16, 22, 28, 48, 67, 78,

93, 113, 117, 157, 220, 237—238, 244,

253, 269, 276—277, 278, 341, 367°, 389,

424, 441, 447

Մտնտարածում, համանաարկային հիվանդություններ — 101, 113, 114, 149, 169, 195, 284, 297, 298, 299, 300, 303, 362, 437, 449

Մորելիս — 33, 194

Նահատակություն, սպանություն — 4, 6, 24, 34, 37*, 79, 96, 102, 119, 145, 168, 169, 193, 198, 218, 235, 236, 271, 320, 321, 384, 395

Նարժ — 95, 111, 211

Շինարարություն և վերանորոգում բերդերի, վանքերի ու եկեղեցիների — 74, 74*—75*, 117, 132, 140, 144, 156, 181, 214, 254, 290, 308, 309, 360, 362, 403, 404, 406, 409

Չափածո հիշատակարաններ — 27, 31—33, 62, 83, 85, 87, 90, 93, 95*, 110, 112, 119, 126—127, 136—137, 150—152, 159, 192—193, 206—211, 212, 213, 226, 275, 276, 283, 284, 287—289, 320, 331—337, 353, 355, 360—361, 378—380, 382, 393—396, 418, 428, 448—449

Պատկերազմներ, արշավանքներ, զորաշարժներ — 3, 30, 31, 35, 39, 79, 80, 81, 117, 149, 169, 174, 188, 211, 218, 221, 234, 244, 250, 259, 260, 271, 273, 281, 282, 297, 319, 333—337, 342, 343, 344, 356, 365, 390, 392, 394—396, 415, 416, 418, 425—427, 436, 441

Սով, բանկություն — 33, 299, 303

Տիտղոսներ, կոշումներ, վարչական տեղամիներ Ազատորդի — 173*

Աղայ — 65, 66, 254

Ամիրա, ամիր, միր — 31, 46, 55, 59, 76, 101, 118, 149, 174, 257 և բազմիցս այլ ուրեր

Ամիրզա, իմիրզա, միրզա — 35, 36, 59, 68, 71, 100, 101, 118, 138, 176 և բազմիցս այլ ուրեր

Բէկ, պակ — 30 և բազմիցս

Բէկլարբէկի — 392

Թաղաւոր,-ութիւն — 6, 30, 31, 36, 42, 55 և բազմիցս

Իշխան,-ութիւն — 66, 86, 133 և բազմիցս

Խան, զան — 3, 4, 5, 18, 33, 35, 40, 46, 51, 59 և բազմիցս

Խոնդրար — 30, 342, 343, 441

Կայսր — 46, 174

Մեկիք — 101, 405

Շահ — 113

Պարոն,-ութիւն — 7, 11, 16, 45*, 46, 48, 49, 53, 54, 56 և բազմիցս

Պարոնտէր — 344, 358, 359

Ռայիս, ուէս — 4, 14, 53, 67, 88*, 107, 142, 173*, 204, 223, 352, 390, 411, 434

Ռէ — 266

Սուլթան — 30, 31, 78, 273, 285, 441

Տանուտէր — 6, 7, 23, 36, 43, 52, 58, 59 և բազմիցս

Փալիշահ, փաթշահ — 172, 173*, 174, 175, 179, 197, 437

Օ Տ Ա Ր Բ Ա Ռ Ե Ր

- Ախրապատին — Բժշկարան — 115
 Անբար — (Արար.) այլանդակ դեմք — 444
 Անգլիկ — (Հայ. + արար.) անգլիկ — 119
 Բաղիլ — (Արար.) անվավեր դարձնել — 405
 Դաման անուլ — (Պարս.) արդարություն խընդ-
 րել — 174
 Դաստայ — (Պարս.) կապոց, կապուկ — 34
 Դալի — (Արար.) վիճ, վիճարանություն — 329
 Դէֆալ — (Վրաց. գեղեցիկ) թագուհի — 171
 Եարաղ — (Քուրդ.) այստեղ՝ հանդերձանք,
 սարք — 161
 Զրնտան — (Պարս.) բանա — 101
 Ըղզակ — (Արար.) նյութական բարիք — 274
 Քաղի — (Պարս.) գահ, թագավորական աթոռ —
 113, 138, 217, 392
 Քարփեզնի — (Արար.) բաղադրություն — 115,
 286
 Քոպիր — (Արար.) կարգադրություն, խորհրդ-
 դատություն, հնարք — 286
 Իղբար — (Արար.) համաձայնություն — 43°
 Խաղիճայ — (Արար.) գանձարան — 443, 444
 Խարն — (Արար.) ծախս — 36°, 448
 Խլքել — (Արար.) փրկել, ազատել — 173°
 Խրէր — (Արար.) որոշում — 12
 Հալալ — (Արար.) օրինական, այստեղ՝ ար-
 դար — 11, 12, 123, 248
 Հասըլ — (Արար.) հասույթ — 173°
 Հարաքաման — (Արար. + Հայ.) կարոտամահ —
 6, 235
 Հարն — ան՛ս խարճ
 Հիւք — (Արար.) հրաման — 3
 Ղարալ — (Արար.) կալվածագիր, պայմանա-
 գիր — 181
 Ղալ — (Արար.) խոստում — 161
 Ղառիֆա — (Արար.) թավիշի գործվածք —
 295
 Ղարիպրիւն — (Արար. + Հայ.) պանդխտու-
 թյուն — 249, 286
 Մանրամ — (Իմա՛ մահրում. Արար.) զրկված
 — 249
 Մանալայ — (Արար.) թաղ, շրջան — 265
 Մաշիուլ — (Արար.) դրաղված — 80
 Մեղար — (Հայ. բարբառ.) այստեղ՝ գրքի շա-
 պիկ, թաշկինակ — 171, 215
 Միճեան — (Արար.) մայրուղի, բանուկ ճա-
 նապարհ — 115
 Մուֆրատար, մուֆատաթ, մֆուրատաթ — (Ա-
 րար.) դեղագիտություն — 115
 Յաշեպ — (թերես Պարս. յուշեար) ուշիմ
 115
 Յատար — (Արար.) ուշադիր — 115
 Նաղա — (Արար.) կանխիկ — 67
 Նիար — (Արար.) դիտավորություն, նպատակ
 — 358
 Նշայ (աննշայ) — (Պարս.) օւլա — 114
 Շաղաւթ — (Արար.) այստեղ՝ հոգատարու-
 թյուն — 216, 282
 Շիւան — (Արար.) ողբ, սուգ — 39
 Ջուխա, ջուխաղ — (Արար.) զուլգ — 87,
 215
 Թամ (բում) — (Արար.) հմայություն, գուշա-
 կություն — 166
 Խուրկուն — (Քուրդ.) աքսոր, տարագրություն
 — 389, 441
 Վաղֆ, ռիւլ ռնֆ — (Իմա՛ վակֆ. Արար.)
 վանական հաստատության նվիրարկված
 կալվածք կամ գույք — 36°, 49, 304, 405
 Տաման — (Արար.) ազահություն, ընդարաղ-
 ցություն — 277

Ն Կ Ա Ր Ն Ե Ր Ի Ծ Ա Ն Կ

	Էջ
1. Վարզան ստացողի պատկերը № 6570 ձեռագրից (Նկարիչ՝ Մինաս)	41
2. Մի զրվագ ձողերի երկրպագումը պատկերող նկարից (Նկարիչ՝ Մինաս)	42
3. Գրիգոր բարունու, ձեռագրի ստացող Հովհաննիսյանի մահատու, նրա եզրորդինը՝ Ուսուցիչի և եղբորորդու՝ Յուսէփի պատկերները	69
4. Մի նմուշ Մինաս նկարչի գործերից	72
5. «Քրիստոսի ծնունդը» (Նկարիչ՝ Ասոմ)	107
6. «Գալուստան յնրուսաղէմ» (Նկարիչ՝ Ասոմ)	108
7. Ամիրզոյի «Ուսումն քննութեան» աշխատութեան ինքնագիր օրինակի հիշատակարանը	110
8. Մի նմուշ Ստեփանոս նկարչի լուսանցազարդերից	121
9. Ձեռագրի ստացողներ Վարզան քահանան և Ամիրզոյի սարկավազը	146
10. Նպիտակաստի ձեռնագրութեան նկարը № 4997 Մաշտոցից	135
11. Մասթեոսի ավետարանի սկիզբը (Նկարիչ՝ Կարապետ)	180
12. Մի էջ Ստեփանոս գրչի հիշատակարանից	191
13. Ձեռագրի ստացող պարոն Աստուածատուրը իր մերձավորների հետ	201
14. Մի նմուշ Մինաս նկարչի գործերից	302
15. Բազմազան օձման արարողութիւնը № 5702 Մաշտոցից	310
16. Պսակի օրհնութիւնը պատկերող նկար № 4775 ձեռագրից	314
17. Մի էջ Յակոբ գրչի հիշատակարանից	349
18. Մի նմուշ Արքայազանի նկարներից	376

Լ Ր Ա Ց Ո Ւ Մ

ժողովածուի հրատարակութիւնը գրեթէ ավարտված էր, երբ Մատենադարանի ղիտ. աշխատող Ս. Լալաֆարյանը (որը կաղմեյ է վրացական Դիտությունների ակադեմիայի Ձեռագրերի ինստիտուտի հայերեն ձեռագրերի ընդարձակ ցուցակը) Թրեւիտից բերեց նոր գնված մի Մաշտոցի հիշատակարանը, 1458 թ. վերաբերող ուշագրավ բովանդակութեամբ:

Ստորև հրատարակում ենք այն:

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

Վրաստանի Ձեռագրերի ինստիտուտ (նախկին՝
Պատմական թանգարան), ձեռ. № 247

Գրել՝ Կարապետ
Վայր՝ Վտն

ա

342ա Արդ, գրեցաւ սուրբ գիրքս, գոր աբարեալ է սուրբ հօրն Մաշթոց վարդապետի և կոչի Մաշթոց՝ ըստ անուանն իւրոյ, որ ունի հաւաքեալ յինքեան զսահմանադրութիւն եւթն: Խորհրդոյ եկեղեցւոյ ի թուականիս Հայոց ՋԸ. (1458) ամին, ի քաղաքս Վան, ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփանոս Նախավկայիս և սուրբ Սահակ հայրապետիս: Ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի, և մերոյ առաջնորդաց սուրբ ուխտիս Վարագայ մեծ և փոքր տեր Յովնանիսի և Ջաքարիա վարդապետի: Ի թագաւորութեանն Ջիանշայից, որ գնացեալ բազում զօրօք էառ զՇիրազ և Բֆրման, գլբէ և զնորասաց և զբովանգակ տունն Պարսկաց:

342բ Եւ որդի նորա ելեալ ի Մակուայ նստաւ ի Թավրեզ հակառակ հաւր իւրոյ և մեք ոչ գիտեմք թէ զինչ լինելոց եմք: Եւ ի յայսմ ամի եզե մահտարածամ սաստիկ, որ յամէն աւր լ. (30) և Ն. (40) ոգի մեռանէր միայն ի քաղաքիս:

Արդ, ի յայս վշտաշատ և դառնաշունչ ժամանակիս ցանկացող եղև այսմ աստուածաշունչ տառիս երջանիկ և սրբասէր կրանաւորն Գրիգոր, և ստացաւ զսա ի յարգար վաստակոց յիշատակ բարի հոգւոյ իւրոյ, և ծնողաց իւրոց Առովին և Մարթայից, և եղբարցն Վարդանից և Հերայեաից, և ամենայն ազգականացն՝ կենդանեացն և հանգուցելոցն:...

բ

168ա Ջստացող սուրբ գրոցս զԳրիգոր կրօնաւորն յիշեցէք յաղաթս ձեր աղաչեմ, որ Վարագայ ետ գրել զսա, որք հանգիպէ աստուած-ողորմի ասացէք: Թվ. ՋԷ. (1468), որ մահտարածամ եղև սաստիկ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք	էջ V
Հայաստանը ժ. Ն. դարի երկրորդ հիսնամյակում (Առջաբանի փոխաբան)	VII
Ժողովածուի կազմության մասին	CXXXVII—CXLIII
Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (1481—1480 թթ.)	3—450
Ծանկեր	
Անձնանուններ	453
Ազգանուններ	587
Մականուններ	588
Տեղանուններ	580
Առարկայական	596
Օտար բառեր	598
Նկարներ	509
Կրպում	600

Խմբագրներ՝
Բ. Ն. ԱՌԱՔՍԻՅԱՆ,
Է. Ա. ԳԻՎԱԶՅԱՆ

Տեխ. խմբագր՝ Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Նկարչական ձեռագրումը՝ Լ. Ա. ՍԱԴՈՅԱՆԻ
Վերատուգող արքագրիչներ՝ Ռ. ՓԻՒԴՊՈՅԱՆ,
Ս. ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Հրատ. 1576   Գատյեր 94   Տիրում 2000   ԽՀԽ 428   ՎՅ 09584

Հանձնված է արտադրության 24/II 1958 թ., ստորագրված է տպագրության 22/XII 1958 թ.: Հրատ. 54 մամուլ, տպագրական 46,5 մամ.: Թուղթ 70×108¹/₁₆: Գինն 32 ո. 35 կ., կազմը 2 ո.:

Հայկական ՍՍԻԻ ԿԱ Հրատարակչության ապարան, Երևան, Արտվյան 124:

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ, ՈՒՂՂՈՒՄՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպագրված է	Պետք է լինի
14	վ. 17	զրբի՛ Յովանէս	զրբի՛ Յովհաննէս Մանգասարեց
15	վ. 1	նա	վայր՛ Արճէշ
85	ն. 10	Թայիփայ	նաև
87	ն. 3	ժի ալլ	Թայիփշայ
81	վ. 4	դան	ժիայն
99	վ. 16	(1457)	դան
145	ն. 14	դՄիւէ՛մն	(1458)
170	ն. 8—8	զրեցա՛մ . . . Տեպուրա, վասն . . . արեղայի	դՄիմէ՛ւոն զրեցաւ . . . Տեպուրա, ի վասն . . . արեղայի
172	ն. 20	սուրբ	սուրբ
239	ն. 1	էջ 1151	էջ 115
205	ն. 15—18	նշված տողերի արանքում ափեւացնել՝	վայր՛ Խիզան. Գամաղիիլի վանք
300	վ. 21	Հաստ[աս],	հաստ[աս]-
327	ն. 22	անմիաստ	անմիաստ
330	վ. 6	Ղարանա	Ղարանա
850	վ. 17	Ազբզէն	Ազբզէն

